

એલ્યુમિનિયમ
અને
ફિટરનું વેલ

વાસણોનો વિચાર આવતાંજ કાઉન
માર્કની યાદ તાજ થાય છે. અનાવટનું ઉત્તમતા,
ઉપયોગિતા માટેનું સંશોધન, ભાવોનું વ્યાજબ્ય-
પણું અને વ્યવહારની નિયમિતતાનું એ સાચું
પરેણામ છે.

એલ્યુમિનિયમના વાસણો વજનમાં હલકા,
જલદ, ગરમ થાય તેવા અને કંઈક માત્રામાં કંક્રાયત
હોય છે કલાઈ કરવાનું. જરૂરજ નથી પડતું.

દુધના હાન્ડા, ટીફીન કેરીયર, કીટલ, થાળ,
ગ્લાસ, પ્લેટો, ગદના, લોટા, ટોપ, હાન્ડલ, વિગેરે
કરોડો માણસો સતોપથી વાપરે છે.

તમારી જરૂરેય તો
માટે
હવે અથવા મુલ્યે :

જીવનસાધ (૧૯૨૬) લિમિટેડ

‘અખંડ આનંદ’ આસિકના સામાન્ય નિયમો

૧. આ આસિકપત્ર દર અંગ્રેજી મહિનાથી પહેલી તારીખે નિયમિત પ્રક્રિય ચાલુ છે.
૨. એક અપવાદિયામાં અ ક ન મળે, તો ગ્રાહકે પોતાનો ગ્રાહક નંબર લખી ખગર આપવાથી તે અ ક મોકલી આપવામાં આવશે. એ પહેલાં ટપાલખાતામાં પૂરી તપાસ કરી લેવા વિનંતિ છે.
૩. સરનામાંનો ફેરફાર, અંગ્રેજીને ઠીક લખાવવો, કે જોથી નવો અ ક નવા સરનામે મોકલી શકાય.
૪. ગ્રાહકોને પત્રવ્યવહાર કરતી વખતે પોતાનો ગ્રાહક નંબર અવશ્ય જણાવવા વિનંતિ છે.
૫. ગ્રાહકો પોતાનું લવાજમ (૧) સરતું સાહિત્ય વર્ષક કાર્યાલય, બદ, અમદાવાદ અથવા (૨) કાલમહેવી રોડ, હાંધી બીલ્ડિંગ, ત્રીજો માળ, મુંબઈ-૨ એ ઠેકાણે બરી શકશે.
૬. લવાજમ તથા વ્યવસ્થા અંગ્રેજી સર્વ પત્રવ્યવહાર અમદાવાદના સરનામે કરવો.
૭. આસિકના લેખો વગેરે સંબંધી પત્રવ્યવહાર સંપાદક ‘અખંડ આનંદ’, શુક્રવાર, મેટ્રો સીનેમા પાછળ, બેરકરોડ, મુંબઈ-૨ એ ઠેકાણે કરવો.
૮. વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૬-૪-૦ : પરદેશ માટે રૂ. ૯) અથવા શિલિંગ ૧૪)
૯. આ આસિક દ્વારા ગ્રાહકોને કદ ઇચ ૧૧૧" x ૧૦" ના સુમારે ૧૬૦૦ પાનાનું વાર્ષિક વાચન અપાશે.
૧૦. વર્ષની અધવચ ગ્રાહકે ચનારને વર્ષની શરૂઆતથી ગ્રાહક મધ્યોને પાછામાં અંગ્રેજી મોકલી અપાશે.

સરતું સાહિત્ય વર્ષક કાર્યાલય બદ પાસે, પેલ્ડ બીલ્ડિંગ નં. ૫૦, અમદાવાદ અને
કાલમહેવી રોડ, હાંધી બીલ્ડિંગ, ત્રીજો માળે મુંબઈ-૨

Telg.

SAVITA

P

Phone

23161

‘પી’ આનં

હિં ૦

રસોઈ માટે સર્વોત્તમ

હિંગવાલા કા. ગોપાળજી ચાંપશીની કુંઠ

૨૨૬, વડગામી, મુંબઈ-૩

કપૂર, ખરાસ, અજમા તથા પીપરમી ટના

ફેલ, તજ, રફી વિગેરેના વેપારી.

વિષય	લેખક	પૃષ્ઠ
૧ સત્યની આરોધના	શ્રી. મનુ સુએદાર	૧
૨ પ્રાણકતુ નિવેદન	શ્રી. સોપાન	૪
૩ તંત્રીસ્થાનેથી	તંત્રી	૬
૪ યુગપ્રવાહ	કાકા કાલેલકર	૮
૫ માનવધર્મ (વાર્તાલાપ)	શ્રી. મનુ સુએદાર	૧૩
૬ આઝાદ દિંદવું ભાવિ	ડૉ. હરિપ્રસાદ દેસાઈ	૧૮
૭ સૌંદર્યની ઉપાસના (પ્રવચન)	શ્રી. નાભાજી	૨૩
૮ વિદ્યા અને જ્ઞાનેશ્વર (વાર્તાલાપ)	શ્રી. હરભાઈ ત્રિવેદી	૨૮
૯ આત્મિક અને બાહ્યિક	શ્રી. મધુકર રદિરિયા	૩૦
૧૦ પ્રિયદર્શી સમ્રાટ અશોક (જીવનચરિત્ર)	શ્રી. હોટુભાઈ સુથાર	૩૭
૧૧ મંગળના ચંદ્ર	શ્રી. દિલીપ કોઠારી	૩૯
૧૨ સૌંદર્ય, કળા અને જીવન	શ્રી. 'સૌન્દર્ય'	૪૩
૧૩ ભાગલા (વાર્તા)	શ્રી. જ્યોતીન્દ્ર હ. દવે	૪૯
નવરાત્ના ધધા (હાસ્યલેખ)	જ્યોતીન્દ્ર હ. દવે-સોપાન	૫૬
અખંડાનંદનો જીવનમહિમા (જીવનપ્રસંગ)	રવામી માધવતીથ	૬૫
અખંડ આત્મિક	શ્રી. કરસનદાસ માણેક	૬૮
૭ લોકનાયક શ્રીકૃષ્ણ (જીવનપ્રસંગ)	શ્રી. વણુભાઈ શાહ	૭૩
૮ જીવનમાં વ્રત-ઉત્સવોનું સ્થાન	શ્રી. રતિલાલ અદાણી	૭૯
૧૬ રાણી (રેખાચિત્ર)	શ્રી. રમણલાલ એન્જનીઅર	૮૩
૨૦ ઉપવાસ (આરોગ્ય)	શ્રી. કૃષ્ણવીર ના. પાઠક	૮૭
૨૧ જડબરત મુનિ (ધર્મકથા)	શ્રી. વિજયગુપ્ત મૌર્ય	૯૩
૨૨ પક્ષીઓની કુનિયા	અનુ: રમણાક કિશનલાલ મહેતા	૯૮
૨૩ વડકલ (નાટિકા)	વૈલ પ્રામજી મોહનજી રાઠોડ	૧૦૭
૨૪ આયુર્વેદની સૂઝ (આરોગ્ય)	શ્રી. લાલુખેન મહેતા	૧૧૧
૨૫ માતૃશ્રી કરતૂરબા (જીવનચરિત્ર)	શ્રી. 'પ્રસાંત'	૧૧૬
૨૬ ભગવાનનું મંદિર (વાર્તા)	શ્રી. રામનારાયણ ના. પાઠક	૧૨૦
૨૭ મહાત્મા ઇલાહીમ (ધર્મકથા)	શ્રી. 'સત્યકામ'	૧૨૭
૨૮ મૌન અને ત્રિવેક	શ્રી. રવિશંકર મહારાજ	૧૩૬
૨૯ તહેવારો દ્વારા લોકકેળવણી	શ્રી. જયંતીલાલ હ. મહેતા	૧૪૧
૩૦ આપણું અર્થકારણ	શ્રી. ગણેશ જલવંત ચિટ્ટે	૧૪૭
૩૧ માનવીનું મન	શ્રી. ચંદુલાલ ખેલ	૧૫૦
૩૨ પૂણ્યવિરામ (વાર્તા)	શ્રી. સોપાન	૧૫૫
૩૩ આત્મિક પ્રજ્ઞાવલિ	કાર્યોદય તરફથી	૧૬૧
૩૪ સંસ્થા-સમાચાર	(ચોજક) શ્રી. વાલજી ગોવિંદજી દેસાઈ	૧૬૪
૩૫ પ્રેમપંથ જોગન ૨		

સરવં સાહિત્ય વર્ષક દાર્યાલય તરફથી ઇંગ્લીઃ મોહનલાલ મહેતા (સોપાન)

મુદ્રક ને પ્રકાશક: ત્રિજીવનદાસ હાનનજી ઠક્કર

મુદ્રણ અને પ્રકાશન સ્થાન: સરવં સાહિત્ય મુદ્રણાલય, રાયખડ-અમદાવાદ

અમે અમારા ગ્રાહકોને તથા મિત્રોને

આનંદમય દિવાળી

અને

નવું વર્ષ સુખાચરુ

છરછીયે બીયે

હિન્દ સાયકલ્સ લિમિટેડ.

सद्गुरु, भिक्षु अण्डानंद

સત્યની આરાધના

વર્ષ ૧૬, અંક ૧૯૦] તંત્રી: મોહનલાલ મહેતા 'સોપાન' [નવેમ્બર ૧૯૪૭

સત્યની આરાધના

કે ઈ પણ મહાપુરુષના જન્મદિવસે દિલમાં પ્રભુ બેઠે છે, કે આ પર્વને શાંતિ અને સમ્યાઈથી ઊજવવાનો દિવસ કોઈ યુગમાં આવશે ખરો? ખુદ, મહાવીર અને ઈસના આત્મસમર્પણને બેઝદી હબર વર્ષ થઈ ગયાં, તે મહેલાં પણ અનેક સત્ય સિદ્ધાંત ખાતર ઝેરના કટોરા ને ફાંસીના માંચડા ભેરા હશે, સોડસમૂહના પથ્થરનો માર પણ ઘણાએ ચાખ્યો હશે; છતાં સત્ય તો હજી દરેક દૂર જ રહ્યું છે.

દિલમાં શંકા બેઠે છે, કે જગત ઉપર અંતિમ સત્તા કોની? સત્ય અને અસત્યના મુકાબલામાં અંતિમ વિજય કોનો? ખુદ ગયા, પણ માર હજી મર્યો નથી, પયગંબર ગયા, પણ શેતાન હજી જીવતો જ છે; ઈસુ ગયા, પણ વધસ્થંભ હજી ઊભો જ છે, સોક્રેટિસ ને મીસ્ટ્રો ગયા, પણ ઝેરના કટોરા તો હજી છલોછલ ભર્યા છે, આ સાધુઓ ને પયગંબરોની જમાતમાં શું ગંધી પણ જશે અને અસત્ય, સ્વાર્થ, હિંસા અને સામ્રાજ્યશૂન ચાલુ જ રહેશે?

જગતમાં અમર તત્ત્વ કયું? સત્ય કે અસત્ય? ખુદ વિચારી શકતી નથી. ધર્મશાસ્ત્રો સત્યને પરમશક્તિ કહે છે; પરંતુ સામાન્ય માનવીની નિર્બળ માંખ કંઈક જુદું જ જુએ છે. મંદાંડગમગી જાય છે. હિંસા અને અસત્યની જવાળાઓ સત્યના નાજુક દીવાને બળે માંખે પાડી દે છે.

‘સત્યમેવ જયતે નાનૃતમ્-કાલ ઉપર અથડાય છે, પણ મંદાંડ મચટલી નથી. કંગાળો અને દલિનોના આ હેશમાં પ્રત્યેક પ્રભાને ને પ્રત્યેક રાત્રિએ નિર્બળો ઉપર બળવાનેઓ વિજય બેઠે છે. વિશ્વયુદ્ધના રણગણમાં પણ જોઈએ જોઈએ હેખાણું હતું. ‘જે બળવાન તે જ સત્યવાન’ એવું સૂત્ર સ્થાપિત થતું જાય છે.’

શું હશે આ? જગતની રચના શું અસત્ય ઉપર મઠે છે? ખુદ ને ઈસુ, સોક્રેટિસ ને મીસ્ટ્રો, ગંધી ને હયાનંદનાં બલિદાનો શું વૃથા છે? સત્ય શું મશીનગતો છે? મનવારો છે? તોપો છે? સંખમરીનો છે? એટમર્બળ છે?

જવાબમાં એક શાંત પણ નિશ્ચલ સ્વર બોલે, ‘આકાશમાંથી આવે છે. શ્રદ્ધા જેમતી નથી, છતાં આશાની ઝીણી દીવડી એ પેટાવે છે. ઘનધોર કાળી રાતમાં અમૃતાત્તારાઓની જેવા અંતરના આકાશમાં આ અક્ષરો વંચાય છે.’

‘સત્ય જ સર્વોપરી છે. અસત્ય પણ સત્યનો અંશજો એટલે છે, ત્યારે જ જીવી શકે છે. અહિંસા જ બળવાન છે. હિંસા પણ જ્યારે ભાવિ શાંતિની વાત ઉચ્ચારે છે ત્યારે જ ફાલે છે. પ્રેમ જ પરમ શક્તિ છે. સ્વાર્થ પણ પરમાર્થનું રૂપ પકડે છે, ત્યારે જ સફળ થાય છે.’

આ અક્ષરો સાથે પયગંબરોની પરમવાણી કાનમાં અથડાય છે:

‘વજ્ર જેવી હિંસાને ગાળી નાખવા, અહિંસાનો અગ્નિ પણ એવો જ પ્રયંડ બેઠ્યો; અસત્યના પહાડને લેદવા સત્યની સાધના પણ એવી પ્રખર બેઠ્યો; એક ગાંધી, એક ઈસુ, એક બુદ્ધ, એક મહાવીર, એક સોડેટિસ આખા જગતનું ઝેર પી શકે નહિ. અસત્યને અસ્તિત્વ નથી; છતાં સત્ય શુદ્ધ ન થાય ત્યાં સુધી એના આધારે એ જીવી શકે છે. સત્ય સર્વોપરી અને સમર્થ તે ત્યારે જ થઈ શકે, જ્યારે એ શુદ્ધ હોય. આવા સત્યની જ આપણે આરાધના કરીએ.’

ભૂલીએ નહિ કે જગતમાંથી અસત્ય, હિંસા, દ્વેષનું ઝેર આપણે ત્યારે જ દૂર કરી શકીશું, જ્યારે આપણું અંતરમાંથી સત્ય, પ્રેમ અને મૈત્રીનાં ઝરણું વહેતું થશે. બુદ્ધની ગાંધીની પૂજાથી નહિ, એમના જયજયકારથી પણ નહિ; પરંતુ એમણે પ્રણેષિત સદ્ગતિને જીવનમાં ઉતારવાથી જ એમણે મેળવેલી સિદ્ધિઓ જગતસરમાં આપણે પ્રસરાવી શકીશું.

સામાન્ય રીતે મનુષ્યની પ્રકૃતિ એવી છે કે જે મહાન હોય તેની પૂજા કરવી અને તેણે પ્રણેષિત સિદ્ધાંતો જીવનમાં ઉતારવાને બદલે તે મહાન પુરુષની કૃપા મેળવવાના પ્રયાસો કરવા. જગતમાં જે ‘અવતારો’ થઈ ગયા તે અવતારોનાં કથા-કીર્તન કરતી વખતે પણ એનું જીવનરહસ્ય બાજુવા કે સમજવાનો આપણે પ્રયાસ નથી કરતા; પરંતુ ભક્તિભાવમાં જ રાચીએ છીએ.

મહાપુરુષોની ભક્તિ કરીએ ને પૂજા કરીએ તેમાં કશું ખોટું નથી. એમ કહેવાથી નમ્રતા વધે છે; ને ચિત્ત શુદ્ધ થાય છે; પરંતુ જો એટલે જ અટકી જઈએ, તો જીવનશુદ્ધિ થઈ શકે નહિ. જીવનશુદ્ધિ સત્યની આરાધનાથી જ થાય. મહાપુરુષોનું જીવન, સત્યની આરાધના શી રીતે થઈ શકે તે સમજાવે છે. દરેક ધર્મના અવતારો, તીર્થંકરો, પયગંબરોએ સત્યશોધનની પ્રવૃત્તિમાં જીવન ખરચેલું છે. ભક્તો ઋષિઓ અને ‘સંતોનું’ જીવન પણ એ જ માર્ગે વહે છે. આપણે એમના જીવનનો મર્મ બાજીએ તો સત્યની આરાધના કરવાનું સહેલું થાય.

ગાંધીજીએ એમની આત્મકથાને ‘સત્યના પ્રયોગો’ એવું નામ આપ્યું છે, તેનો આ જ અર્થ છે. મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી નામની વ્યક્તિની એ કથા નથી; પરંતુ એ વ્યક્તિએ સત્યનાં પ્રયોગો કર્યા તેના પુરુષાર્થોની એ કથા છે. આપણે એ પ્રયોગો ભૂલી જઈએ ને માત્ર વ્યક્તિની મહત્તા જ ગાંધીએ, તો સત્યની આરાધના શી રીતે થાય ?

જગતમાંથી અસત્ય, હિંસા, અન્યાય, દ્વેષ દૂર કરી તેમને રથાને સત્ય, પ્રેમ, અન્યાય અને પ્રાવૃણાવ દાખલ કરવાં હોય તો આ માર્ગે જવામાં વિલંબ ન કરીએ.

શ્રી.

પ્રકાશકનું નિવેદન

સંસ્કૃત સાહિત્ય વર્ષિક કાર્યાલય
 ૧. ગુજરાતના ઘરઘરમાં જાણીતું છે. આજના
 ૨. ગુજરાતને વાંચતું કરવામાં એના દિરસો
 સૌથી મોટો છે. આજ સુધીમાં પાંચસો
 કેટલા નાનામોટા ગ્રંથોની સાથે નકલો
 ૩. એણે ગુજરાતને આપી છે. ગુજરાતમાં
 ૪. ‘ગ્રંથમાળા’ની શરૂઆત એ સંસ્થા દ્વારા જ
 ૫. થઈ ગણાય

‘સંસ્કૃત સાહિત્ય’ ગ્રંથસ્ત્રવે ધાર્મિક
 ૧. સાહિત્ય પ્રગટ કરનારી પ્રકાશન સંસ્થા છે.
 ૨. પરંતુ આ સંસ્થાએ કદીયે ‘ધર્મ’નો અર્થ
 ‘સંપ્રદાય’ જેવો સંકુચિત નથી કર્યો. સર્વ
 ૩. ધર્મ સમસાવની સાવના ઉપરાત જે
 જીવનને ઊંચે લાવે તે બધું ધાર્મિક ગણાય
 એવો આપક અર્થ આ સંસ્થાએ સ્વીકાર્યો
 છે. સંસ્થાના સ્થાપક સિદ્ધ અખંડાનંદ
 પ્રાચીન ધર્મગ્રંથો ઉપરાત જગતસરના
 મહાપુરુષો ને સતોનાં જીવનચરિત્રો,
 પ્રેરણાદાયી વાર્તાઓ, નિબંધો, આરોગ્ય
 અને વૈદકના ગ્રંથો પ્રગટ કર્યા છે. સ્વામીભૂ-
 ના મૃત્યુ પછી પણ એ પ્રભાસિકા ચાલુ રહી
 છે ને કુટુંબિક અશે તેો એના વિકાસ પણ
 થયો છે.

...છેલ્લા પાંચ વર્ષમાં આ સંસ્થાએ
 આધુનિક અને જેમની સાક્ષરોમાં ગણના
 થાય એવા લેખકોના સહકાર વિશેષ
 ગ્રંથોમાં મેળવ્યો છે. લોકોને શુદ્ધ અને
 સાત્ત્વિક મનોરંજન, જ્ઞાન, માહિતી અને પ્રેરણા
 પ્રાપ્ત થાય એવા પ્રકાશનોની સંખ્યા દિવસે
 દિવસે વધતી જ રહી છે. ‘સર્વોપયોગી
 સાહિત્ય શ્રેણી’ની યોજના, એ દિશામાં
 સરાયેલું એક મોટું પગલું છે. આ શ્રેણી
 દ્વારા ઉન્નત પ્રકારનાં પુસ્તકો સાદી ને સરળ
 સાધામાં સુદર રૂપરંગ સાથે ખૂબ સસ્તી

કિંમતે પ્રસિદ્ધ થાય છે. ગુજરાતના
 સાહિત્યકારો ને લોકોએકોનો સહકાર આ
 માળાને પ્રાપ્ત થયો છે.

બીજું મહત્વનું પગલું ‘આમ સાહિત્યશ્રેણી’
 દ્વારા સરાયું છે. આ શ્રેણીમાં ખિસ્સામાં
 રહી શકે તેવાં નાનાં પુસ્તકો ત્રણ-ચાર
 આનાની કિંમતમાં આપવામાં આવે છે.
 આ માળાને પણ પ્રતિષ્ઠિત લેખકોના સહકાર
 પ્રાપ્ત થયો છે અને સારી સફળતા મળી
 રહી છે.

આજે એક ત્રીજું પગલું આ સંસ્થા
 ભરે છે ને તેનો સાર શ્રી સોપાનને યિરે
 મૂકે છે માસિકની યોજના તે સ્વામીભૂએ
 આજથી ચાલીસ વર્ષ પહેલાં પણ વિચારેલી.
 એમના પગે ઉપરથી જાણવા મળે છે કે
 આ વિચાર ફરીફરીને એમને આવતા હતો.
 આજે એમની સાવના એમણે જ નીમિશ
 ટૂંકીઓ દ્વારા પરિપૂર્ણ થાય છે, તે અમારા
 માટે સદ્ભાગ્યની નિશાની છે. અમને મજા
 છે કે જે પથે આ સંસ્થા ચાલી રહી છે તે
 પથે આગળ ધપવામાં આ માસિક વિશેષ
 ઉપયોગી થશે. માસિક નામની પસંદગીમાં
 પણ સંસ્થાના સ્થાપકની સ્મૃતિ જાળવી
 રાખવાની વૃત્તિ અમે રાખી છે.

એક રીતે જોઈએ તો આ માસિક
 ‘વિવિધ ગ્રંથમાળા’ને સ્થાને પ્રગટ થાય છે.
 એ માળાના ગ્રાહકોને અમે વિનંતિ કરી કે
 તેઓ હવે આ માસિકના ગ્રાહક બને. તેના
 ગ્રાહકો તરફથી બહુ ઉત્સાહજનક ઉત્તર અમને
 મળ્યા છે. પરમાત્માને અમારી પ્રાર્થના છે
 કે જનતાએ અમારા ઉપર મૂકેલા વિશ્વાસને
 અમે લાચક નીવડીએ એવી એ સક્ષમ આપે.
 આ માસિક દ્વારા સંસ્થાની અનેકવિધ
 પ્રવૃત્તિની જાણ પણ અમે વાચકોને કરી શકીશ.

ત.ર.સ્થ.ને.શ.

પરેક વર્ષ પહેલાં પહેલીવાર શ્રી. મનુ સૂત્રેદારને હું મળ્યો, ત્યારે તો મને કલ્પના થે નહોતી કે તેઓ ધીમેધીમે આ સંસ્થામાં મને જોડાયા જશે. હું એમની માગણીથી મળવા ગયો હતો. તેઓ વિચારતા હતા કે ‘સસ્તુ’ સાહિત્ય’ દ્વારા લોકકલ્યાણના નવાનવા માર્ગો શી રીતે ખોલી શકાય અને જેમને ‘સાક્ષર’, ‘સાહિત્યકાર’, ‘વિજ્ઞાન’ અને ‘લેખક’ કહેવામાં આવે છે, તેમનો સહકાર આ સંસ્થાને શી રીતે પ્રાપ્ત થાય. હું બહુતો હતો કે આ કાર્ય માટે તેઓ ઘણાને મળતા હતા અને ચર્ચાઓ કરતા હતા. મેં પણ એમની સાથે એકાદ કેલાકે પસાર કર્યો અને અમે અન્યવસ્થિત રીતે ઘણા વિચારો કરી નાખ્યા.

ખીજ ને ત્રીજી મુલાકાતે તો પ્રકાશનોની જનાઓ તૈયાર થવા લાગી; પરંતુ હું પોતે તો બે ઉકાવવાની સ્થિતિમાં નહોતો. એટલે એ વાત અટકી ગઈ. એકાદ વર્ષ એમ ને એમ પસાર થઈ ગયું. એ દરમિયાન અમારો પરિચય એવો ગાઢ થતો ગયો કે સામાન્ય રીતે મારા ડોઈ કામની તેઓ તો ન પાડી શકે ને તેમનો આગ્રહ હું ઠેલી ન શકું.

શ્રી. સાપાને અમારા આગ્રહને વશ થઈ આ માસિકત્વ તંત્રીપદ સ્વીકાર્યું છે, તેની પાછળ એમની સાથેની અમારી મૈત્રી તો કારણભૂત છે જ; પરંતુ છેલ્લાં બે વર્ષમાં ‘સર્વોપયોગી સાહિત્યશ્રેણી’ના સંપાદનની સફળતા અને સંસ્થાનાં અન્ય કાર્યોમાં એમની તરફથી મળતો ઉપયોગી સહકાર પણ કારણરૂપ છે. ‘ધર્મ’ અને ‘નીતિ’નું પ્રાધાન્ય રાખી લોકપ્રિય થાય એવું કરવું એવી સામાન્ય સૂચના સાથે એમને આ કામ સર્વ જવાબદારી સાથે સોંપ્યું છે. તેડું પરિણામ બહુ સારું આવ્યું છે અને મને

તેઓ ‘સસ્તુ’ સાહિત્ય’ના કામમાં લોકો જોડાયા હતા અને હું એમની પાસેથી, મારી વર્તમાનપત્રોની પ્રવૃત્તિમાં ઉપયોગી થઈ પડે એવું કંઈક બહુ લેવાની ઇચ્છાથી જોડાયા હતા. આમાંથી એક દિવસ ‘સર્વોપયોગી સાહિત્યશ્રેણી’ને આકાર મળ્યો ને એવું સંપાદનકાર્ય મારા શિરે આવી, સમયના વીતવા સાથે સંબંધ જડ થયો ને સંસ્થા સાથેનો સહકાર વધતો ગયો. શ્રી. જ્યોતીન્દ્ર દવેના સહકારમાં ‘સિદ્ધ અખંડાનંદ’ લખવાનું પણ એમાંથી જ કાઢ્યું થયું. આજે ‘અખંડ આનંદ’નું તંત્રીપદ પણ એ રીતે જ હું સ્વીકારું છું.

પરેક વર્ષ પહેલાં લેખન, સંપાદન અને પ્રકાશનના ક્ષેત્રમાં મેં પ્રવેશ કર્યો, ત્યારે કેટલીક ભાવનાઓ મનમાં હતી. આ ભાવનાને અમલી રૂપ આપવા શક્તિ અનુસાર પ્રયોગો પણ કર્યા. સફળતા-નિષ્ફળતાને અનુભવ લેતાંલેતાં સંયોગવશાત્ કેટલુંક મારાથી થઈ જ ન શક્યું તે મનમાં ને મનમાં પડી રહ્યું હતું. પહેલેથી જ એમ લાગતું હતું કે સામાન્ય લખીવાંથી બહુતા લોકોને

ખાતરી છે કે લાવિશ્યમાં પણ સારું જ આવશે. તેઓ પોતાની પ્રવૃત્તિમાં રૂબેલા છે; છતાં આ સંસ્થાને પોતાની માની જે સહકાર આપી રહ્યા છે, તે માટે ટૂંકીમંડળ વર્તુલ એમનો આભાર માનું છું. હું એવો વિશ્વાસ રાખું છું, કે એમના હાથમાં આ માસિકત્વ તંત્ર સુરક્ષિત રહેશે ને આ સંસ્થા દ્વારા લોકહિતની પ્રવૃત્તિ નવાંનવાં ક્ષેત્રોમાં વધતી જ જશે.

ચરડ સાહિત્ય સુદ્રણાલય દ્વારા દ્રશ્યો વતી
મનુ સૂત્રેદાર (પ્રચ્છ)

શુદ્ધ, સાન્નિધ્ય ને બળપ્રેરક વાચનસામગ્રી આપવી જોઈએ. યોગનાઓ પણ અનેક ઘડાઈ જતી; પરંતુ એ પાર પાડવાના સયોગી નહોતા. 'સસ્તુ સાહિત્ય' તરફ શ્રી મનુ સૂએદાર મને ખેંચી શક્યા તેની પાછળ, મારી આ અપૂરી ઈચ્છા ને એનો અસતોષ પણ કારણભૂત. જણાય

'સર્વોપયોગી સાહિત્યશ્રેણી' અને આ માસિક 'અખંડ આનંદ'ના હેતુઓ સરખા જ છે. વ્યાપક અર્થમાં આ ધર્મનું માસિક છે. જીવનમાં જે કંઈ શુંસ છે તેનો વિકાસ થાય અને જે કંઈ અશુદ્ધ છે તેનો હાય થાય એવી જે કંઈ પ્રવૃત્તિ હોય તે ધર્મપ્રવૃત્તિ જ જણાય. ધર્મને રાજકારણથી તો શું, કોઈ પણ 'કારણ'થી જુદો પારી શકાય નહિ. આ ધર્મ એટલે અમુક સમ્રાટ કે અમુક ક્રિયાકાંડ એમ નહિ જ.

નામ 'અખંડ આનંદ' શા માટે? માત્ર 'આનંદ' તરફ વિશેષ પક્ષપાત હોતો; છતાં 'અખંડ આનંદ' રાખ્યું, કારણ કે આ સંસ્થાના સ્થાપકની સ્મૃતિ એમાં રહે છે અને આનંદનો અર્થ વિશેષ સ્પષ્ટ થાય છે. જીવ માત્ર આનંદ માટે જ જીવે છે એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નથી. પાપ-પુણ્યની દરેક પ્રવૃત્તિની પાછળ કંઈક મેળવવાની અને જીતે એ દ્વારા સુખ પામવાની જ વૃત્તિ હોય છે, આનંદ એ જ માનવ માનવ અને સમગ્ર જીવસૃષ્ટિનું જીવનદ્યેય છે એમ કહીએ તો ખોટું નથી. આ આનંદ શી રીતે પ્રાપ્ત થાય એ દર્શાવવામાં આ માસિક સદેજ પણ ઉપયોગી થાય એ લાવના નામની પાછળ રહી છે. આનંદની અને સુખની શોધમાં

પહેલાં સૌ કોઈ તે પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી. પરિવારના આનંદમાં શાશ્વત આનંદ બુધી જવાય છે. પ્રેયની પાછળ પડતાં પ્રેય મૂકી દેવાય છે જ, માટે 'અખંડ આનંદ' ને આદર્શરૂપે ને કસોટીરૂપે રાખેલ છે. જે આનંદ અખંડ હોય તે જ સાચો આનંદ, તે જ શાશ્વત આનંદ એ જેને પ્રાપ્ત થાય તેને હુ ખતો ને શોકનો ભય હોય જ નહિ.

સાહિત્ય અને કલા સાન્નિધ્ય આનંદ આપનારી પ્રવૃત્તિ છે. સત્ય, શિવ અને સુહૃદ એકબીજાના પૂરક તો છે જ પણ વિશાળ અર્થમાં વિચારીએ તો તે એક જ છે. જે સત્ય હોય તે કલ્યાણકર હોય જ અને જે કલ્યાણકર તે જ સદૃશ.

'અખંડ આનંદ' એ માર્ગે પ્રમાણ કરવાનો પ્રયાસ કરશે.

પહેલાં જ અંકે 'અખંડ આનંદ' ને સાહિત્યકારો, અધ્યાત્મીઓ ને શોકસેવકો તરફથી જે સહકાર પ્રાપ્ત થયો છે તે માટે હું સૌનો ઋણી છું. હું બધું છું, આ સંસ્થાની શુભ પ્રવૃત્તિ, સલાહકોના મીઠા સંબંધો અને મારા પ્રત્યેની અમત પ્રીતિ, એ ત્રણેયના સુયોગથી આ સહકાર મળી શક્યો છે. મને આશા છે કે ઉત્તરોત્તર એમાં વૃદ્ધિ થાય એવી યોગ્યતા અમે ખતાવી આપીશું.

મારા આત્મજીવને માન આપી જેમણે આ અંકમાં છપાયા છે તે ઉપરાંત પણ લેખ, વાર્તા, નાટક વગેરે મોકલ્યા છે, તેમના ઉપયોગ આપતા અંકમાં થઈ જશે વૈવિધ્ય બળવત્. માટે કેટલીક સામગ્રી મારે રાખી મેલી પડી છે.

સોપાન

૨૭.૨૦.૬

એ જ દુર્દશા .

વિશ્વયુદ્ધે ઉપજાવેલી અનિષ્ટ અસરોમાંથી જગતનો કોઈ દેશ હજી મુક્ત થયો નથી. જગતના સૌથી 'મહાન' ગણાતા દેશો પણ ચિંતામાં હોવા છતાં સંયુક્ત રાષ્ટ્રોની સંસ્થા ઊભી થઈ છે; પરંતુ સૌથી ધ્યાન ચેતાના સ્વાર્થો ઉપર જ કેન્દ્રિત થયું છે. નાના ને નબળાને મદદ કરવાની વૃત્તિને બદલે ચેતાનાં સાધનો દ્વારા એમના ઉપર એક અથવા બીજા પ્રકારનું વર્ચસ્વ રાખવાના જ પ્રયત્નો શરૂ થાય છે. અમેરિકા જગતનો સૌથી સમૃદ્ધ દેશ છે. એની અનર્જળ દોલતનો ઉપયોગ ચેતાનાં હિતને લક્ષમાં રાખીને જ કરવામાં આવે છે. રશિયા શક્તિશાળી મુંઝક છે. એની પ્રકૃતિ જગતના હિતમાં નહિ પણ ચેતાની લાગવગનાં ક્ષેત્રો વધારવામાં અને ત્રીજું વિશ્વયુદ્ધ આવી પડે તો ગમે તેવી સત્તા સામે ટકી શકાય એવી પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન કરવામાં ખરચાય છે. બ્રિટન વિશ્વયુદ્ધ પહેલાંનું નથી રહ્યું, એટલે એ અમેરિકાની સોડમાં ભરાયું છે અને ચેતાની સ્વલાવગત મુત્સદ્દીગીરી વડે મહત્તા ટકાવવા મથી રહ્યું છે. યુરોપના બીજા દેશો એક અથવા બીજા પક્ષના વાજિત્ર બનીને જીવી રહ્યા છે. શક્તિશાળી જર્મન પ્રબળ આજે તો ત્રણ લાગમાં લંદેચાઈ જઈને પામ્યાદી ભોગવી રહી છે.

આફ્રિકાની દશા જેવી હતી તેવી જ છે. આફ્રિકા પ્રજા માથું ઊઘડી શકતી નથી અને વિશ્વયુદ્ધના પ્રતાપે જે પરિવર્તનો થયાં તેમાં આફ્રિકાનું સાગ્ય ઝળકી શક્યું નથી. ઘોર અધકારમાં એકાદ પ્રકાશરેખા દેખાતી છે; પરંતુ સ્વાધીનતાનું પ્રભાત ઊગવાનાં કોઈ ચિહ્નો નજરે પડતાં નથી.

એશિયાનું પરિવર્તન

આંધ્ર દેખાય અને જગતના તમામ દેશોને વિચાર કરવો પડે એવી સ્થિતિ તો એશિયા ખંડમાં પેદા થઈ છે. જાપાન ખાકમણમાંથી ચીન મુક્ત થયું છે; પરંતુ ત્યાં શાંતિ નથી. આંતરવિગ્રહની આગ ધબતી રહી છે. અમેરિકા અને રશિયા પ્રચ્છન્ન રીતે ત્યાં લડી રહ્યા હોય એવી સ્થિતિ છે. ચીન જેવા, જગતમાં સૌથી મોટા દેશની આ સ્થિતિ હોવાના કારણે એશિયાની આગ-દુશ્મમાં વીજળીવેગ આવતો નથી તેમ એશિયાના સંગઠન પણ રચાતું નથી; છતાં આજે મહાન પરિવર્તન એશિયામાં જ થઈ રહ્યું છે એમાં તો સંદેહ નથી. ગર્વિષ્ઠ જગતનું મસ્તક નીચું નમી ગયું છે; પરંતુ તે સિવાય એશિયાના એકથી બીજા છોડા મુશ્કી પ્રજા બન્યું નથી. છે અને સ્વાધીનતા પ્રાપ્ત કરવા માટે ગમે તેવાં સંકટોનો સામનો કરી રહી છે. મધ્યપૂર્વના મુસ્લીમ દેશો આમ તો આઝાદ છે; છતાં એમના ઉપર બીજાઓનું જે વર્ચસ્વ છે તે દુગાવી દેવા તેઓ કટિબદ્ધ થયા છે. મોટાં રાજ્યોમાં સ્વાર્થોની અથડામણ ત્યાં ચાલે છે. આ બાજુ હિંદી ચીન અને ઇન્ડોનેશિયા અદ્યતન વીરતા દાખવી રહ્યાં છે. પ્રભુદેશ તો હિંદને પગલે નહિ પણ એથી વે આગળ નીકળી જવા મથી રહ્યું છે. આંતરિક વિદ્રેષે ત્યાંના રાજકારણ ઉપર અસર કરી છે; છતાં તેની આઝાદી નિશ્ચિત છે.

પરંતુ સૌથી ઉજ્જવળ પાતું હિંદમાં લખાયું છે. હિંદનાં સાગલાં પક્યા છે અને દેશનો એક હિસ્સો છૂટો, પડીને બીજા દેશ બની ગયો છે; છતાં દોહસો વર્ષની પરદેશી

ગુલામીનો તો અતજ આવ્યો છે. હિંદુ સ્વાધીનતા પ્રેરણાના પળખ અને હિંદુના ખીલ પ્રદેશોમાં જે બન્યું છે, તેથી હિંદુની તાકાત ઉપર મોટો ફેટકો પડ્યો છે અને તેનો વિકાસ રુધાવેલો છે, છતાં સ્વાધીન ભારત ફરીને ગુલામ અને કે આ રુપન લાંબો સમય ચાલી શકે એ સ્થિતિ તો નથી જ, દ્રેષની ભારતી પૂરી થઈ છે અને ઓઠની શરૂઆત થઈ ચૂકી છે. હિંદુની સ્વાધીનતાએ સમગ્ર એશિયા ઉપર જે અસર પેદા કરી છે તે અસર ઘોડા વર્ષોમાં જ અત્યંત ઘેરી બનશે અને એમાંથી એશિયા ખંડની એકતા સર્વેશ એમાં મુદત શકા નથી.

હિંદુની સ્વાધીનતા

હિંદુ દેશનો એક હિસ્સો હિંદથી જુદો પડ્યો અને ત્યાં પાકિસ્તાનની રચના થઈ તેમ જ અખંડ પ્રજાના દિલમાં ભર્યું છે. દેશ ખંડિત થવાને પરિણામે તેની શક્તિ અને સમૃદ્ધિ પણ ખંડિત થાય અને ખીલ રાજસત્તાઓને સ્વાધીન રમત રમવાનું પણ સહેલું અને છતાં આપણે એ ન ભૂલવું જોઈએ કે જે ગુમાલુ છે તે કરતા પ્રેરણુ છે. ઘણું વધારે આપણને જે મળ્યું છે, આપણે જે પ્રાપ્ત કર્યું છે તે બે સારી ગતે સાચવવું અને આપણી સંસ્કૃતિને શોભે તે રીતે એનો ઉપયોગ કરી વિકાસ સાધવું, તો ગુમાલેલું પાછું મળી જશે સાચી કે ખોટી રીતે અખંડ હિંદના મોટા ભાગના મુસ્લિમોના દિલમાં એમ હસાવી દેવામાં આવ્યું, કે પાકિસ્તાનથી જ એમનું કલ્યાણ થશે અને હિંદ અખંડ રહેશે તો એમને ગુલામ રહેવું પડશે ભાઈભાઈ વચ્ચેનો આ ભેદ, પરદેશી રાજસત્તાએ પોતાના હિંદ માટે જાણે કયો અને કોમી અનુભવી પ્રેરણેલા સ્વાધીન તત્ત્વોએ તેના લાસ ઉઠાવ્યો. આજે પાકિસ્તાન રચાઈ ગયું છે, પણ મુસ્લિમો તેનો આનંદ ભોજવી શકે એ સ્થિતિ નિર્માણ થઈ નથી પળખ, સરહદ અને

દિલ્લીની કતલેઆમથી હિંદુ, મુસ્લિમ, શીખ સૌ પાયમાલ થયા છે. પાકિસ્તાન રચાયા છતાં સાડાચાર કરોડ જેટલા મુસ્લિમોના નસીબ તો હિંદ સાથે જ જોડેલા રહ્યાં છે. ભાગલાને પરિણામે પાકિસ્તાની પ્રદેશોની સમૃદ્ધિ ઘટી છે અને મુસ્લિમ કોમના જ ભાગ પડી ગયા છે. દ્રેષ અને પિછારના વળગેલા ખીજ ચારે બાજુ અકુરરૂપે ફૂટી નીકળ્યા છે.

આમ છતાં સ્વાધીનતાનો આપણને આનંદ છે. દેશની એ સી ટકા વસ્તી અને લગભગ ખરીસ કરોડની વસ્તી એક નૂતનમાં રહી સ્વતંત્ર ખની શકે છે એના ઉપર હવે કોઈનું વર્ચસ્વ નથી. હોઠસો વર્ષની ગુલામીનો જખમ સ્કાતા વાર તો લાગશે પરંતુ હવે એ જખમને વધારનારા જુદાં નાશ પામ્યા છે અને સ્વાધીનતાની સર્વે રોગ હરનારી ઔષધિ આપણને પ્રાપ્ત થઈ છે. પ્રજાની કૃપા હશે તો હિંદ પોતાના પ્રાચીન વારસાને યોગ્ય બની આધુનિક યુગનાં ચારા તત્ત્વોનો સમન્વય કરી જગતની તમામ પ્રજાના ઉત્કર્ષના કામમાં પોતાનો હિસ્સો નોંધાવશે.

ગાંધીજીનો જયકાર

ઘોડા દિવસ પહેલાં હિંદની પ્રજાએ રાષ્ટ્રપિતા ગાંધીજીની ૭૫મી જયંતીને ઉત્સવ મનાવ્યો. સ્વાધીન હિંદમાં ગાંધીજીની આ પહેલી જયંતી ઉજવાઈ ગાંધીજીના હૃદયમાં આજે શુ ચાલી રહ્યું છે, તેનો આજા દેશને પરિચય છે. તેઓ નોઆખલીમાં ગયા ત્યારથી માંડીને આજની ઘડી સુધી એમના હૃદયને આપણે શાંતિ આપી શક્યા નથી. ૧૫મી ઓગસ્ટના દિવસે પણ એમની શૂંદનાનો અંત આવ્યો નહોતો. એ વેદના ત્યારપછી તો હજારગણી ધંધી ગઈ ધડીસર, તો એમ લાગ્યું કે છેલ્લાં ત્રીસ વર્ષોમાં જેનાં શાહીના ધીરગિરિ આપણી સ્વાધીનતાનો છોડ જોગ્યો છે, તેને આપણે સૂલી ગયા છીએ ને!

કૃત્ત્રી બન્યા છીએ. એમ થયું કે એમને અવાજ સચો જગતમાં જાણે કોઈ સાંભળતું જ નથી! એમનાં પ્રાર્થના-પ્રવચનોમાં આવી વેદનીના પડયા પડતા હતા.

પરંતુ ખરેખર એ સ્થિતિ નહોતી. હિંદનું હૈયું એમના જ હાથમાં હતું. તેના પુરાવાઓ પ્રથમ નેઆખલી, બિહાર, કલકત્તા ને દિલ્હીમાં મળવા લાગ્યા. એમના આગેમને ખંગળને ખચાવી લીધું. નેઆખલીની આજ એમણે ને છુટાવી હોત, તો બિહારના હૃદય ઉપર એમના ઉપવાસની બહેરાતની અસર થાત નહિ. કલકત્તામાં જે ચમત્કાર સરખો તેને નિષ્ફળ બનાવવાના પ્રયત્નો જ નિષ્ફળ ગયા, તેની પાછળ પણ એમના તપનો જ પ્રભાવ હતો. 'કરેજે યા મરેજે' એ સૂત્ર એમણે જીવી ખતાવ્યું. જગતની તમામ પ્રજાઓ, એમના પ્રત્યે દ્રેષ અને શંકા પાવનારાઓ પણ આશ્ચર્યમુગ્ધ બની ન. હિંદ અને પાકિસ્તાનના મુસ્લિમોએ યુ' કે એમના તારણહાર ગાંધીજી જ છે.

એટલું ખરું છે કે એમના આદર્શો આપણે જીવનમાં ઉતારી શક્યા નથી અને હિંદના નામને કલંક લાગે ને હિંદની આઝાદી સ્વપ્નવત્ બની જાય એવા સંયોજો આપણે ઉપરિચિત કર્યા છે; પરંતુ સ્વાધીનતાના સમુદ્રમંથનનું હળાહળ એ શંકા પી ગયા છે, તેનું તો આપણને જ્ઞાન થયું જ છે. એ પણ આપણું સંદેહાગ્ર્ય ગણાય.

આપણે જાણીએ છીએ અને હવે તો આપણું જગત જાણે છે, કે ગાંધીજી જેમ અમૃત ફેલાવતા હતા તેમ બીજી દિશાથી રોજ ને રોજ વિપત્તિ ઝરણાંઓ ફૂટતાં હતાં. આજ સુધી એ, ઝેરઝરણાં રૂંધાઈ રહ્યાં હતાં. પરદેશી હકૂમતનો પચ્ચર ખસી જતાં, સચવાઈ ને સંઘરાઈ રહેલું ઝેર બહાર ધસી આવ્યું. લોકો પાગલ બન્યા. પશુને શરમાવે એવાં કૃત્યો માનવોને હાથે થયાં. ઘડીસર

એલું થયું કે ગાંધીજી છુટાઈ ગયા છે અને એમના આદર્શોને હવે કોઈને જરૂર નથી; પરંતુ ખરેખર એ સ્થિતિ નહોતી. જગતનું હૈયું એમને જ ઝંખતું હતું. જે કાર્યે તો પતલવારથી ન થઈ શકતું તે કાર્ય એમની અમૃતધારાથી થયું. જીવન રેડીને એમણે કોમી આગને છુટાવવાની પ્રવૃત્તિ કરી.

આવા વાતાવરણ વચ્ચે જ્યારે ગાંધી-જયંતી આવી, ત્યારે હિંદી પ્રજાના હૃદયનું સર્વોચ્ચ રીતે દર્શન થયું. કોમ કે ધર્મના ભેદ વિના આખા દેશ "ગાંધીજીના નામને જયજયકાર ઝાલાવે. આ જયકાર શબ્દિક લાગણીનું પરિણામ નહોતું ને આપણા અંતરનો જ ધ્વનિ હતો. એવું પુરવાર કરવાનું હતું બાકી છે. આપણે એ પુરવાર કરનારી પરીક્ષામાંથી પાર જીતીએ અને હજારો વર્ષે પણ જેનું દર્શન ન પામી શકીએ તેના દર્શનને ચોગ્ય નીવડીએ. ગાંધી-જયંતીનો એ જ મર્મ છે.

જૂનાગઢ અને હિંદ

જૂનાગઢ રાજ્ય પાકિસ્તાન સાથે બેડાવાને પરિણામે આ દેશમાં ગંભીર પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન થઈ છે. જૂનાગઢ રાજ્યે પ્રથમ તો સત્તાવાર રીતે બહેર કરેલું કે એ પાકિસ્તાનમાં બેડાવાનું નથી; પરંતુ પાછળથી પાકિસ્તાનની અસર નીચે આવી જઈ એણે પાકિસ્તાન પાસે બેડાજી માગ્યું ને પાકિસ્તાને તે આપ્યું.

જૂનાગઢ રાજ્ય કાઠિયાવાડ સાથે સંકળાયેલું છે. પાકિસ્તાન સાથે કોઈ પ્રકારનો ભૌગોલિક સંબંધ નથી. જૂનાગઢની સાત લાખની વસ્તીમાં દર સેકન્ડે ૮૧ માણસો હિંદુ છે અને જે મુસ્લિમો છે, તે પણ કાઠિયાવાડના એટલે કે હિંદના મુસ્લિમો સાથે અનેક સંબંધોથી સંકળાયેલા છે. ભાષા, સંસ્કૃતિ, સામાજિક સંબંધો, આર્થિક વ્યવહાર, વસતી, ભૌગોલિક પરિસ્થિતિ

ઈશ્વર એક છે પણ એની પાસે પહોંચવા માગતા માણસો અનેક છે. એમના સંસ્કારો જુદા, સ્વભાવો જુદા, જીવનની ઝંખના જાતજાતની અને જીવનના ભલાખૂરા અનુભવો અનેક પ્રકારના. માટે બધાને મુકામ ભલે એક જ હોય, પણ રસ્તા તો અલગ અલગ રહેવાના. જેમ રોગી પરત્વે દવા અલગ અલગ અપાય છે, તેમ જ સાધક પરત્વે અલગ અલગ સાધના બતાવેલી છે. રામકૃષ્ણ પરમહંસના ૩૦ કે ૩૫ શિષ્યો હતા. દરેકને સ્વભાવ બેઈ અને વખતે એના પૂર્વજન્મની કમાણી પણ સમજી લઈ તેમને દરેકને નોખી નોખી સાધના બતાવી હતી.

હિંદુ ધર્મ પુરાતન કાળનો સનાતન ધર્મ છે. એમાં અનુભવની એટલી બધી સમૃદ્ધિ છે, કે આ ધર્મમાં કોઈ કોઈને કહે નહિ કે મારો રસ્તો જ સાચો છે અને તારો ભૂલભરેલો છે.

એમ તો કુરાનમાં પણ કહ્યું છે, કે બધા નખીએ સાચા છે. બધાને જ ઉપદેશ કબ્યાણુકારી હોય છે. ત્યાં એમ પણ કહ્યું છે, કે એક દેશ એવો નથી, એક રાષ્ટ્ર એવું નથી, એક જમાનો એવો નથી કે જેને માટે જુદાએ ખાસ પયગમ્બર નહિ મોકલ્યા હોય. ખ્રિસ્તીઓના ધર્મપુસ્તક બાઈબલમાં પણ મુસા અને ઇબ્રાહીમથી માંડીને ઇસા સુધીના અનેક પયગમ્બરોનો સ્વીકાર છે અને એમની બોધવાણીનો સંગ્રહ છે. શીખ લોકોના ગ્રંથ-સાહેબમાં ગુરુઓએ એમના વખત સુધી હિંદુસ્તાનમાં થઈ ગયેલા અનેક સાધુઓનાં વચનો અને ભજનો સ્વીકારીને એમનો સંગ્રહ કરેલો છે; પણ હિંદુ ધર્મમાં આ વસ્તુ ઉપર ખોસ ભાર મૂકેલો છે, કે બધા જ ધર્મો સાચા છે, બધા ધર્મો એક યા બીજા સીતે સત્યનારાયણનો સાક્ષાત્કાર કરાવે છે. બધામાં સદાચારની જ સિખામણ છે. બધામાં માણસાઈની પ્રતિષ્ઠા છે. માટે ધર્મધર્મ વચ્ચે ઝગડો ફાટી ન શકે. ખરું બોલતાં બધા ધર્મોએ

મળીને બધા ધર્મોના શત્રુ જે અધર્મ તે સાથે ઝૂઝવાનું છે. અને તેથી હિંદુ ધર્મ કોઈ પણ સંત પુરુષનો, ધર્મોચાર્યનો સમાજસુધારકનો બહિષ્કાર કર્યો નથી.

‘દરેકના કહેવામાં ફરક તો રહેવાનો. ઉપરટપકે બેતાં વિરોધ પણ દેખાઈ આ એ વિરોધ, એ ફરક, એ ભિન્નતા હોવા છતાં એમાં ધ્યુનું રહેલું સર્વસમાન ધર્મરહસ્ય શો’ કાઢવાનું શાસ્ત્ર અથવા એની અદ્ભુત કં’ હિંદુસ્તાનના લોકોએ શોધી કાઢી છે, તેથી હિંદુ માનસ બૌદ્ધિક અને આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રમાં ઝબડા ચક્ષાવવાને બદલે સમન્વ શોધી કાઢી છે. હિંદુસ્તાનમાં સંતોનાં વચનો એ સમન્વયદષ્ટિ ડગલે ને ડગલે દેખાઈ અ છે. ઠંકવેદમાં પણ એ સમન્વયદષ્ટિ દેખાઈ અ છે. તત્ત્વજ્ઞાનમાં ગૌડપાદાચાર્યે એ સમ દષ્ટિ ઉપર ખાસ ભાર મૂક્યો અને સંતોએ સમન્વયદષ્ટિ ઘેરઘેર પહોંચાડી; એટલું જ પણ આધ્યાત્મિક ખોરાક સાથે આ દે- શોકોને એ સમન્વયદષ્ટિ એવી તો ખવડ છે કે તે આપણી જનતાના લોકોમાં દષ્ટિમાં પણ પેસી ગઈ છે.

આ સમન્વયદષ્ટિ લઈને જ આપ આપણા દેશમાં વસતા તમામ ધર્મો વિશાળ ધર્મકુટુંબનું જીવનશાસ્ત્ર કેવું હોય જેમ સુએ તેમ અને જેમ પ્રશ્નો ઉઠે તેમ જોવા છીએ. બધા ધર્મોનું જો એક વિશાળ ધર્મકુટું આ દેશમાં સ્થપાતું હોય, તો આખી માનવતા અને આખા માનવસમાજનો જેમાં અંતરભાગ યાય એવો એક કુટુંબધર્મ આપણે માર્ટે હો જ બેઈએ. એ કુટુંબધર્મનું મૂળ સૂત્ર, ‘ઉદારચરિતાનાં તુ વસુધેવ કુટુંબકમ્’.

પ્રશ્ન : ગાંધીજીએ આશ્રમના નિયમો સર્વ-ધર્મ-સમ-ભાવનું વ્રત દાખલ કર્યું અ કહ્યું કે આશ્રમવાસી બધા જ ધર્મો પ્ર આદરભાવથી બેશે. બધા ધર્મો સાચા બધા પ્રત્યે આદરભાવ રાખવો બેઈએ

જેમ માણસ-માણસ વચ્ચે ઉચ્ચ-નીચ-ભાવ આપણે કાઢી નાખીએ છીએ તેમ ધર્મ ધર્મ વચ્ચે પણ ઉચ્ચ-નીચ ભાવ કાઢી નાખી બધા ધર્મો સરખા જ એમ માનવાનું સૂચ્યું છે, પણ તમે તો એથી આગળ જઈને સર્વ-ધર્મ-મમ-ભાવ સૂચવો છો, એ રીતે વસ્તુ છે એ સમજાવશો ?

ઉત્તર :- સર્વધર્મમમભાવ એ કોઈ નવો સિદ્ધાંત નથી. એક સિદ્ધાંત રચાવન કર્યા પછી એમાંથી જ ઉત્પન્ન થતા સિદ્ધાંતોને અમેજીમા કરેલાંરી કહે છે. આપણે એને ફક્ત સિદ્ધાંત કહીએ. એક સિદ્ધાંતમાંથી ફક્ત થતા બધા ઉપસિદ્ધાંતો મૂળ સિદ્ધાંતના ફળગી હોય છે. એક સિદ્ધાંતનું મનન કરતાં એમાંથી ફક્ત થતા અનેક નાનામોટા સિદ્ધાંતોનો વશવિસ્તાર આપણને જડે છે આ મનન કે ધ્યાન જેટલું ઉત્કટ તેટલો એ વિસ્તાર વધતો જ જવાનો. માધીલ તો ઋષિનું કામ કરે છે. તેઓ બીજ વાવી દે છે. સાચો ખેડૂત જેમ એ બીજમાંથી ધાન્યનો રાશી મેળવે છે, તેમ માધીલએ ખતાવેલા સિદ્ધાંતોમાંથી આપણે આપણું આપુ જીવનશાસ્ત્ર અને સમાજશાસ્ત્ર મેળવવાનું છે જેમ દરેક વરસે ખેતીની ફસલ વધતી જ જાય છે તેવી જ રીતે દરેક જમાનાએ પોતાના સવાહો જેમ ઊઠતા જાય તેમ પોતાનું જીવનશાસ્ત્ર તારવી કાઢવાનું છે. બધા ધર્મો સારા છે એવી ખાતરી થયા પછી બધા ધર્મો મારા છે એમ સ્વીકારવામાં વાધો શો કોઈ શકે ? સારાનો દ્વેષ કરે તે અધર્મજ જ કહેવાય ને ? અને ધર્મ એ કાઈ બ્રહ્મરૂપિતિ નથી કે ઉપભોગની વસ્તુ નથી કે એક લઈ લે તો બીજનું નુકસાન થાય. એ જ વૃત્તિથી ઇસ્લામમાં જ્ઞાન વિષે કહ્યું છે, કે સત્ય જ્ઞાન એ ત્યા પશ્ચુ હોમ, તે મુસલમાનોએ પોતાની જ ખેવાઈ ગયેલી વસ્તુ સમજી ઊઘડીને લઈ લેવું નેઈએ.

આવી રીતે બધા ધર્મો 'સચ્ચા' છે અને 'અચ્છા' છે એની ખાતરી મઈ એટલે ધર્મ વિષે સ્વ-પર ભાવ એની મેળે ઓગળી જાય છે.

અને આપણા દેશમાં તો એક જ કુટુંબમાં અનેક ધર્મો લોકો પશ્ચુ હોઈ શકે છે. વેંચુવ અને જેનો જ્યારે અદરઅદર પરણે, ત્યારે કાં તો તમારો ધર્મ ખરાબ અને મારો સાચો એમ કહીને ધણી-ધણિયાણી લડી પડે અથવા બને એકબીજાના વિવાજ પ્રત્યે આદરભાવ ઊભવે આપણા રાષ્ટ્રપતિ કિપલાનીનો એક ભાઈ વેઢાતી સન્માસી છે એમના પિતા વેંચુવ ભગ્ન હતા બીજે એક ભાઈ મુસલમાન છે. હવે કહાપણુ શામા રહેલું છે ? ધર્મ પરત્વે કુટુંબ તોડવું કે ધર્મનું એક કુટુંબ બનાવવું ?

આપણા જૂના ધર્મશ્રેયોમાં ઠાકઠાક ઠેકાણે ભગવાનને અસુર કહ્યું છે. પારસી ધર્મમાં તો ભગવાનને કહે છે અહુર અને શેતાનને કહે છે દેવ. પરિભાષાને આટલો મેદ દોવા છતાં પારસી ધર્મની અને હિંદુ ધર્મની શિખામણુ તો એક જ છે, કે ન્યાયથી ચાલે, પ્રેમથી ચાલે દુરાચાર છોડી દો અને સદાચારને વળગી રહે. આપણા જવાહરલાલ નહેરુ અંતે કારમીરી પ્રાઘણુ છે. એમની દિકરીએ એક સદાચારી પારસી જીવાન સાથે વિવાહ કર્યો. હવે એમના ઘરમાં હિંદુઓના દેવ અને પારસીઓના અહુર એક જ યુદ્ધ જવાના. એવા આગે કેટલા મે દાખલાઓ ખતાવી શકાય અકુચિત્ વૃત્તિવાળા લોકો કહેતા હતા કે પરણવું દોષ તો બે જણમાંથી એક જણે પોતાનો ધર્મ છોડી બીજાનો ધર્મ લેવો જ નેઈએ પત્નીને જેમ સાસરે જતાવેત પતિની અટક, એનું ગોત્ર અને એણે આપેલું નામ ધારણુ કર્યું જ છુટકો, તેમ ધર્મ વિષે પણ મનુ નેઈએ, એમ લોકોનો આશ્રય હતો. ખ્રિસ્તીઓમાંના રોમન કેથલિક લોકોનો વળી નજો જ પ્રકાર છે રોમન કેથલિક સ્ત્રી કે પુરુષ મળે તો ધર્મની વ્યક્તિ સાથે પરણી શકે છે, એ વ્યક્તિએ પોતાનો ધર્મ છોડવાની જરૂર પણ મંથી; પણ પરણતી વખતે બન્નેએ કબજા કરવું નેઈએ કે એમને પેટે થયેલ બચ્ચા કેથલિક ધર્મ જ પાળવો.

સરકારી કાનૂને વળી નવું તૂત ઊભું કર્યું. અમુક ધર્મવાળાં સ્ત્રી-પુરુષો એ નોખાનોખા ધર્મનાં હોય, તો ખત્રેએ મળીને ધર્મ માત્રનો ત્યાગ કરવો બેઈએ, અને બહેર કરતું બેઈએ કે અમે કોઈ ધર્મના રહ્યા નથી, તો જ તેઓ વ્યવહાર લક્ષ નોંધી શકે. પહેલાં આવો નિયમ બધાને માટે હતો; પણ હિંદુ, બૌદ્ધ, સિખ, જૈન, બ્રાહ્મો, આર્યસમાજ વગેરે સંપ્રદાયવાળા આપણા લોકોએ એ કાયદા સામે સખત વિરોધ કર્યો અને હવે આપણા એ સંપ્રદાયના લોકો ભિન્નધર્મી હોવા છતાં ધર્મનો ઇન્કાર કર્યા વગર વ્યવહાર લક્ષ નોંધી શકે છે. આમ જ ઉદારતા આ દેશમાં જન્મેલા ધર્મોએ અંદરઅંદર ખતાવી એ ઉદારતા દુનિયાના બધા ધર્મો આપણી પાસેથી શીખી જાય, તો એમનું કશું નુકસાન થવાનું નથી. જો શૈવ અને શાકતો અંદરઅંદર પરણી શકે, જૈન અને વૈષ્ણવો અંદરઅંદર પરણી શકે, દ્વૈતવાદી અને અદ્વૈતવાદી વચ્ચે વિવાહ થવામાં વાંધો નથી ગણાતો, તો બધા ધર્મો સાચા માન્યા પછી, એમની અંદર એ આહારવિહાર આદિ વાતોમાં અથવા રહેણીકરણી અને વિચારસરણીમાં પરસ્પર અનુકૂળતા હોય, તો વિવાહ થવામાં વાંધો શો? અને આવા ભિન્નધર્મી વિવાહો આપણા દેશમાં નથી જ થયા એમ નથી. આર્યોએ નાગકન્યા સાથે વિવાહો કર્યા હતા. ચીન દેશની કુંવરી આપણા દેશના રાજપુત્રો સાથે

પરણે તો કોઈ વાંધો ઉઠાવવું ન હતું. રામચંદ્રની એક માતા કેકેયી અફઘાનિસ્તાનમાં થી આવેલી હતી અને ગાંધારી પ કન્દહારની રાજકન્યા હતી, એ આપણે કે ભૂલી શકીએ ?

પણ હવે આપણે આવા ઇતિહાસ સંશોધનમાં ઊંઠે ઊતરવાની જરૂર નથી ઇતિહાસસંશોધકો ગમે તેટલો મસાલો પૂરે પાડી શકે છે. ચાર વર્ષના લોકો અંદર અંદર વિવાહ કરતા હતા. એનાં ઉદાહરણે તો આપણે ત્યાં અસંખ્ય છે જ; આવા મિશ્રવિવાહના નિયમો પણ આપ સ્મૃતિકારોએ વિસ્તારપૂર્વક સજ્જ્યા છે; તે આપણા દેશની આજની સ્થિતિ બેતાં દરેક સ્પષ્ટ થતું જ બેઈએ કે સર્વધર્મસમલાવમા સહજ પણ સિદ્ધ થતો સર્વધર્મમમલ સ્વીકારવામાં ઠશો વાંધો નથી.

આજે આટલે સુધી જવાની જેમની હિં નથી તેઓ ઓછામાં ઓછું હિંદુ સમાજ અંદર ન્યાતિભેદ અને વર્ણભેદ કારે મૂ મિશ્રવિવાહ કરવા-કરાવવા તૈયાર થઈ જાય તોપણ ઘણું થયું. છૂતઅછૂતને કારણે અ રોટીંગેટીવ્યવહારની સાંકડી દષ્ટિને કારણે હિં સમાજના કકડે કકડા આપણે કરી નાખ્યા. એ કકડા સાંધીને સાચા માર્ગવર્ધન પ્રાણુ એ એ હિંદુ કલેવરમાં ફૂંકી શકીએ તે હિંદુ સમાજ સમયે થઈ આત્મરક્ષા માટે. દુનિયાની સેવા માટે તૈયાર થશે.

★

સંતો, સરોવર, વૃક્ષ અને વરસાદ આ ચારેયના દેહ કેવળ પરમાર્થ માટે જ છે. વૃક્ષ બંતે ફળ ખાઈ નથી. નદી બંતે પાણી પીતી નથી. એવી જ રીતે સાધુસંતો પણ પોતાના ભોગવિલાસ માટે નહિ, પરંતુ પરોપકાર કાળે જ શરીર ધારણ કરે છે.

x

પશુના ચામડાનાં પત્રપત્રો પણ યાય છે, ન્યારે આદમીનું ચામડું કરા જ બપમાં આવતું નથી. હા, નર એ ઉત્તમ કાર્ય કરે તો નાશયજ્ઞ થઈ શકે.

x

આખંદ હિંદનું ભાવિ

લેખક :

શ્રી. મનુ સૂર્યદાસ

સ્વામીજીએ આ સંસ્થાનો બોલે એમના મનપૂર્વક જણાવેલા હપ્ત નાખ્યો છે અને એમણે પોતાના સદ્ગુણોની નિશાની ચણી આ બોલને આનંદપૂર્વક ઠકાવ્યો છે, તે શ્રી મનુ સૂર્યદાસ ગુજરાતને કે આપણા દેશને અનવરણ નથી એમના મુખ્ય વિષયો તો નાણુપરાસ ને અર્થશાસન; પરંતુ જીવનવિકાસના અન્ય શાસ્ત્રોથી તેઓ અપરિચિત નથી, આ લેખમાં તેઓ પ્રત્યેક ગુજરાતીને, હાલના જ સ્વાધીન યથેચ્છ આપણા દેશનું ભાવિ ઉજાવવા કરવા અંગે માર્ગદર્શન આપે છે

ધૃણા એ માણસો પોતાની માન્યતા વ્યક્ત કરતાં એમ બોલે છે કે “મેં આમ કયું” છે, મારી દોશિયારીથી આમ થયું” છે, મારી શળતાથી અમુક કામ મારાથી પાર પડી પું” છે વગેરે.” આ જાતનો દાવો મને હંમેશાં સ્ત્રીપાત્ર લાગ્યો છે, કેટલાયે નસીબદારો ઈ પછુ જાતની આવડત વગર મોટી પદવી રાવે છે, મોટા સ્થાનમાં બેઠા છે અને મોટાં પદોને બેઠા ઉપયોગ કરે છે. બીજી બાજુ કુણે દોશિયાર, વિદ્વાન અને કુનેહવાળા યોગે ઘણી મહેનત છતાં કંઈ કંઈ ફાંફાં રતા જણાય છે અને મુરડેલીથી વખત કાઢે આપણી સાથે નાનપણમાં શાળામાં જી અભ્યાસ કરતા હતા તેમાં! જ્યાં જ હિંદુઓ આગળ આવ્યા નથી અને ત્યાં હોઈ નિરાશિયાઓ સમૃદ્ધિવાન થઈને કેલા છે.

માણસોને તક મળતાં, જો એ તકનો લાભ તો ફાલે કાઢે છે, પણ તક મળવી એ પુરુષાર્થનું નહિ પણ પ્રારબ્ધનું પરિણામ. આ સિવાય, કેટલીક વખત વસ્તુઓની મિત્ર વધતી હોય તેવા જમાનામાં, કમરેલા અને એવકૂફીના સોદામાંથી પણ લાભે માણસો કાવી જાય છે. આવી જાતની ર્થસિદ્ધિમાં સમય બળવાન છે, માણસ બળવાન નથી. એક જ કુટુંબની અંદર ચાર બેઠા હોય, તેઓને માતપિતા તરફથી મળેલી નસિક અને શારીરિક સંપત્તિ એક જ સરખી

દેવાનો સંભવ છે; તે ઉપરાંત એક જ રીતે નાનપણના સંસ્કારો પડ્યા હોય, છતાં તેમની બુદ્ધિ અને તેમની વૃત્તિ જુદીજુદી હોય છે. આ ચરિયને તેમના કાર્યમાં સફળતા અથવા તો નિષ્ફળતા એકસરખી મળતી નથી આ રીતે બેઈ શકારો કે “મેં આ કાર્ય કયું” અને મારી દોશિયારીથી આમ થયું” છે” એમ બહારા હાંકનારાઓની એવી બકાઈ કેટલી અયોગ્ય છે? માણસ પોતે લાભે એમ માનતો હોય, પણ કર્મવિધાતા અને ઈશ્વરચ્છાને વચ્ચે લાંબા વચર આ વસ્તુ સમજી શકાતી નથી.

પૂર્વજન્મનાં કર્મોની સાંકળ આ જન્મમાં ચાલુ રહે છે, એ લાવના આપણા દેશમાં સર્વમાન્ય છે. કેટલાક માણસોનું આરોગ્ય સારું હોય, કેટલાકને આંખો સારી હોય છે, કાન સતેજ હોય છે, હાંત સારા હોય છે, પાચનશક્તિ સારી હોય છે, મિત્રો, સંબંધીઓ અને પાડોશીઓ સારા મળે છે, નોકર અથવા તો શેકં સારા મળે છે અને બીજી રીતે વ્યવહારમાં તેમની પાસે સારાં માધનો હોય છે; જ્યારે કેટલાકને આમાંથી કોઈ કોઈ બાબતમાં ઊણપ અને ઓછાપણું હોય છે. આમ શા માટે થાય છે એ સમજવું સરેલું નથી. સંતો કહી ગયા છે, કે સારા કામને બદલે સારા મળશે, પણ સારા કામના બદલામાં મળેલી કંઈ સંપત્તિ વધારે મળશે અને કંઈ હજી ઓછી જ રહેશે તે તો

“ગહના કર્મણો ગતિ:” એ સૂત્રથી જ સમજવી શકાય. મને તો એમ લાગે છે, કે દરેક માણસના આ જીવનમાં કસોટી થઈ રહે છે. સારી વસ્તુ મળતાં એક માણસની વતી જુદાં કેવી રહેવા પામે છે અને એ સારી વસ્તુ નહિ મેળવનાર અથવા મેળવેલી શુભાવી જોસનાર તે જ માણસ કેવી જાતની સાવના ધરાવે છે, એ બધું અનેક જન્મોની લંબાતી સાંકળમાંની જુદીજુદી ઠડીઓમાં આપોઆપ સંકળાઈ જાય છે.

જુદીજુદી પ્રજાઓનું જીવન તપાસતાં આ વિષયમાંથી હજી વધુ જાણવા જેવી વાત બહાર આવે છે. હિટલરના જર્મનીએ ૧૨ મુલકો જીતી લીધા હતા અને ‘ઈંગ્લેન્ડને તો કોઈ પણ વખત મારી શકીશ’ એવો હિટલરને ભરોસો હતો. દુનિયાની ખીજી ઘણી પ્રજાઓ તેની સામે એકત્ર થઈને આવે તો પણ જર્મનીને તેની પરવા નહોતી. આવો મહાન શત્રુ અને આવી મોટી પ્રજાના આજે ત્રણ ાગ થઈ ગયા છે. તે પરદેશી રાજ્યતંત્ર તે સત્તાના હાથ નીચે કચડાય છે. જર્મનો વિજ્ઞાનમાં અને શોધખોળમાં પારંગત હતા. તેમને જાતિઅભિમાન ઘણું હતું અને દેશપ્રેમ પણ તેમનો એછો નહોતો. આજ પ્રમાણે જાપાનની પ્રજા એમ માનતી હતી કે વિધાતાએ જગતનું રાજ્ય કરવા માટે જ તે પ્રજા સર્જી છે. કળાકીશલ્યમાં જાપાનની પ્રજા ઘણી આગળ વધતી હતી અને તેમણે અનેક કળાઓમાં ચોતાની નામના મેળવી હતી. જ્યારે જાપાને પર્લ હાર્બરમાં અચાનક અમેરિકાની સામે હલ્લો કર્યો, ત્યારે આ દિશામાં જે સિદ્ધિ મેળવતાં હિંદુસ્તાનને હજી ઘણો વખત લાગે તેમ છે, તે તો જાપાનની પ્રજા મેળવી ચૂકેલી હતી. આજે જાપાનને પરદેશી રાજ્યતંત્રની નીચે સખડવાનો વખત આવી ગયો છે અને જનરલ મેકઆર્થરે ઘડી આપેલું પ્રજાતંત્ર સારું છે એવી વાત તેમને મને કે કમને આજે ઉચ્ચારવી પડે છે.

મારા મત પ્રમાણે આ જે દેશો એટલે જર્મની અને જાપાનની સાવનામાં કોઈ નૈતિક તત્ત્વની ખામી હતી, તેનું જ અ પરિણામ છે. આ દેશોને મહત્વાકાંક્ષા હતી પણ ખીજાઓનું કૈમ કરી છીનવી લઈ એવી મોટી લાલસા પણ તેઓ સેવતા હતા ન કલ્પી શકાય એટલું બધું ‘ખાસુરી’ અને અમાનુષી જીલમ તેમણે ખીજી પ્રજાઓ કર્યો; તેથી જ તેમનું પતન પણ આટલું મોટું થયું. નૈતિક હેતુ વગરની સર્વ ક્રિયાએ નિષ્ફળ થાય છે એમ ‘હું’ માનું છું. ખીજાજી યુદ્ધના વિજેતાઓ તરફ નજર નાખો તો ઇંગ્લેન્ડની પ્રજાને આજે અનેક જાત તકલીફો જાણી થઈ છે. મજૂર સરકાર પ મજૂરોને હાથમાં રાખી શકતી નથી. આ પ એક ઘણી સૂચક ખીના છે.

જર્મની અને જાપાનની સરખામણીમાં હ આપણે હિંદુસ્તાનનો દાખલો તપાસીએ જર્મ અને જાપાનની સરખામણીમાં હિંદુસ્તાનના નસીબ કેવાં સારાં છે તે હવે આપણે જોઈએ પરદેશી રાજ્યસત્તાનો હવે અંત આવી ગયો છે. ઈસ્ટ ઈન્ડિયા કંપની ગયા છે, કે ‘પૃથ્વીને વારસો નમ્ર માણસોને જ મળશે.’ આ વા મને ઘણાં વર્ષો સુધી સમજાયું ન હતું. પ આજે હું સારતવર્ષના સંબંધમાં અ સમજ્યો છું. આ દેશની પ્રજાએ કોઈન ઉપર આક્રમણ કર્યું ન હતું. પરદેશી પ્રજાઓને હાથે તેની સંપત્તિ ક્ષેત્રે કંઠા વ સુધી છુટાઈ રોળાઈ ગઈ હતી. ખીજાઓને હાથ અમારા ખિસ્સામાં હતો પણ અમારો હાથ કોઈના ખિસ્સામાં નહોતો. ખી પ્રજાઓ કરતાં હિંદી પ્રજાનું નૈતિક ઉચ્ચપણ આ રીતે સિદ્ધ થાય છે. ઘણી રીતે આગળ વધેલી જર્મની અને જાપાનની પ્રજા આજે પરદેશી રાજ્યસત્તાના હાથ નીચે શુલાખી ભોગવે છે, ત્યારે હિંદુસ્તાન આઝાદ બન્યું છે. અત્યારે આઝાદીના યુગની નાનીમોટી અનેક ચાતનાઓ હિંદુસ્તાન ભોગવી રહ્યાં

છે, પણ આ બધું થોડા વખતમાં થાળે પડી જશે. સારતશૂનિ એ તો રત્નેની ખાલુ છે, એને હરેક કાર્ય માટે યોગ્ય નેતાઓ મળી જ રહેશે, એવી મારી ખાતરી છે. હુનિયાની પ્રજાઓની ગણતરીમાં હિંદુસ્તાનનું સ્થાન ઊંચું રહેશે, એમાં પણ મને કંઈ જ શંકા નથી. આ બધું હિંદવાસીઓની અથવા તેમની પેઢાની કોઈ એક વ્યક્તિની ઠોશિયારીને લીધે થાયું છે એમ માની લેવું તે અયોગ્ય કહેવાય. દરિયામાં તરતા ખરકના ખડકોને આકર્ષે સાગ જ પાણી ઉપર દેખાય છે અને બાકીને જાણે તો પાણીની અંદર ન દેખાય તેમ રહે છે; આ જ રીતે પુરુષયત્ન ઉપયોગી અને જરૂરી છે પણ ખીલ અનેક છૂપાં કારણો પ્રજાઓના યડતરમાં પહોં દેખાઈ આવે છે.

એક માણસ અથવા તો આખી પ્રજા માટે આ વાતમાંથી કંઈ પણ તાત્પર્ય નીકળે છે ?

હું તો એમ માનું છું કે ધર્મ અને નીતિના સિદ્ધાંતો જુદેજુદે સમયે પેદા થયેલા જુદાજુદા સતોના મુખમાંથી ઉદ્ભવા પાંચહજાર વર્ષમાં એના એ જ સમુદાયમાં નીકળ્યા છે અને તે વિષયમાં કંઈ જ નવું ઉમેરાતું નથી. આ બધા પધર્મખરોએ એક જ વાત અંગત કરી છે અને તેમાં માણસોઈ, હયાતીય, કામા, ઉદારતા અને નિઃસ્વાર્થમણી-શક્તિએ અને પ્રજાએ ડેળવવાની વાતને તેમણે અશરૂઆત આપ્યું છે. કોઈ એક માણસને મુખ નોઈતું હોય, તો પોતાને મૂટે, જે વસ્તુ હાથમાં આવે, તે ખેંચી લેવામાં ખરું મુખ મળતું નથી, પણ ખીલ કોઈનું દુઃખ ઓછું કરવામાં અને તેને મદદ કરવાથી જ તેના ખરા મુખનો માયો રચાય છે. પ્રજાઓના જીવનમાં પણ આ કાયદો લાગુ પડતો હશે, છતાં તેના સૂક્ષ્મ પ્રકારો એકદમ જલદી આપણી રચૂળ નજર વડે જોવામાં આવતા નથી. ઇતિહાસમાંથી એક વાત તો સિદ્ધ થાય છે કે ખીલઓના

હકો ઉપર તરખ મારનારાઓ વહેલામોડા પોને જ પોતાનાં સ્વાતંત્ર્ય અને સમૃદ્ધિ ખોઈ ખેંચે છે. દુષ્કૃતિના ખીજમાંથી સપત્તિનું ફળ મેળવવું કેવળ અશક્ય જ છે.

જગતમાં શાંતિ માટે એક પ્રજા અને ખીલ પ્રજાની વચ્ચે જીવનધોરણમાં રહેલું અંતર ઓછું કરવું નોઈએ. આ ઉપરાંત દરેક દેશમાં જુદાજુદા વર્ગોની વચ્ચે આર્થિક સમન્વય કરવાની જરૂર છે. અત્યંત તવંજર અને અત્યંત ગરીબ સાથેસાથે રહે એ અનિચ્છનીય છે. આ સામાજિક ફેરફાર કરવા માટે આપણે આપણા દેશનાં શાસ્ત્રો અને ઋષિમુનિઓએ શીખવેલા સિદ્ધાંતો સમજવા નોઈએ. અને તેમાંથી જ યોગ્ય ઉપાય યોજવા નોઈએ. પરદેશથી આવેલી ક્વા ખંધજેસલી ન થાય તેવી રીતે પરદેશી સોશિયલિઝમ, ડોમ્યુનિઝમ વગેરે વિચારો આ દેશના સન્મેષને માફક આવવાના નથી. સમાજનું ધોરણ ઉપર લાવવા માટે નૈતિક બળવાળા માણસોનું અસ્તિત્વ હોવું નોઈએ. જે પ્રજા નિઃસ્વાર્થપણે સમાજની સેવા કરનારા માણસો વધુમાં વધુ પેદા કરે છે, તે જ આખળ વધે છે અને ટકી રહે છે.

જે દેશમાં સ્વાર્થી, કમ, ચોર તથા કાળાખજારિયાઓ, નકાજોરો અને લાલચ અધિકારીઓ વધારે થાય તે દેશની પડતી આવે એમ આપણે માનીએ છીએ. ત્યારે જે દેશમાં સારા માણસો અને નિઃસ્વાર્થપણે ખીલઓનું કામ કરી આપનારા સેવાલાવી સજ્જનો પેદા થાય, તે દેશ ચઢતો થાય અને તેની ઉત્તૈ થાય એમ માનવામાં આપણને આંચકો કેમ લાગવો નોઈએ ? સમાજમાં બધા થોડે અંશે સમ્માઈ તરફ વળે અને ઘણા માણસો હોઠહિત અને જનસેવાના કાર્યમાં પ્રવૃત થઈ જાય તેના આધાર ઘણી વાતો પર રહેલા છે. કુટુંબમાં વર્તન કેવું હોય છે, શાળામાં શું શિખવાય છે, સાહિત્ય અને વાંચન કેવું રહે છે, હરિકથા, સત્સંગ અને

ખીજ સાધનો જેમાંથી સદ્વિચાર ઊભા થાય છે તેવી સંસ્થાઓ કેટલી હદ સુધી પ્રગતિ કરે છે વગેરે સવાલો ઊભા થાય છે, પણ અહીં લખાણથી તે સર્વ ચર્ચા શકાય તેમ નથી. કામ કર્યા વગર અગર તો ઓછા કામથી ગમે તે રીતે સાધન કેમ મેળવી શેવું એવો વિચાર ધરાવનારા અને સમાજની વિરુદ્ધ અનેકાનેક જીતા કરનારાઓને અકુશમાં આણુવા હોય, તો વર્તમાનપત્ર, સિનેમા, રેડિયો વગેરેનાં જે તત્ત્વોથી સ્વાર્થવૃત્તિ અને હલકટપણુ વધી જાય છે, તેમને કાળમાં રાખવા જોઈશે.

માનવજાતના બધા સંતોએ પોતાના ઉપદેશો કોઈ એક વ્યક્તિને કે એક રંગની કે એક દેશની પ્રજાને ઉદ્દેશીને ઉચ્ચાર્યા નહોતા. જુદા કાળમાં અને જુદા દેશમાં થયેલા સંતોની વાણીમાં એક જ જાતની અસ્પષ્ટિત નીતિની દોરવણી દેખાય છે. જ્વાળામુખીમાંથી બહાર પડતો રસ, જે 'લાવા' કહેવાય છે, તે થોડા જ સમય પછી પ્રવાહી મટી નક્કર બની જાય છે; તેવી જ રીતે 'તના મરણુ પછી તેના અનુયાયીઓ મોઢામાં 'તનુ' નામ ને હૃદયમાં ખીજોની સાથેનો પ્રભાવ લઈને ઝગડા કરવા મંડી જાય છે. માખી મનુષ્યજાતિમાં આ જાતની ભૂલ વખતોવખત બેવામાં આવી છે. મૂળસિદ્ધાંતોમાં રહેલી એક લાવના વિસરી જઈને જેની સાથે ઘણાં વર્ષોનો પડોશ હોય અને વસવાટ હોય ને વ્યવહાર હોય, તેવાઓને જ દ્વેષલાવથી ઈર્ષ્ય કરવાનો પ્રયાસ શરૂ થઈ જાય છે. તેમાં શી ઘટના રહેલી હશે તે મને હમણું સમજતું નથી. પણ આટલું તો હું ચોક્કસપણે માનું છું, કે કારણ વગર કંઈ બનતું નથી અને જે ખીનાઓ બની રહી છે તે હવે પછી બનનારી વાતોની કારણભૂત થાય, એવી મોટી લાંબી કાર્ય-કારણની પરંપરાએ એક સતત સાંકળ છે. એકની તેમ જ અનેકની ઉપર સત્તા લેવાવતા નૈતિક કાયદાઓ વિજ્ઞાન અને પદાર્થોનાં

કાયદાનાં જેટલા જ સચોટ કામ કરી રહ્યા છે. તે સૂક્ષ્મ છે એટલે દેખાતા નથી. કેમ કે વ્યક્તિથી દરેક વખતે આ કાયદો કેમ કાઢે છે તે બેવાતું કે સમજતું નથી; પણ અસર તો અચૂકપણે થયા જ કરે છે. ઘડિયાળ ફાઉન્ટનપેન, ક્લિક્ટ, રેલવેએન્જિન, વિમાન રેડિયો, મોટર વગેરે દરેક ઊંડાણમાં વસનાર કોઈ ગામડિયાના બેવામાં પહેલી જ વખત આવે, ત્યારે એને કુતૂહલ ને આશ્ચર્ય થાય છે. આ વસ્તુ વાપરનારાઓ પણ હંમેશા તે કરામત સમજતા નથી હોતા. નૈતિક વિષયોમાં કામ કરી રહેલા સૂક્ષ્મ કાયદાઓ સંખ્યા ઘણા માણસો શંકા કરે છે; પણ આ કાયદાઓ કામ કરી રહ્યા છે તે તો અનેક વખત ચોખ્ખું સમજાય છે. એક વ્યક્તિનું કાર્ય સિદ્ધ થાય અખીજને એ જ કાર્યમાં નિષ્ફળતા મળે એ પ્રસંગ તો આપણે ઉપર જોઈ ગયા. જુદીજુદી ન્યાતો વર્ણો, બંતો અને પ્રજાસમૂહો માટે પણ આ કાયદાઓ કામ કરી રહ્યા છે, એમ જો આપણે સમજીએ તો ખીજોની સાથેના વ્યવહારમાં સત્ય, આદર અને ચોખ્ખાઈ કેળવી શકીએ અધારમાં પડેલાઓને કોઈ માણસ દાર્શન લઈને રસ્તો દેખાડવા આવે, ત્યારે તેઓ રાજ થાય છે; પણ હિંદુસ્તાનનો કુવકવર્ગ આજે આ બધું સ્પષ્ટપણે ન સમજતો હોવા છતાં પણ શ્રવિમુનિઓએ જે ચોખ્ખવટ કરીને જે ઉપદેશ આપ્યો છે તેને અવગણે છે. જેણે ઊંચી ઇમારત બાંધી કરવી હોય, તેણે ઊંડા પાયો બાંધવામાં આગસ ન કરવી જોઈએ. તે પાયો મજબૂત કરવો જોઈએ. આઝાદ હિંદનો ઇતિહાસ જો એક મોટી પ્રજાનો ઇતિહાસ થવાનો હોય, તો પ્રદેશી રાજ્યમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી અનીતિને ખસેડી પ્રજામાં નૈતિક બળ વધારવાની કોશિષ કરવી જોઈએ. શા કારણથી એક માણસનું અને સમસ્ત પ્રજાનું આ બળ વધે છે અને શા કારણથી ઘટે છે તેનો આપણે અભ્યાસ કરવો જોઈએ.

આ દેશમાંના દરેક હિંદીની મોટામાં મોટી

રજ એ છે, કે તે પોતે અથવા તેમની
પતિની કે પ્રાતની જનતા બીજા પુરુષોના કરતાં
ઘણી અથવા ઊંચી છે એવી ભાવના છોડી દેવી
મેઘએ અને સમાનતા ઉપર વધારે ભાર મૂકવો
મેઘએ સારતનું સવિધ્ય તેજસ્વી બનાવવું
થાય તો જ્યાં જ્યાં પથનો, પ્રાંતનો, વર્ણનો કે
પેલો બીજો કોઈ પણ જાતનો ભેદભાવ દેખાય,
યા ત્યાં આ ભેદના બને છેડા પર એક પૂલ
મૂળી દેવો ભેદએ કે જેથી આપસઆપસમાં
બળવામળવાના પ્રસંગો વધારે થાય અને
રસ્તપર સમજૂતી વધે કેમકાં અથવા તે
પતિવ્રતાની ભાવના ધરાવનારાઓ પોતાના
શને વધુમાં વધુ નુકસાન કરે છે, અને ઠાઠી
ભાષાના કે ન્યાતના અથવા તે બીજા
ફાવતેને લઈને પોતાની તેમ જ બીજાઓની
પતિના માર્ગમાં અડચણો ઊભી કરે છે
નિયાસરમાં આજે એક જગતની અને એક
જન્યસંપાતની ભાવના એ જ અહિં સાનો પાયો
ખરો અને તેને લીધે જ પરસ્પર દ્રેષ્ટી તથા
રસ્તપર વિરોધથી થતા વિગ્રહો બધા થશે.
આ માર્ગ લાવો અને ઘણી તકલીફો લાવો.
આથડતી આથડતી માનવપ્રજા છેલ્લે એ

ધ્યેયને પહોંચતો, ત્યારે જ સુખી થશે પણ આ
ઠેકાણે જલદી પહોંચી જવાય અને કરોડો
માણસોને ખોટી રીતે ખમવી પડતી વિપત્તિઓ
ઊભી ન થાય તે બેવાની દરેકની ફરજ છે

આખી દુનિયાની સુધારણા દરેક માણસથી
થતી નથી પણ પોતાના સહવાસમાં
આવનારાઓ તથા આસપાસના પાટાશીઓથી
શરૂઆત કરવાનો હક બધાને છે ‘હક’
શબ્દ આપણા દેશમાં નહોતો આપણે ત્યાં
‘અધિકાર’ એટલે કે યોગ્યતા શબ્દ વપરાય
છે એટલે દરેક સ્ત્રીપુરુષની આ મોટી ફરજ
છે એમ કહીએ તો જ વધારે યોગ્ય કહેવાય
હિંદુસ્તાનનું ભાવિ હિંદુસ્તાનની મેળના
હાથમાં છે અને દરેક પ્રજાજન એ શુભ કાર્યમાં
ફાળો આપી શકે તેમ છે, એમ મને લાગે છે
ગીતા કહે છે તે ‘સ્વધર્મ’ નિધન શ્રેય પરધર્મો
લાવાવહ’ તથા ઋષિમુનિઓએ શીખવેલો
‘સ્વધર્મ’ તે જ આપણે માટે સારો છે અને
બહારથી આયાત થયેલી ભાવનાઓ વિપરીત
છે અને તેમાં લય રહેલો છે, એ આપણે
કદી વિસરી જવું બેદ એ નહીં

‘માતૃપિતાની સેવા એ પરમ ધર્મ છે’ એક પિતાએ કહ્યું

‘અમને ઉછેરવા, અમને શરીર, મન અને આત્માની મેળવણી આપવી એ માતૃપિતાનું કર્તવ્ય છે’

ફે-પુત્રે કહ્યું

‘જે પુત્ર માતૃપિતાની અવગણના કરે છે, તે નકનો અધિકારી છે’ બીજા એ પિતાએ કહ્યું

‘જે માતૃપિતા પોતાનો ધર્મ નથી જાણતો, તે આ જીવનની જ પાછલી અવસ્થામાં નકનો દર્શન કરે

’ બીજા એક પુત્રે કહ્યું

‘માતૃપિતાનું ઋણ અહીં નહિ કરનાર પણ પાપી છે’ ત્રીજા એક પિતાએ કહ્યું

‘પ્રભુએ સોંપેલા અસહાય અને અસક્ત બાળક પ્રત્યે બેદરકાર રહેનાર પ્રજાનો શુનેશ્વર છે’ ત્રીજા
ફે પુત્રે કહ્યું

આકાશમાંથી આવનાર આવશે ‘બીજાના ધર્મનો નિષ્ફળ તમે ન કરો, તમારો ધર્મ તમે બળવો
રક્તિઓ પોતાનો ધર્મ બળવતી થઈ નરો, તે દિવસે આખી પૃથ્વી ધર્મમાં થશે તમારો માટે કુદૃષ્ટ
તેજ ધાવડાગય બનશે, તે દિવસે કુદૃષ્ટની વ્યવસ્થા તમારે કરવાઈથી કે લોકતાનથી નહિ થાશે, પણ
મના કાયા તાત્કાલીક ચાલશે’

મને થયું કે દરેક માણસ પ્રથમ પોતાના જ ધર્મનો વિચાર કરે એવો શુભ દિવસ ક્યારે આવશે ?

સૌંદર્યની ઉપસન્ન

લેખક:
ડૉ. હરિપ્રસાદ દેસાઈ

ગુજરાત અને અમદાવાદ દાકતરસાહેબને લેખક, સમાજસુધારક, લોકસેવક અને રાજનીતિજ્ઞ તરીકે સારી રીતે ઓળખે છે. જીવનનો પરમ આનંદ પ્રાપ્ત કરવા કેવી સૌંદર્યદષ્ટિ કેળવવી નેહ્યો, તે આ પ્રવચનમાં તેઓ સમજાવે છે અને ખૂબ રસિક રીતે એમણે લેયેલાં અનુપમ દર્શનોના પરિચય આપે છે.

લોડું ઓળખીનું એક પુસ્તક મેં હાલમાં જ વાંચ્યું. એમાં એણે લખ્યું છે કે એક ખ્રિસ્તી સાધુ આદમ્સ પર્વત ઉપર રહેતો હતો. લોડું ઓળખીએ ત્યાં જઈ પૂછ્યું:

‘કેમ અહીં રહેવા આવ્યા છો?’

ત્યારે સાધુએ કહ્યું: “મને તાવ આવ્યો, સખત મુઠારો થયો ને હું મરી ગયો. સ્વર્ગમાં ગયો ત્યારે દેવો મારી આસપાસ ફરી વળ્યા ને મને કહે:

‘અમે બધાથે તમારી પૃથ્વી વિશે ઘણું ઘણું સાંભળ્યું છે. એની સુંદરતા અપાર છે. ત્યાંનાં સૌંદર્યધામોનું વર્ણન ન કરો?’

કહ્યું:

‘હે શું ખરેખર પૃથ્વી એટલી બધી સુંદર છે? મેં તો મારી, તપશ્ચર્યામાં કશું થે નેહ્યું જ નહિ. કૃપા કરી મને પાછો મોકલ્યો. સાધુ તરીકે મેં તો કેટલાય લોકોને ઉપદેશ આપ્યો છે કે આ પૃથ્વી પાપથી સરેલી છે. એમાં આટલી બધી સુંદરતા હશે એની મને શી ખબર?’ અને દેવોએ કૃપા કરી મને પાછો મોકલ્યો છે. સૌંદર્ય નેવાનો નિર્ણય કરીને સુંદરતા માટે પ્રખ્યાત એવા આ આદમ્સ પર્વત ઉપર હું રહ્યું છું.”

આપણને આજે શિખવાડવામાં આવે છે: જડ ચેતન ઉપર ચઢી બેઠું છે. એમાંથી મુક્તિ મેળવો—આવો ખ્યાલ સૌંદર્યના ઉપાસકે છોડી દેવો પડશે.

પૃથ્વી સુંદર છે, અત્યંત સુંદર છે. સમજીએ, જાંડા ઊતરીને નેહ્યો, ને એ સુંદરતા આપણને દેખાય છે. હૃદયની ખારી બંધ રાખ્યે સુંદરતા જણાતી નથી. સૌંદર્ય નેવાની ટેવ હોય તો

પૂળમાંથી થે સુંદરતા મળે છે. સાખરમતી કિનારે એક ગામ છે, ત્યાં એક ટેકરો. ચોમાસામાં હોમફલ લીગ વખતે અમે ત્યાં જતા. શી એ સૌંદર્યમુગ્ધતા હતી! આપ સરસ દરશ માટે ત્યાં વસતા કુંભારને હું મુખારકબાદી આપવા ગયો, તે કહે:

‘હા, અહીં પૂર આવે છે, ત્યારે અમા બાઈડીઓને ભૂસકા મારવાના ઉપયોગમાં ટેકરો આવે છે ખરો.’

એની દષ્ટિ કેળવાયેલી નહોતી.

ગંગાકિનારે સુંદરવનમાં હોડી ફરવાનાર સુંદરતા માટે મુખારકબાદી આપી. ત્યાં એ કહે:

‘માછલાં પૂરાં મળતાં નથી, પેટ ભરાતું નથી, શરદી ઘણી જ થાય છે.

એની થે આંખ કેળવાયેલી નહોતી.

હિમાલયમાંના નૈનિતાલ જેવી સુંદરત જગ્યા એકે નહિ હોય. કહે છે કે દક્ષપ્રજાપતિ યજ્ઞમાં સતી પાર્વતી યજ્ઞમાં પડ્યાં આપઘાત કર્યો, ત્યારે શિવ એમને અહીં લઈ જતા હતા, ત્યારે એમનું એક નામ અહીં નીકળી પડ્યું. સતીનું નયન! માટે એ સ્થળને નૈનિતાલ કહેવામાં આવે છે. ચ તરફ ચાંતિ! આનંદનો પાર નહિ. ત્યાંનાં એક માણસ સાથે વાતચીત થતાં એણે કહ્યું

‘જા હાં, હમ તો પહાડી ભૂમિ પર રહેતે હેં, આપ તો સપાટ ભૂમિ પર રહેતે હેં’
નૂરજહાં એટલે તો સારી થે દુનિયાત તેજ. જહાંગીર પાસે એક સંન્યાસી ગે

દરવાને શોકથી પેલાએ કહ્યું કે મારે
ખાદશાહને મળવું છે જહાંગીરને સહેલા
મર્જતાં એને થયું એ કે સંન્યાસી થઈને બહી
હુમી અપેશ છે, નક્કી કામ હશે અને
ખાદશાહ ગયા. સંન્યાસીએ પૂછ્યું

‘નૂરજહાં તમારી ચોરત છે ?’

‘હા હા’

‘મારે ભેટી છે ?’

ખાદશાહને આશ્ચર્ય થયું. પણ એ તે
ઓઝલ પડકારમાં રહે, શી રીતે દેખાડી શકાય ?
જતા ખાદશાહને કુટુંબક થયું—સંન્યાસી છે,
એની માછળ નક્કી કંઈ છૂપો બેઠ હશે.
જહાંગીરનું દિલ કવિનું હતું નૂરજહાંને બોલાવી
મગાવવામાં આવી. એને બધી રીતે ભેટા
બધી સંન્યાસીએ અસિખાય આપે.

‘અરે, આ તો બધી ચોરત જેવી જ
કે શા માટે તે’ એના પતિને મારી નાખ્યો ?’

જહાંગીર જવાબ આપ્યો ‘મેરી આંખોંસે
ખો તો ?’

લયલામજનુ માટે પણ મજનુએ કહેલું
મારી આંખથી એને ભે ‘આંખ કેળવાતી
છી, કે કેળવાયેલી હોતી નથી તો બધી જે
રહ્યું જડ જેવી લાગે છે.

અત્યારે તો આપણે પેલા સાધુની ચાકક
પાણીની નિંદા જ કર્યા કરીએ છીએ, પરંતુ
પાં, વસ તમ્બુ, સુઠરતા, સમુદ્રો, પહાડો
હું અજાણ છું એમનું સૌંદર્ય. વાસ જુઓ,
સામક્ષીનાં પાન જુઓ, મઠાઈ જુઓ આપણે
તેંદ્રીએ છીએ ત્યારે ખમર પડે છે કે એકલા
હાડોમાં, કે સમુદ્રોના સંગમોમાં કે
જહાંગીરની આંખોમાં જ સૌંદર્ય નથી,
તેંદ્રી દેરદેર છે

મારી આંખ છે એવા અપરાધની શિક્ષાએ
શોકાએ જ્યારે કૃષ્ણના યુગમાં ભેટું, ત્યારે
મા તો માટીના પિંડને બદલે સૂર્યે, મહાસૂર્યે,
રા ને આજુ’યે પ્રજાંડ દેખાયુ. ન

મારવાની લાગી હાથમાં ને હાથમાં રહી
અર્ધ પલ્લુ જયોદા જેવું આપણું નસીબ ક્યા ?

કાંકરિયા તળાવમાં મગીનાવાડી એ,
ત્યાનું સૌંદર્ય અનુપમ છે. કાંકરિયું બજે
શણેશણે રૂપ બદલે છે. અધારી રાતે,
ચાંદની રાતે, જેસુ છું ત્યારે મને લાગે છે

‘હું ખાદશાહ છું. કુટુંબકિન કરતાં જે વિશેષ.
નહિ સલાખવાનું, નહિ થોડી રાખવાની,
નહિ ખર્ચ ને છતાં જે ખાદશાહી.’

મદ્રાસમાં એકવેરિયમ છે એકવેરિયમ
એટલે જળચર-સંપ્રદાય ત્યાં ભીતો પર
કપાટોમાં કાચની દીવાલોમાં અનેક જુદીજુદી
બતના પાણીઓ છે. જે જળચરને જેવા
પાણીની જરૂર હોય તેણે ખાતે, મીઠું, વધારે
જોઈ મરમ-બધી જે બતના પાણીમાં એમને
રાખવામાં આવ્યા છે કોઈ જાલા રહે, કોઈ
જાયતરા હોમ, કોઈ ફરતાં હોમ, કોઈ આપણને
આશીર્વાદ આપતા હોમ

ને ત્યાં એક જ રમળે, ન પલગાય,
ન આંખ, કાન કે મોંમાં પાણી નમ, ઈક
દરિયાની નીચે બજે રહેવા ગયા કોઈએ
એમ લાગે.

કેટલીક માછલીઓ સામે ભેટી હોય,
કેટલીક તમે કોણ છો, તેની પરવા સરખીયે
ન કરતી હોય અને રંગબેરંગી, કોઈ એરિંગ
જેવા, કોઈના શરીરમાં તો લીજળીઓ ને
દરિયાઈ લોહડા. દરિયાઈ લોહડાની જમાતમાં
રિવાજ એવો છે કે નરને બાળખર્યાં સોપીને
માદા ફરવા નીકળી પડે આપણામાની કેટલીયે
સીઓ એક સુખ ઇચ્છવા તૈયાર થઈ બધા

એમાની એકે એક સ્ત્રીજ પાછળ કલાકોના
કલાકો ગાળે, દિવસોના દિવસો ગાળે, તેજે
ધરણીએ નહિ. એ સૌંદર્યદર્શનને, મોહ
હજી પલ્લુ છૂટી શકતો નથી.

આઈએ, મોટરમાં કરીએ પલ્લુ એ બધાથી
સૌંદર્યદર્શનને આનંદ તો કોઈ અદ્ભુત
હોમ ! ખીનું સૌંદર્યદર્શન મેં પૂનામાં કર્યું.

ત્યાંની ધારાસભા વખતે, જ્યારે માત્ર સાપજી ને સાપજીનો જ કાર્યક્રમ હોય ત્યારે નાસી જઈએ. એક વખત કૂલોનું પ્રદર્શન એવા ગયા. પ્રદર્શનને વહીવટ ૬૦ વર્ષના એક પારસી મેજિદ કરતા હતા. તે પણ ખાસ્સા કસબી ખેસ એાદીને આવ્યા હતા. આખો ખાગ સુરુચિદર ખની ગયો હતો. રંગરંગવાળાં ફૂલો. અરે, ત્યાંના થોરિયા પણ મળના શોભતા હતા. આ ફૂલોના પ્રદર્શન માટે ચંદ્ર બહે સ્વયં આવ્યા હોય, એમ લાગતું હતું. ફૂલોની મોટર ને ફૂલોની સાયકલ-મોહક ફૂલો! આવા પ્રદર્શનો થાય ત્યારે પૂના જઈ આવજો. ત્યારે સુંદરતાના સગવાને એવા ખુલ્લું દૂર નહિ જવું પડે.

એવો જ ઉત્તમ ખગોળો છે ઉત્કાકમંડનો, સાત માળનો ખગોળો. ક્ષોડ વિલિંગ્ડને તૈયાર કરાવ્યો હતો. ત્યાંના થોરની ખેન ખરસાણીનાં ફૂલો તો કમગો કરતાં ચુંદર હતાં.

કહે છે જપાનમાં સ્ત્રીઓને કન્યાકેળવણી તરીકે ફૂલ ગોઠવવાનું શિક્ષણ આપવામાં આવે છે, સગવાને જેમણે વાદળમાં બેથા થી તે કોકો એમને દીવાનખાતામાં સદેહે બેઠ શકશે. ઊઝીના પ્રદર્શનમાં તો આપણે જે વૃક્ષોની લગારે કિંમત ગણતા નથી એવાં વૃક્ષોનું એ પ્રદર્શન હતું. જપાનમાં એક જ રંગ, માત્ર ભૂરો જ ત્રિય હોય છે અને એનું ત્યાં વણી વખત પ્રદર્શન ભરવામાં આવે છે.

ગોસાઈ મહારાજને ત્યાં મારા મામાનો છોકરો રહેતો. તે મને કહે:

‘સવારે પાંચ વાગે મંદિરનું દર્શન કરવા આવશો?’

‘આમ તો હું પૂરો નાસ્તિક, પણ અત્યંત આગ્રહને વશ થઈ ગયો. સાડાપાંચે ગોસાઈ મહારાજ ઘોળો વેશ પહેરીને નીકળ્યા. ઘોળો વેશ, મોગરો ને શુભાખનો દેવની પાછળનો પડદો. ભૂરો રંગ, સારંગી-સંગીત. અરે, તે વખતે મંદિરની ખૂતળી પણ બહે સંગીતમાં

સૂર પૂરવતી હોય એમ લાગતું હતું. સમયને અતુલ્ય એ કૂલો હતો. પૂર્ણવિધિની રચનામાં કૂલોનું સૌંદર્ય એર હોય છે. પણ એનામાં એવી તાકાત છે, કે જડ કોકોનાં દિલ પણ ઊઘડી જાય. મને આનંદની ધુનરી થઈ, કૂલોમાં સૌંદર્યનારાયણનાં મેં દર્શન કર્યાં નરસિંહરાવે પોતાના પહેલા પુસ્તકનું નામ પણ એટલા જ માટે ‘કુસુમમાળા’ રાખ્યું હતું ને?

‘હાર્નિલિંગ’માં એક ચક્રમ હતો. તેણે વિવિધ જાતનાં પતંગિયાં એકત્રિત કર્યાં હતાં. એ કૂદકીડી જેવાથી માંડીને તે કેક મોટામાં મોટા થાળી જેવડાં પતંગિયાં હતાં. શી રંગોની જમાવટ! અનાર, કસબ, કિનખાખ ને મલમલ જેવું લાગે. પતંગિયાંની પાંખોના રંગોની મિલાવટ તો મહાન ચિત્રકારોએ ન કરી શકે. મદ્રાસના ચેન્ન જળચરસંગ્રહાલયમાંની દરિયાઈ દુનિયા જેવા જ અહીંનાં પતંગિયાં પરના રંગો હતા.

સૌંદર્ય આંખમાં છે એ માટે આકાશ પાતાળમાં શોધ ચલાવવાની ખિલકુલ જરૂર નથી. ઉપમામાં, નાનાલાલ કહે છે, આખ ‘ચંદ્રોજ’ કહીએ છીએ એ ખોટું છે ચંદ્ર એક અમાસ કે બહુબહુ તો પડવા સુધી નથી દેખાતો, પણ પછી બીજથાં એનું દર્શન થવા માંડે છે, પણ એ તો તમે એ ન જુઓ તો ખિયાર ચંદ્રને શો વાંકે?’

આ ફૂલો, આ પતંગો, સૂર્યોદય ને સૂર્યાસ્ત, હમણાંની વર્ષાઋતુનાં ‘વાદળો’ની અપાર ભલક, આ બધી વસ્તુઓ જે આનંદ આપે છે, તે પૈસામાં કે ઇન્દ્રિયસુખોમાં, યા તો ખાવાપીવામાં મળતો નથી.

યાત્રાનાં ધાનેામાં ચે સૌંદર્ય ભરાઈ બેઠું હોય છે, નાચતું, સૂતું, દોડતું હોય છે: એ જગાડવાનું કાર્ય આપણું છે.

કોઈ રશિયાના સંગીતાચાર્યે હિંદ માટે કહ્યું હતું કે હિંદનાં જેવું અદ્ભુત સૌંદર્ય

માજે ક્યાંયે નહિ મળે! સંગીત દ્વારા સૌંદર્ય
રજજ ને કાળને રસે અદર પહેલે છે
તાનસેન કબર વધે ઉત્પત્ત થાય છે અકબર
મેનું અભિમાન લેતો હોતો એના ગીતો
કાંભળતાં રાજની ખીંચી તો દૂર થતી હતી
તાનસેન તો હતો દરબારી ગવૈયો-પગાર ને
જ્યની ગહેરજાની પર જીવનારો

અકબરે એક વખત પૂછ્યું 'તારા કરતાં
ઈ વધારે મોટો ગવૈયો છે ખરો ?'

તાનસેન કહે 'હા, મારા ગુરુ હરિદાસ છે
જા નહીને કિનારે છે પણ એ તો બાદશાહેના
બાદશાહ જેવા છે મોજમા આવે ત્યારે માય
એ તમને બાદશાહ બલે તો તો સમૂળગા
ય જ નહિ'.

પછી તાનસેન અકબરને નોકરને વેશે
ઈ ગયો હાથમાં સારંગી પકડાવી જાયકી
વી પડી, શુ ઠરે સાંભળવાનો રસ હોતો
પાસે ગયા ને તાનસેને બેસું કે હરિદાસ
છ જાવાની લહેરમાં નથી

અને રાત્ર બેસતો નથી એમ કરીને તાનસેને
ઠો ઠીપક રાગ ગાયો જોટો મવાયો એટલે
હરિદાસ તરત જ ચઢયા ને બરાબર
પક રાગ ગાયો એ રાત્રથી આપણે ઠહીએ
એ ઠીવા થાય પણ એ ઠીવા તો હૃદયમાં
વાના હરિદાસ ભગવાનને પ્રણ કરવા માટે જ
ત્ર જાતો હતો

સૃષ્ટિ સૌંદર્ય બેસું, સંગીતનું બેસું હવે
ત્ર ને શિલ્પનું બેસું એ મહીસુરમાં વેઠટાપ્પા
ને એક બ્રાહ્મણ, તે શિલ્પી સંગીતકાર ને
ત્રકર રવિશ કર રાવળ ને હું સાથે ગયા
તા બેસા પછી અમને થતું જે દેશમાં
ઠટાપ્પા જેવા કલાકારો જીવત છે તેને
રાજ મળશે જ

કાંઈ અંગ્રેજે એમને મહેલુ મારેલું કે
મે હિંદીઓ તો સૃષ્ટિસૌંદર્યના ચિત્રો
હે ચીતરી શકવાના એ યશ તો હોલેન્ડ
ઇંગ્લેન્ડને જ ફાળે જવાનો

ને એટલે એ ગયા જાતી-ઉતાકામ ડ

સુરત સ્વયં પાકી હતા, પણ તેવે છાંચુ
નીલગિરિમાં વાય એમ સી માં માત્ર બાર
આનામા જ હિરનિર્વાહ કરી ચલાવી લેતા
તે વખતે બ્રહ્મજી એમણે બાલુ પર મૂક્યું
કયા સૂત્ર, કયા ખાતુ એ મોટો સવાલ
નહોતો ત્યા કદી જે પારો ૫૫૦ ડીગ્રીથી
વધતો જ નથી એવી કડી રાત્રે અધારામાં, કે
વરસાદ વરસતો હોય ત્યારે, એકલા બેસી
વિશ્વના ચિત્રો જુએ ને પછી એ ચીતરે છ કે
સાત ચિત્રો એમણે બનાયા વેઠટાપ્પાએ
જે સૌંદર્ય બેસું તે અંગ્રેજી જે વખત ત્યા
ગયા હતા છતાં નહોતું બેસું પણ એ ચિત્રો
બેસા પછી જીવન સફળ થયું લાગ્યું
મહીસુરના રાજાએ એ ચિત્રો માગ્યા પણ
એમણે કહ્યું 'ચિત્ર નહિ આપું' લંડન
બ્રિટિશ મ્યુઝિયમના ક્યુરેટરે વેઠટાપ્પાના
ચિત્રો બેસાં ને કહ્યું

'મે ઘણાં ચિત્રો બેસા છે પણ આવાં
નથી બેસા'

વેઠટાપ્પાએ ત્યારે જવાબ આપ્યો
'હા શ આજ મારી માનશૂભિનું મહેલુ
ટબ્બુ' વેઠટાપ્પાએ હિંદી, માયકલાક
પાસેથી, પોતાના ગત પતિનું ચિત્ર ચીતરવાના
અમુક રૂપિયા કરાવ્યા વેઠટાપ્પાએ કાગળને
બદલે હાથીદાત પર એ કામ કર્યું ચિત્ર
એવું સરસ બન્યું કે વેઠટાપ્પાને એ મટે
હિંદીઓ રૂપિયા આપ્યા, પણ ચિત્ર ન
લઈ ગયા કહે

'આબેદુલ ચિત્ર બેઈ પતિ યાદ આવે
ને જીવ જીવો'.

વેઠટાપ્પાને કોકે ક્યું કે શેષલૂપાપ્પા
મરવા પડ્યા છે ને જીવ ગતે થતો નથી
વીણા એક ઉત્તમ સંગીત વાજિત્ર છે
કર્ણાટકીઓનું એ ઉત્તમ સંગીતવાદ્ય ગણાય છે

વેઠટાપ્પાએ ત્યાં જઈ પ્રતિજ્ઞા કરી, કે
'જાઓ, વીણાને એ વારસો હું સાચવીશ
ચિત્રો છાંડી સંગીતની આરાધના કરીશ' ને

ત્યારથી એ સંગીત પાછળ પડ્યા.

એમણે પોતાનું જ એક ચિત્ર દોર્યું છે. એમાં એક ખાલુ ચિત્ર ને બીજી ખાલુ સંગીત છે. બન્ને વચ્ચે પોતે જોડાયાં ખાય છે. જ્યારે મેં એમને વીણા સંલગાવવાનું કહ્યું ત્યારે જાણ્યાં.

‘મને તો સાધારણ આવડે છે. અસાધારણ આવડશે ત્યારે સંલગાવીશ.’ ફરીવાર જવાનું થયું પણ એક જ દિવસ રહેવાનું હતું. ખપેરે ગયા, કહ્યું : ‘વીણા !’

વેંકટાપ્પા : ‘હા, હવે વીણા આવડે છે. સરસ્વતી કેવી બળવતી હશે, નારદ કેવી રીતે વગાડતા હતા તે પ્રમાણે કલ્પના કરી હું વગાડી શકું છું. એ માટે એક ખાસ વીણા પણ ખનાવેલી ! પણ અત્યારે નહિ, સાંજે આઠ વાગે પ્રાર્થના વખતે આવો.’

અમારે તો જલ્દી આવતા રહેવાનું હતું. વીણા સંલગવાની ન મળી ! એમણે મહારાજના મહેલ માટે ધોળાં ઉપસાવેલાં ચિત્રો દોર્યાં છે : રામની શોધમાં હનુમાનનું એક ચિત્ર હતું. તમ હનુમાનને વીંટી આપે છે; પણ હનુમાનનું એ ચિત્ર ! અદ્ભુત ! રામના મનમાં ગિજ્ઞતા છે, હનુમાનના મનમાં પ્રણુ ચિંતા છે, કેમ બંને વિચારતા ન હોય, આટલા બધામાંથી આ કાર્ય માટે મારી જ પસંદગી કરવામાં આવી

છે, તો તે કામ માટે હું લાયક થઈશ નહિ ! પરંતુ આવા બધાં ચિત્રોમાં કહ્યું : ‘કેમ સીતા આવી ?’

વેંકટાપ્પાએ જવાબ આપ્યો : ‘જોડી છે ?’

એક મિત્રે મને પાછળથી કહેલું : ‘અ નૈષ્ઠિક પ્રણયચારી છે. એમને બીજી કેઈ સ્ત્રી જો નથી, સિવાય એમની એક વૃદ્ધા માંસી.’ મછી કલ્પના તે એવી જ હોય ને ?’

આવો છો એ વેંકટાપ્પા !

મને રવિશંકર રાવળનું એક ચિત્ર આવે છે. એમાં સવિધ્યની ગુજરાતણી એમ કલ્પના કરી છે. એના હાથમાં વીણા છે. પાંડુરણુ છે, દીવાને આમ ને દીવાને ખાસ જ જૂનો કહેશે છે. એ દ્વારા એ ખતાવવા મળે કે એ સંગીત, સાહિત્ય ને કળાની શોખીન થઈ અત્યારની સ્ત્રીઓ નૃત્ય ને સંગીતની શોખી તો થઈ છે; પણ કળાના ઉપાસકોને હું ચેતવણી આપવા માગું છું. કળાને ઇન્દ્રિયો બહેકાવવા માટે ન વાપરશો, એને આત્મા ઉત્કર્ષ માટે વાપરજો, પણ મોજશોખ મા કદી ચે એનો ઉપયોગ ન કરજો. આત્મા પવિત્રતાના પ્રાગલ્ભ્ય માટે જો કલાનો ઉપયોગ થશે, તો કલાકારોનું અને દેશનું કલ્યાણ પણ એમાં જ થશે.

આજથી ૫૦ વર્ષ પહેલાં દર હન્નરે ૪૦ માણસો ભણેલાં હતાં. દર વર્ષ પહેલાં તે સંખ્યા વધીને આજની થઈ અને ૧૯૪૧ની વસંતીગણતરી પ્રમાણે આજે એક હન્નરે ૧૨૦ આદમી ભણેલા નીકળે છે; એટલે કે હિંદમાં આજે બાર જ ટકા કેળવણી છે. ભૂંચે છે શું ? દર સોએ ૮૮ માણસો અસહજ-એમને વાંચતાં કે લખતાં કશું ચે ન આવડતું હોય એવા આજે ‘મળા’ આવે છે ! દેશમાં જ્ઞાનનો દુકાળ પડ્યો છે, આપણા દેશનું આ મહાકલંક કોણ ઘેરે નાખશે ? એકેકે ભણેલો આદમી વરસદહાડે માત્ર બીબલ ચારને જ વાંચતા લખતા કરે તો કેવું સાકં !

વિઠોબા અને જ્ઞાનેશ્વર

લેખક

શ્રી. નાભાજી

જ્ઞાનેશ્વરીના શુભેચ્છના સાધારણર્થથી શ્રી મનુ સૂત્રદ્વારા રમણાશ્રમ ગયાદત્તા તેમણે રમણુ ભજવાનને એવી ફરિયાદ કરી કે વેદાદિના ધણાખરા પુરતમે, જેમણે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કયુ હોય તેઓ જ સમજી શકે તેવા હોય છે અને જેઓ એ દિશામાં પ્રયત્ન કરવાની નિયતિમાં હોય છે તેમને મદદરૂપ હોવા નથી તેના જવાબપર શ્રીરમણુ ભજવાને પુસ્તકાલયમાંથી નાભાજી ત 'મહાભક્તવિજયમ્' નામનું પુસ્તક મંગાવ્યું અને તેમણે પોતે જ્ઞાનેશ્વર અને તેમના પિતાની વચ્ચેનો આખો સવાદ ત્યાં લાગુ રહેલા સર્વને વાંચી સંભળાવ્યો જે આખો પ્રસંગ સર્વે એમણે સંભળ્યો. વાતનો પ્રસંગ એ છે કે જ્ઞાનેશ્વરના પિતા સાધના માટે વનમાં ગયા હતા કેઈક પ્રસંગે રાત્રને તેમના બાળકોની મુલાકાત થઈ અને બાળકને જોતા જ રાત્ર આશ્ચર્યમુલક બની ગયો અને તેમના પિતાને જોવાની તેને ઇચ્છા થઈ રાત્રએ પોતાના કોઠા દ્વારા આમ ત્રણ મોકલ્યું પણ તેમણે વનમાંથી પાછા આવવાની ના કહેવ ત્રી ત્યારપછી છાકરા પિતા પાસે ગયા અને બાળ જ્ઞાનેશ્વર મદદારને પોતાના પિતાના બોલામાં બેસી તેમની સાથે નીચે પ્રમાણે દલીલ કરી જેથી તે પાછા પોતાને યુગમાં આવ્યા જ્ઞાનેશ્વરની સાથા મેઈ સિદ્ધ જ્ઞાનીની છે જ્યારે તેમના પિતાના સંયમે ભય અને વિદ્યોનો જ્ઞાત દૂર નહિ કરી શકતાર સામાન્ય માનવીના છે ભાવિક જનો માટે એ સવાદ નીચે આપવામાં આવ્યો છે

વિઠોબા : જે એક વખત ઊલટી દ્વારા ઓઢી કાઢ્યું હોય તે ગમે તેવું સ્વાદિષ્ટ હોય, તેપણુ કેઈ ફરીથી ચાખશે કે ? ધર્મનિષ્ઠોએ પણ પોતાના વચનને વળગી ન રહેવું ? મારે સંસારને ત્યાજ કર્યા પછી શું ત્યાં પાછા જવું ? અવિવેકી શોઢો સાથે લળવું ? તેમના તરફ પ્રીતિ રાખવી ? શું મારે રાજની પૂજા કરવી ? મારું સ્થાન જ ગલ જ રહેશે અને તમારે માટે સંસાર પાછા બંધો અને સુખે સંસારમાં રહેા.

જ્ઞાનેશ્વર : પણ તમે જ ગલમાં શા માટે હોા છો ?

વિઠોબા : જોતા, મારે માટે ત્યાં પાછા આવવામાં શુ લાભ અથવા આનંદ છે ? પાછા આવવામાં તો લાભ થવને બદલે મુક્તિ મળવામાં વિઘ્ન આવે છે. મૌનનિષ્ઠા માટે તો સમાજના સંસર્ગથી દૂર આ જ ગલ જ શ્રેયસ્થાન છે અને તેથી જ આ ટેકરીઓ કેપર રહું છું.

જ્ઞાનેશ્વર : ગામ અને જ ગલ એવા ભેદભાવોને ખ્યાલ રાખીને પ્રહાનિષ્ઠા બળવં રાખવાનો તમે જે પ્રયત્ન કરો છો, એ તો આકાશનો દેખાવ અટકાવવા માટે પોતાની આખ બંધ કરવાને બદલે જોતાની આગળ પડેલા ધરી રાખીને રૂપ કરવા જેવું છે, અનેક પાપો કરીને પુણ્ય મેળવવા સમાન છે કંઠજી હૃદયના માલુસે ઇશ્વરદર્શનની ઇચ્છા સેવવા જેવી છે અને અહુભાવને દૂર કર્યા વિના જ્ઞાનનિષ્ઠા મેળવવા જેવો પ્રયત્ન છે જે નિષ્ઠામાં બધા ભેદભાવો ઓગળી ભય ત્યાં ધરુ અને જ ગલ એવો દ્વતભાવ રહી શકે ખરો ?

વિઠોબા : જ્યાં સુધી 'માન' એવો ખ્યાલ કાંઈમ રહે છે ત્યાં સુધી અહુભાવ અને 'આ' અને 'પેલું' વગેરે દ્વેતભાવોનો નાશ થઈ શકતો નથી, નિર્વિકલ્પ નિષ્ઠા જ એ બધાનો નાશ કરી શકે બધા સંકલ્પો અને ઇચ્છાઓમાંથી મુક્ત થવાથી એ નિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરી શકાય

જનસમાજથી દૂર રહેવાથી જ એ બની શકે. તેથી હું અહીં રહું છું, કારણ કે જંગલનો એકાંતવાસ જ એવી મૌનનિષ્ઠા માટે યોગ્ય સ્થાન છે.

જ્ઞાનેશ્વર : પોતાના સ્વરૂપનું જ્ઞાન થવું અને તેમાં સ્થિતિ રાખવી એ જ બ્રહ્મનિષ્ઠા; નહિ કે જંગલમાં રહેવું.

વિઠોબા : ગુરુ પાસે રહી પોતાના સ્વરૂપને બહુયા પછી તેમાં દૃઢ નિષ્ઠા કાયમ રાખવા માટે જંગલમાં એકાંતમાં જ રહેવાની જરૂર છે.

જ્ઞાનેશ્વર : ખરા જ્ઞાનીઓનો અનુભવ છે, કે માત્ર વનમાં રહીને તેમ કરવાથી અજ્ઞાન અને 'હું' 'મારું' વગેરે બધાંઓનો નાશ થઈ શકતો નથી. અને તેથી જ તેમણે ગામ અને જંગલ, ઘરનું જીવન અને સંન્યાસ એવા બેદસાવેનો ત્યાગ કરીને દૃઢ નિશ્ચય કરીને નિર્વિકલ્પ સમાધિની સાધના કરી હતી; તો પછી તમે શા માટે ઘરના જીવન તરફ અણુગમે રાખીને જંગલમાં રહો છો ?

વિઠોબા : જેમણે સાક્ષી (દ્રશ્ય)ને જોયા અને બધાંના સાક્ષી જે આત્મા તેની સાથે કેથ પામ્યા છે, તેઓ જે કુટુંબમાં રહે તો તેમની સમાધિમાં લાગ થાય અને તેઓ પોતાનો આત્મસાક્ષાત્કારનો અનુભવ ગુમાવે; તેથી જેમણે સહજ સ્થિતિનો આનંદ અનુભવ્યો છે, તેમને સ્વપ્નમાં પણ કુટુંબમાં રહેવાની ઇચ્છા ઉદ્ભવે નહિ.

જ્ઞાનેશ્વર : રાગ અને દ્વેષ બંને માણી સુક્તિ તે જ સહજ નિષ્ઠા; ગામ તરફ અણુગમે રાખવો અને જંગલમાં પ્રીતિ રાખવી એ નિષ્ઠા કહેવાય ?

વિઠોબા : જેને 'અમુક કરતું' 'અમુક નહિ કરતું' એવી ઇચ્છાઓ હોતી નથી, તે સંસારમાં રહી સંસારનાં કાર્યો કેવી રીતે કરી શકે ? અને સંસારમાં રહી ત્યાંનાં કાર્યો નહિ

કરી શકતો હોય, તેણે ત્યાં રહેવાનું શું પ્રયોજન ? બધાં શરીરના ભોગોને તૃપ્ત કરવાનું ઇચ્છા ઉત્પન્ન થાય એવાં વિવ્રાનો શિક્ષા બનવાનો સંભવ રહે તેવા સ્થાનમાં ન રહે એમ જોઈએ. આ શરીરના ભોગોને ઉત્તેજન આપે તો મુકદ્દાની લક્ષ્મિકા કરવાનો સમાર કરવા જેવું છે.

જ્ઞાનેશ્વર : જેણે બધાં કર્મોનો ત્યાગ કર્યો છે, તેને માટે સમાધિ સાધવી એ પણ કંઈ નથી શું ? અને જે આવાં કર્મોમાં રોકાયેલો માટે કુટુંબનાં કાર્યોમાં રોકાયું શું બાકું છે ?

વિઠોબા : સમાધિ સાધવી એ ક્રિયા ખરી પણ તે બધા વિચારો અને ચિંતાને ફેરવે છે; જ્યારે કુટુંબનાં કાર્યો વિચારો-તે તો ચિંતાઓ અને શોક ઉત્પન્ન કરે છે.

જ્ઞાનેશ્વર : જ્યારે પોતે સમિચ્છાનંદસ્વરૂપ છે, ત્યારે તેણે નિષ્ઠાસાધનામાં શા માટે રોકાયું ?

વિઠોબા : બ્રહ્મત અવસ્થામાં સુષુપ્તિ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવી એને જ્ઞાનીઓ બ્રહ્મનિષ્ઠા નથી કહેતા શું ? જે આપણે એવો અનુભવ નહિ કરીએ, તો સમાધિમાંથી મળતો સતત આનંદ કેવી રીતે મેળવી શકીએ ?

જ્ઞાનેશ્વર : વેદો એમ કહે છે કે 'બ્રહ્મ દશામાં ઇન્દ્રિયોની ક્રિયાઓ, સ્વપ્નદશાની માત્ર મનની ક્રિયાઓ; અને જાગ્રતી અસાવાત્મક દશાને સાક્ષીરૂપે જોવી એ જ ખરો આનંદ છે. બ્રહ્મત અવસ્થામાં સુષુપ્તિ-દશા એ તો પડછાયા જેવી હોય છે. જેને સ્પર્શ 'સ્પર્શ' છતાં સ્પર્શ લાગતો નથી, ત્યારે તમે તો કહેો છો કે જાગ્રતી જેવી અસાવાત્મક દશા જ ખરું સુખ છે અને તેનું નામ જ બ્રહ્મત સુષુપ્તિ છે.

વિઠોબા : બ્રહ્મત અને સ્વપ્ન અવસ્થાઓ તો માણસને સંસારમાં નાખે છે અને ઇન્દ્રિય રૂપી પશુઓનો માણસ શિકાર બને છે; તેથી

જેવાં બધી સસારની બાબતોનો અભાવ, હોય અને હોવાના જેવી શૂન્ય અવસ્થા હોય, એ જ ખરી સમાધિ છે.

જ્ઞાનેશ્વર : ખરી સમાધિ બધાનો અભાવ બધી, પણ શક્તી સામે શક્તિ ધારણ કરવાથી, સસારના કાર્યો કરવાથી અને જનકની તીકે જ્ઞાન-તલવારથી—બધા વિષયો તરફ કઠાસીનતા ધારણ કરીને—ઈદ્રિયોનો સમય મેળવવાથી જ ખરી સમાધિ સાધી શકાય.

વિદ્યાબા : અનેક જન્મોની વાસનાનાં પ્રમૂહરૂપી વાદરા જેવાં મનને માન શુદ્ધિને પ્રવેશ સસર્ગનો ત્યાગ કરીને છલ્લું હલ્લું અને પ્રયત્ન-દશા નહિ પ્રાપ્ત કરવાથી, માત્ર પોતે પ્રભુ છે, તેવા સત્તત જ્ઞાનથી જનક તેમ કરી શક્યા નહોતા.

જ્ઞાનેશ્વર : માત્ર જનક જ મનને નાશ કરીને પોતાનું ઈચ્છિત ધ્યેય પ્રાપ્ત કરી શક્યા હતા, અને શુદ્ધ મહારના સમર્થનો ત્યાગ કરીને માત્ર વનવાસ સ્વીકાર્યાથી તેમ કરી શક્યા નહોતા.

વિદ્યાબા : દ્રશ્યપણમાં સ્થિત રહેવાથી જ જ્યોત્સ્ના ત્યાગ થઈ શકે દરથમાં રહીને દરથનો જેવી રીતે ત્યાગ થઈ શકે ? જેનામાં ઝેર રાખવા થયું છે, તેને વધુ ઝેર આપવાથી અચૂક મરણ જ નીપજે.

જ્ઞાનેશ્વર : એક ઝેરનો નાશ કરવા માટે મીઠો ઝેર પદાર્થ આપવામાં આવે છે, તે પ્રમાણે ઈદ્રિયોના પ્રાદ્ય અને આત્મિક વિષયો પૂરી વિષની અસર મટાડવા માટે એક માત્ર મમણાણું છાજ (સસાર વિષ દ્વારા મેળવેલું) જ્ઞાન જ છે એથી હોલદું જે ઈદ્રિયોરૂપી શુભોનો શિકાર બની જવાની ખીકથી મેકાતનિષ્ઠામાં રહે છે, તે કદાપિ લાયકુલ થતો નથી તેને હમેશા લયનો જ ખ્યાલ આવ્યા કરશે અને તે કદી પ્રભુનું અખંડ મુખ પ્રાપ્ત કરી શકશે નહિ.

વિદ્યાબા : જેઓ સન્યાસી થયા છે અને

હમેશાં સમાધિનિષ્ઠાના અભ્યાસમાં થઈ ચા રહે છે તેમને પણ ઈદ્રિયોના વિષયો પાછા ચોંટમાં નાંખે છે, તો જેઓ શુદ્ધનો ત્યાગ નથી કરતા તેમને તો કેટલા હેરાન કરે ? પૂરેએસથી વહેતા પાણીમાં એક સૂકું પાંદડું કેવી રીતે સ્થિર રહી શકે ?

જ્ઞાનેશ્વર : જેણે જ્ઞાનનિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરી નથી, તે ગમે તેટલો વખત અતરમુખ રહેવાનો પ્રયત્ન કરે તોપણ તેને ઈદ્રિયો હેરાન કરશે પાણીમાં એક મોટો ખડક સ્થિર રહે તેમ ઈદ્રિયોની ક્રિયાઓ ગમે તેટલી હોય, તોપણ જ્ઞાનનિષ્ઠ પુરવે તેથી ચલિત થતું નહિ આવે જ તુરંપ પ્રભુનો આનંદ મેળવી શકે જે જ્ઞાનનિષ્ઠ થયો નથી તેનું અજ્ઞાન કદી દૂર થશે નહિ.

વિદ્યાબા : જ્ઞાનનિષ્ઠામાં ગમે તેટલો સ્થિર થયો હોય, તોપણ જે પુરુષ સસારનો ત્યાગ કરીને પ્રભુના ધ્યાનમાં સતત લીન રહે નહિ તે માયાના અપકારમાં જરૂર સપડાવાનો.

જ્ઞાનેશ્વર : પ્રભુથી લુહી વસ્તુ કોઈ માયા જેવું કંઈ હોય તો જ નિષ્ઠા રાખીને તેને દૂર કરવાની જરૂર પડે પોતાનો પડછાયો પોતાની સાથે લાડશે એવો ખ્યાલ રાખીને જે માયા અને અહ નથી તે પેલા કરીને નિષ્ઠામાં રહેવાની તમે વાત કરો છો ખોટા પડછાયા સામે બાંધવાથી માત્ર બ્યર્થ થાક લાગશે તે પ્રમાણે માયા કોઈ ચીજ નથી એમ સમજીને તમે મૌનનિષ્ઠામાં નહિ રહો અને 'આ નહિ, આ નહિ' એમ એક થઈ એક બધી ચીજોનો ત્યાગ કરવાનો જ પ્રયત્ન કર્યો કરશો, તો તમારે જાણે પારવિનાનો બ્યર્થ પ્રયત્ન કરવાનો જ રહેશે.

વિદ્યાબા : અસત્યને દૂર કર્યાં, વિના, મનથી એકાગ્ર થયા વિના, જે બને તેનાથી અવિચલિત રહી માત્ર સાક્ષીરૂપે રહ્યા વિના સહજ જ્ઞાન કેવી રીતે મળી શકે ?

જ્ઞાનેશ્વર : 'આ નહિ, આ નહિ' એમ

કરીકરીને ઇન્દ્રિયોના પદાર્થોને દૂર કર્યાં કરીશું, ત્યાં સુધી કીડીના દરમાંથી ઊસરાતી કીડીઓની માફક તે ખહાર ઊસરાયા કરશે. મનને એકાગ્ર કરવાનો પ્રયત્ન કર્યાં કરીશું, ત્યાં સુધી તે ઊછળતા દડાની માફક વધારે ઉછાળો માર્યાં કરશે. સાક્ષી ભાવ ધારણ કરવાનો જેટલો વધુ પ્રયત્ન કરશે, તેટલો કૂતરાની પૂંછડી સીધી કરવાનો પ્રયત્નની માફક વ્યર્થ જશે. અને દેહાત્મ ભાવ ખડો થયા કરશે. તેથી આત્મશોધન દ્વારા પોતે સત્યજ્ઞાનને પ્રાપ્ત જ છે, અને અવિદ્યા અથવા અહં અને માયાનું 'રજ્યસર્પ' ન્યાયે અસ્તિત્વ જ નથી એવું દૃઢ જ્ઞાન થાય તો જ પ્રજ્ઞાનિર્વાણનું કૈવલ્યસુખ મળી શકે.

વિદ્યોખ્યા : જ્ઞાનવિચારને પરિણામે પોતે પ્રાપ્ત જ છે, એવા માત્ર જ્ઞાનથી બીજી કોઈ પણ સાધના વિના સત્યજ્ઞાનદર્શન સર્વ વ્યાપક આત્માની સાથે એક જ કેવી રીતે સાધી શકાય? અને શોક ઉત્પન્ન કરનાર ઇન્દ્રિયવિષયોને કેવી રીતે છૂટી શકાય?

જ્ઞાનેશ્વર : જીવતી ગાય વાધને ન મારી શકે, તો મરેલી તો કેવી જ રીતે મારી શકે? જીવી રીતે જે અમર, દોષરહિત, સર્વવ્યાપક, જ્ઞાનદર્શન આત્મા છે, તેને ઇન્દ્રિયોના પદાર્થો શું કરી શકે? ગાય માતખર હોય, તોપણ વાધ આગળ આવતાં ડરે, તેમ એવા પદાર્થો દૃઢ જ્ઞાનથી પૂર્ણજ્ઞાની આગળ દેખાવ દેતા નથી. અને કદી દેખાવા પામે તો તરત જ વાધથી ગાયનો નાશ થાય છે તેમ થોડી શણુમાં જ તે નાશ પામે છે.

વિદ્યોખ્યા : એક પવિત્ર સ્ત્રી પણ કુટુંબીઓના સહવાસથી ખગડે તેમ જ્ઞાનીઓએ ઇન્દ્રિયોના પદાર્થોમાં ભેળાવું? મનના ક્ષોભના ભોગ બનવું? અને અનેક શોકથી પીડાવું?

જ્ઞાનેશ્વર : જે સતી છે તે અનેક સંસારની વચ્ચે પણ સતી જ રહેશે. જેનું મન સ્થિર નથી તે ખરાબ સંગ વિના પણ ખગડશે, તેવી રીતે જે જ્ઞાની છે તે સંસારના માણસોની

વચ્ચે પણ જ્ઞાની જ રહેશે. જે સ્થિર નથી ખરાબ સંગ વિના પણ પતન થશે. અતિ એકાંતમાં પણ જ્ઞાનહીન થશે.

વિદ્યોખ્યા : સંસારનાં કાર્યોમાં ગૂંથાળે કેવી રીતે સહજ જ્ઞાની થઈ શકે?

જ્ઞાનેશ્વર : જેમ નાટકશાળામાં પ્રાદેહનો ભાગ લઈને, તોપણ પ્રાણીજીવ રહે તેમ જ્ઞાનીઓ બીજાઓ સાથે લગીને જીવતાં વેપ ધારણ કરે છે; તોપણ તેના સંસારનાં અનુભવમાં વિદ્યોખ્યા આવતું નથી.

વિદ્યોખ્યા : જ્ઞાન ગમે તેટલું દૃઢ થયું છે અથવા આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિ ગમે તેટલી શુદ્ધ હોય; તોપણ પોતે પ્રભ છે એવું દરરોજ થોડું વખત ચિંતન કર્યા વિના પ્રજ્ઞાનની ખબર મુશ્કેલ છે.

જ્ઞાનેશ્વર : જે પ્રાણી દેહનો પ્રેક્ષક છે, તેણે જ્ઞાન પોતે પ્રાણી છે, એવા વારંવાર વિચાર કરવો? પોતે તેમ ન કરે તો જ્ઞાન દેહ બની જશે? જેને આખી દુનિયા પ્રાદેહ તરીકે ઓળખે છે, તેને ઓળખવાને જનોઈ જરૂર છે? અહંનો નાશ કર્યા પછી અહંભાવ ગાંઠ કાયમ રાખી 'હું પ્રભ છું' એવું ક્યાં કરવું? જેમ પ્રસિદ્ધ પ્રાણી જૂનોઈ પહેર્યું હોય, તોપણ પ્રાણી તરીકે જ ઓળખાઈ છે તેમ જેણે 'હું' 'મારું' વગેરે ખ્યાલો તૃપ્ત છે તે કોઈ પણ ધ્યાનને અભ્યાસ નહિ. તોપણ બધાથી પૂજશે અને સતત પૂજાનું અનુભવશે.

વિદ્યોખ્યા : જગદીશના જેવો સિદ્ધ પુરુષ પણ જે દરરોજ 'હું પ્રભ છું' એવું ધ્યાન ન કરે, તો તે ખચિત અજ્ઞાની થાય અને દેહ સાથે એકતા અનુભવનાર અહંભાવનો નાશ થાય નહિ.

જ્ઞાનેશ્વર : હાથમાં દીવો ધરીને અંધકાર કહીશું કે જાગે રહે, તો શું તે જાગે રહેશે? તેમ પોતે દેહ 'છે' અથવા 'કેઈ'

ઠાઈ આંતરિક ક્રિયા એાછી હોવા સિધ્ધા
 જ્ઞાનનો ત્યાગ કરીને પોતે સચ્ચિદ્જ્ઞાનંદ આત્મા
 એ જ્ઞાન મેળવ્યા પછી અજ્ઞાનને કહીશું
 હું ઊભો રહે તો તે ઊભો રહેશે? હાથમાં
 મેલાડી રાખીને પોપટને જાણાવીશું, તો તે
 ઝાલશે કે? જીવાત્મા, ઈશ્વર અને જગતનું જુદું
 અસ્તિત્વ જ નથી, એ જ્ઞાન થયા પછી માયાને
 જાણાવીશું તો તે આવશે કે? જે નપુ સકને
 બેળ ઓળખતા હોય તેમની આગળ હાજર
 ઈને કેઈ નપુસક પોતાની મહાનગી
 ખાડવાની હિંમત કરશે કે? જેમ જેણે
 રત્ની હાજરીમાં પ્રદક્ષિણ સત્ય છે, મામાનું

અસ્તિત્વ જ નથી, પ્રદક્ષિણ વિચારકક્ષાથી પર
 છે અને માયા માત્ર રાગદ્વેષરૂપી વૃત્તિઓમાં જ
 રહેલી છે, પોતે પ્રદક્ષિણ છે અને પ્રદક્ષિણ પોતાનું
 સ્વરૂપ છે એવું નિઃસંશય જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું
 છે તેને માટે રાગદ્વેષ, ખંધનમુક્તિ, જન્મ-મરણ,
 શામજગલ, જ્ઞાનતપ, સંન્યાસ-ગૃહજીવન
 વગેરે સાધો રહેતા નથી જે પહેલાં ઘેટાની
 આંખ જેવા બની ગયા છે તેને માયા શું
 કરી શકે? તે તેમને અજ્ઞાની બનાવી શકે?
 માટે જરા વિચાર કરો.

આથી વિદ્યાબા ઘેર આવવાને સમત થયા
 અને સાથે પાછા આન્યા.

★

સંતકૃપાથી છટે માયા, કાયા નિર્મળ થાય જોને;
 શાસોશ્વાસે રમરણ કરતાં, પાંચે પાતક જાય જોને.
 કેસરી કેરે નાદે નાસે, ઠોટી કુંજર જીવ જોને.
 હિંમત હોય તો પોતે પામે, સધળા વાતે સ્વય જોને.
 અગ્નિને હોઈ ન લાગે, મદામાણુને મેલ જોને;
 અપાર સિંધુ મહાજલ હોડા, મરગીને મન સહેલ જોને.
 બાજીગસ્તી બાજી તે તો જજૂરો સૌ જાણે જોને.
 હરિની માયા બહુ બલવંતી, સંત નજરમાં નાણે જોને.
 સંત સેવતાં સંકૃત વાણે, સહેજે સીજે - કાજ જોને.
 પ્રીતમના સ્વામીને બજતાં, આવે અખંડ રાજ જોને.

આનંદ અને બાળક

લેખક :

ક્ર. હરભાઈ ત્રિવેદ.

શિક્ષણશાસ્ત્રના અભ્યાસી અને હલ્લાં ત્રીસેક વર્ષથી એ ક્ષેત્રમાં અનેક પ્રયોગો કરનાર શ્રી. હરભાઈ આખા જીવનમાં જીવિતા છે. એમણે આ વિષય-દ્ર પર ઘણા લખ્યા છે તે લોકાદર પામ્યા છે. આજે તેઓ દર મહિને ‘ધરશાળા’ દ્વારા એમના વિચારો જીવનમાં આપે છે તે ‘ધરશાળા’નામની શિક્ષણસંસ્થા પણ ચલાવે છે.

મનુષ્ય માત્રે આનંદ મેળવવો ગમે છે. મનુષ્ય માત્ર આનંદ મેળવવા માટે શક્ય તેટલા પ્રયત્નો કરે છે. મનુષ્યના અનેકવિધ આનંદોમાં એવું બાળક પણ પોતાના પરમ આનંદનું સાધન હોય છે. જેના ઘરમાં બાળક નથી, તેના ઘરમાં આનંદ નથી. આનંદનો એ લહાવો માણવા માટે માનવી આકાશપાતાળ એક કરતો હોય છે. આપણા સમાજમાં પણ વાંચિયા રહેવાને અપશુકન અને કમનસીબી ગણવામાં આવે છે. વાંચિયામહેજું ટાળવા માટે સ્ત્રીપુરુષો કોઈ પણ ઉપાય કરતાં અચકાતાં નથી. ઘરમાં પારણું બાંધવાથી જ આનંદ મળી શકે છે, તે આનંદને બીજા કોઈ પણ પ્રકારના આનંદની સાથે સરખાવી શકાય નહિ. એ આનંદ હોનો છે, અને દેહીનો છે. એ પરમ આનંદ જ હુનિયાનું સાતત્ય બળવી રાખ્યું છે, અને માનવીની શુભ વૃત્તિઓને હવેશો બિચે ને બિચે ચડાવ્યા કરી છે. બાળક મનુષ્યના આનંદનો જન્મ છે.

આવું આધ્યાત્મિક આનંદ આપનાર પાત્ર કુટુંબમાં અવતરે છે, ત્યારે એ માતૃપિતાના અને સર્વ કોઈના આનંદનું સાધન બની રહે છે. એને દેખાને સૌ આનંદ છે, એને તેડીને સૌ રાજ થાય છે, એને હસાવીને સૌ હસે છે, એની ઇચ્છાઓ તૃપ્ત કરીને સૌ કોઈ તૃપ્તિ અનુભવે છે. કુટુંબ આજીવન આનંદથી બિરરાતું રહે છે. બાળકના આનંદમાં માતૃપિતાનો ખરો આનંદ સમાઈ રહેલો છે. બાળકનો આનંદ હૃદય થાય,

એટલે માખાપનો આનંદ પણ હૃદય થાય. કુટુંબના આનંદનું કેન્દ્ર બાળક બની રહે છે. કુટુંબના મુલાકાતીઓ બાળકને જોઈ રાચે છે, અને એક પ્રકારે બિડો આનંદ અનુભવે છે.

પરંતુ આ આનંદની, કક્ષા અને પ્રવાહ સમય જતાં બદલાવા લાગે છે. સર્વને આનંદ આપતું બાળક ધીમેધીમે સર્વ કોઈના આનંદનું સ્થૂળ અને સ્વ. સાધન બનવા લાગે છે. માખાપ અને વડીલ સમજતાં નથી હેતાં કે બાળકને પોતા પણ પોતાનો આનંદ હોય છે. જન્મ્યા પછી તરત જ પોતાનું રક્ષણ માગતું, પોતાનું પો. મેળવી લેતું, અને પોતાની રીતે પોતાને વિકાસ સાધતું બાળક ધીમેધીમે સર્વ. અને તાકાતવાળું બનતું જાય છે. પોતાની પ્રવૃત્તિથી માખાપો આનંદ મેળવતાં હોય તેમાં બાળકને પણ આનંદ હોય છે; પરંતુ પોતા માટે ચેત્તી, અને પોતાના જ આનંદ પોષતી વડીલોની પ્રવૃત્તિઓ બાળક માટે પ આનંદ આપનારી બનતી હોય, એવું નથી હોતું. બાળક સ્વ-આનંદમાં મશગૂલ હોય, ત્યારે માખાપ અને વડીલ બાળક પાસેથી પોતાને આનંદ મળે તેવા વર્તનની અચેક્ષા રાખતાં હોય છે. બાળકના આનંદમાં આનંદ માનનાર વડીલ હવે શુદ્ધી રીતે જોતાં શીખે છે. બાળકે તેને પણ આનંદ આપવામાં પ્રવૃત્ત થવું જોઈએ એ જાતનો વિચાર મોખરે આવે છે. નાનું બાળક રમતમાં મશગૂલ બનીને, આનંદ માણે રહ્યું હોય છે, ત્યારે

બાળક અને વડીલ ઇચ્છે છે, કે પોતાના
 આનંદ ખાતર બાળકે પોતાની રમત છોડીને
 મની પાસે આવવું બોધ્યે બાળક સાથે.
 કરીને, અને બાળકને રમીને આનંદ
 કરનાર માખાપ અને વડીલ બાળકનાં
 હાથે ઠટાળાને ગણકારતા નથી હોતાં.
 બાળક અને વડીલના એવા કોઈ પ્રતિકારનો
 બાળક વિરોધ કરે છે, ત્યારે વડીલને તે
 ખુબ નથી, બાળકની બીજા કે ચીડની દરકાર
 રી વિના પોતાની આનંદપ્રવૃત્તિમાં મચ્યા
 છે એક કાળ એવો હોય છે જ્યારે
 ડીલનો આનંદ અને બાળકનો આનંદ
 સિદ્ધિ હોય છે. ધીમેધીમે એવો કાળ આવે છે
 જ્યારે કોઈ વખત એવો આનંદ અસિદ્ધ
 થાય, તો કોઈ વખત એવો આનંદ સિદ્ધ
 થાય આવે વખતે ધ્યાનપૂર્વક અને
 નિપૂર્વક બાળકને સમજાવેલા પ્રયત્ન
 વામાં આવે નહિ, તો વળી એક કાળ
 એવો પણ આવે કે જ્યારે બાળક ને વડીલના
 આનંદના ક્ષેત્રો, અને આનંદની પ્રવૃત્તિઓ
 કે જ સિદ્ધિ બની જાય, અને એકબીજાની
 આનંદની વ્યાખ્યાઓ બદલાઈ જાય.

સૌએ સમજવું ઘટે કે નાનું બાળક
 કે સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ ધરાવતું, પ્રાણવાન
 જીવ છે એ વ્યક્તિત્વ વિકસતું જાય છે, તેમ
 જ પોતાની પ્રતિક્ષા અનેકવિધ રીતે પ્રગટ
 રાખે જાય છે એવા બાળકને ઉચ્ચ કોટિનો
 આનંદ ગમે છે, અને એવી આનંદપ્રાપ્તિ
 કે ઉચ્ચ કોટિની પ્રવૃત્તિ પણ ગમે છે
 આજને બાલચિંતા પ્રવાહોની ગતિગમ નહિ
 વાથી બાળકથી જે કોઈ મોટા હોય, તે
 બાળકના સખધમાં જેરસમજૂતી કરે છે,
 ને બાળકને અન્યાય કરે છે મોટી ઉમરના
 લોકોને આનંદ ગમે છે, અને પોતાને

મનપસંદ આનંદ આપનારી પ્રવૃત્તિ ગમે છે
 તેવી જ રીતે બાળકને પણ આનંદ ગમે છે,
 અને પોતાને મનપસંદ આનંદ પ્રેરનારી
 પ્રવૃત્તિઓ પણ ગમે છે આ હકીકત તરફ
 આપણે સૌ કોઈનું દુર્લક્ષ હોવાથી અનેક વખત
 બાળકની આનંદપ્રવૃત્તિઓમાં મોટરોઓ
 અડચણ ઊભી થયાં કરતાં હોય છે બાળકને
 રમત-રમણ ગમે, ત્યારે એને શાંતિથી
 બેસવાનું કહેવામાં આવે છે, બાળકને
 ધમપછાડ કરવી ગમે, ત્યારે એને ટાક
 પાડવામાં આવે છે બાળકને ગમતી આવી
 હરકોઈ આનંદની પ્રવૃત્તિને વિરોધ
 બદ્ધ અજબ મોટરોઓ કરવા લાગે છે
 પોતાના આનંદમાં આડે આવનાર વડીલને
 બાળક સમજી શકતું નથી, અને પોતાની
 શક્તિ પ્રમાણે પોતાનો વિરોધ નોંધાવ્યા કરે છે
 કેમકાણે વડીલ આ વિરોધનો અવગણી અર્થ
 કરે છે, અને પોતાની રીતે જીવવા માનતા
 બાળકને તોફાની અને હડીસુ ગણી, એની સાથે
 જુદા પ્રકારનો વર્તણૂક રાખવા લાગે છે બાળક
 અને વડીલ વચ્ચેની આવી જેરસમજૂતીઓ
 અને બેચેનતાઓ જેટલા પ્રમાણમાં
 વધતી જાય છે, તેટલા પ્રમાણમાં બાળકનો
 આનંદ ઘટતો જાય છે, અને કટુ બને
 આનંદ કેમી થતો જાય છે માખાપ અને
 કટુ બને આનંદ પ્રેરતું બાળક અજાણમાં
 બનવા માંડે છે, અને અરસપરસનો આનંદ
 કુખ અને કે કાસમાં ફેરવાઈ જાય છે આમ
 બનવાનું કારણ વડીલોનું બાળક સખધીનું
 કેવળ અજાણજી હોય છે બાળકના આનંદમાં
 જગત મસ્તને આનંદ છે એ વસ્તુ સમજી
 લઈને બાળકને આનંદ કરવા હઈએ, અને
 એના આનંદે આપણે પણ આનંદી બનીએ
 તો આજની કુળી દુનિયા બદલાઈ જાય, અને
 સુખી દુનિયા બની જાય.

લેખક :

ત્રિવેદી સ.ક.ટ. અ.શ.ક

શ્રી. મધુકર ચંદેરિયા

સ્વાધીન હિંદના સંપૂર્ણતામાં જેનું ધર્મચક્ર ગિરાજ છે, તે સમ્રાટ અશોક ભારતીય ઇતિહાસમાં અમર બન્યા છે. જગતભરના અભ્યાસીઓએ એમની મહિમાને સ્વીકાર કર્યો છે. શ્રી. મધુકર ચંદેરિયા આજના નાટ્યલેખક અને ચરિત્રકાર છે. સમ્રાટ અશોકના જીવનની સાથે તે કાળના ભારતીય જીવનનો પણ એમણે પરિચય આપ્યો છે. આપણી સંસ્કૃતિના ન્યાયિર્ધારનું જીવન આપણને પ્રેરણા આપનારું નીવડશે એમાં શંકા નથી.

કાપૂલથી તે સાગર સુધી જેહની જશગંધ,

છાઈ ગયો એક કાળ અશોકે શો ગરવો રાજવી સંત.

જુગતરામ દેવે

દંતકથાઓથી વીંટાયેલી, મંદિરમાંની કોઈ મૂર્તિ જેવી, સમ્રાટ અશોકની આકૃતિ વર્ષોના વનને વીંધી નજર સામે ખડી થાય છે ને આપણી કદપનાને પોતાના સાધુ વ્યક્તિત્વથી અજવાળે છે.

અશોકનું જીવન એટલે સંત રાજવીનું જીવન. જેણે સર્વસંપત્તિ હોવા છતાં સર્વસ્વનો ત્યાગ કર્યો અને સર્વસ્વત્યાગ દ્વારા સર્વ સમૃદ્ધિ જેણે અધિકાંશે મેળવી. હજારો વર્ષો પછી આજે જડી આવતી વેરવિખેર સાધનસામગ્રી અશોકના વ્યક્તિત્વનાં અનેક પાસાં રજૂ કરે છે.

દંતકથા કહે છે: સમ્રાટ અશોક એક પરાક્રમશાળી યોદ્ધો ને નિપુણ શિકારી હતો. એના સામ્રાજ્યનો વિસ્તાર અનેક દિગ્વ્યાપી હતો અને જે વિસ્તાર પર એની આજુ પ્રવર્તતી તેમાં એનાથી વધુ ધિક્કારને પાત્ર બીજો કોઈ માનવી નહોતો. એની દુષ્ટતા દિનપ્રતિદિન વધતી જતી હતી અને એની પુરાકાષ્ટમાં એણે પાટલીપુત્રમાં એક નરકસ્થાન નિર્માણ કરાવ્યું હતું. રાજભવનથી પણ મનોરમ અને મનોહર એની અટારી હતી. મગધમાં એવી બીજી એકે ઇમારત નહોતી. એની શિક્ષકલા બેવા કેટલા યે પરદેશીઓ ત્યાં આવતા, પણ એની પાસે જે જતો તેનું લાગ્યું ફટી જતું. પહેલાં તો અપરાધીઓ જ નરકમાં

જતા, પછી જેના પર અપરાધનો સંદેહ આવે તે જવા લાગ્યા, ને પછી તો દોષીનિર્દોષીનો ભેદ પણ ન રહ્યો. નરકના અધ્યક્ષ તરીકે જહાદ ચંડગિરિક નિમાયો ને પછી તો નરકની આસપાસ જે કોઈ આવતું તેને એ નરકભોગ કરાવતો! સમ્રાટ અશોક એ દશ્ય બોધ, આનંદમાં મસ્ત બની જતો.

એક દિવસ કપાથવજ્રધારી, યુદ્ધિત મસ્તકવાળો, હાથમાં સિક્કાપાત્રધારી એકે બૌદ્ધ સિદ્ધક નરકસ્થાન આગળથી પસાર થતો હતો, ચંડગિરિકના કર્મચારીએ તેને પકડી આજુએ ને ડોકળતા તેલના પેલામાં દોમી દીધો.

સિદ્ધકે શું જવા લાગ્યો:

‘જુદ્ધ’ સરણું ગચ્છામિ, ‘ધર્મ’ સરણું ગચ્છામિ, ‘સંઘ’ સરણું ગચ્છામિ’.

આ મંત્ર સાથે પેણું ફેરવ્યો અને કમલકૂલમાં ફેરવાઈ ગયો અને એની સુવર્ણ પાંદડીઓ વચ્ચે ધ્યાનાવસ્થામાં મગ્ન એવા એ સિખ્ખુને ધારણ કરી રહ્યો.

આશ્ચર્યચકિત રાજાએ સિખ્ખુને આ અદ્ભુત ઘટનાનું રહસ્ય પૂછ્યું ને બદલામાં પોતાનું અધું સામ્રાજ્ય આપવાની કબૂલાત કરી. સિખ્ખુએ કહ્યું: “રાજા, હું સામ્રાજ્યનો ભાગી નથી, પણ આપ બે સાચો આનંદ પ્રાપ્ત કરવા ચાહતા હો, તો જીવો પ્રતિ મૈત્રી

ને કરાણા દાખવે. દરેક જીવને આપના જેવો સમજો. આપની માફક જ દરેકને સુખદુઃખ છે, પણ આપને એના અનુભવ થયો નથી; એટલે જ જીવોને ક્લેશ કરીને, એની હત્યા કરીને આપ આનંદ મેળવો એ હિતજનના માત્ર છે, સાચો આનંદ નથી. મૈત્રી ને કરાણાથી જગત આપને સુખમય લાગશે. ભગવાન તથાજતની આપના પર - કૃપા અવતરો. યત્રણાના નરકને સ્થાને, રાજ્યના શાંતિના સ્વર્ગની સ્થાપના કરો.” કહે છે કે આ વટના પછી, અશોકના હૃદયનું પરિવર્તન થયું ને તે બૌદ્ધસંઘમાં ભળી, બુદ્ધને શિષ્ય બન્યો ને પછી ધર્મ અને નીતિથી વર્તવા લાગ્યો.

બૌદ્ધશાસત્રમાંની કેટલીક ઠાણો પછુ અશોકને ફર જ ચીતરે છે. દત્તકથા પ્રમાણે રાજ બિંદુસારને સો પુત્રો હતા. ગાદીવારસા માટે અશોકે પોતાના ભાઈઓ સાથે યુદ્ધ કર્યું, ને તેને પરિણામે પોતાના ૯૯ ભાઈ-બહેનોને તેણે મારી નાખ્યાં. આને માટે કોઈ ઐતિહાસિક પ્રમાણો મળતાં નથી, પરંતુ અશોક અને એના મોટા ભાઈ વચ્ચે એવું યુદ્ધ થયું હોય, તો તે સંભવિત છે; છતાં ચોક્કસ કહી શકાય એમ નથી. અશોકને પૂર્વાશ્રમમાં ચીતરવામાં આવ્યો છે તેવો દુષ્ટ ને મનઃપ્રત્યાર એ ન પશુ હોય.

અશોકના પિતામહ, મૌર્યવંશના ઇતિહાસ-પ્રસિદ્ધ આદિ પુરુષ યદ્રથે એકેકાકરના દર્શાવેલી પ્રેરણા એના મૃત્યુ પછી તુરત એક મોટા સામ્રાજ્યની સ્થાપના કરી. સેલ્યુકસ નિકેટરના આક્રમણને પાછું વાળ્યું; ગ્રીકો સામે પોતાની વાયવ્ય સરહદનું રક્ષણ કર્યું અને આજે જેને આપણે હિંદ તરીકે જોળખીએ છીએ તે સમગ્ર હિંદને જીતી લીધું. મહા નદી અને કૃષ્ણા નદીની વચમાં પૂર્વકંઠિ આવેલો કલિંગ પ્રદેશ હજી વહુ-જિતાયેલો પડ્યો હતો. બાહીનું વિપુલ સામ્રાજ્ય ચોવીસ વર્ષના શાસન અને દહીકરણ પછી

એના પુત્ર બિંદુસારને ફાળે આવ્યું. એણે ભગભગ ૨૫ વર્ષ રાજ્ય કર્યું. ઇ. સ. પૂર્વે ૨૭૩ની સાલમાં, એના મૃત્યુ પછી એના પુત્ર અશોક ગાદીએ આવ્યો.

પિતાના જીવનકાલ દરમિયાન, સિંધુ નદીના પશ્ચિમ કાંઠાના પ્રદેશો તથા કાશ્મીર અને પંજાબની આસપાસને વીટતા વાયવ્ય પ્રાંતોના પ્રથમ સરસૂળા તરીકે અને પછી પશ્ચિમ હિંદના સરસૂળા તરીકે અશોકે અધિકાર ભોગવ્યો હતો. એની રાજધાની તક્ષશિલા હતી તક્ષશિલા સંસ્કારના કેંદ્ર તરીકે સુપ્રસિદ્ધ છે.

એ પછી એણે પશ્ચિમ પ્રાંતોની સરસૂળાગીરી સંભાળી હતી. એની રાજધાની હિંદની અતિ પુરાતન નગરી અને હિંદુ વિદ્વાતાનું પ્રતિષ્ઠિત ધામ ઉજ્જયિની હતી એક સિંહાલી દત્તકથા પ્રમાણે, રાજ બિંદુસારના મૃત્યુસમાચાર સાંપડ્યા, ત્યારે અશોક ઉજ્જયિનીમાં હતો. અશોકના રાજ્યકાળ પરનો પડકો અહીં ઊપડે છે. ઉજ્જયિનીથી એના પિતામહની રાજધાની પાટલીપુત્ર સુધીની એક ભવ્ય સવારી નીકળે છે, આનંદોદાસનું વાતાવરણ ઠેરઠેર જામી જાય છે, અશોક સિંહાસનારૂઢ થાય છે ને જયધારથી પાટલીપુત્ર ગાજી જાય છે. મૌર્યવંશને અધિકારની અટવીમાંથી અજરામર પ્રકાશની સદૃશમાં દોરી લાવવાનું એ દિવસે-ઇ. સ. પૂર્વે ૨૭૩ની સાલમાં-અશોક મંડાણુ કરે છે. ઇ. સ. પૂર્વે ૨૬૯માં એના રાજ્યાભિષેકનો રીતસરનો વિધિ થાય છે.

શરૂઆતમાં રાજ્યકાળનાં વર્ષોમાં અશોક તે યુગના સામાન્ય રાજવીની માફક જ વર્ત્યો હતો. દરબારી કાઠ, એકહથ્થુ સત્તા, મુગયા, ભોજનસમારભો, ને કવચિત યુદ્ધ: એટલે એનો સાર. રાજ મુગયા કરવા નીકળે તો વેળા કેટલાંય પશુપંખીઓનો શિકાર કરે તો ને રાજકુટુંબના ભોજન માટે રોજ હજારો પશુપંખીની કતલ થતી એ તો જુદી.

આઠ વર્ષ આ પ્રમાણે રાજ કર્યા પછી, નવમે વર્ષે અગત્યની ઘટના બની. પંબળમાં રહેતા ગ્રીક સરદારોની કતલ કરી, પંબળ સર કર્યા પછી, એણે ખંગાળના ઉપસાગરને ઠાઠે આવેલા કલિંગ દેશ પર ચડાઈ કરી. એ યુદ્ધનું પ્રમાણભૂત વર્ણન મળતું નથી, પરંતુ યુદ્ધ પછી એક શિક્ષાલેખમાં કેતરાવેલો ઉલ્લેખ ખતાવે છે, કે યુદ્ધ ઘણું લોપણ હતું અને તેથી અશોકને ભારે દુઃખ થયું હતું. સંભવ છે કે અશોકનું હૃદય પોકારી બેઠું હોય કે :

“ આર્યોની ઇતિહાસ શોકની જ કથા છે. કેશલ અને હસ્તિનાપુરના રાજ્યોનાં જીવન જુઓ; કપિલવસ્તુના ગૌતમ અને વૈશાલીના મહાવીરની જીવનકથા તપાસો; પંબળના પોરસ અને ગ્રીસના સિકંદરનો અંબમ જુઓને છેવટે નંદવંશના નાશની કથા ઉઠેલો. સગવાન કૌટિલ્ય ને મહારાજ ચંદ્રગુપ્તને સંભારે ને છેવટ હતું, અશોક ! પાટલીપુત્રની ગાદીએ બેસી, પિતા-પિતામહની જ્યસીમાઓને વિસ્તારવાને લાલે, મનુષ્યોનાં ખ પર મેં હંમારત રચી. કલિંગનો વિજય ! મેં ધરતીના અણુએ અણુમાંથી હૃદયભેદક આત્નાદ નીકળે છે. બાણે વર્ષોનાં મારાં પાપ મૂર્ત બનીને પોકાર કરી રહ્યાં છે. શું પાદા ને મહાનાં નીર મારી કલંકકથાને કહેતાં આમ વલો જ જશે ? ”

હૃદયની આ લાગણીઓને, સમ્રાટ શાહજહાંની માફક એણે પથ્થરમાં જડી દીધી. તેરમા શિક્ષાલેખમાં એણે લખાવ્યું :

‘ કલિંગના વિજયમાં એક લાખ પચાસ હજાર કેદીઓ પકડાયા; એક લાખ માણસો મરાયા; અસંખ્ય માણસો ત્રાસ, દુઃખ, રોગચાળો ને ભૂખમરાથી નાશ પામ્યા. આવા ઘોર સંહારનો અંશ-ભાગ પણ હવે તવા પામેતો ‘ પ્રિયદર્શી ’ અશોકને ભારે દુઃખ થાય. આવા વિજય કરતાં તો ધર્મવિજય શ્રેષ્ઠ છે. ’

કલિંગ પરની ચડાઈના વર્ષમાં જ, અશોક બૌદ્ધધર્મનો શિક્ષુ બની ગયો, અને તે જ

સમયથી પોતાની પ્રબળ શાંતિ અને સુખ અર્પનાર આ બૌદ્ધસૂત્રોના પ્રચારાર્થે પોતાનું જીવન તથા સમ્રાટ તરીકેના પોતાના અધિકારીની રૂએ મળતી બધી જ સાધન-સંપત્તિ અર્પણ કરવાનો તેણે નિર્ણય કરી લીધો, રાજ હોવા છતાં શિક્ષુવ્રત આચરવા લાગ્યો અને શિક્ષુની પેઠે આઠ જ સાધનોથી ચલાવવા લાગ્યો : ત્રણ ભગવાં વસ્ત્રો, કેડે એક ભેટ અને એને સીવવા માટે એક સોય, ‘ આશાનું ’ મૂંડન કરવા માટે પોલાદનું એક પાનું, પીવાના પાણી દ્વારા અબજૂતાં જીવનાશ ન થાય તે માટે એક ગળાણી અને એક શિક્ષાપાત્ર ! રાજ્યકાર્યોમાંથી નિવૃત્તિ મળતાં તે મઠમાં જતો ને સત્સંગમાં સમય પસાર કરતો. બૌદ્ધશિષ્ય તરીકે એ તથાગતનો ઉપદેશ ગ્રહણ કરતો ને રાજવી તરીકે એ ઉપદેશને પ્રબળજીવનના આચારમાં સુકાવતો.

શરૂઆતનાં બે વર્ષોમાં, અશોકને આ ધર્મ પરત્વે ઝાઝો ઉત્સાહ નહોતો; પરંતુ ધીરંધારે શંકાઆશંકાનાં વાદળો દૂર થતાં ગયાં ને લગભગ ઇ. સ. પૂર્વે ૨૬૦માં બૌદ્ધધર્મના સર્વ નિયમોને સત્કારવા લાગ્યો. એના રાજ્યકાળના અગિયારમા વર્ષને અંતે ધર્મશ્રદ્ધાના અંકુરો પૂર્ણપણે ફૂલા ને છટકા શિક્ષાલેખમાં એ ઉલ્લેખ કરે છે :

‘ લોકકલ્યાણ માટે મારે કામ કરવું જ નેઈએ, ને તે માટે પૂરતો પરિશ્રમ ઉઠાવી, પૂરતી ખત રાજવી નેઈએ. આ બધું હું શા માટે કરું છું ? એક જ ઉદ્દેશથી કે આ રીતે સચેતન પ્રાણીઓ પ્રત્યેનું મારું મૃણુ હું આદા કરી શકું, એ રીતે આ જગતમાં થોડાંને સુખી કરી શકું; જેથી પરલોકમાં એમને સ્વર્ગપ્રાપ્તિ થાય. ’

આ ઉદ્દેશને લક્ષ્યમાં રાખી એણે મોટા પાયા પર ધર્મપ્રચારની યોજના ઘડવા માંડી. પોતાના નાના ભાઈ મહેન્દ્ર અને બહેન સંઘમિત્રાના માર્ગદર્શન હેઠળ, પાંચપાંચના જૂથમાં ધર્મોપદેશકોને કેકલંકા સુધી, દક્ષિણ

હિંદના સામાન્ય સુધી, મૈસૂર અને મુળઈ ઠાંઠા સુધી, મરાઠા રાજ્ય સુધી, હિમાલય, કાશ્મીર ને પંજુ કુંદી મોઠલવામાં આપ્યા એ અનામી, ઉત્સાહથી યનગનતા ધર્મપ્રેમી ઉપદેશકો વિશે આપણે સાવ અનુભવ છીએ, પરંતુ આજે બૌદ્ધધર્મની ઈમારત જેના પર ટકી રહી છે, તે દલ પાયાના નાખનાર એઓ જ મહેલા હતા.

• આમ બૌદ્ધધર્મ જે એના સરખાપક ગૌતમબુદ્ધના સમયથી હિંદુધર્મની એક શાખા તરીકે અને ગંગાનદીની ખીલના એક ભાગ પુરતો મર્યાદિત અસ્તિત્વ ધરાવતો હતો, તે અશોકના સમયમા ને પછી કનિષ્ઠ હર્ષના સમયમા વિશાળ વૃદ્ધિ પે ફાલી નીકળે.

પણ અશોકના પરાર્થવાદ માન ધર્મોપદેશના પ્રચારના બધિયારમા પુરાઈ રહે એમ નહોતો. જીવદયાના સિદ્ધાંતાનુસાર એક શિક્ષણેષમાં એણે કેાતરાવ્યુ

“ મહારાજાધિરાજ ત્રિપદશીના રસોડામાં અગાઉ ભોજન માટે હંભરો જીવતા પ્રાણીઓના રોજ જીવનાશ કરવામાં આવતો હતો હવે આ પવિત્ર ક્ષેત્ર લપાઈ રહ્યો છે, ત્યારે માત્ર ત્રણ જીવતાં પ્રાણીઓને—એ મોર ને એક હરણને જ મારવામાં આવે છે, તેમાય હરણને ન્હાર નિત્ય નથી થતો આ પ્રાણીઓની હિંસા પણ સવિધમા કરવામાં નહિ આવે ”

...પાછળથી તો આ જીવહિંસા ન કરવાના નિયમને એણે નાનામોટા અનેક પ્રાણીઓ સુધી વિસ્તાર્યો અને માંસાહારને મર્યાદિત કરી દીધો. વળી પોતાના રાજ્યકાળના અગિયારમા વર્ષમાં એણે મુગયા કરવાનું છાડી દીધું અને પશુહિંસા મરના પ્રતિબંધને ચક્ર માટે દોમાતા પશુઓ પર પણ લાગુ પાડ્યો વર્ષના અમુક પદ દિવસોએ માછલીઓના શિકારની પણ મના કરમાવવામાં આવી.

ભૂતદયાના એ જ સૂત્રથી પ્રેરાઈ એણે પોતાના રાજ્યમા પ્રજાને રાહત મળે એ માટે પોતાની પૂરતી શક્તિથી કાયદે શરૂ કરી દીધું

ઠેરઠેર, આખને ઠંડક આપનારી હરિયાળી ઊગાડવામાં આવી, ફળ આપનારા ને છાયડો આપનારા, આખા ને વડનાં ઘટાદાર વૃક્ષો રોપાવ્યા, ઠેરઠેર કૂવા ખોદાવી તરસ્યા લોકો માટે સગવડ કરી આપી, માર્ગમા ઘોડેઘોડે અતરે વિદ્યામ રથગો રથપાયા, મુસાફરી કેટલી ઘઈતેની મુસાફરને સમજ પડે તે માટે અતરદર્શક મથરો દટાવ્યા અશક્ત અને માંદાની માવજત માટે, તથા જનવરો માટે પોતાના રાજ્યમા અને બીજે આંધ્રપ્રદેશ ને પાંજરાપોળો રથપાય એ માટે જમા ઔપધિ મળી ન શકે ત્યાં તે વનરપતિ રોપાવવામાં આવતો અથવા પોતા પાસેથી મોઠલવામા આવતો દિલ્હીના ધર્મસ્તંભ પર સ્થાપતા આજ્ઞાપત્રમાં આ વાતનો ઉલ્લેખ અશોકે કર્યો છે

ધર્મસંહિષ્ણુતા એ અશોકના ધર્મજીવનનું ખીલું ઉજ્જવલ પાડુ છે સ્વધર્મની પ્રથક્ષા ને પરધર્મની નિદાથી દૂર રહેવાની એણે સતત આજ્ઞા આપ્યા કરી છે એના રાજ્યમા પ્રાણીઓ, યોગીઓ અને અન્ય પદ્ધતિઓ વચ્ચે ભેદ રાખવામાં આવેલો નહોતો ને તેમને રાજસભામા આદરપૂર્વક સ્થાન મળતું. લોકોના હૃદયમા, ચિત્તમાં ને જીવનમા ધર્મભાવના ઓતપ્રોત બને, અને પોતાની ધર્મોક્તિઓનું પરિપાલન થાય એ હેતુથી એણે ‘ધર્મ’ મહામાત્ર ના હોદાના અધિકારી નીમ્યા હતા. એ ઉપરાંત સામાન્ય અધિકારીઓને પોતાના પ્રવાસ દરમિયાન મળતા સમયમા લોકોને ઉપદેશ-કરવાનું કરમાન હતું બધા જ ધર્મખાતા એમના અધિકાર નીચે હતા. લોકોને યતી ખોટી શિક્ષા કે ઠેક અટકાવવાની એમને સત્તા હતી વૃદ્ધ અને રક્તનાં હિલ્લે પરંપ્રદાન આપી તેનું ખાસ રક્ષણ કરવાનું કાર્ય પણ તેમનું હતું. આ રીતે રાજનીતિ અને ધાર્મિક વિષયો જે પરસ્પર વિરોધી ગણાતા તેમને અશોકે એકતાત્વે ચૂધી લીધા, અને જે રાજધર્મચારીઓ રાજનીતિના ઓઠા

હેઠળ ધર્મનો ત્યાગ કરતા તેમને જ ધર્મનીતિના પ્રચારક બનાવી, અશોકે રાજનીતિ અને ધર્મનો વિરલ સુમેળ સાધી આપી તે સિદ્ધ પણ કરી બતાવ્યો.

ગ્રીક સિદ્ધાંતિ પોતાના જ સામ્રાજ્ય સુધી પ્રવર્તે એવી અશોકને સંતોષ નહોતો, તેથી એણે ઉપદેશકોને હિંદ બહારનાં રાજ્યોમાં પણ પ્રચાર માટે મોકલી આપ્યા હતા. એક ક્ષેત્રમાં એ લખે છે:

“દેવપ્રિયને દૃઢ વિશ્વાસ છે, કે સૌથી પ્રધાન વિજય ધર્મ દ્વારા મેળવેલા વિજય છે અને એ વિજય દેવપ્રિય પ્રાપ્ત કરી ચૂકેલો છે. પોતાના સામ્રાજ્યમાં જ નહીં, પણ પોતાના પાટાશીના દેશ જે છસો માઈલ દૂર છે, જ્યાં યવનરાજ અંતિથોક (સિરિયાનરેશ એન્ટિ-ઓક્સ) રહે છે ત્યાં સુધી અને તેથી યે આગળ તુરમય (મિસરના રાજ ટોલેમી), અંતિકિની (મેસીડોનિયાના રાજ એન્ટિગોનસ), મક (સિદ્ધિના રાજ મગસ) અને અલીકઝંદર (એપીરસનો રાજ એલેકઝાંડર) એ ચાર રાજ્યો છે, ત્યાં સુધી અને દક્ષિણમાં તંબપત્તિ (તામ્રવણી, લંકા) સુધી, જ્યાં ચોલ અને પંડ રહે છે ત્યાં સુધી અને જ્યાં ‘હિંદરાજ’ રહે છે ત્યાં સુધી પણ અશોકનું ધાર્મિક સામ્રાજ્ય છે...”

ધર્મપ્રચાર માટે ઉપદેશકોને ઠેરઠેર પાઠવવા ઉપરાંત અશોકે મોટી શિલાઓ ઉપર, ગુફાઓની દીવાલો ઉપર અને પાષાણસ્તંભો ઉપર ધર્મલેખો કોતરાવ્યા. સામ્રાજ્યમાં જ્યાં જ્યાં સોકોની આવળ વધુ હોય ત્યાં ત્યાં સ્તંભો ગોપવામાં આવતા. ગુફાઓની પીઠો પરથી મળેલા ત્રણ લેખો છે:

(૧) નાગાર્જુની પર્વતનો લેખ, (૨) કટકની દક્ષિણે બંડગિરિનો અને (૩) મધ્ય પ્રાંતમાં રામગઢની ગુફાનો. શિલાલેખોમાં પણ ચૌદ લેખો વધુ પ્રખ્યાત છે:

(૧) પેશાવરથી ૪૦ માઈલ દૂર શહબાજગઢી, (૨) હઝરા જિલ્લામાં મનસેહરા,

(૩) દહેરાદૂન જિલ્લામાં કાલસી, (૪) થાણુ જિલ્લામાં સોપારા, (૫) ગુજરાતમાં ગિરનાર, (૬) પુરી જિલ્લામાં ઘોળી, (૭) મધ્યપ્રદેશમાં બેગડ, (૮) દિલ્હી, (૯) તોપસ્વાલા: દિલ્હી ચુકી ગયા, (૧૦) મેરઠ, (૧૧) પ્રયાગ, (૧૨) હારિયા, (૧૩) નંદગઢ, અને (૧૪) રામપુરવા. આ ઉપરાંત ભોપાળ રાજ્યમાંના સાંચીના સ્તૂપો પણ સુપ્રસિદ્ધ છે. એમાંના એક સ્તંભમાં અશોકે નીતિધર્મથી ચાલવાનો, દયા, સત્ય, ચીદાંય, પવિત્રતા વગેરે સદૃશ્યોનો વિકાસ કરવાનો ઉપદેશ આપી બતાવ્યું છે, કે દરેક માનવીએ સ્વદૃઢ્યપરીક્ષા કરી પાપકર્મોથી બચવું બેઠવું, હિંસા ન કરવી બેઠવું અને વસુધાને કુલંબ સમજવાની ભાવના કેળવવી બેઠવું.

એક હંતકથા પ્રમાણે અશોકે લાંબા નાજરગાન મહાલયો અને નગરો ઉપરાંત ઓછામાં ઓછા ૮૪૦૦૦ સ્તૂપો બંધાવ્યા હતા. એ દરેક સ્તૂપ પર લગવાન ગુદ્ર ચા કોઈ સંતપુત્રનું સ્મારક ચિહ્ન રાખવામાં આવતું; ઘણા સ્તૂપો સુવિખ્યાત મૃતાત્માઓના સન્માનાર્થે ઊભા કરવામાં આવતા. આ સૌનું કોતરકામ અને સ્થાપત્ય, આટલાં વર્ષો પૂર્વે આપણી કલા કેટલી ઉત્કૃષ્ટ અને વિકસિત હતી તેનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ આપે છે. ધર્મપ્રચારની કહેવાતી શુદ્ધતાએ અશોકની કલાભાવનાને ગોલુ ને કુંઠિત નહોતી કરી નાખી એ હકીકત નોંધપાત્ર છે; ને બીજી નોંધપાત્ર હકીકત એ છે કે આ ધર્મપ્રચાર પાછળ અશોકે માનવજીવનને સમૃદ્ધ, સમૃદ્ધ અને સંસ્કારી બનાવે એવાં મૂળભૂત નૈતિક તત્ત્વોને શોધી તેનો જ પ્રચાર કર્યો છે. સાકાર, નિરાકાર કે નિર્ગુણ, સગુણ એવી કોઈ મૂર્તિની પૂજનો પ્રચાર એણે કર્યાં ય કર્યો નથી.

પોતાના રાજ્યકાળના તેવીસમા વર્ષમાં એટલે ઇ. સ. પૂર્વે ૨૪૯માં અશોકે પોતાના રાજ્યનાં પવિત્ર સ્થળોની યાત્રા કરી. પાટલીપુત્રથી ઉત્તરે, મુઝફ્ફરપુર અને

ચંપારિણ્યમાંથી મળે, હિમાલયની તળેટી સુધીના એના પ્રવાસમાર્ગ દર્શાવતા પૈથ્ય મોટા માર્ગસ્ત્રો જોવા ઇલા છે. ત્યાંથી પશ્ચિમ દિશા તરફ વળી, ભગવાન ખુદના જન્મસ્થળ હુમ્બિની વનમાં જઈ એક સ્તંભ યોજ્યો, ત્યાંથી એના દીક્ષાગુરુ સિષ્યજી ઉપગુપ્ત, જુદે જ્યાં બાલ્યકાળ ગાળ્યો હતો, તે કપિલ-વસ્તુમાં એને લઈ આવ્યા, ત્યાંથી જુદે જ્યાં ઉપદેશ આપ્યો હતો તે સારનાથ ગયા, ત્યાંથી જીવનમાં અનેક વર્ષો જ્યાં જુદા ગાળ્યાં હતાં તે કાવસ્તી ગયા, ત્યાંથી શક્યમુનિને જે પવિત્ર વૃક્ષ નીચે બેસી બોધ પ્રાપ્ત થયું, તે જુદા જગતના નેગંદરે પોતાનો દેહ જ્યાં તજ્યો તે કુશિનગરમાં તેઓ આવ્યા. દરેક સ્થળે સુમ્માટ સ તે પોતાની યજ્ઞોત્તિ અર્પી સૂર્યો-વિહારો બધાંવા.

પણ આ પછી અશોકના જીવનપ્રસંગો પર ધુમ્મસ ઊતરી આવ્યાં હાજે છે. જેના પર સત્યની પ્રતિષ્ઠા કરી શકીએ તેવી હકીકતો હવે યોજી ને યોજી થતી હાજે છે. ઇ. સ. પૂર્વે ૨૪૨માં, એટલે કે એના રાજ્યકાલના ૩૦માં વર્ષમાં એણે પોતાના જીવનનું અને જીવનકાર્યનું સરવૈયું કાઢ્યું હાજે છે. પરિણામે સાત પાંખાણુ સ્તંભો તરીકે હવે યોજાતા સેઓ લખાયા. આ સેઓ શિલાસેઓના પૂરક જેવા છે. અશોકના આ ઉદ્દેશ શબ્દો છે. એમાં ફરીફરીને એ ધર્મશાસનની, ધર્મ મહામાનોની, જીવ પ્રતિ સહાયારની અને ધર્મપ્રચારની જ વાતો કરે છે. એ વર્ષ પછી અશોકે રાજ્યકારવારમાંથી નિવૃત્તિ લીધી. બીજી વાર વૈરાગ્યમાં વસેા ધારણુ કર્યાં. સામાન્ય શેષ્ય તરીકે નહિ પણ ખુદે બોધેલા સાધુતાના સર્વ નિયમોને અપનાવનાર ચુસ્ત બૌદ્ધ તરીકે એણે જીવન સ્વીકાર્યું પ્રધાનો કે અધિકારીઓ અને એની પછી માલીએ આવનાર યુવરાજ દ્વારા રાજ્યનો કારભાર ચાલવા લાગ્યો, પણ આસાપત્રો બહાર પાડવાનો અધિકાર હજી

એના જ હતો.

કથાય વસ્તુધારી એક રાજવીએ સારતવર્ષ પર રાજ્ય કર્યું. શાહી કાઠને દૂર કાવાને ઊભેલી એક આકૃતિનું એ ઉલ્લુ છાયાદર્શન આપણને મળે છે. એના રાજ્યકાળનાં ઉલ્લાં આઠ વર્ષોની કરી માહિતી મળતી નથી. ઇ. સ. પૂર્વે ૨૩૨માં એ મૃત્યુ પામ્યો અને એની પછી એના જે પૌત્રો માલીએ આવ્યા, જેમાંના દશરથે પૂર્વ વિસ્તાર પર અને સામ્રાજ્યે પશ્ચિમ વિસ્તાર પર રાજ્ય કર્યું. એટલી જ વિગત મળી શકે છે.

અશોક જ્યાં સુધી જીવ્યો અને જ્યાં સુધી એની પ્રતિસાધુ તેજ ઝળહળતુ રહ્યું, ત્યાં સુધી એનું સામ્રાજ્ય એક, અખંડ અને વિસ્તૃત બની રહ્યું; અકબર-ઝોર મળેબને રાજ્યવિસ્તાર પણ એટલો નહોતો, પરંતુ એના મૃત્યુ પછી એ તૂટી પડ્યું ને બીજાં પચાસ વર્ષમાં તો મૌર્યવંશ નામશેષ થઈ ગયો. મૌર્યવંશનો ઉદ્દેશ રાજા જુદા થઈ ગયો, એના સેનાપતિ પુષ્પમિત્રે એનું શિર ઉઠાવી દીધું ને ઇ. સ. પૂર્વે ૧૮૫માં માલીએ આવી, શંખવંશની એણે સ્થાપના કરી. એના આવતા બૌદ્ધ ધર્મનો જાહેર વિરોધ કરાયો ને બ્રાહ્મણધર્મનો ઉદય થયો. ધર્મ ત્યારથી સત્તાને ભેરે અને તક્ષવારને ભેરે ટકવા લાગ્યો, એ ઇતિહાસવાતોને પડછે સાંભરે છે અશોકે એક લેખમાં કેતારાલેલા શબ્દો.

"આ ધર્મપ્રચરિત એ ઉદેશથી લખવામાં આવી છે, કે મારા જેટલા પુત્ર અગર પૌત્રો હોય તે સૌ કોઈ નવા મિત્રધને પ્રશસ્ત ન સમજે એટલા માટે કે તક્ષવાર વડે મળેલી શાંતિ અને સરળતાને ધર્મ દ્વારા મળતી શાંતિ અને સરળતા કરતાં કહી ઉચ્ચતર ન સમજે."

સારું જ થયું કે પોતાની પછીની પ્રજાએ અર્થે રસ્તે ચડી તેનું-પોતાનું સાંજેલુ સ્વપ્ન જોવાનું અશોકના નસીબમાં નહોતું લખાયું, નહિ તો એ સંતના હૃદયને કંટકી ગાઢ વેઠના થાત !

અશોકના સામાજિક જીવન સંબંધી ઇતિહાસસિદ્ધ માહિતી મળી શકતી નથી; છતાં દત્તકથા પ્રમાણે એને ચાર પત્નીઓ હતી. જેમાં છેલ્લી જીવાન તિથરક્ષા અતિવિલાસી હતી. કુણાલ નામનો એક પુત્ર હતો, જેણે તિથરક્ષાના પ્રપંચનો ભોગ ખની પોતાની બે આંખો ગુમાવી હતી. ચારુમતી નામની એક પુત્રી હતી, જે પાછળથી સાધ્વી બની ગઈ હતી. દશરથ અને સાંપ્રતિ નામના બે પૌત્રો હતા. મહેન્દ્ર નામનો ભાઈ અને સંઘમિત્રા નામની બહેન હતી. આ દરેકના જીવન વિશે પણ પૂરતી વિગતો મળતી નથી. માત્ર કુણાલના જીવન વિશે કેટલીક ચમત્કારી વટનાઓ ખની હોવાનું ઇતિહાસ નોંધે છે.

*

આજે પુનઃ કેટલાં ય વર્ષો પછી અશોકનું નામ ફરી પાછું ભારતવર્ષમાં ગાજતું થયું છે. બ્રિટિશ શાસનમાંથી હિંદને મુક્તિ મળી; પણ પરિણામે પાકિસ્તાન અને હિંદી સંઘ એવા બે ભાગલા પડ્યા. હિંદી સંઘે નવો રાષ્ટ્રધ્વજ ઘોળ્યો. નૂના ધ્વજમાં જે રંગો હતા, તેને સ્થાને નવામાં ‘અશોકનું ધર્મચક્ર’ આવ્યું. આ સંબંધી કેટલોક ખુલાસો જરૂરી છે.

‘અશોકચક્ર’ એ વર્ણન ઇતિહાસની દૃષ્ટિથી સાચું નથી. બહુતા અધ્યાપક રાધાકૃષ્ણ મુખરજી બહાવે છે કે એ ચક્રની શોધ સમ્રાટ અશોકની નથી. તેની પહેલવહેલી કલ્પના કરનાર સમ્રાટના શુરુ ભગવાન બુદ્ધ હતા. તથાગતે સારનાથમાં પાછળથી પાલીમાં ‘ધર્મ-ચક્ષ-પણતન-સુત’ નેનામેણે બાંધેલો. પ્રથમ ઉપદેશ કર્યો, તેમાં એ ચક્રને ધર્મ-ચક્ષ નામ આપેલું. એ શબ્દનો અર્થ થાય છે ધર્મના રાજ્ય(ચક્ષ)ના, બળબળની તાકાત વિરુદ્ધ સત્તાની શક્તિના રાજ્યનો પ્રારંભ. વળી ભગવાન બુદ્ધનું ધર્મ-ચક્ષ તેથી થે પ્રાચીન વિશ્વના સુદર્શન ચક્રના ખ્યાલમાંથી આવેલું છે. એ સુદર્શન ચક્ર એટલે જેમાં જે

કંઈ જડ અને ચેતનનું અસ્તિત્વ છે, તે સર્વને સમાવી લેનારું વિશ્વચક્ર. આમ એ ચક્રમાં ઊંડો આધ્યાત્મિક મર્મ રહેલો છે. ભગવાન બુદ્ધે પોતાના ધર્મ-ચક્ષના ભાવે આદર્શનો પ્રથમ ઉપદેશ જે સ્થળે આપ્યો, તે સ્થળ પર તેને પાષાણમાં મૂર્તિમાંત કરી દશ્ય સ્વરૂપ આપવાનું સમ્રાટ અશોકને જાણે આવ્યું એટલું જ.

રાષ્ટ્રધ્વજમાં અંકિત થયેલા એ ચક્રમાં ચોવીસ આરા છે, તેનું પણ ધર્મદૃષ્ટિએ જ મૂલ્યાંકન કરવાનું છે.

ગૌતમ બુદ્ધનું તત્ત્વજ્ઞાન ‘સૂત્ર’, ‘વિનય’ અને ‘અભિધર્મ’ એ નામની ત્રણ પીઠિકામાંથી મળે છે. સૂત્ર-પીઠિકામાંના પાંચમાંથી ત્રીજા ‘સંયુક્ત નિકાય’ માં બુદ્ધે ધર્મચક્ષ-પણતનનું પ્રતિપાદન કર્યું છે. એ દ્વારા જગતમાં ધર્મસિદ્ધાંતોનું પરિપાલન કરી વહેવાર કરવો એ સત્યનું કથન છે.

ભગવાન બુદ્ધે સંસારને દુઃખમય બોલ્યો. એમણે ચાર સત્યો ઉચ્ચાર્યા: (૧) જીવન દુઃખરૂપ છે, (૨) દુઃખનું મૂળ ઇચ્છા છે, (૩) ઇચ્છાનાશથી દુઃખનાશ શક્ય છે, (૪) ઇચ્છાનાશ માટે માર્ગ શક્ય છે.

એ માર્ગ તે આઠાંગિક માર્ગ-સમ્યગ્ દૃષ્ટિ, સમ્યક્ સંકલ્પ, સમ્યગ્ વાણી, સમ્યક્ કર્પોન્ત, સમ્યગ્ આજીવ, સમ્યગ્ વ્યાયામ (પ્રવૃત્તિ), સમ્યક્ સ્મૃતિ અને સમ્યક્ સમાધિ. આ ઉપરાંત દુનિયાનું દરેક કાર્ય કોઈક કારણથી જ નીપજે છે. આપણું જીવન પણ એવી કાર્ય-કારણની સાંકળ છે. તેની ૧૨ ગાંઠ એઓ બહાવે છે, જેને બુદ્ધનો ‘પ્રતીત્ય સમુત્પાદવાદ’ કહે છે.

સંખ્યાદૃષ્ટિએ ૪ સત્યો, ૮ માર્ગ અને ૧૨ ગાંઠ મળી કુલ ચોવીસ મુખ્ય તત્ત્વો સમજાશે તો ભગવાન બુદ્ધે ઉપદેશેલો ધર્મ ખરોખર

લેખક :

શ્રી. છાદુભાઈ સુથાર

મંગળના ચંદ્ર

શ્રી છાદુભાઈ સુથારે આપણને 'આકાશદર્શન' કાલ્યુ છે - ૧૧ લેખમાં મંગળના ચંદ્ર ઉપર તેઓ એક હેતુિયુ કરાવે છે આપણે તે પૃથ્વી ઉપર વસીએ બીએ, તે પૃથ્વી એક ચંદ્રને જીએ છે, પણ આપણે મંગળ ઉપર વસતા હોઈએ તો ? તો રાત્રિવસ કેવા હોય ? મહિનો કેવો થાય તેનો ખ્યાલ તેઓ આપે છે નાનો પણ રસિક લખ સૌને જીવી હુનિયાના દર્શનનો આનંદ આપશે.

દિવસ કરતાં મહિનો નાનો હોય ખરો ? તમે એકદમ હા નહીં જ કહેો, હા કહેવા પૂરતો કંઈક આધાર તો બોધીએ ને ?

ત્યારે હવે સાંભળો, પૃથ્વી પરનો મહિનો લગભગ ત્રીસ દિવસનો હોય છે. મહિનો ત્રીસ દિવસનો છે એનું કારણ એ કે મહિનો ખનાવનાર ચાંદા મામાને પૃથ્વીની એક પ્રદક્ષિણા પૂરી કરતાં લગભગ ૨૦ દિવસ લાગે છે. આની સાબિતી છે ચંદ્રની કળાઓ. ચંદ્ર એની કળાઓ ૩૦ દિવસમાં ખદે છે.

હવે જરા મંગળની વાત કરીએ. મંગળને એકને ખદે જ ચંદ્ર છે. આપણા એકના એક ચંદ્રને આપણે અનેક નામ (મૃગાંક,

શશધર, મયક, સુધાકર વગેરે) આપ્યા છે. પણ અનેક ચંદ્રવાળા મંગળના ચંદ્રને માત્ર એક એક જ નામ આપ્યું છે. મંગળના ચંદ્રનો આપણે પડિલા નામ છે હીમોસ અને ફોમોસ હીમોસ નાનો છતાં ડાહ્યો છે ડાહ્યો એટલા માટે કે ફોમોસની ચેરે એ દિવસ કરતાં મહિનો નાનો હોય, એવું કરતો નથી હીમોસને મંગળની આજુબાજુ એક આંટો મારતા બરાબર ૭૦ કલાક અને ૧૮ મિનિટ લાગે છે; જ્યારે ફોમોસ મંગળની પરકમાં માત્ર ૭ કલાક અને ૨૯ મિનિટ મા પૂરી કરે છે. મંગળનો એક દિવસ ૨૪ કલાક અને ૩૭ મિનિટનો છે. આપણે હિસાબે

સમજાય એમ છે. ખુદના ધર્મ-ચક્રને તેના ૨૪ આરાત આ રહસ્ય છે.

આ પ્રમાણે હિંદી સંવત્ નવા દવજમાં ચક્રને મૂકવાથી એ દવજ ધર્મરાટના પ્રતીક તરીકે ફરફરી રહે છે, એવું રાજ્ય લગવાન ખુદના ઉપદેશથી અંશેકે સ્થાપ્યું હતું ને

નવભારત વર્ષમાં આપણે હવે સ્થાપવાનું છે એ જ સંદેશ, એ જ સંકેત, એ જ સારાંશ એ ધર્મચક્રનો ને જીવીસ આરાનો છે.

સારતવર્ષ ફરીથી અ-શોકની ભૂમિ ખની રહે, એથી વધુ મનોરથ કંઈ હોઈ શકે ?

*

મંગળ કેવો સાગ્યશાળી છે? આપણો ચાંદ્ર મહિનો લગભગ ૩૦ દિવસનો છે, જ્યારે એને ત્યાં બે ચાંદ્રમાસ થાય છે; જેમાંનો એક ચાંદ્રમાસ ૭ ક. ૩૯ મિનિટનો (૬ દિવસનો) છે, જ્યારે બીજો સવા દિવસનો !

આ થઈ ચાંદ્રમાસની લંબાઈની વાત, પણ આની શું અસર થાય છે તે હવે જોઈએ. મંગળની ભૂમિ પરથી જોનારને, ફોબોસ પશ્ચિમમાં હોય તો પૂર્વમાં આથમતો જણાશે ! ફોબોસ ખૂબ ઝડપથી ફરે છે એટલે એની

અને ખરેખર દીમાસ બિચારો જ છે. મંગળે મોટા ચંદ્રને પાસે રાખ્યો છે, જ્યારે નાનાને દૂર. અને દૂર તે કેટલો ફોબોસ મંગળની સપાટીથી ૩,૭૦૦ માઈલ દૂર છે, જ્યારે દીમાસ ૧૨,૫૦૦ માઈલ. આટલા નજીક રહેલા ચંદ્રોની વાત વાંચી તમને થયું હશે કે હાશ ! મંગળનિવાસી માંગલીઓને ખૂબ જ અજવાળું મળતું હશે. સારું નસીબે મંગળ ઉપર મનુષ્ય જેવાં પ્રુદ્ધિશાળી પ્રાણી હોવાનું હજી જણાયું નથી. નહિ તો એ લોકોને બે બે ચંદ્ર હોવા છતાંય રોદિયાં

મંગળ-પરક'માં દિવસમાં એકવાર નહિ પણ બે વખત થાય છે. અને તે પણ ૧૧-૧૧ કલાકને આંતરે!! દીમાસનો ભ્રમણકાળ મંગળના ધરીભ્રમણકાળ કરતાં સહેજ જ (૬ કલાક જેટલો) વધારે છે. આનું પરિણામ એ આવે છે કે મંગળની ભૂમિ પર હોય તો પછી લાગટ ત્રણ દિવસ સુધી દીમાસને આથમવા વારો આવતો નથી. અને એ આથમે તે પહેલાં એને પોતાની બધી કળાઓ બે વાર કરી ખતાવવી પડે છે. બિચારો દીમાસ !

૨૬વાં પડત. કારણ પૂછા છે? કારણ એ કે મંગળના મોટા દીકરા ફોબોસનો વ્યાસ ૬૬ માઈલનો છે જ્યારે નાના દીમાસનો માત્ર પાંચ જ માઈલનો છે. આમને તે ચંદ્ર કહેવા કે ચંદ્રીઓ? સાચું કહીએ તો મંગળ ઉપરથી દીમાસ માત્ર ચાંદરણી (તારા) જેવો જ દેખાય છે.

એક ચંદ્રવાળા આપણે, પેલા પ્રખ્યાત સંસ્કૃત સુલાપિતમાં 'एकचन्द्रस्तमो हर्ति' (એકલ ચંદ્ર તમસ્ (અધિકાર)નો નાશ કરે છે) ગાઈએ છીએ. બે ચંદ્રવાળા મંગળેશો શું ગાતા હશે ?

સૌંદર્ય, કળા અને જીવન

લેખક :

શ્રી. દિલીપ કેહારી

જ્યો આહારવિહારમાં જ જીવનની સમાપ્તિ આવતા હોય અને કળાનું મૂલ્ય ન સ્વીકારે તે તો સમભય, પરંતુ જ્યો જીવનના પરમ જ્ઞાન હોય ત્યારે મથતા હોય, તે પણ સૌંદર્ય અને કળાનું નામ સંભળીને દૂર ખસે તે કેવું આશ્ચર્ય! કળાનો જીવન સાથે સંબંધ છે એટલું જ નહિ પણ જીવન અને કળાને વિષ્ણુ ન પાડી શકાય અને કળા વિનાનું જીવન સાચા જ્ઞાનદંતી પ્રાપ્તિ ન જ શકે એ નિષ્ણુ જોઈએ. શ્રી દિલીપ કેહારી કળાના અભ્યાસી છે, વિવેચક છે. ભારતીય અને યુરોપીય કળાનું એમણે ઊંડું અભ્યાસ કર્યું છે આ લેખ દ્વારા તેઓ સૌંદર્ય, કળા અને જીવન વચ્ચેનો ગાંઠ સમજ સમજાવે છે.

લાંબા વાળ, રેશમી કંઠની, ચેનકારી આંખો અને અલગગરી લાસરિયાપણાવાળા લોકોને જ કળા સાથે શ્રેવાદેવા હોય છે એમ કેટલાક માને છે. કળા એટલે કંઈક ન સમભય એવું, કંઈક વિચિત્ર, સામાન્ય લોકોના રાગિનિના જીવન સાથે જેને સંબંધ નથી એવું કંઈક—એ ખ્યાલો ઠીકઠીક પ્રચલિત છે.

હકીકતમાં એ ખ્યાલો સાચા જોડા છે. કળાને ખબા જ માણસોના જીવન સાથે શ્રેવાદેવા છે. વન-જંગલમાં માણસ રહેતો હોય, ઉત્તર ધ્રુવના હિમપ્રદેશમાં વસતો હોય, ગામડામાં કે શહેરમાં જીવન ગાળતો હોય, વેપાર, નોકરી, ખેતી, મજૂરી-કંઈ પણ કરતો હોય—માણસને કળા વિના ચાલતું જ નથી. જૂરકળાઓ ચાલતું નથી, આંગે પણ ચાલતું નથી, ભવિષ્યમાં પણ નહિ ચાલે કળા, સાચી કળા મનુષ્યની એક જગત્કલ્પ જરૂરિયાત છે.

સારા અને નરસાનો, ચોખ્ખા અને ગદાનો, મજા અને અનિષ્ટનો, મામ અને યુવકનો ખ્યાલ માણસમાં જન્મ્યો ત્યારથી કળા જન્મી છે. કોઈ વસ્તુ સરસ રીતે કરવી એટલે કળા. સારી રીતે જીવનાર માણસને આપણે જીવનનો કળાધર કહીએ છીએ. શબ્દોમાં સરસ ભાવો અને વિચારો સંચોટ રીતે મૂકનારને આપણે સાહિત્યકલાકાર

કહીએ છીએ. કાગળ, કેનવાસ કે એવી કોઈ સપાટી પર રંગ અને રેખાઓથી મધુર આકૃતિઓ ઉપજાવનારને આપણે ચિત્રકલાકાર કહીએ છીએ. સ્વરોની સુઠર રચનાથી કાન અને હૃદયને આનંદ આપનારને આપણે સંગીતકલાકાર કહીએ છીએ.

સુઠર કાવ્ય, ચિત્ર, સંગીત વગેરેથી આનંદ મળે છે, પણ તેનાથી કંઈ પેટ ભરાય છે ખત? સૌંદર્યકળા આપણી પાસે હોય તો ભોટું નથી પણ ન હોય તો, મરી જવાય છે એવું તો કંઈ નથી ને? જીવનનું એ એક આશૂપણ હશે, પણ જીવનની આવશ્યકતા મણવામાં એને લધારિયડતું સ્થાન તો નથી આપતા શું? એ જાતનો સવાલ સહેજે દોષ પૂછે.

એ સવાલનો ઉત્તર આ છે: પેટ ભરતું એમાં જ માણસના જીવનની ખબી જરૂરિયાતો પૂરી થતી નથી હવા, પાણી, ખોરાક, નિદ્રા, પ્રજનન—એટલાથી જ માણસનું આયુષ્ય સાચક ગણાતું હોય, તો તો જન્મના પશુઓ અને મનુષ્ય વચ્ચે કંઈ જ ફરક ન રહે. શરીર એ જ મનુષ્ય નથી. શરીર ઉપરાંત મન, હૃદય, આત્મા જેવી કંઈક વસ્તુ મનુષ્યને છે. એ મન, હૃદય, આત્મા જ મનુષ્યને પશુથી અલગ પાડે છે, મનુષ્ય બનાવે છે, શરીરના યોગણ માટે આહાર જરૂરી છે તેમ મનના

પોષણ માટે કેટલીયે વસ્તુઓ જરૂરી છે. એમાં કળા અને સૌંદર્યનું ઉચ્ચ સ્થાન છે. પોતાને અને પોતાની આસપાસના વાતાવરણને સુંદર બનાવવાની ભૂખ પ્રત્યેક માણસના મનમાં પહેલી જ હોય છે. સુંદર બનવાની, સૌંદર્યના સાથમાં રહેવાની, સૌંદર્યના આનંદથી મનને ઉચ્ચ અને પ્રકુલ બનાવવાની સ્વાભાવિક અને જાડી વૃત્તિ દરેક મનુષ્યમાં રહેલી જ હોય છે. એ વૃત્તિને શુદ્ધપણે પોષવામાં આવે, તો માણસનું જીવન ભયુંભયું લાગે, રસાળ બને, વિકસતું રહે. સૌંદર્ય અને કળા માટેની એ વૃત્તિને યોગ્ય રીતે પોષવામાં ન આવે, તો જીવન સૂકું અને હુખખું થાય, અવ્યક્ત અસંતોષથી ધૂંધવાતું બને. એ અસંતોષ માણસને પોતાને પણ દુઃખી કરે, નીચો પાડે અને આસપાસના વાતાવરણમાં પણ ક્લેશની હવા ફેલાવે.

સૌંદર્ય અને કળા જીવનની મૂળભૂત જરૂરિયાત છે. એના પુરાવો જંગલી અવસ્થામાં જીવતી માનવજાતિઓના જીવન પરથી મળી રહે છે. આ જંગલી જાતિઓ વસ્ત્રો નથી ઢિરતી, શિકાર અથવા તદ્દન પ્રાથમિક જેતી રીતે કે પ્રજાપાલનથી ગુજરાન ચલાવે છે. અર્થકારણ, રાજકારણ, ઇત્યાદિને વિકાસ એમણે કરેલો હોતો નથી. તેમ છતાં એમના અણવિકસિત જીવનમાં પણ સૌંદર્ય અને કળાને તો પૂરેપૂરું સ્થાન હોય છે. તેઓ આનંદથી તાલબદ્ધ રીતે નૃત્ય કરે છે, ગીતો ગાય છે, વાદ્યો વગાડે છે, અંગેને, શિકાર કે જેતીનાં સાધનોને, નિવાસસ્થાનોને, શબ્દગારે છે, ગુફાઓમાં ચિત્રો કરે છે. જંગલીમાં જંગલી જાતિઓ પણ પેટ ભરીને કે પ્રજનન કરીને ઝેમ્મી રહેતી નથી; કળા અને સૌંદર્યથી પોતાના જીવનને છલકાવી મૂકે છે. કળા અને સૌંદર્યની વચ્ચે જ તેઓ જીવે છે.

સૌંદર્ય અને કળાની આ ભૂખ તથા માનવજીવનને સુખી તથા ઊર્ધ્વગામી બનાવવાની તેની શક્તિને ધર્મસંસ્થાપકો

પરાખર સમજતા હતા; તેથી જ દરેક ધર્મમાં સૌંદર્ય અને કળાને ઊંચું સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે; અને તેથી જ તો માનવકળાના કેટલાક ઉત્તમોત્તમ નમૂનાઓ ધર્મસ્થાનોમાં મળી આવે છે. અજન્તાનાં અનુપમ ચિત્રો ખૌરૂ સાધુઓના ગુફાવિહારમાં દેરાયેલાં છે. આજે પણ જેને ભેટાં આપણી આંખ ધરાતી નથી એ એલિફન્ટા અને એલોરાની મૂર્તિઓ પણ એક વખતનાં ગુફામંદિરોમાં જ છે. સ્થાપત્યની એટલે મકાન બાંધવાની કળાની દૃષ્ટિએ અત્યંત સુંદર ગણાય એવી દિલ્હીની જુમામસ્જિદ પણ એક ધર્મસ્થાન જ છે. દક્ષિણ ભારતનાં કેટલાંક મંદિરો તો કલાના ભંડાર સમાં જ છે, વૈષ્ણવ મંદિરોના શણગારો, સ્વચ્છતા અને સરસતામાં ભારોભાર કલાદૃષ્ટિ નજરે પડે છે. રોમનું સેન્ટ પીટરનું દેવળ ખિરતી ધર્મનું જ નહિ, કળાપ્રેમીઓનું પણ મહાધામ છે. માનવીના મનના મેલ ધોઈ નાખી એને પરમ તત્ત્વ તરફ પ્રેરવામાં કળા-સૌંદર્યના મૂલ્યોના સ્વીકાર સર્વ યુગોમાં અને સર્વ દેશોમાં કરવામાં આવ્યો છે.

જીવનમાં કળા તો બેઠીએ, સૌંદર્ય વિના ન ચાલે એ વાત કબૂલ; પણ કળા અને સૌંદર્ય અમને પોસાય કેમ? અજન્તા, કે એલોરા કે દિલ્હીની જુમામસ્જિદ એવા જવાબ અથવા તો ચિત્ર, નૃત્ય, સંગીત વગેરેના આનંદો માણવાનું કામ ધનિકો સિવાય તો કોણ કરી શકે? સામાન્ય સ્થિતિના માણસને તો કળા અને સૌંદર્યને દરથી જ નમસ્કાર કરવા પડે છે. એવી વાત પણ કોઈકના દિલમાં ઉદ્ભવે તે સ્વાભાવિક છે.

એનો ઉત્તર એ છે કે કળા અને સૌંદર્ય સાથે ધનવાનપણાને કે અર્થાળપણાને સંબંધ અનિવાર્ય નથી. કળાસૌંદર્ય માણવા માટે ધનવાન હોવું આવશ્યક નથી. ઊલટાનું કેટલીક વખત તો ધન કળાસૌંદર્યના ઉપભોગની આડે આવે છે. આસપાસની કોઈ ચીજ તરફ નજર કર્યા વિના માત્ર ધનની

પાછળ શિકારીની જેમ હોટ મૂકનાર માણસ કળા કે સૌંદર્યને જોવા, સ્તમ્ભજવા કે મોહાવવાની દૃષ્ટિ અને શક્તિ ગુમાવી બેસે છે. અસંખ્યતઃ, એ માટેની બૂજ તો દરેક માણસની જેમ એનામા પલ્લુ પડેલી હોય છે અને તેથી કેટલીયે વાર સૌંદર્ય માટેની એ બૂજને સંતોષવા એ વિલાસનો આશય લે છે. વિલાસ એ સૌંદર્ય નથી, કળા નથી, જેમ નિદ્રા એ સમાધિ નથી તેમ.

કળા અને સૌંદર્ય માણુવા માટે સીધા પ્રથમ બેઠક છે નજર અને જીગર, દષ્ટિ અને હૃદય એને માટેની દૃષ્ટિ ખીલવી બેઠકો, ખૂલવી બેઠકો, એ ખીલવવા માટે હોશ અને ઉત્સુકતા હોવા બેઠકો આપણી આસપાસની સંસ્થિમાં જ સૌંદર્ય સર્વત્ર વેરાવેલું છે, પણ તે જોવાને માટે નજર બેઠકો છે જરાક દૃષ્ટિ વાપરીએ અને હિકમત ચલાવીએ, તો આપણી આસપાસ વાતાવરણમાં આપણે કેલા ભરી શકીએ એ માટે સંપત્તિની જરૂર નથી, સૌંદર્યદૃષ્ટિની જરૂર છે.

સૌંદર્યની એ દૃષ્ટિ સીધી પ્રથમ સ્વચ્છતા માંગે છે જે કંઈ અસ્વચ્છ છે તે અસુદર છે, સ્વચ્છ છે તે સુદર છે સુદરતાના પૃથ્વી અસ્વચ્છતાને કોઈ પણ સ્થળે ચલાવી લઈ શકે નહિ, સ્વચ્છતા એટલે માન પ્રાપ્ત કે નાહણું, કે ઘર વાળવું એમ જ નથી. પોતાની આસપાસની એકેએક વસ્તુને નિર્મળ નિર્મળ, એકદમ સારું અને સુન્દર રાખવી એ સૌંદર્યસાધનાનું પહેલું સોપાન છે.

સૌંદર્ય એટલે સુમેળ, સુરીલાપણ, તાલબદ્ધતા, શક્તિ, સ્તમ્ભરતા, સ્વાસ્થ્ય સ્વરોનો કુમેળ એટલે શોધાટ અને સ્વરોનો સુમેળ એટલે સંગીત સ્વરોનો એવો સુમેળ અવલુ દ્વારા જ્યારે ચિત્ત ઉપર પડેલું છે, ત્યારે માણસ અવર્ણનીય આનંદ અનુભવે છે એક માણસને સંગીતનો શોખ છે, એનો અર્થ એ થશે કે એ માણસને સ્વરોનું સૌંદર્ય પ્રિય છે, અને તેથી એ માણસે પોતાના

રોજિંદા જીવનમાંથી અવાજોની ખંધી જ કંકરતા કાઢી નાખવી બેઠકો ચીનની સંસ્કૃતિમાં આ વાતનો જરાબર વિચાર કરવામાં આવેલો છે એરડામાં સરસ રીતે જોડેલાં ફૂલો દોય તે એરડામાં ઘોઘાટ અથવા હાથી વાતો ન થઈ શકે એવી સુદર પ્રણાલિકા ચીનમાં છે ફૂલોની સાથે બેસીને હીન વાતો કે અવાજો કરનાર માણસ ફૂલોનું, સુદરતાનું અપમાન કરે છે જે માણસ પોતાની આસપાસના વાતાવરણમાં રંગ અને રેખાઓનો, પ્રકાશ અને છાયાનો જીવાઈ, લગાઈ અને પહોળાઈનો એવો સુમેળ રચાવે કે જેથી આખા અને અંતર પ્રસન્ન રહે એ માણસ ચિત્ર, શિલ્પ અને રચાપત્યની કલાના ઉત્તમ નમૂનાઓની ખૂબી માણી શકે છે પાંદડાની, વેલની, વૃક્ષની, વાદળની રૂપખૂબી પણ બેઠકો છે માનવચુખમાં, શરીરમાં, માનવસર્જિત સર્વ વસ્તુઓમાં જ્યાં જ્યાં સૌંદર્ય હોય છે, તેનો આનંદ અનુભવી શકે છે.

સૌંદર્ય અને કળા એટલે માન કોમળતા એવો એક ખ્યાલ પણ કેટલાક લોકોના માનસમાં પડેલો હોય છે કોમળતા હોય ત્યાં સૌંદર્ય કે કળા ન હોય એવું નથી, પણ કળા કે સૌંદર્ય હોય ત્યાં કોમળતા હોવી જ બેઠકો એવું પણ નથી બીજના ચંદની બહિમ છાયામાં સૌંદર્ય છે તેમ ગિરિરાજ હિમાલયના વિશાળ વિસ્તારમાં સૌંદર્ય છે નાનાં જરણામાં સૌંદર્ય છે તેમ ધૂલવતા જળધોધમાં પણ સૌંદર્ય છે માત્ર કોમળતામાં સૌંદર્ય અને કેલા જોવાથી ક્યારેક નિર્મળતા અને ઐશ્વર્યમાં સરી પડાય છે.

ધનવાનો પોતાની આસપાસ જાતજાતની અને ભાતભાતની વસ્તુઓના ખડકશે ભેજો કરે છે અને એમાં રાચે છે પસંદગી વિના, સુરચિ વિના ચળકતી, ફેશનબલ અને ઉલ્લાસ છલ્લી કળની વસ્તુઓના સંપ્રદ કરવામાં સૌંદર્યનું ખૂન જ થાય છે એટલે જ કેટલીક વખત તો હરિજનોનાં, વનવાસીઓનાં

જૂંપડાંઓમાં જે સૌંદર્ય-કલા દેખાય છે તે શ્રીમતોના મહેલોમાં દેખાતી નથી.

ઉદયશંકરનું નૃત્ય ન જોવા મળે, તોપણ ગરબા અને દાંડીઆરાસમાં તાલબદ્ધ રીતે ધૂમવાની મજા તો સૌ ઠાઈ માણી શકે છે. ફેંચાજીખાનનો જલસો સાંભળવા ન મળે, તોપણ જીવનના સિત્તસિત્ત ભાવોને વ્યક્ત કરતાં ગીતો, ભજનો વગેરે તો સૌ ઠાઈ ગાઈ શકે છે. અજન્તાનાં ચિત્રો જોવા મુસાફરી ન કરી

શકાય, તોપણ રંગ અને રેખાનું રૂપ વસ્ત્રો, વાસણો, રાચરચીલા વગેરેમાં સર્વત્ર સર્જી શકાય છે. જો દાણ હોય તો સૌંદર્ય જોવાની, કલા સર્જવાની, એમ કરીને જીવનનો એક ઊંડો આનંદ અનુભવવાની અને વિકાસ સાધવાની તકો ડગલે ને પગલે જીવનમાં સામે મળે છે. જો તકોનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ અને જીવનને સત્યમ્, શિવમ્, સુંદરમ્ના આનંદચૈતન્યથી ભરી મૂકવું જોઈએ.

★

હિંદુસ્તાન આધ્યાત્મિક વસ્તુઓની પાછળ પડ્યું, એને લીધે તેને નિષ્ફળતા મળી, એવી દરિયાક કચ્છી વ્યાજળી નથી. તે આધ્યાત્મિક વસ્તુઓની પાછળ પૂરતા પ્રમાણમાં નથી પડ્યું તેને લીધે તેને નિષ્ફળતા મળી છે ખરી. આત્માને પૂર્ણપણે જીવનનો સ્વામી ને કણધાર કેમ બનાવવો. એ તે શીખવું નથી. કોડાક શમયથી તેણે આત્મા અને જીવન વચ્ચે મોટો સમુદ્ર પેદા કર્યો છે, અને માંડવાળ કરીને જળ વાળ્યો છે. અમારા કેટલાક પુણ્યાત્માઓને સંસારથી અજાણ થવાનું, પરમાત્માની પ્રાપ્તિ માટે સંસારથી બાળી છૂટવાનું કહે છે. ઈશ્વરને શોધવાની અમારી તાલાવેલીમાં અમે જો માનવબલતિના હિત પ્રત્યે દુર્લક્ષ કરીશું, તો કદાચ અમે જોખા નેટલા મહાત્માઓ પેદા કરીશું, પણ આખી પ્રલંભે હમત નહિ બનાવી શકીએ. આત્મવિકાસ ને આત્મપ્રાપ્તિની સાધના વડે વ્યક્તિઓ કેટલે જાણે ચડી શકે છે, અને કોઈ પ્રલંભ પોતાના એકાંગી વિકાસથી કેટલી નીચે પડી શકે છે, એ બન્ને વસ્તુઓ અમે ખતાવી છે. જીવન પર પ્રભુત્વ મેળવવું, જીવનને તરછાડવાને બદલે તેને સ્વીકારવું ને સુધારવું, એ હાથ વ્યક્તિ માટે અધક છે, તે પ્રલંભ માટે તો એથી વધુ અધક છે. સમાજવ્યવસ્થામાં એકરાગ આણવો ને ટકાવવો એ આત્મજ્ઞાની ને આત્મપરાયણ મનુષ્યનું ધ્યેય હોવું જ જોઈએ.

આપણા વિચારોમાં ઈશ્વરી જ્ઞાનથી ઘેરાવું; ઈશ્વરી ઇચ્છામાં આપણી ઇચ્છા ભેળવવાનો નિશ્ચય રાખવો; આપણી લાગણીઓ ઈશ્વરી આનંદમાં ભળે એવી રીતે તેમને વાળવી; સત્ય, શિવ ને સુંદર એવો જે પરમાત્મા છે તેનું દર્શન કરવું; આપણા આખા ચિત્ત અને જીવનને ઈશ્વરી કક્ષાએ ચડાવવું; એ માનવ-જીવનનાં અંતિમ હેતુ અને પ્રયત્નન છે. કેટલીક અપવાદરૂપ વ્યક્તિઓએ આવી સ્થિતિ, આવી શાંતિ ને આવી યોગ્યુક્ત અવસ્થા પ્રાપ્ત કરી છે. માનવબલતિએ આજ સુધીમાં જે જીત્યામાં જીતી સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી છે, તેનાં એ દર્શાવે છે; અને માનવબલતિને અંતે કેવું સ્વરૂપ પામવાપણું રહેલું છે, તે તેઓ ખતાવી આપે છે. તેઓ નવી માનવતાના અગ્રગામીઓ છે. પ્રજા અને પ્રાણુવાળા, અવિચળ જ્ઞાનવાળા ને અવિશ્રાન્ત સમાજ-સેવા કરનારા, આ પુરુષો ભલે, દેશ આદિ અધાર્મિક સંચોના સભ્યો નથી. જે ભગત હજી જન્મ્યું નથી, પણ હજી કાળના ગર્ભમાં પડેલું છે તેના તેઓ નાગરિકો છે.

—સર સર્વપદ્મો દાદાદૃષ્ટમ્

ભાગલા

લેખક :
શ્રી. 'સૌભાગ્ય'

શ્રી. 'સૌભાગ્ય' ગુજરાતના એક સારા વાર્તાકાર છે. પ્રતિષ્ઠિત માસિકમાં એમની વાર્તાઓ પ્રસિદ્ધિ પામે છે. 'શિશુઓ ક્રૌંચ' અને 'પરિવર્તન' નામની બે મોટી મૌલિક નવલકથાઓ એમણે ગુજરાતને આપી છે. આ વાર્તાઓ આપણા માનવજાતને ઊત્તરિત કરી નાખતા એક પ્રમુખ એવું કુશળતાપૂર્વક ચૂંચી છે.

એક રીતે બેઈએ તો ખોડીદાસ જેટલો કાઈ સુખી ન હતું. જમીન હતી, રૂપાળી ખેતીવાડી હતી, કુટુંબમાં ચ આજ દરે તેની લીધી વાડી હતી. બે જુવાનબેઈ દીકરા હતા એક દીકરાને ચ દીકરા હતા. ઘર સર્વ સાદગ્ય હતું, ગામમાં ને સરેવહાસે પણ માનમરતબે હતા. પંચમાં ચ તે પૂછવા બેઈ હતા. પાછા માસે બે પેસા હતા. આથી ગામમાં જ નહિ, બધે વાતો થતી કે ખોડીદાસ જેટલો કાઈ સુખી નથી.

પણ એ સુખી જીવ બે દિવસથી ચિંતામાં પડી ગયા હતા. ખોડીદાસ મનમાં અકળાઈ રહ્યા હતા. ઘડીમાં ઠોપે સરાતા હતા, ઘડીકમાં છુરકિયાં કરતા હતા. શું કરું ને શું ન કરું એમ તેમને થતું હતું. ખોડાચાલીમાં તે એટલા બધા ધન યદ જતા હતા કે હમણાં મારી બેસશે, હમણાં લગાવી દેશે એમ લાગતું હતું. મૂંઝવણુ તો એવી થતી હતી કે જીવને ચૂકવાનો માગ ન હતો.

અને મૂંઝવણુ કેમ ન થાય ? તેમના આ સમર્થ સાધનો ધરના, ખેતીવાડીના, અરે જીવથીય પ્યારી એવી ધરતીના ભાગલા માડવાની જક સહન તેમને મોઠાં દીકરા શંકર બેઠો હતો. તેમના જીવને જીવ જમીનના ભાગલા ધરના ભાગલા ? આ શંકરિયાને તે શું અવળી મતિ સુખી છે ? અત્યારથી જીવાનું ! હજી તો કાલે એને પરણાવે છે જીવને પરણાવે તો બે વરસ થયાં ને એની વધુ તો હજી આજીવું ફરે છે. અને અત્યારથી જીવાનું ? બે લાઈઓ ચ

સલાહસ પથી ન રહી શકે ? આવા ને આવા ગાંડપણમાં ખોડીદાસને ખાવાનું ચ સાવતું ન હતું. આમ તો કદાચ ખોડીદાસને આટલું ન લાગત. એમ તો જીવાનું થતું આનું છે તે થાય. એ કાઈ નવાઈનું નથી, પણ આટલું વહેણું જીવાનું થાય તે કેમ બેઈ બધું અને જમીન તેમણે કેવી રીતે કેળવી હતી તે તો એક તેમનું મન બહુતું હતું. ચાલીસ વીધાં ધરતી ભેગી કરતાં કેટલું કષ્ટ પશુ છે એ ક્યાં શંકરને બખર છે ?

ખોડીદાસના આપ તો તેમને બારેક વર્ષના મૂકીને મરી ગયા હતા. એ વખતે માત્ર દસ વીધાં જમીન હતી. પાછું વાણીજાને ત્યાં જેવું બાલતું હતું તે જીવ. પણ ખોડીદાસે રાત કે દિવસ, બપોર કે સાંજ બેમાં સિવાય કાળી મજૂરી કરી. ચોમાસું પાક લીધા પછી પાછા સિયાણ પાકે એક સાથી રાખીને આજતું હજી હકિતા હતા. બે વર્ષની ખેતીમાંથી તો તેમણે બાણિયાનું દેવું ચ સારી દીર્ઘ અને બીજાં બે વર્ષમાં ચાર વીધાં જમીન છોડાવી. તેમના જીવનમાં એક જ ધૂન હતી, જાતમહેનત કરી ખેતી કરવી અને સર્ગાવહાસમાં આખરે ! વધારવી, ચેતે તો જોગળી સારીને ધી ચ ખાતા બુદ્ધિ પણ ઘેર મહેમાનપરોણી આવેલા હોય તો તેની આજતાસ્વાગતા કરવામાં પાછું તેની આજતાસ્વાગતા કરવામાં પાછું વળીને જતા નહિ. તેમની નેકી પણ જખરી હતી. થાય તો કાઈનું ટાંપું કરી આવે પણ કદી કાઈના જરાખમાં બિસા ન રહે. ગામમાં તેમની શાખ સલા માણસ તરીકે બધાઈ હતી.

ખેતી તો આખું ગામ કરવું પણ કેળવીને ખેતી કરનારા ખોડીદાસ જેવા ઓછા હતા. ખાતરની, ખેડની તે ખૂબ જ કાળજી રાખતા. ખેતરના ઢેફા સાથે જ બંધે આત્મીયતા કેળવાઈ ગઈ હતી. ધરતી સાથે તેને પ્રેમ ખંધાઈ ગયો હતો. મા માટે જેવી લાગણી થાય તેવી જ લાગણી તેમને જમીન માટે થતી. એ જમીનને પસીનાથી રસાળ બનાવી હતી. પથ્થર વાવી આવે તો ય ખોડીદાસની જમીનમાં ઊગી નીકળે એવી એ જમીનનો કેસ હતો.

શંકર ને લુહૂ મોટા થયા. તેમને પણ ખેતીના કામમાં પસોડીને હોશિયાર કર્યા. હવે તો શંકર અને લુહૂ જ ખેતી સંભાળતા હતા. તે તો થાય તેટલો ટેકો કરતા હતા એટલું જ; પણ બહુનારા તો બહુતા હતા કે એમની એ દેખરેખ ખેતીમાં ખરકત નહોતી આવતી. કપી વખતે શાવું વાવેતર કરવું, કયા ખેતરમાં આ વખતે શું વાવવું, કારવા પડ્યો હોય તો શું કરવું, વરસાદ ખેંચાય તો તેનો શું મોડ કાઢવો, આ બધી અનુભવની તરફીઓ શંકરે હજી શીખવાની હતી. ખેતીના એ ત્રીજી જ તેમની મહેનત ફળી હતી અને દસ વર્ષાં જમીનમાંથી ચાલીસ વીંશાં જમીન કરી હતી.

એ જમીનના સાગલા તેમને હાથે કથી રીતે થાય ? જે જમીનને માથી થે અધિક ગણી છે તેના હુકડા તે કેવી રીતે કરે ? તેમના ગળામાં ઊતરવું નહવું કે જમીનના સાગલા તે કેમ પડે ? હજી તો તેમના મનમાં કોડ સર્ચા હતા. બે સાઈ ખેતી કરે, કૂવા ઉપર વાડી બનાવીએ, પાણીની તૂટ રહે છે તે 'ખોરિંગ' કરાવીએ, નહિ તો પંપ લાવીએ ! વાડી સાથે સિયાણુ પાક તો લેવાય ને પાછી વાડીની આવક આવે તે જુદી ! એ વાડી વચ્ચે એક છાપરું બનાવવું હતું ! ત્યાં પોતે બેઠાબેઠા છાકરાં રમાડે અને કિલોલ કરે ! એ આનંદ... આનંદ, છવાઈ રહે !

તેમને આ રીતે ધરતી ઉપર સ્વર્ગ ઉતારવું હતું, પણ આ શંકર જોને જુક લઈને બેઠો છે : 'હું તો બીજું કંઈ ન બાંધું, મને મારો ભાગ આપી દો, મારે ભેગા નથી રહેવું.' કેટકેટલું કહ્યું તો ય શંકરે આ કહ્યો છાક્રો નહિ. ડોસા વણ્ય સમજાવે પણ સમજવું હોય તેને ને ! વાસના બીબા ઘરડાઓએ પણ કહ્યું :

‘શંકા, જુદામાં કંઈ માલ નથી હો ! તોલડી તેર વાનાં માંજે એટલામાં સમજી જા !’
‘અહ્યા શંકરિયા ! જુદાં રહેવાનો હવાદ ભારે પડી જશે હો. છાંનોમાનો ભેગો રળી ખાને ! એટલું સમજજે કે મળિયારામાં છાકરાં મોટાં થાય છે.’

‘બાંધી મૂડી લાખની. જુદા થશે તો મોરેયો તોરેયો થઈ જશે.’

‘જુદા થઈ કેને લાડવો કાલ્યો છે તે તું કાઢવાનો છે ?’

‘આવું આવું તો વણ્ય કહ્યું. ખોડીદાસે ય ધીમે અવાજે કહી દીધું.’

‘શંકર, તું તો મોટો છે ને સમજી છે. હું તને એટલું જ કહું છું કે હું જીવું ત્યાં સુધી બે સાઈ ભેગા રહે, પછી તમારે જમ કરવું હોય તેમ કરજો.’

શંકરે એવું હોત તો ખબર પડત કે આટલું બાલતાંબાલતાં તો ડોસાની આંખોં પીની બની ગઈ હતી, પણ બંધું પથ્થર પર પાણી હતું. કદાચ શંકર તો પલળત, પણ એની વહુ કાશી તેને તંગ કરી મૂકની હતી :

‘તમારે ભેગા પડ્યા રહેવું હોય તો પડ્યા રહેજો, હું તો મારે જુદી રહીશ.’

એમ તો શંકરે પણ જુવારાની વાત હસી નાખી હતી, પણ કાશી રોજ કંકળાટ કર્યા કરે :

‘હું એકસી ગજાવેતરું કરીને મરી જઈ ને બધાં બેઠાબેઠાં ખાય ? !’

‘પણ કેણુ બેસી રહે છે ?’

‘તે નહિ બેતા હો, લુહૂસાઈની વહુ શું કામ કરે છે ? એક દાંડો દહેણે પેટમાં દબે

છે, ખીજે દાંડે કહેશે માયુ દુ છે એનાથી તણખણુ ય તોડાતુ નથી અને બેઘડી છાંદરાને ધવરાવવા બેઠી દેહિ તો ય તમારી મા તે જીવ ખાઈ જાય એમ કહે છે '

'એ તો એમ જ ચાલે ' કહી શકરે પણ ગણકાર્યું જ નહિ પણ કાશીએ મનમાં ગાંઠ વાળી દેાય તેમ તેનો પંછો છાંયો જ નહિ

'તમારી તો આખો જ કૂંગી ગઈ છે એ બે માણસ એકબીજા સાથે કરે ને આપણે તુમને મરી જઈએ બેતીવાડીમાં તમે મધ્યાકાશે છે, છુવસાઈની તો કોરો જ નમતી નથી ધરમાં હું અડધી થઈ જાઉં છું, એ કેમ જોયુ જાય ? પાણુ ખાવામાં કહીચોપડ તો સાળતા જ નથી '

'મારાથી આ ધરનો ઉલ્ટો ન જ ચામ દેરાણી છે તે લહેરમાં પડી રહે ને હું એકની ધસાઈ મરું ?'

'તમારી માતા કચવાટથી હું હવે કટાળી ગઈ છું કામ કરીને મરી જઈએ તો ય માથે જીવિયાં મારે છે '

'તમે તો ખદાર રહો તે ચાલે, મારાથી હવે એ નથી સંભળાતુ ડોસી ગળો બાલમાં કહે તે કેટલા દાંડા સાંખી રહે ?'

કાશીની રોજની આ કરિયાદ સાંભળી શકર કટાળી ગયો હતો રોજ આ શ ખટખટા કહી શાંતિ તો સાળી જ નહિ

શકરની માતા ય એવા જ હતો બેઠીદાસ કહીકહીને યાદમાં તોય તે તેમનો તકરારી સ્વભાવ છોડતા ન હતો વધુ સાથે ખાપ માયાં વેર દેાય તેમ રોજ ટોફટોફ કર્યા જ કરે કહી કોઈને હાથ પડવા ન દે શકરની વૈધુ કાશી ય જરા તીખા સ્વભાવની હતી ડોસી ય જરા તીખા સ્વભાવની હતી ડોસીને તે ચપચપ જવાબ આપતી અને ડોસીનો મિત્રજ જતો

'વધુ મારી સામે ગળો બોલી જાય ?' અને વધુને જિદગીધરની મોડા લુલાવવા મયતા દેાય તેમ તેને સાંડવા જ બેસી જતા એમાંથી કાશી વિકરતી અને જખરી જણાવેડી

યતી આવી રોજની તકરારથી યાદને કાશી જુદા થવાની વાતો કરતી હતી

આ તકરારથી બોડીવાસ પણ કટાળી ગયા હતા વધુઓને તો શુ કહે ? પણ શકરની માને તો તેમણે આ ઉમરે પણ અડખોથ લગાવી દીધેલી

'આ તે ડેડવાધરીનું ઘર છે કે શુ ? કહી ડેડો જ મૂકતા નથી'

પણુ જેના સ્વભાવ જ પડી ગયો દેાય, તે ટકટક કર્યા વગર રહે ? વધુનો વાક કાંદો એમાં કપી મોડી વાત હતી ? ડેડતાચાવતા ય વાધાવચકા કાઢી શકાય

કાશીને કામકાજની તકરાર કરતા ય ડોસી તેના પિયરની વાત કાઢી મચકા સરતા, ત્યારે તેનાથી સણુ જણ ન હતુ કાશીનો ખાપ ધસાઈ ગયેલો હતો તેણે નામના જ ધરેલુ કરાવેલા કપડાં ય તે લઈ શકતો ન હતો મોડીદાસનું તેજ કઈ ન હતુ સગાની આખરે ઢાંકવા કોઈ ન જાણે તેમ તે જ વધુના કપડાં લઈ આપતા અને તેમણે કાશી માટે ધરેલુ પણ કરાવેલા ભુવની વધુ સુખી ધરની સ્ત્રી એટલે ધરેલુથી કે કાઈને આવી હતી એથી ડોસીને તે વહાલી લાગતી હતી જ્યારે તકરાર ઉઘ સ્વદેષ ખારણુ કરે ત્યારે ડોસી કાશીને ટાણે મારતા

'જાણે ઘેર તો બસંદો ફરે છે ને એને જીભ રાખે છો ?'

ખાપની ગરીખાઈનો ઉલ્લેખ સાંભળી કાશી ધમધમી કોકતી ક્યારેક બોલુ લાગતુ તો રડી લેતી અને ડોસીથી ત્રાસી ગઈ દેાય તેમ શકરને કહેતી

'મારાથી આ ધરમાં એક દાંડા ય નહિ રહેવાય ' તમારે મારી નાખવી દેાય તે મારું નાચે, યલુ હું ધરમાં નહિ રહુ '

આ ખપાથી શકરને પણ એમ લાગ્યુ કે તે ગમે તેટલું એણે પણ લાગ્યા વખત બેથ ચાલે તેમ નથી રોજના કનિયા સાંભળવા તેના કરતાં જુદા સારા !

તેને એમ પણ થયું : ખેતીનું કામ તો હું ફૂડું છું. હુલ્લી તો પાણીનો લોટોય ભરાતો નથી. મળિયારામાં હું શું કરવા મરી જાઉં? એકલો હોઈ તોય આ કામ અને ભેગામાંય આ કામ? જુદો હોઈ તો નિરાંત તો ખરી! પછી ખેરાંતીય ખટાપટ સાંભળવાની નહિ.

શંકરે મનમાં નક્કી જ કરી લીધું કે જુદા થવું જ છે. એમાં તેને જ કશુંદો છે; પણ ખોડીદાસ આગળ જલ ઊપડતી ન હતી. આજ સુધી તેમની આમ-અા તોડી ન હતી એટલે જુવારાની વાત કરેય કયા મોંએ! શંકર મનમાં તો સમજતો હતો કે તે જે દિવસે જુવારાની વાત કરશે, તે દિવસે બધાંય તેને ઝૂંડી ખાશે. તે એવા કોઈ લાગની જ રાહ જોતો હતો. ત્યાં કાશી રડતાંરડતાં તેના પગમાં માથું પછાડવા લાગી :

‘તમે તમારે પક્ષા રહેને બધા ભેશું, હું તો આ ચાક્ષી...મારાથી તો એ સાંભળ્યું જતું નથી.’

શંકર ઊસો જ રહ્યો હતો.

‘ક્યો આ છોકરો, પડેનો આદમીય પાણીમાં ખેતી જાય પછી જીવીને શું કરવું છે?’

કાશીને કંઈનું કંઈ થઈ જતું હતું. ડોસીએ આજે જે વેણ કલાં હતો તે તેના હૈયા સોસરાં ઊતરી ગયાં હતાં. કામની બાબતમાં કંઈક ખોલચાલ થઈ ત્યાં ડોસી ખોલ્યો ઊઠ્યાં :

‘પિયેરમાં ગાભોય મળતો નથી ને બેને પિયેરનું ઉપરાણું લેવા નીકળી પક્ષાં છે? આવો ચટકો લાગે છે તો પછી સસરાનાં ધૂંગડાં શીદને કાઢે છે?’

ડોસી આટલેથી અટક્યાં નહિ, વાસમાં બીજાં ખેરાં આગળ ખોલવા માંડ્યાં :

‘કામ કરે છે તે કોને ન્યાલ કરે છે? એને તે અહીં પાટલે ખેસાડીને પૂજવા ખોલાવી છે?’ અને તે તો આવી છે ને તેવી છેતું

પુરાણું માંડીને ખેતી ગયાં. કાશીએ હક પકડી કે જુદા રહો તો જ ખાઉં, નહિ તો ખાવુંય હરામ છે.

શંકરથીય ન રહેવાયું. તેણે ‘ખોડીદાસને કહી દીધું :

‘મારે બીજું કંઈ સાંભળવું નથી. મને મારે જુદું આપી દો.’

આ જુવારાની વાતમાંથી ઘરમાં જે દિવસ તો ધમાલ થઈ ગઈ. ખોડીદાસ ઘડીકતાં શંકરને સમજાવે તો બીજી ઘડીએ ડોસીને ધમકાવે; ‘એ કબિયાતું મૂળ છે. આખા ઘરમાં આજ લગાડી. કોઈને હાથે ખાવા નહિ દે!’

જુવારાની વાત સાંભળીને ડોસી શાંત થવાને બદલે કાશીને ગાળો દેવા માંડ્યાં :

ને રાંઠે ઘરમાં પગ મૂક્યો છે, ત્યારથી બધાનું લોહી પી ગઈ...જુદુંજુદું કરે છે તે ખાજે તારા ખાપનું કપાળ!’

વાસવાળાંય કાશીને ફિટકાર આપતાં હતાં :

‘શો જમાનો આવો છે? અત્યારથી જુદા રહેવાની વાત કરે છે.’

‘ચાર આંખો થઈ એટલે ખલાસ. પછી દીકરાય કોઈના સગા થતા નથી.’

‘જે લાઈઓને તો રાગ આવે પણ આ પારકી જણીઓ હોળી સળગાવે છે.’

‘આજકાલની વહુઓ જ એવી હોય છે... શો કળિયુગ આવો છે. સાસુને તો કોઈ ભાવ પૂછતું નથી.’

વાસવાળાંએ, ગામના મોટારાંઓએ શંકરને સમજાવવામાં કંઈ ખાકી ન રાખ્યું. પણ શંકર એકેનો જે ન થયો તે ન જ થયો.

અને આખરે જમીનના, ઘરના અને મિલકતના ભાગલા પક્ષા. જે દિવસે શંકર જુદો રહેવા ગયો, તે દિવસે ખોડીદાસ વાડીમાં જ ખેતી રહેલા. તેમની આંખોમાંથી આંસુ ટપડી રહ્યાં હતાં. શંકરે તેમનું સ્વપ્ન ઉડાડી મૂક્યું હતું. તેમની આખરે પર, તેમની શાખ પર ધા માર્યો હતો.

કૃપાવાળાં એતરો વચ્ચે શેઠા થવા લાગ્યા વાડા વચ્ચે પણ વાડ થઈ કૃપેા છૂટ્ટ પાંસે રહ્યો, તેના અઢલામાં શકરને જમીન વધારે મળેલી જે બળદ હતા તેમાથી એક બળદ શકર લઈ ગયો. ઠાસાથી જ બેવાય તેવું બની રહ્યું હતું ભાગલા-દરેક વસ્તુના ભાગલા પડતા હતા. ખોડીદાસનું મન એતરી ગયું હતું તે કંઈ બોલતા કે નહિ વાસણની વહે ચણીમાં જે ભાઈ લાકડીઓ લઈને માયા ફાડવા બોલા થઈ ગયા, તો ય ઠાસા કંઈ ન બોલ્યા. બહે છવતરનો રસ જ બોડી ગયો !

શકર જુદો થઈને રહ્યો એ પછી ખોડીદાસ ઘરમાં ય ટકતા નહિ મદિરમાં જઈ બેસી રહેતા અને પ્રભુનું નામ લેતા ને ભગવાનને વિનવતા.

‘ ભગવાન ! આખરેર ઉપાડી લે ! પાછળ જે ભાઈઓ માયા વધેરશે તો મારાથી બેધુ નહિ બન્ય ’

ખોડીદાસ ભગવાનને એક જ વિનતી કરતા કે મરતાંમરતાં તેમની બેઆખર ન થાય ! શાખરે, મોસાબેર મોત આવે તો સારું ! અને તે મોતની જ રાહ બેવા લાગ્યા.

જુદા થયા પછી શકરને એક જ વર્ષમા માલુમ પડી ગયું કે જુદા થવામા તેણે ઉતાવળ કરી છે જમીન એની એ હતી, હળ હાંકનાર તેનો તે હતો, તો ય ખેતીમા ખરકત ન આવી શિયાણું પાકે ન લઈ શકયો.

છુલે પાણી આપવાની ઘસીને ના પાડી ચોમાસા પ્રાકમાય પાછળથી વરસાદની ખેચ પડી હતી એટલે પાક ખરાખર એતર્યો ન હતો. સાથી રાખ્યો હતો પણ એ કંઈ ઘરના માણસ જેવું કામ કરે ? કાશી ય માથુ ખાઈ જતી હતી છોકરું સાચવવું, ચાર લાવવી ને પાછું ઘરકામ કરવું એકલે હાથે કેટલું કરી શકે ? પહેલાં તો ઠોસી છોકરાને સાચવતા એટલે તે છૂટી રહેતી હવે તો કોઈ ગમાડનાર તો શું પણ ઘોડિયામાં ઢેડાળનાર ન હતું એ તે છોકરાને રાખે કે પછી ચૂંચો

સલાખે ? શકર એતરમાથી ખાંચોઝાંચો આવે ત્યાં કાશી બળડવા માટે કંટાળેલો શકર કચારેક તો કાશીને છૂટી જ નાખતો બખાની રીસ તેના ઉપર ઉતારતો તેનો સસારે ખરો ફવ થઈ ગયો હતો. ઘરમાં શાંતિ ન હતી દિલમા શાંતિ ન હતી ગામમાય તકરારી અને અનાડી માણસ તરીકે તે ઓળખાતો હતો. અદરથી તે કંટાળેલો હતો એટલે વાતવાતમા ઝઘડો કરી બેસતો. આથી કોઈ તેવું નામે દેવું નહિ શકરની પ્રિમત કાડીની થઈ ગઈ હતી.

છુલ્લા પણ એ હાલ થયા હતા આજ સુધી ખેતીનું કામ કરેલું ન હતું એટલે તેને ફાવડું ન હતું કામમા ખેર આવવું હતું એટલે સાધીને હળ હાંકવાનું કહી તે છૂટો પીતો છાયડે બેસી રહેતો ખોડીદાસે તો બહેનિ નિવૃત્તિ લીધી હોય તેમ ઝાઝુ માથુ મારતા નહિ આથી તેની સારી જમીન પણ બગડવા માંડી હતી શિયાળામાં ધઉ વાગ્યા હતા, પણ નિયમિત પાણી પાઈ શકાયું નહિ એટલે પાક સારો ન એતર્યો તેમાં ય કૃપા ઉપરની બેવીધાં જમીન તો શિયાળામા વાવ્યા વગરની રહી ગઈ ઘરમાં ઠોસી ટકટક વરતા તે તેનાથી ખમ્યુ જવું નહિ તે કંઈક કહેતો એટલે ઠોસી આખા વાસે ગબવતાં કે છોકરો વહુનું ઉપરાણું લે છે એમાંથી તકરાર થતી કોઈના દિલમા શાંતિ ન હતી ખોડીદાસથી આ બેધુ જવું નહિ એટલે તે ખાધુ ન ખાધુ કરી મદિરમા ચાલ્યા જતા આરામ કરવો હોય તો ય ત્યાં જઈને વરતા.

જુવાર થતાં શકર અને છુલ્લ બંનેને નુકસાન થયું બંને ભાઈઓ દેરાનદેરાન થઈ ગયા છુલ્લ તો ઠીક, પણ શકર કેનો વાડ કાઢે ? તેના કપાં, તેને જ વાગતા હતાં જે ઘર જુદા થતા ખર્ચ પણ વધ્યું હતું ઉપાધિનો તો પાર ન હતો. પણ આનું શું થાય ? શકરને જુલ્લ તો સમબઈ હતી પણ કેને કહે ? ખોડીદાસનું મન ભાંગી ગયું હતું તેમ

તેમનું શરીર પણ ભાંગતું જતું હતું. જાણે પ્રભુએ તેમની પ્રાર્થના સાંભળી હોય તેમ તે હવે સાબમોઢા રહેવા લાગ્યા. આયબાસર ભાગ્યે જ તેમણે લાંબી માંદગી ભોગવી હશે ! લાગલાગટ ખાટલામાં પડ્યા રહ્યા હોય એવું તો કદી ખત્યું ન હતું. અત્યારે તેમને પથારીવશ થતું પડ્યું તેથી ગમતું તો ન હતું, પણ માંદગી આગળ નિરાધાર હતા. કામની ધમાસમાં તેમની ચાકરી થ કોઈ કરતું ન હતું. ભૂલૂ તો જાણે ગળાદૂખ કામમાં હોય તેમ જો ઘડી ખેસીને કદી પૂછતોય નહિ કે ‘ખાપા કેમ છે ને કેમ નહિ !’ ઠોસી ખાવાપીવાની ખરદાસ્ત કરતાં પણ ઠોસાને એ તો દીકાંય ગમતાં ન હતાં એટલે તેમની સાથે ખોસતા જ નહિ.

એટલું વળી સારું થયું કે ઠોસાની માંદગી લખાઈ નહિ. તેમને તાવ જેતાં એમ જ લાગ્યું હતું કે હવે ઠોસા હતાન’તા છે. ખોડીદાસની ગંભીર માંદગીના સમાચાર સાંભળી શંકર રોજ આવતોજતો હતો.

સગાંવહાલાં પણ આવ્યાં હતાં. ખોડીદાસનું માન ગામમાં આજેવાન જેવું હતું એટલે ગામના લોકો પણ અખરઅંતર પૂછી જતા.

ખોડીદાસનું મન તો હવે માત જ ઝંખતું હતું. આ જળોજથામાંથી જેટલા વહેલા છટાય તેટલું સારું ! ખાટલામાં પડ્યા-પડ્યા એ બધાને જોઈ રહ્યા હતા. જાણે છેલ્લી વારના આંખથી રામરામ કરી રહ્યા હતા. તેમના ખાટલાને અડીને શંકર ને ભૂલૂ બેઠા હતા. તે જો લાઈઓ પર આંખ પડી અને આંખ ધીની થઈ. શંકર મનમાં સમજ

ગયો કે ખાપાના મનમાં કાંક દુઃખ છે અને મરતાંમરતાં અકળાય છે.

‘ખાપા કંઈ કહેવું છે ?’ શંકર ઠોસાનાં મોં પાસે કાન લઈ ગયો.

‘જો લાઈ ભેગા રળી બાબે...’ ઠોસા ધીમે અવાજે આસ્તેઆસ્તે બોલ્યા.

શંકરને થયું ખાપા સદ્ગતિએ જાય એવું એમનું માત સુધારી લેતું જોઈએ; એથી તેણે ઠોસાને કહ્યું :

‘ખાપા તમે કહો છો તેમ જ થશે. ભૂલૂ મારો લાઈ છે ને એનાથી જુદું શું હોય ?’

આ સાંભળી ઠોસાનું હૈયું હરખાઈ ઊઠ્યું. તેમની આંખમાં આવેલી ચમક પણ બધાએ જોઈ અને એવા હરખમાં જ તેમનો જીવ ઊડી ગયો.

ઠોસા પાછળ ખંને લાઈઓએ ધમીદામાં ખર્ચ કર્યું. જીવડાંને દાણા નાખવાની જોઈવણ કરી. ઊનાળામાં પરજ ખેસાડવાનું નક્કી કર્યું. નિશાળ ખાંધવા માટેના ઉઘરાણામાં સારી રકમ આપી. આમ ઠોસા પાછળ તેમની ઇજ્જત પ્રમાણે છાકરાઓએ પૈસો ખર્ચ્યો.

શંકર અને ભૂલૂ સાથે તો રહે તેવી સ્થિતિ ન હતી, પણ જેતી તો મળિયારી કરી. ખડું જ મળિયારું ચાલતું હતું, મૂત્ર ચૂલા જુદા રાખ્યા હતા એટલું જ. એમ બેરાં લડી ન પડે તે માટે હળીમળીને આ તોડ કાઢ્યો હતો.

ખંને લાઈઓને ખેતરમાં ચુથે જોઈ ગામલોકો કહેતા :

‘ઠોસા ગયા તો ખરા, પણ મરતાં-મરતાં જો લાઈઓને ચોક કરતા ગયા.’

નવરાના ધંધાં

લેખક :

જ્યોતીન્દ્ર ઉ. દવે

• શુભરાતના મુપ્રસિદ્ધ લેખક શ્રી જ્યોતીન્દ્ર દવેનો આ સરવાળા વાચકોને પરિચય છે. શુભરાતમા હજીવરસના સાહિત્યસર્જક તરીકે એમનું સ્થાન સૌથી મોખરે છે. 'રત્નવતી'ના પાંચ પુસ્તકો ઉપરાંત 'શુભાની નોંધવેણી', 'પાનના ખીટા', 'હાથપરમ' વગેરે પુસ્તકો એમણે લખ્યા છે. 'અખડ આનંદ'ના વાચકોને તેઓ દર અંકે 'અવળ વાણી' કે 'સવળ વાણી' સંભળાવશે એવી આપણે આશા રાખીએ.

• થોડા વખત પર એક ધનવાન વેપારી સાથે મળું. એળખણ કરાવતા એક મિત્ર કહ્યું 'આ આપણી સાધના સારા લેખક છે એમનું નામ તમે સાંભળ્યું હશે.' 'ઓહો! લેખક છો, કેમ?' વેપારી જુહસ્થે મારા સાથે બેઠા પૂછ્યું 'કોઈ કોઈ વાર લખ્યું છું,' મેં મારામા નથી એવી નમ્રતા બતાવી કહ્યું: 'પણ ભાઈ, એ તો નવરાના ધંધા' મારા મિત્ર સાથે બેઠા એ વેપારી જુહસ્થ બોલ્યા. 'નાજી, માટે માટે ને મારા જેવા બીજા ઘણા લેખકો માટે એ નવરાનો ધંધો નથી, પણ ધંધાની નવરાશ છે' મેં કહ્યું. જાણે કંઈ સમજ્યા ન હોય એ રીતે પ્રશ્નચિહ્ન જેવું મોઢું કરી એ જુહસ્થ મારી સાથે બેઠા રહ્યા. 'મારા કહેવાની મતલબ એ છે કે હું ને મારા જેવા બીજા લેખકો લખવાનું કામ કરીએ છીએ તે ધંધા તરીકે નહિ. તદ્દન નવરા રહીને બીજા કોઈ પણ જાતનો ધંધોધારણ કે નોકરીચાકરી કર્યા વગર ફક્ત લખવાનું જ કામ અમે કરતા નથી. એમ કરતાં હોત તો અમે ક્યારના શૂણે મગ ચ્યા હોત. લખવામાંથી અમારો ઘરખર્ચ તો શું પણ શાકભાજીનો ખર્ચ પણ નીકળી શકે એટલું વળતર મળતું નથી. એટલે અમે લખવા સિવાયનો બીજો ધંધો કે નોકરી કરીએ છીએ અને તેમાંથી જે વખત બચે તેમાં એટલે કે નવરાશના વખતમા કંઈક લખીએ છીએ. આટલા માટે અમારા

લખવાના કામને હું નવરાશનો ધંધો નહિ, પણ ધંધાની નવરાશ 'હુ છું' મેં ખુલાસો કર્યો 'હા-હા-હા-હા' એ જુહસ્થે હસી પડતા કહ્યું 'તમે મજાક કરો છો, પણ તમે પોતે જ કંપૂલ કરો છો કે એ ધંધામા કંઈ મળતર નથી, એટલે એ નવરાના ધંધા જ કહેવાય ને? એમાં શુભરવાર શો વધારો?'

મારા એક મિત્રને જામડાનો ઉદ્ધાર કરવાનો ખરું શોખ છે. એ કોઈ રૂના મોટા વેપારીને ત્યાં કામ કરે છે જ્યારે કામ જોણું હોય ત્યારે મહિના-બે મહિના એ કોઈક ગામડામાં જાય છે અને ત્યાં જઈને જામડાના સોડાનું જીવન સંપૂર્ણ એવી રીતે પ્રયત્નો કરે છે એ પ્રયત્નો કિંવા દોષ છે અને તેનું પરિણામ શું આવે છે તે હું જાણું નથી; કારણ કે કોઈ દિવસ એમણે એ વિષે કંઈ કહ્યું નથી. પણ જામડાના સોડા વિષે ત્યાંથી પાછા ફર્યા પછી એ ખૂબ લખાણથી વાનો કરે છે. એમની બધી વાતોનો ગુખ્ત સ્ત્ર એક જ દોષ છે "આ જામડાઓ દોષ છે તો બિચારા સાદાસીધા ને ભોળા હિલના આદમીઓ. કોઈ પરમાર્થી પ્રરુષે જામડામા જઈને બેસી જતું બેઠું અને એમને ઉદ્ધારનો માર્ગ બતાવવો બેઠું. મોટામાં મોટી જોડ એક જ છે વર્ષના ચારપાંચ મહિના જામડામાં કામ રહે છે. બાકીનું વર્ષ મોટે ભાગે જામડાના સોડાને નવરાશ રહે છે આખો વખત નહિ તો

દિવસનો મોટો ભાગ એ નવરા રહે છે. અને તમે જાણો છો કે નવરા ખેંઠા નખોદ વાળે. કંઈ કામધંધો એમને હોતો નથી એટલે એ સોડો એકબીજાની કૂચલી કરવા લાગે છે. એમાંથી માંદામાંદા અદેખાઈ થાય છે. અદેખાઈમાંથી વેરનાં બીજ રોપાય છે. એમાંથી લડવાડ ને ઝઘડા ઊભા થાય છે. અને આ સિવાય પણ બીજા અનેક કુર્ગુણો એમનામાં ઘર ઘાલે છે. આ નવરાશને વખતે એમને કોઈ ઉપયોગી કામ મળી રહે એવી જાંઠવણુ કરવી બેઈએ.”

મારા એક સગાની દીકરીને બગીચદારના એકના એક પુત્ર સાથે - પરણાવી હતી. જોકે વર્ષ સાસરે ગાળી એ પિતાને ઘેર આવી અને પછી ફરી સાસરે જવાનો પ્રસંગ આવ્યો, ત્યારે એણે ખિલકુલ ઉત્સાહ બતાવ્યો નહિ. ત્યારે એના ભાઈએ કહ્યું: ‘કેમ આમ મોં ઊતરી ગયું છે? પહેલાં તો સાસરે જવાને થનગની રહી હતી.

સગન અમે તને પૂછીને કયો તો ને વર ને : ખતે તારી પસંદગીનાં છે. તો હવે તસરે જતાં કંટાળો કેમ આવે છે? વખાણી ખીચડી દાંતે વળગી કે શું?’ ‘ના, દાંતે તો નથી વળગી, પણ ઘરને વળગી રહી છે’ બહેને જવાબ દીધો. ‘એટલે?’ ભાઈએ પ્રશ્ન કર્યો. ‘મને દુઃખ તો કશું જ નથી. પાણી માગતાં દૂધ મળે છે. એમનો સ્વભાવ પણ ખડુ સારો છે. એમના જેવા તો લાખમાં એકાદ હશે.’ બહેને કહ્યું. ‘ત્યારે તને વાંધો શો છે? પાણી માગતાં દૂધ મળે છે ને ઘી નથી મળતું તેનો કે એમનો સ્વભાવ ખડુ સારો છે ને નકારો નથી તેનો વાંધો છે?’ ભાઈએ પૂછ્યું. ‘એ અંખો દહાડો નવરા ખેંસી રહે છે. જ્યારે જુઓ ત્યારે ઘરમાં ને ઘરમાં.’ બહેને કહ્યું. ‘એટલે પોતાની હાજરીનો લાભ તને એકલીને આપે છે ને બીજાઓને નથી આપતા તેનો તને વાંધો છે, એમ ને? હું જાણું છું તું અસલથી

સ્વાર્થી કે ‘એકલપેટી’ નથી આવા સારા માણસ-લાખમાં એકાદ હોય તેવા-એનો લાભ તું એકલી લે ને બીજાને ન મળે એ કેમ ચાલે? ખત ને?’ ભાઈએ કહ્યું. ‘તમને ભાઈ, મજાક સૂઝે છે, પણ મને ખરેખર થાય છે કે જે ઘડી બહાર જાય તો સારું. પણ કંઈ કામ હોય તો જાય ને!’ બહેને કહ્યું. ‘પણ એમના જેવા મોટા બગીચદારના એકના એક દીકરાને કામ શા માટે કરવું પડે? ગરીબ માણસ હોય તેને બાચીએ કાંકરો મૂકીને કમાવા નીકળવું પડે! પણ ભગવાનની કૃપા છે, પછી મહેનત શા માટે કરવી? પૈસા કમાઈને પણ આખરે તો નિરાંત જ ભોગવવાની છે ને!’ ભાઈએ જવાબ દીધો. ‘કમાવાની જરૂર લલે ન હોય, પણ માણસે કંઈ કામ તો કરવું જ બેઈએ. કોઈ પણ માણસને હું નવરા ખેંસે બેઈ છું ને મને એવી ચીઠ ચઢે છે!’ બહેને કહ્યું.

આમ નવરા માણસને બધા જ વર્ગોએ છે. નવરા માણસની નિંદા કરવા માટે કામગરા માણસો પણ પોતાનો કામધંધો છોડી ગમે તેમ કરી નવરાશ મેળવે છે. લેખકો નવરા હોય છે તેવો વાંધો જ લેખક નથી હોતા તેમને હોય છે. ગામણિયાઓ નવરા રહે છે, તે સામે શહેરના કાર્યકર્તાઓને વાંધો છે. ધનવાન બગીચદારના પુત્રો નવરા ફરે છે તેનો વિરોધ જુદા તેમની ધર્મપત્નીઓ જ કરે છે. નવરા માણસો દુનિયાતે સ્વારસ છે એમ બીજાને જે નવરા નથી હોતા, તેમને લાગે છે, ‘અમને ઘડીની ફૂરસદ નથી મળતી, કામમાંથી અમે જોયા જ આવતા નથી અને આ આજસુના પાડાને આખા દહાડામાં કંઈ કામ જ નહિ’ એમ નવરા માણસને ઉદ્દેશીને કામગરાઓ કહે છે.

પરંતુ ખરી રીતે એતાં નવરા માણસો આજસુ હોતા નથી. નવરા માણસને કંઈ જ કરવાનું હોતું નથી. એમને આખો દહાડો

ફૂરસદ હોય છે એમ માનવું ભૂલવડેલું છે.

મારે એકવાર રહેરના ખડુ જાણીતા ને પ્રતિષ્ઠિત જૂહરથને કંઈક કારણસર મળવું હતું. ત્રણેક વાર એમને ત્યાં મેં ધક્કા ખાધા. પહેલી વાર સાંજે ગયો ત્યારે એમને નોકરે કહ્યું: 'શેટ હમણાં જ બાહરે ગયા રહ્યે.' 'ક્યાં ગયા છે?' મેં પૂછ્યું. 'અમારા કાચ કાઢેકે સલાવિયા દોરશે' નોકરે કહ્યું. 'ક્યારે આવશે?' મેં પૂછ્યું. 'ખખર નાહી.' નોકરે જવાબ દીધો. ખીજે દહાડે સવારે હું ફરી ગયો ત્યારે નોકરે જવાબુ: 'શેટ કામમાં રોકાયેલા રહ્યે. ઠાઈને મળવાની ના કહી રહ્યે.' 'હીક' કહીને હું પાછો ક્યોં એ દિવસે સાંજે પાછો ગયો, ત્યારે ખખર મળી કે એ ઠાઈ સંસ્થાની જોજવણીમાં ભાગ લેવા મધ્યારી હતો. ત્રીજે દિવસે હું એમનાં પત્ની પાસે ગયો. તેઓ મને જોળખતાં, હું એમને કાઠી કરેના. 'કાઠી, હું જ્યારે આવું છું, ત્યારે કાઠા મળતા જ નથી! એ ઘરમાં હોય છે ક્યારે?' મેં એમને પૂછ્યું. 'અરે! તારા કાઠાને કોઈકે ફૂરસદ હોય છે? એ ઘરમાં રહે છે જ ક્યારે? એમને મન તો આ ધરમશાળા છે. ઘર તો એમને ખાવા ધાય છે. 'ઢાડીની કમાણી મહિ ને ઘડીની ફૂરસદ નહિ' એવો તારા કાઠાનો સ્વભાવ છે.' કાઠીએ ફરિયાદ કરતાં કહ્યું. 'પણ એ નવરા ક્યારે હોય છે?' મેં પૂછ્યું: 'આમ તો આખો દહાડો નવરા જ હોય છે ને! કરે છે શું? ઘરનું એક પણ કામ એમને કરવું મહેલે છે? ઘરનું મારાથી ચાલે તેટલું કામ હું કરું છું ને બાકીનું નોકરો કરે છે. આમ તો તારા કાઠા તદ્દન નવરા જ છે. પણ ફૂરસદ એમને ઘડીની દોતી નથી. માગી જોડે અકવાડિયામાં એકવાર પણ વાત કરવાનો એમને વખત મળતો નથી. હા, પણ તારે શું કામ છે એમનું?' કાઠીએ પૂછ્યું: 'ખાસ કામ તો કંઈ... પલ અમારું એક મંડળ છે.

એમ તેનો વાર્ષિક મેળાવડો કરવા માગીએ છીએ. ત્યાં એમને પ્રમુખ તરીકે—'હાં, સમજી,' મને જોડાનો અટકાવી વચ્ચે જ કાઠી જોડી જોડાં: 'તમે ખધા નવરા માણસો જ બેસા મળ્યા છે. આજે સાપણ ને કાસે મેળાવડો ને પરમ દહાડે સભા! તમને સોંપાને કંઈ કામધંધો છે કે નહિ? કંઈ ધંધોધાધો કરો. સાપણ ને અસાથી ઘેર શોકે હાંસી નહિ ચઢે, સમજ્યો?'

આમ કાઠા નવરા હતા, હું જે નવરો હતો. પણ કાઠાને તેમ જ મને ઘડીની ફૂરસદ રહેતી નહિ.

આ પત્ર માટે એકાદ લેખ લખી મોકલવા એના તંત્રીએ તથા સચાલકે મને ત્રણેક મહિના પર કહ્યું હતું અને તે પછી પાંચ વાર ઉપરાણી કરી હતી અને પણ જેમ અને તેમ જલદી લેખ લખીને મોકલાવવા લાગી છંછા હતી. પણ છેક ઉપરની ઘડી સુધી હું લેખ લખી શક્યો જ નહિ. મને વખત જ ન મળ્યો શા કારણે? મારે માથે કામનો જોખો હતો તેથી? ખિલકુલ નહિ. છેલ્લા ત્રણ મહિનામાં હું એ પહેલાના ખાર મહિનામાં નહિ પડ્યો હોઈ એટલી વાર નવરો પડ્યો છું અને એ જ કારણે મારાથી લેખ લેવાસર લખી શકાયો નહિ હું નવરો હતો તેથી જ મને લેખ લખવા માટેની નવરાશ મળતી નહિ.

ખરી રીતે જોતાં નવરા માણસને એક પળની પણ નવરાશ મળતી નથી. દુનિયામાં સૌથી વધારે ડાઈ રોકાયેલા રહેલા હોય, તો તે નવરા માણસો છે. અખ કામધંધામાં રોકાયેલા માણસો, લાખો રૂપિયાના સોદા રૂબરૂ કે શેરખતરમાં કરનારા હલાલો ને વેપારીઓ, અસીમતા ગજવામાંથી પોતાના ગજવામાં પેસા આવે તે માટે તન તોડીને મહેનત કરનારા વડીસો, ઢરદી પધારીને વહેલો છોડવા અંગે પણ પધારી એને જલદી છોડે નહિ એવી યત્નિપ્રયત્નિ અજમાવવામાં દિનરાત

ઉજગરા કરનારા ડોક્ટરો અને આખી દુનિયાનો ભાર પોતાને માથે ઉપાડીને ફરનારા શેષનાથ સમા પત્રકારો એ સૌને નાટક-સિનેમા જોવાની, ઘોડાની શરત ને ક્રિકેટમેચમાં હાજરી આપવાની, સંગીત ને નૃત્યની મિજલસોમાં જવાની ફરસદ મળે છે; પણ નવરા માણસોને એટલું રોકાણ રહે છે કે એમનાથી આવા આમોદમોદના કાર્યક્રમોમાં જરા ય ભાગ લઈ શકાતો નથી. 'આજે આપણે સિનેમા જોવા જઈશું? કહે છે કે પ્રભાતની નવી ફિલ્મ ખુબ સરસ છે.' નવરા પતિની પત્ની એકાદ વખત ઉમંગથી એને પૂછે છે. 'મને વખત નથી.' પતિ જવાબ દે છે: 'એવું તે શું કામ છે?' પત્ની જરા અકળાઈને પૂછે છે. 'કામ તો ખાસ કંઈ નથી. પણ મને નવરાશ નથી.' પતિ જવાબ દે છે. 'પણ કરવાનું તો કંઈ નથી ને નવરાશ નથી એમ કેમ કહે છે?' પત્ની પૂછે છે: 'તું એમાં ન સમજે. ખીજી કોઈ વખત જઈશું. આજે મને ફરસદ નથી.' પતિ કહે છે. પત્ની મોઢું ચઢાવીને ખીજી યોરડામાં જતી રહે છે; પણ એને મનાવવા જવાની ફરસદ પણ બિચારા નવરા પતિને મળતી નથી.

નવરા માણસને કોઈ પણ જાતનો ધંધો હોતો નથી એમ માનવું એ જોડું છે. એને એટલા ખધા ધંધા હોય છે કે કયો ધંધો એનો નથી તે જ કહેવું મુશ્કેલ છે. આપણા એક નાટકમાં આવે છે, 'નવ કરશે કોઈ પ્રેમ. અરે! એ નવરાના' ધંધા.' પ્રેમ કરવો એને એ નાટકકારે નવરાનો ધંધો ગણાવ્યો છે. પ્રેમ કયાં સિવાય કોઈ દુનિયામાં રહી શકે છે? માણસો જ નહિ, પણ પ્રાણી માત્રને એ ધંધો વિના ચાલતું નથી. અને પ્રેમ કરનાર માણસને ઘડીની પણ ફરસદ હોઈ શકે ખરી? પ્રેમનું પાત્ર હાજર હોય ત્યારે એને રિઝવવામાં દિવસ ક્યારે પૂરો થઈ ને રાત પડી ને રાત ક્યારે પૂરી થઈ ને દિવસ ઊઘ્યો

તેનું પણ એને ભાન રહેતું નથી. પ્રિયજન ગેરહાજર હોય, ત્યારે તેને યાદ કરવામાં એને દિશા, કાળ કે વિવેક કશાની ખબર રહેતી નથી. નવરા માણસો પણ ખીજા ધંધાદારીઓના જેવા જ ધંધા કરે છે; પણ એમનું દર્શિષ્ટિનું ધંધાદારી જેવું હોતું નથી. અમુક હેતુ કે પ્રયોજન નહીં કરીને પછી ધંધાદારીઓ કોઈ પણ કામ માથે લે છે અને ઇષ્ટ હેતુ કે પ્રયોજનને સિદ્ધ કરવા મહેનત કરે છે. નવરા માણસોને કોઈ પ્રયોજન હોતું નથી. એમને કોઈ અમુક હેતુ હોતો નથી. અમુક કામ આવી ચઢ્યું તો એ કરી નાંખે છે. ધંધાદારીઓ, નિશાળે જતા વિદ્યાર્થીઓ કે ઓફિસે જતા નોકરો જેવા હોય છે. એમને અમુક સ્થળે અમુક સમયની અંદર પહોંચવાનું હોય છે. નવરા માણસો દરિયાકિનારે કે ખીજી કોઈ પણ જગ્યાએ અમસ્થા લટારે મારવા નીકળેલા સહેલાણીઓ જેવા હોય છે. એમને કોઈ ખાસ જગ્યાએ જવાનું હોતું નથી અને અમુક સમયમાં જ ત્યાં પહોંચવું જોઈએ એવું બંધન પણ એમને હોતું નથી.

ગીતામાં જેને અનાસક્તિવેગ કહ્યો છે, તે એમણે ખરેખરો ખીલવ્યો હોય છે. 'કળની ઇચ્છા કયાં વગર કર્મ કરવાં' એમ ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું છે તેનું એઓ ખરાખર પાલન કરે છે. તેઓ કામ કરે છે પણ તેનું શું ફળ મળશે, તેનો એ વિચાર કરતા નથી. વાણીકાર કશું જ ફળ મળતું નથી. અને ફળ પરથી જ વૃક્ષનો વિચાર કરનારા મોટા ભાગના લોકો એમને નકારમાં માણસો ગણી કાઢે છે.

એક ખુબ જ નેખમભરી કામગીરી બજાવવા માટે કેટલાક લાઈઓની સમિતિ નીમવામાં આવી હતી. એ સમિતિના સભ્યોએ ત્રણ મહિના સુધી લાગલાગટ સલા ભરી અને એમને એકાબન રાતના ઉજગરા થયા; પરંતુ એનું કશું પરિણામ આવ્યું નહિ અને છેવટે એ આખી સમિતિને ખરખારત કરવી પડી. એ સમિતિમાં નહોતા એવા

અધા જ માણસોએ સમિતિના સભ્યોને નકરૂં મા
ને નવરા તરીકે ગણાવ્યા. પણ એ નવરા
માણસોએ કરેલી ચર્ચા, એમણે એવેલા
ઉત્તરો, એમણે આપેલા ધક્કા ને એમણે
કરેલો ખર્ચ એ કોઈ પણ કામગર માણસના
કરતાં પ્રમાણમાં ઘણાં વધારે હતાં. આમ
છતાં એમણે કશું જ ક્યું નહિ એમ
અધાને લાગ્યું.

“નવરો બેઠો નખોડ વાળો (કે જેણે હથે)”
એમ આપણે માનીએ છીએ, પણ તે બરાબર
નથી નખોડ વાળવા માટે તો કામ કરવું
પડે છે ને તે પણ અમુક જાતનું જ. દુનિયામાં
જેણે જેણે નખોડ વાળ્યું છે તે અધા જ
અહુ કામગર, કેળવણેલા ને નિષ્ણાત
માણસો હતા.

દુનિયાદારીની દૃષ્ટિએ નવરા માણસો
કંઈ ઉપયોગી કામ કરતા નહિ દેખાતા
હોય, પણ એઓ ચાંપિ વખત કંઈ ને કંઈ
કરતા જ હોય કંઈ નહિ તો વિચાર કરતા
હોય છે. અને અત્યેક મનુષ્યના પ્રત્યેક
વિચારની અસર આખી દુનિયામાં ફેલાય
છે એમ ખૂબ વિચાર કરીને મોટા મોટા
ફિલસૂફોએ ચોક્કી કાઢ્યું એમના આ
વિચારની અસર આખી દુનિયા પર કેટલી
પડી છે, તે તો કોણ જાણે, પણ મારા પર
તો ચોક્કસ પડી છે. હું વિચાર કરીકરીને
આખી દુનિયાને સુધારવા મથું છું. અને
મારી ખાતરી છે કે અત્યારે દુનિયા જરા
પણ સીધી ન્યાસે છે તેવું કારણ મારા ને
મૂરા જેવા બીજા પરાંપકારી મનુષ્યો એકાએક
સદ્વિચારના આદેશને ફેલાવે છે તે જ
છે; પણ આ જરા આડી વાત થઈ કહેવાની
મતલબ એટલી જ છે કે જે વિચાર કરે છે,
તે પણ કંઈ કામ કરે છે. કામ કરે છે એટલું
જ નહિ, પણ ઉપયોગી કામ કરે છે.

એક રીતે ભેતાં જેઓ દુનિયાનું કંઈ પણ
કાલું કરી ગયા છે, તેમાંના મોટા ભાગના
માણસો નવરા પુરુષો જ હતા. સત્રો ને

મહનો, વિચારકો ને પ્રચારકો, લેખકો ને
કલાકારો એમને સૌને નવરા માણસ તરીકે
ગણાવી શકાય.

આપણા અસહના ઋષિમુનિઓ દુનિયા-
દારીની વાતો છોડી, પેમાટકા મળે એવા
ધધાધાણ કરવા માંડી વાળી, કોઈ
નદીકિનારે જઈ એકાંતમાં આસન જમાવીને
બેસતા, અને પછી નવરા માણસોનો જે
મુખ્ય ધર્મો વિચાર કર્યા કરવાને તેમાં
એકાએક બની જતા. એ ઋષિમુનિઓએ આમ
કોઈ ઉપયોગી કાર્ય દુનિયા માટે ક્યું નથી
એમ કેટલાક માને છે, છતાં આજે પણ
આપણે તેમને અસિમાનપૂર્વક સંસારીએ
છીએ. રાજકુમાર સિદ્ધાર્થ પરણેલો ને
છાકરાવાળો માણસ હતો, એટલું જ નહિ,
જે રાજગાદીને માસિક પણ હતો એને
માથે ઘર ને રાજ ચલાવવાનું બેવડું કામ
હતું. જરા પણ નવરા રહેવાનું એને પાપાય
એમ નહોતું. પણ જૈરી ને છોકરો, રાજ ને
પાટ બંધુ છોડીને એ ચક્ષી નીકળ્યો અને
તદન નવરો બન્યો એક જાડ નીચે બેસીને
તપશ્વર્ષા કરવા માંડી ગયો અને અતે
ઐતમ છુદ્ધ તરીકે આખી દુનિયામાં નામ
કરી ગયો. આને બદલે એણે ફક્ત રાજ
ચલાવ્યું હોત ને પત્નીનું ને પ્રજાનું સારી રીતે
પાલનપોષણ ક્યું હોત, તો કદાચ એક
સારા રાજ તરીકે એ ગણાત, એવા રાજ્યોને
અત્યારે બાર તેપોની સલામીનું માન મળે
છે તેવું તો નહિ, પણ કંઈક તેવી જાતનું
માન એને માટે આપણને થાત. પણ ઐતમ
છુદ્ધ આખી દુનિયામાં પોતાનું નામ ફેલાવી
હીધું, તેવું રાજ સિદ્ધાર્થથી યઈ શકત નહિ.
આજે પણ ઘરનાં છોકરાંને ઘડી ચાટતાં
રાખી. દુનિયાને અવડાવીપિવડાવીને તેના
ઉદ્ધાર કરવા નીકળી પડેલા માણસોને નવરા
નહિ તો બીજું શું કહી શકાય ?

ગ્રીસ દેશની એક માણીનું ઇતકથામાં આવે
છે, કે એ દેશના એક નાનકડા ગામમાં એક

ફિલસૂફી રહેતો હતો. એ ખરેખરા નવરા માણસને છાજે એમ કંઈ કામ કરતો નહિ, પણ વિચાર કર્યા કરતો. એની પાસે સલાહ લેવા અવારનવાર કોઈક માણસો આવતા. એની સલાહથી એ માણસોને ખુબ જ લાભ થતો. ધરિધારે એની ખ્યાતિ વધતી ગઈ અને પછી દેશપરદેશથી પણ મોટામોટા માણસો એની સલાહ લેવા આવવા લાગ્યા. એકવાર એ દેશનો રાજા એની સલાહ લેવા આવ્યો. ‘ફિલસૂફી સાહેબ! મેં બાબુના મુલક પર ચઢાઈ કરવાનો વિચાર કર્યો છે. લશ્કર તૈયાર છે અને જીતી જઈશું’ એમ ચોકસુ લાગે છે. તમે શી સલાહ આપો છો?’ રાજાએ પૂછ્યું. ‘એ મુલક જીત્યા પછી શું કરશો?’ ફિલસૂફી પૂછ્યું. ‘એ પછી? એ પછી એની બાબુનો મુલક છે તેના પર ચઢાઈ કરીશું.’ રાજાએ જવાબ દીધો. ‘વારુ તે પછી?’ ફિલસૂફી પ્રશ્ન કર્યો. ‘તે પછી એની ઉત્તરમાં ખેત્રજી નાનકડાં રાજ્યો છે તેમને આપણા સામ્રાજ્યમાં લેળવી દેવાનું કામ ઉપાડવું પડશે.’ રાજાએ કહ્યું. ‘હીક, એ પછી શું કરશો?’ ફિલસૂફી પ્રશ્નપરંપરા ચાલુ રાખતાં કહ્યું. ‘તે પછી તો આજુબાજુનાં બધા મુલકો આપણા તાબામાં આવી ગયા હશે. એટલે પછી કરવાનું કંઈ રહેતું નથી. ખાઈપીને લહેર કરીશું. આપણે સૌ અમનચમન ને આનંદપ્રમોદમાં દિવસો ગાળીશું.’ રાજાએ જવાબ દીધો. ‘ત્યારે અત્યારે જ એમ કાં ન કરીએ? નાટકના લડાઈઝગડા મચાવ્યા વિના ‘એમ ને એમ જ અમનચમન ને આનંદપ્રમોદમાં દિવસો ગાળતાં આપણને કોણ અટકાવે છે?’ ફિલસૂફી કહ્યું. રાજાને એની વાત ગળે ન ઊતરી. એણે તો જુદા જુદા મુલકો પર ચઢાઈ કરવા માંડી કેટલાક મુલકો જીતી પણ લીધા; પણ છેવટે એક લડાઈમાં એ મારો ગયો.

નવરાનું દૃષ્ટિબિંદુ આ કથામાંના ફિલસૂફીના જેવું ને કામધંધાવાળાઓનું

રાજાના જેવું હોય છે. નવરા માણસોની નજર છેક અંતિમ બિંદુ તરફ હોય છે. દુનિયાદારીની ધમાકામાં પડેલાં એને છેક પાસેની વસ્તુ સિવાય બીજું કંઈ દેખાતું નથી. ઘરનાં હાંદલાં શીકે ચઢે એ જ દુનિયામાં ડાહ્યા એનો મુખ્ય હેતુ હોય છે. ઘરના શીકા પર ઘરનાં હાંદલાંઓ ચઢે એટલે નવરાઓને સંતોષ થતો નથી. પણ આખી દુનિયાના બધા મનુષ્યો પ્રગતિની ટોચે પહોંચે એ એમનો હેતુ હોય છે. અને તે માટે એ લોકો એટલું કામ કરતા હોય છે, કે કંઈ પણ કામ કરતા હોય એમ દેખાતું નથી. નવરા જેવા દેખાય છે.

ખૂબ ભેરમાં ફરતો સમરહો સ્થિર દેખાય છે. એની ગતિ ઓછી થાય ત્યારે જ એ ફરતો દેખાય છે. તે જ પ્રમાણે ખૂબ કામમાં મચી રહેલા નવરા માણસો આળસુ જેવા દેખાય છે અને થોડું થોડું કામ કરી મોટે ભાગે આળસુ રહેનારા માણસો કામગીરા દેખાય છે. ઓછી ગતિવાળો સમરહો ફરતો જણાય છે, પણ તેનું કારણ એ ફરે છે તે નથી. તેનું કારણ એટલું જ છે કે ફરતાં-ફરતાં એનાથી સ્થિરતા સચવાતી નથી ને તેથી એ આમતેમ ડોલે છે. ખૂબ ગતિમાં હોય છે ત્યારે એ પોતાની સ્થિરતા જાળવી શકે છે ને તેથી ફરતો જ ન હોય એમ એનારને લાગે છે. આ જ પ્રમાણે નવરા માણસો ગમે તેટલું કે ગમે તેવું કામ કરતા હોય, એમની આધ્યાત્મિક, માનસિક ને શારીરિક સ્થિરતા એવી ને એવી રહે છે. એ ડોલતા નથી, ચલાયમાન થતા નથી. દુનિયાદારીની ઉપાધિમાં પડેલા કામધંધાવાળા માણસો જરાજરા વાતમાં વ્યથ થઈ જાય છે. થોડા વખતમાં થઈ કરી નાખવા, જરાક મહેનતે તાલેવંત થઈ જવા, વિના ચોખ્ખતાએ મોટીમોટી સત્તા મેળવવા હમેશાં એવાં ફાંફાં મારતા હોય છે. એમના સાધામાં તીર ને માથામાં અછલ ઓછાં હોય છે, પણ આંધળા માણસની પેઠે

નિશાન તાક્યા વિના એમને અનેક કળ તીર મારીને તોડી પાડવાં હોય છે. આથી એમનું ધાયું ઘણું ખાખતમા થતું નથી અને એઓ માનસિક સમસ્યાપણું શુભાવે છે શરીરે પણ હેરાન થાય છે અને આસપાસનાં એને લાગે છે, કે 'મહેનત કરીકરીને આ બિચારાનું શરીર ખુડી ગયું' પણ મહેનત કરવાને લીધે, કામ કરવાને લીધે એમના શરીર કે મન ખેંચડતા નથી એ ખબર છે તો કૂંડકો મારી ઠેરી તોડવા ઈચ્છતા વામનજને મળે એવી એમને મળતી નિરાશીને કારણે

આથી ને વટાણિયાના તોફાનમા પણ મોટાં વૃક્ષો અડીખમ ને સ્થિર જાણાં રહે છે નાનાનાના છોડવાઓ ને ઝાડવાંઓ પવનની પ્રત્યેક લહેરે ટોક્ષી જાડે છે, પણ તેથી કોઈ એમ નથી કહેતું કે છોડવાઓ ને ઝાડવાંઓ કામ કરે છે ને વૃક્ષો નકામા ને નવરા જાણા રહે છે મનની નાનીમોટી ઈચ્છાને તાણે થતા, દુનિયાની એકેએક વસ્તુ પાછળ ફાંફા મારતા, નિરંતર ઉઝ ને વ્યઝ ખનીને હોડધામ કરતા, વગરકારજે પરસેવો પાડતા ને બીજાને પડાવતા, કામચરૂ માણસો કરતા થાત ને સ્થિર રહીને દુનિયાની નજરે નકામા દેખાતા નવરા માણસો જે કામ કરે છે તેનું મૂલ્ય મૂલ્ય વધારે હોય છે

આવા માણસો ઘરનાં નવરા લાગે છે, કારંણ કે એ બીજાનું એટલું કામ કરતા હોય છે કે ઘરનું કામ કરવાની એમને ફૂરસદ હોતી નથી બીજાને એ નવરા લાગે છે,

કારણ કે ખરેખર ઉપયોગી કાર્યમા એઓ એટલા ગૂંધામિલા હોય છે કે બીજાઓને મળવાની ને તેમની સાથે ગપ્પા મારવાની એમને નવરાશ હોતી નથી

મરાઠીમાં વરને નવરો કહે છે, તે કઈ અમસ્તુ નથી વર એટલે ધણી-માલિક મોટો માણસ હમેશાં નવરો હોય છે, અને નવરા માણસો, એમને પોતાને એ ખબર હોતી નથી છતાં મોટા હોય છે આખી દુનિયાનો ધણી ઈશર મણુ નવરો જ છે ને 'મૌને પોતપોતાનાં કર્મ પ્રમાણે ફળ મળે છે જે જેવું કરે છે તેવું તેને મોખવવું પડે છે એમાં જરા વે ફેરફાર થઈ શકતો નથી કર્મના ફળ એની મેળે જ મળ્યા કરે છે ઈશરને એમાં કઈ કરવાપણું રહેતું નથી આમ એને મોટો ભાગે નવરાશ જ રહે છે અને એ નવરો મળ્યો, એને લાગ્યું કે હું એકલો છું, નવરો છું, મારે કઈ કરવું મોઈએ, એટલે એણે દુનિયા પેદા કરી આમ આપણી આખી દુનિયા એ નવરા પુરુષની પેદાશ છે વરનો બીજો અર્થ 'ઉત્તમ', 'પસંદ કરવા લાયક' એવો પણ થાય છે નવરાઓ ઉત્તમ છે પસંદ કરવા લાયક છે નવરાએ ઉત્તમ કરેલી નવરી દુનિયામા નવરાઓ જ વરની પેઠે વરવા જ પસંદ થાય છે એમ મરાઠી ભાષા સુચવે છે અને એવા ઉત્તમ પુરુષોના ધંધા, નવરાના ધંધા તે બધા ધંધાઓમાં શ્રેષ્ઠ છે, પસંદ કરવા લાયક છે એમાં સંદેહ શું.

★

આશાનો ત્યાગ કરી માયા, મોહ તેમ જ માનઅપમાનથી થતા હર્ષશોક તેમ જ સ્વનિર્દાનો ને ત્યાગ કરે છે એને જ કમીરે સવ તરીકે માન્યા છે કારણ કે કાચન અને કામિનીનો ત્યાગ કરનાર અને કોઈ પણ જાતની વાસના વગર હમેશા આતમસ્વરૂપમા હીન રહેનાર સદમહાત્મા જ પ્રેશ સાને લાયક છે

અ.ખંડ.નંદને. જીવનમહિમ.

લેખકો :

શ્રી. જ્યોતિન્દ્ર દટે.

શ્રી. સોપાન

આ સંસ્થાના વાચકોને મુપરિચિત એવા આ બન્ને લેખકોએ સ્વામીજીનું વિસ્તૃત જીવનચરિત્ર લખ્યું છે અને તે થોડા સમયમાં જ પ્રસિદ્ધ થવાનું છે. એ ચરિત્રગ્રંથમાંથી થોડાંક પાનાં અહીં રજૂ કર્યાં છે. ‘અખંડ આનંદ’ના વાચકો અખંડાનંદનો જીવનમહિમા લયે જાણે.

કે.ઈ ભગવાંધારીને બેઈ આપણા અંતરમાં આદર અને ભક્તિની ભાવના જાગી ઊઠે. એ દિવસો તો હવે વંદી ગયા છે. સુધારકોને તો એનું દશ્ય જોતાં એમ પણ લાગે, કે આ ભગવા અચળા નીચે પ્રમાદ, પાખંડ, નિષ્ક્રિયતા, અજ્ઞાન અને જડતા છુપાયેલાં હશે. ગામડાના અલ્પસમજુ લોકો એમને નમન કરે ખરા; પરંતુ એમના દિક્ષમાંયે ભક્તિનો ભાવ તો ભાગ્યે જ પ્રગટે.

આપણે જાણીએ છીએ, કે આ સ્થિતિ ગાજથી પચાસ વર્ષ પહેલાં નહોતી અને હું દૂરના ભૂતકાળમાં નજર નાખીએ, તો સંન્યાસધર્મ તો સૌથી શ્રેષ્ઠ ધર્મ હોય એ રીતે એનું અદ્ભુત માન થતું હતું. સંન્યાસીઓના ચરણમાં મોટામોટા મુગટધારીઓનાં મસ્તકો ઝૂકી પડતાં હતાં. સમાજના આદર્શ નક્કી કરવાની શક્તિ એ કાળે રાજદંડમાં નહોતી, પરંતુ સંન્યાસીના દંડમાં હતી. ગોપીચંદ કે ભવૃંહરિ ઐતિહાસિક વ્યક્તિ હોય કે ન હોય, પરંતુ તેમની મહત્તા આજે પણ લોકહૃદયમાં વ્યાપેલી છે તે એમનાં રાજત્વના કારણે નહિ, એ સંન્યાસી ઘયા અને સંન્યાસને શોભાવ્યો, એટલે જ તેઓ પ્રતિહૃદયના આદરના અધિકારી બન્યા. એમણે સંન્યાસ લઈ પોતાના આત્મકલ્યાણની જ સાધના કરી હોત, તોયે લોકહૃદયમાં આવું સ્થાન પ્રાપ્ત કરી શકત નહિ. એમણે લોકકલ્યાણનો માર્ગ સ્વીકાર્યો અને પરમાત્માની પ્રાપ્તિની સાધનાના એક ભાગ તરીકે જ એમણે લોકોની વચ્ચે જવાનું પસંદ કર્યું.

સંન્યાસીઓના શિરોમણિ જેવા જગદ્ગુરુ શંકર ચાર્યનું સ્મરણ કરતાં, તો આજે પણ આપણું મસ્તક નમી પડે છે. એમની પક્ષિમાં બેસી શકે એવા સંન્યાસીઓ ખડુ યોછા હશે; પરંતુ ઇતિહાસ એવી સાક્ષી પૂરે છે, કે યોછાવતા પ્રમાણમાં આ પ્રભુલિકા હમેશ ચાલુ રહી છે અને એના મતાપે આપણી સંસ્કૃતિ જીવતી રહી છે.

જયા યુગને જ વિચાર કરીએ, તો સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતી, શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસ, સ્વામી વિવેકાનંદ, સ્વામી રામતીર્થ વગેરેએ એ પંથે જ પગલાં માંડી આપણી ધર્મજ્યોતિને પોતાના પુરુષાર્થથી સંકેારીને પ્રજ્વલિત રાખી છે.

આપણા દેશના હુર્સાંએ આ ધર્મમાર્ગની કેડી ઉપર ચાલનારાઓ હવે ખડુ જૂજ દેખાય છે. શક્તિ કે બુદ્ધિનો પ્રભાવ યોછા હોય કે વધુ હોય, તે વસ્તુ ખડુ મહત્ત્વની નથી; મહત્ત્વની વસ્તુ તો સાચા સંન્યાસની, સકામ કર્મના-સ્વાર્થયુક્ત જીવનના ત્યાગની છે. આ ત્યાગમાર્ગે જનારા આજે ગેટલા? કહેવાય છે, કે હિંદમાં લગભગ ૬૦ લાખ બાવાઓ છે. આમાં સાચા સંન્યાસી કેઈ હશે જ નહિ, એમ કહેવાનો તો આશય નથી જ; પરંતુ સાચાઓની અને તેમાં પણ જનકલ્યાણ અર્થે જીવનશક્તિ ખરચનારની સંખ્યા અતિ અલ્પ હશે, એમાં કંઈ સંશય છે?

દેશની આવી દરિદ્ર સ્થિતિમાં ભિક્ષુ અખંડાનંદના જીવનનો જ્યારે વિચાર કરીએ છીએ, ત્યારે અંતરનો વિષાદ જરા ઓછો

થાય છે અને એમ લાગે છે, કે આખળા પોતાના જીવનકાળમાં, એટલે, આ યુગમાં પણ સંન્યાસને સોભાવનાર વ્યક્તિને આપણે એઈ જાણી શક્યા છીએ.

ભિક્ષુ અખંડાનંદે સંન્યાસદીક્ષા લીધી સંવત ૧૯૬૦ની મહાશિવરાત્રિએ, એ વખતે એમની વય ૨૮-૨૯ વર્ષની હતી. સંસારમાં એવું કોઈ લયકર કુળ નહોતું, કે એ છોડીને ત્યાગનું-સંન્યાસનું સુખ મેળવવાની વૃત્તિ યામ. કુનિયા એને સુખ અને કુળ માને છે, તેને જો એમણે પલ્લુ સુખકુળ માન્યા હોત તો સ્ત્રી, ખાળક, કુટુંબ, વેપાર અને ગામ છોડીને હિમાલયને માર્ગે જવાનું તેઓ પસંદ કરત નહિ એમની જીવનપ્રવૃત્તિ એટલેા ખ્યાલ તો આપે જ છે, કે કોઈ પલ્લુ પ્રવૃત્તિમાં રહીને કુન્યવી સુખનાં સાધનો તેઓ મેળવી શક્યા હોત.

નાનપણથી ભગનોમાં એમનું મન રત રહેતું હતું આ ભગનો કંઈ જ રહી ગયાં હોત, તો જીવનભર સંસારનાં સુખમાં રમ્યાપમ્યા રહી આધ્યાત્મિક વાણી તેઓ ઉચ્ચારી શકત; પરંતુ આ ભગનો તો હૃદય સુધી પહોંચી ગયા. 'જગીને ભેડું' તો જગત દિસે નહિ' એવો અનુભવ આત્મસાત થઈ ગયો, એમણે સંસારની અસારતા પારખી લીધી એમણે ભેડું કે આ બંને પ્રવૃત્તિ-રત્નભજન અને કામભજનની-એકસાથે ચાલી શકશે નહિ. બેમાથી એક છોડ્યા વિના શાન્તિ મળશે નહિ. હંસ કરવાની એમની પ્રવૃત્તિ નક્રોતી, એમણે એક આંધડો મારીને સંસારની પ્રવૃત્તિમાંથી પોતાની જાતને છોડાવી લીધી અને હિમાલયને માર્ગે ઋદ્ધલુ કર્યો.

સંન્યાસી થયા પછી શુ કરવું, તેની કોઈ કલ્પના એમના ચિત્તમાં હોવાનો સંભવ નથી. સત્યની શોધ, ઈશ્વરની શોધ, પરમ સુખની શોધ, અખંડ આનંદની શોધ એ જ એમના અંતરની ઝંખના હતી. તે દિવસે કોઈએ એમને બોલા હોત, તો એમની

અંતરની આ ઝખના તે નિહાળી શકત નહિ. હજારો-લાખોની સાથે એમની ગણના પણ થઈ ગઈ હોત. કોણ જાણી શકે કે અંતરમાં આગ ભગીને આ યુવાન સંન્યાસી હિમાલયમાં જઈ રહ્યો છે? કોણ જાણી શકે કે કોઈ દિવસ સંદેશ સાભાગીને પ્રાચીન સ્ત્રીને સંન્યાસીઓએ ખેડલા માર્ગે એણે પ્રવાસ આરંભ્યો છે?

એમના પોતાના અંતરમાં પણ ત્યારે તો કદાચ ધુમ્મસ છવાયું હશે, રાત્રિ વીતી ગઈ હશે, અધકાર નાશ પામ્યો હશે, સૂર્યદેવતા ક્ષિતિજમાં આવી ગયા હશે; છતાં ધુમ્મસ હજી વિખેરાયું નહિ હોય એ ધુમ્મસની નીચે અંતરની સ્પષ્ટ સંતાઈને પડેલી હશે.

એ ધુમ્મસ એક દિવસ વિખેરાઈ ગયું, સૂર્ય ઉપર ચડેનો જ ગયો ધુમ્મસ વિખેરાતાં સ્વાસ્થી સૃષ્ટિનું એમણે અવલોકન કર્યું. જીવનસિક્ષિતો મેરુ પર્વત એમની આખ સામે દેખાયા. તેઓ ડર્યાં નહિ, પાછા હજ્યા નહિ, સાંકડી કેડી ઉપર પગ મૂકતાં એમણે પાછું વાળીને ભેડું પણ નહિ હાથમાં સંન્યાસનો દંડ હોતો. એ દંડે એમને બળ આપ્યું, મેરુના આખી અને તેઓ જીવનનું પરમ સુખ પામવા માટે આગળ ધપવા લાગ્યા.

x x x

પાંત્રીસ વર્ષ સુધી એકધારી પ્રવૃત્તિ કરનાર બાવો તે બાવો જ રહે, લાખોનો વહીવટ કરે, હજારો રૂપિયાને આમરેમ ઉછાળે, અનેક માણસોને પગારદાર રાખે, માલ ખરીદે અને માલ વેચ, છતાં લાખા પાંત્રીસ વર્ષમાં એક લાજુ પણ એ મિલકત પ્રત્યે મમતા ન સેવે, એના મોહમાં જકડાય નહિ, એના નાશની કલ્પનાથી ગજરાય નહિ, એ વસ્તુ સામાન્ય નથી. સિધ્ધિએ ધાધું હોત, તો નિવૃત્તિપરાયણ જીવન ગાળી, શરીર અને મનનું આરોગ્ય ભોજવી તેઓ આનંદ માણી શક્યા હોત. એમણે ધાધું હોત તો કર્મપરાયણ રહી સત્તાની મોજ પણ ભોગવી શક્યા હોત, પરંતુ એમણે તો આ

ખને માર્ગો વળ્ય ગણ્યા અને સાચા સંન્યાસને શોભાવ્યો. ગીતાનો મંત્ર “કર્મણ્યેવાધિકારસ્તે મા ફલેષુ કદાચન” તેઓ ચરિતાર્થ કરી ગયા.

સ્વામીજીને પૂર્વાશ્રમમાં એક પુત્ર થયો હતો. તેનું નામ મોતીલલ. મોતીલાલે કેળવણી સાધારણ લીધી હતી અને તે ઘર, આગળ દુકાન ચલાવી ગુજરાન ચલાવતા. એમને પણ ભજનભક્તિમાં સારો રસ હતો અને દયાલુઆગ-આજ્ઞાના રાધાસ્વામી સંપ્રદાયના ખાસ ભક્ત બન્યા હતા. એમને એક પુત્ર હતો. એનું નામ ચંદુલાલ. પોતાની આર્થિક સ્થિતિ સાધારણ હોવા છતાં એમણે ચંદુલાલને શિક્ષણ આપવા કીક પ્રયત્ન કરેલો. પાછળથી ચિરંજીવી ચંદુલાલને વડોદરાના લોહાણા છાત્રાલયમાં રાખી મેટ્રિક સુધી અભ્યાસ કરાવ્યો. કોલેજમાં અભ્યાસ કરવા માટે ભેઈતાં નાણાંની સગવડ મોતીલાલ કરી શક્યા નહિ. સ્વામીજી સાથે સંબંધ ધરાવતા ગૃહસ્થોના ધ્યાન ઉપર આ વાત આવી. અને તેમાંની થી. ઉત્તમભાઈએ એકવાર સમય પારખી સ્વામીજીને કહ્યું: “સ્વામીજી, ચંદુલાલનું શિક્ષણ અટકી પડ્યું છે. આગળ ભણવા માટે એને પૈસા ભેઈએ છે. તમે મદદ કરી શકો એમ છો. તમારે મદદ કરવી ભેઈએ.”

સ્વામીજીએ જવાબ આપ્યો: “એનાથી વધુ ગરીબ માણસો આ દેશમાં રહ્યા છે, એટલે મારાથી એ ગરીબોને મૂકી ચંદુલાલને કેમ મદદ કરી શકાય? ‘સરતું સાહિત્ય’ મારી મિલકત નથી. હું તો તેનો માત્ર સેવક જ છું.”

શ્રી. ઉત્તમભાઈએ દલીલ કરી: “પણ તમે સ્વર છોડ્યું ત્યારે ઘેરથી જે રકમ લઈ ગયેલા તે રકમ તો આજે વ્યાજ સાથે પાછી આપવી ભેઈએ ને?”

સ્વામીજી રોષે ભરાઈ બોલ્યા: “એ શું બોલ્યા? ઘરની મિલકતમાં મારો ભાગ નહોતો? મારા ભાગ કરતાં એક પાઈ પણ

વધુ મેં લીધી નથી. એ દૃષ્ટિએ તો મારે કશું આપવાનું જ નથી. વધુમાં હું સંન્યાસી છું, આખું વિશ્વ મારું કુટુંબ છે. વિશ્વને કુટુંબ બનાવવા માટે જ અંગત કુટુંબનું ખાણિયું મેં છોડ્યું છે. વળી એ પણ બાણી લો કે જે કેળવણી લેવાથી ગરીબોને ચૂસવાની યુક્તિપ્રયુક્તિ જ માત્ર બાણી શકાય છે, તે કેળવણી માટે હું એક પાઈની પણ મદદ ન આપું! ચંદુલાલને સાચી કેળવણી લેવી હોય તો તે વર્ધા બચ. ત્યાં ગ્રામઉદ્યોગ શીખી લે અને પછી ગામડાંની સેવા કરવા માટે ખેસી બચ. એની સાચી જરૂરિયાતનો પ્રશ્ન એમાંથી આપોઆપ કાઢી જશે.”

ખીજે એક પ્રસંગ છે: માધાકુંભારના ઘરનો નીચેનો ભાગ પુસ્તકવેચાણ માટે ઉપયોગમાં લેવાતો હતો. ઉપર સ્વામીજી ખેસતા હતા. સ્વામીજીની ખ્યાતિ વધતી જતી હતી, એટલે મળવા આવનારાઓ અનેક નીકળતા. એક દિવસ કોઈ મળવા આવ્યું. સ્વામીજીની સૂચના અનુસાર નીચેના માણસે જવાબ આપ્યો: ‘સ્વામીજી કોઈને મળતા નથી. કામમાં રૂણેલા છે.’ ‘પણ હું તો એમનો સગો થાઉં!’ પેલા ભાઈએ સુંઝાઈને પૂછ્યું: ‘શું સગા થાઓ?’ જવાબ મળ્યો: ‘પુત્ર!’ એમને નીચે ખેસાડી પેલા ભાઈ ઉપર ગયા. એમણે ડરતાં ડરતાં સ્વામીજીને ખબર આપ્યા. સ્વામીજી પળવાર દિગ્મુદ બની ગયા. આસપાસ બેઠેલાઓ સ્વામીજીનું મનોમંથન નીરખી રહ્યા. થોડીકવાર શાંતિ જાણી ગઈ. અંતે સ્વામીજી બોલ્યા: ‘કહે, કે નહિ મળી શકું.’ તરત જ એ જવાબ પુત્રને પહોંચાડવામાં આવ્યો, પુત્ર નિરાશ થયો. એણે કરુણ સ્વરે કહ્યું: ‘મારો શો દોષ છે? હું તો માત્ર એમનાં દર્શન કરવા જ આવ્યો છું. એ સિવાય બીજું કોઈ ઇચ્છા નથી. એમને કહે કે દર્શન કરી હું તરત જ પાછો ચાલ્યો જઈશ’ સંદેશો સ્વામીજીને પહોંચાડાયો, ત્યારે પણ તેઓ એટલા જ કરુણ સ્વરે

બોલ્યા : “ એ હું સમજું છું, પણ આમરી આંખો મળે તો, ન મારું દિલ વશ રહે, ન એનું ન મળીએ એ જ ઈષ્ટ છે ! ” સદા કઠોર લાગતા સ્વામીના દિલની કમળા આ શબ્દોમાં વ્યક્ત થઈ. પુત્ર નિરાશ થઈ ચાલ્યો ગયો. સંન્યાસી એની કઠોર સાધનામાં પરોવાઈ ગયો !

લકવાના હુમલા વખતે સ્વામીજી વાડજ રહિતા હતા એ વખતે પૂર્વાશ્રમના એમનાં બેન મળવા માટે આવ્યાં. સ્વામીજીએ નહ કહેવડાવી. બેને પુછવું : ‘ બીજી સ્ત્રીએને દર્શન આપે છે, તો મને શા માટે નહિ ? ’ છતાં યે સ્વામીજીએ રજ ન આપી. બેનથી ન રહેવાડું. એ ઉપર ધસી આવ્યાં સ્વામીજીને ખબર પડી કે બેન આવે છે, એટલે એમણે બાજુમાં પડેલાં કામળો માથે બોલી લીધે અને હાથના સંકેત સાથે બૂમો પાડી : ‘ ચાલ્યા જાઓ, ચાલ્યાં જાઓ. ’ પણ બેન ખસ્યાં નહિ. હસેકે મિનિટ સુધી આ હૃદયદ્રાવક દ્રશ્ય ચાહુ રહ્યું. અંતે સ્વામીજીએ, બેન હાથી. દર્શન વિના જ એમને પાછા જવું પડ્યું.

વર્ષો પછી આવેા પ્રસંગ ફરીને એમના પૌત્ર ચંદુલલ સાથે બન્યો હતો. સ્વામીજીના એક ‘ ભાઈ ’ એના મેળાપ કરાવવા ઇચ્છતા હતા. પૌત્રને દાદાની હાજરી મળે એવી એમની સાવના હતી, પણ સ્વામીજી સંમત થયા નહિ. આમ છતાં એકવાર એ પૌત્રને મેળાપ થઈ ગયો, પણ એક વિલસણુ પ્રસંગે, સ્નેહીજનોએ જ આ બોલવણ કરી હતી. સ્વામીજીને રામચણ, લાગવત સાંભળવાનો ભારે શોખ એ માટે સ્વામીજી સારા કંઠવાળા કોઈને બોલાવતા અને તે વંચાવતા. દાદા સાથે પરિચય કરાવવાના ઉદ્દેશથી જ સ્વામીજીના લગ્નો રામચણ વાચવા માટે ચંદુલાલને બે.લાવી લાવ્યા. ચંદુલાલને કંઠ સારો હતો. વાચન પૂરું થયું. સ્વામીજી મુગ્ધ થયા. ઉત્તમસાઈએ

હેતુપૂર્વક તેનું નામ પૂછ્યું તેણે જવાબ આપ્યો : ‘ ચંદુલાલ. ’ બીજે પ્રશ્ન આવ્યો : ‘ પિતાનું નામ ? ’ ‘ મોતીલાલ. ’ શ્રી. ઉત્તમસાઈ આગળ વધ્યા : ‘ દાદાનું નામ ? ’ પૌત્રે જવાબ આપ્યો : ‘ લલ્લુસાઈ કમર ’ અને પૌત્રની આંખ દાદાના ચહેરા ઉપર મંડાઈ રહી સ્વામીજીને તરત જ લાન થયું અને સ્વભાવગત શેષ લભ્યું છીકો. આંખ મળી પણ હૃદય મળી શક્યાં નહિ. આમ છતાં પૌત્ર ત્યાથી ખસ્યો નહિ. ગાડીમાં બેસી જવાનું હતું. સ્વામીજી લકવાથી પીડાતા હતા. એ ગાડીમાં બેઠા. ડરતાંડરતાં ચંદુલાલ પણ અંદર બેસવા ગયો, પણ સ્વામીજીએ સ્પષ્ટ ના પાડી દીધી. ચંદુલાલ ભેઈ રહ્યો. સ્વામીજી સહેજ દૂર પડ્યા અને બોલ્યા ‘ કાલે મળવા માટે આવજો. ’

ચંદુલલ બીજે દિવસે સ્વામીજી પાસે જઈ બેઠો કે તરત જ એમણે કહ્યું : “ બે પૈસાખર્ચસાની વાત કરીશ જ નહિ. અને આ થોડી ચોપડીઓ આપું છું તે વાંચજે ને બીજને વંચાવજે. ને બે આ રહ્યો ખાખરાના મૂળનો અક. વાપરજે ને આંખે ચરમાં છે તે કિતરી જશે ” આમ કહી સોએક પુસ્તકો અને ખાખરાના મૂળના અકની થોડીક શીટીઓ આપી.

પૂર્વાશ્રમના સ્વજનો સાથેનું સ્વામીજીનું આતુ વર્તન ઘડાને કઠોર લાગશે મળવામાં શું ? સહેજ સખંધ રાખવામાં શું ? એવો સરેહ પણ ઉપસ્થિત થાય એમ છે, પરંતુ સ્વામીજીના અંતરને બે ખગબર એળખીએ તો એમના વર્તન પાછળ કઠોરતા નંદોતી, પરંતુ માનવમહજ નિર્બળતામાં લપટાઈ જવાય તેની સાવધતા હતી એટલું મમભઈ આવશે. મળવાના દરેક પ્રસંગે એમનું દિલ હસી છાકડું છે. સંન્યાસીઓ માટે એવો એક રિવાજ પ્રચલિત છે. કે સંન્યાસમાં ફિશર થયા પછી બેત્રણ વર્ષે પોતાના પૂર્વાશ્રમને યેર !

જઈ આવવું આ રિવાજની પાછળ સંન્યાસની કસોટી કરવાની જ સાવના હશે. સ્વામીજીના સંન્યાસજીવનમાં આવો પ્રસંગ બન્યો નથી, તેનું કારણ એમ પણ હોઈ શકે કે આવી કસોટીમાં ઊતરવા તેઓ ઇચ્છતા જ નહોતા. એમ પણ હોઈ શકે કે એવું કશું કરવાનું એમણે પસંદ પણ ન કર્યું હોય. ગમે તે હોય, જેટલા પ્રસંગો બન્યા છે તેટલા બધા જ કસણ છે અને સ્વામીજીની સંન્યાસસાવનાને શોભાવનારા છે, એમ કહેવું જ બેઈએ.

સ્વામીજી કહેતા: ‘જેઓ ખરા મનથી સક્તિ કરવા, પરોપકાર કરવા મથી રહ્યા છે તેવા માણસો આ શરીરને બહુ જ વહાલા ધાગે છે, સર્ગાં ભાઈબેન જેવા લાગે છે.’ સ્વામીજીના નવા કુટુંબીઓ કેાણુ હતા અને કેવા હતા તે આ ઉપરથી બાણી શકાય છે.

સ્વામીજીને જેવું મનોમંથન એમનાં કુટુંબીજનોના સખંધને અંગે થયું છે, તેવું જ મનોમંથન પહેલેથી ઉદ્ભવે સુધી પોતાના અંગત અર્થ અંગે એમણે ભોગવ્યું છે. ‘સસ્તું સાહિત્ય’ ને તેઓ પ્રભુનું કામ માનતા હતા. પ્રભુના કામમાં કેઈ બંતની કયાશ ન રહેવી બેઈએ, એવી એમની માન્યતા હતી. ઘડપણમાં પ્રભુભજન કરશું એવા ખ્યાલને તેઓ ધિક્કારતા હતા. તેઓ કહેતા: “અનેકાને તેમનું મન અનેક બહાને છેતરે છે અને છેવટે ‘એકું પાણી ઉકરડે’ તેની પેઠે રસકસ નીકળી જાય શરીરરૂપી ખોખું થોડાસેવામાં આપવા અનેકો ધારે છે, પણ તેટલું લાંબું આયુષ્ય એક તો થોડાકને જ હોય છે ને હોય છે તોપણ વાસીકૂસી વધ્યુંઘટ્યું એ ખાતે, આપવામાં બહુ સાર્યકતા થતી નથી.”

આવું કહેવાને સ્વામીજીને અધિકાર હશે; પરંતુ એમણે પ્રભુને ચરણે એમની જીવનની ધરી દીધી હતી, એટલું જ નહિ પણ શરીર અને મનને નિયોવી નાખવામાં પાણું વળીને એવું નહોતું. સંન્યાસીએ સિદ્ધાન્ત ખાઈને આ બધું કરવું બેઈએ એવી સ્વામીજીની માન્યતા

હતી, પણ સિદ્ધાન્તેવા જતાં કામ રચળતું હતું અને સંસ્થામાંથી પૈસા લઈ પેટનો ખાંડો ‘પૂરતાં એમ લાગ્યા જ કરતું હતું’ કે હું કંઈક ખોટું કરી રહ્યો છું. સ્વામીજી પોતાનાં ભોજન-વસ્ત્ર માટે શું લેતી હતા, તે જ્યારે બેઈએ છીએ ત્યારે તો એમ જ ધાય છે કે એમણે સિદ્ધાન્ત કરતાંયે અતિ ઓછું પોતાને માટે લીધું છે. માસિક પંદર રૂપરડીમાં પોતાનો નિર્વાહ એ કરી લેતા ને તો યે તેનો ભાર મંદ ઉપર રહ્યા કરતો. લગભગ મફત કહી શકાય એટલાં બધાં સસ્તાં પુસ્તકો આપ્યાં છતાં જે સંસ્થા પાસે સ્વામીજીના મૃત્યુસમયે લગભગ ત્રણ લાખ જેટલી મૂડી હતી, તે સંસ્થાના સ્થાપક અને સચાલકે કેઈ દિવસ મનની નિરાંત સાથે અન્ન ખાધું નથી એમ જ્યારે બાણીએ છીએ, ત્યારે તેને વંદન કરવાનું મન થઈ જાય છે. એમને અહોનિશ લાગ્યા કરતું, કે “અમે ખાવા, અમારું ખાતું પણ ખાવાશાહી એટલે આટલું તો પ્રસિદ્ધ જ છે, કે અમારા જેવાના શારીરિક અર્થ માટે ધંધો કે નોકરી નિષિદ્ધ હોઈ એ બાબતનો ભાર બીજાઓને શિર રહેશે છે.”

સ્વામીજીએ પોતાના જીવનકાર્ય તરીકે ‘સસ્તું સાહિત્ય’ની પસંદગી કરી લીધી હતી. એમની એકોપાસના કેાઈને પણ પ્રેરણા આપે એવી છે; પરંતુ એનો અર્થ એવો નથી, કે ‘સસ્તું સાહિત્ય’ સિવાય અથવા તો પુસ્તકપ્રકાશનની પ્રવૃત્તિ સિવાય બીજી કેઈ બાબતમાં તેઓ રસ જ લેતા નહિ. બાણવા અને સમજવાની દૃષ્ટિએ તો એમણે અનેક પ્રવૃત્તિઓમાં રસ લીધો છે. માત્ર કાર્યનિષ્ઠા ‘સસ્તું સાહિત્ય’ને જ અર્પણ થઈ ચૂકી હતી. બહેર સલામોમાં તેઓ અવારનવાર જતા અને કેાઈને ખબર ન પડે એમ પાછળના ભાગમાં બેસી જતા. સાહિત્ય પરિષદોમાં તેઓ હાજરી આપતા હતા. એકવાર અમુક વ્યક્તિઓ તરફથી એમની ‘સાહિત્યસેવા’ના પુરસ્કાર તરીકે સાહિત્ય પરિષદનું પ્રમુખસ્થાન તેઓ લે, એવો

મયત્ન પણ થયો હતો; પરંતુ સ્વામીજીએ એ મયત્નને તરત જ રોકી દીધો હતો. પ્રમુખ મવાની એમણે દંદતાપૂર્વક ના પાડી હતી. ગુજરાતની રાજકીય પરિવર્તોમાં પણ એમણે પ્રેક્ષક તરીકે હાજરી આપી છે. શ્રેયઃસાધકોના સમારંભોમાં તેઓ જતા. એકવાર એકા જિજ્ઞાસા સ્વયં સેવકોનું સમેલન મળવાનું હતું, ત્યાં પણ એમણે હાજરી આપી હતી. વૈયાયામ પરિષદમાં પણ તેઓ રસ લેતા હતા. ધર્મના કે ઉત્સવના મેળાઓમાં જવાનું તો તેઓ ચૂકતા જ નહિ કેળવણી પરિષદો પણ એમના રસને વિષય બની શકતી હતી. શુરુકુળોના ઉત્સવોમાં તો એમને વિશેષ આનંદ આવતો હતો. સામાન્ય રીતે આવાં બધાં સ્થળે તેઓ સામાન્ય પ્રેક્ષક જ બની જતા, પરંતુ કોઈવાર સભાઓમાં લક્ષમાં આવી જતા, ત્યારે એમને વ્યાસપીઠ ઉપર બેસવું પડતું. એકાદ વાર તો આર્ચસમાજ શુરુકુળના સમેલનના પ્રમુખ પણ તેમને બની જતા પશ્ચાત્તઃ હતાં પરંતુ તેથી એમને મુદ્દલ આનંદ થયો નહોતો. એટલું જ નહિ, પરંતુ તે પછી તેઓ વધુ સાવધ બની ગયા હતા. કોંગ્રેસનાં વાર્ષિક અધિવેશનોમાં હાજરી આપવાની નેઓ ખાસ કાળજી રાખતા. એમાં ખૂબજ બેસી જવાની ટેવ એમને છોડવી પડી હતી; કારણ કે આ અધિવેશનમાં લાગે મળે સો ભાગ લેતા અને તેમાં દૂર બેસવાથી બેવાસીસાળવામાં તકલીફ પડતી. આ માટે બેત્રણ પ્રસંગે તેઓ પ્રેક્ષક મટી પ્રતિનિધિ પુલુ બની ગયા હતા.

‘સંસ્કૃત સાહિત્ય’ જેવી સંસ્થા હિંદી ભાષામાં પણ સ્થાપવા અંગે એમને શ્રી. હરબિલાસ શારદા અને શ્રી. જયપાલ બળજ તરફથી વિનંતી થયેલી. એમણે કહ્યું કે ‘કહે તો મારા વિદ્યાર્થી માણસને મોકલું’ ને બીજી મદદ પણ આપું; પરંતુ આ સેવક તો એક સંસ્થાને વરી ચૂક્યો છે અને એમાં જ સંગીન કાર્ય કરવા ઇચ્છે છે.’

સંસ્થાના સેવકો પાસેથી તેઓ કંઈક હાથે કામ લેતા અને સામાન્ય રીતે કોઈને બહુ ચડાવતા નહિ; છતાં એવા પ્રસંગો પણ બન્યા છે, કે જ્યારે કોઈના કાર્યથી તેઓ આકર્ષાય ત્યારે તેઓ તેને બહિસ આપતા હોય અને ક્યારેક તો પોતાની ભૂલ ખતાવનારને શુરુપદે પણ સ્થાપી દેતા હોય, એકવાર શુરુપૂર્ણિમાના દિવસે સંસ્થાના યુક્તપાસનાર શ્રી મહિલાસ વ્યાસને રૂપિયા પાંચની નોટ એટ તરીકે આપી સાથે એક ચિટ્ઠીમાં લખ્યું હતું: “તમે અમુક મહિનાઓ પહેલાં મેં સુધારી મોકલેલાં યુક્તમા મારી એક ભૂલ ખતાવેલી, એટલે આજે શુરુપૂર્ણિમાને દિવસે આ નોટ આપું છું તે સ્વીકારી લેજો.” સંસ્થાના કોઈ સભ્યને ત્યાં જમવાની પ્રસંગ બનતો, ત્યારે તેઓ પૈસા આપતા અને જો એ સ્વીકારવાની ના પાડે તો જમવાનું બંધ કરતા. સંસ્થા બહુ કંઠકસરથી ચાલતી હતી. નોકરીને આજીવિકા પૂરતો જ ખર્ચ આપવાને મયત્ન યતો અને કોઈ કોઈવાર તો તેમાં પણ કંઠકસર કરવામાં આવતી. એક સેવકને ખર્ચ પૂરતો નથી મળતો એમ સ્વામીજીને લાગ્યું, ત્યારે બીજા કોઈ ગૃહસ્થ પાસેથી દર મહિને પાંચ રૂપિયા અપાવવાનું એમણે જોઈયું. લગભગ બે વર્ષ પછી એ સેવકને આ વસ્તુની ખબર પડી એને આ નમ્યું કુલસે એકઠા થયેલા રૂપિયા એકસો વીસ સ્વામીજીને એણે પાછા આપ્યા. સ્વામીજીએ તરત જ એ રકમ સંસ્થાના એક જૂના સેવકનાં વિધવા પત્નીને આપી દીધી.

સ્વામીજી એમને પોતાના માનતા તેમને પ્રાણતા નહિ, પરંતુ એમના પ્રત્યે તેઓ વધુ કટોર બનતા. સ્વામીજીના એક સગાં મી. કાદરને ત્યાં એકવાર શ્રી. ત્રિજીવનદાસ કંકર પાસે તેઓ યુક્ત વંચાવતા હતા. કંકરના દિવસો હતા યુક્ત વાંચતાંવાંચતાં એ સાંઈને અચાનક ટાક ચઢી વાંચતાંવાંચતાં એ ધૂળવા લાગ્યા. હોંક મૂકે એટલે બરાબર બોલાય

નહિ; પણ સ્વામીજી મૂક સાંભળવામાંજ તનમય હતા. શ્રી. લાહેરે એ બોધ શ્રી. ત્રિભુવનદાસને કહ્યું: ‘તમને ટાઢ ચઢી લાગે છે, તો તમે જરા આડા પડો.’ સ્વામીજી બોલ્યા: ‘ના ના, છો વાંચતા, શરીર સહન કરતાં શીખે.’ પણ લાહેરે તો એક ગરમ કામળો એાઢાડી દીધો.

શ્રી. લાહેર પારસી ગૃહસ્થ છે અને સ્વામીજીના એક પ્રશંસક છે. લોકવાની માંડગીના દિવસોમાં સ્વામીજી ઘણુંખરું ખજોરનો સમય એમને ત્યાં ગાળતા અને ત્યાં જ બેસીને કામ કરતા. એકવાર શ્રી. લાહેરના ઘરમાં પ્રવેશતાં સ્વામીજીનું ધ્યાન દીવાલ ઉપર લટકતી એક તસવીર ઉપર પડ્યું. સ્વામીજી નજીક જઈ બેઠા રહ્યા. ઇસુ ખ્રિસ્તના કુમારોહણની એ છબી હતી. સ્વામીજીએ સંકેતથી પૂછ્યું: ‘આ કોની છબી છે?’ શ્રી. લાહેરે પરિચય આપ્યો. સ્વામીજીના અંતરતાર ઝલ્લઝલ્લી બિંદ્યા. ભગવાન ઇસુને કથાપ્રસંગ એમને તાદરશ દેખાતો હોય તેમ તસવીરની આગે બેતાંબેતાં તેઓ રડી પડ્યા. કેટલીયે વાર સુધી આંસુસરી આંખે એમણે નીરખ્યા કહ્યું.

ખંભાતના કૂલાશંકર મહારાજને સ્વામીજી ઉપર ખણુ પ્રેમ હતો. કૂલાશંકર મહારાજની વિશેષતા એ હતી, કે જ્યાં જ્યાં બે કુટુંબો વચ્ચે કંકેશ બિલો થયો હોય, અબોલા લેવાયા હોય, ત્યાં ત્યાં તેઓ જાય, કથાકીર્તન કરે, સહુને સમજાવે, સાથે જમે અને અંતરને દ્રેષ થોવડાવી નાખે. કથાકીર્તનમાંથી જે પ્રાપ્તિ થાય તે પ્રાપ્તિભામાં કે અનાથાશ્રમમાં આપી દે. કૂલાશંકર મહારાજ અને એમનાં પત્ની ઘણાં વર્ષોથી કુળાહાર ઉપર રહે અને સંયમનું પાલન કરે. એકવાર એમને અખંડાનંદજીની સેવા કરવાની ભાવના જાગી. તેઓ અમદાવાદ આવી સ્વામીજીને મળ્યાં. ખંભાતનાં હવાપાણી સારાં છે એમ કહી આજીવ કડી તેઓ સ્વામીજીને લઈ ગયાં. માસ-દોઢમાસ રામનિવાસ મંદિરમાં રાખીને ધૂળ તેમની સેવા

કરી. એમનાં પત્ની મણીબા વૈધની સૂચના પ્રમાણે બધી સારવાર કરતાં. મળમૂત્ર સાફ કરવાનું કાર્ય પણ તેઓ આનંદપૂર્વક ખબવતાં. કૂલાશંકર મહારાજ કહેતા કે ‘રાત્રે હું જ્યારે જાગું ત્યારે સ્વામીજી પથારીમાં બેઠા હોય, ધ્યાન કરતા હોય, વિચારતા હોય.’ રોજ રોજ આ સ્થિતિ દેખાતી. સ્વામીજી જે ઓછાડ માથે ઓઢીને સૂતા તે ઓછાડ દરરોજ એમનાં આંસુથી તરબોળ ખની ગયો હોય. નિયોવીએ તો પાણી પડે એટલાં આંસુ રોજ રાત્રે ભગવાનની વિરહવેદના ભોગવતાં તેઓ સારે.’

સ્વામીજીની પાછલી અવસ્થામાં અંતરની વેદનાનું પ્રમાણ ઘણું વધી ગયું હતું. શરીરના કુંખની તેમને પરવા જ નહોતી; પરંતુ ભગવાનનો વિરહ સહન થતો નહોતો. પ્રાણ બહુ પોકારતો હતો-‘અજીવું ન નિકશે પ્રાણ કઠોર.’ એમણે કોઈને દીક્ષા આપી નથી; પરંતુ કૂલાશંકર મહારાજ જેવા અનેકને પોતાના ભક્ત તો ખતાવ્યા જ છે.

સ્વામીજી ભારતીય સંસ્કૃતિના પ્રશંસક હતા. પરદેશીઓનું અનુકરણ એમને પસંદ નહોતું. રવભાષા પ્રત્યેનો એમનો પ્રેમ એટલો ખબો હતો, કે કોઈ શુજરાતી અંગ્રેજમાં બાલે તો તેઓ તરત જ ટકોર કરતા. એક પ્રતિષ્ઠિત સંજ્ઞન એકવાર સ્વામીજીને મળવા આવ્યા હતા. ફેંચકટ મૂછો રાખી હતી. સ્વામીજીએ એ બેઠું કહ્યું: “તમે ઇશ્વરના સાન્નિધ્યમાં રહેવા માગો છો, તો આ મૂછને સેવા કરવાનો વખત ક્યાંથી મળ્યો?” કોઈ અંગ્રેજમાં પત્રવ્યવહાર કરે કે સહી કરે, ત્યારે પણ તેઓ ટકોર કરતા કે “આવે આડંબર શા માટે?”

શ્રી. સ્વયંજ્યોતિતીર્થ સાથે સ્વામીજીનો ગાઢ સહવાસ હતો. ખંને વચ્ચે મેળ પણ સારો હતો. સ્વયંજ્યોતિજીને કલકત્તામાં કોઈએ રેશમી ફેટો ભેટ આપ્યો હતો. ફેટો બેઈને સ્વામીજીએ એમને કહ્યું: ‘છેક હવે

‘રેશમ સાથે જાત ભેડવી છે’ સ્વયંજોડિત શરમાલા અને ફેટો ત્યજી દીધો. આ પ્રસંગ પછી જ્યારે, જ્યારે સ્વયંજોડિતીથી રેશમી ફેટો જીએ, ત્યારે ત્યારે સ્વામીજી એમને સાદ આપે કપડાની કે’ કોઈ પ્રકારની ટાપટીપ સ્વામીજીને પસંદ ન નહોતી સ્વામીજી કહેતા ‘આમ બોલ્યું, વાળ આમ કપાવવા, કપડાનો કટ આવો રાખવો એ બધું એકડેટો એકનિધાની ખામીને ક્ષણે ઉદ્ભવે છે. દેશને, પ્રજાને કે કોઈ પ્રવૃત્તિને નિષા સોંપી દેાય તો પછી બીજા વેવલા કાર્યો કરવાનો સમય જ કયાથી મળે? મોટા મોટા પોતાના કાર્યમાં એટલા રત અને મસ્ત રહેતા કે તેઓ માડા સુધ્ધાં ગજાઈ જતા પાગલ બન્યા વિના કોઈ મોટું કાર્ય થઈ શકે જ નહિ.’

એકવાર કાગડી શુરકુળમાં સ્વામીજી ગયેલા અચાનક ત્યાં આજ સાગી મોટી હોહા થઈ ગઈ સવારનો દરેક વાગ્યાનો સમય હતો. પાસે ફૂલો અને રેંટ હતી, પરંતુ બળદ હાજર નહોતા સૌ બેબાકળા બન્યા હતા, ત્યારે સ્વામીજીની નજર રેંટ ઉપર પડી બળદને સ્થાને પોતે ભેડાઈ ગયા અને રેંટ ચાલુ કર્યો, તે પછી તો સૌને એ સૂઝ્યું અને આમ ખુશાઈ ગઈ.

એકવાર સ્વામીજી એલિસબ્રીજ ઉપરથી પસાર થતા હતા કોઈ ગુડાએ બહાનું લેઈને સ્વામીજીને ધક્કો માર્યો સ્વામીજી તરત જ પાછા ફર્યા તે પેલા માણસનું કાંઈ પકડ્યું એના ચહેરા ઉપર આજ સ્થિતિ કરી બોલ્યા ‘હવે છોડાવ આને!’ ગુડા દીધો પડી જઈ બોલ્યો ‘નથી છૂટતો મારા’જ’ સ્વામીજીએ કાંઈ છોટી દેતો કહ્યું ‘તું એમ ન સમજતો કે હું નિર્મલ્ય છું તને મારી શકું એમ છું, છતાં જવા દઉં છું.’

*

સ્વામીજીની પ્રવૃત્તિઓ તરફ, એમના પુરુષાર્થ તરફ બેઠે એ તો સાચું જ માની

શકાય કે આટલું બધું એમણે અનેક અકસ્માતો, શારીરિક વ્યાધિઓ અને ભાગલા શરીર કપું હશે સસ્થાની સ્થાપના પછી વિકાસની સાથેસાથ એમની માદગી પણ વિકાસ પામતી ગઈ છે દરેક વખતે એમના મનમાં નિવૃત્ત થઈ જવાનું અને સસ્થા ચડેલી લેવાનું મનેમ મન બાંધ્યું છે એમના સાથમાં કામ કરનારાઓ કહે છે, કે એમના જેવી શારીરિક સ્થિતિ બીજા કોઈની હોય તો એ પધારીમાં જ પડી રહેવાનું પસંદ કરે સ્વામીજી પધારીમાં સાચું જ પડતા, એટલું જ નહિ પરંતુ માદગીના દિવસોમાં પણ એકસે હાથે ત્રણધાર માણસ જેટલું કામ બેઠે રાખતા શરીર તો ખરેખર ઇશ્વર આપેલું કોઈ જડ સાધન હોય અને પોતે એનાથી સંપૂર્ણ સ્વતંત્ર હોય એવી વિચિત્ર સ્થિતિ તેઓ ભોગવતા હતા સ્વામીજીએ પોતાના શરીરને કોઈ દિવસ પાપાણુ નથી એની પાસેથી વધારેમાં વધારે કામ લેવાનો પ્રયત્ન એમણે કર્યો છે, સામાન્ય રીતે કાર્યકરોની પાસે કામ લેવામાં સ્વામીજી કઠોર ગજાતા સસ્થાના કાર્યકરોમાં સ્વામીજીને ખુદને પણ ગણી લઈએ તો કહેવું બેઠે એ કે એ કઠોરતા એમની પોતાની પાસે કામ લેતી વખતે પરાકાષ્ઠાએ પહેાંચી જતી શરીરની દયા એમણે ખાધી નથી અનેક પીડાઓની વચ્ચે પણ તેઓ કર્તવ્ય ચૂક્યા નથી અને જગજિજ્ઞતાને ભૂલ્યા નથી.

એકવાર તેઓ ચણી માદગીમાં પટકાઈ પડ્યા હતા માદગીનું કોરલું દાઝી જવાનું હતું કોરલું સાચાર કરવા આ થા હતા, પરંતુ સ્વામીજીએ સારવાર લેવાની ના પાડી અને પોતાનો ઉપવાસનો પ્રયત્ન શરૂ કર્યો હાલવા ઉપર ઉપવાસ ન ચાતી શકે એમ સૌએ કહ્યું, પરંતુ એમણે માન્યું નહિ અને સત્તર દિવસના ઉપવાસ પેચી કાઢ્યા આ વખતે એમની માનસિક સ્થિતિ કેવી હતી તેનો પરિચય ગાંધીજી સાથેની એક

મુલાકાતથી મળી શકે છે. સામાન્ય રીતે મુલાકાતો બંધ કરવામાં આવી હતી. ગાંધીજીને ખબર પડી કે સ્વામી બીમાર છે, એટલે તેઓ કુશળ સમાચાર પૂછવા આવ્યા. વાત કરતાંકરતાં તેમણે કહ્યું:

“સ્વામીજી, સસ્તું સાહિત્ય દ્વારા આપ ઘણું સારું કાર્ય કરી રહ્યા છો.”

ત્યારે સ્વામીજીએ જવાબ આપ્યો: “હું તો આ દ્વારા ભગવાનનું ભજન કરી રહ્યો છું, એથી વિશેષ કંઈ નથી.”

એમની માંદગીઓમાં પૂર્વાશ્રમની કેટલીક ગામીઓ નો કારણરૂપ હતી જ. એમણે પોતે પણ એ વિશે અનેક સ્વર્ગે ઉદ્દેશ્ય કર્યો છે; પરંતુ તે પછી અનેક અકસ્માનોએ પણ બહુ મોટો ભાગ ભજવ્યો છે. ત્રણેકવાર તે તેઓ દાઝી ગયા હતા. ગમે તેવી સ્થિતિમાં પણ હાથે જ કામ કરવું એ એમનો સ્વભાવ. મધરાત પૂરી થાય અને એ ઊઠી જાય એવું ઘણીવાર બને. એ વખતે સ્નાન કરવા માટે ખાણી ગરમ કરવાનું હોય અને સ્ટવ સળગાવતાં દાઝી જવાય. જોનારાઓ કહે છે કે એ વખતે એમની માનસિક સ્વસ્થતા અદ્ભુત પ્રકારની રહેતી હતી. કોઈ જાતની હોડધામ કે ચીસાચીસ બિના તેઓ શાંતિપૂર્વક પોતાને સૂંચે તે સારવાર કરવા લાગી જતા હતા.

એકવાર હડકાણું ફૂટતું કરડી ગયું. અને એની અસર તો કદાચ જીવનભર રહી ગઈ. છેલ્લાં વર્ષોમાં ૧૯૩૨માં તેમને લકવાનું દર્દ ઊપજ્યું. તેની પહેલાં હડકાણું ફૂટતું અને તેને અંગે લેવી પડેલી ઝેરી દવાઓ પણ એક કારણરૂપ છે. પ્રધાન કારણ તો પરમાત્મા સિવાય કોણ બળી શકે? “હડકાણું ફૂટતું” કરડવાનો ખતાવ ૧૯૧૩માં બન્યો હતો. તેને અંગે સારવાર લેવા સિમલા પાસે કસોલી સુધી તેઓ ગયા હતા. સારું તો થયું; પરંતુ ત્યારથી જ કેટલાક દોષો શરીરમાં દાખલ થઈ ગયા. આ સારવાર ચાલતી હતી તે વખતે એમની સેવા કરતા સ્નેહી શ્રી. વૈષ્ણીશ કરને વિચાર આવ્યો કે આવા સંન્યાસીઓને

અકસ્માતોની પરંપરા કેમ થતી હશે. એમણે નિમ્નભાવે સ્વામીજીને પૂછ્યું:

“સંન્યાસ એટલે તો કોઈને ઈર્ષા ન કરવાનું” વ્રત અને કોઈ ઈર્ષા પહેંચાડે તો ત્રેમભાવે સહન કરી લેવાની સ્થિતિ. આવા સંન્યાસીને ફૂટતું શા માટે કરડે?”

સ્વામીજીએ પોતાની લાક્ષણિક રીતે એમને જવાબ આપતાં એક દર્શન આપ્યું. સ્વામીજી બોલ્યા:

“એક ગૃહસ્થ કરજદાર હતો. ઘેર પ્રસંગો આવ્યા કરે અને કરજ વધતું જાય, છતાં તેને દેનારા મળી રહેતા. બદકે સામેથી કહેવરાવતા કે મૂંઝાસો નહિ તેની માલમિલકત ઉપરાંત તેના વંશવારસો પાસેથી ખેંચી કરજ વસૂલ કરશું તેવી ધીરનારાઓની ગણતરી હતી, અને તે મુજબ ચાલ્યા પણ કરતું. સમય પરિવર્તન થયે માલમિલકત, વંશવારસ એ બધું ફના થઈ ગયું. પોતાનું વતન છોડી બીજે જવા વારો આવ્યો કરજદારોમાંના ઘણાની પતાવટ તો થઈ ગઈ હતી. કોઈ દૂધવાળા કે કોઈ નહિ જેવું માંગનારનું સ્મરણબહારનું કદાચ કંઈ બાકી રહ્યું હતું. ક્ષેણું તો મળે ત્યારે ખરું અથવા આપે ત્યારે ખરું, તેમ ગૃહસ્થે સ્થિતિ, સંજોગ અને બહારગામ જવાની આવશ્યકતા અંગે માન્યું હતું, એટલે એ ખટપટમાંથી તો છૂટ્યો હતો; પરંતુ જેવું-કરજ, જેવું સહજ પણ બાકી હતું તે સૌ તેને લેવા-સંભાળવા-ચૂકવી આપવા તકાદો કરવા લાગ્યા. જેને હબરો ધીરવા અને વર્ષો સુધી બળવવા એકથી વધુ જણા તૈયાર હતા તેને હવે, એટલે કે તે વતન છોડનાર છે તે વખતે, “પાઈ પણ ધીરનાર કોઈ રહ્યું નહિ, બદકે પાઈ એ પાઈ ચૂકવી આપવાને તકાદો તેના પર આવ્યો.”

“ભાઈ, આ પ્રકારે આ શરીરે માયાના પ્રદેશમાંથી છૂટી વતન એટલે કે આત્માના પ્રદેશમાં જવાની દીક્ષા-શિક્ષા લીધી છે, એટલે પ્રારબ્ધ કર્મના બધા વેગો તેના પર, એકેએક અથવા એકસામટા ઊઠકે એવું આ ખતાવોમાં કદાચ રહ્યું હશે!”

અખંડ આનંદ

લેખક:
સ્વામી માધવતીર્થ

આનંદ, અખંડ આનંદની પ્રાપ્તિ આત્મવત્ત્વની યોગ્યતા વિના થઈ શકે ખરી? દુન્યવી સુખમાં રાચનારાઓને ખંડિત આનંદનો અનુભવ છે. એ આનંદની પાછળ ચોક્કસ અધિકાર આવે જ છે. અખંડ આનંદ અને ઇલાનંદ ભૂલ નથી. આપણા ધર્મને પ્રાચીન અને અર્વાચીન નબરે અવલોકતા અનેક શ્રેયોના લેખક સ્વામી માધવતીર્થ અખંડ આનંદનું રહસ્ય અહીં ઉઘે છે.

અખંડ આનંદ તો અખંડ વસ્તુમાંથી મળી શકે. એવી વસ્તુ માત્ર બ્રહ્મ છે. તે બ્રહ્મના અનુભવ માટે ખંડિત આનંદ છાડવો જોઈએ અને ખંડિત આનંદ છાડવા માટે વૈરાગ્ય જોઈએ. વૈરાગ્ય એટલે ફાસીની સજા. એ કોઈને મરે તેવી નથી; પણ તે સિવાય ખીજે કોઈ રસ્તો નથી. ગીતામાં ભગવાન ૧૮મા અધ્યાયમાં કહે છે, કે જે સુખ મેળવવાનું સાધન કરવામાં પહેલાં ગેર જેવું લાગે છે અને અતિ પ્રહાસકાર વ્રતિ થાય, ત્યારે જે સુખ મળે તે સાચું સુખ છે. ખોટા સુખમાં શરૂઆતમાં સાધન વખતે પણ ઠીક લાગે છે, પણ પાછળથી ગેર જેવું તેનું પરિણામ આવે છે કારણ કે તેનાથી અજ્ઞાન વધે છે. તે સંસારના વિષયોમાં સુખો છે. ઉપનિષદમાં પણ કહેલું છે, કે આત્માનું સુખ મેળવવાનો પ્રયત્ન કરવો, એ તલવારની ધાર ઉપર ચાલવા જેવું છે. દ્વૈતનું લાભ બ્રહ્મના આનંદને અટકાવે છે અને વ્યવહાર એવો છે, કે દ્વૈતનું જ્ઞાન થયા વગર રહેતું નથી, તેથી સાધકને વારંવાર ઝૂંટેલીએ આપ્યા કરે છે અને નિષ્ઠા તરત થતી નથી.

કોઈ શિષ્ય શુરુને એમ પણ કહે છે, કે જો તેમને બ્રહ્મનું સુખ આપો તો અમે સંસારનું સુખ છાડવા માટે તૈયાર નહીએ. આ પ્રશ્ન એવો છે, કે જેમ કોઈ કન્યાનું સગપણ થયું હોય અને તે કહે કે સસરાના ઘરનું સુખ પહેલાં આપો તો સાસરે જઈ; પણ કન્યા મદ્દાથી નવા ઘરમાં જેમ જાય છે, તેમ બ્રહ્મના સુખ માટે મદ્દા. તે મેળવવ જોઈએ

બ્રહ્મનો અખંડ આનંદ ન સમજી શકાય તો પણ સંસારના ખંડિત સુખ અથવા દુઃખ કેવાં છે, તે બાબત દરેક માણસ સમજી શકે છે. એવાં સુખદુઃખ જેમાં નથી તે બ્રહ્મનું સ્વરૂપ છે એમ વ્યતિરેકલાવે કોઈક સમજી શકાય છે. અથવા સત્, ચિત્ આનંદરૂપ બ્રહ્મની પ્રમાણે પણ સમજી શકાય છે:

૧. અસત્ત્વ જે વિલક્ષણ હોય તે સત્, અસત્ત્વની માણસને ખબર છે, એવું જેમાં નથી તે સત્.
૨. જડથી જે વિલક્ષણ હોય તે ચિત્. જડની માણસને ખબર છે, એવું જેમાં નથી તે ચિત્.
૩. દુઃખથી વિલક્ષણ હોય તે આનંદ. દુઃખની માણસને ખબર છે, એવું જેમાં નથી તે આનંદ.

આવી રીતે વાણી દ્વારા બ્રહ્મના આનંદનો કોઈક જ્યાં જાણી શકાય છે. સાક્ષાત્ વિચિત્રે વાણીથી પરમ વસ્તુ બરાબર સમજવી શકાતી નથી. સંસારની વસ્તુઓ પણ સંસારની વાણીથી બરાબર સમજવી શકાતી નથી. જેમ કે જોળ કેવો? એના ઉત્તરમાં કોઈ કહે છે, કે જળ્યો અને રાતો. એ બે ધર્મ જોળમાં એકસાથે એક શણે રહેલા છે; પણ એકસાથે બે ધર્મ જોડી શકાતા નથી, તેથી જળ્યો કદા પછી રાતો કહેવો પડે છે. તેવી જ રીતે સત્, ચિત્, અને આનંદ એક શણે એકસાથે છે, પણ જોડવામાં કેમ પડી જાય છે. તેથી જ ઉપનિષદમાં કહેલું છે, કે જ્યાં મન અને વાણી

પહેાંચી શકતાં નથી અને જ્યાંથી પાછાં વળે છે, તે અખંડ આનંદરૂપ બ્રહ્મનું સ્થાન છે.

વાણી પહેાંચી શકતી નથી, તોપણ ઉપનિષદોમાં અને ગીતા વગેરેમાં તેનું વર્ણન અનેક રીતે આપવામાં આવેલ છે; તેથી જો કે સંસારની વાણી અખંડ આનંદનું વર્ણન કરી શકતી નથી; તોપણ શાસ્ત્રની વાણી કાંઈકે અંશે તે બાબત સ્પષ્ટ કરી શકે છે; છતાં જો બાબત વધારે સરળ કરવા માટે નીચે પ્રમાણે થોડાંક પ્રશ્ન-ઉત્તર થઈ શકે છે.

શિષ્ય-બ્રહ્મના આનંદને અખંડ આનંદ કેમ કહેા છે ?

ગુરુ-તે આનંદમાં બધા સુખના ઉત્કર્ષની સમાપ્તિ થાય છે. સંસારના સુખથી શરૂ કરીને હિરણ્યગર્ભ સુધી જેટલાં સુખ છે, તેમાં વધઘટ થયા કરે છે; કોઈ સુખથી કોઈ સુખ વધારે હોય છે અને કોઈ સુખથી બીજું કોઈ સુખ ઓછું હોય છે; પણ બ્રહ્મના અખંડ આનંદથી વધારે બીજું કોઈ સુખ મોટું નથી. સુખની સીમાનો આ અખંડ આનંદમાં અંત આવી જાય છે.

શિષ્ય-તેમાં અખંડતા શી રીતે સિદ્ધ કરેા છે ?

ગુરુ-વિષયોનો આનંદ વિષય અને તેના ઉપભોગના સાધનને આધીન છે. તે અખંડ થઈ શકતો નથી. પહેલાં તો વિષય જ નાનો કે મોટો હોય છે, તેના ઉપભોગનાં સાધન પણ દેશકાળ વગેરે હલવાળાં હોય છે. જીવાનીમાં શરીર ખાવાનો જે આનંદ આવે છે, તે વૃક્ષવસ્થામાં ફાંત પડી જવાથી આવતો નથી. કંડું પાણી ગરમીમાં સુખ આપે છે, પણ શિયાળામાં સુખ આપતું નથી. વળી બધા વિષયોના ભોગનું સાધન શરીર છે અને શરીર થોડીવારમાં નાશ પામી તેનું છે. શરીરના નાશ પછી શરીરનો આનંદ મળી શકતો નથી. શરીર હોય ત્યારે પણ ભોગ પછી અશક્તિ આવે છે, તેથી તે ખંડ આનંદ છે.

શિષ્ય-અખંડ આનંદનું સાધન શું છે ?

ગુરુ-આત્મા અથવા બ્રહ્મ તે સાધન છે અને તે જ ફળ છે. આત્મા કૂટસ્થ નિત્ય છે, તેનું સ્વરૂપસુખ પણ નિત્ય છે; તેથી તે સર્વ સાધનની અપેક્ષાથી રહિત છે.

શિષ્ય-તે આનંદ મળે કેવી રીતે ?

ગુરુ-જીવ પોતે બ્રહ્મસ્વરૂપ છે, પણ અજ્ઞાનના આવરણથી પોતાને બ્રહ્મથી જુદો એક જીવ સમજે છે. જો અજ્ઞાન દૂર કરવા માટે બ્રહ્મજ્ઞાનની જરૂર છે.

શિષ્ય-એમ તો બહુ સાંભળીએ છીએ, કે બધું બ્રહ્મરૂપ છે, છતાં બ્રહ્મનો અખંડ આનંદ કેમ મળતો નથી ?

ગુરુ-તેમાં બે ભૂલ થાય છે.

૧. જો વાત સાંભળ્યા પછી તેમાં મનન અને નિદિધ્યાસનથી સ્થિર થતું નેઈએ.

૨. બધું બ્રહ્મરૂપ છે અને બીજું કંઈ નથી એ પણ નક્કી કરી શેતું નેઈએ. જો બીજું કંઈક મનમાં રહી જશે, તો ક્રેત રહેશે અને ક્રેતનું ભાન અખંડ આનંદને અટકાવશે.

૩. તેથી સાધનચતુષ્ટય એટલે વિવેક, વૈરાગ્ય, પદસંપત્તિ અને સુસુક્ષ્મતા પ્રાપ્ત કરી મહાવિક્ષયનો બોધ લેવો નેઈએ.

શિષ્ય-જો કામ તો અવરુદ્ધ લાગે છે.

ગુરુ-તેટલા માટે વૈરાગ્યની જરૂર છે. જેમાં વૈરાગ્ય નથી તેનામાં બ્રહ્મ સિવાયનું કંઈક જ્ઞાન રહી જશે. પૂર્ણ વૈરાગ્ય ન હોય, તોપણ બ્રહ્મવિચારની શરૂઆત કરી શકાય છે અને જેમ જેમ વૃત્તિમાં શુદ્ધિ થતી જશે તેમ તેમ સુખમાં પણ ફેર પડતો જશે.

શિષ્ય-પણ જ્યાં કોઈબીજી વસ્તુ ન હોય ત્યાં સુખ શી રીતે હોય ? સંસારમાં તો કંઈક હોય ત્યાં સુખ મળે છે.

ગુરુ-હિંમમાં કોઈ નથી છતાં બધાને જીવ ગમે છે. જો કંઈક હોય ત્યાં જ સુખ હોય તો હિંમ કોઈને ગમે નહિ; કારણ કે હિંમમાં બીજી

કોઈ વસ્તુ નથી. અંજીકાની રમતમાં રાજરાણીના ચિત્રો આવે છે અને એકામાં કોઈ ચિત્ર નથી, છતાં રમવાવાળા રાણીને મૂકી એકો પસંદ કરે છે સાધુઓની પાસે સંસારનાં કાંઈ સુખ હોતાં નથી છતાં ને આનંદથી રહે છે. માણસોને સુખ ભેઈએ છે. પછી તે વસ્તુથી મળે કે વિષયથી મળે કે વિષય વગર મળે, તેની જરૂર નથી.

શિષ્ય-સુખનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

શુરુ-સુખ એ આત્માનું સ્વરૂપ છે. તે એક રસરૂપ છે, પણ સંસારમાં તે સુખ અનેક પ્રકારની બુદ્ધિ દ્વારા પ્રગટ થાય છે, તેથી અનેક પ્રકારનું લાગે છે. દીવો એક હોય પણ તેની આડે મેસો કાચ હોય તો દીવો મેસો દેખાય છે અને કાચ શુદ્ધ હોય તો દીવો શુદ્ધ દેખાય છે. તેવી જ રીતે બુદ્ધિમાં જેટલી બુદ્ધિ હોય તે પ્રમાણે આનંદમાં ફેર જણાય છે. જેમ સવારનો સૂર્ય કોળ્યો હોય, પણ તેની આડે વધારે વાદળો હોય તો સૂર્ય ઓછો દેખાય અને ઓછાં વાદળો હોય તો પ્રકાશ વધારે દેખાય; છતાં સૂર્ય પોતે સદા સંપૂર્ણ પ્રકાશસ્વરૂપ છે. વાદળાશી ઉપાધિથી પ્રકાશ ઓછો વધારે જણાય છે તેમ આત્માનો અખંડ આનંદ પણ વૃત્તિ વધારે શુદ્ધ હોય તો વધારે જણાય છે અને ઓછી શુદ્ધ હોય તો ઓછો જણાય છે. નિવિદ્ધ કર્મ કરવાથી ચિત્તમાં મેઝાં વધે છે. તેથી દુઃખનો અનુભવ થાય છે. અને ધર્મ-કર્મ કરવાથી ચિત્ત શુદ્ધ થાય છે, તેથી સુખનો અનુભવ થાય છે. શાસ્ત્રમાં

કહેલું છે:

યથાકામસુખં લોકે યત્ત્વ વિવ્યં મહત્સુખમ્ ।
વૃણાણ્યસુખસ્યૈતે તાર્હતઃ પોદ્ધર્શિં યજ્ઞામ્ ॥

સંસારમાં જે કામસુખ છે અને બીજું પરલોકમાં જે સ્વર્ગસુખ છે, તે જે સુખ જાણના ક્ષયથી મળે છે તેના સોળમાં સાગતું પણ નથી.

જે જે વિષયોથી પુનઃ નિવૃત્ત થઈ જાય છે તે તે વિષયોથી ઉત્પન્ન થતાં ખંધનથી પણ તે સુક્ર થઈ જાય છે. આ પ્રમાણે કેમકે બધા વિષયોથી નિવૃત્તિ થતાં થોડું દુઃખ પણ રહેલું નથી. ખરી ગતિ દુઃખ સ્વાભાવિક નથી પણ વિષયની જાણ, વિષયસેવન વગેરેથી ઉત્પન્ન થાય છે તેમાં દેહનું અસિમાન વધે છે અને પ્રલસાવ લુલાતો જાય છે

શિષ્ય-જ્ઞાની અને અજ્ઞાનીમાં ફેર શો છે ?

શુરુ-જ્ઞાનીને પ્રપંચ, પ્રલપ્ત લાગે છે, અજ્ઞાનીને પ્રલપ્ત પ્રપંચરૂપે જણાય છે. જ્ઞાની પ્રપંચમાં પ્રલસાવથી સુખી છે. અજ્ઞાની પ્રલપ્ત પ્રપંચબુદ્ધિથી દુઃખી છે. ખરી ગતિ પ્રલપ્ત અતિરિક્ત કોઈ છે જ નહિ.

શિષ્ય-તો પછી પ્રલપ્તો અખંડ આનંદ કેમ મળતો નથી ?

શુરુ-પ્રલપ્ત સિવાય બીજું કંઈ નથી એ ભાવ ટકવા દો. એક જ વસ્તુ જ્યાં હોય ત્યાં તેનો આનંદ અટકાવનાર બીજી કોઈ વસ્તુ નથી, એવું જ્ઞાન મતત રહે તો આનંદ અખંડ રહે. જો બીજું કોઈ નથી તો અખંડ આનંદને કાણ અટકાવશે ? માટે અજ્ઞા રાખી આનંદનો અનુભવ લેવો.

તુ તો રામ સુમર જગ, લડવા દે,

કોરા કાગજ ઠાલી સાર્થ, લિખત પઠત વાકો પઠવા દે.

હાથી ચલત હે અપની ગત મોં ફૂતર જૂકત વાકો બૂકવા દે.

હલત કુળીર સૂનો ભાઈ સાધુ નરક પચત વાકો પચવા દે.

શ્રીકૃષ્ણની પૂજા

લેખક :

કરસનદાસ માણેક

શ્રીકૃષ્ણની પૂજા દ્વીએ છાએ એને પ્રભુનો અવતાર માનીને; પરંતુ એકવાર આજની દુનિયાની આંખે એક માનવી તરીકે એમનું દર્શન કરીશું તો ખાતરી થશે, કે લોકોનાં દિલના સ્વામી શ્રીકૃષ્ણ સાથે જ આર્થવર્તના લોકનાયક હતા. ગુજરાતના પ્રસિદ્ધ કવિ, વાર્તાલેખક, વ્યાખ્યાનકાર અને પત્રકાર શ્રી. કરસનદાસ માણેક આ લેખમાં નવીન દ્રષ્ટિએ શ્રીકૃષ્ણનું દર્શન કરાવે છે.

સનેા જોવાળ, ગામડાનો ખેડૂત અને નગરનો વેપારી, સૌની પીઠ પર એના લોખંડી પંજની પાંચે આંગળીઓ ઊઠેલી હતી. હરિયાળાં ખેતરોની હિલોળા લેતી ધાન્ય-સમૃદ્ધિનો એ સરખાવત્યાર હતો. દૂધથી ફાટું ફાટું થતા આંચળવાળી કામધેનુઓનાં ધણેનો તે એક અને આપણુંદ માલિક હતો. ગામગામની સંપત્તિઓને નગરના મહાજનોની હવેલીઓમાં કાલવતી હજારો વણુઓનો તે શાસનકર્તા સ્વામી હતો. આકાશનો ઈશ્વર તો પરચો દેખાડે ત્યારે ખરો; પૃથ્વીવાસીઓને તો તેની શક્તિ અને સાર્વભૌમત્વનો પરચો રાજ મળી રહેતો. તેની સામે વિરોધનો અક્ષર સૂઝા ઉચ્ચારનારની જાણ એની કાઢવા માટે તૈયાર રહેતા અસ્પૃશ્ય મક્કરાએ તેના અખાડામાં પહ્યાપહ્યા કઢિયલ દૂધનાં ટડાયાં ખાલી કરતા ! માતાપિતાને તેણે ઠાર માર્યા હતાં; મિત્રો તેના ખુશામતિયા બનીને જ જીવી શક્યા હતા ! એવો એ હતો કંસ-આપણુંદ શાહીવાદનો પુરાતન પ્રતિનિધિ !

તે સૌથી ડરતો, માટે સૌને ડારતો, તેનું મલિન હૃદય જોવર્ધનના પંથરોમાં, યશુનાના તરંગોમાં, વનનાં વૃક્ષોમાં અને આકાશની અગાધતામાં ફિરતારના કોપની આગાહી સર્વદા સાંભળ્યા કરતું.

તેને કોઈનો વિશ્વાસ નહોતો; પોતાની જાતનો પણ નહિ ! વૃદ્ધોને તો તેણે દેકાણે પાડ્યા હતા; સમોવડિયાઓને તેણે તુરંગની દીવાલો પાછળ ધકેલી દીધા હતા; પરંતુ ઊગતી પ્રભ પ્રત્યે તેની વરેમધી આંખો મદા

જે આચલી રહેતી.

તેની એકની એક બહેન દેવકી વસુદેવને પરણી સાસરિયે સિધાવતી હતી. પળવાર માટે તેનામાં વતસલતાનો ઊસરો આવ્યો. સાધારણ સારથિને આવો ખસેડી એણે પોતે જ બહેન-બનેલીના રથના ઘોડાઓની રાસ પોતાના હાથમાં લીધી. ઘડીભર તે મહારાજ કંસ મટી, માનવ કંસ, ભાઈ કંસ બની રહ્યો. મથુરાનું સમગ્ર મહાજન અને મક્કમંડળ આ અણુધારી ઘટના આશ્ચર્યપૂર્ણ નેત્રોએ બેઈ રહ્યું. ઢાલ, ત્રાસા અને શરણાઈઓના સંગીતથી વાયુમંડળ ગાજી ઊઠ્યું. વસુદેવદેવકી એક બીજા સાથે સાશંક કુતૂહલથી બેઈ રહ્યાં.

જરા લગામે જે આઈ. ચક્રો ચાલ્યાં. રથ ઊપડ્યો. દેવકી, તેની પ્રેમળ ભગિની રાજમહેલના સુવાળા લાડકોડમાં ઊછરેલી એ બાળાને સાંસરવાસનું શિસ્તપાલન કડક તો નહિ લાગે ને ? કેટલું કુણું હૃદય છે તે બિચારીનું ! રાત્ર્ય-રક્ષણ માટે વિરોધીઓને જ્યાં તે સખત શિક્ષાઓ કરતો, ત્યારે તેનું કિશોર હૃદય કેટલું કમકમી ઊઠતું ? તુરંગમાં પડેલા રાત્ર્યપ્રોહીઓને છોડાવવા માટે મૃત્યુદંડ પામી ચૂકેલા દુશ્મનોને ઊગારવા માટે, કેટકેટલી વાર તેણે તેની પાંચે વ્યર્થ કાલાવાલા કર્યા હતા ? આજો ભૂતકાલ તેના સામે ખરો થયો ! શું એ બહેન તેને ખરેખર જ ચાહતી હશે ? આ વસુદેવ, ત્રીધો સાદો ભોળો સલો દેખાતો આ વસુદેવ ! સાચું છે કે અત્યાર લગી તેણે જોતાની રચમનો અકિય વિરોધ કરાવિ છો

નહોતો, પરંતુ સક્રિય સહકાર પછી તેણે ક્યારે આપો હશે ? અત્યાર સગી તેણે આ ખાખતમાં બળવેલ મીનૂનો શો અર્થ કરવો ?

તેનું મન ચળકોળે ચઢ્યું વસુદેવ અને દેવકી, તેનાં બહેન અને બનેલી, અત્યાર સગી કહી પછુ તેના પક્ષકાર થયા નહોતાં, અને હવે તેઓ તેના રાજમહેલની અસરથી દૂર જતા હતા હોલ, ત્રાસા, શરણાઈ અને શબોના નાદમાં તેને એક પ્રકારનું શીષણ સંગીત સભળાયું પોતાના અનુયાયી બીજમ ઠળને તેણે લોહીહુહાણું હશામાં ધરણી પર ઢળેલું હીકું તેના મહાજનમડળના મોમાંથી તેણે “માનવશત્રુ મહારાજ કસને સત્યાનાથ થાઓ !” એવી હારણ ચીસ સાંભળી ! દેવકી ગભુચડી બની હતી ! વસુદેવ વિજયી અને વિદ્રોહી સૈન્યને મોખરે હાથમાં પ્રબલતાથી ધબકાઈને ઊભા હતા ! અને અને આ કાણુ ? આ નવયુવકો-દેવકી વસુદેવના જ પુત્રો હોવા બેઠાં એ તે સમશેર અને મદા હિત્રામીને શાહી હરકરને ઘાણુ વાળતાવાળતા તેની સામે જ ધસતા આવતા હતા !

સાથ અને રાષથી તેની આંખો લાલ થઈ તેની લમ્બરો કમાનની માફક ખેંચાઈ તેનો હેડ પરસેવાથી સિંબઈ થયો જમત તેની આસપાસ ચક્કરચક્કર ફરવા લાગ્યું તેણે આકાશવાણી સાંભળી

“ચેત, સવેળા ચેત ! દેવકીને આઠમે બાળક તારા નિકંદન કાઢશે !” કાણુસર ગોણું ખાઈ ગયેલ શાહીવાદ ફૂંકાડા મારતો ગ્રીઓ ખેત્તાર નવખત બેશથી માથું ધુણાવીને તેણે દિવાસ્વપ્ન ખબેરી નાખ્યું એકાએક અઓ આંગણ પગ ઉપર ઊભા રહી ગયા લયનાક ચૂચવાટ કરતાં રચનાં ચારે ચરો જમીન ચારે જકડાઈ ગયાં છલગ મારીને તે નીચે ઉતર્યો ! શુ બને છે તેનો કોઈને ખ્યાલ સરખો પછુ આવે તે પહેલાં વસુદેવના લાખા કેશ ઉપર મહારાજનો પ્રચડ પળે પળે વસુદેવ ગંગામાંથી પડકાયા ! મજાવચરના થયેલ

તેમના મસ્તક ઉપર શાહીવાદની તલવાર તોળાઈ રહી !

• ‘હર ખસ !’ પતિને બિટળાઈ વળેલી દેવકીને પગથી દૂર ફેંકવાની વ્યર્થ કોશિશ કરતા કસરાજે ત્રાડ મારી “હર ખસ ! વસુદેવ અને એના વશબેનો મને રજ પછુ ભરોસો નથી હીર્ષદિ રાજકર્તાએને માનવ-હૃદયની સુવાળી લાગણીઓ સાથે સતાકડી રમવી ન જ પોસાય !”

શરણાઈત્રાસાત સંગીત બધ પપ્પુ હતું મહાજન અને મક્ષમડળ સ્તબ્ધ બનીને આ નાટક ભેતાં હતા સ્વાર્થ અને સામ્રાજ્ય ખાતર જેણે પોતાના માતાપિતાને પછુ સહારી નાખ્યા હતાં, તેને બહેન-બનેલીની માયા કેટલી ?

નિરુપાય રાષથી ભરેલી આંખો વસુદેવે કસ તરફ ઉઠાવી સાંભળ્યા અતરમાં લમ્બકી બોલેલા સહારદાવાનળને ઓળખતી દેવકીએ હલીલ કરી “વધ કયાં સિવામ બીએ કોઈ રસ્તો જ નથી ?”

“હીક ! ગિરકંતાર કરો એને ! રાજ્ય મહેલમાં નજરકેદી રહેશે બન્ને !”

શ્મશાન-શાંતિ સર્વત્ર પથરાઈ રહી !

[૨]

રદ્રચરચના સભામડપમાં આજે આર્યો વર્તની રાજ્યશ્રી અને સરસ્વતી ઉભરાતા હતા સામતો અને મહાસામતો, આચાર્યો અને વિધાવાચરપતિઓ, રાજવીઓ અને રાજપુત્રો પોતપોતાના સિંહાસને આઠ યઈ ગયા હતા માની લીધેલ તેલેવધથી છછેડાયેલો દુર્લેખન અતરનાં અગ્નિને રૂઝિમ સ્મિતથી ઢાકતો આ પળે અંદી, તો બીજા પળે તહી, દૂરદૂરથી આવેલ રાજબો અને રાજપુત્રોની સાથે કઈક ઘુસઘુસ કરતો હતો સૂર્યસાં દીક્ષિમાન કુડોળોથી તગી આવતો અસિમાની અચરાજ કર્ણુ પોતાના સિંહાસને બેઠાબેઠો પોતાની નજીકના રાજપુત્રોના મોમાંથી નીકળતી યુષ્કિરની સ પતિની મથ સા તટસ્થ નિરસ્ખરવ્રતિથી સાંભળતો હતો કલિંગ અને

ખાંચાલ, મત્સ્ય અને ચેદી, ગાંધાર અને સિંધુના પ્રતિનિધિઓ. પાંડવોએ એકત્રિત કરેલ આ વિરાટ સંમેલનની રાજ્યદ્વારી દૃષ્ટિએ માનસિક નોંધ લઈ રહ્યા હતા. એક પ્રશંસાંત શાંત જૂલો કોઈ કુલપતિ સાથે તત્વચર્ચા કરતા ભીષ્મના ચમ્પ્હોનું આસપાસના તપોધર્મો બહુ જ આદરથી પાન કરતા હતા. સમ્રાટપદનાં સ્વપ્ન નીરખતો શિશુપાળ પોતાના રત્નજડિત સિંહાસન ઉપરથી ભવિષ્યના યુદ્ધમાં કોણ પોતાની પડખે ઊભા રહેશે, કોણ પોતાની વિરુદ્ધ ઊભા હશે અને કોણ તટસ્થ રહેશે એની માનસિક ગણતરી કરતોકરતો પોતાની પ્રતાપી મૂંછાના આંકડાને વેળ ફેરો હોતો.

પરોણીઓની ખાતરખરદ્વાસ્ત કરવામાં અત્યાર સુધી બહાર ફેંકાયેલ કૃષ્ણ, અર્જુન અને યુધિષ્ઠિર સાથે ધીરેધીરે સભાગૃહમાં દાખલ થયા. સૌની નજર તેમના લાણી સહેજે ખેંચાઈ.

કોઈએ આ શ્રામ્ય ગોખીજનવક્ત્રસને ઉપહારાલસરી આંખોએ અપમાન્યો; કોઈએ આ કંસ અને કેશીના સંહારકને આદરપૂર્ણ દૃષ્ટિએ આવકાર્યો; કોઈએ કાલિયવનના ધસારા આગળ વખતોવખત નાસી જઈ આખરે પશ્ચિમદ્વારની સલામતી પાછળ ભરાયેલ આ ચાદવ-લીરની કાયરતા પર ઠટાક્ષ કર્યો; કોઈએ અર્જુનની દોસ્તીના દ્વારે પાંડવ પક્ષમાં દાખલ થઈ જઈ એક મહાન રાજ્ય-મંડળના સ્વચ્છનિર્ણૂત મંત્રી અને સલાહકાર બની બેઠેલ આ પાર્થસારથિ સામે અદેખાઈસરી ઝીણી આંખો જરા નચાવી.

પળવારમાં સર્વત્ર શાંતિ પ્રસરી ગઈ. સૌને એક જ કુતૂહલ હતું:

‘હવે અધ્યક્ષસ્થાને કોની વરણી થશે?’

એ સભામાં જેના ઇચ્છારાથી સાતસાત અક્ષીહિણી સેનાઓ રણમાં ઊતરી પડે એવા સામંત ચક્રચૂડામણીઓ હતા; જેમના એક જ શબ્દે આખું આર્યોવર્ત મહાબુદ્ધના દાવા-નળની જવાળાઓથી ઘેરાઈ બચ એવા સુતસૂદી

અગ્રણીઓ હતા; પૃથ્વીને ખૂણેખૂણેથી વિદ્યાસિલાથી શિષ્યોના વૃંદાને આકર્ષતા કુલપતિ આચાર્યો હતા.

આર્યોવર્તનો પ્રથમ પુરુષ કોણ તે આજે આ રાજસૂયયજ્ઞની પૂર્ણાહુતિ પ્રસંગે નક્કી થવાનું હતું. કોનુંલલાટ તિલકથી વિભૂષિત કરશે, આજની આ વિરાટ સભા?—સૌના એક જ મત્ત હતો.

પોતપોતાના પ્રાંતમાં અને પોતપોતાના ક્ષેત્રમાં પ્રત્યેક ગમેડ હતો. પ્રત્યેકને પોતપોતાનાં અનુયાયીમંડળ હતાં, પ્રત્યેક મંડળોમાં પોતપોતાના ઇષ્ટ નાયકનું નામ કહ્યુંપકહ્યું યુજતું હતું.

“ભીષ્મ!” કયાંકથી અવાજ આવ્યો! પોતાનું મનોગત બીજ જીભોએ ઉચ્ચાર્યું હોય તેમ સૌએ એ શબ્દ ઊચકી લીધો. ‘ભીષ્મ!’ સભાગૃહના ચારે ખૂણાઓમાંથી પડયો ઊઝો: ‘ભીષ્મ! ભીષ્મ!’

આજીવન પ્રજ્ઞચર્ચાની ભીષણ પ્રતિજ્ઞા લઈને અણીશુદ્ધ પાર ઊતરેલ કુમાર દેવવ્રતનાં વીર્ય અને પરાક્રમ સૌની સ્મૃતિમાં હજી ગઈ કાલની જ કથા હોય તેમ તાજાં તરવરતાં હતાં! એના બુદ્ધિવૈભવ, એનું જ્ઞાન-વૈવિધ્ય, એની અનુભવ-સમૃદ્ધિ, એના વ્યક્તિત્વ પાસે આખા રાજ્ય આર્યોવર્તનું મરતક આદર અને માનથી નમી પડતું. આર્યોવર્તના અગ્રગણ્ય પુરુષનું બિરુદ એમના સિવાય બીજો કોણ ચોલાવી શકે?

સૌના આશ્ચર્ય વચ્ચે ભીષ્મ ઊભા થયા. ક્ષણભર એમની દૃષ્ટિ આખા સભાગૃહ ઉપર ફાંચી રહી. ક્ષણભર એમણે યુધિષ્ઠિરની રમને અર્જુનની વચ્ચે બેઠેલ શ્રીકૃષ્ણ સાનું એઈ લીધું. “મારા ઉપરની આ મમતા માટે હું સલાનો નહીં છું.” તેમણે કહ્યું.

“પરંતુ યુધિષ્ઠિરને આંગણે, કૌરવકુલને આંગણે આખું આર્યોવર્ત અતિથિ હોય ત્યારે, માટે જ વેર, હું અધ્યક્ષપદે બેસું, એ યોગ્ય નહિ! ઉપરાંત આ સભામાં એક બીજો વ્યક્તિ હાજર છે, જે આ માન માટે

મારાથી થે વિશેષ લાયક છે પામર પશુકૃતિ સમિ તેણે પારણામાથી જોહાદ જમાવી છે.

“ ઇદ્ર જેવા અનેકાના સ્થાપિત હિતોને ઉપલાવવા તેણે સકળ આદ્યોક્તિને ઉપાધ્યા છે, નાનામોટા અસંખ્ય સીમાડાઓની અધડામણ વચ્ચે રહે સાઈ જતી પાનવતાના ઉજાર અર્થે આર્યાવર્તને એક ચક્ર નીચે આવવાના તે આદર્શ સેવે છે ”

સૌની આખો શ્રીકૃષ્ણ તરફ વળી હતી ગઈ કાલને પુષ્પ, આવતી કાલના પુરુષને પરિચય આર્યાવર્તના પ્રતિનિધિઓને આપી રહ્યો હતો. લોકકુદરે તે એને ક્યારનો એ પોખી કીધો હતો. મહાપતિમંડળ લોકકુદરને પગલે ચાલશે ? જીમ જેવા સર્વમન્માન્ય યસ્વીરને એને સાથ હોને ગાડિવધવા અર્જુન તેને દિલોભન હોસ્ત હોને યુધિષ્ઠિર તેને પૃથ્વીને પાછી પીને. માદવોના છાપનકુસો તેની પાછળ બળરામની સરકારી નીચે સશસ્ત્ર ભ્રમણ હતી.

તે નવી વાણી બોલતો, નવા આદર્શો સેવતો, નવા વિચારો કેલાવતો ! હજારો નવજુવાન સ્ત્રીઓ તેમ જ પુરુષો, ખાસ કરીને સ્ત્રીઓ એના વ્યક્તિત્વ પર મુગ્ધ હતી ! યુદ્ધભૂમિમાથી તે અનેકવાર પલાયન કરી ગયો હતો, છતાં જનતાએ તેને કહી કાયર કહ્યો નહોતો. ‘ સુદર સ્ત્રીઓથી તે ખડકા વિંટાળાયેલો રહેતો છતાં તેના ચારિત્ર્યને કાઈએ કહી નિધુ નહોતો. અનેક અત્યાચારી રાજાઓને તેણે મુગટવિઠાણ કરી નાખ્યા હતા, છતાં એકેય મુગટ તેણે માથા ઉપર મૂક્યો ન હતો. અનેક પુરાતન દેવોની પ્રતિમાને તેણે ધૂળમાં રગડોળી હતી; પરંતુ પોતાની જાતને દેવ તરીકે યજ્ઞવલ્કિને તેણે કદાપિ પ્રયત્ન કર્યો નહોતો. તેનામા વિજેતાનો મદ નહોતો, પરાજિતની પામરતા નહોતી. પ્રજાના હૃદય-ત્રિહાસન પર આડકથક ગયેલા આ અદભુત યુગપુરુષને આર્યાવર્તના રાજકુલો અને ધર્મધુરધરા-ઓળખે, આદરે અને અનુસરે એ ભીમનો હેતુ હતો.

“ નવી પેઢી નવી વિચારસરણી માગી લે છે : શ્રીકૃષ્ણ.....

“ કૃષ્ણ ! રાજસભામા અધ્યક્ષપદે ! ” ભીમને વચ્ચેથી રોકી શિશુપાલ ત્રાડ ખાડતો બોલ્યો તેની કંઠોર મુખમુદ્રા વધુ કંઠોર બની હતી. તેની આસપાસ જાકવાયેલ તેના દોસ્તો, અનુયાયીઓ, રાજાઓ અને રાજપુત્રો ટદાર થયા !

“ કંઠોરવક્ત્રને આગણે શુ આર્યાવર્તની કુજેતી કરવા માટે અમને નોતરવામાં આવ્યા છે ? કૃષ્ણ ? નથી એ રાજવી, નથી એ રાજપુત્ર, નથી એ ધર્મચાર્ય, નથી એ શાસ્ત્રવિશારદ ! કૃષ્ણ ! જેની કુખીનતા એ વિવાદનો વિષય છે, તેના પરાક્રમની કાલવય સાક્ષી પૂરે છે, જેનું ચારિત્ર એકે એક રાજદરબારમાં થયોય છે ! ”

‘ ખસ કરો, હવે ! ’ શ્રીકૃષ્ણની પાછળ બિભેલ એક કુતૂબીરે જર્જના કરી સહજ જ તેના હાથ તલવારની મૂક ઉપર ઘસેલો હતો. હજારો તલવાર મ્યાનમાથી-આ શેનો કોલાહલ છે તે જરાક ભેઈ લેવા માટે વેત દોઢવે તલ્લર બહાર નીકળી, પાછી એક પીપણ બલુબણાટ સાથે અંદર ચાલી ગઈ.

યુધિષ્ઠિર બેબાકળા બની ગયા આજના પવિત્ર અવસરે શુ એમના આગણે રાજવશીઓનાં રવિર રેલાશે ?

પળવારમા બધે નીરવ શાંતિ છવાઈ ગઈ આ બધી સમાનક અથડામણનું નિમિત્ત બનેલ પોતે જ બોલો થયો હતો તેના મોં પરના સ્મિતે કુટમનોની શક્તિનું માપ લઈ લીધું હતું તેની ચમકતી આંખોમા ચોડકે કણ પછી સ્વસ્થથ્યા પર પોઠનાર શિશુપાલ ઉપરની અનુકંપા હતી તેની વાણીમાં અદ્ભુત સમય અને અંડગ દબતા હતી તેણે એકવાર આખા સુમેલન પર નજર કરી લીધી તેણે અપમા નથી દુભાયેલ ત્રિત્રમંડળો બોલ્યાં, ઈર્ષ્યાથી સળગતા શત્રુમંડળો બોલ્યાં; કારકિર્દીની શરૂ

ઈદ્રપ્રસ્થને આંગણે યુદ્ધને દારણુ હિંસાનલ જગાડવાની કાળી દીક્ષા એને કપાળે તો નહિ ચોટે ને-એ ચિંતામાં વ્યાકુળ બનેલ યુધિષ્ઠિરને બેઠા. આખા સલાગૃહને ભરતો એમના ધીર ગંભીર અવાજ શું જ રહ્યો.

“ગાળોની ગાજવીજ અને ખાંડાના ખણખણાટથી કોઈ પણ સિદ્ધાંતો સાબિત થતા નથી. આવેશ અને ઉશ્કેરાટભરી વાણીથી તમે આખા યે આર્યાવર્તના પ્રતિનિધિઓને અપમાની રહ્યા છો, એ ભૂલશે! મા. આપને જે કહેવું હોય તે કહી શકો છો; પરંતુ અવિવેકને એક પણ વધુ શબ્દ ઉચ્ચારશે, તો પરિણામની જવાબદારી અમારે શિરે નહિ રહે.”

શ્રી કૃષ્ણ પોતાનું આસન છોડ્યું. ક્ષણવાર સંમેલન પર સંમતિસૂચક મૌનનું આવરણ પડી ગયું. શિશુપાલ ફાટેલ અવાજે ગજર્યો:

“એજ! એજ સત્ય, સંયમ અને સિદ્ધાંતનાં પોકળ ખણુગાં! આર્યાવર્તના પ્રથમ પુરુષનું ખિરક આને આપવું છે, સલાજનો?”

અટકુટિલ, પ્રપંચી, પાપાચારી, સ્વજનદ્રોહી, વિશ્વાસઘાતી, માતૃકુલસંહારક, દંભી, ચારિત્યભ્રષ્ટ, વ્યભિચારી...”

પ્રલયનાં વાદળો અથડાયાં હોય એવો એક લોર કડાકો થયો. પડવાઓની પરંપરાઓથી આખા ખંડ ધ્રુજી ઊઠ્યો. કોઈ શિક્ષીએ કારેલ પુતળાંઓ હોય એમ સલાજનો નિઃશ્વેષ ભસી રહ્યા. શું થયું, શું થશે તે કોઈ સમજ શકે તે પહેલાં શિશુપાલનો સ્પર્ધિતી ગળતો દેહ સલાગૃહના ઘોળા આરસને લાલ રંગે રંગતો ઢળી પડ્યો.

તેના સ્વજનો, તેનું સૈન્ય, તેનું સામંત-મંડળ સૌ હીનતાથી આ અદ્ભુત અને ઝડપી પરિવર્તન જોઈ રહ્યાં. પક્ષટાતા યુગના પ્રભાવ પાસે તેમની શક્તિઓ ખંડિત થઈ હતી.

શાહીવાદી શિશુપાલના સ્પર્ધિતી આર્યાવર્તે તે દિવસે શ્રીકૃષ્ણને કપાળે લોકનાયકનું તિલક આલેખ્યું!.

★

કોઈ પણ ધર્મના સિદ્ધાંતોના મૂળમાં સ્પષ્ટિચલાને અનુકૂળ રહી, કે સમાજવ્યવહારને વધારેમાં વધારે સમય સુધી ચાલુ રાખી જીવવાનાં તત્ત્વો રહેલાં છે. સત્ય, સદાચાર અને અહિંસાના પાયા ઉપર જ ધર્મનું બંધારણ હોઈ શકે. સંસ્કૃતિ ને સંસ્કારનાં બીજ ત્યારે જ રોપાય ને?

છતાં સમયના વહેવા સાથે માનવપ્રૃતિસહજ નિર્જનતા ધર્મમાં પેસવાથી એની વિદ્યુતિ યાય છે અને અંતે વિનાશને માર્ગે તે આપણને દોરી રહે છે.

ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણ બ્રહ્માને, “યદા યદા હિ” નો શ્લોક ગાયો છે, તેવી ધર્મની ગ્થાને હિંદમાં થઈ ચૂકી છે. યુગનો અવતારધારી અવતરી ચૂક્યો છે.

આપણે દરરોજ રામાયણ-મહાભારતની કથા વાંચીએ છીએ. ભાવિકને ધણી વખત નથી થતું, કે રે રે, રામચંદ્રજીના જમાનામાં-શ્રીકૃષ્ણના યુગમાં જે લોકો જન્મ્યા હશે, જેમને એ પરમ વિભૂતિઓને સદેહે નવરંગનવર ભેવાની તક મળી હશે, કે ભાલતા સાંભળ્યા હશે એ લોકો કેટલા ધન્ય હશે?

આપણે એવી તક ન યુગાવીએ તે જોઈએ. વર્ષો પછી ગાંધીજી અવતારરૂપે પૂનરી, ત્યારે ભવિષ્યના લોકો પણ એમ જ આપણી ઈર્ષ્યા કરતા હશે. આપણે ગાંધીજીનાં પચ્ચામૃતાનું પાન ન કરીએ. એમની સંતવાણી પ્રગાણે નહિ વર્તાએ, એમને પચ્છે ચાલીને હિંસાથી પેરાયેલા જગતનો ભચાવ કરવા એમના સૈનિકો નહિ બનીએ, તો આપણે એક મોટા દ્રોહ કર્યો છે એમ ભવિષ્યનો ઇતિહાસકાર નોંધશે.

આવું કંઈક ધોવા ક્યારે કટિબદ્ધ થઈશું?

જીવનમાં મૃત-ઉત્સવોનું સ્થાન

વેળા-

શ્રી. વલ્લભાઈ શાહ

મનુષ્ય પોતાને જીવવાળી માનતો હોય કે નહીં યુગનો પ્રતિનિધિ માનતો હોય, પરંતુ તેના જીવનવિકાસમાં તેને મૃતો અને ઉત્સવોનું સ્થાન છે જ નહીં તેના જીવનને દૈનિક બનાવે છે અને ઉત્સવો તેમાં મુદરતા તથા આનંદ પૂરે છે.

શ્રી. વલ્લભાઈ શાહ દાર્શનિકાવાદના અગ્રણી લેખકોમાં છે. એમણે 'સ્વ મહાદેવભાઈ,' 'લૂટ આવે તો ?' વગેરે પુસ્તકો લખ્યા છે. ખૂબ સોશિયલિસ્ટ થયેલા 'નવરસના' માસિકના એ સંપાદક અને વંત્રી હતા એમનો આ લેખ 'અખંડ આનંદ'ના નવમા નવા વાંચકોને એક સરખી જ પ્રેરણા આપશે.

ઉમરના મૃત-ઉત્સવના દિવસો ચાલે છે. જીવનના ઉત્સવ નિમિત્તે મંદિરોમાં દીપમાળ પ્રગટે છે, શોભા-શબ્દગાર ધાય છે. ઘરમાં આળંગને સારુંસારું ખાવાનું મળે છે અને કન્યાઓ નવાનવા વસ્ત્રાદિકારો પહેરીને આનંદ-ઉદ્વેગથી હરેફરે છે ને ગીતો ગાય છે. નારીસમુદાય પોતાના ખાસ મૃતો જીવે છે ને ઉપવાસ, એકઠાણું વગેરે નાનામોટા તપસ્યમનાં કરી કરે છે. સંપ્રદાયના નિધિ અનુસાર ધાર્મિક અવલુભન ચાલે છે. સજન-કીર્તન, કથાવારતા ને પારાયણ-સમાહ વગેરે ચાય છે અને ચારે બાજુ જાણે ધર્મનો મહિમા ગવાતો હોય એવું વાતાવરણ સર્જાય છે.

આમ તો આપણા દેશમાં આજુ વરસ નાનામોટા તહેવારો, મૃતો અને ઉત્સવો આવ્યા જ કરે છે, પણ આ આવણે માત્ર તો અનેક પ્રકારના તહેવારો અને ઉત્સવોના મહિનો છે. આવણિયા સોમવારનું ખાસ માહાત્મ્ય, અળેવ તો મોટા તહેવાર; જોળચોથ, નાગપાંચમ, રાંધણુંછંદ અને શીતળાસાતમ તો ખાસ શોકમૃતના દિવસો; જન્મદિવસો તો જાણે મોટામાં મોટા ધાર્મિક ઉત્સવ, જૈન શોકોનાં પુણ્યજીવન પર્વ પણ આમાં જન્મ-આમ આ મૃતમાં શોકો અનેક પ્રકારના મૃત-નિયમો છે, ઉત્સવો જીવે છે ને અદ્વાસક્તિ સાથે આનંદઉદ્વેગનું એવું રંગબેરંગી ઘેરું અને વ્યાપક વાતાવરણ બને છે, કે અહારથી આવેલા અજાણ્યા પ્રવાસીનું સ્થાન પણ ખેંચાયા વિના ન રહે.

શોભા મોટા મૃતોને ખાદ્ય કરતાં ખાસ

ખાસ રાષ્ટ્રીય મહત્વના મૃતોને કીકીક બહેરાત અને પ્રયાસ કરવા છતાંય જે જનસમુદાય એકઠો નથી થઈ શકતો તેના કરતાં તો ક્યાંય વિશેષ મથક સમુદાય આ તહેવારોમાં કોઈના મક્કા સિવાય આપોઆપ અંતરની ઊંડાંથી ખડાર નીકળી પડે છે. એ બતાવે છે, કે શોકજીવનમાં આ બધાં મૃત-ઉત્સવોનું કેટલું જાગરું મહત્વ છે. ત્રાસનામ અને ઘરેઘરમાં એક જ પ્રકારની ભાવના અને એક જ મહા લગભગ એકસરખી ઉત્કંઠતાથી જ વ્યક્ત થતી ભેલામાં આવે છે.

શોકજીવનના ઘડતરમાં આટલું મહત્વ ધરાવનાર આ મૃત-ઉત્સવોના યોજનારાઓનો જ્યારે વિચાર કરીએ છીએ, ત્યારે તેમની દૂરદ્રષ્ટિ અને શોકજીવનની નાડ પારખવાની શક્તિ વિશે આદર અને અહોભાવ થયા વિના રહેતો નથી. અલબત્ત, આ મહાપુરોષોએ આ બધા મૃતો અને ઉત્સવ પ્રાછળ જે પ્રાલુવિકાસની દ્રષ્ટિ રાખી હતી, તે દ્રષ્ટિ તો લગભગ બૂસાઈ ગઈ છે-લુપ્તાઈગઈ છે. કેટલેક ઠેકાણે એની વિડબના પ્રજા થઈ છે અને તેથી મૃત-ઉત્સવને પરિણામે શોકોને જે હાસ થતો તેથીએ એને ખદલે કેટલેક ઠેકાણે તો પારવિનાની હાનિ પણ થઈ રહી છે; પણ તેમાં મૃત-ઉત્સવનો ટોચ નથી. બીજા અનેક કારણસર સમાજમાં વ્યાપી ગયેલાં અજ્ઞાન, અધમજ્ઞા, વહેમ અને પાખંડ આ મૃત ઉત્સવોમાં પણ ઘૂસી ગયાં છે, છતાંય શોકજીવન ઉપર એની જે હાડી પકડ રહી છે, તે મૃત-ઉત્સવો શોકજીવનના ઘડતરમાં

કેટલા જળવાન તત્વરૂપે કામ કરી શકે તેમ છે તેનો સરસ ખ્યાલ આપે છે.

તહેવારો, ઉત્સવો ને વ્રતો કંઈ આપણે ત્યાં જ છે એવું નથી, દરેક કાળમાં દરેક દેશમાં ને દરેક સમાજમાં આવા વ્રત-ઉત્સવો અને તહેવારો હોય છે જ. આથી જ આપણને કોઈ પણ દેશનો કે સમાજનો અમુક કાળનો ચોક્કસ ઇતિહાસ જાણવો હોય, તો તે તે સમાજના તે તે કાળના, વ્રત-ઉત્સવો કે તહેવારોનો અભ્યાસ કરવાથી એ વખતની પરિસ્થિતિનો ખજૂ સારી રીતે ખ્યાલ મળી જાય છે. એના ઉપરથી એ વખતના લોકોના રીતરિવાજ, આચારવિચાર, માનસ, આશા-આકાંક્ષા, રુચિ, વૃત્તિ વગેરેનો પૂરો ખ્યાલ આવી જાય છે.

તહેવારો, ઉત્સવો અને વ્રતોની યોજના કોઈને કોઈ ઉપયોગી સામાજિક હેતુ પાર પાડવાની દૃષ્ટિએ જ થયેલ હોય છે; એટલે ઉત્સવો અને વ્રતો એ જીવન જેટલાં જ વિશાળ અને વિવિધ હોય છે. આપણે ત્યાંનાં જે તહેવારો, ઉત્સવો અને વ્રતો છે, એ બોધે તો જણાશે કે કેટલાક ધાર્મિક ઉત્સવો છે, કેટલાક ક્રિતના જીવનવિકાસનાં તો કેટલાક સમજિના

કાસ માટેનાં વ્રતો છે. વળી કેટલાક સાંસારિક ભાવનાને વિશુદ્ધ અને ઉચ્ચગામી બનાવવા માટેનાં, તો કેટલાક કુટુંબભાવનાને પરિપુષ્ટ કરવા માટેનાં વ્રતો છે. દરેકની પાછળ મનુષ્યજીવનને જોઈ ચડાવે એવો કોઈ ને કોઈ મહત્ત્વનો સંસ્કાર દઢ કરવાનો હેતુ હોય છે. એટલે વ્રત-ઉત્સવમાં સૌથી મહત્ત્વની બાબત તો એ છે, કે એની પાછળ રહેલ હેતુ અથવા રહસ્યને વ્રત-ઉત્સવ કરનારે બરાબર સમજી લેવાં બોધે. કાળેકાળે પરિસ્થિતિમાં કે એવા હેતુમાં કંઈ ફેર પડે, તો તે મુજબ વ્રત-ઉત્સવનો સ્વરૂપમાં પણ જરૂરી ફેરફાર કરતા જવા બોધે, તો જ એ વ્રત-ઉત્સવનાં નીર વહેતાં અને નિર્મળાં રહી શકે. નહિ તો ગમે તેટલી ઉચ્ચ દૃષ્ટિએ ચોખ્ખેલાં એ વ્રત-ઉત્સવો અર્થહીન, ચેતનહીન, ખાલી ખીળાં જેવા ચોકુળ

જલસા ખની રહે. અને ક્યારેક એથી પણ વધુ વિકૃત થઈને સમાજને ભારે તુકસાન પણ પહોંચાડી બેસે.

દુર્લાભે આજે આપણા મોટાભાગના તહેવારો, ઉત્સવો અને વ્રતોની આવી સ્થિતિ થઈ પડી છે, એની પાછળની દૃષ્ટિ સાવ ભૂલાઈ ગઈ છે, એને યાદ કરવાની પણ કોઈ દરકાર કરતું લાગતું નથી. દર વરસે રામનવમી આવે છે ને જન્માષ્ટમી ઉજવાય છે અને છતાંય રામ કે કૃષ્ણનો જીવનસંદેશ સમાજ ઝીલતો હોય એવું એના સ્વરૂપ ઉપરથી જણાતું નથી. રામાયણ વંચાય છે, ગીતાપારાયણ થાય છે, અર્ધી રાત સુધીના ઉત્તરો થાય છે, ઉપવાસ થાય છે; પણ રામાયણ કે ગીતાના રહસ્યની બાજે ઠેકડી જ ઘતી હોય એવાં સમાજનાં કર્મચરણ છે. રામાયણની પૂજા થાય પણ વચનપાલન જેવી તો વાત જ રહી નથી. વચનસંગની બાજે શરમ જ નથી. ગીતાનાં મંદિરો ખંધાય, મોટા ઉત્સવો થાય; પણ હાથી, ગાય, કૂતરો, બ્રાહ્મણ અને ચાંડાલ એ સૌને સમદૃષ્ટિથી બેવારો ગીતાસંદેશ ઝીલનાર સમાજમાં કરેલો માણસો હજીય અશ્રુત ગણાય છે ને હંડધૂત થાય છે. કૃષ્ણલક્ષ્મિના ઉત્સવો થાય છે, પણ કૃષ્ણને વહાલી એવી ગાયમાતાને ખળવાતું બાજે કોઈને સૂઝતું નથી.

સાંસારિક વ્રતોની પણ એ જ સ્થિતિ થઈ છે. જ્યાંપાર્વતીનું વ્રત હોય કે વટસાવિત્રીનું વ્રત હોય પણ એવું રહસ્ય સમજવા કે સમજાવવાની કોને પડી છે? એ વ્રત જીવત, જાળચોથ, નાગપાંચમ કે શીતળાસાતમ જેવી લોકવ્રતોમાં પણ એ વ્રતનું રહસ્ય પ્રગટ કરતી કથાવારતા ભાવપૂર્વક સંભળાય છે, પણ બીજા જ દિવસથી બાજે એ વ્રતને અને જીવનને ખાસ સંબંધ રહ્યો હોય એવું દેખાતું નથી.

ખરી રીતે તો મનુષ્યના હૃદયની અથવા ચિત્તની કેળવણી કરવા માટે જ આવાં વ્રતઉત્સવો યોજવાનો હેતુ હોય છે. માણસ પોતે પોતાનું આખરી દેવ્ય સ્થિતિને મેળવે

અમુક પ્રકારનો તેણે પુરુષાર્થ દેખવાનો હોય છે. અને તે પુરુષાર્થ શિદ્ધ કરવામાં મદદરૂપ થાય એ પ્રકારનો સંસ્કાર તેના ચિત્ત ઉપર પાડવાના હોય છે. દરેકદરેક વ્રત એ કેઈ ને કેઈ પ્રકારનો સંસ્કાર મનુષ્યદૃઢ્યમાં દેવપણે અદિત કરવાના ઉદ્દેશથી જ ચોખ્ખો હોય છે. જેમ વ્યક્તિમાં તેમ સમાજમાં પણ પોતાના આત્મવિકાસ માટેની વૃત્તિ ક્યારેક જોર કરીને જોડે, ત્યારેત્યારે અમુક અમુક મદ્યજીવ ઉત્કંઠ સ્વરૂપે પ્રગટે છે. કુટુંબશ્રેય, સ્વદેશભક્તિ, મત્યપરાયણતા, શિયળરક્ષા, પરાક્રમપૂજા, બલિદાન, આત્મત્યાગ વગેરે શુદ્ધોથી પ્રભાવિત થઈને કેટલીક વાર તો લોકો જ આવા ઉત્સવો અને વ્રતો નિર્માણ કરે છે ને પછી એ પરપરાગત માલ્યા કરે છે, અનેક પ્રકારના આચારવિચારના ભારે આક્રમણ છતાંય હજી આપણી પ્રજાનું અંદરનું સત્ત્વ સાવ હજુઈ નથી મરુ. એનું કારણ પરંપરાગત મસ્કૃતિનું બીજ જીવતું સચવાઈ રહ્યું છે તે છે. અને લોકહૃદયમાં એ બીજ જીવતું રાખવામાં આવે આ હારવાસ્પદ ગણાતાં વ્રત-ઉત્સવોનો હિસ્સો નાનોસૂનો નથી.

આમ મહાપુરુષોથી માંડીને સામાન્ય લોક-અમુદાયસુધી સીએ વ્રતોનું માહાત્મ્ય અને ઉત્સવોની ઉપયોગિતા સ્વીકારી છે. દરેક ધર્મશાસ્ત્રોમાં અહિંચા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય અને અપરિશ્રદ્ધ એમને પાંચ મહાવ્રત તરીકે ઓળખાવવામાં આવ્યાં છે અને તેમનો મહિમા પણ વર્ણવેલો છે. વળી મનોપ, શુચિતા, અન્ધા, સ્વાધ્યાય, પ્રાર્થના, તપ, અંધમ વગેરે નિધર્મોનું પણ મનુષ્યના આત્મવિકાસમાં કેટલું મહત્ત્વ છે તે ગાંઠ જતાવવામાં આવેલ છે; પરંતુ આ બધા યશસ્વિયોનું પાલન કરવાથી શુ શુ લાભ થાય તેનું જે કાર્ત્તનિક વિવેચન કરવામાં આવે, તો કેટલા લોકો સમજી શકે ? વ્રતોપ અને બ્રહ્મની તાત્ત્વિક છબાવટ કરવાને બદલે એની શુભ અસર અને નક્કર લાભ સમજાવતી કેઈ કથાવારતા કહેવામાં આવે, તો લોકોના હૃદયમાં એ

મદ્યજીવનો મહિમા તુરત અકિત થઈ જાય છે. અભ્યાસ, ચિંતન, ધ્યાન, વૈરાગ્ય, પ્રાયશ્ચિત્ત વગેરે બધાં આત્મવિકાસનાં આંતરિક સાધનો છે; પરંતુ સામાન્ય લોકો માટે બાહ્ય તેમ જ સ્વયં સાધનોની જ જરૂર છે, એવી વિચારણામાંથી જ તહેવાર, ઉત્સવ અને વ્રત વગેરેનો ઉદ્ભવ થયો હશે. મનુષ્યનું ચિત્ત બરાબર કેળવાય નહિ, એના પર વારંવાર અમુક પ્રકારના સંસ્કાર પડીપડીને એને ચોક્કસ વલણ આપે નહિ, ત્યાં સુધી મદ્યજીવો પૂરેપૂરા ખીખી શકે નહિ. લાખો-કરોડો સામાન્ય મનુષ્યોના ચિત્તની આવી કેળવણી માટે તહેવારો, ઉત્સવો અને વ્રતો એ ભારે, મોટું અને અમૂલ્ય સાધન છે. આથી જ મનુષ્યના વિકાસ માટે જે જે મદ્યજીવોની જરૂર છે, તેનો વિચાર કરી કરીને સમાજનાયકોએ કેટલાક જરૂર તહેવારો ને ઉત્સવો યોજી દીધા હશે અને કેટલાક તો લોકોએ સ્વયંભૂતિથી સ્વીકારી લીધા હશે.

આપણે આગળ એટું કે તત્ત્વનું માણ્યને જે વસ્તુ એમને એમ સમજાય તે સામાન્ય માણસને સમજાવી કેટલું છે કાખજા તરીકે પ્રજા સત્યન-સત્ય એ જ પ્રજા છે, સત્ય મિત્રાય બીજું કંઈ છે જ નહિ એવાંએવાં પ્રચલિત વચનો તો સૌ જોલે છે, પણ તત્ત્વનું પુરું સિવાય દરેક જોલનાર એનો તત્ત્વ-અર્થ સમજે છે, એનું તો કેઈ માનશે નહિ. એને તો સત્યની તત્ત્વચર્ચા કરતાં હરિશ્ચંદ્ર રાજાની વાર્તાથી વધુ અસર થાય. એના કરતાય વધુ અસર વળી સત્યનારાયણની કથાથી થાય અસત્ય આચરનાર માણસ તત્કાળ જમે તેવો લાભ ઉઠાવતો દેખાય, પણ અતિ તો એની દુર્દશા જ થાય છે અને અત્યંત પાલન કરનારને જમે તેવાં કષ્ટ સહન કરવાં પડે તો દે. એ એ સત્યને વળગી રહે તો ભગવાન એને છાંડવે છે ને એની બધી કામના પૂર્ણ કરે છે એવી એવી દાષ્ટ્યનિક વાતોથી સરપૂર સત્યનારાયણની કથા સ્વીકારનારા મનમાં એવો જ ઉચ્ચ આશય હશે, કે કંઈ નહિ તો યે આ દેવે કરોડો માણસો પાસે સદાય મહિમા ગવાયા

કરશે. સત્ય સિવાય બીજું કંઈ સારતત્ત્વ છે જ નહિ, ત્યાં સત્યને છોડવાથી કશું હાથ આવી શકે જ નહિ, એવું તર્કદર્શિનું જ્ઞાન આધારણ હોકાને શી રીતે આપવું? એના ત્રિકાલાખાધિત નિયમ હોકાના મન પર શી રીતે ઠસાવવો? કોઈ પણ પ્રકારની તત્ત્વચર્ચા અને તત્ત્વચિવેચન કરતાં આવી સત્યનારાયણની કથાના ઉત્સવમાંથી જ હોકાના મન ઉપર આખરે સત્ય જ જીતે છે એ ભાવના રૂઢ થઈ છે. પછી ભલે પોતાનામાં તે પાળવાની શક્તિ રહી ન હોય.

ત્રત-ઉત્સવ દ્વારા મનુષ્યમાં તે તે ત્રતમાં અંતર્ગત રહેલ સંસ્કારની શક્તિ આવી જાય છે એવું તો કોઈ કહેતું નથી; પણ એ જાતના સંસ્કારો આખી પ્રજામાં સહજ અને સ્વાભાવિક રીતે પોષાયા કરે છે. છેલ્લી પાંચસાત પેઢીથી કોઈ નિશાળમાં વચનપાલન, ભ્રાતૃભાવ, કે એકપત્નીવ્રતના સંસ્કારનું શિક્ષણ આપવામાં આવ્યું નથી. પ્રજામાં આજે એ સંસ્કારોની શક્તિ છે એમ પણ કોઈ કહેતું નથી; પણ પોતાનાં જીવન અને વર્તન ગમે તેવાં દોષવાળાં હોવા છતાંય આજે હોકામાં વચનની ટેક, ભ્રાતૃભાવ કે એકપત્નીવ્રતના સદ્ગુણો પ્રત્યે જોશી આદરજીવિ રાખવાને જે સંસ્કાર રહ્યો છે, તે તો તેને રામાયણનાં પારાયણ અને રામમહિમાના ઉત્સવમાંથી જ મળેલ છે. પ્રજાચર્ય, ટેક, ગર્વની નિષ્ફળતા વગેરે ઉપર ગમે તેટલાં ઉપદેશાત્મક વ્યાખ્યાન આપીએ અને તે સંસ્કાર દબ કરવાનો પ્રયત્ન કરીએ, પણ રામનવમીના જે ઉત્સવ થાય છે અને રામાયણને મહિમા ગવાય છે એ દ્વારા રચુકૃળની ટેક, વનવાસી લક્ષ્મણજીતું આદર્શ પ્રજાચર્ય અને જનકે રાજાને વિદેહી સાવ એ બધાંની આમસમુદાયના ચિત્ત ઉપર ભારે જોડી અને દીર્ઘજીવી અસર પડે છે. અને તે અંગેના સંસ્કારો દબ થાય છે.

આખું જ લગભગ દરેક તહેવારનું હોય છે. ક્યાંક કુટુંબપ્રેમ ચિરંજીવ કરવાની, ક્યાંક બલિદાનની, ક્યાંક પરાક્રમની, ક્યાંક ધીરજ

અને, કદાચ હર્ષની, ક્યાંક અવિચળ શ્રદ્ધાની તો ક્યાંક શિયળરક્ષણની ભાવના આ ત્રતો દ્વારા લોકહૃદયમાં દબ થતી હોય છે.

કોઈ કહેશે કે જે ત્રત-ઉત્સવમાં આટલી બધી શક્તિ હોય, તો આપણા દેશમાં ત્રતઉત્સવોનો તો તોટો નથી. એની પરંપરા તો સાક્ષ્ય જ કરે છે. ધર્મધોલા હોકા અને ખાસ કરીને સ્ત્રી-સમુદાય તો એમાંથી નંધરો થતો જ નથી. આમ છતાં સમાજમાં સદાચરણ, કથા, હિદારતા, પરાપકાર, નિઃસ્વાર્થતા અને માનવ-પ્રેમના લોપ કેમ થતો જાય છે, અને એની જગ્યાએ સ્વાર્થ, લોભ, ઈર્ષ્યા, કુસંપ, દુરાચાર અને હૃદયહીનતાનું સામ્રાજ્ય જોવામાં કેમ આવે છે? આજે આ પરિસ્થિતિ છે એ તો સૌ બાળીએ છીએ, પણ એનાં કારણો તો સાવ જુદાં જ છે. પરચક, પરાધીનતા અને ગુલામીને કારણે આપણી અવદશા થઈ એ દરમ્યાન ત્રતો અને ઉત્સવોનું પણ રહસ્ય ભૂલાયું અને આજે એ બધામાંથી જીવન અને ચેતન એસરી ગયું છે. તેમ છતાંય હજી એ સાવ નિષ્રાણ કે નિર્જીવ બની ગયું નથી. એમાં તણખો તો હજી પક્યો જ છે. સીધી રીતે બહારની દુનિયાના પ્રવાહોની અસર નીચે આવેલા આપણા શહેરી અને ઉપલા સમાજની સ્થિતિ ગમે તેવી હોય, પણ હજી નીચલા યરના ભારે મોટા વિશાળ સમુદાયને તો સુખદુઃખના, આશાનિરાશાના, આનંદના, ધીરજ અને શ્રદ્ધાના, પ્રેમના, કરુણાના, સંતોષના અને સદાચારના, ઈંડલોકના તેમ જ પરલોકના સંસ્કારો પરંપરાથી ઊતરી આવેલ અને આજે ભલે સાવ નિષ્રાણ થઈ ગયેલ જણાતાં એ ત્રત-ઉત્સવોમાંથી જ મળી રહે છે. એમાં વહેમ, જડતા અને અધઃશ્રદ્ધાનો પાર નથી, પણ એની સાથેસાથે જ એના પડ નીચે ઊંડી શ્રદ્ધા, ધીરજ, શાંતિ, સંતોષ અને બીજા જિમદા સંસ્કારોનું પોપણ થઈ રહ્યું છે એની કિંમત પણ ભેલીતેવી નથી જ. ઉપરનાં નિર્જીવ પડને ઉખેડીને કાઢી નાખવાની જરૂર છે, અજ્ઞાન, વહેમ અને અધઃશ્રદ્ધાનાં બળાં સાફ કરી નાખવાની જરૂર છે; પણ આ બધાં

મત-ઉત્સવોમાં તેા અગ્નિ અને અધશ્રદ્ધા સિવાય કંઈ જ નથી એમ માની સમજ વસ્તુને ભેદ ફેલી દેવા તેવાર યશસ્વિ અથવા દુર્લભ કરીશુ, તેા તેથી આપણે ભારે કિંમતી સાધન ગુમાવી બેસવાનાં જરૂર લાગે તેા મૂળ વસ્તુનું નવેસરથી સંસ્કરણ કરીને પણ લોકસમુદાયની ડેળવણીમાં તે સમાજહક્કના વિકાસ અર્થે તેના પૂરેપૂરો સંદુપયોગ થઈ શકે તેમ છે.

તહેવારો અને ઉત્સવોની આવી શક્તિ પિછાનીને જ સમાજના આગેવાનોએ તેનું ભારે મૂલ્ય સ્વીકાર્યું છે, પણ હજી એ દિશામાં ભેઈએ તેવા પ્રયત્ન થયા નથી, એ વાત સાચી છે બાકી જ્યાંજ્યાં એવા પ્રયત્ન થયા છે, એનું પરિણામ ભારે ચત્કારિક જ આવ્યું છે ચૈતન્યના હિપ્પેશથી રાધાકૃષ્ણની ભક્તિ કેટલી વધારે વિશુદ્ધ થઈ એ તેા એ ક્ષેત્રના અનુસર્ણને જ ખ્યાલ આવે લોકમાન્ય જેવા લોકનાયકે અલુપતિ-ઉત્સવની નવી જ યોજના કરી તેણે લાઓકરોડોના આમ સમુદાયને કેરી રીતે આકર્ષી, કેવી ભાવના જગાડીને એ વિરાટને એક સૂત્રમાં પરીવી દીધો, એ તેા આપણા સૌના તાબ જ અનુસર્ણની હકીકત છે એમ કરી એ મહાપુરુષોએ આપણને રક્તો ખતા પો છે છેલ્લા પચીસ-ત્રીસ વરસમાં આપણે ઘણાઘણા રાષ્ટ્રીય તહેવારો ઊજવતા આ યા છીએ, પણ મોટા શહેરોને બાદ કરતાં કંઈકો લોકોના હૃદય સુધી પહોંચી શકાય એવું એ દિશામાં હજી આપણે કરી શક્યા નથી અલુપતિ-ઉત્સવને જ રીતે કંઈકો મહારાષ્ટ્રીઓ, કોઈ પણ આગેવાનની સૂચના વિના આપેઆપ અતરની સહજ ઊર્મિથી જે રીતે ઊજવે છે તે રીતે જ વાગ્ય અને જરૂરી એવા તમામ પ્રાચીન, ધાર્મિક, પૌરાણિક, સાહ્યારિક કે અર્વાચીન રાષ્ટ્રીય, સામાજિક તહેવારો અને ઉત્સવોનું થઈ જવું ભેઈએ

આજે તેા આપણે રા. વમી, જન્માષ્ટમી

એનો જીવનસંદેશ સમજવાની તકલીફ લેતા નથી આવણું માસમાં ઘણા સોડો તેા ઉપવાસ વગેરે ભારે કઠિન અને આકરા તપ કરે છે, પણ એનું રહસ્ય સમજ્યા વિના મોટે ભાગે ચાલ્યા આવતા ચીલે-ચીલે જ થતું હોવાથી એમાંથી સમાજને વિશુદ્ધ કરનાર પ્રાણ કે ચેતન પ્રગટતા નથી અને તેથી સમાજને ખાસ લાભ થતો નથી ઊડકું કેટલીક વાર નુકસાન પણ થાય છે હા ત હોળિકા-ઉત્સવ જેવા ઉત્સવોનું ખરું રહસ્ય આપણે ભૂલી ગયા ખરી રીતે તેા કામઢહનના એ પર્વને દિવસે આપણામાં જે કંઈ દુષ્ટ હોય, અનિષ્ટ હોય તેને ખાળી ખાખ કરી નાખવાનું છે અને બહેર ઉત્સવ તરીકે તેમ કરીને લોક-સમુદાયમાં અનિષ્ટઢહનની, કામઢહનની સામુદાયિક પ્રેરણા અજાત કરવાની છે એ બધું ભૂધીને તેા બહુ આપણે આપણી સુરચિન અને શુભ સંસ્કારોનું જ બેમાર દિવસ માટે ઢહન કરવા નીકળ્યા હોઈએ તેવું એ ઉત્સવનું રૂપ થઈ પડ્યું છે

વળી ઉત્સવ કરતાં વધત એ તેા ચડિયાતી વસ્તુ છે ઉત્સવ તેા કોઈ ભૂતકાલીન ઘટના અથવા સંસ્કારનું બહેર સ્મરણ છે, બહેર પ્રતિષ્ઠા છે એટલે એના માત્ર લાભ નો છે જ, પણ એ કરતાં વધારે વિશેષ દરરૂપે એ સંસ્કાર માણસના અતરમાં અકિત થઈ શકે એટલા માટે આપણા લોકોમાં અતતબતનાં વતો પ્રચલિત કરવામાં આવ્યા છે અને એ સંસ્કારનું મહત્ત્વ અને ગાંધીય મનુષ્યના હૃદય પર બરાબર કસે એટલા માટે સાધારણ રીતે દરેક મતની સામે પ્રાર્થના, ઉપવાસ, અનશન, અશુદ્ધ પ્રકારના ખાનપાન અને નિદ્રાનો ત્યાગ, તપ, સયમ વગેરે વસ્તુઓ જોડાવેલી હોય છે.

સંસ્કારની ડેળવણી એ નો સર્વોચ્ચ ડેળવણી ગણાતી હોય, તેા મતનિયમ એ ડેળવણી માટેનાં ઉત્તમ સાધનો છે મદ્દા અને જ્ઞાનપૂર્વક મત કે નિયમ લેવાથી મનોબળ દબ થાય છે ચિત્તની ચચળતા દૂર થઈને એક પ્રમારની શાંતિ મળે છે કેટલાક લોકો કહે

છે કે નિયમ સારો હોય, ઉપયોગી હોય તો તેનું પાલન કરવું; પણ તેને અંગેની અવિચળ પ્રતિજ્ઞા કે વ્રત લેવાની શી જરૂર છે? વ્રત કે પ્રતિજ્ઞા લેવાની જરૂર તો નળળા મનના માણસને માટે છે વગેરે. આમ કહેનારા પોતાની જાતને લાલે દદ મનના કે ઊંચી સમજણવાળા માને પણ જગતનો આજ સુધીનો અનુભવ આથી જુદા પ્રકારનો છે. મનુષ્યચિત્તના સુબુધ્ધિને જેણે ધરાખર જાણ્યા છે એવા જ્ઞાનીઓ ને અનુભવીઓનું વચન છે, કે મનુષ્યના વિકાસ ઘણી સારી પેઠે ન થઈ જાય ત્યાં સુધી તેને વ્રતનિયમની આવશ્યકતા છે જ; કેમ કે વ્રતનિયમ એ માણસની રક્ષા કરનાર વાડ છે. એના ચંચળ મન ઉપર જે જે આકર્ષણ થયાં હરે એની સામેની ઢાલ છે. જે જે લોકો એ રસ્તે ગયા છે, તેની એણે રક્ષા કરી છે; એટલું જ નહિ પણ આત્મવિકાસમાં લારે મહાન લાભ કર્યો છે. એથી ઊલટું વ્રત નહિ લેનારા માણસોમાંથી મોટા ભાગના લોકો પહેલી જ મુશ્કેલી આવતાં પૂરી જાય છે અને પોતે જ ઉપયોગી કે જરૂરી નેલ નિયમને વળગી રહી શકતા નથી. આથી યજ્ઞિના જીવન માટે તેમ જ સમાજજીવનની રક્ષા અને વિદ્યાસ માટે અમુક ચોક્કસ પ્રકારનાં વ્રતનિયમોની લારે આવશ્યકતા છે.

દરેક ધર્મોએ આવાં વ્રતનિયમની આવશ્યકતા સ્વીકારી છે. શાસ્ત્રોએ એવી આજ્ઞા આપી છે ને મહાપુરુષોએ એવી પ્રજ્ઞાલિ ઊભી કરી છે.

મનુષ્યના કે સમાજના જીવનવૃદ્ધિમાં વ્રતનિયમોનું આટલું મોટું મૂલ્ય હોય, તો પછી સમાજના અગ્રસરોના ધર્મ થઈ પડે છે, કે ચાહું તમામ વ્રત-ઉત્સવોને એમણે વર્તમાન યુગની પરિસ્થિતિ અનુસાર નહું સ્વરૂપ, નવો પ્રાણ અને નહું જીવન આપવું બોધ્યો. જરૂર અનુસાર નવા તહેવારો અને નવાં વ્રત-ઉત્સવો રચવાં બોધ્યો. દરેક ધર્મ સ્વીકારેલ પાંચ મહાવ્રતો-અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, અશ્વસ્ય અને અપરિબ્રહ્મને તો ગાંધીજીએ સ્વીકાર્યાં જ પણ આ યુગની વિશિષ્ટ પરિસ્થિતિને જ્યાં તમામ

રાષ્ટ્રોને એમણે કંટલાંક નવાં વ્રતો રચ્યાં છે અને પેલા મહાવ્રતના પેટામાં આવી જાય તેવા કંટલાંક નિયમોને સ્વતંત્ર વ્રતનું મહત્ત્વ આપ્યું છે. દા. ત. અસ્વાદ, શરીરશ્રમ, સર્વધર્મ-સમભાવ અથવા પરમતસહિષ્ણુતા, સ્વદેશી અને સ્પર્શભાવનાને તેમણે સ્વતંત્ર વ્રતો ગણાવ્યાં છે. અને તેથી જ અસ્પૃશ્યતાનિવારણ અથવા તો નિત્યકાંતણ એ કેવળ અમુક સમય પુરતી ચલાવવાની રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિ નહિ, પરંતુ મનુષ્યના મનુષ્યત્વને લજવનારી ઉચ્ચનીયની ભૂંડી બેદલાવનાને ભૂંડી નાખનાર તથા શરીરશ્રમનો મહિમા સમજવનાર આ યુગનાં મહત્ત્વનાં વ્રતો છે જે દેશની આખાડીને અને સંસ્કૃતિને આધાર ગાય ઉપર હોય તો ફેંટા કરીને ગાયોને પાંજરાપોળમાં સાચવવાની પ્રવૃત્તિ જ નહિ; પરંતુ જે કુટુંબ એક ગાય પાળે નહિ તે મહત્ત્વના જીવનવ્રતનો ભંગ કરે છે એવી માન્યતા, આથી પ્રજામાં ઊંડી ઠસાવી દેવી બોધ્યો. આ કંઈ સાવ નવી વસ્તુ નથી. ગોપાલન અને વૃક્ષારોપણ આપણે ત્યાં હમેશનાં વ્રત અને ઉત્સવરૂપે જ ગણાતાં આવ્યાં છે ને તેના ઉત્સવો લોકોએ પેઠીઓ સુધી ઊજાવ્યા પણ છે. આવે તો પ્રાણ ગયા ને ખોખાં રહ્યાં એવી સ્થિતિ થઈ છે.

હવે આ સ્થિતિનો પુનરુદ્ધાર કરવાની જરૂર છે. આજનાં વ્રત-ઉત્સવોમાં જે અજ્ઞાન અને પાળંડ ચાલી રહેલ છે, તેથી એ વ્રત-ઉત્સવો પ્રત્યે જાણુએ કે અવગણુના દર્શાવવાને બદલે એનું નવસંસ્કરણ કરવા માટે પ્રયત્નો કરવા બોધ્યો. મનુષ્યના ચિત્તને વ્યસ્કારી તથા હિર્વગામી બનાવવામાં તથા લોક-સમુદાયનું સાચી દિશામાં વૃદ્ધિ તથા વિકાસ કરવામાં સામુદાયિક વ્રત-ઉત્સવો લારે મોટો ઉપયોગ છે, એટલું સમજી લઈ એ દિશામાં જરૂરી પુરુષાર્થ કરવાનું સમજી વર્ધનું કર્તવ્ય થઈ પડે છે. એ માર્ગે લગભગ કંઈ જ ખચ વિના, નવી સંસ્કૃતિ કે નવાં વ્રતો ઊભાં કર્યા વિના આપણે લારે મોટાં પ્રગતિનાં કાર્યો સાધી શકીએ એવો અવકાશ અને અનુદ્યોતતા છે.

રાણી

લેખક
શ્રી. રતિલાલ અદાણી

રાણી-ગામડાની કૂલવાડીનું એક ડિથક કૂલ એ કૂલવાડીને નથી મળત ખાતર નથી મળતો મોઢ, નથી મળત રાણી નથી મળતી માવજત અને છતાંય એ કૂલવાડીના લિપટતા કૂલમા ટેવી મુવાસ છે ! કેવું સુંદર છે ગામડાની કૂલવાડીઓને રીતસર ખાતર અને વખતસર મોઢ મળે, સમયસર પાણી અને કાળજીથી માવજત મળે તો પછી તુઓ એ કૂલવાડીના કૂલની મુવાસ અને સોંદર !

શ્રી રતિલાલ અદાણી ટાઠિયાવાળી ગામડેવાની એક અગાળી સર્યા નવોદન મટળ (વરવડા)ના સ્થાપક અને સચાલક છે કટીકું મે નામ ન્યા' એ એમનું પદેલ પુરતલ એમા એગની મગ ગાણી દહિનો પરિચય મળે છે

સવારના ઝાખા અજવાળામા આતીડા સીમ સણ્ણી રવાના થતા હોય, પખીડા માળા છાડીને વિહરવા માંડતા હોય, એવે ટાણે નહીને સાથે કાઠે આવેથી સરવાડની જાકમાથી છસાત વરસની નાનકડી રાણી ધરિધરિ પગથિયાં કિતરતી હોય છે. એણે સરત સરેલી ધાવરી, જલગેટા સાતડું પોલકું અને ડાળિયા સાતની એકણી એડી હોય છે માથે નાનકડી ઉટેણી, એના ઉપર દૂધે સરેલી અળમોઝળ જાવરણી, અને જાવરણી ઉપર ટચકડી ટપ્પડી હોય છે ખીવતી કળી જેવી રાણી મનમા મનમાં ગવાતા કોઈ ગીત સાથે હાથના હાવભાવ રમાડતીરમાડતી ધરિધરિ પગથિયાં કિતરીને નહીના વહેતા પાણીમા પગ મૂકે છે કોઈ ઔધેડ સરવાડલુને નાનકડું રૂપ ધારણ કરવાના કોડ બગ્યા હોય એવી પ્રીઠ અને ઠરસાદાર ચાસે જળખળ વહેતા નીર કિતરી, લાખો વેકરાનો પટ વી ધીને, એની એ ઠરસાદાર ચાસે ચાલતીચાલતી રાણી મારે ક્ષણે આવીને જોશી રહે, અને લાખો મીંગે ટહુકો કરે 'એ હું હ્યો...ય.'

સવારમાં કિડીને મારા બગીચામા ખીલેલા કૂલને રમાડતો હોઈ, કે કૂલગાડને પાણી સંચિતો હોઈ ત્યાં હમણે આ મીઠો ટહુકાર સાલળવા મગે 'એ હું હ્યો...ય'

અને એ મીંગે ટહુકો ફગીફગ સાલળવા

માટે બાણે સાલળતો ન હોઈ' એમ બગીચાના ખીલેલા કૂલની વચ્ચે લટાર મારતો રૂઢ એટલે થોડી ખીજમા રાણી લાખો ટહુકો કરે 'એ હું હ્યો...ય'

રાણી પાસે દૂધ લેવા તપેથી મૂડ એટલે રાણી માથેથી જાવરણી કિતરે એક પછી એક ટપ્પડી સરતી બંધ, અને એક, બે, ત્રણ, ચાડ, એમ ગણીગણીને તપેથીમા કાલવતી બંધ.

'રાણી, ટપ્પડી પૂગી તો સર'

'આનાથી પછે કેટલીક લડાય' રાણી સરેથી ટપ્પડી મારે સાથે ધગીને જવાબ આપે.

'અને કેટલી ટપ્પડી સગી ?'

'ચાડ'

'ના, ના ત્રણ થઈ'

બાણે એની પ્રમાણિકતા અને સચ્ચાઈ ઉપર પડેલો ઘા અસહ્ય લાગ્યો હોય એમ છહેડાઈને રાણી જળ દઈને તપેથીનું દૂધ જાવરણીમા પાણી કાલવી ને. અને ફગી કાળજીથી દૂધ સરે 'એક-બે-ત્રણ અને હ્યો, જુઓ આ ચાડ હુવે ?'

'હવે બરોબર...''

'પેવાય મે ટો ચાડ ટપ્પડી જ સગી ટી.'

રાણી હાથનો ચટકો મારીને બોલે

'તો મારી શૂવ થઈ હશે'

'અમે કોઈ દિ' ખોડું ના બોક્ષએ' નાનકડી રાણી ગર્વપૂર્વક બોક્ષી બેઠે એવે

વખતે એના મોઢાની ખુમારી જોયા જેવી હોય.

દૂધ લરીને રાણી તરત જ ચટચટ કરતી ઉતાવળી ઉતાવળી ખીજે દૂધ દેવા ચાલી બય.

સાંજ નમવા માંડે, સાંતીડા સીમમાંથી પાછા ફરવા માંડે, પ'ખીડાં ચારે ચરીચરીને માળામાં ભેસવા માંડે, આયમણી દિશામાંથી ઊઠતા ગલાલના ગોટગોટા ધરતી ઉપર પથરાવા માંડે, ત્યારે ફરી રાણી-એનો એ પોશાક અને એની એ ચાલ, એની એ મસ્તી અને એનો એ ઠસ્સો, એની નાનકડી રાણી-નદીના પાણીમાં છબ્બછબિયાં બોલાવી, વેળુનો લાંબો પટ વીધી, ગળામાં કોઈ ચીતની કડીઓ ઘૂંટતીઘૂંટતી આવીને ટહુકો કરે: 'એ હૂંઠ લ્યો...ય' કોઈ કોઈ વાર દૂધ ઘર્ષને રાણી ત્યાં ને ત્યાં બજો ક'ઈક ઉંડા વિચારમાં પડી ગઈ હોય એગ ઊભી રહે.

'કેમ રાણી! ખીજે દૂધ દેવા નથી જતું?'

'ના, ના.'

'તે, ઊભી કેમ? તારે મોઢું નહીં થાય?'

'મઠ થાય.'

'તો ઊભી રહેજે અડધી રાત સુધી હો જન!'

'ટો આ હાલ્ય.' કહેતીકને રાણી માથે બોલરણી ફંગોળતી ચાલવા માંડે.

વળી જે ડગલાં માંડીને પાછી ફરે.

'કેમ?'

'એક ફૂલ લઉં?'

'હું કડીશ?' મને ય કોઈ કોઈ વાર એની તોતડી બોલી બોલવાનું મન થઈ આવે.

'કડહું!'

'પણ વાટ તો કર, ફૂલને શું કડીશ?'

'સૂંઘહું.'

'ટો હે.'

અને બજો એક ઊઘડવું ફૂલ ખીજ ખીજેલા ફૂલને ભેટવા જતું હોય, એક સુવાસ ખીજ સુવાસને મળવા જતી હોય એમ નાનકડી રાણી ધીમેધીમે શુભાખના ક્યારા પાસે બય, હળવેકથી મોઢું મળતું બેઈને ફલ પસંદ

કરીને ચૂંટી કાઢે અને ત્યાં ને ત્યાં બેચાર ઊંડા ઢમ જેવીને ફૂલને સૂંઘે લે. પછી માથે 'અળમોકળ બોલરણી ચૂકી બન્ને હાલમાં ફૂલને રમાડતી રમાડતી રાણી ધીરેધીરે સંધ્યાના શુભાખી રંગમાં નાહતીનાહતી નદી ઊતરી બય. એ સામે કાંઠે પહેંચે ત્યાં સુધી હું એનો ઠસ્સો અને એની ચાલ, એના હાવ અને ભાવ, એની બાલસહજ રમત જોયા જ કરું.

કડકડતો છશિયાળો હોય, તોપણ વહેલી સવારે રાણીએ આવીને ટહુકો કર્યો જ હોય: 'એ હૂંઠ લ્યો...ય'

'અરે રાણી, આ ટાઢમાં ક્યાંક કરી જઈશ.' એરડીની હૂંફ છાડીને બહાર આવવાનું મન ન થાય એવી કડકડતી ટાઢમાં બોસરીની કેરે આવીને ઊભેલી રાણીને હું કહું.

'ટાઢ હોય ટે હું હાય? હૂંઠ લેવા ટો આવવું જ પડે ને!' દૂધ ભેરતાંભરતાં રાણી જવાબ આપે.

'પણ તારા બાપને મોકલતી હો તો!'

'એટો ક્યાંકના ખંડડાંલઈને સીમમાં બ્યા.'

'તો તારી બાને મોકલવા.'

'એને ઘડવું કામ હોય ને!'

'તે તું કાંઈક બોલીને આવતી હોય તો?'

'અમને ટમારી જેવી ટાઢ નો વાય.'

રાણી માથું ડોલાવતીડોલાવતી બોલે.

'પણ આ તારા પગ તો બે. એમાં તો ચીરા પડ્યા છે.' એના પગ બેઈને મને થયા આવે.

'ટે ટાઢમાં પાણી ઊઠડવું પડે એટલે પગ ટો ફાટે જ ને!' રાણી પોતાના પગ તરફ બેપરવાઈથી એક નજર નાખીને જવાબ આપે...

ચોમાસું હોય, ચોટોશણો વરસાદ વરસતો હોય તોય રાણી તો સવારે અને સાંજે દૂધની બોલરણી લઈ આવીને ઊભી જ હોય. એ 'હૂંઠ લ્યો...ય...'

'પણ રાણી, નદીમાં પૂર આવશે તો ક્યાંક તણાઈ જઈશ.'

‘મડ ટણાઈ બટા.’

‘પછી દૂધ દેવા ડોલુ આવશે?’

‘ટમને, ખખડ.’ રાણી કુંડો જવાબ આપીને દૂધની ટપૂડી સરવા માંડે.

‘પણ રાણી, આ બાથરૂમમાં વરસાદનું પાણી પડે એટલે દૂધ વધી જાય એનું શું?’

‘હા, એમ કંઈ વટે કાંઈ?’

‘પાણી પડે તો નો વધે?’

‘હો આ વઢાડે હૃદય હવે કાંઈ?’ રાણી બે ટીપા ઉમેરણ નાખે.

‘કોઈક વાર દૂધ લઈને રાણી થોડીવાર બાંસી રહે અને પાંછી વાતે વળગે.’

‘આ ટમાડો વાછડો કેટલા-વરહનો થયો?’

‘જે વરહનો.’

‘ટા ટા બહ મોટો ઠઈ ગયો હો!’

અને પછી સામે કોઈ વાતો કરનાર ન રહે એટલે રાણી ફનીના હોંચકા ઉપર બેસે. નાનાનાના મગની નાનીનાની કેસ મારી હોંચકો ફંગોળે. હોંચકાની સાથેસાથે એનું મન પણ હોંચોળે ચડે. નિર્દોષતામાં પ્રસન્નતા ભળે અને એની કાલી, તોતડી બોલીમાં જવાતી કો ગીતની એકાઠ લીટી દ્વારા એનો આનંદ વ્યક્ત થાય.

‘અરે રાણી! તારે મોઢું નહિ થાય?’

અંધારું થવા માટે એટલે હું એને યાદ આપું.

‘મડ મોઢું થાય.’ હોંચકતાં હોંચકતાં રાણી જવાબ આપે.

‘મડ મોઢું થાય વાળી! તારી, મા, સકશે તને!’

‘મુઠ લહે.’

‘તું અવળચડી લાગ છ હો રાણી!’

‘મડ અમે અવળચડી ડયા.’ અને બહુ આસપાસ કોઈ કુનિયા નથી એમ મસ્ત ખનીને હોંચકતાં હોંચકતાં રાણી ગાવા માંડે.

‘વાયડા વનવગડાના વાટાટા

વા વા વટોળિયા...

‘તને આ ગીત કોણે શિખવાડ્યું રાણી?’

‘ટમને ખખડ.’ રાણી છલૂકો કરીને

જવાબ આપે. અને પછી બહુ અંધારું થવાનું એકાએક લાગે થયું દોષ એમ એકદમ હોંચકેથી ઠેકઠો મારી, બાથરૂમી માથે મૂકી, ઉતાવળી ‘ટોડી’ બધ

‘હે રાણી, તને શેર દૂધ દેવા આવવામાં કંટાળો નથી આવતો?’ કોઈકવાર રાણી હોંચકે બેઠી દોષ ત્યારે હું એને પૂછું.

‘આવે દોષ શું કામનો?’

‘હ કોઈ દિ દૂધ દેવા આવવાની ના ન પાડે ખરી?’

‘હૃદ’ દેવા તો આવતું જ પડે ના! બહુ એ તો એની સહજ ફરજ છે એવો જવાબ આપતાં બોલે.

‘તને કોઈકિ ભણવાનું મન થાય ખરું?’

‘અમારે ઈ નો પોહાય.’ રાણી ગભીર ખનીને જવાબ આપે.

‘કા નો પોહાય?’

‘પછી હૃદ દેવા ડોલુ આવે?’

‘દૂધ દેવામાં તો અરથો કલાક બધ.

પછી આખો દિ છુ કર?’ હું પૂછું.

‘પછી ઘડનું કામ કરિયે.’ રાણી કહે.

‘આખો દિ ઘરનું કામ દોંય?’

‘ઘડનું કામ ઠઈ ડચે ટો સીમમાં બાઈ.’

‘તારા ખાપાને કહું’ અને તને નિશાળે બેસાડે-તો?’

‘પણ અમારે ઈ નો પોહાય.’

‘તારા ખાપા હા પાડે તો?’

‘હા નો પાડે.’

‘કીક, બાંસી રહે. તને સાગ હઈ.’

‘ના, ના. મરિ સાગ નહીં એનો’

‘ગાંડી, સાગ લેવાની ના પડાય?’

અંખીને ‘હું’ એને તકનો લાડવો આપું.

સ કોચાતા હોયે લાડવો લઈને રાણી હળવેક હઈને એ ખાલી બાથરૂમીમાં મૂકી દે.

‘આવો નથી? તને ખાવા આપ્યો છ.’

‘માડા ભાઈને આપીશ.’ આહુંઆહું હસતાંહસતાં રાણી જવાબ આપે.

‘તારા ભાઈ માટે આ લે હું બીજા લાડવો આપું. એ તું અહીંઆં ખાઈ લે.’ બાળકને ખાતું બેવાનો પણ એક આનંદ હોય છે.

રાણી સંકોચ સાથે હળવેથી બીજા લાડવો લે, પણ એ પણ ચાસ્તેથી બેઘરંજીમાં મૂકી દે.

‘કેમ? ખાઈશ નહીં તારા ભાઈ માટે એક રાખીને એક લાડ તો ખા.’

‘અમે ભાઈબહેન સાથે ખાઈ.’ રાણી જવાબ આપે.

‘તમે ભાઈબહેન સાથે ખેસીને ખાને. એ ખને લાડ રાખી મૂક. અને આ ત્રીજા લે; પણ અહીં ખેસીને એક લાડ ખાઈ લે.’

માથે આટલો બધો આગ્રહ એને સમજતો નથી; પણ એ લાડ લે છે. અને લાડ ખાતાંખાતાં તો બીજી રમતે ચડી જાય છે.

‘કાલથી હવે ફૂલ કેવા નઈ આવું.’

એક દિવસે રાણીએ દૂધ ભરીને જતાં જતાં સમાચાર આપ્યા.

‘કાં?’

‘હવે ફૂલ ઠાવું નહીં.’

‘અરે એમ કાંઈ ચાલે?’

‘પણ હું છું કહું? માડી બાએ ના કેવડાવી છે.’

‘તે હું તારી બાને કહીશ થોડું આપને. પણ દૂધ તો આપવું પડશે.’ પીઠાફાની જેમ દૂધનો વહીવટ કરતી રાણીને મેં કહ્યું.

‘માડી બા કેશે તો આવીશ.’

‘તું દૂધ દેવા ન આવ તો પછી તારા વિના આ ફૂલ કોણ તોડશે? આ હીચકા કોણ ફોજાળશે? અને આવી ગાંડીગાંડી વાત કોણ કરશે?’

‘ટો હવેથી ચાડ પડી નહીં ઠાય. બે

પડી આપીશ.’ રાણીએ તોડ કાઢ્યો.

‘પહેલેથી એ વાત કેમ ન કહી? અને સાવ દૂધ ન આપવાની વાત કેમ કરી?’

‘એમ કેવાય.’ રાણી મરકમરક હસી.

‘અરે તારી ભક્તી થાય.’ મારાથી બોલી જવાણું.

અને રાણી એક ફૂલ તોડીને ચાલતી થઈ.

એની ઠાવકાઈ અને આવડત ઉપર ખુશ થતો હું એ નાનકડી રાણીને એક જ રહ્યો.

હવે તો સવારે અને સાંજે એ હસમુખી નાનકડી રાણીનો એ ફૂલ લ્યો...ય’નો મીઠો ટહુકો સાંભળવાનું બાળુ ખંધાણુ થઈ ગયું છે.

સવારે નજર સામે કામની ગમે તેટલી ચિંતા કે દંગ પ્રક્યો હોય, રાણીનો ‘એ ફૂલ લ્યો...ય’ નો ટહુકો સાંભળું અને એ ચિંતા ઓસરી જાય. સાંજે દિવસ આખાના કામનો ગમે તેટલો થાક ચક્યો હોય; પણ રાણીનો ‘એ ફૂલ લ્યો...ય...’ નો ટહુકો સાંભળું ત્યાં બાળુ ખંધાય થાક ઘડીભરમાં ભિતરી જાય.

રાણીનો એ મીઠો ટહુકો સાંભળવો એ હું એક મીઠો લહાવો ગણું છું.

રાણી મોટી ન થાય. અને આવડી ને આવડી રહે તો કેવું સારું? મોટી થઈ જશે પછી આવી નિર્દોષ, કાલી, તોતડી, મીઠી ભાષામાં આવો ટહુકો કોણ સંભળાવશે? અંબા દીવાના પ્રકાશે આ લાણું છું, ત્યારે ખુલ્લા આસમાની આકાશમાંથી નીતરતા અંબા અંબાશમાં નાહતીનાહતી નાનકડી રાણી સામી નહીના બળબળ વહેતાં પાણીમાં છબ-છબિયાં બોલાવતી ચાલી આવે છે. મજાની ભરત ભરેલી બાથરી, આહું રંગીન પોલકું અને ચાંદલિયા ચોદેલ બોલશે. ઓહીને દૂધે ભરેલ બોલરણી લઈને ચાલી આવે છે, હાથમાં ટપ્પડી રમાડતી ચાલી આવે છે, મસ્ત બનીને ઠંસાદાર ચાલે ચાલી આવે છે. હમણું આવીને મીઠો ટહુકો કરશે: ‘એ ફૂલ લ્યો...ય...’

ઉપવાસ

લેખક

શ્રી. રમણલાલ એન્જિનીયર

મુખસિદ્ધ નિસર્ગોપચારક શ્રી. રમણલાલ એન્જિનીયરે હાલની ઉપવાસને લગત સાહિત્ય પ્રકળ લખ્યું છે. અજ્ઞાતમાં ફરતી ઉપવાસે તરફથી આકર્ષણ બધારવામાં એમના પ્રયત્નોને દિશો પડી મોટો છે. 'અખંડ આનંદ'ના લેખિકા પામે તેઓ ઉપવાસનું માહાત્મ્ય સમજાવે છે. ચિત્તશુદ્ધિ માટે યતા ઉપવાસ દેહશુદ્ધિ માટે કેટલા ઉપયોગી છે, તેમ જ ઉપવાસ પ્રમથે અને તે પ્રાણી ગુ કરવું જોઈએ, તેનું માર્ગદર્શન આ લેખમાળા મળે છે.

• ઉપવાસની શરૂઆત તો સંસ્કૃતિની શરૂઆત પહેલાં બસકે ખુદ જીવનની શરૂઆતથી જ થઈ છે. આ પૃથ્વી ઉપર જીવન પ્રગટ્યું ત્યારથી જ એના રોગ અને આરોગ્ય એવા બે આવિર્ભાવો પલ્લુ પ્રગટ્યા. પ્રાણી માત્ર રોગનિવારણના ઇલાજો પોતાની સહજ બુદ્ધિ અથવા પ્રેરણાથી કરતા હતાં અને કરે છે. એવા સાહુનિક ઇલાજોમાં ઉપવાસ એ મુખ્ય ઇલાજ છે. માટે ઘોડા કે કૂતરો પોતાની પ્રેરણાથી જ ખાવાનું ખંધ કરે છે, અને એ સામે થયા પછી જ ફરીથી ખાવાનું શરૂ કરે છે. જંગલી માલુસ પણ આ પ્રાણીઓના અવલોકનથી તેમ જ પોતાની સહજ પ્રેરણાથી ઉપવાસ કરતો હશે.

સંસ્કૃતિની શરૂઆત પછી લગતી પેઢે ઉપવાસ પણ પ્રેરણામાંથી વિકાસ પામી સંસ્થાના રૂપમાં ફેરવાયો. દરેક ધર્મમાં એના અગ્રેસરોએ કરેલા ઉપવાસનાં વર્ણનો છે તેમ જ એના વિધિનિયમો વિગતવાર વર્ણવવામાં આવ્યા છે. આપણા ધર્મશાસ્ત્રોમાં ઉપવાસ વિશેના ઉલ્લેખ છેક ઉપનિષદોમાં મળે છે. આયુર્વેદમાં પણ શારીરિક રોગોના ઇલાજ તરીકે ઉપવાસનું મહત્ત્વ સ્વીકારવામાં આવ્યું છે. આમ દોવા છતાં વે પ્રાચીન કાળમાં ઉપવાસ મુખ્યત્વે ધાર્મિક દૃષ્ટિએ યતા.

શાસ્ત્ર જમાનામાં શારીરિક રોગોના નિવારણ માટે ઉપવાસનો પદ્ધતિસર અભ્યાસ તો છેક વીસમી સદીમાં શરૂ થયો. છેલ્લાં પચાસ વર્ષમાં પશ્ચિમના અનેક વિદ્વાનોના અખંડ પ્રયત્નોથી શારીરિક અને માનસિક

રોગોના ઇલાજ તરીકે ઉપવાસનો ઉપયોગ કરવાનું એક અસરકારક અને સમૃદ્ધ શાસ્ત્ર રચાયું છે.

પશ્ચિમના દેશોમાં વીસમી સદી સુધી ઉપવાસની આટલી ઉપેક્ષા થવાનું કારણ આહારશાસ્ત્રનું અધૂરું જ્ઞાન હતું. ડાક્ટરો એમ માનતા કે માલુસને ફરેરોજ તણુ હળાર ઠેસોગ (ગરમીને એક એકમ)ની જરૂર છે. અને એને એટલી ઠેસોરી ના મળે તો એ મરી જાય, એટલા માટે તેઓ માંદા માલુસને બળાટકારે ખોરાક ખવડાવતા. ઇ. સ. ૧૯૨૦ની સાલ સુધી 'એન્થ્રાઈસોપીડિયા ઓટાનિકા' જેવા પ્રતિષ્ઠિત સર્વસંગ્રહમાં નામાંકિત પૈત્રાનિકો એ મતલબના લેખો લખતા કે માલુસ ને એક અઠવાડિયું ઉપવાસ કરે તો એ મરી જાય! એ જ અરમામાં નિસર્ગોપચારકો હળારે ફરદીઓને ૩૦થી ૯૦ દિવસ સુધીના લાંબા ઉપવાસો સફળતાપૂર્વક કરાવતા હતા, છતાં જ જીવનના આ વારતવિકે અને નક્કર અનુભવની શાસ્ત્રીય દાખરો સદંતર ઉપેક્ષા કરતા હતા.

આધુનિક લેખનચિકિત્સાનો જનક ડૉ. ડયુઈ નામનો એક અમેરિકન ડાક્ટર હતો. એક વખત એની સંસાળ રોકળના એક ટાઇફોઈડના ફરદીને એ રૂઢિગત શિક્ષણ મુજબ બળાટકારે દૂધ આપતો હતો. ફરદી વારંવાર બેસ્ટી કરી એ દૂધ કાઢી નાખતો હતો. સાથે રમે તેવી ને રમે તેટલી દવાઓ આપવા છતાં એ દૂધ ફરદીની રોગજીમાં ટકવું નહોતું એટલે એણે સાચારીથી એ ફરદીને ખોરાક

આપણે બધું કર્યો. એને એ ખાતરી હતી કે એ દરદી દૂંક વખતમાં મરી જશે. પણ એણે એ આશ્ચર્ય સાથે જોયું, કે એ દરદીની તબિયતમાં દિનપ્રતિદિન સુધારો થવા માંડ્યો. કેસમાં કોઈ બૂચવાડો થયો નહિ અને એ દરદી બીજા દરદીઓ કરતાં વહેણે સાબો થયો. આ અનુભવે એને વિચાર કરતો કરી મૂક્યો, અને ત્યારપછી એણે પોતાના ટાઇફોઈડ અને અન્ય તોવેલા દરદીઓ ઉપર પણ ઉપવાસનો પ્રયોગ કર્યો અને એનાં પરિણામો રૂઢિગત સારવાર કરતાં ઘણું જ ચડિયાતાં માલૂમ પડ્યાં એટલે એણે આ નવા વૈદકીય સત્યનો આચાર અને વિચાર દ્વારા પ્રચાર શરૂ કરી દીધો. દરેક અગ્રગામીને સહન કરવી પડતી કમનસીબીઓ એને પણ સહન કરવી પડી, પણ છેવટે એણે શોધેલું સત્ય લોકમાન્ય થયું, તેમ જ બધી સુધરેલી દુનિયામાં એનો પ્રચાર થયો.

ડૉ. હ્યુઈ પછી ડૉ. ટેનર, લીન્ડા હેઝાર્ડ, ચાર્લ્સ હાન્ડેલ, બરનાર મેકફેડન, કેરિગ્ટન, પ્યુરીન્ટન, મેકકોય, દીલડન, એલ્સેકર, લીન્ડહલ્ડર અને બીજા અનેક નિસર્ગોપચારકોએ લાખો દરદીઓને નાનાંમોટા ઉપવાસ કરાવી લંઘનચિકિત્સાને સંપૂર્ણતાએ પહોંચાડી.

ઉપવાસ દ્વારા આરોગ્યના સિદ્ધાંતનો મોટામાં મોટો પ્રચારક બનનાર મેકફેડન છે. એનાં પુસ્તકોએ લાખો માણસોને ઉપવાસની રાજનિવારક શક્તિમાં માનતા કર્યાં.

આ શાસ્ત્રની જગતભરની મોટામાં મોટી નિખળાત લીન્ડા હેઝાર્ડ નામની ખાઈ છે. એણે એની ૩૦ વરસની કારકિર્દીમાં ૨૦,૦૦૦ દરદીઓને ઉપવાસ કરાવ્યા છે, જેમાંથી માત્ર ૨૨ મરણ થયાં છે. અને એ બધા દરદીઓ અસાધ્ય રોગોથી પીડાતા હતા, જેમ શવછેદનથી પુરવાર થયું હતું. શાસ્ત્રીય રીતે કરવામાં આવતા ઉપવાસની સલામતીનો આનાથી બીજો કયો મોટો પુરાવો હોઈ શકે ? એ પોતાના દરદીઓનાં ટેમ્પરેચર, નાડી, આસોઅવાસ, લોહિતું દળાણ વગેરે દરરોજ

તપાસતી; એમના મળ અને મૂત્રમાં થતા ફેરફારો નોંધતી અને એ મરણ થાય તો શવછેદન કરીને પોતાના સિદ્ધાંતોની સમ્બાધ તપાસતી. આટલી બધી શાસ્ત્રીય ચોક્કસાઈથી એ કામ કરતી હોવા છતાં, એની સફળતાને કારણે એ એલોપેથિક દાકતરોના દ્વેષનો ભોગ બની ગઈ હતી, અને એને લીધે જેલબંદી પણ સહન કરવી પડી હતી !

ઉપવાસ એ બેધારી તલવાર છે. એનાથી 'રોગો મટે છે, એ જેમ સાચી હકીકત છે તેમ એના અયોગ્ય ઉપયોગથી અનેક રોગો થાય છે, એ પણ એટલી જ સાચી હકીકત છે. ઉપવાસના સાહિત્યમાં ૧૫૧ ૧૨૦ દિવસ સુધીના સફળ ઉપવાસનાં અનેક વૃત્તાંતો છે. સામાન્ય માણસે લાંબા ઉપવાસ કદી નિસર્ગોપચારકની દેખરેખ સિવાય ન કરવા બેઠ્યો. લાંબા ઉપવાસ દરમિયાન ઘણીવાર 'રોગનિવારક કાન્તિ' જેવા દે છે, જેમાં જૂના દબાયેલા રોગો છવાંત અને બહાત બને છે. આવે વખતે સામાન્ય માણસ ગભરાઈ જઈને દવાવાદનો આશરો લે છે અને એને લીધે આખો કેસ ચૂંથાઈ જાય છે કે પછી માણસાતકે પરિણામ આવે છે.

એટલે જેમને નિસર્ગોપચારકની સહાય મળી શકે તેમ ન હોય તેમણે એક અઠવાડિયાથી વધુ લાંબા ઉપવાસ ન કરવા. અસુક અસુક સમયને અંતરે સંખ્યાબંધ દૂંકા ઉપવાસ કરવાથી લાંબા ઉપવાસ જેટલો જ ફાયદો થાય છે, અને બેબમ કાંઈ હોતું નથી.

હવે જે લોકો બંતે ઉપવાસ કરવા માગતા હોય, તેમણે તે કેવી રીતે કરવા તે વિચારીએ.

શરદી, સળેખમ, તાવ, ગડગૂમડ અને ચેષી રોગો જેવા ઉગ્ર વ્યાધિઓમાં રોગનાં પહેલામાં પહેલાં લક્ષણો દેખાતાં જ ઉપવાસ શરૂ કરવા બેઠ્યો અને એ લક્ષણો ચાલ્યા ગયા પછી જ ઉપવાસ છોડવા બેઠ્યો. ઉપવાસની સાથેસાથે જ લોપચાર કરવા બેઠ્યો. એનીમા, કટીસ્નાન, પેકસ, જલધારા વગેરેના

વિવેકપૂર્વક ઉપયોગ કરવાથી ઉપવાસથી થતી શરીરશુદ્ધિની ક્રિયા ઝડપી અને છે જોપચાર વિષેની વિગતો એને લગતા યુજરાતી કે અંગ્રેજી પુસ્તકોમાંથી નોંધ લેવી. અંગ્રેજી ન જાણનાર વાચકોને જરૂર 'માહિતી' 'મારો જોપચાર' એ નામના ક્ષાધર કનાઈપના પુસ્તકમાંથી મળી રહેશે.

ઉપવાસ અને જોપચાર એ બે ઉચ્ચ રાશીના રામળાણી ઇલાને છે બે શરૂઆતથી જ એમનો આશ્રય લેવામા આવ્યો હશે, તો મોટા ભાગના કેસો ૮-૧૦ દિવસમાં જ સારા થઈ જશે.

ઉચ્ચ રાશીમાં ટાઈ ફાઈડ, મરહો, ડોઝરીનો સોળે, એપેન્ડીસાઈટીસ, કોલેરા, ઝાડા વગેરે અત્યાર સારી સંબંધ ધરાવતા રાશીમા આક્રમણની ઉચ્ચતા મુજબ રોગ મટી ગયા પછી પણ ૧થી ૭ દિવસના વધારાના ઉપવાસ કરવા નોંધએ, જેથી ઇલા પામેલા અવશ્યેને પોતાની પુનર્રચના કરવા માટે પૂરતો સમય મળી રહે.

ઉપવાસ ફળરસોથી છોડવા નોંધએ ત્રણેક દિવસ પછી ફળ અને ઠાયાં શાકભાજી ખોરાકમાં ઉમેરવા ત્યારપછી દૂધ, રાધેલા શાકભાજી, ડાચલીયા, અને અનાજ કેમશ ઉમેરવા નોંધએ.

હઠીલા રાશીમા એકદમ ઉપવાસ કરવાની જરૂર નથી, એને માટે પહેલાં શરીરને તૈયાર કરવું નોંધએ આહારશુદ્ધિ, કસરત, મસાજ, સૂચસ્નાન વગેરેથી જીવનશક્તિ વધાર્યા પછી ઉપવાસ શરૂ કરવા ઉપવાસ પહેલાં અને ઉપવાસ પછી, થોડાક દિવસ માત્ર ફળાહાર કરવો, આમ કરવાથી વધુમાં વધુ ઝડપથી અને ઓછામાં ઓછી તકલીફથી શરીરશુદ્ધિ થઈ જશે.

હઠીલા રાશીના રાશીએ ઉપવાસ દરમ્યાન નીચેની ખાખતો ઉપર ખાસ ધ્યાન આપવું.

આરામ—ઉપવાસ દરમ્યાન શક્તિનો જેમ અને તેમ, વધુમા વધુ સમય કરવા માટે અને

એટલો શારીરિક અને માનસિક આરામ લેવો. એટલા માટે આરામ, ઊંઘ, મૌન અને પ્રત્યય ઉપર ખાસ ધ્યાન આપવું શરીરમાં બે સારા પ્રમાણમાં સ્ફૂર્તિ હોય તો પ્રમાણસર ચાલવાની કસરત કરવામાં, આમનો કરવામાં કે થોડા વખત માટે હળવું વાચન વાંચવામાં કરી જ હરકત નથી અવારનવાર દૂક સમય માટે રેડિયો પણ સાંભળી શકાય.

જોપચાર—ઉપવાસ દરમ્યાન દરરોજ એનીમા લેવો નોંધએ, જેથી જૂના અને જામેલા મળની જલદી નિકાસ થાય, એ ઉપરાંત સામાન્ય રીતે હડા પાણીથી અવારનવાર શરીરશુદ્ધિ માટે દિવસમાં એકથી બેવાર સ્નાન કરવું અરમ પાણીના સ્નાન સાથે સાબુનો ઉપયોગ કરવો. એ ઉપરાંત ચામડીને મલોત્સર્ગ માટે સતેજ કરવા પેકેસ, જલધારા, કઠી સ્નાન વગેરેનો જરૂર મુજબ ઉપયોગ કરવો.

માનસિક શાંતિ—હઠીને બે ઉપવાસ પર વિશ્વાસ ન હોય, તો એણે કદી ઉપવાસ કરવા ન નોંધએ અમધાણ કે ભયભીત હઠીને ઉપવાસ કરે છે, તો એના શારીરિક લાભોને માનસિક ગેરલાભો થોડા નુકસાન છે. આપણે ઘણીવાર છાપામા એવા વૃત્તાંતો વાંચીએ છીએ કે ખાણમાં દટાઈ ગયેલાં, રણમાં ભૂલા પડેલા કે જહાજ ડૂબવાથી ડોઈ જેટ પર જઈ ચડેલા માણસોને પૂરતી હવા મળતી હોવા છતાં અને પાંસે પાણીનો પૂરતો જથ્થો હોવા છતાં તેઓ આઠકશ દિવસમાં મરી ગયા હતા અહીં આગળ મરણનું કારણ સ્પષ્ટ રીતે માનસિક હવુ અને શારીરિક ન હવુ, કારણ કે ડોઈ પણ માણસ—બે એનું મન સમતોલ હોય તો—અકવાડિયાના ઉપવાસ સાવ સહેલાઈથી જોયી શકે છે.

ઉપવાસ દરમ્યાન ચોવીસે કલાક ચોખ્ખી હવા મળે અને આનંદી વાતાવરણ હોય એ ખાસ જરૂર છે હઠીલા રાશી માટે ભાગે એકલા ઉપવાસને મચક આપતા નથી, માટે સાથેસાથે ખોરાકના ફેરફારો, કસરત, જોડા

આસોચ્છવાસ, મસાજ, સૂર્યસ્નાન, હવાસ્નાન, આસ્ટોથોપેથિક સારવાર અને હોમિયોપેથિક તથા આયોડેમિક ઇલાજો તેમ જ નિરવીરા વનૌષધિઓને નિસર્ગોપચારની સારવારમાં યોગ્ય સ્થાન આપવું જોઈએ.

ઉપવાસ છોડતી વખતે ખાસ કાળજી રાખવી જોઈએ અને ઝોરાકે પર ધીમેધીમે

આવડું જોઈએ.

“બહુ નાનાં બાળકો, અતિ વૃદ્ધો, ચોક્કો જીવનશકિતવાળાં સ્ત્રીપુરુષો, ક્ષય રૂપે પાંડુના રોગોથી તેમ જ ઉપવાસ તરફ અશક્ત ધરાવનાર વ્યક્તિઓએ કદી ઉપવાસ ન કરવા.”

★

તુલસીના છાંડના પૂલન પાછળ પૂર્વજોએ કેટલી બધી લાંબી દૃષ્ટિ દોરાવી છે? એના છાંડમાં હવા-શુદ્ધિનું સામર્થ્ય છે. એની પરિક્રમા કરવાથી સ્ત્રીઓના સ્વાસ્થ્ય ઉપર કાયમી લાભદાયી અસર થાય છે. અને વિચાર તો કરો, આપણે ત્યાં તો મોટું ભંડુ રચાન બનાવી તેમાં વાલેલ તુલસીની પ્રદક્ષિણા-પૂલન કરવાના આલ પાછળ પણ લાંબી યોજના છે. સ્ત્રીના નાકની સમાંતર તુલસીછાંડ આવવાથી તુલસીમાંથી નીકળતી હવાને પૂલરણુ પૂરેપૂરો લાભ લઈ શકે છે. વળી એમ પણ કહેવાય છે, કે જે પીવાથી મૃતપ્રાય બનેલાને પણ તે તુલસીના રસ પાવામાં આવે, તો એ ઊંચરી બચે છે. એ શરીરના કંઈનો નાશ કરે છે.

ઠાઠ વાઈને તાવ આવે, ત્યારે તુલસીપાનના રસમાં મોટું મીઠું મેળવી ગરમગરમ આપવામાં આવે, તો એના જેવી ખીજ કોઈ ઔષધિ પણ નથી. વિપહર જ તુલસીના દંડથી થતી વેદના, એ હરે છે. લીંછની વેદના મટાડવા માટે તુલસીના રસમાં મીઠું નાખી આપવામાં આવે, તો તે ઘણી જ ઓછી થઈ જાય છે. નાના બાળકના કાનનું કદ કે એની ચરહી માટે તુલસીછાંડ એક કલ્પવૃક્ષ સમાન છે. એના રસમાં એ ટીપાં બાળકના કાનમાં નાખો અને એ રસ પિવડાવો. બે લાગે તો પણ તુલસીનો ઉપયોગ કરો.

તુલસીનાં રસ પાનનો ભૂંડો મકાનમાં નાખવાથી મચ્છર ઓછા થાય છે; માટે જ મકાનની આસપાસ વવિધરંગી ફૂલ કે વૃક્ષની સ્વચ્છાપ લિંગલિંગ પ્રકારના તુલસીછાંડ રોપવાની ખાસ જરૂર છે.

મુખવાસ માટે પણ તુલસીપાનનો ઉપયોગ કરો. મુખ સ્વચ્છ થશે, દુર્ગંધ બંધ થશે અને અપચો, અરુચિ વગેરે જતાં રહેશે ને જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થશે.

તુલસીનો છાંડ આંગણમાં વાવો.

×

‘તમે આવા સમજી ગયાસુ થઈને ધંધામાં આમ સાચું જોડું કંઈ ચલાવે છે?’ એક સમજી વેપારીને જાણું.

‘તું ફરીએ લાઈ? ઘણું ય લાંબી આવે છે, પણ સંજોગ જ એવા છે, કે એમ ક્યાં વગર આવે એમ નથી.’

×

‘અરે લાઈ, તમે તો તલો છો.’ જુશામત બહુ જૂની ચીજ છે. તમે આટલા સ્વતંત્ર વિચારના, તમારાથી કોઈની આવી જુશામત થઈ જ કેમ શકે?’ એક મોહરિયાત લુવાને પ્રશ્ન કર્યો.

‘એ બધું ય બરાબર સમજું છું. મને એમ કંઈ હઈ ગયતું હશે? પણ સંજોગ જ એવા છે, ત્યાં ખીતે શો ઉપાય?’

×

જડભરત મુનિ

લેખક

શ્રી. કૃષ્ણવીર ના. પાઠક

શ્રીમદ્ બાળવતમ્ અનેક પાવનહારી આખ્યાનો છે તેમાં જડભરત મુનિનું આખ્યાન આજના રંગેશ્વરધાન સુખમાં અન્યત્ર ગ્રાધપદ થઈ પડશે એ પછી પણ કામ વિના શાંત બેસી શકાય નહિ, મનના ત્યાગસ્થેથી સદાય મગજના જ્ઞાનવત્તુ ઉરફેરાયેલા અને ઉત્તેજિત રહ્યા કરે સત્તા, પ્રકાશ અને સુખની શોધમાં શાંતિવિષય માનવી ભગ્યા કરે અને દિવસને અતે યાજીને પથારીમાં પડ્યા છતાં શાંત થઈ શકે નહિ જાણવડામાં દ્વિતિયા શિથિલ થયા છતાં મેલ શાંત પડે નહિ, જીવનને અતે ત્યાગ્યો અને અસતોષ જીવને મૂકવા કરે આર્થિક, રાજકીય કે સામાજિક કાર્યો કરીને મોટી સરકારો ચલાવનાર વ્યક્તિઓ પણ દેવીક વાગ અગત જીવનમાં અસત્તા અને સામાજિક જીવનમાં સુખેથી કામ કરવામાં નિમ્મજ નથી આવતું પડે છે તેની પાછળ પણ 'મારવાર, મેં દ્યુ' ને હું કરું' એ જ રત્તિ દોષ એમ લાગે છે એક પ્રાચીન લોકલેખિએ નાર લીલીમાં એવું સુદર વર્ણન દ્યું છે એ કહે છે

ત્યાગે શુણે શુણસતાદધિમાં મતો મે, વિલા વિમુલ્લપતિ તં' પદિ કિ બલોમિ !
'શોય' દિ તામ પદિ તત્ર નમોડરતુ તેવથો, તમ્ય ત્રધં ન મ મદો દિ વિમિત્રમેતત્

એ કહે સદ્ગુણોમાં ત્યાગ શ્રેષ્ઠ છે એવા ત્યાગી માણસ એ વિદ્વાન હોય તો તો 'પરંતુ જ શું ?' અને એવા ત્યાગી, વિદ્વાન પુરુષ યશસ્વીર હોય તો તેને નમસ્કાર છે, પરંતુ ત્યાગ, વિદ્વાતા અને શોય' રહે વરત્ત હોવા છતાં 'હું કું છું' ને 'મેં દ્યું' એવા મદ ન હોય, તો એ વરત્ત વિરલ સમજાવી એવા વિરલ પુરુષત્તુ દ્વાર જડભરત મુનિ પડે પાડે છે

જેમના નામ ઉપરથી 'આપણા આ જાણુદ્રીપતુ' નામ સરતમ્ જડ અથવા સારતવર્ધ પદ્મ, એ રાજર્ષિ સરતની આ કથા છે તેમને મહારાજા અજનાસ પણ કહેતા

એકવાર સરત રાજા અરીસામાં મુખ જોતા હતા, એ વખતે એમની નજરે મૂછોએ એક વાળ સંકેદ થયેલો જણાયો તરત જ એ મુમુક્ષુ સ્વપ્નની દષ્ટિ સમક્ષ વૃદ્ધાવસ્થા, મૃત્યુ અને પુનર્જન્મ આવીને ખડા થયાં સાક્ષાત્ ભગવાનના અવતાર મનાતા કંપસદેવના વૈરમ્ તરીકે રાજકુમાર અજનાસ ગાદીએ આ યા હતા તેથી તેમને જાણુદ્રીપતુ સામ્રાજ્ય વારસામાં મળ્યું, તે જ પ્રમાણે કંપસદેવજીનાં ત્યાગ અને વૈરાગ્યને પછુ વારસો મળ્યો હતો અને એ વારસાને રાજર્ષિ સરતે સપૂણુ પછે શોભા યો

ઇદ્રને પણ ઈર્ષા થાય એવું સરતમ્ જડ

મહારાજ્ય, રાજમહેલની વિપુલ સમૃદ્ધિ, પ્રેમજ અને સુદર રાણીઓ, હેતાળ મિત્રો અને અનુચરો, રાજસભા પ્રજાજનો વગેરે ઐહિક સ પતિથી વિટળાયેલા સરત રાજાએ પોતાના શરીર ઉપર ઉત્તરાવસ્થાની નિશાનીરૂપ સંકેદ વાળ જોતા જ, પોતાના પાંચે પુત્રોને જોલાવી રાજ્ય વહેલી દીધું અને પોતે તપ કરવા વનમાં ચાલી નીકળ્યા

ગજામૈયાની સહચરી જેવી ગડકી નદીના મનોહર કિનારે ઉપર પુલહાશ્વમ નામની પ્રુનિત તપોભૂમિ આવેલી હતી દૂરદૂર દિશાલયના ઊંચા શિખરો ભગવાનના વિરાટ સ્વરૂપનો ખ્યાલ આપતા ઊર્ણા હતાં ખત્ર કિનારો ઉપર વૃક્ષરાજિ મૂકી રહી હતી વેદની ઝંઝાઓ જેવું સુદર ગાન કરતી ગડકી નદી કલકલ નાદે વહી રહી હતી એવા શાંત પ્રસન્ન સ્થળે સરત રાજાએ પોતાની પછુકુટિ

ખનાવી, કિંમતી વસ્ત્રાલંકારો તથા વધકલ
ધારણ કર્યું, ને સાતસાતનાં સાવતાં ભોજન
તથા ફળમૂળાનું ભોજન શરૂ કર્યું.
રાજકાજની રાજસી ધમાલ છોડી ઈશ્વરમાં
મન પરોવી સંક્રિમય જીવન સ્વીકાર્યું.

ધીમેધીમે એમની મનોવૃત્તિઓ ઉપરામ
ધામવા લાગી. બહુ સંસારનો થાક ઉતારતા
હોય એમ ભરત મુનિ ગંડકીતીરે તપશ્ચર્યા કરી
રહ્યા હતા. શમ, દમ વગેરે આકરં પ્રતોથી
દેહદમન કરી રહ્યા હતા. પુત્રપરિવાર અને
રાજ્યની માયાનાં અંધનમાંથી મુક્ત થતા
જતા હતા. મૂળથી જ સંક્રિમય હાઈ હોવાથી
ભરત મુનિ સવાટવીને સામે પાર પહોંચવામાં
વધારે સફળ થતા જણાયા. સેંકડો વર્ષોથી
યજ્ઞયાગ ને ધ્યાનધારણા કરતા ઋષિમુનિઓ
એક રાજવીના આવા ઉચ્ચ તપથી ચક્રિત
ખન્યા. શિષ્યોના સમૂહો સાથે મુનિવરો આ
રાજર્ષિની પર્ણકુટિએ આવતા અને એમની
પાસેથી મોક્ષમાર્ગનો ઉપદેશ સાવપૂર્વક
લેતા. ધીમેધીમે એમની યજ્ઞાતિ આસપાસના
દરેક આશ્રમસ્થાનમાં શુદ્ધાત્મની સુવાસની
પેઠે પ્રસરી ગઈ.

કાળા વાળ સફેદ ખન્યા છાતીથી નીચે સુધી
ઢળતી રૂપેરી દાંડી અને પીઠ ઉપર પથરાયેલા
માથાના સુંદર ચળકતા વાળ, તપથી કૃશ
ખનેલું શરીર, કેટે વિંટાળેલું મૃગચર્મ, પગાસન
વાળીને નીચાં નમેલાં નેણથી રાજર્ષિ ભરત
મોટે ભાગે ધ્યાનમગ્ન જ રહેવા લાગ્યા. ઈશ્વરના
સાંનિધ્યમાં દિનપ્રતિદિન, એમનાં ભૂખતરશ,
ટાઢતડકો અને દેહાધ્યાસથી બચત થતા
સમગ્ર સાવ હ્રસ્ત થવા લાગ્યા.

આ સ્થિતિમાં અનેક વર્ષો વીતી ગયાં.
જર્જરિત દેહ પંચમહાભૂતમાં મળી બંધ
અને ચૈતન્ય મહાચૈતન્યમાં વિલીન થાય
એની શરૂ ભેતા રાજર્ષિ સમય નિર્ગમન
કરતા હતા.

એવામાં ભરત ઋષિના વરસોના કઠોર
તપને હયમથાવી મૂકે એવો, એમના અંતરતમ

પડમાં સૂતેલા માયાળુ મનને બચત કરનારો
એક અદ્ભુત બનાવ ખન્યો.

એકવાર પ્રાતઃકાળના સમયે ભરત મુનિ
સ્નાન કરી ધ્યાનમાં બેસવાની તૈયારી કરતા
હતા, તે વખતે એક સગર્ભા હરણી નદીમાં
પાણી પીવા આવી. હરણી પાણી પીવા બંધ
છે એવામાં અચાનક પાસેના જંગલમાંથી
સિંહની ભયાનક ગર્જના સંભળાઈ. સિંહની
ગ્રાસ સાંભળતાં જ હરણી સામે પાર જવા
ઠેકી, પણ ઠેકતાં એના પેટમાંથી ગર્ભ પાણીમાં
સરી પડ્યો. હરણી તો તુરત જ મરણ પામી.
પણ પાણીમાં તણાતાં હરણીના બચ્ચાને
ભેતાં જ ભરત મુનિનું કયાળુ અંતઃકરણ દ્રવી
ઊઠ્યું. એકદમ દોડીને એમણે બચ્ચાને ઉપાડી
લીધું. પર્ણકુટિમાં લાવીને એને રાખ્યું. તાજ જ
જન્મેલા એ સુકોમળ મૃગબાળ સામે ભરત મુનિ
ઘડીભર અત્યંત કરુણાદ્ર નજરે ભેઈ રહ્યા.
કૃષ્ણ ઘાસની પથારી કરીને એમાં એને સુવાડ્યું,
એના ધ્રુજતા હૈયા ઉપર પ્રેમભળ હાથ ફેરવીને
શાંત પાડ્યું. બચ્ચાએ આંખ ઉઘાડી મુનિ
તરફ ભેંચું, એટલે મુનિના હર્ષનો પાર ન રહ્યો.
રાતે પોતાની મૂંઝાળી પથારીમાં છાતી સરસું
ચાંપીને એ સૂઈ રહ્યા.

હવન પછી વધેલા દુધનો પડિયો હરણુબાળને
પાવા લાગ્યા. ચાર દિવસમાં તો એ બચ્ચું
કૃષ્ણ ઘાસ ખાતું થયું. એટલે ભરત મુનિ કૃષ્ણી
શ્રો પોતાને હાથે કાપી લાવીને બચ્ચાને
ખવરાવવા માંડ્યા.

પર્ણકુટિ બહાર નદીને કિનારે પોતાની
નાનકડી બસીઓ અને પાતળા નાજુક પગથી
કૂદાકૂદ કરતું બચ્ચું જ્યાંજ્યાં ફરતું, ત્યાં-
ત્યાં ભરત મુનિની નજર પહોંચતી. સવારમાં
પ્રાતઃકર્મથી પરવારીને ધ્યાનમાં બેસવાને વખતે
પણ અચાનક ભરત મુનિની આંખો ખૂલી જતી
અને હરણુના બચ્ચાને શોધવા લાગતી. કોઈ
વાર એવો પણ વિચાર ભરતજીના મનમાં
આવતો કે ક્યાંક વાઘવરુ આવીને એને
ઉઠાવી જશે તો ? અને એ વિચાર આવતાં જ

તેઓ જાણે યદ્યપે હરણીના બચ્ચા પાછળ જતા અને તેને પૂકડી લાવી બેળામાં બેસાડી પ પાળતા બચ્ચાનમાં મગ્ન થતા.

પશુકુટિના જે દ્વાર વરસોના વરસો વીત્યા છતાં સદાય ઉઘાડા રહેતા, એ દ્વાર હરણીના બચ્ચાને હિંસક પશુ ઉપાડી ન બળ તે માટે સરત મુનિ કાળજીપૂર્વક બંધ કરીને સુવા લાગ્યા.

બચ્ચુ પણ સરત મુનિને પોતાની માતા સમજીને તેમને સમઘડીસર પણ છોડતું નહિ. સરત મુનિ જોઈ ત્યારે સાંધોસાંધ તે બગી જતું નદીએ સ્નાનાદિ ક્રિયા માટે બળ તેા ત્યાં પણ બચ્ચુ સાથે, સંધ્યાવંદનમાં પણ સાથે, સમાધિ લેવા બળ ત્યાં પણ સાથે, એટલું જ નહિ, પણ સરત મુનિનું મન બચ્ચાના વિચારમાં જ મગ્ન રહેવા લાગ્યું. હરણીના બચ્ચાની પીઠના સાજમાં કાળી કદાઈરંગની ટીસડીવાળી, સુવાળી અને સુઢર આમડી ઉપર કોઈ જીવજંતુ તેા શું પડે તજીખડું પણ ન વળગી રહે એની સરત મુનિ કાળજી રાખતા. એની મોટીવિશાળ કાળી આંખોમાંથી કોઈવાર પાણી ટપકતું જુએ, તેા સરત મુનિને એકદમ વિચાર આવતો કે એની મા જન્મ આપતા જ મરી ગઈ છે, એની યાદમાં એ રહે છે આ જગતમાં આ બચ્ચાને મારા સિવાય કોઈ નથી આમ વિચારી પોતાના દૈનિક કાર્યો પડતા મૂકી સરત મુનિ બચ્ચાને ચરાવવા લઈ જતા. સૂર્યાસ્તવચ્ચે ચરાવીને પાછા આવતા, ત્યારે સાંજની મધ્યાહ્નભોજ સમય ઘડીજતો પણ એ વખતે સરત મુનિને વિચાર આવતો કે ‘ફિચારુ યાકેલું બચ્ચુ અત્યારે સૂવા ઇચ્છતું હશે; પણ એને ક્યાં માતાની યોદ્ધ મળે તેમ છે? લાવ, એને સુવાડીને પછી જ મધ્યાહ્ન કરીશ’ અને બચ્ચાને પ પાળતાં પોતે પણ એની સાથે સુઈજતા. કોઈવાર મુનિ બચ્ચાને બાધીને બહાર જતા, તેા પાછા આવતા સુધી એમને એક જ ફિકર થયા કરતી, કે જગલ્લી બિનારો આવીને એને મારી તેા નહિ નાથેને? અને આ વિચારે તેઓ પોતાને મવાસ

અધૂરો મૂકી પાછા ફરતા.

સરત મુનિને પોતાને મૂળના બચ્ચામાં પેદા થયેલી આ આસક્તિ કેવળ ભૂતદયા જ લાગતી હતી. કોઈવાર કોઈ ઋષિ આવીને કહેતા ‘મુનિરાજ, આપ આ મૂળપાળ પાછળ આપના મતો અને નિત્યનિયમો છોડીને ભગો છો એ ઉચિત નથી’ તેા તેમને તરત જ તેઓ વળતો જવાબ આપતા ‘તમે વિચાર તેા કરો, એની માતા આ દુનિયામાં નથી આ માવિદ્યોણા બચ્ચાને ઉછેરવાની સર્વ જવાબદારી ઇશ્વરે મારે શિરે સોંપી છે’

સાલણીને ઋષિઓ મૃગા બની જતા સહેજ મનમાં ખિન્ન થઈને પોતાના આશ્રમે પાછા ફરતા. રાજપાટ, સગસિબધી, પુત્રપરિવાર સવશુ છોડીને આશ્રમમાં આવીને વસનાર આ સરત મુનિને એક મૂળના બચ્ચામાં આટલી માયાલાગી છે એ પણ એક સજવાનની અકળ કળા છે આમ વિચારી ઋષિઓ મનને વાળી લેતા.

એમ કરતા સરત મુનિનેા અતકાળ પાસે આવ્યો જીર્ણ થયેલું શરીર મરણપથારીએ લગ્યું. ઉલ્લી ઘડી પાસે આવી સરત મુનિના પડખામાં પેલું હરણીનું બચ્ચુ લપાઈને બેઠું હતું. મુનિના ચહેરા ઉપર દુઃખની રેખાઓ સ્પષ્ટ રીતે જણાતી હતી. એમની આંખોમાં આંસુ જાસરાયા. બચ્ચુ એ બેઈ શક્ત્ય અને લાજણીપૂર્વક પોતાની ડોક મુનિની છાતી ઉપર નાખીને રડવા લાગ્યું. મુનિએ પોતાની હાથ એની ડોક ઉપર ફેરવ્યો અને પોતાની અતિકંતલુ દૃષ્ટિ બચ્ચા ઉપર ઠરવી એમણે ઉલ્લેા આસ મૂકે.

સરત મુનિની ઉલ્લી શણે એમને વિ ટળાઈને જોલેલા ઋષિમુનિઓ અને તેમનેા શિષ્યસમુદાય માત્ર હરણીના બચ્ચા ઉપરના અતિ સ્નેહને લીધે સરત મુનિ જેવા તપસ્વીને ઉલ્લી પળે થયેલા વિરહદુઃખને બેઈ સ્તબ્ધ બન્યા.

x

હરણીના બચ્ચામાં વળગી રહેલો સરત

રહુગણુ રાજ વચ્ચે ખાલ્યો.

‘રાજર્ષિ સરત સ્વર્ગવાસી નથી જન્યા.’
જડસરતે શાંતિથી કહ્યું: ‘રાજપાટ છાડી
પુલહાશ્રમમાં તપ કરતાં સરતને એક હરણુના
ખચ્યા ઉપર પ્રીતિ થઈ હતી. તે એટલે સુધી
કે મરતી વખતે એમના જીવ એ ખચ્યામાં
વળગી રહ્યો અને તેમને હરણુને અવતાર
લેવો પડ્યો.’

‘ચરે રે!’ રહુગણુ રાજએ નિઃસાસો
મૂક્યો. ‘પણ—’ સરત મુનિના ચહેરા ઉપરથી
ઉદાસીનતાની છાયા હટી ગઈ અને પ્રસન્ન
આવાજે તેઓ આગળ બોલ્યા: ‘પણ સદલાએ
એ મૃગને પોતાના પૂર્વજન્મનું જ્ઞાન રહ્યું
અને એ આશ્રમમાં જ શાંતિથી પોતાનું
જીવન એણે પૂરું કર્યું.’

‘પછી ?’

‘પછી આ જન્મે અગિરા નામના બ્રાહ્મણને
ત્યાં એ અવતર્યા, પરંતુ ઇશ્વરકૃપાથી એમને
પૂર્વજન્મમાં આસક્તિથી થયેલી અવદશાનું

સંપૂર્ણ જ્ઞાન રહ્યાથી કોઈની સાથે કશો
સંબંધ રાખ્યા વિના અવધૂત પેઠે વિચરવા
લાગ્યા. અને દૈવયોગે તારા માણસોની ઝપટે
ચડી જવાથી તારી પાલખી ઉપાડવા
આવી લાગ્યા.’

‘મહારાજ! મને ક્ષમા કરો.’ રહુગણુ
રાજએ ફરીથી સરત મુનિના ચરણ પકડી લીધા.
હજારો વર્ષની તપશ્ચર્યાથી, વિદ્વત્તાથી જે જ્ઞાન
ન મળે તે આપના સ્વાનુભવ અને સત્સર્માં-
ગમથી મને પ્રાપ્ત થયું છે. હું આજે કૃતાર્થ
થયો છું.’ આમ બોલી તેમણે ભોઈ લોકો
તરફ ફરી કહ્યું: ‘જાઓ, તમે તમારી ઇચ્છા
હોય ત્યાં ચાલ્યા જાઓ. હવે મારે જ્યાં જવું
હશે ત્યાં હું પગે ચાલતો જ જઈશ. મારા
પગમાં તો શક્તિ હતી; પરંતુ મનમાં શક્તિ
નહોતી તે આ મહાત્માનાં દર્શનથી મને આજે
પ્રાપ્ત થઈ છે.’ રહુગણુ રાજનાં વાક્યો
સંભળ્યાં ન હોય તેમ જડસરત મુનિ પહેલાંની
માફક સ્વેચ્છાએ વિહરવા લાગ્યા.

આપણી જીવનપ્રક્રિયાને લોકબોલીની ભાષામાં મૂકવી હોય, તો પેલા રાજની વાત પેઠે ‘ખાધું પીધું’
ને રાજ કહ્યું. જાણ્યો છે. સવારે ભૂડી, નિયંત્રણથી પરવારી, નોકરીપેઠે જઈ; સાંજે પાછા આવી,
જમી કરી સૂઈ જવું એ જ છે આપણો દૈનિક કાર્યક્રમ. એમાં ન મળે નવીનતા કે ન મળે રસ, એવું
એ જ કારણ છે જીવન. નિર્દોષથી કેમ ન કંટાળી જવાય ?

આપણને ચાદશક્તિ મળી છે પણ તેનો ઉપયોગ કેવો કરીએ છીએ ? ભૂતકાળમાં મને પેલાએ આમ
કહેલું ને તેમ કહેલું; ફલાણુએ મારે પેર આટલા લાડવા મોકલેલા ને વધારાનું બીજને નાખી દીધેલું—એવી
એવી તો કંઈ પાર ન આવે એવી વાતો દ્વારા બીજના દોષો ભેવામાં આપણી રહીસહી શક્તિ ખર્ચાય છે.
આ ચાદશક્તિનો ઉપયોગ માણસ સૌપ્રથમ પોતાના જ દોષો ભેવામાં કેમ નથી કરતો ? પ્રગૃતિમાર્ગે
પ્રયાણ કરવાનું એ જ મુખ્ય સાધન છે.

એ સાધન માટેનો યોગ્ય સમય ત્રણ પહેલાંની પાંચ મિનિટ—માત્ર પાંચ જ! ત્યારે મન દિવસભરના
ખતાવોનું સ્વતંત્ર રીતે મૂલ્યાંકન કરી શકે, થયેલી ભૂલોને સંજ્ઞાજવાની તક મળે, એવી ભૂલો ફરીથી ન ચાય
તેનો નિશ્ચય કરી શકાય.

દરરોજની ભેગી થયેલી આ પાંચપાંચ મિનિટ—નહિતર બીજ રીતે વેરફાઈ જતાં તમારાં કાર્યો,
અને એ દ્વારા ધસાઈ જતી તમારી જીવનશક્તિને બચાવશે. બીજ વધુ ખચીસા વધુ જીવવાની તક મળશે
અને જીવન દરમિયાન દરેકાં નાનાંચોટાં દબરો કાર્યોમાં આ રાત્રિસમીક્ષા સંજીવની બની રહેશે.

પક્ષીઓની દુનિયા

લેખક:
શ્રી. વિજયગુપ્ત મૈથ

શ્રી. મૈથને કુદરતના અવલોકન અને અભ્યાસનો ખારે શોખ છે આ વિષયના લેખો તેઓ સુખાતનાં લાભીતા વસ્તુઓને માસિકગણા લખે છે. આ લેખમાં એમણે એવા પક્ષીઓનો પરિચય દર્શાવ્યો છે, જે આ ઝડપમાં આપણા આગણામાં, બાનમાં ને ખેતરોમાં આવશે કુદરતમાંથી સૌંદર્ય અને જ્ઞાનદત્ત ખાન દરવા હચ્છનારને આ લેખનું વાચન રસદાત્રી થશે.

તમને ઘણી નવાઈ લાગશે, પરંતુ આ અંદ જ્યારે તમારા હાથમાં આવશે, ત્યારે તમારા આંગણમાં ગામને જોડે, સીમમાં અને ખેતરમાં, ખાજ-અગીચામાં અને ફરિયાકાંઠે અને કંઠાતનાં હજારો અને લાખો પક્ષીઓ પાકા પાચસાત હજાર માઈલનો પ્રવાસ કરી શિયાળો ગાળવા આવ્યાં હશે તમે કદી તેમના વિષે વિચાર કર્યો છે? પક્ષીનું જીવન તો અજબજીને ભંડાર છે. આ લેખ તમને તેમાં ટોકિયું કરાવશે, તમને વિચાર કરતા કરી મૂકશે અને પછી તો એ તમને સર્જન-હારની સૃષ્ટિમાં રસ હશે, પ્રકૃતિ ઉપર પ્રેમ હશે, કુદરતની ખસિહારી બેઈને સુલ્લ ધવાની તમારી વૃત્તિ હશે અને હમ્મરે તમારે માટે નિર્મેલો નિર્દોષ આનંદ માણવાની તત્પરતા હશે, તો તમે કુદરત સાથે અને એ રીતે સૃષ્ટિના કર્તા સાથે એકતાન ખની શકશો.

તમને વન-વગડામાં સટકવાની ટેવ ન હોય તો કંઈ નહિ; ખુલ્લું છોટે જવાની જરૂર નથી, ગામને જોડે કે સહેરના પાદરમાં તમે જરા કાન ઢઈ સાંભળો.

‘ચિ-ચીપ, ચિ-ચીપ, ચિ-ચીપ.’
ઔળખો એ કોનો અવાજ છે? તમને યાદ છે કે પાંચ મહિના થયા આ પંખી જરાય દેખાતું ન હતું? અને હવે ઔચિંતું એ ક્યાંથી આવી પહોંચ્યું? એનું નામ દિવાળીધોડો. હશેરા પહેલાં તે આવી જાય છે અને હશેરા તથા દિવાળી જેવા આવતા મોટા તહેવારોની એ વધાઈ આપે છે. ખલુ આ પંખી પાંચ મહિના ક્યાં ગયું હતું? કંઈક થયું

કહે છે, કે ઢોળી ઉપર તેના માથામાં એક દાણો ઊગે છે અને એ દાણો તેને અદૃશ્ય કરી દે છે. હશેરા પર એ દાણો ખરી પડે છે એટલે દિવાળીધોડો પ્રાણ દેખાય છે! કદમના તો ખલુ સરસ છે ને? હુલે નાનો હતો, ત્યારે એ દાણો મેળવવા માટે ઝખડો હતો, કે જેથી નિશાળમાં જ્યારે ગણિત ન આવડે, ત્યારે માસ્તરની સોટીથી બચવા અદૃશ્ય રહી શકું! પછી તો મને પક્ષીની દુનિયાનો રંગ લાગ્યો. હું તેમના જીવનમાં ઊઠા ઊતર્યો અને મારી નિરાશા વચ્ચે મને ખખર પડી કે દિવાળીધોડો કોઈ દાણાથી અદૃશ્ય નથી થઈ જતા, પણ ઢોળી આવતાં પ્રભેતપત્તિ માટે રૂપાળા હિમાલય અને તેની પશ્ચિમે પાર હજારો ગાઉ દૂર ઉત્તરખંડમાં ચાલ્યા જાય છે અને હશેરા પહેલાં તેઓ પાંખા આપણે આંગણે હાજર થઈ જાય છે. દિવાળીધોડાએ મને આમ નિરાશ કર્યો અને મારે જેમતેમ કરીને ગણિત શીખી લેવું પડ્યું!

તમે માનો કે ન માનો, પણ કેટલાંક પક્ષીઓ વરસમાં એવાર પોશાક ખદશે છે અને હાલવખતે ભલકાવાળો પોશાક પહેરે છે. તમને આ વાત કદાચ ગળે નહિ ઊતરે, પણ હશેરા ઉપર તમે આ દિવાળીધોડાના રંગ બેઈ રાજો અને પછી ઢોળી ઉપર તે હિમાલય ખાજુ ઊડી જાય તે અરસામાં તેના રંગ જુઓ એટલે ખાતરી થશે. તે વખતે એ વરરાજાએ એવા સુહર, પીળા અને ઢાળા વાધા સજી લીધા હશે કે તમને એમ જ લાગશે કે શિયાળામાં જોશું તે આ પક્ષી જ નહિ!

પણ અહીં તમને બીજી વાત પણ કહી દઉં. મોટા ભાગનાં પક્ષીઓ એકપત્નીવ્રતધારી છે. એમનું બેઠકું જિંદગીભર નભે છે. એટલે દર વરસે તેઓ લગ્ન કરે છે, કે એમનું દ્વાપત્યજીવન શિથિલ છે એમ ન માનશો. મનુષ્યોની સરખામણીમાં તેઓ ઘણું જ ચારિત્ર્યશીલ છે, ઘણું જ સંયમી છે; પરંતુ જ્યારે તેમનો ઋતુકાળ આવે છે, ત્યારે કેટલીક જાતનાં પક્ષીઓમાં નરનો સાદો રંજ લલકારદાર બની જાય છે અને ઋતુકાળ જતાં એ રંજ-ખેરંગી પોશાક પાછો ઊતરી જાય છે. એમનું કુટુંબજીવન ધૂળ પ્રેમાળ છે, આપણે ત્યાં હોય છે, તેમ તેમનામાં કુટુંબકેશ નથી, પતિપત્નીના ઝગડા નથી; રિસામણાં અને માર-ઝૂડ નથી, ઝૂટાછેડા પણ નથી !

પક્ષીઓની મુસાફરી ઉપરથી હું તમને જુદી જ વાત ઉપર લઈ ગયો હતું ને ? પક્ષીઓની દુનિયાની સૌથી અદ્ભુત વાત આ મુસાફરીની છે; એટલે હવે હું તમને તેની રસિક વાત જરા વિસ્તારથી કહું. આપણે ત્યાં શિયાળામાં આવે છે, તે ખ્યાં પરદેશી પંખી છે, ખ્યાં તો નહિ; કારણ કે કેટલાંક દ્વિમા-લયમાંથી અને કેટલાંક ઉત્તર હિંદમાંથી પણ આવે છે; અરે, કેટલાંક તો આપણા પડોશના પ્રાંતમાંથી પણ આવે છે ! જુજરાતમાંથી અને આજુમાંથી કેટલાંક પંખી શિયાળામાં કચ્છ-કાઠિયાવાડમાં આવે છે; પરંતુ પહેલી વાત આપણે પરદેશના પંખીની કરીએ.

આપણે ત્યાં દર શિયાળે છેક યુરોપમાંથી, સાઈપ્રીરિયામાંથી, મધ્ય એશિયામાંથી અને જૂની દુનિયાના તમામ ઉત્તરાખંડમાંથી પક્ષીઓ આવે છે. ખાસ્સા પાંચસાત હજાર માઈલની મજલ કાપીને એ આવે છે, નવાઈસરેલી વાત છે ! પરંતુ એનાથી પણ નવાઈની વાત એ છે, કે ઉત્તર ધ્રુવ પ્રદેશમાં વસનારી એક જાતની વાખગલી દર શિયાળે દક્ષિણ ધ્રુવ પ્રદેશમાં જાય છે અને દક્ષિણ ધ્રુવ પ્રદેશમાં શિયાળો આવે એટલે પાછી ઉત્તર ધ્રુવ પ્રદેશમાં જાય

છે ! અને આવવાજવાનું આ અંતર કેટલું ઘંધુ તેનો ખ્યાલ આવે છે ? ખાસ્સા પચીસ હજાર માઈલ !

આ વાખગલી હજારો ગાઉ સુધી જમીનનો આશરો લીધા વિના ઊડે છે. આપણે ત્યાં દરિયાકાંઠે એક જાતનું નાનકડું પંખી આવે છે, તે કયાંય અટક્યા વિના એહજર માઈલની મજલ કરે છે. બીજું એક પાણીકાંકાનું નાનકડું પંખી જરાય વિસામો ખાધા વિના એકધારા ત્રણ હજાર માઈલની મુસાફરી કરે છે. અને આલ્પિટ્રોસ નામનું પંદર ફૂટની પાંખો ધરાવનાર એક પંખી દિવસોના દિવસો સુધી વિસામો ખાવા જમીન ઉપર આવ્યા વિના દરિયા પર રહે છે અને ઊંઘ્યા કરે છે. અરે, બેચાર આંગળ જેવડા નાજુક પંખી પાંચરાક્ષસી વિમાન પણ કંઈ હિસાબમાં નથી !

તમે પૂછશો કે દર વરસે હજારો ગાઉની આવી આવજાવનો હેતુ શો ? તમારી જિજ્ઞાસા સ્વાભાવિક છે. ઉત્તરાખંડમાં શિયાળામાં ખરફ પડે છે. ટાઢથી કંઈ પંખી ડરતાં નથી. કુદરતે તેમને એવાં લૂગડાં પહેરાવ્યાં છે, કે શિયાળામાં એમને જરાય ટાઢ ન વાય અને ઉનાળામાં બહારની ગરમી એમનાં પીછાને ભેદીને શરીરને ન લાગે ! કુદરતે પણ કેવી કરામત કરી છે ! પણ ખરફ પડવાથી અને ઝાડ-ખીડ પાંદડાંવિનાનાં થઈ જવાથી પંખીને કૂળ-ફૂલ અને જીવડાં નથી મળતાં, એટલે તેઓ હિંદુસ્તાન જેવા દેશમાં આવે છે. જ્યાં શિયાળામાં પણ કૂળફૂલ, દાણા, જીવડાં બધું મળે છે; પરંતુ તેઓ ખરફ પડવાની રાહ નથી જોતાં. ઉત્તરાખંડમાં પાનખર આવે એટલે તેઓ ત્યાંથી સ્વાર્ના થઈ જાય છે, અને તે પણ કેટલી નિયમિતતાથી ! દર વરસે તેઓ ત્યાંથી સ્વાના થાય તેમાં ચકવાડિયાં તો શું પણ દિવસનો ફેર પણ ભાગ્યે જ પડે છે. કોણ એમને કહેતું હશે કે હવે ઉત્તરાખંડ છોડવાનો વખત આવી ગયો છે ? અદ્ભુત વાત છે ને ?

પણ આ તો હજી એક જ અજબબી થઈ.

તમે વિચાર તો કરો, કે ક્યાં જન્મની અને ક્યાં મૃત્યુના-દાઢિયાવાડ અને સીધાન! વિમાનને મુખ્યથી વડોદરા જવું હોય, તો નદશા દાઢે અને વિજ્ઞાનનાં કંઈક સાધન ઉપેક્ષા. પણ આ બે આંગણનાં પખી નેવેથી નવાનગર આવવા નીકળે, ત્યારે એની પાસે ન હોય નકશો, ન હોય હોકાયત્ર, ન હોય સેકસ્ટન્ટ અને ન હોય એમને અક્ષાંશ-રેખાશ ઝેડિશાઓનું જ્ઞાન. તમે દિવાળીઘોડાને પૂછા કે 'અરે ભાઈ, તું છેક સાઈબીરિયાથી હિમાલય આંગળીને મુખ્યના આઝાદ મેદાનમાં કેમ આવ્યો?' કદાચ એ તમારી મૂખાઈ ઉપર પૂછી જીવોનીચી કરી 'ચિ-ચીપ, ચિ-ચીપ' કરતો હસતોહસતો જોડી જશે!

હવે મને લાયક છે કે તમે માનવાને આનાકાની કરશો, પરંતુ આ વાત સાચી છે કે ઉત્તરખંડમાંથી પહેલા રવાના થનાર તો ખચ્ચાં હોય છે, જેઓ હજી ઘોડાં અકવાડિયાં કે બેંક મહિના પહેલાં જ ત્યાં જન્મ્યાં હોય છે! એમનાં માળાપ તો પાછળથી આવે છે, આ ખચ્ચાંને કેણે શીખ્યું કે આપણે હિંદુસ્તાન જવું એઈએ? કે જવાનો વખત આવી ગયો છે? કે હિંદુસ્તાન આ દિશામાં છે અને આ રસ્તે જવાય છે? તાજુબીની વાત છે અને છતાં માવ સાચી વાત છે. પણ તમે તે માનવા માટે હજી આનાકાની કરો છો? વારુ ત્યારે, હું તમને જ સંવાલ પૂછું: પક્ષીને માળો ખાંધતાં કેણે શીખ્યું? ખાળકને ધાવતાં કેણે શીખ્યું? યુગયુગની વારસાગત સંસ્કારો સાઈબીરિયાના મેદાનમાં નવી આવેલી પાંખો પર વિહાર કરતા દિવાળીઘોડાને કહે છે: "એઈ, મસ્તાન, આજે ને અત્યારે જ તારે ઢબ્બલુ દિશામાં જોડી જવાનું છે અને જો, ખજરદાર, ક્યાંય સટકતો નહિ! ક્યાંય રોકાતો નહિ! ખાતો જા, જોડતો જા અને જો, ખજરદાર, હિમાલય ખૂબ જીવો છે; છતાં તેની નીચી ખીણોનો સહેલો પણ લાંબો રસ્તો શોધવા જતો નહિ, તારું કામ તો દૂરે રસ્તે જવાનું

છે, પક્ષી સહે તારે ગગનચુખી ગિરિશિખરે આંગળવાં પડે. ચાલ, ઝટ કર."

અને ખરેખર, પ્રકૃતિદેવી નાનકડા ખાળક દિવાળીઘોડાના કાનમાં એ સંદેશો કહી જાય છે કે તરત તે જોડી નીકળે છે!

કુદરત જ એને પ્રેરણા આપે છે. કુદરત જ તેને ખરે રસ્તે દોરી જાય છે અને એક દિવસ એ આનંદી પખી આપણા આગણમાં આવી પહોંચી કહે છે: 'ચિ-ચીપ, ચિ-ચીપ, હું આવી પહોંચ્યો!' પણ કુદરતની કરામત એટલેથી નથી અટકતી. અહીં શિયાળો ગાળતાં પખી માવકાથી ઉતરાઈ નથી જતાં અને એમ નથી માની ખેસતાં કે આ તો ચોમાસુ ખેતી ચૂકું, પણ હોળી ઉપર એમને પ્રેરણા થાય છે. પ્રકૃતિદેવી પાછી એમના કાનમાં કહી જાય છે: "ચાલ, જોડ, અહીં શુ જોડાજોડ કરે છે? તારા વતનમાં વસંત પંજરવા લાગી છે. કામદેવ તને ખોલાવે છે. તારે તારું કર્તવ્ય કરવાનું છે!"

અને ખરેખર, પ્રત્યેકપતિના કર્તવ્યનું પાલન કરવા માટે આ આપણા શિયાળુ મહેમાનો અહીંથી જોડી નીકળે છે. અને તે પણ કેટલી નિયમિતતાથી? મોડિયાળના કાંટાની જેમ નેચો આવે છે અને જાય છે. તેમાં એકાદ બે દિવસનો પણ ભાગે જ ફરક પડતો હશે!

આ કંઈ જેવીતેની અજયબીઓ છે? તમે આશ્ચર્યથી આખો ફાડીને બેધા કરો છો ને? હજી હું તમને એક મોટી અજયબીની વાત કરું. તમારા આગણમાં કે સીમ-એટે જે શિયાળુ પખી દર વરસે આવે છે તે જ પખી દર વરસે એટલી જ નિયમિતતાથી ત્યાં ને ત્યાં પાછું આવે છે!

આ કંઈ કલ્પનાના સ્વપ્નદંડ વિહાર નથી. કુરોપમાં અખાળીલ પક્ષીઓને એલ્યુ-મિનિયમની હળવી નિશાનીવાળી વોટી પડેરાવીને છોડી દેવામાં આવે છે. કુરોપમાં મધુ અખાળીલ ઘરની છતમાં માળા બાંધે છે, જ્યારે પાનખર આવે અને શિયાળુ પ્રવાસે

જવાનો દિવસ આવી પહોંચે, ત્યારે આ અખાળીસ પણ ઘરની છત છાંટી આપણા દેશમાં આવે. અહીં શિકારીઓ અને પક્ષીપ્રેમીઓની અડફેટમાં એવાં વાંટી પહેરેલ પંખી આવી જાય, ત્યારે વાંટી પરનું લખાણ વાંચીને ખબર પડે કે આ અખાળીસ તો યુરોપના ફ્લાણા ગામથી આવેલ છે. અને એ જ પંખી જ્યારે ઉનાળામાં પાછું યુરોપમાં એના એ જ ઘરની છતમાં પાછો માળો સંભાળી લે, ત્યારે ખબર પડે કે આ બહાદુર પક્ષી પાંચસાત હજાર માઈલની મુસાફરી કરી પાછું એના એ જ ઘરે આવી પહોંચ્યું છે. યુરોપ-અમેરિકામાં આવાં નિરીક્ષણ અને અભ્યાસ માટે સંસ્થાઓ છે અને તેઓ ચોતાને મળેલ માહિતીની આપ-લે કરે છે. આપણે ત્યાં પણ એવી સંસ્થાઓ છે. તેમને અભ્યાસીઓનો સહકાર બેઠો છે.

ખંધાં પક્ષી સરખી ઝડપે નથી હોડતાં. મોર, કૂકડા, તેતર, બટેર વગેરે પક્ષી નહૂટકે જ અને થોડું હોડે છે. કબૂતરની ઝડપ કલાકેના ૬૦-૭૦ માઈલની હોય છે અને એક જાતનાં કબૂતર તો સંદેશવાહકનું કામ પણ કરે છે. અખાળીસ તો આખો દિવસ ઊઘ્યા, ઢરે, તોપણ થાકતાં જ નથી. વાળગદી રોજ શિકાર કરતાં કરતાં સંકડો માઈલ ટાપી નાખે છે.

પણ આ તો એમના રોજિંદા ઉડ્યનની વાત થઈ. તમને તો પક્ષીઓના પ્રવાસમાં હવે વધારે રસ પડતો હશે, ખરું ને ? તેઓ આ હજારો માઈલની મજલ કેમ કાપે છે તે તમારે જાણવું છે ને ?

તમે એ જાણીને તાજુબ થશો કે ઘણી જાતનાં પ્રવાસી પક્ષીઓ રાત્રે મુસાફરી કરે છે. પાણીકાંકાનાં પક્ષીઓ તો ખાસ રાત્રે જ પ્રવાસ ખેડે છે. અંધારી રાત, જિંદા હજાર કે વિશાળ સમુદ્ર પણ તેમને ભૂલ્યા પાડી શકતા નથી. તમે જો ઉત્તર શુબરાત કે કચ્છ-કાઠિયાવાડમાં રહેતા હો, તો આ વખતે તમે નિરીક્ષણ કરજો. કચ્છ તો આવા

અવલોકન માટે ખૂબ જ મહત્વનું છે. જેઓ એમ માનતા હોય કે પંખીઓ રસ્તો ધ્યાનમાં રાખતાં હશે, તેઓ ભૂલ કરે છે. અંધારી રાતે રસ્તો ક્યાંથી દેખાય ? અને જે ખચ્યાં પહેલી જ વાર આ પ્રવાસ ખેડતાં હોય, એમને રસ્તો કેવો ખતાવે છે ?

ખંધાં પક્ષી કંઈ સમૂહમાં પ્રવાસ નથી કરતાં. તમે કુંજ અને કુલંગ તો બેઠાં છે ને ? કચ્છ-કાઠિયાવાડમાં તો તેઓ બહુ જ જાણીતાં છે. તેઓ હમેશાં ટોળામાં હોડે છે. એમની સમાજરચના હોય છે. ટોળાના મુખી હોય છે. મુખીના આદેશને તેઓ ચુસ્તપણે અનુસરે છે. મુખી પણ વારા પ્રમાણે બદલાતા જતા હોય છે. શિસ્તબદ્ધ, તાલબદ્ધ, રોનકથી અને રુઆબથી, સુરેખ હરોળોમાં હોડી જતાં કુંજનાં ટોળાં જેવાં એ જિંદગીમાં એક આનંદ છે. દિવસે તેઓ ખેતરમાં ઢાણા ખાવા અને વિશ્રાંતિ લેવા જીતરે છે. ત્યાં પણ તેઓનું ચુસ્ત નિયમન છે. જ્યારે બીજાં ખંધાં ચરતાં હોય કે વિશ્રાંતિ લેતાં હોય ત્યારે થોડાંક ચોકિયાતો બનીને જાગૃત અને સાવચેત રહે છે અને જરા પણ ક્યાંયથી ભય કેવું લાગે, તો ખંધાંને સંચેત બનાવી દે છે. આવી સમાજરચના બીજાં પક્ષીઓમાં પણ છે.

પણ આમ ટોળામાં હોડનારાં પંખીની બીજો તો થોડો છે. ઘણીખરી જાતનાં પંખી તો એકલાં હોડે છે. હજારો માઈલનો પ્રવાસ તેઓ એકલવાયાં ખેડે છે.

ખંધી જાતનાં પક્ષીઓ કંઈ જીડવામાં બળવાન નથી હોતાં. બટેર જેવાં નબળાં પાંખનાં પંખી જ્યારે ભૂમધ્ય સાગર યોળાજે છે, ત્યારે એવાં થાકી જાય છે કે જ્યારે કિનારે જીતરે ત્યારે તમે તેમને હાથમાં પકડી લો. ઘણાં પંખી તો દરિયામાં પડીને ઢૂળી બન્યે છે.

પક્ષીઓને ભૂયોળ કેવું શીખવી ? તેમને કેમ ખબર પડી કે જિંદગી પાસે દરિયા સાવ સાંકડો છે ? તેમને કેવું કલું કે

ઈટાલીથી સીસીલી દ્વારા ઉત્તર આફ્રિકા જવામાં ફરિયાનો પહેાળો પટ નથી આવતો ? ખરેખર, જમીનના પંખી જેઓ પાણીમાં ઊતરી કે તરી શકતાં નથી, તેઓ આમ ફરિયાનો આ સોકોડો પટ ક્યાં છે તે જાણે છે !

પક્ષીઓ કેટલી ઊંચાઈએ જાય છે ? તમે શો ખ્યાલ કરો છો ? જ્યાં માણસ આસ ન લઈ શકે એવી હવા કંડો અને પાતળી દોય છે, ત્યાં હિમાલયમાં ૨૭,૦૦૦ ફૂટની ઊંચાઈએ પંખીઓ પ્રવાસ કરતાં દેખાય છે ! ચંદ્રને દૂરળીનમાંથી જોતાં ખૂબખૂબ જાણે જોડી જતી આડ્યોની હરોળો ચંદ્ર આડે જોવામાં આવી છે !

મેં તમને કહ્યું છે, કે પક્ષીઓનું ઢાંપત્ત-જીવન ખૂબ સુખી અને પ્રેમાળ છે. તેઓ ખૂબ સંયમી છે, ખરું કહું તો તેમના સ્વત્વ-કાળમાં જ તેમની જનનેદ્રિયોનો વિકાસ થાય છે અને શિયાળુ પક્ષીઓને ઘર લણી જવાની પ્રેરણા પશુ તેથી જ મળે છે સ્વત્વકાળમાં પક્ષીનું જીવન એ આનંદનો ઝરો છે. તેઓ મસ્ત અને છે; ઉલ્લાસ, ઉમંગ, આનંદ, નૃત્ય, સંગીતમાં તેઓ મશગૂલ બની જાય છે. તે વખતે તમે તેનો તરવરાટ જુઓ, ઘનઘનાટ જુઓ, લેલછા જુઓ, તમે તેના સંગીત અને નૃત્ય પર મુગ્ધ બની જશો. ગાનારાં પંખી ખસ વહેલી સવારથી રાત સુધી ગાયાં જ કરશે. જાણે જીવનમાં એમને બીજું કશું કરવાનું જ નથી. તમે બાગમાં ખેસા અને દેપડને અને શોર્થોગીને ગાતાં અને નાચતાં જુઓ, તમે મેદાનમાં પડી રહો અને ઉપર આકાશમાં ચંદ્ર અને તેનાં આપ્તજનોને ગાતાં અને નાચતાં જુઓ. વનવગડાને પોતાનાં મધુરોં સુરીલાં-કંઈ જામનોની ઝડીથી લરી રેતા એ સંગીતને મેં હરિયાળાં મેદાનોમાં પડચેપડચે ખૂબખૂબ સાંભળ્યાં છે. એ સાંભળીને વિચાર થાય છે, વાહ રે લગવાન, તેં પશુ જાણે કુનિયામાંથી ખધો આનંદ આ નાનકડાં ભૂખરા પંખીના નાનકડાં ગળામાં લરી દીધો અને એમો મનુષ્યોના વિષમ, કઠિન જીવન માટે તો વિવાદ, ઈર્ષ્યા, ક્ષણ અને

અહંસાવ જ રાખ્યાં ?

પક્ષીપુરાણીની આ કથા તો લાંબી છે. તેની અભ્યખીઓનો પાર નથી. તમારા ઘરઆંગણે જ જુઓને 'હુમ્મ્યા કાગડાને છેતરી તેની પાસેથી પોતાના ઈંડા સેવાવી બચ્ચાને ઉછેરાવતી કાંચલ અને પારકાં બચ્ચાને પોતાનાં ગણીને તેમને ઉછેરવા માટે સવારથી રાત સુધી તનનોડ મહેનત કરતા કાગડા તો તમે જોવા છો ને ? અજબ વાત છે ને કે દરજોડા, સમરખોરો અને સુગરી જેવા નાનકડાં પંખી માત્ર ચાચ વહે અદ્ભુત કારીગરીવાળા માળા બાંધે છે, ત્યારે કાંચલને તો માળો બાંધતાં જ ન આવડે, એકલી કાંચલ જ નહિ, તેનાં બીજાં સંબંધી ખરેશે, મોતીડા વગેરે પણ કુલ્ડી કે લેખાના માળામાં ઈંડા મૂકી આવીને તેમની પાસેથી પોતાના ઈંડા સેવાવી બચ્ચાં ઉછેરાવે છે ! આ કંઈ જેવુંતેવું કાવતરું કહેવાય ? પણ આજ ને આજ હું તમને કેટલીક અભ્યખીની વાતો કરું ? એક દિવસ તમે ઘરની અને ઘંઘાના ઉપાધિઓ છાડીને ગામને પાદર અને એતરના સીમ-શેરે ચાલી નીકળો. તમે પોતે ચંદ્રને જાતાં સાંભળો, ખચલાને માછલી પકડતાં જુઓ, સમરખોરોને ફૂલોના રસ પીતાં જુઓ. કાબર અને તેની બહેનોના લટ્ટડા-પટ્ટડા સાંભળો, સુગરીને અદ્ભુત કારીગરી-વાળો માળો ચૂંચતા જુઓ. ચિકારી પક્ષીઓને આકાશમાં વિમાનની જેમ વિહાર કરતાં જુઓ.

પ્રકૃતિ તો જીવતી ક્રિતાળ છે. તમે તેમાં રસ લેશો એટલે તે તમારી મામે પોતાનાં પાનાં ઉઘાડાં કરવા લાગશે. જીવનનો નિર્દોષ આનંદ પ્રકૃતિમાંથી જ મળે છે.

પરંતુ આ કંઈ નવરા માણસ માટે વખત કાઢવાની વાત નથી. પક્ષીની સૃષ્ટિ માનવી માટે પણ અનિવાર્ય રીતે જરૂરી છે. આપણા જીવન સાથે પક્ષીઓ ગુંથાયેલ છે. એમના વિના આપણને કે વનસ્પતિસૃષ્ટિને ચાલે તેમ નથી, તમે કદાચ પૂછશો : 'એમ કેમ ? પંખીને એટલું બધું મહત્વ કેમ આપો છો ?'

પણ એના જવાબ બીજવાર આપશું.

૦૬૬૬

મૂળ લેખક :- શ્રી. શંભુદાસ સહસ્રેના

અનુવાદક :- શ્રી. રમણીક કિશનલાલ મહેતા

રામાયણના એક કસ્ટુ ને મંચલ પ્રસંગ ઉપર આ નાટકની રચના થઈ છે. ધાર્મિક ઉત્સવોમાં આવાં નાટકો ભજવાય તેા કેવું સાહે? શ્રી. રમણીક મહેતાએ હિંદી ભાષામાંથી આ નાટક શુભરાતીમાં ઉતાર્યું છે. એમણે ઘણાં સ્વતંત્ર અને અનુવાદિત પુસ્તકો શુભરાતને આપ્યાં છે. પરલાપાનાં અને આપણાં લોકસાહિત્યનો પણ એમને સારો અભ્યાસ છે.

પાત્રો :

દશરથ : અયોધ્યાના રાજા.

કૈકેયી : દશરથની સ્ત્રી, રામની વિમાતા.

રામ : અયોધ્યાનો યુવરાજા.

લક્ષ્મણ : રામનો નાનો ભાઈ.

સીતા : રામની પત્ની.

વશિષ્ઠ : રઘુવંશના કુલગુરુ.

સુમંત : દશરથનો મંત્રી.

મંથરા : કૈકેયીની દાસી.

સ્થળ : અયોધ્યાનું રાજભવન : સમય રાત્રિ :
(દશરથ ધીમે પગલે મહેલમાં પ્રવેશ કરે છે.)

દશરથ : આકાશ આજે દિવાળી મનાવી રહ્યું છે. ધરતી પર પણ દિવાળી છે. રામના રાજતિલકમાં સૌ કોઈનો સહયોગ છે, પરંતુ રાજપ્રાસાદનો આ ભાગ અધિકારમાં કેમ હોયો છે? (આગળ વધીને) અરે! કોઈ છે કે?

(દાસી પ્રવેશ કરે છે.)

દાસી : આ તરફ, મહારાજ! આ તરફ.

દશરથ : આખી દુનિયાનો અધિકાર એકત્ર થઈને અહીં જમા થયો હોય એમ લાગે છે.

દાસી : આ તરફ મહારાજ!

દશરથ : આ કેવી અવળી વ્યવસ્થા છે?

(દાસી મૌનભાવે હાથ જોડી બેઠી રહે છે.)

દશરથ : નજર કરીને જહાર બે. તારા-ભરેલું આકાશ પૃથ્વી પર ઊતરી આવ્યું છે.

(દાસી મૌનભાવે એ જ સ્થિતિમાં બેઠી રહે છે.)

દશરથ : કાલે રામનો અભિષેક છે એની ખબર નથી?

(દાસી સંમતિસૂચક માથું હલાવે છે.)

દશરથ : કહી આવ, હમણાં જ કહી આવ-

મહેલને ઝળહળાવી મૂકે. ઓહ! આ તે કેવી અવળી વ્યવસ્થા છે!

(દાસી મૌનભાવે બેઠી રહે છે.)

રાજાની આજ્ઞાની આવી અવગણના? વ્યવસ્થામાં આટલી બધી ખામી? વાર, જા, સુમંતને યાદાવી લાવ. હું જ પૂછીશ.

(રાણી કૈકેયી પ્રવેશ કરે છે. વેરાભૂષા અસ્તવ્યસ્ત છે. આંખોમાં લાલ્લી છે. મુખ પર આરેગ છે. દાસી પાછળ હકી ભય છે.)

કૈકેયી : મહારાજ ભૂલે છે.

દશરથ : મારી ભૂલ છે? કેવી રીતે? મેં તેા આખા નગર, આખા રાજ્યમાં અભિષેકનો ઉત્સવ બિજવવા માટે કહ્યું હતું.

કૈકેયી : આખા રાજ્ય માટે કહ્યું હશે!

દશરથ : પરંતુ નેહું છું કે-

કૈકેયી : અંતઃપુરમાં પણ રાજાની આજ્ઞાનો અમલ કેમ નથી થતો એ જ બેવા માગો છે ને?

(હસતાહસતાં દશરથ રાણી કૈકેયીના મુખ તરફ જાય છે.)

કૈકેયી : એ રાજાની આજ્ઞાની અવગણના નથી મહારાજ!

દશરથ : (હસતાહસતાં) રાજાની આજ્ઞા નહિ. અંતઃપુરની અધીશરીની આજ્ઞા! પણ એ આજ્ઞા કોને માટે?

કૈકેયી : એ કહેવા માટે કૈકેયી બધાયેલી નથી, એ કાંઈ પાંદી-દાસી નથી. એ કાંઈ વર્ણિતા અપહતા નથી, રાજનંદિની છે, રાજરાણી છે-અને છે અને છે રાજ-

દશરથ : અરે, પ્રિયે! તું શરૂએ થઈ રહી છે?

કેકેયી: મહારાજને યોગ્ય લાગે તેમ કહી શકે છે.

દશરથ: હજાય તને ખબર નહિ દોય કે આવતી કાલે તારા રામનો અભિષેક છે. અને એ ઉત્સવને નિમિત્તે આ દીપાવલી થઈ રહી છે.

કેકેયી: મારા રામનો અભિષેક, કાલે સવારે-અને મહારાજને એની સૂચના સરખી થે આમુવાની જરૂર ન લાગી ?

દશરથ: (કેકેયીનું મુખ જોઈ ક્રોધે) તો સાચે જ તું શુરસે થઈ છે, પ્રિયે! તને ખોટું લાગશે, એવું હું નહોતો જાણતો. તું જ મને વારંવાર પૂછતી હતી કે રામને યુવરાજ ક્યારે ખનાવશે ? તાગી ઈચ્છાની વિરુદ્ધની કોઈ વાત હોત તો પૂછવાની જરૂર પડત. માટે-માટે-કેકેયી: તે શોધ જ થયું છે.

દશરથ: તો તારી આજ્ઞા પાછી ખેંચી લે. મહેલોમાં દીપમાળા ઝળહળવા દે. આખી કુનિયા જે પ્રકાશમાં નાહી રહી છે, તે પ્રકાશથી રાજમાંજાણને સિખારી ન ખનાવો.

કેકેયી: રાજની આજ્ઞા કરતાં રાજરાણીની આજ્ઞા કોઈ જિતરતી નથી હોતી મહારાજ.

દશરથ: રાજરાણીની આગળ રાજની આજ્ઞાની કોઈ કિંમત નથી એમ કહેા, પ્રિયે!

કેકેયી: એ પુત્રોનો સિદ્ધાચાર માત્ર છે. એમાં કોઈ સાર હોત તો મહારાજ તરફથી વિના કારણે આજ્ઞા પાછી ખેંચી લેવાનો આદેશ ન મળ્યો હોત. કહો, કે રાજરાણી કોઈ જ નથી, એનો આદેશ કોઈ નથી રાજની આજ્ઞા જ સર્વોપરી છે. અતઃપુરમાં પણ આજુથી રાજની આજ્ઞાનો અમલ થશે. કહો, કહો, બોલતા કેમ નથી મહારાજ ?

દશરથ: બહુ થયું પ્રિયે! સઢાયે જે તારી ઈચ્છાનો હાસ છે એને એવો હોષ ન દે. તું અંત પુરની વાત કરે છે. લે, હું તને લખીને આપું છું. આજુથી રાજ્યભરમાં રાજરાણી કેકેયીની આજ્ઞાને જ રાજની આજ્ઞા માનવામાં આવશે. લે, આના પર તારે હાથ જ રાજમુદ્રા સ્થાપ-પરંતુ એ આજ્ઞા પાછી ખેંચી લેવાના

અનુરોધને 'વિના કારણે' ના કહે. (હાથ લંબાવે છે.)

કેકેયી: મહારાજની વાત પર મને વિશ્વાસ નથી.

દશરથ: શું કહું ? વિશ્વાસ નથી ? સૂર્યવંશી રાજ દશરથના વચન પર વિશ્વાસ નથી ? રાજરાણી કેકેયીને એના સ્વામી પર વિશ્વાસ નથી ? આ હું શું સાંભળી રહ્યો છું, રાણી ?

કેકેયી: હું સાચું કહું છું.

દશરથ: (આકાશ તરફ જોઈને) સાંભળો! એ આકાશધારી નક્કો! સાંભળો! રાણી કેકેયી શું કહે છે ? સાંભળો, નિરાનાથ ! તમે પણ સાંભળો ! રઘુવંશની આ રાજવધૂ શું કહી રહી છે ?

કેકેયી: કેકેયી કહી શે પ્રકાપ નથી કરતી, મહારાજ ! આપ નાહકના ઉત્તેજિત થાવ છો.

દશરથ: અને રાણી! દશરથ પણ કોઈના તરફ અવિશ્વાસ નથી.

કેકેયી: એ હું કેમ કહી શકું ?

દશરથ: દેવતાઓને પૂછ, માનવીઓને પૂછ, પેલા અનાય રાક્ષસોને પૂછી જો ! એ સિવાય તને કાલે તેને પૂછી જો !

કેકેયી: મારી જાતને મૂકીને મારે ખીલ કોઈને પૂછવાની જરૂર નથી.

દશરથ: શાંત પાપ, શાંત પાપ ! શું કહે છે તું ? રઘુવંશી દશરથ પોતાની સ્ત્રી પ્રત્યે અવિશ્વાસ ? (કાને હાથ મૂકે છે)

કેકેયી: વિચારી લુઓ રાજવ !

(દશરથ વિચારમગ્ન બને છે)

કેકેયી: કોઈ પણ યાદ આવે છે ?

દશરથ: નહિ, કોઈ પણ નહિ.

કેકેયી: મોટા માલુસા મોટીમોટી વાતો કમને મરળતાથી ભૂલી શકે છે. એમાં તો એમની વડાઈ છે.

દશરથ: આજે હું જાતંદૂથી પાગલ બની ગયો છું. મને કોઈ ભાન નથી. તું જ એકવાર એ યાદ કરાવ, પ્રિયે !

કૈકેયી : એમ જ થશે. એમ જ થશે.
મહારાજ ! હું જ તમને યાદ કરાવીશ.

દશરથ : હાં, હાં. ત્યારે હું જે એ કહીશ.
તારા અવિશ્વાસ નકામો છે.

કૈકેયી : એમ થશે તો મને જૂળ આનંદ
થશે, નાથ !

દશરથ : તો કહી દે.

કૈકેયી : એક નહિ પણ બધે જુદાંજુદાં
વચન આપીને તમે આવી રીતે ઇન્કાર કરો
એ આપને શોભે છે ?

દશરથ : એહો ! યાદ આવ્યું, યાદ આવ્યું
મિત્રે ! હું તારો ઉપકાર માનું છું. આજે
કઈ શુભ ઘડીએ તો મને એ ઘટનાનું સ્મરણ
કરાવ્યું ?

કૈકેયી : તો શું પુરસ્કારમાં કેવળ ધન્યવાદ
મેળવીને જ રહેવાનું ને ?

દશરથ : આ પુણ્યમુહૂર્તે હું રત્નેશ્વર
ઋણમુક્ત થવા માણું છું. તારી દુરદેશી માટે
હું તારી કથા મુજે પ્રશંસા કરું ? મિત્રે ! તો
કેવો મંગળમય સમય પસંદ કર્યો છે ! આજે
તું ખેને બદલે ચાર વરદાન માગી લે.

(કૈકેયી હસે છે.)

દશરથ : હસો નહિ મિત્રે ! આજે સાચે જ
મનગમતાં ચાર વરદાન માગી લે. રામના
અસિષેકના ઉત્સવના પ્રસંગે હું સૌને ચોં-
માવ્યું આપવા ઇચ્છું છું-અને તું તો-

કૈકેયી : રહેવા દો ! તમને દુઃખ લાગશે.

દશરથ : જરાયે નહિ. તું માગી લે.
મનવાંચ્યું માગી લે.

કૈકેયી : હું જ કહું તે.

દશરથ : અને હું જે એ જ કહું છું. તું
માગી લે મિત્રે ! મારી જે એ ઇચ્છા છે. આટલા
હર્ષનો સમય પછી બીજે કંથે આવશે ? માગતી
કેમ નથી ? તને રામના સોગન છે, માગી લે.

કૈકેયી : મહારાજની એવી જ ઇચ્છા છે
તો-તો હું માણું છું કે મારા ભરતને અસિષેક
યાય !-અને, અને રામ ચૌદ વર્ષ માટે વસ્ત્રલ
ધારણ કરી વનવાસ કરે.

દશરથ : હેં ! હેં ! શું કહ્યું ? શું કહ્યું ?
રાણી ! કૈકેયી ! મિત્રે !

(જલ થોથરાય છે.)

કૈકેયી : બસ.

દશરથ : ભરતની મા, આટલો કટુકંઠો
પરિહાસ હું તારે મુજે સાંભળી રહ્યો છું ?

(ગળું સુકાય છે.)

કૈકેયી : આ પરિહાસ-ઉપહાસ નથી,
રાજન્ ! સત્ય છે.

દશરથ : સત્ય છે, ઠાણું કહે છે ?

કૈકેયી : અભાગી રાજકુમારની દુઃખી
માતા કહે છે.

દશરથ : ભરતની માતા, જરા મારા મુખ
તરફ બેઈને ફરીથી એકવાર કહે તો માનું-
નહિ, તું કહી જે એવું નહિ બોલી શકે.

કૈકેયી : હું તો કહી ચૂકી છું, વારેવારે
શા માટે કહું ?

દશરથ : તો હું એમ જ માની લઉં કે
એ ઉપહાસ નથી ?

કૈકેયી : મહારાજ એને ઉપહાસ કહીને
ઉડાવી શકે છે, પરંતુ કૈકેયીને આવી વેળાએ
મજાક કરતાં નથી આવડતું.

દશરથ : ઉપહાસ કહીને ઉડાવી દઉં અને
નહિ તો શું કરીશ ? આ શું વરદાન છે ?
નારી ! એહ, મમતાહીન નારી !

કૈકેયી : હું પણ ઇચ્છું છું કે મહારાજ
મારી માગણીને ઉપહાસ કહી ઉડાવી, દે.
પછી આપ આપના ધવલ યશનો ઝંડો
આટલે બાંધે નહિ ઉડાવી શકો. હવાની સાથે
હું દિગંતમાં આપની એ દાન-વીરતાનાં ગીતો
શુંબવી દઈશ. હું વનની ડાળીએ ડાળીએ
આપની પ્રશસ્તિઓ લખીને મૂકતી જઈશ.
પશુપંખીઓ પર્યંત હું આપની આ યશગાથા
પહોંચાડી દઈશ. વિદ્યુતની પીંછીએ હું વાદળો
પર આપની સત્યવાદિતાનું આ ચિત્ર આલેખી
આવીશ.

દશરથ : કૈકેયી, તું પિશાચિની છે !

કૈકેયી : રાજકુમાર દોવા છતાંયે મારો

સરત રસ્તે સટકતો સિખારી છે, ત્યારે રાજરાણી ઘઈને મારા પિયાચિની થવામાં ખાકી રૂં રહ્યું ? પરંતુ મહારાજ, આપ પલુ આ જુઠો આડંબર નહિ રાખી શકો આપના કપટ-પ્રેમની આજે પરીક્ષા થશે

દશરથ : સરતની મા ! આજે તને શું ઘઈ ગયું છે ?

કેકેયી : મહારાજ નિમિત્ત રહે ! તુ પૂર્વ રીતે સ્વસ્થ અને શાંત છું, હું તો આપની પાસે એક જ અક્ષરમાં જવાબ માગુ છું 'હા કે ના' - કેવળ હા કે ના !

દશરથ : હા કે ના ?

કેકેયી : 'હા'ના અર્થ એ યશે કે આપની સઘળી વ્યવસ્થા ધૂળમાં મળી જશે, રાણી કૌશલ્યાની આશાઓનો મિનારો તૂટી પડશે અને ત્રાણુષિક રામનો વિયોગ આવી પડશે 'ના' થી સૌ જ ઝટ દૂર થશે કૃત્ત આપના યશમાં એક કાળો ડાઘ લાગી જશે ચંદ્રમા વે ઝાંઝાં કલક નથી ?

દશરથ કેકેયી !

કેકેયી : આપના 'ના' કહેવાથી હું અખળા શું કરી શકવાની હતી ? મારો સરત પલુ શું કરવાનો છે ?

દશરથ : સરતની મા, તું કાંવે તેમ જોલ, પલુ વચમાં મારા સરતને ન નાખ એ જોળો, રામનો ભક્ત-

કેકેયી : ખસ, ખસ, મહારાજ ! રહેવા હો ! આપ સરતને કેવો ગણ્યા છો એ હું જાણુ છું માટે જ તમે એને એના મોસાળમાં મોકલી દીધો છે રામના રાજ્યાભિષેકના સમયે પલુ, આપ જેને ઘેર જોલાવવાની આવશ્યકતા નથી માનતા, તે સરતને તમે કેટલો ચાહો છો એ કાઠિયી છાત્રુ નથી

દશરથ : ભગવાન જાણે છે !

(દીપ નિશાસ નાખે છે)

કેકેયી : ભગવાન તો જાણે જ છે, હું પલુ આજે એ જ જાણુવા માગુ છું

દશરથ : (ચાહ સરીને) મને ખાતરી

થઈ રહી છે, કે તું એ જરૂર જાણી શકીશ કેકેયી : આ અવસર હું જવા હઈ શકું તેમ નથી, મહારાજ !

દશરથ : એમ જ લાગે છે રડવું શું વિશાળ વૃક્ષ તારી આધીમા ડોણુ જાણે ક્યાંયે જઈને પડશે !

કેકેયી : એની મને ચિંતા નથી, મારે તો કૃત્ત જવાબ બેઈએ છે આ ઘડીએ મને બીજું કાંઈ જ સૂઝતું નથી

દશરથ : હા ! રામ !

(ધીમેથી ભેટી નય છે)

કેકેયી : એમાં આટલા બધા વ્યાકુળ થવા એવું શું છે ? તમે ઈન્કાર કરો ખસ પલુ એમ નહિ બની શકે મહારાજ ! કે તમે તમારા વચનથી ફરી જાઓ અને સાથેસાથે સત્યવાદી પલુ કહેવડાવો !

દશરથ : રાણી ! તું એમ સમજે છે કે રામને રાજ્યને મોહ છે ? તો તું એને નથી જાણતી રામને તે હજી નથી જોળખ્યો જો એને ખબર પડે તો તે આવા હજારો રાજ્યોને છાડીને ચાલ્યો નય તે પ્રથમથી જ જો આ વાત કરી હોત, તો આટલું બધું કરત ચા માટે ? છતાં વે તારી એ જ ઈચ્છા દોષ તો હું સરતનો અભિષેક કરીશ; પરંતુ ખબર તું બીજી વાત, જોહ ! ખાજ વાત કેટલી કઠોર છે ! મારા પ્રિય રામ માટે વનવાસનું સચન તું પાણું નહિ ખેચી લે ?

કેકેયી : હું બીજી કોઈ જ જાણતી નથી દશરથ : પલુ એટલું તો જાણી લે કે રામનો વનવાસ અને મારો પરતોકવાસ સાથેસાથે યશે

(કેકેયી નિસ્તર રહે છે)

દશરથ મારા મૃત્યુનું તું આવાહન કરતી દોષ તો શલે તેમ કર હું તૈયાર છું !

(કેકેયી મોન જ રહે છે)

દશરથ : (કંઠો નિશાસ નાખીને) રામ, પ્રિય રામ ! હાય ! સવારે જીડીને તું શું શું બેઈશ ? રાજ્ય આપતાં આપતાં હું તને શું આપી રહ્યો છું ? તારા પિતૃનો કેવો અદ્વિત પ્રેમ છે ! પ્રજા કાંસે રામનો કેવો

અદ્ભુત અભિષેક નિહાળશે ?-એ નીલ આકાશનાં ઊર્જવળ નક્ષત્રો ! તમે અસ્ત ન પામો ! સૂર્યવંશના પિતામહ આદિત્ય ! તમે કદી યે ઉદય ન પામશો. પ્રભુ કહે ને દુનિયા આ સમાચાર સાંભળવા જ ન પામે !
કેકેયી : આ વિલાપ કરવા કરતાં તો તમે મને ના પાડી દો એ સારું છે. હું આવો દોંગ ભેવા નથી ઇચ્છતી.

દશરથ : રાણી ! આવળ વાવીને આંખાની આશા રાખવી એ મારે માટે વ્યર્થ છે, આવે મને એ સમજાય છે !

કેકેયી : સમજી રહ્યા છો, પણ મોહ નથી છોડી શકતા.

દશરથ : રાણી ! તું મારો જીવ ચાહે છે તે તને મળશે, પરંતુ મારી આગળથી દૂર થા ! હું તારું મુખ ભેવા નથી માગતો. હા, રામ !

(પદી બચ છે અને આંખો મિચાઈ બચ છે.)

દશ ધીલુ

સ્થળ : અયોધ્યાનો રાજગહેલ, સમય : પ્રાતઃકાળ,

(દશરથ મૂર્છિતાવસ્થામાં પડ્યા છે. એક તરફ કેકેયી બેઠી છે. રામ, સુમંત અને વસિષ્ઠ એક પછી એક આવે છે.)

રામ : પિતાજી ! પિતાજી !

(દશરથ આંખો હથાકી રામ તરફ જુએ છે અને ફરીથી આંખો મીચી લે છે.)

રામ : બહુ જ દુઃખ થતું લાગે છે.

સુમંત : બહુ જ કટ છે.

વસિષ્ઠ : બહુ કટ લાગે છે.

રામ : એવું કારણ શું છે ? એક રાતમાં દુઃખ આટલું બહુ ક્યાંથી વધી ગયું ? મને કોઈએ ખબર જ ન પહોંચાડી.

સુમંત : કોને ખબર ?

વસિષ્ઠ : જરાયે ખબર નથી.

રામ : આશ્ચર્યની વાત છે. (કેકેયીને) માતા ! કોઈક કહો તો ખરાં ! આમ દુઃખી થઈ કેમ બેઠાં છો ?

(કેકેયી એમ ને એમ બેસી રહે છે.)

રામ : આ તે શું કહેવાય માતા ! અનિદ્રની આશંકાથી આમ ભયભીત બની તમે મૌન બેસી રહ્યાં છો ! રાજવૈદ્યે આવીને હજી સુધી મહારાજને ભેવા નથી ?

(કેકેયી મસ્તક હલાવી ઇન્કાર કરે છે.)

રામ : એકવાર પણ નહિ ? હું હમણાં જ બોલાવી લાવું છું.

(કેકેયી માથું હલાવી મના કરે છે.)

રામ : ન બોલાવું વૈધને ?

કેકેયી : (ધીમથી) ના.

રામ : કેમ ? મા ! હું બેઈ રહ્યો છું કે પિતાને જૂળ દર્દ થાય છે. વૈધ વિના-

(કેકેયી રામને હાથથી રોકે છે; અને બેસી જવાનો સંકેત કરે છે. રામ બેસી બચ છે અને કેકેયીને સાંભળવા તૈયાર રહે છે.)

કેકેયી : ભાઈ રામ ! મહારાજને કોઈ રોગ નથી.

રામ : તો શું છે મા ? મારાથી શું કોઈ અપરાધ થયો છે ?

કેકેયી : ના.

રામ : તો પછી ? જલદી કરો, મા ! પિતાની સ્થિતિ મારાથી નથી બેઈ શકતી.

કેકેયી : રામ ! વાત એમ છે કે મહારાજને તારો બહુ મોહ છે.

રામ : એ તો એમનો સ્નેહ અને આશીર્વાદ છે, માતા ! મહારાજનું કટ કઈ રીતે દૂર થાય એ જ વાત અત્યારે તો કરો.

કેકેયી : રામ ! તું જ એવું નિવારણ કરી શકીશ.

રામ : કહો, મા ! કહો. મારા સર્વસ્વના ત્યાગથી પણ બે પિતાજીનું કટ દૂર થાય તો હું તૈયાર છું.

કેકેયી : તું બહુ લાયક છે, બેટા ! મહારાજ તારી પાસેથી એવી જ આશા રાખી રહ્યા છે.

(દશરથ ઘસા નિશ્ચાસ સાથે આવે છે.)

રામ : પિતાજી ! પિતાજી !-હું તમારે રામ તમારી પાસે જ બોલો છું.

કેકેયી : બે રામ !

રામ : આજ્ઞા આપો, માતા !

કેકેયી : હું આજા નથી કરતી. હું તો તને એટલું જ ખતાવવા માગું છું, કે મહારાજ એમના મુખે તને કાંઈ જ કહેવા નથી માગતા. એમનો તારા પર અગાધ સ્નેહ છે, પરંતુ-

રામ : કહો મા ! કહો :

કેકેયી : મહારાજે મને એ વરદાન આપવાનાં કહ્યા હતાં. મેં આજે મને જે યોગ્ય લાગ્યું તે માંગી લીધું. એથી મહારાજ કુખી છે તારે બદલે સરતને ગાદી મળે એવી એમની ઇચ્છા નથી. તેમ તેઓ તારે માટે વનવાસ-ચૌદ વર્ષના વનવાસની આજ્ઞા પણ નથી આપી શકતા.

રામ : ખસ, આટલી જ વાત છે ! નહિ. એને માટે પિતાજી આમ કહીયે કુખી ન માય. કાંઈ બીજું મોડું કારણ હશે મા ! જરૂર મારાથી કાંઈ અનુચિત કાર્ય થઈ ચકું હશે.

કેકેયી : નહિ રામ ! બીજું કાંઈ તો હું નથી બોલતી.

રામ : અને જો એમજ હોય તો મા ! હું તૈયાર છું. સાઈ સરતને સસે રાજ મળે. એથી મારા રામેરામ કુખી થશે.

કેકેયી : પરંતુ મહારાજને એ મંજૂર નથી એક વહી માટે પણ તેઓ તારા નિશાન નથી સહી શકતા.

રામ : શું કહ્યો છો, મા ? તમે પિતાજીને કહ્યો કે મારે માટે બધી રીતે વનવાસ જ હિતકારી છે. જ્યાં ઋષિઓના આશ્રમોમાં યજ્ઞોત્તેની પવિત્ર ધૂમ છવાઈ રહે છે; જ્યાં વેદની ઋચાઓ સાંભળીને કાન ધન્ય બને છે, જ્યાંની જ્ઞાનચર્યાઓ સાંભળી હૃદયનાં દ્વાર ખૂલી જાય છે; જ્યાંના પૃથ્વી અને આકાશમાં સ્વચ્છંદતા વિરાજે છે; જ્યાંનાં જલ અને વાયુમાં સ્વાસ્થ્ય અને જીવન સંપૂર્ણ છે એવા વનવાસનો સુચારુ તો કાંઈક સાગ્યવાનને જ સાંપડે છે, મા !

કેકેયી : પરંતુ પિતાને સ્નેહ છે, સાઈ !

રામ : સ્નેહ નહિ, મોહ છે, મા ! મારું

હિતાહિત સમજીને તમે પિતાજીને સમજાવી દો !

કેકેયી : મારી વાત અત્યારે મહારાજને ઝેર લેવી લાગે છે, માટે તું જ સમજાવ. જે વંશનિજ સત્યવાહિતા માટે વિખ્યાત છે, એના યશમાં આ કાષ્ઠ શું સારો લાગશે ? સૌ કાંઈ કહેશે, કે રઘુવંશના મહારાજ દશરથ જે વરદાન ખાતર વચનથી કંગી ગયા. રઘુવંશ માટે એ કેટલી અપયશની ઘટના કહેવાય !

રામ : નહિ, એમ તે કેમ બની શકે, મા ?

કેકેયી : તું લાયક પુત્ર છે ખેટા ! તું સમજાવ ! મહારાજ તારાં કહ્યું માનશે.

રામ : (શુભત અને વસિષ્ઠ હરફ જાય છે, તેઓ બંને મસ્તક નીચું ઢાળીને બેઠા છે)

શુરુદેવ ! પિતાજીને સચેત કરો !

વસિષ્ઠ : (હિંચા સ્વરે) મહારાજ !

દશરથ : (આંખો ખોલે છે કથાશાથી રામને નજીક બોલાવી છે કે રામ મૂંઝવણે પડી બેસે છે રામ એક હાથે તેના માથાને ધોતીની બાંધી પર ઢાળે છે, આજમાથી આંખ ખટે છે) રામ ! ખેટા !

રામ : પિતાજી ! તમે કુખી ન થાઓ !

આટલી નજીવી ખાબત માટે તમે કંઈ પ્રાપ્તિ રહ્યા છો ! માતાજીએ મને બધી વાત કહી છે, એ તો મારે મનગમતી વાત થઈ

દશરથ : (હાકવા બધા છે, સુમત ટેકા આપી બેસાડે છે.) નહિ રામ, વત્સ ! એવું ન ખોસ !

રામ : પિતાજી ! તમે મનમાં કુખ ન લાવશો હું સર્વ કંઈ હું કે અજિજ મરેલો લાગ્યો હવે છે. આજે મારું જીવન ધન્ય બન્યું. માતા અને પિતા બન્નેની આજ્ઞાનું પાલન એકસાથે કરવાનું સૌભાગ્ય દુનિયામાં કોને સાંપડે છે ?

દશરથ : ખેટા ! આહ ! ભગવાને તને કેટલો સરસ સરજ્યો છે !

રામ : પિતાજી ! મને આજ્ઞા આપો હું માતા કૌશલ્ય પાસેથી વિદાય લઈ આવું.

દશરથ : રામ. ખેટા ! તું એ શું કહે છે ? હું કદાપિ તને મારી નજર આગળથી

દૂર નહિ થવા દઉં. હું વચનસંગનો અપયશ વહોરી લઈશ. સત્યવાદીપણાની પ્રતિષ્ઠા મૂકી દઈશ; પરંતુ તારાથી વિખૂટો નહિ થઈ શકું. આ દુષ્ટા પાપિણીના કુચકેને કદી એ સફળ નહિ થવા દઉં.

રામ : પિતાજી ! તમે તો પુણ્યાત્મા છો. હું તમને શું સમજવું ? પણ એટલું તો જરૂર કહીશ કે મને પુત્રના ધર્મનું પાલન કરતાં તમે ના અટકાવો. બાળપણથી તમે મને જે શિક્ષણ આપ્યું છે એને આજે અમલમાં મૂકવા દો. સમય બહુ ઓછો છે. અને મારે આજે જ પ્રયાણ કરવાનું છે.

(નીચો નગી રાતના અરણ સ્પર્શી આવ્યો નય છે.)

દશરથ : રામ ! રામ ! આવ્યો ગયો ! જોલાવ સુમંત ! જરા મારા રામને જોલાવી લાવ. (વસિષ્ઠ તરફ ફરીને) શુરુદેવ ! તમે રામને જોડો સમજાવો. હાં ! રામ !

(પલંગ પર પડી નય છે; સુમંત હાથનો ટકો આપે છે.)

વસિષ્ઠ : (દુઃખી થઈને) ઓહ ! કેટલું નરુણુ દશ્ય છે આ ! (રાણી કેકેયીને) રાણી ! હું શું કરી રહી છે આ એનો તને ખ્યાલ છે ? (કેકેયી નિરુત્તર રહે છે.)

વસિષ્ઠ : સાથે જ તારો આ વિચાર યોગ્ય નથી. રાણી ! તારા પુત્ર ખાતર રામ પ્રત્યેનો તારો આ વ્યવહાર ખરાબર નથી. જો, વિચારી જો ! સમજ લે ! પાછળથી તું પરતાર્પણ.

(રાણી દાંડ જોલવી નથી.)

વસિષ્ઠ : ભરત સમજી છે, તે પણ તારી હકનું કંઈ જ માન નહિ રાખે. તું નથી બાણતી કે આવી રીતે તું રામનું અહિત કરીને ભરતને યશના શિખર પર ચઢાવી રહી છે; એથી તારો મનોરથ પૂરો નહિ થાય.

કેકેયી : ઋષિરાજ ! યશના શિખર પર ચઢાવવાનું પણ આપ જ કહેતા હતાં અને હવે એ અનુચિત છે એ પણ આપ જ કહે છો ! અભાગી રાજકુમાર ભરતની માતાનું હૃદય વાંચી શકતા હોત તો !

વસિષ્ઠ : રાણી ! તેં હજી રામને નથી ઓળખ્યો. તું તારા ભરતને, પણ નથી ઓળખતી. વસિષ્ઠનું વચન કદાપિ મિથ્યા નથી જતું ! કેકેયી : શુરુદેવ ! ક્ષમા માગું છું !

વસિષ્ઠ : મારા તરફથી તને કોઈ પણ પ્રકારનો અટકાવ નથી. રઘુવંશના ઉજ્જવળ ઇતિહાસમાં આ કાળું પાનું પણ બેડાયા વિના નહિ રહે એ વાતનું મને દુઃખ છે.

(નય છે.)

દશરથ : (આંખો જોલીને સુમંતને) સુમંત ! શુરુદેવ રામને સમજાવવા ગયા હોય એમ લાગે છે. જો, તું હમણાં જ ભરતને તેડી લાવવા માટે શીઘ્રગામી રથમાં દૂતને મોકલી આપ. અભિષેકની સઘળી સામગ્રી તૈયાર રાખ. એને આવતાં જ તિલક કરવું પડશે. સુમંત : જેવી આજ્ઞા મહારાજ !

દશરથ : પરંતુ સુમંત, જોજો ! ક્યાંક રામ વનમાં જવાની હક ન કરે. તું એને રોકી રાખજો. કહેજે કે મહારાજની આજ્ઞા નથી ! એમણે તને મના કરી છે.

કેકેયી : મારા ભરતને આ અશોધ્યામાં જોલાવવાની કોઈજ જરૂર નથી. સુમંત ! રામને વનમાં જતો રોકતી વખતે સાથેસાથે એમ પણ કહી દેજે કે રાજા દશરથે આજે રઘુવંશની પ્રતિષ્ઠાને દુનિયાની દૃષ્ટિમાં હલકી પાડી છે. આજથી રઘુવંશનો કોઈ રાજ સત્યવાદી નહિ કહી શકાય.

દશરથ : સુમંત ! તું નય છે ?

સુમંત : હા, હું બહિં છું રાજા !

(બધાને તત્પર બને છે.)

કેકેયી : રામને એ પણ કહેજે સુમંત ! કે રાણી કેકેયી આજે અશોધ્યા છોડીને ચાલી બય છે. તે ઘરઘર ભટકી સીખ માગી ખાઈ લેશે; પરંતુ તારી આગળ હાથ નહિ લખાવે. કહેજે કે હવે તું નિષ્કંટક રાજ્ય ભોગવજે. ભરત તારા માર્ગમાં કદી એ આડો નહિ આવે.

(સુમંત રાણીના મુખ તરફ જોઈ રહે છે.)

કેકેયી : પરંતુ મને એટલો સંતોષ છે, કે

જતાજતા એ હું સત્યવાદીપણાને ઝડો
નીચો પાડીને બલુ છું

સુમંતજ રાણી ! એકું ન બોલો !

દશરથ : સુમંત ! જલદી બે. બેજે વિસળ
ન થાય !

સુમંત : જેવી આસા, રાજવં

(સુમંત નય છે)

દશ્ય ત્રીણું

સ્થળ અયોધ્યાનો રાજમહેલ

(રાજ દશરથ પૂર્વે વૃત્તિમા પડપા છે કેકેયી
એક તરફ બેઠી છે ગર્ભની પ્રવીણ કરી રહી હોય તેમ
તેની ફિફ દ્વાર તરફ છે અદરથી દારી મથરા ધીમેધીમે
આવે છે કેકેયી મો દેરથીને એને ભેટા જ આગળના
રુશારે પાસે બોલાવે છે)

મથરા : (પાસે આવીને) આસા મહારાણી !

કેકેયી : (ધીમેથી) કીશલ્યને ત્યાં શુ
ચાલી રહ્યું છે ?

મથરા સુકેશીને મોકલી છે હમણાં જ
આવતી હશે !

કેકેયી : હીકે, બા !

(મથરા આવે છે, અને પાની આવે છે)

મથરા : (કેકેયીની વધુ નજીક આવીને
ધીમેથી) બહુ ખરાબર થઈ રહ્યું છે

કેકેયી : ખરાબર થઈ રહ્યું છે ?

મથરા હા, મહારાણી !

કેકેયી : રામની સાથે સીતા પણ ?

મથરા : અને લક્ષ્મણ પણ !

કેકેયી : લક્ષ્મણ પણ ?

મથરા હા

કેકેયી સાચું કહે છે ?

મથરા : હા, મહારાણી !

કેકેયી : પરંતુ સીતા અને લક્ષ્મણ માટે
વસ્ત્રો ક્યાં છે ? બા, હમણાં જઈને તૈયાર કરાવો

મથરા : સર્વ ડોઈ તૈયાર છે, મહારાણી !

કેકેયી તૈયાર છે ? શાળાશ, મથરા
રૂબાવમા તું જેવી જડ છે, તેવી જ કામકાજમા
નિપુણ છે

મથરા : તમે એકવાર બેઈ તો લો !

કેકેયી : એમા શું બોલુ તું ! તારી વ્યવસ્થા
પર મને સંતોષ છે

(રાજ દશરથ પાસુ બહારે છે અને નિશ્વાસ
નાખે છે ' રામ, રામ ' નો પુકાર કરે છે)

મથરા : રવામિની ! એકવાર આવીને
બેઈ લો

કેકેયી : ચાલ

(એક બાલુથી બને બધે છે બીજી તરફથી
રામ, લક્ષ્મણ અને સીતા પ્રવેશ કરે છે)

રામ : (દશરથની પાસે બેઈને) પિતાજી !

દશરથ : (પાસુ બહારીને આખો ઉધાડતા)

આવો વત્સ ! (સીતા અને લક્ષ્મણને રામની
પાછળ બેઈને ઘડી વિચલિત થતા) વધૂ બનકી
અને લક્ષ્મણ ! તમે બધા એકસાથે કયાથી ?

રામ : પિતાજી ! મેં ખૂબખૂબ મનન-યા
છતા એ બને જણ હક પકડી બેઠાં છે તેઓ
પણ મારી સાથે આવે છે

દશરથ શુ કહે છે રામ ? સાથે આવે
છે ? ક્યા સાથે આવે છે ? અને તું ક્યા
બધ છે ? રામ ! શુઠ વસિષ્ઠે તને કાઈ નથી
કહ્યું ? શુ સુમંત હજી તારી પાસે નથી
આવી પહોંચ્યો ?

રામ : પિતાજી ! તમને-આવી રીતે હીન
થતા બેઈને મને દુખ થાય છે

દશરથ : રામ ! બેટા ! તારાથી માટે
દુખ બેધુ જતુ નથી, માટે જ તું ક્યા એ ના
જઈશ વૃદ્ધાવસ્થામા મને સુખી કરે !

રામ : હું એમ જ કરીશ, પિતાજી ! કે
જેથી તમને સાદુ સુખ મળે અને ધર્મની
રક્ષા પણ થાય

દશરથ : રામ ! બેટા ! તારા વિના બે
મળતુ હોય, તો-મારે સુખ નથી બેઈતુ, ધર્મ
પણ નથી બેઈતો

રામ : પિતાજી ! આજે તમે મારા મોહમા
ફસીને કર્તવ્યને ભૂલી રહ્યા છો એમ મને
લાગે છે ધર્મ જ એના જીવનના આધાર
રહ્યો છે, તે કહી એ એકવાર મુખમાંથી નીકળેલા
વચનો માટે સ્વપ્નમાં એ કદાપિ એવો વિચાર
કરે ખરો ? તમે જરા વિચાર કરો તમારા

એવા વિચારથી મહાન રઘુકુલની પ્રતિજ્ઞાને ડાઘ લાગ્યા વિના રહેશે ખરો ?

દશરથ : કેવું વચન ? કેવું વચન ?
ભાભા રામ ! મેં એવું કોઈ વચન નથી આપ્યું. શું કોઈ પોતાનો પ્રાણ કાઢીને ફેંકી દઈ શકે છે ? આ ખરું તારી વિમાતાનું વચન છે, એની રાક્ષસી ચાલ છે.

રામ : એમ નહિ પિતાજી ! તમારા મુખમાંથી એકવાર જે વચન નીકળી ચૂક્યું તે ખસ નીકળી ચૂક્યું, મારે માટે એ પાલનની વસ્તુ છે. તમારો આજ્ઞાકારી રામ તમારા આદેશને આકાશવાણીના જેટલો જ પવિત્ર ગણે છે.

દશરથ : ખેટા ! રામ ! શું કહ્યું તે ? હું સમજી શકતો નથી. આજે મારા કાન ખહેરા બની ગયા છે. મારી આંખો આંધળી બની ગઈ છે. મારાથી નથી કાંઈ દેખાતું કે નથી કાંઈ સંભળાતું.

રામ : પિતાજી ! માતા કૌશલ્યાને જુઓ ! એમણે હસતાહસતાં અમને સૌને વિદાય આપી છે.

દશરથ : ખેટા ! કૌશલ્યા તો દેવી છે.

રામ : માતાં સુમિત્રાએ તો આગ્રહપૂર્વક લક્ષ્મણને મારી સાથે મોકલ્યો છે.

દશરથ : ધન્ય છે એને, રામ ! પાપી અને અન્યાયી તો હું છું કે આટલો મહાન અનર્થ કરી ખેટો છું. ખેટા લક્ષ્મણ ! તું પાછળ કેમ ભ્રમી છે ? આજે તારી એ કોપ અને અભિમાન ક્યાં ગયાં ? શા માટે તારું ધનુષ્ય નથી ઉઠાવતો ? અને મારીને આ સમસ્ત કાંડને અંત શા માટે નથી લાવતો ? ગંભીર અને સડોય પામનાર રામ અન્યાય અને અત્યાચારની ઉપેક્ષા કરી શકે છે, પણ તું ચૂપચાપ કેમ ભ્રમી રહ્યો છે ? સે, ખેટા ! આ છાતીને તારા અભિયાળા બાળથી વંધી નાખ.

(કેકેયી પ્રવેશ કરે છે.)

કેકેયી : એની શી જરૂર છે ? મહારાજ ! તમારા મુખનો એક નકાર જ પૂરતો છે. તમે

ઇન્કાર કરી દો. શા માટે ઇન્કાર નથી કરતા ?

રામ : મા, પિતાજીએ તો કહી દીધું. હવે મારું કર્તવ્ય બાકી રહે છે; અને એને માટે હું તૈયાર છું. તમે મને આશીર્વાદ આપો. તમારો રનેહ વનવાસના સમય દરમિયાન મારો સહાયક બનો !

કેકેયી : (મુખ નીચું ઢળી જાય છે. પહેરો મલિન થાય છે : એ ભાવને હુપાવવાનો પ્રયત્ન કરતાં)

ખેટા ! જુગ જુગ જીવજે તું ! તું રઘુવંશીનું મુખ ઉબળીશ.

રામ : તો મા ! આજ્ઞા આપો. મારી પાછળ આ મૈથિલી ભ્રમી છે, એને પણ તમારા આશીર્વાદ ભેઠાંએ છે.

કેકેયી : વધૂ ! બનકી ! તારે તો જવાની કોઈ જરૂર નથી.

(સીતા નખાને પ્રણામ કરે છે.)

રામ : મા, અને લક્ષ્મણના પ્રણામનો પણ સ્વીકાર કરો.

કેકેયી : અરે, આ શું ? તમે બધાંએ અયોધ્યાને સૂતી કરવાતું ધાધું છે કે શું ? હું તો કર્તવ્યને વશ બનીને એમ કરી રહી છું. મારે આશય તો એવો નહેતો.

(લક્ષ્મણ આગળ આવ્યોને મસ્તક નમાવે છે.)

દશરથ : રાણી ! હવે તો કાળજી ઠંડું થયું ને ?

રામ : પિતાજી ! શાંત થાઓ અને મને આજ્ઞા આપો !

(મંથરા વદનક લઈ પ્રવેશ કરે છે.)

કેકેયી : સે ખેટા, રામ ! રાજકીય વસ્ત્રોને ત્યાગ કરીને વનવાસને યોગ્ય વસ્ત્ર પહેરીશો.

રામ : જરૂર, જરૂર, મા ! લાવો.

(વસ્ત્ર લઈ પહેરવા માંડે છે. સીતા મુગ્ધ હાવાથી રડવા લાગે છે.)

દશરથ : ધન્ય હોજો, માનો આ ઉપહાર !

રામ : (સીતાને) આ વદનક લઈ સે અને તું પણ અંદર જઈને બદલી આવ.

આયુર્વેદની સૂઠ

વેદ પ્રાગજ મોહનજ રાઠોડ

આયુર્વેદમાં સૂઠનું જે મહત્ત્વ છે, તે મહત્ત્વ આધુનિક ડૉક્ટરો પાસે પણ ધરાયું નથી. આ લેખના લેખકે સૂઠના સ્વરૂપ પ્રશ્નોએ કરીને એનું જ્ઞાન 'અખંડ આનંદ' ના વાચકો સમક્ષ રજૂ કર્યું છે. બીજી દિશામાં દોઢથો બેસીને સમાજ પોતાના આગવ્યાની અને ધરણી સારી વસ્તુઓના યોગ્ય ઉપયોગ શીખી લે, તો કેટલો લાભ થાય ? સૂઠનું ખર્ચ બચે ?

સૂઠ એક એવી વનસ્પતિ છે કે એનાથી સાગર જે ડાઈ અખંડાયુ હશે આદુ પાકીને રસભરપૂર થાય છે, ત્યારે જમીનમાંથી ખોદી એને સૂકવી તૈયાર કરવામાં આવે અને એ રીતે સૂકાઈને તૈયાર થાય ત્યારે તે સૂઠનું નામ ધારણ કરે છે.

આવી આ સૂઠની ત્રણ બેઠા આજે પ્રચારમાં છે. સામાન્ય રીતે ગુજરાત કાઠિયાવાડમાં ધોળકાની સૂઠ વિશેષ સારી ગણાય છે, અને એનો વપરાશ વિશેષ કરવામાં આવે છે. બીજી બેઠામાં કલકત્તા તરફની એક બેઠા છે અને બીજી મલબાર-કોચીન તરફની પણ આવે છે, પરંતુ સામાન્ય રીતે રેવાવિનાની સફેદ સૂઠને ઉત્તમ ગણવામાં આવે છે.

આવી આ સૂઠમાં જુદાંજુદા અનેક તત્ત્વો એણાવતા પ્રમાણમાં જણાયા છે. ગુમડા અને ઘારાને જે તત્ત્વ રચવામાં ઉપયોગી છે

તે રાજ, શરીરને ગરમી અને પોષણ આપનાર સ્વાર્થ, ઔકોઝાલિક એસિડ જેવા લારો, ચરબી અને મીઠું જેવા સ્નિગ્ધ પોષણ આપનાર પદાર્થ અને ઔષધ તરીકે ઘણા મોટા વિશાળ રોગ સમુદાયને આવરી લે તેવા શુદ્ધિર્મોવાળાં તત્ત્વો એમાંથી મળી રહે છે.

ઘણા મોટા વિશાળ સમુદાયમાં એવી એક માન્યતા રહ થઈ ગઈ છે, કે સૂઠ એ ગરમ વસ્તુ છે અને એ દુષ્ટિએ જ ભૂલો એની અતિશય જશ્વિતાત દોષ; તોપણ એને તરછાડવામાં આવે છે. હાજયા તરીકે આંતરડામાં લાખા વખતનું અલ્ઝર થઈ મળ સડે છે, ત્યારે કૃત્રિમ ગરમી પેદા થઈ મોઢામાં અને છલ ઉપર થોંઢા પડે છે. આડું ખરુ કારણ તો પેટમાં કાચો આમ પડ્યો છે એ છે. આવી દુરદોષો રોગના કારણને દૂર કરવા માટે સૂઠ સેવાત કહીએ છીએ, ત્યારે સૂઠની

વિલખ શા માટે કરે છે ?

(કેમ્પી વલ્લભ સીતાની આગળ કરે છે અને સીતા તે લેવા લખ છે.)

કેશરથ : (ગર્જને) અરે પાપિષ્ઠા ! જીભી રૂઢ ! આ તુ શુ કરી રહી છે ? વનવાસ રામને દીધો છે કે સીતાને પણ ? તારે શુ બધાયને વલ્લભ પહેરાવવા છે કે ?

(કેમ્પી આડી લખ છે અને ગળતા મુખ વરફ બુઝે છે.)

સીતા : પિતાજી ! સ્વામીના કરતાં બે

મૂલ્યવાન વસ્ત્રો પહેરવાની તમે મને આજ્ઞા આપો છો.

(દશરથ રાત્રી લઈને સાધુ નીચું ઢાળી પે છે. સીતા કેમ્પીનાં હાથમાંથી વલ્લભ લઈને અદર આવી લખ છે.)

લકીણ આગળ આવી વલ્લભ લઈને પહેરે છે.)

કેશરથ : ઓહ !

(લકીણ પર સરી પડે છે. આકુમ્બની ધારાથી લકીણ ભિંનલ છે.)

(પડો પડે છે.)

તીખાશથી આ ગરમીને વધારે થશે તો-એવો ભય સેવવામાં આવે છે. ચિત્રવિચિત્ર કલ્પના અને શંકા ઉઠાવવામાં આવે છે, અને આ શંકાને પરિણામે લાંબા વખત સુધી એ દરદ ધોખાયા કરે છે.

સૂઠ એ પ્રથમ તબક્કે તીખી લાગે છે એ વાત સાચી છે, પણ આયુર્વેદની રીતે એનું પૃથક્કરણ કરતાં એ બ્યારે પેટમાં ગયા પછી પથવા મડે છે, ત્યારે મીઠી (મધુર) બને છે અને એને ગુણુશીતોષ્ણ, સ્નિગ્ધ અને હલકા છે. વિષાકે કીતલ લેવું.

સૂઠને શીતોષ્ણ ગુણુ સ્વાભાવિક ગરમી વધારી ચક્રત અને આંતરડાંને શક્તિ આપે છે અને કાચા અપકવ આમનું પાચન કરે છે. આયુર્વેદે સાચું જ કહ્યું છે, કે અમેષુ સમુણમ્ સૂઠી.

આ આમના સંગ્રહથી અનેક જાતના નાનામોટા રોગો થાય છે. અજીર્ણ, ઝાડા, મરડો, સંગ્રહણી અને જુદાજુદા પ્રકારના નામધારી તાવો એ બધાં જ આ આમદોષની પેદાશ છે.

એમાસના દિવસોમાં બ્યારે હવા ભેજવાળી અને સિંધર હોય છે, ત્યારે ખોરાકને પચાવવામાં મંદદ કરવાવાળો હવામાં રહેલો ઓક્સીજન વાયુ સહેલાઈથી પૂરતા પ્રમાણમાં મળી શકતો નથી; આથી ખોરાકનું પાચન ઓછું થાય છે અને આ આમરસનો સંગ્રહ વિશેષ રહે છે. એટલા જ માટે આ ઋતુમાં ઝાડા, મરડો અને અજીર્ણના ઘણા વધારે પ્રમાણમાં દરદીઓ નજરે પડે છે. નાના બાળક-થી માંડીને છેક મોટી ઉંમર સુધીના તમામ લોકો આ જ રોગના ભોગ બનેલા હોય છે.

આવા ઋતુજન્ય સાર્વત્રિક રોગવાળી પરિસ્થિતિમાં સૂઠ એક અજબ કામ કરનારી ઔષધિ માલૂમ પડી છે.

થોડા વખત પહેલાં ઔષધાલયમાં બે માસના બચ્ચાને લઈને એક માતા જતાવવા આવેલી. તે આવીને કહે: 'જુઓને વેશરાજ,

છાંકરાને ઝાડા મટતા જ નથી. લોહીપર જેવું વછું જ બન્યું છે અને નબળો પડેલો બન્યું છે, આવા બે માસના ફૂલ જેવો બાળકને માટે દવા પણ શી આપવી ?'

માતાના સાંત્વનની ખાતર અતિવિષ્ણા શૂર્ણની એકએક રતીની ત્રણ પડીકીઓ આપી અને આદાના રસ અને મધ સાથે ચટાડવાનું કહ્યું. આ ઔષધની સાથે જ અરધા તોલા સૂઠનું એક બીજું પડીકું આપ્યું અને માર્તાને કહ્યું: 'બહેન! દશ તોલા પાણીમાં આ દવા ઉઠાળીને બે તોલા ખાકી રહે ત્યારે ગાળી, થોડો ગોળ નાખીને તમે પી જાઓ અને હમણાં ઘી, ઘઉં જેવો ચીકણો ખોરાક ન લેશો.' ખાઈ એ એ પ્રમાણે કર્યું અને બીજે દિવસે જ બાળકને ઝાડા તદ્દન ઓછા થઈ ગયાના સમાચાર આવ્યા.

થોડા વખત પહેલાં લાંબા વખતથી મરડાને ભોગ બનેલો એક દરદી પુષ્કળ પ્રમાણમાં અનેક ઔષધો ખાઈખાઈને છેવટે મારી પાસે આવેલો. જુદીજુદી જાતનાં ઇન્જક્શનો પણ એમણે લીધેલાં, એમની મુખ્ય ફરિયાદમાં જીલ, ઢોઠની અંદરનો ભોગ અને પેટાં સદાય લાલ અને આળાં જ રહેતાં હતાં. પાંચસાત દિવસ કષ્ટજિયાત રહે અને એ કષ્ટજિયાત બ્યારે અતિશય વધી બન્યું, ત્યારે ઝાડા થઈ જતા હતા. આ ઝાડા વખતે અતિશય ચીકણા પડતી અને દરદીને નબળાઈ લાગતી. આ દરદીને શૂઠના પ્રયોગે રામબાણુ અસર કરી. એમને હું આ પ્રમાણે ઔષધ આપતો. સૂઠ તોલો ૦૧, ઇંદ્રજવ વાલ બે, રાત્રી વાલ ૧ અને જેઠીમધુનું શૂર્ણ વાલ ૧. આનું દરરોજ ત્રણ પડીકાં પાણી સાથે આપવામાં આવતાં. ખોરાકમાં શરૂઆતમાં પંદર દિવસ કેવળ છાશલાત રાખેલ, એક શેર દૂધથી શરૂઆત કરીને ધીમેધીમે ઝાડાચાર શેર દૂધની છાશ પંદર દિવસને અંતે લેવામાં આવતી. પંદર દિવસ પછી ૧૦ ભોગ ચોળા, ૨ ભોગ અડદ, ૨ ભોગ ચણાની દાળ અને બે

સાગ જર ઉમેરી ઢાકળા જેવું આજી સાજી
ભરડી છાશમા આપી ખરાખર જાણો આંવે
ત્યારે વરખમા ખાંદેલા ઢાકળા તેયાર કરીને
સેવાતું શરૂ કરાવ્યું પદર દિવસમા આ
ઢાકળા અને છાશના પ્રયોગ પછી ધીમેધીમે
ખોરાક પણ આપવા માંડ્યો પૂરા ઢાઢ માસને
અતે અઢીત્રણ વર્ષતું આ અસહાય સાગતુ
દરદ આમ જ મટી ગયું અને દરદી પૂરી
પાચનશક્તિ પ્રમાણે બધે જ ખોરાક સેવા
માંડ્યો *

આમના સગ્રહથી થયેલા આ દરદમાં
સૂઠના સેવનથી આમતું પાચન થયું. રાખથી
મોઢાના અને આંતરડાના ચાઢાં રૂચાર્યા જેઠી
મધથી-મોઢાથી માડીને આતરડા સુધીના આળા
થઈ ગયેલા સાગને ઠંડક મળી અને ઉદજન્મે
આમના પાચન સાથે આતરડામાં અનાજ
સડીને પેઢા થનારા વિચિત્ર જાતનાં જંતુઓને
મારવાનું કાર્ય કર્યું વનસ્પતિ-ઔષધ
યોજનાથી દરદીને આરામ થયો આ પ્રસંગમાં
રોગના કારણને અનુસરીને પ્રધાન ઔષધમાં
સૂઠ જ હતી

સૂઠ એ પ્રસૂતાનું પ્રધાન ઔષધ કહેા
તો ઔષધ અને ખોરાક કહેા તો ખોરાક-એવું
બમણું કાર્ય કરે છે એના સેવનથી સુવાવડ
દરમિયાન સહજ એવો વાગુ દૂર થાય છે
અને ખોરાકને પૂરતા પ્રમાણમા પચાવી ગયેલી
તાકાત અને સ્ફૂર્તિ પાછી લાવે છે મઢાશિ
ઓછી કરે છે અને સોઢીને વધારે છે અને
એટલા જ માટે સ્ત્રીઓમા સવાશેર સૂઠ
ખાવાનો શામ્લિક પ્રયોગ શરૂ થયો હતો
? પરંતુ આજની શંદરી અને જૂની રૂઢિ મત્તે
સ્ત્રી જતાવનારી સ્ત્રીઓ આ સૂઠના ખોરાકથી
દૂર સાગે છે અને સ્ત્રીઓના જુઠાજુઠા અનેક
રોગના ભોગ બને છે, મરણને શરણ થાય છે
છેલ્લા સરકારી આરોગ્યજનકતા અદેવાલ
મુજબ તો આજે સ્ત્રીઓનું મરણપ્રમાણ પવ
વધવા માંડ્યું છે.

પ્રથમ પ્રસૂતિ વખતે જ ચોક્કસ પ્રકારની

માવજત અને આવશ્યક સૂઠ-ધીના ખોરાક
વિના સ્ત્રીનું દેહજ ધારણુ લાંબી બધ છે,
જરમી અને પોષણ ન મળે તેવા અનાવશ્યક
ખોરાકથી આમનો સગ્રહ થાય છે અજીવું
થાય છે અને સુવારોગ, સગ્રહણી જેવા દરદો
પેઢા થાય છે

મારા એક મિત્રના પત્નીને પ્રથમ સુવાવડ-
માથી જ ઝાડાનું દરદ લાગુ પડ્યું છે અને
આજ સાતસાત વર્ષ થયાં તો મ એમાથી
છૂટકરો નથી થયો વાતો કરતાંકરતા સહજ
ભાવે 'સૂઠ ખાધેલી કે નહિ।' એમ પૂછ્યું ત્યારે
નકારમાં જ જવાબ મળ્યો અને મને રોગતું
કારણ મળી ગયું મે પૂછ્યું 'સૂઠ કેમ ન
ખાધી?' તો કહે 'એ તે કાણ ખાય? મોઢું
ખાળી નાજે એટલી તીખા હોય એ તે કેને
ભાવે?' 'તમને થોડીવાર પૂરતી તીખાશ ન ગમી,
પણ એના પાપે આ સાત વર્ષથી આતરડા
સડી ગયા છે એ કેમ જમે છે?' એમને ઉક્તા
એક માસથી સૂઠના પ્રયોગ ઉપર ચડાવ્યાં છે
દેવદ્ર-ચાદિ કવાધ તોલા ર અને સૂઠ તોલા
૧નો ઉકાળો નિયમિત સવાર-સાંજ લે છે અને
તબિયત ઉત્તરોત્તર સુધુરતી બધ છે.
સુવાવડમાથી લાગુ પડેલાં સુવારોગ, સગ્રહણી,
જેવા દરદોમાં આ સૂઠના પ્રયોગ રામબાણુ
ઔષધ તરીકે સાબિત થયો છે અને અવશ્ય
લાલ આપે છે

રોગને અનુસરીને આયુર્વેદ સાથે સૂઠના
તો બીજા અનેક પ્રયોગોની રચના કરી છે

સૂઠ તીખી છે એમ માનનારાઓ માટે
મહર્ષિ ચરકના નીચેના પ્રયોગ સૂઠ સાથે તીખી
છે પણ જરમ. નથી એ ખતાવવા માટે
પૂરતો થશે

વેદના સાથે પેશાબમા સોઢી પડતું હોય
તો પોણાશેર દૂધમાં પા તોણા સૂઠ અને થોડી
સાકરે નાખી જરમ કરીને પિવડાવવાનો નિર્દેશ
છે સોઢી પડતું હોય એવા વ્યાધિમા એ સૂઠ
જરમ હોય તો આપી શકાય ખરી? ખરી રીતે
એના મધુર અને શીતલ વિષાક શરીરને ઠંડક

આપે છે, શક્તિ આપે છે.

એવી જ રીતે હરસના દરદમાં પણ લોહી પડતું હોય છતાંય જે તોલા સૂંઠને અરથો સેર પાણીમાં ઉકાળી જે તોલા પાણી ખાલી રહે ત્યારે ગાળી, થોડું મધ કે ગોળ નાખી પીવા આપવાનો નિર્દેશ મળે છે.

વધારેપડતો ભારે ચીકણો ખોરાક ખવાયો હોય, ત્યારે હોજરીમાં ભાર લાગી દુખાવો ઉત્પન્ન થાય છે અને કેમ જાણે ડચ્છો ચડતો હોય એવો ભાર લાગે છે. કોઈ પણ જાતનો પદાર્થ લેતાં એ જાણે અધવચ્ચે જ અટકીને ખૂંચતું હોય એવું લાગે છે. આડું થાય ત્યારે અડધા તોલા સૂંઠની એકલી કે ગોળ સાથે ફાકી લઈ લેવાથી ચીકાશ છૂટી પડી જાય છે અને દુખાવો ઓછો થઈ જાય છે. એ સ્વાતુલ્યની હકીકત છે.

ઝાડા, મરડો અને આમના પાચન માટે તો એ રામખાણ ઔષધ છે. ઉંમર અને દરદના એર મુજબ ઇંદ્રજવના ચૂર્ણ સાથે દિવસમાં ત્રણ વખત લેવામાં આવશે, તો દરદની ફરિયાદ ઓછી થઈ જશે.

આમવાત નાંગાનું એક ભારે ચીકણું અને અતિશય ચીકણું કુખ આપનારું દરદ અવારનવાર નજરે પડે છે. આ દરદમાં કાચો આમ અને એમાં વાહુનો સંયોગ થઈ આખા શરીરમાં ફેર્યા કરે છે અને જ્યાં એ સ્થિર થાય છે ત્યાં સોજો ઉત્પન્ન થઈ એ જાગે જતકડી લે છે. લોહીના હલનચલનને પણ થંભાવી દે છે અને હૃદય ઉપર એની અતિશય ખરાબ અસર થઈ નબળું બનાવી દે છે. આવા આ દરદમાં ગોખરું અને સૂંઠનો ઉકાળો પિવડાવવામાં આવે છે. અંગ્રેજીમાં જેને (સાપાટિકા) કહે છે તેવા ગ્રંથસી નામના વાત-વ્યાધિમાં પણ એ જ સૂંઠની સાથે એરંડીના મીંજની ખીર લેવાથી દરદીને આરામ થયાના દાખલાઓ શાસ્ત્રોમાંથી મળે છે.

દેશદેશાંતરમાં ફરવાવાળા લોકોને જુદા-જુદા પ્રદેશોનું પાણી અને આખોડવા લેવાથી

ઘણી વખત પાણી લાગવાથી-મંદાગ્નિ અને અજીર્ણવાળો વિચિત્ર પ્રકારનો રોગ લાગુ પડે છે. એમાં અવારનવાર ઝાડા થાય છે, નખખાઈ વધે છે અને શરીર લોહીવિનાનું ફિક્કું પાંડુ રોગ જેવું બની જાય છે. આવો આ રોગ એ પાચનક્રિયાની ખામીમાંથી ઊભા થયેલા મંદાગ્નિના પ્રકારનો જ એક વ્યાધિ છે. આવા દરદમાં સૂંઠ એક અજબ ઔષધ છે. એના સેવનથી અજીર્ણ દૂર થઈ ખોરાક પચે છે, સ્વાભાવિક ભૂખ લાગે છે, ખોરાકનું પાચન થઈ નતું લોહી આવે છે અને દરદી તાકાત અને સ્ફૂર્તિ અનુભવે છે.

ઉદરરોગો અને પેશાબના કેટલાક વ્યાધિઓમાં જ્યારે દરદીને હાથે, પગે અને મોઢા ઉપર સોજા આવે છે, ત્યારે આવા સોજા ઉપર સૂંઠ ઘણી જ અસરકારક માલૂમ પડી છે. સૂંઠ તોલો અડધો અને એટલો જ ગોળ લઈ એની ગોળી લેવામાં આવે અને તેના ઉપર સાટોડી નામની વનસ્પતિનો રસ કે ઉકાળો પીવામાં આવે, તો પેશાબ વાટે તમામ પ્રકારનાં ઝેરો નીકળી જાય છે. સૂંઠ એ દોષને પકવવાનું અને પથાવવાનું કાર્ય કરે છે. જ્યારે સાટોડીમાં રહેલાં પોટેશ્યમ ક્ષારો પેશાબને વધારી ઝેરને બહાર કાઢે છે. સાટોડી સોષકની હોવાથી સોજાને આ રીતે દૂર કરે છે.

આચાર્ય શારંગ્ધરે વૃષભમાં પવન ભરાઈને થતા દુખાવા માટે સૂંઠનો ઉકાળો કરી એમાં મધ નાંખીને લેવાનો નિર્દેશ કર્યો છે.

આ રીતે જુદાજુદા વ્યાધિ પરત્વેનાં અનુપાનો ચોજી સૂંઠ ઘણા મોટા રોગસમુદાય ઉપર વાપરી શકાય છે. ઝાડા, મરડો, સંઘ્રહણી, પાણી લાગતું, મંદાગ્નિ, અરેચિ, અજીર્ણ, કેમળો, પાંડુ, ઉદરરોગો, સોજાવાળાં દરદો, આમવાત, સાપટિકા-ઉલ્કા-સ અને પેશાબ ભરાઈ રહેતો હોય તેવા મૂત્રાવાત મૂત્રકૃચ્છનાં દરદો ઉપર એ ઉપયોગી છે.

ભૂખ લગાડવા માટે એનો ઉપયોગ તો

માતૃશ્રી કસ્તૂરબા.

લેખક :

શ્રી. લાલુખેન મહેતા

કસ્તૂરબાની જીવનનુંવાસ કાશ્યમ રાખવા મઠિ આપણા દેશે સવાહરોડ રૂપિયાનું દંડ હતું છે અને એમાથી ગામડાંમાં સ્ત્રી-બાળકોની હાલતિની અનેક પ્રશ્નિઓ આવે છે એ કસ્તૂરબાના જીવનનો પરિચય સરલ રીતે શ્રી લાલુખેન મહેતાએ આદર્શ આપ્યો છે લેખિકાના નામે 'ભૌતિક અને અનુવાદિત દસેક પુસ્તકો જમા થયાં છે, તેમા 'પ્રેમભૂતિ' કસ્તૂરબા' નામનું વિસ્તૃત જીવનચરિત્ર પણ છે

કસ્તૂરબા ગાંધીનું નામ તો ડોનાથી અજાણ્યું છે ? હિંદુસ્તાનમાં સખીવાચી બાલુનારામાં તો કોઈક જ એવા હશે કે એમણે કસ્તૂરબાનું નામ ન સાંભળ્યું હોય

કરોડો ક'ગળ માણસોને શુભામીની નિદ્રા-માથી જાગત કરનાર મહાત્મા ગાંધીનાં તેઓ પત્ની થાય. આદર્શ પત્ની, આદર્શ માતા અને આદર્શ શુદ્ધિથી હોવા છતાં લોકોપયોગી અદેર કાયો કરીને દેશને કેવી રીતે ઉપયોગી થયું એનો હાખસો એમની જિંદગી પરથી સુંદરમાં સુંદર રીતે મળી રહે છે.

તેઓ જન્મેલાં કાઠિયાવાડના એક ખૂણે આવેલા પોરબંદર ગામમાં. તેમના પિતાશ્રીનું નામ હવે ગોકુલદાસ મકનજી. જૂનાં જમાનાના માણસ એટલે કસ્તૂરબાને સજીવ્યા કયાં નહિ ને તેર વર્ષની નાની ઉમરમાં પરણાવી દીધાં.

અસહ્ય હોવા છતાં બામાં ધાર્મિક સંસ્કાર ભારે બળવાન હતા. અને આનંદાન

કુટુંબનું બાળક હોવાને કારણે સ્વાભિમાની અને અડગ નિશ્ચયી પણ એટલાં. સામી બાજુ ગાંધીજી પણ એટલા જ અડગ અને આત્મહી તેમનું કુટુંબ બહુ જ સાજમયાંદાવાળું હતું, એટલે બાના ઉપર કડપ બહુ રહેતો. ગાંધીજી દિવસે બા સાથે વાતચીત પણ કરી શકતા નહિ, એટલે બાને સજીવવાની ગાંધીજીની ઇચ્છા ફળી નહિ; પરંતુ બા ઉપર પોતાનો પતિ તરીકેનો હાથ રાખવાનું તેઓ શૂકતા નહિ. બા પણ એમના મામાનાં હતાં, ગાંધીજી ગમે તેટલો હાથ રાખે છતાં પોતાને કસ્ટ હોય તેમ જ કરે-બા રીતની બંનેની વલણ હોવાને કારણે બંને વચ્ચે વિખવાદ બહુ થતો, છતાં બામાં આર્વજીની સાવના બળવાન હતી અને ગાંધીજીમાં પત્ની પ્રત્યેના પ્રેમની સાવના બળવાન હતી; તેથી બંને વચ્ચેનો ઝઘડો લાંબો ટકતો નહિ અને પ્રેમથી દિવસો પસાર થતા.

આને ઠીક જાણીતો છે. પ્રસૂતાનાં દરદો ઉપર પણ એ ચોક્કસ પ્રકારની અસર કરી પ્રસૂતાને શક્તિ અને આરામ આપે છે.

જુદાંજુદા કકજ દરદો ઉપર સૂંઠમા ઉષ્ણ શુભ્ર હોવાને લીધે તે વાપરી શકાય છે અને એ જ રીતે એમાં રહેલી સ્નિગ્ધતા ચીકાશના કારણે એ વાયુનાં દરદો ઉપર પણ ઉપયોગી થઈ શકે છે. એના વિપાક મધુર હોવાના કારણે પિત્તજ વ્યાધિઓમાં પણ અનુપાન-

બેદથી આપવામાં આવે છે અને સુદર કાર્ય કરે છે. આમ સૂંઠ એ ત્રિદોષનું સર્વ-સામાન્ય ઔષધ છે.

વૃદ્ધાવસ્થામાં નિયમિત ઝીને સૂંઠનું સેવન શરીરની તાકાતને ટકાવી શક્તિ આપે છે અને તમામ ઇન્દ્રિયોને સનેજ રાખી પૂરતું આરોગ્ય બળવે છે

બધી જ રીતે સૂંઠ એ રોગનું અને આરોગ્યનું મહોપધ છે.

આતું જીવન એક રીતે ભેઈએ તો ઘણું દુઃખમય પસાર થયું ગણાય અને બીજી રીતે ભેઈએ તો એમના જેવાં ધન્ય સ્ત્રી આ જગતમાં કોઈકે જ હશે એમ કહી શકાય. મહાન પુરુષનાં પત્ની બનવું એ એક મહાન જવાબદારીવાળું અને માનસિક કલેશ ઉપ-જાવનારું કાર્ય છે. મહાન પુરુષોને પોતાના વિચારો, પોતાની રીતસાત સામાન્ય માણસથી જુદા પ્રકારની જ હોય, એનો મિલજ પશુ બળવો મુશ્કેલ પડે તેવો હોય, એવા પુરુષની સાથે જિંદગી જીવવા માટે સ્ત્રીને પોતાના મનને ખૂબખૂબ દબાવવું પડે, ક્યારેક ક્રૂર થઈને કચડી નાખવું પડે, તેમાંય આ જેવાં સ્વાભિમાની સ્ત્રીને માટે મન મારવું એ અઘરું કાર્ય ગણાય; છતાં ખાએ એ કાર્ય કયું છે ને તે માત્ર આર્થસ્ત્રીની સાવનાથી પ્રેરાઈને જ કયું છે. આ બે ધારત તો ગાંધીજીને હેરાનહેરાન કરી શકત-ગાંધીજીનાં દેશ માટેનાં અવનવા અને મહાન કાર્યોની આડે પથ્થર થઈને બિલાં રહેત અને પોતે કાણુલશુર સુખની શુલાળી શૈલ્યામાં ચૂઈ શકત; પરંતુ ખાએ પોતાનું સુખ ન ભેંયું અને જેનશાસ્ત્રમાં આવતી ચેલેયાનાં માતાની વાતો પ્રમાણે ઠસતે માંએ પોતાનાં દુઃખને દબાવીને ખાપુને માર્ગ દુલોથી બિછાવી દીધો.

ખાપુને પોતાની જવાબદારીમાંથી મુક્ત કરી એમનો માર્ગ સરળ કયો એટલું જ નહિ પણ પોતે ય સતી સીતા જેમ રામ જેવા ખાપુની પાછળ વનવાસ ભોગવવા ચાલી નીકળ્યાં. કુટુંબ, ધન અને આરામનો મોહ છોડી ખાપુ જેવી જ કદીરી ધારણુ કરી પોતાનાં કુમળાં બાળકોને પણ અંતરનો મોહ-દૂલની જેમ પંપાળીને ઉછેરવાનો-કચડી દેશ માટે ભેજ લેવરાવ્યો.

પત્ની તરીકે આ એક આદર્શ પત્ની હતાં. પતિની ઇચ્છાને માન આપવું, પતિનું દિલ રાજ થાય તેમ વર્તવું અને પતિને પ્રભુ માની તેને અનુસરવું એ સિદ્ધાંતો ખાએ

પોતાના જીવનમાં ઉતાર્યા છે. લગ્નજીવનની શરૂઆતમાં કંઈક અભિમાન અને કંઈક નાદાનિયતને કારણે આ ખાપુના વિચારોથી વિરુદ્ધ પડતાં; પરંતુ છેવટે તો ખાપુનું ધાર્યું જ કરતાં. આવી અથડામણના બેચાર પ્રસંગો ખાપુએ એમની આત્મકથામાં આપ્યા છે: તે બેતાં આપણને ખાની ખાપુને અનુકૂળ બનવાની તત્પરતા માટે માન થયા વિના નહિ રહે.

ખાએ ખાપુને અનુકૂળ બનવા માટે દિવસ આખો ઘરકામમાં વિતાવીને રાત્રે ધાક્યાં પાક્યાં પણ લખવા-વાંચવાની ટેવ પાડી હતી અને એ રીતે ખાપુના વિચારો સમજવા લાગ્યાં હતાં. પોતે વાંચતાં શીખે તો ખાપુનાં લખાણો અને ખાપુ વિશે લખાયેલાં લખાણો પોતે બંતે વાંચી શકે તો સારું એવી એમની ખાસ ઇચ્છા હતી અને તે ઇચ્છા એમણે જિંદગી પથંત સેવી હતી. ઘરડાં થયાં, આંખે ચરમાં આવ્યાં, માથે પળિયાં આવ્યાં, છતાં વાંચતાં શીખવાનું એમણે છોડ્યું નહોતું. બુધ્ધાર હોય ત્યારે તો ખાપુની સેવા અને દેશની સેવા આડે તેઓ એ કામ કરી શકતાં નહિ; પરંતુ જ્યારે જ્યારે બેલમાં જતાં, ત્યારે ત્યારે ભણવા-શીખવાનું છોડતાં નહિ. ખાપુને પૂરેપૂરી રીતે સમજી શકાય અને સંપૂર્ણ રીતે અનુસરી શકાય તે માટેનો તેમનો પ્રયત્ન જિંદગીની છેલ્લી ઘડી સુધીનો રહ્યો હતો.

શરૂઆતમાં લગ્ન પછી થોડાં વરસો ખાપુ ખાપુને વડીલાત અર્થે આફ્રિકા જવાનું થયું. આ તો ચુસ્ત વૈજ્ઞાનિક, દરિયો પાર કરવામાં પણ નિષેધ માનનાર અને વૃત્તા જમાનાનાં ત્યાં પહેરવેશનો ખદલો અને રહેણીકરણનો ફેરફાર એમને કેમ પાલવે? પરંતુ ખાપુએ જૂટમેલ્ડ અને પારસીશાહી સાડી પહેરવા ફરમાવ્યું અને છરીકાંટા વાપરવા અથડ રાખ્યો, ત્યારે આ જરી પણ હઠાથડ રાખ્યા વિના કપૂલ થયાં. એમનાં દિલને એ વાત રચી નહિ; પરંતુ ખાપુના દિલને દુલાવવું એમને બિલકુલ પસંદ ન પડ્યું.

ખાત્રુ જ્યારે ડરખનમા વડીલાત કરતા, ત્યારે એમને ત્યાં મહેમાનોનો મારો હીકહીક પ્રમાણમા રહેતો. એ મહેમાનોમા ય નોટે સામે બિન્તી લોકો હોય, જે લોકોની સામે જોવામા પત્નિ બા પાપ સમજત હોય, છતાં બાએ લોકોની આગતાસ્વાગત કરતાં ને તેમને સારી રીતે સાચવતા, પરંતુ બાપુ એટલેથી ન અટકાયા જાણે કે તેઓ બાની પતિભક્તિની પરીણ કરવા માગતા હોય, તેમ એમને મનમાં એક નવો વિચાર આવ્યો એમના ઘેર મહેમાનોના ઓરડામા બાળચોટડી નહેતી એટલે તેમણે ફૂટાં મૂકવાનો રિવાજ હાથેસ કર્યો. બાને એ પસંદ ન પડ્યું પણ ચલાવી લીધું; દારણ કે સૌ મહેમાનો પોતાના ફૂડા મવારમા બહાર મૂકી દેતા, પરંતુ એક વખત એવું બન્યું કે એક ખિસ્તી મહેમાને એમનું ફૂડું એમ જ રહેવા લીધું બાપુએ એ જોયું એટલે એમણે પેલા મહેમાનને કાંઈ ન કહેતાં પોતાના મહેમાનની પોતે જ સારવાર કરવી જોઈએ એવા વિચારથી બાને એ ફૂડું ઊંચકી જવા કહ્યું અને બાનો મિત્તજ ગયો; આજ દિવસ સુધી તે ધાયેલો શુસ્સો ઊછળી આ શે 'આત્રુ તે થતું હશે ? હું તો આ ચાલી, તમે તમારુ ઘર સાચવો' કહીને બા અડીને ઊભા રહ્યા બાપુ પણ એટલા જ મક્કમ હતો એમણે બાને બાવડું ચાલીને ઘર બહાર કાઢ્યા બા રોષમા ને રોષમાં બહાર નીકળ્યા ખરા, પરંતુ બહાર પર્ચ મૂકતાની સાથે એમની આજમાથી આસ સરી પડ્યાં રડતાંરડતાં શુસ્સામા તેઓ બાપુને દેડવા લાગ્યાં 'તમને લાજ નથી, મ- તો, ઉ, જરા શરમાઓ' પછી પણ બાએ બાપુને ઘણું ઘણું સલાખાણુ બાપુ શરમાયા છતાં મોં લાલ રાખ્યું અને બાને ઘરમા લઈ લીધાં બા મૂઆમૂજો ફૂડું લઈને નીચે ઊતરી ગયા બાપુને એ ફૂડું ઊંચકવા ન દીધું

દાગીના માટે પણ બા-બાપુ વચ્ચે એક વાર ઝગડો થયેલો આફ્રિકાની સેવા બદલ બાપુને આફ્રિકાવાસીઓએ પુષ્કળ દરદાગીનો

આપેલો સીસહજ રવલાને બાને વિચાર એ દાગીનાનો અગત ઉપયોગ કરવાનો હતો, જ્યારે બાપુ તેનું દ્રવ્ય બનાવી સારા કામમા આપી દેવા માગતા હતા એ મિલકત પર જોટલો બાને હક હતો, એટલો જ બાપુનો હતો એમ બાપુ માનતા એટલે બળજબરીથી પોતાનું ધાણું બા પાસે કરાવવાને બંધે એમણે ધીરધીરે બાને સમજવી દીધા અને બાને સ્વમુખે દાગીનાનું દાન કરાવડાવું ત્યારથી બા ત્યાગી બન્યા પછા ટપા અને દૈહિક સુખનો મોહ એમણે છાંયો બાપુના પત્ની તરીકે, બાપુના સિદ્ધાંતને વધાં બાપુના દ્વિને સતોષવા પોને નુસ્ત વેંચુવ દેવા છતાં હૃદયજનોને અપનાયા એક હરિજન બાબાને દત્તક લીધી અને જિંદગી પય ત પુત્રી તરીકે પાળી હરિજનને અપનાવવા માટે શરઆતમા તો બાપુ સાથે પગડો યથો ઉતર બાપુ ઉપવાસ પર ઊતર્યા જ્યારે બાપુની જિંદગીનો સવાસ આવ્યો, ત્યારે બાએ વિચાર્યું કે સ્ત્રીને સૌથી પ્રથમ ધર્મ પતિસેવા, પતિ આગળ ધર્મ પણ વિમાતમા ન દોવો જોઈએ, અને એમણે કહેવાનો વેળવ ધર્મ ઉવેખી હરિજનોને અપનાવ્યા એ માટેના સમાજના સખતવિરોધ સામે બાપુની પડખોપડખ બન ઊભા રહ્યા

બાને બાપુ માટે એટલી લાક્ષિ હતી, કે બાપુ જે વસ્તુનો ખ્યાલ માત્ર કરે તે કરવા બા તૈયાર રહેતાં બાપુના સૌથી મોટા પુત્ર હરિલાલ સાથે બાપુને બહુ અણબનાવ રહેતો હોવડા બાપુએ એ પુત્રનો ત્યાગ કર્યો, ત્યારે બાએ પણ હૃદયને કંઠણ કરી એ પુત્રને મનમાથી કાઢી નાખ્યો બાની જગ્યાએ જો બીજી કોઈ સ્ત્રી હોત તો એણે પતિ આગળ પુત્રનું ઉપરાણું લીધું હોત, પરંતુ બા તો બાપુની ઇચ્છાને જ સ્વ ક્રેક ગણતા બાપુનું મન જરા પણ ચિંતામા હોય તો બાનો જીવનરસ ઊડી જતો અને સર્વ કાંઈ કરવાતેઓ તત્પર બની જતા બોજન વિશેના બાપુના નિયમોની નામ વશી તેઓ દોઠ પર જ રાખતાં, તેમા

એક તક માત્રનો પણ વિલંબ કે ફેરફાર થાય તે ખાપુને પસંદ ન પડે ને એ એવું કાંઈ બને તો ખાપુ શેર લેાહી બળી બચ.

પતિ એ જ પત્નીનું સર્વસ્વ છે એ રીતે બા ખાપુતા જીવનનું રક્ષણ પણ પોતાના બનના બેગમે કરતાં. એક વખત ખાપુ હિમાલયના એક હુવાખાવાના સ્થળે ગયેલા. ખાપુને તો બહાર સૂવાનો નિયમ, પછી ભલે ગમે તેવી ઠંડી પડતી હોય કે ગમે તેવો જંગલી પ્રાણીઓના ડર હોય. કોઈ માણસે તો વાઘના બચ્ચાને ખાપુની પથારી પાસેથી પસાર થતાં પણ ભેયું; છતાં ખાપુ એમના નિયમમાંથી ન ડગ્યા, ને બાએ એમની પાસે જ પોતાની પથારી કરાવી ખાપુની જિંદગીનું રક્ષણ કર્યું.

૧૯૪૭ની સાલમાં ખાપુએ યરવડા જેલમાં હરિજનો માટે ઉપવાસ આદર્યો. બા પણ એ વખતે સાબરમતી જેલમાં હતો. ખાપુને તો જેલ કે ઘર બધું જ પોતાના કાર્ય માટે સરખું હતું; પણ બાને જીવ કેમ શાંત રહે? રાતદિવસ તેઓ ચિંતામાં પસાર કરે, પ્રાર્થના કરે મણુ એમને એન ન પડે, કોઈ એમને કહે: 'બા, શા માટે ચિંતા કરો છો? એમની પાસે ક્યાં સેવકોની કમી છે?' કહેનારને બાને એક જ જવાબ હતો: 'આપણે હોઈએ તો ફેર પડે.' આમ બાની જિંદગી, બાને આસિવાસ ખાપુ માટે જ હતો, એમ કહીએ તો ચાલે. એમના જતાં ખાપુ પાંગળા બની ગયા.

બાના અફિદાહ પછી રાખ ઠંડી થતાં એમાંથી બાની પાંચ દાયની બંગડીઓ અખંડ મળી આવી-એ બાણે બાની પતિભક્તિનો પુરાવો બતાવવા ન હોય એમ લાગે છે.

ગૃહિણી તરીકે પણ બા સૌ ઉપર સારી છાપ પાડતાં. દેશપરદેશના મહેમાનો, મોટામોટા નેતાઓ અને નાના માણસો સૌ બાને રનેહ અને બાની આગતસ્વાગતા પામતા. ખાપુ શરીર ઘણું નાજુક હતું; છતાં સાબરમતી આશ્રમના રસોડાની જવાબદારી

બાએ જ લીધેલી. નાનું મોટું સૌ કોઈ જમ્યું, છં કે નહિ, કોઈ માંદું હોય તો એની શી વ્યવસ્થા થઈ છે વગેરે ધ્યાન રાખતાં અને ટાણેકટાણે આવેલ ફરેક વ્યક્તિને સુઝ ગૃહિણીની જેમ મીઠો આવકાર આપી અપનાવી લેતા.

એમનું વાતસલ્ય પણ અદ્દલત હતું. ચંપારણ્યમાં ખાપુ સાથે તેઓ ગયેલાં, ત્યારે દિલ દ્રવી બધ એવી ગરીબી એમણે બેઠ, છતાં કિંત્વાહથી તેઓ ખૂંપડેખૂંપડે ફરતાં ને માતાના પ્રેમથી સૌ કાંગોળોનાં દિલને ઠારતાં. બારડોલીની હિજરત વખતે પણ એમણે એક એવું નામચાળ બાળકને માતાની મમતાથી બળવેલું-જેલની તો ફરેકફરેક બહેન એમને પ્રેમ મેળવી ચૂકેલી, જે જિંદગીભર યાદ કરશે. લડતમાં પણ ઘણા સૈનિકો બાને પ્રેમ મેળવવા લાગ્યશાળી બન્યા હતા.

બહારના માણસો પ્રત્યે બા લાગણી ધરાવતાં એટલું જ નહિ પણ એમના કુટુંબની મણુ તેઓ ચેતે જ સંભાળ રાખતાં; અવારનવાર પત્ર લખી સમાચાર મેળવી લેતાં.

છલ્લે આશાબાન મહેલમાં બ્યારે બા હતાં, ત્યારે પણ એમનું દિલ બહુ દુહાડું. એમને યદું કે પોતે અને ખાપુ ભલે જિંદગીભર જેલમાં રહે પણ અંસંખ્ય માતાઓના પુત્રો ને જેલમાંથી છૂટે, તો સારું એમ તેઓ વારંવાર બોલી બેઠતાં.

સૈનિક તરીકેના શુભો પંથુ એમણે દાખલો બેસાડી શકાય તેટલા ડેખ્યા હતા. સૌથી પ્રથમ જેલમાં જવાનો વખત એમને આફ્રિકામાં આવેલો. એ વખતે તો તેઓ છુંવણી જિંદગી પસાર કરતાં હતાં. ખાપુ ઘણીવાર સત્યાગ્રહની, જેલ જવાની વગેરે વાતો કરે, એ પરથી બાને પણ એવા વિચારો આવી જતા, પરંતુ ખરેખર જેલ જવાની તેમણે કલ્પના સરખી નહિ કરેલી. એક દિવસ ખાપુએ આવીને વાત કરી કે હિંદુ લક્ષને આફ્રિકાની સરકાર ગેરકાયદે કરાવે છે, ત્યારે બા એટલાં

ખમાં ઉકળી જિયા કે જેલ જવા તત્પર બની ગયા એમની નાજુક તબિયતને જેલનું ભોજન અનુકૂળ ન આવે તો હિપવામ પર જઈને ડ્રોગ મેળવવા બાપુએ સૂચવેલું એ પ્રમાણે બાએ કહે. મેળવ્યા પછુ ખરા, પરંતુ ત્રણ માસની જેલને અંતે સામેલે શરીર બહાર આવ્યાં, ભેદારની આખમા આંસુ આંરી બધ છતાં બા એમની કરજ પરથી ન કડ્યા ચાંદુ લડતમાં જોડાયા ને છ વરસ સુધી એટલે કે સત્યાગ્રહનો વિનય થયો, ત્યાં સુધી શરીરની દરકાર રાખ્યા વિના લખ્યાં

એવી જ રીતે એક વખત બા ખેડા જિલ્લાના મહેતી ગામમાં તબિયત અર્થે રહેલાં ત્યાં ભારસદથી સત્યાગ્રહી બંદોબસ્તો બાને તેડાવવાનો તાર આવ્યો બા ખરાબ તબિયતે, ભૂખ્યા પેટે અને એ વખતે એક દેહી હાથમા લઈને લાકરી સિંપાઈની માડક આંધી નીકળ્યા ન એ વખતે એમણે મહાત્મા સામે જોયું કે ન ખાવાપીવા કે તેયાર થવાનો વખત માણ્યો

રાજકોટમાં સત્યાગ્રહ થયો, ત્યારે તો બાને તાવ આવતો હતો. હિમર પછુ એ વખતે મિત્તર સુધી થઈ ગઈ હતી, છતાં બંદાઈનો સાહ એ લડાઈનો એ વખતે હિમર કે સાબરમાતાપણુ જેવાનું શાનુ દોય ? સરદારશાહી આજીજીભરી ના દોવા છતાં આત્મ્યા ગયેજ રહ્યા

જેમ એ સૈનિક હતાં તેમ જ એ એક મહાન પ્રેરક શક્તિ હતા સ્ત્રીશક્તિ મહાન છે, તે ઘણું બધું ઊંચું કરી શકે છે, તે તો આટલી એકાંતની વાતો વાચતા જણાઈ આવે છે ૧૯૨૧ની સાલમાં બાપુને જ્યારે છ વરસની જેલ મળી, ત્યારે આખો દેશ હેખતાઈ થયો હતો, ત્યારે બા હિમત નહોતા હાર્યા એમની સ્ત્રીશક્તિ ત્યારે ઊછળીઊછળીને બહાર આવવા લાગી. એમણે એ વખતે રસોડું ને વર બંને છોડી દીધા-ખારડોળી આયા, ગાડામાં બેસીને ગામડેગામડે ફર્યા, રેલિયા ચાલુ કર્યાં,

રાનીપરજ લોકોની પરિપદ ભરી, લોકોને પરમારી અને હાતી ખીતા બધ કર્યાં કાતતા શીખણ અને ખાદીનો પ્રચાર ભેરશેરથી કરવા લાગ્યા

૧૯૩૦ની લડત વખતે બાએ અજબજગજબનું કામ કર્યું હુરતમા સ્ત્રીઓની છાવણી જોડી બાપુએ જેલ જવાની ના પાડેછી તેથી કાગ ને પરદેશી કાપડ પર પીકેટમનું કામ શરૂ કર્યું તે કડો અમલુ સ્ત્રીઓને આ કાર્ય માટે જોડી કરી સૌને વરખાર છોડાવી જુ પડામાં રહેતાં, સાંકડી પર ચૂતા ને હાલ્લામાં રાધતા શીખવી દીધ

આમ એમની આખી જિંદગી એક મહાન શક્તિની પૂજામાં અને દેશની સેવામાં ખર્ચાઈ ગઈ કેટલાક સોડો એમની જિંદગીને કુન્યવી રીતે મૂલવી દુખી ગણાવવા લાગ્યા બાને નિરાને રહેવાનું નહિ, નહિ વર, નહિ બાળકોની સાથેની આરામમય જિંદગી, નહિ પતિ તરફનું કુન્યવી સુખ-પરંતુ બાએ એ સુખને કહી સુખ માન્યું જ નહોતું એમનું સુખ જીંદગી કસાતું હતું તેઓ બીજાને સુખે સુખી ને બીજાને કુણે કુખી હતા મહાત્મા માંથી જેવાના સાથીદાર બનવા માટે તેઓ મોતાને બન્ય સમજતા ગાંધીજી હિંમત બાને પોતાનું એક અજ જ ગણતાને બા મયાથી પોતે પામળા બન્યા છે એમ માને છે, એજ બાના જીવનની બન્યતનો પુરાવો છે

એમનું મૃત્યુ સન ૧૯૪૨ની સાલમાં પૂના પાસે આવેલ આગાખાનના મહેલમાં થયું તેઓ શિવલક્ષ્મી હતાં શિવનો સોમવાર તેઓ અચૂક કરતા અને તેમનું મૃત્યુ પછુ મહા શિવરાત્રિ અને સોમવારને દિવસે જ થયું શકર મલુએ પછુ બાએ કે પોતાના ભક્તની ભક્તિભિષિયાની લીધી અને મૃત્યુ વખતે એમને અજબ શાંતિ આવી શાંતિથી સંહજ વાત કરતાં દોય તે રીતે જ એમણે એમના પુત્ર દેવદાસ ગાંધીને કહ્યું 'હું બાણુ છું, એક જિવસ જવાનું તો હતું જ, તો આજ શા

ભગવાનનું મંદિર

લેખક :
શ્રી. 'પ્રસાંત'

હરિનાં દ્વાર હરિભગો મટે ઊઘડવા લાગ્યાં છે ત્યારે આપણાં હૃદયનાં દ્વાર પણ ઊઘડે એવી આશાએ આ વાર્તાની રચના થઈ છે. શ્રી. 'પ્રસાંત' 'બળતાં પાણી' નામના વાર્તાસંગ્રહ તથા સામયિકોથી વાર્તાલેખક તરીકે શુભચેતનાં બહુિત છે.

જોયું આ મંદિર ? જુદેજુદે સમયે, જુદીજુદી સ્થલમાં અહીં અદ્યતન દ્રવ્ય ખર્ચાય છે. પૂજારીઓનું કાર્ય-ખાવા કરવું, જમવું, પ્રભુને નિયમસર વાદ્ય પહેરાવવા, આરતી ઉતારવી અને રનાનાદિમાં મસ્ત રહેવામાં જ ખતમ થાય છે.

મૂર્તિખંડનું ખારણું ખંધ છે; છતાં એમાંથી ઝીણી વાતોનો અવાજ સંભળાય છે. ભગવાન વિષ્ણુ અને લક્ષ્મીજી વાતો કરી રહ્યાં છે.

લક્ષ્મીજી : હે દેવ, પહેલાં જેટલા સોડા આજે કેમ ધર્મમાં નહિ માનતા હોય ?

વિષ્ણુ : (કટાક્ષપૂર્વક સ્મિત કરી) આપણામાંથી એમની શ્રદ્ધા એાછી થઈ હશે, ખીલું શું ?

લક્ષ્મીજી : પણ તેનું કંઈ કારણ ?

વિષ્ણુ : દુનિયા પર હજી ટોક માનવીઓનાં આકંઠ અને નિશ્વાસ ચાલુ હશે. નહિ તો ધર્મની આજે આ દશા ન થાય. તમને ખબર હશે, કે ધર્મરાજએ કરેલા રાજચૂચ યજ્ઞમાં ખધાએ ધરાઈને જમી લીધું હતું, છતાં રખડતા એક બ્રાહ્મણને ભોજન નહિ મળવાથી પેલો નાળિયો એકી ખાખેમાં

માટે નહિ ?' મરતી વખતે પણ તેઓ પ્રભુનું નામ જીલ પર રાખીને પોતાના પ્રભુ જેવા પતિને ખોળે જ મર્યાં છે.

એમના જેવું પવિત્ર અને ધન્ય જીવન કોઈક સાધ્યશાળીને જ મળે. એમની જિંદગી એ જણ માટે હતી. એક ગાંધીજી ને ખીલે

આળોટવાથી જે સોનાનો થવો બેઈએ, તે નહોતો થઈ શકે; તેના જેવું જ કંઈક ગણિત કારણ હશે.

લક્ષ્મીજી : પરંતુ હે દેવાધિદેવ, આપ તે વિશ્વના બળકાર છો. કોણ એવાં દુષ્ટિયંક હશે તે તમે જ શું નહિ જાણતા હો ?

વિષ્ણુ : પણ દેવી, મારા તો હાથપગ બહે ખાંધેલા છે, આપણને આ મંદિરમાં જ જકડી રાખવામાં આવ્યા છે. આ પૂજારીએ...

પરંતુ ખજેનો સંવાદ ત્યાં જ અટકી પડ્યો. દર્શનનો સમય થવાથી પૂજારીએ કમાડ ઉઘાડ્યાં. 'જય જય' કરતાં સોડાનાં ટોળાંનો ધસારો શરૂ થયો. શાથી આમ હશે ? દર્શન તો રોજનાં જ થાય છે, તથાપિ આટલી ખધી તાલાવેલી શાને ? એ જ રીતે ભોજન પણ રોજનું થઈ ગયું છે; છતાં આપણે એવી ઉતાવળ કેમ નથી કરતાં ? શું દર્શન જલદી ખંધ થઈ જાય એટલે ? ના ના, પણ આજે તો આ ધસારાનું કારણ જુદું જ છે. અહીં અન્નકૂટ ભરાયો છે. છાપન બતનાં શાક ને આવન બતની વાનગીઓ પ્રભુને ચરણે ધરાઈ છે. પણ એ ખધી વસ્તુઓ ગણાય નહિ, ભોનાં નામ દેવાય નહિ, પાપ લાગે; પણ એની સુવાસથી

ભારતદેશ. ગાંધીજીની ખાલમાં રહીને દેશને માટે એમણે પોતાનો પ્રાણ આપ્યો-પોતાની જિંદગી સાર્થક કરી-એ સાર્થકતાની શાંતિ સાથે તેઓ ગયાં. પ્રભુએ એમને સહર્ષ સ્વીકારી લીધાં.

વાતાવરણ મધ્યમથી રહ્યું છે. ધૂપ, અગરબત્તી, અત્તર, પુષ્પોની મીઠી મહેકથી માદકતા પ્રસરી રહી છે. આરતીનો આહુત્યાદક સૂર એમા પુરાય છે ને હવા ઓર દીપી ઊઠે છે.

મેગા થયેલા આ લગ્નજનોમા વૃદ્ધો, સ્ત્રીપુરુષો, ને બાળકોયે છે દર્શન કાળે અહાં હાજર રહેલ કુટુંબીયે સ્ત્રીઓએ, પોતાના ધરના કામકાજ નેવે મૂકી, પોતાના સતાનોને ભૂખ્યા રાખી, અરે, કોઈ કોઈએ તો પતિની આજ્ઞાની અવસા કરીને પણ, આ અન્નકૂટ તૈયાર કરવામા મદદ કરી છે કુટુંબીયે સ્ત્રીપુરુષોને મુખિયાજનો પડનો બોલ ઝીવવાને મહાવરો પડી ગયો છે લગ્નવાન માટે ચોટીલાનું ચોખ્ખું ધી મેળવી આપવામાં મદદ કરનાર પણ આ બહોમાથી કોઈ નીકળશે અત્યારે પ્રભુએ સુચેલ વાણ્યો, ચાલીસોનાના હામીતાઓ અને બીજો ઠાઠમાઠ પૂરો પાડવામા અગત્યનો ભાગ લગ્નજનનારી વ્યક્તિઓ પણ આ સાવિકોમાંથી નીકળી આવે ખજી આ હારમૌનિયમ વગાડનાર, હાલર રજુરજાવનાર, મીઠો લલકારનાર, સજ્જન ગાનારાઓનો પણ આજના ઉત્સવમાં એછા હિસ્સો નથી દરેકે ઘરકામ ને રોજગાર છોડી પોતાના બનવું ક્યું છે અને પ્રત્યક્ષ રીતે મંદિરની સેવામાં ઉપયોગી ન થનાર ભક્તો બનાજ અને પૈસાના હગ વાળે છે.

દર્શન થયેથી કોઈ સ્તુતિ ગાય છે, કુટુંબીય પ્રદક્ષિણા કરે છે, ટોપી ઉતારે છે, નાકનીસરણી કાઢે છે, અને મનમા લલલલલી આશાઓ સેવે છે કોઈ વાઙ્મયજ્ઞ પુત્રપ્રાપ્તિ વાંછે છે, કોઈ રૂઝ વેપારી ધંધામા ખરકત માગે છે, કોઈ રૂઝ ધરના કનિયાથી કંટાળી હરિશરણમા સુત્ય માગી રહ્યો છે, કોઈ પોતાના કુટુંબકુલ સેમકુશળ ઇચ્છે છે, આજે તો ન આ થો પણ કાસે જરૂર અમેરિકન આંકે આવે એકુ થે કોઈ ઇચ્છી રહ્યું હશે—અરે, એ તો માનવીનું મન ! આટલા બધા માનવીઓ મેગા મળ્યા છે, એમાંથી એમનાં મન કોણ પારખી શકે

એમ છે ? કોને ખબર કોણ મનમા શુ શુ વાછી રહ્યું હશે ? એવા યે નહિ હોય જેની નજર બીજા કોઈ પણ કરતા નજર સમક્ષ પથરાયેલા ઉધાડા અન્નકૂટ તરફ જ ચોટી રહી હોય ?

પૂજારીએ આરતી પૂગ કરી.

હોટો વિખરાવા લાગ્યા મંદિરની બહાર આ જ ક્ષણિયુ વાળનો ટેડ કાશીરામ અને એની વધુ કાશી એમના એકનાએક તાવવાળા ને રડતા આઠેક વર્ષના છોકરા સાથે ઊભા છે આ મામમા પહેલા કૂવો, તળાવ અને સાર્વજનિક સોડમાતા સમી નહીંયે એમને માટે નહોતી, પરંતુ આ કોએસ મરકાર આપ્યા પછી એની ધીમેધીમે છૂટ થતા માડી છે અને એટલે જ એ છોકરો ઝીણિયો નિશાળે પણ જતો થયો છે, પણ આજ વાત બીજી બની છે ઝીણિયો નિશાળે ગયો હોય, ત્યાં મહેતાજીએ કયું લેવું કે 'ધરખ બધાનો છે અને કોઈ પણ માતના નાતબતના ભેદ વગર એ દર્શન દે છે' ઝીણિયાએ કોણ બાણે કેમ પણ આજે એ દર્શન માટે હક પકડી હતી એને દેવ એવા હતા અને હાલનાં પગારવધારા માટે મ્યુનિસિપાલિટીમા હરિજનોએ હકતાળ પાડી દોવાથી, તેમજ ક્ષણિયાના સોડકોને પણ હમણાં હમણાં આ જાતિ ઉપર ચલુગમે અને તિરસ્કાર વરસતા હતા, એટલે એમની પાસેથી કશું મળવાની આશા ન દોવાથી છેલ્લા થોડા દિવસથી આ હંપતી અર્ધભૂખ્યુ રહેલું હલુ આવી અર્ધભૂખી રિથતિમાયે ઝીણિયો આ બંનેને આ મંદિર આગળ ઘસડી લાવ્યો એકના એક પુત્રની આવી સર્વસામાન્ય ખવાયેશ પૂરી કરના બંને જલ્લ અહીં આ યા, ત્યારે સોડો દર્શન કરી વિખરતા હતા છોકરાની હક આણ જ હતી.

બહાર લૂલા—લગ્નને આમળાંઓની બંને તરફ પગતો ખેડી હતી તેમા પાઈ-પેસાટુ થયાજાજિ ચિતરણ કરતા ભક્તો ચાલ્યા જતા હતા કોઈ પગથિયા ઊતરીને, સીકુ ચાલ્યું જવું પણ કોઈને અટકાવી ઊભો રાખી

પૂછવાની કાશીરામની હિંમત નહોતી.

અંતે એક વૃદ્ધને ‘લઈશાખ ખાપા’ કહી ઊભો રાખી પૂછ્યું: “હે માખાપ, તમે હમણું જ દેવનાં દર્શન કરીને આવ્યા છો. કહોને એ દેવ કેવા હોય? મારા છોકરા ઝીણિયાએ...”

“હટ્ હટ્ સાલા, ગામનાં નિશાળ, તળાવ ને કૂવા તો અલડાવી માર્યાં, હવે મોટો દર્શન કરનારો થઈ ગયો? સાલી બત, બતે દર્શન કરવાં છે એટલે મશ્કરીમાં મને આવો સવાલ પૂછતાં ચે શરમાતો નથી, ચાલ બ આવો...”

‘પણ માખાપ!...’

“અરે માખાપ ને કાખાપ. બને જતો હોય તો, મને પૂછ્યું તો પૂછ્યું પણ આવો સવાલ ખીબ કોઈને પૂછશે છે ને તો ઈ...ઈ...”

ઠાંતિયાં કરતો, લાકડી ઠપકારતો તે વૃદ્ધ કોઈ યુવાનની ગતિથી પસાર થઈ ગયો અને લકડકકડ કરતો ખાલુએ ગયો.

ટીલાંટપકાંવાળાં એક વૃદ્ધ ડોશીરામે ઊતરતાં કાશીરામે ભેટાં. ડોશી દર્શન કરી આવી રીતરસમ પ્રમાણે મંદિરને એટલે બેઠાં, શ્વાસ આધો, બે મિનિટ રાધેશ્યામ રાધેશ્યામનું ભજન ગાયું ને ફરી પાછાં ઊતરવા લાગ્યાં.

ખારણાં ખુલાં હતાં. મંદિરમાંથી બહાર નીકળતો પવન, દેવને ચરણે ધરેલ ભોજનની સુવાસ બહાર બધે પ્રસરાવતો હતો. કાશીરામે છોકરાના નસીબ પર રડતાં ઊંઠો નિશ્વાસ ખેંચ્યો, ત્યારે ઓચિંતાની જ એને એ વાસ આવી. વહુને પૂછ્યું:

‘અલી કઈ તિથિ થઈ આંખે?’

‘કોણ બહુ પણ આંખે અહીં અનકોટ છ એમ કોઈ કેતુંતું!’

રડતા છોકરાનું તરત જ ધ્યાન ગયું. એણે પૂછ્યું:

‘હે ખાપા! અનકોટ એટલે શું?’

કાશીરામને જ્ઞાન હતું તેટલું એણે કહ્યું. છોકરાએ તો એવી વાનગીઓનાં નામે બધાં

સાંભળ્યાં નહોતાં, પછી એ એવાનો વારો તે કંચાંથી આવ્યો હોય બહુ સ્વપ્નમાં હોય તેમ એણે એ બધાં નામે સાંભળ્યાં; પરંતુ તેથી તો દેવદર્શનની એની ઉત્કંઠા વધતી હતી! પરંતુ એના મૂળા હૈયાની અરજ ને માર્થના આટલી બધી બીડમાં તે કોણ સાંભળે?

અને એટલામાં પેલાં ડોશીરામ ધીમેધીમે કરતાં લગભગ પાસે આવી પહોંચ્યાં હતાં. આ વખતે કાશીએ ધીમે રહી પૂછ્યું: “

‘હે ખા, અનકોટમાં શું શું હોય?’

ભૂખ્યા પેટનો આ કેવો અર્થસૂચક સવાલ હતો! કેમ બહુ પૂરાં નામ બહુવાથી ચે બહુ વૃત્તિ થવાની હોય! અરે, કાશી તને ચે શું, પુત્ર દેવનાં દર્શન કરે તેને બદલે ‘અનકોટ’ની અગત્ય વધારે લાગી હતી?

ડોશીએ તો એ અનકૂટ તૈયાર કરવામાં અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો હતો. એ જેમજેમ નામ હેતાં ગયાં તેમતેમ તેમની નજર સમક્ષ આજો ચે રસથાળ ખડો થઈ ગયો હતો. કાશીરામ, કાશી અને ઝીણિયો એ રસથાળની વાનગીઓમાં રાચવા મંડી પડ્યાં હતાં, ત્યાં પાછળથી ધસારામાં ધપે જતો કોઈ વૈભવ ભગ્ન કાશીરામને અડકતો-અડકતો બધો ગયો; એટલે એ છ’છડાયો અને આ ત્રણેની મજા હુટાઈ ગઈ. બહુ આકાશમાંથી પાછાં એ પૃથ્વી ઉપર પછડાયાં!

એ દિવસ પસાર થઈ ગયો. દર્શન વિના રડતાકંકળતા અને રસ્તે ‘અનકોટ’ દરસનની ધૂમ પાડતા હૈયાને બંને જણાં ઘેર લઈ ગયાં. અનકૂટની વાનગીઓ સાંભળી એટલો બધો રસ બળ્યો હતો, કે એ વિશે એને ઘણાઘણા સવાલો માતપિતાને પૂછી એમને મૂંઝવી માર્યાં. મંદિરનાં કમાડ ખંધ થયાં. વિષ્ણુ અને લક્ષ્મીજીએ શી શી વાનો કરી તે કોઈના બહુવામાં ન આવી.

નિતની માફક જ વળતો દિન ઊઘ્યો. આ ખાલુ તે દરમિયાન ભગવાને પેટ ભરીને જમી લીધું હતું. પૂજારીઓ, અને એમના દૂરદૂરનાં

સગાસબધીઓ પણ સતોવાઈ ગયા હતા અને છતાં જે કંઈ વધુ હતું, તેમાંથી સેવકીના પેસા લઈ, હૈતા તેટલા વેળુવોને ઘેર મોકલાવી દેવામાં આવ્યું હતું, છતાં હજી અન્નકૂટમાંથી શેષ વધે એમ હતું. એમાંની ઘણી ઓછે એવી હતી, કે જે આવા દિવસોમાં વધારે સમય રહી શકે એમ નહોતી એટલે રેશનિ ગના જમાનામાં એ ઓછામાં ઓછા ત્રીસેક માણનો જમી શકે એટલી રસોઈ હવે બગડી ગઈ હતી. એનો કોઈએ જવાબ ન માગ્યો શા માટે રેશનિ ગ ઇન્સ્પેક્ટરે ત્યાં ધાડ ન પાડી? નહિ મળતી ખાડ અહીં કેમ જરી એકડી થઈ ગઈ હતી? આટલા બધા અનાજનો બગાડ શા માટે થવા દેવામાં આવ્યો? એક બાલુએ અન્નકૂટો અને બીજી તરફ કાશીરામ જેવી સદાબુધી જનતા ભૂખે ટળવળતી હતી. જે સારતવર્ષ માટે એમ કહેવાયું કે એક વખત સોનારપાની નદીઓ વહેતી, ધનધાન્યના પહાડો ખડકાતા એની આજે આ સ્થિતિ! કોણ હતું એ માટે જવાબદાર? કોઈ તો જાણે? કાશીરામ ભે વધુ શિસિત હોત, તો એણે આવા ટેક ટેક સવાલો પૂછ્યા હોત. પરંતુ એણે તો એમાં કશું જ ન કહ્યું એનાથી કશું જ ન થઈ શક્ય એ બધા ઘેર ગયાં મા ને ખાપ બને સૂખમાં હતા, બીજે દિવસે એમાં વધારો થયો હતો. ઝીણો 'અનકોટ, અનકોટ' ને 'દરસન, દરસન' નો સવારો કરતો હતો એને સનેપાત થઈ ગયો હતો એ સનેપાતમાં એણે એમ

એણે જે જે વાનગીઓના નામ સાંભળ્યા

હતા, તે બધી બાજુ એની નજર સમક્ષ ખડી થઈ ગઈ છે, એમાંથી ઉપાડીઉપાડીને એ પોતાના સૂખમાં માખાપ ને સગાવણાવાને પણ લુટાવી રહ્યો છે મંદિરના જે સગવાનના દર્શનની એને તીવ્ર ઉત્કંઠા હતી તે પણ બાજુ એને આ વાનગીઓ ખાતો ભોઈ એની સમક્ષ મયકમલક હસી રહ્યા છે પણ એને તો બાજુ કશાની વે ન પડી હોય તેમ એ તો ખાતો જ ગયો, સુખવતો જ ગયા છેલ્લે થોડું ખાડી રહ્યું પ્રભુએ એ સેવા માટે હાથ લાખો કર્યો એ છેલ્લો અવશેષ પ્રભુને આપવો કે પોતાના જેવા જ કોઈ સૂખમાં સગાને, તેનું એ નક્કી કરી શકતો નથી અને સગવાન હાથમાંથી જેવા સેવા બંધ છે, તેનું એને લાગ્યું કે મહામહેનતે મળેલી આ ચીજ લુપ્ત બંધ છે, એટલે સયના માર્યાં એણે એક મોટી ચીસ પાડી ને તરત જ એ ટાટોટખ થઈ ઢળી પડ્યો

જ્યારે બગડી ગયેલ અન્ન ઉકરડે ન ખાવું હતું ત્યારે કાશીરામને ત્યાં રોકકળ થઈ રહી હતી

વિષ્ણુ સગવાન ત્યારે લક્ષ્મીભાઈ સામે ભેઈ મરકયા લક્ષ્મીભાઈએ પૂછ્યું 'કેમ હેવ હોતો છો?'

વિષ્ણુ: 'આજે હું સાચેસાચ સગવાન બન્યો છું જેવા ઝીણીયાને મારા દર્શનનો અને અન્નકૂટ આરોગવાનો એમ બંને લાભ મેં આપ્યા! માનવીએ કૃત્રિમ રીતે રચેલી અસમાનતાની ઠીલાઓ મેં તોડી નાખી છે.'

વિષ્ણુની આખમાંથી વહી રહેલા હર્ષનાં અશ્રુ પૂનરી પશું ભોઈ શકેલા હોત તો.

*

'અરે, તમે તો પણા સુધારક વિચારના અને વગારે ત્યાંના છો? ત્યાં વહેમ અને વ્હની મંદિ આપણા સગાને કરી ખાપ છે એવું તો તમે જ સ્ત્રીને શીખવો છો અને તમારા કુટુંબમાં જ આવા પ્રયત્નો વ્હની રૂઢિના પાલન?'

'વધુ જ બહીએ બીજે પણ શું થાય? મારા કુટુંબના સભ્યો જ એવા છો.' નિર્બળ મુધાગે જવાબ આપ્યો

x

મહાત્મા ઇબ્રાહીમ

લેખક :
કે. રામનારાયણ ના. પાઠક

શ્રી. રામનારાયણ નાથરાસ પાઠક એમની નવલકથાઓ, વાર્તાઓ, જીવનચરિત્રો, પ્રવાસવર્ણનો વગેરે વિષયનાં પુસ્તકોથી શુભસંતોષ સારી રીતે પરિચિત છે. છેલ્લાં વીસેક વર્ષથી તેઓ હરિજનો, આદિવાસીઓ વગેરે તરછાડાયેલાંઓનાં બાળકોમાં શિક્ષણકાર્ય કરે છે. બાળકો એમને 'રાયભાઈ'ના વહાલસોયા નામથી ઓળખે છે. તેઓ કુશળ વાર્તા કહેનાર પણ છે. ગદ્યરસ કથાહીમ આદરના જીવનપ્રસંગો આપણી અંદર પહોંચી માનવતાને જગાડનારા ને પ્રભુદર્શનની ભૂમિને તીવ્ર કરનારા છે. આજુ' વાચન અમૃતપાન જેવું આરોગ્યપ્રદ થશે.

છલી રાતને પહેર હોતો. કંડી રાત સમસમી રહી હતી. પશુપંખી હજી બચ્યાં ન હતાં. માણસો ગાઢ નિદ્રામાં સૂતાં હતાં. આખા શહેરમાં સંપૂર્ણ શાંતિ પથરાયેલી હતી. એ વખતે બદખને સુલતાન ઇબ્રાહીમ પોતાના રાજમહેલમાં પલંગ પર અર્ધનિશ્ચિત્રી આંખે બેઠો હતો. એના ખુદાપરસ્ત દિલમાં અનેક વિચારો આવીને એના મનને મુઝવી રહ્યા હતા. એમણે આખી રાત ઊંઘ વિના પસાર કરી હતી. આલેશાન મહેલ, રત્નજડિત છત્રપલંગ, રેશમી તળાઈઓ, સુવાળાં ગાલમશરિયાં, પ્રેમજાળ, પ્રાણુથી અધિક પ્રિય એવો સુકુમાર શાહબહે, એમાંનું કશું બાદશાહ ઇબ્રાહીમને સુખ આપતું ન હતું. એ પોતાના મનમાં વિચારતો હતો: "આ મહેલ, આ સંપત્તિ, આ વૈભવ, સ્ત્રીપુત્ર, પરિવાર એ સઘળું છોડીને એક દિવસ મારે જવાનું છે. ખુદાનો પેગમ આવશે, એટલે પહેર્યે લૂગડે કંઠમાં પોટવાનું છે. મેં દુનિયાનું શું લાલું કહ્યું છે? બાપદાદાની આવડી મેટી જગીર મને વારસામાં મળી, પણ એ ધનદોલતનો ઉપયોગ મેં મારા અમનચમનમાં કર્યો. દુરાનેશરીફમાં લખ્યું છે, કે 'તું હક્કની શીટી ખાજે!' મોટામોટા પીર અને ઓલિયાઓ એવું સાદું, સેવાપરાયણ જીવન ગાળીને સંતોષપૂર્વક રહેતા. મારે પણ એમને રસ્તે ચાલવું જોઈએ."

મહાલયના ત્રીજા મંજલા ઉપર આલેશાન રંગમહેલમાં સુશોભિત પલંગ પર બેઠોબેઠો બાદશાહ આવા વિચારો કરી રહ્યો હતો. એ વખતે એકાએક આખા શહેરમાં અજબાજુ થયું. ઝળહળતા પ્રકાશમાં એક તેજસ્વી પુરુષ એની સામે? આવી ન હોયો રહ્યો. બાદશાહે ચકિત બની પૂછ્યું: 'આપ કોણ છો? અહીં અત્યારે શા માટે આવ્યા છો?' આવનારે શાંતિથી સુલતાનને જવાબ આપ્યો: 'હું કોઈ ચોર, લૂંટારો કે તારો કુશ્મન નથી. મારું જીંટ જોવાયું છે તે શોધવા અહીં આવ્યો છું.'

બાદશાહે નવાઈ પામતાં પણ સહેજ ચેટાસર્પાં અવાજે કહ્યું: 'અહીં મહેલને ત્રીજે માળે વળી જીંટ કેવું?'

પેલા આવનારે કંઈ કલેજે, એવા જ શાંત અવાજે કહ્યું: 'દીન દુઃખી અસહાય ગરીબોની વચ્ચે રહેનારા ખુદાને તું અહીં રાજમહેલમાં શોધે-છે એમાં નવાઈ નથી, તો પછી મારું જીંટ' અહીં શોધવામાં શાની નવાઈ લાગે છે?' આટલું કહેતાંની સાથે જ એ પુરુષ અદૃશ્ય થયો.

ઘણી તપાસ કર્યા છતાં એનો પતો લાગ્યો નહિ. એ વાતને કેટલાક દિવસ વીતી ગયા. એકવાર સુલતાન ઇબ્રાહીમ કચેરી ભરીને બેઠો હતો. દરબારીઓ સાથે વાર્તાલાપ ચાલી રહી હતો, એ વખતે એક માલુસ

કચેરીના અમીર, ઉમરાવોને આજી નાખેને
દરબારમાં હાજર થયો કોઈ અટકાવે તે
પહેલા એ છોક બાદશાહ પાસે જઈ પહોંચે -

બાદશાહે એને પૂછ્યું 'આપનું પધારવું
શા કામે થયું છે ?'

આવનારે જવાબ આપ્યો 'અહીં આ
મુસાફરખાનામાં રાતવાસો રહેવા વિચાર છે'

બાદશાહે મહેજ હસીને કહ્યું 'આ
મુશ્કરખાનું નથી આ તો રાજકચેરી છે'

'તમારા પહેલા અહીં કોણ રહેવું હતું ?'

'મારા પિતા !'

'તેમની પહેલા ?'

'મારા પિતાના પિતા'

'તમારા પછી કોણ રહેને ?'

'મારો દીકરો !'

'તો પછી આ મુસાફરખાનું જ થયું ને ?
એક જામને ખીભે આવે, એનું નામ ધમ થાળા'
આટલું કહીને એ પુરુષ આંખો હુને એટલીજ
ઝડપથી પાછો ચાલ્યો ગયો કચેરી આખી
અગાકાર થઈ એઈ રહી એકલા ઇંદ્રાહીમ
સુલતાન એની પાછળ ચાલ્યા એમના દિલમાં
ઊંડ વેદના ચત્તી હતી એ વેદનાનું મૂળ
શોધવા તેઓ તત્પર બન્યા

એક થોડા ઉપર સવાર થઈ, તેઓ
જ ગલને રન્તે ચાલી નીકળ્યા ચાલતાંચાલતા
ઘણે દૂર ગયા, એટલામાં તેમની નજર એક
સરવાડ ઉપર પડી એક પથ્થર પર હાથમાં
લાકડી રાખી એ બેઠો હતો પેટાં છુટાછુટા
ચરતા હતા સરવાડના શરીર ઉપર મેલાધેલા,
ફાટલાનૂંલા લૂગડા હતાં માથા ઉપર એવી જ
જૂની ટોપી હતી સુલતાન ઇંદ્રાહીમ. એને
જોતા જ એની પાસે ગયા એક પેલ શમ્દ
જોલ્યા વિના તેમણે માથા ઉપરનો કિ મતી
મુગટ ઉતાર્યો જોવાની ટોપી એક હાથે
ઉપાડી લીધી અને પોતાનો મુગટ એના માથા
ઉપર મૂક્યો પોતાનો જરિવાની ઝમ્બો ઉતાર્યો,
સરવાડની ચંધાતી બડી ઉતારી પોતે પહેરી
લીધી અને એને ઝમ્બો પહેરા નો એજ પ્રમાણે

દેશમાં પાયજમો ખદલીને ફાટલી ઇબર પોતે
પહેરી કિનખાખની મોજડી કાઢીને જોવાળિયાના
પગરખા પોતે પહેર્યા અને થોડો એ સરવાડને
સ્વાધીન કરી પોતે પગપાળા ચાલી નીકળ્યા
પહાડની ખીણોમાં અને થોડા જ ગલમાં તેઓ
એકલા ખુદાના નામની ખાજ પોકારતા
ફરવા લાગ્યા

ઇંદ્રાહીમ આદમે નેશાપુર શહેરથી થોડો
૨ જ ગલની અંદર આવેની એક પહાડી
ગુફામાં નિવાસ કર્યો વહેલી સવારે નિયમ
મુજબ તેઓ ઊઠ્યા નિમાજ પઢીને અજવાળું
થતાં હાથમાં કુહાડો લઈ જ ગલમાં લાકડા
કાપવા ચાલ્યા જિ હગીમાં કોઈ દિવસ હાથે
હાથ કરેલ ન હતું, એટલે કુહાડો ચલાવતા
ખરાખર ફાવતું ન હતું વળી ચારછ થા
ઝડો તેટલામાં તો તેઓને થાક લાગ્યા, પરંતુ
ઝિર ઉપરની અજુદ મઝાને લીધે તેમના પાંડેલા
હાથમાં બાજે નહું ખળ આપ્યું દંઢ
સકલમખળથી તેમણે ઊપડી શકે તેવડો ભારો
કાઠીને તૈયાર કર્યો લાકડાની ભારી બાધી
માથે ઉપાડીને શહેર તરફ તે ચાલી નીકળ્યા

રાજમહેલમાં પળ મોજડીઓ વિના જેઓ
ચાલતા ન હતાં, એવા સુલતાન ઇંદ્રાહીમ
ઉપાડે પગે કાપા-કાંકરાવાળા પહાડી રસ્તા
ઉપર, માથે ભારો લઈને સ્થિર પગલે ચાલવા
લાગ્યા મજબૂત ડંઢાશક્તિવાળાને શરીર
ઠેતો સાચ આપે છે, એનો એ નમૂનો હતો

નેશાપુરની બહારમાં તેઓ ભારો વેચવા
ઢાલા રહ્યા એક ગુહરથે છ પૈસામાં સારાની
માગણી કરી, ચોલિયા ઇંદ્રાહીમ તરત કપૂલ
થયા અને ભારો ઉપાડી, ખગીદનારની પાછળ
ચાલ્યા છ પૈસાનો હોદ લઈને તેમણે રોટલા
બનાયા એક રોટલો પોતે જમ્યા પાછી
પીને પુસ બન્યા બાકીના બે રોટલા મરિજદની
અંદર રહેતા ખીજ ફકીરદોસ્તોને વહે ચી
આપ્યા

આમ હમેશા મહાત્મા ઇંદ્રાહીમ વહેલી
સવારે ઊઠતા ખ = કામે તા

અને લારો લઈ શહેરમાં વેચી આવતા. જે કંઈ પૈસા ઊપજે, તેમાંથી ખાવાનું લઈ પેટપૂરવું જમતા અને વધે તે જેમને જરૂર હોય તેમને વહેંચી આપતા. એ રીતે ખુદાની ખંદગી કરતાં મહાત્મા ઇબ્રાહીમ એ શુદ્ધાની અંદર કેટલાંય વરસો પસાર કર્યાં. એ શુદ્ધામાં એમની ઉપર કુદરતી અને ખીલ અનેક આક્રેતા આવી, તે સઘળી એ મહાન ફકીર હમ્મતે મોંએ સહન કરી લીધી અને એવી ઠસોટીઓમાંથી પસાર થવા બદલ ખુદાને અહેશાન માન્યો.

એકવાર ખરકતું લયંકર તોફાન થયું. આખો દિવસ ખરક વરસ્યા કર્યો. એ વખતે ઇબ્રાહીમ આદમ ખરક નીચે ઢંકાઈ ગયા. એમાંથી પોતે ઊગરશે કે મૃત્યુ પામશે, એની એમને કશી ખબર ન હતી. એમને એ વસ્તુની કશી ફિકર પણ ન હતી. તેઓ તો ખુદાના ખોળામાં માથું મુકીને નિશ્ચિંતપણે જીવતા હતા. સવાર થયું ત્યાં સુધી ખરક વરસ્યા કર્યો. માત્ર ગળા સુધીનો લાગ બહાર દેખાતો હતો. ખરક વરસતો ખંધ થયો, એટલે જોર કરીને ઇબ્રાહીમ આદમ ઊભા થયા અને ખરક ખખેરી નાંખ્યો. તરત શુદ્ધામાં બેસીને પોતાને અથાવવા માટે ખુદાની ખંદગી કરી.

એકવાર તેઓ લાકડાં કાપવા જંગલમાં ચાલ્યા જતા હતા, એવામાં રસ્તામાં એક જખરદસ્ત, ગિહામણો અજગર મોઢું ફાડીને પડ્યો હતો. ફકીર ઇબ્રાહીમ તો શાંતિથી ચાલ્યા જતા હતા. એમની આંખો મલુન્ધાનમાં મસ્ત હતી. એકાએક તેમનો પગ અજગરના મોંમાં પડ્યો. પગને સુંવાળી જીલ્સનો સ્પર્શ થતાં જ મહાત્મા સમાધિમાંથી બચ્યા. જુએ તો અજગરના મોંમાં તેમનો પગ હતો. ચોમેર નજર કરી, તો પોતે શુદ્ધાથી બહુ દૂર નીકળી ગયા હતા. કોઈ માનવી આસપાસ જણાવું ન હતું; એટલે ખૂબ પણ કંઠને પાડવી? આખરે તેમણે ખુદાને નામે જોર કરીને પગ ખેંચ્યો એટલે વિંટળાઈને આજસુ થઈને પડેલો બુદ્ધ અજગર મોં ફાડીને પડ્યો રહ્યો.

આવાં અનેક સંકટોમાંથી મહાત્મા ઇબ્રાહીમ પસાર થતા હતા. એમાં એમને એક પ્રકારનો અપૂર્વ આનંદ આવતો હતો. તેમને માટે પેલા પ્રાચીન મંત્રની પેઠે—

વિપદો નૈવ વિપદઃ સંપદો નૈવ સંપદઃ ।
વિપદિ સ્મરણું વિશ્ણુઃ સંપન્નારાયણુસ્મૃતિઃ ॥

વિપત્તિ એ વિપત્તિ ન હતી, તેમ સંપત્તિ એ સંપત્તિ ન હતી. ખુદાને ભૂલવા એ જ મોટું દુઃખ હતું અને ખુદાની નિરંતર ભક્તિ કરવી એ જ એમની ખરી સંપત્તિ હતી. આવી અદ્ભુત નિધાને લીધે તેઓ ભારે વિપત્તિઓને પણ ગણકારતા નહોં અને તેમાંથી આનંદભરે પસાર થઈ જતા.

આ રીતે નેશાપુરના જંગલની શુદ્ધામાં ઇબ્રાહીમ આદમ નવ વરસ રહ્યા. ખીખ પાંચ વરસ તેઓ જુદેજુદે સ્થળે કર્યાં. અને ત્યારબાદ મક્કા તરફ જવા ઊપડ્યા.

જેમ ઠસ્તૂરીની સુગંધ આપમેળે વાતાવરણમાં પસરી જાય, તેમ આ ખુદાપરસ્ત બોલિયાની સુવાસ ચોમેર પસરી ગઈ હતી.

મક્કા શહેરમાં સમાચાર મળ્યા, કે ફકીર ઇબ્રાહીમ મક્કાશરીફની યાત્રાએ આવે છે; એટલે સેંકડો સ્ત્રીપુરુષો એમનાં દર્શન માટે અને એ સાધુ પુરુષનું સ્વાગત કરવા તત્પર બન્યાં. કેટલાક તો નેશાપુરને માર્ગે સામા ચાલ્યા.

આ ખાજુ મહાત્મા ઇબ્રાહીમને ખખર પડી કે મક્કાવાસીઓ તેમનું સ્વાગત કરવા શહેર બહાર એકઠા થયા છે અને સ્વાગતની તૈયારીઓ ચાલે છે. એટલે તેઓ વેપારીના જેક સંઘ મક્કા તરફ જતો હતો, તેમાં વેપારીનો વેશ લઈ લાંબી ગયા. વેપારીનો કાફલો મક્કા નજીક પહોંચ્યો. એ વખતે મક્કાવાસી જે જુવાનો સામે આવ્યા અને તેઓ સુલતાન ઇબ્રાહીમના સમાચાર પૂછવા લાગ્યા. દેવયોગે તેમણે ઇબ્રાહીમને પોતાને જ પૂછ્યું: ‘શેઠ, તમે નેશાપુરથી આવો છો? પહેલેથી આ સંઘની

સાથે છો ?

‘હા, કેમ હુલુ ?’

‘તો હમે મહાત્મા ઇબ્રાહીમને જોયા ?’

પ્રશ્ન સાંભળીને તેઓ ખડખડાટ હસી પડ્યા.

પછી મોં ઉપર સહેજ રાઈ લાવી બોલ્યા.

‘ક્યાં પેલા પાખડી ઇબ્રાહીમ ? એનું તમારે શું કામ છે ?’

‘અમે એના સ્વાગત માટે આન્યા છીએ.’

‘એ લાઈ તમે મક્કાવાસીઓ બહુ ભોળા છો.’ ઇબ્રાહીમ તો હસી ને પાખડી છે લલકાર્યને એને ગામમા પેસવા ન દેતા.’

આટલું કહેતામાં તો એ ખને જુવાનોનો પિત્તો ઊછળ્યો. ન એમણે ઇબ્રાહીમને પકડ્યા ‘હરામખોર, તુ જ પાખડીને હસી છે. એ મહાપુરુષને તું ઓળખેના નથી.’ એમ કહી મારવા લાગ્યા. માલ ઉપર તમાચા પડતા હતા, ત્યારે ઇબ્રાહીમ પોતાના મનને કહેતા હતા: ‘અભિમાનીને સજા મળવી જ નેઈ એ જુદાની મહેરબાની છે, કે આ જુવાનોને મોકલી આપ્યા.’

એટલામા કાઈએ ઇબ્રાહીમને ઓળખ્યા અને પેલા જુવાનોના હાથ પકડી અટકાવ્યા તરત જ ખસિયાણા પડી એ જુવાનોએ તેમની ક્ષમા માગી. હસીને ઇબ્રાહીમ આજળ ચાલ્યા.

મક્કામાં ઇબ્રાહીમ આઠમને અનેક સાધુ પુરુષોનો સમાગમ થયો. ધર્મવાતો અને ધર્મકથાઓના શ્રવણમનનમાં તેમનો ઘણો કાળ વ્યતીત થતો હતો. મક્કામાં પણ તેમણે પોતાનો લાકડો કાપવાનો ધંધો તો ચાલુ જ રાખ્યો. આજીવિકા માટે ભતમહેનત કરવાની ધર્મઆસા તેઓ અસરશ પાળતા હતા તેઓ લાકડો કાપવા માટે વહેલી સવારે નમાજ પછી તરત જ ખસે કુહાડો મૂકી ચાલ્યા જતા અને ભારો માથે લઈ શહેરમા વેચતા. તેમાંથી જે કંઈ મળતી મળે તેમાંથી પોતા પૂરતી રીટી ખનાવી લેતા ખાકીનામાંથી અન્ય ફકીરોને તથા ગરજોને ખાવાનું લઈ આપતા અને પોતે તો સાંજની નમાજ પછી મેડેથી જમતા.

ઘણીવાર તો તેઓ ખબરમાંથી લેાટ જ વેચાતો લાવતા અને તેમાંથી રોટલા ખનાવી સૌને ખવરાવ્યા પછી પોને ખાતા.

*

ઇબ્રાહીમ આઠમે ટટલાક વર્ષો મક્કાનાં ગળ્યા. તેમની એક સાચા ફકીર તરીકેની ખ્યાતિ દિનપ્રતિદિન વધતી જતી હતી. તેમના સહવાસ માટે ફકીરો, મક્કાવાસીઓ તથા અન્ય યાત્રાળુઓ હમેશા તલસતા અને તેમના સહાયરણ તથા સદ્ગુણોથી પોતાના જીવન માદા અને ઇશ્વરપરાયણ ખનાવતા.

બહુજનુ રાત્ર્ય છોડીને ફકીરી લીધાને લગલગ ચૌક વર્ષ વીતી ગયાં હતા નાનો ધાવણો મૂકેલા ખાળક પંદર વર્ષનો જુવાન થયો હતો જેગમ તેના નામે રાત્ર્ય ચળાવતી હતી શાહજહાને ખબર મળી, કે ખાદશાહ ઇબ્રાહીમ મક્કામા આવ્યા છે, એટલે એ પોતાની માતા માથે મક્કા આવ્યા પોતાના સાધુ પિતાને મળવાની શાહજહાને ઘણી ઇચ્છા હતી રાજપાટ છોડીને ચાલ્યા ગયેલા એ ફકીર કેવી રીતે રહેતા હશે ? શું ખાતા હશે ? શું પહેરતા હશે ? ક્યાં સૂતા હશે ? એના અનેક પ્રશ્નો શાહજહાનેના મનમા ઊઠતા હતા. વહાલસોઈ માતા એનો જવાબ આપવાને બદલે આજમા આંસુ લાવીને નીચા નેલુ ઢાળી દેતી.

જેગમ અને શાહજહાને એક ઓળખીતા તવજર વેપારીને ઘેર કિતર્યા, એ સોહાજરને શાહજહાને પૂછ્યું. ‘મારા પિતા ક્યાં મળશે ?’

વેપારીએ જવાબ આપ્યો. ‘તેઓ અત્યારે નહિ મળે અત્યારે તો જગલમા લાકડો કાપવા ગયા હશે છેક સાંજે આવશે.’

એ દિવસ જેગમ અને શાહજહાને વરસ એટલા લાજો લાગ્યો સાજ પડ્યે જેગમ, શાહજહાને અને પેલા ધનવાન વેપારીનું કુટુંબ મસ્જિદ તરફ ચાલ્યું. ત્યાં સૌ બહારના એટલા પર ભેસી મહાત્મા ઇબ્રાહીમની રાહ બેવા લાગ્યા.

એણે એમના પગમાં પડી માફી માગતાં કહ્યું:
‘આપના જવાબો વિચિત્ર હતાં અને તેનો મર્મ મને સમજાયો નહિ.’

ઇબ્રાહીમે તેનો અર્થ સમજાવતાં કહ્યું:
‘આપણે સૌ જુદાના ખિદમતગાર એટલે શુલામ છીએ. અને આપણું સૌનું આજરી સ્થાન કબ્રસ્તાન છે.’

* . . .

એકવાર મહાત્મા ઇબ્રાહીમને ડાઈએ પૂછ્યું: ‘અમે જુદાને વારંવાર પોકાર કરીને બોલાવીએ છીએ; પરંતુ તેઓ અમારી રાડ સાંભળતા નથી.’

ઇબ્રાહીમે જવાબ આપ્યો: ‘તમે જુદાને બોલો છો, પણ તેની સાંધના કરતા નથી. તમે પયગંબરને બોલો છો, પણ તેના વચનને અનુસરતા નથી. તમે જુદાનું આપેલું બોલો છો, પણ તે હક કરતા નથી. રાગદ્વેષાદિ તમારા શત્રુઓને તમે બોલો છો; છતાં તમે તેની મૈત્રી કરો છો. તમે તમારાં માતૃપિતા, સ્વજન અને સંતાને સુદ્ધાને કબરમાં દફનાવો છો; છતાં તમારે પોતાને એક દિવસ ત્યાં સૂવાનું છે એમ માની તમારું જીવન વિતાવતા નથી. તમે હરહંમેશ ખીજના ઢોધ જેવા તત્પર રહો છો, પણ તમારી ખામીઓ તરફ ખિલકુલ ધ્યાન આપતા નથી.’

આમ પાછળના દિવસોમાં તપસ્વી ઇબ્રાહીમ જુદાની અંદગીમાં મગ્ન રહેતા અને ‘જે ડાઈ સવાલ પૂછે તેના દાંડા જવાબ આપતા. તેમને એકવાર ડાઈએ પૂછ્યું: ‘તમે તો મોટા ખાદશાહ હતા. તમે રાજપાટ શા માટે છોડ્યું?’ પોતાના ત્યાગનું રહસ્ય સમજાવતા હોય તેમ તેઓ બોલ્યા: ‘એક દહાડો હું રાજ્યાસન ઉપર બેઠો હતો, મારી સામે એક અરીસો હતો. તેમાં મેં જોયું તો મારા આંખો મહેલ અને સ્મશાન જેવો લાગ્યો. એક પણ સ્વજન નહિ, એક પણ મિત્ર નહિ. મારી સામે લાંબીલાંબી વાટ દૂરદૂર સુધી ચાલી જતી હતી, પણ રસ્તામાં ખાવા સારુ મારી પાસે કંઈ લાવું હતું નહિ. મારી સામે ન્યાયાસન પર ન્યાયાધીશને બેઠેલા મેં જોયા, પણ તેમની પાસે આ દુનિયામાં કરેલાં કામનો હિસાબ આપવા જેવું કંઈ મારી પાસે હતું નહિ. આતું જયું જોઈને મારા મનમાં રાજ્ય કરવા તરફ ઉદાસીનતા આવી થઈ અને હું ખાદશાહ છું એવો ભાવ ઓગળી ગયો. રાજપાટ છોડીને નીકળ્યો, ત્યારે મારા ભાર હળવો થઈ ગયો. અને પછી બોલે જુદાની ગોદમાં આનંદથી બેસતો હોઉં એવું મને લાગ્યું.’

જુદા ઉપરનો અતૂટ વિશ્વાસ ધરાવનાર આ સાધુ પુરુષનું નામ મુસ્લિમ સંતોમાં મોખરે ખિરાજ છે.

*

ન જોએ, ન સમજે ત્યાં કુમ્મી તો હીક, પણ બહુવા છતાંય અસત્ય આચરણને તાબે થાય એમને શું કહેવું? ત્યાં હોય ત્યાં સંતોગોને જ આટા ધરવાના. એને શુદ્ધિ ન હોય, પુરુષાર્થ-શક્તિ ન હોય એવાં પ્રાણીઓ સંતોગોને આધીન થાય એ સમજવું; પણ વિવેકશુદ્ધિ અને પુરુષાર્થ-શક્તિ ધરાવનાર મનુષ્ય સંતોગોને આધીન કેમ થાય?

સંતોગોને તાબે પોતે નહિ પણ સંતોગોને પોતે તાબે કરે, ત્યારે જ શાણસ સાચો શાણસ બને છે. સંતોગોનો શુભામ મટી સંતોગોનો સ્વામી બને ત્યારે જ મનુષ્ય વિવચને વરે છે.

મૌન અને વિવેક

લેખક

શ્રી. મત્યકામ

‘મૌનના અર્થ’ વિશે જારે ગેરસમજલ વર્તે છે દેશભાઈ અને છે કે જામ ? હોહ શીવા લેવાથી મૌન પળાય છે, ત્યારે કેટલાક એવા જડતા બુદ્ધિ છે કોઈ તો એમ પણ કરે છે, કે જીવનવિમુક્તિમા મૌનને કશું સ્થાન જ નથી આ લેખમા મૌનનો મહિમા અને તેનો સાનો? અર્થ સંગ્રહવવાનો પ્રયાસ છે પ્રત્યેક આવકે આ અર્થ મહિમા બહુવેલો લેઈએ

જાતભરના વિચારકોએ મૌનનો મહિમા જાવામા ઠમીના નથી રાખી માધુઓએ એમ કહ્યું છે, કે જ્યારે માનવી મૌન ધારણ કરે છે, ત્યારે વિચારની અનંત શક્તિ—એને ઇશ્વરનું નામ આપો કે ન આપો—સાથે એકતા સધાય છે આત્મા અને પરમાત્માની વચ્ચે વ્યક્તિ અને સમૃદ્ધિની વચ્ચે ત્યારે એકતાર રચાય છે; અને એ દ્વારા અનંત શક્તિનો પ્રવાહ માનવચિત્તે તરફ ખેંચાય છે

‘વ્યવહાર’ માણસો આવી ગંભીર વાણી નથી બોલતા અને શોકોમા પ્રચલિત થયેલી કહેવતો મળે ‘ન બોલ્યામા નવ શુભ’ અને ‘બોલે તેના બિર વેચાય’ એવી પરસ્પર વિરોધી છે; છતાં હાલના શોકોના મત તો હમેશા મૂળ રહેવા તરફ જ હોય છે તેઓ કહે છે, કે હર્ષરે આખ અને કાન બંધાવે આખો છે અને જીભ એક જ આપી છે, તેનો અર્થ એ છે, કે બેલુ અને સાલજીવુ વિશેષ, પણ બોલના બહુ જોણુ

મૌનની તરફેણમાં એમ પણ કહી શકાય કે સામાન્ય રીતે માનવ માત્ર વાણી ઉપરનો સંપૂર્ણ આધારમા ‘સાચાર સાખિત થશે છે એમ તો પ્રત્યેક દ્રષ્ટિયો અસંયમ દેખાય છે; પરંતુ જીભની નિરકુંશતા, કંઠાય સૌથી ચડી નત્ય એવી હશે જીભનું કામ સ્વાદ પારખવાનું અને બોલવાનું એમ બે અતર્ક છે; પરંતુ તેમાયે કહિન કામ વિવેકબુદ્ધિને અનુસરનારી વાણી ઉચ્ચારવાનું છે

આ રીતે મૌનનો મહિમા જ્યાં અને ત્યાં

સાલજીવના મળે છે, છતાં સૌથી જોણુ આચરણુ કોઈ ઉપદેશનુ ધમ્મ હોય, તો આ ઉપદેશનું જ ધાય છે જે ઉપદેશ કરે છે, તે તો મૌનનો ભગ જ કરે છે, લખનાર પણ મૌન તોડે છે એમ જ શ્રી રામાય જીભ મિવાય પણ જે બોલાય કે દર્શાવાય તે ખરા અર્થમા તો મૌનનો ભગ જ છે આમ છતાં એનો મહિમા જાવામા તો કહી જોઈ આવતી જ નથી

આ મૌન છે શુ ? મૌન એટલે વાણીનુ રુધન ? કોઈ પણ પ્રકારની અલિયક્તિ ઉપરનો પ્રતિબંધ ?

શાંતીજી ફર સામવારે મૌન પાળે છે આ મૌનના સમયમા તેઓ બીજું બહુ કાંઈ કરે છે ટપાવ અને લેખો ત્યારે લખે છે ખાસ ચર્ચાઓનો લખીને જવાબો જાપે છે અને હાથ તથા આખના સંકેતથી પોતાનો ભાવ ખતાવે છે, એટલે કે તેઓ વાણીનુ જ મૌન પાળે છે

આ નિમિત્તમા મૌનનો અર્થ અને ભાવ સમજવા માટે આપણે મૌનના ઉપદેશ પાછળ રહેલી વિચારવારોને સમજવી જોઈએ બે મૌન એતા શબ્દોમા જ ઉત્તમ વસ્તુ હોય, તો વાણીનો ઉપયોગ શો છે ? એક દિવસનુ મૌન બે સારી વસ્તુ છે, તો ડશ દિવસનુ મૌન વધુ સારું ગણાય ખર ? એજ અણતરીએ જીવનસંસ્કૃત મૌન શ્રેષ્ઠ ગણાય ?

બીજી રીતે વિચારીએ બે મૌનનો અર્થ વાણીનુ જ બંધન એમ સ્વીકારીએ તો મૌનના જે શુભો ખતાયા તે શી રીતે એમા

આવી શકે? લાખવા એટલે માણસ અનંત શક્તિ સાથે શી રીતે સંબંધ બાંધી શકે? અર્થમાં ભાગ લેવો અને છતાં બોલવું નહિ તેનો ખાસ અર્થ છે ખરો?

આ ઉપરથી એમ લાગે છે કે મૌનના સ્વૃક્ષ અર્થને બે મહત્ત્વ અપાય, તે ભૂલ થયા વિના રહે જ નહિ. કોઈ પણ ઉપાય લેવો પણ બોલવું નહિ એનો તે કંઈ અર્થ જ નથી. એ જ રીતે ઈશ્વરે આપેલી વાણીની સંક્ષિપ્ત ઉપયોગ જ ન કરવો. એ તો એક પ્રકારની જડતા જ ગણાય. મનુષ્યને કુદરતે આપેલી આ વિશિષ્ટ શક્તિ છે. એ શક્તિના ઉપયોગ ન કરે. તે કુદરતના નિયમનો ભંગ જ કરે છે એમ ગણાય.

ત્યારે મૌનનો મહિમા સાવ ખોટો જ ગવાયો છે? મૌનની કશી જ જરૂર નથી? અથવા તે મૌન અમુક હદ સુધી જ ઉપયોગી છે? આ પ્રશ્નોના જવાબ વિચારીએ.

મૌનનો ખરો સાવાર્થ - શબ્દાર્થ નહિ - વાણીનો સંયમ છે. વાણી ઉપરનો પ્રતિબંધ એ મૌન નથી. આવો સંયમ જેને સહજ હોય એટલે કે આવશ્યકતા અનુસાર જ બોલતો હોય તે ચોવીસે કલાક મૌન પાળે છે એમ કહી શકાય; પરંતુ આવી વિવેકજનિત આ જગતમાં સહજ નથી. એટલે જેમ બીજા કોઈ પણ પ્રકારના સંયમ માટે સ્વૃક્ષ નિયમોનું પાલન કરતાં કરતાં સ્વાભાવિક સ્થિતિ તરફ પ્રયાણ કરવાનું હોય છે તેમ જ આ મૌન વિષે છે.

આ સ્વૃક્ષ નિયમો અને સહજ સ્થિતિ વિષે વધુ વિચારણા જરૂરી છે.

ગમે તેવો વાણીશર માનવી પણ પોતાના અંતરની સ્થિતિને વાણી દ્વારા સંપૂર્ણ રીતે વ્યક્ત કરી શકે જ નહિ. સૂક્ષ્મ અને સ્વૃક્ષની શક્તિ અને ગતિ વચ્ચે જે અંતર રહે છે, તે અંતર હૃદય અને તેને વ્યક્ત કરનારી વાણી વચ્ચે રહેવાનું જ.

આમ છતાં માનવીના અંતરને વ્યક્ત

કરવા માટે વાણી બેટલું ઉપયોગી એક પણ સાધન નથી. સકેત અને સાવદર્શન અમુક વસ્તુ જ સમજાવી શકે અને તે પણ એ સકેતને સમજી શકતા હોય તેમને જ. જ્યારે વાણી તે બે સાધનામાં વ્યક્ત થાય તે સામાન્યજન સૌ કોઈને સમજ આપી શકે અને એ સમજ સકેતના પ્રમાણમાં વધુ વ્યાપક અને વધુ બિંદી હોઈ શકે.

એવા દાખલાઓ એવા મળે છે કે જેમાં માણસ બોલવા કરતાં લખવાથી મોંઝાની વિચારો વધુ સારી રીતે વ્યક્ત કરી શકેતા હોય; પરંતુ સમજનસમાજને લક્ષમાં લઈએ, તો આ પ્રકારના માણસોની સંખ્યા ખૂબ ઓછી જ મળવાની. જન અને વાણી અમુક હદ સુધી એકસર જ કામ કરે છે. ખડુ બીજીવટથી બેઠાં એ તો જે વિચાર ક્ષેત્રનું દ્વાર વ્યક્ત થતો હોય, તે જ વાણી દ્વારા વ્યક્ત થતો હોય છે. ત્યારે વધુ બળવાન પણ લાગે છે; કારણ કે એમાં વિચાર ઉપરાંત અવાજ અને સાવદર્શનનું સામર્થ્ય પણ ઉમેરાય છે. આમ છતાં જ્યાં સુધી વિચારોના પ્રગટીકરણને સંબંધ છે, ત્યાં સુધી ક્ષેત્રનું અને વાણી બંનેનું સ્થાન લગભગ સમાન છે.

હૃદયને વ્યક્ત કરનારો આવા ઉત્તમ સાધનેનો વિરોધ કેમ કરી શકાય? એ સાધન દ્વારા તો કેવળ અંગત જ નહિ, જગતભરનાં મહાન કાર્યો પાર પાડી શકાય છે. આ સાધનેનો ઉપયોગ કરીને જ દુનિયાભરનાં સંતો, મહત્તા; પયગંબરો અને અંતરારો પોતાના વિચારો ફેલાવ્યા છે. જગતે જે જ્ઞાન-વિજ્ઞાનની સહાયથી આટલી પ્રગતિ કરી છે, તેનો પ્રચાર પણ આ સાધને દ્વારા જ થયો છે.

પણ સાથેસાથે એ પણ બાલવું બેઠાં કે દુનિયામાં દ્વેષ અને ઈર્ષ્યાનું ઝેર ફેલાવવામાં પણ આ સાધનેનો ઓછા ઉપયોગ નથી થયો. ગીતા, ઉપનિષદ, ખાઈબલ કે કુરાનનાં

વચનો ને આ સાધનો દ્વારા જનહૃદય સુધી પહોંચ્યાં છે, તે જગતના તમામ ધર્મો અને માનવીની માનવતાને સરમ કરનારા, ઝેરી આગથી સરેલા સરમુખત્યારો, શહેનશાદો, સેનાપતિઓ અને સેતાનોનાં વચનો પણ એ દ્વારા જ પ્રચાર પામ્યાં છે.

આનો અર્થ એ થયો, કે વાણી અને લેખન, માનવીના હાથમાં આવેલું એક અદ્ભુત શસ્ત્ર છે. એ દ્વારા અનિદ્દનો નાશ અને ઇશ્વરું સર્જન થઈ શકે એમ છે અને એ દ્વારા જ એથી ઊલટું કરવાનું પણ શક્ય બને છે.

આ ઉપરથી એમ લાગે છે, કે આ સ્થિતિનું પ્રથમ પહેલું જ્ઞાન જેને લાંબું હતું, તેણે મીનનો મહિમા ગાયો હતો. તેણે કહ્યું હતું કે મનમાં વિચાર આવે કે તરત જ વ્યથ ન કરો; કારણ કે મન તો અનેક રાગદ્વેષના ખિંડ જેવું છે. જે વિચાર એને સ્પર્શે છે, તે રાગદ્વેષના રંગથી રંગાય છે. માનવીમા કુદરતી રીતે જ આ રંગને ધોઈ નાખનારી વિવેકબુદ્ધિ છે. આ વિવેકબુદ્ધિની સહી ઉપર એ વિચારને ચડાવો અને શુદ્ધ કર્યા પછી જ વાણી કે લેખન દ્વારા એને વ્યથ કરો. મીન એટલે સંપૂર્ણ સૂપ બની જવું એમ નહિ, પરંતુ આ વિવેકબુદ્ધિની સહી ઉપરથી વિચારનું સોનું પસાર ન થઈ બચે ત્યાં સુધી મૂગા રહેવું એટલું જ.

આનો અર્થ વાણીનો સંયમ, વાણી ઉપરનો પ્રતિબંધ નહિ. આવો સંયમ કેળવવા માટે કેટલાંક વાર સૂપ રહેવાની, સૂક્ષ્મ મીન

પાળવાની જરૂર પડે છે; કારણ કે એ રીતે વાણીનો વ્યાપાર એછો થતા અતરમા મન પરોવાય છે મન ઉપરના રાગદ્વેષના રંગો ઘેરા બન્યા હોય, તે આવી અંતરમુખતાથી એ આછા બને છે અને અંતરની સ્થિતિ અવલોકન થતાં વિવેકબુદ્ધિની ભદ્રી વધુ ને વધુ સતેજ બને છે આવા મીનથી વિચાર-સુવર્ણને શુદ્ધ કરવાની ક્રિયા ઝડપી અને સહેલી બને છે.

એટલે કે મીન એ સાધ્ય નથી પણ સાધન છે. સાધ્ય તો છે વિવેકબુદ્ધિ અને એ દ્વારા સધાતો વાણીનો સંયમ

આ વિચારો લક્ષમાં રાખીને મીનની પરીક્ષા કરવી જોઈએ જે મીન વિવેકશક્તિને સતેજ કરવાને બદલે જડ બનાવે છે, તે મીન સંયમ નથી પણ શક્તિઓનું રુધન છે. મીનથી એકાગ્રતા પેદા થવી જોઈએ જે મીન એકાગ્રતા સાધવાને બદલે મનમાં તરંગોના હલારો ગજારાઓ ચડાવે તે મીન લાભ કરવાને બદલે ઠંડાય હાનિ જ કરે. મીનની જરૂર છે પરીક્ષા માટે, કોઈ પણ વસ્તુ ઉપર સમગ્ર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરી તેનું અંતરગત રહસ્ય પારખવા માટે. આ કાર્ય ને પાર ન પડે, તે મીન એ બિભાત્સવ જ સાબિત થાય.

ગાંધીજી જેવા સદાચે જનમૃત પુરવને પણ મીનની જરૂર પડે છે, એકાગ્રતા કેળવવા કે સક્રિય-સંયમ કરવા વાણીનો વ્યાપાર એછો કરવો પડે છે, તે આપણા જેવાને એની કેટલી મોટી જરૂર હતી ?

‘સાચી કલાની પ્રેરણા અંતરમાથી જન્મી જોઈએ, કોઈ કુન્ધથી લાભમાંથી નહિ.’ એવું કોઈ કલાકાર બોલે તો તેના મોખાએ શોભે, પરંતુ કલાના નાણા ચૂકવનાર બોલે અથવા અન્ય કોઈ ધધાકારી આવી ઉપદેશવાણી ઉચ્ચારે, ત્યાં એ શોભતું નથી. પ્રેરણાનું હૃદયવરધાન કલાકારને જ પસંદ કરવા હો.

કલાનો દેવ અર્થપ્રાપ્તિમાં મર્યાદિત રહે, તે તેનું ઈકાગ્રતા સી કરતા વધુ કલાકારને જ થાય; કારણ કે સર્જનના પરમ આનંદ જેવા સુવર્ણને એ શોધાક પેસાયા, કથીરના બાવે વેશો નાખે છે, પક્ષુ શું કરી અને શું સુવર્ણ, એ તો કલાકારને જ નક્કી કરવા હો.

સવારે સખરસની લહાણી થાય, એકબીજાને મળે, ગણુ' મેં કરાવે—આ બધી પ્રેમની બાંધ નિશાનીઓ છે; જે અંતરમાં છે તેને પકવો છે. તે દિવસે બધા દેવદર્શને બંધ. સાંજના આખું ગામ ભેળું થાય, ત્યાં બ્રાહ્મણ સારપત્રિકા વાંચે; તેમાં પાછળના વર્ષનો અનુભવ અને આવતા વર્ષની આગાહી હોય.

તે દિવસે કોઈ પણ તકરાર કે બોલાબોલી ન થાય. જૂનું વેર પણ છુટાઈ જવાય. આમ આખો દિવસ નવી આશાથી સરપૂર આનંદમાં વીતે. તે દિવસે નાનાં હોય તે મોટાંની સેવા કરે; એની પાછળ એવી ભાવના હતી, કે આજે કરશે તે આખું વર્ષ થશે. જે નિત્ય મોટાંની સેવા કરે છે, તેને આયુ, વિદ્યા, બળ, યશ વગેરે મળે છે. આમ નીતિ અને ધર્મ રોજના જીવન સાથે વણાયેલાં હોતાં.

સાઈબોજ (કારતક સુદ ૨)—આ તહેવારની ઉત્પત્તિ નીચે મુજબ થઈ કહેવાય છે. જગતમાં મનુષ્ય તરીકે જે પ્રથમ મરી ગયો, તેનું નામ (યમ) પડ્યું. તે મૃત્યુનો ભોમિયો બન્યો. એ યમ યમીને (ખહેનને) ત્યાં ગયો. તે ઉપરથી આ દિવસે સાઈ ખહેનને ત્યાં બંધ, એવો રિવાજ શરૂ થયો. સાઈ ખહેનને ત્યાં બંધ, એટલે ખહેન સાઈને કંસાર જમાડે અને કંઈક આપે. એવી જ રીતે સાઈ મોટો હોય, તો ખહેનને કંઈક આપે.

પણ સાઈ-ખહેનને સ્નેહ એટલો અપૂર્વ હોય, કે આપણા સમાજ-જીવનમાં ઉત્સવરૂપે પણ તેણે સ્થાન મેળવ્યું છે.

દેવદિવાળી. (કારતક સુદ ૧૫)—આજે આ તહેવારનું કંઈ જ મહત્ત્વ નથી રહ્યું. કારતક માસની પૂર્ણિમાથી જ્યારે વર્ષ શરૂ થતું હશે, ત્યારે આ તહેવારની ઉત્પત્તિ થઈ હશે.

ઉત્તરાયણ—આ તહેવાર મકરસંક્રાંતિને નામે ઓળખાય છે; અને તે પરથી તે દિવસે પુણ્યદાન લેવા માટે બ્રાહ્મણ ઘેરઘેર બંધ છે અને કહે છે, કે 'મકરસંક્રાંતિ પુણ્યપર્વણી.'

દક્ષિણમાં સૂર્ય દરદર જતો બંધ છે;

એટલે લોકોને શંકા પડે છે, કે સૂર્ય પાછો આવશે કે નહિ? પણ તે પાછો આવતો દેખાયો, એટલે લોકોએ તે નિમિત્તે આ પર્વની ઓજના કરી હશે. દક્ષિણમાંથી સૂર્યનું ઉત્તર તરફ અચન-પ્રયાણ થાય, તે ઉપરથી તેને ઉત્તરાયણ પર્વ કહેવામાં આવે છે. સૂર્ય મકરરાશિમાં પ્રવેશ કરે, તેથી તેને મકરસંક્રાંતિ પણ કહેવામાં આવે છે.

શિયાળામાં કઠોળ પાકતું હોય, એટલે શિયાળાના પૂડા કરવાનો રિવાજ ચાલ્યો. વળી શેરડીનો ગોળ નવોજ આવ્યો હોય અને તલ પાક્યા હોય, એટલે લોકો તલગોળ ખાય અને બીજાને પ્રસાદીરૂપે વહેંચે. શિયાળામાં આરોગ્યની દૃષ્ટિએ કઠોળ અને તલ બહુ યોગ્ય થઈ પડે, એ દૃષ્ટિ પણ આની પાછળ રહેલી જ હશે.

મહારાષ્ટ્રમાં તલ-ગોળની અનેક જુદીજુદી વાનગીઓ બનાવી રનેહીઓ તથા સગાંઓને વહેંચવાનો અને બ્રાહ્મણોને દાન આપવાનો રિવાજ આજે પણ ચાલુ છે.

તે દિવસે ગાયોનું પૂજન થાય; કેમ કે તે દેશનું અણુમોલું ધન ગણાતું હતું; અને દરેક ઘેરથી બાજરી, જુવાર કે ઘઉંની ઘૂંચરી (ખાફેલું) અનાજ વગેરે અને ગોળ ગાયને ચાંદલો કરી ખવડાવે. આજે પણ તેના લિસોટા રહ્યા છે.

પતંગો ઉડાડવાનો રિવાજ તો પછીથી દાખલ થયો હોય એમ જણાય છે. વાહ બદલાયો, એટલે તે બેવા માટે એ રિવાજ શરૂ થયો હશે. ઈસાન તરફનો વાહ સૂકો હોય, એટલે તે 'કવા' એટલે તુકસાનકારક ગણાય. પશ્ચિમનો વાહ અને પૂર્વનો થોડો વાહ આવે તો દાણા ખૂબ પાકે; તેને 'સવા' કહે છે. દક્ષિણ-પશ્ચિમનો વાહ ભેજવાળો હોય છે.

મહાબોજ (મહા સુદ ૨)—રખારીઓનો તહેવાર—તે દિવસે કોઈ રખારી દૂધ મેળવે નહિ. દૂધ ખાઈ બંધ અને વધે તો વહેંચી દે.

આખો દિવસ સજન કરે. અહીં અને ઉત્તર ગુજરાતમાં મહીબુજનો પાઠ પૂરે છે; એટલે ધીનો અખંડ દીવો કરે છે અને સજન કરે છે. પસંતપંચમી (મહા સુદ ૫)—આ કુદરતનો ઉત્સવ ગણાય, એટલે તો એને ‘ઋતુરાજ’ કહેવામાં આવે છે. એ વખતે ફળજાડને મેંડુ આવે છે, કૂંપળો ફૂટે છે ને લોકો વસંત રમે છે, કેમકેડાંના રંગ ચરસપરસ છાંટે છે, અને સજન કરે છે. આપણે ત્યાં વૈષ્ણવ મંદિરોમાં આ ઉત્સવ વિશેષ રૂપે ઉજવાય છે.

મહાશિવરાત્રિ (મહા વદ ૧૪)—આ સમયમાં શકરિયાં, ખટાટા વગેરે કંદમૂળ તૈયાર થયાં હોય છે, એટલે તે ખાવાનો રિવાજ છે. આ મહાદેવનો દિવસ છે. મહાદેવ તપસ્વી હતા, તે દિવસે બધા ઉપવાસ કરે અને કંઈ ખાઈ રહે. શિયાળામાં ખૂબ ખાધું હોય, એટલે ઉપવાસ ઉપયોગી પલ્લુ ખરો.

વળી આ વખતે ઋતુ બદલાતી હોય છે. ઠંડી ‘શિવશિવ’ કરતી ચાલી બય છે અને ગરમીની શરૂઆત થાય છે.

તે રાત્રે મહાદેવની પૂજ થાય. આખી રાત્રિ જાગે. મહાદેવ સમુત્તિવાળા ગણાય, એટલે બધા રાખતુ નિશાન કરે. આખિરાત્રિ બ્રાહ્મણને મહાદેવમાં ખોલાવી રત્ની કરાવે.

હોળી (ફાગણ સુદ ૧૫)—આ તહેવારની ઉત્પત્તિ એમ યદ્ય છે, કે હિરણ્યકશિપુની બહેન હોલિકા મહુલાકને લઈ આગમાં ખેડી હતી, તે વખતે તે સળગી અને મહુલાક ખસી ગયા.

આ તહેવાર મુખ્યત્વે ચૂદનો છે, પણ અજાણી ‘મળ આ તહેવારમાં લાગ લે છે. બ્રાહ્મણ, સત્રિય, વૈશ્ય અને ચૂદ, નાનાં-મોટાં, સ્ત્રીઓ-પુરુષો અને બાળકો-બધાં આ તહેવાર જાગ્રવે છે.

આ તહેવાર ત્રણ દિવસનો હતો. આ ત્રણ દિવસ બધા મોટાનાનાનો લેક અને સ્ત્રીપુરુષની મર્યાદા છોડી દે છે, અને પોતાના બધા ભાવોને ખીલવી દે છે. ખરાબ સાધા

પલ્લુ ખાશે, છતાં તે બે દિવસ નલાવી લે. આ રિવાજ સારો નથી અને તે કેમ થયો હશે, તે ખબર નથી, પણ એની મર્યાદા કોઈ જોળગતું ન હતું; અને એ જ સ્ત્રીપુરુષ અને બાળક વચ્ચેની માનમર્યાદા જળવાતી. જેમ નાટકમાં વેશ-સાજ્યા પછી જાણે હતા તેવા ને તેવા, એવી રીતે આ રચના પણ હતી.

એ વખતે કહેવાતું, કે ‘હોળી અને ધરોઆઠમના દિવસોના ઉપવાસો તો ભારે કઠણુ સાઈ!’ કેમ કે હોળીને દિવસે ધાણી, ચણા, ખજૂર, ખાંડના હારડા અને ધરોઆઠમના દિવસે ફળગા ફૂટાડેલા મગ અને મક તથા તે ઉપરાંત હોળીને દિવસે ચોડેલા ચણા અને સાથેના ખાવાનો રિવાજ છે. પણ સાજ સુધીમા એ સિવાય ખીનું કંઈ ખવાય નહિ. હોળીનું પૂજન પૂરું થયા પછી બકેળી સેવ ખાવાનો રિવાજ છે.

હોળી માટે થોડા દિવસ અમાઉધો તૈયારીઓ થાયે. ખતતા સુધી ગામની પૂર્વ દિશાએ હોળી કરે. ત્યાં લાકડાં, ઝેડા વગેરેનો દગલો કરે તે લાકડાં ગમે ત્યાંથી, ઉપયોગી હોય તોય ઉપાડી લાવે અને મેમાં નાખે. મોટો દગલો કેમ થાય અને હોળી લાખા વખત સુધી કેમ ચાલુ રહે, એની કાળજી ઘેરેયા જીવાનિયા રાત્રે તે દિવસોમા જીવાનિયાઓ મોડી રાત સુધી જોડીકડાની રમત રમે.

હોળી પ્રગટાવવાનો સમય સાંજનો હોય. તેનો સમય થવા આવે ત્યારે લોકો છાણાના હાર, ખીલીનાં ફળ, મહુડાં, કેરી, લીમડાનો માર વગેરે હોળીમાં નાખે. લગ્ની રજુશિયું વગાડે, એટલે લોકો હોળી પૂજવા ભેગા થાય.

દરેક જણ ખાજરી કે જીવારનો પૂળો લઈ પૂજવા બધ. આમ બધા ભેગા થાય. હોળીના દગલા વચ્ચે ખળ રોપે બ્રાહ્મણ પૂજન કરાવે. પ્રથમ પૂજ સુખી કરે. પૂજ પૂરી થયા પછી ઢાલી ઢાલ વગાડે અને ઢાલી સળગાવે. તે વખતે લોકો લીમડાનાં પાન ખોસેલા પૂળા સળગાવતા જોળ કરે અને ચક્ર પૂરું કરી,

ખહાર નીકળી, પૂજો હોલવી નાખે, જેથી હોળી માતાના વરદાનથી કંઈ રોગ ન થાય, એવી માન્યતા હતી. આજે હવે એ વહેમ ઓછો થતો જાય છે.

હિરણ્યકશિપુ વગેરે રાક્ષસો તો હમેશા ભગવાનના દુશ્મન અને તેઓએ એ દિવસે વેર વાળવાનો પ્રયત્ન કરેલો; એ પરથી વેર વાળવાનો દિવસ પણ હોળીનો ગણાય છે; એટલે કેટલાક તો વેર વાળવા ઘેરથી સેવ ખાઈ નીકળે; કેમ કે તેમાં વાગેય ખરું અને મૃત્યુ પણ થાય; ત્યારે હોળી માતાનો પ્રસાદ લેવાનો રહી જાય, એ યોગ્ય નહિ એમ માનતા.

હોળી સળંગે અને તેના ઉપરની ધબક ઠાંચુ-કંઈ દિશાએ પડે છે, તેના પરથી ધ્વજરની કૃપા કે કોપની કલ્પના કરતા હતા.

પુરમેા જાય એટલે સ્ત્રીઓ પાણીનો લોટો લઈ આવે. તે પણ જાંઘર ધાણીચણા નાખતાં જાય અને હોળી ફરતું પાણી રેડતાં જાય; એને હોળી ટાઢી પાડવાનું કહેતા.

કેટલેક ઠેકાણે એવો રિવાજ હતો, કે હોળીમાં પાણી ગરમ કરી તે પાણીથી રનાન કરવું. વળી તેનો દેવતા એ જગ્યાથી લઈ જવાય નહિ. હુકા માટે જોઈતા હોય, તો ત્યાં જ ખેતી પીવો જોઈએ; અને જો એ દેવતા લઈ જવામાં આવે તો એ બીજી હોળી સુધી હોલવાનો ન જોઈએ અને તે બીજી હોળીમાં પહેંચાડવો જોઈએ.

કેટલેક ઠેકાણે આ તહેવાર ૫ દિવસ અને ૭ દિવસ સુધી પણ ઉજવાય છે.

ધૂળેટી (કાગણુ વદ ૧.)—મહાદેવ જન્મી ગયા, એટલે અસુરો રોષે સરાયા અને માથે ધૂળ નાખી. વૈષ્ણવોએ આ દિવસ ઉત્સવ તરીકે ઉજવ્યો. એકબીજાં પર સ્ત્રી-પુરુષના ભેદભાવ રાખ્યા વગર આનંદમાં આવી, રંગ છાંટ્યા. ગુલાલ અને કેસરિયો રંગ ઉડાડ્યો અને યોગ્ય, સજન વગેરે કર્યાં. આમ એ તહેવાર અને રિવાજ ચાલ્યો આવે છે. તે દિવસે શરૂ અને બીજા ખધા પણ આવી જ

ફીરે આનંદ કરે.

છોકરાઓ ગામમાં, ગોઠ ઉઘરાવે. દુકાનેદુકાનેથી ખજૂર અને નાળિયેર ઉઘરાવે. પછી ઉઘરાવનાર ખધા વહેંચી લે, છૂટા પડે અને નાહીધોઈ શાંત થઈ જાય.

ગોઠ ઉઘરાવવાનો હક મનાતો. એ સંખંધી દાહોદની કોર્ટમાં ઇલાજ સામે કેસ ચાલેલો અને તેનો હક સાબિત થયેલો.

મારવાડમાં આ તહેવારનું મહત્ત્વ વધારે છે. ચૈત્ર માસ-આ આખો માસ અલ્લો ખોરાક ખાવાનો રિવાજ હતો. જે ખધા દિવસ અલ્લો ખોરાક ન લઈ શકે, તે પંદર, સાત, ત્રણ અથવા એક દિવસ પણ અલ્લો ખોરાક ખાય.

શાલિવાહન શક પ્રમાણે નવું વર્ષ ચૈત્રમાં શરૂ થાય, એટલે નવા વર્ષના દિવસો ગણાય. નવરાત્રિમાં જવારા વાવે, તરપંડી-ત્રિપંડી-ત્રણ પિંડ-બ્રાહ્મણને જમાડવાનો રિવાજ હતો. વળી કોઈ ઠેકાણે સૌભાગ્યવતીઓને, તો કોઈ ઠેકાણે કુમારિકાઓને જમાડવાનો રિવાજ હતો. રામનવમીને દિવસે લોકો રામભૂમિદરમાં જાય. આમ આખો માસ ચાલતો.

અખાત્રીજ-અક્ષયતૃતીયા (વૈશાખ સુદ ૩)-આ ખેડૂતોનો તહેવાર છે. તે દિવસે જમીનનાં પાણી વળતાં થાય છે, એટલે પાણી નીચેથી ઉપર આવે છે, વાડના થોર જે પહેલાં નહોતા ફૂટતા, તે હવે ફૂટવા લાગે છે. ખેડૂત ખેતીની શરૂઆત તે દિવસથી કરે છે. પહેલાં સમૂહનું કંઈ પણ કાર્ય કરતાં પહેલાં વિધિ કરાતી. તે દિવસે ખેડૂત ખાતરનું ગાડું ખેતરમાં નાખી આવી ચુકન કરે. વળી કોઈ ખેડૂત ખેતરની વાડે ચુક કરવાની શરૂઆત પણ કરી આવે. આમ તે દિવસે મુહૂર્ત કરી આવે. ખેતરો સાથે-સાથે રાખવાનો સમય પણ અખાત્રીજથી શરૂ થાય. આ તિથિનો કદી ક્ષય હોતો નથી; તેથી તેને અક્ષયતૃતીયા પણ કહે છે.

વરસાદનો પ્રથમ દિવસ-જ્યારે વરસાદ

પડે અને હળોતરો કરવાનો દિવસ હોય, તે દિવસ સાર્વજનિક આનંદનો ગણાય હળોતરો કરવાનો દિવસ હોય, ત્યારે આજી ગામ વહેલું અને પુરપૂર્ણ હળ, બળદ અને સાધનોની તૈયારી કરે સ્ત્રી પણ વહેલી ઊઠે અને તેમને ખવડાવવા, પિવડાવવાની ને વિદાય કરવાની તૈયારી કરે મૂઠી હળ વગેરે સાધનોને અને બળદોને નાડાછડી ખાધે અને કકુથી ચાંસા કરે ઘેરઘેર આ પ્રમાણે થાય પછી શુકન નેઈ બળદ ચલાવે જે રસ્તામાં મળે તેને સાથે લીધેલો ગોળ આપે આમ ગામના બધા હળ લાગેલો ભેગા થાય શુકન જીએ ચાસ પક્ષી સામું મળે, તો જમજમકાર કરે, તે ન આવે તો બ્રાહ્મણ કે કુમારિકા સાથે મળે, એટલે શુકન થાય, ત્યારે નીકળે એ શુકન વિષે એક હોહરો છે

આટો, છૂટો કે થી ઘડો, છૂટો કેશે નાર, વણુ ટીકે ભે વિષ્ર મળે, તો નિશ્ચે જુઓ કાળ

અર્થ—સોટ લઈ જનાર, લાકડાં લઈ જનાર, ધી લઈ જનાર, છૂટા કેશની સ્ત્રી અથવા ટીલાવગરનો બ્રાહ્મણ મળે, તો અપશુકન થાય

આમ શુકન નેઈ ખેતરમાં જાય ત્યાં કાઢાળીથી પાંચ ટચકા મારે, હળથી પાંચ ચાસ કાઢે અને ઘેર આવી કસાર જમે આમ ખેતરનો તહેવાર બહુ આનંદથી ઉજવાતો

૨૪યાત્રા (અષાઢ સુદ ૨)—આ તહેવાર આખા હિંદમાં વૈશ્વવેા ઉજવે છે જગન્નાથપુરીમાં ભગવાનની મૂર્તિને ૨૪માં ખેસાડી સવારી કાઢવામાં આવે છે આ રીતે બીજા સપ્તાયે પણ ભગવાનની મૂર્તિની સવારી કાઢે છે આ દિવસે જાણુ ખાવાનું માહાત્મ્ય છે અને ઉગાઢેલા મજનો પ્રસાદ વહેવાય છે

દિવાસો (અષાઢ વદ અમાસ)—આ ચો દિવાસો પર્વોનો માસો ચોમાસાના તહેવારોની શરૂઆત દિવાસાથી થાય છે આખા વર્ષમાં ચોમાસામાં વણુ તહેવારો છે તેનું

કારણ એ સાચું છે કે ચોમાસામાં કામ ખૂબ રહે, એટલે વચ્ચેવચ્ચે આનંદ અને આરામની જરૂર રહે વળી કેટલાક દિવસ વરસાદની દેલીઓ હોય, એટલે કામ ન થાય વળી રોમ ન થાય એ માટે એક ટાણુની જરૂર વગેરે કારણોને લીધે ચોમાસામાં કામ વધુ, વરસાદ વધુ અને તહેવારો પણ વધુ છે

આ તહેવાર પર્વોનો માસો છે એટલે પર્વાના મોખરાનો છે આ દિવસે ખીર ખાવાનો રિવાજ છે અને તે વિષે કહેવત છે, કે ખીર ખાઈને જ મામે જશે એટલે તે પટેલા ખૂબ માખીઓ હોય છે, ને અદૃશ્ય થશે વરસાદના સપાટામાં માખીઓ મગી જાય છે

નામપચમી (શ્રાવણ સુદ ૫)—હિંદુ ધર્મની માન્યતા છે, કે કૂરમાં કૂર માણી પણ ભગવાનનું સ્વરૂપ છે મહાદેવજી તો ઠાકમા નામ રાખતા હતા આમ એની પૂજાનો દિવસ પણ આપણા વાર્ષિક જીવનમાં રાખ્યો છે તે દિવસે સાચો નામ મળે, તો કેટલાક પૌતાને ભાગ્યશાળી ગણે અને તેને દૂધ પાચ તે માટે તેને શોધવા પણ જાય, પણ એવી રીતે બધા શોધી ન શકે, એટલે માટીના નામ ખનાવી બ્રાહ્મણો મંદિરમાં, નદીએ કે તળાવે ખેસે સોડો તેમને દાનદક્ષિણા આપે બધા કંડા પાણીએ નાહાય કાચુ અને ટાકુ ખાય, કેમ કે ગરમ હોય, તો નાજની મૂછ ઢાલે, એવી માન્યતા છે

આ પર્વ માટે સાચે કીઓ કરે છે તેમાં બ્રાહ્મણો સાથે હોય છે વર્ષના વણુ પર્વો કીઓ જ કરે છે તપશ્ચર્યાનાં પર્વો તો ખાસ તે જ કરે છે, તેથી નાના બાળકોમાં તેના સરકાર દંડ પડે છે

બુળેવ—શ્રાવણ માસની પૂર્ણિમાએ આવે છે પણ આ તહેવાર તિથિ કરતા નક્ષત્ર પર વધારે આધાર રાખે છે જે શ્રવણ નક્ષત્રમાં ચંદ્ર ચૌદશે આવે, તો ચૌદશે બુળેવ થાય બ્રાહ્મણોને આ મોટામાં મોટો તહેવાર

બ્રાહ્મણને તપ એ જ ધન હોય છે; એટલે એ દિવસ તપશ્ચર્યાનો છે. આખા વર્ષમાં જે કંઈ પાપ થયાં હોય, તેના પ્રાયશ્ચિત્તનો આ દિવસ છે.

એ દિવસે તે અંદેરીતું દાંતણું કરે છે, ગાયનાં છાણમૂત્રથી શરીર યોગે છે, જામૂત્ર પીએ છે અને પછી નદી કે તળાવના પાણીમાં વહેલા જઈ ખેસે છે અને પોતાનાં પાપોનું સ્મરણ કરે છે; પછી નવો સંકલ્પ કરે છે અને ફરીથી એવાં પાપો કે દોષો ન થાય, એ માટે નિશ્ચય કરે છે; અને એનાં પ્રતીકરૂપે જનોઈ હૃદય સાથે રાખે છે. પછી બપોરે જમે છે.

યજ્ઞોપવીત યા જનોઈ—આ જનોઈની રચના પાછળ પણ વિચાર અને ભાવના છે.

જનોઈના ત્રણ તાર હોય છે. એ ત્રણ તાર ત્રણ જાતના ઋણની યાદ આપે છે. ૧. પિતૃઋણ; ૨. ઋષિઋણ; ૩. દેવઋણ.

પિતૃઋણ: પિતાએ મને જન્મ આપ્યો; વળી પિતાના પિતા, વળી તેમના પિતા, એમ અનેકના સંસ્કારોનો વારસો મળ્યો. તે ઋણ કેવી રીતે ફેડવું? તેમણે કીર્તિ, ધન વગેરે આપ્યું, તે કેમ પાછું વાળું? તેમની સેવા કરું. તેમણે જીવનમાં જે સારું આપ્યું છે, અથવા મારું ઇચ્છ્યું છે, તેનો નાશ નહિ થવા દઉં. તેમણે અપકીર્તિ આપી હોય તો તે ટાળવાનો, કીર્તિ આપી હોય તો તે વધારવાનો, ફેડવું આપ્યું હોય તો તે ફેડવાનો, સંપત્તિ આપી હોય તો તે સન્માર્જે ખર્ચવાનો સંકલ્પ કરું; અને તેમણે આપેલા સદાચારનો વંશ રાખવા માટે જ લક્ષ કરીશ, એમ નિશ્ચય કરું.

ઋષિઋણ: ઋષિ એટલે સમાજનાં શ્રેષ્ઠ માણસો અને એ સમાજ કે જેણે જીવન સરળ બનાવવામાં મને અને મનુષ્યજાતિને મદદ કરી છે, તે બધાનું ઋણ કેવી રીતે ફેડું? એ માટે મારું જીવન સમાજને ઉપયોગી બનાવીશ.

દેવઋણ: સૂર્ય, ચંદ્ર, તારા વગેરે દેવોનાં પ્રતીક છે. તે ન હોય તો જીવન ન નભે. સૂર્ય ગંદકી દૂર કરે છે અને પ્રકાશ આપે છે.

ચંદ્ર શીતળતા આપે છે; હું પણ તેમ કરીશ.

આ ત્રણ ઋણના ત્રણ તાર થયા. એ ત્રણ તાર એવી રીતે ભેગા કરવા, કે જેથી તેમની એક ગાંઠ પડે તે બ્રહ્મગાંઠ કહેવાય એટલે બ્રહ્મ સાથે ગાંઠ બંધાઈ એમ તે સૂચવે છે.

શિખાસૂત્ર: જ્યાં સુધી આ ત્રણે ઋણ છે, ત્યાં સુધી શિખા અને સૂત્ર (ચોટથી અને જનોઈ) રહે છે. એમાંથી મુક્તિ થાય, એટલે બને-શિખા અને સૂત્ર—ને તે છોડી દે છે, ત્યારે તેણે સંન્યાસ કર્યો એમ કહેવાય. એ મુક્તિ ક્યારે મળે? જ્યારે લોકેષણ, વિતેષણ અને પુત્રેષણ બધ ત્યારે; એટલે કુટુંબની, ધનની કે કીર્તિની વાંછના ન રહે, ત્યારે—સંન્યાસ આવે ત્યાં સુધી શિખાસૂત્ર રહે છે. દર વર્ષે સંકલ્પ ફરીફરી તાજે કરવામાં આવે છે અને જનોઈ બદલાય છે.

જનોઈમાં છ તાર: પરિણીત પુરુષો છ તારની જનોઈ ધારણ કરે છે. સ્ત્રીઓ જનોઈ નથી પહેરતી; કેમ કે સ્ત્રી પુરુષમાં સમાઈ જાય છે, એવી કલ્પના છે; તેથી તેનાં ઋણ પણ પુરુષ સાથે ભળી જાય છે. સામાન્ય રીતે પહેલાં એવી માન્યતા હતી, કે (અને તે સાચી લાગે છે) સ્ત્રીના કાર્યમાં પુરુષ નહિ, પણ પુરુષના કાર્યમાં સ્ત્રી ભળી જાય. સ્ત્રી પુરુષમાં સમાઈ જાય, એટલે સ્ત્રીની મહત્તા ઘટતી નથી. પુરુષ એની સલાહ વગર આગળ વધી શકતો નથી અને તે પ્રસંગ આવ્યે પુરુષને શેકી પણ શકે છે; છતાં છેલ્લો નિર્ણય કરવાનું કામ પુરુષનું હોય છે. આ હિંદમાં જ નથી, બધે જ છે. આ બંનેનાં ઋણ ફેડવાનો દિવસ તે આ બંનેનું.

પ્રશ્ન—આ કંઠી શાથી બાંધતા હશે?

ઉત્તર—કંઠી બાંધવાની નથી હોતી, કંઠીનો અર્થ કંઠે કરવું તે. શુભ જે મંત્ર આપે, તે કંઠે રાખવો, જેથી લુપ્તાય નહિ. આ મંત્ર કંઠે રાખતાં, તેની બાહ્ય નિશાની કંઠી બનાવી.

સ્વાખંધન (આવણ સુદ ૧૫)—આ બંનેને દિવસે બ્રાહ્મણો લોકોને શોભાસાનો

દિવસોમા કેમ વર્તેલું, જ્યાં નીરોગી રહી શકાય, એ સમજાવતા અને એ સમજાવીને શરીરરક્ષણી આવશ્યકતા યાદ રહે, એ માટે રક્ષા ખાધવાનો રિવાજ હતો.

નાળિયેરી પૂજન (ચાંવણ સદ ૧૫)— આ જ દિવસે દરિયો ખેડનારા દરિયો શાત થયો હોય, એટલે સમુદ્રયાત્રા થઈ જઈ દરિયાકાંઠે નાળિયેર થાય, એટલે તે ફળ દરિયાકાંઠે અર્પણ કરી ખારવા લોકો દરિયાકાંઠેની પૂજા કરતા, કેમ કે તેમાંથી તે સુખી થયા હતા—નવનવ શીખ્યા હતા.

ગોરીપૂજન—છોકરીઓનો આ તહેવાર છે, અથવા મતદિવસો છે આ તહેવારની ઉત્પત્તિની કથા અર્થપૂર્ણ છે ગોરીપૂજન એટલે ગોરીની—પાર્વતીની પૂજા આ પાર્વતીએ શુ કરેલું.

તે જ્યારે નાના હતાં, ત્યારે તેમના માતાપિતાનું તેમના પર બહુ હેત હલ અને તેમને કેવો વર મળશે, એની ચિંતા તેઓ કરતા હતા વળી પાર્વતી ખૂબ શક્તિશાળી હતાં, એટલે એમને લાયક વર કેવો મળશે, તેની પણ ચિંતા હતી.

એક વખત નારદજી તેમને ત્યાં ગયા ત્યારે પાર્વતીના પિતાએ તેમને (પાર્વતીને) કેવો વર મળશે એમ પૂછ્યું નારદજીએ વિચાર કરી જવાબ આપ્યો “છોકરી બહુ સામ્યશાળી છે એને બહુ પવિત્ર અને શક્તિશાળી વર મળશે તેણે સમ્પત્તિ લગાવી હશે, કોઈ સામની માળા ધારણ કરી હશે, પોદિયા પર સવારી કરી હશે, સ્મશાનમાં પથારી રાખી હશે, હાથમા ખોપરી મૂકી હશે અને માથે જટા ધારણ કરી હશે છોકરી બહુ સામ્યશાળી છે.”

આ હકીકત જાણી માખાપ બહુ કુખી થયા તેમને થયું, કે અહીં ઘેર આટલું બધું સુખ છે અને તેમાં અમારી છોકરી રહે છે, તેને માથે સારે કુખ આવશે આ ચિંતા તેમને થઈ, પણ પાર્વતી કુખી ન થયાં.

તેમણે તો નિર્ણય કરી લીધો, કે હવે મારે તેવા વરને લાયક થવું એટલે તેમણે તપશ્ચર્યા થઈ કરી તેમણે વૈલવ છાંયો, ઇશ્વરસ્તવન થઈ કર્યું આવા પાર્વતીને છોકરીઓ યાદ રાખે, એ માટે આ તહેવારની યોજના છે.

સાસરે જતા પહેલા છોકરીને લાયક બનાવવાનું કામ માતાનું છે માને માથે છોકરીને બાળે હોત અને આજેય છે એટલે નવે વેર સારી રીતે નવા કુટુંબમા એકરૂપ થઈ, છોકરી કેમ મારી રીતે જીવે, એની ચિંતા મા કરતી અને એવી તાલીમ આપતી એ છોકરી સારી કે નરસી હોય, તો તેની મા વખણાય કે વળીવાય પોતાનું કુટુંબ છોડી તદ્દન નવા જ માણસોને પોતાના બનાવી દેવા એ સહેલું નથી સારે સહનશક્તિ હોય તો જ એમાં સફળતા મળવા સંભવ છે.

વળી દક્ષિણમાં અને રજપૂતોમા તો લગ્ન પછી કન્યાને પિતાને ઘેર જવાનું હોય જ નથી આવા સંભોગમાં જોયેરા એ લગ્ન પહેલાંની પૂર્વ તૈયારી છે લગ્નની પૂર્વ તૈયારીમા છોકરીઓના હાત રગવાનો રિવાજ હતો તેમાં ખૂબ કષ્ટ ભોગવવાનું રહેલું પણ તે આનંદથી ઉકાવતી.

તે દિવસોમા છોકરીઓમાં ઉપવાસાદિ કરવાનો રિવાજ હોય છે. માલીના વાસણમા ચોરો (પચ્છાન) વાવે છે તેમાં વચ્ચે એક વાલોનો દાણો નાખે છે તે દિવસ સીવું કઈ ન વપરાય, એટલે હાતજુ પણ રાડાનું કરે છે પછી બધી છોકરીઓ ગીત ગાતીગાતી નહીં કે તળાવે નાહવા બધા છોકરીઓ નાની હોય તો સાથે કેટલીક માતાઓ પણ બધા અને કેવી રીતે નાહવું, કેમ કરવું વગેરે બતાવે નાહીને પાછા ફરતાં નાનું બેડું (કુલડીઓનું) પાણીથી ભરી લઈ ગીત ગાતી ખાંડી આવે તે દિવસે ફળફળાદિ ખાય ફળમા રામજીની કોકડીઓ મુખ્યત્વે હોય, એક વખત અહમ્મદ ખાવાની છૂટ હોય છે (તે દિવસે બિલાં થવાય નહિ, બિલાં થાય

એટલે ખાવાનું ખંધ.) એક વખત ખાવા બેઠાં ત્યારે ખાઈ લે. ઊંઘાં થયા પછી ન ખવાય; એટલા માટે કેટલીક છોકરીઓ બિલકુલ ઊંઘી જ ન થાય અને એરડામાં કે બહાર ખસતીખસતી જાય. વળી તે દિવસે અસભ્ય અને જંગલી વર્તન પણ કરે. જેમ કે એકબીજાને અસભ્ય ગાળો દે, ફૂટે, મારામારી કરે વગેરે. પંચધાન વાળું હોય તે છેલ્લે દહાડે નદી કે તળાવમાં વિદ્વિસર નાખી આવે.

બગરણુદિન: વળી એક દિવસ બગરણુ દિન આવે છે, ત્યારે આખી રાત બગવામાં આવે છે.

આવી ગાયરો નાનીમેટી બધી છોકરીઓ પરણીને સાસરે જાય ત્યાં સુધી કરે. કેટલીક નાની હોય તે સાસરેથી આવીને પણ કરે.

વ્રત: તે દિવસોમાં છોકરીઓ કંઈ ને કંઈ વ્રત લે. કોઈ ગાયને ચાંદલો કરવાનું, કોઈ પાંચ સધવા કે કુમારિકાઓને ચાંદલો કરવાનું, કોઈ પીપળા કે તુલસીને પાણી પાવાનું, કોઈ 'રામ' કે એવું કોઈ ભગવાનનું નામ લઈને ખાવાપીવાનું-એમ એક યાળીબ મકારે વ્રત લે.

દર વર્ષે તેઓ વ્રત બદલતી રહે. કોઈ બધાં વ્રત પૂરાં કરે.

ભાથાનો તહેવાર (તળાવડી ભરાઈ હોય ત્યારે)-ખેતીનું કામ થયું હોય તોપણ બધાં સુધી સીમની તળાવડીઓ ભરાઈ ન હોય ત્યાં સુધી ખેડૂતને રોજ બપોરે ઘેર આવવું પડે; કારણ કે બળદને પાણી પાવા માટે ગામના તળાવે આવવું પડે; પણ બપોરે વરસાદ થોડામાર પડી જાય અને સીમની તળાવડીઓ ભરાઈ જાય, ત્યારે ખેડૂતને બપોરે ઘેર આવવાનું ન રહે, ઘેર આવે તો કામ શોઈ થાય, એટલે તળાવડીઓ ભરાય એટલે બધા નક્કી કરે તે દિવસથી ભાત ખેતરમાં જાય. એનો પણ આનંદોત્સવ થતો. હજુ પણ ઉત્તર ગુજરાતમાં આ

તહેવાર ચાલુ છે.

સ્ત્રીઓ તે દિવસે કંસાર કરે. નાહીધોઈ સારાં કપડાં પહેરી સાથે પૂજા અને કંસારનું ભાથું લઈ ગાતાંગાતાં એકસાથે નીકળે. એ બેની બેડ રહે ત્યાં સુધી ગાય. ભાત આપી પાછા ફરતાં પણ એ જ રીતે ગાતાંગાતાં ઘેર જાય.

આ અપૂર્વ આનંદ અને દશ્ય આજે ઓછાં થયાં છે.

રાંધણુછક (આવણુ વદ ૬)-કેટલાક આ તહેવાર સુદ છકનો કરે છે. તે દિવસે બેવડું રાંધવાનું હોય છે; કેમ કે બીજો દિવસે શીતળાસાતમ હોય છે. વળી બે દિવસ ખાવાનું હોવાથી પાણી ન હોય એવા ખોરાક બનાવે; એટલે તળેલી અનેક વાનીઓ બનાવે.

શીતળાસાતમ (આવણુ સુદ-વદ ૭)-આ તહેવાર મુખ્યત્વે સ્ત્રીઓનો ગણી શકાય. તે દિવસે ક્યાંય કોઈ ચૂસે સળગાવાય જ નહિ. તેમાં સ્ત્રીઓને આરામ મળે એવી કષ્ટપના હશે અથવા વિવિધતાના કારણે હશે.

તે દિવસે સ્ત્રીઓ વહેલી ઊઠે. તે દિવસે તળાવ કે નદી પર જઈ કંડા પાણીએ નાહાય. ત્યાં શ્રાદ્ધણુ માટીની શીતળાદેવીની મૂર્તિ બનાવે, તેની બધા પૂજા કરે. માતાને પાણીથી નવરાવે, પણ એ રીતે બધા નવરાવવા જાય તો માતા ઓગળી જાય; એટલે માતાને ફરવું પાણીનું કૂંડાણું કરે અને એ પાણી તળાવ કે નદીમાં ચાલું જાય, એવો રસ્તો બનાવે.

આમ શીતળા માતાની પૂજા કરે, ગરબા ગાય અને આનંદ કરે.

જન્મભાષ્ટમી (આવણુ વદ ૮)-આ તહેવાર બધે મોટા પાયા પર ઉજવાય છે. તે દિવસે ગામેગામ જૂજ ધામધૂમ થાય છે. આમળના બે દિવસ તળેલું અને ટાઢું ખાઈું હોય, એટલે આ દિવસે ઉપવાસ આવે છે. ઉપવાસનું બીજું કારણ એ પણ હોય, કે દેવકી માતા કષ્ટમાં હોય, તો ખવાય શી રીતે ?

વળી સગવાનના જન્મ પછી, જ્યારથી ઉત્સવની શરૂઆત થઈ હશે, ત્યારથી આ દિવસ અતિ આનંદનો હોવાથી, અનાજ ખાવાનું યાદ નહિ આવેલું; આ ઉપરથી ઉપવાસ થયો હશે. આપણા ઉપવાસોની ખૂબી જ એ છે, કે તેમાં અન્ન છોડવાનું નથી હોતું, પણ તે દિવસના પર્વના મહત્વના આનંદમાં અન્ન સ્વાભાવિક રીતે જીલાઈ જવાય છે અને તે જ ઉપવાસ કહેવાય છે, નહિ કે અન્ન છોડ્યું એટલે ઉપવાસ થયો કહેવાય. ઉપવાસનો સમ્પ્રદાય એઈ એ, તોપણ ઉપ-વાસ=આનંદની માસે વાસ કર્યો કહેવાય.

અને સગવાનનો જન્મ થવાનો હોઈ ખધા સજનકીર્તન કરે જ; એટલે આખો દિવસ રાસ-સજન ચાલે જ, સવારે ખધા મંદિરમાં જાય, ત્યારે પંચાલ્લી મળે, તે ઉપવાસમાં ખાઈ શકાય છે. આ દિવસે વૈષ્ણવમંદિરો હોય, ત્યાં ઘણું ઢોકાણે મોટાં મેળાઓ પણ સરાય છે. ત્યાં ખાર વાગે (રાત્રે) સગવાનનો જન્મ થાય છે, ત્યાં સુધી ધામધૂમ થાય છે અને પછી શાંતિ થાય છે આ દિવસે કેટલાક વૈષ્ણવો સગવાનને નામે જીગર વગેરે અયોગ્ય વર્તન પણ ચલાવે છે.

સગવાનના જન્મસમયે, રાત્રે ખાર વાગે એ વરસાદ વરસે, તો સગવાન પાણીએ નાંઘા એમ કહેવાય અને એ વર્ષનું સારું લક્ષણ ગણાય, બે વરસાદ ન વરસે તો સગવાન દૂધે નાંઘા એમ કહેવાય અને તે વર્ષ કંઠણ આવશે એવી માન્યતા તે વખતે હતી.

પારણી (શ્રાવણ વદ ૯)-જન્મદશમીનો ઉપવાસ હોય અને સગવાનના જન્મનો આનંદ હોય, એટલે આ વટેથી સવારે ઘેરઘેર મિશાન થાય અને મંદિરમાં સગવાનનાં દર્શન કરી આવી તે જગે.

શ્રાવણ માસ-આમ આ આખો માસ પવોનો ગણી શકાય. કેટલાક શ્રાવણ માસ કરે છે, એટલે આ આખો માસ એકટાણું કરે છે. આખો માસ ન કરે, તે દરેક અગ્રવાર

કરે. વળી કેટલાકે તો ચાતુર્માસ-ચોમાસાના ચારે માસ એકટાણું કરે છે અને એકટાણું કરનારાઓમાં મોટે ભાગે સ્ત્રીઓ જ હોય છે. એ રીતે પુરુષો કરતાં સ્ત્રીઓ તપશ્ચર્યામાં ચડી બંધ છે.

આ માસમાં કામ ઓછું હોય. મહેમાન-પરોણા, લક્ષગાળો, યાત્રાઓ વગેરે ખુબ આ માસમાં બંધ હોય. વરસાદ ધોધમાર ન પડે, પણ ઝરમર-ઝરમર આવતો હોય-ભોય ભીની રાખતો હોય.

આથી આખો માસ કામ ઓછું હોય, એટલે ધાર્મિક વૃત્તિ કેળવવાનો અવકાશ સારો રહે; તેથી સ્ત્રીઓ કથાવાર્તા સાંભળવા મંદિરોમાં જાય અને સાધુસંતોનો સમાગમ મેળવે.

ધરોઆઠમ-દુર્વાદશમી (સાદરવા સુદ ૮)-આ દિવસે ચૂંચને આરામ મળે; કારણ કે અવા કરવાનું ન હોય. બાજરીની કુલ્લે અને ચોખાના લાડુ કરે, રાંધેલું અનાજ કે શાક નહિ. તે દિવસે ધરોનું પૂજન કરે. દોર માટે ચાર લાવે, તેમાં ધરો ન લાવે. એ દિવસે કયાકકયાક મેળા પણ થતાં. આમ આ પણ સ્ત્રીઓનો તહેવાર છે.

અખોનોમ (સાદરવા સુદ ૯)-આ દિવસે સ્ત્રીનું જાત હોય છે, કે તેનાથી દળાય નહિ, સગાય નહિ, ખંડાય નહિ, કપાય નહિ. એટલે દળવા, ખંડવા કે ઘાસ કાપવા તો જાય નહિ, પણ ખાવા બેસે ત્યારે રોટલો સાગીને અવાય નહિ, એટલે તે દિવસે પુરુષ રોટલો સાગી આપે.

આ ખધાગી પાછળ સ્ત્રીને આરામ આપવાની કલ્પના હશે. તે દિવસે ગરબા પણ ગવાય છે.

સાદ (સાદરવા સુદ ૧૫ થી વદ અમાસ સુધી)-આ દિવસોમાં પિતૃઓને યાદ કરવામાં આવે છે. તે વખતે અનાજ વગેરે પાકતું હોય અને નવી સંપત્તિ ઘરમાં આવી હોય, એટલે ખાપડાદાઓ યાદ આવે. તેમની મહેનતને

પણ તેમાં હિરસો દેખાય; તેથી તેમનું આજ્ઞ કરે. પહેલાં આજ્ઞ સરાવવાનો રિવાજ હતો.

ડાંગર નવી થઈ હોય, એટલે તેના ચોખાની ખીર રાંધી ખાવાનો રિવાજ હતો. તેમાં પિતૃઓને અમૃત આપવાની લાવના હતી.

વળી તે દિવસે પતિત, વાયસ, (કાગડો યા પક્ષીગણ), પાપી, રોગી અને આનન્દ-કૂતરાં એ બધાને જમાડી જમવાનો સંકલ્પ, એ પિતૃઓનું તર્પણ છે.

ચન્ન, દાન અને તપ એ હિંદુ ધર્મના ત્રણ સ્તંભો છે. ચન્ન એટલે બીજા માટે વસાઈ છૂટડું, દાન એટલે બીજા માટે ખરચી નાખવું અને તપ એટલે તપશ્ચર્યા કરવી. (વૃત્તિઓ રોકવી.).

આપણા બધા તહેવારોમાં આ ત્રણે શુદ્ધિલા, આજ્ઞપક્ષમાં પ્રાણીઓ યજમાનને ત્યાં આજ્ઞદિયા પૂરી થતાં સુધી ખાતા નહિ. આજ્ઞને દિવસે સંન્યાસીને કંઈ પણ ન આપવાનો રિવાજ હતો. તે જમાનામાં સ્ત્રીઓની પ્રતિષ્ઠા ઓછી હશે, એટલે પિતૃઓના આજ્ઞના દિવસો ઘણા રાખ્યા અને માતૃઓના આજ્ઞ માટે ફક્ત એક દિવસ નોમનો રાખ્યો. એવી જ રીતે બાળકો (બાળાઓ) માટે ૧૨૫, ધવાણેલાંઓની ચૌદશ અને ભૂલ્યાં-ચૂક્યાંની અમાસ રાખી; આમ સમાજમાં બધાનું આજ્ઞ કરવામાં આવતું.

નવરાત્રિ (આસો સુદ ૧ થી ૯)—આજ્ઞ પૂરાં થાય એટલે નવરાત્રિ શરૂ થાય. નવરાત્રિ એટલે નવા દિવસો : નવા દિવસોમાં ધનજનાટ હોય જ. તેમાં શક્તિનો સંચાર વાય. આ દિવસો શક્તિવર્ધક છે.

આર્થો શક્તિના પૂજક હતા. શિવ અને શક્તિમાંથી સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થઈ છે, એમ આર્થો માનતા હતા. આ વખતે જવારા વવાય છે અને તે જમ જલદી વધે છે, તેમ માલુસમાં શક્તિ ખીલવી બેઠીએ, એવી પ્રેરણા જવારામાંથી મેળવાતી.

આ બધા દિવસોમાં સ્ત્રીઓ રાત્રે ગરબે

રમે અને આનન્દ કરે. ગરબાવખતે પ્રકાશ બેઠીએ. તે વખતે વીજળીની ખત્તીઓ ન હતી; એટલે વરસાદ કે પવન નુકસાન ન કરે અને પ્રકાશ મળે, એ માટે કાણુંવાળી માટલીઓમાં દીવો મૂકતા અને તેની ચોફેર સ્ત્રીઓ ગરબા લેતી.

દશેરા (આસો સુદ ૧૦)—નવરાત્રિ પૂરી થાય, એટલે દશેરા આવે. તેને નવરાત્રિનો છેલ્લો દિવસ ગણી શકાય. દશ-હરા-દશ-ખાણાં રાવણનાં હરાયાં.

તે દિવસે રક્ષા કાળી નાખવામાં આવે છે; કેમ કે રોગનો ભય ગયો હોય છે.

મહાસારતમાં, અર્જુને શમીવૃક્ષ પર હથિયાર બાંધેલાં તે, તે દિવસે ઉતાર્યાં, એવી વાત આવે છે; એટલે તે દિવસે સાંજનાં શોકો શમીવૃક્ષની પૂજા કરવા બંધ છે.

રાબળો લડાઈની તૈયારીઓ કરે છે, તે માટે તે દિવસે દોડા, હાથી વગેરે દોડાવે છે. અને તેમની શક્તિ માપે છે. લશ્કરને પણ એ જ રીતે જુએ છે અને એ માટે સવારી કાઢે છે.

જ્યાં રાબળો છે, ત્યાં આજે પણ સવારી કાઢવામાં આવે છે; પણ હવે તો તે લડાઈની તૈયારી કરવા નહિ, પણ આડંબર માટે કઢાય છે.

જ્યાં સુધી રાબ છે ત્યાં સુધી પ્રબ છે. રયત એટલે અધીન પ્રબ. એક રાબ હોયે, એટલે આખી રેયત હારી ગઈ; કેમ કે રેયત રાબને અધીન હતી; એટલે આજે ગાંધીજી રાબને કાઢવા માગે છે. ફરેક માલુસ સ્વતંત્ર છે. કોઈ કોઈને અધીન નથી. બાળક અને સ્ત્રી પણ સ્વતંત્ર છે. કોઈને અધીન રહેડું એ શુભામી છે. એ શુભામી આખા સમાજમાંથી—બધાં અંગોમાંથી તે કાઢવા માગે છે.

રાદદપૂનમ (આસો સુદ ૧૫)—ચોમાસાનો છેલ્લો અને દિવાળી પહેલાંનો આ તહેવાર છે. કુદરતી રીતે વરસાદ ગયો અને ધૂળ ભેસી ગઈ, એટલે આકાશ સ્વચ્છ બન્યું; ઉત્તમમાં

આપણું અર્થકારણ

લેખક
શ્રી. જયંતીલાલ હ. મહેતા
બી ડોમ

હિંદ સ્વતંત્ર થઈ છે, છતાં તેના સમગ્ર જીવન ઉપરથી પશ્ચિમની અસર ગઈ નથી. આજના યુગમાં અર્થકારણ એ જીવન ઉપર મોટામાં મોટી અસર કરનાર તત્ત્વ છે. શ્રી જયંતીલાલ હ. મહેતા આ લેખમાં 'પૂર્વ' ને પશ્ચિમના દરિયાકિનારા સંપર્કના ઉદ્ભવે આપણી સંસ્કૃતિને ગ્રાધીલું અર્થકારણ ન વિશેષ ઉપયોગી થશે એવું માનવ્ય રજૂ કરે છે તેમજ અર્થકારણના અભ્યાસી છે અને 'સંદેશ આર્થિક પ્રવર્ધમાળા'ના સંપાદક છે.

ગાંધીજીની અર્થકારણ અંગેની વિચાર-સરણી સમજવા માટે શરૂઆતમાં એ જાણી શકેલા જરૂરી છે, કે તે કયા પાયા ઉપર રચાયેલી છે. ગાંધીજીને પૂર્વની સંસ્કૃતિમાં અચળ યજ્ઞ છે અને પશ્ચિમની જડવાદી—ભૌતિકવાદી સંસ્કૃતિના આધના અનુકરણના તેઓ પ્રખર વિરોધી છે. તેઓ હિંદીઓને આત્મર્થિક યજ્ઞ ભૂતકાળમાં ડોકિયુ કરવા એટલા માટે કહે છે, કે હજારો વર્ષ પહેલાં આપણા પૂર્વજોએ જે પ્રકારનું સામાજિક બંધારણ યુગ્મ વિચારણા અને અનુસરને પરિણમિ અમલમાં મૂક્યું હતું તે એટલું આદર્શ હતું કે આપણે પારકાની ચાલ ચાલવા ત્યાં ન હોત, તે જાણે હિંદ જે આર્થિક અને ઇતર જરૂરના સંપદાઓ છે તે પરિસ્થિતિ ભણી યજ્ઞ ન હોત વર્ણાશ્રમ એ આર્થિક સંસ્કૃતિના પાયા સમાન

હતા ને હિંદના પ્રાચીન અર્થતંત્રના પ્રાણ સમાન હતા, કારણ તેની નીચે સમાજના વર્ગો વચ્ચે કાર્યની વહેંચણી એવી રીતે કરવામાં આવી હતી, કે ઠાઈ ઠાઈનાથી જાણે કે નીચો એ ભાવના વિના સામાજિક શ્રેયને જ ધ્યેય તરીકે નજર સમક્ષ રાખી સૌ સૌનું કાર્ય કરે અને પોતાને ફાળે આવતા કામના ખડલામાં ઇતર જરૂરિયાતો અંગેની તેની ચિંતા તેને સંવર્ધી નહોતી આમ વર્ણાશ્રમ એ આર્થિક સંસ્કૃતિની એક મહાન શોધ હતી. પશ્ચિમની સંસ્કૃતિને આપણે ત્યાં ફેલાવે યતા અને ત્યાંની સંસ્કૃતિ જડવાદ અને ધનસંચય ઉપર રચાયેલી હોવાથી, આપણી મૂળ સંસ્કૃતિ ઉપર કારી થા પડવા લાગ્યા. આ બે સંસ્કૃતિઓ વચ્ચેના મૂળભૂત ભેદો આપણે સમજી લઈએ, જેથી ગાંધીજી આપણી

ઉત્તમ ચંદ્ર અને તારા આ દિવસોમાં કેળાવ વળી શરદઋતુનો આ ઉલ્લાસ દિવસ હોય છે, એટલે સ્નેહપાનનો આ ઉલ્લાસ દિવસ અહીંએ તો ચાલે.

આ રાત્રે દૂધ અને ખીઆ ખાવાનો રિવાજ છે નવી ડાંગરના ખીઆ ખૂબ મીઠા હોય છે તેમાં દૂધ, સાકર અને કીલું ડાખરું આવે, એટલે તેમાં અમુતની મીઠાશ આવે

ચાત, સુદર અને અજવાળી રાત્રિમાં અમુત જેવા દૂધ-ખીઆ ખાવાનો પણ લહાવો હોતો. ચોખાસામા રાસ-જરખાનો કાર્યક્રમ ઘણીવાર રહેતો આ બધા, તહેવારો સક્રિયતાવપૂર્વક ઇજવાતા એ તહેવારોની રચના કરનારા જ્ઞાની હતા, પણ ઇજવનારા જ્ઞાની ન હતા, પણ સક્રિય તો હતા જ આ તહેવારો અને તેમાં ચાલ્યા આવતાં ત્રણ મારફત લોકકેળવણી થતી +

*

પ્રાચીન અર્થવ્યવસ્થાને શા માટે પસંદ કરે છે તે સ્પષ્ટ થશે.

પ્રથમ તો, હિંદુ પરુલેથી જ ખેતીપ્રધાન દેશ હતો અને આજે પણ છે. આજે પણ આપણી કુલ વસ્તીનો ૭૨ ટકા વર્ગ ખેતી ઉપર જ અવલંબન રાખનારો છે. ખરું હિંદુ આજે મુખ્ય કંઈક કલકત્તા જેવાં મોટાંમોટાં શહેરોમાં વસતું નથી; પણ સાત લાખ ગામડાંઓ જ હિંદુનું સાચું ચિત્ર પૂરું પાડે છે. જ્યારે પશ્ચિમના દેશો તો ઔદ્યોગિક ક્રાંતિ આવી અને યંત્રવાદના સકંજમાં સપડાયા, ત્યાં સુધી જૂન જ પ્રાથમિક અવસ્થામાં સળડતા હતા અને નૈતિક કે માનસિક પ્રગતિને પથે વળવાનો તેમને ખ્યાલ પણ આવ્યો ન હતો. તેમના હાથમાં વસણનું હથિયાર આવ્યું અને પછી તો વિદ્યુતની મદદથી વિદ્યુતવેગે નવીનવી વૈજ્ઞાનિક શોધો પાછળ ગાંડાતૂર ઘર્ષને પડ્યા અને કોલસો અને સોડું એ બેની મદદ વહે માલતું ઉત્પાદન વધારે ઝડપથી અને વધારે પ્રમાણમાં કેમ થાય, તૈયાર થયેલો માલ વાપરનાર સુધી જૂન ઝડપથી કેમ પહોંચે, ઉત્પાદનના વધતા જતા જથ્થા માટે નવાંનવાં બળરો કેવી રીતે હાથ કરવાં અને એ રીતે યુક્તળ નાણું હાથ કેવી રીતે કરવું, એ સંસ્કૃતિના સિંચનથી જ પશ્ચિમના દેશોએ શરૂઆત કરી. એટલે હિંદુ દેશોમાં સુધી આત્મમંચન કરી અનેક અખતરા અને ચિંતન કર્યા બાદ સંસ્કૃતિની ખોલવણી કરી, ત્યારે પશ્ચિમે તો આખો ઊઘડતાં જ એક વસ્તુ મળી આવે તેને જ સાચી માની આગળ ધપે જવાનું પસંદ કર્યું. પશ્ચિમની આવા પ્રકારની પ્રગતિ આજ સુધી ચાલુ રહી છે. આમ હિંદુની સંસ્કૃતિ જૂન પ્રાચીન અને મૂળસૂત્ર ઊંડા પાયાવાળી છે, જ્યારે પશ્ચિમની સંસ્કૃતિ આધુનિક અને તકવાદી છે. આ ફેરફાર તરત જ નજરે પડે તેવો છે.

હિંદી સંસ્કૃતિમાં સામાજિક રચના એ

પ્રકારની હતી કે હરેક વ્યક્તિ એ સમાજનું અંગ છે. અને સમાજના હિત આગળ વ્યક્તિએ લાલાલાસને ખ્યાલ કરવાનો હિાચ નહિ, એટલે વ્યક્તિનું વ્યક્તિત્વ જળવાઈ રહે અને છતાં ય સમાજનાં ક્ષેત્રની આડે તે ન આવે. આ બંનેનો સમન્વય બહુ સુંદર રીતે આપણે ત્યાં સાધવામાં આવ્યો હતો. જ્યારે પશ્ચિમની સંસ્કૃતિની જડવાદથી જ શરૂઆત થઈ હોવાથી અને માણસે યંત્રવાદને જ પોતાનો સાથી માની લીધેલો હોવાથી તેનું માનસ પણ જડ બનતું ગયું, સ્વહિતના ખ્યાલથી આગળ વિચાર કરવાનું તેને માટે અશક્ય જ બની ગયું. આથી કોઈ પણ પ્રશ્ન તરફ તે એવા જ દષ્ટિકોણથી બેવા ટેવાયો કે તેનાથી પોતાનું હિત કેટલું જળવાય છે અને કેટલું બેખમાય છે: વિશાળ દષ્ટિબિંદુ કેળવવાની તેને તક જ મળી નહિ. સમાજને ખાતર પોતાને આત્મભોગ આપવો પડે એવી સ્થિતિ તેની આગળ ખડી થઈ જ નહિ. પરિણામે પશ્ચિમની પ્રજા ધનસોહાલુ, દેહવાદી અને જીવનને દુઃખી દષ્ટિથી નિહાળતી બની ગઈ. આમ વ્યક્તિ અને સમાજ વચ્ચેનું જે ઘર્ષણ હિંદી સંસ્કૃતિએ મૂળથી જ ટાળ્યું હતું, તે ઘર્ષણ પશ્ચિમની સંસ્કૃતિનાં મૂળમાં સમાયેલું રહ્યું.

પશ્ચિમના દેશોમાં ઔદ્યોગિક ક્રાંતિના વળતથી જ માલતું ઉત્પાદન યંત્રો દ્વારા ગંભીર પ્રમાણમાં થયું શરૂ થયું. માલની પડતર કિંમત ઘટાડવા તથા યંત્રો વધારે અદ્યતન ઢાળનાં બનાવવા માટે અને દેખાવમાં વધારે સુંદર અને લક્ષ્યાદાર કરવા માટે અનેકવિધ નુસાઓની શોધો થવા લાગી, મોટાંમોટાં કારખાનાંઓની સ્થાપના થઈ. હજારો માણસો એક જ સ્થળે ભેગા થઈ ઉત્પાદન કરે અને તે રીતે જૂન મોટા પ્રમાણમાં ઉત્પન્ન થયેલો માલ પછી દૂરદૂર સુધી વેચાય તે બતની રચના ત્યાં થવા લાગી. હવે આ પ્રમાણનું ગંભીર ઉત્પન્ન દેખીતી રીતે જ મોટી મૂડી ધરાવનાર

વ્યક્તિઓ જ કરી શકે. જ્યારે એમ જણાયું કે એક કે થોડી વ્યક્તિઓનું જૂથ પણ આવડી મોટી મૂડી બેગી કરી શકે એમ છે. ત્યારે લિમિટેડ કંપનીઓની રચના કરવામાં આવી કે જેથી અનેક મૂડીવાદીઓ પોતાથી અને તેટલી મૂડી અચૂક સાહસમાં રોકે અને મોટા પાયા ઉપર ઉત્પન્ન થતા માલના નફામાંથી પોતાની મૂડીપૂરતો લાભ ઉઠાવે. આમ પશ્ચિમના અર્થકારણને પાથો ઉત્પાદનના કેંદ્રીકરણ-મૂડીવાદ ઉપર રચાયેલો છે.

જ્યાં સુધી આપણે ત્યાં પશ્ચિમના યંત્રવાદની અસર નહોતી થઈ, ત્યાં સુધી માલતુ ઉત્પાદન એટલી સુદર રીતે થતું હતું, દેશભરમાં એકે એક વિસ્તારમાં, ગામડેગામડે અને ઘેરેઘેર એવી રીતે વહેંચાયેલું હતું, કે અનેક માણસો એક જગ્યાએ ભેગા થવાને બદલે દરેક વ્યક્તિ પોતાની બેઠે માલતુ ઉત્પાદન પોતાને ફેર જ, પોતાના નાનકડા પ્રમાણમાં કરી શકતી. અને ત્યાં સુધી દરેક ગામડું એ પ્રકારનું સ્વયંપાયક હતું. આવા ગામના રહીશીને ધોરણ માટે, કપડાં માટે કે જીવનની પ્રાથમિક જરૂરિયાતો માટે લાગ્યે જ મારકા પ્રદેશ કે દૂરતા વિસ્તાર ઉપર આધાર રાખવો પડતો. આમ હિંદમાં માલતુ ઉત્પાદન એટલું બહુ વિકેન્દ્રિત હતું તે તેની વહેંચણી એક સ્થળેથી અનેક સ્થળે કરવાનો પ્રશ્ન જ ઉપસ્થિત થતો નહિ આમ ઉત્પાદન લગભગ દરેક વ્યક્તિના હાથમાં વહેંચાયેલું રહેતું. આથી ધનસચય અમુક જ ગણીગાંઠી વ્યક્તિઓના હાથમાં થઈ જવાનો સંભવ બહુ ઓછો રહેતો અને ધનની વહેંચણી ઓછવેતે અર્થે સમાન રહેતી. આપણે ત્યાં મૂડીવાદને આ રીતે દૂર ને દૂર જ રખાયો.

બે સંસ્કૃતિ વચ્ચેનો બીજો પક્ષ એક ભેદ જણાઈ આવે છે. મોટાં શહેરોમાં મોટાં કારખાનાંઓ રચી, ગંભીર પ્રમાણમાં છેલ્લાંમાં છેલ્લી ઢબે યંત્રવાદની મદદથી માલતુ ઉત્પાદન કરવાના પાયા ઉપર પશ્ચિમનું

અર્થકારણ રચાયેલું છે. ત્યાંના અર્થતંત્રમાં શહેર એ એક મુખ્ય અંગ બની બંધ છે; કારણ વીજળી અને વાહનવહેવારનાં અદ્યતન ઝડપી સાધનો, બેંકો, વીમા કંપનીઓ, દલાલો, લાભો મજૂરોને રહેવા માટેની ભેગવાઈઓ વગેરે મોટા શહેરો સિવાય મળવી અશક્ય જ હોય.

ત્યારે હિંદી અર્થતંત્રનો પાયો તો ગામડેગામડે અને ઘેરેઘેર માલતુ ઉત્પાદન કરવાના પાયા ઉપર રચાયેલો હતો, હિંદી અર્થકારણનો પ્રાણ ગામડાંમાં વસેલો હતો. માટે જ આપણે ત્યાં લાભો ગામડાં પ્રાણવંત ચેતનવંત, સુખી અને નૈતિક આખાદી ભોગવતા હતાં. જ્યારથી પશ્ચિમની સંસ્કૃતિની યુગાસમાં આપણે ફસાયા અને પોતાની ચાલ ભૂલી જઈ પારકાની ચાલતું આધિપત્ય અવકરણ ચાલુ કર્યું, ત્યારથી આપણા સ્થળ ગામડાં ઝડપભેર ભાંગવા લાગ્યાં; કારણ કે યત્રોની મદદથી ચાલતાં કારખાનાંઓ જેમજેમ અમુક જગ્યાએ સ્થપાતા ગયા, તેમતેમ તેવાં કારખાનાંઓમાં બનેલો માલ પ્રમાણમાં સસ્તો મડવા લાગ્યો. હાથે બનાવેલું માલની સરખામણીમાં તેનાં માગ અને ઉપાડ મધવા લાગ્યાં. પરિણામે ગામડાંમાં બનતા માલ ઉપર તરાપ પડતી ગઈ, ગામડાંમાં રહેતા લોકોની રોજી બે ચાતી ગઈ. બીજી બાજુ શહેરોમાં મોટા પ્રમાણમાં કારીગરોની માગ વધતી ગઈ, તેમ તેમ ગામડાંના બેકાર લોકો પોતાપોતાનાં વતન છાડી શહેરો તરફ વળવા લાગ્યા. પોતા નાનકડા પાયા ઉપર પણ જે સ્વતંત્ર ઉત્પાદક હતા તે મૂડી જઈ એક વિશાળ કારખાનાંમાં એક જડવાદી હુલિયારતું કામ કરતા થયા. અંધારી નાનકડી કોટડીમાં પોતાના પેટ ખાતર જીવન વ્યતીત કરતા થયા. હિંદનાં લાભો ગામડાંઓનું જવાહિર કેમ હણાયું તે આ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાયો.

બીજો ભેદ પણ તરી આવે છે. તે હિંદી સંસ્કૃતિમાં પહેલેથી જ કોઈ વર્ગભેદ જેવી

વસ્તુ નહિ. આર્ય સંસ્કૃતિ ગર્વ લઈ શકે તેવી ઘણી સ્ત્રીઓમાં વર્ણાશ્રમ પણ ખલુ ઉચ્ચ સ્થાન ભોગવે છે. આપણે ત્યાં સમાજના ચાર વર્ણ પાડી દરેકને પોતપોતાની ફરજ સોંપી દેવામાં આવી હતી. અર્થતંત્ર એ રીતે-એવી સરળ રીતે-ગોઠવી દેવામાં આવ્યું હતું કે ઉચ્ચનીચના ભેદ સિવાય બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય શૂદ્ર પોતપોતાને ફાળે આવતું કામ કરે અને ચારે વર્ણની જીવનની જરૂરિયાત એને આપોઆપ મળી જ રહે. આમ થવાથી કોઈ વર્ણને અન્યાય થવાનો સંભવ ન હતો; કારણ બ્રાહ્મણ પોતાના આત્મકલ્યાણ ઉપરાંત બીજા ત્રણે વર્ણોની આત્મોત્તરિની પ્રવૃત્તિમાં વળગી રહેતો હોઈ તેના તરફ બાકીની ત્રણ વર્ણો માનદષ્ટિથી જોતી અને બ્રાહ્મણના જીવનની જરૂરિયાતો બ્રાહ્મણને મળી રહેતી. ક્ષત્રિય પોતે સમાજના રક્ષણનું કાર્ય પોતાના હાથમાં રાખતો અને તે દિશાની જ પ્રવૃત્તિમાં ઝમ્મમતો. ખદ્ધામાં વિદ્યાભ્યાસ અને આત્મજ્ઞાન બ્રાહ્મણ પાસેથી મેળવતો, વૈશ્ય તેને જીવનની ભૌતિક વસ્તુઓ પૂરી પાડતો, અને ઈતર સેવાઓ શૂદ્ર તરફથી તેને મળતી રહેતી તથા તે જ રીતે વૈશ્ય તથા શૂદ્ર પોતાનાં ક્ષેત્રો સંસાળી ખદ્ધામાં બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિયની સેવાઓના ભોક્તા બનતા. આમ વર્ણ ભેદ ચાર હોવા છતાં ચારે વર્ણ એક જ એકમના અંશ તરીકે વર્તતી. એક બીજા વચ્ચે કોઈ ભેદ, ઈર્ષ્યા કે વિજવાદ જન્મતો નહિ. આને પરિણામે આજો સમાજ ખલુ સરળતાથી ચાલતો. સમાજની દરેક વ્યક્તિ આત્મસંતુષ્ટ રહેતી. આથી દુન્યવી પ્રવૃત્તિમાંથી જે વખત મળે તેમાં પોતાના આત્માના કલ્યાણ ઉપરાંત બીજાનું જે રીતે ભલું થઈ શકે તે પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓનું માનવી આચરણ કરતો અને ઈશ્વરપરાયણ જીવન ગાળતો.

પશ્ચિમની સંસ્કૃતિ વર્ગવિચ્છેદના જ પાયા ઉપર રચાયેલી જણાય છે. ત્યાં દરેક વ્યક્તિ

પોતાની ફરજ કરતાં પોતાના હક્કને વધારે મહત્ત્વ આપે છે; અને આ રીતે જે વ્યક્તિ કે વર્ગના સામસામા હક્કો અથડાતાં થઈ જાય તો પછે જ એ સ્પષ્ટ છે. બીજું ત્યાં અમુક વ્યક્તિઓના હાથમાં માલનું ઉત્પાદન કેન્દ્રિત હોવાને કારણે ધનને સંચય તેમની પાસે વધતો ગયો, પણ રાતદિવસ મજૂરીમાં વળગી રહેતા બહેળા વર્ગને તો રાજના આઠ આના કે રૂપિયા જેટલી જૂજ મજૂરી જ મળતી. આમ યત્રવાદ-મૂડીવાદની ઓથેઓથે શ્રીમંત વધારે શ્રીમંત બનતો ગયો અને ગરીબ શોષાઈ-શોષાઈ વધારે ગરીબ બનતો ગયો. એટલે મૂડીવાદ અને શ્રમજીવી એ પ્રકારના સમાજના જે સાગલા સ્પષ્ટ રીતે જુલા થવા લાગ્યા, અસંતુષ્ટ રહેતો શ્રમજીવી વર્ગ મૂડીવાદી વર્ગ તરફ જુલાની દષ્ટિએ બેવા લાગ્યો; કારણ કે તે વર્ગ સમજતો હતો કે, માલના ઉત્પાદનમાં મુખ્યત્વે તો જે જ વસ્તુની જરૂર પડે છે: મજૂરી અને મૂડી. આમ હોવા છતાં મૂડી પૂરી પાડનાર વર્ગ તો બધી વસ્તુને માલિક થઈ ફરે છે અને રૂપિયામાંથી ચૌદ આના નફો પોતાની પાસે રાખી જે આના જેવી રકમ મજૂરી પૂરી પાડનાર વર્ગને આપે છે. તેમના તરફથી બલવત્તર સ્વરૂપમાં પ્રશ્ન ખડો થવા લાગ્યો કે આમ શા માટે? શ્રમજીવી વર્ગને મૂડીદાર વર્ગ કરતાં સહેજ પણ ઓછું વળતર શા માટે મળે? શું મૂડીદાર પોતાની મૂડીની મદદથી માલનું ઉત્પાદન કરી શકે એમ છે? આવા સંજોગોમાં મૂડી અને મજૂરીના વિશ્વહો પશ્ચિમના દેશોમાં સામાન્ય થઈ પડ્યા. શ્રમજીવીઓ સંગઠિત સ્વરૂપમાં પોતાના મોરચા જમાવી, મોટાંમોટાં મંડળો રચાવી હડતાળ, ધમકી, હિંસા અને ઈતર સાધનો દ્વારા પોતા માટે વધારે ને વધારે હક મેળવતા ગયા અને તે મેળવ્યા બાદ વધારેની માગણી કરવા લાગ્યા. અને તે ન મળતાં,

મેળવવા માટે નવાનવા વિચરેલી તરફથી રચવા લાગ્યા .

આપણે ત્યાં પણ જેમજેમ ઔદ્યોગિક પ્રગતિ ઝડપ પકડતી ગઈ તેમતેમ, પશ્ચિમમાં અન્યુ તેમ, મૂડીઢાર અને અમલદાર વચ્ચેનું અંતર વધતું ગયું વર્ગવિચ્છેદના બી વવાયાં એનાં પરિણામો આજે આપણે સી જોઈએ છીએ આમ આપણે ત્યાં વર્ગવિચ્છેદનું જ્યાં નીમનિશાન નહોતું, તેની જગ્યાએ પશ્ચિમના અર્થકારણની બહોળી અસર નીચે હિંદમાં બધા વર્ગવર્ગ વચ્ચેના ક્ષેત્રો આજે સાર્વાત્રિક બની ગયા છે

વર્ગવિચ્છેદ ઉપરાંત પશ્ચિમની અસર નીચે આપણી ઈકોનૉમિક એકતા ઉપર પણ એક કારી થા પ્યો છે આની અસર આપણા અર્થતંત્ર ઉપર જખખર થઈ છે, કારણકે આપણે ત્યાં પહેલાં આણું કુદબ જોયું રહેતું હોવાને કારણે કમાનાર એક હોમ કે બેચાર પણ તેના સરખો લાભ કુદબની ફરેક વ્યક્તિને મળી રહેતો-પછી તેમાં થોડી વ્યક્તિઓ અગત હોય કે કમાવાની ઓછી શક્તિ ધરાવતી હોય આમ હોવાથી એક તો ઓછી શક્તિવાળા પણ કુદબની છત્રછાયા નીચે પોતાનું ગુજરાન ચલાવતા અને વધારે કમાણી કરનાર ઉપર પણ કુદબને આ જાતનો બાળે રહેવાથી તેની પાસે યે વધારે ધનસચય થઈ શકતો જ નહિ આમ આપોઆપ ધનની વહેચણી થઈ રહેતી હોવાના કૃત્રિમ સમાજવાદનો વિચાર કરતી વખતે આપણી જાની સંસ્કૃતિની આ વિશિષ્ટતાનો ખાસ ખ્યાલ કરવો જરૂરી છે

પશ્ચિમમાં ઈકોનૉમિક એકતા જેવું કશું છે જ નહિ ત્યાં તો ફરેક વ્યક્તિ પોતાની જાતને સ્વતંત્ર જ અમળે છે પોતાનાં લાઈ, આપ કે પોતાનાં નજદીકનાં કુદબીઓ પ્રત્યે પણ તે વ્યક્તિ પોતાની નૈતિક કે આર્થિક કશી ફરજને સ્વીકારતી જ નથી આમ હોવાથી ત્યાં સ્વાર્થલોભપતા, એકબીજા

વચ્ચેની સતત હરીફાઈ ઈત્યાં, સકુચિત દષ્ટિ અને માનવીમાનવી વચ્ચેના કુદરતી સબધને બદલે કૃત્રિમ નાણાકીય કૃત્રિમ સબધો જ બેવામાં આવે છે

આમ હોવાનું મુખ્ય કારણ જીવન પ્રત્યેના આપણા મૂળભૂત દષ્ટિબિંદુના ફરકનું જ છે પશ્ચિમની પ્રજા જીવન તરફ ખૂબ જ દૃઢી દષ્ટિથી જુએ છે અને દૈહિક સુખને જ મહત્ત્વ આપી જીવનના સુખસગવડ વધારવા તરફ તથા તેમ કરવા માટે કોઈ પણ જાતની આર્થિક પ્રવૃત્તિના આશરો લઈ શકાય તેમ તેઓ માને છે જ્યારે આપણી મૂળ સંસ્કૃતિ તો ભૌતિક સાધન સગવડોને જોલું માની આધ્યાત્મિક સુખને પ્રધાન ગણે છે એટલે દેહને એશઆરામી બનાવતી ચીજોના ઉત્પાદન અને તેના ઉપયોગને આપણા પ્રાચીન અર્થકારણમાં સ્થાન નહોતું જીવનની અનિવાર્ય જરૂરિયાતોનું ઉત્પાદન કરવું અને સમાજનો બહોળામાં બહોળો વર્ગ તેના ઉપયોગ કરી શકે તે પ્રકારે તેમની વહેચણી થાય તેવી વ્યવસ્થા હતી આમ પશ્ચિમના અર્થકારણને પાથે દૈહિક સુખનો વધારો કબ્બા ઉપર રથાથે, જ્યારે આપણી સંસ્કૃતિ આધ્યાત્મિક સુખને જ મૂળભૂત અને અમત્યનું માની આજળ ચાલી

જીવન પ્રત્યેની આ દષ્ટિમાયી માનવીમાનવી વચ્ચે સહકાર અને સહસાવની જ શુભ લાજના જગી શકે એ સપ્ત છે બીજનું શોષણ કરી પોતે તેનો લાભ લેવો એ તો છુટારું વૃત્તિનું એક અજ જ કહી શકાય પશ્ચિમની સંસ્કૃતિ સ્થિતસ્થાય થાય તે પહેલાં જ ચત્રવાદ અને મૂડીવાદે સ્થાન જમાયું અને એને પરિણામે સમાજના અલગઅલગ વર્ગો પડી ગયા એકના શોષણમાંથી જ બીજે વર્ગે ધનપ્રાપ્ત થઈ શકે તેવું ત્યાં હોવાથી આખો સમાજ સહકારથી એક સહપ્રગતિ કરી શકે તેવું તો અસંભવત જ હતું આ દષ્ટિએ એકતા પશ્ચિમની સંસ્કૃતિ છુટારું સંસ્કૃતિ જ છે, તેમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નથી આપણી

મૂળ સંસ્કૃતિની જગ્યાએ જેમજેમ પશ્ચિમની સંસ્કૃતિ પગપેસારો કરવા લાગી, તેમતેમ આપણે ત્યાં પણ કેટલીક સ્વાર્થપરાયણતા તથા ખીબના ભોજે પોતે આર્થિક લાભ મેળવી લેવાની દુઠ્ઠી દૃષ્ટિ વધવા લાગી, તે આપણે પ્રત્યક્ષ જોઈએ છીએ.

દુકંમાં આપણી પૂર્વની સંસ્કૃતિ પ્રભુમય-કુદરતમય જીવન ઉપર રચાયેલી હતી. જેમાં ચોવીસે કલાક ધન કમાવવા પાછળ જ શક્તિનો વ્યય કરવાને બદલે વધારેમાં વધારે વખત સામાજિક હિતનાં કૃત્યો કરવામાં ગાળી તેમાંથી માનસિક આનંદ મેળવવામાં જ સુખ માનવામાં આવતું, જ્યારે પશ્ચિમની સંસ્કૃતિ આપણને કુદરતથી વિસુખ કરી નાંખે છે. પોતાની પાસે જેકંમાં કેટલી રકમ

પડી છે, કેટલાં મકાનો, મોટરો અને ભૌતિક સુખનાં સાધનો છે, એ જ ભામરના ચક્રમાં વ્યક્તિને એ જકડી રાખે છે. દેહની ઉપરવટ થઈ પોતાના આત્મકલ્યાણ તરફ તેને જવા જ દેતી નથી.

ખાન સંસ્કૃતિઓ વચ્ચેના તફાવતે તપાસવાથી આમ બનેલા અર્થકારણ ઉપર તેની શી શી અસર હોઈ શકે અને બનેલી મૂળનાં માનસ કથા પ્રકારનાં હોઈ શકે; તે અટ સમજી શકાશે. આપણી મૂળ સંસ્કૃતિના ચોકકા ઉપર અને આપણા મૂળ માનસની પ્રત્યક્ષ ભૂમિકા ઉપર પશ્ચિમનું અર્થકારણ જે ગોઠવવામાં આવે, તે કેટલું વિપરીત પરિણામ આવે તે હવે પણ નહિ સમજી શકાય શું?

★

માઆપની ધનદોલત સાથે જોખના સંસ્કારો પણ સંતાનેને વારસામાં મળે છે. પાણીમાં નાખે છે તે એક નાની અગસ્તી કાંકરી જ અને તે થે એક જ સ્થળે; છતાં જોના તરંગો જેમ દરદરે સુધી ફેલાય છે, તેમ ધરના વડીલોનું નાનું કે મેહનું બને તેનું કાર્ય હોય; છતાં તેની અસર, તેના પ્રત્યાધાતો એક નાના બાળકથી માંડી ધરના ઉપવડીલ સુધી પડે છે. એટલે કોઈ પણ કાર્ય કરતાં પહેલાં તેના અવિધ્યને હમેશા ધ્યાન રાખો.

પણ કામ કરતી વખતે આપણામાંથી કેટલા એને મન સંભાન હોય છે? કેટલા એને વિચાર કરે છે?

આજનાં આપણાં કાર્યો યત્નવત્ બની ગયાં છે. નથી જોમાં ઉત્સાહ ને નથી ચિતના. જોના કારણરૂપે આત્માની જીવનભીંસ હશે એ સાચું; પરંતુ આ તે જીવનનું એક દૃષ્ય આપણા સમાજના મધ્યમવર્ગમાં પેટી મળે છે. 'યોગઃ કર્મેણ કૌશલમ્-કાર્યની કુશળતા એવું નામ જ યોગ' એ ગીતાવાક્યને આપણે ક્યારેય ચે વિચારે મૂક્યું છે. એ કુશળતા ક્યારે પ્રાપ્ત થાય? તમે બને તેવા નહવા કાર્યમાં ચે પૂરો રસ હો, ઉત્સાહ જાળવો, એ કાર્ય કરી રહ્યા પછી તમે આત્માવંચના નથી કરી એવો તમારો આત્માને સંતોષ થાય; એ કાર્યથી અત્યારે કે અવિધ્યમાં તમારા કુટુંબના કે તમારા પડોશીના હિતને તલભાર પણ નુકસાન ન પહોંચે; એકાગ્ર ચિત્તથી, ચરીદગનની તમામ શક્તિઓ વાપરવામાં આવી હોય, તે જ એ કાર્ય ઊગી નીકળે, સફળ થાય. પડોશી તરફથી જેવા વલણની તમે આશા રાખતા હો, તેવા જ વર્તણૂક તમારા પડોશી સાથે કરો. તમારા કાર્યથી તમારા ઉપર નહિ, પરંતુ ખીલ ઉપર શી અસર થાય છે, તેની હમેશા ચીવટ રાખો. તમારું કાર્ય મનુષ્યને હિતકર છે કે અહિતકર તેનું ધ્યાન રાખો.

ખીલની દૃષ્ટિથી આપણે વરતીએ તે જગતમાંથી કેટલી બધી ચેરસમજ દર ધઈ નય? ધ્યાન રાખો, જગતનો નિયમ છે, કે હીવો હંમેશાં દીવાથી જ પેલાયાય.

આપણો દીવો આપણે પેલાંયોએ.

x

ઉપર રચાયેલી જગ્યાય છે. ત્યાં દરેક વ્યક્તિ જાગૃત્તી પામી શકે.

માનવીનું મન

લેખક
શ્રી. ગણેશ બલવંત ચિંતે

માનવીનું મન શું છે? મન અને હૃદય, મન અને જીવિ મન અને આત્મા વગેરેમાં શો ભેદ છે અને શા કારણે મન જ બંધન અને મોક્ષનું દારણ છે, તે આ લેખમાં દર્શાવવામાં આવ્યું છે.

• જગદાત્મા (ધર્મ) બ્રહ્મતિક કાર્યોના કારણરૂપ છે, એ સિદ્ધાંત સનાતન આય વૈદિક ધર્મના તત્ત્વજ્ઞાનરૂપી ઉપદેશનો પાયો છે. એ મજબૂત પાયોને આધારે તત્ત્વજ્ઞાનરૂપી ઉપદેશ અખણિત ટકી રહેતો છે. ધર્મ અથવા મહાન ચૈતન્યશક્તિ સર્વવ્યાપી હોવાને ક્ષીણે આ સૃષ્ટિમાં દૃશ્ય-અદૃશ્ય જે કંઈ છે, અથવા આસાસમાન થાય છે, તેથી ધર્મ અદ્વૈત છતાં જગતનો ફેલાવો એ તેનું પ્રયત્નરૂપ છે. ચૈતન્યને જ પૃથક્કરણનું નામરૂપ પ્રાપ્ત થયું, તેનું પરિવર્તન ભૌતિક અને અભૌતિક કાર્યકારણભાવ સાથે સંબંધ ધરાવે છે. મુખ્ય તત્ત્વ ચૈતન્યશક્તિ અને એના પૃથક્કરણરૂપી જે અનેક તત્ત્વો ઠરવામાં આવે છે, તે બધાનો ફેલાવો પુરુષ અને પ્રકૃતિને જ આધારી છે, ત્યારે મન, સૂક્ષ્મ અને સૂક્ષ્મ છદ્મિયોના સંસ્કાર, વાસના, અહંકાર, જીવિ એ બધા તત્ત્વોમાંથી 'મન'નો અહીં વિચાર કરીએ.

મન એ તત્ત્વ જગદાત્મા સાથે વધારે સંબંધ ધરાવનારું છે તેની પ્રકૃતિશક્તિ બહુ જ વિશાળ છે. બાહ્ય અને અંતઃસૃષ્ટિના સર્વ પ્રકારના જ્ઞાનનું તે જીવનકાર છે. જ્ઞાતાઓ કહે છે, કે બાહ્યના અજ્ઞાનના સૂક્ષ્મ ભાગ જે સંસ્કારરૂપે હોય છે, તેને ક્ષીણે બનેલું આ મનસ્વત્ત્વ છે. આત્મતત્ત્વ પ્રકાશક અને મનસ્વત્ત્વ પ્રકારક છે તે જ્ઞાતાનું અને બાહ્ય પદાર્થોનું સર્વ પ્રકારનું જ્ઞાન જીવાત્મા આગળ રજૂ કરવાવાળું છે. મન એકી વખતે અનેક વિષયો પ્રકટ કરી શકેલું નથી.

તેને આત્માનું સાન્નિધ્ય નજીકમાં જ હોય છે. આત્મપ્રકાશથી તે શુદ્ધ હોઈ શકે છે. જેટલા વખત સુધી આત્મસાન્નિધ્યમાં એ હોય છે, તેટલા વખત સુધી આત્મતત્ત્વ સાથે તદાકાર થઈ ગયેલું હોય એમ ક્ષણે છે.

માનવીના ચૈતન્યયુક્ત દેહની સૂક્ષ્મ છદ્મિયે - આંખ, નાક, કાન, મો, હાથ વગેરે મનની પ્રેરણાથી પ્રેરિત થઈ કાર્યો કરે છે. હાથના તરીકે, એક રથળેથી બીજે રથળે જવા માટે મન તરફથી પ્રેરણા થઈ તે પ્રમાણે એક માણસ જઈ આવે. આ દેહનું કાર્ય થયું આમાં માણસ નિર્દિષ્ટ સ્થળે કેમ ગયો અને કેને મળીને શી વાતચીત કરી. આંખો, બાલવાનું, નજરે જોવાનું, સાંભળવાનું વગેરે જે તે છદ્મિયે બરાબર કંઈ કે નહિ એ બધું મનને સમજાવવાનું કામ જીવિએ કર્યું.

ઉપરનો હાથનો સૂક્ષ્મ દેહની જડ છદ્મિયોના કાર્યોના છે. હવે સૂક્ષ્મ છદ્મિયોના મન સાથે કેવી રીતનો સંબંધ છે ને એઈએ મન જરા પણ જીવને જોશી રહે તેનું નથી તેનો કાર્યક્રમ આજુ જ હોય છે. ઉપર જીવલેલી સૂક્ષ્મ છદ્મિયે અને વાસના, વિચાર, તર્કમિતર્ક વગેરે સૂક્ષ્મ છદ્મિયોની ઉપાધિને ક્ષીણે મનનું ચિંતનકાર્ય ચાલુ જ હોય છે. સારામાકોનો વિવેક કરનારી જીવિ પણ વિચારવિનિમય કરે છે. કેટલીક વખતે મન સ્વયં સ્ફૂર્તિથી કાર્ય કરતા હશે એવો આભાસ થાય છે, પરંતુ એવો આભાસ થવાના કારણને 'મનોવિકાર' નામે આપણે

ઓળખીએ છીએ. સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ તત્ત્વોના તે જ સંસ્કારો મનને જરા પણ જાણીને ઈસવા હતા નથી. જેવી રીતે દરિયા ઉપર પાણીનાં મોજાં એક પછી એક ઉછાળો માર્યા કરે છે, તેવી રીતે મન ઉપર એક પછી એક પરિણામકારક કાર્યક્રમ ચાલુ જ હોય છે. જેને આપણે મનોવિકાર કહીએ છીએ, તે મનોવિકારો સારા અને ગાંઠા કાર્ય કરનારા હોઈ શકે છે. અહંકાર, સદ્ગુણ, દુર્ગુણ, કામદોષાદિક વિકારો અને તે ઉપરાંત જેમને મનોવિકારની એવી સજ્ઞા અપાય છે, તે બધા મનના સાંનિધ્યમાં હોઈ શકે છે. અને તેઓ મનને જરા જેટલી પણ નવરાશ ન આપવાનો ઉપક્રમ ચલાવ્યા કરે છે. મનને વિગ્રાંતિ નથી.

આપણે એવું કે સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ તત્ત્વો ન તરફ આકર્ષાય છે. અને સંસ્કારરૂપે ન પાસે વાસ કરે છે. એની અંદર જે તત્ત્વો પ્રબળ થાય છે, તેઓ મનને જાંપવા હેતાં નથી. આ તત્ત્વો કંઈક સ્થિર થાય, તો જ મનને આત્મતત્ત્વના સાંનિધ્યનો લાભ મળી શકે છે. તે વખતપૂરવું જ મન આત્મતત્ત્વના જ્ઞાનનો લાભ લઈ શકે છે; પણ આ અવસ્થા ક્ષણિક છે. ઉપાધિકારક તત્ત્વો, મન આત્મસાંનિધ્યમાં હોય ત્યારે, કંઈ પણ કરી શકતાં નથી. એટલે કે મન પરાવર્તી છે. મનવિષયક સત્યનો કે અસત્યનો જે અનુભવ મળે છે, તે અનુભવ વાસનાને આસારી છે. મન અને અન્ય તત્ત્વો સમ સ્થિતિનાં અને સરખાં કાર્ય કરનારાં અને એકમેક ઉપર અવર્તીને રહેવાવાળાં છે. એક પણ તત્ત્વ એવું નથી કે પોતે એકલું જ કર્તા બની શકે. સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ તત્ત્વો બધાં સ્વતંત્ર કાર્ય કરનારાં નથી. મનસ્તત્ત્વ બંને કહ્યું નહિ છતાં કોઈ પણ અન્ય તત્ત્વની સહાયતાથી કલ્પના કરી શકે છે. મનની આજીવણમાં સારા અને ગાંઠા સંસ્કારો વાસ કરતા હોવાથી મનના

કાર્યથી અમત્કારિક પરિસ્થિતિનું નિર્માણ થયા કરે છે; તેથી માણસ આશ્ચર્ય પામે છે. જેવી રીતે એકાદ માણસ અસાધ્ય રોગથી પીડાતો હોય અને તેનું જીવન દવા ઉપર હોય છે, અગર માણસને સદાચારી થવા માટે સત્સંગ કરવાની જરૂર પડે છે, તેવી જ રીતે મનની આજીવણમાં અશુદ્ધ સંસ્કારોનું વાતાવરણ નિર્માણ થયેલું હોય, તે દૂર કરવા માટે શુદ્ધ બુદ્ધિને કાર્ય કરવું પડે છે. બુદ્ધિના પ્રયાસોથી અન્ય તત્ત્વો પણ શુદ્ધ થઈને મનની આજીવણનું અશુદ્ધ વાતાવરણ શુદ્ધ કરીને બધાં તત્ત્વોની એકતાથી મનની મારફત જે કંઈ કાર્ય થશે તે આત્મપ્રકાશથી મનને બાધક થવાનું નથી. એ ઉપરથી મન સ્વયંસિદ્ધ નથી એવું સ્પષ્ટ થાય છે; તેમ જ અન્ય તત્ત્વો પણ (દશ્ય, અદશ્ય, સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ) અન્યોન્ય અવર્તીને રહેલાં છે.

દરેક માણસને કુદરતી રીતે એવું લાગે છે, કે મન હમેશ માટે શુદ્ધ સ્થિતિમાં હોવું જોઈએ; પણ મનની સ્થિરતા બળવવા માટે માણસો કમર કસીને પ્રયત્ન કરતા નથી. મનનાં કાર્યોમાં હમેશાં જોડાણો થયા કરે છે અને માણસો અન્ય તત્ત્વો ઉપર દોષારોપણ કરે છે: દાખલા તરીકે, મનનું ચિંતન અને દેવનું કાર્ય જુદું કેમ પડે? મનના મનન મુજબ માણસોનાં બધાં કાર્યો ધાર્યા પ્રમાણે કેમ પાર ન પડે? તેનાં કારણો ઉપર જણાવવામાં આવ્યાં છે જ. ભક્તિમાર્ગ અને જ્ઞાનમાર્ગ પ્રતિપાદન કરનારા વિદ્વાનોએ એકલા મનને જ વધારે ઉપદેશ કર્યાનું જણાઈ આવે છે. એ ઉપરથી એમ લાગે છે, કે મન એ બધાં તત્ત્વોનું આગેવાન છે. જનતાના સામુદાયિક કાર્યમાં આગળ વધીને આગેવાન થવું ઘણું કઠણ છે, કારણ આગેવાન થયા પછી જવાબદારી બાણીને વર્તવું પડે છે અને કાર્યદક્ષતા રાખવી પડે છે. એથી જ વિદ્વાનોએ એકલા મનને જ ઉપદેશ કર્યાનું લાગે છે. બધાં તત્ત્વોએ મનનું પ્રધાનપણ

સ્વીકાર્યું છે, તેથી ચાહ્યું વ્યવહારમાં માણસને
સ્વાભાવિક લાગ્યામાં 'તમારા મનને ગમે
તેવું કરો' એવું બોલવાની ટેવ પડેલી છે.

સંસારનું કારણભૂત મન જ છે, તેમ જ
સુખદુઃખનું કારણરૂપ પણ મન જ છે. મનના
અનુયાયીઓ મનના સાત્ત્વિક કાર્યોને મદદરૂપ
થયા પછી અડચણો અને ઉપાધિઓ દૂર
થઈ આસ્તેઆસ્તે મનની નિષ્ક્રિયતા
જાંચવા લાગશે પછી ભૌતિક વાસનાઓ
અસૌતિક કાર્યોમાં અતિમાન થતા પામશે.
પરિણામે ભૌતિક કાર્યોનું સારણુ ઓછું
થઈ મનને અસૌતિક કાર્યો કરવાને અવસર
મળી શકશે ત્યારપછી મનને આત્મસાન્નિધ્યનો
લાભ મળશે પછી મન જે કંઈ કરશે તે

માણસના ખરા કલ્યાણનું જ થશે, એમાં
ખિણકુલ શક નથી ધર્માધર્મ, પાપપુણ્ય,
શૈશ્ય, વૈરાગ્ય, સુખદુઃખ જન્મમૃત્યુ,
સ્વર્ગનર્ક અને જગત એ બધું મન કલ્પિત
છે, એવું જ્યારે મન પોતે બાંધી લેશે, ત્યારે જ
મન આત્મસાન્નિધ્યનો લાભ લઈ શકશે
અને માની લેશે કે હું આત્મસાન્નિધ્યમાં છું
અને આત્મપ્રકાશમાં રહેવાવાનું છું મિથ્યા
આશાસ દૂર થઈ મન મન મદીને આત્મતત્ત્વ
ખનશે સારાંશ, આત્મતત્ત્વ સાથે તદ્વાત્મ્ય
થઈ જશે એવી રીતે વ્યક્તિ મનને વશ કરે,
તો જ ભૌતિક સુખદુઃખનો નાશ થઈ માનવી
આત્મોન્નતિના કાર્યોમાં પ્રગતિ કરી
પોતપોતાનું કલ્યાણ કરી શકશે

•

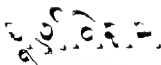
આજે જે હિન્દુસ્તાનના બંધ્ય ભૂતકાળને સંભારવાનું પાપ કરીએ છીએ એકરો નદિ, પાપ હું
નહીં છું એ જ વાપક હું એને પાપ લેખવાનું કારણ એ કે કોઈ ખખટી ગયેલો અમીરનો નખોર એનો ભૂતકાળ
ચાલે છે, ત્યારે આત્મારની એની હીનદશા સાથે ભૂતકાળની સરખામણી કરતા એની આત્મરૂં કાળો છોડે અરે,
હું આજે હતાં, તેવો હતાં તે આખરે આ દશામાં આવી પહોંચે ? કેમ એમ થયું ? મારી કંઈ ભાજને લીધે
વિધિએ મને રંગો લીધે અને એમ કરીકરીને એ ભૂતકાળને પામીએ, જોતો ચાલે કરે ને પચાત્તાપ કરે

આજે બંધ્ય ભૂતકાળને ચાલે કરતી વખતે આપણી આવી દશા સાચી થઈ, એનો ખ્યાલ કરીએ છીએ
કરી ? કોઈ વીરે કોઈ ચીજ મેળવવા માટે ટેક લીધો હોય, પ્રવિણા કરી હોય, તો તે વાદ આપણાં તે
જાતે જ સંગી છોડે એ વસ્તુ મળે નહિ ત્યાં મુઠ્ઠી તે જ પામીને જોડે નહિ બંધ્ય પૂર્વજેનું સ્મરણ કરતી
વખતે આજે છે આપણા દિલમાં એ સાચા મીર નેટલો ગણાવે ? અથવા ફરી મેળવવાની એટલી ટાલાવે ?
એટલો અજાણ ?

તમી ને ? તો પછી એ કાર્યને પાપ નહિ, મહાપાપ ગણવું જોઈએ, આજે ય આપણે હતીએ છીએ, કે
પૂર્વજોના વારસો ગુમાવવામાં આપણા કરતા બીજાઓનો હાથ વચારે છે, પણ આપણામાં તે આપણાપણ
દેહી હોય, આપણે નિ સત્ત્વ ને નિર્વીર ન બની ગયા હોય, આપણી સમૃદ્ધિ તે સમયે એટલી દૃઢ થઈ
શકવા નેટલી સક્તિવાળા હોય, તો બીજાઓના કાર્યોની આપણી અપ્રાપ્તિ કેમ થાય ?

હજી આજે સમય છે, સંગી જોઈએ અમીર ત્યાંથી સંચાર ગળીએ એટલો આપણે પોતાનો જ
વિચાર આપણે મુઠ્ઠી કરતા આજે જોઈએ અજાણ ન છતાં જોઈએ તેવી સક્રિય મનોદશા હવે છોડીએ
પરના સ્વાર્થનો વિચાર પહેલો કરીશું, તો સૌનો સ્વાર્થ જળવાઈ જશે હવે આપણે સ્વતંત્ર થયા છીએ
હજી જે સમૃદ્ધનો વિચાર કરતા નહિ શીખીએ ?

લેખક :

શ્રી. ચંદુલાલ પટેલ

નવીન વાર્તાકારોમાં વિશિષ્ટ સ્થાન ધરાવતા આ લેખક 'હીરાની ખાણ' નામના વાર્તાસંગ્રહના સર્ગક છે. પ્રતિષ્ઠિત માસિકમાં એ અવારનવાર લખતા રહે છે. સારાથ, તારાથ, નિલ ને તિલ-એણે કોઈ પરદુનિયાનાં નામો હોય એવાં લાગે છે નહીં? પરંતુ એ પાત્રો દ્વારા લેખકને જે કહેવાતું છે, તે તો સમાજમાં સર્વત્ર ભેવા મળે છે. શોપણ કરનાર વર્ગ ને શોપિતવર્ગ-બંને બંને સાવ અલિપ્ત દુનિયામાં વહે છે; પણ જીવનીચના ભેદ તે ક્યાં સુધી? છત્રનનો અંત-પૂર્ણ વિરાગ-આવ્યો નથી ત્યાં સુધી. લેખક આ વાર્તાના રૂપ દ્વારા જીવનનાં એ ખાસાંઓનું દર્શન કરાવે છે.

જનાં જીવનનાં વચ્ચે જેમ સેથો પડ્યો રહે તેમ થોમા અને ગોમા નગરીની વચ્ચે તરસી નદી પડી રહેતી. થોમાસાના ત્રણેક મહિના જ એમાં પાણી રહેતું ને પછી કોઈ ઈર્ષાળુ માનવીની માફક સુકાઈને એ શુષ્ક બની જતી. એના બે પડખામાં એટલી નગરીઓ એકબીજા સામે ઘૂરકીઘૂરકીને જોતી અને અન્યોઅન્યનો ઉપહાસ કરતી. થોમા નગરી સમજતી કે ગોમા તો સાવ સિખારણુ છે; એના દેહ પર ક'ગાળોના, મહિનતાના અને અરસિક માનવીઓના જ પથારા છે; ન રંગ છે, ન શોખ છે, ન સમૃદ્ધિ. અને ગોમા નગરીને એમ 'હતું' કે થોમા જેટલી શ્રીમંત છે એટલી જ પાપી અને સંગઢિલ છે. જેટલી રસિક છે એટલી જ અનાધારથી ભરેલી છે. ભૂતકાળમાં ગોમા નગરીની કેટલીય બહેન-હીકરીઓનું હરણુ કરી ગયેલા શ્રીમંતો થોમા નગરીમાં પૂરા કાંઠથી રહેતા હતા. અને થોમા નગરીમાં ઘાડ પાડી ત્યાંની સંપત્તિની લૂંટ ચલાવનાર મુકલિસો ગોમા નગરીને શોભાવતા. એક જનની ચોર હતી, બીજી સ્ત્રીની ચોર; તેથી બંને વચ્ચે વૈમનસ્ય ભરી ગયું હતું ને ગોમા નગરીના સિખારીઓ પોતાના ગામમાં જ જે સીખ મળે એ વડે સંતોષ માણતા અને થોમા નગરીનું કોઈ જણુ કોઈ સ્ત્રીને ભગાડી લાવવા માટે હવે ગોમા નગરી તરફ ન જતું. બે કોઈ એનું સાહસ કરતું,

તો તે સુખરૂપ પાછું ન ફરતું. અને બંને નગરીઓ વચ્ચેની આ કાતિલ દુશ્મનીને જોતી તરસી નદી, હાડકાનાં માળખાં જેવા પોતાના કસેવરને લઈ શાંત પડી હતી.

પણ એક દિવસે, વરસોની આ એકધારી પ્રજાલિકામાં ભંગ પડ્યો. રાત બપોરે પૂરી બમી ગઈ હતી, ત્યારે ગોમા નગરીના ધૂળિયા ને કંઠ'જા રસ્તા બીંધતો એક માનવી તરસી નદીનો સુકો પટ ઓળંગી, થોમા નગરીનો ટેકરો ચડી ગયો.

દુકાળ પડ્યો હતો. એ દુકાળમાં ગોમા નગરીમાં જે થોડીઘણી ક્યાની કૃત્તિ હતી એ પેટી તરસી નદીની જેમ જ સુકાઈ ગઈ હતી. આજુબાજુના ત્રણત્રણ ગાઉ સુધી ભમવા છતાં પણ બપોરે આઠેક દિવસના કડાકા થયા, ત્યારે સુદામાના અવતાર જેવા તારાથથી ના રહેવાયું. પોતાના, વર્ષોના મિત્ર અને સીખના સાથી સારાથને કંઈ પણ કહ્યા વગર થોમા તરફ જવાની એણે હામ ભીડી. એમ ક્યાં સિવાય છૂટકો જ નહોતો. એણે ધાયું હોત તો બીજા સિખારીઓની સાથે એ પણ ગોમામાંથી હિજરત કરી શકત; પણ જે ગામમાં એ જન્મ્યો હતો, જેના પાણીથી એના કંઠ પલક્યો હતો ને જેના ધાનથી એનું શરીર પોષાયું હતું, એ ગામને છોડી સલામ ભરતાં એનો હવ ના ચાલ્યો; એથી જ છોડો દાવ અજમાવવો યોગ્ય માની એણે દુશ્મન નગરી

તરફ પગલાં ભર્યાં. ચોટલાના ખટકા મળે કે લાકડીના ફટકા મળે, જે મળે તે, ખાલી પેટનો ભાર ક્યાં સુધી ઉચકાત ?

ગામનો દરવાજો આવ્યો અને ભગની ધુન્નરી એના સમસ્ત શરીરને કંપાવી ગઈ. થડીપણ તો એ થઈ ગયો. એને સારાથ યાદ આવ્યો, ગોમા નગરીના મરીખ પછુ ઉઠાર માણસો યાદ આવ્યા અને પછી યાદ આવી પોતાની દીકરી. હસેક વર્ષ પહેલાં, યોમા નગરીનું 'કોઈ વિદ્યાર્થી પૂતલું' એને ઉઠાવી ગયું હતું. અત્યારે તો એ એવીસ વર્ષની થઈ હોત! ક્યા હશે? શું કરતી હશે? યોમા નગરીમાં જ હશે કે જગતના પટ પર ક્યાકે દૂર ચાલી ગઈ હશે?

પેટમાં પાણુ ડમરુ ગાળ્યું. ગામના દરવાજા તરફ એણે થોડાક ઠંઠમ ભર્યા પછુ પછી થયું કે 'ના, ના.' અને નગરીમાં જવાને બદલે એણે ટેકરાની જમણી તરફ ચાલવા માણુ.

થોડેક દુઃ, સંગેમરમરનું એક મકાન અંધારામાં ચગડી રહ્યું હતું. અંદર બળતાં યુંમરોના તેજમાં જરખાની નકશી પલુ સાંજોપાંજ દેખાતી હતી. આરતે ઠંઠમે, અસ્થિર પગે અને આશંકાથી ફફડતા હૈયે એ પેટી અટાલિકા પાસે પહોંચ્યો. બાગના દરવાજા આગળ એ પાછો થોમ્યો, હાથમાંનું શિક્ષાપાત્ર એક ક્ષણ એની દૃષ્ટિનું મધ્યગિંદ્ર ખતી ગયું અને પછી એણે નજર જાયકી પાંચમાંના એક જગ્યા પર ઘેડીઘેડી એક સ્ત્રી સિતારના તાર મેળવી રહી હતી.

તારાથે શિક્ષાપાત્ર જાયકયું. 'શિક્ષાનહેદિ.'

સિતારના તારમાં ને સૂરમાં પોતાનું ચિત્ત પરાવી ઘેડેલી નિલ ચમકી. એણે ભેળું કે બાગના દરવાજા પાસે, અંધારામાં જીણુંજીણું કોઈ શિક્ષા માગી રહ્યું હતું. ફક્ત એનું શિક્ષાપાત્ર, અજવાળામાં ખાલી યોખાનું મંદર્શન કરતું, કોઈ ધુન્નતા હાથમાં કંપી રહ્યું હતું.

વારાગનાઓ કરે એવું જ એક હાસ્ય નિલના ચહેરા પર રમી ગયું. 'યોમાનો છે?' એણે પૂછ્યું.

'યોમાનો છું, માઈ... દુકાળ પડ્યો છે. ચાગડાની ગ્રંપડીમાં આજ લાગી છે. શિક્ષાનહેદિ.'

'જા, જા, ભાગ ચલાવી.' નિલ બોલી ઊઠી 'કોઈ ભેઈ જશે તો હાડકાં બોખરાં કરી નાંખશે.'

'ક્યાં બઝે', માઈ? અઠવાડિયાથી ખાધુ નથી' તારાથનો કંરજુ સ્વર, બગીચાનાં ઝાડવાને ચૂમતોચૂમતો નિલના કાન સુધી પહોંચ્યો.

'યોમામાં અલ્લ તો ના મળ્યું, પછુ મૃત્યુ પે ના મળ્યું' કે અહીં મરવા આવ્યો?

તારાથ સડકે થઈ ગયો, તલવારની ધાર જેવું જ નિલનું વાક્ય એના અંતર પર છરડેા કરી ગયું. આખમાથી ફૂટી નીકળેલા પાણીના પરદા અડિ યોમા નગરી અદશ્ય થઈ ગઈ, વારાગના નિલ અદશ્ય થઈ ગઈ અને બદલામાં જીવન એના હૈયા પર બેળું હતું, એ યોમા નગરીના અનેક મીઠાં સ્મરણો એના મનમાં બગી ચયાં.

'જય છે કે નહિ?' પાછો નિલનો ફુંકાડો થયો. 'કે પછી બોલાવું' દરવાજાને?

વધારે વાર ઊભો રહેવું તારાથને કીક ન લાગ્યું. ભૂખે મરતા જીવનનો પલ્લુ જ્યાં વિપદાસ થાય એવી ધરતી પર ઊભાવામાં પલ્લુ રી મઝા?

એણે હાથ સડોરી લીધો. આંસુનું એક ટીપું, બગીચાનાં એક ક્યારામાં પછાડી એ પાછો ફરી ગયો. બીજે ક્યાંય જવા કરતાં એને ભૂખે મરવામાં જ આનંદ દેખાયો, ટેકરે પરથી નીચે ઊતરી એણે પાછાં તરસી નહીં પર પગલાં ચાલ્યા.

પલ્લુ નહીં એળંગી નય તે પહેલાં, સડી નહીના અર્ધા પટ પર એણે સારાથને આવતો બોલો.

‘ક્યાં ગયો હતો?’ કંઈક હોશથી, કંઈક ગિસાસાથી સારાથે પૂછ્યું.

‘યોમામાં ભૂખનું દુઃખ ના સહેવાયું.’

‘મળ્યું કંઈ?’

જવાબમાં તારાથે ખાલી પાત્રને બોધ્યું, ‘એક જ ઠેકાણે જઈને પાછો ફરી ગયો.’

‘ક્યાં?’

‘પેલા જરૂખા દેખાય ત્યાં.’ તારાથે આંગળી ચીંધી. ‘ગામમાં જવાની હિંમત ના ચાલી.’

‘ક્યાં?’ સારાથ પૂમ પાડી બિચ્ચો.

‘ક્યાં કણ તે?’

‘પેલા જરૂખા દેખાય ત્યાં.’

‘અને ખાલી હાથે પાછો ફર્યો?’

તારાથ મૂંગો રહ્યો. એને ત્યાં, કિનારે થોસવાનું કહી સારાથ આગળ વધ્યો. ‘હું જ જરા એ જરૂખો ખરાબર ભેઈ આહું’ કહેતાં એણે ઝડપથી ચાલવા માંડ્યું.

એ જ્યારે ખગીયાના દરવાજા પાસે પહોંચ્યા, ત્યારે પણ નિલ સિતાર છેડી રહી હતી. જ્યાં તારાથ બિચ્ચો રહ્યો હતો, ત્યાં જ બિચ્ચો રહીને સારાથે સિક્ષાપાત્ર લખાણું: ‘શિક્ષાત્રદેહિ.’

‘કેણ?’ ખાણું કેણુ આણું?’ નિલની ફરતી નજર સારાથ પર જઈ પડી, ‘જોમાનો છે ને?’ એના સ્વરમાં તીખાશ હતી.

‘હા, જોમાનો છું, તું જ ક્યાં જોમાની નથી?’

‘જૂઠું, સઢંતર જૂઠું,’ થોડીવાર રહી:

‘કેણુ છે તું?’

‘જોમાનો સિશુક છું. સિક્ષા મળશે નરખદા?’

નિલ ચગડી: ‘નરખદા’નું નામ સાંભળી એની આંખોએ મટકાં મારવાનું મૂંઝી દીધું.

‘યોમાની હું વારાંગના છું, મારું નામ નિલ.’

‘ગામ ખદલું, ઘર ખદલું, વેરા ખદલ્યો, નામ ખદલું તે’, એ સામે મારે ફરિયાદ નથી; પણ આજ તે તારે ખારણેથી તારા

ખાપને જ ખાલી હાથે કાઢ્યો?’

‘કેણુ બેટી ને કેણુ સાપ?’ નિલ હસી.

‘પછી શુસ્સાથી ‘બય છે કે નહીં?’

ત્યાં તો ‘શું છે?’ કહેતી તિલ અંદરથી

જરૂખામાં આવી. ‘કેણુ બિચ્ચું છે ત્યાં?’

‘કેણુ બિચ્ચું, એકને કાઢ્યો, ત્યાં ખીએ હાજર થયો, ભૂત ગયું ને પશ્ચિત આણું...

‘તું કાઢને એને!’

નિલનો મિલજ એ લડકા જેવો હોય, તે તિલને મિલજ જવાળામુખી જેવો હતો. સિતારના તાર પર ઘસવાના રાજનનો મઠો ઉઠાવી એણે સીધો સારાથના લમણામાં માર્યો. રાજનના ટુકડાની એકાદ ધારે સારાથની ચામડીમાં નાનો સરખો છરકો કર્યો.

સારાથે ખત્રો વારાંગનાઓ તરફ કરુણ નજરે ભેંચા કર્યું. એના લમણામાં થયેલા છરકામાંથી લોહીની ટશર ફૂટી ને ગાલ પર વહેવા લાગી.

‘સિક્ષા મળશે માર્છ?’ એ બોલ્યો.

‘બ, બ, સિખારા!’ નિલ છંછેકાઈ.

‘મગરનાં આંસુ તો ખલુ ભેંચ્યાં.’

‘પરશક્તિ તમારું કલ્યાણુ કરે.’ સારાથ બળબો. લોહીની પેલી ટશર છેક એની દાઢી સુધી પહોંચી ને પછી ણિંદ્ર બનીને ધરતી પર દડી પડી.

જ્યાં તારાથનું અશ્રુણિંદ્ર પશું હતું, ખરાબર ત્યાં જ સારાથનું રક્તણિંદ્ર પશું. વારાંગનાના ખગીયાની માટી તારાથના આંસુની માફક સારાથના રક્તને પણ ચૂસી ગઈ.

નિલનો મિલજ, એનો ઘમંડ, એની સમૃદ્ધિ અને એનું રૂપ ભેઈ સારાથને થયું કે આ ખયું સરીરમાં ‘જૂક’ છે, ત્યાં સુધી જ ને? થત્રો ખંધ પડ્યાં પછી તો એ પણ... ‘કલ્યાણુ થાઓ, કલ્યાણુ થાઓ.’ કહેતો એ પણ ચાલ્યો ગયો.

(૨)

જગત જગતનું કામ કર્યું જતું હતું. ઋણ ઋણનું ઢાંગ કર્યું જતી હતી.

તરસી નદીમાં એકવાર ફૂગ થોડુંક પાણી આવ્યું અને પાછું સુકાઈ ગયું. ફુકાળને ઓળો ભયકર બન્યો.

પણ થોમા તો એ જ પુરાણ કાઠથી રહેતી હતી એને ત્યાં તો અમના ઠેઠારો લરેલા જ હતા. મોંમાઝ્યા હામે ત્યાંના ગ્રીમંતો, આસપાસનાં અનેક ગામોમાંથી અનાજ ખરીદી લાવતા ને એનો સંગ્રહ કરતા. ત્યાં મુઠંગ પર એવી જ માખીઓ પડી રહી હતી, ઝુમ્મરો એવાં જ તેનેમય હતા, રંગ પણ એવો જ હતો, રૂપ પણ કરમાયું નહોતું ને શંકાર પણ એવા જ રાસડા લઈ રહ્યો હતો.

સારાયના ગયા બાદ, એકાદ અઠવાડિયાના આળામાં, જ્યાં એડું રઝમિંદુ પડ્યું હતું, ત્યાં એક કૂંપણ ફૂટી બગીચાના માળીએ, ખીજ છાડની બેથું એને પણ પાણી પાડું. ધીમેધીમે એક નવો છાડ અસ્તિત્વમાં આવ્યો. ત્રણેક મહિનામાં તો એ ખારસો બેએક હાથ ઊંચો થઈ ગયો. એની ડાળીઓ પર શુભાખના છાડ કરતાં મોટા ને બાવળના કરતાં નાના એવા કાંટા હતા.

અને એક દિવસ એના પર થોડીક કળીઓ ફૂટી શુભાખનાં ફૂલ જેવી જ! એ કળીઓ મોટી થતી ગઈ, એડું મોં સહેજ ખૂલ્યું, રક્તવર્ણી પાંખડીઓએ પોતાના હેયાની લાક્ષીનું પ્રદર્શન કરવા માંડ્યું ને એક દિવસ.....

આજ નિલ-તિલની અટાલિકાએ શલુગાર સંજો છે, એની ફરતાં યુષો ને આસો પાલવના હાર ખૂટી રહ્યા છે અનેક ઝુમ્મરો ત્યાં લટકાવવામાં આવ્યાં છે. હા, આજ નિલનો જન્મદિવસ છે ને એથી આખી થોમા નગરીના મોટામોટા માણસોને આમત્રણ પાઠવવામાં આવ્યાં છે રાજકુમાર આવશે, નગરશેઠ આવશે, સગીતના ઉસ્તાદો અને શિલ્પીઓ આવશે. આજ નિલ પોતાની નૃત્યકલાને એક મહાપ્રેક્ષણીય જલસો કરશે ને ભેટ-સોજાનો મેળવશે, તારીફના તોરા

સ્વીકારશે.

કટારી પણ બાણે કે ધાર થતી હોય એમ નિલે, રૂપ પર સંભવતઃ કરવા માંડી. અધર-ખિંબની પ્રવાસિ લાલમાં મળી, દંત પંક્તિયુક્ત દાડમ જેવી કળી; હાવલાવ શુ કટાક્ષ નેણુ સેનનું, ચિણ્નચાર વચ્ચે મિંદુ પડ્યું મેનનું. કાને હોરાજડિત કુંડલના ઝલકારડા, શ્રીવામાં મંદાર ઠેરા હારડા. હા, આજ નિલ થોમા નગરીના રસિક સંજોનોનાં હૈયાં પર પોતાનો વિજયવાવટો લહેરાવી દેશે. આજ એ પોતાની નૃત્યકલાની સર્વોપરીતાની સાબિતી પણ આપી દેશે. કથક ને મહુરૂપરી નૃત્યકું એક એડું રૂપ એ ખીલવશે, કે જે બેઠને ઉસ્તાદો પણ બોલી જાહેર: 'વાહ રાણી!'

શલુગાર સજ નિલ જરૂરમાં આવી. એની દષ્ટિ દૂરના જવામાં ઊભેલા એક છાડ પર પડી જે રાતાં ફૂલ એના પર નાજુકતાથી ઠાલી રહ્યા હતાં.

ફૂલની શોખીન નિલ એને બેઠને ખુશ થઈ. દાઢર જાતરી, દોડતી એ પેલા છાડ પાસે પહોંચી. એક કસર હતી એ પૂરી થશે. ગૂંચળું વાળીને બેઠી હોય એવા નાજલુ જેવા ચોટલામાં એ પેલા ફૂલને ઘોસી દેશે નાજલુના માથા પર પેલાં ફૂલ માણિકની માફક ઝગારા મારશે, કેવાં રંગીન છે! કેવાં તાજગીભર્યાં છે!

છાડની એકદમ પાસે જઈ એણે હાથ લખાવ્યો. સારાયના રક્ત જેડું જ લાલ અને તારાયના આંસુ જેવા જ ઝાકળથી મટેલાં એ ફૂલને એણે તોડ્યાં, તોડ્યાં એવાં જ નિલના શરીર પર બે ઠેકાણે ડાબ પડ્યા. એક ડાબ હતો છાડના કાટાનો ને બીજો ડાબ હતો છાડની નજીકના બોણમાં બેઠેલા સાપનો. એક હાથ પર પડ્યો, બીજો પગની પાનીમાં.

નિલના અંગમાં આગ જીડી એની આંખે તમ્મર આવ્યો, મગજમાં અમમ...કરતો ચસકો પડ્યો બીજા જરૂરમાં ઊભેલી તિલ હજી તો શ થયું એ બધી થકે તે પહેલાં જ

નિલ જમીન પર ઢળી પડી. એના શરીરનો રંગ ખદસાઈ ગયો.

એ જ વળતે દૂરથી સારાથ, તારાથને લઈ આવતો હતો. તારાથનાં હાડકેહાડકાં દેખાતાં હતાં, અસ્થિકંકાલ પર બાજુ કે પાતળું, નરમ ચામડું મદ્યું હોય, એવું એનું શરીર હતું. ભૂખથી અને દુઃખથી એ જીવનની સીમા સુધી પહોંચી ગયો હતો.

મરતાં પહેલાં એને પોતાની અસોપ થયેલી પુત્રીની યાદ સતાવતી હતી. ક્ષીણ અવાજે એણે સારાથને કહ્યું હતું: ‘મારી નરખદા મળે તો એને કહેજે કે તારો ખાપ તને યાદ કરતો કરતો મરી ગયો.’

અને તારાથનું એ વાક્ય સાંભળી સારાથે ફૂર હાસ્ય ઠર્યું હતું. ‘નરખદાને હજી ભૂંધો નથી અભાગિયા? તારે નરખદા ભેવી છે? આવ, ચાલ મારી સાથે!’

‘ક્યાં? ક્યાં?’ તારાથે ઊંચા થવાની ઠોશિશ કરી પણ પાછો તે ગડથે. લિયું ખાઈ નીચે પડી ગયો.

‘ક્યાં? અરે, વંધાઈ તો એ તારી સામે જ છે, તારી સામે જ.’

‘ક્યાં? ક્યાં?’

‘પેલો જરૂરો દેખાય ત્યાં.’

‘પેલો વારાંગનાને ત્યાં?’

‘હા, પણ વારાંગનાને ત્યાં નહીં, વારાંગનાના વેશમાં?’

અને સારાથે તારાથને ઊંચકી તરસી નદી એળંગી, થોમા નગરીનો ટેકરો પણ એ ચડી ગયો. એ પણ ભૂંધો હતો, એના દેહમાં પણ

શક્તિ નહોતી; છતાં મહાપરાણે એ આગળ વધ્યો.

ખગીયાના દરવાજા પાસે ‘જઈ એણે તારાથને નીચે ઉતાર્યો. ‘લે, બેઈ લે તારી નરખદાને, કેવો શણગાર સંજો છે? એણે પણ પિતાને મળવા માટે કેવો વેશ સંજો છે?’

‘નરખદા...નરખદા, ખેટી?’ કહેતો તારાથ નિલના શબ પર મડદું ખનીને ઢળી પડ્યો.

એ સાંજે, તરસી નદીને કાંઠે જ ચિતાઓ સળગી. થોમા નગરીના કંગાળ કોઠાએ બાણ્યું, કે પેલો સિશુક તારાથ બિચારો મરી ગયો. થોમા નગરીએ બાણ્યું, કે પેલો વારાંગના નિલ બિચારી મરી ગઈ.

ફક્ત એકલા સારાથે બાણ્યું કે ખાપ ખેટીને મળવા ચાલ્યો ગયો હતો.

થોડીવારમાં તો ચિતાની લખકારા લેતી જીલો ખંનનાં શરીરને ભસ્મ કરી ગઈ. સળગી ગયેલા એમના શરીરની રાખને તરસી નદીએ પવનની મદદથી શરીરે ચોળી દીધી.

દૂર એકલો સારાથ ગાંડાની માફક એકલો-એકલો ખખડતો હતો: ‘જીવનમાં જ્યાં સુધી અલ્પવિરામો હોય છે, ત્યાં સુધીનો જ ખધો તમારો છે. એક વખત પૂર્ણવિરામ મુકાઈ ગયું કે ખધું ખતમ થઈ જાય છે.’ પછી હસ્યો, ખળખળો: ‘ખેટી કોણ ને ખાપ કોણ?’

એનું ખડખડાટ હાસ્ય તરસી નદીના ભસ્મચોળેલા શરીર પર ફરી વળ્યું: ‘હું કોણ ને તું-કોણ?...ખધા જ માટીનાં ઢેફાં, અલ્પવિરામ વખતના ઇન્સાન ને પૂર્ણવિરામ વખતની રાખ!’

આનંદ પ્રભાવલિ.

લેખક.
શ્રી. સોપાન

‘અખંડ આનંદ’ના વાચકો એમના મનમાં હિંદના પ્રશ્નો પૂછીને ચોચ સમાધાન મેળવી શકે, તે માટે આ વિભાગ શરૂ કર્યો છે. આ અંકના પ્રશ્નો કાર્યાલયના એક કાર્યકર પાસેથી પ્રાપ્ત થયા છે. હવે પછી વાચકો પ્રશ્નો પૂછી શકશે ને ‘આનંદ પ્રભાવલિ’ દ્વારા ઉત્તર મેળવી શકશે. પ્રશ્ન પૂછનારે તરૂને સરનામે લખાતા પોતાના કવર ઉપર ‘આનંદ પ્રભાવલિ’ લખવું જરૂરી છે.

પ્રશ્ન : ૧—અત્યારે ચારે બાજુ ભેંકારા કરતી કારખાંડોમાંથી પણ સોડાએ ૧૫મી ઓગસ્ટ જીજ્ઞાસી. એ પગલાંને સામાન્ય માણસની દૃષ્ટિએ કેટલું ન્યાય ગણી શકાય ? જે ખર્ચ રોશની પાછળ, આતશબાજ પાછળ ને બીજાં કેટલાંયે એવાં ક્ષણિક મુખે પાછળ થયો, એ ખર્ચનો કુલ્ય નહોતો ? એટલું જ વિચારણું કરી, જેને ખૂબ જ જરૂર છે એવા ગરીબોની ગરીબાઈ ટાળવામાં એ ફંડનો ઉપયોગ થયો હોત, તો એ સમાજને સ્થાયી લાભકારક કે હિતકારક ન ગણાત ?

ઉત્તર : ૧—પહેલી નજરે એમ લાગે જ છે, કે જે ખર્ચ થયું તે લોકોની ગરીબાઈ કે અજ્ઞાન દૂર કરવામાં થયું હોત, તો દેશને વધુ લાભ થાત; પરંતુ વ્યાપક દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં એવું નથી લાગતું. સોડાએ જે કંઈ ખર્ચ કર્યું છે, તે પોતાની સ્વચ્છતા વૃત્તિથી કર્યું છે એમાં તો મુદ્દલ શંકા નથી. આનો અર્થ એ થયો કે સોડા સ્વાધીનતા વધાવવા માટે તૈયાર થયા હતા અને તેમનો આનંદ અને તેમનો ઉત્સાહ ખર્ચ કર્યા વિના પ્રગટ થઈ શકે એમ નહોતું.

એટલું આપણે યાદ રાખવું નોંધણે કે તા. ૧૫મી ઓગસ્ટે હિંદ બ્રિટિશ શુલાભીમાંથી મુક્ત થયું છે એટલું જ નહિ, પરંતુ હિંદે એની તવારીખમાં પ્રથમ પહેલીવાર સ્વંત્રતાની પણ સ્થાપના કરી છે. હિંદને પ્રાચીન ઇતિહાસ અને રાજ્યોના મુગોનો ઇતિહાસ; રાજ્યોમાં

કેટલાક પ્રજાવત્સલ હતા ને કેટલાક પ્રજાના દુશ્મન પણ હતા. સમગ્ર દૃષ્ટિએ ભેંતા એમ લાગે છે, કે હિંદમાં પ્રજાની સંપૂર્ણ અવગણના કરે અને પ્રજાને કચડી-છૂંદી નાખે, એવા રાજ્યો બહુ ઓછા થયા છે, પણ એક જ વ્યક્તિના હાથમાં અનિયંત્રિત સત્તા હોય અને પ્રજા પોતે જ પોતાના મુખી તરીકે કોઈને પસંદ કરે એ બે સ્થિતિમાં બહુ મોટો ફેર ગણાય. રાજાને ઉઠાડી મૂકવા માટે પ્રજાએ લડત પડે અને તેના જીવનના ભોજ બનવું પડે, જ્યારે મુખીને કે પ્રમુખને તો માત્ર પોતાના જાહેર મતથી એ જાહેરાતી શકે. પ્રજાતંત્રનો આ જ અર્થ છે. આ રીતે પ્રજા પોતે જ પોતાની રાજ ચલાવે છે. એથી જવાબદારી વધે છે ને અધિકાર પણ વધે છે. ૧૫મી ઓગસ્ટે એવો દિવસ હિંદમાં જાગ્યો હતો.

આવો દિવસ આવે ત્યારે જે પ્રજા આનંદ અને ઉત્સાહમાં નાથે નહિ, તે ગરી ગયેલી પ્રજા ગણાય. ઉત્સવો બે સાચા હોય, તો તેમની જીજ્ઞાસીમાંથી મોલુસને બળ અને નવું જીવન મળે છે. તા. ૧૫મીનો દિવસ એવા ઉત્સવનો દિવસ હતો. સ્વાધીનતા કરતાં મોટું બીજું કશું પૂર્વ દોષ શકે ? કેટલાક તદ્દન નકામા ને કેટલાક નુકસાનકારક ખર્ચ પણ થયા હશે; પરંતુ સાચા આનંદના મહાસાગર પાસે, તે તો તીર્થ એવાં ગણાય. તા. ૧૫મીથી આપણે એક મોટી સક્ષતનતની શૂંટમાંથી છૂટ્યા. એ

દિવસથી આપણે આપણી તમામ સમૃદ્ધિના માલિક બન્યા. આ નફાની પાસે ઉત્સવનું અર્થ શી વિસાતમાં? હિંદે ઉત્સવ ઊજવ્યો, ખરા દિલથી ઊજવ્યો એ સારું જ થયું. જોતા, ૧૫મી ઓગસ્ટનો દિવસ સામાન્ય દિવસરૂપે જ પસાર થયો હોત, તો દુનિયા વિરમય પામીને કહેત કે હિંદી મુરદાઓમાં પ્રાણો સંચાર સ્વાધીનતા આન્યા પછી પણ થયો નથી!

પ્રશ્ન : ૨—પરિસ્થિતિ જોતાં સમાજ-સુધારણાની ધગશવાળાં યુવકયુવતીઓની હાલને તબક્કે શી શી ફરજ છે?

ઉત્તર : ૨—પહેલી ફરજ, જે સુધારાઓ એમની ખુદ્દિ સ્વીકારતી હોય, તે જીવનમાં ઉતારવાની છે. એટલું થયા પછી પોતાની આસપાસમાં અને ઉપર આખા સમાજમાં તેમનો પ્રચાર કરવાની છે. સ્વતંત્ર હિંદમાં સમાજસુધારાને કાયદાની મદદ વધુ સહેલાઈથી મળી શકે, એટલે સુધારકો જો સાચા હોય તો ઓછા પ્રયત્ને તેમાં સફળ થઈ શકે એવો સંભવ છે.

રાજકીય કે સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં પ્રવૃત્તિ કરવાથી જે કીર્તિ પ્રાપ્ત થાય છે, તે સમાજ-સુધારાની પ્રવૃત્તિમાં પડવાથી મળતી નથી; કારણ કે આસપાસનું રૂઢિપ્રિય માનસ નિંદા કરવા પ્રેરાય છે. ઘરમાં પણ ગરબા યવાનો ભય ઊભો થાય છે. સુધારા અંગે જે સહન કરવું પડે છે, તેની લોકો પૂરી કદર પણ કરતા નથી; એટલે સમાજસુધારાનું કામ રાજકીય કામ કરતાં ઓછું જોખમી હોવા છતાં આજના જીવાનો એ તરફ ઈચ્છાતા નથી. કીર્તિનો મોહ છોડે તે જ સમાજસુધારાની પ્રવૃત્તિ ઠરી શકે. આજને તબક્કે સમજદાર માણસોએ આ પ્રવૃત્તિમાં પડવું જોઈએ અને આપણે સમાજ સ્વાધીનતાને લાયક બને, એ માટે એને જૂની જડતામાંથી છોડાવવો જોઈએ.

પ્રશ્ન : ૩—જીવનમાં ધર્મનું સ્થાન શું? શા માટે માણસ એ તરફ ઘસડાય છે?

વિજ્ઞાનના જમાનામાં ધર્મનું મહત્વ વધે કે ઘટે?

ઉત્તર : ૩—‘ધર્મ’ શબ્દની કોટલી બધી વ્યાખ્યાઓ થઈ છે, કે તમે કયા અર્થમાં પૂછો છો, તે સ્પષ્ટ થવું નથી. માણસને અપાર્થિવ ને અલૌકિક વસ્તુનું ઈચ્છાણ રહ્યા કરે છે, એ અર્થમાં જો પૂછતા હો, તો કહું કે વિજ્ઞાનનો વિકાસ ગમે તેટલો થાય; છતાં એ ઈચ્છાણનો અંત આવશે નહિ. જે ઉપલક્ષ નજરે વિજ્ઞાનને જુએ છે તે એમ માને છે, કે અગમ્ય ને અશક્ય જેવું કંઈ છે જ નહિ; પરંતુ વિજ્ઞાનીઓ પોતે એમ નથી માનતા. તેઓ તો કુદરતના ભંડારનાં દ્વાર ઉઘાડે છે—ઉઘાડવા પ્રયત્ન કરે છે, ત્યારે તેમને ખાતરી થાય છે કે અનંત ભંડારોમાંથી એક જ ભંડારનાં દ્વારની ચાવી એમને પ્રાપ્ત થઈ છે. વિજ્ઞાની ત્યારે નમ્ર બને છે અને અગમ્યની શોધમાં આગળ વધે છે.

દરેક માણસને જીવનમાં કોઈ ને કોઈ પળ તો એવી આવી જ જાય છે, કે જ્યારે એને લાગે કે મારાથી અને સૌથી પર એવી કોઈ પરમશક્તિ ગિરાજે છે અને તે જ આ જગતનું સંચાલન કરે છે. એ જરા ઊંડો-ઊંટરે છે, તો તેને એમ લાગે છે કે એ સંચાલક શક્તિ પર નથી પણ સૌમાં વ્યાપેલી છે. આમાંથી જ માણસનું હૃદય પ્રાર્થના કરવા લાગે છે. દુન્યવી સુખના નશામાં માણસ ગમે તે ખોલી જાય, પરંતુ એને છેવટની શાંતિ તો આ ધર્મને શરણે જવાથી જ મળે છે. આ દૃષ્ટિએ જોઈએ તો વિજ્ઞાનયુગમાં ધર્મનું મહત્વ વધે જ; અર્ધદૃષ્ટોમાં ભસે ઘટે.

પ્રશ્ન : ૪—માણસે લગ્ન કરવું જ જોઈએ કે ન જ કરવું જોઈએ એવો કોઈ ગૃહ કે અગૃહ નિયમ સમાજ માટે જાંધી સકાય ખરો? એમ થાય તો સમાજને લાસ કે હાનિ?

ઉત્તર : ૪—સમાજનાં લાભહાનિને સવાલ આમાંથી ઊકટો જ નથી. જે વસ્તુ વિવેક વિના, સારાસારને વિચાર્યા વિના થાય તે

સમાજને હાનિ કરે અને જે વિવેકપુર સર ઘાયુ તે લાભ આપે, એજે સાદો નિયમ કૌ સમજી શકે એમ છે.

લગ્ન માટે એક અથવા બીજા છોડાને કોઈ નિયમ બાધી શકાય નહિ જો કોઈ એવો પ્રયત્ન કરે તો તે સફળ પણ ન થાય. મનુષ્યભૂતિએ કુટુંબો રચી લીધા, ઘરો બાંધ્યાં ને સમાજની રચના પણ કરી નાખી. હવે એ પાછાં પગલાં કરી શકે નહિ કરે એમા લાભ પણ નથી.

મનુષ્ય માત્રમાં રહેલી દુર્લભ વૃત્તિને શોગ્ય માર્ગ આપી સંયમમા રાખવા લક્ષ્યની રચના થઈ અને એના નિયમે ઘડાય આ દુર્લભ વૃત્તિને જે સંયમમા રાખી શકે તેને લગ્ન કરવાની જરૂર નથી અને જે ન રાખી શકે તેને લગ્ન વિના રહેવામા ભ્રેજમ છે; એટલું જો સમજાય તો સમાજની વ્યવસ્થામાં કોઈ જાતની તકલીફ ઊભી ન થાય.

પ્રશ્ન : ૫—પુનર્જન્મ જેવી કોઈ ચીજ છે ખરી ? એની સાદી સમજણ શી રીતે આપી શકાય ?

ઉત્તર : ૫—આ વિષે જગતના વિચારકો એકમત નથી; પરંતુ આ લખનારને તો પાકી બક્ષા છે કે પુનર્જન્મ છે જ. દુનિયામાં જે ભેદાભેદ છે, એક જ માતૃપિતાના એક-સાથે જ જન્મેલા ભેદકામાં પણ જે તફાવત નજરે પડે છે, એક જ સંયોગમાં ઊછરતા સો બાળકોમાં સૌ જાતના ભેદ રેખાય છે, ત્યારે એમ લાગે છે કે આ બધું કશોક દુરથી આપણી સાથે ચાલ્યું આવે છે.

સાથે એમ પણ લાગે છે કે આમણ જીવન આટલું દૂર પચાસ-સો વર્ષનું જ હોઈ શકે નહિ હોય તો એમાં પુરુષાર્થ કરવાનો અર્થ શે ? અતઃ તો મરીને ખલાસ થઈ જવાનું હોય, તો પછી પ્રેરણા જેવું ક્યાં રહ્યું ? જીવનનું સાતત્ય ન હોય, તો આપણને કઈ કરવાની કે કઈ શીખવાની પાછલી

અવસ્થામા વૃત્તિ જ ન થાય. માણસ ઉલ્લાસ સુધી પ્રવૃત્તિશીલ હોય છે અને જન્મની ખરેલી ક્ષણથી પણ બાળક ક્રિયાશીલ છે, તે ખતાવે છે કે જન્મ એ સરનાત નથી અને મૃત્યુ એ અંત નથી આપણે ન દેખી શકીએ તેમ જીવનના તાર બંને બળુ ભેડાયલા જ છે.

પ્રશ્ન : ૬—શા માટે માણસે જીવવું ભેઈએ ? જીવનનું ધ્યેય શું ?

ઉત્તર : ૬—જીવવા ન જીવવાની સત્તા માણસના હાથમાં નથી હા, જે ઇચ્છે તે આપવાત કરી શકે છે, પરંતુ આપણે બહુએ છીએ કે દયા અથવા ત્રાસ છૂટે એવા ઘોર દુઃખમા હોવા સોડો પણ આપવાત કરતા નથી અને જીવવા માટે વલખાં માટે છે જીવ માત્રની જીવવાની વૃત્તિ બહુ બળવાન હોય છે; એટલે શા માટે જીવવું, શું કરવા માટે જીવવું એ અર્થ નજર સામે રાખીને જ વિચારીએ.

બીએ સવાલ છે કે જીવનનું ધ્યેય શું ? આ સવાલ અને ખરેસો સવાલ પરસ્પર સંબંધ ધરાવે છે, બંનેનો જવાબ એકસાથે આપી શકાય એમ છે.

માણસ પોતાના જીવનનાં ધ્યેયરૂપે કે કારણરૂપે ગમે તે રજૂ કરે, પણ એમ ભેઈ શકાય છે કે સૌ કોઈ સુખ માટે અને આનંદ માટે જ જીવે છે 'મારું જીવનધ્યેય બીજાની સેવા કરવાનું છે, હું પરાયે જીવવા માથું છું' એમ કહેનારથી માંડીને 'હું રાજ યવા-ધનવાન યવા ઇચ્છું છું, માત્ર મારો જ સ્વાર્થ સાધવા માથું છું,' એમ કહેનાર સુધી સૌ કોઈ ખરેખર તો અંતરના આનંદ માટે જ મથતા હોય છે તેઓ જેને ધ્યેય તરીકે બહાર કરે છે, તે ધ્યેય દ્વારા ઉવટે તો અંતરનું સુખ જ 'જેળવવાનું' હોય છે આ દૃષ્ટિએ મનુષ્ય માત્રનું અંતિમ ધ્યેય અખંડ આનંદ સિવાય બીજું હોઈ શકે નહિ.

આ ધ્યેયની પ્રાપ્તિ અર્થે માણસ માત્ર

નજીકનું કોઈ નિશાન નક્કી કરી રાખે છે. જિંઓ પહોંચે ચડવા ઇચ્છનાર એક છલંગે તો ત્યાં પહોંચી શકતો નથી. એ ક્ષીર્ધીમે શિખરો વટાવે છે, તેમ જીવનધ્યેય પણ પગથેપગથે માણસ નક્કી કરે છે. છેલ્લું શિખર અખંડ આનંદનું છે એમાં શંકા નથી.

આ શિખર શી રીતે સર થાય એ તમારો પ્રશ્ન નથી એટલે અહીં જ અટકા જવું વ્યાજબી છે; છતાં જણાવું કે અખંડ આનંદની કસોટીએ દરેક સુખાનુસવને તપાસવામાં આવે ને પ્રવૃત્તિ કરવામાં આવે તો કોઈ ને કોઈ દિવસ તેની પ્રાપ્તિ થઈ જ બળ. ક્ષણિક આનંદમાં જે લોભાઈ બળ તે અખંડ આનંદ મેળવી શકે નહિ. અખંડ આનંદનો માર્ગ મહાપુરુષો ખેડી ગયા છે. દુનિયાની દૃષ્ટિએ જ્યાં દુઃખ દેખાયું છે, ત્યાં એમણે સુખ જોયું છે એ આપણે ન ભૂલીએ.

પ્રશ્ન : ૭—હિંદી પ્રજા મુખ્યત્વે અહિંસક છે ? ખુદ ગાંધીજીના પોતાના જ વતન-હિંદમાં અત્યારે ચાલતા આવા ઘોર કેમી હત્યાકાંડો થાય એમાં અહિંસાની સફળતા કેટલે દરજ્જે ગણાય ? આ માટે અત્યારે ગાંધીજીને ઉપવાસ ઉપર પણ જીતરહું પડે એ હિંદને કેલંક સમાન નથી ?

ઉત્તર : ૭—માણસના દિલમાંથી શ્રદ્ધા વિદાય લે એવી પરિસ્થિતિ આજે આ દેશમાં નિર્માણ થઈ છે; છતાં હિંદ સ્વભાવે અહિંસક જ છે એવો મારો દાવો છે. આ દાવાના સમર્થનમાં હું એક જ દાખલો આપીશ. બ્રિટિશ સરકારે આ દેશ ઉપર જે સૂક્રમ અને રચૂળ અત્યાચારો ચુભ્યાં છે તેનો જગતના ઇતિહાસમાં જોડો નથી; છતાં જ્યારે એ વિદાય લે છે, ત્યારે હિંદના હૈયામાંથી વેરની ભાવના નાશ પામે છે. લોર્ડ માઉન્ટબેટન અંગ્રેજ છે અને તે પરદેશી સરકારનું એક ચિહ્ન છે; છતાં એ રાષ્ટ્રીય ઝંડાને સલામી આપે છે અને 'જય હિંદ' બોલે છે, ત્યારે લોર્ડો એના

હિપર ખુશ થઈ જઈ એનીયે જય બોલાવે છે. એ ખતાવે છે કે હિંદના દિલમાં વેર ટકી શકતું નથી. બીજી પ્રજાઓમાં વેર અને યુદ્ધ પેદા દર પેદા જીતરે છે એવું અહીં નથી એ જ અહિંસાની સાબિતી છે.

ગાંધીજીને ઉપવાસ કરવા પડે એ આપણું કેલંક ખરું, પરંતુ એ સાચું નથી કે આ પ્રજાના દિલને એમના ઉપવાસથી ઉગ્ર આઘાત પહોંચે છે અને તેમાંથી ગાંધીજીને મુક્ત કરવા, આકાશ-પાતાળ એક કરવા એ તૈયાર થાય છે ? આ છે અહિંસાની નિશાની.

કેમી હુતાશન આજે નહિ તો કાલે અટકી જશે અને આ દેશ વહેલો-મોટો અહિંસા દ્વારા જ શાંતિ ને પ્રગતિ સાધશે; કારણ કે એના સ્વભાવમાં અવેરની ભાવના છે.

પ્રશ્ન : ૮—આટલા વર્ષો નહિ ને અંગ્રેજો શા માટે અત્યારે સ્વેચ્છાએ હિંદ છોડી જવાના નિર્ણય પર આવ્યા ?

ઉત્તર : ૮—હિંદ ઉપર શાસન ચલાવવાની અને હિંદને સુલતાની જે અંતઃકૂળતાઓ હતી તે દૂર થવા લાગી એટલે શાણા અંગ્રેજોએ તૂટી પડવાને બદલે ખસી જવાનું પસંદ કર્યું; આમ છતાં અંગ્રેજોની વિદાય માટેનાં કારણો બહુવાં જ હોય તો તે આ રહ્યાં:

(૧) વિશ્વયુદ્ધને અંતે બ્રિટન નબળું પડી ગયું. સામ્રાજ્ય સંચાલવા માટે જે શક્તિ જોઈ એ તે શક્તિ તેનામાં ન રહી. બીજી બાજુ હિંદનો અસંતોષ ઉગ્ર બન્યો અને સામનો કરવાની શક્તિ પણ વૃદ્ધિ પામી. બીજી બાજુ રશિયા અને અમેરિકાનું રાજકારણ એવી રીતે વિકસતું ગયું કે બ્રિટિશ સત્તાનું વર્ચસ્વ હિંદ ઉપર રહી શકે નહિ. રશિયાએ મધ્યપૂર્વ તરફ પોતાનો પાંખે લાંબાવ્યો, ત્યારે બ્રિટિશ સરકારને એવી ભીતિ ઉત્પન્ન થઈ કે રશિયા સાથે અથડામણ બંને તો હિંદ મદદગાર તો ન જ થાય; પરંતુ તટરથે ન રહે. બે હિંદને સંતોષી લેવામાં આવે તો

રશિયા હિંદનો સાલ ઉઠાવી શકે નહિ. હિંદ બ્રિટનની સુધે લલે ન આવે પણ સામા પશ્ચિમ તો ભળે જ નહિ. હિંદ સ્વતંત્ર થતાં મધ્યપૂર્વનાં રાજ્યો ઉપર પણ સારી અસર થાય અને રશિયાની સાગવજ ઓછી થાય. હિંદ અને ચીન મિત્રો બને તો આખા એશિયા ઉપર તેની અસર પડે અને પરિણામે એક એવું નૂતન સ્વાય ક્રે જે રશિયાનો હેઠલિકાસ અટકાવે.

બીજી બાજુ અમેરિકા બ્રિટનનું મિત્ર અને મહદગાર હોવા છતાં તે પણ પોતાના સાલ માટે હિંદની મુક્તિ ઇચ્છવા લાગ્યું. બ્રિટનને અબજો રૂપિયા આપ્યા પછી પણ તેના સાગવજના પ્રદેશમાં અમેરિકા ન પ્રવેશી શકે એ અમેરિકાને મંજૂર નહોતું. હિંદુસ્તાન ઉપરનું બ્રિટિશ શાસન હોય ત્યાં સુધી અમેરિકાને વેપારનું મોકલું ક્ષેત્ર મળે નહિ. બ્રિટનના સત્તાત્યાગની પાછળ અમેરિકાની પણ અસર હોવાનો સંભવ છે.

(૨) ગાંધીજીના પ્રસાવે અને પ્રયત્ને આ દેશમાં એક મોટું સંગઠન બાંધ્યું થયું અને તેણે બ્રિટિશ સત્તા સામે પડકાર ફેંક્યો. ૧૫૦ વર્ષથી શુલાભીમાં ઘોરતી પ્રજા બગી જોડી અને તેને સાન થયું કે આપણી પાસે હથિયાર નથી; છતાં જગતની મોટામાં મોટી સદ્ગતિનો સામનો આપણે કરી શકીએ એમ ઊંચે. પ્રજાની શક્તિના વિકાસની સાથેસાથ જ ગાંધીજી ચાલતા હતા. ૧૯૨૦-૨૨માં અસહકાર અને ૧૯૩૦-૩૨માં સત્યાગ્રહ સાથે આપ્યા. ૧૯૪૨માં તો 'હિંદ છોડો'નો પ્રચંડ નાદ ગાંધીજીએ પેદા કર્યો; તેને પરિણામે—

હિંદના એકથી બીજા છઠ્ઠા સુધી દાવાનળ ફાટી નીકળ્યાં. પૂર્વના મોરચે આઝાદ હિંદ હોજી પરાક્રમે કર્યાં. આ સમયે બ્રિટિશ સત્તાના અંત માટે એ જ કાળે તો સફળ ન થયું; પરંતુ તેના ઉપરથી હિંદના

એ પછી સરકારમાં વ્યાપેલો અસતોષ, નાવિકોનો બળવો, પ્રચંડ હડતાળો વગેરેએ એટલું બતાવી આપ્યું કે હવે બ્રિટિશ સરકાર અહીં સુખપૂર્વક રાજ્ય કરી શકે એમ નથી. અનાજની કટોકટી અને દેશની અશાંતિએ પણ શાસન સલામવાનું મુશ્કેલ બનાવ્યું.

(૩) બ્રિટનની મજૂર સરકારની યુક્તિચિન્તા પણ હિંદનો મલુવો બેઠો. હિંદ ઉપર સત્તા ટકાવી રાખવાની પરિસ્થિતિ નહોતી; છતાં સત્તા ઉપર હિંદુસર, મુસોલિની કે ચર્ચિલ હોત તો સાગીને ભૂંડા થતા સુધી તેઓ હિંદની સ્વાધીનતા સ્વીકારત નહિ. આ માટે બ્રિટનની મજૂર સરકારને અસિનંદન આપવા જ બેઠો.

કુનિયાનું કોઈ પણ કાર્ય કેવળ એક જ કારણે થતું નથી. અનેક કારણોના સમન્વયથી જ પરિણામ નીપજે છે. એટલું જો આપણે સ્વીકારીએ તો બ્રિટિશ સરકારે આજે જ સત્તા છા માટે છોડી તે સમજવાનું સરેલું બની જાય.

પ્રશ્ન : ૯—'હિંદનો ભેવી કેં નહિ ? નાટક અને ફિલ્મ બેમાં કયું સાર ?'

ઉત્તર : ૯—ફિલ્મ અને નાટક એ માણસના હૃદય ઉપર અસર કરનારી મોટી શક્તિઓ છે, તેની અવગણના થઈ શકે એવું હવે રહ્યું નથી. એટલું ખરું છે કે આ શક્તિઓએ લોકોનું કલ્યાણ, જેટલા પ્રમાણમાં કર્યું, તે કરતાં વધુ વધારે પ્રમાણમાં અકલ્યાણ કર્યું છે, પરંતુ એમાં ભોક્ષકલ્યાણ કરવાની તાકાત તો છે જ. એ તાકાતનો જ પ્રયોગ વિશેષ લાસ મળે એવો પ્રયત્ન થાય એ જરૂરી છે.

ફિલ્મ, નાટક અને પુસ્તક વિશે સમસ્યા સરખી જ અસિમાય આપવો પડે એવું છે. જેના વાચનથી માણસને હાનિ પહોંચે, એવા

માત્રનો સમૂળજો બહિષ્કાર આપણે પોકારતા નથી, તેમ ફિલ્મ વિષે બનતું બેઠ્યો. ફિલ્મ-નાટકનું સારાનરસાપણું લોકો સમજે એવાં વિવેચનો બહુ ઓછાં આવે છે; પરંતુ સમય જતાં એ આવશે જ. લોકોની માગણી અનુસાર વર્તમાનપત્રો આપે છે. એ માગણી વિવેચન માગશે, ત્યારે તે આખ્યા વિના છૂટકો નહિ થાય.

સરકાર અને બહાર સંસ્થાઓ સંસ્કારી અને પ્રેરણાદાયી ફિલ્મો ને નાટકોને પ્રોત્સાહન આપશે, ત્યારે સહેજ સાવધ રહીને ફિલ્મ-નાટક એવા જવામાં વધે નહિ રહે. આજે વધુ સાવધાની રાખવાની જરૂર છે.

પ્રશ્ન : ૧૮—સ્વરાજ્ય મળી ગયું છે; છતાં સંરક્ષણ માટે આપણે બેઠ્યો તેટલા તૈયાર નથી. એટલે એક રીતે બેતાં દરેકે ઐતિહાસિક બનવું રહ્યું. ત્યારે બીજી તરફ હિંદનું નવેસરથી પુનર્વિધાન થવાનું હોવાને કારણે સંસ્કૃતિ-સંરક્ષણને કારણે શિક્ષકો, બોધકો કે સુધારકોની પણ એટલી જ જરૂર છે. આ બેમાં વિશેષ મહત્ત્વ કોના ઉપર આપવું બેઠ્યો ?

ઉત્તર : ૧૦—મનેને સરખું જ મહત્ત્વ આપવું બેઠ્યો. એક પાત્ર બાબુની અવગણના આજે થાય, તો આપણે નબળા પડીએ. બે આપણું લક્ષ્ય લશ્કર વધારવા તરફ જ રોકાય, તો આપણી પ્રજા જંગલી બની બચ અને આપણે સંસ્કાર ને શિક્ષણ પાછળ પડી જઈ સંસ્કૃતિનો વિચાર છોડી દઈએ, તો આપણો દેશ ખરે પ્રશ્નજે એવા બેજમમાં મુકાય કે સંસ્કારશૂન્ય બેળવેલી સિંદ્રીઓ પણ છૂટાઈ બચ. બનેલું મહત્ત્વ સમજી બને બાજુ પ્રયત્નો થવા બેઠ્યો. આપણો દેશ એટલો વિશાળ છે અને આપણી

પ્રજાને એવા સંસ્કારો મળ્યા છે, કે એ બંને દિશાની પ્રગતિ સાધી જ શકાશે. જરૂર છે મારે ને તમારે તરત કામે લાગી જવાની.

પ્રશ્ન : ૧૧—ઈશ્વર છે ?

ઉત્તર : ૧૧—શી જરૂર પડી છે તમારે ઈશ્વરની ? બે તમે છો, હું છું, જગત છે, તો ઈશ્વર છે જ. આપણાથી એ જુદો નથી. આપણામાં ને સૌમાં એકસાથે જ એ છે. જીવનમાં દરેકજા એવો અનુભવ નથી થતો કે માણસની ઉપર બીજું કોઈ સત્તા ચલાવી રહ્યું છે ? આ બીજું કોઈ તે ઈશ્વર છે, કુદરત છે, વિશ્વનો નિયમ છે, જગતનું સંચાલક બળ છે. આપણાથી પર એવું કશું નથી અને છતાં બે છે તે માત્ર આપણામાં જ મર્યાદિત નથી. એ સર્વવ્યાપક છે; તેથી જ એના ઉપર કોઈની હક્કમત ચાલતી નથી અને એની હક્કમત સૌના ઉપર ચાલે છે. એ હક્કમત પણ કાયદાને આધારે ચાલે છે. આ કાયદાઓ સમજીએ તો સુખી થઈએ અને એની કૃપા હોય તો એને ઓળખી પણ શકીએ.

પ્રશ્ન : ૧૨—કાળાં બળર નિવારવાનો શો ઉપાય ? સામાન્ય માણસ એમાં શી રીતે ફાળો આપી શકે ?

ઉત્તર : ૧૨—બંને કાળાં બળર ન કરીએ, શક્ય તેટલા પ્રયત્ન એને હુતેજન મળે એવાં પગલાંથી દૂર રહીએ. જ્યાં કાળાં બળર બેઠ્યો ત્યાં સમસ્ત પ્રજા સામેનો એ દ્રોહ છે એમ સમજીને તેને છતું કરીએ. આટલું થાય તો કાળાં બળર અટકે. સામાન્ય માણસ આટલું કરે, તો બાકીનું કરવાની સરકારને ફરજ પડે જ.

સંસ્થા-સમાચાર

‘અખંડ આનંદ’ના વાચકોને ‘સંસ્કૃત સાહિત્ય’ની અનેવિધ પ્રવૃત્તિઓનો નિર્મિત પરિવેશ મળી શકે એ હેતુથી ૬૨ અઠવા આ પ્રસારે ‘સંસ્થા-સમાચાર’ ગ્રાહકવાર નહીં હશે’ એ આ પહેલા અઠવા સામાન્ય પરિચય છે હવે પછી પ્રસાર થતા પુસ્તકો વિશે માહિતી પણ આપવામાં આવશે.

‘સંસ્કૃત સાહિત્ય’ને ૧૯૪૧મા ૬૦૮ થયા પછી તે એક જાહેર સંસ્થા બની હોવાથી મદાયજનરતની પ્રવૃત્તિ ‘ગીધું’ દિન તેમાં સહગમેલું છે.

સને ૧૯૪૦ના જાન્યુઆરીમાં રવામીજના અવસાનથી સંસ્થાને બારે ખેડ પડી ત્યાપછી સદાશીની મુસીબતોને લીધે ઘણી મુશ્કેલીઓ વચ્ચે પણ દુરરીઓએ તેમનું કાર્ય ચાલુ રાખ્યું છે તથા વિવિધ દિવાઓમાં પ્રવૃત્તિઓના નકોલો પ્રચાર કરવાનો વ્યાયકિત પ્રયત્ન કર્યો છે.

અર્થોપયોગી સાહિત્યકોષ

‘પ્રવૃત્તિઓના વિચારનું જાણવાએમ અમ ‘સર્વોપયોગી સાહિત્યકોષ’ની રચના તથા પ્રકાશન છે આધુ ભણેલા અને તાજું જ વાચતાવખતા ક્ષીએલા પુખ્ત વયના જનસમુદાયને સલામત થવાના મુખ્ય દષ્ટિનિદુશી જ આ ‘કોષ’ રજૂ કરવામાં આવી છે. આ કોષની પુસ્તકો ઓછા તથા જાળોને પણ ઉપયોગી નીવડે; કારણ કે આ પુસ્તકો ખેડા અક્ષરમાં છાપવામાં આવે છે. વળી આપણી સંસ્કૃતના વિશિષ્ટ માન્યતા વાચકો માહિત્યાર યાવતે લક્ષમાં રાખીને જ આ પુસ્તકોના વિષયો પસંદ કરવામાં આવે છે લગભગ દરેક પ્રકારના ખાસ ચિત્રોથી સુશોભિત કરવામાં આવે છે.

આ કોષની સ પાઠક થી મોહનલાલ સોપાનને જાણીતા પ્રતિષ્ઠિત લેખકોને સારા સહકાર મળ્યો છે આ કાર્યને અગ્રે થી સોપાનને પણ ઘણા નામકિત લેખકોના સમામમમાં આવવાનો સુયોગ આપ થયો છે. આ સુયોગ અવિધ્યમાં સંસ્થા માટે

વધુ ઉપયોગી નીવાવાની આશા છે અત્યાર સુધીમાં આ કોષની પહેલી યોજના દ્વારા નીચેના અક્ષર પુસ્તકો જાહેર પ્રગતિ મળી ચૂક્યા છે

૧૦ પુસ્તકો

૧	પ્રકાશના પગલા	૦-૧૦
૨	ગાળની ડગલી	૦-૧૦
૩	હાથનગમ	૦-૧૦
૪	જીવનની કલા	૦-૧૦
૫	જગતમાં જાણવા જેવું	૦-૧૦
૬	જીવનપરિવર્તન	૦-૧૦
૭	ધર્મિકાસને અનુવાને	૦-૧૦
૮	મામડું ભોતે છે	૦-૧૦
૯	ગૃહજીવનની કલા	૦-૧૦
૧૦	ગૃહજીવનના દરમો	૦-૧૦
૧૧	મારો ભારતદેશ	૦-૧૦
૧૨	આરોગ્યસાધના	૦-૧૦
૧૩	ભગવાનના છોરો	૦-૧૦
૧૪	સાહસકથાઓ	૦-૧૦
૧૫	ચતુરાતાના સેવકો	૦-૧૦
૧૬	પદસાર્થના પેથ ભા. ૧લો	૦-૧૦
૧૭	" " ભા. ૨લો	૦-૧૦
૧૮	ગીતકોશીને બીજા નાટકો	૦-૧૦

આ કોષની બીજી યોજના માટે પ્રયત્નો રજૂ થઈ ગયા છે અને તેના પ્રથમના બે પ્રકારો ૧-૨ ‘મામરચના’ નામે પ્રકટ થઈ ગયા છે આ બીજી યોજનાના પ્રકારોમાં ઘણા નવા વિષયો તથા બીજા જાણીતા લેખકોના સંભવિત કરવાની અમારી અભિલાષા છે એ પુસ્તકો તથા લેખકોની હકીકત નહીં યગે તેમનેમ તેની જાણ

વખતોવખત ગ્રાહકોને કરવામાં આવશે. હવે પછીના
બાર મહિનામાં આ બીજી શ્રેણીનાં બાકીનાં સોળ
પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કરવાની અમારી ધારણા છે.

આમ સાહિત્યશ્રેણી

આ શ્રેણી સંસ્કૃત મોડું સાહસ હોઈ
ચુસ્તતામાં બીનહરિદ્ છે. પ્રમાણભૂત ગ્રંથો તથા
લખવા સાહિત્યની ખિસ્સામાં રહી શકે એવા
નાના કદની આવૃત્તિઓ આ શ્રેણી દ્વારા
આપવાનો અમારો આ પ્રયાસ છે. નીચલા ચરના
તથા મધ્યમ વર્ગના માટે એ એક આશીર્વાદરૂપ
ચર્ચાપરશે એમ અમે માનીએ છીએ; કેમ કે
ખિસ્સા-આવૃત્તિઓથી પોતાનું નાનું પુસ્તકાલય
પણ ઓછા સાધનવાળાઓ પણ ઊભું કરી શકશે.
આ શ્રેણીમાં અત્યાર સુધીમાં ૫૬ પુસ્તકો તો
બહાર પડી ચૂક્યાં છે. નીચે આપેલી યાદી હિપરથી
આ પુસ્તકોની વિવિધતા તથા તેમના બહોળા
વિષયોની માહિતીની વાચક બંધુઓને જાણ્યુ થશે:

પ્રગટ થયેલાં પુસ્તકો

૧	ધીરા ભગતનાં પદો	૦-૪
૨	ભોજ ભગતના ચાળખા	૦-૬
૩	શિવમહિમ્નસ્તોત્રમ્	૦-૩
૪	શ્રમણ નારદ ને પાંડુ ઝવેરી	૦-૩
૫	તંત્રની સાધના	૦-૪
૬	ગીતાસાર	૦-૪
૭	ગીતાપોથી	૦-૬
૮	ગીતાસંકલન	૦-૩
૯	પ્રેમપન્થ-૧	૦-૩
૧૦	મણિરત્નમાળા	૦-૧
૧૧	જ્ઞાન અને કર્મ	૦-૩
૧૨	પરમ પુરુષાર્થ	૦-૬
૧૩	આર્થ, બોદ્ધ ને જૈન ધર્મના મૂળ સિદ્ધાંતોનો સમન્વય	૦-૩
૧૪	નારદનાં મહિત્તસૂત્રો	૦-૨
૧૫	જ્ઞાનનાં ઝરણાં	૦-૨
૧૬	બેઅધ્યાત્મી ગીતા	૦-૩
૧૭	શ્રીરામકૃષ્ણ વાર્તાલાપ	૦-૬

૧૮	શ્રીરામકૃષ્ણ હિપદેશ	૦-૫
૧૯	વિચારસૂચીદ્ય	૦-૩
૨૦	કણ્ડાભરણમ્	૦-૩
૨૧	હિચ્ચ છવન	૦-૩
૨૨	ધ્યાન અને નિશાન	૦-૩
૨૩	હિતરમીતા	૦-૬
૨૪	ચદાલસા અને અલક	૦-૫
૨૫	મનને	(ખજાસ છે.)
૨૬	સુદામાચરિત્ર	૦-૩
૨૭	ભક્ત રાહિદાસ	૦-૩
૨૮	સ્વામી રામતીર્થ (કિશોરો માટે)	૦-૪
૨૯	સતી સાવિત્રી	૦-૩
૩૦	જેસલ ને તોરણ તથા જલધર ને ગોપીચંદ	૦-૩
૩૧	મેનાવતી ને ગોપીચંદ તથા મર્ત્યહરિ ને વિક્રમ	૦-૩
૩૨	ભક્તરાજ હનુમાન	૦-૬
૩૩	શ્રીમત્ શંકરાચાર્ય (ચરિત્ર)	૦-૩
૩૪	શ્રી તૈલંગસ્વામી	૦-૩
૩૫	બાળકોના વિવેકાનંદ	૦-૪
૩૬	ભગવાન છુદ્ધ	૦-૪
૩૭	અખજી બાપા	૦-૪
૩૮	સંત કબીર	૦-૩
૩૯	નાનભદ્ર બાપા	૦-૩
૪૦	દુષ્યંત ને શકુંતલા ને બીજી વાતો	૦-૬
૪૧	ધાવજીની ધાર ને બીજી વાતો	૦-૩
૪૨	કાળમુખી ને બીજી વાતો	૦-૩
૪૩	સમ્રાટ શ્રેણિક ને દેવી નંદા	૦-૩
૪૪	દેરીની મોસમ ને બીજી વાતો	૦-૫
૪૫	અણોળે ને નવું રેલવે સ્ટેશન	૦-૪
૪૬	છવનનો મર્મ	૦-૬
૪૭	નવજવાન	૦-૪
૪૮	અર્હિસાનું રહસ્ય	૦-૪
૪૯	એ શુદ્ધ પુરુષ	૦-૪
૫૦	આશાને અન્નવાળે	૦-૪
૫૧	શ્રીમતોનો સડો	૦-૪
૫૨	જ્યોત્સના	૦-૬
૫૩	સેનેરી ચૂચનો	૦-૬

૫૪ ક્ષત્રિય ઔષધી	૮-૬	૨ સ્તોત્રસમૂહ	૦-૧૦
૫૫ દરરો	૦-૬	૩ સર્વ વેદાત સિદ્ધ તસાર સમૂહ	૧-૪
૫૬ ચૂલ્કા ઔષધી	૦-૩	૪ વિવેકચૂડામણિ	૦-૧૨

આ શ્રેણીમા એકદર ૧૫૦ નેટલા પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કરવાનો અમારો ઇત્દા છે. હવે મહિને આ શ્રેણીમા બેત્રણ પુસ્તકો બહાર પડે છે એટલે હવે પછી પ્રકટ થનારા પ્રકાશનોની જાણ સૌ ઠાઈને આ માસિક દ્વારા કરવામા આવશે.

૫ અવધૂત ગીતા	૧-૦
૬ અષ્ટાવક ગીતા	૦-૮
૭ વિદુરનીતિ	૦-૧૨
૮ જ્ઞાનમુક્તિવિવેક	૧-૪

ઉપનિષદો

અન્ય નવા પ્રકાશનો

સરથાએ અમારે પ્રસિદ્ધ કરેલા પુસ્તકો પૈકી ખલાસ થઈ જવાથી, પ્રમાણભૂત મથોના પુનર્મુદ્રણ પ્રસિદ્ધ કરવા ઉપરાંત, સામાન્યતયા નવા અને ઉપયોગી પ્રકાશનો હિમેરવા તરફ પણ ખતલું ધ્યાત અપાયુ છે.

ખાસ કરીને અમલતુ અને પ્રમાણભૂત ધાર્મિક પુસ્તક સૌ ઠાઈને સહેલાઈથી મળે એવો પ્રયત્ન કરવાનો સરથાના દૂરનીઓનો ઇત્દા છે. આ ઇત્દાના મુજબ તાત્કાલિકમા નીચેના પ્રકાશનો પ્રસિદ્ધ કરવામા આવ્યા છે.

અન્ય પ્રકાશનો

૧-૪ શ્રીમત્ શકરાચાર્યના પુસ્તકો

૧ શતશ્લોકી ને બીજા ચાર રત્નો ૦-૧૨

૯ એકાદશ ઉપનિષદ	૨-૮
૧૦ બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ	૧-૮
૧૧ સૌ ઉપનિષદો	૪-૦

ગુજરાતના જાણીતા પ્રાચીન કવિઓ તથા લેખકોના પ્રકાશનો સબધમા પણ મોગ પ્રયત્ન કરીને નીચેના પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કરવામા આવ્યા છે —

૧ અખાતી વાણી	૩-૦
૨ મીરાં ને નરસિંહ	૦-૧૨
૩ ગુજરાતની ગરબો	૧-૦
૪ હીરાને સાગર	૪-૮
૫ પરિચિત પત્રસમૂહ	૧-૧૨
૬ જોખાહરણ	૦-૮

૧૧૪

‘ચોજન ૨’

લેખક :

મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી

ચોજન :

શ્રી. વાલજી ગોવિંદજી દેસાઈ

આ સંસ્થા તરફથી ગાંધીજીની સંમતિ સાથે શ્રી. વાલજીભાઈએ ચોજનું ‘પ્રેમપંથ [૧]’ અગાઉ પ્રસિદ્ધ થઈ ગયું છે. એમાં ગાંધીજી લખે છે : ‘આ સાર હું વાંચી ગયો છું. સાર છતાં ખૂબી એ છે કે તેમાં મને કંઈ અધૂરાપણું લાગ્યું નથી.’ ગાંધીજીનું ‘અણ’ પ્રમાણપત્ર મેળવનાર શ્રી. વાલજીભાઈ તરફથી સંસ્થાને અને ‘અણ’ આપનારના વાચકોને આ ખીજ પ્રસાદી મળે છે તે ખરેખર સદ્ભાગ્યની નિશાની છે.

શ્રી. વાલજીભાઈ વર્ષો સુધી ગાંધીજીના અંતેવાસી રહ્યા છે. ગાંધીજીના જીવનને અને વિચારને બહુતાર તથા આપનાર જે થોડાક વિદ્વાનો છે, તેમાં શ્રી. વાલજીભાઈનું માન મધ્યે રચાન છે. તેથી પ્રખર પરિત છતાં શાસ્ત્રોના સાગરમાંથી સામાન્ય જનસમૂહ માટે ગાગર ભરી લાવે છે. એમણે જ લખ્યું છે : ‘ગાંધીજીનું લખાણ સાગર છે. એ સાગરમાંથી આ માટી ગાગર મેં ભરી છે. એનું જીવનજળ કોઈ પાકડને લાવશે તો ખીજ ગાગર પણ ભરાશે.’

અમને તો પૂરી સદ્ગતિ છે કે આ જીવનજળ સચ્ચ માનવજાતને આરોગ્યનું દાન કરનાર ને વિવિધ તાપને હરનાર છે. શ્રી. વાલજીભાઈએ ગુજરાતના આત્મસમુદાય ઉપર ખરેખર ઉપકાર કર્યો છે.

‘અણ’ આપનારને પ્રથમ અંક ગાંધીજીની જીવનકથાનાં પાનાંથી શરૂ થાય છે એ શુભ ચિહ્ન છે. આજના વસ્ત જનતાને સાંતિનો સંદેશ આપનાર અને પ્રેમનો પંથ ખલાવનાર ગાંધીજીની જીવનકથાનાં આ પાનાં એમની સંમતિથી જ લખાયેલાં છે. ‘નવજીવન દૂર’ના સંસ્થાલોકે સંસ્થાને આ પ્રસિદ્ધ કરવાની રજા આપીને ઉપકાર કર્યો છે. ‘અણ’ આપનારના વાંચકો એમાંથી પ્રકાશ અને પ્રેરણા મેળવે એમ હૃદયથી ધીએ.

‘ગાંધીજીની આત્મકથા’

૧

‘માત.પિતા’

....મારા દાદા....ઉત્તમચંદ અથવા

જોતા ગાંધી. ટેલીલા હશે એમ લાગે છે. તેમને રાજખટપટને દંધે પોરબંદર છોડવું પડેલું ને જૂનાગઢ રાજ્યમાં આશ્રય દંધેલો. તેમણે નવાખસાહેબને સહાય ડાખે હાથે કર્યો. કોઈએ આ દેખાતા અવિનયનું કારણ પૂછ્યું તો જવાબ મળ્યો : ‘જમણો હાથ તો પોરબંદરને દેવાઈ ચૂક્યો છે.’

‘જોતા ગાંધીના પાંચમા દીકરા’ કરમચંદ અથવા કબા ગાંધી....તે મારા પિતાશ્રી. પોરબંદરનું કારભારું છોડ્યા પછી.

પોતે રાજસ્થાનના કોર્ટમાં સમાસદ હતા. પછી રાજકોટમાં અને થોડો સમય વાંકાનેરમાં દીવાન હતા.

કબા ગાંધીને....છેલ્લાં પત્ની પૂતળીબાઈથી એક દીકરો ને ત્રણ દીકરા થયા. તેમાંનો છેલ્લો હું. પિતા કુટુંબપ્રેમી, સત્યપ્રિય, શૂરા, ઉદાર પણ કોવીં હતા. કંઈક વિપત્તિને વિષે આસક્ત પણ હશે.... તે લાંચરૂં દૂર ભાગતા, તેથી શુદ્ધ ન્યાય આપતા એવું....વાચકા હતા....એક વેળા કોઈ પ્રાંતના સાહેબે રાજકોટના ઠાકોરસાહેબનું અપમાન કરેલું તેની સામે તે થયેલા. સાહેબ ગુસ્સે થયા, કબા

ગાંધીને માફી માગવા દૂરમાવ્યું. તેમણે માફી માગવાની ના પાડી તેથી થોડા કલાક હાજતમાં પણ રહેલા છતાં તે ન ડગ્યા, તેથી અને સાહેબે તેમને ડાડી દેવાનો હુકમ કર્યો.

પિતાશ્રીએ દ્રવ્ય એકઠું કરવાનો લોભ કદી નહોતો રાખ્યો.

પિતાની ઠેગવણી ઠેગળ અનુભવની હતી.. છતાં વ્યવહારજ્ઞાન એવા જાયા પ્રકારનું હતું કે જીણામાં જીણા પ્રશ્નોના ઉકેલ કરવામાં કે હજાર માણસોની પાસે હામ લેવામાં તેમને મુશ્કેલી ન આવતી. ધાર્મિક ઠેગવણી નહિ જેવી હતી, પણ કયા વગેરે સાંભળીને જે ધર્મજ્ઞાન અસંખ્ય હિંદુઓને સહેજ મળી રહે છે તે તેમને હતું છેવટના વર્ષમાં તેમણે ગીતાપાઠ શરૂ કર્યો હતો અને શાજ થોડા સ્થોકો પૂજાને સમયે જાએ સ્વરે પાઠ કરી જતા.

માતા સાધ્વી સ્ત્રી હતી એવી મારા ઉપર છાપ રહેલી છે તે બહુ ભાવિક હતી પૂજાપાઠ વિના કદી ન જમે હવેલીએ હમેશાં જાય હું સમજણો થયો સ્વાસ્થી તેણે કદી ચાતુર્ભાસ છોડ્યા હોય એવું મને સ્મરણ નથી કઠણમાં કઠણ મનો તે આદરતી અને નિર્નિર્દેશ પૂરાં કરતી લીધેલાં મત માંદી પડે તો પણ ન જ છોડે ચાતુર્ભાસમાં એકટાણા કરવા એ તો તેને સામાન્ય વાત હતી એક ચાતુર્ભાસમાં તેણે ધાણ્યાં પારણા કરેલા બેતણુ સામટા ઉપવાસ એ એને મન નજવી વાત હતી એક ચાતુર્ભાસમાં તેણે એવું મત હતું કે સૂર્યનારાયણનાં દર્શન કર્યો પછી જ જમાય. [એટલે] અમે સામુ જોઈ રહીએ

કે ક્યારે સૂર્ય દેખાય ને ક્યારે મા જમે. એવા દિવસો યાદ છે કે જ્યારે સૂર્યને અમે જોઈએ, ને 'બા, બા, સૂરજ દેખાયો,' કહીએ, પણ બા ઉતાવળી ઉતાવળી આવે ત્યાં તો સૂરજ ભાગી જાય 'કઈ નહિ, આજ નરસીમમાં ખાવાનું નહિ હોય,' કહી પાછી જાય, ને કામમા ગૂંથાઈ જાય.

માતા વ્યવહારકુશળ હતી દરબારી ખરી વાતો જાણે રણવાસમાં તેની બુદ્ધિનો આક ઠીક મુકાતો. હું બાળક હોઈ કોઈ કોઈ વેળા મને મા દરબારગઢમાં સાથે લઈ જતી. બામાસાહેબની સાથે યતા સવાહો મને કટલાક હજી યાદ છે.

આ માતાપિતાને ત્યાં હું સવત ૧૯૨૫ના ભાદરવા વદ ૧૨ને દિવસે, એટલે સને ૧૮૯૯ના ઓક્ટોબરની ૨૭ તારીખે, પોરબદર અથવા સુદામાપુરીમાં જન્મ પામ્યો.

બચપણ પોરબદરમાં જ ગયું કોઈ નિશાળમાં મને મૂકવામાં આવેલો, [ત્યાં] મુરંદેલીથી થોડા પાડા શીખેલા.

૨

બચપણ

પોરબદરથી પિતાશ્રી રાજકોટ ગયા ત્યારે મારી ઉમ્મર સાનેક વર્ષની હશે. રાજકોટની ગાર્મટી શાળામાં મને મૂકવામાં આવ્યો. [ત્યાથી] પરાની નિશાળમાં ને ત્યાથી હાઈસ્કૂલમાં. ત્યાં લગી મેં કોઈ પણ વેળા, શિક્ષકોને છેતર્યાનું મને સ્મરણ નથી, નથી કોઈ મિત્રો કર્યાનું સ્મરણ. હું અતિશય શરમાળ છોકરો હતો.

હાઈસ્કૂલના પહેલા જ વર્ષનો એક

ખનાવ નોંધવા યોગ્ય છે....ઇન્સ્પેક્ટર
બ્રહ્મસ નિશાળ તપાસવા આવ્યા હતા.
તેમણે....છોકરાઓને પાંચ શબ્દ લખાવ્યા,
તેમાં એક શબ્દ 'કેટલ' હતો. તેને જોડણી
મેં ખોટી લખી. માસ્તરે મને પોતાના
ખૂટને આણી મારી. ચેતવ્યો, પણ હું શાનો
ચેતુ? મને એમ ભાસે. ન શક્યું કે માસ્તર
મને સામેના છોકરાની પાટીમાં જોઈ લઈ
જોડણી સુધારવાનું કહે. માસ્તર તો અમે
એકબીજામાં, ચોર, ન કરીએ એ જોતા
હતા એવું મેં માનેલું. બધાના પાંચ શબ્દ
ખરા પડ્યા ને એકલો હું ઠોઠ ઠયો. મારી
'મૂખાઈ' મને માસ્તરે પાછળથી સમજાવે,
પણ મારા મન ઉપર તે સમજૂતીની કશી
અસર ન થઈ. મને ખોજ છોકરાઓમાંથી.
ચોર, કરતાં કંઈ ન આવડ્યું.....

ખંજળે ખનાવ મને યાદ રહ્યા છે.
...પિતાશ્રીએ ખર્ચદેહું એક પુસ્તક મારી.
તે ચડ્યું. એ 'શ્રવણપિટલ કિત નાટક.'
...તે હું અતિશય રસપૂર્વક વાંચે ગયો.
એ જ દિવસોમાં કાચમાં ચિત્ર દેખાડનારા....
પાસેથી શ્રવણ માત પિતાને કાવડમાં બેસાડી.
યાત્રા કરવા લઈ જાય છે એ દરશ્ય પણ
મેં જોયું. ખન્ને વસ્તુને મારા ઉપર ઊડી
છાપ પડી. મારે પણ શ્રવણ જેવા થવું
એમ મનમાં થાય. શ્રવણના મૃત્યુસમયનો
તેનાં માત પિતાનો વિલાપ હજી યાદ છે.
એ લલિત છંદ મેં તો વાળમાંથી ઉતાર્યો.

ખંજી મેં હરિશ્ચંદ્રનું નાટક જોયું.
એ ફર, ફર. જોવાનું મન થાય. એમ
વારંવાર જવા તો ઠાણુ દે? પણ મારા
મનમાં એ નાટક સેંકડો વખત ભજવ્યું
હશે. હરિશ્ચંદ્રનાં સ્વપ્નાં આવે. એના જેવા

સત્યવાદ. બધાં કાં ન થાય?—એ ધૂન
ચાલે. હરિશ્ચંદ્રના ઉપર પડે. તેને
વિપત્તિઓ ભોગવે. ને સત્યનું પાલન
કરવું એ જ ખરું સત્ય.

૩

બાળવિવાહ

....૧૩ વર્ષની ઉંમરે મારા વિવાહ
થયા એને. નોંધ લેતાં અઠળામણ થાય છે.
આજે મારી નજર આગળ ખાર તેર
વર્ષનાં બાળકો પડ્યાં છે તેમને જોઈ હું
ને મારા વિવાહનું સ્મરણ કરું છું ત્યારે
મને મારા ઉપર દયા છૂટે છે, અને
બાળકોને મારા જવું દુર્દશામાં. ખચ્ચાને
સારુ સુખારકબાદી આપવાની ઇચ્છા થાય
છે. બાળવિવાહના સમર્થનમાં એક
પણ નૈતિક દંડ મને નથી સૂઝે શકતો.....

મારા ભેળા જ જના વિવાહ
ઉઠેલવાના હતા તે મારા મોટા ભાઈને
તથા મને રાજકોટથી પોરબંદર લઈ
જવામાં આવ્યા.

પિતાશ્રી દીવાન છતાં નાકર. વળે
રાજપ્રિય, એટલે વધારે પરાધીન.
ઠાકોરસાહેબ છેલ્લે ધડ, સુદ, જવા ન
દે. છેવટે...જવા દીધા ત્યારે ખાસ ટપ્પા
ગાઠવ્યા અને એ જ દિવસ અગાઉ મોકલ્યા.
પણ—પણ દેવે ખોળું જ ધારેલું. રાજકોટથી
પોરબંદર ૬૦ ગાઉ છે. ગાડાવાટે પાંચ
દિવસનો રસ્તો હતો. પિતાશ્રી ત્રણ
દિવસમાં આવ્યા. છેલ્લે મજલમાં ટાંગો
બધો વળ્યો. પિતાશ્રીને સખ્ત વાગ્યું.
વિવાહમાં. તેમનો અને અમારો અર્ધો
રસ ગયો. પણ વિવાહ તો થયા જ.....

વરવહુ ત્યારથી જ સાથે રહેતાં થયાં
 ધીમે ધીમે એકબીજાને ઓળખતાં
 થયાં, બોલતાં થયાં અમે બને સરખી
 ઉમ્મરનાં છીએ મેં તો ધણીપણ આદ્ય.

૪

• ધણીપણ

.. જો મારે એકપત્નીવત પાળવું
 જોઈએ તો પત્નીએ એકપતિવત પાળવું
 જોઈએ, આ વિચારથી હું અદેખો ધણી
 બન્યો. 'પાળવું જોઈએ' માંથી 'પણાવવું
 જોઈએ' એ વિચાર ઉપર આવ્યો, અને
 પળાવવું જોઈએ તો માટે ચોક્કસ રાખવી
 જોઈએ મારી સ્ત્રી હમેશાં ક્યાં નય છે
 એ મારે બધું જ જોઈએ, તેથી મારી
 રજા વિના ક્યાં જવાય જ નહિ આ
 વસ્તુ અમારી વચ્ચે કું ખડક ઝડપડાવું મૂળ
 થઈ પડી. રજા વિના ક્યાંય ન જવાય એ
 તો દેદ જ થઈ. પણ કરતુરખાઈ એવી દેદ
 સહન કરે એમ હતી જ નહિ છુછા યાય
 ત્યાં જરૂર મને પૂછવા વિના બપ. ખાએ
 જ છૂટ લીધી તેને હું નિર્દોષ માનું છું. એક
 બાળા જના મનમાં પાપ નથી એ દેવદર્શને
 જવા ઉપર કે દોઈને મળવા જવા ઉપર
 દાખ દેમ સહન કરે? જો હું તેના ઉપર
 દાખ મુકું તો તે મારા ઉપર કાં ન મૂકે?
 આ તો હવે સમજાય છે.

પણ વાંચનાર એમ ન માને કે અમારા
 ઘર સસારમાં ક્યાંય મીઠાશ નહોતી મારી
 વક્તાવું મૂળ પ્રેમમાં હતું હું બધું, તે
 બધું અને અમે બને એક બીજામાં
 આત્મપ્રેત રહીએ એ ભાવના હતી. બાને
 એ ભાવના હતી એવું મને માન નથી. તે

નિરક્ષર હતી.. તેને પોતાના અજ્ઞાનનો
 અસતોષ નહોતો. તેને બણાવવાની
 મને ઘણી હોશ હતી પણ મારી
 વિષયવાસના મને બણાવવા ક્યાંથી દે?
 એક તો મારે પરાણે બણાવવું રહ્યું, તે પણ
 રાત્રે એકાંતે જ થઈ શકે વડીલોના દૃષ્ટતા
 તો સ્ત્રીના બધી જોવાય જ નહિ, વાત તો
 યાય જ શાન્તી? કાઠિયાવાડમાં સાજ
 કાઢવાનો નકામો અને જગલી રિવાજ
 હતા, આજે પણ છે. તેથી
 જુવાનીમાં મેં બણાવવાના પ્રયત્નો કર્યા
 તે બધા લગભગ નિષ્ફળ ગયા બ્યારે હું
 વિષયની લાંબમાંથી બચ્યો ત્યારે તો હું
 બહાર જીવનમાં ઝપવાવી ચૂક્યો હતો,
 એટલે બહુ વખત આપી શકું એવી મારી
 સ્થિતિ નહોતી રહી પણ જો મારે પ્રેમ
 વિષયવાસનાથી દૂષિત ન હોત તો આજ
 બા વિદુષી સ્ત્રી હોત શુદ્ધ પ્રેમને
 કઈ જ અશક્ય નથી...

હું મારી સ્ત્રી પરત્વે વિષયાસક્ત
 હતો. આ આસક્તિની જ સાથે જો
 મારામાં કર્તવ્યપરાયણતા ન હોત તો
 રાગથી પીડાઈ મૃત્યુને વશ થયો હોત,
 અથવા જગતમાં વૃથા જીવતો હોત.
 [આ કર્તવ્યપરાયણતાથી હું પ્રભાણમાં
 બચી ગયો. આમ બચવાનું] બીજું પણ
 એક [કારણ] પ્રોધવા જેવું છે જની
 નિષ્ઠા સાચી હોય તેને પ્રણ જ ઉગારી લે
 છે હિંદુ સસારમાં બાળક વરવધૂને
 માળાપ લાખો વખત સાથે રહેવા દેતાં
 નથી એટલે ૧૩ થી ૧૬ વર્ષની ઉમ્મર
 દરમિયાન અમે છૂટક છૂટક મળી ત્રણ
 વર્ષથી વધારે કાળ સાથે નહિ રહ્યા

હોઈએ. પછી ૧૮ વર્ષની ઉંમરે તો હું
વિધાયત ગયો, એટલે એ સુંદર ને લાંબો
વિધાગ આવ્યો. વિધાયતરે આવેને પણ
સાથે તો છએક માસ જ રહ્યાં હોઈયું,
તેટલામાં વર્ષ દક્ષિણ આફ્રિકાડું તેડું
આવ્યું. દરમ્યાન હું સારી પેઠે જગૃત
થયો હતો.

૫

હાઈસ્કૂલમાં

....વિવાહનું પરિણામ એ આવ્યું કે
‘મારું’ એક વર્ષ નકામું ગયું.....પણ
મારો અભ્યાસ ચાલુ રહ્યો.પાંચમા
તથા છઠ્ઠા ધોરણમાં અનુક્રમે ચાર રૂપિયા
ને દશ રૂપિયાનો શિષ્યવૃત્તિ પણ મળ્યો.
એ વૃત્તિઓ જે સોરઠ પ્રાંતના હોય તેમાં
પહેલું પદ ભોગવે તેને સારુ હતું.
પચાસેક.....ના વર્ગમાં તે કાળે સોરઠના
વિદ્યાર્થી કેટલા હોય?

....મારા વર્તન વિષે મને બહુ યાદ
હતું. વર્તનમાં ખોડ આવે તો મને
રડવું જ આવે. શિક્ષકને કપેલા આપવો
પડે એવું મારે હાથે કંઈ પણ થાય
અથવા શિક્ષકને તેવું ભાસે એ મને અસહ્ય
થઈ પડે.

‘હું સાતમા ધોરણમાં હતો ત્યારે’
દોરાબજી એલ્લજી ગેમ્સ હેડમાસ્તર
હતા.તેમણે ઉપસા ધોરણના વિદ્યાર્થી-
ઓને સારું કસરત-ક્રિકેટ ફરજિયાત કર્યો
હતાં. મને તેનો અણગમો હતો.ફરજ
પડે તે પહેલાં હું ‘કસરત’માં ગયો જ
નહોતો.

હતાં કસરતમાં ન જવાઈ. મને

તુકસાન ન થયું.તેનું કારણ એ, કે
પુસ્તકમાં ખુદસં. હવા ખાવા ફરવા જવાનું.
ભલામણ વાંચેદ. તે મને ગમેલી, ને તેથી
ફરવા જવાનું. ટેવ મને પડી. હતું.ફરવું
એ પણ વ્યાયામ તો છે જ, તેથી. મારું
શરીર કસાયેલું બન્યું.

‘કસરતના’ અણગમીનું ‘એક’
કારણ પિતાજીનું સેવા કરવાનું. તે
ધ્યાન હતું. નિશાળ બંધ થાય કે તરત ઘેર
પહોંચે. સેવામાં પડી. જતો. કસરત
ફરજિયાત થઈ ત્યારે આ સેવામાં વિદ્ય
પડ્યું. પિતાજીનું સેવા કરવાને ખાતર
કસરતનું. માફી મળવી. જોઈએ એવી.
વિનંતિ કરી. પણ ગેમ્સાહેબ શાના
માફી આપે?

એક શનિવારે નિશાળ સત્રારનું. હતું.
સાંજે ૪ વાગ્યે કસરતમાં જવાનું હતું.
મારું પાસે ધડિયાળ નહોતું. આંકાશમાં
વાઢળાં હતાં, તેથી.હું છેતરાયો. કસરતમાં
પહોંચું ત્યાં તો બધા જતા રહ્યા હતા.
બોજે દિવસે ગેમ્સાહેબે ‘ગેરહાજરીનું’
કારણ પૂછ્યું. મેં તો જે હતું તે કારણ
ખતાવ્યું. તેમણે તે સાચું ન માન્યું ને મારો
એક આનો.દંડ થયો. હું ખોટો થયો!
મને અતિશય દુઃખ થયું. ‘હું ખોટો
નથી.’ એ કેમ સિદ્ધ કરું? કંશી ઉપાય
ન રહ્યો. મનમાં ને મનમાં સમસમી
રહ્યો. રાયો. સમજ્યો કે સાચું બોલનારે કે
સાચું કરનારે ગાફેલપણ ન રહેવું જોઈએ.
આવી ગફેલત મારા લણતરના સમયમાં
આ પહેલી અને છેલ્લી હતી. મને આંખું
સ્મરણ છે કે છેવટે હું એ દંડ માફ
કરાવ્યો. શક્યો હતો.

કસરતમાથી તો સુકિત મેળવી જ,
... પિતાશ્રુતો • કાગળ હેડમાસ્તરને
મળવાથી સુકિત મળી.

....એક ભૂલની સન્ન* હું આજ લગી
ભોગવી રહ્યો છું બહુતરમાં અક્ષર સારા
લખવાની જરૂર નથી એવો ખોટો ખ્યાલ
મારામાં છેક વિલાયત ગયો ત્યાં સુધી
રહ્યો. પછી [બીજાના] મોતીના દાણા,
જેવા અક્ષર ભેગા ત્યારે હું...પસ્તાયો.
મેં જ્યેષ્ઠ કે નહારા અક્ષર એ અધૂરી
કેળવણીની નિશાની ગણાવી બેઠ્યો.
પાછળથી અક્ષર સુધારવા પ્રયત્ન કર્યો,
પણ પાકે ધડે કંઈ કાંઠા ચડે?

....સારા અક્ષર એ વિદ્યાનું
આત્મરચક અંગ છે. તેને સારુ ચિત્રકળા
શીખવી બેઠ્યો... બાળકોને ચિત્રકળા
પ્રથમ શીખવવી બેઠ્યો. જેમ પક્ષીઓ,
વસ્તુઓ વગેરેને બેઠો બાળક તેને યાદ
રાખી સહેજે જોળખે છે તેમ જ અક્ષર
જોળખતાં શીખે, ને જ્યારે ચિત્રકળા
શીખી ચિત્રો કાઢતાં શીખે ત્યારે અક્ષર
કાઢતાં શીખે તો તેના અક્ષર છાપેલ
જેવા થાય.

આ કાળનું વિદ્યાર્થિસમૂહ [એક]
સ્મરણ નોંધવા હાયક છે. ... સંસ્કૃતશિક્ષક
સખ્ત હતા. ફારસી શીખવનાર મોલવી
નરમ હતા. વિદ્યાર્થીઓ વાત કરે કે ફારસી
તો બહુ સહેલું છે. ...તે સાંભળી હુ લોભાયો
ને એક દિવસ ફારસીના વર્ગમાં જઈ બેઠો.
સંસ્કૃતશિક્ષકે મને બોલાવ્યો, ને કહ્યું:
'તું કોનો દીકરો છે એ તો સમજ. તારા
ધર્મની માયા તું નહિ શીખે! તને મુરદેહી
હોય તે મને ખતાવ. હુ તો બધા વિદ્યાર્થીઓને

સરસ સમૃદ્ધ શીખવના છઠ્ઠું છુ આગળ
જતાં તો તેમાં રસના ધૂંટડા પીવાના છે.
તારે એમ હારવું ન બેઠ્યો. તું ફરી
મારા વર્ગમાં બેસ.' હું શિક્ષકના પ્રેમની
અવગણના ન કરી શક્યો. આજે મારો
આત્મા કૃષ્ણાંશંકર માસ્તરનો ઉપકાર માને
છે, કેમ કે પાછળથી હું સમજ્યો કે ઠોઠ
પણ હિન્દુ બાળકે સંસ્કૃતના સરસ અભ્યાસ
વિના ન જ રહેવું બેઠ્યો.

... ઉચ્ચ શિક્ષણક્રમમાં સ્વભાષા
ઉપરાંત. . હિન્દી, સંસ્કૃત, ફારસી, અરબી
અને અંગ્રેજીને સ્થાન હોવું બેઠ્યો. માયાની
સંખ્યાથી ઠોઠ ન ડરે. ... હિન્દી, ગુજરાતી,
સમૃદ્ધ એક માયામાં ગણી શકાય. તેમ જ
ફારસી ને અરબી એક ગણાય.

૬

દુઃખદ પ્રસંગ-૧

[મારા વજેટ માર્દના એક મિત્રને!
સંગ મેં કર્યો હતો] મારાં માતૃશ્રી, મોઠા
માઈ ને પાતી ત્રણેને એ સંગ કેડવો લાગતો
હતો. પણ મેં કહ્યું: 'મારો તેની સાથેનો
સબંધ કેવળ તેને સુધારવા ખાતર છે. ...
તમે મારે વિષે નિર્ભય રહો ...'

મારી ગણતરી બરાબર નહોતી એમ
હું પાછળથી બેઠો શક્યો. સુધારો કરવા
સારુ પણ મારુંસે હાંડા પાણીમાં ઊતરવું
નહિ બેઠ્યો. જોને સુધારવા છે તેની સાથે
મિત્રતા હોય નહિ. મિત્રતામાં અદ્વૈતભાવના
હોય, એવી મિત્રતા જગતમાં કવચિત જ
જેવામાં આવે છે. મિત્રતા સરખા ગુણવાળા
વચ્ચે શોભે ને નમે. મિત્રો એકબીજાની
ઉપર અસર પાડ્યા વિના ન જ રહે. એટલે

મિત્રતામાં સુધારાને અવકાશ બહુ જોડો હોય છે.અંગત મિત્રતા અનિષ્ટ છે, કેમ કે મનુષ્ય દોષને ઝટ અહણુ કરે છે. ગુણ અહણુ કરવાને સાર પ્રયાસ કરવો પડે છે. જને ઈશ્વરનું. મિત્રતા જોઈએ તેણે એકાઈ રહેવું, અથવા આખા જગતનું. સાથે મૈત્ર કરવું. ધટે છે.

આ મિત્રે મને કહ્યું: 'આપણે માંસાહાર નથી કરતા તેથી આપણે નમાઈ. પ્રજા છીએ. અંગેજ આપણા ઉપર રાજ્ય ચલાવે છે તેવું કારણ તેમનો માંસાહાર છે. આપણા શિક્ષકો તે ખાય છે, આટલા નામાંકિત માણસો ખાય છે,તમારે પણ ખાવું જ જોઈએ.'

....હું પૂછ્યો. માંસાહાર સારું વસ્તુ છે, તેથી હું બળવાન ને હિંમતવાન થઈશ, કેશ આખો માંસાહાર કરે તો અંગેજોને હરાવું. શકાય એમ હું માનતો થયો. ..

માંસાહારનો આરંભ કરવાનો દિવસ સુકરર થયો.

માત પિતાનો હું પરમભક્ત. તેઓ મારા માંસાહારનું વાત જણે તો તેમનું તો વણ મોતે તત્કાળ મૃત્યુ જ નહીં એમ હું માનનારો. સત્યનો જણ્યે અજણ્યે સેવક તો હું હતો જ. માંસાહાર કરતાં માત પિતાને છેતરવાનું રહેશે એ જ્ઞાન મને તે વેળા નહોતું એમ હું ન કહી શકું.

પણ મારે તો બળવાન થવું હતું, અને તેવા થવા નોતરવા હતા, ને ભઈ અંગેજોને હરાવું. હિન્દુસ્તાનને સ્વતંત્ર કરવું હતું.આ સુધારાનું ધગશમાં હું જ્ઞાન ભૂલ્યો.

આમ એક વર્ષ વૈતથું હશે અને.... પાંચ છ વાર માંસ ખાવા મળ્યું હશે.આવું ખાણું ખાવામાં આવે સારે ત્યારે ઘેર જમવાનું તો ન જ બને. માતા જમવા બોલાવે ત્યારે, 'આજ ભૂખ નથી, પચ્યું નથી,' એવા બહાનાં કાઢવાં પડે. આમ કહેતાં કરેક વેળા મને સારે આધાત પહોંચતો. આ જહું, તેજ માનું. સામે! વર્ષ. એ માત પિતા જણે.... તો તો તેમના પર વંજી. જ પડે. આ ખાલો મારું હૃદય કારી. ખાતા હતા. તેથી મેં નિશ્ચય કર્યો: 'માંસ ખાવું આવશ્યક છે,પણ માત પિતાને છેતરવાં એ માંસ ન ખાવા કરતાં ખરાબ છે. તેથી માત પિતાના જીવતાં માંસ ન ખવાય.' આ નિશ્ચય મેં મિત્રને જણાવ્યો. દીધો ને ત્યારથી માંસાહાર છૂટ્યો તે છૂટ્યો જ.....

૭

દુઃખદ પ્રસંગ-૨

તે જ સંમતે લઈને હું બે સિઆરમાં પણ પડત. એક વેળા મને આ લાઈ વેશ્યાવાડે લઈ ગયા. ત્યાં એક બાઈના મકાનમાં મને ચોગ્ય સૂચના આપીને મોકલ્યો.

હું મકાનમાં પુરાયો તો ખરો, પણ જને ઈશ્વર ઉગારવા ઇચ્છે તે પડવા ઇચ્છતો હતો પવિત્ર રહી શકે છે. આ કોર્ટમાં હું તો આંધળો જ થઈ ગયો. મને બોલવાનું જ્ઞાન ન રહ્યું. શરમનો માર્થો સ્તબ્ધ થઈ એ બાઈનું પાસે આટલા ઉપર બેઠો, પણ બોલું જ ન શક્યો. બાઈ ગુસ્સે થઈ ને મને બેયાર 'ગોપડ'ને દરવાજે જ બતાવ્યો.

તે વેળા તો મારી મરદાનગીને લાજન લાગ્યું એમ મને થયું, ને ધરતી મારગ. દે તો તેમાં પેસી જવા ઇચ્છ્યું પણ આમ લોગપાને સારુ મેં ઈશ્વરનો સદાય પાડ માન્યો છે.

આજ મિત્રની વાતો માનીને મેં મારી પત્નીને કેટલુંક દુઃખ દીધું છે. તે હિંસાને સારુ મેં મને કદી માફી નથી આપી. એવાં દુઃખો હિંદુ સ્ત્રી જ સાંપતી હશે. અને તેથી મેં હમેશાં સ્ત્રીને સહન-શીલતાની ભૂતિરૂપે કદપી છે [પત્ની ઉપરના] વહેમનો સવથા નાશ તો જ્યારે મને અહિંસાનું સૂક્ષ્મ જ્ઞાન થયું ત્યારે જ થયો. એટલે કે જ્યારે હું બ્રહ્મચર્યનો મહિમા સમજ્યો, ને સમજ્યો કે પત્ની પતિની ઠાસી નથી પણ સહધર્મચારિણી છે, બન્ને એકબીજાનાં સુખદુઃખનાં સરખા ભાગીદાર છે, ને જટલી સ્વતંત્રતા સારુ નહાર કરવાની પતિને છે તેટલી જ સ્ત્રીને છે.

૮

ચોરી અને પ્રાયશ્ચિત્ત

મારા એક સગાની સાથે મને બીડી પીવાનો શોખ થયો. મારા કાકાને બીડી પીવાની ટેવ હતી, ને તેમને ધુમાડા ઠાઠતા એઈ અમને પણ કૂકવાની ઇચ્છા થઈ. પૈસા તો ગાંઠે ન મળે, એટલે કાકા બીડીનાં ફૂંકાં ફેંકી દે તે ચોરવાનું શરૂ કર્યું. પણ ફૂંકાં હર વખતે ન મળે એટલે ચાકરની ગાંઠે એચાર દોઢડા હોય તેમાંથી એકાદ ચોરવાની ટેવ પાડી ને અમે બીડી

ખરીદતા થયા પણ અમને સતોષ ન થયો. વડીલોની આજ્ઞા વિના કઈ જ ન થાય એ દુઃખ થઈ પડ્યું. અમે તો આપધાત કરવાનો નિશ્ચય કર્યો.

અમે સામળ્યુ કે ધતૂરાના ડોડવાનાં બી ખાઈએ તો શુભ નીપજ. અમે વગડામાં જઈ તે મેળવી આપ્યા. સંધ્યાનો સમય શોધ્યો. કેદારજીને મંદિરે દીપમાળામાં થી ચડાવ્યું, દર્શન કર્યું, ને એકાંત શોધી. પણ ઝેર ખાવાની હિંમત ન આલે મોતથી ડર્યો અને રામજીને મંદિર જઈ દર્શન કરી શાંત થઈ જવું એવો ઠરાવ કર્યો.

આપધાતનો વિચાર કરવો સહેલો છે, આપધાત કરવો સહેલો નથી. આથી જ્યારે કોઈ આપધાત કરવાની ધમકી આપે છે ત્યારે તેની મારા ઉપર બહુ ઝોછી અસર થાય છે, અથવા મુદ્દસ થતી જ નથી એમ કહું-તો આવે

[આ પછી અમે] બીડી ફૂંકવાની ટેવ ભૂલી જ ગયા એ ટેવ જગદી, ગદી ને હાનિકારક છે એમ મેં સદાય માન્યું છે. જ આગગાદીના ડબામાં બીડી ફૂંકતી હોય ત્યાં બેસવું મને ભાગે થઈ પડે છે, ને તેના ધુમાડાથી હું ગૂગળાઈ બર્હ છું ;

[બીજી] એક ચોરી મારાથી [થઈ] તેને હું વધારે ગભીર ગણુ છું. આ ચોરી મારા બાઈના સોનાના કડાના કક્કાની હતી. તેમણે પચીસક ઉપિયાનું કરજ કર્યું હતું, [તે કહું કાપીને ફેંક્યું]. પણ મારે સારુ આ વાત અસહ્ય થઈ પડી પિતાજી પાસે કબૂલ પણ કરી

હેવું એઈએ એમ લાગ્યું.

છેવટે ચિઠ્ઠી લખીને હોપ કપૂલ કરવો ને માર્ક મારવો, એવો મેં ઠરાવ કર્યો. મેં ચિઠ્ઠી લખીને.... ધૂજતે હાથે.... પિતાજીના હાથમાં મૂકી. હું તેમની પાટની સામે બેઠો.તેમણે ચિઠ્ઠી વાંચી. આખ-માંધ, મોતીનાં બિંદુ ટપક્યાં, ચિઠ્ઠી ભીંજી. તેમણે ક્ષણવાર આંખ મીંચી. ચિઠ્ઠી ફાડી નાખી, ને પોતે વાંચવા સારુ બેઠા થયા હતા તે પાછા સૂતા.

હું પણ રહ્યો. પિતાજીનું દુઃખ સમજી શક્યો.એ મોતીબિંદુના પ્રેમબાણે મને વીંધ્યા. હું શુદ્ધ થયો.

‘રામબાણ વાળ્યાં રે હોય તે બણે.’

મારે સારુ આ અહિંસાનો પદાર્થપાઠ હતો.આવી અહિંસા જ્યારે વ્યાપક સ્વરૂપ પકડે ત્યારે તે પોતાના સ્પર્શસ્થાને અક્ષિપ્ત રાખે ! એવો વ્યાપક અહિંસાનો શિક્ષાનું માપ કાઢવું અશક્ય છે.

....જે આણસ અધિકારી આગળ સ્વેચ્છાએ પોતાના દોષને નિખાલસપણે ને ફરી કદી તે ન કરવાની પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક સ્વીકાર કરી લે છે તે શુદ્ધ પ્રાયશ્ચિત્ત કરે છે.

૯

પિતાજીનું મૃત્યુ ને માર્ક નામોશી.

....પિતાજી તદ્દન ખાટલાવશ હતા.

....મારું કામ ‘નર્સ’નું હતું. એમનો ઘા ધોવો, તેમાં દવા નાખવી, મલમ.... લગાડવા, તેમને દવા આપવી અને ઘેર દવા તૈયાર કરવાની. હોય ત્યારે તે તૈયાર કરવી એ

મારું ખાસ કામ હતું. રાત્રિએ હુમેશાં તેમના પગ આંપવા અને રજા આપે ત્યારે અથવા તો એ જાહેર ગયા હોય ત્યારે મારે સૂઈ જવું એવો નિયમ હતો. મને આ સેવા અતિશય પ્રિય હતી.

દરેક રાત્રિએ જો કે હું પિતાજીના પગથંપ તો કરતો, છતાં સાથે સાથે મન શયનગૃહ તરફ દોડ્યા કરતું.જ્યારે સેવામાંથી છૂટી મળત ત્યારે હું રાજી થતો અને પિતાજીને પગે લાગીને સંધ્યા શયનગૃહમાં આદ્યો જતો.

અવસાનનો ઘોર રાત્રિ નજીક આવ્યો.કોઈ ને એવું તો હતુંજ નહિ કે આ રાત્રિ આખરની નીવડશે.રાતના ૧૧ થયા હશે. હું પગથંપ કરી રહ્યો હતો. કાકાશીએ કહ્યું, ‘તું જા હવે હું બેસીશ.’ હું રાજી થયો ને સંધ્યા શયનગૃહમાં ગયો. ‘સાં પાંચ.... મિનિટ થઈ હશે તેટલામાં નોકરે કમાડ દોડ્યું. મને કાળ પડી. ‘ઊઠ, બાપુ બહુ ખોમાર છે,’ નોકર કહે.

‘શું છે કહે તો ખરો?’

‘બાપુ ગુજરી ગયા.’

પિતાશ્રીએ સાન કરીને લખવાની સામગ્રી મારી, ને લખ્યું, ‘તૈયારી કરો.’ ‘પછી’ હાથે બાંધેલું માદળિયું તોડીને ફેંક્યું, સોનાનો કંઠી હતો તે પણ તોડીને ફેંક્યું. એક ક્ષણમાં આત્મા બીડી ગયો.

હું બહુ શરમાયો, દુઃખ થયો. હું સમજ્યો કે જો હું વિધવાનું ન હોત તો આ છેવટની ઘડીએ મારે નસીબે વિયોગ ન હોત અને હું પિતાજીના અંતરની ઘડીએ પગથંપ કરતો હોત.

૧૦

ધર્મની ઝાંખી

મારો જન્મ વૈષ્ણવ સંપ્રદાયમાં, એટલે હવેલીએ જવાનું.. અને. પણ તેને વિષે શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન ન થઈ. હવેલીનો વૈભવ મને ન ગમ્યે. હવેલીમાં ચાલતી અનીતિની વાતો સાંભળતો તેથી તેને વિષે મન હ્રાસ થઈ ગયું. ત્યાંથી મને કંઈજ ન મળ્યું.

પણ હવેલીમાંથી ન મળ્યું તે મારી હાઈ પાસેથી મળ્યું ...તેનો પ્રેમ મને આજે પણ યાદ છે. હું ભૂતપ્રેત આદિથી ડરતો તેનું ઔષધ રામનામ છે એમ રંભાએ સમજાવ્યુંરામનામ આજે મારે સારુ અમોઘ શક્તિ છે તેનું કારણ હું રંભાબાઈએ રાપેલું બીજ ગણું છું.

મારા એક કાકાના દીકરા[એ] અમ બે બાઈઓને સારુ રામરક્ષા . શીખવવા[ની ગોઠવણ કરી] અમે તેપ્રાત કાળમાં સ્નાન પછી હમેશાં પઢી જવાનો નિયમ કર્યો. ..

પણ જ વસ્તુએ મારા મન ઉપર જાડી છાપ પાડી તે તો રામાયણનું પારાયણ હતી..... પૌરણંદરમાં. .[પિતાશ્રી] રામજીના મંદિરમાં રોજ રાત્રે રામાયણ સાંભળતા. સંમળાવનાર લીલેશ્વરના લાધા મહારાજ કરીને હતા. તેમને વિષે એમ કહેવાતું કે તેમને કાઢ નીકળ્યો હતો તેની દવા કરવાને ખડે તેમણે મહાદેવ ઉપરથી જીતરતાં ખીલીપત્ર કોઢિયેલ ભાગ ઉપર પાંધ્યાં ને.. રામનામનો જપ આદર્યો. અને તેમનો કાઢ જડમૂળથી નાશ પામ્યો. ... લાધા મહારાજનો કંડ મીડો હતો. .. પોતે.. રસમાં લીન થઈ જતા ને શ્રોતાજનને

લીન કરી મૂકતા.. આ..શ્રવણ મારા રામાયણ પરના અત્યંત પ્રેમનો પાયો છે. આજે હું તુલસીરામાયણને ભક્તિમાર્ગનો સર્વોત્તમ ગ્રંથ ગણું છું.

રાજકોટમાં એકાદશીને દિવસે ભાગવત વંચાય,....પણ મટજી રસ ઉત્પન્ન નહોતા કરી શક્યા. આજે હું એઈ શકું છું કે ભાગવતવાચીને ધર્મરસ ઉત્પન્ન કરી શકાય. .

રાજકોટમાં. .પ્રત્યેક સંપ્રદાય પ્રત્યે આદરભાવ શીખ્યો, કેમ કે માતાપિતા હવેલીએ જાય, શિવાલયમાં જાય અને રામમંદિર પણ જાય અને અમને..સર્થ જાય. . .

વળી પિતાજી પાસે જૈન [સાધુ] કોઈ હમેશાં આવે [પોતે] તેમને વહોરાવે પણ ખરા. . ઉપરાંત પિતાજીને મુસલમાન અને પારસી મિત્રો હતા તે પોતપોતાના ધર્મની વાતો કરે અને પિતાજી... સાંભળે. [આમ] સર્વ ધર્મો પ્રત્યે મારાનાં સમાનભાવ પેદા થયો.

ખ્રિસ્તીધર્મ માત્ર અપવાદમાં હતો.. .. હાર્દરૂઢને ખૂણે વ્યાખ્યાન આપતા ખ્રિસ્તી કિન્ડ કેવતાઓની [નિન્દા] કરતા. આ મને અસહ્ય લાગ્યું. ...એ જ સમયે એક .. કિન્ડ ખ્રિસ્તી થયાતું સાંભળ્યું. ગામ-ચર્ચા એ હતી કે [ત્યારે] તેને ગોમાંસ ખવરાવ્યું ને દાડ પાયો, અને તે.. કોટપાટલને એવેજ ટોપી પહેરતા થયા. આ વાતોથી મને ત્રાસ પેદા થયો.

એક વસ્તુએ મનમાં જડ થાલી આ જગત નીતિ ઉપર નમેલું છે. નીતિમાત્રનો સમાવેશ સત્યમાં છે. સત્ય તો શોધવું જ

રહ્યું. દિવસે દિવસે સત્યનો મહિમા મારી. નજર આગળ વધતો ગયો. સત્યનો વ્યાખ્યા વિસ્તાર પામતો. ગઈ ને હજી પામતો. રહી છે.

વળી એક છપો પણ હૃદયમાં ચોંટ્યો. અપકારનો બદલો અપકાર નહિ પણ ઉપકાર જ હોઈ શકે એ વસ્તુ જિંદગીનું સૂત્ર બન્યું. ગઈ. અપકારનું બહુ ઇચ્છવું ને કરવું એ મારો અનુરાગ થઈ પડ્યો; તેના અગણિત અખતરાઓ આદર્યા. આ રહ્યો એ ચમત્કારી, છપો:

પાણી આપે ને પાય, બહુ ભોજન તો દીજી; આવી નમાવે શેષ, દંડવત્ કાંડે ઈજ. આપણુ ધાસે દામ, કામ મહોરોતું કરીએ; આપ ઉગારે પ્રાણુ તે તણા દુઃખમાં મરીએ. ગુણુકેડેતો ગુણુ દશગણો મનવાચ્યા કર્મે કરી; અવગુણુકેડે જ ગુણુ કરે તે જગમાં જીત્યો સહી.

૧૧

વિલાયતનો તૈયારી.

સને ૧૮૮૭માં મૅટ્રિક્યુલેશનની પરિક્ષા પસાર કરી. પરિક્ષા અમદાવાદ આવી હતી. રાજકોટથી અમદાવાદ એ મારી પહેલવહેલું એકલા કરેલું મુસાફર.

ભાવનગર શામળદાસ કોલેજમાં પહેલું ટર્મ (સત્ર) પૂર્ણ કરી ઘેર આવ્યો.

માવજી દેવે આ રજના દિવસોમાં ઘેર આવ્યા.હું શામળદાસ કોલેજમાં છું એમ સાંભળી કહ્યું: 'જમાનો બદલાયો છે, તમે દોઈ કળા ગાંધીની ગાદી સાચવવા માગો તો તે ભણતર વિના નહિ મળે. તમારે આ છોકરાને વિલાપત મોકલવો

બોઈએ. કેવળરામ માવજી દેવેના દીકરા કહે છે કે ત્યાં ભણતર સહેલું છે. પછી મારી તરફ બોઈ મને પૂછ્યું: 'કેમ, તને વિલાયત જવું ગમે કે અહીં જ ભણ્યા કરવું?'

મને તો ભાવતું હતું ને વૈદે બતાવ્યું. મેં કહ્યું, 'મને વિલાયત મોકલો તો તો બહુ જ સારું.ત્યાં હું દાક્ટર. ધંધો શું? આવું તો?'

'દાક્ટર થઈને તું દવાન નર્થ થવાનો....એટલે બેરિસ્ટર થવું એ જ હડાપણુ છે.'

હું તો હવાઈ કદલા બાંધવા મંડી ગયો. પણ પૈસાનું શું કરવું!વડેલ ભાઈને વિચાર સૂઝ્યો; 'પોરબંદર રાજ્ય ઉપર આપણો હક છે. લેલ સાહેબ એડમિનિસ્ટ્રેટર કદાચ રાજ્ય તરફ તને થોડાં ધણું મદદ કરે.'

હું પોરબંદર જવા તૈયાર થયો. તે કાળે રેલ નહોતી, ગાડામાર્ગ હતો. પાંચ દિવસનો રસ્તો હતો.મેં ધોરાજી સુધી તું ગાડું કર્યું; ત્યાંથી એક દિવસ વહેલા પહોંચવાના ઇરાદાથી છૂટ કર્યો.

પોરબંદર પહોંચ્યો.લેલીસાહેબને મળ્યો; એ કહે: 'બી. એ. થા પછી મને મળજો; હમણાં કંઈ મદદ ન આપાય.'

પોરબંદરથી....રાજકોટ આવી બદેલાત સંભળાવે.મેં મારી સ્ત્રીના ભાગનાં ઘરેણાં કાઢી નાખવાની સૂચના કરી.ભાઈએ ગમે તેમ કરી રૂપિયા પૂરા પાડવાનું બીકું ઝડપ્યું.

માતા કેમ સમજે?....કોઈ કહે, જીવાનિયા વિલાયત જઈ વંદી બન્યો છે;

‘કોઈ કહે, તે માંસાહાર કરે છે, કોઈ કહે, દારૂ વિના ન જીંવી શકે. મેં કહ્યું, ‘એ ત્રણે વસ્તુથી હું બચીશ.’

માતા બોલી, ‘મને તારો વિશ્વાસ છે. પણ મારી તો અક્ષય નથી ચાલતી. હું બેચરજી સ્વામીને પૂછીશ.’

બેચરજી સ્વામી મોઢ વાણિયામાંથી જોને સાધુ થયા હતા. તે કહે, ‘હું એ છોકરા પાસે એ ત્રણે બાબતની બાધા લેવરાવીશ પછી તેને જવા દેવામાં હરકત નહિ.’ તેમણે પ્રતિજ્ઞા લેવરાવી, અને તે માંસ, મદિરા અને સ્ત્રીસંગથી દૂર રહેવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી. માતાએ આજ્ઞા આપી.

વડીલોના આશીર્વાદ લઈ મુખર્ધ જવા નીકળ્યો. મુખર્ધની આ પહેલવહેલી સુસાદરી હતી. વડીલ બાઈ સાથે આવ્યા.

૧૨

નાત બહાર

દરમ્યાન [મુખર્ધની મોઢ વાણિયાની] નાતમાં બળભગાટ શરૂ થયો નાત બોલાવવામાં આવી. [ત્યાં શેઠ મને કહે,] ‘નાત ધારે છે કે તે વિલાયત જવાનો વિચાર કર્યો છે તે બરાબર નથી. આપણા ધર્મમાં દરિયા જોળગવાની મનાઈ છે, વળી વિલાયતમાં ધર્મ ન સચવાય એવું સાંભળીએ છીએ.’

મેં જવાબ આપ્યો, ‘વિલાયત જવામાં મુદ્દવ અધર્મ નથી. મારે તો ત્યાં વિદ્યાભ્યાસ જ કરવો છે. વળી જે વસ્તુઓનો આપને ભય છે તેનાથી દૂર રહેવાની મેં મારી માતૃશ્રી પાસે પ્રતિજ્ઞા કરી છે.’

અંતે શેઠ કહે, ‘આ છોકરાને આજથી

નાત બહાર ગણવો. જે તેને મદદ કરે કે વળાવવા બંધ તેને નાત પૂછશે, ને તેનો ૧૧ રૂ. દંડ થશે.’

મારા ઉપર આ ઠરાવની કઈ અસર ન થઈ, [અને] ૧૮૮૮ના સપ્ટેમ્બરની ૪થી તારીખે મેં મુખર્ધનું બન્દર છોડ્યું.

૧૩

આખરે વિલાયતમાં

સુખદુ ખે સુસાદરી પૂરી કરી. સાઉથેમ્પ્ટન બદર ઉપર [બનાગઢવાળા ગ્રંથમકરાય મજમુદાર અને હું] આવી પહોંચ્યા.

મેં [ડા. પ્રાણચંદ્રન] મહેતાની ઉપર સાઉથેમ્પ્ટનથી તાર કરેલો, [એટલે એ] આવ્યા. તેમણે પ્રેમમય વિનોદ કર્યો.

ડા મહેતા હસતા બંધ અને ધણી વાતો સમજાવતા બંધ કોઈની વસ્તુને ન અડકાય, જે પ્રશ્નો કોઈ જોડે જોળખાણુ યતાં હિંદુસ્તાનમાં સહેજ પૂછી શકાય છે એવા પ્રશ્નો અહીં ન પુછાય; વાતો કરતાં જાયો સાદ ન કઢાય, હિંદુસ્તાનમાં [અથેજેની] સાથે વાત કરતાં ‘સર’ કહેવાનો રિવાજ છે એ અનાવશ્યક છે, ‘સર’ તો નોકર .. શેઠને અથવા ઉપરી અમલદારને કહે.

૧૪

મારી પસંદગી

મારા ખોરાકનો પ્રશ્ન બહુ મોટો થઈ પડ્યો. મીઠુમસાલા વિનાનાં [શાક] ખાવે નહિ, ધરધણી બાઈ મારે સારુ શું રાધે? સવારે તો જોટમીસની ઘેસ થાય

એટલે કંઈક પેટ ભરાય, પણ બપોરે અને સાંજે હમેશાં ભૂખ્યો રહું. મિત્ર માંસાહાર કરવાનું રોજ સમજાવે.... પણ હું એક ટર્ન બે ન થયો. છર્નસ રોગનો હરનાર એક નવો જ મારી. પાસે હતો. મિત્ર જમ મને સમજાવે તેમ મારી. દહતા વધે. રોજ ઈશ્વરનું રક્ષા યાત્રું ને મને મળે. ઈશ્વર દાણ તે હું ન જાણું. પણ પેટ... રંભાએ આપેલ. શ્રદ્ધા પોતાનું કામ કરી. રહી. હવે....

હવે મને કાઈ કુટુંબમાં મૂકવો જોઈએ એવો વિચાર ડા. મહેતા તથા ભાઈ દલપતરામ શુક્લે કર્યો. ભાઈ શુક્લે વેરટ કન્સિડેનમાં એક ઍંગ્લોઈન્ડિયનનું ઘર શોધ્યું ને ત્યાં મને મૂક્યો.

હજી અભ્યાસ તો શરૂ નહોતો થયો, માંડ વર્તમાનપત્ર વાંચતો થયો હતો, એ પ્રતાપ ભાઈ શુક્લના હતા.

મેં તો બ્રમણ શરૂ કર્યું. મારે નિરામિષ એટલે કે અત્રાહાર આપનારું ગોળનગૃહ શોધવું હતું. હું રોજ ૧૦-૧૨ માર્દલ આહું. આમ ભટકતાં એક દિવસ હું ફેરિંગ્ડન સ્ટ્રીટ પહોંચ્યો ને 'વેન્જેરેયન રેસ્ટરાં' (અત્રાહારી વીર...) એવું નામ વાંચ્યું. હર્ષવેલો હું અંદર જાઉં તેના પહેલાં તો મેં દરવાજા પાસેનો કાચનો બારીમાં વેચવાનાં પુસ્તકો જોયાં; તેમાં મેં હેર્. સૉલ્ટનું 'અત્રાહારનું હિમાયત પુસ્તક' નામનું પુસ્તક જોયું, તે એક શિલિંગ આપી ખરીદ્યું ને પછી જમવા બેઠો. વિલાયતમાં આવ્યા પછી પેટ ભરીને ખાવાનું પ્રથમ અહીં મળ્યું; ઈશ્વરે મારી. ભૂખ લાગે.

સૉલ્ટનું પુસ્તક વાંચ્યું. મારા ઉપર

તેની છાપ સરસ પડી. હવે હું મર જાયાત એટલે વિચાર્યું. અત્રાહારનાં માનતો થયો, અને જાતે અત્રાહારી રહી. પાંજને તેના ખતાવવાનો લોભ લાગ્યો.

૧૫

‘સભ્ય’વેશે

સૉલ્ટના પુસ્તકે આહારના ત્રિષય ઉપર વધારે વાંચવાની મારી. ‘બ્રમણ’ તો વ કરી. મેં તો જટલાં પુસ્તકો મળ્યાં તે ખરીદ્યાં ને વાંચ્યાં. તેમાં હાવડં વેદ્યમ્સનું ‘આહારનું’ તે. ડૉ. એ. થ્રિસ્ટ આફ ડાયેટ અને ડા. ઍના ફિંગરફીલ્ડનું ‘આહારનું ઉત્તમ રીત’ ડૉ. પર્ફેક્ટ વે ઇન ડાયેટ પણ હતાં. વર્ણ. આરોગ્ય ઉપરના ડા. એલિન્સનના લેખો ઈ.કે મદદગાર ન્.વહ્યા. દવાને બદલે કેવળ ખોરાકના ફેરફારો જ દરદીને સારા કરવાની પદ્ધતિનું તે સમર્થન કરે છે. આ.... વાચનનું પરણામ એ આવ્યું કે મારી. જિંદગીમાં ખોરાકના અખતરાઓએ મહત્ત્વનું સ્થાન લીધું. તેમાં પ્રથમ આરોગ્યની દૃષ્ટિને પ્રધાન સ્થાન હતું. પાછળથી. ધાર્મિક દૃષ્ટિ સર્વોપર. બની.

.... મેં નેશ્વર કર્યો કે જંગલો નહિ રહું, સભ્યતાં લક્ષણ કેળવોશ ને બીજી રીતે સમાજમાં ભળવાને લાયક બની મારી. અત્રાહારનું વિચિત્રતા ઢાંઢીશ.

મેં ‘સભ્યતા’ કેળવવાનો ગજ ઉપર વટનો ને છીછરો માર્ગ લેધો. ‘આર્મી ને ને’ સ્ટોરમાં કપડાં કરાવ્યાં. બોંડ સ્ટ્રીટમાં જ્યાં શોર્પન માણસોનાં કપડાં સિવાતાં ત્યાં સાંજનો પોશાક દસ પાઉંડમાં

હીવાસળી મૂકી કરાવ્યો. બોળા દિલના વડીલ ભાઈની 'માઈને સોનાનો અછોડો. જે ખીસામાં લટકાવાય તેવો મગાવ્યો. ટાઈ બાધવાની કળા હાથ કરી દેશમાં તો અરીસો હાજરતને દહાડે [એવા મળે]. પણ અહીં તો મોટા અરીસાની સામે જોભા રહી ટાઈ બાધવામાં અને વાળને ખંટિયાં પાડી સેંથો પાડવામાં દસેક મિનિટ, [જય] જ.

પણ આટલી ટાપટીપજ ખસ નહોતી. સભ્ય પ્રરુષે નાચી જણવું જોઈએ, તેણે ફ્રેંચ ટીકટીક જણવું જોઈએ, વળી છટાદાર ભાષણ કરતાં આવડવું જોઈએ. [હું તાચતા વર્ગમાં જોડાયો, તેના] ત્રણેક પાઉંડ મર્યા. વાયોસિન વગાડતાં શીખુ એટલે સૂર ને તાલની ગમ પડશે [એમ જણી ૩ પાઉંડનું વાયોસિન લીધું] ને તેના શિક્ષણ સારુ કઈક આપ્યા. ભાષણ શીખવા ત્રીજા શિક્ષકનું ધર શોધ્યું. એણે 'રેટોડ' એલોડ્યુશનિસ્ટ' લીધું. . .

આ જોલસાહેબે મારા કાનમાં ઘટ વગાડ્યો. હું જાગ્યો. મારે ક્યાં ઈંગ્લડમાં જ-મારો કાઢવો છે ? [ભાષણ કરતાં શીખીને હું થું કરીશ ? તાચીને સભ્ય કેમ ખનીશ ? વાયોસિન તો દેશમાંય શીખાય.] હું તો વિદ્યાર્થી છું, મારે વિદ્યાધન વધારવું જોઈએ. મારા સહવર્તનથી હું સભ્ય ગણાઈ તો ઠીક, નહિ તો મારે એ લોભ છોડવો જોઈએ.

[ભાષણ, નાચ, વાયોસિન શીખવાનું બધું કર્યું, વાયોસિન વેચી તાપ્પુ] સભ્ય ખનવાની મારી ઘેલછા ત્રણેક માસ ચાલી, પોશાકની ટાપટીપ વર્ષો સુધી નહીં. પણ હું વિદ્યાર્થી બન્યો.

૧૬

ફેરફાર.

આ મૂર્છાના કાળમાયે હું [ગોડાઈ] સાવધાન હતો. પાઈએ પાઈનો હિસાબ રાખતો, ખર્ચની ગણતરી હતી. દર માસે પદર પાઉંડથી વધારે ન ખરચવા [એવો] નિશ્ચય [હતો] ખસમાં જવાનું કે ટપાલનું ખર્ચ પણ [રાજ] માંડતો ને સૂતા પહેલાં [રાજ]મેળ મેળવી જતો. આ ટેવ છેવટ સુધી કાયમ રહી અને હું બાપુ છું કે તેથી બહેર જીવનમાં મારે હરનક લાખો રૂપિયાનો ઉપાડ થયો છે તેમાં હું યોગ્ય કરકસર વાપરી શક્યો છું, ને જટલી હીલચાલો મારા હાથ તળે ચાલી છે તેમાં કોઈ દિવસ કરજ નથી કર્યું.

હવે મેં ખર્ચ અરધું કરી નાખવાનો વિચાર કર્યો. હિસાબ તપાસતાં જોયું કે મને ગાડીભાડનો ખર્ચ સારી પેઠે ચતો હતો. વળી કુટુંબમાં રહેવાથી અમુક રકમ તો અઠવાડિયે બચ જ.

[કુટુંબમાં રહેવાને] બંદે પોતાની જ કોટડી લઈને ગ્લેવુ એમ કરાવ કર્યો, અને ધર એવે ઠેકાણે પસંદ કર્યા કે જ્યાંથી કામની જગ્યાએ અરધા કલાકમાં ચાલીને જઈ શકાય ને ગાડીભાડ ખર્ચ આ પહેલાં હંમેશાં જવાનું હોય ત્યાં ગાડીભાડ ખરચવું પડતું અને ફરવા જવાનો વખત નોખો કાઢવો પડતો. હવે કામે જતાં જ ફરાર્થ બચ એવી ગોઠવણ થઈ, અને [આમ રોજ] ૮-૧૦ માર્ક લે તો હું સહેજે ફરી નાખતો. મુખ્યત્વે આ એક ટેવને લીધે હું [વિદ્યાધતમાં બાગ્યે જ] માંદો પડ્યો હઈશ શરીર ઠીક કસાય

હું બણતો હતો કે પારિસ્તરને. પરિક્ષાને સાર બહુ વાંચવાને. જરૂર નહોતી; તેથી મને દોરજ હતું. મારું કાચું અંગ્રેજી મને દુઃખ દેતું હતું..... કોઈ મને કહ્યું, 'લંડનને મેટ્રિક્યુલેશનમાં પાસ થા; તેમાં મહેનત ઠીક કરવા. પડશે ને સામાન્ય જ્ઞાન વધશે.'....આ સૂચના મને ગમી. પરિક્ષાના વિષયો જોઈ તો બડક્યો. લેટન અને બ્રોજી ભાષા ફરજિયાત!.... લેટન તો શીખવું જ; ફ્રેંચ લખેલું પૂરું કરવું; એટલે બ્રોજી ભાષા ફ્રેંચ એમ નિશ્ચય કર્યો.....

મને લાગ્યું કે હજી મારા કુટુંબને ગરીબાઈને છાજે તેવું મારું સાદું જીવન નથી.મારા કરતાં વધારે સાદાઈ રહેનારને પણ હું જોતો. એક વિદ્યાર્થી લંડનના કંગ્રાસ ભાગમાં અઠવાડિયાના બે શિલિંગ ભરી એક ટ્રાટીમાં રહેતો, અને બે પેનનાં કોકો અને રાઈ. ખાઈને શુભર કરતો. એમ તો મારાથી ન અને પણ હું અવશ્ય બેને બદલે એક ટ્રાટીમાં રહી શકું અને અરધી રસોઈ હાથે પણ પકાવું. શકું એમ લાગ્યું. આમ કરીને હું દર મારો ૪-૫ પાઉડમાં રહી શકું.અઠવાડિયાના ૮ શિલિંગની ટ્રાટી.... લંડન; સગડ. ખર્ચ દી ને સવારનું હાથે પકાવવાનું શરૂ કર્યું. તેમાં ભાગ્યે વીસ મિનિટ બચે. થોડા રાંધતાંને કોકોનું પાણી ઉકાળતાં શો વખત બચે? બપોરે બહાર જમું. લેવું અને સાંજે પાકો કોકો ખનાવે. રોટીને સાથે લેવો આમ હું ૧-૧૧ શિલિંગમાં રોજ ખાવાનું મેળવે. લેતાં શીખ્યો.

વાંચનાર....એમ ન માને કે સાદાઈ જીવન રસાઈ ન થયું. બીજાં જીવન વધારે સારમય બન્યું; મારા આત્માનંદનો પાર ન રહ્યો.

૧૭

ખોરાકના પ્રયોગો

અન્નાહાર વિષેનાં....પુસ્તકોમાં મેં બોધ્યું કે લેખકોએ બહુ સૂક્ષ્મ વિચાર કરેલા.નૈતિક દૃષ્ટિએ તેઓએ વિચાર્યું કે મનુષ્યને પશુપંખના ઉપર સામાન્ય મન્યું છે તે તેને મારી ખાવા.....નહિ પણ તેને. રક્ષા કરવા.....વર્ણ ખાવું તે ભોગને અર્થે નહિ પણ જીવવાને અર્થે જ છે, એટલે કેટલાકે....માંસનો જ નહિ પણ ઈંડાનો અને દૂધનો પણ ત્યાગ સૂચવ્યો ને કર્યો. વિજ્ઞાનને દૃષ્ટિએ અને મનુષ્ય-શરીરને રચના જોઈને કેટલાકે એવું અનુમાન કાઢ્યું કે મનુષ્યને રાંધવાને આવશ્યકતા જ નથી; તે વનપક કૃણા ખાવા સરબથેલ છે. દૂધ પીએ તે કેવળ માતાનું જ; દાંત આવ્યા પછી તેણે ચાવે. શકાય એવો જ ખોરાક લેવો જોઈએ. વૈદકદૃષ્ટિએ તેઓએ મરીમસાલાનો ત્યાગ સૂચવ્યો અને....આર્થિક દૃષ્ટિએ તેઓએ ખતાવ્યું કે ઓછામાં ઓછા ખર્ચવાળો ખોરાક અન્નાહાર જ હોઈ શકે. આ ચારે દૃષ્ટિઓને અસર મારા ઉપર પડી અને અન્નાહાર આપનાર વંશીઓમાં ચારે દૃષ્ટિવાળા માણસોને હું મળતો થયો. વિજ્ઞાયતમાં તેને લગતું મંડળ હતું અને સાપ્તાહિક પણ હતું. સાપ્તાહિકને હું ધરાક બન્યો અને મંડળમાં સભ્ય થયો. હું અખતરામાં ગૂંથાયો.

ધેરથી [મીઠાઈમસાલા મગાવવાનું બંધ કર્યું]. અને મને બીજું વક્ષણ લીધું, તેથી મસાલાનો શોષ મેળો પડી ગયો અને જે બાજુ... મસાલા વિના ફીફી લાગતી હતી તે કેવળ ખાંદેલી સ્વાદિષ્ટ લાગી.... હું શીખ્યો કે સ્વાદનું ખરું સ્થાન જીભ નથી પણ મન છે

* તે વખતે એક પંથ એવો પણ હતો, કે જે આ-કોફીને તુકસાનકારક ગણે. અને કોફીનું સમર્થન કરતો. કેવળ [શરીરયાત્રા]ને અર્થે જોઈએ તે જ વસ્તુ લેવી યોગ્ય છે એમ સમજ્યો હતા, તેથી આકોફીનો મુખ્યત્વે ત્યાગ કર્યો, કોફીને* સ્થાન આપ્યું.

વીશીમાં બે વિભાગ હતા. એકમાં જટલી વાનીઓ ખાઓ તેના પૈસા આપવાના. આમાં ટંકે ૧૨ શિલિંગનું ખર્ચ થાય.... બીજા વિભાગમાં છ પૈનીમાં ત્રણ વાની અને રાટ્ટીનો એક ટુકડો મળે.... ખૂબ કરકસર આદરી ત્યારે ઘણે ભાગે હું છ પૈનીના વિભાગમાં જ જતો....

પનીર, દૂધ અને ઈંડાં જ લેવાતો.... અખતરો નોધતો એવો છે. .. સ્થાયી વિનાના ખોરાકનું સમર્થન કરનારે ઈંડાંની ખૂબ સ્તુતિ કરી હતી, અને ઈંડાં માંસ નથી એમ પુરવાર કર્યું હતું. તે લેવામાં

જીવતા જીવને દુ:ખ નથી એ તો હતું જ. આ દલીલથી મોળવાઈ મેં માને આપેલી [પ્રતિજ્ઞા] છતાં ઈંડાં લીધાં. પણ મારી મૂર્ખા ક્ષણિક હતી. પ્રતિજ્ઞાનો નવો અર્થ કરવાનો મને અધિકાર નહોતો. અર્થ તો પ્રતિજ્ઞા દેનારનો જ લેવાય... તેથી મને પ્રતિજ્ઞાના રહસ્યનું જ્ઞાન આવતાં જ ઈંડાં છોડ્યાં....

આ મને વસમું થઈ પડ્યું, કારણ કે . અત્રાહારની વીશીઓમાં પણ ઈંડાંવાળી ઘણી વસ્તુઓ [પ્રુડિંગ, ટેક] ખનતી હતી. આથી હું એક રીતે બંજળમાંથી છૂટ્યો, કેમ કે થોડી ને તદ્દન સાદી જ વસ્તુ લઈ શકે. બીજી તરફથી જરા આધાત પડે. કેમ કે જીભે વળગેલી અનેક વસ્તુ [છાંડવી પડી]. પણ એ આધાત ક્ષણિક હતો. પ્રતિજ્ઞાપાલનનો સ્વચ્છ, સુદૃઢ ને સ્થાયી સ્વાદ મને પેલા ક્ષણિક સ્વાદ કરતાં વધારે પ્રિય લાગ્યો ..

પ્રકરણ પૂરું કરતાં પહેલાં પ્રતિજ્ઞાના અર્થ વિષે કંટાળક કહેવું જરૂરનું છે. મારી પ્રતિજ્ઞા માતા સમક્ષ કરેલી એક કાર હતા. દુનિયામાં ઘણા ઝગડા કેવળ કરારનો અર્થ કરતાં ઉત્પન્ન થાય છે.... સ્વાર્થ સહુને આધળામીત કરી મૂકે છે. રાજથી શાહીને રંક કરારોના પોતાને ઠીક લાગે તેવા અર્થ કરીને દુનિયાને, પોતાને અને પ્રભુને છેતરે છે.... સુવર્ણનાથ તો એ છે કે સામા પક્ષે આપણા બોલનો જે અર્થ માન્યો એ જ ખરો ગણાય; આપણા મનમાં હોય તે ખોટો અથવા અધૂરો. અને એવો જ બીજો સુવર્ણનાથ એ છે, કે જ્યાં બે અર્થ સંમિલિત હોય ત્યાં નબળો

* ડોનલ્ડ લેડફ્રેટ 'ઇન્ડીજિંગ પર્સનલ એક્ષિસીટી' (તારાપોસ્તવાળા)માં લખે છે, કે ડા. પી. બી. હોક અને એના સાથીઓએ શોધ કરી છે કે આકોફી પાચનક્રિયાને મદદ કરે છે, અને કોફી તો આકોફી કરતા પણ વધારે મદદી ઉત્પન્ન કરે છે. ગાઈડો 'આરોગ્ય વિષે સામાન્યજ્ઞાન' (૧-૫)માં લખે છે, 'આકોફી, અને કોફી... દ્રવિત છે એમ કહ્યા વિના છુટકો નથી.'
કે. વા.

પક્ષ જે અર્થ કરે તે ખરો. 'મનાય' આ બે સુવર્ણમાર્ગના ત્યાગથી જ... અધર્મ ચાલે છે. અને એ અન્યાયની જડ અસત્ય છે. જોને સત્યને જ માર્ગે જવું છે તેને સુવર્ણમાર્ગ સહેજે જઈ રહે છે; તેને શાસ્ત્રો શોધવાં નથી પડતાં.

વિલાયતમાં મારા અખતરા આર્થિક અને આરોગ્યનાં દૃષ્ટિએ થતા હતા; ધાર્મિક દૃષ્ટિએ સખત અખતરા આફ્રિકામાં થયા, પણ તેતુ બીજા વિલાયતમાં રોપાયું....

જે નવો ધર્મ સ્વંકારે છે તેના તે ધર્મના પ્રચારને લગતો ધગશ તે ધર્મમાં જન્મેલાના કરતાં વધારે જોવામાં આવે છે, તેથી જે લક્ષ્યામાં તે વેળા હું રહેતો હતો તે લક્ષ્યામાં અન્નાહારી, મંડળર્ન, સ્થાપના કરવાનો ઠરાવ કર્યો....તે લક્ષ્યામાં સર એડવિન આર્નેલ્ડ રહેતા હતા, તે ઉપપ્રમુખ થયા. ડા. ઓલ્ડફિલ્ડ પ્રમુખ થયા. હું મન્નર્. બન્યો.... 'આર્થ.' મને સંસ્થાઓ રચવાનો ને ચલાવવાનો કંઈક અનુભવ મળ્યો.

૧૮

શરમાળપણું-માર્. ઠાલ

અન્નાહારી. મંડળર્ન....સમિતિમાં હું ચૂંટાયો તો ખરો, અને તેમાં દરેક વખતે હાજરી, પણ ભરતો, પણ બોલતાં જીભ જ ન ઊપડે....આમ બહુ વખત ચાલ્યું. તેવામાં સમિતિમાં એક ગંભીર વિષય નીકળ્યો, તેમાં ભાગ ન લેવો એ 'મને અન્યાય થવા દીધા બરોબર લાગ્યું.

મંડળના પ્રમુખ....મિ. હિલ્સ હતા....

'એનો' સમિતિમાં ડા. એલિન્સન પણ હતા. આ વખતે પ્રજેતપત્તિ ઉપર કૃત્રિમ ઉપાયોર્ અંકુશ મૂકવાની હિલચાલ ચાલતી હતી. ડા. એલિન્સન તે ઉપાયોના હિમાયતી હતા.... તેથી 'એમના' જવા સમાજઘાતક વિચારો ધરાવનારા તે મંડળમાં ન હોવા બ્રેઘએ એવો 'મિ. હિલ્સ'નો અભિપ્રાય હતો. ડા. એલિન્સનના કૃત્રિમ ઉપાયોવાળા વિચારો મને બચંકર લાગેલા, તે સામે મિ. હિલ્સના વિરોધને હું શુદ્ધ નોતે માનતો હતો....પણ એક અન્નાહારસંવર્ધક મંડળમાર્થ. શુદ્ધ નતિના નિયમેને ન માનનારાનો, તેની અશ્રદ્ધાને કારણે, બહિષ્કાર થાય એમાં મને ચોખ્ખો અન્યાય જણાયો....

મારું શરમાળપણું વિલાયતમાં છેવટ સુધી રહ્યું....

વિલાયતમાં બહેરમાં બોલવાનો છેલ્લો પ્રયત્ન મારે વિલાયત છોડતાં કરવો પડ્યો હતો.... અન્નાહારી. મિત્રોને ભોજનગૃહમાં ખાણા સારુ નોતર્થા હતા.... ત્યાં મારો ભાષણ કરવાનો સમય આવ્યો. હું જિલો થયો. ખૂબ વિચારીને બોલવાનું તૈયાર કરી ગયો હતો...પણ પહેલા વાક્યથી આગળ ચાલી જ ન શક્યો.... વિચારેલું બધું વિસરાઈ ગયું ને વિનોદ...યુક્ત ભાષણ કરવા જતાં હું પોતે વિનોદનું પાત્ર બન્યો. 'ગૃહસ્થો તમે મારું આમંત્રણ સ્વંકાર્યું તેને સારુ આભાર માનું છું,' એમ કહીને મારે બેસી જવું પડ્યું.

આ શરમ છેક દક્ષિણ આફ્રિકામાં છૂટી એમ કહેવાય; તદ્દન છૂટી છે એમ તો હજીયે ન કહેવાય....

પણ આવી શરમાળ પ્રકૃતિથી મારી ફેરેલી થવા ઉપરાત મને તુકસાન થયું નથી, કાયદો યથો છે એમ હવે જોઈ શકું છું બોલવાનો સહાય મને પ્રથમ દુ ખર હતો તે હવે સુખકર છે. મોટો કાયદો તો એ યથો કે હું શખ્દોની કરકસર શીખ્યો, માગ વિચારો ઉપર કાબૂ મેળવવાની ટેવ સહેજ પડી... મારી જીલકે કલમમાંથી વિચાર્યા વિના કે માધ્યા વિના ભાગ્યે જ કોઈ શખ્દ નીકળે છે મારાં બાપણ કે લખાણમાંના કોઈ લાગને સારુ મને [શરમાવા] કે પશ્ચાત્તાપ કરવાપણું છે એવું મને સ્મરણ નથી, અનેક [ખયોથી] હું બચી ગયો છું, ને મારો ધણો વખત બચી ગયો છે એ વળી અદેકો લાભ.

અનુભવે મને એ પણ ખતાવ્યું છે કે સત્યના પૂઝરીએ મૌનનું સેવન કરવું ધટે છે. બહુએઅબહુએ પણ મનુષ્ય ધણી [વાર] અતિશયોક્તિ કરે છે, અથવા જે કહેવા ચોગ્ય હોય તે છુપાવે છે કે જુદી રીતે કહે છે. આવાં સકટોમાંથી બચવાને ખાતર પણ અલ્પમાપી થવું આવરયક છે. શોડું બોલનાર વગર વિચારે નહિ બોલે; પેતાના દરેક શખ્દને તોળયે ધણી વેળા માણસ બોલવાને અધીરો બને છે. ‘મારે પણ બોલવું છે,’ એવી ચિઠ્ઠી કયા પ્રમુખને નહિ મળી હોય! પછી તેને [આપેલો] વખત પૂરતો નથી યતો, તે વધારે બોલવા દેવા માગણી કરે છે ને છેવટ રજા વિના પણ બોલ્યા કરે છે. આ....થી જગતને લાભ થયેલો ભાગ્યે જ જોવામાં આવે છે. તેટલા વખતનો [બગાડ] થયેલો તો સ્પષ્ટ જોઈ ... છે. એટલે

જે કે આરમમાં મારું શરમાળપણું મને ડખતું, છતાં આજે તેનું સ્મરણ મને આનંદ આપે છે. એ શરમાળપણું મારી દાલ હતી. તેનાથી પરિપક્વ થવાનો મને લાભ મળ્યો. મારી સત્યની પૂઝમાં મને તેથી સહાય મળી.

૧૯

અસત્યરૂપી ઝેર

આલીસ વર્ષ પૂર્વે વિલાયત જનારા પ્રમાણમાં થોડા હતા. તેમનામાં એવો રિવાજ પડી ગયો હતો કે પોતે પરણેલા હોય તો પણ કુવારા ગણાવું.....વિવાહ છુપાવવાનું એક કારણ એ કે જે વિવાહ બહેર થાય તો જે કુટુંબમાં રહેવા મળે તે કુટુંબની જીવાન છોકરીઓ સાથે હરવા-ફરવા અને ગેલ કરવા ન મળે આ ગેલ ધણે ભાગે નિર્દોષ હોય છે .. અંગ્રેજોને સારુ ગમે તેવી નિર્દોષ છતાં આપણે સારુ ત્યાજ્ય સોળતને ખાતર તેઓએ અસત્યાચરણ પસંદ કર્યું આ જાળમાં હું પણ સપડાયો... મને [કુવારો] ગણાવ્યાનો સ્વાદ તો મેં શોડો જ આપ્યો. મારા શરમાળ સ્વભાવે, મારા મૌને મને ખૂબ ખચાવ્યો. હું વાત ન કરી શકું છતાં મારી સાથે વાત કરવાને કઈ છોકરી નવરી હોય! મારી સાંથે ફરવા પણ કોઈ છોકરી ભાગ્યે નીકળે....

જેવો શરમાળ તેવો જ લીરુ હતો. વેંતનરમાં... ધરધણી પાઈની દીકરી મને ...આસપાસની સુંદર ટેકરીઓ ઉપર લઈ ગઈ. મારી આલ કંઈ ધીમી નહોતી, પણ તેની આલ મારા કરતાં પણ

તેજ....તે તો પવનમાં ઊડતો જાય, અને હું ધર ભેળા જ્યારે થવાય એ વિચાર કરું.એવામાં એક ટેકરીના ટોચે અમે આવ્યાં. ઊભાં. પણ ઊતરવું કેમ? પોતાના ઊંચાં એડના ખૂટ છતાં આ ૨૦-૨૫ વર્ષનાં તરુણાં વંચનાં જમ ઉપરજાં ઊતરે. ગઈ. હું તો હજી....ઢોળાવ કેમ ઊતરાય એ વિચાર. રહ્યો છું. પેદા નીચે ઊભાં હસે છે; મને હિંમત આપે છે; ઉપર આવો. હાથ ઝાલી ધસડે. જવાનું કહે છે! હું એવો નમાવો કેમ ખતું? માંડ માંડ પગ ધસડતો, કંઈક બેસતો ઊતર્યો, અને પેદાએ મરકરીમાં 'શા....ખંખા....શ' કહ્યું. મને શરમાયેલાને વધુ શરમાવ્યો.

પણ દરેક જગ્યાએ હું આમ ક્યાંય. અર્થ. શકું? અસત્યનું ઊર ઈશ્વર મારામાં. કાઢવાનો હતો.પ્રાઈટનનાં ઢોટલમાં 'એક ડોઈનો મને પરિચય થયો' તે લંડનમાં....પોતાને ત્યાં દર રજિવારે જમવાં નોતરે, મારી. શરમ મુકાવે, જુવાન સ્ત્રીઓનાં જોળખાણ કરાવે ને તેમનાં સાથે વાતો કરવા લલચાવે. એક બાઈ તેને ત્યાં જ રહેતી, તેનાં સાથે ખડુ વાતો કરાવે; કાઈ વાર અમને એકલાં પણ છોડે....

હવે હું શું કરું? મેં વિચાર્યું: 'જો મેં આ ભડી બાઈને મારા વિવાહનું વાત કરી દીધું હોત તો કેવું સારું? તો તે મારા ડાઈનનાં સાથે પરણવાનાં વાત ઇચ્છત? હજી પણ મોડું નથી. હું સત્ય કહી દઉં તો વધારે સંકટમાંથી ઊગરી

જઈશ.' આમ ધારી, મેં તેને કાગળ લખ્યો:

....'મારા વિવાહનું વાત તમારી પાસે ઢાંકવાને સારુ મને હવે ખડુ દુઃખ થાય છે. પણ સત્ય કહું. દેવાનાં હવે મને ઈશ્વરે હિંમત આપી. તેથી મને આત્મનંદ થાય છે. મને માફ કરશો? જ બહેનનાં સાથે તમે મારો પરિચય કરાવ્યો છે તેનાં સાથે મેં કર્યું. અથોગ્ય છૂટ દાંડાં નથી. તેનાં ખાતરી આપું છું. મારાં છૂટ નજ લેવાય એવું મને સંપૂર્ણ બાન છે.

....'તમારી મમતાને સારુ હું તમારો સદાયનો મક્કો થઈ ચૂક્યો છું.તમારે ત્યાં આવવાને હજી મને લાયક ગણશે તો તેને તમારા પ્રેમનાં એક નવું નિશાન. ગણોશ, અને તે પ્રેમને લાયક થવા મારો પ્રયત્ન બરી રહેશે.'

'આ કાગળ મોકલ્યાં ને મેં મારા ઉપરથી મહાન બોલે ઉતાર્યો. તેનો આમ જવાબ આવ્યો:

'તમારો ખુલા દિલનો કાગળ મળ્યો. અમે ખન્તે રાજી થયાં ને ખૂબ હસ્યાં. તમારા જેવું અસત્ય તો ક્ષતવ્યજ હોય, પણ તમે તમારી હકીકત જણાવ્યાં એ ઠીકજ થયું. મારું નોતરું કાયમ છે.આપણી મિત્રતા તો હતાં. તેવાં જ રહેશે એ ખાતરી રાખજો.'

૨૦

ધાર્મિક પરિચયો

....એ થિયોસોફિસ્ટ ભાઈઓનાં સાથે મેં ગીતા વાંચવાનો આરંભ કર્યો. બીજા અધ્યાયના

ધ્યાયતો *વિષયાન્ પુન્સઃ સંગમનેષુપજયતે ।
 સંગાત્સંબૃધતે કામઃ કામાત્ ક્રોધોડભિજયતે ॥
 ક્રોધાઽભવતિ સંમેહઃ સંમેહાત્સ્મૃતિવિભ્રમઃ ।
 સ્મૃતિભ્રંશાઽબુદ્ધિનાશો બુદ્ધિનાશાત્ પ્રણશ્યતિ
 એ શ્લોકની મારા મન ઉપર જાડી અસર
 પડી. તેનું ભણુકારા મારા કાનમાં
 વાગ્યા જ કરે. ગીતા અમૂલ્ય ગ્રંથ છે એમ
 મને તે વેળા સારથું. તે માન્યતા ધીમે,
 ધીમે વધતી ગઈ અને આજે તત્ત્વજ્ઞાનને
 સાત્ત્વ તેને હું સર્વોત્તમ ગ્રંથ ગણુ છું મારા
 નિરાશાના સમયે તે ગ્રંથે મને અમૂલ્ય
 સહાય કરી છે. તેના અગ્રેષ્ઠ તરજુમા
 લગભગ બધા વાંચી ગયેા હું પણ એડવિન
 આર્નેસ્ટનો અનુવાદ મને શ્રેષ્ઠ લાગે છે.
મેં ગીતાનો આ વેળા અભ્યાસ કર્યો તો
 ન જ કહેવાય. તે મારા હમેશના વાંચનનો
 ગ્રંથ તો કેટલાંક વર્ષો પછી થયો.

આ જ ભાઈઓએ મને આર્નેસ્ટનું
 બુદ્ધચરિત્ર વાંચવા બક્ષામણુ કરી...
 બુદ્ધચરિત્ર મેં ગીતા કરતાં પણ વધારે
 રસથી વાંચ્યું.

આ ભાઈઓએ મને મેંડમ બ્લેન્ચર્ડની
 દર્શન કરાવ્યાં ને મિસિસ બેસન્ટનાં.
 [તેમણે] મને સોસાયટીમાં દાખલ થવા
 પણ સૂચવ્યું. મેં...કહ્યું, 'મારું ધર્મજ્ઞાન
 કંઈ જ નથી તેથી હું કોઈ પણ પંથમાં
 ભગવા નથી ઇચ્છતો.' મેં મેંડમ
 બ્લેન્ચર્ડની પુસ્તક 'ગ્રી ટુ યિયોસોફી'

વાંચ્યું. તે ઉપરથી હિંદુધર્મનાં પુસ્તકો
 વાંચવાની ઇચ્છા થઈ અને હિંદુધર્મ
 વહેમોથી જ ભર્યો છે એવો અભિપ્રાય
 પાદરીઓને સુખેથી સાંભળતો તે મનમાંથી
 ગયો.

એક ભક્ષા [ખ્રિસ્તી] એ બાઇબલ
 વાંચવાની મને ભલામણુ કરી.. મેં તે
 શરૂ કર્યું. પણ હું 'જૂનો કરાર' વાંચી
 ન જ શક્યો. 'જૂનેસિસ' (સ્ટિમંડાણ)
 ના પ્રકરણ પછી તો વાસુ એટલે.. જિંદગી
 આવે.. 'નંબર્સ' નામનું પ્રકરણ વાંચતાં..
 અણુગમે થયો.

ન્યારે 'નવા કરાર' ઉપર આવ્યો
 ત્યારે જુદી જ અસર થઈ. દૈશુના
 ગિરિપ્રવચનની અસર બહુ સારી પડી.
 તે દૈવ્યમાં જીત્યું. 'તારૂ પહેરણુ માગે
 તેને અંગરખું આપજે,' 'તને જમણુ ગાલે
 તમાચો મારે તેની આગળ ડાળો ધરજે,'
 એ વાંચીને મને અપાર આનંદ થયો.
 શામળમદનો છાપો આદ આગ્યો. મારા
 બાળક મને ગીતા, આર્નેસ્ટકૃત બુદ્ધચરિત્ર,
 અને દૈશુનાં વચનોનું એકીકરણ કર્યું;
 ત્યાગમાં ધર્મ છે એ વાત મને ગમી.

.. કાલોઈલનું 'વિમૂતિઓ અને
 વિમૂતિપૂજા' વાંચવાની [કોઈએ]
 ભલામણુ કરી. તેમાંથી પેંગ્ગર વિષે વાંચી
 ગયો ને તેમની મહત્તા, વીરતા અને
 તપશ્ચર્યાનો ખ્યાલ આવ્યો....

નાસ્તિકતા વિષે પણ કંઈક બહુથા
 વિના કેમ ચાલે? એડલો નાસ્તિક ગણાવે,
 તેથી તેમને વિષેનું કંઈક પુસ્તક વાંચ્યું.
 [પણ] તેની મારા ઉપર કંઈ જ છાપ
 ન પડી. નાસ્તિકતારૂપી....રણુ હું
 ઓળંગી ગયો હતો.....

* વિષયોનું ચિંતન કરનારો પ્રથમ તેને
 વિષે સમ જાણે છે. સમથી કામના જન્મે છે,
 કામનાની પાછળ ક્રોધ આવે છે, ક્રોધમાંથી
 સંમેહ, સંમેહમાંથી સ્મૃતિભ્રમ અને સ્મૃતિભ્રમથી
 બુદ્ધિનાશ થાય છે, ને અને તે પુરુષનો ચેતાનો
 નાશ થઈ જાય છે.

૨૧

નિર્બલકે બલ રામ

[પણ બૌદ્ધિક ધર્મજ્ઞાન] મનુષ્યને બચાવવા સારુ પૂરતું નથી. નવડતું... નાસ્તિક... ખરે છે ત્યારે કહે છે પોતે અકસ્માતથી. ખરું. ગયો. આસ્તિક એવે પ્રસંગે કહેશે કે મને ઈશ્વરે બચાવ્યો.... સંયમથી. ઈશ્વર તેના હૃદયમાં પ્રગટ થાય છે એવું અનુમાન પરિણામ પછી. તે કરી લે છે.... પણ ખરું. વેળા તે બાજુનો નથી. કે તેને તેનો સંયમ બચાવે છે કે કોણ બચાવે છે. જ પોતાના સંયમબળનું અભિમાન રાખે છે તેનો સંયમ રાજાઈ ગયેલો કોણે નથી. અનુભવ્યો? શાસ્ત્રજ્ઞાન તો એવે સમયે થોડા સમાન લાગે છે.

બૌદ્ધિક ધર્મજ્ઞાનના મિથ્યાત્વનો અનુભવ મને વિલાયતમાં મળ્યો.....

થઈ કરીને ૧૮૯૦માં, પોર્ટસ્મથમાં અત્રાહારીઓનું સંમેલન હતું. તેમાં મને અને એક હિંદી મિત્રને આમંત્રણ હતું. અમે લાં ગયાં. અમને.... એક બાઈને ત્યાં ઉતારે આપવામાં આવ્યો.

[ત્યાં રાતે] જર્મને પાનાં રમવા બેઠા. વિલાયતમાં સારાં ઘરોમાં પણ આમ મહેમાનોના સાથે ગૃહિણી. પાનાં રમવા બેસે. પાનાં રમતાં નિર્દોષ વિનોદ સહુ કરે. અહીં બલત્સ વિનોદ શરૂ થયો.... મને આ વિનોદમાં રસ પડ્યો. હું પણ ભળ્યો. વાણીમાંથી ચેષ્ટામાં ભિતરી પડવાનાં તૈયારી. હટ... પણ મારા ભલા સાર્થના મનમાં રામ વસ્યા. તે બોલ્યા, 'તારામાં આ કળબુગ કેવો? તારું એ કામ નહિ. તું ભાગ અહીંથી.'

હું શરમાયો, ચેત્યો. આ મિત્રનો ઉપકાર માન્યો. માતા પાસે લઈધે. પ્રતિજ્ઞા થાદ આવી. હું ભાગ્યો. કાટડીએ ધ્રુજતો ધ્રુજતો પહોંચ્યો. છાત્રો ચડકર્ત. હટ... મારી. સ્થિતિ કાલના હાથમાં. બચીને કાઈ શિકાર છૂટે તેના જીવ. હટ... પરસ્પરને જોઈને વિકારવશ થયાનો.... આ પહેલો પ્રસંગ હતો. મારી. રાત્રે જીંધ વિનાનો ગઈ. અનેક.... વિચાર [આવ્યા] ધર છોડું? બાણું? હું કયું છું? સાવધાન ન રહું તો મારાં શા હાલ થાય? મેં ખૂબ ચેતીને [ચાલવાનો] નિશ્ચય કર્યો. ધર ન છોડવું, પણ.... પોર્ટસ્મથ ઝટ છોડી. કેવું એટલું ધાર્યું.... મેં બીજા જ દિવસે પોર્ટસ્મથ છોડ્યું....

ઈશ્વરે મને બચાવ્યો એમ લોકો કહે રીને હું તે વખતે સમજ્યો. પણ મને વિવિધ ક્ષેત્રોના એવા અનુભવો થયા છે.... ધણી આધ્યાત્મિક પ્રસંગોમાં, વધીલાતમાં, સંસ્થાઓ ચલાવવામાં, રાંજ્યપ્રકરણમાં હું કહી શકું છું કે મને ઈશ્વરે બચાવ્યો છે. જ્યારે બદ્. આશા છોડીને બેસીએ, બને હાથ હેઠા પડે ત્યારે ક્યાંકથી ને ક્યાંકથી મદદ આવેને પડે છે એમ મેં અનુભવ્યું છે. સ્તુતિ, ઉપાસના, પ્રાર્થના વહેમ નથી, પણ આપણે બાઈએ છીએ, પં.એ છીએ, ચાલ.એ બેસીએ છીએ, એ બધું જટલું સાચું છે તેના કરતાંયે વધારે સાચું વસ્તુ છે. એ જ સાચું છે, બીજું બધું ખોટું છે, એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નથી.

આવી પ્રાર્થના કંઈ વાણીના વૈભવ નથી; તેનું મૂળ કંઈ નથી, પણ હૃદય છે.

તેથી જો આપણે હૃદયની નિર્મળતાને
પહોંચીએ, ત્યાં રહેલા તારોને [મેળમાં]
રાખીએ, તો તેમાંથી સૂર નીકળે છે તે
ગગનગામી બને છે. તેને સારુ જીમની
આવશ્યકતા નથી. એ સ્વભાવે જ અફસૂત
વરતું છે. વિકારોદ્ધ મળ [ધોવા] સારુ
હાલિક ઉપાસના જડીબુટ્ટી છે એ વિષે
મને શંકા જ નથી. પણ તે પ્રસાદીને સારુ,
આપણામાં સંપૂર્ણ નત્રતા જોઈએ.

૨૨

નારાયણ હેમચંદ્ર

આ જ અરસામાં નારાયણ હેમચંદ્ર
વિલાયત આવ્યા હતા. [તેમની સાથે]
મિસ મેનિંગે મારી ઝાળખાણ કરાવી.
[તે કહે,] 'મારે અંગ્રેજી શીખવું છે, તમે
મને શીખવશો!'

મેં જવાબ આપ્યો, 'આપને કંઈ
મદદ હઈ શકું તો હું રાજ થાઉં.'

અમે વખત ચુકર કયો. અમારી
વચ્ચે મારે સ્નેહગાંઠ બધાઈ....

અમે રોજ મળતા. અમારી વચ્ચે
વિચાર તેમ જ આચારનું સામ્ય ઠીક હતું.
બન્ને અજાહર કરનારા હતા. બપોરના
ઘણી વાર સાથે જમીએ આ મારો
અઠવાડિયાના ૧૭ શિલિંગમાં રહેવાનો
..કાળ હતો. હું તેમની કોટડીએ જાઉં,
તે મારી કોટડીએ આવે....

આ સમયે કાર્ડિનલ મેનિંગનું નામ
સહુને સુખે હતું. ગોદીના મચ્છરાની
હડતાળ હતી તે [એમના] પ્રયત્નથી
વહેલી બંધ થઈ.

'ત્યારે તો મારે એ સાધુપુરુષને મળવું
જોઈએ,' નારાયણ કહે.

'એ તો બહુ મોટા માણસ રહ્યા.
તમને ઠમ મળશે!'

'હું બતાવું તેમ. તમે મારે નામે
કાગળ લખો. હું લેખક છું એવી ઝાળખાણ
આપજો. તેમના પરોપકારનો ધન્યવાદ
જાતે આપવા મળતું છે એમ લખો, ને
એમ પણ લખો કે મને અંગ્રેજી ન આવડે,
તેથી મારે તમને કુભાષિયા તરીકે લઈ
જવા પડશે.'

મેં કાગળ લખ્યો. તેના જવાબમાં
કાર્ડિનલે મળવાનો સમય આપ્યો.

[અને અમે કાર્ડિનલને મળી આવ્યા]

નારાયણ વિલાયતથી પારિસ ગયા,
ત્યાં ફ્રેંચ પુસ્તકના તરજુમા શરૂ કર્યા....

છવટે તેમણે અમેરિકા જવાનો
પ્રેરણાનો નિશ્ચય પાર પાડ્યો...
અમેરિકામાં તેમને ધોતિયુપદેરણ પહેરીને
નીકળવાને સારુ 'અસહ્ય પોષાક
પહેર્યા'ના તહેમત ઉપર પકડવામાં આવ્યા
હતા, [પણ] પાછળથી છૂટી ગયા હતા.

૨૩

મહાપ્રદર્શન

૧૮૯૦માં પારિસમાં મહાપ્રદર્શન
બરાબ્ર હતું તેની તૈયારીઓ વિષે હું
વાંચતો. પારિસ જોવાની તો તીવ્ર ઇચ્છા
હતી જ. પ્રદર્શન જોવા જાઉં તો બેવડો
લાભ થાય એમ વિચાર્યું.

પ્રદર્શનમાં કેવળ લોખંડનો ૧,૦૦૦
કૂટ લાગ્યા [એટલે ટાવર] જોવાનું ખ્યાલ

ખહુ હંતું.ખં.જું તો પ્રદર્શનમાં
ધણુંયે હંતું.

ગર્.ખાઈથ. મુસાફર. કર. પારિસ
ગયો. ત્યાં સાત દિવસ રહ્યો. ધણુંખરું
જેવાનું પગપાળા જ કર્યું. નકશાને
આધારે રસ્તાઓ શોધીને મુખ્ય વસ્તુઓ
જોઈ. એફિલ ટાવર ઉપર....પહેલે મળવે
આવાનું. સગવડ પણ હતી. એટલે જાણે
ભોજન કર્યાનું હતું. શકવા ખાતર ત્યાં
ખાણું ખાધું ને જા શિલિંગમાં દવાસળ.
મેદ.

પારિસનાં સ્વર્ગીય પ્રાચીન દેવળો
યાદ રહી ગયાં છે. તેમની ભવ્યતા, તેમની
અંદર મળતી શાંતિ ન જીલાય તેવાં છે.
નોત્ર દામની કર્.ગર્. ને અંદરનું ચિત્રકામ
યાદ રહી ગયાં છે.

....પારિસના સ્વેચ્છાચારનું ઠંડક વાંચ્યું.
હંતું. તે તો શેર.એ શેર.એ જેવામાં
આવતો જ હતો. પણ આ દેવળો તે.
નોખાં તર. આવતાં હતાં. દેવળમાં
પેસતાં જ બહારની અશાંતિ જીલાઈ જાય.
લોહાની વર્તણૂક બદલાઈ જાય. લોહો
અદબથ. વર્તે. ત્યાં ઘોંઘાટ હોય નહિ.
કુમારેકા....ની મૂર્તિ આગળ ઢાઈને ઢાઈ
પ્રાર્થના તો કરતું જ હોય. આ બધો
વહેમ નથી. પણ દૃઢ્યન. ભાવના છે એ
અસર ત્યારે થઈ ને તે વૃદ્ધિ પામતી ગઈ
છે.મૂર્તિની સમક્ષ ઘૂંટણે પડીને પ્રાર્થના
કરનારા પથ્થરને નહોતા પૂજતા, પણ
તેમાં રહેલું તેમની કલ્પનાની શક્તિને
પૂજતા હતા. તેથી તેઓ ઈશ્વરનો મહિમા
ઓછો નહોતો કરતા પણ વધારતા હતા.

પ્રદર્શનનાં વર્ણનોમાં....સ્તુતિ પણ

સાંભળી ને નિન્દા પણ સાંભળી નિન્દા
કરનારામાં અગ્રેસર ટોલ્સ્ટોય હતા....તેમણે
લખેલું કે એફિલ ટાવર મનુષ્યની મૂર્ખાઈનું
ચિહ્ન છે. તેમના લેખમાં તેમણે જણાવ્યું
હતું, કે દુનિયાના ચાલતા ધણા નશાઓમાં
તમાકુનું વ્યસન એક રીતે સહુથી વધારે
ખરાબ છે. જે કુકર્મ કરવાનો હિંમત દાડ
રવાથ. ન આવે તે ખંડ. રવાથ.
આવે છે. દાડ રવાથ ગાંડો બને છે,
જ્યારે ખંડ. રવાથનો અક્કલને ધુમ્મસ
ચડે છે ને તેથી તે હવાઈ ક્ષી પાંધવા
મંડે છે. એફિલ ટાવર આના વ્યસનનું
પરિણામ છે એવો ટોલ્સ્ટોયનો અભિપ્રાય
હતો.

૨૪

પારિસ્ટર તો થયા-પણ પછી ?

પારિસ્ટર થવા સારું....એક તો 'ટર્મ'
ભરવું, અને ખં.જું....પરીક્ષા આપવું.
'ટર્મ' ભરવું, એનો અર્થ 'ખાણાં ખાવાં.'
....ખાણામાં સાર. સાર. વાન.ઓ હોય
ને રવામાં સારો ગણાતો દાડ હોય.
ખાવાના ખર્ચ કરતાં દાડ રવાને
રવાનું ખર્ચ વધારે હોય છે એ વાત
આપણને હિંદુસ્તાનમાં....આશ્ચર્યજનક
લાગે. મને તો વિભાજિત જતાં આ જ્ઞાનથી
પુષ્કળ આધાત પહોંચેલો; ને દાડ રવાનો
પાછળ એટલા પૈસા ખરબાદ કરતાં લોહાનો
જીવ ઠેમ ચાલતો હશે એ ન સમજતું.

વિદ્યાઓને સારું એક બતનું
ખાણું ને જે ચરો વિદ્યામંદિરના વડાઓને
સારું ખં.જું ને ભારે ખાણું હોય. મારી.
સાથે એક પારસી વિદ્યાર્થી હતા તે પણ

અત્રાહારી ખન્યા હતા. અમે બન્નેએ અત્રાહારના પ્રચારાર્થે બેચરના ખાણામાંથી અત્રાહારીને ખપતા પદાર્થોની [માંગણી] કરી, તે મજૂર થઈ, એટલે અમને બેચરના ટેબલ ઉપરથી કૃણાદિ ને શાક મળવા લાગ્યાં.

દાડ તો મને ન ખપે. ચાર જણ વચ્ચે દાડની બે ખાટલીઓ મળે. એટલે મારી માંગણી ધણી ચોકડીઓમાં થાય હું ન પીઠ એટલે ખાઈના ત્રણ વચ્ચે બે ખાટલ લીડે ના !

આ ખાણાંપીણાંથી ખારિસ્ટરીમાં શો વધારો થઈ શકે એ હું ન ત્યારે જોઈ શક્યો, ન પાછળથી

કાયદાનો અભ્યાસ સહેલો હતો. ખારિસ્ટરો વિનોદમાં 'ડિનર (ખાણાના) ખારિસ્ટર' તરીકે જ ગણાતા. સહુ જણતા કે પરીક્ષાની કિંમત નહિ જવી હતી પુસ્તકો તો ભાગ્યે જ કોઈ વાચે. રોમન લોને સારૂ નાની નોંધો લખાયેલી તે ૧૫ દિવસમાં વાંચીને પાસ થનારને મેં જોયેલા.. પરીક્ષકો [પણ] ઉદાર રોમન લોમાં પાસના ૯૫ થી ૯૯ ટકા ને છેલ્લી પરીક્ષામાં ૭૫ [કે] તેથી [વધારે] વળી પરીક્ષા વર્ષમાં ૧ નહિ પણ ૪..

પરીક્ષાઓ પસાર કરી. ૧૮૯૧ની ૧૦મી જૂને હું ખારિસ્ટર કહેવાયો, ૧૧મીએ ઇંગ્લેન્ડની હાઇકોર્ટમાં ત્રણ શિલિંગ આપી નામ નોંધાવ્યું, ૧૨મી જૂને હિંદુસ્તાન તરફ પાછો વળ્યો.

૨૫

મારી મૂંઝવણ

કાયદાઓ વાંચ્યા પણ વકીલાત કરવાનું ન શીખ્યો. વળી હિંદુસ્તાનના

કાયદાનું તો વાચેલા કાયદામાં નામ સરખુયે નહોતું. હું તો ખૂબ મૂંઝાયો .

મારી મુરકેલીઓ મિત્રોને જણાવી. તેમણે દાદાભાઈની સલાહ લેવા સૂચ્યું એવા મહાન પુરુષને મળવા જવાનો મને શો અધિકાર ? તેમનું ભાષણ હોય તો સાંભળવા બહુ ને એક ખૂણે થેસી આંખ ને કાનને વૃક્ષ કરી ચાલ્યો આવું. તેમણે વિદ્યાર્થીઓના સમાગમમાં આવવા સારું મંડળ પણ રચાવ્યું હતું, તેમાં હું હાજરી ભરતો દાદાભાઈની વિદ્યાર્થીઓ પ્રત્યેની કાળજી તેમ જ વિદ્યાર્થીઓનો તેમના પ્રત્યેનો આદર જોઈ હું આનંદ પામતો.

[વળી કોઈએ] મિ. પિકટને મળવાની મને સૂચના કરી.. તેથી તેમને ચિઠ્ઠી લખી મેં મળવાનો વખત માગ્યો, તે તેમણે આપ્યો. તેમને મળ્યો. મિત્રની જેમ તેઓ મને મળ્યા, મારી નિરાશાને હસી કાઢી ને કહ્યું : 'કિંગ્ડમશાહ એકએ જ હોય. તું ખચીત માનજે કે સામાન્ય વકીલ થવામાં ભારે હોશિયારીની જરૂર નથી હોતી. સામાન્ય પ્રમાણિકતાથી ને ખતથી મનુષ્ય વકીલાતનો ધધો સુખેથી ચલાવી શકે બધા કેસોમાં આટીધૂટી ન હોય. વારુ, તારુ સામાન્ય વાચન શુ છે ?'

મેં વાત કરી એટલે તેઓ બોલ્યા :

'તારુ સામાન્ય વાચન [જોણું] છે. તેને દુનિયાનું જ્ઞાન નથી. વકીલને તે વિના ન ચાલે. વકીલને મનુષ્યસ્વભાવની ખબર હોવી જોઈએ. તેને ચહેરા ઉપરથી

માણસને ઝોળખતાં આવડવું જોઈએ. વર્ષ. દરેક હિન્દને હિંદના ઇતિહાસનું પણ જ્ઞાન હોવું જોઈએ.....કે અને મેલેસનનું ૧૮૫૭ના ખળવાનું પુસ્તક તો તુરત જ વાંચ્યું. જજે.'

મેં આ યુગરંગ મિત્રનો ખૂબ આભાર માન્યો.....તેમના હસમુખો ઉદાર ચહેરા યાદ રહ્યા ગયા.

૨૬

રાયચંદભાઈ

હું મુંબઈને બંદરે 'આસામ' સ્ટી.મરમાંથી જીત્યો.....

માનાં દર્શન કરવા હું અર્ધરો થઈ રહ્યો હતો. અમે ગોદા.માં પહોંચ્યા ત્યારે મારા 'મોઢા' ભાઈ હાજર જ હતા..... ડા.મહેતાનો આગ્રહ મને પોતાને ત્યાં જ ઉતારવાનો હતો, એટલે મને ત્યાં જ લઈ ગયા.....

માતાના સ્વર્ગાસ વિષે હું કંઈ નહોતો જાણતો. ઘેર પહોંચ્યા પછી તે ખબર મને આપ્યા ને સ્નાન કરાવ્યું. મને આ ખબર વિશ્વાસપાત્ર જ મળી. શક્તિ; પણ આધાત ઝોળી કરવાને ખાતર મુંબઈ પહોંચ્યું ત્યાં લગ્ન. ખબર ન જ આપવા એવો નિશ્ચય મોઢા ભાઈએ કરી દીધો હતો..... પિતાના મૃત્યુ.....પહોંચ્યો હતો તેના કરતાં આ મૃત્યુના ખબરથી મને બહુ વધારે આધાત પહોંચ્યો. મારી ધણી ધારેદી મુરદો ખરબાદ થઈ. પણ.....આ સમાચાર સાંભળી હું પોક પોક નહોતો રેત્યો, આંસુને લગભગ ખાળી શક્યો હતો; ને જાણે માતાનું મૃત્યુ થયું જ

નથી. એમ વ્યવહાર શરૂ કર્યો.

ડા.મહેતાએ તેમને ઘેર ઝોળખાણો કરાવ્યું. તેમાંનાં એક નોંધ્યા વિના ન જ ચાલે. તેમના ભાઈ રેવાશંકર જગજીવનની સાથે તો જન્મ્યા. ગાંઠ બંધાઈ. પણ હું જન્મ્યા. વાત કરવા ઇચ્છું છું તે તો 'રાયચંદભાઈ'. 'એ' ડાક્ટરના મોઢા ભાઈના જમાઈ હતા ને રેવાશંકર જગજીવનની પેઠાના ભાગદાર ને કર્તા કર્તા હતા.....તે ચારિત્રવાન અને જ્ઞાન. હતા એ તો હું પહેલું જ મુલાકાતે જોઈ શક્યો. તે શતાવધાન. ગણાતા, પણ આ શક્તિ ઉપર હું મુગ્ધ ન થયો. જના ઉપર હું મુગ્ધ થયો તે વસ્તુનો પરિચય મને પાછળથી થયો. એ હતું તેમનું બહોળું શાંત્રજ્ઞાન, શુદ્ધ ચારિત્ર અને આત્મદર્શન કરવાની ભારે ધગશ.

'હસતાં રમતાં પ્રગટ હરિ દેખું રે,
મારું જીવ્યું સકળ તવ લેખું રે.'

એ મુક્તાનંદનું વચન તેમને મોઢે તો હતું જ, પણ તે તેમના હૃદયમાંથી અંકિત હતું.

પોતે હજારોના વેપાર ખેડતા, હીરાંમોતીની પારખ કરતા.....પણ એ વસ્તુ તેમનો વિષય નહોતો; તેમનો વિષય, તેમનો પુરુષાર્થ તો હરિદર્શન હતો.....પેઠા ઉપર 'બજુ' હોય ચા ન હોય, પણ દાઈ નહિ ને દાઈ ધર્મપુસ્તક અને નોંધપોથી હોય જ. વેપારની વાત પૂરી થઈ કે પુસ્તક ઊઘડે અથવા પેદા નોંધપોથી ઊઘડે. લાખોના સોદાની વાત કરી. લઈને તરત જ મતુલ્ય આત્મજ્ઞાનની ગૂઢ વાતો લખતા બેસી જાય તેની જાત

વેપારીની નહિ પણ શુદ્ધ જ્ઞાનીની છે.....
 મેં તેમને કહી 'શ્રુતિ સ્થિતિમાં નથી.
 બેપા.....' આરે હું તેમની હુકાને પહેંચું
 ત્યારે મારી સાથે ધર્મવાતો સિવાય બીજી
 વાતો ન જ કરે... ઘણા ધર્મચાર્યોના
 પ્રસંગમાં હું ત્યાર પછી આવ્યો છું.... પણ
 જે છાપ મારા ઉપર રાયચંદ્રભાઈએ પાડી
 તે બીજા કાઈ નથી પાડી શક્યા.....
 આથી મારી આધ્યાત્મિક લીડમાં હું
 તેમનો [આરો] લેતો.

છતાં તેમને હું મારા ધર્મશુરુ તરીકે
 દૃઢ્યમાં સ્થાન ન આપી શક્યો. મારી
 એ શોધ આજ પણ ચાલુ છે.

....શુરુ ત્રિના જ્ઞાન ન હોય એ
 વાક્ય ધણે અંશે સાચું છે, પણ શુરુપદ
 તો સંપૂર્ણ જ્ઞાનીને જ અપાય. શુરુની
 શોધમાં જ સફળતા રહેલી છે, કેમ કે
 શિષ્યની ચોગ્યતા પ્રમાણે જ શુરુ મળે છે.
 ચોગ્યતાપ્રાપ્તિને સારું સંપૂર્ણ પ્રયત્નનો
 સાધકને અધિકાર છે; પ્રયત્નનું ફળ
 ઈશ્વરાધીન છે.

....મારા જીવન ઉપર જાડી છાપ
 પાડનાર આધુનિક મનુષ્યો ત્રણ છે;
 રાયચંદ્રભાઈએ તેમના જીવંત સંસર્ગથી,
 ટોલ્સ્ટોયે તેમના 'સ્વર્ગ' તારા દૃઢ્યમાં
 છે' નામના પુસ્તકથી ને રસ્કિને 'અંદુ
 ધિસ લાસ્ટ' [સર્વોદય] નામના પુસ્તકથી
 અને મકિત કર્યો. પણ આ પ્રસંગો તે
 તે સ્થાને ચર્ચાશે.

૨૭

સંસારપ્રવેશ

....જ્ઞાતિનો 'અધડો' લેતો જ હતો.
 એ ન ગયા હતાં. એક પક્ષે મને

તુરત નાતમાં લઈ લીધો. [એને]
 સંતોષના ખાતર રાજકોટ લઈ જતા પહેલાં
 મોટાભાઈ મને નાસિક લઈ ગયા, ત્યાં
 ગંગાસ્નાન કરાવ્યું; ને રાજકોટમાં પહેંચતાં
 નાત જમાડી. પણ આમાં મને રસ
 ન પડ્યો.

જે તકથી હું બહાર રહ્યો તેના
 નિર્ણયને હું સંપૂર્ણ માન આપતો. સાસરે
 કે બહેનને ત્યાં પાણી પે ન પીતો. તેઓ
 છૂપી રીતે પાવા તૈયાર પાયા, પણ જે
 વસ્તુ બહેનમાં ન કરાય તે છૂપી રીતે
 [કરતાં] મારું મન જ [ન વધે].

પરિણામ એ આવ્યું કે નાત તરફથી
 મને કશો ઉપદ્રવ ન થયો; એટલું જ
 નહિ પણ [બહિષ્કારીઓએ] મને મારા
 કાર્યમાં મદદ પણ કરી છે. આ [સારા
 પ્રતાપ] કવળ અપ્રતિકારના છે.....

સ્ત્રી સાથેનો સંબંધ હજુ હું ધમ્મ
 તેવો ન થયો..... દરેક વાતમાં મારો વહેમ
 જરી રહ્યો... એક સમય તો એવો
 આવ્યો કે મેં તેને પિયર જ મોકલી દીધી,
 અને અત્યંત કષ્ટ આપ્યા પછી ફરી સાથે
 રહેવા દેવાનું કપ્પૂલ કર્યું. આમાં કવળ
 મારી નાશની જ હતી.

[પરનાં છોકરોને] કસરત કરાવવી,
 તેમને મજબૂત કરવાં ને મારો સહવાસ
 આપવો એમ ધારણા હતી; તેમાં હું
 'થોડે ઘણે અંશે સફળતા મેળવી શક્યો.
 છોકરોના સમાગમ મને બહુ પ્રિય લાગ્યો.
 ને તેમની સાથે વિનોદ કરવાની ટેવ
 આજ લગી રહી ગયેલી છે. છોકરોના
 શિક્ષક તરીકે હું શોભી શકું એવું કામ
 કરું એમ મને ત્યારથી જ લાગેલું.....

મિત્રવર્ગના સલાહ એમ પડી કે મારે થોડો વખત મુંબઈ જઈ હાઈકોર્ટનો અનુભવ લેવો તથા હિંદુસ્તાનના કાયદાનો અભ્યાસ કરવો, ને કંઈ વર્ષલાત મળે તો મેળવવા ઠાકિશ કરવું. હું મુંબઈ જવા ઊપડ્યો.

ત્યાં ધર માંડ્યું. જનું 'સંધ્યાતર્પણ' સાંતું, ને ઠાકણ.. 'ખટકર્મ' હતું, એટલું જ નહિ, પણ જેને રાંધતાં થે ન આવડે એવો રવિશંકર નામે રસોઈ આપ્યો. અરધું રવિશંકર રાંધે ને અરધું હું. બિલાયતના અન્નાહાર. ખોરાકના અખતરા અહીં ચલાવ્યા....

પણ મારાથી ચારપાંચ માસથી વધારે મુંબઈમાં રહેવાય તેમ હતું જ નહિ, કેમ કે ખર્ચ વધતું બધું, ને આવક કંઈ જ ન મળે.

૨૮

પહેલો કેસ

મુંબઈમાં એક તરફથી કાયદાનો અભ્યાસ શરૂ થયો. બીજી તરફથી ખોરાકના અખતરા, અને તેમાં મારી સાથે વીરચંદ ગાંધી. જોડાયા. રજી તરફથી ભાઈનો પ્રયાસ મારે સારું કેસ શોધવાનો શરૂ થયો.

કાયદાના ચોપડીઓ વાંચી. પણ કેસ ચલાવવાના હિમ્મત ન આવે..

એટલામાં મર્યાબાઈનો કેસ મારે નરસિંએ આવ્યો, પણ દલાલને કમિશન ન જ આપ્યું. કેસ સહેલો હતો ને એક દિવસથી વધારે ચાલે તેમ નહોતું.

....હું પ્રતિવાદી તરફથી હતો, એટલે મારે ઊલટતપાસ કરવાના હતા. હું ઊભો તો થયો, પણ પગ ધૂળ, માથું ફરે.... સવાલ પૂછવાનું સૂઝે જ નહિ....

હું બેઠો, દલાલને કહ્યું, 'મારાર્થે આ કેસ નહિ ચલાવાય, પટેલને રોકા. મને આપેલું ફ. પાઈ લો.'

હું નાહો, શરમાયો. પૂરું હિમ્મત ન આવે ત્યાં લગે કેસ ન લેવાનો નેશ્ય કયો, ને દક્ષિણ આફ્રિકા ગયો ત્યાં લગે કોર્ટમાં ન જ ગયો. નહિ તો પણ હારવાને સારું થોતાનો કેસ મને આપવા ઠાણુ નવરું હોય ?

પણ હજી એક બંને કેસ મુંબઈમાં મળવાનો હતો ખરો.... એક ગરબ મુસલમાનના. જમીન પોરબંદરમાં જમ થઈ હતી તેના અરજી મેં ધડી. મિત્રવર્ગને વંચાડી. તે અરજી પાસ થઈ ને મને કંઈક વિશ્વાસ બેઠો કે હું અરજી ધડવા નેટલો લાયક હોઈશ, -હતો પણ ખરો....

મેં ધાયું કે હું શિક્ષકનું કામ કરી શકું ખરો. એટલે એક હાઈસ્કૂલમાં મેં અરજી કરી. પણ ન્યારે આચાર્ય બહુયું કે હું બી. એ. નથી ત્યારે દિલગીરની સાથે અરજી નામંજૂર કરી....

મારા હાથે હેઠા પડ્યા. મોટા ભાઈ પણ ચિંતામાં પડ્યા. અમે વિચાર્યું કે મુંબઈમાં વધારે કાળ ગાળવો નિરર્થક છે, ને મારે રાજકોટમાં જ સ્થિર થવું. એટલે મુંબઈનું ધર.... છએક માસના વસવાટ પછી ઉઠાવ્યું.

મુંબઈમાં રહ્યો તે દરમિયાન હાઈકોર્ટમાં હું રોજ જતો, પણ ત્યાં કંઈ ન શોધ્યો.

....કેટલીક વેળા તો કેસમાં સમજ ન પડે ને. રસ ન પડે ત્યાં ઝોલાં પણ પાતો....

[આ સમયનો] એક નાનો સરખો અનુભવ અહીં ટાંકુ છું:

ગિરગામમાં મકાન હતું, છતાં હું જવદેવે જ ગાડીબાંધું ખરચતો; દામમાં પણ ભાગ્યે જ બેસતા. ગિરગામથી ધણે ભાગે નિયમસર આલીને જ જતો, તેમાં ખાસી ૪૫ મિનિટ લાગતી; ને ઘેર પાછો તો અચૂક આલીને જ આવતો. દિવસના તડકા ભાગે તે સહન કરવાની શક્તિ ડગલી લીધી હતી. આથી મેં ઠીક પેસા બચાવ્યા, ને મુંબઈમાં મારા સાથીઓ માંદા પડતા ત્યારે હું એક પણ દહાડો માંદો પડ્યો હોઈ એમ મને સ્મરણ નથી. ન્યારે હું કમાતો થયો ત્યારે પણ આમ ઓફિસે આલીને જવાની ટેવ મેં ઉવટ લગી કાયમ રાખી. આનો લાભ હું આજ લગી હઠાવી રહ્યો છું.

૨૯

પહેલો આધાત

મુંબઈથી નિરાશ થઈ રાજદાટ ગયો. તોખી ઓફિસ ખોલી. ક્ષતિક ગાડુ આદ્યં....

મુંબઈમાં કમિશન નહિ આપવાની મારી ટેક હતી તે અહીં તૂટી ગણાય.... મુંબઈમાં મારે કેવળ દલાલને પેસા આપવાની વાત હતી; અહીં વછીલને. મારા ભાઈની [નિરુત્તર દલીલ આમ હતી] 'હું બીજા વછીલનો ભાગીદાર નથી' [અમારા કેસ આપવાની]

વૃત્તિ તો રહેજ. પણ એ તું તારી ફીનો ભાગ મારા ભાગીદારને ન આપે તો મારી સ્થિતિ કેવી કફોડી થાય? આપણે સાથે રહીએ, એટલે તારી ફીનો લાભ મને તો મળે જ, પણ મારા ભાગીદારને? અને એ તે જ કેસ તે બીજા જગ્યાએ આપે તો તેને ભાગ મળે જ.' આ દલીલથી હું ભોળાવાયો.. મારા મનને છેતરું પણ આ સિવાય બીજા કોઈ પણ કેસમાં મેં કમિશન આપ્યાનું મને સ્મરણ નથી.

પણ જિંદગીનો પહેલો આધાત આ અરસામાં મળ્યો.

પોરબંદરના માછ રાણાસાહેબને ગાદી મળી તે પૂર્વે મારા ભાઈ તેમના મંત્રી.... હતા. ત્યારે તેમણે રાણાસાહેબને ખોટી સલાહ આપ્યાનું તકોમત તેમના ઉપર હતું. આ ક્રિયાક પોલિટિકલ એજન્ટને મળેલી. એજન્ટને હું વિશ્વાયત મળેલો. ત્યાં તેમણે મારી મેંની ઠીક કરી કહેવાત. ભાઈએ વિચાર્યું કે મારે એજન્ટને બે શબ્દો કહેવા ને તેમની ઉપર જ ખરાબ અસર પડી દોય તે ખૂંસવા પ્રયત્ન કરવો. મને આ વાત જરાયે પસંદ ન પડી, પણ ભાઈનું મોં ન મૂકી શક્યો, ને મારી મરજી વિરુદ્ધ હું ગયો. જની જાળખાણ કાઢી ને મારું પ્રકરણ હોબેળ્યું.

'તારા ભાઈ' ખટપટી છે, તારું વધારે મારે નથી સાંભળવું,' આમ અમુલદારે કહ્યું, તો ય હું તો મારું પ્રકરણ ચલાવી રહ્યો હતો. સાહેબ શિયા. 'હવે તમારે જવું એઈએ.'

'પણ મારું ન તો પૂરી સાંભળો.'

‘પટાવાળા, ઇસકો દરવાજા બતાવો.’

પટાવાળાએ મને હાથ લગાડ્યો ને મને દરવાજા તરફ બહાર કાઢ્યો.

હું અકળાયો, મેં તો ચિઠ્ઠી ધસડ : ‘તમે મારું અપમાન કર્યું છે, પટાવાળાનું મારફતે મારી. ઉપર હુમલો કર્યો છે. તમે માફી નહિ માગો તો રીતસર ફરિયાદ કરીશ.’ ચિઠ્ઠીનો જવાબ આમ આવ્યો :

‘તમે મારા તરફ અસહ્યપણે વર્ત્યા, ને જવાનું કહ્યા છતાં ન ગયા, તેથી મેં જરૂર પટાવાળાને તમને દરવાજો બતાવવા કહ્યું. અને એના કહેવા છતાં તમે કચેરી ન છોડી, એટલે એણે તમને કચેરી બહાર કાઢવા પૂરતું બળ વાપર્યું. જે પગલાં લેવાં હોય તે લેવા તમે છૂટા છો.’

જવાબ ખિસ્સામાં મેકે. ભોંઠો પડે. હું ઘેર આવ્યો.....આ સમયે સર રોઝશાહ મહેતા પોતાના ઢાઈક કેસ તર રાજકોટમાં હતા; તેમને સલાહ પુછાવી. ‘આવા કિસ્સા તો બધા વર્ગીલબા રિસ્ટરના અનુભવમાં આવ્યા હશે. તું નવોસતો છે. તને હજી વિલાયતનું ખુમારી છે.....જો તારે સુખેશ. બેસતું હોય ને બે પૈસા કમાવા હોય તો તને મળેલી ઝાંઘી ફાડી નાખ ને અપમાન ગળી જ. કેસ કરવામાં તને ઢોકડો નહિ મળે ને તું ખુવાર થશે.’

આ શિખામણ કડવું ઝેર જેવું લાગે. પણ તે કડવો ઘૂંટડો રૂબે ઉતાર્યો છૂટકા હતો. અપમાન મૂક્યો નહિ પણ તેનો સદુપયોગ કર્યો. ‘આઈ. સ્વતિમાં ફરિ. ન સુકાઈ, ઢાઈની સિફારસ આમ નહિ કરું,’ આ નિયમનો કદી ભંગ નહ.

કર્યો. આ આધારે મારી જિંદગીનું સુકાન બદલ્યું.

૩૦

દક્ષિણ આફ્રિકાની તૈયારી.

‘આ અમલદારની ઢાઈમાં મારું ઘણું કામ તો હોય. ખુશામત કરવાનું મારાથી. બને તેમ નહોતું.....ફરિયાદની ધમકી. મોકલેને ફરિયાદ ન કરું.....એ પણ મને ન ગમ્યું.

દરમ્યાન કાઠિયાવાડની ખટપટનો પણ મને અનુભવ મળ્યો.....રાજ્યો વચ્ચે ઝીણો ખટપટ હોદા જમાવવા સારું ખટપટ, રાજના કાચા કાન, રાજા પરવશ, સાહેબોના પટાવાળાનું ખુશામત; શરસ્તેદાર એટલે દોઢ સાહેબ, કેમ કે સાહેબ એને. આંખે જ જુએ.....

આ વાતાવરણ મને ઝેર સમાન લાગ્યું.

હું ઉદારોત બન્યો.....ક્યાંક નોકરી લઈને બેસું તો ખટપટ. સુકત રાહી. શકું પણ ખટપટ વિના નોકરી ક્યાંક મળે?

વર્ષલાત કરતાં સાહેબને સાથેનો ઝથડો વચ્ચે આવતો હતો.’

હું અકળાયો. દરમ્યાન ભાઈની પાસે ધોરબંદરને એક મેમણ પેઈતું કહેણ આવ્યું : ‘અમારો વેપાર દક્ષિણ આફ્રિકામાં છે. અમારો એક મોટો કેસ ચાલે છે. અમારી પાસે સારા વર્ગીલબા રિસ્ટરો છે. તમારા ભાઈને મોકલો તો તે અમને મદદ કરે ને તેને પણ કંઈક મદદ મળે. તે અમારો કેસ

અમારા વધીલને સારી રીતે સમજાવી
શકશે. વૃણી તે નવો મુલક એણે ને નવા
માણસોની ઓળખાણ કરશે'

ભાઈએ મને વાત કરી. હુલસ્યાયો
દાદા અબ્દુલ્લાના ભાગીદાર મારફત
શેઠ અબ્દુલ કરીમ ઝવેરીની ભેટ મારા
ભાઈએ કરાવી.

‘ મેં પૂછ્યું ‘મારી નોકરી તમે
કેટલી મુદત સુધી માગો છો’ અને પચાસ
રૂ આપશો!’

‘તમારું કામ એક વર્ષથી વધારે
નહિ પડે, તમને આવવા જવાનું લાડુ
ને રહેવા [જમવાના] ખર્ચ ઉપરાંત ૧૦૫
પાઉંડ આપશું’

આ નોકરી હતી, પણ મારે તો
જ્યાં ત્યાંથી હિંદુસ્તાન છોડવું હતું.
‘નવો મુલક જોઈ, નવો અનુભવ મેળવું,
ને ૧૦૫ પાઉંડ ભાઈને મોકલું,’ એમ
વિચાર કરી મેં શેઠ અબ્દુલ કરીમની
દરખાસ્ત કબૂલ રાખી ને દક્ષિણ આફ્રિકા
જવા તૈયાર થયો.

૩૧

[પ્રયાણ]

રાજકોટથી મુળઈ આવ્યો. પણ
સ્ટીમરમાં કેમિન ખાલી ન મળે અને
એ દિવસે મારા પહેલા વર્ગના મુસાફરીના
હંતા, એટલે મેં ડેકમાં જવાની ના પાડી.

હું સ્ટીમર પર પહોંચ્યો, ને વડા
માવમને મળ્યો, ને કહ્યું, ‘ત્યારે તું
તમે કાઈ રીતે મારે સારું જગ્યા ન જ
કાઢી શકો’

માવમ હસ્યો ને બોલ્યો, ‘એક
ઉપાય છે. મારી કેમિનમાં એક હીચકો
ખાલી હોય છે તેમાં અમે ઉતારને લેતા
નથી, પણ તમને હું જગ્યા આપવા
તૈયાર છું’

હું રાજ થયો. માવમનો આભાર
માન્યો. ૧૮૬૩ના એપ્રિલ માસમાં હું
દેશબર્થો દક્ષિણ આફ્રિકામાં મારું નસીબ
અજમાવવા ઊપડ્યો.

પ્રતિ બાલકાંડ.

★

શુદ્ધ જગતના વ્યવસ્થામાં રહેવા હવા ત્યારે એક વાર અનુભવ પિંડિકને તેમણે કહ્યું ‘હે શુદ્ધપતિ,
જે મનુષ્ય ચિત્તનું રક્ષણ કરે નહિ તેના કાયકર્મ, વાક્યકર્મ માનસિક કર્મ અશક્તિ રહે છે, અને તેથી
તેના આ ત્રણે કર્મો વિહારવશ થાય છે, એટલું જ નહિ પણ ધીરેધીરે તેના કાયા, વાચા અને મન એ
ત્રણે બગડવા લાયક છે, અને તેને માથું પણ મુખે આવડત નથી એકાદ ધરતું હાપક’ ને અરાજક હોય તો
તે ધરતી બીવ વગેરે સર્વ કઈ અશક્તિ રહે છે અને કોમીકોમાં આપણ ધર તોલણ થઈ જમીનદોસ્ત થઈ
લાય છે, તે પ્રમાણે હે શુદ્ધપતિ! ને એક ચિત્તને સંભાળ્યો નહિ તે મનુષ્યનાં કર્મો પિંડિત બની જઈ તેનું
અન્યતઃ અનિષ્ઠ પરિણામ આવે છે. તે જ ચિત્તને જે સંભાળવામાં આવે તો સર્વ કર્મ સુરક્ષિત થાય છે, અને
તેને કીધે મનુષ્ય મુખેથી મરી શકે છે ધરતું હાપક’ ને સુરક્ષિત હોય તો બીવ વગેરે સર્વ કઈ સુરક્ષિત
રહે, તેમ મનુષ્યનું ચિત્ત સુરક્ષિત હોય તો તેના સર્વ કર્મો સુરક્ષિત રહે છે

યથાગાર કુન્ઠન વૃદ્ધિ સમર્પિત વિચ્છત્તિ, એવં અમાર્ગિય ચિત્ત રાગો સમર્પિત વિચ્છત્તિ.

યથાગાર મુગ્ધન વૃદ્ધિ ન સમર્પિત વિચ્છત્તિ, એવં સુમાર્ગિય ચિત્ત રાગો ન સમર્પિત વિચ્છત્તિ.

ધરમપદ

ધી એપોલો મિલ્સ, લિં.

તેના

અ. પૂર્વ, નજીબૂત અને ટકાઉ હોવા

કલ્પે, ચાહરે. અનં. ર. ટિં.

નરે પ્રમાણ છે.

એજન્ટે:

દ. રાજપુતાના ટેક્સટાઈલ્સ (એજન્ટે.) લિં.

સ્ટેડી બીલ્ડિંગ, ૩૪૬ હોર્નબી રોડ, કોટ-મુખર્ડ

ફોન: ૭૭૭ ૬૨૨૬૨:

ગોકલચંદ્ર દ્વારકાદાસ મોરારકા

ભારતના રાષ્ટ્રીય વહાણવટાનું

ચરસ્ત્રી પ્રતીક

માલ અને હિતાર્થેના જુદાં માટે તેમ જ સ્ત્રીઓ
હિપડવાની તારીખો વગેરે માટે સિંધિયા હાઉસ, કુમલ રોડ,
એલાઈ એસ્ટેટ, કોઈ, સુબર્ષ ખાને પૂછપરછ કરો અથવા
ફોન કરો:—

બી. એસ. એન., કોલેજ, કરાંચી અને
આઈ. સી. એન., દિનારાની સર્વિસ
આર. એસ. એન., ટે. નં. ૨૫૦૬૧-૪ લાઈન
ઈ. એસ. એન.,

સિંધિયા: ટે. નં. ૩૦૦૭૫-૬ લાઈન

ફોટો ગ્રાફિક્સ:—

પીતાંબર એન્ડ કંપની. ટે. નં. ૨૪૦૬૬
કાનજી બદવજી એન્ડ કું. ટે. નં. ૨૫૭૪૪

એસોસિએટેડ કુપનીઓ

બંગાલ ભમો સ્ટીમ નેવી. કું. લિ.
ઈન્ડિયન ટેલિગ્રાફિકલ નેવી. એન્ડ ટે. કું. લિ.
રત્નાકર સ્ટીમ નેવિગેશન કું. લિ.
ધી હજ લાઈન લિ.
ધી જોમ્બે સ્ટીમ નેવિગેશન કું. લિ.
ધી હિંદુ સ્ટીમ નેવિગેશન કું. લિ.
ધી એર મર્ચન્ટ ઓફ ઇન્ડિયા લિ.

સુંદર કાર્યકર્તા અનેક બાતે.

બી

શર્ટિંગ, પોપલિન, સાડી, ધોતી, મલમલ, વોયલ, દોરિયા

સુંદર, આકર્ષક, ટકાઉ અને છેલ્લે. ઢબનું,

સમાજના સઘળા વર્ગને પોસાય તેવું,

કાર્યકર્તા

શ્રી વિવેકાનંદ દિવસ દિ.૦

ગોમતીપુર. અમરાવાદ

યુક્તિબાજ શેઠ

એક શેઠ બારે શ્રીમાત હતા, પરંતુ બહુ હોલી ચે એટલા હતા. તેનું કોઈ સહુ-
ત્રિ ન હતું. ઘરમાં આવતા ગોર મહારાજ પર, એક વિશ્વાસુ નોકર પર અને એક
જામ પર-એ ત્રણ ઉપર જ તેમને લશ્કો હોવાથી શેઠને ત્યાં માત્ર આ ત્રણ જ આવતા
જતા હતા. ગોરે વિશ્વાસુ કે ‘શેઠ દાનધર્મ’ કાંઈ કરતો નથી; તેથી મરશે ત્યારે તેનું બધું
સરકાર ખાઈ જશે; આપણને કોઈ કંઈ આપવાનું નથી.’ એથી તેણે શેઠનો ઘાટ
ઘડવાનો વિચાર કર્યો. નોકરને સમજાવ્યો, કે ‘આમ છે, માટે શેઠને ઠેકાણે ફરી માલ-
મલકત વહેંચી લઈએ.’ નોકર બોલ્યો: ‘મેં એનું અથ ખાધું છે, તેથી હું જાતે જોને
મારીશ નહિ, તમારે ફાવે તેમ કરો, હું અનુકૂળ છું.’ ત્યારે ગોર મહારાજે હજામને
સમજાવી પક્ષમાં લીધો. અતે દિવસ નક્કી કર્યો. તે રાત્રે હજામ અને ગોર બંને આવ્યા.
નોકરે બારણાં ઉઘાડ્યાં; બંને અંદર ગયા. ત્રણે જણા ધોમેધોમે વાત કરવા લાગ્યા.
ઉપલે માળે શેઠ સૂતા હતા. શેઠ વૃદ્ધ હોવાથી નિદ્રા તો થોડી જ હોય. તેથી તેણે
ગડબડ સાંભળી, પણ તે મુખ પર ધોતિયું ઝાઢી સૂઈ રહ્યા. તેમાંથી જોયું તો પેલા
ત્રણે જણ માળ પર આવ્યા. શેઠ તરત જાગી ગયા, અને તરત ભડી બેઠા થયા
અને બોલ્યા: “બહુ સારું થયું કે તમે આવ્યા. ચાર દિવસથી મને વિચાર થાય છે,
કે ‘હોકો ખાઈ જશે’ એટલે સવારમાં તમને જ બધું ધન સોંપી દેવાનું મેં નક્કી
કર્યું હતું પણ એટલામાં તો તમે આવ્યા.” પછી ગોરને કહ્યું, કે “તમે તો પુરોહિત જ

છે, દાન લેવાને લાયક છે. આ મારો નોકર ખાસ છે અને આ તો અસલ દાદાના વળતથી ઘરનો જ હજમ છે; માટે હવે હું આ ઘર ઉપર તુલસીપત્ર મૂકી બેઠું છું; તમે ત્રણે વહેંચી લેજો. બાવ, તુલસી લાવો.” જેવો નોકર વાડીમાં તુલસી લેવા ગયો; ત્યાં જ રહ્યા; તેમને થોડે સમયગાળા કે “નોકર હુશો છે; એવા એ કંઈ ચાકરડાને સાચે લેજવી મોટી રકમ તમે શા માટે ચુમાવો છો? તમે જ વહેંચી લો.” લોકને વશ બની તે બંને સમજ્યા કે ‘ઠીક છે,’ તેથી થોડના કહેવાથી હજમ પાછડું ખાઈ બહાર જઈ આવ્યો. પછી થોડો ગોઠવ્યો: ‘તુલસીનું શું કામ છે? ઠાકોરજીના મંદિરમાં કલશ છે તે લાવો. પાણી મૂકું તે ચે બસ છે.’ તે સાંભળી ગેર પાણી લેવા ગયા, એટલે હજમને કહ્યું, કે ‘મારે તો બધું તને જ આપવું છે; બ્રાહ્મણ કંઈ છે, માટે જા, દેવમંદિરનું દાર બધ કરી આવ.’ હજમને તેમ કહ્યું, એટલે તરત થોડે દૂરથી હજમને સોંપી દીધી, દ્રવ્ય બતાવ્યું અને છેવટે તેને તિબેરીની ચોરડીમાં લઈ જઈ તેની પાસે પટારામાંથી ચેલીઓ કઢાવવા તેને પટારામાં ઉતાર્યો. તે હજમ નીચે વળી ચેલીઓ કાઢવા લાગ્યો, ત્યારે તક લેઈ થોડે દુર પટારો બધ કરી તાણું મારી ચોરડી પણ બધ કરી દીધી. એક બારણેથી જેવો મહારાજ અને બીજી ચોરડીમાંથી નોકર તથા પટારામાંથી હજમ બૂમ પાડતા રહ્યા પણ થોડો તો નિરાંતે સૂઈ જ રહ્યા!

સમાજના સર્વ વર્ગો માટે

● સુંદર સાડી	● મુલાયમ મલમલ
● ટકાઉ ધોતી	● તરેહનાર દોરિયા

સુદર વણાટ, વિધવિધ કિનારો, આકર્ષક ડિઝાઈનો
અનેકવિધ રંગો વગેરે

સુંદર કાપડ

શ્રી. રામકૃષ્ણ મિલ્સ લિ.

ગામતીપુર, અમદાવાદ

ધી જયભારત ઈન્ડ્યુરન્સ કં. ની લિં.

૨૨, એપ્રિલ રીડ, મુંબઈ-૧.

જિંદગી, આગ, દરિયાઈ, મેટર, ઇત્યાદિ

સત્તાવાર થાપણ	રૂ. ૧,૦૦,૦૦,૦૦૦
ઉધરાવેલી અને ભરાવેલી થાપણ	રૂ. ૫૦,૦૦,૦૦૦
ભરાયેલી થાપણ	રૂ. ૨૫,૦૦,૦૦૦
૩૦-૧૨-૪૬ના રોજ અરુક્યામત થાપણ	રૂ. ૪૯,૪૨,૦૦૦

ચેરમેન:—

શ્રી. નવનસંદ્ર મહેતાલાલ

મેનેજિંગ ડાયરેક્ટર:—શ્રી. લક્ષ્મીદાસ પી. ગોકળદાસ

જનરલ મેનેજર:—શ્રી. જી. પી. લાલવાણી

જિંદગી અને બીજાં ખાતાઓમાં અમલદારિક પ્રગતિ

જિંદગીના વીમાનું કામ સને ૧૯૪૬માં રૂ. ૫૦,૦૦,૦૦૦ ઉપરાંતનું થયું છે. જે ૧૯૪૫ કરતાં ૭૨ ટકા જેટલો વધારો બતાવે છે.

શાખાઓ: મદ્રાસ, કરાંચી, કલકત્તા, અમદાવાદ, દિલ્હી, લાહોર અને લખનૌ.

સાચી પરિક્ષા

રાત્રી ભોજન પછી મહાશુદ્ધિશીળી હોતો. વખતોવખત પોતાના પંડિતોની એ પરિક્ષા કર્યા કરતો. એમાં ફરેકે ફરેકે પંડિતને પોતાની ક્ષુદ્ધિ લઢાવવી પડતી. રાત્રી કોયડા તો એવા રચી કરતો કે લલલલાને વિચાર કરતા કરી દે.

પહેલેથી હરી રાખેલ યોજના પ્રમાણે, એક વેળા એક માણી એવા માણસ દરબારમાં દાખલ થયા. સભામાં પૂરેપૂરો રંગ ભર્યો હતો. એટલામાં તે આવ્યો ને એક ખાલુ ભેગો રહ્યો. એના હાથમાં ફૂલની એ કલગી હતી, એક સાચી ને એક બનાવટી. પાસે જઈ ભેગા વિના, સૂંઝ્યા વિના કે હાથમાં તપાસ્યા વિના સાચાબોટાની પરિક્ષા કરવાનું રાત્રીએ સંધળા પંડિતો ને દરબારીઓને જણાવ્યું.

બધા સિવારમાં પડી ગયા. રથાન પરથી ભેઠવાનું નહોતું ને કોયડો ઉકેલવાનો હતો. અંતે બધાની નજર કાલિદાસ તરફ વળી. એના વિના બધા લાચાર બની ગયા હતા. કાલિદાસે-સહજ ભાવે જ કહ્યું:

‘ભાઈ, જરા બરાબર દેખાય માટે આસપાસની ચા ખારી ખેલી નાખો તો જવાબ આપી શકાય.’

ખારી ખેલવામાં આવી એટલે બહારથી ભેડતી માખીઓ દરબારમાં દાખલ થઈ. અને સાચી કલગી ઉપર ખેડી.

કાલિદાસે કહ્યું:

‘મહારાજ! આ માખી ખેડી એ દર્શી સાચાં ને કુદરતી પુષ્પોની ને બીજ છે તે બનાવટી.’

રાત્રી તો કવિ પદ મુજબ થઈ ગયો. દરબારીઓએ કવિનાં શુભવાન આચં.

‘જનરલ મેડિ’

[સાંજનું દૈનિક]

તત્ત્વી : અમૃતલાલ, શેઠ

‘જનરલ મેડિ’

[સવારનું દૈનિક]

તત્ત્વી : મોહનલાલ-સોપાન

મહાશયજગતની જનતાનો અવાજ બધે પહોંચાડતાં
અને સર્વ સમાચારો પૂરાં પાડતાં વર્તમાનપત્રો,

કાર્યાલય : ૧૩૮ મેડોઝ સ્ટ્રીટ : પો. બો. નં. ૬૨

મુંબઈ

અક્ષતની કિંમત

એક રાજાને ત્યાં કોઈ એક માણસે જાતે નિમકહલાલ હોઈ ઘણી પાસેથી કાંઈ પણ પગારની આશા રાખ્યા સિવાય ઘણી જ વફાદારીથી રાજ્યવહીવટનું કામ કરવા મોકલ્યું. આમ કરતાં ઘણા જ વખત વહી જતાં તેની હેશિયારી ભરેલી નોકરીથી રાજાના મનમાં એવું આવ્યું, કે આ નોકરીની કદર મારે પિછાનવી જોઈએ. એવો દૃઢ નિશ્ચય કરી રાણીને ખાનગીમાં બોલાવી નિશ્ચય જણાવ્યો. ‘કે આપણે ત્યાં આ નોકર ઘણા વખતથી તન, મન, ધનથી ને વફાદારીથી ખીનપગારે નોકરી કરે છે, તેવા નોકરની કદર કરવાનું કામ આપણું છે. તેની હાયકાત જોઈ હું એવા નિશ્ચય ઉપર આવ્યો છું કે:—

‘આપણે ત્યાં એક કન્યા સિવાય બીજી સંતાત નથી. આ વહાલી કન્યા તેને આપવી તમા તમામ રાજ્ય તેને સંપૂર્ણ રીતે રાજા કરવો. આ સંબંધમાં આપનો શો વિચાર છે?’ રાણી તો હેવામાં આપનો સ્વતંત્ર હક્ક છે, માટે આપની ઇચ્છા પ્રમાણે વન છે. મારું કહેવું એટલું જ છે કે

કોઈ પણ વાતે દુઃખી ન થાય એવા સ્થાનમાં દીકરીને આપવો.' કન્યા તથા રાજ્ય આપવાના નિશ્ચય ઉપર રાજા આવ્યો હતો. તેટલામાં પેલા નોકરને વિચાર આવ્યો કે આ રાજાની નોકરી ઘણાં વર્ષ કરી, પણ રાજાને કદર કરવાની બુદ્ધિ નથી, માટે મારે જ કંઈ તેને મોઢે ચઢી માગ્યા સિવાય છૂટકો નથી. આમ વિચારી રાજા પાસે આવીને હાથ જોડી તે વિનંતિ કરવા લાગ્યો: "રાજાધિરાજ! આપની નોકરી મેં ઘણા વખતથી કરી, હવે મારે એક ઇચ્છા છે તે આપ પૂર્ણ કરો તો સારું." રાજાએ ઇચ્છા દર્શાવવા કહ્યું, ત્યારે તેણે કહ્યું: "આપ મને એક દાસી પરણાવો." આ સાંભળી રાજાએ તેની કુલ્લક બુદ્ધિની કિંમત કરી તેની બુદ્ધિ પ્રમાણે તે દાસીને જ લાયક છે એમ માની રાજકન્યા વગેરેનો વિચાર બંધ રાખી તેને દાસી જ પરણાવી.

જ્યોતિ બલ્મ
 ગુણવારધન
 નિર્માણ
 મુલ્ય ૨૫ પાક
 આપ મનનાપન

આવસારની

જ્યોતિ

આળકેના રોગ સ્વાના ચાંદા રી તળા રૂઝવવા તથા દાઝેલાખર

૧. હરિભાઈ જીભાઈની કિંમત
 ૨. અમુલવાસ જીભાઈની કિંમત પ્રિન્સેસ રોડ, અમદાવાદ

સુખપતી એજન્સી

બાળકોનાં તમામ દર્દોની જગમશહૂર દવા

બાલસાથી

(નડિયાદના વૈદ્ય જગન્નાથજીની બનાવેલી)

બાળકોને વરાધ, રતવા, તાવ, ઉધરસ, ઉંઠાટિયુ, લીલા ઝાડા, પેટ ચઢવું, આફરો, આંચકી, તાવુ, હાત આવતી વખતની પીડા વ. જાનગીબધ મટાડી તદુરસ્ત-આનંદી રાખે છે. હજારો બાળકો આજે છેલ્લાં માત્રીસ વર્ષથી દરેકે દરેક બાલસાથી જ વપરાય છે.

નકલી માલથી ચેતજો, બધા દવાવાળા વેચે છે.

લખો:—વૈદ્ય જગન્નાથજી, વરાધ ઓફિસ, નડિયાદ.

ધર્મશાળા

એક બાદશાહ બંધ્ય મંકાનમાં દરબાર ભરી બેઠો હતો. ત્યાં એક અવધૂત મહાત્મા નીડરપણે ચાલ્યા આવ્યા. તેમને પહેરેગીરે પૂછ્યું, ત્યારે તે બોલ્યા: ‘એ ધર્મશાળા હે, તો મેં બી થોડી દેર ઇંધર ઠેરનેકું આપા હું.’ સિપાઈ બોલ્યો: ‘કેસી ધર્મશાળા? એ તો દરબાર ભરા હે, દેખો; ચલે નવ.’ બીજા સિપાઈએ કહ્યું: ‘ધક્કા મારકે નિકાલ દો.’ તે સાંભળી સંત ખૂબ હસ્મા અને બોલ્યા: ‘એ ધર્મશાળા હી હે, નવ પૂછો તુમેરા રાજાજી.’ તે સાંભળી સિંહાસને બેઠેલા રાજા બોલ્યા: ‘એ ધર્મશાળા નહિ હે, પણ દરબાર હે’ મહાત્માએ પૂછ્યું: ‘આપ ગાદી પર આવે ઉસકે પૂર્વ કૌન રહતા થા?’ રાજા બોલ્યો: ‘હમેરા બાવા.’ મહાત્મા બોલ્યા: અચ્છ, ઉસકી પહેલાં કૌન?’ રાજા બોલ્યો: ‘ઉસકા બાવા.’ સંતે કહ્યું: ‘ઔર ઉસકી પહેલાંકૌન થા?’ રાજાએ કહ્યું: ‘ઉસકા બાવા વગેરે.’ સંતે કહ્યું: ‘ઓ સબ બાવા કહાં હે?’ રાજા બોલ્યો: ‘ચલે ગયે.’ સંત બોલ્યા: ‘એ સબ થોડા-બોત રહકે ચલે ગયે, એસા તુમ બી થોડા-બોત રહકે ચલે નવોગે; પીછે તુમેરા લડકા આવગા. જબ ધર્મશાળા નહિ તો કયા હે?’ મેં બી એસા થોડી દેર ઠેરકે જાનેવાલા હી હું.’

રાજા બુદ્ધિમાન હતો, તે પગે પડ્યો.

[આ સરવા તરફથી દુરતર્યા બકાર પડેલા મધ્ય ‘સૂર્યકાંત’ મુદ્રિત]

કમળા નહેરુ છાપ ગ્રંથાલય.

૨૩૦, વડગાદી, મુંબઈ. ૩. ફોન ૨૨૧૨૧

આ ફેક્ટરીની મહાત્મા છાપ, કમળા નહેરુ છાપ, તિલક છાપ, સાથિયા છાપ વગેરે અંગરખતીઓ ગહોળા પ્રમાણમાં વપરાય છે. એટલું જ નહિ પરંતુ ખર્ચા, આફ્રિકા, અમેરીકા અને ઇંગ્લેંડ સુધી મોટા પ્રમાણમાં વ્યવહાર છે એ જ તેની ઉત્તમતાનો પુરાવો છે.

એક વખત વાપરે, ખાતરી કરો.

હીંગ—વાવડર તથા ખડાની, હિંદ દેવી છાપ.

કપૂર—કપૂર કમળા છાપ, કોટા છાપ, ચાવી છાપ. વગેરે ટેબલેટ તથા રહેળ નાની તથા મોટી પેકીંગમાં હમેશાં તૈયાર રહે છે. તથા પીપરમેન્ટનાં ફૂલ તથા અજમાનાં ફૂલ જ્યાંજ્યાં તથા છૂટક મળશે.

ઉપરાંત કેંદુ, શુદ્ધાલ, શુદ્ધકંદ, અબીલ, જિંદુ જીમસેની ખરાસ કપૂર, સેન્ડની ખાટલીઓ, ગંધના રવા, સિંદૂર, રહી કાચળની ગાંસડી તથા કોલતાર, હામર, શિશા, ખરિયા, ખાર, હીરાકંસી, ફેટકડી, ગોમુલુ, ગેરુ, પીળી માટી, સુરચો તથા સર્વે જાતની અંગરખતી જરૂરયાનનાં તથા છૂટક સીકાયેલ લાવે મળશે.

બહાર ગામનાં જોડાં પર પૂરતું આન આપી, માવ વી. પી. થી મોકલવામાં આવે છે. વધુ માટે પ્રાઇસલીસ્ટ મંગાવો.

લખો. ઠા. રતિલાલ ગોવેંદજી

૨૩૦, વડગાદી, મુંબઈ-૩

આપને આપમેં છે.

મોન્ડલ

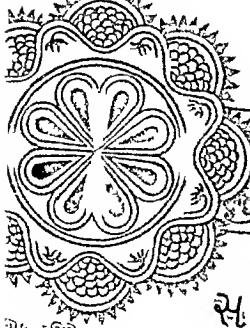
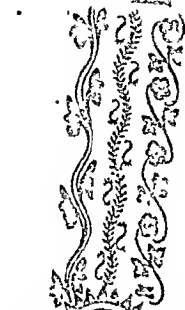
હંદુ, સીંદુ

એટલે જામે બરાડા

આમ્લિડ સેરાવડલાઓ સાચવું સુદર નિવાસસ્થાન

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ

ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ

એડ્યુમિનિસ્ટ્રેશન

અને

પિત્તળના વાસુ

વાસુઓનો વિચાર આવતાંજ કાઉન
માર્કની યાદ તાજ થાય છે. જનાવટનું ઉત્પાદન,
ઉપયોગિતા માટેનું સંશોધન, ભાવોનું વ્યાજબી-
પણું અને વ્યવહારનું નિયમિતતાદું એ સાચું
પરિણામ છે.

એડ્યુમિનિસ્ટ્રેશનના વાસુઓ વજનમાં હલકા,
જલ્દી ગરમ થાય તેવા અને કંઠમાં કંઠાયત
હોય છે કલાઈ કરવાનાં જરૂરજ નથી પડતાં.

દુધના હાન્ડા, ટીફીન કેરીયર, કીટલી, થાળ,
ગ્લાસ, પ્લેટા, બદનાં, લોટા, ટોપ, હાન્ડ, બેગેરે
કરોડો માણસો સંતોષથી વાપરે છે.

તમારી જરૂરિયાતો

માટે

સખો અમલ સુધારો :

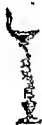
જીવનલાલ (૧૯૨૬) સિમિટી

આહક ખંધુઓને

- આ માસિક દર અંગ્રેજી મહિનાની પહેલી તારીખે નિયમિત પ્રસિદ્ધ થાય છે.
- એક અઠવાડિયામાં અંક ન મળે, તો માહક નંબર લખી ખબર આપવી.
- સરનામાનો ફેરફાર તરત જણાવવો, કે જોથી અંક ગેરવસ્તે જાય નહિ.
- પત્રવ્યવહાર કરતી વખતે માહક નંબર અવશ્ય જણાવવો.
- આ માસિકનું લવાજમ (૧) સરતું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય, બદ્ર, અમદાવાદ અથવા.
(૨) કાલમહેવી રોડ, હાથી ખીલિંગ, ત્રીજો માળે, સુઅર્ધ-ર એ ઠેકાણે ભરી રોકાશે.
- લવાજમ તથા વ્યવસ્થા અંગેનો સર્વ પત્રવ્યવહાર અમદાવાદના સરનામે જ કરવો.
- વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૬-૪-૦ : પરદેશ માટે રૂ. ૯) અથવા શિલિંગ ૧૪)
- આ માસિક દ્વારા કદ ૬ 1/2 x ૧૦ નાં સુમારે ૧૬૦૦ પાનાંનું વાર્ષિક વાચન અપાશે.
- વર્ષની અધવચે માહક યનારને વર્ષની રાશ્ત્રી માહક મણી પાછલા અંકો મોકલી અપાશે.
- માસિકના કોષો વગેરે સુઅર્ધીનો પત્રવ્યવહાર સંપાદક: 'અખંડ આનંદ', મુલ્યવહાર, મેટ્રા સીનેમા પાછળ, બેરેકરોડ, સુઅર્ધ-ર એ ઠેકાણે કરવેલ.

સરતું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય બદ્ર પાસે, પોસ્ટ બોક્સ નં. ૫૦, અમદાવાદ અને
કાલમહેવી રોડ, હાથી ખીલિંગ, ત્રીજો માળે સુઅર્ધ-ર

અ.ખંડ અ.નંદ

મારફત જાહેરાત
આપી
આપનો ધંધાદારી
સંદેશ
દુનિયાભરના ગુજરાતીને
પહોંચાડો.

સોલ એજન્ટ:-

રસિક પબ્લિસીટી કુંઠ

૫૮, કૃષ્ણ નાગ, વિલ્લમર્ષ પોસ્ટ રોડ, સુઅર્ધ-૪
ગ્રામ EASYSALE ફોન નં. ૨૨૨૦૮

વિષય	લેખક	પૃષ્ઠ
૧ પ્રેમની પરીક્ષા (સંક્ષિપ્ત નિબંધિકા)	શ્રી.	૧
૨ હિંદુધર્મની ખાસિયત (ધર્મગ્રંથોમાંસા)	શ્રી. કાકા કાલેલકર	૩
૩ વ્યવહારમાં અહિંસા (પ્રશ્નોત્તરી)	શ્રી. કિશોરલાલ બ. મશરૂવાળા	૬
૪ સમાજને ઉપયોગી થશે? (સામાજિક)	શ્રી. રવિશંકર મહારાજ	૧૨
૫ દુઃખતું રહસ્ય (હાસ્ય)	શ્રી. જ્યોતીન્દ્ર હ. દવે	૧૮
૬ મોત તો મીઠું બન્યું! (વાર્તા)	શ્રી. સોપાન	૨૪
૭ વીણેલાં મોતી (ધર્મસૂત્રો)		૩૧
૮ હસતો સંતકવિ (જીવનપ્રસંગ)	શ્રી. ઉમાશંકર બેધી	૩૩
૯ ઘૂંટડે ઘૂંટડે પી મા! (વાર્તા)	શ્રી. સુનીલાલ મડિયા	૩૮
૧૦ ભગવાન શુદ્ધ (પ્રવચન)	શ્રી. ચીમનલાલ ચક્રબાર્તી શાહ	૪૯
૧૧ કુદરતી ઉપચાર (આરોગ્ય)	શ્રી. પરમાનંદ	૫૬
૧૨ ભોળું બાળક (વાર્તા)	શ્રી. રામજી	૫૯
૧૩ આદિવાસી વારલી પ્રજા (જીવનરેખા)	શ્રી. પ્રભુદાસ ગાંધી	૬૨
૧૪ સંત કબીર (જીવનપ્રસંગ)	શ્રી. 'પ્રશાંત'	૭૨
૧૫ સત્યનો સદા જય (ધર્મકથા)	શ્રી. રામનારાયણ ના. પાઠક	૮૨
૧૬ આહાર અને આરોગ્ય (કવિતા)	શ્રી. વૈદ્ય મગનલાલ મહેતા	૯૪
૧૭ ટોમી પીર (અનુભવ-ગાથા)	શ્રી. જયપ્રકાશ નારાયણ	૯૮
૧૮ આનંદ પ્રજ્ઞાવલિ	શ્રી. સોપાન	૧૦૧
૧૯ સંસ્થા-સમાચાર	કાર્યાલય તરફથી	૧૦૪
૨૦ નીતિશતક (ભર્તૃહરિ કૃત)	શ્રી. સાંતિલાલ દાકર	૧૦૬

* *

સરવું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય તરફથી તૈયાર : 'સોપાન'

મુદ્રક ને પ્રકાશક : ત્રિભુવનદાસ ૬૦ ૬૬૨

મુદ્રણ અને પ્રકાશન સ્થાન : સરવું સાહિત્ય મુદ્રણાલય, રાયખડ-અમદાવાદ

વર્ષ ૧૯૫૭-૫૮ રજો]

તંત્રી: 'સોપાન'

[ડિસેમ્બર ૧૯૪૭]

પ્રેમની પરીક્ષા

પ્રેમ શબ્દ ચિત્તને બહુ મીઠો લાગે છે. અહિંસા અને પ્રેમનો અર્થ એક જ યત્રો હોય, તો જે પ્રેમ મનને વધુ ગમી જાય છે અહિંસા સારો લાગે છે, પ્રેમ હળવા કૂલ જેવો લાગે છે. પણ એ સુંદર શબ્દના અર્થને આપણે કેવો વિકૃત કરી નાખ્યો છે! મમતા બંધાય કે આકર્ષણ અનુભવાય એટલે આપણે માની લઈએ કે આપણા અંતરમાં પ્રેમભાવના પેદા થઈ છે. રાગ, મોહ, મમતા એ બધું પ્રેમ જેવું લાગે છે પણ એ પ્રેમ નથી. માતાપિતા બાળકો પ્રત્યે જે વહાલ કરે છે તેને પ્રેમ સ્વમને છે, સર્વે યુવનાં યુવક-યુવતીઓએ તો દરેક પ્રકારની ઘેલછાને પ્રેમનું જ નામ આપી દીધું છે. કવિઓએ પણ 'પ્રેમ' શબ્દનું પતન કરાવવામાં યોગ્યો દ્વિસ્તો નથી આપ્યો.

અને છતાં જગતના તમામ ધર્મોમાં પ્રેમનું માહાત્મ્ય ગવાયું છે. આ પ્રેમને પારખવાની કોઈ કસોટી ખરી? આ પ્રેમ છે અને રાગ નથી, મોહ નથી, કે મમતા નથી એવું શી રીતે સમજી શકાય? પ્રેમ અને મોહ વચ્ચેની ભેદરેખા કઈ?

બીજો પણ એક પ્રશ્ન મનમાં ઊઠે છે યજ્ઞા માલુસો વાતવાતમાં કહે છે કે મને મારાં બાળકો પ્રત્યે, સ્ત્રી પ્રત્યે, માતાપિતા પ્રત્યે પ્રેમ છે, મારા દેશ અને સમાજ પ્રત્યે પણ પ્રેમ છે. આ કથન સાચું છે કે ખોટું તેની પરીક્ષા શી રીતે થઈ શકે? પ્રેમ અંતરનો છે કે માત્ર શબ્દોમાં જ થાશે છે એ શી રીતે જાણી શકાય?

પ્રેમને પારખવાની કસોટી ને હાય આવી જાય, તો આ બંને સવાલોનો જવાબ મળી જાય. આ કસોટી શી? પ્રેમનું પ્રધાન લક્ષણ કયું? રહીરહીને કોઈનું સ્મરણ થયા જ કરે, તો એ પ્રેમ જણાય? કોઈને માટે કંઈક કરી નાખવાની ઇચ્છા રહ્યા જ કરતી હોય, તો એ પ્રેમનું લક્ષણ ખતું? કોઈને કારણે અંતરમાં અસ્વસ્થતા રહ્યા જ કરતી હોય, તો એ પ્રેમ જ છે એમ માની શકાય?

જવાબ વિચારીએ: પ્રેમ હોય તો આણું બધું થાય અને બધું જ ભેઈએ; પરંતુ પ્રેમ નહિ, પણ રાગ અને મોહ હોય તો એ આણું બધું થાય. પ્રજ્ઞાઓ ને દેશજ્ઞાઓનાં દિલ સદા એ જોયેન રહે છે. કંઈક કરી નાખવાની, વૃત્તિયે હમેશાં ભેર થયો કરે છે. સ્મરણનું તો પૂછા જ નહિ. જ્ઞાઓ ને પ્રેમીઓ સ્મરણમાં જ જીવે છે એમ કહી શકાય; છતાં એ લક્ષણ ઉપરથી જ પ્રેમની આખરી પરીક્ષા થઈ શકે નહિ.

પ્રેમની ખરી કસોટી સમજપૂર્વકના સ્વાપણમાં રહેલી છે. કેટલાક માને છે કે પ્રેમને અને સમજને, પ્રેમને અને જાગૃતિને, પ્રેમને અને વિવેકબુદ્ધિને કંઈ જ સંબંધ નથી. પ્રેમ તો મસ્ત હોય, ભાન હોય ત્યાં પ્રેમ કેવો ? પણ આ સાચું નથી. જાગૃતિ, સમજ અને વિવેકબુદ્ધિ વિનાનો પ્રેમ સાચો જ હોય એવી ખાતરી નથી. સગવાળની પાછળ ગાંડા ખનેલા દેખાતા લાગે તો દુનિયાની દૃષ્ટિએ ગાંડા હોય છે, કારણ કે દુનિયા જેને સુખ માને છે તેને ઠોકરે મારીને તેઓ જીવે છે અને દુનિયા જેને દુઃખ માને છે તેમાં તેઓ આનંદ લૂંટે છે. એમના અંતરમાં અભાનનો કે અજ્ઞાનનો અંધકાર મૂકી દેતો, ત્યાં તો જ્ઞાન-વિવેકનો પ્રકાશ પથરાયેલો હોય છે. જેના દિલમાં એવી લક્ષ્મિ અને એવો પ્રેમ જાગે છે, તેની આંખોમાંથી જગત પ્રત્યે સદાચે કરુણા વરસતી હોય છે. આવા પ્રેમીઓ સર્વ જગતને પ્રેમ કરે છે. જ્યાં જુએ છે ત્યાં તેમને પોતાના અંતરનું પ્રતિબિંબ જ દેખાય છે.

પ્રેમની આવી પરાકાષ્ટાએ જે ન પહોંચ્યા હોય, તેઓ પણ પોતાના નિત્ય જીવનમાં પ્રેમની પરીક્ષા કરી શકે છે. બાળક પ્રત્યે વહાલ ઊપજતું હોય, તો અંતરને પૂછીને ખાતરી કરી શકાય કે આ વહાલની પાછળ મારાપણ કે મોહિકીની લાવના તો નથી ને ? આવાં જ બીજાં બાળકોને બેઠવિત પ્રસન્ન થાય છે ? એમ પણ વિચારીએ કે દૂરદૂરનો સ્વાર્થભાવ તો આ પ્રેમનું કારણ નથી ? કોઈ સત્ય સિદ્ધાંત ખાતર બાળક છોડવું પડે અથવા જે બાળક આપનાર છે તે પરમપિતા બાળકને બાંધાવી દે, ત્યારે હૃદય લાંગી તો નહિ બળ ને ?

આમ છતાં એટલું તો સમજ જ લેવું કે પ્રેમ નિષ્ક્રિય રહી શકે નહિ. હીવો છે કે નહિ તેની પરીક્ષા જેમ પ્રકાશમાં છે, તેમ પ્રેમ છે કે નહિ તેની પરીક્ષા સ્વાર્પણમાં છે. દેશ અને સમાજ પ્રત્યે પ્રેમની વાત કરીએ પણ એ માટે સ્વાર્થત્યાગ કરવાની ઈચ્છા જ ન જાગે તો એ પ્રેમ નથી, પ્રેમનો દેખાવ માત્ર છે. બાળક પ્રત્યે જેને પ્રેમ છે, તે માતા નિષ્ક્રિય રહી શકે છે ખરી ? કોઈ પણ પ્રવૃત્તિમાં એ બાળકને ભૂલી જઈ શકે છે ? દેશ અને સમાજ પ્રત્યે કે કોઈ વ્યક્તિ પ્રત્યે પ્રેમ છે કે નહિ તે સ્વાર્પણ ઉપરથી જાણી શકાય. જ્યાં સેવાની જ વૃત્તિ હોય ત્યાં તો પ્રેમ નથી જ, પરંતુ જ્યાં આપવા-સેવાની વૃત્તિ હોય ત્યાં પણ પ્રેમનો અભાવ છે. પ્રેમ તો કશાંયે બદલાની અપેક્ષા વિના આપવા જ ઈચ્છે છે. સૌ કોઈ પોતાના પ્રેમની આ રીતે પરીક્ષા કરી શકે.

પ્રેમ શું કે કોઈ બીજો શુભ શું, એ આપણામાં હોય અથવા ન જ હોય એમ માનવાની ભૂલ કોઈએ ન કરવી. ફરેક શુભ ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં મનુષ્ય માત્રમાં હોય છે અને તેની પરાકાષ્ટા તો કોઈ વિરલ વ્યક્તિના લાગ્યમાં જ થાય છે. આપણાં મોહ-મમતામાં પણ પ્રેમનો અંશ તો છે જ. જ્ઞાન અને વિવેકથી મોહ ઓછા કરતા જઈએ ને પ્રેમની વૃદ્ધિ કરીએ. પ્રેમનો અંશ વિકસાવવાનો માર્ગ સ્વાર્થત્યાગ અને સ્વાર્પણ સિવાય બીજો છે જ નહિ. એ માર્ગે જવા માટે જે જ્ઞાનની અને મનોબળની આવશ્યકતા છે, તે મેળવવાનો પુરુષાર્થ કરીએ. જીવનનો પરમઆનંદ આવા પુરુષાર્થમાં અને તેમાંથી નીપજતા પ્રેમમાં છે. એ આનંદની તોલે જગતનું કોઈ સુખ આવી શકે નહિ.

શ્રી.

હિંદુધર્મની ખાસિયત

કાકાસાહેબ કાલેલકર

પ્રશ્ન: હિંદુધર્મની ખાસિયત શી બધાય ?
 અુત્તર: દરેક ધર્મને ખાસિયત હોવી જ નીચે એવો આગ્રહ શા માટે ? જે સારી સારી વસ્તુઓ હિંદુધર્મમાં છે તે બીજા લોકો પોતાના ધર્મમાં હાખલ કરે તો હા હિંદુ ધર્મને માફ લાગવાનું હતું ? જમે ત્યાંની દરેક સારી વસ્તુ પોતાના સારાપણને લીધે આજે આ કાલે બધે આકર્ષક થવાની જ છે એટલે દુનિયાના ધર્મો જેમ જેમ એકબીજાના પ્રસંગમાં આવે તેમ તેમ બધા ધર્મોમાં સંસ્કારોની શેવડેવડ થવાની જ. આવી શેવડેવડ થયા છતાં પરિસ્થિતિ પરત્વે, સ્વભાવ પરત્વે અને અસિદ્ધિ પરત્વે ધર્મ ધર્મ વચ્ચે ભેદ રહેવાનો છે, એ ભેદો મહત્વના તો હોય જ છે છતાં એ ભેદો અુપર ખાસ ભાર દેવાની કશી જરૂર નથી.

સંસ્કારી માણસ તે જ કહેવાય કે જે બીજાનું દષ્ટિબિંદુ પણ સમજી શકે, અને એ પૂર્ણપણે સ્વીકારે નહિ તો જે એની કંઠર કરી શકે. બીજા ધર્મોમાં કોઈ બીજું દષ્ટિબિંદુ કેળવાયું હોય તો એની પાછળ રહેલી જીવનદષ્ટિની અુપયોજિતા અને સુંદરતા સમજવા એટલી અસ્કારિતા હિંદુધર્મમાં છે અને તેથી જ હિંદુધર્મ બીજા ધર્મો સાથે કોઈ કાળે વેર બાધું નથી હિંદુધર્મ એટલે સુધી કહે છે કે રચિના વૈચિત્ર્યને કારણે કોઈ સીધો રસ્તો લે છે, કોઈ વાંકોચૂકો રસ્તો લે છે, અને કોઈને વળાંક ખસડાવે છે પણ એ બધા રસ્તા અંતે એક જ મુક્તિ તરફ જાય છે. બધા ધર્મો એક જ સત્યવાનને શોધે છે. પાણીના તમામ

પ્રવાહો જેમ અને છલકાતા સમુદ્રમાં જળીને મળે છે તેમ જ બધા ધર્મો પોતપોતાના અુપાસકોને માનવતા શીખવી અને પરમ તત્વ તરફ જવાનો રસ્તો બતાવે છે

હિંદુધર્મની ખાસિયત શી છે એમ પૂછા છા એનો એક જવાબ આમ અનાયાસે મળી ગયો અિસ્લામ કે વિશ્વાસી (ખ્રિસ્તી) ધર્મ વિશે કહેવાય છે કે એ ધર્મોમાં પોતાનો જ ધર્મ સાચો અને બીજા બધા ધર્મો ખોટા રસ્તે જનારા છે એવી માન્યતા છે એ જમે તે હો, હિંદુધર્મની એવી માન્યતા નથી હિંદુધર્મ માને છે કે તે તે ધર્મના અનુયાયીઓએ પોતાની મકુચિનતાને લીધે દરેક ધર્મમાં ભલે બગાડ હાખલ કર્યો હોય પણ મૂળે બધા ધર્મો સાચા જ છે અને સારા જ છે

હું જૂલોતો ન હોઉં તો અિસ્લામમાં પણ આ ભાતની એક માન્યતા રહેલી છે, કે બધા પયગંબરો એક જ ધર્મ એટલે કે સાચો ધર્મ શીખવે છે. કાળે કરીને જ્યારે એ ધર્મ લોકોની આડાઈને કારણે વિકૃત થાય છે ત્યારે નવા પયગંબરોને આવીને ફરીવાર એ ધર્મનું શુદ્ધિકરણ કરવું પડે છે. મહમદ પયગંબરે જેમ પણ કહ્યું છે કે પોતાના અનુયાયીના હોખને લીધે અિસ્લામમાં પણ બગાડ થવાનો છે અને એ ધર્મમાં પણ ક્ષીણતા આવવાની છે. આ વાત 'હાદીસ'માં જ નોંધાયેલી છે. (મહમદ પયગંબર સાથે એમના શિષ્યોના જે વાતોલાપ થયો તે એ શિષ્યોએ નોંધી રાખ્યો છે. નબી સાહેબનાં એ ધર્મવચનોને 'હાદીસ' કહે છે)

એટલી વાત સાચી કે હિંદુધર્મે અત્યાર સુધી કેાથી પણ ધર્મને વખોડ્યો નથી. ખદો જ ધર્મો સાચા છે એમ માનીને જ આપણે ચાલ્યા છીએ. દરેક ખાળકને જેમ પોતાની માતા પૂજ્ય હોય છે અને એનું જ દૂધ એના ખાસ કામનું હોય છે, તેમ દરેક ધર્મ એ પાળનારને માટે સારો છે. એમ માનીને આપણે ખદા સાથે સમસાવ એટલે કે સદસાવ કેળવીએ છીએ. સર્વધર્મસદસાવ એ હિંદુધર્મની એક ખાસિયત ગણાય. આ વૃત્તિ હિંદુસ્તાનમાં આવી વસેલા ખીબ ધર્મોએ પણ-એટલે કે એ ધર્મ પાળનારા સાત્ત્વક લોકોએ પણ-ઓછીવત્તીકેળવી જ છે.

હિંદુધર્મની ખીજ ખાસિયત છે એની જીવ માત્ર પ્રત્યેની સહાનુભૂતિ. અથવા સહાનુભૂતિ એ શબ્દ ખરાખર ન કહેવાય. જીવમાત્ર પ્રત્યેની પવિત્રતા એમ જ કહેવું બેજિએ. જેમ આપણે કહીએ છીએ કે ગાય એ પવિત્ર જનવર છે તેમ જ આપણા ધર્મની દૃષ્ટિમાં પ્રાણી માત્ર પવિત્ર છે. આને જ અંગ્રેજીમાં 'Reverence For Life' કહે છે.

જેમ મને જીવવું ગમે છે, મરણ ટાળવાને હું જેમ મથું છું તેમ જ ખીબ પ્રાણીઓ પણ જીવવા ખિતેબર હોય છે અને મરણ ટાળવા મથે છે; માટે સમસાવપૂર્વક ખદા જ પ્રાણીઓના જીવતર વિશે આપણા મનમાં આદરસાવ હોવો બેજિએ. આ એક દૃષ્ટિ થઈ. આને આત્મૌપમ્ય કહે છે.

ખીજ દૃષ્ટિએ નેતાં ખદા પ્રાણીઓમાં એક જ ચૈતન્ય વસેલું છે, એટલા માટે પ્રાણીઓની હત્યા કરવી એ ખરું નેતાં આત્મહત્યા કરવા સમાન જ છે, એમ ઓળખીને તમામ પ્રાણીઓને ક્ષયમુક્ત કરવા બેજિએ. આ વૃત્તિને કહે છે વિશ્વાત્મૈક્ય સાવ. આત્મૌપમ્ય અને વિશ્વાત્મૈક્ય બંનેને લીધે આપણે તમામ

જીવો પ્રત્યે પવિત્ર સાવ કેળવી શક્યા છીએ. આ પણ હિંદુધર્મની ખાસિયત કહી શકાય. આને હું જીવદયા ન કહું. દયામાં એક બતનો સૂક્ષ્મ તિરસ્કાર હોય છે. પોતાનાં માખાપ, ગુરજન કે મુરખખીઓ પ્રત્યે જે સ્નેહની લાગણી હોય છે તેને કેાઈ દયાસાવ કહેતા નથી. જીવો પ્રત્યે સ્નેહસાવ એમ કહેવાને વાંધો નથી. પણ 'જીવમાત્રની પવિત્રતા' એ શબ્દો જ હિંદુદૃષ્ટિની ખાસિયત ખરાખર વ્યક્ત કરે છે. આમ આપણે (૧) સર્વધર્મસદસાવ અને (૨) જીવમાત્રની પવિત્રતા એ હિંદુધર્મની ખાસિયત ગણી શકીએ છીએ.

પ્રશ્ન : જીવમાત્રની પવિત્રતા જે લોકો સ્વીકારે છે તે માંસાહાર કરી શકે ખરા ?

ઉત્તર : ના અને હા. જીવમાત્રની પવિત્રતા સ્વીકાર્યા પછી શાક, ફળ, અનાજ કે કંદ પણ ન ખાતી શકાય એમ સ્વીકારવું પડશે. પણ માણસ અનેક રીતે લાચાર પ્રાણી છે. જીવવું હોય તો જીવને ખાતીને જીવાય છે. એ વસ્તુસ્થિતિ છે. જીવો જીવસ્ય જીવનમ્ એ ધર્મવચન નથી પણ વસ્તુસ્થિતિનું બયાન છે. એ વસ્તુસ્થિતિમાંથી ધર્મનિષ્ઠ માણસ કેમેકમે જ અગરી શકે છે. જીવમાત્રની પવિત્રતા સ્વીકાર્યા છતાં આપણે અનાજ, ફળ અને શાક ખાતીએ છીએ અને પોતાને પાપી ગણતા નથી. વાછરડાના હકનું દૂધ લખિએ છીએ તેમ જ મધમાખોના હકનું મધ લૂંટીએ છીએ અને છતાં આપણે પોતાને સહેલાઈથી ક્ષમા કરીએ છીએ, એ જ વૃત્તિથી મત્સાહારી અને માંસાહારી લોકો પ્રત્યે પણ આપણે ક્ષમાવૃત્તિ ધારણ કરવી બેઈએ.

એ વસ્તુ નિર્વિવાદ છે કે માંસાહાર કરતાં શાકાહાર શ્રેષ્ઠ છે, પણ એ ઉપરથી એમ નથી સિદ્ધ થતું કે માંસાહારી કરતાં

શાકાહારી માણસ યેષ છે. રામાયણમાં લખેલું છે તે વાત એ સાચી હોય તો રામ અને સીતા કેવળ શાકાહારી ન હતા; રામ મૂનથા કરીને જે જનવરોને સીતામાતાને સોંપી દેતા તેમનું ઉત્તમ યોજન તૈયાર કરતાં સીતામાતાને આવડતુ હતું. મહાભારતમાં પણ લખ્યું છે કે જૂના અગ્નિયુગિઓ શાકાહારી જ હતા એમ નથી, મધુપર્કવિધિ તો માંસવગર થઈ શકતો ન હતો. ન અર્માંસઃ મધુપર્કો ભવતિ । ઘરમાં મહેમાન આવે - ખાસ કરીને કોઈ જમાઈ અથવા અગ્નિયુગિ આવે-ત્યારે તો એને મધુપર્કમાં ઉત્તમ માંસ આપવું જ પડતું. ઉપનિષદોમાં પણ માંસાહારનું વિધાન કરેલું મળે છે. આ ઉપરથી આપણે એવા બોધ લેવાનો નથી કે આપણે પણ જરૂર માંસાહાર કરીએ. જેમણે માંસ ઊંચું છે તેમણે ઉત્તમ કંઈ છે. તેઓ હવે ફરી માંસ તરફ જાય નહિ. પણ માંસાહારી સોડો કયાયન્ય હોય છે, ફર અને કઠોર હોય છે કે ધર્મબદ્ધ હોય છે એનું અનુમાન આપણે નહિ કાઢીએ.

દુનિયામાં એટલા બધા સોડો મત્સાહાર કરે છે કે એ બધાને મત્સ્યમાંસ ઊડી દેવાનું કહી દઈએ તો માણસે માણુમને જ ખાવાનો વારો આવશે. નિરાશિષ આહારના પ્રશ્નને ઉકેલ ખાદીના પ્રશ્નની પેઠે જ રચનાત્મક પ્રવૃત્તિ દ્વારા આણી શકાય.

પણ મુખ્ય વસ્તુ એ છે કે માંસાહારને વિરોધ કરવાના આપણા ઉપાયો ખોટા નીવડ્યા. માંસાહારી સોડોને ખહિષ્કાર કરી આપણે માંસાહારનો વિરોધ કરી શકવાના નથી જેમણે માંસ ઊંચું તેમણે પોતે યેષ છે એવા ધર્મકર્મમાં આવી માંસાહારી સોડોને ખહિષ્કાર કર્યો. પરિણામે પોતે જ ખહિષ્કૃત થયા. એ તેઓ માંસાહારી સોડો વચ્ચે હળીમળીને રહેત,

એમના ઘરમાં એમની પંક્તિમાં બેસીને પોતાને ખરે તેટલું જ તેમના હાથનું ખાતી લેત, તો અજ્ઞાહારનો પ્રચાર ઝપાટાબેર થયો હોત. અને કોમકોમ વચ્ચે આજે છે તેવી અતડાપણાની વૃત્તિ ન રહેત.

અહીં એક હાખણા મ્યાનમાં લેવા લાયક છે.

મહાત્મા ગાંધી જ્યારે દક્ષિણ આફ્રિકામાં હતા, ત્યારે અનેક ખ્રિસ્તીઓ એમને પોતાના ધર્મમાં બેચવાને પ્રયત્ન કરતા. એક પાઠરીએ ગાંધીજીને દર રવિવારે પોતાને ત્યાં જમવાનું કાયમી આમત્રણ આપી રાખ્યું હતું. ગાંધીજીએ એ સ્વીકાર્યું અને એ મીઠનરીને ત્યાં દર રવિવારે જમવા જઈ પોતાને ખરે એવી વસ્તુઓ જ પોતે ખાતા.

એ પાઠરીના બાળકો, માસ ન ખાવાનો ગાંધીજીને આશ્ચર્ય નોચી, માખાપને પૂછવા લાગ્યા કે ‘મો. ગાંધી માંસ કેમ નથી ખાતા ?’ માખાપોને સમજાવવું પડ્યું કે ‘તેઓ પ્રાણીહત્યાને પાપ માને છે માટે માંસ ખાતા નથી.’ નિખાલસ વૃત્તિના બાળકોએ પૂછ્યું કે ‘ત્યારે આપણે કેમ ખાત્રિએ છીએ ? પ્રાણીઓને કુખ થાય છે એ તો દેખીતી વાત છે, તેથી આપણે પણ એ પાપમાંથી બચી જવું જોઈએ.’ માખાપ સમજી ગયાં કે ગાંધીજીનો અજ્ઞાહારનો પ્રચાર વગર બિલે અસર કરવા લાગ્યો છે. બાળકો આજળ પોતાનો બચાવ ન કરી શકવાથી એ પાઠરી માખાપોને ગાંધીજીને જમવા બિલાવવાનું આમત્રણ રદ કરવું પડ્યું ।

આ એક જબરદસ્ત હાખણા પરથી આપણે એટલું તો વિચારવું જ જોઈશે કે માંસાહારી સોડો પ્રત્યે આપણે દુષ્કસાવ, તિરસ્કાર કે અતડાપણું કેળવીને અધર્મ જ

૨. હિંસા પરત્વે ક્યારેક ક્યારે
ગૂંચવણભર્યા ને ગૂઢ પ્રશ્નો પુછાય છે.
એમાંના કેટલાકનો અહીં હું થોડો વિચાર
કરવા માગું છું.

ઉત્તર : ડાઈ ડાઈ વખત ખડુ ઊંડા વિચારોમાં ઊતરી જવાથી આપણે ગભન-વિહારી બની જઈએ છીએ. કસરત કરનાર પ્રત્યેક વ્યક્તિ દોડતી મોટર રોકવાની, કે

કેળવ્યો. જીવ પ્રત્યેનો પવિત્ર સાવ ધીમધીમે વધે છે. જ્યાં આપણે છીએ તે જ યોગ્ય ભૂમિકા છે અને ખાટીના બધા પતિત છે એમ માનવામાં સારું ભૂલ થાય છે. મારી ઉંમરના લોકો જ ડાહ્યા, મારા કરતાં જિતરતી ઉંમરના લોકો બધા છાકરવાદ છે, કાચા છે, અણુઅણુસવી છે, એમ બે કોઈ કહે તો જેમ તે હાસ્યાસ્પદ થાય

ચારપાંચ મણુનો પથ્થર છાતી પર રાખવાની
કે ગામાની બરેણખરી કરી શકે એવી શક્તિ
પ્રાપ્ત કરી શકતી નથી; તોપણ સંભવ છે
કે એમના કરતાં યે વધારે શક્તિવાળો કોઈ
પહેલવાન દુનિયામાં પેદા થયો હોય. ને
આમને જ શારીરિક શક્તિને આદર્શ
માનવામાં આવે, તો સામાન્ય જન-ભક્ષેને
એ ગમે તેટલી મહેનતથી શરીર મજબૂત
કરવાની કોશિશ કરે તોપણ-અપૂર્ણ જ
રહેવાનો. તો શું આમજનતા માટે
અસ્તિત્વ ધરાવતી આપણી વ્યાયામ
શાળાઓ બંધ કરવી જોઈએ ? એનો
જવાબ રોકડો જ છે ‘નહિ;’ કારણ કે
વ્યાયામ શાળાઓનો મુખ્ય ઉદ્દેશ ગામા

તેમ જ મારો રિવાજ એ જ સદાચારનો
ઉત્તમ નમુનો છે એમ માનનાર માણસ
હાસ્યાસ્પદ બને છે. એને ધર્મજ્ઞ તો ન જ
કહેવાય. જે ધર્મનો બહુકાર છે, તેનામાં
અમર્યાદ, ધીરજ ને ઉદારતા હોવી જ
જોઈએ. ધીરજ, ક્ષમાભાવ અને ઉદારતા
એ તો ધર્મનાં સૌથી ઉત્તમ લક્ષણો છે.

જેવા પહેલવામાં જ ઉત્પન્ન કરવાનો નથી, પરંતુ સામાન્ય દુનિયાદારીમાં સંકટો આદ્યમીએને નેટસે અને જે પ્રકારનો શારીરિક વિકાસ જરૂરી હોય એટલે અને જે પ્રકારનો વિકાસ કરવાનો છે, જે વ્યાયામ શાળા આ પ્રમાણે કરાવી શકે તેને આપણે સફળ સંસ્થા ગણીશું. પછી ભલેને એનો પાછલો સો વર્ષના ઇતિહાસમાં જે વ્યાયામશાળાએ એક પણ ગામા કે રામમૂર્તિ ન જન્માવ્યો હોય. આ વ્યાયામશાળાઓમાં ગામા અને રામ-મૂર્તિઓનું સન્માન ઘર્ષ શકે. આ વ્યાયામ શાળાઓમાં માર્ગદર્શન દ્વારા એમનો ઉપયોગ કરી શકાય; પરંતુ એમના જેવા બનવાની સર્વ કોઈની મહત્ત્વાકાંક્ષા નથી હોઈ શકતી. એમના શિલ્પને માટે પણ એ કસોટીરૂપ નથી બની શકતી.

એક બીજે દાખલો લઈએ: સેનાપતિમાં યુદ્ધશાસ્ત્રની જેટલી નિપુણતા ભેઈએ તેટલી એક નાના અમલદારમાં અને નાના અમલદારમાં ભેઈએ તેટલી નિપુણતા એક સામાન્ય સિપાહીમાં પણ હોવી ભેઈએ, એવી અપેક્ષા તો કોઈ ન જ રાખે એ પ્રમાણે સમજે કે ગાંધીજીની અધિસાહિતિ કદાચ પ્રત્યેક કાર્યકર્તા પોતાનામાં પ્રાપ્ત ન કરી શકે અથવા કાર્યકર્તાની લાયકાત સાધારણ જનતામાં આવવી સંભવિત ન હોય, તો એમાં ગભરાવાની કોઈ જરૂર નથી. એનાથી ઊલટી સિતિની અપેક્ષા કરવી ભૂલભરેલું છે. ખરી રીતે શોધવું જરૂરી તો એ છે, કે અધિસાની ઓછામાં ઓછી કેટલી તાલીમ હોવી ભેઈએ અને એ તાલીમ કયા પ્રકારની હોવી ભેઈએ આનાથી વધુ લાયકાત ધરાવનાર માનવી એક નાનો નેતા કે ગાંધી કે સવાઈ ગાંધી પણ બની શકે છે. હા, આવી ઉત્તમ

અભિલાષા વ્યક્તિઓ ભલે સેવે, પરંતુ એ ધ્યેય સુધી જે પહોંચી શકતા નથી એમને નિરાશ થવાની જરૂર નથી એમને તો પરીક્ષા માટેની ઓછામાં ઓછી લાયકાત મેળવવાનું જ ધ્યેય રાખવું પૂરતું છે.

પ્રશ્ન: જે કોષ કર્યા કરે, કહી કહી પોતાનાં બાલબચ્ચને શુસ્સામાં જે મારી પણ બેસે, કોઈને કોઈ સાથે જેનાથી બોલાચાલી પણ ઘર્ષ જતી હોય, એવી વ્યક્તિ એમ કહી શકે ખરી કે પોતાને અધિસા ધર્મમાં મદદા છે ?

ઉત્તર: આપણે અત્યારે જે પ્રકારની તથા જે ક્ષેત્રની અધિસાની વિચાર કરી રહ્યા છીએ એમાં 'શુસ્સાના અર્થમાં ક્રોધ' અને 'દ્વેષ, વેર કે ઝેરના અર્થમાં ક્રોધ' એ બંને વચ્ચેનો તફાવત સમજવો જરૂરી છે. માતા, પિતા કે શિક્ષક વગેરે કહી કહી બાળકો પર શુસ્સો કરે છે અને બાળકોને શિક્ષા પણ કરે છે. રક્તો પર આવેલા પાણીના નળ ઉપર કે દૂધા ઉપર કહી કહી સ્ત્રીઓમાં બોલાચાલી ઘર્ષ પણ ભય છે. પટ્ટાશીઓમાં એકે ઘરનો કચરો બીજા ઘરમાં છોડવા જેવી સાવ નજીવી વાત ઉપર પણ ઝગડો ઘર્ષ ભય છે. વૃદ્ધાવસ્થામાં કે બીમારી વખતે અનેક હોડો પોતાનો સ્વભાવ ગુમાવી બેસે છે અને નાનીનાની બાળકોમાં ચિદાવા કરે છે. આ બધાંયે પ્રસંગો ક્રોધના છે, આ એક કુર્ણલું પણ છે, છતાં પણ આટલાથી જ આપણે એ ક્રોધને દ્વેષી, ઝેરીલા કે પેશવતિવાળા નહિ કહી શકીએ. ઊલટું ઘણીવાર તો એવું થે જેવા મળે છે કે ખુસ્સા દિલના અને સરળ સ્વભાવના હોડામાં આ જાતનો ક્રોધ વધારે પ્રમાણમાં હોવા કે છે અને છલકપેટવાળી વ્યક્તિ વધુ સંયમ બતાવે છે. આ પ્રકારનો શુસ્સો તો જેમના પ્રત્યે પ્રેમ

અને મિત્રભાવ હોય એમના ઉપર પણ થઈ આવે છે. બલકે, એમના ઉપર વધારે જલદીથી ને વધારે પ્રમાણમાં આપણુથી ગુસ્સે થઈ જવાય છે અને પારકા માણસો ઉપર એછો થાય છે. આ જાતનો સ્વભાવ એ તો શિક્ષણ અને સંસ્કાર વગેરેની ઓછાપતું પરિણામ છે, નહિ કે ગુસ્સો દ્વેષવૃત્તિનું. અહિં સાધર્મમાં પ્રગતિ કરવા માટે તથા એના એક આદરણીય સેવક કે નેતા બનવા માટે આ ત્રુટિ અચૂક દૂર થવી જ જોઈએ; પરંતુ આવી ત્રુટિ હોવાને કારણે કોઈ માણસ અહિંસાધર્મનો સિંપાહી પણ ન બની શકે એવું કંઈ નથી. અહિંસાને માટે જે વસ્તુ મહત્ત્વની છે તે છે અ-દ્વેષ, અગર તો અ-વૈરવૃત્તિ. કોઈએ કંઈ નુકસાન કર્યું હોય કે અપમાન કર્યું હોય, તો એના બદલો કેવી રીતે લેવો, એને નુકસાન કેવી રીતે પહોંચાડવું વગેરે વિચારો જેના મનમાં આવ્યા કરે છે અને આ વાતને જે સહેજ પણ ભૂલી શકતો નથી, અરે, બદલો લેવાના સંજોગો જ જે ખોળતો રહે છે અને સામી વ્યક્તિનું કંઈક પણ અનિષ્ટ થાય તો પોતે ખુશ થાય એવી વૃત્તિ જેનામાં છે તેના દિલની આ વૃત્તિ તે હિંસા, દ્વેષ કે વૈરની જ વૃત્તિ છે. ક્રોધ આવે, શોક પણ થાય છતાંયે મનમાં જે આવો ભાવ ન જાહે તો એ અહિંસા છે. નુકસાન કરનારનું ખૂન નહિ ચાહવાની જેના દિલમાં શુભવૃત્તિ છે, એ માણસ પ્રસંગવશાત્ ક્રોધને વશ બની જાય, તોપણ એ અહિંસાધર્મનો ઉમેદવાર બની શકે છે. એ જુદી વાત છે કે જેટલી હદ સુધી એ પોતાનો ગુસ્સો રોકવાનું શીખે, તેટલી જ વધુ શક્તિ એ અહિંસામાં પ્રાપ્ત કરી શકે.

તાત્ત્વિક દૃષ્ટિથી એમ કહી શકાય કે આ 'ચીદ્ર દ્વારા ઉત્પન્ન થયેલો 'ક્રોધ' અને 'વૈરવૃત્તિ દ્વારા ઉત્પન્ન થયેલો 'ક્રોધ'.

એ જેમાં માત્રાનો જ ઉલ્લેખ કરક છે. અને તેમ છતાં જેટલો કરક નાહવા કાર્યક ગરમ પાણી અને હીંમત પાણી વચ્ચેનો છે, તેટલો જ મોટો અને મહત્ત્વનો આ જે વચ્ચેનો કરક છે.

પ્રશ્ન : અર્થમાં કે સાપણીમાં પ્રતિ-પક્ષીની મજાક ઉડાવવામાં, વાગ્યાણ ફેંકવામાં કે તિરસ્કારની સાથા વાપરવામાં થતો અહિંસાસંગ કેટલી હદ સુધી નિર્દોષ ગણી શકાય ?

ઉત્તર : માની લઈએ કે અહિંસાનો સીધોસાદો અર્થ 'સામા પર વાંકરવો' એવો થાય છે. તો, જે પ્રહાર બીજાને લાગે તેવો માલૂમ પડે એ હિંસા છે, પછી લક્ષ્યને એ હાથ, પગ કે હથિયાર વડે કયો હોય કે પછી દિલમાં છુપાયેલી કોઈ બદલવાથી કયો હોય. સ્થૂલ લાજ્યારે સીધી છરીથી થતો હોય છે, ત્યારે ઓછો કાતિલ હોય છે. એ લાજ્યારે વાંકી બરછીનો હોય તો શરીરનો વધારે ભાગ ચીરી નાખે છે. તકલીની માફક અણીદાર શસ્ત્ર હોય તો વળી એનો લાજ્યારે વધુ ખતરનાક નીવડે છે. એવી જ રીતે શબ્દનો સીધો લાજ્યારે જેટલી ધજા પહોંચાડે છે, તે કરતાં ખાલ દૃષ્ટિથી વિનોદપ્રધાન પરંતુ તિરસ્કાર અને વક્રોક્તિથી ઉચ્ચારાયેલા શબ્દો વધુ કાતિલ હોય છે. વિરોધપક્ષના મર્મભાગને જે કંઈ જખમ પહોંચાડે એ લાજ્યારે છે. અને કોઈ આદર્શને આપણા શબ્દો શુદ્ધ વિનોદરૂપ નીવડશે કે પ્રહારરૂપ એટલું તો આપણે જાણી શકીએ છીએ. એટલા માટે અહિંસામાં આવા પ્રહારો કરવા ઉચિત નથી.

પ્રશ્ન : અહિંસામાં વ્યક્તિની કે સંસ્થાની રક્ષા કે ન્યાય માટે, પોલિસ કે કચેરીની મદદ લઈ શકાય કે નહિ ? ચોરડાકુ કે ગુંડાના હુમલાઓનો સામનો

આપણા બળબળ કરી શકાય કે નહિ ? અહિંસાવાંદી સ્ત્રી પોતાની ઈજ્જત પર આક્રમણ કરનાર પર મુઠાર કરી શકે કે નહિ ?

ઉત્તર : અહીં સામાન્ય જનતા અને પ્રયત્નપૂર્વક અહિંસાની ઉપાસના કરનાર વ્યક્તિ વચ્ચે થોડો ભેદ ગણવો ભેઈએ એક વિચારશીલ અહિંસક કાર્યકર્તા પાસેથી જેટલી અપેક્ષા રાખી શકાય તેટલી સામાન્ય જનતા પાસેથી રાખી શકાય નહિ. મતલબ કે સામાન્ય જનતા માટેની અહિંસાની મર્યાદા કંઈક મોઢળી રાખવી અનિવાર્ય છે. એટલે સામાન્ય જનતા માટે અહિંસાનું કપારે અને ઠેઠનું પાલન જરૂરી છે એટલે જો આપણે વિચાર કરી શકીએ તો એ પૂરનો છે. સમજદાર વ્યક્તિ પોતપોતાની શક્તિ અનુસાર એનાથી આગળ વધી શકે છે.

આ દૃષ્ટિએ ભોતાં અહિંસાના વિકાસને અર્થ 'જંગલના કાયદાઓ પાંચી સંસ્કારિતા અથવા તો કાનૂની વ્યવસ્થા તરફનું પ્રયાણ' થાય. સાધારણ વ્યક્તિ કે અન્યાયકર્તાની સામે પ્રત્યેક વ્યક્તિ હરહંમેશા બપૂક ઊઠાવીને અગર તો સોડાને એઠકા કરીને જ ને પ્રતિકાર કરે તો એને જંગલનો કાયદો કહેવાય. એટલા માટે જ્યાં પોલિસ કે કચેરીનો આશ્રય લેવા માટે પુષ્કળ સમય હોય કે અનુકૂળતા હોય, એવે વખતે જો માણસ અહિંસાની ઉચ્ચ મર્યાદાનું પાલન ન કરી શકે અને એ પોલિસ કે કચેરીનો આશ્રય લે, તો સમાજ માટે આવશ્યક અહિંસાની મર્યાદાનું એણે પાલન કર્યું છે એમ માની શકાય. જ્યાં એવો આશ્રય લેવાનો અવકાશ ન હોય (દા. ત. ચોર યા તો દુમલાખોર પ્રત્યક્ષ સામે આવી જાય ત્યારે) ત્યાં પોતાની આત્મરક્ષા માટે તથા પોલિસને હવાસે કરવાની વૃત્તિથી,

શુનેગારને વશ કરવા માટે આવશ્યક હોય એટલા જ બળનો જો ઉપયોગ કરવામાં આવે તો, તેવે વખતે થતી હિંસા ક્ષમ્ય મનાય. પરંતુ વાત એ છે કે સાધારણ રીતે સોડા એટલા જ બળનો ઉપયોગ કરતા નથી. કબજામાં આવેલા શુનેગારને ખરાબખરાબ ગાળો દેવાય છે અને એટલી ખરાબ રીતે એને સોડા મારેપીટે છે કે ઘણી વખત એ અધમૂવો યઈ જાય છે. આ જાતની હિંસા અક્ષમ્ય છે આ દેવાનિયત છે. આવા વર્તાવથી મુંઝા રહેવાની સમાજને તાલીમ આપવી જરૂરી છે અહિંસા સ્વીકારેલા સમાજે જાણી લેવું જરૂરી છે કે હરેક શુનેગારને એક પ્રકારનો રોગી જ ગણવો ભેઈએ. જેવી રીતે તલવાર લઈ દોડતા કોઈ પાત્રલને કે સનેપાતમાં હાથ પછાડતા કોઈ રોગીને જખરદસ્તી કરીને પણ વશ કરવો પડે છે, તેવી જ રીતે, ચોર, છુટાર કે અત્યાચારીને પકડી તો લેવો ભેઈએ; પરંતુ પાત્રલ કે સનેપાતવાળા ખીમારને વશ કર્યા બાદ આપણે એમને મારજૂર કરતા નથી. ઉપદ્રુ એમના તરફ રહેમદૃષ્ટિથી ભેઈએ છીએ ખીજા શુનેગારો પ્રત્યે પણ આ જ દૃષ્ટિ રાખી ભેઈએ શુનેગારને આપણે પોલિસને હવાસે કરીએ છીએ એના અર્થ તો એટલે જ કે એવા રોગીઓના ઇલાજ કરનારી સંસ્થાના હાથમાં આપણે એને સુપરત કરીએ છીએ. પુરાણા જમાનાના શિક્ષકોની માફક 'સોડી વાણે ચમચમ ને વિધા આવે રમચમ' એવું માનનારા અજ્ઞાની અધિકારીઓની આજે તો આ સંસ્થાઓ બનેલી છે એ વાત સાચી છે, પરંતુ સમાજશાસ્ત્ર અને અહિંસાના વિકાસની સાથેસાથે આ દોષને પણ સુધારવાની જરૂર છે. આ સંસ્થા સંધારીને

એક પ્રકારની ઇચ્છિતાલ, પાકશાળા અથવા તે ખાસ વસાહત ભણે બની બય, એનું નામ ભણે બદલાવી નાખવામાં આવે, પરંતુ એનેગરને કબજે લેનારી સંસ્થા તે એ જ રહેવાની.

સામાજિક દૃષ્ટિથી હિંસા-અહિંસાને જે વાદ છે, તેને આવી રીતે અનિવાર્ય આત્મરક્ષાના વિષયમાં ચર્ચવાની જરૂર નથી; પરંતુ સાચા અથવા માની દોષેલા હુકોની પ્રાપ્તિ ને કર્તવ્યોને અદા કરવાની વાતમાં જ એના વિચાર કરવો શોભે છે.

આપણે હિંદી લોકો કહીએ છીએ: 'સ્વરાજ્ય અમારો જન્મસિદ્ધ હક છે.' મુસલમાનો કહે છે 'ગોવધ કરવાનો અમારો હક છે' કે 'મસ્જિદની આસપાસ શાંતિ રાખવી એ અમારું કર્તવ્ય છે.' હિંદુઓ કહે છે: 'વાળ' વગડાવવાં એ અમારો હક છે' કે 'ગોવધ અટકાવવો એ અમારું કર્તવ્ય છે,' સંવર્ણ હિંદુઓ કહે છે: 'હરિજનોને દૂર રાખવા એ અમારો ધર્મ છે.' હરિજન પક્ષપાતીઓ કહે છે 'સમાનતા મેળવવી એ હરિજનોનો હક છે.'—આવી રીતે મજૂર, કિસાન, માલિક, જમીનદાર, રાજા, પ્રભુ અને સિત્તેલિત્ત રાજા પોતપોતાના હક કે કર્તવ્યનો દાવો એકમેકની સામે ધરે છે.

હક કે કર્તવ્યની આ વૃત્તિ કોઈ એકાદ વ્યક્તિની હો, નાની કે મોટી કોમની હો, કે સારા જે રાષ્ટ્રની હો—પણ એના નિકાલ કરનાર અંતિમ સાધન કયું? જળરદસ્તીથી મારગૂઠ કે યુદ્ધ? અગર જો આપણે એમ કહીએ કે અહિંસામાં જ અમારો વિશ્વાસ છે, તો એના અર્થ એ જ થાય કે આવા સાધનોનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. કોઈ પ્રકારનો હક પ્રાપ્ત કરવા માટે યા તો કર્તવ્ય-પાલન વખતે, ગાળાગાળી, જળરદસ્તી,

મારગૂઠ, યુદ્ધ, તોડફોડ! આગઅગાર વગેરેના આશ્રય લઈ શકાય નહિ. પ્રતિપક્ષી પ્રત્યે ન તો તિરસ્કાર બતાવી શકાય કે ન તો એના દિલમાં દહેશત પણ પેદા કરી શકાય. આટલી વાતોને ઉત્તમ પ્રકારે સમજીને તે પ્રમાણે વર્તન કરવાનું નામ 'અહિંસાની તાલીમ' છે. આ તાલીમ કાર્યકર્તાઓ અને આમ જનતાને જો મળી બય, તો આપણે કહી શકીએ કે અહિંસાત્મક આંદોલન માટે લોકો તૈયાર છે. ૧૯૭૦ના સત્યાગ્રહ અને ચંપારણ, ખારડોલી, બોરસદ વગેરે સ્થળોના સત્યાગ્રહોમાં સામાન્ય જનતા આ વાતને ઇશારામાં જ સમજી ગઈ હતી. જનતાએ ત્યારે અમુક હક સુધી એવી રીતેના વર્તવ રાખ્યો પણ હતો. એ વખતે આ શરતની હાંસી કરવાવાળો, એની આવશ્યકતા પર શંકા લાવનારો કે એનાથી અસંગત એવું આંદોલન જગાવવાવાળો કોઈ નેતા નહોતો. આજે એ વાતાવરણ નથી. એ વાતાવરણને પ્રુન: સ્થાપિત કરવાનું અને લોકોને ગમે તેવી વિપરીત વાતો કહેવામાં આવે, તોપણ હક કે ધર્મ માટે તેઓ અહિંસાની મર્યાદા ન તોડે એવી એમનામાં બળવાન નિષ્ઠા કાયમ કરવાનું અહિંસાવાદી સેવકનું ધ્યેય છે. સામાન્ય લોકો માટે અહિંસાધર્મની આથી વધુ જાડી વ્યાખ્યામાં ગિતરવું જરૂરી નથી.

અલખત, અહિંસાશક્તિના પ્રયોગની શોધ કરનાર સેવકોને તો અહિંસાના વધુ જાડા અર્થમાં ગિતરવું જ પડશે. એટલા માટે જે જે પ્રસંગોમાં આમ જનતાને પોલિસ, કચેરી કે બળનો આશ્રય લેવાની છૂટ હોઈ શકે છે, ત્યાં પણ એ અહિંસક સેવક તો અહિંસક ઇલાજને જ અજમાવવાનો કે નુકસાન સહન કરી લેવાનો સંકલ્પ કરી

શકે છે, અને પોતાના વ્યક્તિગત સંબંધોમાં આ સંકલ્પ જ્યારે એ પોતાને માટે કરશે, ત્યારે તો પોતાની સંસ્થા માટે પણ એમ કરવાનો એને અધિકાર પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. બલકે એમ પણ બની શકે કે વ્યક્તિગત સ્વાલમમાં, એ આવા સંકલ્પ પ્રમાણે ચાલે છતાં પોતાને આધીન એવી સાર્વજનિક સંસ્થાના સંબંધમાં સેવક એ માર્ગે ન પણ ચાલે. આ વાત પ્રત્યેક કાર્યકર્તાની નિજની અહિંસાવૃત્તિ પર તથા પ્રયોગ પ્રત્યેની નિષ્ઠાની દૃઢતા પર આધાર રાખે છે.

પ્રશ્ન : કેમી અવડાઓ જ્યાં ન હોય ત્યાં અહિંસાને પ્રધાન કાર્ય કેવી રીતે બનાવી શકાય અને અહિંસક ઇલાજની શોધ કેવી રીતે કરી શકાય ?

ઉત્તર : કેમી અવડાનો અર્થ માત્ર હિંદુ-મુસલમાનોના જ અવડો એવા ન કરવો. બલકે, અવડો ને વિરોધ કરનારા જ્યાં જ્યાં બે પક્ષ હોય ત્યાં ત્યાં પણ કેમી અવડાનું જ અસ્તિત્વ માનવું જોઈએ. આ અર્થમાં આપણા કમનસીબ દેશમાં ભાગ્યે જ એવું કોઈ ક્ષેત્ર ભેલા મળશે, જ્યાં

આ સ્થિતિ ન હોય. જ્યાં કોઈ સખળ નિર્બળને સતાવે છે ત્યાં બે પક્ષ હોવા ન થયા હોય તો પણ અહિંસક ઇલાજની શોધ કરવાનું ક્ષેત્ર મળી રહે છે ઉદાહરણ સહ્યે- કેટલીક સ્થળે પરંપરાગત પ્રાચીન રીતિથી કુલીન મનાતી ભતિઓ, હલકી કહેવાતી ભતિઓ ઉભર એવી વ્યવસ્થિત હૂમત ચલાવે છે ને એવી હરેશતમા એને એ રાખતી આવી છે કે આ હક્કિત ભતિઓમાં પોતાનો એક પક્ષ નિર્માણ કરવાની પણ હિંમત નથી. બાકી દરિદ્રી આમણે કહી શકીએ કે નથી ત્યાં કેમી અવડો કે નથી પક્ષ; પરંતુ સાચોસાચ આ સ્થિતિ તો કેમી અવડાથી પણ વધુ ભયંકર છે અને જો ત્યારે પણ એ ત્રીજા અવડાનું સ્વરૂપ લઈ લેશે. અહીં હક્કિત વર્ગમાં અહિંસાપુરુષ ભૂતિ લાવવાનું તથા અધિકારભોગી વર્ગમાં કર્તવ્યનું સાન પેલા કરવાનું કાર્ય અહિંસક સેવકના કર્તવ્ય ક્ષેત્રમાં આવી બધ છે એ માટેના એ ઇલાજ શોધી શકશે તે હિંદુ-મુસ્લિમોના અવડાઓ મિટાવી દેવાનો ઇલાજ શોધવામાં પણ પોતાનો ધિરસો નોંધાવી શકશે.

(દિંદો ૭૫૨થી)

★

માનમાનનો સાર તો આ જ છે કે, કોઈ પણ જાતની હિંસા ન કરવી પ્રાણીઓનું સ્થાવર હોવા કે જંગમ એ અમુક શ્રેણી દ્વારા લેવામાં લીધે હોય છે બધા જ જાતના સમાન છે. તેમાં જ જંગમ પ્રાણીઓ વિશે તો આ સ્પષ્ટ સમજાવ એવું છે. પોતાની જગ્યા કોઈને કે બીજી જગ્યા, એજ ભૂમિ, કોઈની હિંસા ન કરવી. અહિંસાનો સિદ્ધાંત તે આ જ છે માટે મુમુક્ષુએ ચાલવામાં, સ્થાવર જીવવામાં તથા આવાપીવામાં સદતઃ ભૂતિભેર સંયમી ને નિરાસક્ત રહેવું; તથા માન, ક્રોધ, માયા ને શ્વાસ તત્ત્વો. આ પ્રમાણે સમ્યક્ આચારવાળા થઈ, તથા કોઈ આત્માને ન લેવે એ સાર અહિંસા, સત્યાઈ પાત્ર મહાત્માતોષી સત્ત્વ (એટલે કે છત્ર) દ્વારા મુરશિત બનવું

— મહાત્માની સ્વામીનો સંયમધર્મ —

★

આપણા દેશની અને ગુજરાતની વર્તમાન સ્થિતિમાં અનેક નવા વ્યવસાયો લેવા થયા છે. આવા વ્યવસાયમાં પેટલા ડોક્ટરો, વકીલો, લેખકો, કવિઓ, ચિત્રકારો, કલાકારો રાષ્ટ્રને ઉપયોગી રી રીતે થઈ શકે તે અંગેનું આગેદર્શન આ લેખમાંથી મળે છે.

પેટલાં જીવનને જે જે વસ્તુઓની જરૂર પડી, તે માટે તેના ઉત્પન્ન કરનારો પેટલાં થયો હતો.

લેખકમાંથી ખેતીનાં હથિયાર બનાવવાની જરૂર પડી, ત્યારે હુલાર ઉત્પન્ન થયો; લાકડાંમાંથી હળ વગેરે બનાવવાની જરૂર ઉત્પન્ન થઈ, ત્યારે સુધાર થયો. એમ કુંભાર, વાળંદ વગેરેના ધંધાની જરૂર મડી, તેમ તેના ઉત્પાદકો થયા અને ૧૫૦૦ ધંધાયાં.

વકીલ, ડોક્ટર, શુમાસ્તા કે એવા કેઈ ખાસ ધંધા ત્યારે ન હતા. એ ધંધાવાળાનાં કામ ગામેગામ વહેંચાઈ ગયાં હતાં. તે વખતે ગામેગામ ન્યાય થતો હતો. આજે ન્યાય કરનારા એક ઠેકાણે ભેગા થાય છે. તે વખતે વેપારીઓ ઓછા હતા કેમ કે જીવનની મુખ્ય જરૂરિયાતો તો ગામમાં જ ઉત્પન્ન થતી હતી. એટલે બહારથી લેવડદેવડ કરવાની ઓછી હતી અને શુમાસ્તાની જરૂર પણ એટલી ઓછી જ રહેતી તે વખતે ડોક્ટરો, ચિત્રકારો, સંગીતશાસ્ત્રીઓ હતા, પણ તે આજની જેમ ધંધાદારી ન હતા. તે વખતે તૈયાર ન હતી, એટલે રેલવેકામદારોનાં ડાળ ન હતાં. મિલો ન હતી, એટલે મજૂરમહાજન ન હતાં. પોસ્ટઓફિસો ન હતી, એટલે પોસ્ટમેનોનાં મંડળો ન હતાં.

આમ તે વખતે રચનત્મક કાર્ય દુર્લભ

હતું. તે વખતે કેઈ ગુજરાતીને કાશી જવું હોય, તો લગભગ છ માસ લાગતા. તે સમયની દુનિયા મોટી હતી. આજે તો આખી દુનિયાની સુસાફરી થોડા દિવસમાં થઈ જાય એવાં વિમાનો થયા છે એટલે દુનિયા ઢંકી થઈ ગઈ છે.

મણુ આ બધા નવા ધંધાદારીઓ થયા છે, તે હવે મટી જવાના નથી. ત્યારે તે કેવી રીતે સમાજને ઉપયોગી થઈ શકે, તેના વિચાર કરીએ.

ડોક્ટર શા માટે થયો? ગામમાંથી રોગ કાઢવા માટે તેની જરૂર છે. જો લોકો તંદુરસ્ત હોય, તો તે સમાજને વધુ ઉપયોગી થઈ શકે; એ માટે તંદુરસ્ત સમાજ રાખવાનું કામ ડોક્ટરનું છે. ડોક્ટરના મનમાં એમ થવું જોઈએ, કે હું ડોક્ટર છું અને મારા ગામમાં રોગ આવે, એ કેમ અને? રોગ આવે તો મારી લાજ જાય. ગામ રોગરહિત રહે, એ એવાનું અને રોગ કઢાય છૂસી જાય તો તે કાઢવાનું કામ તેનું છે. એ માટે એ જ્યાં હશે, જ્યાં ફરશે, ત્યાં કેઈ રોગ હોય, તો તે બેશે અને તેનો ઉપાય શોધશે.

કેઈ જગ્યાએ કચરો ભેગો થયો હશે, તો તે ભેગો કેમ થયો, કાણુ કર્ચો, તેની એ તપાસ કરશે અને કચરો દૂર કરાવશે અને ભેગો કરનારની ભૂલ ખતાવશે. એવી રીતે પાણી ઢાળાયું હશે તો ઢાળનારને શોધી

કાઢી, તેને એ સમજાવશે અને હજોલું પાણી નુકસાન કરે છે માટે તેનો નિકાલ કરશે. કોઈ બાઈ રસ્તા પરની માટી લઈ વાસણ માંજતી હશે, કોઈ છોકરું રસ્તા પર પેશાબ કરવા બેસશે, કોઈ જ્યાં ત્યાં નાક સાફ કરતો હશે, કોઈનું ઓઢરું જળદ જવા માટે રસ્તા પર છિટું હશે, તો ડોક્ટર તેને તેમ નહિ કરવા સમજાવશે.

વળી કોઈની આંખે પીચા હશે, કોઈને ચૂમડાં થયાં હશે, કોઈને ખસ થઈ હશે, તો તે કેમ થયાં, તે બેશે અને તે ન વધે તે માટેના ઉપાય શોધી બતાવશે.

આજે તો જીઓ ગંદી માટીથી વાસણ માળે છે, ગંદી માટીથી હાથ પુએ છે, નાકથી ટ કપડે અને થાંસલે ઘસે છે, સોડો જ્યાં ત્યાં પેશાબ કરે છે.

જે તળાવમાં સોડો નાહાય છે, તે જ તળાવની પાળ પર ઘણા માલુસો જળદ જાય છે. ચોમાસામાં તે ગંદકી વરસાદથી તળાવમાં જાય છે અને તળાવનો ઉપયોગ કરનાર આખા ગામને એની દુર્ગંધ આવે છે. વળી સોડો જ્યાં જળદ જાય છે, ત્યાં જ ઠોર પાણી પીએ છે, ત્યાં જ વાસણ ઘસાય છે. ટ્રેનમાં માલુસ મુસાફરી કરે છે, ત્યારે જ્યાં બેસે છે, ત્યાં જ થૂકે છે ને નાક સાફ કરે છે; આ બધી ગંદકી અટકાવવાનું કામ પોતાનું છે, એમ ડોક્ટર માનશે.

આમ રોગ ગામમાં ન આવે, એ માટે તે બધી સાવચેતી રાખતો હશે તેમ છતાં કદાચ રોગ આવી ગયો, તો તેનું નિવારણ તે એવી રીતે કરશે, કે તે જડમૂળથી જાય.

પહેલાં વેઠો હતા. તે રોગોનું મૂળ કાઢવાની દવાઓ કરતા. આજે તો રોગને દાખવાની ચિકિત્સાઓ થાય છે, રોગ તરત દબાય છે, પણ તે ફરી પાછો જમણા

બેરથી બહાર નીકળે છે. તેથી કુશળ ડોક્ટર તો તે ગણાય, જે રોગનું મૂળ કાઢે. કોઈ પ્રશ્ન કરે, કે આવી રીતે ડોક્ટર કામ કરે, તો ખાય શું ?

આ પ્રશ્ન આ જમાનામાં થાય છે. પચાસ વર્ષ પહેલાં શું ખાય, એ પ્રશ્ન જ ન હતો.

શ્રી. નાનાસાઈ સદના 'કોડિયા'માં આવળું 'ઘડતર અને ચણતર' મેં વાંચ્યું. તેમના હાલો સમર્થ વૈદ્ય હતા, પણ તે શિક્ષા પર નભતા હતા. ઝંડુસાઈ વૈદ્ય તો મોટો વૈદ્ય થઈ ગયા. તે પણ તેવી જ રીતે નભતા હતા. બધાનાં જીવન સારી રીતે ગયા છે. તે કુખી ન હતા. સમાજને ઉપયોગી થનારને સમાજ ભૂખ્યો રહેવા હેતે નથી. હા, એટલું ખરું, કે તેની જરૂરિયાતો મર્યાદિત હોવી બેઈએ. પહેલાં મર્યાદિત જરૂરિયાતો રાખવામાં આનંદ અને ખીરવ લેવાનો હોય અને સોડો તેમના પ્રત્યે માનની નજરે એતા હતા. જેની જરૂરિયાત વધશે, તેનું મોં તેને પોષવા તરફ જશે. આજે તો દુકાળ આવે, ત્યારે વાંઘિયો ખુશ થાય છે અને શરદાનું આવે, ત્યારે ડોક્ટર ખુશ થાય છે. ખરી રીતે તો ડોક્ટરે શરદાનું આવે ત્યારે સોડો મેલેરિયાના ભોગ ન થઈ પડે, એ માટેના ઉપાયો વિચારી રાખવા બેઈએ, જેથી તે ન્હતુ આવે તે પહેલાં તે જાણત થઈ ગયો હશે અને બધી તૈયારી કરી રોગ સામે લડવા બેઠો હશે.

આર્કું ક્યારે બની શકે? ડોક્ટરની જરૂરિયાતો ઓછી હોય તો જ, કારણ કે તે સમાજની સાથે અને સમાજની જેમ જીવવાના વિચારવાળો હોય તો જ સમાજ આપે છે તે ઘણું છે, એમ એને લાગશે, કેમ કરીને ઓછું લઈ, એવો

લાવ તેના દિલમાંથી નીકળશે. આપનારને એમ થાય, કે આ ડોક્ટરને અમે કંઈ આપતા નથી; એને આપણે વધુ આપવું બેઠ્યો. જ્યારે પેલા ડોક્ટર બોલ્યું છેવાનો પ્રયત્ન કરતો હોય અને લોકો વધુ આપવાનો પ્રયત્ન કરતા હોય. આમ થાય, તો જ પ્રેમ ઉદભવે. એ પ્રેમ જ ઘણું કામ કરી આપશે. સમાજ સાથેનો એ સંબંધ ધાર્મિક સંબંધ થશે અને તેથી તે ઇશ્વરી સંબંધ થશે ગણાય. આમ જ ઓછી જરૂરિયાત રાખે, તે ડોક્ટર રોગ ન થવા દે, થશે હોય તો કુશળતાપૂર્વક કાઢે અને કાઢતી વખતે દર્દીને લગાવેય તુકસાન ન થવા દે; તે ડોક્ટર ગાંધીજીએ ખતાવેલા રચનાત્મક કાર્યમાં મદદ કરે છે.

વકીલનો વિચાર કરતાં, તે વર્ગની ઉત્પત્તિ પ્રથમ ઇટલિમાં-રોમમાં થઈ હતી, ત્યાં આવે છે.

એક વખત ઇટલિના લોકો વૈસવી હતા. તેઓ રોજ મોજશોખમાં પડેલા રહેતા. ખૂબ વિલાસી થઈ ગયા હતા. તેમના આપદાદાઓએ તપશ્ચર્યા કરી હશે તેથી તે વૈસવી થયા હશે અને તેથી તેઓ ખધા અમીર હતા. તેમના રાજ્યમાં આવક ખધી ખહારની હતી. કોઈ પેદા કરવું ન હતું; એટલે ખધું ખહારથી લાવતા હતા અને નિકાસમાં ફક્ત બજારનો મળ હતો, એમ શ્રી. નરહરિસાઈ પાસેથી સાંભળ્યું છે.

તેમના સમયમાં પ્રજા માટે રોમન કાયદા થયેલા. એ કાયદા મુજબ તંત્ર ચાલે છે કે નહિ તે બેવા, બે ખામી જણાય તો સુધારવા અને એ કાયદાનો લાભ પ્રજાને આપવા અમીરોના પુત્રો કચેરીમાં જતા. તે ખધા બેરિસ્ટરો કહેવાતા. આ કામ તેઓ સ્વેચ્છાએ અને આનંદથી કરતા. લોકોને તે માટે કંઈ ખર્ચ કરવાનો

ન હતો. એટલે ફી હતી નહિ; તેથી આજેય બેરિસ્ટરો ફી ન લે, પણ કોર્ટમાં સાપણ કરે. ફી-લેવાનું કામ સોલિસિટર કરે. બેરિસ્ટર સીધો કેસ નહિ લે. સોલિસિટર કેસ લે અને ખર્ચની વ્યવસ્થા કરે. બેરિસ્ટર તો સોલિસિટર તૈયાર કરી આપેલા કેસની દલીલો જ કોર્ટમાં કરે.

આમાંથી વકીલોની ઉત્પત્તિ થઈ છે.

આપણા દેશમાં વકીલોના ધંધો હતો જ નહિ. ગમેગામ ન્યાયનું કામ આગેવાનો વિના ફીએ કરતા. પણ અગ્રેજ રાજ્ય આવ્યું, એટલે જુદી જુદી કોર્ટો આવી. વિકેન્દ્રચક્રવર્તી કેન્દ્રચક્રવર્તી થયું. કોર્ટ સાથે અબણ્યા અને લાખા નહિ સમજનારા મેન્ડિસ્ટ્રો ઊભા થયા અને વકીલ પણ થયા અને તે ખધા એકસાથે વસ્યા. પહેલાં એ ધંધાનું કામ ગામે ગામ વહેંચાયેલું હતું. હવે તેનું કેન્દ્રચક્રવર્તી થયું. પહેલાં ન્યાય કરનાર, કરાવનાર, એક-બીજાને ઓળખતા હતા. આજે એકબીજાને સંબંધ જ નથી હોતો; એટલે આજે વકીલોની જુદીને ન્યાય થાય છે, પણ લોકોના કળિયાનો ન્યાય થતો નથી.

એટલે આજે તો મને વ્યવસ્થિત ગાંધીને બોલતાં ન આવડે, તો હું સાચો હોઉં તોય બોટો કરું અને ખરાખર બોલતાં આવડે તો બોટો હોવા છતાં સાચો કરું એવી દશા થઈ ગઈ છે.

આજે વકીલોનું કર્તવ્ય એ છે, કે ગામમાં કંકાસ ઊભો જ ન થાય એ બેનું બેઠ્યો. કંકાસ કે કળિયો થાય, તો તેના ઉકેલ લાવવાનું કામ તેમણે પોતાનું માનવું બેઠ્યો અને એવો ઉકેલ શોધવો બેઠ્યો, કે જેથી બન્ને પક્ષોનું કલ્યાણ થાય અને પોતાનું તો થાય જ.

આ રીતે વિચારતાં આજના વકીલો

ઠગિયા-હાલો! એટલે ઠગિયા વધારવાનું કામ કરનાર બની ગયા છે તેમાંથી પોતાની જાતને ઉગારી લેવી જોઈએ અને સમાજને ઉગારવો જોઈએ. ગાંધીજીનું દષ્ટાંત આપણી સામે મોજૂદ છે. તેમણે આફ્રિકામાં વહીલાત કરી. એ વહીલાતથી તેમણે સાઈ-સાઈ વચ્ચે ખડેસો ભેદ તોડી સંપ્રસ્થાપ્યો. વાહી-પ્રતિવાહીઓને મિત્ર બનાવ્યા અને વહીલાતની આવડતનો ઉપયોગ પ્રબળ કલ્યાણમાં કર્યો. તેમણે તેમનું કામ દેશને ચરણે ધર્યું.

પણ, આનું ક્યારે થઈ શકે ? બે વહીસો હોખ માટે ન જીવે, પણ સાચું જીવન જીવવા ઇચ્છે તો જ થઈ શકે. એવા વહીસોની જરૂરિયાતો ઓછી હશે જ. વળી ગાંધીજીએ પોતાનું જ્ઞાન દેશને અર્પણ કર્યું તેથી શું ઓછું ? એમણે શું ઓછું મેળવ્યું છે ? એમને શાની તંગી છે ? તેમણે જગતને ખૂબી શક્તિ અર્પણ કરી, એટલે જગત તેમને અર્પણ થયું, એટલે આખા દેશે તેમને બધું આપ્યું. સંન્યાસીને સમાજ બધું અર્પણ કરે, તો તેમાં સમાજે શું ગ્રામાવવાનું હોય ?

મને એક દિવસ વહીલ યત્રનો વિચાર આવ્યો હતો. હું ખારડોહીની લડતવખતે સરલાણું રહેતો હતો. ત્યાં એક રાત્રીપરજ જાઈએ મારી પાસે આવીને કહ્યું: 'વાણિયા મારી પાસે કંઈ માગતો નથી અને માત્ર સર્વરૂપ લઈ લે છે.' મેં વાણિયાને પૂછ્યું. તેણે કહ્યું: 'હિસાબે શાય તે તો લેવું જ જોઈએ ને ? હિસાબથી વધુ એક પાઈ પણ મારે ન જોઈએ' તેણે પોતાના ચોપડા મંજાવ્યા, પણ મને એમાં સમજ ન પડી, એટલે હો. ત્રિલુવનદાસને જાણાવ્યા. તેમણે બેયું, કે પેલાએ રૂ. ૧) સીધેથી, તેના વ્યાજનું વ્યાજ ગણ્યું તેની

બધી જમીન વાણિયાએ લઈ લીધી હતી. પછી તેની જમીન તેને વહીલ કરીને પાછી અપાવી, પણ ત્યારે મને થયું, કે સમાજમાં બે ચાચા વહીસો હોય, તો અન્યાય ઓછા જ થઈ જાય.

આજે જ્યાં ત્યાં વેરઝેર અને ઝૂલડા વધ્યા છે, તે ઘટાડવામાં અને આખરે એને નાબૂદ કરવામાં વહીસો પોતાની શક્તિ ખર્ચશે, તો તે પ્રબળ કલ્યાણ કરશે અને પોતે પણ સાચું જીવન જીવતા થઈ જશે.

સારા ધંધાની સાથે કેટલાક મેલ વળગ્યા છે ઠા. ત. નૃત્યકાર, ચિત્રકાર, સંગીતકાર વગેરે.

સંગીતની સમાજને જરૂર છે જ, પણ સાચું સંગીત તો એ, કે જે હૃદયમાં જીવે, કલ્યાણપ્રદ ભાવ જન્માવે. પ્રાસ મેળવીને ગાય તે સંગીત નથી. પ્રાસગિક વાણીમાં પ્રાસ સમપિસો હોય છે ડોઈ માતા પ્રેમથી પોતાના દીકરાને માથે હાથ ફેરવતી જાણે છે, તે સંગીત નથી શું ? દીકરો 'કાકી' સાથેમાં 'ખાખા' જાણે છે, તેમાં સંગીત છે, નહિ કે બરિદ સલા વચ્ચે 'ખાખો, ખાખો' જાણે છે અને ભાટાઈ કરે છે તેમાં.

તમે બધા ટ્રેનમાં મુસાફરી કરતા હોશો એમાં સિગારીઓ પ્રદાન કરનાં ગીતો ગાય છે અને પેસા માટે છે તેમાં સંગીત ખરું કે ? કેટલાક વખત તો એમ લાગે છે, કે તે ખંધ કરે તો સારું.

આજે આપણે ધંધાદારી સંગીતને સંગીત કહેતા થઈ ગયા છીએ. ધંધાદારી સંગીત આવ્યું, ત્યારથી પ્રમાદ અને વિલાસ વધ્યાં છે. તેની પાછળ કેટલું ય ધન લોકો ખર્ચે છે.

સંગીતમાં શક્તિ છે અને તે માણસને

વશ કરી લે છે; એટલે સારા લોકોએ નાટક, સિનેમા, ભવૈયા, રામલીલાવાળા વગેરેથી એત્વું પડે છે કેમ કે તેમાં ખાળકો-છોકરાં ફસાવાનો ડર રહે છે.

એ સંગીત ધનની ઇચ્છામાંથી ઉત્પન્ન થયું છે; તેથી તે હૃદયના ભાવને જગાડી, ઉન્નત કરી શકતું નથી. ધારે કે આવા બધા સંગીતવાળાઓ દેશમાંથી એકદમ અદૃશ્ય થઈ જાય અને એક પણ ધંધાદારી સંગીતવાળો ન રહે, તો મને લાગે છે, કે સમાજનું સ્વાદું થ ન ફરકે; તેથી તે નકામા જેવા છે. હા, જેમના અંગત સ્વાર્થ ન સધાય એવા કેટલાકને કદાચ તેની ખોટ લાગે-જેમ કાંઈ બંધ કરવાથી કલાકને ખોટ લાગે છે તેમ.

પણ સંગીત જગતનું કલ્યાણ પણ સાધી શકે છે. જે સંગીતશાસ્ત્રીઓ પોતાની શક્તિ દેશના હિતમાં અર્પણ કરે, તો જરૂર તે આનંદ આપે. જેમ કે રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર. તેમણે પોતાનું સંગીત પોતાની આજીવિકા માટે ઉત્પન્ન કર્યું ન હતું; તેથી એ સમાજને પોષક બન્યું. જે ચીજ ઇશ્વરને-સમાજને અર્પણ કરવાની હોય, તે કેટલી પવિત્ર હોવી જોઈએ! તેમાં સ્વાર્થની ગંધ પણ હોય તો તેની પવિત્રતા મારી જાય. તે તદ્દન શુદ્ધ હોવી જોઈએ.

આજે તો સંગીતના જલસાઓ થાય છે, તેની ટિકિટો લેવાય છે અને કેટલી ટિકિટ બેપે છે, તેના પર સંગીતની કિંમત અંકાય છે. એને બીજું જે નામ આપવું હોય તે આપો, પણ એ સંગીત નથી.

જેનાં દિલમાં શુદ્ધ ભાવ નથી ઊઠતા, તેના કંઈ ગમે તેટલો મધુર હોય, તોપણ તેનું સજન હૃદયને સ્પર્શ કરી શકતું નથી. આજે જે હૃદયનાં ઊંડાણમાંથી ગાય

છે, ગવાઈ જવાય છે, તેનું ગમે તેવા કંઈ ગવાય તોપણ તે હૃદયને અસરકરતા થાય છે.

વળી સંગીત એટલે કાવ્ય જ નહિ; ગદ્ય હોય તોપણ તે સંગીત હોઈ શકે છે. જ્યારે માં તેનાં ખાળક સાથે વાતો કરે છે, ત્યારે તેમાંથી સંગીત નીકળે છે. આ વાતો નાનું ખાળક પણ સમજે છે; કેમ કે આ વાતો હૃદય-હૃદય વચ્ચેની હોય છે.

એમ જેના દિલમાં સ્વાર્થ ન હોય, પવિત્ર અને કલ્યાણમદ ભાવ જેમાં હોય તેમાંથી જ સંગીત નીકળે.

સંગીતની જેમ નૃત્યનું પણ છે. નૃત્ય સુંદર હોય, ગમે તેવું હોય, પણ જો તે સમાજની ઉન્નતિનું પોષક ન હોય, તો તે વિલાસ બની જાય છે.

પણ લોકો આજે પ્રેયસૂ કરતાં પ્રેયસૂને વધુ મહત્ત્વ આપે છે. એટલે તે નૃત્ય જીવનનું કલ્યાણ કરે તેવું છે કે નહિ, તેના ખ્યાલ જ ભૂલી જવાય છે.

કવિ કોને કહેવો? આકાશના તારાં સામે જોઈ, તે પરથી કવિતા લખે તેને? નહિ; કાંઈથી એવી રીતે કવિ થવાનું નથી.

દરેકના દિલમાં સારા ઉન્નત ભાવો આવે છે, પણ તે રજૂ કરવાની શક્તિ દરેકમાં હોતી નથી. એ ભાવ જ્યારે બહાર પડેલા સાંભળીએ કે વાંચીએ, ત્યારે આપણા દિલના ભાવનો જાણે પડેલો ન પડતો હોય એવું લાગે છે.

એટલે ઉન્નત ભાવો સામાના હૃદયને સ્પર્શ કરે, એવી રીતે રજૂ કરવાની કળા કવિની હોય અને સાચા કવિને એ ભાવ રજૂ કરતાં આનંદ થાય છે; કેમ કે તેના

હિલમા એમણે યાચ છે, કે જે સાવથી મને ચામદ થયો, તેના સાગીદાર બીજાને બનાવું અને એ રીતે તે સમાજને અર્પણ કરે છે એના અર્પણમાં સ્વાર્થ હોતો નથી

મને લાગે છે, કે જેમનું લખાણ લખનારને પોતાને હિંચે લઈ જાય અને આમાન્ય માણસ સમજે એ રીતે જે રજૂ કરે તે જ કવિ

જેવી રીતે માના પેટમાં ખાળક હોય, તે ગણ માં રહેલા ખાળકને કેવી રીતે પોષે છે ? તે પોતે ખોરાક ખાઈ, પચાવી, રસવાળું અને સત્ત્વવાળું બનાવી, ખાળખની દ્વંદ્વી મારફત પહોંચાડે છે અને તેને તથા ખાળકને પોષણ મળે છે એવી જ રીતે સમાજને જો આ સાવ પહોંચાડે અને તેને જો એ લઈ જાય અને પોતે પણ એ સાવથી જોયો થાય તે કવિ

મીરાંખાઈએ હૃદયના જોડાણમાંથી જે સાવ વ્યક્ત કર્યા તેથી તે તો સ્વસાગર તરીકે ગયાં અને આજે પણ અનેકને સ્વસાગર તરવામાં તે મદદ કરે છે એવી જ રીતે નરસિંહ મહેતાના લખનારમાંથી વર્ણવેલો સોડો પ્રેરણા મેળવે છે અને તે જાતા ધરાતા નથી અજા સોનીએ સમાજને પહેા રચીને ચાખખા મામાં છે એ બધા કવિ હતા કેમ કે તેમના લખાણો ધ ધા તરીકે ન હતા તે લખાણોમાંથી એમાંના કોઈએ આલ્પિકા નથી મેળવી નરસિંહ મહેતા બિશ્વા માગીને રહેતા કબીર વણકર હોતો ભ્રમો સોની હતા આ મને વિચારીએ તો કવિ એટલે ઈશ્વર

આજે તો જે કોઈ પણ વ્યક્તિ મીરાંનું, નરસિંહનું કે કોઈનું જે સજન ગાય, તે સજન

કહેવાય છે એવાં સજન કોઈ જાતો હોય તો સોડો કહેશે, તે સજન છે જેમ મદિરમાં જાય, તે સજન ગણાય છે તેમ સજન ગાય કે મદિરમાં જાય તે સજન શાનો ? ચોર પણ મદિરમાં જાય અને સજનો ગાય, તો તે સજન ગણાય ખરો ? તે તે સજનના સાવ એના જીવન સાથે મેળવાતા હોય, તો તે સજન ખરો આજે તો તે ધર્મ મટીને ધધો થયો, તેથી તે પધ્ધતિ

કવિ અને ચિંતારો એક જ જતના છે કવિ માણસના હૃદયના સાવને શબ્દોમાં રજૂ કરી, પ્રત્યક્ષ કરે છે અને ચિત્રકાર તે સાવને ચિત્રમાં રજૂ કરી, પ્રત્યક્ષ કરે છે છવટે અક્ષર પણ ચિત્ર જ છે ને ?

હું શાંતિનિકેતન ગયો, ત્યારે નહલાલ જોડના ચિત્રો જોવા પામ્યાં હતા તેમણે એક ચિત્ર મહાસારતના વખતનું ચીતરેલું હતું તેમાં કુરુક્ષેત્રના યુદ્ધ પછી ધૃતરાષ્ટ્ર યુદ્ધભૂમિ પર જાય છે તેમાં કૌરવોને જોતા તેના હિલમા કુખની લાગણી થાય છે અને પાંડવોને જોતા તેના મો ઉપર ક્રોધની લાગણી છવાઈ જાય છે તે ભાવો તેમણે આજેજીવ ચીતર્યા હતા

કવિની જેમ ચિત્રકારનો ધધો ન હોય, પણ એ સોડો પોતાની મક્તિ સમાજને અર્પણ કરે અને અર્પણ કર્યા પછી જે મળે તે લે, તો તે ઉપકારી થાય પણ ઉપકાર કરવાનું મન તો ત્યારે જ થાય, કે જ્યારે નિષ્કામ સાવ આવ્યો હોય

મીરાંખાઈએ ગાયુ છે, કે પ્રેમનો ખ્યાલો પાઈને પીઠ એનો અર્થ એ, કે પોતાનો પ્રેમ અર્પણ કરીને, પછી જે શેષ પ્રસાદ મળે, તે પ્રેમથી સેવાનો હોય છે

દુઃખમાં સાંભરે રામ એટલું જ નહિ, પણ આપણે જીવે છીએ તે જિંદગીનું જ્ઞાન પણ દુઃખ વખતે જ થાય છે એવું જ્ઞાન શ્રી. જયેશ્વર દવે આ લેખ દ્વારા એમની લાક્ષણિક રીતે આપણને કરાવે છે. હસતાંરમતાં જીવનનાં રહસ્યો કેવી સુંદર રીતે તેઓ સમજાવી શકે છે, તેનો આ લેખ એક વર્ગનો છે.

‘એ’ની વસ્તુ કયી છે એનાથી દરેક માણસ દૂર રહેવા માગે છે, પણ જે દરેક મનુષ્યને મળ્યા વગર રહેતી નથી ?’ એકવાર ટ્રેનમાં અમે મુસાફરી કરતા હતા, ત્યારે એક ઉખાણુના શોખીન સાઈએ ઉપર મુજબનો એક પ્રશ્ન અમને પૂછ્યો. દરેકે જુદા જુદા જવાબ આપ્યા. એક પ્રૌઢ વયના ને ગરીબ સ્વભાવના ગૃહસ્થે કહ્યું : ‘વઢકણી ખેરી;’ બીજા એક સાઈએ જવાબ દીધો : ‘કંઠાસ;’ મેં ટ્રેનમાંની બીરદી તરફ નજર નાખી કહ્યું : ‘ભીડ;’ એક વિદ્યાર્થીએ કહ્યું : ‘મારકણા મારતર;’ પણ કોઈનો જવાબ ખરાબર લાગ્યો નહિ. ‘તમે કહો,’ મેં પ્રશ્ન પૂછનારને કહ્યું. ‘દુઃખ,’ એમણે જવાબ દીધો. ‘કોઈને દુઃખ બેઠવું નથી, સૌ એનાથી દૂર રહેવા માગે છે; પણ દુઃખ કોઈથી દૂર રહેવું નથી. એ તો દરેકની પાસે જઈને પોતાનો પરચો ખતાવે છે.’

અમને બધાને એવું કહેવું સાચું લાગ્યું; પણ કોઈની વાત એકદમ કળ્પ ન કરી લેવી, એની સામે કંઈ ને કંઈ દલીલ શોધી કાઢી એનો વિરોધ કરવો એવો મારો અસલથી જ સ્વભાવ હોવાને ક્ષિપ્રે મેં એ વાત કળ્પ કરવાની ના પાડી. ‘દરેક માણસ દુઃખથી દૂર રહેવા માગતો નથી. કેટલાક માણસો સામે ચાલીને દુઃખને નોતરી લાવે છે.’ મેં કહ્યું.

‘જોડી વાત. દુઃખને સામે ચાલીને કોઈ જોલાવવા બંધ એ ખિલકુલ અસંભવિત છે,’ પ્રશ્નકાર ગૃહસ્થે કહ્યું : ‘તમે લિખારીઓને નહિ બોધા હોય. તમે મૂડાઓને કીડા છે ? પોતાને હાથે લોખંડની સાંકળ પોતાના શરીર પર ફટકારતા માગણો વિષે તમે સાંભળ્યું નહિ હોય. તીલ્લા ખીલાવાળા આસન પર સૂઈ રહેતા ખાવાગો વિષે તમને કોઈએ કહ્યું નથી ?’ મેં કહ્યું. ‘એ તો બધા ઠાંગ છે. એમ કરીને લોડોની દયાવૃત્તિ ઉશ્કેરી કમાઈ ખાવા માટેના એ બધા ધંધા છે’ એમણે જવાબ દીધો. ‘ખરાબર, લોડોની સહાનુભૂતિ મેળવવા કે એમની દયાવૃત્તિને બળત કરવા ખાતર પણ કેટલાક માણસ હાથે કરી દુઃખી થાય છે એ ખરું કે નહિ ?’ મેં પૂછ્યું. ‘એ ખરું, પણ એ કંઈ ખરેખર દુઃખ ખમવા માટે એમ કરતા નથી; પણ ગરીબાઈના મોટા દુઃખનું નિવારણ કરવા માટે એમ કરે છે,’ એમણે કહ્યું. ‘એટલે મોટા દુઃખનું નિવારણ કરવા માટે તેમ જ લોડોની સહાનુભૂતિ બળત કરવા માટે પણ કેટલાક લોડો હળવાં દુઃખો ખમવાનું પસંદ કરે છે એ તો સારું કેની ?’ મેં પૂછ્યું. ‘તમને નહિ પહેંચાય, સાઈસાઈ. કોઈ પણ રીતે તમારે તમારો કલ્લો ખરો કરવો

છે, 'એમણે કહ્યું: એમની બાજુમાં બેઠેલા એક તંત્રી ગૃહસ્થ એમની વહારે ધાયા, 'તમે કદાચ નવીન માનસશાસ્ત્ર નહિ વાંચ્યું હોય; પણ તમે જે કાજલા ગણાવ્યા તે માનસવિકૃતિના કાજલા છે. એવી રીતે હાથે કરીને દુઃખ પામનારા ને એમાં આનંદ માણનારાઓનાં મન બમરેલાં હોય છે.' 'એ હું જાણું છું. કેટલાક માણસોને પારકાને દુઃખ દેવામાં મજા આવે છે ને કેટલાક માણસો પોતાને દુઃખ ઇધને આનંદ માણે છે; પણ મેં ગણાવ્યા તે કિસ્સા માનસવિકૃતિના-બમરેલા મગજ-વાળાઓના નથી. એ તો મારા ને તમારા જેવા સારા મગજવાળા માણસો હોય છે, 'મેં કહ્યું. 'એ જમે તે હોય પણ દુઃખ ઠેકાં ઇધને ગમતું નથી એ વાત તદ્દન ખરી છે, ' મૂળ પ્રશ્નકરે કહ્યું.

મોટા ભાગના માણસોને દુઃખ ગમતું નથી એ વાત, એના વિરોધમાં જમે તેટલી દલીલો કરીએ, તોપણ સાચી છે. પોતાનું જ નહિ, પણ બીજાનું દુઃખ પણ જણ માણસોથી બેઈ શકાયું નથી. સામાન્ય માણસો પોતાને દુઃખ ન પડે તેની કાળજી રાખે છે. બીજાને દુઃખ પડે, ને પોતાને ન પડે તેથી અધમવૃત્તિના મનુષ્યો રાજ થાય છે. બીજાને દુઃખ ન પડે ને પોતાને પણ ન પડે એવી ઇચ્છા સમધારણવૃત્તિના મનુષ્યો રાખે છે. પોતે દુઃખી થઈને પણ બીજાનાં દુઃખો દૂર કરવા ઉત્તમ પુરુષો મળે છે.

પરંતુ દુઃખ પણ માણસને જરૂરનું છે. નરસિંહરાવે દુઃખને અગ્નિ સાથે સરખાવીને કહ્યું છે કે 'દુઃખ પડવાથી કંઈક હેંચાં કુમળાં અને સંકુચિત હૃદયો વિશાળ બને છે. ' જો કે એ દરેક કિસ્સામાં સાચું પડતું નથી. દુઃખને સાથે કેટલા કેમળ હૃદયના

પુરુષો કઠોર ને નોંર બની જાય છે અને વિશાળ હૃદયવાળા સ્વભાવના થઈ જાય છે. છતાં આમ કાયદો કરવાને બદલે દુઃખ નુકસાન પણ કેટલીક વાર કરે છે, છતાં માણસને દુઃખની જરૂર પડે છે. સુખની શોધમાં કરતો માણસ સાચી રીતે તો દુઃખને જ શોધતો હોય, તો એ શોધ જ એવી દુઃખરૂપ હોય છે કે સુખને નામે એ અનભૂયે દુઃખને જ નિમગ્ન આપી રહ્યો હોય છે અને એ એને ભરપૂર પ્રમાણમાં મળી પણ રહે છે; પણ એ વાત એ જણુનો હોતો નથી. આમ અનભૂયે દુઃખને સામે યાદીને મળવા જનારાઓનાં અનેક ઉદાહરણ આપી શકાય. પણ કેટલીક વાર માણસને જાણીબેઈને દુઃખ ઊભું કરવાની જરૂર પડે છે. સુખ કરતાં દુઃખ વધારે કાર્વસાધક છે. સુખ એ માણસનું અંતિમ ધ્યેય છે, એટલે કે દરેક માણસ પોતાને નિર્ભેળ સુખ મળે એમ ઇચ્છે છે. એ ઠાઈને મળતું નથી; છતાં ધારો કે મળે તો પછી એણે શું કરવું? સુખનો ઠાઈ ઉપયોગ નથી માણસ સંપૂર્ણ ગીતે સુખી થઈ જાય, પછી એને કંઈ થવાનું જ બાકી રહેતું નથી એટલે એ તદ્દન નકામી થઈ જાય છે. દુઃખની બાબતમાં તેમ નથી. જેમજેમ માણસ દુઃખી થાય તેમતેમ એને વધારે ને વધારે કામ કરવું પડે છે.

સુખ એ સાધ્ય છે-મળે નહિ એવી- છતાં મેળવવાની કે મેળવવા લાયક વસ્તુ છે. વધીવાર એ મારેતું દુઃખ સિવાય બીજું કોઈ સાધન હોતું નથી. પૈસા, પત્ની, પ્રેમ, કીર્તિ, તંદુરસ્તી અને ઇશ્વર આદિ સર્વ કંઈ મેળવવા મારેતું મોટામાં મોટું સાધન દુઃખ છે, એમ પૈસા, પત્ની, પ્રેમ, ઇશ્વર વગેરે વગેરેને મેળવવા મથનારાઓનાં કાપોં ભેતાં જણાઈ આવે છે.

અહીંની હાઈસ્કૂલમાં સજીતા એક વિદ્યાર્થીએ શાળામાં પરીક્ષા ચાલતી હતી તે દરમિયાન ‘પરીક્ષા આપે એ બીબા-અમે નહિ’ એવો મન સાથે નિશ્ચય કરીને ઘેરથી ‘નિશાળે બહાર’ એમ કહી ચોપાટી, સિનેમાં, હોટલ આદિ વિવિધ સ્થળે હાજરી પુરાવી પરીક્ષાનો કાળ પસાર કર્યો. પરિણામ જણાવું ત્યારે માલૂમ પડ્યું કે પરીક્ષાનો કાળ એણે ભણે પસાર કર્યો હોય, પરીક્ષા એ પસાર કરી શક્યો નથી. બધા જ વિષયમાં એ નાપાસ થતો હતો. એટલે એના પિતાએ શાળાના આચાર્ય પાસે જઈ તપાસ કરી તો જણાઈ આવ્યું કે એમના ચિરંજીવી પરીક્ષામાં બેઠા જ નહોતા ! પિતાએ ઘેર આવીને પુત્ર પાસે ખુલાસો માગ્યો. પુત્ર પાસે એ સંતોષકારક તો. શું પણ અસંતોષકારક પણ ખુલાસો હતો જ નહિ. આથી ચિઠાઈને પિતાએ એને સારી પેઠે મેથીપાઠ જમાવ્યો. બીજે દિવસે ભગવાન ગૌતમ છુદ્ધુ સ્મરણ કરીને પુત્રે ઘરમાંથી મહાસિનિષ્ઠમણ કર્યું. કોઈને કહ્યા કારણો વગર એ કોઈકે અબણુયે સ્થળે નાસી ગયો.

એએક દિવસ સગંવહાલાં, મિત્રો આદિમાં તપાસ કરી અને પછી એની તપાસ કરવા માટેનાં બધાં જ ‘ચક્રો ગતિમાન થયાં.’ માતાએ ઉપવાસ ને પિતાએ પ્રવાસ આદર્યાં. મિત્રોએ સલાહસૂચના આપવા માંડી. જુદાજુદા પત્રોમાં, જે એ છોકરો વાંચે તો કચ્છુ રસની નદીમાં ઘસડાઈને ઘેર પાછો ફરે, એવી કાકલૂલીસરી વિનંતિઓ પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવી. આ બધાને પરિણામે નહિ, પણ ક્રૂર કંટાળીને છોકરો આખરે ઘેર પાછો ફર્યો.

‘ના, તું ઘેર આવશે તો તને કોઈ કંઈ નહિ કેહે. તારી ઈચ્છા મુજબ જાણું

થશે’ એવું વચન એના પિતા તરફથી બહાર છાપા મારફત એને અગાઉથી જ મળી ચૂક્યું હતું, એટલે કોઈએ કશું ન પૂછ્યું; પણ માતાએ માત્ર એટલું કહ્યું: ‘તને અમારી ઢયા પણ ન આવી ? જો અમારાં શરીર કેવાં થઈ ગયાં છે !’

પુત્રે જવાબ દીધો: ‘તો મેં પણ ક્યાં સાધણી ભોગવી છે ? ત્રણ દિવસના તો મને નકોરડા ઉપવાસ થયા હતા અને જ્યારે ખાવા મળ્યું ત્યારે પણ એવું ખરાબ કે કૂતરા-કે બિલાડાને નાખીએ તો તેં જે ન ખાય. અને એટલા ધોરાકનાં બદલામાં મારી પાસે કામ એટલું લેતા કે ભલભલા મજૂર પણ થાકી જાય !’

‘ત્યારે હાથે કરીને દુઃખી શું કામ થયો ? તરત ચાલ્યા આવતાં તને થતું હતું ?’ માતાએ પ્રશ્ન કર્યો.

‘મારે દુઃખી થવું હતું. ‘મને લાગતું હતું કે હું જેમ દુઃખી થઈશ તેમ તમને ગમશે.’ મુને કહ્યું.

‘તું શું જાણે છે આ ?’ માતાએ આશ્ચર્ય પામીને કહ્યું. ‘તું દુઃખી થાય તો અમને ગમે ? તારે ખાતર અમે કેટલું વેકરું લેતી જાણ છે ?’

‘ના, એમ નહિ: પણ હું દુઃખી થાઉં તો તમને-તમને હું ખરાબર કંઠી શકતો નથી પણ મને એમ લાગતું હતું કે હું દુઃખી થઈશ તો તમને-મારી કાળજી વધારે થશે.’ પુત્રે ખુલાસો કર્યો.

‘તે તારે માટે અમે કાળજી કરી-કરીને દુઃખી થતાં તો તેનું કંઈ નહિ ?’ માતાએ પૂછ્યું.

‘કંઈ નહિ કેમ ? તમે દુઃખી થતાં હોશો એમ ધારીને હું આવ્યો. હું દુઃખી થતો હોઈશ એમ ધારી તમે મને બોલાવ્યો ને

તમે હુબ્બી થાઓ છો એમ જાણીને હુબ્બી આપ્યો. ' પુત્રે જવાબ દીધો.

માતાપુત્રના આ સંવાદ પરથી હુબ્બીમાં જે હિંદુ રહસ્ય રહેલું છે, તેનું જ્ઞાન થઈ શકે એમ છે આપણે સાધારણ રીતે એમ માનીએ છીએ કે હુબ્બી કોઈને ગમતું નથી આખી પૃથ્વીમાં શાન્તિ ને શુભેચ્છા ફેલાયો (શુદ્ધ વીસ એન્ડ પીસ ઓન અર્થ) કોઈના પર પણ હુબ્બી ન પડે (મા કથિદ્ હુબ્બીમાનુયાત) આ જાતની પ્રાર્થના જુદાજુદા ધર્મમાં આપવામાં આવી છે હરકં જાતના હુબ્બીમાંથી છૂટી રી રીતે શકાય, એ જ માણસ જાત માટે મોટામાં મોટો પ્રશ્ન છે અને આ પ્રશ્ન નિરાકરણ કરવા એ અનાદિ કાળથી મથતો આ ગો છે

એ બધું ખરું, છતાં માણસને ચોલે હુબ્બી થવું તેમ જ બીજાને હુબ્બી કરવાં એ ગમે છે પણ ખરું મહાસારમાં આવે છે કે શીકુંબી કૃતાને વરદાન માનવાતું કહ્યું, ત્યારે એણે માગ્યું 'અમારા પર હમેશા હુબ્બી પડે!' આ વિચિત્ર માગણીનું કારણ દર્શાવતાં એણે કહ્યું કે 'હુબ્બીને વખતે જ અમે તમને સલામીએ છીએ અને તમે અમને સલામી છો.'

સકલ ઈશ્વરને હમેશા દિવસમાં ચાર પાંચ વાર સલામી છે ને પોતાને સુખ મળે તે માટે એની પ્રાર્થના કરે છે; પરંતુ સકલને મોટે ભાગે એના પર હુબ્બી આવી પડે એમ ન હોય તો ઈશ્વર જાતે જાઈને એની વસોટી કરીને પણ એને હુબ્બી કરે છે, ત્યારે જ એને ચેન પડે છે

હુબ્બી સહન કર્યાથી જ સજવાનને મેળવી શકાય એમ માનીને ઘણા મનુષ્યો જાતજાતનાં સકોટો મોતને છે કોઈ ઉપવાસ કરે છે, કેટલાક સરહનાળામાં ખપોરની વખતે

ખુલ્લામાં ચારે બાજુએ અગ્નિ સળગાવી તેની વચ્ચે જોડા રહીને ખરેખરા અર્થમંત્ર તપશ્ચર્યા કરે છે કોઈક ખીસાની પધારી ખનાવી તેના પર સૂએ છે, તો કોઈક એક પગે કે એક હાથ જોડેલા રાખી જોડા રહેવાના આખતરા કરે છે

હુબ્બી પામનાર મનુષ્ય તરફ ઈશ્વરની સહાનુભૂતિ ખેંચાય છે કે નહિ, તે તો કોણ જાણે પરંતુ હુબ્બી મનુષ્ય તરફ બીજા મનુષ્યોની સહાનુભૂતિ ખેંચાય છે એ તો ચોક્કસ છે આ કારણે કેટલાકો ગરીબાઈના હુબ્બો દોંગ કરી બીજાઓ પાસેથી પૈસા પડાવે છે, કેટલાકો અન્ય પ્રકારની આર્થિક, સામાજિક કે રાજકીય વિપત્તિઓ પોતાને માથે આવી પડી છે એવો દેખાવ કરી શોકોની સહાનુભૂતિ જાગૃત કરે છે, પરંતુ આમ હુબ્બો દેખાવ કરવામાં પણ ઘણી વાર ઘણા માણસોને સાચેસાચ હુબ્બી આવી મળે છે

બીજાને હુબ્બી કરી રાજી થવું અને પોતાની જાતને ઠેરાન કરવામાં આનંદ માણુનો, એવી જ જાતની વિકૃતિ માણસના મનમાં રહેલી છે એમ માનસશાસ્ત્રના જણકારો કહે છે, પરંતુ ખરી રીતે જોતાં એ માત્ર વિકૃતિ છે, એમ ન કહી શકાય માણસ માનવી એ પ્રકૃતિ છે-એના સ્વભાવમાં જ એ શુભો રહેલા છે એની અતિશયતા થાય-હૃદયહારનો એનો વિકાસ થાય-તો એ વિકૃત બને છે અને કોઈ પણ પ્રકારની વિકૃતિ એ કંઈ બહારથી આવનારી વસ્તુ નથી મૂળ પ્રકૃતિમાં જ એનાં બીજ રહેલાં હોય છે

બીજાને હુબ્બી કરી માણસ રાજી છે; કારણ કે એથી એનો અન્ન મોટો છે એ જાતની

છે. પોતાની બાતને દુઃખી કરવામાં એને આનંદ આવે છે; કારણ કે એથી આત્મ બલિદાનની-યજ્ઞની એની સાધના સંતોષાય છે, ને તે ઉપરાંત લોકોની સહાનુભૂતિ બંધત કંડી શકાય છે.

પણ આ કરતાંયે દુઃખની વધારે મોટી સિદ્ધિ બીજી છે.

મારા મોંમાં દાંત છે એવું જ્ઞાન હું જ્યારે ખોરાક ચાતું છું ત્યારે જ થાય છે. તે સિવાય દાંતની હયાતીને હું લગભગ ભૂલી બહોં છું અને આવતી વેળા પણ દાંતની હયાતીનો સામાન્ય સાવે એટલે કે જથાખંધ દાંતની હયાતીનો મને ખ્યાલ રહે છે. વ્યક્તિગત દાંત વિષે મને કશો જ વિચાર આવતો નથી. દાંતણુ કરતી વેળા દરેક દાંત દાંતણુના ઘર્ષણમાં આવે છે, પરંતુ એ જુદા જુદા દાંત વિષે વિચાર રજો કરવાની મને કુરસદ રહેતી નથી.

પણ એક વેળા એકાદ દાંતના મનમાં થઈ આવ્યું કે 'રોજ આના મોંમાં રહીને હું આટઆટલી સેવા બબડું છું, પણ આ નજીણા માણસને મારી હયાતીનું જ્ઞાન પણ નથી, તો જરા એને ચમત્કાર બતાવવો બેઠોએ.' કંઈ પણ કારણ વચર એકાએક અર્ધી રાત્રે એણે તપશ્ચર્યા આદરી. કદને નોતરું હીધું, 'શું થઈ આવ્યું દાંતમાં?' કહીને હું દાઢ હાવાવેલો જાંઘમાંથી ચમકીને ખેડો થઈ ગયો. દાંતનું દુઃખ દરેક કરવા મેં કંઈ કંઈ પ્રયત્ન કર્યા, પણ એણે આખી રાત દુઃખ ખમવાનું ચાલુ રાખ્યું અને વારે ઘડીએ મારી જીભ અને હાથ એ દાંતને પ'પાળી-ધાળડીને એને શાંત કરવાનો નિષ્ફળ પ્રયત્ન કરતાં રહ્યાં. એ દાંતમાં કંઈ પણ થાય છે કે તરત જ હું ઉપચાર કરવા મંડી પડું છું. આમ દાંતની હયાતીનું જ્ઞાન મને

દુઃખને વખતે થયું, સુખ સમયે નહિ.

આપણી તબિયત સારી હોય છે ત્યારે આપણને એની કંઈ જ લાગણી થતી નથી. આજે હું સારો છું, આજે સુખેખમ નથી, માથું દુઃખતું નથી, હાથપગ કળતા નથી, પેટમાં દુઃખતું નથી, આંખમાં ખૂણતું નથી, શ્વાસ સરાઈ આવતો નથી; કોઈ ઠેકાણે ઝાટકા મારતા નથી, તાવ નથી આવ્યો, મોંમાં ચાંદી પડી નથી, દરાજ-ફેફસા ખસ-ખસવું કંઈ થયું નથી, એવો વિચાર તંદુરસ્ત સ્થિતિમાં આપણે કદી પણ કરતા નથી. પરંતુ કંઈ પણ રોગ થાય કે તરત આપણને આપણા શરીરનું અને રોગ-પ્રસ્ત અવયવનું જ્ઞાન થાય છે અને આ જ્ઞાન રોગ ચાલુ રહે ત્યાં સુધી રહે છે.

સત, ચિત ને આનંદ એ ત્રણ આત્માના ધર્મ મનાયા છે. સત એટલે હયાતી, ચિત એટલે એવું જ્ઞાન હોવાં તે, અને આનંદ એટલે તેને પરિણામે ઉત્પન્ન થતો આનંદ ત્રણે કુદરતી રીતે જ મનુષ્યના આત્મામાં રહેલા ધર્મો છે. એમાં સત એટલે હયાતી તો આપણા બધાની હોય છે, પણ ચિત એટલે હયાતીનું જ્ઞાન બધાને બધો વખત રહેતું નથી. ઘણાંખરાં કામો યત્રની પેઠે કેવળ ટેવથી જ આપણે કર્યાં જઈએ છીએ. આપણે છીએ એ વસ્તુ એટલી કુદરતી બની ગઈ છે કે હું છું એવું સતત ને બંધત જ્ઞાન કોઈકને જ રહે છે. દુઃખ આવીને એ જ્ઞાન કરાવે છે. ગૌતમ બુદ્ધને એણે દુઃખી મનુષ્યો જોયા તે પછી જ નિર્દગી એ શું છે એ બજવા માટે ઉત્કંઠા બગી. બુદ્ધને તો બીજાનાં દુઃખો બેઈ નિર્દગીનું જ્ઞાન થયું, પરંતુ આપણા જેવા સામાન્ય માણસોને તો પોતે દુઃખી થાય ત્યારે જ નિર્દગીની હયાતીનું જ્ઞાન થાય છે.

એ હયાતીનું સાન થયા પછી દુખને દૂર કરવા મનુષ્ય પ્રયત્ન કરે છે અને એ જાતના પ્રયત્નથી એને આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે દુખ દૂર થાય તો એ દૂર થયાનો આનંદ એને કુદરતી રીતે જ મળે છે અને એ દુખ દૂર ન થાય તો એને દૂર કરવાના પ્રયત્નોમાં એથી મોટા દુખોને નિમત્રી એ જ નાના દુખને ભૂલી જઈ આનંદ માનતો થાય છે

અત્યારે જાતજાતની અગવડ, તકલીફ ને પીડા આપણને ભોજવવી પડે છે યુસાફરી કરનારાઓને પ્રવાસની તકલીફ, ઘરવગરના ઓ માટે નિવાસની તકલીફ અને અત્યંત વીડને કારણે તેમ જ ઠોખી કલહોને કારણે કેટલાકને માટે આસની તકલીફ, ઉત્પાદન ને વહેચણીનું સુમેળને અસાધ્ય અનાજની અગવડ ને કાપડની પીડા એ સર્વ વેઠવા પડે છે એટલે ઘણા માણસો કહે છે ‘સાઈ

આ તે કંઈ જિંદગી છે’ પરંતુ એમને ખબર નથી કે આ જ જિંદગી છે જ્યાં સુધી બધી જાતની સગવડ હતી, ખાવાપીવા, ઓઢવા-પાથરવા ને રહેવાફરવાનું બેઠું એ તં પ્રમાણે મળી રહેતું, ત્યારે ‘વાહ આ કેવી સરસ’ જિંદગી છે!’ એમ કોઈ કહેતું નહિ પરંતુ હવે જ્યારે નવી નવી તકલીફો ઊભી થાય છે, ત્યારે ‘આ જિંદગી છે’ એવું સાન માણસને થવા લાગ્યું છે

સુખ ને સગવડનાં સાધનો શોધના-શોધતો માણસ વિજ્ઞાન ને અજ્ઞાનની મદદથી ‘માણસની જિંદગી છે’ એ વાત જ લગભગ ભૂલી ગયો હતો હવે દુખ અને અગવડ આવી એની સ્મરણશક્તિને સંકેારીને એને સાન કરાવ્યું છે, કે ‘જે, માણસની પાસે જિંદગી જેવી વસ્તુ પણ છે ખીણ બધું’ ધણ હશે, પણ એ સૌથી મોટી વસ્તુ છે’

*

કોઈ પણ સાસ્ર શીખવા પાછળ યેટું બલિદાન આપવું પડે છે એનો અવગણગતો રાખશે કોઈ હોય, તો તે પ્રખ્યાત ને પ્રવીણ ખગોળવેત્તા દિનકરપ્રસાદનો

અમાસનું અદભુત આવનારું હતું પણ એ દિ દુસ્તાનગા જેઆવાનું નહોતું એમ એમણે બરાબર અણતરી કરી હતી એમની વિરુદ્ધ બીજા કેટલાયે શાસ્ત્રીઓએ જાણમાં લખ્યું હતું કે તેમ છતાં એ અદ્ભુતો હોય તો દિંદની પ્રભાને લાગવાનો જ છે માટે એ પળાનું બેઠુંયે દિનકરપ્રસાદે કરી અણતરી કરી જોઈ એ માટે તારાગટગતું ફરીથી નિરીક્ષણ કરવા દુઃખીનથી એ તારાઓનું પુનઃ અવલોકન કરવા હતા એએક મિત્રો પણ સાથે જ હતા અવલોકન કરતાંકરતાં એ તો એટલા બધા તલ્લીન બની ગયા કે નીચે ખાણમાં ક્યારે પડે પડ્યો તેની ચે એમને કશી ખબર ન રહી એ અણતરી ગયા દુઃખીન કૂટણ એમને જાણ્યો વખતે એમના એક મિત્રે શિખારણ દીધી

‘સાઈ દિનકરપ્રસાદ, આકાશના આ તારાઓ તો ચોવાને માટે નિર્માણ થયેલ સરળ માર્ગ, ગતિ દેરે જ જવાના છે એના પ્રકાશને કે તમને ફેર નહિ પરંતુ તમને ખબર છે ને કે આપણી પૃથ્વી-વાસીઓની સ્થિતિ એવી નથી, એથી જુદી છે આપણા માર્ગમાં તો કેટલાયે ખગડાખાઓનિવા, બળાજાખરા છે, માટે આકાશના પરમ તત્ત્વોના અભ્યાસ, અવલોકન ને નિરીક્ષણ કરવા કરતા પૃથ્વી પરના આપણા માર્ગનું નિરીક્ષણ કરતા ભલે તો કે આમ ન થતા તમારા જેવા કેટલાયે ભગભોળા વેદિયાઓના જીવન આ પૃથ્વી પર અટકાઈ જવા દરો!’

પિતા અને પુત્ર વચ્ચેના સંબંધ ઉપર સંયુક્ત કટુંબનો આધાર રહે છે. સંયુક્ત કટુંબ એ આપણી સમાજજીવનની મોટામાં મોટી સિદ્ધિ છે. એ સિદ્ધિ જ્યારે આપણે ખોવા બેઠા છીએ, ત્યારે અંતરના લાગણીપ્રવાહો સમાજને પ્રેમમાંથી પેદા થયેલ અને પ્રેમમાં જ પોષાય એવા સંયુક્ત કટુંબને જીવતું રાખી શકીએ તો કેવું સારું ! આ વાર્તા એવી પ્રેરણા બનાવશે ?

૩૧. શાંતિલાલના આનંદને તે દિવસે કોઈ સીમા નહોતી. વર્ષોનું નહિ, જનમેાજનમનું તપ તે દિવસે ફળતું હોય એવો હર્ષ પ્રસાવતી અને શાંતિલાલ ત્યારે અનુસવતાં હતાં.

વાત સામાન્ય નહોતી. એક જે નહિ, પણ છ પુત્રીઓના પિતા થયા અને ચાળીસ વરસની ઉંમર વટાવી દીધી; છતાં શાંતિલાલના બોળામાં રમવા માટે લગ્નવાને પુત્ર આપ્યો નહોતો.

પહેલી દીકરી આવી ત્યારે લક્ષ્મી પંધાયાં હોય એ રીતે એના સત્કાર થયો હતો. બીજી દીકરી વખતે મોં સહેજ બગડ્યું હતું. ત્રીજી દીકરીએ દર્શન આપ્યાં ત્યારે તો પ્રભુનો કેપ બન્યો હોય એમ લાગેલું. ચોથી અને પાંચમી દીકરીએ એવી ખાતરી કરાવી દીધી હતી કે પૂર્વ-જન્મોનાં પાપ એકસામટાં ભ્રમી આવ્યાં છે. શાંતિલાલના ઘરમાંથી આનંદ-કલોલ નાથ પામ્યાં હતાં અને સૌ કોઈ એ ખેનેની દયા ખાતાં હતાં.

આમાં જ્યારે છઠી પુત્રી જન્મી, ત્યારે પ્રસાવતી યોધાર આંસુએ રડી પડી હતી અને શાંતિલાલ 'પોતાનું' કુખ ભૂલવા આણની ચાત્રાંએ આલ્યો ગયો હતો. સગાંવહાલાને લય લાગ્યો હતો કે શાંતિલાલનું મગજ હવે ફરી જશે. એટલાં

એમના સદ્સાગ્ય હતાં કે છએ છ પુત્રીઓ ઇશ્વરે એને ત્યાં રહેવા નહોતી દીધી. એને છેક બાળપણમાં અને એકને ચાર વરસે પોતાને ત્યાં પાછી બોલાવી દીધી હતી !

પણ આ બધાં વર્ષો દરમિયાન તમામ પ્રકારની લાગણીથી નિર્લેપ રહ્યાં હતાં શાંતિલાલનાં બા-બાપુજી. એ રહેતાં હતાં કાઠિયાવાડના ગામડામાં અને શાંતિલાલ વેપાર અર્થે કલકત્તામાં વસ્યો હતો. બેત્રણ વર્ષે એકવાર 'દેશ'માં આવવાનું થતું. આવવાનું થતું ત્યારે સૌ મળતાં, પણ મનનો મેળ તો શાંતિલાલનાં લગ્ન પછી બીજે વર્ષે જ તૂટી ગયો હતો.

શાંતિલાલને ત્યાં છ પુત્રી પછી પુત્રનો જન્મ થયો, ત્યારે એના આનંદને અવધિ નહોતી. એ વખતે જૂનું બધું ભૂલી જઈને એ સોની પાસે પોતાનો હરખ બહેર કરતો હતો. આ હરખમાં જ એણે પિતાને પણ તાર કરીને પુત્રજન્મના ખખર આપી દીધાં હતાં.

શાંતિલાલે તો કલકત્તા જેવા શહેરમાં પણ 'દેશ' જેવો જ વહેવાર કર્યો. પ્રથમ સાકર, પછી પેંડા ને છપટે ચાંદી જેવા ચમકતા જર્મન સીદ્ધવરના પ્યાલાઓની સગાંઓમાં લહાણી કરી. સગાંનાં ઘર તો દસ જ હતાં, શાંતિલાલની ઘરની દુનિયા શે કંઈમોટી નહોતી. પણ એને લાગ્યું કે આજે આખી દુનિયા એના આનંદમાં લાગીદાર

બની રહી છે.]

જે સેમાજમા અને જે કુટુંબમાં કે-માની અવગણના થતી હશે તે બંધે આમ બનવું હોય કે ન બનવું હોય પણ 'ભાઈ' આવ્યો તે દિવસથી બાકી રહેલી ત્રણેય બહેનોનું વહાલ તો એના ઉપર હલવાઈ જવા માટે હરીફાઈ કરેલું હતું. બહેણે સૌએ સ્વીકારી લીધું હતું કે આજ સુધી તો માગરછીપલા જ કાંઈ આવ્યાં હતાં અને હવે તો તબિયાતુ અમૂલ્ય મોતી ધરતી ઉપર આવી ગયું છે ! 'ભાઈ'ની અદ્વિત સંભાળ લેવાતી હતી. ઘરની ઈનક ખદલાઈ ગઈ હતી.

પહેલો મહિનો તો અજબ પ્રકારે વીત્યો હતો. શાંતિલાલને કોઈ સામે મળે એટલે કોઈ ને કોઈ બહાને વાત કાઢીને એ બખર આપે જ કે એને ત્યાં 'બાબો' આવ્યો છે. બીજું કોઈ બહાનું ન મળે તો છૂટા પડવાની ઉતાવળ કરતાં કહી દે, 'આજ બાબાની તબિયત ખરાબર નથી એટલે જરા દવા લેતા જવું છે,' પણ બખર આપ્યા વિના એને જપ્ત વળે જ નહિ.

શાંતિલાલના આ હર્ષમાં એક દિવસ પ્રભાવતીએ ઓટ આણી હીધી, શાંતિલાલ ધ ધેથી માછી ફરી થાકયોપાકયો ઘેર આવીને જમવાની રાહ ભેટો બેઠો હતો, ત્યાં પ્રભાવતીએ આવીને પૂછ્યું :

‘દેશમાંથી કોઈનો કાગળ છે ?’

શાંતિલાલને એ વખતે જ ફરમણ થયું કે પિતા તરફથી એના તારને જવાબ મળ્યો નથી જવાબ આપવાને બદલે એ સનમૂન ભેટો રહ્યો. પ્રભાવતીએ તે જ વખતે એના તરફ એ પત્રો ફેંક્યા. એક હતો પ્રભાવતીના ભાઈને અને બીજો એની ખરેખરી નાની બેનનો. શાંતિલાલ ચૂં-ચમને પત્રો ભેટો હતો ત્યાં પ્રભાવતી બોલી :

‘આ બોલો કાગળ આવ્યો મારા

ભાઈને, તમારા બા-બાપુજીને નો.....’ બાકીના શબ્દો ગળી જવાયા.

‘આવે વખતે તો દુશ્મનને ય હરખ આવે કે’ છે કે મૂડી કરતા બાજ વાંલાં’ પણ તમારા બાપુજીને તો મૂડી ને બાજ બેધ દબાં છે’ પ્રભાવતી આટલું બોલી રસોડામાં ચાક્ષી ગઈ

શાંતિલાલ વિચારે ચક્રો. વર્ષો પહેલાના દરમિયાન આખા આગળ ચલચિત્રની જેમ પસાર થવા લાગ્યાં એનાં લક્ષ્ય થયાં ત્યારે માતાપિતાના હરખનો પાર નહોતો. બહુ પેસાદાર નહોતા હતાં આખી નાત જમાડી હતી. ઘરેલુંધૂનડા બેઠને તો મી કોઈ નવાઈ પામ્યાં હતાં. આવી ‘બન’ કોઈએ કાઢી નહોતી ધામધૂમ તો રજવાડા જેવી કરી હતી

અને પ્રભાવતીનું મોં બેવા બા કેવી ઉત્સુક હતી ! બહેણે સાથાત્ સ્વર્ગ એના પગમાં આળોટવું હોય એટલે આનંદ એના મુખ ઉપર ઝળકતો હતો. પ્રભાવતીને બેવા પછી તો મત્તેક રાણે એવું મોં હસુહસુ થતું હતું. ઘેર આવ્યાં ત્યારપછી સૌની પાસે બોલતાં. ‘મારે ઘેર હીવો થયો ને લક્ષ્મીજી પધાયો’ પ્રભાવતી શકનવતી છે અને તેનાં પગલાથી ઘરની રિફ્લિસિઝિ વધશે એવું થે એ સૌને કહેતાં હતાં

પહેલું વર્ષે આનંદોલ્લાસમાં પસાર થયું હતું સૌ સગાંને એવો મત હતો કે ઘરડાનાં પ્રુદય હવે ફળવા લાગ્યાં છે. આ સાંસવજી વચ્ચેના ગ્રેમની તો બધે દટાનો અપાતાં હતાં.

પણ બીજે વર્ષે નોકરી અર્થે શાંતિલાલને કમાવા જવાનું થયું અને સગાંને ત્યાં લગ્નપ્રસંગ આવતાં પ્રભાવતી અને શાંતિલાલ એક નવું પછી વીરપૂર માછાં આવ્યાં ત્યારે વાતાવરણ બદલાઈ ગયેલું લાગ્યું.

કલકત્તાની સ્વતંત્ર હુવાનો સ્પર્શ કંઠેા કે માતાપિતાના જીનવાણી માનસને દોષ આપેા, પણ શાંતિલાલ અને પ્રસાવતી એ વખતે વીરપુર જે મહિના શેઠાયાં તેમાં મનને મેળ તૂટી ગયેા.

શાંતિલાલ કલકત્તા ગયેા હતા એક સામાન્ય નોકરી માટે અને તે પણ પિતાની લાગવગને પ્રતાપે જ; પણ નસીબ આડેનું પાંદડું ત્યાં ખસી ગયું. જે વેપારી પેઢીમાં એ નોકરી કરતો હતો, તેના મુનીમનું અવસાન થતાં એ જગ્યા શાંતિલાલને મળી અને બીજા છ મહિનામાં તે એને લાગીદાર બતાવી દેવામાં આવ્યો. પ્રસાવતીએ ગોડલથી મોટું શહેર જોયું નહોતું, એટલે પ્રથમ તે તે કલકત્તામાં મૂંઝાવા લાગી હતી, પણ બહુ ઝડપે શાંતિલાલની પ્રગતિ થતાં એનામાં પણ ગતિ અને મતિ આવી ગયાં. કલકત્તા એને ગમી ગયું. ઘરમાં કામ કરનાર નોકર હતો અને જેની મર્યાદા રાખવી પડે તેવું ઉપર તેા કોઈ વડીલરૂપે હતું જ નહિ. પાંડોશમાં એક કાઠિયાવાડી કુટુંબ રહેતું હતું. તે બાઈનેા મીઠા ને કંઈકે જુશામતિયેા સ્વભાવ પ્રસાવતીને ગમી ગયેા હતા. પ્રસાવતીને આ સ્વતંત્રતામાં સુખ લાગવા માંડ્યું હતું.

એક વર્ષ પછી વીરપુર જવાનું થયું, ત્યારે એના મનમાં આનંદ હતો; પણ તે માતાપિતાને કે કુટુંબી સાથે મળવાને નહિ, પણ પોતાની સમૃદ્ધિ અને હેશિયારી સૌને દેખાડવાને. જતાં પહેલાં લપકેા કરવા માટે પાંચસોસાતસોનું ખરચ પણ કરી નાંખ્યું હતું. પાંડોશી બાઈએ એને પોતાની રીતે ચેતવી તેા હતી જ, કે ‘આ બેઈને તારાં સગાંવહાલાં બળી જયે’ પરંતુ પ્રસાવતીએ તેની ચિંતા કરી નહોતી.

જેમ શાંતિલાલનું સાગ્ય કલકત્તામાં

ઝળક્યું હતું, તેમ એના પિતાંનેા સાગ્યસૂર્ય વાદળથી ઢંકાઈ ગયેા હતા. એકજે વાર સામાન્ય સાંદગી આવી ગઈ હતી. પુત્રને ઉછેરવેા ને પરણાવવેા એ જે હોંસ પૂરી થઈ-જતાં કામ કરવાનું બેશ પણ જોઈું થઈ ગયું હતું. વેપારમાં સાધારણ જોટ આવતાં ઉત્સાહ પણ ઘટી ગયેા હતા. આ બધામાં શાંતિલાલની કમાણી વધવાના સમાચારે શિથિલતા વધારી મૂકી હતી. પ્રસાવતી અને શાંતિલાલ કલકત્તાથી આવવા નીકળ્યાં, ત્યારે બાપુજી તેા કાયમી નિવૃત્તિ દેવાની વાત કરી રહ્યા હતા. સૌને હર્ષભેર કહેતા હતા: ‘હવે શી ચિંતા છે? શાંતિલાલ સારું કમાય છે, આપણે તેા લંગવાનનું ભજન કરીશું.’

પણ શાંતિલાલ અને પ્રસાવતી આવતાં એ સ્વપ્ન તૂટી પડ્યું. પ્રસાવતી સાસુને પણે લાગી ખરી, પરંતુ એમાં શુષ્ક વિધિ સિવાય બીજી કોઈ લાગણી ન હતી. આવતાંની સાથે જ ઘરનેા મુખ્ય ઓરડેા એણે પોતાનેા કરી લીધેા ને જે કોઈ આવે તેની પાસે પોતાની સમૃદ્ધિ અને કલકત્તાના જીવનનાં વખાણ કરવા માંડ્યાં, વાત વંણસવા માંડી.

સાસુવહુ વચ્ચે અને પછી પિતાપુત્ર વચ્ચે એકજે વાર સદેજ જોલવાનું પણ થઈ ગયું. પિતાએ તેા નિવૃત્તિની વાત ઉચ્ચારી નહિ પણ બીજાં સગાંઓએ હરખમાં આવી જઈ એ વાત કરી, ત્યારે શાંતિલાલે જવાબ આપ્યો: ‘શહેરની કમાણી ઉપર બહુ ભરિસો ન રાખવેા બેઈએ. કાલે શેઠની મહેરબાની ઓછી થઈ જાય તેા રજાડી પડીએ... અને શરીર ચાલે ત્યાં મુઠ્ઠી ઠાગ તેા સ્ત્રીએ કરવું જ બેઈએ ને!’

આમાં પ્રસાવતીના પિયરનાં સગાં આન્યાં. એમણે શાંતિલાલ ને પ્રસાવતીના

વખાણથી ગામ ગજવી રીધુ અને છેવટે એવું પણ સાબિત થયું; કે શાંતિલાલની મૂળ નોકરી એના પિતાની નહિ, પણ સસરાની લાગવગથી થઈ હતી. શાંતિલાલ આટલો આગળ વધી શક્યો તેની માછળ સસરાની ઓચ હતી. શાંતિલાલનાં બા-બાપુજીને આ ખૂંચું એટલે પ્રસાવતી એના ઉપર ચિડાઈ અને પોતાના પિયરની વિશેષ પ્રશંસા કરવા લાગી.

મનનો મેળ તૂટવા માટે આટલું પૂરતું હતું; છતાં એમાં ઉમેરા થયો પ્રસાવતીના લાઈનાં આગ્રહથી શાંતિલાલ-પ્રસાવતી એમને ગામ ગયાં. ત્યાં આઠ દિવસ રહીને માછાં આવ્યાં, ત્યારે કેટલાક નવા ઘરેલું-લૂગડાં સાથે લઈ આવ્યાં હતાં. શાંતિલાલનાં બા કહે છે કે એ બધું શાંતિલાલના પૈસાથી જ થયું હતું, પણ પ્રસાવતીનો મત છે કે એનાં માખાપ શાંતિલાલનાં માખાપ કરતાં વધુ ઉદાર, પ્રેમાળ અને વ્યવહાર સાચવનારાં હતાં માટે જ આ બધું મળ્યું હતું.

જ્યે તેમ હોય, પ્રસાવતી અને શાંતિલાલ વીરપુરથી કલકત્તા આવવા નીકળ્યા, ત્યારે માતાપિતાની આંખમાં આંસુ હતાં અને એ બંનેના મુખ ઉપર કંટાળાના સાલો દેખાઈ આવતા હતા. પહેલા કરતાં બીજી વિદાય સાવ જુદા પ્રકારની હતી.

શાંતિલાલની આંખ આગળ આ બધાં દશ્યો પોતાની કલ્પના અનુસારના રંગો સાથે રન્ન થતાં હતાં, એટલે એને લાગતું હતું કે લગ્ન સુધી જ માતાપિતાનું વહાલ એને મળ્યું હતું. એ પછી તો પોતાનું સારું થતું માતાપિતાથી જોઈ રાકાતું પણ નહિ !

પછીનાં વર્ષો યાદ આવ્યાં ખરાં, પરંતુ તેમાં ક્યાંયે માતાપિતાનો ઉલ્લાસ એણે

એવો નહોતો. દીકરી ઉપર દીકરી અવતરતી ત્યારે આશ્ચર્યનનો એકે શબ્દ પિતા તરફથી આવ્યો નહોતો. પ્રસાવતી સગર્ભા થતી ત્યારે તેને ‘દેશમાં’ બોલાવવાનો એક શબ્દ પણ આવતો, પણ જવાબમાં ના જતી એટલે પિતા ચૂપ થઈ જતા. પ્રસાવતી એકવાર ગંભીર માંદગીમાં સપડાયેલી ત્યારે બાને બોલાવવાનો પત્ર લખેલો; પણ જવાબમાં તો આવવાને બદલે લાડાના પેસા જ મંગાવેલા અને પિતાએ લખેલું: ‘ઘરમાં જે હતું તે તેથીને આજ સુધી નિભાવ્યું છે. હવે કરજ થતું બધ છે, મારું શરીર ચાલતું નથી, તારી બા એકલી આવે તો મારું શુ થાય... ?’ શાંતિલાલને તે દિવસે માતાપિતા કુશ્મન જેવાં લાગ્યાં હતાં અને એ પ્રકારનો ઉગ્ર પત્ર એણે લખી પણ નાખ્યો હતો.

આ સમયભાગા ચાલતી હતી, ત્યાં બાબાના રડવાનો અવાજ આવ્યો. શાંતિલાલ ઢોડીને રડોડો તરફ ગયો, ત્યાં એણે પ્રસાવતીને આંસુ સારતી જોઈ. પ્રસાવતીએ આંસુ તો તરત લૂછી નાખ્યાં, પણ શાંતિલાલને એની ચોટ લાગી ગઈ. માતાપિતાની નિર્હરતા ઉપર એના અંતરમાંથી બિહારની લાગણી છટી.

*

બાબાને હવે ત્રીજો મહિનો જતો હતો. બીજે મહિને બેઠો ત્યારથી જ એની તબિયત બગડવા માંડી હતી. શાંતિલાલે મોટામાં મોટા દાઢરોથી માંડીને પાડોશી સુધીના નિબુલોની સારવાર લીધી હતી, પણ બાબો સારો થતો નહોતો. કાંઈ કાંઈવાર બાબાના વિચારે એનો જીવ તાળવે ચોટી જતો હતો. મનુષ્ય ઇચ્છે કે ન ઇચ્છે પણ લાયક કર કલ્પનાઓ એને જેમ આવી જ બધ છે, તેમ ‘લાઈ’ની અશુભ કલ્પના એને બગી

સઘળાં પ્રાણીઓની સ્વાભાવિક ઇચ્છા સુખ અને આનંદ પ્રાપ્ત કરવાની છે. એથી તેઓ તેના ઉદાગમાં ગુથાયાં રહે છે; પરંતુ વિવેક-શુદ્ધિના ઉદય વિમા તેમાં તેઓ વિશ્રમ પામે છે. તેઓ સંસારમાં નાના પ્રકારનાં સુખનો આશિષ કરે છે; પરંતુ અતિ અવલોકનથી એમ સિદ્ધ થાય છે, કે તે આશિષ વૃથા છે. જે સુખ સયવાળું છે તે સુખ તે સુખ નથી પણ દુઃખ છે. જે વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવામાં મહાતાપ છે, જે વસ્તુ ભોગવવામાં એથી પણ વિશેષ તાપ રહ્યો છે, તેમ જ પરિણામે મહાતાપ. અનંત શોક અને અનંત સય છે, તે વસ્તુનું સુખ તે માત્ર નામનું જ સુખ છે; વા નથી જ. આમ હોવાથી તેની અનુરક્તતા વિવેકીઓ કરતા નથી.

જે સુખ સયવાળું અને ક્ષણિક છે તે દુઃખ જ છે. આમ સંસારમાં અનંત તાપ, અનંત શોક, અનંત દુઃખ બેઈને જ્ઞાનીઓએ એ સંસારની પૂઠ કીધી છે તે સત્ય છે. દૈરાગ્ય એ જ અનંત સુખમાં લઈ જનાર ઉત્કૃષ્ટ ભોમિયો છે.

આ સંસાર ખડું દુઃખથી ભરેલો છે. એમાંથી જ્ઞાનીઓ તરીને પાર પામવા પ્રયોજન કરે છે. મોક્ષને સાધી તેઓ અનંત સુખમાં વિરાજમાન થાય છે. એ મોક્ષ બીજા કોઈ દેહથી મળનાર નથી. માત્ર માનવદેહથી મોક્ષ છે.

દુઃખની નિવૃત્તિ સર્વ જીવ ઇચ્છે છે અને દુઃખની નિવૃત્તિ-દુઃખ જેનાથી જન્મ પામે છે એવા રાગદ્વેષ અને અજ્ઞાનાદિની નિવૃત્તિ-એક આત્મજ્ઞાન સિવાય બીજા કોઈ પ્રકારે ભૂતકાળમાં થઈ નથી, વર્તમાનકાળમાં થતી નથી, ભવિષ્યકાળમાં થઈ શકે તેમ નથી. તેના સર્વશ્રેષ્ઠ ઉપાય સદચરુચયનનું અવલુ કે સત્યાચરુ વિચારનું એ છે. જે કોઈ જીવ સર્વથા દુઃખની નિવૃત્તિ ઇચ્છતો હોય, તેને એ જ એક માર્ગ આરાધ્યા સિવાય અન્ય બીજો કોઈ ઉપાય નથી. એક મોટી વાતો નિશ્ચયથી મુમુક્ષુ જીવે કરવી થોગ્ય છે, કે સત્સંગ જેવું કહ્યાણુનું કોઈ બળવાન કારણ નથી.

અવકારના ગમે તેટલા પ્રકાર કરીએ, પણ તેમાં કોઈ એવો પ્રકાર નહિ આવે કે જે અજવાળાફૂપ હોય. આવરણ-તિમિર જેને છે, એવાં પ્રાણીની કલ્પનામાંથી કોઈ પણ કલ્પના ‘સત્’ જણાતી નથી, અને ‘સત્’ની નંજીક (પણ) સંભવતી નથી. ‘સત્’ છે તે પ્રાપ્તિ નથી; કલ્પનાથી પર છે; મારે જેની (‘સત્’ પ્રાપ્ત કરવાની દૃઢ મતિ થઈ છે. તેણે પોતે કાંઈ બલુતો નથી એવો દૃઢ નિશ્ચયવાળો પ્રથમ વિચાર કરવો અને પછી જ્ઞાનીને શરણે જવું.

ધર્મ જ જેનાં અસ્થિમજ્જ છે, ધર્મ જ જેની ઇંદ્રિયો છે, ધર્મ જ જેનું (હલન) ચલન છે, ધર્મ જ જેની શયન તથા જાગૃતિ છે, ધર્મ જ જેનો આહારવિહાર અને નિદ્રાર છે, ધર્મ જ જેનો વિકલ્પ તથા સંકલ્પ છે, ધર્મ જ જેનું સર્વસ્વ છે, એવા યુરુષની પ્રાપ્તિ દુર્લભ છે અને તે મનુષ્યદેહે પરમાત્મા છે.

‘શ્રીમદ્ રાજયોગ’

હસંતો સંતકવિ

શ્રી. ઉમાશંકર ભેખી

શુભરતના સાક્ષરયુગનો વારસો બળવે અને સાથે સાથે નવીન સાહિત્યકારોમાં અક્ષી બહુય એવું કોણ એમ ને કોઈ પૂછે, તો શ્રી. ઉમાશંકર ભેખી નામ આપવું પડે. 'સંસ્કૃતિ' દ્વારા તેઓ આપણી સંસ્કૃતિની સેવા કરી રહ્યા છે, કવિતા, વાર્તા, નાટક, વિવેચન, નવલકથા-સાહિત્યના લગભગ તમામ ક્ષેત્રમાં ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં એમની પ્રતિભાનો પ્રકાશ ફેલાયો છે. 'અખડ આનંદ'ના વાચકો માટે તેઓ અવારનવાર આપણા સંતકવિઓનો પરિચય કરાવશે. એવી આશા રહે છે.

આ પણ સંતકવિઓનું એક જોડીને આખે વળવે એવું લક્ષણ એ છે, કે તેઓ સંસારની વચ્ચે રહી જનસમાજને પ્રત્યક્ષ બોધપાઠ આપતા રહ્યા છે નરસિંહ મહેતાનો દાખલો હો. ગિરનારની તળેટીમાં જ દામોદરહરિની સેવામાં એકાંતજીવન એ ગાળી શકેત; પણ તો હરિજનોના વાસનું નિમત્રણ સ્વીકારી સમાજની આંખો ઉઘાડવાનો પ્રસંગ આવત ખરો? આ, સંતકવિઓ 'સંસારસુ સરસા' રહ્યા છે, એનો અર્થ એ નથી કે એ સંસારમાં રમ્યાપમ્યા રહ્યા છે, સમારી જીવ-સંસારના કીડા-બની બેઠા છે. જનસમાજને અણગમતી વસ્તુઓ પણ સત્તમ ખાતર આચરતાં એ કદી અચકાયા નથી. જનસમાજના ઉપ વિરોધને પણ પછી એ ગણકારતા નથી. જનસમાજ અજ્ઞાનના મોહને વશ થઈ પોતાને કનડે, તો એવી વિષમતાને પણ એ અમૃત ગણી પી બંધ છે. પોતાના પ્રભુમાં લેલીને એ તો મસ્તપણે માત્ર ગાઈ રહ્યો છે, કે 'અમે એવા રે અમે એવા, વળી તમે કહો છો તેવા.'

પણ સંતકવિઓએ તો લગભગ પછુ ધારણ કર્યા નથી, ટીલાટપકાં, માળા આદિથી પણ અજાણ રહ્યા છે. પણ તો સાદા અમથા શુદ્ધચતુ જીવન શુભરતા શુભરતા પ્રભુપંથની ખાંડાની ધારે મળલ કાપતા નજરે પડે છે.

સંસારની વચ્ચે આ સંતકવિઓ ગૂંઠતા ઢોઈ સંસારિયાંની સાથે એમની સહાનુભૂતિ પારાવાર છે. સંસારની રજેરજ વાત એ બોલે છે. માણસને માથે શી શી વીતે છે, એનો એમને અનુભવ હોય છે એટલે સર્વત્ર સૌની ઉપર એ કરુણાળ પરસી રહે છે, ને કોઈ ઢોપ જેવું આખે ચઢી બંધ તો તે હસી નાખે છે.

આ હસવાની ટેવ એ એમને સંસારમાં ધારણ બળવવા માટે એક મોટી મદદ કરનારી વસ્તુ છે જગતની અવળાઈઓ જીવવામાં એ એમને ખપ લાગે છે. પોતે સુધારક ઢોઈ જીવનના આરંભકાળમાં એ કટાક્ષ જેવું હાસ્યનું તીથું શસ્ત્ર ક્યારેક વાપરતા દેખાય છે, પણ એકંદરે એમનું હસવું નિર્દોષ અને નિર્દોશ હોય છે. બહુવાર તો તે પોતાની સામે જ હસતા હોય છે.

આવા હસનારાઓમાં નરબો કદાચ અબોડ છે. એણે એકવાર પોતે કાઠોર દર્શને જતાં રસ્તે છુટાયા વિષે જે કવિતા રચી છે, તે બોલે કોઈ દુરમન છુટાયા હોય

ને રચી હોય એમ બધું વર્ણન કર્યું છે. અને આખો પ્રસંગ જાણી વિવાહનો કે કોઈ ઉત્સવનો ન હોય એમ ઉલ્લાસથી ઊછળતી એની વાણી સાંધે છે.

ઈ. સ. ૧૮૫૨માં તો નરભેરામ બેઠા હતા. આપણે અંગ્રેજોના આગમનથી જ સૂરજ ઊગ્યો એમ ગણવા દેવાયા હોઈ નરભેરામને ‘મધ્યકાલીન’ કહીએ તો નવાઈ નહિ. પણ હજી પાંચ વરસ રહીને તો એમની શતાબ્દી આવશે. મૂળ વતની પેટલાદ પરગણાના પીજ ગામના; પણ પાછળથી પોતે અમદાવાદ આવી રહેલા એમ એક પદમાં એમણે ‘ગોમતીપુર વડપોળમાં વાસ છે રે, અમદાવાદ શહેરની પાસ’ એમ પૂરું સરનામું આપ્યું છે એ ઉપરથી જાણવા મળે છે. પોતે ચાતુર્વેદી મોઢા બ્રાહ્મણ હતા. ૮૮ વરસની પાકી ઉંમર સુધી એ જીવ્યા હતા. એમની રચનાઓમાં ગજેન્દ્રમોક્ષ, કેસવધ, અંબરીષનાં પદો, જયવિજયશાપ અને નિવારણ, જીવને શિખામણ, પહેલી દેવ વિષે, મનને ઉપદેશ, વામનાખ્યાન, નાગદમન, શણગાર, સતસામાનું રસણું, સૂરતીબાઈનો વિવાહ, હરિ લજવા વિષે, બોડાણાની મૂછનાં પદો વગેરે છે. લગ્ન બોડાણો દ્વારકાધીશને ડાકોર લઈ આવ્યો એ ઉપરથી એમણે એ પ્રસંગને ગૌરવ અપાવનાર ગણી બોડાણાની ‘મૂછ’નાં પદો ગાયાં છે.

નરભાના છૂટક છપ્પા અને પદો ચોટદાર અને શોકપ્રિય છે. છપ્પામાં ક્યાંકે ક્યાંકે એનું ‘મમીજી’ હાસ્ય છાનું રહેતું નથી. ‘પ્રેમ’ વિષે એ કહે છે:

નથી નિપજતો પ્રેમ, વાડીમાં પાણી પાતાં,

નથી નિપજતો પ્રેમ, તેલ ચોળ્યાથી તાતાં;

નથી નિપજતો પ્રેમ, ગાંધોદોશીને હાટે,

નથી મળતો કાંઈ પ્રેમ, ખોળતાં વાટે ઘાટે;

“નથી મળતો પ્રેમ તપાસતાં શુન્દરી ગાસોગામની;

કહે નરભો પ્રેમ પૂરા મળે કૃપા હોય શ્રીરામની.

અને પ્રેમ શોધવા નીકળેલાઓ અસલને છોડીને નકલમાં કેવા મોહી બન્ય છે એ વિષે કહે છે:

નથી મૃત્તિકામાં માલ, નથી. પીતળમાં પેઠો,

કનકની મૂર્તિ કરે, નથી ઇશ્વર મહીં બેઠો.

નથી ઘોરોમાં પીર, નથી આવકને દેર,

અસલ જુએ નહિ કોય, સહુ નકલોને હેર.

છે રામનામ અક્ષર અસલ, બીજું નકલ કહેવાય છે;

કહે નરભેરામ શુરુ ઘડી, પ્રેમે પ્રગટ જ થાય છે.

નરભાને બચકવૃત્તિને ભારે અણગમો હતો. બચકો કેવો અનર્થ ઉપજાવનાર, નીવડે છે તેનું એનું વર્ણન રસપ્રદ છે. કહે છે કે ઘરમાં છોકરું બે જરીક ચપટ સાકર માગે, તો માખાપ એને તરત લપડાકે લગાવી દે છે અને પછી બચક આવે એને ઘીની ધારે જમાડે છે.

• માગે સાકર ગોળ, તનુજને ટપટી મારે;
જથકને નોતરી, જમાડે ધીની ધારે.

પણ ઉપર કહ્યું તેમ એની હાસ્યશક્તિ પૂરેપૂરી તો પોતાને ભાગે એ હસે છે ત્યારે ખોટી ઊઠે છે. ડાકોર જતાં પણસોરા ગામ પાસે કવિને હુટાવાનુ થયું.

• ધરમે ધાળાં નિત્યે ગાઈએ, ડાકોરવાળો ડાહ્યો વાલા;
આંખા તમેથી એ જણુ ઊઠ્યા, બ્રાહ્મણ દેખી ધાયો વાલા.

ચારને દેખાને પોતે નાહા એ છુપાવવાની (એ પરાક્રમના પોતાની કસમે આપેલા અહેવાલમાં એ વીગત દબાવી દેવાની) કવિને રજમાત્ર ઇચ્છા નથી !

ભોલો રે' અધ્યા બ્રાહ્મણ તું તો, ત્યારે લાગી બીક વાલા;

• જુગત કરીને જોડા લીધા, ઠાકોરને છે ઢીક વાલા.

‘ઠાકોર’ એટલે ચોર. ચોરને ‘ચોર’ કેમ કહેવાય ? મર્મમાં એને ઠાકોર કહે છે. જોડા કઢાવી લીધા તે ઠાકોરને ચપોચપ ખેસતા પણ આવી ગયા, કવિને હોડતાં નીકળી ગયા હોય, કે સંભવ છે કે હાથમાં લઈ હોટ મૂકવા ગયા હોય એટલે પહેલા જ ચૂંટવાયા.

લાંજ આપ્ય ને, લાંજ આપ્ય ને, એવું આવી કહે છે વાલા;

અચરજ સરખું મુજને સાર્યું, લૂગડાં તો લે છે વાલા.

‘તમાકુ આપને’ એમ કહી ઠાકોર કવિનાં કપડાં તપાસવા લાગ્યા હશે, અને પછી તો ઉતારી લેવા પણ મંજૂ. કવિને તો એ ‘અચરજ સરખું’ લાગ્યું કે આ સોડો આવી તરફી શીઠને લેતા હશે ?

પાઘડીને પહેલી લીધી, માથું કરિયું જોડું વાલા;

હીંડી હાલી ઠાકોર આવ્યા, પાસે નોતું થોડું વાલા.

હોટીમાં શું એવું કહીને પછેડી પણ લીધી વાલા;

જૂનાં લઈને નવાં આપશે, કૃપા હરિએ દીધી વાલા.

ત્યારે, ‘અચરજ’ તો કવિને એ થયું હતું કે આ ભગવાન પણ ખરો છે આ નરસાનાં જૂનાં કપડાં ઉતારાવી લઈને નવાં આપવાની એને ઇચ્છા થઈ લાગે છે. પોતે હુટાય છે, આ કપડાં કાઢી લેનાય છે એમાં જાણે પોતાને તો કાઈજ નથી. માત્ર પોતે હરિની જૂનાં લઈને નવાં આપવાની ઇચ્છા પાર પાડવામાં અનુકૂળ થયું એટલું જ. એટલે પોતે તો હોતિદેસે ચોરને કહેવા લાગ્યા:

જે જોઈએ તે માગી લોને, ના કદાનેા નેમ વાલા;

હાથપગ ને દોરીતુંજડી રહી છે કુશળએમ વાલા.

પછી લંબોટીબેર રામકૃષ્ણ જોવિંદા કરતા પોતે ગામ પ્રતિ કૃત્ય આદરી તેનું વર્ણન જુઓ:

ચાખાનીનો કડકો પહેર્યો, સવે દાન કરીને વાલા;
 ભિખળે આણીને સોંપ્યું, નરલે તો હરિને વાલા.
 જૂતાં પૂતાં વસ્તર મારાં, લાજ રહી તે માટે વાલા;
 રામકૃષ્ણ ગોવિંદા કરતા ચાલ્યા ભિલી વાટે વાલા.

એઈને લોક પૂછવા લાગ્યા. સદ્ભાગ્યે મોઢામાં જીલ સાજી હતી એટલે ભગવાનના ભગતને મદદ મળવામાં તો વાધો જ શો? પણસોરાને ચોરે લોક લેયું થઈ ગયું.

લોક મળે તે એલું પૂછે: કહે બ્રાહ્મણ ક્યાં લૂંટ્યો વાલા;
 જિહ્વા મુખમાં સાજી છે તો છોગાળેજી લૂંટ્યો વાલા.
 નાને ભડકે દિવાળી ને મોટે ભડકે કોળી વાલા;
 જન નરભાનાં વસ્તર લીધાં, લોક કહે છે કોળી વાલા.
 ‘પણસોરા’ને ચોરે આવ્યા, ખમર કરી છે ખાંતે વાલા;
 બ્રાહ્મણ પટેલ કેસારી કહે: ભગત રહો નિરાંતે વાલા.

કોળી-ચોરને ઝાલી લાવવા વહાર કરવા તૈયારી થતી એઈ કવિએ કોઈ ક્ષમાદાન કે એવી આદર્શવાદી વાત કહેવાને ખદલે એટલું એક વ્યવહાર કારણ જ માન આપ્યું કે ભાઈ, મને જીવનો રાખવો હોય તો એમને સજા ન કરશો, મારે તો પાછું દર મહિને આ રસ્તે ડાકોરજી જવાનું છે.

દવારકા દેશાઈને જોરે ભાઈએ ફરિયું જોર વાલા;
 લો રણશિંયું, વહાર કરોને, ઝાલી લાવો ચોર વાલા.
 નરલો કહે એલું નવ કરલું, સમજાવ્યા નિરવાણ વાલા;
 નિત્ય પૂનમે મારે જાતું, જોશ્યો મારા પ્રાણ વાલા.

ગામલોકોએ તરત તાકો મંગાવીને પછેડી ભરી આપી અને નવાં કપડાં આપ્યાં.

પછેડી તો તુર્ત મંગાવી, હાથ ભરીને લીધો વાલા;
 જૂતાં લેઈને નવાં આપ્યાં, કૃપા હરિએ કીધો વાલા.

પછી તો ગામલોકોએ ભગતને કવિજન બણી કથા કહેવા જે દિવસ રોક્યા. કથામાં ખેતી પાંચ દિવસ થઈ ગયા. કથાને આંતે બાજરીની ટીપ થઈ તો ભેતભેતામાં બાજરો થઈ ગયો ‘મણુ ખાર.’

જે ચાર દિવસ જો રહો તો બાજરો લખાય વાલા;
 જન નરભાને હેતે રાખ્યો, ગુણ હરિના ગાય વાલા.
 પાંચ દિવસ કિરતન કરિયાં, બાજરી થૈ મણુ ખાર વાલા;
 વેઠિયાનાં મન દુખાયાં, નરલે મૂક્યો પાર વાલા.

વેઠિયાઓ કવિને મુકામ બાજરો પહોંચાડવા ઉપાડીને ચાલતાં રસ્તે બાજરી દુઃખી

થવા હાથ્યા આંટસો ખાજરો આ લોડોને કહી ઉપાડવો પડ્યો નથી, અર્થાત કોઈને કહી આંટસો ખાજરો બોલાવો નથી, એમ કવિ 'પુશ્પ' થઈ ગયા કે શું? પણ વેઠિયાઓની પીડા સમજી જઈને ખાજરો એમને વહેલી આપી ત્યાં ને ત્યાં જ એનો પાર મૂક્યો!

આ નરભેરામ એક વાર દ્વારકા જઈ ચઢ્યા ત્યાં ગોમતીને તીરે ગોમતીસ્નાનને માટે ઠર વિધવાવનારા ઊભા હતા જેણે સગવાં પહેલાં ઢોલ એને મફત જવા દે, જુહસ્થાને નહિ આપણા નરભેરામ તો જુહસ્થાના સાદા વેશમાં હતા; પણ જે સતો સગવાંને બદલે સાદા સંસારી માણસનો વેશ ધારણ કરતા તે કાઈ સહેજમાં હારી ખાય એવા તો ન જ હતા ગોમતીકાંઠે ઊભા રહીને નરભેરામ તો દ્વારકાધીશને સલામતી લીધું કે અસ્થા, આ વાલિયાઓના મુલકમાં તું પણ પૈસાનો લોભી થઈ ગયો કે? તો સે, હું તને નાણું આપું છું. ખરોખર ગાઠ મારીને બાંધી રાખજે અને મોજ પડ્યે વાપરજે.

તાણું આપે નરભો દે, વાવરભો છોગાળા!

ગાંઠ ખાંધભે તાણી દે, ઘોળી ધબ વાળા!

અને સગવાં પહેરેલાને, પેલા ઊભા છે તે, ખુશીથી અંદર જવા દે છે, અને જુહસ્થાના કપડાં દીઠાં એટલે પૈસા મળે છે! એ તો ન એળખે, પણ તે પછી આંટલી જ એળખાણ રાખીને? સામેથી પૈસા માગવા લાગે તું? તો હે, હે, હું નરભો તને નાણું બધાનું છું. આવો કપટી તને બહુત તો પચાસ ભેજન કાપીને આંટલે આવત શા સારું?

કપટી કેશવ બહુત તો શાને આવત પચાસ ભેજન?

સાંભળ્યું કવણે સાધુને છાપે છે માટે મળવા ધન્ય મન.

દરથન ઘોને દે, દૂર કરી પધ્ધા.

લેખ દેખીને તજર નથી કરતા, છાપ આપો છો હરિ,

પાછડી ભાળી છાપ ખાલી છબિલા, પરીક્ષા તો એવી કરી,

સમસ્યા હેલે સમજી દે, જે કહી કાનડ કાળા

હારો છો જનથી નથી હરવાતા, માટે હરિ! હક મેલ,

કહે નરભો છોટાલાલ પ્રતાપે નથી એ તલમા તેલ,

લેવાનું સુજ પાસે દે, હરિ હરિ જપમાળા.

ઉપર દ્વારકાધીશને જોખી પેટછૂટી વાત કહે છે કે હરિ! હક પકડી રાખવામાં અહીં સાર નથી; કેમ કે આ તલમાં તેજ નથી આ નરભો સગવાધારી નથી, જુહસ્થાને ફરે છે, પણ એની જુહસ્થાઈ કેટલી છે એ હજી તારી પણ બહુમાં લાગતું નથી એની પાસેથી કાંઈ છૂટે એમ નથી. એની પાસેથી મળે એવું કાંઈ હોય તો તે? હરિ! હરિ! ના જપની પરપરા.

કહે છે કે ત્યાં જે ગાયકવાડી અધિકારી હતા તે કવિને અનુકૂળ થયા હતા.

આપણા સાહિત્યમાં । હંસતો સંતકવિ-નરભો એ એક હૃદયગમ પાત્ર છે.

‘ધૂવતાં પૂર’ ‘પાવક જવાળા’ ‘ગાયકું બોલે છે’ ‘વ્યાજનો વારસ’ ‘પદમ્ભ’ વગેરે લોકપ્રિય પાત્રો-નવલકથાના લેખક શ્રી. સુનીલાલ મડિયા આપણાં આમજીવનની વર્તમાન દશાનો એક પ્રસંગ સુંદર રીતે ‘દૂંટડે દૂંટડે’ પી સા’માં રજૂ કરે છે. આ નાટિકા ગાનવરવલાવનો ખ્યાલ આપી આપણા ચિત્તમાં કસણા જગાડે છે.

સ્થળ : સોરઠના એક ગામડાનો દરબારી ઉતારો.

સમય : દિવસ આઠમ્યા પછીનો.

[સમયોરસ વિશાળ ખાલીખમ ઉતારામાં અત્યારે ઓચિંતાં જ એક ખૂંગણ, ચાર ધડકીઓ અને બે મેલાં મજુદાં ગાઠવાઈ ગયાં છે. ઓરડાને ડાબે ખૂણે ધોળ્યા વિનાતું ભૂખરાં માટલું, બે ભાંગેલી નાળને ટેકણે ટેકવી રાખ્યું છે. નવા માટલામાંથી સતત જવતા પાણીનો રેલો, ખાળ-પરનાળ જેવી ઠોઈ સગવડને અભાવે ડકીઓ તરફના ઢાળમાં વહેવા લાગ્યો ડ. આખા ઓરડામાં એક જ હરીકેન ફાનસ છે અને તે અંબારામ પોતાના હાથમાં લઈને આમતેમ ફર્યા કરે છે. પરિણામે, ધડકીઓ ઉપર મજુદાને અટેલીને બેઠેલા નરેન્દ્રરાય અને તેમના સાથી મંગલપ્રસાદના મોં ઉપર તેજછાયાની હરવડીએ પલટાતી સંતાકૂકડી ભેવા મળે છે.]

ઉતારાની સામી અલરાઈ ઉપર બૂનાં-પૂરાણાં દફતરોના ગાંસડાઓનો ગંજ અડકાયો છે. ભીંતો ઉપર તાબે જ ચૂનો છાંયો હોય એમ વરતાઈ આવે છે; કેમ કે દફતરોના બંધનનાં લૂગડાં ઉપર ચૂનાના છંટકારાયેલા છાંટા હજી સુધી અર્થો નથી.

નરેન્દ્રરાય અત્યારે ઇન્સ્પેક્ટરના ગણવેશમાં સજ્જ છે. તેમના મોં ઉપર અસહ્ય, નમૂનેદાર નાગરી કસ્ટો’ દેખાઈ આવે છે. કારકૂન મંગલપ્રસાદના દેખાવ ઉપરથી જ એમની અછલતું ઓછાપણું છતું ઘઈ નાય છે.

પરદો ઊપડતી વેળા નરેન્દ્રરાય છાપું વાંચતા દેખાય છે.]

નરેન્દ્રરાય : મંગલપ્રસાદ !

મંગલપ્રસાદ : હ સાહેબ !

નરેન્દ્રરાય : આ છાપાંવાળાઓ પણ આપણી લેવી-યોજના સામે ભારે દેકારો કરી પડ્યા છે હો !

મંગલપ્રસાદ : એ...હું, એ...હું, સાહેબ, ઈ તો કૂતરાં ખાખી લૂગડાં ભાળીને ભર્યા કરે એના જેવું છે. તમે કાલા મોક્તના આવાં ચીંથરાં વાંચીને હજી ખાળો છો. (મોટેથી) અરે અંબારામ !

અંબારામ : (હાથમાં ફાનસ સાથે નજીક આવતાં) હ સાહેબ ! બોલો !

મંગલપ્રસાદ : (કરડાકીધી) બોલીએ નહિ ત્યાં લગણુ કાંઈ ખબર જ નથી પડતી ? પોલીસ-પટલાઈનાં આટલાં વરસ પાણીમાં જ નાખ્યાં લાગે છે ! સાહેબ આઠ ગાળો પંથ ખેડીને આવ્યા છે એને પાણી પાવાનું ચ સૂએ છે ? (નરેન્દ્રરાયને) સાહેબ મેલોને ઈ ચોપાનિયું ચૂલામાં !

અંબારામ : મેં મનમાં કીધું કે સાહેબને સાસ જરાક હેઠો બેઠે એટલે કળશો ભરું...

(માટલામાંથી કળશો ભરીને નરેન્દ્રરાયને આપે છે.)

નરેન્દ્રરાય : હિતારામાં ફાનસ આ એક જ છે કે અંબારામ ?

અંબારામ : સાહેબ, હવે માર્કની જેમ માગી ચીજ ગામમાંથી કોઈ આપતું નથી. વીણ ધરના જાણરા ટોચી આવ્યો તમે આ એક, મારા જેવું આંધળું હરીકેન જાણુ. સહુ ખાલી ટોહાં આપે, ને કહેશે કે ઘાસસેટ ઘરમાં નથી, ગામ આખામાં ઘાસસેટની તારુણે બિઠાહું બોલાવી કીધું છે.

મંગલપ્રસાદ : રેશનિંગની કૂપનનું કેરોસીન ક્યા બંધ છે ? રોટલી પર ધીની જગ્યાએ તો કેરોસીન નથી ચોપડતાને ?

અંબારામ : સાહેબ, આવી કાળવાણી આવે કટાણી ઠાલી શું કામે બોલાવી ? એવા માહા હી સત્રવાન ન હેખાડે. લડાઈ નો આજે છે ને કાલ નથી, પણ કાળ બંધ તો ય કે'ણી રઈ બંધ એવા હી આવ્યા છે.

મંગલપ્રસાદ : સોડો જરા કરકસરથી વાપરે તો કૂપનનું કેરોસીન પૂરતું ચઈજ રહે...

અંબારામ : હ તો સંધુ'ય મનમાં સમજવામાં જ માલ છે, મારા સાહેબ, શીડો ભૂલેચુંકે ઉઘાડો રઈ બોલો હોય, તો અડધી કલાકમાં જ માલીપાથી ઊડી બંધ એટલું પાવળું પાવળું ઘાસસેટ જડે છે; હ તો પૂંજે વા ધોવા હોય, તો ઘંઘવામાં ખપ લાગે, એના હીવા નો બળાય.

નરેન્દ્રરાય : (વિચાર કરીને) કેરોસીનના થોડા પુનિટ્સ વધારવા પડશે એમ લાગે છે.

મંગલપ્રસાદ : તમે બૂલો છો, સાહેબ ! નામડાંએમાં કેરોસીનનો વપરાશ જ નહોતો હોય છે. સોડો આ તેલની વાસ સહન કરી શકતા નથી; તેથી તેઓ માહા તેલના મોદિયા બાળવાનું જ પસંદ કરે છે.

નરેન્દ્રરાય : આખડું તેજ વધારવા માટે એ પ્રયોગ હિતમ છે. ધીમુભાઈને પણ મેં સૂચના આપી છે, કે હોસ્ટેલમાં રાતે ટેબલ-લેમ્પને અજવાળે વાંચવાને બદલે માહા તેલને અમવા મીલુબતીને અજવાળે વાંચે..

મંગલપ્રસાદ : ધીમુભાઈને એમાં કહેતું ન પડે, સાહેબ ! એમ બી, બી. એસ. ડું લાગે છે ને ચાટલું ય ન સમજે ?

નરેન્દ્રરાય : સમજે જ, અલબત્ત, અને છતાં ટાઈફાઈડમાં સપડાયાને !

મંગલપ્રસાદ : હોય એ તો; શરીર છે ! સાતું થઈ જશે.

નરેન્દ્રરાય : હું પણ માનતો હતો, કે સાતું થઈ જશે; પણ આજનો કામળ વાંચીને હવે મને આશા જોઈ છે

મંગલપ્રસાદ : આમકાં બોલો સાહેબ ?

અંબારામ : રાતની વેળા છે !

નરેન્દ્રરાય : એકલો ટાઈફાઈડ દોત, તો તો બહુ ફિકર જેવું નહોતું; પણ સાથે ન્યુમેનિક અસર પણ છે.

મંગલપ્રસાદ : છતાં ડો. શાર્પના ક્લિનિકમાં છે, એટલે વાથો નહિ આવે.

નરેન્દ્રરાય : મંગલ, ધીમુભાઈ જ મારા જીવનનું સર્વસ્વ છે. હજારોને ખર્ચે મેં એને એજ્યુકેશન અપાવ્યું છે. એમ, ડી. ની ડીગ્રી માટે ઇંગ્લેન્ડ જવડ સાત સ્ટેટની રહેઠાણરિપ પણ તૈયાર છે.

મંગલપ્રસાદ : જશે જશે, સાહેબ ! ઇંગ્લેન્ડ શું, ઠેક અરબસ્તાન સુધી પણ પહોંચશે.

અખારામ : લગવાન ઉપર ભરેહો રાખો મારા સાહેબ !

નરેન્દ્રરાય : (જરા વાર મૂગા રહીને) મંગલ, મને થાય છે કે આજે હું ડીરિટ્ટકટમાં નીકળ્યો ન હોત તો સારું હતું. મંગલપ્રસાદ : અરે, ઈ તમે શું વાત કરી સાહેબ ? ડીરિટ્ટકટમાં નીકળ્યા વિના તે ચાલતું હશે ? આજે તો ગેરકાયદે પોંક પાડવાનો યુગ થયો છે; પણ કાલ સવારે તો કલુખાં સંધુ' અનાજ ખળાવાડને ખદસે સીધું કોઠી ભેગું કરી દિયે. આખી સેવી-ચોજના જ ઊંધી વળી જાય ને ?

નરેન્દ્રરાય : પણ આજે મારે ઘર આગળ રોકાવાની જરૂર હતી. ધીમુભાઈના સમાચાર...

મંગલપ્રસાદ : સંધુ' સારું થઈ જશે સાહેબ !.....સાંજની ટપાલ તો કલાખહેન આપણને અહીં પહોંચાડવાનાં છે ને ?

નરેન્દ્રરાય : (જરા રહીને) પણ કદાચને કાંઈ તાર આવે...તો...મને ખીક લાગે છે.

અખારામ : (ઊંધું સમજતાં) આંધ કલે જરાય ભો જેવું નથી હો સાહેબ ! અંધારું લાગતું હોય તો હોટરવારાનું લાંપ ફાનસ લઈ આવું. તમારું નામ લઈશ તો ના નંઈ પાહે.

મંગલપ્રસાદ : ના ના, અખારામ, એ ખીકની વાત નથી, તમે ઊંધું સમજ્યા છો.

અખારામ : (સંતોષથી) તો ઠીક ! ખાકી આપણે દાજી જગતલ માણસ છે હો ! તમે પેટમાં જરાય ફડકો રાખજો મા.

નરેન્દ્રરાય : એવા જગતલ માણસ છે, છતાં ખેડૂતો પોંક પાડીને ખાઈ જાય છે ને ?

અખારામ : (છાલીસો પડી જઈ) સાહેબ, ઈ તો આ નાગલો. માણપરિયો જ એક એવો બે-માથાળો નીકળ્યો; એના સિવાય ખીજ કોઈ ખેડૂએ દૂડાંમાંથી દાણો ચેરવ્યો હોય તો ખતાવે મને ! મારું માથું, ને તમારું પગરજું...

મંગલપ્રસાદ : (અખારામને) અરે, પોંક પાડીને ખાઈ લીધો ત્યાં સુધી તમે ને તમારો દાજી ક્યાં ઊંઘતા હતા ?

અખારામ : (ફાનસની વાટ ચડાવતાં) આ હરીકેનેય મારા જેવું રતાંપણું જજીએ.

મંગલપ્રસાદ : આડી વાત નહિ બેઈએ ! હું પૂછું એના જવાબ આપો.

અખારામ : સાર્થશાળ, અમારે કાંઈ વાંઢામાં વધારાની બે આંખડું થોડી છે ? નાગલાતું ખેતર છે દખલાદા ભાઠામાં; અમે ઊગમણા ભાઠાનો વેમ રાખવા કિતરાદા રોન મારવા બ્યા; ને વાંહેથી નાગલે તલહળાંમાં તાપ કરીને દૂડાં શેરી કાઢ્યાં...

નરેન્દ્રરાય : (થોઠ પર આંગળી ટેકવીને) તમને આ યુનાની બલુ ક્યારે થઈ ?

અખારામ : અમેનેજ્યમાં પાછા વળતા તા, તથે ખીજડિયાળા ખેતર પાંહે પોંક ફૂટવાનો તડતડ અવાજ કાને પડ્યો; ને લીલવણી દાણો શેકાય એની મ્હેક થોડી અછતી રહે ?

નરેન્દ્રરાય : તો પછી એ જ ઘડીએ તાલુકાની કચેરીએ સમાચાર કેમ ન મોકલ્યા ?

અખારામ : (ફાનસની ઝાંખી પડતી જ્યોતને સંતેજ કરવા મથતા) આ ફાનસેય આજ રીંહાણું લાગે છે ! (કાન નજીક

લાવીને હલાવી બેતાં) માણી પા એકલી વાલ્ય કણકણે છે !

મંગલપ્રસાદ : આડી વાત ઉમેરો મા સાહેબ પૂછે એનો સીધો જવાબ આપો. અનાજ-ચોરી થઈ કે દુરત જ અમને ખજાર કેમ ન આપ્યા? સ્ટેટ તરફથી અનાજ ખરીદવા માટે સીડીકેટ શું જખ મારવા છોશી કરી છે ?

અંબારામ : અમારા મનમાં એમ, કે ખચારે બે હૂંડાનો પોંક પાડ્યો એમા કલા મોક્ષતરું ચોળીને ચીકણું કર્યાં કરવું ?

નરેન્દ્રરાય : મિસ્ટર મંગલ, ધીસ ફેલા હીમસેલ્ફ સીમ્સ હુ હેવ આ હેન્ડ ઈન ધ મેટર. (મિસ્ટર મંગલ, આ ચોરીમાં આ માણુઓ પોતાનો જ હાથ લાગે છે.)

મંગલપ્રસાદ : અંબારામ, તમે પોતે પોંક ખાધેલો કે નહિ ?

અંબારામ : (છલને આંખળી અડાડતાં) સાબ, ઈ પોંકનો દાણો ચાખવોય મારે આંખણે ખાધેલ ગાયમાલડીની માટી અરોબર ! માથે રાત્ર્ય જેવડું ધાણું છે !

મંગલપ્રસાદ : હાલ કયાં છે ?

અંબારામ : (ખૂમ મારીને) એલા હાલ ! હાલડા ! ..

[માથે દોઢ તાકાની પાલડીનું ફોડલ મૂકેલ હાલ પ્રવેશે છે. મૂછોના કાતરા તેમ જ બે શુક્રવાર સુધીની ચડી ગમેલ્લી ફાદી ઘોળાં ફૂલ જેવી ચમકે છે કાંકે બક્ષીસ આપેલો ફાટેલો ગરમ ઓલર-કાટ ધોગડાં લખાવીને પહેલો છે. અંબોમાં વધારેપડતી ચમક અને હાથમાં સાણસી છે]

હાલ : શું કામે ખરકયો ?

અંબ : જિઠા ચો ?

હાલ : ? વાર. સૂકી નાખી

અંબારામ : કામ ભેગી ગયલ્લી માની આવ્યો છો કે ભૂલી ગયો છો ?

હાલ : સાંકડા શીદામાં રેડવી છે તો ગયલ્લીનો ખપ પડે ?

અંબારામ : (શરમાઈને, શરસાથી) એલા, હુ તો સાંક વરહનો થયો તોય આવો અડખૂધ જ રિયો ! રગડામાંથી ભૂકી ગાળીશ કે એમને એમ જ સાહેબને પાઈ હઈશ ?

હાલ : મારો ફોટો કયાં ગામ ગયો છે ? જગન્નાથીને ઓણે ગયલ્લે ભૂકીની એક કણીય તળકમાં આવે તો કેળે મને !

મંગલપ્રસાદ : સાહેબ, આપણે આવી ગંદી ચા પીતી છે ?

નરેન્દ્રરાય : અંબારામ, અમે ચા નહિ લઈએ. નાહક મહેનત રહેવા દો.

હાલ : સાબ, પૂવાડાની ખાસ એમાં નહિ આવે. મારા હાથની ચા તમે હજી-

અંબારામ : હવે તું મૂળો મરીશ ડોહા ? ડાહલો કાંઈ ડાહલો કાંઈ ડાહલો ! (નરેન્દ્રરાયને) સાહેબ, ચામાં ખાડિયા જળને ખલે દાણાદાર ચોરસ નખાવી છે હો !

મંગલપ્રસાદ : મૂખાઓ, એમાં તમે નવીન શું કહ્યું ? ચામાં ચોરસ ન નખાય તો શુ ચોરસ નખાવું ફરો ?

અંબારામ : સાહેબ, આ લડાઈ જગી તે દીથી ચોરસની તો મા મરી ગઈ છે. સહુ ખાડિયા જળની ચા ઉકાળીને પીએ છે ને ગામ આજુ-ગૂમડે સડી પડ્યું છે.

મંગલપ્રસાદ : ઈજ લાગના છો, સાલાઓ તમે ! રેનિંજની ખાંડ કયાં કાળાં બબરમાં નાખ્યા છો ?

અંબારામ : સાહેબ, ઈ

કાંઈ ચૂરમા થોડાં ય.

તો ચોરસનું ?

છે ? કુંવરીબાનાં લગન સારૂ મોરસનેા સંધેય ઈસ્ટોક તો ખાપુએ જ લઈ લીધો -તો. હમણાં એક સામણુના છોકરાને માતા નીકળ્યાંતાં, તથે દૂધ-પેડાનું વેન લીધું, પણ મોરસ વિના, સમ ખાવાનોય પેડો વાળવો કેમ કરીને ? ખચાડો દૂધમલિયો છોકરો દૂધ-પેડાના વેન સાંતો મરી ગયો...

નરેન્દ્રરાય : મિસ્ટર મંગલ, આવી લપનછપન મૂકીને પેલા ખેડૂતને બોલાવો અને કાગળિયાં કરી નાખો ઝટ; એટલે આપણે વેળાસર ઘરભેગા થઈએ, ધીમંત ભાઈનો કાગળ....

મંગલપ્રસાદ : અખારામ, હાજને મોકલીને એ પોંક પાડનારે ખેડૂતને જલદી બોલાવો એટલે એનાં કાગળિયાં થઈ જાય.

દાજી : સાખ, નાગણો તો આજે સવારના પોરનેા ભાદરેથી વેકૂરના ફેરા કરવા ગ્યો છ.

મંગલપ્રસાદ : (નરેન્દ્રરાયને) ભેથું કે સાહેબ, ભાદરની રેતીમાંથી પણ આ થોડો કમાણી કરી જાય છે ! એક ગાડું ભરીને શહેરમાં વેચી આવે ને રૂપિયો રોકડો પાડે.

નરેન્દ્રરાય : ભાદરની રેતીની મોનોપોલી કોઈ સરકાર સેડીકેટને સોંપવાનો સ્ટેટ વેચાર કરી જ રહ્યું છે. નહિતર તો આ ચોરટાઓ આખા સ્ટેટને કોઈ દિવસ વેચીને ખાઈ જશે. એ તો ઠીક; પણ આરોપીના ઘરમાંથી બીજું કોઈ હાજર થશે, તો ય ચાલશે. આપણે તો જીખાની જ ભેઈએ ને ?

[દાજી ખહાર ચાલ્યો જાય છે.]

મંગલપ્રસાદ : અરે અખારામ, આરોપી તરફથી બીજું કોઈ હાજર રહી શકશે કે...

અખારામ : બીજામાં તો એની ખાપડી છે.

નરેન્દ્રરાય : ઘેટ વીલ હ; બોલાવો એને.

અખારામ : (ખૂમ પાડીને) એલા દાજીડા, એટલીવારમાં ક્યાં સટકી ગ્યો ? સાળાના પગમાં જ ભમરો છે.

[હાથમાં સળંગું લાકડું લઈને દાજી પ્રવેશે છે.]

દાજી : આ આમાં જ મૂએ છઈ; મેં કીધું કે ચાને ખદખદો ચડે તો ભિસારાઈ જશે એટલે આ કરગઈયું મોરસ ખેંચી લીધું. મંગાળામાં તો હોળીમાંતાં જેવો આકરો તાપ થયો છ.

અખારામ : (જુસ્સાથી) તારા મંગાળાની ટાઢી ક્યાં ને જ ઝટ, નાગલાને ઘરે રાજીને કહી આવ્ય કે ઈનીસ્પેક્ટર સાખને જીભાની આપવા આવે ઝટ.

દાજી : (સમજ ન પડતાં) કેને ? મારી રાજીને ?

અખારામ : હા. તારી રાજીને જ, જોટના ખીમા જેવા પમકાને અડધી રાત્રે પોંક શેકીને ખવરાવ્યોતો ને ? જા, એને સાદ કરી આવ્ય..

દાજી : (જવાબુ કરતાં) આ અખધડી ખરકી આવું.

અખારામ : જરાક પગ ઉપાડજે, સમજ્યો ? ઈનીસ્પેક્ટર સાહેબ જોટી થાય છે. રૂપિયે ગળને હિસાબે હાલજે મા.

દાજી : (જતાંજતાં) અરે, જોટા રૂપિયાની ઘોડચે જ પાછો આવ્યો જાણીની !

[જાય છે.]

નરેન્દ્રરાય : અખારામ, આ દાજી અને આરોપીની પત્નીને કશું સગપણ છે કે શું ? દાજી 'મારી રાજી' એમ બોલ્યો હતો, એ ઉપરથી શું સમજવું ?

અંબારામ : સાહેબ, હોસો અર્થો મગજમેટ છે

નરેન્દ્રરાય : શરૂથી જ અને એવી શકા તો હતી જ

અંબારામ : ખચાહો હજિયો માણસ છે માયે વીતક વીને પછે માણસ વા-ધેલુ થઈ જતા વાર ન લાએ

નરેન્દ્રરાય : એ તો હીક, પણ રાજુ અને હાજને શો સખ ધ ?

અંબારામ : સાહેબ, રાજુને હાજડે ધરમની માનેલ હીકરી કરી છે

નરેન્દ્રરાય : એમ કે ?

અંબારામ : છ હા, સાહેબ હાજ મૂળ તો મુખિયો છવ હનો, પણ જગ્યાની ખોટ ઉપરાઉપર ત્રણ વર કર્યા તથે એક હીકરો અવતર્યો ઉછગને મોગે કર્યા ને સલાવીજલાવીને આક્રિંકે કમાવા મોકલ્યો ત્યાં કણે કહે છે કે ફરિયામાં ફૂળીને મરી બો. તે હીથી હાજડો મગજમેટ થઈ બો છ આ રાજુને હવે હાજડો હીકરી ગણે છે ને વીરપહાનીને કિવસે સાડસો પણ કરે છે

મંગલપ્રસાદ : સાહેબ, માણસો પણ માળાવ થાય છે ને વિચિત્ર ! બહુરતના વસુધરા છે !

નરેન્દ્રરાય : (ગુસ્સાથી) મૂળા રહો મંગલપ્રસાદ ! (અંબારામને) અંબારામ, મને આ હોમાના છવનમા બહુ રસ આવે છે એકના એક હીકરો મરી જાય તો માણસ ગડો થઈ જાય ?

અંબારામ : માણસ ગાડુ થઈ જાય તો તો સાનુ થાય, સાહેબ ! ગાંડા થાવામાં ત્રણ ગુણ નહિ વેરો, નહિ વેક, ગાંડો ગાંડો સહુ કરે ને મખે ભરે પેટ પણ હાજ ગાંડો નથી, વા-ધેલો છે નહિ ત્રણમાં, નહિ દેરમાં, નહિ છ ગમાં

મંગલપ્રસાદ : રાજુનું મકાન બહુ દૂર છે, અંબારામ ?

અંબારામ : આજ તો કેટલુંક હોય આ બોખા જેવડા ગામમાં ? પણ સિંચાપુરવાળા મેમલુની મેડીમા માખો નખાય છે, એમાં ટીપણી ટીપોને હજી હવે આવતી હશે મૂઢી માણહના કાઈ નહાં મોડા હોય ?

મંગલપ્રસાદ : એટલે રાજુ મજૂરી પણ કરવા જાય છે ?

અંબારામ : સાહેબ, મૂલે ગયા વિના તો આવી મોંવારથમા સાજ પડયે પેટનો ખાડો કયાથી પુરાય ? એના પક્ષના જ ખેતરમા મર માથાપૂર મોલ જમ્યા, પણ એમાંથી હાણીની કણીયેય ડોહીમાં થોડી ભરાય છે ?

મંગલપ્રસાદ : પણ એ તો રેટનની સીડીકેટે સુવવરથા જળવવા માટે એ લોકમ કર્યો છે સીડીકેટ તરકથી એને અનાજ અપાશે જ

અંબારામ : પણ એ અપાય ત્યાં સુધી તો નાજલો વેકરના ફેરા કરે ને રાજુડી પ્રાણની ટીપણી ટીપે તથે સંજો માંડ મગનો રોટલો પામે છે

નરેન્દ્રરાય : મગમાંથી પણ આ લોડો રોટલા થડે છે કે ?

અંબારામ : બાજરાની બાઈ બેઢી ગઈ, પછે માણહ બીજું કરે શું ? છ તો જોગને પેટના ખાડા તો પૂરવા ને ?

મંગલપ્રસાદ : સાહેબ, આપણે કઠોળને સીડીકેટની સત્તાની બહાર રાખ્યું, એટલે મગનો આવો દુરુપયોગ થઈ રહ્યો છે આવતા વર્ષની લેવી-વોજનામાં—

નરેન્દ્રરાય : ભાઈ અંબારામ, થોડી વાર પહેલાં હાજ સળગતુ લોકડું હાથમા લઈને અહીં આવેલો ને, ત્યારે હું બી ગયેલો.

અખારામ : સાહેબ, ઈ વનચક્કરને કાંઈ લાન ખર્ચુ હોત તો બેઈએ શું ? જુઓ; આ આવ્યો, રાજુને તેડીને ! (દરવાજા તરફ નજર કરીને) છે એના હાલવામાં જરાય ઢંગધડો ? ધરતીને બહુ કે પગેથી પોટાં મારતો આવે છે !

નરેન્દ્રરાય : (લડકીને) એના હાથમાં સળગતું લાકડું તો નથી ને ?

અખારામ : નારે સાહેબ, ના ! એમ ખળતણ ક્યાં સસ્તાં પડ્યાં છે આ લડાઈમાં ?

નરેન્દ્રરાય : પણ હું તો દાજની આંખોથી જ બી બહુ છું. ને એમાં વળી હાથમાં સળગતું લાકડું હોય તો...

અખારામ : અરે સાહેબ, ઈતો વગર લાકડેય કોઈ મોળી છાતીવાળાને લડકાવી દિયે એવો ખવીક જેવો છે.

દાજ અને રાજુ પ્રવેશે છે. રાજુની કાંખમાં છોકરો છે. રાજુની ઉમ્મર ત્રીશકની આસપાસ હોવા છતાં એના દેખાવ ભાર-રખ્યો છે. નરેન્દ્રરાયને બેઈને રાજુ ધૂમટો કાઢે છે.

અખારામ : રાજુ, આ ઈનીસ્પેક્ટર સાહેબ તો આપણા માવતરને ઠેકાણે ગણાય. એની લાજ ન કઢાય.

રાજુ મોં ખુલ્લું કરે છે.

અખારામ : નાગ હજી લગણુ વાણ કરવા નથી આવ્યો, ગગી ?

રાજુ : કંટરાટીની વેફર કલવવા ગયા છું; અખાકાકા ! કંટરાટીય મૂઓ ઘૂંટડે-ઘૂંટડે પીએ છે.

અખારામ : પણ આ પમકાને આંચા કણે કાંખમાં કાં તેડતી આવી ?

દાજ : (વચ્ચે આવીને) મેં તો પમકાને ડીધું કે મારી કાંખમાં બેઠ, પણ

માની કાંખનું હેવાયું છોકરો, બીજાની પાંદે આવે ?

અખારામ : ઠોહલા, તારી જીભડી સખણી રાખીશ ? (ખિન્નધને) નીકળ આંધથી; તારે મંગાળે જઈને બેસ !

દાજ : આ હાલ્યો ખાપલા !

નય છે.

રાજુ : આ મારો પમકાંય મૂઓ મારા લોહીનો ધરાગ પાક્યો છે. આવડો લડધા જેવડો થયો પણ થડીક વારેય કાંખમાંથી હેઠો નથી કોતરતો, અખાકાકા !

અખારામ : એકી રાજુ, આ ઈનીસ્પેક્ટર સાહેબ બેઠા છે, ને તું આમ જાંચે સાહે ને આડું ને અવશું કાં ભરડયે રાખ્ય ? તને આંઈ અટાણે અસૂરી શું કામ તેડાવી છે, ખખર છે ?

રાજુ : ખખર છે, અખાકાકા ! તે હી રાત્રે પડામાં પોંક પાક્યો તો, ઈ સાદુ મને તેડાવી છે.

મંગલપ્રસાદ : વાહ ! સીધી જ કબૂલાત છે ને શું !

નરેન્દ્રરાય : છતાં આરોપીને કથો ખુલાસો કરવો હોય તો તક આપો.

અખારામ : રાજુ, તારે કાંઈ કેવાનું હોય તો કહેજે હા !

રાજુ : કેવામાં તો બીજું શું ? (પમકાને ચીંટિયો ભરીને) આ મારા પીટડિયાએ અડધી રાત્રે પોંક ખાવાનું વેન લીધું ને ગામ આજુ સાંભળે એવો ભેંકડો બેડયો...

નરેન્દ્રરાય : મંગલ, ખધું નોંધતા જાએ હાં કે ! (રાજુને) બાઈ, પછી શું થયું એ કહે....

રાજુ : પછી શું થાય, પછવાડું ? હું તો ઘણીય એવા સાત ભેંકડાને ય ન

ગણકાતંજએમાં કયા સોનાનાં આંસુ હાલ્યાં
જાવાનાં હતાં ? પણ અમારા ઘરમાંથી
પડ્યે છે સાવ પોચા. છીડીને તલસરામાં
કયો તાપ, ને ચાર ફૂંડાં શેડી નાખ્યાં.

નરેન્દ્રરાય : એમને ખબર નહોતી કે
અધે જ પાક સીંડીકેટને સોંપ્યા પટેલાં
એક ફૂંડાં પણ કાપવાની મના છે ?

રાણુ : ખબર તો ઘણી ય હતી.
સામલો હોલી આવીને તણુવાર દાંડી
પીટી ગયોનો.

નરેન્દ્રરાય : એ ગુનો છે એમ જણતા
હોવા છતાં શા માટે ..

રાણુ : મેં કીધું નહિ, કે અમારે
ઘરમાંથી છે સાવ ખાઈ-માલી જેવા.
છાકરાને રોતો ભાળીને જીવ હાથ નો રિયો.

મંગલપ્રસાદ : (લખેલું મોટેથી વાંચતા)
આદિપીએ ગફસતમાં નહિ પણ જલ્દીજીને
જ કાયદાનો ભાગ કયો છે.

નરેન્દ્રરાય : (રાણુને) આ ગુનાની શિક્ષા
તમે જણો છો ? આજુ'એતર ખાલસા થશે.

રાણુ : (તણે અવાજે) અ .ર .ર .
માખાપા ! છીડીને કોસનો ડામ દેવાય ?
અમારું ગરીબ માલુહતું ગજું શું ? ને
આ મનો ય શું ?

નરેન્દ્રરાય : ગુનો તો તમે જ કબૂલ
કયો છે.

મમકો : (કાખમાં બેઠેબેઠે) બા, ચેરડી
ખાવી છે. .

રાણુ : (કરી ચીટિયો ખણુતાં) એ...
હવે ઘૂંટડે ઘૂંટડે પી મા, મારા લોભના
ધરાજ ! (નરેન્દ્રરાયને) સાખ, અમ રકિ
માણુહ ઉપર મેર કરો; એક મનો તો મોટા
રાજ ય માફ કરે.

મંગલપ્રસાદ : કાયદો એ કાયદો.
(હસી પડતાં) સાહેબ, આ કલુબાઓ
સાથે આપણને ક્યાંથી પનારાં પડ્યાં ?

રાણુ : (રડમસ) પણ સંધેય પાક
જંટાઈ જાય, ઈ તો કીડીને કોસનો ડામ
હીધા જેવું..

મંગલપ્રસાદ : એમ ન કરીએ તો તો
તમે ખેડુ સોડા રોટનાં નાકકાન કાપી
જવ એવા બદમાશ છો.

રાણુ : (નરેન્દ્રરાયને) મોટા સાખ,
ચાર ફૂંડાં શેડી એમાં રાજદરબારે
કયી ખોટ આવી ગઈ ? આ તો ચીસડાના
ચોરને ગળાફાંહા જેવું ..

નરેન્દ્રરાય : (કંટાળાથી) બાઈ, તમે
અસલુ માણસ કામદામા શું સમજો ?
તમે જાણે ચાર ફૂંડાં શેડી, કાલે કોક
ચોવીશ ફૂંડાં શેડ. પછી પરમ દિવસે કોક
રાતોરાત હાસરાં ફેરવી કાઢીને સંધેય
દાણો કોડી ભેગો કરી દિયે. આવા
ગુનામાંથી પણ શિરસ્તો પડી જાય એ
રોટને ન પોસાય.

મંગલપ્રસાદ : તો તો સીંડીકેટ સાંજ
ચોર હીવાજું જ કાઢે.

રાણુ : (મોટેથી ફકવેત મુકતાં) અમ
રાકનાં હાલસાં રડળાવ્યાં... . ! . . વોય
માડી રે...

[ફકવેત સામળીને દાણ અંદર દોડ્યો આવે છે]

નરેન્દ્રરાય : (અકળાતાં) દાણ, આ
આઈને બહાર લઈ જા !

દાણ : (રાણુને ખાવડેથી ડાહીને)
હાલ્ય જગી, હાલ્ય ! આમ રોવા બેઠે
તારો સકેરવાર નઈ વળે.

નરેન્દ્રરાય : અને અંબારામ, કોઈ
વેપારીને બેલાવે એટલે પચનામાંમાં
શાખ નાખી જાય.

અંબારામ : દાણ, ખુલાસાકાકાને
સાફ કરએ જરાક.

દાણ : ભલે

[૨ ગંને બહાર

અખારામ : સાહેબ, આ એક શુનો શીનો સંકેતી લઈએ તો? એક થોંઠકો ખેડ હમેશનો સાંગી બહે.

નરેન્દ્રરાય : ત્યારે તમે સાચી વસ્તુ સમજતા જ નથી, અખારામ! આપણે ખેડૂતો ઉપર કડપ બેસાડવાનો છે.

મંગલપ્રસાદ : આ એક સીકનમાં સીડીકેટ સદ્ગર થઈ બન્યો તો આવતે વર્ષે ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબ સપ્લાય ખાતામાં ફૂડ-કન્ટ્રોલરને હાથે આવશે, એ તમને અખર છે?

અખારામ : સાહેબની ચડતી બેઈને અમારી આંખુ' ઠરે; પણ આવા કેસમાં જરાક રહેમનજર રહે તો... જરાક કયાલાવ...

મંગલપ્રસાદ : અરે, કયા તો ડાકણને આય...

અખારામ : ધણી-ધણીયાણીએ ભર ચોમાસે કાયા તોડીને થોડાપૂર મેલ જમાવ્યા છે. ભડ જેવી રાજીડીએ ચાડિયો ખાંધ્યા વિના આખી રાત ગોફણુ લઈને ટીકડાં ટોચાં છે... ઈસંધાય પાક ખાલસા થાય તો તો કાળો કકળાટ બેલી બન્યો.

નરેન્દ્રરાય : એ જ તો આપણે ઇચ્છીએ છીએ. કકળાટ બેલે તો જ સીડીકેટનો કડપ બેસે.

પ્રશાસકાકા : પ્રવેશ કરે છે. સાવ ઉઘાટે ડીલે; દૂંકું પચિયું પહેયું છે. પણ માથે આંટીઆળી પાઘડી મૂકી છે.

પ્રશાસકાકા : શું છે ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબ! શોનો કડપ બેસાડવો છે? ને કેની, અમારી ઉપર?

અખારામ : આવો પ્રશાસકાકા!

પ્રશાસકાકા : હા પોલીસ પટેલ, આવ્યા વિના છૂટકો છે? હું તો ખાટલો

ખખેરીને સૂવાની તૈયારી કરતેહો, ત્યાં તમારે દાજી હોસે રાજ્ય પાડી, એટલે મેં માથે પાઘડી મેલી.

મંગલપ્રસાદ : (કાગળિયાં ખુશાલકાકાને આપતાં) આ પચંનામામાં તમારી શાખ-સહી નાખવા બેલાવ્યા છે.

પ્રશાસકાકા : મારે હાળે નાગલે પણ ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબને અસૂરો ધકો ખવડાવ્યોને! કેમ બાણે ગંગો પોંકે ખાધા વિના વહૂડી બતો હોય!

નરેન્દ્રરાય : થોડો કાયદાનો લંગ કરતી વખતે એનાં પરિણામોનો પણ ખ્યાલ નથી રાખતા!

પ્રશાસકાકા : ભૂંડાં ને ભૂખ-લખણુ માણુસ એનું નામ. (મંગલપ્રસાદને) લાવો તમારી જ ઈડિપિમ; મેં તો દોત-ખડિયો ઇન્કોતરમાં મેલી દીધાં છે. મારા હાળા ઊંદરડાંના પેટમાં ય માણુહના જેવો ભૂખમરો આવી પડ્યો છે, તી ખડિયો ઉઘાડો રઈ ગ્યો હોય તો સંધી ય શાહી પી બન્યો છે. એંધાણુ તો સાત-ઢૂકળી આવવાનાં લાગે છે. (સહી કરતાં) નીકર, અડધી રાતે આ નાગલાને પોંકના કાચા દાણા ચાવવાની ભૂખ લાગે?

અખારામ : ઈ તો છોકરા પમકા સારુ દૂંડાં શેક્યાંતાં, પ્રશાસકાકા!

પ્રશાસકાકા : ઈ તો છોકરાંનું નામ ને મોટાંનું કામ. છાશ ખાય છોકરાં ને દૂધ ખાય હોસી; છાડિયાં જેવાં છોકરાં ને દડવા જેવી હોસી. એમ અમથું કેવાણું હશે?

ખહારથી છાતી ફૂટવાનો ને મોટેથી રડવાનો અવાજ સંભળાય છે.

નરેન્દ્રરાય : આ શું, અખારામ? કોઈ મરી ગયું?

અબ્બારામ : ના રે સારેજ, ના હંતો
પચનામામાં શાખ-મણુ ચુ એટલે
રાજુડીએ પોઠ મૂડી .

ખુશાલકાકા : (હસતા) ડોની
નાગલાના નામની ૨ છત્રે ધણીએ ?

અબ્બારામ : ખુશાલકાકા, રાજુ તમારે
તો દીકરી સમાણી ગણાય હો !

ખુશાલકાકા : સાચી દીકરી તો
દાહડાની, પહલીનો સાડસો દાહ પહેરાવે
છે નહિ નાતનો, નહિ જાતનો, ને ડોહો
સગમણ કાઢીને બેઠા છે ને ! ડોહાની
ડાગળીજ ચહકી ગઈ છે ખારણે એટાને
પગથિયે કાળમીઢનો ગદેસો મેલ્યો છે,
એના ઉપર બેઠાબેઠા ડોહો એની દીકરીને
છાની રાખે છે

[દ્વરથી મોટરનું બૂમજી સંભળાય છે]

મગલપ્રસાદ : અરે અબ્બારામ,
આપણી મોટરમાં ડોક છાકરાં ચડીને
સૂગજી વગાડતા લાગે છે કાંઈક નુકસાન
કરી ખેસે નહિ !

અબ્બારામ : સારેજ, આપણી મોટર
તો ઢોદીમાં જાણી છે ને આ બૂમજી તો
સંભળાણુ મરીતાણી સડકેથી

મગલપ્રસાદ : પણ સારેજ, આ
ઢોદાં તો આપણાં કલાખેનની જ એસ્ટીનનું
લાગે છે સા રી જ મ કલાખેનનું
તો જીવન જ આજી સંગીતમાં છે ! પણ
એકલસૂત

નરેન્દ્રરાય : પણ અત્યારે કલા અહીં
સુધી, ?

મગલપ્રસાદ : ઈવનિંગ લોક કરવા
આયા હશે ને હમણા તો પાછા
આમજીવન અને રચનાત્મક કામ પાછળ
ગડાં થયા છે ને ! આપણે જ્યાં જઈએ
ત્યાં આપણી પાછળ ને પાછળ !
હે ! હે !

[ખહારથી, મોટર જાલવાનો અને કશીક
પૂછપરછનો અવાજ સંભળાય છે]

નરેન્દ્રરાય : અરે, આ તો કલાનો જ
અવાજ !

અબ્બારામ (ફાનસની વાટ ચડાવવા
મથતા, ફાનસને જ મજાધીને) એલા, હવે
ધડીકવાર સારું થઈને જ મારી લાજ
લૂટીશ ? શેઠે પહેલીને શિરામજી માગીશ ?

નરેન્દ્રરાય : અરે અબ્બારામ,
કલાખેનને જરા ફાનસ તો ધરો

મગલપ્રસાદ : હા ભાઈ, એમને
જરાય અધાર નહિ ચાલે કલાખેન
તો પરથમથી જ ગામડામાં વીજળીખતીની
વાત મૂકે છે

અબ્બારામ : (ફાનસને કાન સાથે
ખજડાવીને) આમા તો હવે વાચ તળિયુ
ચાટે છે (જતાજતાં) લ્યો, મેજામેજી
પાવજી પુરાવતો જ આતુ ભણું હશે
તો વળી ડોક ઢી ફરી ફાણુ ખપ લાગશે

[ખહાર જવાનું કરે છે થોડા ડગલાં
ચાલીને પાછો વળે છે]

પાચ જ મિલટમાં આવ્યો હો સારેજ !
ચાદાના અજવાળાં જોકાર છે એટલે
ઉજાસ તો સારીપટ લાગશે

[જાથ છે ખરેડામાંથી આવતાં
ચાદરડાના જાળગોળ પ્રકાશવર્ણો
એરડામાં પથરાઈ રહે છે ડાબી બાજુના
અધારામાંથી એક વ્યક્તિ આગળ
આવે છે]

નરેન્દ્રરાય : અરે કલા, બેટી અત્યારે ?
આટલી મોડી અહીં ? ધીમુસાઈનો કાઈ
ઠાગળ ?

કલા : હા, ત્રણ દિવસ પહેલાંની
તારીખનો ધીમુસાઈનો લખેલો ઠાગળ
સાચો મળ્યો

નરેન્દ્રરાય : શું લખે છે ? તળિયત કેમ ?

કલા : ધીમુસાઈ લખતા હતા કે કાગળ વાંચીને તુરત, તાજ જ પાઠેલા પેંકનું પારસલ રવાના કરજો.

નરેન્દ્રરાય : ધીમુસાઈ ને નાનપણથી જ પેંક તો ખુબ જ વહાલો ! ઘેરે તો ઘી-ખાંડ નાખીને બદરિયું કરાવીને ખાય !...હા, પણ તળિયતનું...?

કલા : કાગળ વાંચતી હતી ત્યાં જ કિલનિકમાંથી ડૉ. શાર્પના તાર આવ્યો. ટાઈફોઈડમાં જ હાટ-એટેક થતાં હાટ-ફેઈલ !

નરેન્દ્રરાય : શિવ શિવ !

દાજી પ્રવેશે છે. હાથમાં ચાના સેરેલા ખાલા છે.

દાજી : સાહેબ, શિવ શિવ કરો મા, હવે તો ચા પીઓ એટલી જ વાર ! તમારે કંડક મસાલેદાર...

નરેન્દ્રરાય : ચા નથી પીવી હાસા ! આભાર તમારો ! ચાલો કલાખાન, ચાલો મંગલ, જલદી ઘરભેગા થઈએ.

સહુ ઊભા થઈને ખારણું નજીક પહોંચે છે, ત્યાં રાજી આવીને, કાંખમાં છોકરા સમેત નરેન્દ્રરાયના પગમાં પડે છે.

રાજી : મોટા સાબ, આ એક ગને માફ કરતા બવ ! અમારાં જીવતર ધૂળધાણી થઈ બહે !

નરેન્દ્રરાય : ચલ હટ ! અપશુકનિયાળ ! જીવતર તો આજે અમારાં ધૂળધાણી થઈ ગયાં, તમારા નૂગરાઓના પાપમાં...

એટ-ભેર નરેન્દ્રરાય બહાર નીકળી બચ છે. મંગલપ્રસાદ અને કલાની પાછળ, રાજી હંડવત સ્થિતિમાં જ પડી રહે છે.

ખુશાલકાકા : દાજી, એક ડોપ ચા મને મેલતો બ. ઈન્સ્પેક્ટર સાહેબે આજે મારી ઊંઘ ખગાડી છે.

દાજી : એકને સાટે બે થ ડોપ તમે જ પીઓની ખાપલા !

અડપભેર ખાલા મૂકી બહાર દોડી બચ છે.

ખુશાલકાકા : ધૂળધાણી ને વા-ખાણી. (રાજીને) વવ, હવે એની આશા મેલી દિશે...વેફૂર પીલ્યે તેલ નો નીકળે...

સડાકા સાથે ચા પીવા માંડે છે.

રાજી : (પડીપડી) મોટા સાબ !... માવતર !...

ખુશાલકાકા : મોટા સાબ તો તારા પુત્રી ગયા મોટરમાં... લે આ કાર્પ ચાનો પી લે, ને છોકરાને ચા દૂંટડો પા ! ખેતર ખાલસા થયું તોય આ ચાનો દૂંટડો તો મોડતને સાવે ઘરમાં પડ્યો ગણાય !

બહાર ભારે ભેરદાર ચીસ સંભળાય છે. હાથમાં ફાનસ સાથે હાફીંગાફાફીંગા આવે છે.

અંબારામ : ખુશાલકાકા, અટ બહાર અંબારામ આવો તો !

ખુશાલકાકા : શું છે પણ ? આ ડોપ તો પૂરો પીવા દે ! નકરો દૂધની વળી પાછી ડોણ બાણે કેંદી જડશે !

અંબારામ : (કંપતે અવાજે) દાજી દાટ વાળ્યો... ઓટાના પગાનો કાળમીંઠ ગદેલો ઉપાડીને ઈન્સ્પેક્ટર સાહેબના માથામાં ઝીક્યો... માથાના ફાદા વેરીનાખ્યા

અંબારામ અને ખુશાલકાકા બહાર બચ છે.

પમકો : બાડી..., ચા પીવી છ...

રાજી : (છોકરાને ચીટિયો બણનાં અર્ધ-શુદ્ધિમાં જ) દૂંટડે દૂંટડે મારાં લોચ પી મા, મારા રોચા ! લોચના ઘરાગ !

(પરદો)

(ભજવતાં પહેલાં લેખકને પુષ્પવંદન).

ભગવાન બુદ્ધ

શ્રી. ચીમનલાલ ચક્રભાર્ત શાહ

ધર્મે સૌલેસિર, લોકસેવાની સામાજિક તથા રાજકીય અનેક પ્રવૃત્તિમાં રસ લેનાર શ્રી ચીમનભાઈ લખે છે એમ, પણ જ્યારે લખે છે ત્યારે એમના અભ્યાસનું જુદાણું બહુવા મળે છે આ વર્ત 'મધુ'મણ્ડ 'પર્વ' નિમિત્તે એમણે 'ભગવાન બુદ્ધ' વખતે એક પ્રવચન કયું કર્યું, તે લેખરૂપે કરીને 'અખંડ આનંદ'ના વાચકો માટે રચ્યું છે બુદ્ધ ભગવાનનું જીવનગીત ફરીફરીને સાતળીએ તોયે યાદીએ ખરા ?

આજથી લગભગ ૩૨ વર્ષ પહેલાં,

૧૪-૧૫ વર્ષની ઉંમરે ભાંગવાડીમાં મેં બુદ્ધનું નાટક જોયું હતું, પણ એ વખતના સંસ્કારો હજી એમ ને એમ જ છે હું બહુતો હતો કે એ નાટક હતું, છતાં એ મહાશિનિષ્ઠમનુનો પ્રસંગ ને અતિમ પરિનિર્વાણનું એ દરમિયાન એવાં ને એવાં જ તાલ્ય છે હસેક વર્ષ પર અજાણ ને હાલના ગયેલો, ત્યારે એ સંસ્કાર વળી પાછા બહુત ધ્યાન એક માત્ર ચિત્રકારને જ નહિ, એક માત્ર કવિને જ નહિ, પણ શિક્ષકોને પણ અને તે વે પાંચપદર વર્ષ પર્યંત નહિ, પરંતુ સાતસાત સૈકાં સુધી કલાકારોને ભગવાન બુદ્ધ પ્રેરણા આપી છે

આપણા આગ્રહ ઝડા પરંતુ ધર્મચક્ર બુદ્ધનું છે સારનાથમાં તે વખતે પહેલી વાર એમણે ઉપદેશ દીધો અસોકે એ ઉપદેશને કાર્યમાં ઉતાર્યો, આજે હિંદુ પોતાના રાષ્ટ્રવંશમાં એને અપનાવે છે

મહાવીર ને બુદ્ધ એકસાથે જ વિહરતા હતા ગીતામાં 'યદા યદા' વાળો સ્લોક શ્રીકૃષ્ણે ગયો છે, તે પ્રમાણે એ સમયે ધર્મની કેટલી ખાલી જ્ઞાતિ થઈ હતી ? ઇ.સ. ૫૦૦ વર્ષ પૂર્વે થઈ ગયેલા રાજા શુદ્રોદનના એ પુત્ર હિમાલયની તળેટી કપિલવસ્તુમાં એમનો જન્મ એ વિષે અનેક

કથાઓ પ્રવર્તે છે બોધિસત્વની ભતકકથાઓ રસક છે ને ઉદ્બોધક છે સિદ્ધાર્થનો જન્મ વનમાં થયો ભગવાન મહાવીરની માફક એ પણ શિક્ષણમાં આરપાર હોતરી ગયા ને બુદ્ધિમાં પણ એવા જ કુશળ હતા માતાપિતા જીવ્યા ત્યાં સુધી મહાવીરે માતાપિતાનો ત્યાગ ન કર્યો ત્યારે બુદ્ધે પોતાની એગણુત્રીશ વર્ષની ઉંમરે પોતાનાં માતા-પિતાનો ત્યાગ કર્યો હતો

એ સુખસાહેબીમાં જ રહે એમની કાળજી માતાપિતા હોતાં હતાં રમમાં ખસીને સિદ્ધાર્થ ફરવા ગયા, ત્યારે એક વખત એક વૃદ્ધ ને જર્જરિત આદમીને જોયો સારથિને પૂછ્યું 'આ કુ ?'

'એને વૃદ્ધાવસ્થા કહે છે ફરેક માનવીને કાઈ ને કાઈ વખતે આમ થાય છે જ !'

'હું પણ એવો થઈશ ?'

'હાં'

'વૃદ્ધાવસ્થા શું ?' એમને પ્રશ્ન થયો ખીજી વખતે સિદ્ધાર્થે એક રોગગ્રસ્તને જોયો સારથિને પૂછ્યું

'આ આદમી કેમ આવો છે ?'

'એ રોગી છે'

'રોગ એટલે શું ?' એમને પ્રશ્ન થયો એવી જ રીતે ત્રીજી વખતે જતા એમણે મુઠકું જોયું

‘આ શું ?’ પ્રશ્ન કર્યો.

‘આઠમી મરણ પામ્યો છે.’

‘મરણ શું ?’ એમના અંતરાત્મામાં ફરીને ત્રીજે પ્રશ્ન બબ્બો.

એ વિશે જિજ્ઞાસા વધી. જરા, વ્યાધિ, મૃત્યુ વિશે સિદ્ધાર્થ વિચારવા લાગ્યા. જન્મથી જ વારાંગનાઓ વચ્ચે એમને રહેવાનું હતું પણ એ વિચારશીલ તો હતા જ.

એમનું લગ્ન થયા પછી એક દિવસ એમને ખબર આપવામાં આવી:

‘પુત્રજન્મ થયો.’

‘નવો રાહુ જન્મ્યો.’ એમનાથી આપોઆપ ખોલાઈ ગયું.

પિતાએ કહ્યું: ‘સાચી વાત છે, એનાથી એ જીવન નહિ છોડી શકે; માટે એનું નામ રાહુલ રાખો.’ અને તે જ રાત્રે એમણે શુદ્ધત્યાગ કર્યો. અનેક ચિત્રો, ને અસંખ્ય કાવ્યોએ આ પ્રસંગને બિરદાવ્યો છે. જ્યારે જ્યારે મહાન ત્યાગ થાય છે, ત્યારે ત્યારે જુદા જ યાદ આવે છે. જુદાની માફક જ ટોલ્સ્ટોયને પણ સુખસાહેબી વચ્ચે વેદના બગી; ત્યારે રાત્રે ચાર વાગે એણે પુત્રને કહ્યું હતું: ‘ખિસ્તર તૈયાર કર.’

રાહુલના જન્મને દીધે રાજમહેલમાં આખી રાત વારાંગનાઓનાં ત્રાસગાન થયાં. પણ સિદ્ધાર્થ તો તૈયાર થયા જ. યશોધરાને જગાડવા માટે હૃદયમાં હા-નાની ગડમથલ વધી. વળી પાહું વિચાર્યું: ‘મારા જવાથી યશોધરાને દુઃખ થશે, પરંતુ જગતનું દુઃખ ઓછું નથી.’ આ જ વિચારના પ્રેર્યા એમણે રાજવેલવ, માતૃપિતા, પત્ની ને બાળક-સર્વ કંઈનો ત્યાગ કર્યો. નદીકિનારે સાથે આવેલા સારથિને કપડાં વગેરે આપી દીધાં. પોતે સિદ્ધકને વેશ ધારણ કર્યો. પહેલે જ દિવસે ભિક્ષાલાવીને એ એક શુક્ષ્મ આગળ ખેંઠા ત્યારે વિચાર થયો:

‘અરેરે, ચાંડાલથી મોડી વારાંગના સુધીની અઢારે વર્ણની આ પ્રસાદી છે!’

થૂણા કોપણ, પણ વળી મન મક્કમ થયું:

‘બીજીય મતેલેક તોડવાને તો નીકળ્યો છું. હવે શું ? સિદ્ધકને એની સૂગ ન હોય !’

સિદ્ધાર્થ ત્યાંથી એક મહાન તપસ્વી પાસે ગયા-જગતનાં દુઃખોનો માર્ગ શોધવા. એક ગુરુ પાસેથી દ્રવ્ય સમયમાં જ સાતે સમાધિની વિદ્યા શીખ્યા. ‘ગુરુને પૂછ્યું:

‘હવે શીખવાનું કંઈ બાકી છે ?’

‘ના.’

‘પણ હજી મને આધ્યાત્મિક શાંતિ ન થઈ.’ કહીને સિદ્ધાર્થ આગળ વધ્યા. ખીબ એક ગુરુએ કહ્યું: ‘મને આઠમી સમાધિ આવડે છે.’

આઠમી સમાધિ શીખી લીધા પછી એમણે પ્રશ્ન કર્યો.

‘આથી વિશેષ ?’

‘નહિ, આવડત હતી તેટલું મેં તમને શીખવી દીધું છે.’

પરંતુ સિદ્ધાર્થને તો હજી સંતોષ થતો નથી. એ આગળ વધ્યા. તે વખતનો સમય એવો હતો કે દેશમાં બ્રાહ્મણ સંઘોમાં વિચરતા હતા. ત્યારે અત્યંત દેહદમન એ મોક્ષનો માર્ગ ગણાતો હતો. મહાવીરના જીવનમાં જે વર્ણનો વાંચીએ છીએ તે જ તપશ્ચર્યાઓને આતે તે જ પ્રમાણે બન્યું. સિદ્ધાર્થનું શરીર હાડકાં-ચામડાંના પ્રેત જેવું બની ગયું. આટલી આકરી તપશ્ચર્યા પછી પણ એમને થયું:

‘આમ છતાં હજી શાંતિ નથી.’

એક વડ નીચે એ ખેંઠા. ‘નયાં સુધી મને શાંતિનો માર્ગ ન મળે ત્યાં સુધી આ સ્થળ છોડવું નથી.’ એવો નિશ્ચય કર્યો. પછી શેતાન ગણે તો

શેતાન ને માર કહે તો માર-માણસની સદ્વૃત્તિને મારનાર વૃત્તિ-એમની સામે આવે. એમને લલચાવવાને વારાઝનાનાં નૃત્યો, ભય, ડંડ, ભોલ, નૃત્ય-સર્વ આસુગી સંપત્તિઓ એમની પાસે આવી, પરંતુ એ ચલિત ન જ થયા ને વર્ણનો પ્રમાણે, વૈશાખી પૂનમની રાત્રે સિદ્ધાર્થ જુદા બન્યા. એમને પરમ માર્ગ મળે તો જ વળને એ આસુગી સંપત્તિઓએ કહ્યું :

‘તમે ઇચ્છતાં તો માર્ગ તો મળે. હજી શામે તપ કરો છો, સિદ્ધાર્થ ?’

‘મારું કુખ તો ઓછું થયું, પણ જગતનું કુખ કેમ કરીને ઓછું થાય ?’

જુદાની નજર સામે જગત હવં. જ્ઞાનપ્રાપ્તિ પછી આશંકા જન્મી. ‘જગતને ઉપદેશ કેમ આપવો ? ઉપદેશ મિથ્યા જશે કે એનું ફળ આવશે ?’

કથા કહે છે, આવી આશંકાઓ જન્મી ત્યારે પ્રહલદેવે કહ્યું :

‘શંકા ન કરો, જુદાદેવ, અસંખ્ય લોકો હજી એવા છે કે એમના પર તમારું વચન ઉપાપવા બેટલા પાપના ધર બમી ગયા નથી. લોકો તમારું વચન જરૂર સાંભળશે. સૌ તમારા ઉપદેશની રાહ બેઈ રહ્યા છે.’

મનના સમાધાનાર્થે એમણે એ પ્રમાણે નિર્ણય કર્યો, પરંતુ પ્રથમ ઉપદેશ કેને આપવો ? જીવિત એ એમને સાત સમાધિઓ શીખવી હતી, તેને પ્રથમ ઉપદેશ આપવા માટે એ ત્યાં જૂના રથને ગયા, તો તે મરી ગયા હતા. આઠમી સમાધિ શીખવનાર શુભની તપાસ કરી, તો એ પણ મરી ગયો હતો. પછી જે માથે પ્રાણલોએ એમની સેવા કરી હતી, તેમને ઉપદેશ આપવા માટેનો નિષ્ણય કરી એ કાશી ગયા, ત્યારે એ પ્રાણલોએ અંદર અંદર કહ્યું :

‘આ પેલા ઠાંગી ગયો તો તે

પાછો આવ્યો હાથે છે.’

પરંતુ જેમજેમ એ પાસે ને પાસે આવતા ગયા તેમતેમ પેલાઓનો ક્રોધ શમતો ગયો. જુદાે વિચ્છેદ્યાણુનો પ્રથમ ઉપદેશ એમને આપ્યો. ધર્મનું ચક્ર પ્રવર્ત્યું. એ ધર્મસામાજ્ય કેટલું યશુ સમજ એશિયાના સીમાડાઓ સુધીનું. જુદાધર્મ દિંદિમા નહિ હોય, પરંતુ હબરો કરોડો લોકો બપાન, ચીન, તિબેટ, બવા વગેરે રથને હજી કહે છે

‘જુદા શરણુ ગચ્છામિ.’

આ પાંચ શિષ્યોની શરૂઆત પછી એમણે ધનાઢ્ય માણસોને ઉપદેશ દેવા માંડ્યો. લક્ષ્મીનંદનોનો સંસારત્યાગ તે સમયમા સરળ વસ્તુ હતી, એટલે મશ નામનો એક ધનપતિ એમનો શિષ્ય બન્યો ને જીવન ૪૪ મિત્રો શિષ્યો બન્યા. કુલે આમ ૫+૫૫=૬૦ શિષ્યો થયા. જુદા બળાત્કારે કદીયે શિષ્યો બનાવ્યા નથી. સામાન્યકિત કહે તો જ એ શિષ્ય બનાવતા. ૨૬મે વર્ષે એમણે શુદ્ધત્યાગ કર્યો હતો. સાત વર્ષ સુધી તપચર્ચાઓ કરી. ૩૬મે વર્ષે જુદા થયા ને ત્યારથી ૪૪ વર્ષ સુધી વિચર્યા ને ૮૦મે વર્ષે નિર્વાણ પામ્યા. એક જ પ્રકારનો એમણે ઉપદેશ દીધો. એમની અસર કેળ કેરકેર સંખ્યાબંધ વિકારો થયા.

જુદાના પરિનિર્વાણનો પ્રસંગ અત્યંત રોમાંચક છે. એ આનુષ્ઠ તે અગાઉ છ માસ પહેલા એમને ખબર પડી ગઈ. એમને થઈ કે હબરો શિષ્યોને ફરીને મળી લઈ. જીવનની માફક મૃત્યુને પણ જાણે કહ્યું : ‘યોષી જજે.’

શિષ્યોને ન મળવા માટે વિચરતા વિચરતા આવ્યા ને આગ્રપ લીધું. વૈશાખીના

મહાપુરુષોએ આ વારાંગનને કહ્યું : ‘આવો અણુમોક્ષ લાસ અમને આપ.’ પણ પેલીએ ના કહી. તે પછી વિહાર કરતાકરતા બુદ્ધ આગળ ગયા.

પરિનિર્વાણ અગાઉ એમણે જે શિષ્યને ત્યાં ભોજન લીધું, તેને ત્યાં ભોજનમાં પ્રાણુવિરોધી વસ્તુ આવી. શિષ્યને કહ્યું : ‘આ વસ્તુ મારા-સિવાય બીજા કોઈ પચાવી શકે એમ નથી, દાદી દે.’ પરંતુ આ ભોજન પછી એમને વધુ અતિસાર થયો.

માંથીજના જીવનમાં જે સ્થાન મહાદેવભાઈનું હતું, ભગવાન મહાવીરના જીવનમાં જે સ્થાન ગૌતમ સ્વામીનું હતું, તે જ સ્થાન બુદ્ધના જીવનમાં આનંદનું છે.

ઘડીએ ઘડીએ એ કહે છે :

‘ચક્ષો આનંદ અખ વિહાર બધેજે.’

‘આનંદ, તરસ લાગી છે.’

‘આનંદ, અહીં ખેસ.’

છેલ્લો દિવસ હતો. ઉશીનારામાં, શાળ વૃક્ષ નીચે એમણે શૈયા કરાવી.

આનંદે પ્રશ્ન કર્યો : ‘ભગવાન, તમારા જતાં હજારો સિદ્ધ્યોને આપના સમાગમનો લાસ કેવી રીતે મળી શકશે ?’

‘એ લાસ મારા ચાર સ્થાનોથી મળશે. (૧) જન્મસ્થળ, (૨) કૈવલ્યજ્ઞાનવાણું વૃક્ષ, (૩) પહેલા ધર્મોપદેશનું સ્થળ, (૪) ને પરિનિર્વાણ.’

આનંદ : ‘તમે જતાં શાસનકર્તા કોણ થશે ?’

બુદ્ધ : ‘ધર્મમાં કોઈ શાસનકર્તા નથી, એક માત્ર વિનય જ શાસનકર્તા ગણવો.’

આનંદ : ‘ભગવાન, સ્ત્રીઓ સાથે કેમ વર્તવું ?’

બુદ્ધ : ‘બંને ત્યાંસુધી એમની સામે ન જોવું.’

આનંદ : ‘પણ હે ભગવાન ! કદાચં કોવાઈ જાય તો ?’

બુદ્ધ : ‘તો સંભાળવું ન કરવું.’

આનંદ : ‘ને ભગવાન ! ભૂલેચૂકે સંભાળવું પણ થઈ જાય તો ?’

બુદ્ધ : ‘તો ચેતતા રહેવું, કે સંભાળતા રહેવું.’

સોક્રેટિસ પણ આ જ પ્રમાણે પ્યેટોને નથી કહેતો ?

તે જ વખતે બુદ્ધ ભગવાનનો સારથિ આવ્યો. આનંદ એને આવતો રોકે છે.

બુદ્ધ : ‘રોક નહિ, ભલે મારી તંબિયત ખરાબ હોય; પરંતુ શંકાને માટે ગમે, તે વખતે ગમે તેને સ્થાન છે.’

આસપાસ સિદ્ધ-સિદ્ધણીઓ ભેગાં મળ્યાં છે ને બુદ્ધ કહે છે : ‘જેને જે કંઈ પૂછવું હોય તે પૂછી, શંકાનું સમાધાન કરી લો.’

આનંદ : ‘ભગવાન ! મને એ જ થાય કે રે રે, આપનું મૃત્યુ એક નાનકડા ગામડામાં ? એને બદલે અંધારામાં કે રાજધાનીમાં થયું હોત તો ? ...’

બુદ્ધ : ‘મૃત્યુવખતે સ્થળ ગમે તે હોય, એનું મહત્વ નથી. ઠીક જા, ઉશીનારાનાં બધાંને કહે કે બુદ્ધનું પરિનિર્વાણ હવે સમીપ આવ્યું છે. અંતિમ દર્શનનો લાસ જેને હોવો હોય તે લઈ જાય.’

સર્વે આવ્યા. એમનાં દર્શન માટે આખા રે ગામના બધા ય લોકો વખત બગાડે તો ક્યાં પત્તો લાગે ? એટલે દરેક કુટુંબના વડાને આનંદ પાસે લાવે છે, ને એ પોતાના સઘળા રે પરિવારનું ઉચ્ચારણ કરી બુદ્ધને અભિવાદન કરે છે ને ભગવાન સન્નિવૃત્ત એ સ્વીકારે છે.

કોઈકે પૂછ્યું :

‘આપના પરિનિર્વાણ પછી વ્યવસ્થા

શી કરવાની, સગવાન ?

‘ખડુએ બાળી નાખજો. કશું રહેવા
હેવાની જરૂર નથી.’

ને પછી ધર્મપ્રવર્તન ઉપર સાત દિવસ
સુધી ચર્ચા થાહી

છુદ્ પરિનિર્વાણ પામ્યા પછી એમના
અવશેષોના આઠ ભાગ થયા. એ આઠે ય
મહાસ્તુષો હિંદમાં આજે વિખ્યાત છે.

છુદ્ની ઉપદેશશૈલી વિસિદ્ધ પ્રકારની છે.
એ કહે છે :

‘હું કહું છું કે આમ કરો, તેમ કરો
માટે નહિ, મારામાંની યજ્ઞ માટે
નહિ, શાસ્ત્રોમાં કહ્યું છે માટે નહિ, તમારો
કુળ-પરિવાર કહે છે માટે નહિ, પરંતુ
તમારા વિવેકમાં આવે તો જ મારું કહ્યું
કરજો.’ ને આમ કહી પછી એ હલીસો પર
હલીસો કરતા.

આશ્રમાપન કરીને એક સોટા બ્રાહ્મણ
હતો. પ્રધાના મુખમાંથી જ બ્રાહ્મણો પેદા
થયા છે એવી એની અચલ માન્યતા હતી. એ
કહેતો : ‘ચારે વર્ણોમાં એક માત્ર બ્રાહ્મણો જ
શ્રેષ્ઠ છે.’

છુદ્ : ‘હે, આશ્રમાપન ! બ્રાહ્મણની
સ્ત્રીઓ ઋતુમતી થાય છે ખરી ?’

આશ્રમાપન : ‘હા સગવાન.’

છુદ્ : ‘હે આશ્રમાપન ! એ સ્ત્રીઓ
બીજી સ્ત્રીઓની માફક ગર્ભવતી થાય છે
ખરી ?’

આશ્રમાપન : ‘હા સગવાન.’

છુદ્ : ‘હે આશ્રમાપન ! બ્રાહ્મણની
સ્ત્રીઓને બીજી સ્ત્રીઓની માફક જ
પ્રસૂતિ થાય છે ?’

આશ્રમાપન : ‘હા સગવાન.’

છુદ્ : ‘હે આશ્રમાપન ! બીજી બધી
સ્ત્રીઓને જન્મે છે એવા જ ખરડેલા બાળકો
બ્રાહ્મણ સ્ત્રીઓને પણ અવતરે છે ?’

આશ્રમાપન : ‘હા સગવાન.’

છુદ્ : ‘તો પછી એની ઉત્પત્તિ
સગવાનના મુખમાંથી થઈ ઠેવી રીતે કહેવાય
આશ્રમાપન ?’

આશ્રમાપન : ‘એ સાચું, પણ
સગવાન ! અમે એમ માનીએ છીએ.’

છુદ્ : ‘હીક. પણ હું આશ્રમાપન !
કોઈ બ્રાહ્મણ ચોરી કે જીન કરે, તો તે
સ્વર્ગે જાય કે નરકે ?’

આશ્રમાપન : ‘નરકે સગવાન.’

છુદ્ : ‘હે આશ્રમાપન ! કોઈ ચાંડાળ
ધર્મકાર્યો કરે, તો સ્વર્ગે જાય કે નરકે ?’

આશ્રમાપન : ‘સ્વર્ગે સગવાન.’

છુદ્ : ‘તો પછી બ્રાહ્મણ અને
ચાંડાળમાં એક કયાથી રસો, આશ્રમાપન !’

આશ્રમાપન : ‘એ સાચું સગવાન !
પણ અમે એમ માનીએ છીએ કે ચાંડાળો
કરતાં-બીજી બધી ય વર્ણો કરતાં બ્રાહ્મણ
શ્રેષ્ઠ છે.’

બરાબર સોફેટિસની જ પદ્ધતિ જાણે
એઈ સો, કેમ જાણે શ્રમિતિના આંક ન
મંડાતા હોય !

છુદ્દેવના સંવાદોની સરળતા આપણને
સ્પર્શે છે. અહીં આપણે યાદ રાખીએ
કે જે સામે પૃચ્છક આવે છે, તે વિતંડાવાદ
માટે નથી આવતો, ત્રિસાસુતિથી આવે છે.

તે યુગમાં બ્રાહ્મણો સારે વિતંડાવાદમાં
હિતરતા હતા. તેઓ કહેતા, ‘એક માત્ર બ્રહ્મ
દ્વારા જ સ્વર્ગે જવાય.’

ત્યારે છુદ્ એવા બ્રાહ્મણને કહેતા :
‘બ્રહ્મને જોયું છે ?’

બ્રાહ્મણ : ‘ના.’

છુદ્ : ‘તમારા હાથએ ?’

બ્રાહ્મણ : ‘ના.’

છુદ્ : ‘એના બાપે ?’

‘ના.’

પુદ્ગ : 'અને એના બાથે ?'

બ્રાહ્મણ : 'ના સગવાન.'

પુદ્ગ : 'તો હે બ્રાહ્મણ! શા ઉપરથી કહી શકાય કે સ્વર્ગે જવાનો બ્રહ્મ એક જ માર્ગ છે ને બીજો નથી? કોઈ એક રાજમાર્ગમાં વચ્ચે નીસરણી મૂકી હોય, પરંતુ ક્યાં જવાનું તેની ખબર નથી તેનો વિતંડાવાદ થાય એ કેટલું યોગ્ય કહેવાય ?

એક વખત એક શિષ્ય આવ્યો કહ્યું :

'જે તમે મને પુનર્જન્મ, જન્મ ને આત્મા વિષે ન કહેવાના હો, તો હું શિષ્ય મટી જવા માગું છું.'

'વાર, પણ મારો શિષ્ય થતી વખતે તે મને કહ્યું હતું કે આમ નહિ કરો, તો શિષ્ય મટી જઈશ ?'

'ના સગવાન.'

'તો મેં તને કહ્યું 'તું' કે 'હું' તને આ શીખવીશ જ ?'

'ના સગવાન.'

'તો પછી શા માટે અત્યારે એ હંક લઈ બેઠો છે ને એ શરત મૂકે છે ?'

પુદ્ગે જીવનમાં કદીયે કોષ કર્યો નથી. પુદ્ગ ફરતાફરતા એક ગામમાં ગયા. ત્યાં એક કન્યાના પિતાએ કહ્યું : 'આ કન્યા મેં આપને માટે જ રાખી મૂકી છે, એનો સ્વીકાર કરો.'

પુદ્ગે પોતાની પરિસ્થિતિ સમજવી, નમ્રતાથી ના કહી. છોકરીને આ વાતની ખબર પડી ને અત્યંત ગુસ્સે થઈ ગઈ. પણ અતે કોસખીના નીર રાજ સાથે એનું લગ્ન થયું. ફરતાફરતા પુદ્ગ તે ગામમાં આવ્યા. અગાસીમાં ભિમેલી છોકરીએ એ બોલ્યું. તેનો ગુસ્સો ભીંગળી આવ્યો. પાકો બદોળસ્ત કરી, પુદ્ગ પાછળ ગાળો દેવડાવી તથા ફૂળોનાં છાતરાં વગેરે એણે નખાવડાણું ને રાજમહેલના છબમાં ભીંભીભીં એ બોલાવી.

આનંદ : 'સગવાન! આ, ગાળો ને આ પથરા પડે છે, ચાલો બીજે ગામ જઈશું ?'

પુદ્ગ : 'પણ ત્યાં એમ થશે તો ?'

આનંદ : 'તો ત્યાંથી બીજે ગામ જઈશું.'

પુદ્ગ : 'ને કદાચ ત્યાંયે એમ થાય તો ?'

આનંદ : 'બીજે જઈશું.'

પુદ્ગ : 'તો એના કરતાં અહીં જ રહી સહન કરી લેવું શું ખોટું ?'

વખત જતાં બીજા સંપ્રદાયોને એમની ઉપર વૈરવૃત્તિ બની હતી. એક વેળા એવા ધૂતોમાંના થોડાકાએ તૈયાર કરીને એક સ્ત્રીને અધારી રાતે મોકલી. માણસો તૈયાર કરી રાખેલા તે એ પાછી ફરી ત્યારે પૂછતા :

'ક્યાં ગઈ'તી ?'

'પુદ્ગની પાસે ?'

અને આમ વાતો શરૂ થઈ કે 'અમુક પરિસ્થિતિમાં રાજ પુદ્ગ પાસે જાય છે,' એક વેળા એ જ સ્ત્રીએ એક મુઠકું પુદ્ગ પાસે મૂક્યું. આનું કારણ પણ એ જ બીજાનું હતું. એ ખૂન કરનારને ઇનામ આપવાનું રાજ્ય તરફથી નક્કી થયું. જે જે થોડાકાએ એમાં ભાગ લેજોયો હતો, તે સૌ એક પીઠામાં દારૂની વહેંચણીમાં હતા ત્યારે તકરાર બની. એક કહે : 'પહેલો કુહાડીનો ઘા મેં કરેલો.' બીજો કહે : 'પણ વધુ ઘા તો મેં જ કર્યા છે.' ને ત્રીજો એ વળી કહ્યું કે 'એ તો છેલ્લા મારા જ ઘાથી મરી ગયો.' તકરાર વધી પડી ને વાત ફૂટી ગઈ. પુદ્ગ નિર્દોષ થઈ.

સગવાને રાહુલને પહેલો ઉપદેશ આપ્યો, તે પણ કોષ નહિ કરવા વિશેનો. એમના ઉપદેશમાં મુખ્યત્વે અનુભવની જ વાણી છે.

તે સમયે અનેક વાદો પ્રચલિત હતા. નાસ્તિકવાદ, ઉચ્છેદવાદ, ક્ષણિકવાદ, દ્વૈતાદ્વૈતવાદ, અજેયવાદ, વગેરે વગેરે.

મોટામોટા પડિતો એમાં રચ્યાપચ્યા રહેતા બુદ્ધિના અખાડા કરવા હોય તો જુદી વાત પણ એથી કુખ હજીયુ યવાતુ નથી એમ બુદ્ધ માનત હતા ચર્ચાથી વર્તન સુધરે નહિ

કોઈને જેવું ખાણુ મારવામાં આણુ હોય, ત્યારે એના ઉપાય સેજે વેંધને આપણે બોલાવી લાવીએ, ત્યારે વેંધ કહે 'સાઈ જાઓ રહે, હુ હવા તો કરીશ, પણ પહેલાં જણાવ તો ખરો ખાણુ મારનાર કેટલે અતરે જાઓ હોના ? ખાણુ કેટલું મોટું છે ? એણે શું પહેર્યું હતું ? એ કંઈ દિશામાં ગયો ?'

વેંધ આમ વધુ કરવા જાય તો હાઈ મરી જાય, પણ ખાણુ તો ન જ નીકળે તેમ જગતની કોણે ઉત્પત્તિ કરી કપારે કરી વગેરે બધું જવા હઈ, ભગવાન બુદ્ધ કહેતા કે 'જેવું ખાણુ-કુખુ ખાણુ મયમ નિવારે।

એમના ઉપદેશનાં મુખ્ય તત્ત્વો નીચે પ્રમાણે હતા

(૧) તાર્કિક ચર્ચા છોડી જરા, મૃત્યુ, વૃદ્ધાવસ્થા કેમ ટળે તેનો ઉપાય કરે।

(૨) તે વખતે ક્રિયાકાંડો, યજ્ઞો યુષ્ઠળ ચાલતા હતા, એટલે યજ્ઞ ને આકૃતિ વગેરે છોડો, સાચા ક્રિયાકાંડ તરફ જ મન વાળો।

(૩) અત્યંત હેહુદમન ઈષ્ટ નથી એ છોડવું બેઈએ

(૪) ચાર્વાકવાદ ત્યારે ભર પર હતો વિવશાસક્તિ ને કામાસક્તિમાં જ મોહવિહ્વળ એ વાદના અનુયાયીઓ રહેતા 'સજુગ્ કૃત્વા વૃત પ્રિયેત' -હેવું કરીને પણ ઘી પીઓ-આણુ એ માનનારા પણ એ વૃત્તિ છોડવી બેઈએ

અતિમ છોડાઓ છોડી બુદ્ધે મધ્યનો માર્ગ

સ્વીકાર્યો એટલે એમનો માર્ગ મધ્યમમાર્ગ કહેવાયો એમના ઉપદેશનું ધ્યેય પણ એ જ કે કેમ જીવવું, કેવું વર્તવું કે જેથી ખીજને કુખ ન થાય

એમના ઉપદેશના આઠ મુદ્દા નીચે પ્રમાણે છે

સમ્યગ્ દર્શિ, સમ્યગ્ મકલ્પ, સમ્યગ્ વાયા, સમ્યગ્ કર્માન્ત, સમ્યગ્ આજીવ, સમ્યગ્ વ્યાયામ (ચિત્તશુદ્ધિ, આંતરશુદ્ધિ માટે), સમ્યગ્ સ્મૃતિ, (જાત અવસ્થા) ને સમ્યગ્ સમાપ્તિ

ભગવાન બુદ્ધે અષ્ટમજ્જાના બળો દૂર કરી, બુદ્ધિના ચતુર પર મૂક્યા, જ્ઞાનને એમણે અનુસવની ભૂમિકા પર મૂક્યું

સંઘાયાર ને નીતિના અર્થમાં જ ધર્મ શબ્દનો ઉપયોગ બીજા પ્રયોમાં કરવામાં આવ્યો છે એ જ જીવન ટકાવી રાખે છે ઋગ્વેદમનો ઋત તે પણ એ જ છે અને એ ઋતનો નિવસ, એવું ચક્ર તે તે જ છે

બુદ્ધેચાંડાળ, પ્રાક્રણ શુભિકા (આગ્રપાલી) બધોયને શિષ્યો બનાવ્યાં છે

એ કહે છે કે પાપ તે રાખથી ઢાંકેલા અગ્નિ જેવું છે, બહારથી સાત લાગે એટલું જ, પણ એ જ હજારો

અહિ સા ઉપર એમણે પુષ્કળ ભાર મૂક્યો છે કોઈએ ગાળ લીધી, માથો, હરા થો, જીત્યો-મનમાં એ કુખ રાખનાર કુખી થાય છે; ને ભૂરી જાય તે સુખી થાય છે

'શમે ના વૈરથી વૈર' એ ધર્મસૂત્ર આપણે બરાબર ધ્યાનમાં રાખીએ જે માનવી આવો ધર્મ બાણુતો નથી, એનો સસાર લાગે છે અને જે ધર્મ બાણુતો એનો દુકો છે એટલું આપણે બુદ્ધ ભગવાનના જીવન ઉપરથી બાણી લઈએ ને એને જીવનમાં ઉતારીએ

નદી આગળ ઊભો રહેલો માણસ 'પાણી' 'પાણી' ક્યાં કરે એને તે શું કહેવું? વિનામૂલ્યે મળી રહેતાં આપણી આસપાસ રહેલાં કુદરતી તત્ત્વો-પૃથ્વી, જળ, અગ્નિ, વાયુ અને આકાશના મર્મને ન સમજી, માનવી પોતાનું શારીરિક દર્દ દૂર કરવા અકુદરતી ઉપાયો સેવે એને તે શું કહેવું?

દરેકે દરેક ગરીબને પોષાર્થ શકે એવી આ અકસીર દવાનો સદુપયોગ આપણે બધાએ શીખી લઈએ, એને અમલમાં મૂકીએ તો દર વર્ષે વિદેશી દવાને જામે પરદેશ કલેયાતું કેટકેટલું આપણું નાણું બચી શકે? આ દિશામાં જેટલા વહેલા બચત થઈએ તેટલું સારું. શ્રી. પરમાર્નંદ કુદરતી ઉપચારનું વિહારન બાંધે છે તેને અમલમાં પણ મૂકે છે.

આ રોગ્યની શોધમાં ફરનારા માંદા માણસો હંમેશાં નિરાશાથી ઘેરાયેલા માણસ પડે છે. તેઓ એક પછી એક દાકતરોનાં આરણ્યાં ખખડાવે છે, પણ તેમને બધેથી વધારે નિરાશા, વધારે રોગ અને વધારે નિર્બળતાનો જ જવાબ મળે છે.

દોકા એમ માનવા લાગ્યા છે કે દવાઓ પાંચ વિના અને રસીઓ (ઇન્જેક્શનો) કાન્યા વિના રોગ સારો થતો જ નથી; આથી તેઓ આમથી તેમ દોકાદોકા કરે છે, એક પછી એક દાકતરોને બદલે છે, એાછી ફીવાળા દાકતર પાસેથી વધારે ફી લેનારા દાકતર પાસે જાય છે; પણ જે દાકતરો પોતે જ કોઈ રોગથી પીડાતા હોય તે કઈ રીતે આરોગ્ય બક્ષી શકે?

ઘણુંખરું એમ બેવાયું છે કે આવા માંદા માણસો કુદરતના પાંચ મોટા દાકતરોનો આશરો લેતા નથી. તેઓ આવા કુદરતી દાકતરોથી આવાઆવા નાસે છે. માનવદાકતરે પણ માંદા માણસોને આવા કુદરતી દાકતરોથી આવા રહેવાની જ સલાહ આપતા હોય છે. પરિણામે રોગીનો રોગ

સારો થવાને બદલે વધારે બગડતો જાય છે અને રોગીની જિંદગી બેખાતી જાય છે.

એટલે સાચા ધ્યેય તરફ પહોંચવા માટે સૌથી પ્રથમ ખરો માર્ગ પકડવો જરૂરી છે. બે રસ્તો જોટો હોય, તો ધ્યેય પર પહોંચવું મુશ્કેલ જ નહિ, અશક્ય પણ છે.

કુદરતના પાંચ મોટા દાકતરો આપણી છેક નજીકમાં રહે છે. તેમનો ઉપચાર અકસીર હોય છે. આ દાકતરો બીજા કોઈ નહિ પણ પૃથ્વી, જળ, અગ્નિ, વાયુ અને આકાશ જ છે.

પૃથ્વીના પ્રતીકરૂપે ફળ, શાકભાજી, દૂધ, મધ અને લીલા અનાજના કણુ વિશુદ્ધ અને કુદરતી ખોરાક છે. ઉપચાર માટે એ પૃથ્વીનો જુદી રીતે ઉપયોગ થાય છે. પૃથ્વીની માટીનો પાટો, એની માટીનો શેક અને મોટીદ્વારા અનેક પ્રકારના કુદરતી ઉપચારો થાય છે.

શુદ્ધ જળ પીવું આનંદદાયક છે, સાચોસાચ આરોગ્યપ્રદ પણ છે. હંટરિન્ગન, મેહનરન્ગન અને શરીરરન્ગન કરવાથી કુદરતી ઉપચારનો આશ્રય લેવાય છે. સર્વોત્તમ જળ ચોમાસાનું હોય છે. વરસાદના પાણીને મોટા વાસણમાં ભરી મૂકીને પીવાથી શરીર

ઘણું તદ્દરસ્ત રહે છે અને પિત્ત ઘણું પ્રસન્ન રહે છે સામાન્ય રીતે એમ લેવાય છે કે હોડા વરસાદનું પાણી પીતા ગણરામ છે અને આમ 'અમૃત'થી વચિત રહે છે વરસાદના પાણી પછી અનુક્રમે ડરણી, કૂવા, તળાવ અને નળના પાણીનું મહરખ છે.

આ પછી અગ્નિ ઉપચારનું કામ કરે છે કુદરતી અગ્નિ કે ગરમી મેળવવાનું એક માત્ર સાધન સૂરજ દેવતા છે બીજો અગ્નિ કૃત્રિમ અને અનુક્રમે એાછો ઉપયોગી છે હાકડાં, હાલસા, ગેસ અને વીજળીની ગરમીની અસર અનુક્રમે ઊતરતી ઠંડાની છે.

સૌતિકવાદના પ્રવાહમાં પડેલા સજસજ બધા કુદરતી દાઝરો પોતાના ઉપચારમાં વીજળીને ઉપયોગ કરે છે કુદરતી ઉપચારમાં 'ધૂપસ્નાન' અને 'બાપ્સ્નાન'ના પ્રયોગો અત્યંત ઉપયોગી છે અનુભવથી જ એ ઉપચારો ખરેખર ઉપયોગી નીવડી શકે છે.

આ પછી હવાનું સ્થાન છે સ્વચ્છ હવામાં માસ લેવાથી આપણું આયુષ્ય વધે છે, પણ વિજ્ઞાનના આયુષ્યમાં સ્વચ્છ હવા મળવી મુરકેલ જ નહિ પણ અશક્ય ઘટ પડી છે સ્વચ્છ હવા લેવા માગતા હોય નેમણે ઉધાકાળે જાગવું જોઈએ અને ઉધાડા શરીરે કોઈ કોઈ જગ્યાએ ફરવું જોઈએ ઠંડી હવા કેટલી પ્રાણવર્ધક હોય છે, એ તો અનુભવીઓ જ જાણતા હોય છે હોડા ઘણુંખરુ ઠંડી હવાથી ડરીને રહેતા હોય છે આમાં મોટી ભૂલ થાય છે બીમાર હાલતમાં પણ ચોખ્ખી અને ઠંડી હવાને તરત લાભ થાય છે.

એ પછી આકાશને વારો આવે છે ઉપવાસથી આકાશી તત્ત્વ મળે છે ઉપવાસની આયુર્વેદમાં ઘણી પ્રશંસા

થયેલી છે ઉપવાસથી બધા રોગ મારા થાય છે.

ઉપવાસ કરવાથી જઠરાગ્નિમાં પડેલું ખાકીનું ભોજન પચે છે, ત્યારે જ ત્યાં બીજું અન્ન જવાનું સ્થાન બને છે અને એમ થવાથી જ ખાવામાં ખરી મજા પડે છે મન્યાવિનાના ભોજનથી જેમને જઠરાગ્નિ ભરેલો હોય છે, તેઓ રોજિંદા કાર્યક્રમ મુજબ ચાલસ સમયે ભૂખ હોય કે ન હોય તોયે ખાતા રહે, તો અસખ્ય રોગોને આમ તણુ આપશે, અને કુબો વઢેરી લેશે પેટમાં જગ્યા હોવી એ મુખ્ય મુદ્દો છે જેના પેટમાં જગ્યા જ નથી તે નવા ભોજનને કયા રાખશે? એટલે જ ઘણીવાર એમ લેવામાં આવે છે, કે ઠાંસીઠાંસીને ખાનારાઓનું પેટ ઉપર સુધી સારાઈ જતા ઊંઘડી થાય છે.

આવા માણસોનાં પેટ કૂતીને નમનાર જવા બને છે તેમને રોજના ભોજનમાં સ્વાદ નથી લાગતો તેથી જ તેઓ તેલમસાલાવાળા ભોજનની શોધમાં રહે છે પરિણામ ઊંધુ આવે છે તેમની સ્વાદિષ્ટ ભોજન રોજ બેસ્વાદ ઘટી જાય છે અને રોજ તેઓ જૃદ્ધિથી કે રસોઈયા સાથે ખાવાનું સ્વાદિષ્ટ ન હોવાના સંબંધમાં સંઘર્ષે છે.

આથી ઊલટપલ્લે જેઓ કુદરતી જીવન જિતાવે છે, તેમને કાચુ અનાજ, ફળ અને શાક જેટલાં સ્વાદિષ્ટ લાગે છે તેટલાં તેલ મસાલાવાળા ભોજન સ્વાદિષ્ટ લાગતા નથી બનેલી હાલત એકબીજાથી વિરુદ્ધ હોય છે.

કુદરતી રીતે નહિ રહેનારા અને ઠાંસીને જમનારા માણસોને ક્યારેક ઉપવાસ કરવો પડે છે, તો તેમની તબિયત ખગડી બન્યે છે ફળ ખાવાથી ઠાં તો ઝાડા થાય છે,

પેટમાં વાયુ થાય છે, કે કાં તો ઊલટી થાય છે અને પછી તેઓ એમ માનવા લાગે છે, કે 'અમે માંદા પડી ગયા, અમને કુદરતી ઉપચારથી ફાયદો થયો નહિ.'

પણ હકીકત એથી ઊંચી જ છે. આવા માણસો કૃળ ખાય છે, ત્યારે તેમના પેટમાં પડેલો મળ ખહાર નીકળવા ઊથલપાથલ કરે છે. એ મળ મોજથી પડેલો હતો, પણ કુદરતી ભોજન જ્યારે અંદર જઈને તેની ખબર લઈ નાખે છે, ત્યારે તે મળ ખહાર નીકળવા માગે છે. આથી માણસો એમ માનવા લાગે છે, કે અમે માંદા થઈ ગયા, પણ ખરું જોતાં એમ હોતું નથી. આવા સંજોગોમાં ગસરાયા વિના મદ્યમ રીતે કુદરતી ઉપચાર ચાલુ રાખવા બેઠએ.

ઉપર જે પાંચ કુદરતી દાકતરોનાં નામ

લેવાયાં, તે દાકતરો અનુક્રમે મહત્ત્વવાળાં અને અસરકારક તેમ જ ઉપયોગી પણ છે.

કુદરતી ચિકિત્સા શરીરને શુદ્ધ કરે છે. આ શરીરશુદ્ધિ કરવાની હોવાથી કુદરતી ચિકિત્સા કરવામાં વખત લાગે છે; પણ એ ચિકિત્સાથી મળનારા કાયમી લાભ, રોગને થોડા વખત માટે દબાવી દેવાથી મળનારા લાભ કરતાં અનેકઘણા કીમતી છે.

કુદરતી ઉપચાર કરાવનારાઓમાં કંઈક યોગ્યતા હોવી બેઠએ. જે રોગી યોગ્ય નથી હોતા તેમનામાં કુદરતી ઉપચારને સંપૂર્ણ આશ્રય મેળવવા જેટલી ધીરજ નથી હોતી. પરિણામે તેમને એવા ઉપચારથી કશો જ ફાયદો થતો નથી.

★

કોઈ પણ મહાપુરુષનું જીવનચરિત્ર તપાસવાથી સમજશે કે પ્રગતિ વાંછનારે જીવનના દરેક ક્ષેત્રમાં હંમેશા વ્યવસ્થિત રહેવું બેઠએ.

આપણું શું વ્યવસ્થિત છે?

રસોડું, ઊઠવાએસવાનો ખંડ, સ્નાનગૃહ, ચાકરી, કપડાંની ધેરી, ચોપાક, ઘર, નોકરીએ જતા હો તો ત્યાંનું તમારું ટબલ ને ત્યાંનું કાર્થ, વેપારધંધો કરતા હો તો તમારી દુકાન, દુકાન પર બેઠા હો ત્યારે ઘરાકો સાથેની વાતચીત, ખેડત હો તો જમીનનાં ઓળસો, ઘરમાં પડેલો ગાલ ને ઘર; અરે, તમે કંઈ પણ કરતા હો, તો આજીવિકાનું, રોટલા રળવાનું જેને સાધન માનો છો ને ગણો છો તેમાં નિષ્ણાત છો? ને તમે વ્યવસ્થિત છો?

આ સવાલનો જવાબ નકરમાં આપ્યા છતાં તમે સાચું જાણો છો એટલા ખરતો થોડો સંતોષ છે. પણ આ જીલ્પ નાનીસૂની છે? તમે જે કાર્ય કરો છો, તે બે વ્યવસ્થિત રીતે થાય તો અરધા ખર્ચે ચોણા સમયનો જથ્થાવ કરી સવાળણું કાર્ય તમે કરી શકો. એક જ કાર્ય વ્યવસ્થિત થાય તો એની પાછળ આવનારા ખીલ કેટલાની વ્યવસ્થા તે કરવું બધું?

×

ભોળું બાળક

લેખક :

શ્રી. રાજેશ

બાળના અવર્તરપદે જિજ્ઞાસા અને દિલ્લી રાજદાસજીના ઉચ્ચ સ્થાન ભોળવતા રાજેશ વસ્ત્રજ્ઞાનના અભ્યાસી તો છે જ, પરંતુ અત્યા સાર્વજનિકર પક્ષ છે શુંજાત કરતા થે સ્પર્શવાસ્પર્શમા વિરોધ ખૂબી ગયેલા કલિષ્ટ બારતની આ કથા એમણે તામિલ ભાષામાં લખેલી છે. સાવ દુઃખી છતા મર્મસુગ્રા કથા આપણા હૃદયને એ સ્પર્શો નહો

‘બા, પેલા સફેદ ગાયની પાસે હું જાઉં, તો મને એ મારવા દોડે છે, પણ પેલા કુરખા પાસે તો એ ચૂપચાપ ખડી રહે છે, કેમ એમ હશે બા ?’

‘ગાય એને ઓળખે છેને એટલે ચૂપ રહે છે, તારી સાથે હજી હળમળી નર્થને એટલે તને મારવા આવે છે.’

‘બા, હું પણ એ ગાયને મારી ન ખનાવી શકું ?’

‘ના ના, પણ તારે શા માટે એમ કરવું જોઈએ ? તું શું દોર ચારવા જવાનો છે ? તું તારી મેતે અહીં રમ, ત્યાં તો પેલા દોડ જોવાળ છે એવું આ જ કામ છે હા, જોને એટલે તું આ ગળી બાળી ખાઈ લે હ...’

સુખ્યા ચાર વરસનો હતો. માતૃપિતાને અત્યંત લાડકો હતો. ઉંમરના પ્રમાણમાં એ મોટીમોટી વાતો કરતો હતો એને બે મોટી બહેનો હતી

‘હે બા, તું આ ગળી બાળી કેવી રીતે ખનાવે છે ?’

‘હાળ, ખાંડ ને લીલા નારિયેલ પડે જો...ખાઈ જો, ને મને કહે જોઈએ કે વેડમી ખની તો છે સરસ ને ?’

‘બા, જોવાળ કોણ હોય ? કુરખા આપણે ઘરમાં નથી આવવા

એના વિના બીજા બધા તો આવે છે ?’

‘કારણ કે એ અહૂત છે +’

‘અહૂત કોણ હોય છે ?’

‘એ તો હું તને ખતાવું તો થે હું નહિ સમજી શકે આવા સવાણી પૂછવા બંધ કર ને ગળી બાળી ખાઈ લે સાલ જોઈ...’

‘ના ના, હું નહિ ખાઉં. કુરખાને ઘરમાં કેમ આવવા દેતા નથી ?’

‘ઘોડ બધી વાહિયાત વાતો હું જો એ કેવો ગદો રહે છે ! કહી નાહતો પણ નથી. એ અહૂત છે, દોડ છે અને જો એ ઘરની અંદર આવે તો આપણે બધા બ્રહ્મ ખની જઈએ.’

‘બહેનો અર્થ શો બા ? શું એ પણ છાણ જેવો છે ?’

‘છાણનો અર્થ બ્રહ્મ ન માય, પણ તું જોને, એ કેટલો ગદો રહે છે ! કહી નાહતો પણ નથી એ દોડ છે’

‘તો શું કુરખાને હું ઘરમાં જોલાવી લાવી નપડાવું ?’

‘શી મૂર્ખાઈ કરે છે ! સાગી ના ! સાગી ના, અને હવે જો એની સાથે રમતોકરતો નહિ’

‘હા હા મહું તો એની જ સાથે રમીશ,

સમા ગાયો ચરાવવાનું કામ, જોવાળ તોડે કરે છે.

એના વિના બીજા કોઈ સાથે થે નહિ. એને પણ એક ગળી બાબી આપને બા!

‘નહિ, કદી થે નહિ બને એવું. એ દેડ છે અને બે એને હું આપું, તો બધી બાબી અબૂદી થઈ જાય. જા બે, બહાર તને તારા કાકા બોલાવે છે. બે તો એ શું કહે છે?’

‘મને પહેલાં બીજી બાબી આપ. હું એને પણ આપીશ. એને પણ ગળી બાબી આપવા દો.’

‘ચાલ્યો જ ચાલ્યો... અરે હાં... આ ગળી બાબી અહીં જ આઈ છે પછી જજે. એની પાસે ન જતો, એ દેડ છે.’

‘તો એવી બાબી મારે નહિ બેઠએ.’
કહીને સુખ્યા ઘરના પાછલા આંગણમાં દોડી ગયો.

‘કુરુપ્પા શું તું દેડ છે?’

‘હા.’

‘શું હું દેડ છું?’

‘વાહ વાહ, તું બ્રાહ્મણ છે, દેડ તો છું.’

‘શું તારે બા છે?’

‘હા છે ને!’

‘શું એ મારી બાના જેવી જ છે?’

‘હા’

‘શું એ તારે માટે ગળી બાબી અનાવે છે?’

‘ગળી બાબી? નારે સારું, અમારા ઘરમાં ગળી બાબી ક્યાંથી?’

‘આજે દિવાળી છે. અમે બધાએ શરીરે તેલ માલિશ કર્યું અને ગરમ ખાણીથી નાના કરી. તેં પણ શું એમ જ કર્યું ને?’

‘અમારો કૂવો સુકાઈ ગયો છે, બાબુની પાસે તેલ ખરીદવાના પૈસા ક્યાં છે?’

‘આવ, મારે ઘેર નાઈ લે...’

‘રામરામ! અરે તારા ઘરમાં મને પેસવા પણ દેશે?’

‘મારી સાથે ચાલ. અને બે તું નાહી-ધોઈને સાફ થઈ જાય, તો પછી તને અંદર આવવા દેશે.’

‘ના, એ લોકો નહિ આવવા દે. સૌ મને ધક્કા મારીમારીને બહાર ભગાવી દેશે.’

‘ના ના, મારી બા તો સારી છે. એ તને કદી થે નહિ મારે.’

બન્ને આ પ્રમાણે વાતો કરી રહ્યા હતા ત્યાં સુખ્યાના પિતા કૃષ્ણાચર આવ્યા.

‘અહીં આવ સુખ્યા. તારે માટે ફટાકડાની પેટી લાવ્યો છું.’

સુખ્યા કદીને બાબુની આંધ પર ચઢી ગયો.

કૃષ્ણાચરે એક ચૂમી ભરીને ફટાકડાની પેટી આપી. ‘આ ફટાકડા ફાડતી તને આવડે છે?’

‘હા, હા કેમ નહિ?’ બોલીને સુખ્યાએ પેટી લીધી. એ ફટાકડામાંના અડધા અડધા બે ભાગ કરી એ બોલ્યો: ‘અડધા કુરુપ્પાને દો.’

‘કેમ દેડના છોકરાને તે વળી ફટાકડા શાને બેઠએ? એને અડકતો નહિ! ચાલો આપણે ઘરમાં જઈએ.’ એમ કહી કૃષ્ણાચરે દેડની સામે ડારતી કરડી નજર કરી કહ્યું:

‘કેમ રે દેડ, તારો આ મિબજ! અમારાં છોકરાં પાસે આવવું નહિ. ભાગી જા અહીંથી...’

કુરુપા દોડી ગયો અને થોડે દૂર જઈ ઊભો. એની આંખો ફટાકડાની પેટી પર ચમકી રહી હતી. સુખ્યાની બા અંદર આવી. કુલ્યાયરે એને કહ્યું: 'સાવિત્રી, જરા તારા દીકરાને તો બે. કહે છે કે અડધા ફટાકડા પેલા જોવાળને આપો!' અને આમ કહી એમણે સુખ્યાને ઊંચો કરી ફરીથી ચૂમી ભરી.

'કેમ કેવાં ઉત્તમ લક્ષણ છે! અત્યારથી જ મરોપકારી બનવાનો.' કહેતાં માની છાતી ગર્વથી ફૂધી રહી. અને માએ બાળકને ગોઠમં લઈ ખોડી દીધી.

સુખ્યાની સમજમાં કંઈ આવ્યું નહિ. કુરુપા એની ગાય લઈને ખેતર તરફ ચાલ્યો ગયો.

ત્યારે સુખ્યાની બહેન પાર્વતી સારતી કવિત્રું ગીત ગાતી આવી-

'સ્વતંત્ર બનશે, અછૂત

પરિયા, યિયા, પુલાયા* સર્વે બનશે સ્વતંત્ર.

હા, પુલાયા એ બનશે સ્વતંત્ર.

સ્વતંત્રતા મળો સર્વને-જનજનને મળો.'

'બા બેપુ' આજનું પેપર? આજે જ ખબર આવ્યા છે કે બધાંય મદિરા કેડે લોઠો માટે ખુલ્લાં મૂકવામાં આવનાર છે' પાર્વતીએ કહ્યું.

સાવિત્રી બોલી:

'શી ખબર? આ દુનિયાને તે થું થઈ ગયું છે!'

કુલ્યાયર બોલ્યા.

'હજી માનતી નથી? ઊલટો જમાનો આવી ગયો છે. આને જ કહે છે ઢરા નીશી!'

* દક્ષિણ ભારતની કવિત ભતિઓ.

★

જો કુટુંબજીવન સફળતાથી ચલાવવું હોય તો કુટુંબના સભ્યોનો ધર્મ છે, કે એણે કુટુંબના કેઈ સભ્યને અન્યાય તો નથી થતો, એ સતત્વિવસ નેત્રું અને કથાયે અન્યાય દેખાય તો તે વતકાળ દૂર કરવા પ્રયત્નો કરવા.

કુટુંબજીવનના અન્યાયો રાજકીય અન્યાયો જેવા-પુરતજ આપે દેખાઈ આવે એવા નથી હોતા કૌટુંબિક અન્યાયો તો ઘણીવાર અતિરાય સૂત્રમ હોય છે

હા. ત કુટુંબનાં બાળકો ધણી વખત અન્યાય પામતાં હોય છે, એમને ભેઈંતી સ્વતંત્રતા નથી મળતી મોનરોબની વસ્તુઓ એમને મળી નથી છે, પરંતુ ધણીવાર ઘરેણાની ચીજ મળવામાં સુરકેલી થાય છે, કુટુંબમાં કેઈ કાકાકાજી, ભાઈભાણી કે બાબાપુમાથી કેઈ હમેશા એને દબાવતું હોય છે કે ગભ ઠપરાંત કામ કરાવતું હોય છે. આ બધું દૂર કરવું જોઈએ.

મોટા કુટુંબમાં નાની વહુઓ ઉપર ધોર અન્યાય વર્તે છે હોય છે અને ભાઈઓની સરખામણીમાં નાની બહેનો હંમેશા ઓછું મેળવી શકે છે. આ બધા કૌટુંબિક અન્યાયો ધીમેધીમે સામાજિક અન્યાયો બને છે અને સમાજને સંગઠિત અને બળવાન બનાવવાને બદલે એને મરી ખાય છે.

અંયુક્ત કુટુંબને પાયો પ્રેમ, લગ્ન અને ન્યાય છે. ન્યાય એ બળવવાનું રાજ્ય ન હોય, ત્યાં સયુક્ત કુટુંબ વિખેરી નાખવામાં જ સમાજજીવનની સજામતી છે

x

દબળા, ધારાળા, ચોધરા, પાટણવાડિયા, ભીલ. કોળી ને એવીએવી અત્યાર સુધી ઉપેક્ષિત રહેલી ભતિઓના રીતરિવાજો, એમનાં લગ્ન ને ધાર્મિક પર્વોના ઉત્સવો, એમનાં ગીતો, તથા એમની સંસ્કૃતિ વિશે હમણાંહમણાંતું આપણું ઠીક ધ્યાન ગયું છે. પણ એ તો પાશોરામાં પહેલી પૂણીની માફક હજી શરૂઆત જ ગણાયે. આલિશાન મહોલાઓમાં વસનાર લક્ષ્મીનંદનો અને નીચી મૂંઝીએ આંજલિકા રળી ખાતો મધ્યમ વર્ગ પછાત ગણાતી આ કોમો પ્રત્યે હવે બેદરકાર રહી શકે એમ નથી. આજ સુધી ઉપેક્ષિત વારલી પ્રબળ સમગ્ર જીવનમાં લેખક આપણને ડોકિયું કરાવે છે. વારલી પ્રબળો સંસાર, એમનો જીવનવ્યવહાર, આપણી આંતરિક એકતાનો પરિચય આપે છે.

ને મળી રહેતાં મારી જરૂરિયાતનાં સાધનોમાં મારો પોતાનો કેટલો હિસ્સો છે તેનો જ્યારે વિચાર કરું છું, ત્યારે ખરેખર હું કંપી જીકું છું. હું જોઉં છું કે મારાં મોજશોખ ખીજ પર નિર્ભર છે. હું જોઉં છું કે જે લોકો મને આ વસ્તુઓ આપે છે, તેને એના ખડલામાં હું કશું જ આપી શકતો નથી. અરે, અત્યાર સુધી તો મારા સુખવૈભવમાં કોણ કોણ સાથ પુરાવે છે, તે જાણવા સરખી યે મેં દરકાર લીધી નથી. છેક ગઈ કાલ સુધી આપણી સમક્ષ ધનિકો ને રાજાઓ જ તરવર્યા કરતા હતા. આજે આપણી દૃષ્ટિ ખૂલી છે. સમાજમાં માત્ર લક્ષ્મીવંતો ને ઈશ્વરનો પરવાનો લઈ આવેલાં રાજકુમાર-કુમારીઓ જ નથી વસતાં પણ નિર્ધન, ભૂખે મરતા, પૃથ્વીતળની પથારીએ ખારે માસ ખુદા આકાશને આશરે સૂઈ રહેતા, સમાજથી દબાયેલાકેળકાયેલા ને ભારે અન્યાય પામેલા ગરીબ લોકો પણ વસે છે એનું આપણને જ્ઞાન થયું છે; સાચી રીતે આપણે જુનિયાને પિછાનતા થયા છીએ.

આવી જ એક મૂગી, સહિષ્ણુ, ગરીબ, લાચાર, ઉપેક્ષિત ને ભીર પણ સહકર્મી,

સત્યપ્રેમી, સ્વપ્ને પણ કોઈનું ઉઠાવી જવાની ઈચ્છા નહિ ધરાવતી ને તાડી પર મુસ્તાક રહેતી કોમ તે વારલીની.

જુજરાતે દબળા, ધારાળા, ચોધરા, પાટણવાડિયા, ભીલ ને કોળી એવા છે; પણ વારલી નામે જોળખાતી પ્રબળ નામ તો કદાચ આપણે છાપાંઓ દ્વારા જ સાંભળ્યું હશે!

સામેથી પેલા આવનારને ખરાખર જોળખી લો.

જુઓ, શરીરે સાવ અરાક્ત, ખડુ જ જોછાં વસ્ત્રોમાં શરીર ઢાંકતો, દાઢી ને મૂછના વાળ વધાર્યે જતો, મોંઘે ઘાટી ને ચોટલી રખાવેલ ને આગળથી ચહેરો કઢાવેલો ને તાપ-તડકાને ક્ષીધે સાવ કાળો એવો આદમી આવે છે. એ છે વારલીઓનો પ્રતિનિધિ.

એમની વરતી મુખ્યત્વે જોડર રાજ્ય, દમણ, ધરમપુર, વાંસદા ને થાણા જિલ્લાના ઈશાન ભાગમાં, નાસિક જિલ્લાના પશ્ચિમ ભાગમાં અને સાતપૂડાની નજીકના ખાનદેશ વિસ્તારમાં જેવામાં આવે છે. ૧૯૩૨ની વસતીગણતરી પ્રમાણે એમની વસ્તી

એ અડી લાખની ગણવામાં આવી હતી.

આ વારલી સ્ત્રી તો જુઓ ! શરીર પણ કેટલાં જોઈ કપડાં છે ! ને કેટકેટલા મહિનાથી એણે માથે તેલ નાંખ્યું નથી ! વાળ કેવા ચિવ્વડ ને ભૂખરા લાગે છે ! દિવાળી, દોળી કે વરમાં લગ્નપ્રસંગ જેવું હોય ત્યારે જ માથામાં તેણે નાખવાની એ હરકાર લે અને ત્યારે જ વાળ સારી રીતે ઢોળે છે ! ઉત્તર વિભાગની આ વારલી સ્ત્રી ઢોળી જોઈએ, કારણ કે એણે પગે ને હાથે ખાતુની ખંજડીઓ પહેરી છે. કાનમાં પેલાં જસતનાં એરિંગો ભેંચ્યાં ! એની સાથે આવનાર પેટી બાઈ બીજા કોઈ વિભાગની હશે. હાથની એની કાચની ખંજડીઓ, માથાની સોંધીની અધવચ્છેની ચાંદીની પેલી સેર ને ઠાકનાં કિડિયાં કે હપ્પુ યા રૂપિયાનો હાર પહેરનાર એ તો મોટા પૈસાદાર કુટુંબની સ્ત્રી છે !

એમના બાળબાળોનું તો પૂછવું જ શું ! માખાપ કરીયે હરકાર લેતાં નથી. આપણા મિલમજૂરનાં છોકરાં કરતાં વે એના ખૂસ હાલ હોય છે.

વારલીઓ મુખ્યત્વે એતી કરતા હોવાને લીધે, ખેતરમાં ખૂંપડાં બાંધીને રહેવું એમને પસંદ પડે છે, ને આવાંઆવાં એમનાં ગામડાંમાં વે ૪૦થી વધારે ખૂંપડીઓ તો ભેવા. મળે જ નહિ ! અને ખખર છે, વારલીની એક ખૂંપડીની કિંમત કેટલી થાય છે ? પંદર રૂપિયા માત્ર ! ખૂંપડી એટલે સાકડાના ડોયા, વાંસની ચીપો, ખરૂં, ઘાસ ને પાંદડાંના શુભ્રમેળો. ખૂંપડીનો ફરવાને વણખરું પૂર્વમાં હોય છે. બારીઓ તો હોય જ ક્યાંથી, એટલે હવાઉજસને નામે રામરામ. એટલું જ નહિ, ખૂંપડીના આંગણોના સાગ પણ હોય છે એટલો જ અંદો. ને ખાસ કરીને ચોમાસાના દિવસોમાં

એ લોકો પોતાનાં ઢોરઢાંકરને તાડછાથી ઢાંકેલ છાપરાના છત નીચે, ખૂંપડીના આંગળોનાં સાગમાં જ પાથે છે. મહત્તે સહેલે નીરખવી હોય તો વારલીવાસમાં જવું.

જે જમીન ઉપર તેઓ રહે છે, જે જમીન તેઓ ખેડે છે, તેની જ ને મુખ્ય પેદાશ હોય તે એમનો ખોરાક છે. હલકી જતના બડા ચોખ્ખાની મીઠું નાંખેલી રાખ કે એના રાટલા એમના રોગિંદા સાણુને શોભાવનારી ચીજ છે. ગાય, બળકડ ને મેંસતું માંસ એ સર્વને વન્ય છે, છતાં જંગલમાં રહેતા હોવાને કારણે મરધાં, ઘેટાં, બકરા, મૃગ, હરણ, હુકર, કપૂતર અને મોર એમનો ખોરાક બને છે, ચોમાસાના દિવસોમાં મચ્છી પણ એમનું પ્રિય ભોજન બની જાય છે. એમનાં ખેતરોમાં ચોખા ઉપરાંત નાચળી, કાદરા, વરી, અડદ, તુવેરની દાળ વગેરે થાય છે ખરા, પણ ચોખાનું આવતાં સુધીમા તો આગલી સાલના ઉત્પન્નમાંથી કચું ચે રહેલું હોતું નથી. પરિણામે વારલીકુટુંબોને જંગલી વૃક્ષોનાં કંદમૂળ ને પાંદડા તથા વાંસના અંકુરો પર જ જીવવાનો વારો આવી જાય છે. અને તે પણ ન મળતાં સાચેસાચ કેટલાંયે દિવસો સુધી ઢાંતે અરાડવાને કચું ચે મળતું નથી અને આમ ને આમ આ પ્રજાને દિવસો વિતાવવા પડે છે !

આપણા હિંદુઓની માફક ચોમાસામાં વારલીઓ પણ ઘણીખરી ચીજો ખાતા નથી. વારલી પ્રજાના ત્રણે વિભાગો અંદરજાંદર લગ્નચિથિ બેડાતા નથી. જુદાજુદા પ્રદેશમાં એમની વરતી વહેંચાયેલી હોવાને લીધે, તેઓ દરદર જવાનું પસંદ કરતા નથી. કેટલાકને વારલી કહેવડાવણું પસંદ ન હોવાથી તેઓ પોતાની જાતને મલ્હાર, કે કણ્ણી તરીકે ઓળખાવે છે. એમને ત્યાં

કુટુંબમાં કે. કુળમાં લક્ષ થઈ શકતાં નથી. આજે વારલીઓનાં એવાં કુળ લગલગ ખસી જઈ રહ્યાં થવા બંધ છે. એ લોકોની ઘણી અટકોની રચના સમજવી રસિક થઈ પડશે. પ્રાણી, પક્ષી, અધિકાર, ધંધો, રહેઠાણ વગેરે ઉપરથી અટકો રચાય છે. પ્રાણી (દા. ત. કોલ્હે-શિયાળ); વૃક્ષ (દા. ત. આંખટ-આંખો); પક્ષી (દા. ત. મુહાં-મોર); ફળો (દોડકાં); હોદ્દો (દા. ત. નાયક, પાટીલ વગેરે); ધંધો (સુધાર, ગવલી-ગોવાળ); સ્થળ (પાચળકર, ડોંગરકર) વગેરે અનેક ઓળખે પર એમની અટકો રચાઈ હોય છે.

એ ઉપરાંત પણ કેટલાંયે વંશો, જાતો કે ગોત્રોનાં મૂળ છે પણ તે શોધી શકાતાં નથી. વારલી પોતાની મેળે ઓળખાતો નથી તેટલો એના ગોત્ર કે વંશ કે જાતથી ઓળખાય છે. મહારાષ્ટ્રના વંશ કે ગોત્રનાં નામોની એમના ઉપર ઘણી જ અસર છે.

ઉત્તર ડોંગણ અને દક્ષિણ ગુજરાતના ડુંગરાળ પ્રદેશોમાં, થાણા જિલ્લાની ઉત્તર દરિયાઈ પટ્ટીમાં, તથા અરબી સમુદ્રને દરિયાકિનારો અને સહ્યાદ્રિ પર્વતની હારમાળા વચ્ચેનાં જંગલો તથા સપાટ જમીનો પર કુલે વારલી પ્રજા પથરાયેલી છે.

સાધારણ રીતે દરેક વારલીકુટુંબ એટલે પિતામાતા ને પુત્રો. વૃદ્ધાવસ્થામાં માતાપિતા પોતાના પુત્રને ત્યાં રહે છે. અને જો છોકરા બેચાર હોય, તો દરેક છોકરો માખાપ પોતાને ત્યાં ન રહે એમ ઇચ્છે છે! છોકરો ન હોય તો ખાપ ને મા પોતાની પુત્રીના ઘરને આશ્રય લે છે. કાંક કાંક વખત એક જ નાની ઝૂંપડીમાં માતૃપિતાની સાથેસાથ પોતાના ત્રણચાર છોકરાઓનો પત્નીઓ સાથે, સમાવેશ થતો હોય છે. કુટુંબમાં પુત્રનો દરજ્જો

ઊંચો હોય છે. છોકરાઓ હોય તો કુટુંબની કમાણીમાં આવકનો ધ વધારો થાય ને ?

કુટુંબમાં લાજમલાઓનો રિવાજ નથી. યુવાન પતિપત્ની સામસામે એક બીજાને ખુશીથી ખોલાવી શકે છે! ઘણુંખરું પુરુષોના જમી લીધા પછી જ સ્ત્રીઓ લાભુ બેસે છે. વારસદાર ન હોય, તો દત્તકપુત્રની પ્રથા છે ખરી. એ વિધિ પછી પુત્ર પોતાના મૂળ ખાપને બદલે દત્તક પિતાનું જ નામ પાછળ લગાડી શકે છે. દત્તક લેવાની વિધિ વખતે સારું યે ગામ ઉત્સવ ઊજવવા આવે છે ને તારીની મિજલસ ઉડાવે છે.

મહારાષ્ટ્રી કે ગુજરાતી સર્વળું હિંદુઓ જેવા જ સર્ગાસંબંધીઓને સંબોધવાના એમના શબ્દસંકેતો છે. મામાભાણુજનો સંબંધ સારો હોય છે. મોસાળમાં ભાણુજને ઘણું માન મળે છે.

એક જ ગામડામાં રહેતા જુદાજુદા વંશના વારલીઓ પણ પાડોશીધર્મ સાચવીને રહે છે. ચાર કે પાંચ નાનાં ગામડાંઓના બનેલા એક ગામનું તંત્ર ચાર કે પાંચ મુખ્ય માણસોની બનેલું એક પંચ ચલાવે છે. ગામડામાં બે પક્ષો વચ્ચે થતી તકરારોનો નિકાલ એ લોકો લાવે છે. ઘણુંખરું તો સમાધાન જ કરાવી દેવામાં આવે છે. ખાસ અગત્યનો કિસ્સો હોય, તો ગામના બધા યે લોકોની હાજરીમાં એનો ન્યાય તોળાય છે. દોષિત પક્ષને દંડ શું થાય છે તે બહુ ઓછું છે? દંડમાં ઘણી વખતે ભેગા મળેલા બધાને તાડી પિવડાવી દેવાની હોય છે! કાયદો તો છે જ નહિ. મારે તેની તલવાર; પણ પંચનો ચુકાદો જો કાંઈ વારલી ન

સ્વીકારે, તો એના સામાજિક બહિષ્કાર એની મોટામાં મોટી શિક્ષા છે. ન્યાય આપવા માટેની બીજી સંસ્થા તે પટેલ કે જનેલાની આ દોહો વંશપરંપરાગત ચાલ્યો આવે છે. દત્તકપુત્ર પણ દત્તકપિતાનો આ દોહો સંભાળી શકે છે. આ પટેલ ન્યાય આપવા ઉપરાંત ધાર્મિક વિધિ પણ સંભાળે છે.

વારલીઓની માન્યતા પ્રમાણે જો કોઈએ કશુંયે 'પાપ' આચર્યું હોય તો એ 'બ્રહ્મ' યજ્ઞ ગયેલો ગણાય. એને ન્યાત બુદ્ધાર પણ મૂકી શકાય. જરે, જેણે જઈ આવેલ જુનેશરે બીજાના હાથનું ખાધેલું હોવાથી એ પણ 'બ્રહ્મ' યજ્ઞ કહેવાય; પણ ધાર્મિક વિધિ બાદ એ પુનઃ પવિત્ર યજ્ઞ શકે છે અને ફરીવાર અસહની રીતે હળીમળી શકે છે. જુનેશરની ખૂંપડી નજીક ગામના લોકસમૂહની સાક્ષીએ મોટી આસ્થાથી એ વિધિ માય છે.

આ વારલીઓમાં ખંચ અને જનેલા બંનેની અત્યંત હુમજીની ઘટવા માંડી છે. એનું સ્થાન ગામના સરકારી પટેલે જાણે ખૂટવી લીધું છે. પટેલની પાછળ સરકારનું પીઠબળ હોવાને કારણે તથા એમની બહુમાં આવી ગયું છે કે બીજા બધા બેચવણના હિંદુઓ પણ આ પટેલ ને આ કોર્ટ માન્ય કરે છે એટલે આજકાલ હવે એ લોકો પણ સરકારી પટેલને વધુ માન આપી રહ્યા છે.

કોઈ કુટુંબનો સામાજિક બહિષ્કાર કરવામાં આવ્યો હોય અને કુટુંબને પોતાનું પગલું સાચું લાગે, તો તે ખ્રિસ્તી મિશનરીઓને આશરે જાય છે. ચાલુ નિસ્લામા આવી ત્રણ સંસ્થાઓ કાર્ય કરે છે. એમના તરફથી અપાતા માર્યાણ વર્તાવથી વારલીઓ આકર્ષાય

એ સ્વાભાવિક છે નવાઈની વાત તો એ છે, કે આમ ધર્મોત્તર કયાં છતાંયે ઘણાં કુટુંબો મિશનરીઓના હાથનો જોરાક પણ લેતાં હોતાં નથી.

દ્રાવિડોની માફક વારલીઓ પણ પ્રકૃતિપૂજામાં માને છે. સૂર્ય અને ચંદ્ર એટલે મરમેધગની જી આજો, અગ્નિ રામ ને લક્ષ્મણની ભેડ. કેવી સરસ ઉપમા છે! સર્વદાતા પાવસ (વરસાદ) છે. વાદળ, વાયુ, વીજળી, સમુદ્ર, આદી વગેરે એમને મન જીવંત ને જાગ્રત દેવો છે. ધરત્રી (પૃથ્વી), ગરુડ (માય) અને કનસારી (અનાજ) આ છે એમની દેવીઓ એ લોકો વાદ્યા, વાદયા કે વાલોખા ને નામે વાધને પણ ઈશ્વર ગણે છે. આ પ્રથા હિંદુઓના તહેવાર 'વાલખારસ'ની આપણને યાદ આપે છે શું એમના સંસ્કારરૂપે આપણે એ પ્રથા અપનાવી છે? કોણ જાણે! વારલીઓમાં વૃક્ષપૂજા પ્રચલિત છે અને નારસુદેવ, હિરવા, અને હિમાઈ છે એમના ભોતદેવો.

વારલીઓ દેવોથી બીજે છે તેમ ભૂતપ્રેત ને પિશાચોથી પણ ડરે છે. ખીપળામાં વાચ કરતો ખરમ્લા એમની જીવાન જ્ઞાને કનડે છે, તો જંગલના પાપાણમાં રહેતી 'સનવરી' અનાજની લશક છે. અને એ જીવાન પુરુષને કનડે છે. ગીર્હા, ચંદા, હેહલી, જૂતાલી વગેરે બીજાં ભૂતકાકેઓનો લય પણ આ પ્રજાને જોડેતેવો નથી.

જનુમંતર ને ઈલમની કુનિયાનું એમના જીવનમાં વિશિષ્ટ અને અનોખું સ્થાન છે. પણ આ સૌનો કદો ફરમન તે સતત. બધાંયે ભૂતપ્રેત ને ડાકણોથી એ પરિચિત છે. એમણે સલાવેલી વિધાનું પાણી સમત સઢેજમાં ઉતારી શકે છે. ભૂતવિધાનો

એ પ્રવીણ, સમાજદૂષણને નિવારી જનતાના આશીર્વાદ મેળવે છે.

તાવના દર્દ વખતે એ દાણા બેઈ આપે છે. ભગત એના હાથ નીચે બીજા ભૂતવિદ્યાના નિશાળિયાઓને થોડા સમયમાં કે લાંબાગાળામાં શિક્ષણની તાલીમ આપે છે. ધર્મની રીતિનીતિ પણ એ નક્કી કરે છે. ચોખાના દાણામાં એ આદમીનો ભૂતકાળ ને ભવિષ્ય વાંચી શકે છે. આમ પ્રજા ઉપર ભગતની ઘણી મોટી લાગવગ છે. થોડો એનાથી બીએ છે.

વારલીઓના પવિત્રમાં પવિત્ર દિવસો બેઈએ તો બે: દિવાળી અને શીખા (હોળી). બહુ જ આનંદપૂર્ણ વાતાવરણમાં દિવાળીના પર્વની ઊજવણી થાય છે ને નાચગાન તથા પીણાંમાં હોળી ઉજવાય છે. હિંદુઓની માફક હોળી ચેતાવવાનો રિવાજ છે. વાઘખારસ અને ગણેશચતુર્થીને એમના ધર્મમાં શુભ પર્વોત્ત્થાન મળ્યું છે.

વારલીધર્મનું ઘડતર જ થયું છે સીતિના પાયા પર. એમના ધર્મની બીજી આસિયત તે ભૂતડાકણના અસ્તિત્વમાં એમની અવિચળ શ્રદ્ધા.

સમસ્ત વારલી પ્રજાનું જીવન સમજવા માટે એમની લગ્નપ્રથામાં ડોકિયું કરવું જરૂરી છે. તેઓ એક જ ગામમાં કે, સગાંસંબંધીઓ સાથે લગ્નચરિત્રી બેઠાતા નથી. ઉચ્ચ વર્ણના હિંદુઓ પેટે એમનામાં જે પ્રથમ થોડાં વર્ષો અગાઉથી જ વેવિશાળ 'ખેલ' નક્કી થાય છે. આપણામાં થતા ચાંદલાની માફક બીજા 'ખેલ' વખતે એ સંબંધ ગાઢો બને છે. અપાયેલું આ વચન અકૂર હોય છે. લગ્ન વખતે ગામડાનાં સર્વે જનને આમંત્રવામાં આવે છે. લગ્નગીતો ગાવાનું તથા લગ્ન-વિધિને લગતાં ગીતો લલકારવાનું કાર્ય

‘ધવલેરી’-એક વિશિષ્ટ સ્ત્રી-ગૌરાણી કરે છે. વર તેમ જ કન્યાને ઘેર દેવદેવીઓની યોગ્ય સ્થાપના કરવામાં આવે છે. વર-ઘોડાની શરૂઆત પહેલાં ભેટસોગાદં તરીકે સગાંસંબંધીઓને વરરાજા તરફથી નવાં કપડાં અપાય છે. વરઘોડાનો સમય સાંજનો પસંદ કરવામાં આવે છે. તે રાતે બે એ બેઠે તો કન્યાપક્ષ તરફથી એનો રૂપિયા એકનો દંડ થાય. ‘છેક સૂર્યોદય થાય ત્યારે જ કન્યાના માંડવાની અંદર વરઘોડો દાખલ થઈ શકે છે. રાતભર વરઘોડો કન્યાના ઘરની બહાર થોભ્યો હોય છે. હસ્ત-મેળાપ સૂર્યોદય પછી જ થાય છે. રાતભર દારૂની મનભર મહેફિલ ઊડી હોય છે. આથી ઝીણીઝીણી બાબતોમાં પણ બન્ને પક્ષો લજ્જાચગડ્યા હોય છે. લગ્નસમય પળાવો જ બેઈએ એવું કાંઈ નથી. લગ્નમાં નથી આડબીકી ભેખીની કે જોરની. મંગળાષ્ટકની પ્રથા પણ નથી. વારલીઓની ધર્મશુરુ સ્ત્રી-ધવલેરી હોય છે. તે સાંજે બન્ને પક્ષ સાથે બેસીને, ફરજિયાત વરપક્ષ તરફથી જ અપાયેલા ‘પીણા’ની મોજ માણી લે છે. સારા ચેપ્રસંગમાં માત્ર પોતાનાં સગાંવહુ લાંબો એને જ માંડવા સિવાય કન્યાપક્ષને રાતી પાઈનોથે ખરચો વેઠવો પડતો હોતો નથી. વરસાદની ઋતુ વિના ગમે ત્યારે લગ્ન થઈ શકે છે. લગ્ન દરમિયાન ‘તાડી’નું એક-ચક્રી રાજ્ય પ્રવર્તી રહ્યું હોય છે. લગ્નમાં મિષ્ટાન્ન નહિ, તાડી બેઈએ.

પુરુષ, પેસાની સવડ હોય તો એકથી વધારે પત્ની કરી શકે છે; પરંતુ બહુ-પતિત્વની પ્રથા જનતામાં પિછારને પાત્ર ગણાય છે! લગ્ન વિના પણ ‘ઘરેર’ની એક પ્રથા છે. આમાં વર વર્ષો સુધી ભાવિ સાસરે રહે છે. અને અમુક વખત રક્ષા પછી, લગ્ન વિના કન્યા મેળવવાને એ

હકદાર ખંની જાય છે। સસરાને એક જ ઠોક ઠોક વાર એમના પ્રત્યે તેઓ કૂરતાથી ઠોકરી ઠામ, તો હમેશ માટે એ ધરજમાઈ તરીકે રહે છે ઠાઈ પશુ' પણ છૂટાછેડા આપી શકે છે. ધણુજન' ખીજ પક્ષની ચાલચલંગત પર શકા આવવાથી આમ બને છે. વારસીઓમાં એ યોડાજણાયે જુના થતા હોય, તો તે પત્નીની ખરાબ ચાલની શંકાને કાપે જ ઊભા મથા હોય છે છૂટા-છેડા વખતે એક નાની સોડી સાંગી પતિપત્ની બંનેને જણાવવામાં આવે છે, કે 'આ સોગી જેમુ તૂટે છે, તેમ તમારા સંબંધોયે તૂટ્યા છે.' પત્નીને પરજુનાર ખીજ ઈશ્વર પાસેથી પ્રથમ લગ્નવખતે થયેલો ખર્ચ જૂનો પતિ માગી લે છે, અને આમ ખીજ બધી બજાર ચીજોની માફક પત્ની પણ એક એવી જ ચીજ માફક વેચાય છે। વિધવા-લગ્નમાં આશ્ચર્ય પમાડનારી વાત તો એ છે, કે પતિના મરણ પછી દિવસને પત્ની હોય, છતાંયે વિધવા નાનાભાઈને જ પરણે છે।

યુવતીના રજસ્વલા બનવાના સમયને એમનામાં 'પદરથેણી' કહેવાય છે ત્યારે પછી ઠોકરી ચોતાની સાડીને એક છોટા છાતી પર ને ડાબા ખસા પર નાખે છે.

સંતાનજન્મ ઉત્સવ તરીકે મનાય છે. વિધિ પ્રમાણે બધું કાર્ય થાય છે. ભવિષ્યમાં ચેટના રોગો ન થાય માટે નાનપણમાં જ બાળકને ચેટે લાલચોળ સળિયાના ડામ દેવાય છે. પાંચમે કે છઠે દિવસે 'સત' કે 'સતી' નામે ઓળખાતો વિધિ કરવામાં આવે છે. આ પ્રસંગે પુરવ્ઠા હાજર રહેતા નથી હાથલુ બધું કાર્ય સમાપ્તી લે છે બાળકનું નામ પણ આછળથી પાડવામાં આવે છે.

આમ તો ચોતાના બાળક પર વારસી માતૃપિતા વહાલ રાખતાં હોય છે, છતાંયે

ઠોક ઠોક વાર એમના પ્રત્યે તેઓ કૂરતાથી વરતે છે.

પુરુષ કરતાં સ્ત્રીને દરજ્જે હલકો જણવામાં આવે છે લગ્ન પહેલાં એ 'વરણ' હોય છે પિતાની ને લગ્ન બાદ બને છે પતિની. પતિને ભારરૂપ બન્યા કરતા સ્ત્રી એતરમાં કામ કરતી, બાળકોની સમાજ રાખતી, ઘર ચલાવતી અને આર્થિક સહાય આપતી એક ખરેખરી મહત્વની બની રહે છે એ કે સખત ને અવર કાર્ય પુરુષ કરે છે, પણ ચોતાના ભ્રુ કાર્ય ઉઠાવવા એ સહા તત્પર રહે છે મહાર, ઘોરકોળી, કાતકરી વગેરે હલકી કેમ સાથે સ્ત્રીને રોડીવ્યવહાર કરતી ભવામાં આવતાં જ એને ન્યાતબહાર મૂકવામાં આવે છે

રજસ્વલા સ્ત્રી ડાઘરના પાક પર ખડછાંચો પણ પાડી શકતી નથી, અનાજના દેવ અભડાય' પત્નીને માર મારનારાઓના હાખલા પણ અગણિત મળી શકે આમ વારસી સ્ત્રીનું મર્મ ને સમાજમાં પરિમિત થયેલ છે માલમિલકત એને નામે ચઢી શકે નહિ ને નીતિના નિયમો એના સ બધામાં વધુ કડક હોય છે

સાધારણ રીતે તો વારસીઓ મહાં બાળે છે પણ એથી રોગવાળાને, બાળવાથી રોગ ફેલાય એટલા માટે તાત્કાલિક તો હાટવામાં આવે છે અને દસપદર દિન પછી કાઠી ગમે તેવી હાલતમાં હોય તોયે બાળે છે. આ ન હરે તો ખીરે જન્મે એ જોડખાંપણ-વાળો જન્મે છે એવી માન્યતા એમનામાં પ્રચલિત છે. કાઈ સગવડ સ્ત્રીનું મૃત્યુ થતા, ચેટ ચીરીને અદરના બાળકને બહાર કાઢી લેવામાં આવે છે અને માતા ને બાળક બંનેને જુલેજુલે રથળે હાટવામાં આવે છે.

સૌભાગ્યવતીના મરણુવખતે અતિમ, અવસ્થામાં એને સોળે શણુગારથી શણુગારવામાં આવે છે. સૂર્યની સાક્ષીએ જ દરેકને અગ્નિદાહ દેવામાં આવે છે, એટલે કે તેઓ મડદાને સ્મશાનભૂમિ ઉપર રાત્રે લઈ જતા નથી એમની ખીજ એક વિશિષ્ટતા એ છે, કે મરનારની કોઈ પ્રતિજ્ઞાઓ અધૂરી રહી ગઈ હોય, તોએની ચિંતા આગળ ગમે તે બે જણુ જઈને મોટેથી કહે છે :

‘દીધેલી પ્રતિજ્ઞાઓ અપૂર્ણ રહી ગઈ છે, માટે હું ઈશ્વર, એને માફ કરજે.’

વળી ડાઘુઓ ઘેર આવે ત્યારે મરનારના મુખ્ય સંબંધીને લગત પૂછે છે : ‘ચેછા, સાર દેવલા કાંય ? (જીવનના બધા સારમાંથી મરનાર મુક્ત થયો ?)’ અને આ જ પ્રશ્ન માથાથી. ‘પગ સુધીના શરીરના સઘળા અંગોના સંબંધમાં પુછાય છે ‘માથા ચા સાર દેવલા કાંય ?’ ‘હાતા ચા સાર દેવલા કાંય ?’ વગેરે. ત્યારબાદ લગત આગળ પ્રશ્ન કરે છે :

‘મૃતાત્મા એના ભૂત સંબંધીઓ સાથે લગી ગયો ?’ ‘મૃતાત્મા ઈશ્વરને પામ્યો ?’

આ સઘળા સવાલોના જવાબ પેલો નજીકનો સંબંધી હકારમાં આપે છે. એ સિવાયની આ પ્રજની ખીજ એક ખાસિયત એ છે, કે મરણુ બાદ સવર્ણ હિંદુઓની માફક, દસમું, અગિયારમું કે તેરમું કરવાનો એમને ત્યાં રિવાજ નથી. એની સંવત્સરી પહેલી અને છેલ્લી એક જ વખત માગશર મહિનામાં બિજવાય છે. આ ધાર્મિક વિધિ આખી રાત અને વળતા દિવસ સુધી ચાલે છે. ખોરાક અને પીણીથી સૌની સરસરા થાય છે.

ગીતાજીમાં શ્રીકૃષ્ણે ‘માસ્તાનામ્ માર્ગશિર્ષોઽહમ્’ કહ્યું છે, એટલે જ શું

વારલીઓ પોતાના ગત સ્વર્ગમાને આ શ્રેષ્ઠતમ માસમાં સંસારતા હશે ?

આ મરણુવિધિ કરાવનાર ઓળખાય છે ‘કામડી’ તરીકે. વાળ સાથે સારી રે રાતસર એ ને એના મદદનીશો મૃત્યુગીતો ગાતા રહે છે. અને પ્રત્યેક ગીતને અંતે મોટેથી મૃતાત્માનું નામ પોકારાય છે. આથી ટોળે વળી બેઠેલી સ્ત્રીઓને મોટેથી રડવાની નિશાની મળી જાય છે. ત્રણચાર મિનિટ ચાલતું આ વિરાટ રુદન લગભગ યત્રવંત ખની જાય છે; વચમાં વચમાં તાડીને પણ ન્યાય અપાતો જતો હોય છે !

આ ગાનારાઓ સામે બેસે છે લગત. મૃતાત્મા એના દેહમાં પ્રવેશે છે અને મૃતાત્માની પ્રિય જગ્યાએ લગત જાય છે ને પેલી વ્યક્તિની અમુક ખાનગી વાતો પણ બહારમાં પ્રથમવાર ત્યાં ઉચ્ચારાય છે. ને પછી મરનારના કોઈ સગાને લગત પેલે સ્થાને લઈ જાય છે. બધા સંબંધીઓ એને ત્યાં ખાઝી પડી રડી પડે છે. તે વખતે એમની માન્યતા છે કે લલે ખીજે સ્વરૂપે પણ અત્યારે તેઓ મરનારને જ આશ્લેષી રહ્યા છે !

વળી સાધારણ રીતે મરવાં કે વેટાના રુધિરના અર્ધને અન્ય સમયે થતો છૂટથી ઉપયોગ આ મૃત્યુ-ત્રાજ્ઞ-તિથિએ સદંતર બંધ થાય છે. અને એને બદલે ‘હોકે કાપણું’ નામના આ વખતના એમના વિધિમાં, એ કાર્યમાં અત્યંત પ્રવીણ એવા એક આદમીના ગળા ઉપર છરી કે કોઈ અણીદાર હથિયારથી કાપ મૂકી, માનવરુધિરના અર્ધ અપાય છે; કારણ માનવરુધિરને ખીજ બધા કરતાં એ લોકોમાં ઘણું વધુ મહત્ત્વ છે.

મરનાર પ્રત્યેના આદર પણ કેવો !

આ સ વત્સરી ઉજવાઈ ન હોય ત્યાં સુધી ઉજળિયાતે ડામની પેટે, સત્રાસ બધીમાંથી ડાઈથી લગ્ન કરી શકાતું નથી. ડાઈવાર મૃત્યુવિવયક એમની ફિલસૂફી ગહન હોય છે અને એ બધી એમનાં ગીતોમાં વાચા પામી હોય છે.

ધાર્મિક વિધિપૂર્વક અત્યંત મજાથી તેઓ આ બધું કાર્ય કરે છે એમની રીતિનીતિ ઉપર આછીપાતળી દિદુ ધર્મની અસર રહેલી છે.

ધર્મનાં દરેક વિધિ સાથે ગીતો ગવાતા હોય છે અને આ ગીતોમાં એમની ધાર્મિક માન્યતાઓ, દત્તકથાઓ, લાગણીઓ ને મજા-સર્વ કંઈ અકિત મયેલું હોય છે એમનાં લગ્નગીતો, વિવાહગીતો, અંબરગીતો (અંબર વૃક્ષની ડાળી કાપતી વખતે ગવાતું ગીત) અલકારગીતો, શરીરનાં વુડાંજુદા વસ્ત્રો ને સ્ત્રીના શબ્દમારનાં ગીતો, સગલાંવસ્થાના ને આળક-જાનમનાં ગીતો, દેવોત્સવના ગીતો ને મૃત્યુગીતો, આ બધાંયે ગીતો વારલી સંસ્કૃતિનાં મૂર્તિમત વારસદારો છે એમાં એમનું પુરાણશાસ્ત્ર ને દત્તકથાઓ વણાયાં છે અને એ દ્વારા આખી યે સંસ્કૃતિ સચવાઈ રહી છે વારલી સાહિત્યના જ બહુ આ બધા બોલતાં જીવંત પ્રકરણો ન હોય !

એમણે મુખ્ય રસ કેળવ્યો છે ખેતીમાં અને એટલે જ ખેતર અને અનાજ પ્રત્યે એમને અનહદ આદરમાન છે આશ્ચર્યની વાત તો એ છે, કે પાક સુધારવાના બીજ બધાયે ઉપાયો ફગવી દઈને પ્રતિવર્ષ એ દેવને લગ્નતો રહ્યો છે-દેવે અત્યારસુધી તો એનું મોં જીજળું કર્યું નથી તોયે ! વારલી શોકો ખેતી નથી

કરતા વેપારધંધાએ કે લાભાર્થે, પણ માત્ર આવતા વરસનું વાધુ મળી રહે એટલા જ માટે તેઓ ખેતરના યત્નમાં જાત ઢામી નાખે છે !

એમના સમાજમાં પૈસા ઉપરાંત વિનિમયનું બીજું મુખ્ય સાધન છે ધાન્ય પોતાનાં ગાડીબળદ બહુ જ ઓછાને ત્યાં હોય છે અને ચોમાસામાં શાહુકાર બળદો પાસેથી ઓછું કામકાજ લઈ શકે તો ઢાવાને કારણે, તથા તે સમયે નાના મકાનમાં બળદને પણ રાખવાની અગવડતાને કારણે વારલીઓને એ મળી શકે છે.

જોગેલા નવા ધાન્યની પૂજા વગેરે થાય નહિ ત્યાં સુધી એને રાખવામાં આવતું નથી રેલવે સ્ટેશનોથી સડકમાર્ગે જઈ શકાતું હોય એવા સ્થળોએ જ ધામનો ઉદ્યોગ સારી રીતે ચાલી શકે છે ખેતીથી બીજે નબરે આવતો ધધો તે ગાડાં હાંકવાના એમની જમીન ફળદ્રુપ હોતી નથી અને સૌ ડાઈને આશ્ચર્ય થાય પણ સાવ સાચી ખીના છે કે ૮૦ થી ૯૦ ઇંચનું વરસાદનું પ્રમાણ છતાં સૂકા દિવસોમાં શોકોને પાણી પીવાના યે સાસા પડે છે. આ તે કેવી દુર્દશા, કેવી અયોગિત ! જમીન છે પહાડી ને ફૂલે ચણા જ જોડા ત્યાં તળાવો કેમ કાઈ નહિ બધાવતું હોય ?

એકતરને દોરદાંબર એટલે તો મોટી મિલકત-પોતાનાં જ સ્વજનોનાં બહુ પોતાનાં ધણીની માફક દોરો પણ ખાપડા અડધાં જૂખ્યા રહે છે શોકો ખેડનારા છતાં બહુ જ ઓછા પાસે પોતાની માલિકીની જમીન હોય છે ખાંધે છે તેમાં જમીનદાર ચાર છે ઉત્પન્નને પછો જ ઓછો સાગ 'ખરા માલિક'ને હિસ્સે આવે છે

કુટુંબમાં વડા તરીકે પિતાનું જ ચલણ ચાલતું હોય છે, પણ ખરું જોતાં તો ચલણ ચાલતું-ચલાવવા જેવું હોતું જ નથી; કારણ વારલી જન્મે છે ગરીબીમાં, પોષાય છે ગરીબીમાં ને મરે છે પણ ગરીબીમાં જ.

જીવે છે ત્યાં દુઃખના સાગરને તરાપાથી પાર કરવાની ઈચ્છાથી જાણે વારલી તાડી પીએ જ જાય છે, ખસ પીએ જ... જાય છે વરસ દરમિયાન એ કેટલી પીતો હશે, તેનો કોઈ હિસાબ નથી.

શું જન્મટાંકણે કે મૃત્યુને, અવસરે, અરે એવો એકે પ્રસંગ, એકે ધર્મવિધિ નહિ હોય, જેમાં તાડીને સ્થાન ન હોય... અને એ જ તાડીએ એને શક્તિહીન, ચેતનહીન, દ્રવ્યહીન, દેવાદાર ને કંગાલિયતનો સહાયનો વારસદાર બનાવી મુક્યો છે. તાડીએ ભાઈભાઈમાં ઝઘડા ઉત્પન્ન કરાવ્યા છે, પત્નીને સજ્જડ માર મરાવડાવ્યા છે. એક ગીતમાં તો એ ગાય છે પણ ખરો:

‘માર માસલી ના પે છૂર,
પાની આઢે ઘના દૂર’

(માછલી માર ને તાડી પી, વરસાદ તો હજી ઘણું ઘણું દૂર છે.)

આવી જ એક બીજી બધી તે દેવું. લગ્ન માટે, દેવદાંખર ખરીદવા માટે, ખૂંપડી ખાંધવા માટે, ખેતરના ખેડાણ કાજે, કપડાં કાજે મરણતિથિઓની ઉજવણી માટે એમ વિવિધ પ્રકારે એને દેવું કરવાની જરૂર પડે છે. દારૂ, અજ્ઞાન, એકીપણું, સાહસનો કે લાંબી દૃષ્ટિનો અભાવ આ દેવાની જનેતા સમાન છે. વ્યાજનો દર પકાણુના કરતાંયે વિશેષ ભરવો પડે છે.

ઓર્થિતાની આવી પડેલી બીમારી ભૂત, પ્રેત કે ડાકણની કુદૃષ્ટિને આભારી છે એમ આજે યે ત્યાં મનાય છે. દેવદેવીઓની

માનતા મનાય છે, એકાદા મુંઝિયાનો ઉપશેષ થાય છે, કે જુદીજુદી રીતે દારૂ બેવાય છે. જે કોઈ રોગ વારલીઓનો કદર-કુશ્મન હોય તો તે મેક્સિરિયા. જંગલમાં જે પરિસ્થિતિની આસપાસ વારલીઓ જીવે છે તેવા વાતાવરણમાં મેક્સિરિયા થવો સાવ સ્વાભાવિક છે. ખસ, લૂખસ ને દરાજ પણ ગંદાપણાને લીધે. આરોગ્યના જ્ઞાનને અભાવે, એમને ત્યાં પ્રચલિત રોગો છે.

પરંતુ શુદ્ધ ને ગમગીનીભર્યા એમના સારાં જીવનમાં, આશાનાં અજવાળાં પાથરનાર માત્ર નૃત્ય ને સંગીત છે. આથી આ બન્ને દ્વારા એમના જીવનમાં તાજગી પુરાય છે. દોલ, તીમકીના રૂપે ને પીપૂડી એમના સંગીતનાં સાધનો છે. ને નૃત્ય તો સ્ત્રી કે પુરુષે દરેકે યુવાનીમાં રમવાનું જ. ખાસ કરીને દિવાળી ને દોળીના દિવસોમાં તથા નારણદેવની પૂજાને પ્રસંગે નાચ થાય છે, યુજરાતના ભીલનૃત્યને કંઈક મળતું એ નૃત્ય ગણાય. વારલીનાં નૃત્ય પણ અનેક જાતનાં હોય છે!

લોકાનો કટકો, રૂ ને ચક્રમકની મદદથી દેવતા પાડી એ બીડી ચેતાવે છે. ત્યારે ઘડીભર આખાય જીવનનું દુઃખ જાણે ભૂલી જાય છે! શ્રમ ભૂલવાનો એ જ માત્ર ઉપાય છે. નોકર તરીકે રાખવામાં આવેલી વારલી પ્રબલ વિશ્વાસ હોય છે, એવું જીવન સાદું હોય છે, કુદરતમય હોય છે.

લોકો અજ્ઞાન છે, કારણ ગરીબ છે, ને ગરીબ છે, કારણ અજ્ઞાન છે.

છે કોઈ આનો ઉપાય ?

અજ્ઞાન ટાળવા એમને કેળવણી આપો. ગરીબી દૂરવા એમના જમીનપ્રશ્નો નિવેડો લાવો. વર્ષભર પેટ ભરાય એટલું અનાજ આપે એવી એમની ખેતીવાડી બનાવો. જમીન

મેડનાર તરીકે એમની સ્થિતિ સુધારો. કામદાજી ન હોય ત્યારે બીજા અનેક ધંધાઓ એ સોડો સોધી શકે, લેણદારની નાતચુડમાંથી જશે એ રીતે એમને પગસર ખનાવો. એમના પીણા સદતર બધ ન કરાય, તોપણ એણે તો કરે જ કેળવણી આપતાં ખુદેલાં વારલીઓને રોટલાનું ખંટકું મળી રહે એ જોયું જરૂરી છે.

પ્રશ્ન થાય છે કે 'આ-આવી વારલી પ્રશ્ન અત્યાર સુધી સુધરી નથી તો આજે શુ સુધરશે ખરી ?'

પણ બહુ જ ધ્યાનથી નિરીક્ષણ કરતાં જણાય છે કે વારલી સંસ્કૃતિમાં થોડાઘણા નવજાગૃતિના ફેરફારો માણસ પડવા માંડ્યા છે. એ સંસ્કૃતિપ્રવાહ ધીરેધીરે, જાણી ખૂંચીને કે અઅણુતા હિંદુ ધર્મ, હિંદુ રીતિ ને હિંદુ રિવાજને અનુસરવાનો પ્રયત્ન બાંધે કરતો રહ્યો છે થોડે હિંદુ સમાજજન એક અંગ છે એવી સંસાનતા એમનામાં જાગૃત થવા માંડી છે. હિંદુ પ્રમાણે તે સોડો બાળકોનાં નામ પાડવા માંડ્યા છે ! લક્ષવિધિ માત્ર 'ધાવલેરી' નામે ઓળખાતી પોતાની જ જાતિની જોરાણી કરાવતી હતી, તેને બહુસે આજે ડોઈ ડોઈ રમણે પરજાતિના પ્રાણજીવ કરાવવા લાગ્યા છે.

હિંદુ દેવોને સક્ષે વારલી સજતો ન હોય

પણ માને તો છે જ. પ્રેતાત્માને પીંડાપંજુ કરે છે અને આણુઆણુ નો ઘણું બધું કરે છે. સવર્ણ હિંદુઓના સમાગમે એમની સંસ્કૃતિ ઉપરની હિંદુત્વની મટોર દબ કરવા માંડી છે. એમના ધાર્મિક વિધિવાળાં ગીનો પરથી વ્યક્ત થતી મૃત્યુવિષયક ફિલસૂફી પણ હિંદુત્વની એમની છાપ દબ કરે છે.

આજે ત્યારે શિકારની પાછળ લામવાનું એ ભૂલી ગયો છે. પોતાનું જીવન એક સ્થળે એણે ફરીકામ કયું છે. કેટલાક શિકારી બન્યા છે. વારલી પિલાઈઓ શાળામાં જતાં થયા છે, અને વારલીઓની સરાયેલી પેલી પરિવડ પણ બજારી નહિ તો શું ખતાવે છે ? આ બધા ઉપરથી આ સોડો પ્રશ્નને લાયક નથી થયા એમ તો કેમ કહી શકામ ?

એમને રાજ્ય ને પ્રજા રક્ષણ આપે, શાંત્ય માર્ગદર્શન કરાવે, એમના સબધમાં આવતા સરકારી નોકરો આ પ્રશ્નનું માનસ સમજ એમને થોડાઘણા અનુકૂળ થવાના પ્રયત્ન કરતા જુદાં સાયોસાય વારલીઓમાં પેટેલી બહીઓને દૂર કરે, તો અત્યારસુધી એમના મત્તે સેવેલી બિહરકારીતું ઝણુ આપણે ચૂકવી ચડીશું અને સ્વતંત્ર થયેલા સારતવર્ષને સંસ્કૃત અને બળવાન બનાવી ચડીશું.

★

અતિથિસત્કાર

આધુઓનો ધર્મ છે કે હુકમમાંથી પણ હુકમો અતિથિને આપવો શ્રીમદ્ ભાગવતમાં રામ રતિદેવની વાત કહી સ્થામીછમે સમભવ્યુ કે ૪૦ દિવસના ઉપવાસ પછી અનાજ મળ્યુ, તે જાતા પહેલાં એક પાણી એક એક એમ ત્રણ અતિથિ આપ્યા અનાજ અપાઈ નહોતો પાણી પણ અપાઈ બધુ, ત્યારે પરાશ્રામ્યોએ પ્રસન્ન થઈને કહ્યું, કે 'વર માત્ર' તે વખતે તેણે એવો વર માગ્યો કે 'હું સર્વ પ્રાણીઓને વિષે રહીને તેઓની પ્રાણ ભોજવવા છતાં હું કે આપણે સર્વ પ્રાણીઓ દુઃખરહિત થાય'

મધ્યયુગમાં હિંદી સંસ્કૃતિના રક્ષણ અર્થે જે ધાર્મિક પ્રવાહો શરૂ થયા તેના પ્રતાપે અનેક સંતમહાત્માઓ ભારતવર્ષે દીઠા. આને તો સંતયુગ નહિ પરવારી બેઠો હોય એમ લાગે છે; પરંતુ હિંદના આજના સંક્રાંતિકાળમાં સંતને જન્મવાના હોય, તો કળીરૂપે જ એમને અવતાર દેવો જોઈએ એમ સ્પષ્ટ લાગે છે. હિંદુમુસ્લિમઐક્યના નીડર ને આદ્યપ્રચારક આ સંતના જીવનમાંથી અવૃક્ષ આત્માઓને પ્રેરણા ને સાંત્વના મળતાં રહો !

હિંદુ કહે' રામ મોંહિ ખ્યારા, તુરુકે કહે' રહિમાના ।
આપસમે' દોઉ લરે લરિ મૂએ, મમં ન કાઢૂ જાના ॥
પૂરવ દિશા હરિકો બાસા, પશ્ચિમ અલહ સુકામા ।
દિલમે' જોબિ દિલહિમા જોબો ઈ હૈ કરીમા રામા ॥
હિંદુ તુરુકકી એક રાય હૈ, સતગુરુ સોઈ લખાઈ ।
કહહીં કવીર મુનો હો સંતો, રામ ન કહૂં ખુદાઈ ॥

*

સાંભળો છો ને? કોઈ નહિ ને કોઈ શહેરમાં કે ગામમાં નિત્યની સાઈ-સાઈ વચ્ચે વેરઝેર ને ઈર્ષ્યાની ઝાળો આજે ઉત્પન્ન થઈ છે. કોમી દાવાનળ સળગી ઊઠ્યો છે. એક સાઈ આજે બીજાના ગળા પર છૂરી ફેરવતાં અચકાતો નથી. વાતાવરણ ઉગ્ર છે. એકને બીજા પર યકીન નથી, વિશ્વાસ નથી, ભરોસો નથી.

હિંદુમુસ્લિમઐક્યના પ્રખર પ્રણેતા આજે તો એક માત્ર ગાંધીજી જ ગણાય છે ત્યારે પાંચપાંચ સદી પર બને કોમો વચ્ચે ઐક્ય સ્થાપવાના કળીરના પ્રયાસો આપોઆપ યાદ આવી જાય છે. કળીરનું જીવન, અને એના જીવનસિદ્ધાંતોનું અતિપાદન આજે તો ખાસ સમજવા જેવાં લાગે છે.

પણ આજના આવા સમયમાંથી મનઃચક્ષુને પંદરમી સદીમાં જ્યારે લઈ જઈએ છીએ, ત્યારે ઇતિહાસમાં અંધકારયુગ તરીકે પ્રસિદ્ધ થઈ ગયેલા એ કાળ તરફ જ્યારે મીઠ માંડીએ છીએ, ત્યારે—

ચારેપાસ અંધેર છે. સમાજનાં દરેકેદરેક અંગ પર સડો લાગી ઊઠ્યો છે. હા, રાજા સિકંદર લોહી સમજી છે, કળાનો પારખી છે, છતાં સમાજના થરો ઉપરતળે થઈ રહ્યા છે. પ્રજા વહેમી બની ગઈ છે. બ્રાહ્મણધર્મ પુનરુત્થાનને પંથ છે. ઇરાનના સૂફીઓની એના ઉપર અસર છે, હિંદી સાંસ્કૃતિક કલાતંત્ર મુખ્ય કેન્દ્ર વારાણસી-કાશી બની ગયું છે. એવે સમયે ઈ. સ. ૧૩૯૮માં એક સામાજિક દ્રોહ થયો. ગરીબ કોઈ એક વિધવા બ્રાહ્મણીના પાપનો ઘડો ભરાઈ ગયો. પોતાને અવતરેલા બાળકને એણે, મરણ વિરુદ્ધ, એકાદ કોઈ તળાવની પાળ પર ચૂકી દીધું. ને—

ધોમ ધખે છે. પરગામથી એક મુસ્લિમ વણકર-નીરુ એવું નામ-પોતાની નવી બીબીને લઈને કાશી જઈ રહ્યો છે. બંનેએ બાળકનું આકર્ષક સ્વરૂપ. પેટે બીજું ડાઈજ સતાન નહોતું બાળકને એમણે લીધું. કાઈ જોશે તો કોડો શું કરશે ? સમાજમાં કેમ રહેવાશે ? એ કશાની ચે લાંબી ચિંતા કે પરવા કયાં વિના બાળકને-હિંદુ બાળકને એક મુસ્લિમ કુટુંબે આશ્રય આપ્યો. આ બાળક તે સંત કબીર.

જન્મતાં જ એણે અદરશ મીને જણ્યે બે વસ્તુ પર સાર મૂક્યો.

એકે તો હિંદુ અને મુસ્લિમ સંસ્કૃતિનો સમન્વય સાધ્યો.

બીજું, બાળકને રક્ષણ આપવાથી માત્ર પિતાને સમાજની જે ટીકાઓ સહન કરવી પડી હશે, તે ટીકાઓ જાણે કે કબીરના જીવનમાં લવિષ્યમાં આવનારી એવી અનેક આકરી કસોટીઓની જવાહીરૂપ બની

પણ સમાજની પરવા કયાં વિના માયામયે તે અત્યંત લાડથી કબીરને ઉછેરે છે.

વણકર તરીકેના પોતાના પાલક પિતાના ધધામાં કબીર મદદ કરે છે. રાત્રીને દિવસ મહેનત કરે છે વણટકામ બહારના ખુલ્લા ભાગમાં થાય છે એટલે કપચિત્ત એવા જે પ્રસંગો બને છે કે બીજા સોડાનાં ઢોરઢાખરો આવે અને મદામદેનને મેળવેલા તાણા ને વાણાને તોડી નાખે, છિન્નસિન્ન કરી નાખે. એવું જે બને છે કે આ વાતની ખબર પડે ત્યારે પેલા ઢોરનો માલિક આવે ને કબીર પાસે માફી માગે; પણ તે દરમિયાન તો કબીર નીચી મૂંડીએ શાંત ચિત્તે તૂટેલા ઢોરોએને સાંધવામાં મશગૂલ બની જાય છે.

અને માફી માગવા આવેલા માલિકને કબીર ખૂબખૂબ ધીરજથી પાછો ઠાકે છે, સાધોસાધ ઘોડી જાનવાતો પણ સંભળાવે છે. પોતે ધરેલી ધીરજમાંથી બાંધપાક પણ આપે છે, પૂરા સંતોષથી એને વિદાય કરે છે.

કબીર મોટા થતો જતો હતો ત્યારે એમ પણ બનતું કે પિતૃઆજ્ઞાથી તૈયાર થયેલા કાપડના તાંકા પોતે વેચવા જાય ને ગરીબોને જુએ-ટાંકમાં ચથરતા, લગ્નલગ્ન નજા-વસ્થામાં-વિધિનાં મોકલ્યાં માનવખેનો બાપડા ! કબીરનું કોમળ હૃદય દ્રવી ગોઠ્યું અને બધોયે તૈયાર માલ, લદ્દયના સૈરા માત્ર ચથણાટ વિના, મુખ ઉપરના લગીર પણ ભાવ-ફેરફાર વિના, માનવલક્ષણથી ભરેલી આ સંતવાદળી ગરીબો ઉપર મુશળધાર વરસી પડે ! ખાલી હાથે ઘેર આવી પિતાને કબીર કહે :

‘કથરે વધારે આપ્યું છે તો સહેને એમના નસીબનું એ લઈ જાય ! આપણે તો આખાં હાડકાં કરવં નથી. દાળદોડી તો મળી રહેશે. જીદાને સૌની ચિંતા છે-આપણે શા માટે નારાજ થઈ બાપુ ?’

ખારમી સહીમાં ફસિલ સારતમાં જેમ રામાનુજે ધર્મનો પ્રકાશ પાપરો, ધર્મની જ્યોત જેમ પ્રજ્વલિત રાખી જનસમૂહને પોતાના હૈયાની તૃપ્તિ અર્થે સક્રિયને જેમ રાજમાર્ગે બતાવ્યો ; તેમ પંદરમી સહીના તે દિવસોમાં ઉત્તર હિંદમાં રામાનુજ હિંદુધર્મને પુનર્જીવન બક્ષી રહ્યા હતા.

નિતનિત પ્રાતઃકાળે રામાનુજને સંભળવા માટે હંજરી નરનારીઓ આવતાં હતાં.

એમના સંસારના ત્રિવિધ તાપ ઉપર રામાનંદના પ્રવચનનાં અમૃતજળ સિંચાતાં હતાં ને પરમ તૃપ્તિ પામી સૌ પાછા ફરતાં હતાં કળીરને પણ થયું: 'હું'યે વચનામૃતોનો લાભ કેમ ન ઉઠાઉં.' આમ વિચારી એ પ્રવચનમંદિરે ગયો.

પણ ત્યાં તો હિંદુધર્મવેદ્યા એકિચાતો ખડા હતા. 'એક મુરલિમને તે સનાતન હિંદુમંદિરમાં દાખલ કરાય ? સાત પેઢીઓ સ્વરૂપ નકંમાં પડે !

ઘણી વિનવણી, અનેક કાલાવાલા...એક દિવસ...એ દિવસ...ત્રણ દિવસ...પણ કોઈએ પ્રવચન સાંભળવાને ઉત્સુક એવા કળીરને મંદિરને છેલ્લે પગથિયે પણ ઊભા ન રહેવા દીધા. હવે ?

કળીરને યાદ આવ્યું, કે રામાનંદ ગંજાજીના અમુક ઘાટે વહેલા પરોઢે સ્નાન કરવા જાય છે. એ વળતે દિવસે ત્યાં પહોંચ્યા. કળીર વિશે સાંભળ્યું હતું તો ઘણું, પણ રામાનંદે કળીરને પ્રત્યક્ષ રીતે તો પરોક્ષી જ વાર જોયા. કળીરે દિલ ખેલી પોતાની વીતક જણાવી. અત્યાર અગાઉ અનેક વિદ્વાન મુસલમાનો સાથે રામાનંદની મુલાકાત થઈ હતી. એમના શિષ્યો તથા અનુયાયીઓમાં અનેક મુસલમાનો પણ હતા. એમણે કળીરને શિષ્ય તરીકે અપનાવ્યા.

ઘેર વણકરનો ધંધો ચાલુ જ હતો. બાલ્યવયમાં જ ફાજલના સમયમાં કળીર ધારિધરે આમ અનેક હિંદુ પંડિતો, અનેક મુસલમાન મૌલવીઓ, સંતા અને પીરોની મુલાકાત લીધી. રામાનંદ પાસેથી યોગ અને વેદાંતનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન એમણે પ્રાપ્ત કર્યું.

એક વખત કળીર વણતા હતા. સાધારણ રીતે એમના નિયમ જુદું થઈ પડેલું કે પોતે વણતા જાય ને લજને ખનાવતા જાય. એમની પાસે એવે સમયે ઘણા જિજ્ઞાસુઓ આવી જતા. તાણાવાણા સાથે એ એકતાર થઈ જતા ને એમનાં મન ને હૃદય પણ પ્રભુમાં આખાદ લીન થઈ જતાં. ઈશ્વરની સકળ કળાનો એમને આત્મસાક્ષાત્કાર થતો. વિશ્વેશ્વરની વિશાળતા ને ગહનતાનો એમને પરચો થતો.

હમણાં જ એક લજન ખનાયું હતું.

જીવન ને પ્રભુ વિષે પોતાના લાવિડોમાં વાત નીકળી એટલે કળીર કહ્યું :

ઝીની ઝીની ઝિની ચદરિયા ॥ ધ્રુવ ॥

કાહે દે તાના, કાહે દે ભરની

ઢોન તારસે ઝિની ચદરિયા ॥

ઇંગલા પિંગલા તાના ભરની

સુખમન તારસે ઝિની ચદરિયા ॥

આઠ દેવલ દળ ચરઆ ડોલે

પાંચ તરવ શુન તિની ચદરિયા ॥

સાંઈકે સિયત માસ દસ લગે

ઠોક ઠોકે ઝિની ચદરિયા ॥

સો ચાહર મુરનરમુનિ ઓઢી
 ઓઢી કે મેઢી કિની ચદરિયા ॥
 દાસ કબીર જાતન સો ઓઢી
 ન્યોઢી ત્યા ધરી દીની ચદરિયા ॥

રે, લોકો! ઈશ્વરની કૃપા તો જુઓ. આપણા શરીર પરની ચામડીરૂપી ચાહર રહીએ કેવી સરસ બનાવી છે! એના તાણાવાણા કયા? એમાં શુ ભરેલું છે? ને કયા તારથી એને વણવામાં આવી છે? ઇચ્છા અને પિચ્છા નામની જે જે નાડીઓ છે એના તાણાથી એ ચાહર ભરેલી છે સુખમાં નામની નાડીના તારથી એને વણવામાં આવી છે. આઠ કમળના ફળરૂપી ઇન્દ્રિયોથી આ શરીરને ચરબો ચાહે છે એમાં પણ તત્ત્વો અને ત્રણે શુભ-સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ-ભરેલા છે. સાઈ-અલ્લાહ ઈશ્વરને શરીરરૂપી એ ચાહર ભરતોભરતા ખાસસાદસ માસ લાગ્યા છે અને એ ચાહર ઠોઢીઠોઢીને બહુ જ જાદો ભરવામાં આવી છે. સાધારણ રીતે બધા કપડાંઓના વણાટમાં ભેઈએ છીએ એવી બે તાર વચ્ચેની નકામી જગ્યા એમાં સરેજે નથી.

આવી ચાહર દેવો, માનવીઓને મુનિઓએ એટી છે અને ઓઢીને એ ચાહરને મેલી પણ કરી દેવામાં આવે છે, પરંતુ દાસાતુકાસ કબીરે એ ચાહર અત્યંત જ તન-પૂર્વક ઓઢેલી છે અને કબીર એના વણનારને આ ચાહર તો એ જેવી છે તેવી જ સાવ શુદ્ધરૂપે (મરણ બાદ) ધરી દેશે.

વાહ સહચરજ વાહ! શુ સુહર તમારી કલ્પના છે! રી એમાં નવીનતા છે! ને સૌથી વધુ તો પ્રભુલીતાને સામાન્ય માનવી સયસ મૂકવાની શી અજબ તમારી કારીગીરી છે! શરજાતથી ઠેઠ ચાહરની તૈયારી સુધીની ઉપમા પણ કેટલી બધી બધેસતી છે!

જન્મ લીધા પછી એ ચાહર પરિધાન કરેલ બાળક મોઢમાં ફસાય છે-કેમ બાણે મોહસિલા પર એ ચાહર ધોવાતી ન દોય! પણ આવી ચાહર ભે સાવ સફેદ જ રાખવામાં આવે તો એને મેલી ચવાનો વધુ સસવ એના ઉપર તો ભગવદ્ભક્તિનો રંગ ચઢવો ભેઈએ રંગ! દેવ, માનવી ને મુનિઓએ આ ચાહરો ઓઢેલી જણાવાઈ છે. સાવ સાચુ એમાંથી-એ ચાહરની કસોટીમાંથી તો વિરલ પ્રભુભક્તો જ પસાર થઈ શકે!

કબીર એટલે પ્રથમ પ્રક્રિયા સમજાવવારૂઠ પ્રથમ પ્રક્રિયા ધર્મશુદ્ધિ ને પ્રથમ પ્રક્રિયા ક્ષિતસૂત્ર! એમને તો હિંદુ અને મુસલમાન બંને પ્રકારના શિષ્યો હતા. શિષ્યોમાં અહરઅહર પોતાપોતાના ધર્મની મહત્તા વિશે ઠેઠ વાદવિવાદ થયો હશે એટલે કબીરે અત્યંત સરળ ભાષામાં એમને સમજાવ્યું.

ભાઈ રે હુઈ જગદીશ કહા તે આયા, ઠહુ ઠૈને ખોરાયા ।
 અલ્લાહ રામ કરીમા ડેશવ, હરિ હજરત નામ ધરાયા ॥
 ગહના એક કનકરો ગહના, યા એ ભાવ ન દૂજા ।
 કહન સુનન ઠો હુઈ કર યાપે, એક નિમાજ એક પૂજા ॥
 વોહી મહાદેવ, વોહી મહમ્મદ, બ્રહ્મા આદમ કહિયે ।
 ઠો હિંદુ ઠો તુરક કહાયે, એક જિમી પર રહિયે ॥

વેદ કિતેજ પઢે વૈ કુતુખા, વૈ સુલના વૈ પાંડે,
 બેગર બેગર નામ ધરાયે, એક મટી કે ભાંડે ॥
 કહાહિં કવીર વૈ દ્વેનોં બૂલે, રામહિ કિનહુ ન પાયા ।
 વૈ ખસી વૈ ગાય કટાવે, બાદિહિ જન્મ ગમાયા ॥

ખાને કામ વચ્ચેનું વૈમનસ્થ ટાળનારું અને ખાનેને ઇશ્વર પ્રત્યે વાળનારું આહું
 સંક્ષિપ્ત ને સઘન, સચોટ ને સરળ, આલેખન સાંસ્કૃત્યું કે બેધું છે કદી ?

કબીરે લગ્ન કરેલાં તે પત્નીનું નામ લોઈ, અને એમનો પુત્ર તે કમાલ. ગૃહજીવનની
 સુંદરતાનાં, સ્નેહનાં, આનંદનાં કબીરે પોતાનાં પટ્ટોમાં લારીલાર વખાણુ કર્યાં છે.
 ગૃહજીવનની સાર્થકતા એમને સમજાઈ હતી; પરંતુ પાછળથી એમના ગૃહસંબંધો
 ખગલ્યા હતા એમ એમના એક કાવ્ય ઉપરથી લાગે છે. આ રહ્યો એનો અર્થ:

“કબીરની માતા અત્યંત સંતાપ પામે છે ને રહે છે. કહે છે: હે પ્રભુ, મારા
 સંતાનોનું સરણુપોષણ કેમ કરીને કરીશ હવે! કબીરે પોતાનો વળકરનો ધંધો ત્યજી
 દીધો છે અને પ્રભુના ઘરને જ હવે એણે આશ્રયસ્થાન બનાવ્યું છે !”

સાધારણ રીતે બેતાં બધા જ લક્ષ્યકવિઓ ફિલસૂફ-તત્ત્વજ્ઞાની હોય છે. એમનું
 તત્ત્વજ્ઞાન એમણે ધર્મમાંથી તારવ્યું હોય છે. આમ જનતાને એ સીધેસીધો બોધ આપે
 છે અને કવિતાના સંગીત દ્વારા, કે જીવનમાંથી જોયેલી ઉપમાઓની સરલ તસ્વીર દ્વારા
 એનું સમર્થન કરે છે. એથી જ એ વધુ સફળ થાય છે.

પૃથ્વીપરનાં ક્ષણજીવી સુખો માટે કબીરે માયું :

ઇસ તનધનકી કૌન ખડાઈ ।

• કેબત નેનોમે મિટી મિલાઈ ॥

લક્ષ્મીના લાડીલાઓને પોતાનાં ધનદોલતને જોટો તોર નહિ કરવા માટે કેવી
 ચોટદાર વાણીમાં આ પ્રખ્યાત ગીતમાં કબીરે બોધ દીધો છે. અને આ ગીતમાં આવતી
 સૂત્રાત્મક શૈલીના અચ્છા નમૂનારૂપ ગીતને અંતે આવતી પેલી સચોટ ક્ષીટી-

‘આપ મૂવે ખીછે રૂખ ગઈ હુનિયા’

તો અત્યારે આપણે ત્યાં કહેવતરૂપ થઈ પડી છે !

પરંતુ કબીરનું સૌથી વધુ લોકપ્રિય ને વધુ તત્ત્વજ્ઞાનથી સરપૂર ને સોંસરવા
 તીર જેવું સચોટ રૂપક તો પેહું...

... ઘૂંઘટકા. પટ જોલ રે તોઢો પીઠ મિલેજે ।

: ઘટઘટમેં વહ સાંઈ રમતા, કટુક વચન મત જોલ રે ॥

: ધનજોળનકો ગરબ ન કીજે, બૂઠા પચરંગ જોલ રે ।

: સુત્ર:મહલમેં દિયના બારિલે, આસનસોં મત:ડોંલ રે ॥

... જાગ જુગતસોં રંગમહલમેં પિય પ્રાપે અનમોલ રે ।

• કહે કવિર આનંદ લયો હૈ, બાજત અનહદ હોલ રે ॥

સૈક્યજીવનની પરાકાષ્ટારૂપ, પ્રભુદક્ષિણથી વૃક્ષ થતા આત્માની પરિસ્થિતિ તો એ દર્શનાત્મક લીલાનું વર્ણન. અખાએ એ ગાયું, નરસિંહે એ રાસલીલામાં ગાયું. ઇશ્વર-દર્શનની પ્રતીતિ થયેલ દરેક ભક્ત એ માય છે. કબીરે પણ એ ગાયું.

કબીરે સમાજમાં મોટી ક્રાંતિ ફેલાવી. હિંદુઓમાં રહેલા વર્ણભેદોને એણે સખત વિરોધ કર્યો. એણે મન પ્રાણજી અને શબ્દમાં કંઈ જ તફાવત નહોતો. હિંદુ અને મુસલમાન બંનેને એણે સમાન નજરે નિહાળ્યા. ગીતો એણે પરાપૂર્વથી ચાલી આવતી સંસ્કૃત ભાષામાં નહિ પણ હિંદીમાં લખ્યા. ભાષામાં પણ સંસ્કૃત, ફારસી, હિંદી અને ઉર્દુ એમ ત્રણેય ભાષાનો સરખો સ્પષ્ટપ્રયોગ કર્યો. માત્ર ધાર્મિક વર્ગને જ ઉદ્દેશીને પોતાનું કથયિતવ્ય જણાવવાને બદલે એણે તો સામાન્ય માનવીને લક્ષ્યમાં રાખીને ધર્મોપદેશ કર્યો. ગીતોમાં એણે નવાનવા છંદો શોધ્યા એની ભાષા અત્યંત મધુર ને મિઠ છે. હિંદી કાવ્ય-સરિતાનું એ ઉત્તર ને સત્ય શિખર છે. સુરદાસ અને તુલસીદાસની કાવ્યકૃતિઓની કબીર માતા છે. પોતે સંસ્કૃત ભાષામાં નહિ ને લોકભાષા-લોકબોલી હિંદીમાં શા માટે લખ્યું તેને વિશે એક સ્થળે એ સચોટ રીતે કહે છે:

સંસ્કૃત હે કૂપજલ; ભાષા બહુતા નીર !

બીજે સ્થળે ભતિભતિના રૂઢ બેઠેની વિરુદ્ધમાં એણે કહ્યું

શુભ પ્રકટ હે એકે રૂઢા, કા કો કહિએ પ્રાણજી શુદ્ધા !

બૃંદે ગભૌ ભૂલો મતિ કોઈ, હિંદુ તુરક બૃંદે કુલ દોઈ !

ભૌર કે છિએ કોત હો છીયા, તુમસો કરહુ કોન હે નીચા !

જોવા મૂળભૂત રીતે બધા એક જ છે, એટલું જ નહિ પ્રમટ સ્વરૂપે પણ સર્વે સરખા છે. પરિસ્થિતિ આવી છે ત્યારે કેને પ્રાણજી કહેવો ને કેને મણવો શબ્દ ?

કોઈ એવો ગર્વ ન રાખે, કે પોતે મુસલમાન છે કે હિંદુ છે. બંને વચ્ચેનો આ ભેદભાવ જ જૂઠો છે, ખોટો છે. અન્યને અડકવાથી તું ને અસહ્ય જતો હોય, તો તારા સમાન બીજે નીચ કોણ દોઈ શકે ?

કબીરે એ જમાનામાં જે મૌલિકતા, વિચારોની સ્વતંત્રતાના જે કર્થન કરાવ્યાં છે એ ભેદને એને માટે અનહદ માનની લાગણી પેદા થાય છે. શું હિંદુ કે શું ઇસ્લામ જેવી પ્રચલિત સનાતન ધર્મની સામે હરકે સરખાવે કાઢવો તે વર્ષોમાં નાનીસૂતી વાત નહોતી. ધર્મની વિરુદ્ધનાં વચન અને તે હિંદી સંસ્કૃતિના કેન્દ્ર સમા કાશીમાં ! કોણ સાંખી શકે ?

કબીરના એ સ્વતંત્ર વિચારોએ પંડિતો, વિદ્વાનો અને મુસ્લિમ મીઠવીઓને ઉપરતળે કરી મૂક્યા. એમને ધ્યુ, શાંત ને સ્વસ્થ રહેલ ધર્મમાં આ અભિતચ્છા ક્યાંથી ? સર્વાસાદર્ય ધર્મના ક્ષેત્ર પર આ વીજળી ક્યાંથી ?

ધીમેધીમે એમના વિરોધીઓનું જૂથ વધવા માંડ્યું. મુસલમાનોએ કહ્યું કે ‘રામ’ ‘રામ’ના શબ્દો મદોલસેમદોલસે ગળવી કબીરે પાકે નેકી મુસલમાનોના કાનમાં ઝેર રેણુ છે. હિંદુઓએ કહ્યું કે કબીરે તિલક ને જનોઈને કુરુપયોગ કર્યો છે. એમની વધતી

જતી લોકપ્રિયતાથી દાંડેલા બીજા ધર્મપાળ'ડીઓએ વિચાર્યું કે હવે આને ઠેકાણું પાડવો બેઠ્ઠાએ, એની ઠેકડી ઉડાવવી બેઠ્ઠાએ. અને નરસિંહ મહેતાને 'હારમાળા'ની કસોટીને જેવો પ્રસંગ બની ગયો હતો, તેવો જ એક પ્રસંગ કળીરની જીવનમાં પણ બની ગયો.

અને એમ તો કયા ભક્તની આકરામાં આકરી કસોટી નથી થઈ? ભડભડ બળતા લોખંડના થાંભલાને ખાંડવાને પ્રસંગ, પ્રહલાદને પ્રાપ્ત ન થયો હોત કે હિરણ્યકશ્યપની વહાલુડી ભગિની હોળિકાનાં અંકમાં બેસી જીવતા બળી મરવાને વારો ન આવ્યો હોત, તો એ પ્રહલાદને પ્રહલાદ તરીકે આજે આપણે શેના યાદ કરત? નાનકડી ઉંમરે ઘનઘેર આકાશની છત્રછાયા નીચે, ગાઢ વનમાં, વિકરાળ હિંસક પ્રાણીઓના સતત ઘૂલવાટ વચ્ચે બેસીને આકરું તપ ધ્રુવે આદર્યું ન હોત, તો ધ્રુવને આજે કેણુ પૂજત? સુધનવા ભિક્ષતા તેલના કઢૈયામાં ન પડ્યો હોત, તો એને કેણુ સંસારત? મીરાંબાઈને યે હળાહળ ઝેરનો પ્યાલો ક્યાં નથી આપ્યો? ઈસુ ખ્રિસ્તે માનવજાતનાં ભાલા કાળે યૂજીની સેજ ક્યાં નહોતી સ્વીકારી? સોફિસ્ટોને રાજ્ય તરફથી ઝેર ક્યાં નહોતું આપવામાં આવ્યું? મહમ્મદ પયગંબરે પણ દુઃખો ક્યાં નથી વેઠ્યાં?

આ દરેક પ્રસંગે ભક્તોએ ને મહાન પુરુષોએ ચોતાના ક્યેય ને સિદ્ધાંત તરફની અડગતા બતાવી છે, નમ્રતા ને પરોપકારનાં ગૌરવ એમણે પ્રજાને પાયાં છે.

વિરોધીઓના સૂત્રસંચાર અનુસાર, વહેલા એક પ્રભાતે કળીર ગંગામાંથી સ્નાન કરી આવતા હતા, ત્યારે એક વેશ્યા એમને મળી. તેણે કહ્યું :

‘કેમ ભક્તરાજ !’

‘ઠીક છે, મારગ રોડીને કેમ જાણ્યાં છો? કેણુ છો તમે?’

‘હું કેણુ છું? નથી જાણજતા મને? હવે ભગતજી થઈ ગયા એટલે ભૂલી ગયા કેમ?’

‘તમે ભૂલતાં હશે ખરેખર.’

‘હું ભૂલું? છડ્! ગામધી મને એકધી તરછાડી ચાલ્યા આવ્યા, ને આજે હવે તમે ઠેકાણું પડ્યા એટલે મારો ત્યાગ કરો, એ કેમ બને? જવાબદારી તો અદા કરવી જ બેઠ્ઠાએ ને? ભગત લોકોનું આહું લક્ષણ ન હોય!’

‘પણ આ બધું શું છે? તમારી શી ઈચ્છા છે? મને તો કંઈજ સમજ પડતી નથી.’

‘એ સમજ, અહીં રસ્તામાં નહિ, મને ઘેર લઈ ચાલો એટલે પડશે.’

હોહો વધી પડી રાજમાર્ગમાં, સાધુમહાત્મા ગણાતા પેલા કળીર ને આ બાઈને આવો સંબંધ? આહું પોણ? પરંતુ અત્યંત નમ્રસાથે કળીરે તો બધાની વચ્ચે જ કહ્યું :

‘મારે ત્યાં આવવું હોય તો ખરેખર, એક તારે જ મારું નહિ, પણ ગમે તે વર્ણની, ગમે તે જાતિ-સ્ત્રીપુરુષ કે બાળક કોઈને મારે પણ મારાં દ્વાર ખુલ્લાં છે. ચાલ તારે આવવું હોય તો મારી સુલે ના નથી; પરંતુ આ મતલબનું આહું હડહડતું જૂઠું ખોલવું તને સહેજ પણ ધંટારત નથી; આવીને રહેવાની જ ઈચ્છા તારી હોત, અને ખુલ્લા હૃદયે મારે ત્યાં આવવા તે માગણી કરી હોત, તો યે હું તારો સ્વીકાર તો કરત જ.’

ખલુ આવી નિર્દોષતા જનતાને સાંભળવાની ક્યાં કુરસદ હતી ?

અંતે બંને ઘેર ગયાં.

આખા ચે કાશીમાં ચકલે ને મહોલસે, આગની માકક વાત પ્રસરી ગઈ ચોરે ને ચોટે સહુ એક જ વાત કરવા લાગ્યા. કબીર, આવો ધર્મીઆ, આટલો બધો પાખડી ! કબીરની ખ્યાતિથી પ્રજ્વળી ઊઠેલા વિરોધીઓએ રચેલું આ કાવતરે સફળ થયું જણાયું.

કબીરની વાત વિરોધીઓએ રાખને કાને નાખી વિરોધ નોધાવ્યો કે આવી મતલબના ધર્મપાખડો અંત જ લાવવો બેઠોએ.

રાજસભામાં કબીર તથા વેરયા બંનેને હાજર કરવામાં આવ્યાં.

રાજાએ પૂછ્યું : 'કબીર, આ બાઈ તમારી સાથે જ વરમા રહે છે એટલે તમારી સામેનું તદ્દામતનાયું તો મોજૂદ જ છે. તમારા જેવા સંતપુરુષ ને અત્યારનું આ કલુષિત પોતાવરણું કઈ જ માન્યામાં આવતું નથી. કંઈક સ્પષ્ટતા કરો તો જ બધો બેઠ સમજાય.'

પરંતુ રાજાના માયાળુ શબ્દોનો આસાર માની કબીરે તો અત્યંત કાવકાઈથી જણાવ્યું, કે પોતાને એ વિશે કશું જ કહેવાનું નથી.

'કેમ એમ ?' રાજાએ પ્રશ્ન કર્યો.

'હું' શી સ્પષ્ટતા કરું ? મારે માન શા ? અપમાન શા ? જેને આંખ છે, એવા પૃથ્વી પરના મારા આ સમાનધર્મીઓ વિરુદ્ધ હું શું કહું ? મારી સ્પષ્ટતા, મારા તદ્દયની નેકી તો પરવરદિગારને મેં ક્યારની ચે જણાવી દીધી છે એ અને આ બાઈ જે જ બોલે છે કે સાચી પરિસ્થિતિ શી છે ! ત્યારે આપ સૌની સમક્ષ હું શું મારી પોતાની જ ઉચ્ચતાનાં, મારી પવિત્રતાનાં શુભગાન ગાઉં ? નહિ, એ ન બની શકે. ઈશ્વરની સમક્ષ, ખુદાતાલાની સમક્ષ મારી એક જ અરજ છે, એક જ વિનંતી-પ્રાર્થના છે. આ બાઈનું દિલ પવિત્ર બને, એ સાચું બાલો, એના દિલમાં રામ વસો. આથી વધુ હું પામર પ્રાણી તે ખીલું શું ઇચ્છી શકું ? એ વિના મારી ખીલ કોઈ ઇચ્છા નથી, અસિદ્ધિ નથી. એટલી જ અરજ મારે આપ સૌની સમક્ષ ને પાક પરવરદિગારની હાજરીમાં ઉચ્ચારવાની છે. રામ સૌના સારા વાના કરો.'

આ શું ? અડધેથી આટલું બોલી કબીર ખેસી ગયા ! હાથ બેડી કેવા એ નમન કરે છે ! શી છે એના મુખ પરની દિવ્ય કાંતિ ! શી ગમીરતા ! ને ફાટાનૂટા સ્વપ્નામાં છે છતાં એમના મસ્તક પાછળ કેવું શોભી રહ્યું છે પેવું તેજવર્ણ !

સભામાં સ્તબ્ધતા છવાઈ ગઈ.

કબીરની વાણીની આટલી વિનમ્રતાની કોઈએ આશા રાખી નહોતી. સૌના ઉપર એ વાણીનો પ્રસાવ પડ્યો. કબીરના એ તેજવર્ણમાંથી એક શીલી પ્રકાશજ્યોત બહાર પેટી વેશ્યાના તદ્દય તરફ ગઈ અને વેશ્યાનાં અંધારપટ ઊઘડી ગયાં. એ પ્રકાશના તેજમાં વેશ્યાએ પોતાની ભૂલ ખરાખર બેઈ રાજાએ પૂછ્યું ત્યારે એકે શબ્દોચ્ચાર કર્યા વિના એ બાઈ રડી પડી અને કબીરને પગે પડી પશ્ચાત્તપ કરવા લાગી. કબીરે એને આશાસન

આપ્યું. તે પછી વેશ્યાએ ખુદલા દિલે સર્વ હકીકત જાહેર કરી લીધી.

કાણું કરનારનાં મોં કાળાં થયાં.

સિકંદર લોહીએ ખંજીરે માફી આપી.

સિકંદર લોહી સંસ્કારી આત્મા હતો. એણે કબીરને ગંભીર આક્ષેપમાંથી મુક્ત કર્યો.

પણ તે પછીથી કબીરની કીર્તિસુવાસ ચારેબાજુ વધુ વેગથી ફેલાઈ. કરતૂરીની માફક તે પછી એક માન્યતા એમ કહે છે, કે સંત જ્ઞાનેશ્વરના જીવનમાં બન્યું હતું, તેમ લોકોએ મર્યાદા લોપી અને કબીરને કાશીમાંથી હદપાર કરવામાં આવ્યા. કબીરે જિંદગીનાં પાછલાં વર્ષો, ઉત્તર હિંદનાં શહેરોમાં, સુરદાસની માફક એક હાથમાં ખજાણીયું ઢાળ્યું એવી દશામાં, પોતાનાં ગીતોમાં હૃદય નિયોવીને ગાતાંગાતાં પસાર કર્યો.

ખીજી, અને વધુ નકર, વિશેષ પાયાદાર માહિતી એમ કહે છે કે ના, આ પછીનાં વર્ષો પણ એ કાશીમાં જ રહ્યા.

આજીવન કબીર વણકર જ રહ્યા. હવે તો એ ઘણા જ વયોવૃદ્ધ થઈ ગયા હતાં. એમની આસપાસ જાતજાતના જિજ્ઞાસુઓ એકઠા થતા હતા, સૌ કોઈ પોતાપોતાની હૈયાગૂંથ એમનેકહેતા. એકેશ્વરવાદ, હિંદુમુસ્લિમ ધર્મની સમાનતા, સમાન ઉપદેશ, મચલિત રૂઢિખંડન, અહિંસા, પ્રાણી માત્ર ઉપર દયા, ખંતે ધર્મોમાંથી શ્રદ્ધા કરવા યોગ્ય સત્યો, વણીઅમનો વિરોધ, પુનર્જન્મની માન્યતાનું ખંડન વગેરે લોકહિતકારી અને ગમે તેવા કોઈ બુદ્ધિવાદીને થે ગળે ઊતરી જાય એવો ઉપદેશ, એ કાપડ વણતાંવણતાં, વણાટ ઉપર એકાએકાં આપતા.

મચલિત રૂઢિઓનું-વહેમોનું નિકંદન જ કાઢવાનું ધર્મકાર્ય-મિશન-લઈને બહુ કબીર જન્મ્યા હતા. એમના અંતકાળે પણ એ ખંધનો તોડવાનો એમણે જખખર મયાસ કર્યો.

ઈ. સ. ૧૫૧૮ની સાલ છે.

કબીરને ૧૨૦ વર્ષ થઈ ગયાં છે.

હજી આજે જે આપણે કહીએ છીએ: ‘સુરતનું જમણું અને કાશીનું મરણું.’ વૃદ્ધાવરથા આવતાં હિંદમાંથી ઠેરઠેરથી ઉભેલાઈને બહુ લોકો, આ પવિત્ર ભૂમિમાં પોતાનો દેહ પાડવા મૃત્યુ પછી સ્વર્ગ મેળવવા માટે આવે છે. તે દિવસોમાં એથી ઊલટી ખીજી એવી જે એક માન્યતા પ્રચલિત હતી કે કાશીથી થોડે દૂર આવેલા મધ્વર ગામમાં બે કોઈનું મૃત્યુ થાય તો એને ગયેકાનો અવતાર મળે છે.

‘આ માન્યતા! જિંદગીનાં આટલાટલાં વર્ષો મેં રૂઢિખંડનમાં કાઢ્યાં તો જે લોકોની હજીયે આવી ધર્મધતા! એનો પ્રતિકાર થવો જ જોઈએ!’ કબીરે મનમાં આડું કંઈક વિચાર્યું હશે. અને પછી—

વિચારો તો ખરા, આ વૃદ્ધ જવાન આટલી ઉંમરે, પોતાના જીવનનું અંતિમ ધર્મકાર્ય પૂરું કરવા, પોતાના ઘણાખરા અનુયાયીઓની ‘ના’ છતાં-અંતસમયે સર્વ જગતથી તરછોડાતા મધ્વરની સાથે એ બહુ સ્નેહ ખાંધવા ગયો.

ત્યાં થોડાંક સમય એ રહ્યા હશે.

પોતાના નજદીક આવેલા અંતકાળની વડી આવી.

અને મુખમાં અંતકાળે 'રામ, રામ' શબ્દો સાથે એમણે દેહત્યાગ કર્યો.

પણ હંતકયા આગળ ચાલે છે.

સર્વળી વર્ણના એમના અનુયાયીઓ સત્તરાજના અંતકાળે હાજર હતા. મુઝવનો એક મોટો પ્રશ્ન આવી પડ્યો. હિંદુઓ કહે: કબીર હિંદુ હતા, એમના દેહનો અમે અભિસંસ્કાર કરીએ.

મુસલમાનો કહે: નહિ નહિ, કબીર મુસલમાન હતા, એમને તો હફનાવવા જ નેઈએ. વાત વધી પડી.

પરંતુ કંઈ પણ અભુગત પરિણામ આવે તે અમાફ—

ઔચિત્ય જ કોઈ માને નહિ એ ને દેહીય કાંતિવાળી એક સ્નેહભૂતિ દેખાઈ છે. એનાં નયનોમાં સારોસાર પ્રેમ છે. અંધકારમાં એનો પ્રકાશ પણ મહાવંતો હોતો છે.

ધાર્મિક એ સ્નેહભૂતિ આગળ આવે છે. અંતિમ અમાધિ સર્વ અનંત નિદ્રામાં કબીર પોદયા હતા, ત્યાં સુધી છેક નજીક એ આવે છે.

શબને પોદાડેલી ચાંદર જાયકાય છે.

ને...ને... ..

હિંદુ અને મુસલમાન બંને જુએ છે, તો ત્યાં શબ નથી, કબીર નથી, પ્રાપ્તો, રંગબેરંગી પુષ્પોનો મોટો દમ છે !

અડધાં પુષ્પો મુસ્લિમોએ લીધાં, અડધાં લીધાં હિંદુઓએ.

મુસલમાનોએ એ ફૂલોની દફનક્રિયા કરી.

હિંદુઓ અભિસંસ્કાર અર્થે એ પુષ્પો કાશી લઈ ગયા.

આજે કબીરપંથીઓની સંખ્યા સગભર હસ લાખની હશે. કબીરની પુરુષવિધિએ કાશીના એમના હિંદુ અનુયાયીઓ તથા મદ્યરના મુસ્લિમ અનુયાયીઓ એકત્ર થઈ કબીરે ફેલાવેલા એકવના સિદ્ધાંતોની પુનઃસ્થાપના કરે છે. બંને ધર્મોના એકત્રનું, કબીરનું એ સત્ય સ્વપ્ન સિદ્ધ કરવાનો 'હીને ઈલાહી' દ્વારા મહાન મોગસ સમ્રાટ અકબરે પ્રયત્ન કર્યો, તથાપિ વાતાવરણ ને પરિસ્થિતિને લીધે એ પ્રયાસને સફળતા મળી નહિ. આજે હિંદુમુસ્લિમવૈષ્ણવનર્યાના આવા નાણક કાળમાં હિંદુમુસ્લિમ-સેદસાવ હિંદુ અને પાકિસ્તાનનાં નવાં રાજ્યો બનવાની પરાકાષ્ઠામાં વેસાસે પહોંચ્યા, પરંતુ અક્ય માટે પોઠારતી સારતવર્ષની રજેરજ સાદ પાડી આજે જે જાણે ધા પોઠાર નાખી કહી રહી છે:—

હિંદુ મુસ્લિમ એક્ય 1—હિંદી જીવનનો સાચો રાહ એ જ છે, એ જ છે !

સત્યને રહ જુએ

શ્રી. રામનારાયણ ના. પાઠક

જગતના તમામ ધર્મોમાં માનવીની માનવતાને સતેજ રાખે અને સત્ય, પ્રેમ, સંયમ વગેરે ગુણોની વૃદ્ધિ કરે એવી કથાઓના ભંડાર ભર્યા છે. શ્રી. પાઠક 'અખંડ આનંદ'ના વાચકો માટે દરેક ધર્મનાં પુરાણોમાંથી એવી કથાઓ ચૂંટી લાવીને આપણી સમક્ષ રજૂ કરે છે. 'સત્યનો સદા જય' એવી જ એક કથા છે. એનું વાચન સત્યનિષ્ઠાની ભાવનાને બળ આપનારું નીવડશે.

કેશીરાજ પ્રબલત્ત મોટો કોલાહલ સાંભળીને જાગી ઊઠ્યો. જુએ તો મહેલ-ફરતો માનવસાગર વીંટળાઈ વળ્યો છે. હાથમાં નાનાંમોટાં હથિયારો લઈને દોડેા રાજમહેલ આગળ એકઠા મળ્યા છે અને ભયંકર અન્યાયનો ખદ્દસો લેવા માટે ક્રોધથી લાલપીળા થતા, મહાસાગર છુલવાટ કરે તેમ, અંદરોઅંદર અવાજ કરી રહ્યા છે.

રાજ પ્રબલત્ત ખાસીમાંથી ડોકાયો એટલે નગરજનોએ પોકાર કર્યોઃ 'ફરિયાદ, ફરિયાદ!'

રાજએ એક અનુચરને ફરિયાદ શાની છે, તે જાણવા નીચે મોકલ્યો. ગયો તેવો જ અનુચર પાછો આવ્યો ને બોલ્યોઃ 'મહારાજ, એ ખાખતમાં પાંચ આગેવાનો આપને પોતાને રૂબરૂ મળવા માંગે છે.'

'બોલાવ' કહી પ્રબલત્ત દીવાનખાનામાં આવ્યો અને એક મોટા સિંહાસન પર બેસી વીખરાયેલા વાળ સરખા કરવા લાગ્યો. સૂર્યોદય થયા છતાં એની આંખમાં હજી ઊંઘ ભરી હતી અને અધઘિનમાં હોય એમ આળસ મરડતો અસ્તવ્યસ્ત દંશામાં એ બેઠો હતો.

પંચ દરવાજે આવી ઊભું અને નમીને વંદના કરી. રાજએ માથું નમાવી આવકાર આપ્યો એટલે સૌ અંદર આવ્યા.

આસન ઉપર બેઠા પછી જરા સ્વસ્થ થઈ નગરશેઠે હાથ બેડી બોલ્યોઃ

'મહારાજ, છેલ્લા કેટલાક દિવસથી આપણા શહેરમાં રોજ રાતે માણસોના ઘાત થાય છે. સવાર પડતાં જ કોઈની બહેન તો કોઈનો ભાઈ, કોઈનો બાપ તો કોઈનો કાકો એમ એક સશક્ત મનુષ્ય મર્યો જ હોય છે. એક દિવસ આ બાજુથી ખૂમરાણુ પડે છે, તો બીજે દિવસે પેલી બાજુથી. આખા નગરમાં હાહાકાર મચ્યો છે!'

'કોઈ જંગલી જનાવર આવતું હોતું બેઈએ' રાજએ કંઈ કહેજે જવાબ આપ્યો.

'ના મહારાજ, હિંસક પશુનું એ કામ નથી. અમે એની ખાતરી કરી છે. દરેક માણસનું અનુક્ર એક ચોક્કસ જગ્યાએથી જ માંસ કાપી લીધેલું હોય છે, એટલે અમે સૌ એકમતે એવા નિર્ણય ઉપર આવ્યા છીએ કે આ કામ કોઈ નરપશુનું છે અને મનુષ્યમાંસ ખાવાના હેતુથી જ આ વધ થાય છે.'

'તો એ નરપશુને તમે પકડી લાવો, એટલે કું એને સજા કરો.'

'ઘાતકને પકડવાનું કામ આપનું છે મહારાજ!'

‘એ કામ મારું નથી, નગરરક્ષકોનું છે. તમે એમની પાસે જાઓ અને ખર્ચી વાત કરો.’

નગરશેઠે રાજ સાર્થે જોયું તો એની આંખમાં વિહ્વળતા હતી. એના ચહેરા પર શંકા અને ગ્લાનિ છવાયેલાં હતાં. એટલે એને કશીક શંકા તો ગઈ હતી એ જાણીને જીભો ધવે અને પોતાના સાથીઓને લઈ વંદન કરી બહાર આવ્યો.

બહાર એકઠા થયેલા સોડોને રાજનો જવાબ સંભળાવ્યો અને નગરશેઠ તથા પંચના માથુસો સેનાપતિ પાસે ગયા. સોડોને સૌસીને ઘેર જવા કહ્યું, પણ કોઈ ખસ્યા નહિ. ‘એ નરપથ હાથ આપ્યા પછી જ અમે ખસવાના છીએ’ આમ કહી તેઓ ત્યાં જ બેસી રહ્યા.

સેનાપતિ કાલહસ્તિ યુદ્ધ અને ટેકસી હતો. નગરજનોમાં એનું ભારે માન હતું. પંચની વાત સંભળીને એ ઘડીભર રતબ્ધ બની ગયો. પછી એણે કહ્યું: ‘તમે આજે ઘેર જાઓ. હું આવતી કાલે સૂર્યોદય થાય તે પહેલાં એ નરમાંસલલકને ખોળી કાઢું છું.’ સેનાપતિના વચન ઉપર સૌને પૂરો વિશ્વાસ હતો. પછે આવી સેનાપતિની વાત સોડોને સંભળાવી એટલે તેઓ શાંતિથી વિજરામા અને પોતપોતાને ઘેર ગયા.

આ બાજુ સેનાપતિ કાલહસ્તિએ પોતાના ખાસ વિશ્વાસુ શુભચરને બોલાવ્યા અને બીજા દિવસનો સૂર્યોદય થતાં પહેલાં ચોરને પકડી લાવવા આજ્ઞા કરી. બાહોશ અને પ્રમાણિક શુભચરે આખા નગરમાં ફેલાઈ ગયા. ગલીએગલીએ અને ઘેરઘેર છૂપી રીતે તપાસ શરૂ થઈ. સાંજ પડી. રાતે શહેર ઉપર મંજિયા બળ બિછાવી હાથ તેમ જસૂસો પથરાઈ ગયા.

એને કોઈ પણ ખાખતનો હરામ ચસકો લાગ્યો હોય છે એ પછી લય કે લગ્ન ગણતો નથી. મનુષ્યમાસ દાઢે લાગ્યા પછી નરપથ એના વિના એક દિવસ પણ રહી શકશે નહિ એની સેનાપતિને ખાતરી હતી.

રાતનો પહેલો પહોર ગયો. બીજો પહોર શરૂ થયો. જસૂસો પથારે જાગત ખન્યા. એકાએક એક જસૂસને કાને ચીસ સંભળાઈ અને તે એક મોટા મહાલયની પછાતે ફોડી ગયો. જુએ તો હાથમાં ઉઘાડી તલવારે એક આદમી તાબ જ મારેલા માથુસનું માંસ ટોપલામાં ભરી રહ્યો છે. શુભચરે કબાતે પ્રભે પાસે જઈ પાછળથી એની તલવાર પકડી લીધી અને બીજા બે શુભચરોને ઇશારતથી મલ્ટે બોલાવી એને ખાંધી લીધો. અચાનક હલ્તો થવાથી પેસો નો સાવ ડહાણ જ ગયો એને સેનાપતિ આજળ રજૂ કરવામાં આવ્યો.

સેનાપતિએ દીવાના પ્રકાશમાં ધાતકનો ચહેરો જોયો અને એ ભારે નવાઈ પામતાં બોલી જાકયો ‘આ તો રસક ?’

‘મહારાજ, મને શમા કરો.’ રસકે હાથ જોડ્યા.

રસક, રાજ બ્રહ્મદત્તનો મુખ્ય રસોધી હોતો અને રાજકરણીઓમાં માનીતો હોતો.

સેનાપતિએ રસકને અલય વચન આપતાં કહ્યું: ‘તારે હાથે આવું ઘાતકી કામ થાય એ હું માની શકતો નથી, માટે જેવી હોય તેવી ખરી વાત કહી દે. સત્ય હકીકત કહીશ તો તારો અપરાધ માફ કરવામાં આવશે.’

રસકે થોથરાતી છાંમે અને ચડકતે હોયે કહ્યું: ‘મહારાજને નરમાંસને સ્વાદ લાગ્યો છે. પહેલાં તો મૃત્યુકંડ થયેલા કેલીજોનું

માંસ તેમના મર્યા પછી હું લઈ જતો, પણ કેદીઓ રોજ ક્યાંથી મૃત્યુદંડ પામે? એટલે નગરજનોને મારવાનું કામ મારે કરવું પડે છે.’

‘રસક!’ સેનાપતિએ અિત્ર અવાજે કહ્યું: ‘આપ ઊઠીને દીકરાનું માંસ ખાય, ત્યારે ધરતી રસાંતળ થઈ ગઈ સમજવી. તને મેં અલયદાન આપ્યું છે, એટલે બીજી કશી શિક્ષા કરતો નથી, પણ તારે આવતી કાલે સવારે મહારાજની સામે આ વાંત કબૂલ કરવી પડશે.’

‘પણ....’

‘મહારાજ પણ તારો વાંકો વાળ ન હોઈ એની તને ખાતરી આપું છું.’

‘તો પછી આપ કહેશે તે કરવામાં મને હસ્કત નથી.’

‘તારે સત્ય હકીકત નિર્ભયપણે કહેવાની છે. તારા પાપનું એ જ પ્રાયશ્ચિત છે!’

સૂર્યોદય થતાં જ સેનાપતિ કાલહસ્તિ રાજા પ્રહલદત્તને મહેલે આવ્યો. સેનાપતિને આવેલા સાંભળી રાજા મનમાં લથ પાથો, છતાં તરત એમને મળવા બોલાવ્યા. કાલહસ્તિએ બીજી કશી આડીઅવળી વાત કર્યા વિના રાજાને દઢ અવાજે કહ્યું: ‘રસકની પાસે નગરવાસી સ્ત્રીપુરુષો મરાવી નાખી તેનું માંસ તમે ખાઓ છો એ વાંત ખરી છે?’

રસક સામે જ ઊભો હતો. રાજાએ એની સામે ન બેતાં નીચી નજરે જવાળ આપ્યો: ‘હું વાત સાચી છે.’

‘તો તમારે અત્યારે, આ ઘડીએ જ નરમાંસ છોડી દેવાની પ્રતિજ્ઞા કરવી એઈએ અને અત્યાર સુધી કરેલા મહાપાપનું પ્રાયશ્ચિત કરવું એઈએ.’

‘સેનાપતિ!’ રાજા બોલ્યો: ‘બીજું તમે જે કહે તે કરવા તૈયાર છું. પણ મારાથી એ વાત નહિ ખને.’

‘સેનાપતિએ રાજાને ઘણું ઘણું સમજાવ્યો પણ રાજાને મોહ ન છૂટ્યો. એવામાં બહાર કાલાહલ સંભળાયો. સેનાપતિએ બેયું તો નીચે માનવમેદની મળી છે. રાજા પોતે રસક પ્રાસિદ્ધ માણસોનાં ખૂન કરાવે છે અને માંસ લક્ષણ કરે છે, એ વાત વધુવેગે પ્રસરી ગઈ હતી અને એનો ખદ્દો લેવા લોકો અધીરા બન્યા હતા.

‘સેનાપતિએ ફરી એકવારે રાજાને કહ્યું: ‘હજી માનો તો સારું મહારાજ! નહિતર આ બહાર એકઠા થયેલા લોકો આખરે ઠાર કરશે.’

‘તો પછી હું આ શહેર છોડીને ચાલ્યો જવા ઇચ્છું છું.’ ગલરાઈ જઈને રાજા બોલ્યો.

સેનાપતિએ રાજાને રસક સાથે ગામ બહાર કાઢી મૂક્યો અને નગરજનોની સંમતિથી રાજ્યવ્યવસ્થા ગોઠવી કારભાર ચલાવવા લાગ્યો.

આ બાબત પ્રહલદત્ત એક માટા અરણ્યમાં પહોંચ્યો. કાઈ જૂનવાણી વડલા નીચે એણે પોતાને મુકામ કર્યો. રસકે વાળીઝૂડીને ઝાંડના થડ પાસે એકક કરી, વડના પોલાણમાં એકવાના કામળા રાખ્યા અને પછી બન્ને જણાં હાથમાં તીક્ષ્ણ ધારવાળા માટા કુહાડા લઈ રસ્તો રોકી બેઠા. એ રસ્તો કાશી જવા માટેનો ઘેરી માર્ગ હતો. કાઈ એકલદોકલ યાત્રાળુ અગર સંઘ ત્યાંથી પસાર થતાં ખને જણ એમની ઉપર તૂટી પડતા અને પછી નરમાંસની જ્યાકત ઉડાવતા.

શહેરમાં રાત્રને યોડા માંસથી જે ભૂખ અને બલખરો રહી ગયેલો તે આહો ઈકામ બનીને વકર્યો અને જેટલું ખાવે નેટલું માંસ લશ્મણુ તે કરવા લાગ્યો.

યોડા સર્મયમાં એ રસ્તો વેરાન બન્યો. શોકોમાં ફરી હાહાકાર મચી ગયો. આખા ભરતપંડમાં પ્રજ્ઞદત્ત નરમાંસલક્ષક ચોર બન્યો છે એ વાત પસંદી ગઈ.

રસ્તો નિર્જન બન્યાથી પ્રજ્ઞદત્તને ખોરાક મળવામાં મુશ્કેલી પડવા લાગી. બંનેને ઘરઘર જવું પડતું અને મહામુશીબતે કોઈ રજીખંચો માણસ મળે તેને મારીને ચલાવવું પડતું. રોજ હૃદયદય મનમાન્યા મનુષ્યનું માંસ ખાવાને ટેવાયેલા પ્રજ્ઞદત્તને આ મુશ્કેલી અસહ્ય થઈ પડી.

એકવાર ત્રણ દિવસ સુધી કોઈ પણ શિકાર નહોતો નહિ. પ્રજ્ઞદત્તને કંઈ એન પડતું ન હતું, એનો બજી જીવ જતો ટોચ એટલી વેદના થવા લાગી આખરે એણે એક જ ઘાથી રસકનું માણું લેવાની ટીકું, અને તેના માંસથી પોતાની ભૂખ સમાવી. રસક બિના હવે એ એકલો જ ફરવા લાગ્યો અને ખમણો ઘાતકી બનીને મનુષ્યવધ કરવા લાગ્યો.

એકવાર એક ધનાઢય બ્રાહ્મણ પોતાના અંગરક્ષકો સાથે એ રસ્તેથી નીકળ્યો. ‘લોભા રહો, આ પ્રજ્ઞદત્તને ભોગ ધરતા બન્યો’ એવી કારમી ચીસ સાંભળતાં અંગરક્ષકોના હાબ જગડી ગયા અને તેઓ દિગ્મુદ્ધ એવા થઈ ભેઈ રહ્યા. પ્રજ્ઞદત્તે સુઢર પુટ હેઠવાળા બ્રાહ્મણને ખમ્મે ચડાવી અને કોટ મૂકી.

આ રીતે પોતાની આખ-સામે બ્રાહ્મણને હિપાડી જતો ભેઈને અંગરક્ષકોના મનમાં સારે આઘાત લાગ્યો. ‘આખણે મોટા

સડવેયા અને કાત્રિયોની હાજરીમાં આ એક બ્રાહ્મણને લઈ જાય એ તે કેવી વાત!’ આમ વિચારી તેઓ હિંમત કરી એની પાછળ પડ્યા. પ્રજ્ઞદત્ત આઠોઅવળો ઘઈને નાસવા ગયો, તેવામાં એના પગમાં ઝેરના ઝાડનું એક ફૂંકું વાગ્યું, એટલે બ્રાહ્મણને ત્યાં જ નાંખી દઈ એ ખોડ જતો ખોડ જતો જીવ ખચાવી નાંકી.

અંગરક્ષકોને તો બ્રાહ્મણ મળ્યો એટલે એને લઈ પાછા વળ્યા અને પોતાને રસ્તે પડ્યા.

પ્રજ્ઞદત્ત લંગડાતો આવીને પોતાના રહેઠાણ આગળ દગલો ઘૂંટી પડ્યો. ઘા સખત વાગેલો એની વેદના ખૂબ થતી હતી રાતદિવસ એ તરફડવા લાગ્યો. આખરે એણે વડ હિપર રહેતા દેવની માનતા કરી કે ‘જો મારો પગ સારો થઈ જશે, તો તને સો રાજકુમારના દોહીથી નવરાત્રી અને મોટો નરવધ કરીશ.’

આ માનતા પછી એના મનને શાંતિ વળી. સાત દિવસ એક ઢેકાણે હાલચાલ કર્યા વિના પડ્યો રહ્યો એટલે ઘા આપત્રેથી સજાઈ ગયો.

આવે મોટો જીવલેલુ ઘા સજાયો એટલે પ્રજ્ઞદત્તે પોતાની માનતા પૂરી કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. એક દિવસમાં પચાસ-સાઠ માઈલની મજલ કરી એ કોઈ રજવાડામાં પહોંચી જતો, એકાદ બે રાજકુમારને હિપાડી દાવતો. ને રાજકુમારની હથેળીમાં દાણુ પાડી એને વડની વડવાઈ સાથે બાંધી દેતો.

આમ કરતાં નવાણુ રાજકુમાર એકઠા થયા, એક બાકી રહ્યો.

પ્રજ્ઞદત્ત ખંધાં રાજ્યોમાં ફરી વળ્યો; પણ કુરુદેશના રાજમહેલ પાસે જતાં

એના પગ ઊપડતા ન હતા. કેટલીયે વાર એ ત્યાંથી પસાર થયો, પણ રાજ્યની હદ આવે એટલે ખીજી તરફ વળી જાય. કુરુ દેશના કૌરવ રાજાને સુતસોમ નામનો રાજકુમાર હતો. નાનપણમાં એ તક્ષશિલા શુરુકુળમાં લણવા ગયેલો, ત્યારે આ માનવલક્ષ રાક્ષસ બનેલો પ્રહલદત્ત એક ધર્મશાળામાં તેની સાથે થઈ ગયેલો. હજારો શિષ્યોમાં આચાર્યને પ્રિય થઈ પડેલો સુતસોમ દરેકને માનીતો હતો. પ્રહલદત્ત એના મત્તે ખૂબ લાવ રાખતો. બંને લણીને સાથે જ પાછા ફર્યા, ત્યારે એકબીજાએ મૈત્રી જળવવાના કોલ આપ્યા હતા. સુતસોમનું જીવન સાદું, સંયમી, સેવાપરાયણ હતું. પ્રહલદત્તે પણ એવું જીવન ગાળવાનો કોલ સુતસોમને આપેલો; પણ આજે પોતાનું જીવન એક રાક્ષસ જેવું બની ગયું. ઢોઢ પ્રહલદત્ત સુતસોમને મોં ખતાવતાં મનમાં ડરતો હતો અને ખીજી રાજકુમારોની પેઠે એને પકડીને યજ્ઞમાં હોમી દેવાનો વિચાર આવતાં એનું મન અંદરથી ઊલ્કા ઊઠતું, કે ‘તક્ષશિલા શુરુકુળમાં એણે મને વિદ્યાભ્યાસમાં મદદ કરી, ખાનપાન અને વ્રતનિયમમાં એ રાત-દિવસ મારો સાથી બનીને રહેતો, એના શુભ તે કેમ વિસરાય ?’ આમ વિચારીને એ કુરુદેશના સીમાડાથી ફરીને ચાલ્યો જતો.

પણ એકવાર રાતે એ પોતે અર્ધ નિદ્રાવસ્થામાં વડ નીચે સૂતો હતો, ત્યારે એના કાનમાં જાણે કે વડની દેવી બોલતી હોય તેવો અવાજ સંભળાયો. ફરતી વડવાઇએ ઠીંગાડેલા નવાણુ રાજકુમારો મોતની રાહ બેતા લટકતા હતા. એની જરા પણ દયા પ્રહલદત્તના હૃદયમાં ન હતી, પણ જ્યારે દેવી જેવો અવાજ એને કાને પડ્યો, ત્યારે એ સફાળો બેઠો થઈ ગયો.

‘એણે સાંભળ્યું :

‘તે’ આ નવાણુ રાજકુમારોને પકડયા, પણ કુરુ દેશના સુતસોમને કેમ ન પકડયો ? એ તને વહાલો છે, માટે જ તે’ એને છાડી દીધો છે, પણ દેવતાને પ્રસન્ન કરવા માટે તે પ્રિયમાં પ્રિય વસ્તુનું બલિદાન આપવું જોઈએ. આમાં તો તે’ પક્ષપાત કર્યો છે.’

પ્રહલદત્તને એ વાણી ખરી લાગી. અને આટલું કર્યો છતાં જ્યાં સુધી વહાલી વસ્તુનું બલિદાન નહિ આપું, ત્યાં સુધી દેવી પ્રસન્ન નહિ થાય એવા લયથી એ બોલો થયો અને વધારે વિચાર કર્યો વિના કુરુદેશ તરફ ચાલી નીકળ્યો.

દિવસરાત ચાલતો રસ્તામાં ક્યાંય રોકાયા વિના એ ઇદ્રપ્રસ્થ પહોંચ્યો. સુતસોમને રાજમહેલમાંથી પકડવો સહેલ ન હતો. એટલે એણે એક યુક્તિ કરી. રાતે પોતે શહેરના ઉપવનમાં એક લાંગેલા દેવળના ઓટલા પર સૂતો. તે વખતે આકાશના તારા ભણી એની નજર ગઈ. પ્રહલદત્ત ખગોળવિદ્યા જાણતો હતો એટલે એણે ગળતરી કરી, તો બીજે દિવસે સવારે પુણ્ય નક્ષત્રનો યોગ આવે છે એમ જાણાયું. રાત્રે આ પર્વને દિવસે જળાશય પર સ્નાન કરવા નીકળે અને પુણ્યદાન કરે એવો રિવાજ સર્વસામાન્ય હતો. એ રિવાજ પ્રમાણે રાજકુમાર સુતસોમ પણ બીજે દિવસે સરોવરતીરે નાહવા આવશે એમ એણે વિચાર કર્યો. એ વખતે રાજકુમારને પકડી લેવો ફાવશે એમ મનમાં એણે ગાંઠ વાળી.

મોસૂજી થાય તે પહેલાં નગર બહાર આવેલા એક ગોટા તળાવમાં કમળના દંડ નીચે પ્રહલદત્ત સંતાઈને બેસી ગયો.

આ જાણુ એવું બન્યું કે તક્ષશિલાનો એક વિદ્વાન પ્રાણી સુતસોમની કીર્તિ સાંભળીને ઇદ્રપ્રસ્થ આવ્યો. સુતસોમ

રાજકુમાર પોને વિદ્વાન છે અને વિદ્વાનોની કહર કરે છે એમ સંભળીને એની માસેથી દ્રવ્યપ્રાપ્તિ થશે એ આશાએ તક્ષશિલાથી એ આટલે દૂર આવ્યો હશે. પાસેના જામના રાત ગાળી પો ફાટતાં જ એ ઇદ્રમસ્ય આવી પહોંચ્યો.

રાજકુમાર સુતસોમ પુખ્ત નક્ષત્રના યોગનું માહાત્મ્ય વિચારી માત કાળમાં વહેલો જાયો અને સુર્યોદય થયા પહેલાં જે ઘડી પોતે બધાવેલા કમળસરમાં એના હવાચાલ્યો. રાજકુમારને રથ ઘરઘરાટ સામેથી આવતો દોઢો એટલે પેલો વિદ્વાન બ્રાહ્મણ રસ્તાની બાજુ પર ખસ્યો અને સારથીને 'અંકર ડોલુ છે' એમ પૂછ્યું. 'રાજકુમાર સુતસોમ પુખ્ત નક્ષત્રના સ્નાનાર્થે જાય છે' એવો ઉત્તર સંભળતાં બ્રાહ્મણે આશીર્વાચન ઉચ્ચાર્યા રથ હોમો રખાવી રાજકુમાર નીચે જીતશે અને બ્રાહ્મણને પ્રણામ કરી કુશળ સમાચાર પૂછ્યા.

બ્રાહ્મણ પોતાના આવવાનું કારણ જણાવતાં કહ્યું 'રાજકુમાર! તું તક્ષશિલાથી આવુ છું તમારો વિદ્યાપ્રેમ જોઈ અહીં સુધી ચાલતો આવ્યો છું તમને સંભળાવવા સો સો કાર્ષાપણની કિંમતના ચાર સ્તોક લાગે છે તે તમે એકવાર સંભળો અને પછી યોગ્ય લાગે તો મને પુરસ્કાર આપજો.'

સુતસોમે ઉત્તર આપ્યો. 'હું અત્યારે તેના હાથમાં જઈ છું આપ રાજમહેલે પધારો હમણાં જ હું પાછો આવીશ અને આપના સ્તોક સંભળી કૃતાર્થ થઈશ.' આમ કહી પોતાના અનુચરને રાજકુમારે ખાત્રી કરી 'આ ભૂદેવને રાજમહેલમાં લઈ જાઓ અને તેમનું યોગ્ય સ્વાગત કરો એટલામાં હું સ્નાન કરીને આવી પહોંચુ છું.'

બ્રાહ્મણ ફરી આશીર્વાદ આપી અનુચર સાથે નગર ભણી ચાલ્યો. સુતસોમ તળાવને કિનારે આવી પહોંચ્યો મુનટ અને ઉત્તરીય વજ્ર હિતારી સુતસોમ તળાવમાં જીતશે તેવો જ નરસંકટ બ્રહ્મહત ખડાર નીકળ્યો અને તેને પીક પર ચડાવી, અગરશકેતની આખપા ખૂળ નાખી ત્યાંથી અપાટાળ થ ચાલ્યો ગયો અગરશકેત પાછળ ડોડ્યા પછુ પવનવેગી બ્રહ્મહત માંસની ઘીચ ઝાડીમાં સતાતો છુપાવેલો ઘડીસરમાં એકાંત થઈ ગયો.

કેટલોક પથ કાપ્યા પછી બ્રહ્મહત શાસ ખાવા રોકાયો. સુતસોમને નીચે ઉતારી પોતે કમરે હાથ ટેકવી જરા જોડો શાસ લીધો તેવામાં એણે સુતસોમની આખમાં અસિ ભેંયાં, આ ભેંઈને બ્રહ્મહત નવાઈ પામ્યો અને જોલ્યો 'આ શુ, સુતસોમ, તું તો જ્ઞાની અને વીર રાજકુમાર હતો આખણે તક્ષશિલામાં સંસુતા એ વખતે મેં ઠાઈ દિવસ તારી આખમાં અસિ ભેંયાં ન હતી ખરો જહાદુર મોતને ભેંઈને રડી પડતો નથી કદાચ તને તારા માખાપ અને સ્ત્રી-પુત્ર સંભચો હતો પણ તું જ નાનપણમાં કહેતો હતો, કે આ સંસાર અસાર છે એ જ્ઞાન અત્યારે કયાં ગયું?'

રાજકુમાર સુતસોમે સ્તોત્રીથી જવાબ આપ્યો. 'અરે સદા ભાઈ તું બ્રહ્મહત આ કામ કરે છે એ સંભળીને મને ભારે દુઃખ થતું હતું પણ એ વાત હું પછી કરીશ, પહેલાં તારા પ્રશ્નનો હું ઉત્તર આપુ મારી આખમાં અસિ આવ્યાં છે, તે મારા માતપિતા કે સ્ત્રીપુત્રાદિ માટે નથી, પણ મેં એક બ્રાહ્મણને 'નાહીને આવ્યા પછી તારા સ્તોક સંભળીશ' એવું વચન આપ્યું છે એ મારી રાહ જોઈને જોડો હતો મારે એ વચન પળાયું નહિ, તેના દુઃખથી મારું હૈયું ભરાઈ આવ્યું અને આખમાં

આંસુ આવ્યાં છે. આપણે એક શુર પાસે વિદ્યા લાવ્યા છીએ. મેં તને અભ્યાસમાં સહાય કરી છે એ તને યાદ હોય, તો એ યાદ કરીને મને એ તું છોડે, તો હું બ્રાહ્મણના શ્લોક સાંભળી એને ઘટોટા પુરસ્કાર આપીને તરત પાછો આવીશ.”

આ સાંભળીને એ માનવલક્ષી રાક્ષસ ખડખડ હસી પડ્યો અને ઘોઘરા અવાજે મશકરી કરતો હોય તેમ બોલ્યો: “હાથમાં આવેલા શિકારને જતો કરો એવો હું મૂર્ખ નથી. એકવાર મોતના મોઢામાંથી તું પાછો બચ પછી શાનો આવે? તું તો શીધો જઈને રંગમહેલમાં જ પહોંચી બચને! એટલે હવે છૂટવાની આશા મેલી દેજે.”

રાજકુમાર સુતસોમ પ્રથમની પેઠે જ શાંતિથી કહ્યું: “હે મિત્રવર્ય, અસત્ય બોક્ષીને છવવા કરતાં હું મરતું વધારે પસંદ કરું છું. કદાચ મેરુ ચળે પણ હું જૂઠું નહિ બોલું. પૃથ્વી રસાતળ બચ, ગંગા નદી હિમાલય તરફ ઊલટી વહેવા લાગે, તોપણ હું અસત્ય નહિ બોલું. આમ છતાં પણ તને પતીજ ન પડતી હોય, તો હું મારી તલવારના સમ ખાઈને કેહું છું કે બ્રાહ્મણના શ્લોક સાંભળીને હું જરૂર પાછો આવીશ.”

મનુષ્યમાંસ ખાનાર બ્રહ્મદત્ત સુતસોમનાં દંઢ વચનો સાંભળી ઘડીલર સ્તબ્ધ બન્યો. ગમે તેવો હુસ્સો અને હરામખોર માણસ પણ એક સાચા માણસના ખરા જિગરનાં સત્ય વચનો સાંભળે છે, ત્યારે એના હૃદયમાં એની અસર પડે છે અને પોતાની જાત કરતાં પણ વધારે ભરેલો એને એ સત્યનિષ્ઠ માનવી ઉપર બેસે છે. બ્રહ્મદત્ત રાક્ષસ બન્યો હતો, છતાં એના હૃદયમાં સુતસોમનાં વચનોનો પડથો પડથો અને એ વિચારવા લાગ્યો: “ગમે તેમ પણ

આ સુતસોમ નાનપણથી સત્યપ્રિય છે. વળી ક્ષત્રિય તલવારના સમ કદી ખાય નહિ એવા આકરા સમ એણે ખાધા છે. તો ભલે એકવાર એ નાસી બચ, તોપણ એની પરીક્ષા તો લેવી જ.” આમ વિચારી એ બોલ્યો: “ભાઈ સુતસોમ, ક્ષત્રિયો ન ખાય એવા તલવારના સમ તે ખાધા છે, તેથી તારા પર વિશ્વાસ રાખી હું તને છોડી દઉં છું. બ્રાહ્મણને વિદાય કરી તું પાછો જલદી આવતો રહેજે. તારા વિના મારી ચલ અધૂરો ન રહે તે ક્યાન રાખજે.”

“એની તું ફિકર ન કરતો. સૂર્ય પશ્ચિમે ઊગે તો ચ સુતસોમ આવ્યા વિના નહિ રહે તેની ખાતરી રાખજે.” આમ કહીને એ ઇદ્રમસ્થ તરફ ચાલી નીકળ્યો.

આ ખાણ સુતસોમને મનુષ્યલક્ષક રાક્ષસ ઉપાડી ગયો છે એ વાત આખા નગરમાં ફેલાતાં સૌ વ્યાકુળ બની શોક કરી રહ્યા હતા. ચોમેર ઘોડેસવાર દોડાવ્યા છતાં પતો ન લાગ્યો એટલે સુતસોમ વિષે સૌએ આશા મૂકી દીધી હતી. એટલામાં રાજકુમારને એકાએક આવતો બેઈને સૌ ઘેરી વળ્યા. રાજમહેલમાં આનંદ આનંદ છવાઈ ગયો. સૌ એકી અવાજે કહેવા લાગ્યા: “રાજકુમાર ખરો હોશિયાર, એ નરરાક્ષસના હાથમાંથી કોઈ છૂટતું નથી અને આ છૂટી આવ્યો!” રાજમહેલમાં પોતાની ફરતાં ફરી વળેલાં સ્વજનોને પ્રેમપૂર્વક શાંતિથી દૂર કરી રાજકુમાર પેલા બ્રાહ્મણ પાસે પહોંચ્યો. એ બિચારો તો રાજકુમારનું અપહરણ થયાની વાત સાંભળી સાવ નિરાશ બની ગયો હતો. એવામાં સુતસોમ આવીને પગે પડ્યો એટલે એના હરખનો પાર ન રહ્યો.

રાજકુમારે સ્વસ્થ થિતે સામે બેસતાં બ્રાહ્મણને કહ્યું: “મહારાજ, તમારા શ્લોક

હવે મને સ્વભાવે.'

બ્રાહ્મણે કહ્યું 'રાજકુમાર, આ મારા શ્લોક કસ્યપ બ્રહ્મના મુખમાંથી નીકળ્યા છે, તેથી તે ઘણા મૂલ્યવાન છે. તમે શાંતિથી આદરપૂર્વક એનું મવણ કરો.'

રાજકુમાર એકચિત્તે સાંભળી રહ્યો.

સકિદેષ સુતસોમ, સમ્મિ હોતિ સમાગમો ।
સ્થાનં સંગતિ પાલેતિ, નાસમ્મિ ઘટ્ટુ સંગમો ॥
સમ્મિરેવ સમાસેદ્ધ, સમ્મિ કુલ્લેય સંઘવં ।
સત્તં સદ્ગમ્મજ્ઞાય સેય્યો હોતિ પાપિયો ॥

જીરમ્મિ ચે રાજરથા સુચિતા

અથો શરીરંપિ જરં ઉપેતિ ।

સત્તં ચ ધમ્મો ન જરં ઉપેતિ

સન્તો હયે સમ્મિ પયેદંતિ ॥૩॥

નમં ચ દૂરે પદ્યો ચ દૂરે

પારં સમુદસ્સ તદાહુ દૂરે ।

સત્તો હયે દૂરતરં વદન્તિ

સત્તં ચ ધમ્મો જસત્તં ચ રાજા ॥૪॥

ભાવાર્થ: (૧) હે સુતસોમ, જીવનમાં માત્ર એક જ વખત સજ્જનનો સમાગમ થાય છે, તો તે સંસારસાગરમાંથી પાર ઉતારે છે; પણ દુર્જનનો સગ શેજનો હોય, તોપણ તે નકામો છે.

(૨) જે હમેશાં સત્પુરુષના સંગમાં રહે છે અને તેમની સાથે આદરમાનથી પ્રેમપૂર્વક વસે છે, એટલું જ નહિ તેના સદ્ધર્મને બાંધી લે છે, તે માણસ સદા સુખી થાય છે અને તેનું દુઃખ હમેશા માટે ટળે છે.

(૩) રાજાઓના સુરોચિત રથો જુલું થાય છે, માણસનાં શરીર પણ વૃદ્ધાવસ્થાને પામે છે, પણ સત્પુરુષોએ બ્રહ્મણેના આચરેલા ધર્મ કદી બૂનો થતો નથી એમ કાલો પુરુષો કહી ગયા છે.

(૪) આકાશથી પૃથ્વી દૂર છે અને

સમુદ્રનો કિનારો એકાંથે વધારે દૂર છે. હે 'રાજા' સત્પુરુષોનો ધર્મ અધર્મથી વે ઘણું વધારે દૂર છે.

શ્લોક પૂરા થયા તોપણ રાજકુમાર એના નભીર અર્થનું ચિંતન કરતો, જમીન પર દૃષ્ટિ ઠેરવી બેઠો છે થોડીવારે એ વિચારમાંથી બગ્યો અને બોલ્યો 'તમે કહેલા ચારે શ્લોક મનુષ્યના જીવનને સન્માર્ગે વાળવા માટે મહામૂલ્યવાન છે. તેનું મૂલ્ય હજી સોનામઠ્ઠારથી પણ અધિક છે. પારિતોષિક તરીકે હું તમને ચાર હજાર કાપાંપણ આપુ છું, તેનો સ્વીકાર કરો.' આમ કહી રાજકુમારે બ્રાહ્મણને ચાર હજાર કાપાંપણ મળાવી અર્પણ કર્યાં. બ્રાહ્મણે પ્રસન્ન થઈ આશીર્વાદ આપ્યા

રાજા કીરત્યને આ વાતની જાણ થતાં એણે કપડો આપતાં કહ્યું: 'આ તે' શું કયું? 'કાપણ' વ્રત્ય આમ ઉડાવી દેવું યોગ્ય નથી. એક શ્લોકની કિંમત બહુ બહુ તો પાંચ, પચીસ કે પચાસ કાપાંપણ હોય, પરંતુ હજાર હજાર કાપાંપણ આપ્યા એ કેવું?'

રાજાના ઠોધરેલાં વચન સાંભળી રાજકુમારે શાંતિથી ઉત્તર આપ્યો: 'પિતાજી, આપ જુરસે ન યાઓ. મેં સદ્વિધાની અસિદ્ધિ યાય તે માટે જ આ ધન આપું છું. સાધુપુરુષોનાં બોધવચનો સાક્ષળતા મને ખૂબ આનંદ થાય છે. મારા નોકર પાસેથી પણ હિંતવચનો સાંભળવાં મને શ્રમે છે. આટલે દૂરથી આવેલા બ્રાહ્મણને સો જસો કાપાંપણ આપુ, તો એમાં એની વાટખરચી પણ નીકળે, પરંતુ આજ પછી તમારા પૈસાનો આવો દુરુપયોગ હવે નહિ થાય અને તમારે મારા પર ઠોધ કરવાનું કારણ પણ નહિ રહે. નરસહી પ્રધાનને વચન આપ્યા પ્રમાણે હવે હું તેની પાસે

જાઉં છું. ત્યાંથી પાછા આવવાની ખિલકુલ આશા નથી. '

‘એટલે શું તું પાછા જવા માગે છે ?’
કૌરવ્ય રાજ આશ્ચર્ય પામી બોલી ઊઠ્યો.
‘એકવાર એ દુષ્ટના હાથમાંથી છૂટ્યો ને હવે એ કાળના મોઢામાં જઈને પડવાની શી જરૂર છે ? હું તને જવા દેવાનો નથી. ’

રાજકુમાર સુતસોમ બોલ્યો : ‘પિતાજી, એ ભલે ઘાતકી હોય, મનુષ્યભક્ષક હોય પણ મારા ઉપર એણે ભારે ઉપકાર કર્યો છે. એક બ્રાહ્મણના ઋણમાંથી મુક્ત થવાની એણે મને તક આપી એ તેના મહદુપકાર હું કદી નહિ ભૂલું. આવા ઉપકારી માણસનો હું વિશ્વાસઘાત કરું, તો મારા જેવો દુતથી પાપી ખીએ કોઈ ન ગણાય. ’

રાજ કૌરવ્યને આમ અનેક રીતે માનવ-ધર્મ સમજાવી સુતસોમ ચાલી નીકળ્યો. અને જ્યાં બ્રહ્મદત્ત એની રાહ ભેટો હતો, ત્યાં એના રહેઠાણના સ્વર્ગે આવી પહોંચ્યા.

વડ નીચે મોટો યજ્ઞકુંડ પ્રગટાવવામાં આવ્યો હતો અને એક મોટા બાજુ ઉપર બ્રહ્મદત્ત પક્ષાડી વાળીને બેઠો હતો. રાજકુમારને હોમવા પૂર્વે એ મંત્ર ભણી રહ્યો હતો. પોતે મોટો કર્મકાંડી વિદ્વાન પણ હતો એટલે એને હવન કરાવનાર કોઈ આચાર્યની જરૂર ન હતી, માત્ર સુતસોમ આવી જાય એટલે આહુતિઓ આપવાનું શરૂ કરું એમ એ મનમાં વિચારી રહ્યો હતો. સુતસોમ આવશે જ એવી એના મનમાં ખાતરી હતી, તેથી એ નિશ્ચિંતપણે પૂર્વ મંત્રોચ્ચાર કરી રહ્યો હતો.

સુતસોમે આવતાંવેત બ્રહ્મદત્તને નમસ્કાર કર્યો અને કહ્યું : ‘મારું વચન પૂરું કરીને હું આવી ગયો છું, હવે તું મને મારીને યજ્ઞ પૂરો કર, અથવા તારે પોતાને મારું માંસ ખાવાની મરજી હોય તો તેમ કર. ’

સુતસોમની સત્યપ્રિયતા, નિર્ભયતા અને દેહ વિષેની અનાસક્તિ એઈ બ્રહ્મદત્ત અંતરથી રાજ થયો અને બોલ્યો : ‘તું પાછો આવી ગયો છો એટલે હવે મને કરી ઉતાવળ નથી, વળી તું સામે ચાલીને મારી પાસે આવ્યો છે એટલે તને વડવાઈ સાથે ખાંધી રાખવાની જરૂર નથી. થોડા મંત્રો બાકી રહ્યા છે તે પૂરા કરી લઉં પછી આહુતિ આપવાનું શરૂ કરીશ. દેવતાની આજ્ઞા મુજબ વહાલામાં વહાલી વસ્તુ પ્રથમ હોમવી બેઈએ, તેથી આ બધા કુમારોમાં તું મને પ્રિયમાં પ્રિય છે એટલે તને જ પહેલો હોમીશ; પરંતુ તે પહેલાં તને હરકત ન હોય, તો પેલા બ્રાહ્મણે તને જે શ્લોક સંભળાવ્યા હોય તે મને ગાઈ ખતાવ. ’

સુતસોમે કહ્યું : ‘જે શ્લોકને ને તને શું લાગેવળે ? આપણા યુરુએ બેઐલાં ઉત્તમ સુભાષિતો વિસરી જઈને તું નરમાંસભક્ષી રાક્ષસ બન્યો છે અને અત્યંત ક્રૂર કર્મો કરતાં પણ તારું હૃદય ઘડકતું નથી, તો તને શ્લોકો સાંભળવાની શી જરૂર છે ? ’

બ્રહ્મદત્તે કહ્યું : ‘હું માણસનું માંસ ખાઉં છું એ સિવાય ખીજ કોઈ અવશુણુ મારામાં નથી. અને એક એટલા અવશુણુને લીધે તું મને નૃશંસ અને પાપી માની સારા સદુપદેશ માટે પણ અથોગ્ય કરાવે છે, તે મને હીક લાગતું નથી. રાજાઓ મૃગયા કરી ગરીબ બિચારાં મૂગાં પશુઓને મારીને ખાય છે તેનાથી હું ઊતરતો નથી; પણ એ વાત જવા દે, તને મેં જવા દીધો છતાં મોતની પરવા કર્યા વિના તું અહીં પાછો કેમ આવ્યો, એ વાત કર. તું રાજનીતિ ભૂલી ગયો જણાય છે, નહિતર દુરમનના હાથમાંથી છટકી ગયેલો ક્ષત્રિય ફરી બાણીબેઈને પાછો ન આવે ! ’

સુતસોમે જવાળ આપ્યો 'રાજનીતિ કરતા સત્યપાલન ચંટે છે સત્યને આધારે જગત ટકી રહ્યું છે હું વચન પાળવા માટે મર્યો હતો અને વચનપાલન માટે જ તારી પાસે પાછો આવ્યો છું '

બ્રહ્મદત્ત ખડખડાટ હસી પડ્યો સુતસોમના બાળક જેવાં નિર્દોષ અને સરળ વાક્યો સાંભળી એને અત્યંત આનંદ થતો હતો એવા વચનો વધારે સાંભળવાના હેતુથી એ બોલ્યો 'અલ્યા મૂરખા, રાજમહેલમાં વસવું, સાવતાં બોજન જમવા, રમણીઓ સાથે રજરાજ ઉડાવવા એ બધું છોડી સત્યનું પૂછડું પકડી રાખવું એમાં કંઈ કંઠાપણ છે? તારી અક્ષય મારી ગઈ લાગે છે?'

સુતસોમે શાંતિથી કહ્યું 'આ દુનિયામાં સત્ય જેવી મીઠાશ બીજી કોઈ વસ્તુમાં નથી જેણે એ અમૃતરસનું પાન કર્યું છે, તે જ આ સસારસાગર તરી શકે છે '

'એ વાત જવા દે,' બ્રહ્મદત્તે બીજો મુદ્દો લીધો 'પણ માણસને જીવવાની ઇચ્છા તો સ્વાભાવિક હોય છે અને તેથી મોતનેા ડર દરેકને લાગે છે પોતાનો જીવ બચાવવા બૃહ્મ બોલવું એવું રાજનીતિમાં કહ્યું છે, છતાં તું મોતની બીક રાખતો નથી એનું શું કારણ?'

સુતસોમે કહ્યું 'કારણ કે મેં આજ સુધીમાં મારી જિંદગી કેવળ લોકહિતના કામ કરવામાં જ વિતાવી છે હવેશા કર્તવ્યનું પાલન કર્યું છે માળાપની સેવા કરી છે મિત્રોને મદદ કરી છે, એટલે મને મોતનો ડર નથી '

સુતસોમના આવાં રહસ્યમય વચનો સાંભળી બ્રહ્મદત્ત જૂળ રાજી થયો અને મનમાં વિચારવા લાગ્યો કે આવા મુક્ત પુરુષને મારવાથી આર્યાવર્તન વારે હાનિ

થશે હજી તો આ રાજકુમાર સરજીવાન છે એ લાંબુ જીવશે, તો જગતને ઉપકારી થઈ પડશે આમ વિચાર કરી એ બોલ્યો 'સુતસોમ, તું મારો મિત્ર છે ઉપકારી છે, એટલા માટે નહિ પણ તારી જિંદગી આર્યાવર્તનના હિત માટે ઉપયોગી છે એટલા માટે તારા જેવાને હણીને યજ્ઞ કરવા કરતાં એર પીને મરવું બહેતર છે! તું સુષેષી તારા દેશમાં બે પણ જતા પડેલા પેલી ચાર ગાથાઓ મને સંભળાવતો બે મારો અધિકાર નહિ હોય, તોપણ તારા જેવા મુક્ત પુરુષને મુષેષી સાંભળીશ તેથી મને લાલ થશે '

આવા નમ્રતાશરેલાં વચનો સાંભળી સુતસોમે ચારે ગાથાઓ બ્રહ્મદત્તને ગાઈ સંભળાવી આ સાંભળીને બ્રહ્મદત્ત બોલ્યો 'ખરેખર! આટલી જીંદગી, હૃદય ગમ ગાથાઓ મેં ઠઠી સાંભળી ન હતી, આ ચાર ગાથાના બદલામાં હું તને ચાર વરદાન આપુ છું તારી ઇચ્છા હોય તે માગી લે સરતપડનેા ચક્રવર્તી બ્રહ્મદત્ત તારા ઉપર પ્રસન્ન થયો છે '

સુતસોમે કહ્યું 'જે માણસ પોતાનું સહુ શામાં છે એ બહુનો નથી, જીભના સ્વાદ ખાતર ગમે તેવાં કાળાં કામ કરવા જે તૈયાર થયો, એનામાં વરદાન આપવાની શક્તિ કે ક્યાંથી હોય? અને છતાં ધાર કે મેં વરદાન માગ્યું અને તારાથી ન અપાયું, તો આપણી વચ્ચે કંઈકો કંઈકો ધાધ ઠાધે કરીને તારા જેવા માણસ સાથે શા માટે કળિયામાં પડવું બેઠ્યો?'

બ્રહ્મદત્ત બોલ્યો 'હું નરમાસ ખાઉ છું એટલે મારામાં કશો શુષ્ક રસો નથી અને હું સાવ શક્તિહીન છું એમ માનવામાં તારી મોટી ભૂલ થાય છે બીજી બાબતમાં તો નહિ પણ વચનપાલનમાં તો હું તારી સંભાવણી છું એ યાદ રાખજે પ્રાણતિ

અ. હાર અને અ. રે. ૨૨. વૈદ્ય મગનલાલ મહેતા

લેખક :

આહારવિહાર અને આરોગ્યના સાદા નિર્ણયો આ દુહામાં જણાવ્યા છે. જ્યાં વૈદ્ય-દાકતરનો અભાવ છે, ત્યાં આ વિશેષ ઉપયોગી થશે અને જ્યાં વૈદ્ય-દાકતરો છે, ત્યાં જો આ સૂચનાઓ લક્ષમાં લેવાશે તો એમની પાસે જવાનો સમય લાગ્યે જ આવશે. ગ્રામવાસી વાંચકોને ક'ંઈ આ દુહાઓ વસી જશે એવી આશા રાખીએ છીએ.

થાય અનિયમિત રોગીઓ, જેહ અનિયમિત થાય,
દવા પથ્ય પાળે નહીં, બેહુક મૃત્યુ થાય.
ઊગ્યે સૂરજ ઊઠે નહીં, સૂઈ ઊઠે મધ્યાહ્ન,
કર્મહીણ ક્ષીણ જ બને, ઘટે શાન ને લાન.
ઉપાસમય પછી જે સૂવે, જાગે ચઢતા સૂર,
પડી ગિછાનામાં રહે, લક્ષણ એહી-કૂર.
ઊપાપાન જે જન કરે, દેહ દિવ્યને કાળ,
આંખ ધ્રુવે ભરી કોગળા, દષ્ટિ તેજ સમ-ખાજ,^૧
દાંતણુ ચાવી જે કરે, દાંત સાફ કરી ખાય,
રસમય,^૨ કરી પ્રાશન કરે, રહે નીરોગી કાય.
દાંતણુ કરતાં હેમકે, કાઢે ઉર-ચીકાશ,
આંતરડાં શુદ્ધ થયે, થાય રોગનો નાશ.
મૂત્ર કદી રોકે નહિ, ઝાડે જલહી નય,^૩
દેહશુદ્ધિ પૂરણ કરે, વીંટ-શૂળ નહિ થાય.
સ્નાન કરે શીતળ જળે, ચોળી અંગ સદાય,
સ્વેદ-મેલ રાખે નહિ, હૃદયુદ્ધ તન થાય.
કસરત પ્રાતઃ સમે કરે, અંગશક્તિ સમ માપ,
સુદૃઢ અંગ સદા રહે, પૂર્ણ પ્રતાપ-પ્રભાવ.

૧, ખાજ પક્ષીના જેવી લાંબી નળદ થાય. ૨, મુખમાં ચાવીચાવી રસવાળો કરી. ૩, પાતળો કે કઠણ નહિ તેવો સાફ એકદમ નીકળી નય તે.

સાત્તિક રાંધી અન્નકૃણ, જઠરે પાચન થાય,
 અતિ ઉનું ટાકું નહિ, રસમય લોજન ખાય.
 દૂધ દહીં. ધૂત ફલ અને ભાજી તાજી હોય,
 અન્નદોષ નહિ ખાજમાં કરતાં સુખિયો હોય.
 કડવે પાકે તૂળડે રાખી જલ પિવાય,
 ઘૂલીવાળા રોટલા ખાય, બિમાર ન થાય.
 અતિ ઝાણુ થોડું નહિ, લોજન નિયમિત ખાય,
 કરી ઢોગળા રો પુવે સુખી-નીરાગી થાય.
 મીઠું ઉનુ જલ અને કરી ફટકડી સાથ,
 ખખડાવી કર ઢોગળા, આખે ફેરવ હાય
 દૂધ દહીં ધૂત ભાખરી, કરે ઠલેવો^૪ ઠાય,
 વ્યસન કદી વ્યાપે નહિ, આ સમ દુઃખ ન હોય.
 ચા, કાફી, કોઠે પીએ, પ્રાતઃકાળની માંડ,
 વીથંદીન દુર્બળ અને, વ્યસની પૂરે થાય.
 ઘોય હાય પગ નખ સહુ, આંખ કાન ને નાક,
 મસ્તક પર માજન કરે, બિતરે અઢકો થાક.
 લોજન ખટરસ વ્યંજને, કરે ભરોરે જેઠ,
 અમૃત સમ પાચન કરે, દિવ્ય બનાવે દેહ.
 સાંજે ઠસરત જે કરે, આસન બેઠક ઢંઢ,
 ઉપર દૂધ ધૂત મધ પીએ, કદી ન થાયે ઠંડ.
 દાળ ભાત કદી રોટલો, ખીચડી પાચક શાક,
 દૂધ વિયાળુ^૫ પછી પીએ, યૌષ્ઠિક પૂરે પાક.
 ખોટી સાચી ભૂખને તરસ તણું તણુ ભાન,
 ખાય પીએ ભૂખાવરા રોગી અને અજ્ઞાન.
 નિયમિત ફરવા^૬ નય. જે, એક જહાર^૭ બે-ચાર,^૮
 લાંબે શ્વાસે ચાલતાં, મીન સદા સુખકાર.

૪ સવારનો નારતો. ૫ રાત્રીભોજન. ૬ ઘરમાં આટા મારવાના નહિ કે ગામમાં થે નહિ,
 આગની બદાર ખુલ્લી દવામાં ૭ એકાદા એક જાત્યાવાતા બે માર્ગ અને વધુમાં વધુ ચાર
 માર્ગ દિવકર ૮

રાતે દશ વાગ્યે સૂવે, કરી લઘુશંકા હર,
 મુખશુદ્ધિ કરી જલ પીચે નિર્મળ થાયે ઉરે.
 ચૈત્ર માસમાં લોખંડો, આધે રોગ-વિનાશ,
 મસ્તક, ઉદર હૃદય તણાં પછી વિરેચન ખાસ.
 જેઠ સુચિ કડવાં તૂરાં, તીખાં લોખંડ ખાય,
 કોઈ રોગ લાગે નહિ, અંગ વધે નહિ. વાય. ૧૦
 શ્રાવણ ભાદરવા મહી, ખાય દૂધ ને ભાંત.
 શોક પાકે કડવાં તૂરાં મધુરાં ઉત્તમ ભાંત.
 અશ્વિન કાર્તિક માસમાં ઉત્તમ પૌષ્ટિક રોગ,
 ક્ષાર ખટારે રસભર્યા ઘૃતમથીકે લોખંડ.
 માર્ગ પૌષ શક્તિ દિયે, તેલચોળ વ્યાયામ,
 પૌષ્ટિક રસ ધાતુ કરે અંગપ્રતી આરામ.
 માહ—દ્રાગણુ ઋતુ મધ્યમાં હલકું લૂણુ ખાય,
 બિલ્વી રેચે દ્રાચદો મદનથી સુખ કાય.
 હોળીમાં ધાણીચણા, સૂકાં ટોપરાં ખાય,
 ખજૂર ઉણુ રેચકે દીપકે પિત્ત પકાવે બાય.
 ભારે ઠંડાં ચીકણાં ખાટાં મધુરાં ખાય,
 સૂઈ ખપેરે જે રહે કફથી રોગી થાય,
 ભાદરવામાં તૂરીયાં, અદ્દી ખાયે છાશ,
 શ્રાવણ કોણુ કાકડી તાવ વધારે કાસ. ૧૧
 મરડો પણુ ભેજો કરે, કરે મુંદતિયો તાવ,
 કદ્દમકોચે અંતમાં પૂરો ભજવે ભાવ.
 દેહ ક્ષીણ ધાતુ કરે શ્વાસ વધારે થાય,
 હરડે સંચલ ચૂણથી રોગ શાંત થઈ બાય.
 પાન અને અનુપાનમાં ઔષધ અમૃત થાય,
 સમવિસમે સમજે નહીં ઉત્તમ ઝેરી થાય.

- ધૂત-મધ ઉત્તમ રસ બહુ ઔષધમાં ય અપાય,
સમાન કદી હેવાય તો, શુભ એરી થઈ જાય.
દહીં મૂળા ને ચકંદર, શીતળ મધુરાં પાન,
પ્રાત-રાત સેવન કરે, અઠકાં દુઃખનાં દાન.
વાતજ્વર આવે પ્રથમ, બહુ બગાસાં જેમ,
પિત્ત તાવમાં ઉચ્ચતા, આંખે અગ્નિ^{૧૨} જોમ.
કર્ણજ્વરના આરભમાં, લોજન-અરુચિ થાય,
ત્રિદોષજ્વરનાં ચિહ્ન છે, ઉગ્ર થયે દુઃખ વાય.^{૧૩}
- ઢોઢે, થોડે ચઢી ફરે, સાઈકલોને ત્વાર,
ભિલા ભિલા જલ પિયે, સાથે રોગી અપાર.
કસરત હલ ઉપર કરે, ઢોઢે ખેલે ખૂબ,
દેહ-શક્તિ સમજે નહીં, માઠો આળેડૂબ.
દૂધ-ડુંગળી માછલી, સાથે કદી ને ખાય,
વિષમ રોગ વિકૃત થઈ, ત્રિદોષ માંહે જાય.
માર પડે મારે ગયે પડી ગયે ને પાય,
ત્રોફા^{૧૪} પાણી હલદે^{૧૫} ગોળ મળ્યે શુભ થાય.
હાંત હજ મોઠા તણા જ્ઞાન તંત્રને યોગ,
પ્રાણુ છત્રશક્તિ મળે, પાચન થાયે લોગ.
શરીર રોગી થાય તો મન પલુ રોગી થાય,
વિચારશક્તિ રોગી બને, છુદ્ધિ શક્તિ શુભ જાય.
સૂર્યતાપ, ખુદ્દી હવા નિર્મળ જળ-ખેરાક,
અંગ છવનને ચોપવા પંચતત્ત્વ રસપાક.

૧૨ આખોમા બજારા વાય. ૧૩ વાચુપ્રોષ ૧૪ નાગિયેર. ૧૫ પ્રથમ જોગ દંતકરની મોળી
કરી જતરાવતી. ૬૫૧ લીલા નાગિયેરતું પાણી પિવાવડું.

શ્રી. જયપ્રકાશ નારાયણ આપણા દેશના એક ક્રાંતિકારી નેતા છે. ૧૯૪૭ના દિવસોમાં એ હિંદના જુદાજુદા ભાગમાં ફરતા હતા, ત્યારે કેટલાક અનુભવો થયેલા. તે લાહોરના ક્ષિત્રમાં તેઓ બેલગાં પુરાંયા ત્યારે લખી નાખ્યા. એવો એક અનુભવ આપણી શ્રદ્ધા-અધઃશ્રદ્ધા એ બંનેને આંચકો આપનારો છે, તે માટે અહીં રહ્યો છું.

શહેરની બહાર એક મશહૂર પીરનો મકબરો છે. જે દિવસે પીર સાહેબે સમાધિ લીધી, દર વરસે તે દિવસે ત્યાં મેળો ભરાતો. હિંદુ-મુસલમાન, આબાલવૃદ્ધ વનિતા બધાં એ મેળામાં જતાં. કબર પર ફૂલ ચઢાવતા, માથું નમાવતાં, પૈસાની ભેટ ધરતાં અને તે પછી મેળાનો તમાશો ભેટાં.

શહેરથી મકબરા સુધી જે સડક જતી હતી, એ પર શહેર અને મકબરા વચ્ચે બીજી પહોળી એક નાની સરખી કબર હતી. કબર પર જે પાકો ચૂંચતરો બનેલો હતો, તેને ભેટાં એમ લાગતું કે બાણે કોઈ બાળકનું સમારક હશે ! જે લોકો પીરસાહેબની કબર પર પૂજા કરવા જતા, તેઓ આ નાની સરખી કબર પાસે પહોળી ઘડીભર ચાલતા. બેચાર ફૂલ તેના પર પહોળી ચઢાવી દેતા અને હુવા માગી લેતા. એ વાત પ્રસિદ્ધ હતી કે આ કબર પહોળી કોઈ 'ટોમી પીર સાહેબ'ની છે અને તેઓ મોટા પીર સાહેબના એક શાગરીત હતા; પરંતુ આ વિષે ચોક્કસ માહિતી કોઈને નહોતી. એમ પણ ક્યારેક સાંભળવામાં આવતું કે પીર સાહેબની ગાદી પર જે નવા પીર બેઠેલા હતા તે 'ટોમી પીર'ની કબરની પૂજા કરવાની ના પાડતા, પણ એનું દારણ પૂછવામાં આવતાં તે પણ ચૂપ થઈ જતા. ગમે તેમ હોય, તેમના કેટલાક શાગરીતો સિવાય તેમની વાત કોઈ સાંભળતું નહોતું,

કોઈ બહુતું પણ નહોતું, એમ કહીએ તો ચે આલે. પરિણામે મકબરે જતી વેળા રસ્તામાં 'ટોમી પીર'ની કબર પર સૌ ફૂલ ચઢાવતા, દીવા સળગાવતા અને હુવાં પણ માગતા.

હું પણ એક દિવસ ફરવાના વિચારે મકબરા લાણી જઈ પહોંચ્યો. રસ્તામાં પેલી નાની કબર પણ ભેઈ. વળતાં બેચાર મુસલમાનોનો સંગાથ થઈ ગયો, એ બધા મોટા પીર સાહેબ પાસે હુવા માંગીને પાછા ફરી રહ્યા હતા. તેમની સાથે વાતો ચાલી, પીર સાહેબની પ્રશસ્તિ થવા માંડી. તેમની હુવામાં જે શક્તિ રહેલી હતી તેનું વર્ણન થયું. એક મહાશય કવિ જેવા હતા. તેમણે બે-ચાર ઉર્દૂ શેર બોલી નાખ્યા. એટલામાં પેલી નાની કબર આવી. મેં એ વિષે પૂછપરછ કરી, માલૂમ પડ્યું કે એક 'ટોમી પીર' હતા, તેમની એ કબર છે.

'ટોમી' નામ સાંભળતાં હું મૂંઝવણમાં પડ્યો. મેં તેમના વિષે અનેક સવાલો પૂછ્યા. પેલા કવિ સિવાયના અમારા બધા સંગાથીઓ નિરક્ષર લકઝાચારી જેવા હતા. તેમને 'ઝાઝી' બજર નહોતી. કવિ કંઈ બહુતા હતા કે કેમ તે તો કોણ બાણે, પરંતુ તેમણે સુદ્ધાં કંઈ કહ્યું નહિ, તેમ છતાં તેમના બોલવાની રીત પરથી એમ માલૂમ પડ્યું કે તે 'ટોમી' સાહેબને ખાસ ગણકારતા નહોતા.

'ટોમી' નામ સાંભળવાથી અને કવિ

મહાશય્યા હાવસાવને કારણે ટામી પીરની પૂરી સાળ કાઢવા માટે હું તલપાપડ બન્યો. બેચાર અઠવાડિયાની શોધખોળ પછી જે કંઈ માહિતી હાથ લાગી, તેને યાદ કરતાં ક્યારેક હસતું રોકાય નહિ, ક્યારેક દિલ રડી પલ્લુ પડે આપણી અધઘડા આપણને કયા સુધી લઈ જાય છે ?

ટામી પીરની કબરની નજીક જ એક પાકો બગેચો હતો. એ બગેચો ઉજ્જડ અને મરામત કર્યા વિનાનો પડ્યો હતો છાપર સડીને પકુ પકુ થઈ રહ્યું હતું ચારે દિશાની ઈંટો વેરણુછેરણુ થઈ રહી હતી શહેરના વેપારધધામાં મદી આવી ગઈ હતી અને ધીમેધીમે આખું શહેર ઉજ્જડ બનતું જતું હતું; તેથી મકાનની આવી કયા થઈ ગઈ હતી અને એ બગેચામાં બૂનેનો અડો છે એવી સેકમાન્યતને કારણે પણ મકાન વેરાન અને છલ્લું બની ગયું હતું કોઈ શાહૂન રહેવા માટે આવતો નહોતો મકાનનો માલિક પણ નિર્વશ મરી ગયો હતો તેના વંશના બીજા માણસે શહેરમાં જઈ રહ્યા હતા.

હવે ચોક્કસાઈની ભેતા માણુપ પચ્ચુ કે પહેલા કબર એ બગેચાને આંજણેજ બની હતી અત્યારે કબરની ચારે બાજુએ જે નીચી સરખી વડી ચણેલી ભેવામાં આવે છે, તે એ બગેચાની દીનીની ઈંટો વડેજ ચણવામાં આવેલી છે પણ સામાન્ય નજરે એમ જ માણુમ પડતું હતું કે કબરને બગેચા સાથે કશી નિરખત નથી.

કબર અને બગેચા વચ્ચે આવો સબધ દોવાની જ્યારે ખબર પડી, ત્યારે એ બગેચાનો છેલ્લો સાડત કોણુ હતો એ બાજુવાની જે રાશિશ કરી મકાનમાલિકનાં જે સર્ગાવહાણ શહેરમાં જતાં રહ્યાં હતાં તેમને હું મળ્યો ત્યાં મને એટલી જ

ખબર મળી કે સિતેરએ સી વરમ પહેવા એક જોરો સાહેબ એ બગેચામાં ભાડે રહેતો હતો અને અફીલુનો વેપાર કરતો હતો ખાતાવહીમાં ભેતા માણુમ પચ્ચુ કે એ જોરા સાહેબનું નામ 'રોબિન્સન' હતું વધારેમાં એમ પણ બાબુ કે સાહેબ પોતાના મુનીમ મારફત દર મહિનાની આઠમી તારીખે સાડુ મોઢી દેતો હતો મુનીમની સહીએ ચિઠ્ઠીઓ પર જણાતી હતી એ મુનીમનું નામ 'નીર ગીલાલ' હતું.

હવે સવાલ એ ઊભો થયો કે આ નીર ગીલાલ કયાના વતની હતા અને તેમના ઘરનું અત્યારે કેાઈ જગે કે નહિ ? ત્યાં તે બીજી કોઈ બાબતની સાળ મળી નહિ તેથી હું શહેરમાં પાછો ફર્યો અહીં મણી પ્રજપરજ કરતા અફીલુનો એક વજ દુકાનદાર મારો, જેનો બાપ 'રોબિન્સન' સાથે વેપાર કરતો હતો અફીલુની ખેતી બધ થઈ જવાથી અફીલુના વેપારમાં મણી મદી આવી ગઈ હતી; પણ આ દુકાનદાર અફીલુ વેચવાનો પરવાને કઢાવીને એક નાખી સરખી દુકાન જમાવીને ખેંઠો હતો નીર ગીલાલ વિષે તે તેની બાજુ નહોતી પણ તેણે એટલું કહ્યું કે શહેરમાં હીરાલાલ નામનો એક મોટો શ્રીમત છે તેના બાપદાદા અફીલુના વેપારમાં કપાયા હતા.

હું હીરાલાલની પેઢી પર ગયો, ત્યાં તે તેમના મુનીમ મારફત બાજુવાને મળ્યું કે હીરાલાલ, નીર ગીલાલનો જ પોત ધામ છે મુનીમની ઉમ્મર સિતેરેક વરસની હતી જે મનમાં વિચાર્યું કે નીર ગીલાલના ઘરની બાબત જાના કરતા વધારે કોણુ બાજુ હતો ? આમતેમ વાનો કરતાં 'રોબિન્સન' વિષે વાનો મવા લાગી મુનીમે કહ્યું નીર ગીલાલ રોબિન્સન સાહેબના મુનીમ હતા અને પછી તે બાજુજી, જુઠા

લાલ જીએ સાહેબને ખૂબ બેવકૂફ બનાવ્યા હતા. એવા હાથ સફાચટ કર્યા કે સાહેબને ગંધ સરખી ન આવી. રૂપિયાના ઢગના ઢગ બિચકીને ઘરભેગા કરી દીધા અને સાહેબ તો આખર સુધી મુનીમની પ્રમાણિકતાના ગુણ જ ગાતા રહ્યા.

મેં સાહેબના અંગલાની વાત ઉપાડી. બુદ્ધો મુનીમ મૂઠમાં હસ્યો અને બોલ્યો: 'ખાબુજી, ભૂતબૂત કંઈ નહોતું. મકાન-માલિકના પટેદારોએ આ બધો તાગડો રચ્યો હતો, જેથી તેની બધી મિલકત ખલાસ થઈ જાય. તે બિચારો તો ખલાસ થઈ જ ગયો પણ પટેદારો પણ ભીખ માંગતા થઈ ગયા. બાબતું જેઓ ખૂલું કરે છે, તેઓ કદી સુખી રહી શકતા નથી ખાબુજી.'

મારી આંખોમાં, જેઓ બીજાઓનું થોડી ચૂસીચૂસીને જાડા બની ગયા હતા એવા કેટલાય પૈસાદારોનાં ચિત્ર નાચી રહ્યાં પણ મુનીમની વાતો સાંભળીને તો હું ચૂપ જ રહ્યો. માથું નમાવી નમાવી ગંભીર મોંએ હું સંમતિ દર્શાવતો હતો. થોડીવાર પછી મેં 'ટોમી પીર'ની બાબત ઉપાડી. મુનીમ બેરથી હસી પડ્યા અને બોલ્યા: 'તમને આ પીરના રહસ્યની બહુ નથી? અકબ્રું શહેર તો બહુ છે.' મેં કહ્યું: 'હું તો કેટલાંય અકબરિયાંથી એની શોધબોળમાં પડ્યો છું, પણ અત્યાર લગી તમારા સિવાય એવો કોઈ મળ્યો નથી જેને એ વિષે કંઈ માહિતી હોય.'

હોસાએ મારી તરફ નવાઈ સાથે બેઠું અને લાંબો શ્વાસ ભરી બોલ્યો:

'હું, પણ હવે ઘરડા માણસો છે જ ક્યાં? અને આ શહેર પણ ઉઝીડ જ થયું છે ને! હો સાંભળો, હું તમારા દિલની ઉત્કંઠા પૂરી કરું છું. 'ટોમી પીર' રાખિન્સન સાહેબનો એક વહાલો કૂતરો

હતો, એ વખતે એ પીર બન્યો નહે તો, એક કૂતરા તરીકે જ હતો. એ કે ઘણી સારી ચોલાદોનો એ કૂતરો હતો અને બહાદુર તેમ જ દેખાવડો પણ હતો. સાહેબ અને તેની મેમ એ કૂતરાને ખૂબ પ્યાર કરતાં. પોતાને બાળક ન હોવાથી બધાં લાડ એ કૂતરા પ્રત્યે જ દર્શાવતાં હતા, કમનસીબે એ કૂતરો માંદો પડ્યો અને મરી ગયો. સાહેબ અને તેની મડમના શોકની તમે કલ્પના કરી શકો છો. તેમણે પોતાના આંગણના એક ખૂણામાં તેને દફનાવ્યો અને તેની સમાધિ પર એક સરસ ચપૂતરો બંધાવ્યો. સાંભળ્યું છે કે સવારે બગીચામાંથી ફૂલો તોડીને સાહેબ ને મડમ એ કબર પર રોજ એ ફૂલો ચઢાવતાં.'

'એમ, તો ખરી વાત આ છે! ત્યારે શું આપણે હિંદુઓ અને મુસલમાન લાઈઓ એક કૂતરાની પૂજા કરી રહ્યા છીએ? હું એ વાત બહાર પાડ્યા વિના નહિ રહું.'

મારા આ ઉદગાર સાંભળી બુદ્ધો મુનીમ થોડીવાર ચૂપ બેસી રહ્યો. પછી ધીમે રહી બોલ્યા: 'જરા હો ખાબુજી! એથી શું કાયદો થશે? જે માણસો આજે 'ટોમી પીર'ની કબર પર દુવા માંગવા અને શ્રદ્ધાનાં ફૂલ ચઢાવવા બંધ છે તેમને એવી ક્યાં બાબત છે કે એ કૂતરાની કબર છે? તેમને તો કોઈ પ્રમાણિક પવિત્ર પીરનો જ ખ્યાલ આવતો હશે. તેમની પ્રાર્થનાઓથી તેમના મનને મેલ ઓછાવતા અંશે થોવાતો જ હશે!'

એ બુદ્ધ મુનીમની વાતને હું તત્ત જવાબ ન આપી શક્યો થોડીવાર ચૂપ બેસી રહ્યો. તે પછી મુનીમનો આભાર માની કંઈક વિચારતો અન્ધમનરૂકે ઘેર પાછો ફર્યો!

આનંદ પ્રભાવલિ.

સેખક.

શ્રી. સોપાન

અનેકમાપી ચૂકેને ત્રણ પ્રશ્નોના હત્તરો અહીં આપ્યા છે, આવી પ્રશ્નોત્તરી ફરક અને આવરો અને સમાજ, ધર્મ, રાજકારણ, સ્ત્રી-પુરુષસંબંધ, માનવીનું કર્તવ્ય વગેરે સવાલો ઉપર આપણે વિચારો કરી સમીચું તમે પત્ર મોકલો ત્યારે કવર ઉપર 'આનંદ પ્રભાવલિ' લખવાનું ચૂકવા નહિ

પ્રશ્ન : ૧૩-આપણા પૂર્વજોથી આપણે કંઈ દિશા તરફ જઈ રહ્યા છીએ ? પ્રગતિ તરફ કે અધોગતિ તરફ ? નો અધોગતિને પથે હોઈએ તો એના નિવારણનો માર્ગ શો ?

ઉત્તર : ૧૩-આ જાળતમા જે માન્યતાઓ પ્રચલિત છે, જૂનામાં સોનું જોનારાઓ કહે છે, કે આપણે અધોગતિ તરફ જઈ રહ્યા છીએ અને નવામાં જ રાચનારાઓનો મત છે, કે આપણે જુનવાણી જડતામાંથી છૂટીને પ્રગતિ કરી રહ્યા છીએ. મારી દૃષ્ટિએ આ બંને મત અતિશયોક્તિભર્યો છે. જૂનામાં બધું સારું જ હોત તો, આપણું પતન ચાલ નહિ, આપણે શુભામ બનત નહિ, અધોગતિને માર્ગે ગયા તે જાત નહિ એ જ રીતે નવું પણ જો બધું સારું ગણીએ તો આપણી આ સ્થિતિ કેમ હોય ? એકવાર તો આપણી પ્રજા જગતમાં સૌથી સમૃદ્ધ પ્રજા હતી, આજે કેમ આપણે પાછળ રહ્યા છીએ ? અને બીજી દૃષ્ટિએ જોઈએ તો જે પ્રજા નવા યુગની પ્રતિનિધિ કહેવાય છે, તે યુરોપ-અમેરિકાની પ્રજા સમૃદ્ધ થઈ છે છતાં તેના જીવનમાં શાંતિ ક્યાં છે ? હિંસક પશુઓ કરતાંયે જૂઠી નીતે તેઓ લડે છે. એ પ્રજામાં પરસ્પર

અવિશ્વાસનું ઝેર ફેટલું વધી ગયું છે ?

આવી વિચારણામાંથી નવા જ પ્રશ્નો ઊભા થાય છે. અધોગતિ એટલે શું ? પ્રગતિ એટલે શું ? જ્યાં સુધી આ શબ્દોની વ્યાખ્યા નહીં ન થાય ત્યાં સુધી અભિપ્રાય આપવાનું મુશ્કેલ બને છે.

મારો મત એવો છે, કે માનવ-જીવનમાં સાચો આનંદ, અર્થાંડ આનંદ જેટલા પ્રમાણમાં વૃદ્ધિ પામે તેટલા પ્રમાણમાં પ્રગતિ થઈ ગણાય અને એવો આનંદ પ્રાપ્ત કરવા માટે જો માણસ વલખા મારતો હોય અને છતાંય એકે સળનો આનંદ મેળવીને જીવનભરનું હાથ એને સોગવવું પડતું હોય, તો એ અધોગતિ. આ આનંદનો અર્થ પચ્ચર જેવી જડ શાંતિ નહિ, તેમ પડતા ધોધ જેવો ધમધમાટ પણ નહિ; પણ શાંત મરિતા જેવી પ્રસન્નતા. આવી પ્રસન્નતા જૂના યુગમાં હતી ? નવા યુગમાં છે ? બંને યુગમાં એનું પ્રમાણ કેટલું ?

ફરના ભૂતકાળમાં જઈએ, તો એમ કહી શકાય કે ત્યારે આવી પ્રસન્નતાનું પ્રમાણ વિશેષ હેતુ, પણ છેલ્લા હબ્દ વરસમાં તો એવું દેખાતું નથી. એ વર્ષો પતનમાં હતા, હાં બનાહતા, જડતાનાહતાં. એમાં સુદૃઢ શંકા નથી કે આજે આપણે

એ 'ખોણામાંથી દોમેદોમે બહાર નીકળી રહ્યા છીએ અને પ્રગતિ કરી રહ્યા છીએ.

પણ જેવું પહેલાં હતું તેવું મેળવવાનો પ્રયત્ન કરીશું, તો આપણે કાવશું નહિ. ગઈ કાલ કરીને નિર્માણ કરી શકાતી નથી. આજનું ધ્યાન આવતી કાલ ઉપર રહેવું જોઈએ અને તેની પાછળ ગઈ કાલના અતુલવતું બળ હોવું જોઈએ. પ્રાચીન સારું કે અર્વાચીન સારું તેની ચર્ચામાં ઊંડા ઊતર્યા વિના આજે જે સાચો આનંદ આપનારું લાગે, તે નિર્માણ કરવામાં લાગી જવું એ જ આપણા સૌને માટે શ્રેષ્ઠ માર્ગ છે.

પ્રશ્ન : ૧૪-માણસને જીવનમાં સાહિત્યની, સંગીતની કે કલાની શી જરૂર ?

ઉત્તર : ૧૪-એકામાં એાછી એટલી જરૂર તો ખરી જ, જેટલી જરૂર લોકજનમાં સ્તુત્કની, ગંધમાં સુગંધની, શ્રવણમાં મધુરતાની, સ્પર્શમાં કોમળતાની અને દ્રશ્યમાં સુંદરતાની હોય.

કોણે જાણે કોણે ઠસાવી દીધું છે કે જીવનમાં સાહિત્ય, સંગીત અને કલાની કશી જરૂર જ નથી ! કુદરત તરફ તો આંખ ઉઘાડીને જુઓ. જે ઉપયોગી છે તે અસુંદર છે ? અન્ન, જળ, વનસ્પતિ કેવાં ઉપયોગી અને કેવાં સુંદર છે ! સાગરનો ઘુઘવાટ, પંખીનો કલરવ, ઝરણાનો ખળખળાટ કાનને નથી ગમતાં ? આકાશી રંગોથી આંખ પ્રસન્ન નથી થતી ?

તો સાહિત્ય, સંગીત અને કલાની અવગણના કેમ લઈ શકે ? હા, એવું ચે માણસને થેત ચડે તો એથી હાનિ થાય;

પણ એવું તો દરેક બાળતમા કહી શકાય. માનવચિત્તને આકર્ષવાનો શક્તિ કલામાં રહેલો છે. એ જ એનો શુભ છે અને એ જ એનો દોષ છે. જીવનને હીન માર્ગે ખેંચી જનારાં તરવો કલાનો વેશ પહેરીને આવી શકે છે અને માણસ એના મોહમાં પણ પડે છે. સાહિત્ય, સંગીત અને કલા તરીકે જે ઓળખાય છે તેમાં કેટલું ચ. એવું છે કે જે મનુષ્યને અધોગતિને માર્ગે લઈ જાય છે; પરંતુ તેટલા જ ખાતર જીવનને ઊંચે લઈ જનારાં ને જીવનમાં સાસ્ત્રિક રસ પૂરનારાં સાહિત્ય, સંગીત અને કલાનો વિરોધ કરી શકાય ? ધર્મનો જ વિચાર કરો. એને નામે કેટલી જડતા વધે છે ! કેટલા દંભ અને પ્રપંચ વધ્યા છે ! ધર્મને નામે જગતમાં કેટલાં યુદ્ધો થયાં છે ! આપણા પાતાના દેશમાં છેલ્લા એક વર્ષમાં જે કામો હેર ઊભરી આવ્યાં છે તેની પાછળ ધર્મના નામનું કેટલું બળ છે ? પણ એટલા ખાતર ધર્મનો ત્યાગ કરવાનું યોગ્ય ગણાયો ?

વિવેકની જરૂર ધર્મમાં છે, તેમ કલામાં પણ છે. તમે એક ખસૂરું ભજન સાંભળો ને પછી સૂરીહું સાંભળો. શપ્તો એક જ હશે, છતાં તમારા અંતરનાં ભાવમાં ફેર પડશે. એ કલાનો પ્રતાપ છે. એકની એક વાત ઉપદેશની રીતે કહો અને તે કલામય વાર્તા દ્વારા કહો, અસરમાં ફેર પડશે જ. દેવમૂર્તિઓ ને મદિરામાં જે દલા છે, તે માનવચિત્ત ઉપર અસર કરે જ છે, તે આપણે ન ભૂલવું જોઈએ. સાહિત્ય, સંગીત અને

કલા વિનાનું* જીવન નીરસ બને અને તેટલા પ્રમાણમાં જીવનવિકાસમાં પણ ઊણપ આવે.

પ્રશ્ન ૧૫-આજનાં શુજરાતની નારી, પુરુષ સમોવડી બનવા જતાં, પોતાનો માર્ગ કયો છે કે ખીલવે છે ?

ઉત્તર : ૧૫-શુજરાતની કે કોઈ પણ પ્રાંતની નારીનો મોટો સમુદાય આવો કચો પ્રયત્ન કરતો નથી. સુશિક્ષિત ને સસ્કારી ગણ્યતા આધુનિક રંગે રંગાયેલા કેકુઓમા કેટલીક સુવતીઓ આવો પ્રયાસ કરે છે, તેને આખી બાલિતા નામ ઉપર આપણે ન ચડાવી દેવો ભેદ છે.

સ્ત્રીને પુરુષ જેવા ધવાનું અત્યારે મન થાય છે, તેનું કારણ તો એ છે કે સમાજમાં પુરુષ વચસ્વ ધરાવે છે ને સ્ત્રી હબાયેલી છે. પ્રત્યેક સ્ત્રીએ આ કારણ દૂર કરવું જ ભેદ છે, પણ તે માટે પુરુષ જેવા ધવાની જરૂર નથી સ્ત્રી રહીને પોતાનું વ્યક્તિત્વ ખીલવી શકે છે ને સમાજનું પ્રતિષ્ઠાપાત્ર અંગ બની શકે છે જે પુરુષ સ્ત્રીને શુભામ માને છે ને તે પ્રમાણે વર્તે છે, તે પુરુષને ઠેકાણે લાવવાનો ઉપાય સ્ત્રીના જ હાથમા છે એણે શા માટે શુભામી સ્વીકારવી ભેદ છે ? પુરુષની અયોગ્ય ઇચ્છાનો અને આજ્ઞાનો ઇન્કાર કરે તો પુરુષ જૂલમ કરવા પ્રેરાય, પરંતુ તો એ સ્ત્રી અડગ રહે તો પુરુષને ઠેકાણે આવી જ જવું પડે. સ્ત્રી અને પુરુષ રાજા-પ્રજા કે જલિમ-શુભામ જેવા જુદાં કે વિરોધી

તત્ત્વો નથી. એ બંનેએ સાથે જ રહ્યા-જીવ્યા સિવાય છૂટકો નથી આ રહેવું-જીવવું આનંદમય બનાવવું હોય, તો અમાધાન કયાં વિના પણ આગે નથી. સ્ત્રી આ સમજે ને એ રીતે માર્ગ શોધે તો એ પોતે તેમ જ સમાજ વધુ સુખી થાય.

પ્રશ્ન : ૧૬-લગ્નનો પ્રશ્ન ઉકેલવામાં આધુનિક સુવક-સુવતીઓનો અતિમ અવાજ ગણવો ભેદ છે, કે અવહાર દષ્ટિએ વિચારતા અનુભવી વડીલોનો ?

ઉત્તર : ૧૬-બંનેનો મેળ ભેટી શકે તો ઉત્તમ. વડીલો સૂચવે ને સુવક-સુવતી નક્કી કરે અથવા સુવક-સુવતી પોતાની ઇચ્છા જણાવે અને વડીલો એ ઉપર વિચાર કરીને પોતાનો અભિપ્રાય આપે આમ બંને બાજુએથી આ પ્રશ્ન તપાસાય તો તેમાં ભૂલ ધવાનો સંભવ ઓછો ગણાય.

પણ અતિમ અવાજ તો લગ્ન કરનારનો જ ગણવો ભેદ છે વડીલોને એની પસંદગી ન રચતી હોય તો સમજાવે, ફરીફરી સમજાવે, શુદ્ધોષ્ઠ પૃથક્કરણ કરી બતાવે ને અતે થોડો સમય થોમવાની પણ સલાહ આપે; પરંતુ એ બધા પછી પણ સુવક કે સુવતી ખાડામા પડવા કે ન પડવા ઇચ્છે, તો તેને એમ કરવાની સ્વતંત્રતા હોવી જ ભેદ છે બે આવી સ્વતંત્રતાનો સ્વીકાર ન થાય અને વડીલોની ઇચ્છા પ્રમાણે જ લગ્ન કરવાનો આગ્રહ રાખવામાં આવે, તો લગ્નજીવનમાં પહેલેથી જ નિરાશા અને અથડા દાખલ થાય જીવન માટે એ ગંભીર હાનિકર્તા કરે.

સંસ્થા-સંનિધાન

‘અખંડ આનંદ’

સંસ્થા તરફથી વિજ્ઞાપકશ્રી શ્રી. મોહનલાલ-સોપાનના તત્રીપણા નીચે ‘અખંડ આનંદ’ નામનું માસિક શરૂ કરવામાં આવ્યું છે.

ગયા અંકમાં જણાવ્યા પ્રમાણે સંસ્થા તરફથી પુસ્તકોની જીદીજીદી શ્રેણીઓ પ્રસિદ્ધ થતી હોવાથી હવે વિવિધ ગ્રંથમાળાને બદલે ‘ઉપલું’ મા સક શરૂ કરવામાં આવ્યું છે અને ગ્રંથમાળાના આહોકોને માસિકનો પહેલો અંક મોકલીને માસિકના આહક થવાની વિનંતિ કરવામાં આવેલી.

અમને જણાવતાં આનંદ થાય છે, કે વિવિધ ગ્રંથમાળાના લગભગ બધા જ આહકો આ માસિકના આહક તરીકે જોડાઈ ગયા છે. ગ્રંથમાળામાં ‘૫’x૭૫’ના કદનાં ૨૦૦૦ પાનાંનું વાચન આપાતું હતું, ન્યારે આ માસિક દ્વારા ૬૫’x૧૦’ના કદનાં ૧૬૦૦ પાનાંનું એટલે કે ગ્રંથમાળા કરતાં લગભગ પોણાભેગનું વાચન, લવાજમમાં કંઈ પણ વધારો કર્યા સિવાય, માત્ર રૂ. ૬-૪-૦ માં આપવાનું જાહેર થયું છે.

અસારની સખત મોંઘવારી અને જરૂરી વસ્તુઓની અછતને લીધે આ માસિક પાછળ સારી ખોટ સદન કરવી પડશે, સિવાય કે માસિકના બહુ સારી સંખ્યામાં આહકો મળી જાય. આથી દરેક આહકબંધુને વિનંતિ કરવાની કે પોતાના સંબંધી તથા મિત્ર વર્ગમાંથી ઓછામાં ઓછો એક આહક ‘અખંડ આનંદ’ માસિકનો બનાવી મોકલી અને માસિકને પગભર બનાવવામાં બનતી મદદ આપે.

સરતું સાહિત્યની સંસ્થા જાહેરસંસ્થા છે; એટલે જાહેર પ્રજામાંથી આ માસિકના સંબંધમાં પણ જે સૂચનાઓ અથવા નવીન વિચારો પ્રગટે તેના પર બહુ ચીવટપૂર્વક વિચારણા કરવામાં આવશે એની અમે ખાતરી આપીએ છીએ.

નવાં પ્રકાશનો

“વિવિધ ગ્રંથમાળા”માં પ્રસિદ્ધ થતાં પુસ્તકો કરતાં સંસ્થા ખીખ’ ઘણાં વધારે પુસ્તકો બહાર પાડે છે; તેની જાહેરપ્રજને ખચર ન હોય, એમ ઘણા પ્રસંગોમાંથી જાણવા મળ્યું હતું. સરતું સાહિત્યનાં પુસ્તકો હમણાં આપે જોવાં છે? એવા સવાલના જવાબમાં ઘણા જણા એમ કહેતા હતા, કે અમે આહક છીએ અને પુસ્તકો અમને મળ્યા કરે છે.” ‘વિવિધ ગ્રંથમાળા’ ચાલુ ન રાખવામાં આ પણ સુદો હતો કે જે સારું વાચન સંસ્થા તરફથી પૂરું પાડવામાં આવે છે, તે સંસ્થાના નિકટના સંબંધમાં અવનારાઓને પણ મળતું નહોતું. હવે આ માસિકમાં દર મહિને જે પુસ્તકો બહાર પડ્યાં હોય, તેની તથા હવે પછી બહાર પડવાનાં હોય તેની વિગત પૂરી પાડવામાં આવશે.

બાદરવા અને આસો માસમાં પ્રગટ થયેલાં પુસ્તકો

અવધૂત ગીતા : સુધારાવધારાવાળા મૂળ મ્લેકો સાથે નવી આદતિ

પાન ૧૨૮ : મૂલ્ય રૂ. ૧-૪-૦

મોહમુદ્દગર તથા બીજાં ઠરાવો : શ્રીમદ્ ભગવાન ઇંકારાચાર્ય વિરચિત જેમાં ઔદાનુભૂતિ, ખલ્લિગાનાવધી, વાક્યવૃત્તિ, દષ્ટ્યોક્તિ, યોગતારાવધી વગેરે બીજાં ઠરાવો મૂળ મ્લેકો તથા બાધાતર સાથે આપેલાં છે.

પાન ૧૬૮ મૂલ્ય રૂ. ૧-૦-૦

રામકૃષ્ણ પરમહંસ (કિશોરો માટે) લે. પ્રફુલ્લ દાદોર દૂક બાલોપયોગી ચરિત્ર.

પાન ૮૮ રૂ. ૦-૬-૦

લિશ્ચુ અખંડાનંદ લે. 'સોપાન' તથા ભ્યોતીન્દ્ર દવે

વિસ્તૃત ચરિત્ર જેમાં આ સંસ્થાના સ્થાપકનું વિસ્તૃત ચરિત્ર તથા સંસ્થાનો દ્વંદ્વો હેવાવ પણ આપ્યો છે.

પાન ૪૭૮ મૂલ્ય રૂ. ૩-૦-૦

ત્રિમયંથ : (૨)-૧૦ ગાંધીજી. યોગજ વાનજી જોવિંદજી

જેમાં મહાત્માજીની આત્મકથા તેમના જ મ્લેકોમાં આપી છે.

પાન ૧૦૪. મૂલ્ય રૂ. ૦-૪-૦

સૂર્યદાનંત : અનેક સંતમહાત્માઓના પ્રવક્તા સમાગ્ર અને ઉપદેશ-મંત્રણાને લેખે આમાં સમઠ કથો હોઈ અખાત્મમાર્ગના સાધકને ડઝલે ને પત્તે પડતી મુશ્કેલીઓનું નિરૂપણ કરેલું છે.

પાન ૨૭૨ મૂલ્ય રૂ. ૨-૦-૦

લોગ લગતના આખખા : જેમાં યાગળા ઉપરાંત પ્રભાતિયો અને પંદો પણ આપેલા છે.

પાન ૮૮ મૂલ્ય રૂ. ૦-૬-૦

ધીરાનાં પદો : યુગરાતના આ પ્રાચીન બક્ત દલિના ગાનચોવીસી, આત્મગાન અને ભક્તિનાં પદોનો અમૂલ્ય સમઠ

પાન ૮૦. મૂલ્ય રૂ. ૦-૪-૦

આમરચના : લે. રવિચંદ્ર મહારાજ

આપણી પ્રાચીન આમરચનાની વિરોધતા, હાલની રિથિતિ અને હવે પછીની આમરચના કવી હોવી જોઈએ એ સબધી માર્ગદર્શન આપતું ઉત્તમ પુસ્તક

પાન ૨૮૦ : મૂલ્ય રૂ. ૧-૪-૦

સ્વામીજીની છઠ્ઠી પુણ્યતિથિ : સસ્તા મૂલ્યે પુસ્તકો

ન-સુબારી ૪-૧-૪૮ને રાજ આ સંસ્થાના સ્થાપક સ્વામી અખાત્મજીની છઠ્ઠી પુણ્યતિથિ આવતી હોઈ, તે પ્રસંગે સસ્તા મૂલ્યે પુસ્તકો આપવાની ચાર મેળનાઓ સંસ્થા તરફથી જાહેર કરવામાં આવે છે અને તેની વિગત છેવટે ૪૪ ૧૨૯ થી ૧૩૬ ઉપર આપી છે.

ਮਿਲਿੰਦ

લેખક :

શ્રી. શાંતિલાલ ઠાકર

એમ. એ.

ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનના અને શ્રી. અરવિંદના અસિદ્ધા અભ્યાસી ‘મુદ્રિણ.’ આદિ પુસ્તકોના લેખક શ્રી. સાંતિલાલ ઠાકર ‘અખંડ આનંદ’ના વાચકો પાસે ભર્તૃહરિ મહાદાસને આપણા દેશને આપેલા જ્ઞાનનો વારસો રખૂ કરે છે. આ અંકે ‘નિશિશતક’ પ્રસિદ્ધ થાય છે. હવે પછી ‘વેદાન્વયશતક’ પ્રસિદ્ધ થશે. આ ખંને શતકો અંગે તથા ભર્તૃહરિના જીવન-કલન અંગે પ્રતાપનારૂપે લેખકે ને લખ્યું છે, તે પણ વાંચકોને હૃષ્યેશી અને રસપ્રદ થશે એમ માનીને અહીં મૂક્યું છે.

ଅଂଗୁଳାଧରଣ

દિક્કાલાયત્તવચ્છિદ્ધાન્તચિન્માદ્મૂર્તયે ।
 સ્નાનુમૂર્ત્યેકસારાય નમઃ શાન્તાય તેજસે ॥૧૧॥
 જેની મૂર્તિને દિશા, કાળ વગેરેની
 મર્યાદા નથી, (અને ચોટલા માટે જ) જે
 અનંત અને કેવળ ચૈતન્યસ્વરૂપ છે અને
 આત્માનુભવ જ જેનો એક માત્ર સાર છે,
 તેવા શાંત પ્રકાશરૂપ પરબ્રહ્મને નમસ્કાર હો.

કાશીપુત્રાની નિંદા

યાં ચિન્તયામે સતતં યયિ સા વિરક્તા
 સાધ્યન્યમિચ્છતિ જનં સ જનોઽન્યસક્તાઃ ।
 અસ્મત્કૃને ચ પરિતુષ્યતિ કાચિદન્યા
 ધિક્ષ્તાં ચ તં ચ મદનં ચ હિમાં ચ માં ચ ॥૨
 જે (શ્રી)નું હું હરહમેશ ચિંતન કરું
 છું, તેનો મારા તરફ ભાવ નથી. તે બીજા
 પુરુષને ઇચ્છે છે. તે પુરુષ બીજા જ શ્રી
 ઉપર આસક્ત છે. તે બીજા જ શ્રી મારા
 ઉપર આસક્ત છે; (માટે) તે શ્રીને, તે
 બીજા પુરુષને, કામદેવને, પેલી બીજા શ્રીને
 અને મને—(સહજાને) ધિક્કાર દો.

અધર શાન્દીની નિંદા

अज्ञः सुखमाराध्यः सुखतरमाराध्यते विशेषज्ञः ।
ज्ञानलवदुर्विदग्धं ब्रह्मापि तं नरं न रञ्जयति ॥३॥

અક્ષાનીને રાજી કરવો એ સહેલું છે.

નિશેધ બાણનાર સુર પુરુષ તેથી પણ
વધારે સહેલાઈથી પ્રસન્ન થઈ શકે છે;
પણ જે પુરુષ જ્ઞાનના એક કણ વડે જ
પોતાની જાતને ગહું ડાહ્યો માની બેઠો
છે, તેવા અધકચરા જ્ઞાનીને તો બ્રહ્મા
પણ પ્રસન્ન કરી શકતા નથી.

મુખનિંદા

પ્રમથ મણિમુદ્રેન્મકરવચ્ચન્દ્રાન્તરાત્
સમુદ્રમપિ સંતરેત્પ્રચલદ્ધર્મિમાલાકુલમ્ ।
સુજ્જમપિ કોપિતં શિરસિ પુષ્પવદ્ ધારયેત્
ન તુ પ્રતિનિવિષ્ટમૂર્ચજનચિત્સારાધયેત્ ॥૬૥॥
(કોઈ મનુષ્ય) મગરના હુખની
દાદમાંથી માછી ગળપૂર્વક કાઢી શકે (એ
સંભવિત છે), બીજાગતાં અનેક મોત્તથી
ભરપૂર સમુદ્રને પણ (કોઈ પુરુષ) તરી
બંધ (એ શક્ય છે), કોંધે ભરાયેલા
(છંછેડાયેલા) સાપને પણ (કોઈ પુરુષ)
ટૂલની માફક માથા ઉપર ધારણ કરે
(તે બને); પણ (સારી કે નરસી કોઈ
પણ વસ્તુમાં) ચોટેલા મૂર્ખ માછીસના
મનને (કોઈ પણ પુરુષ) તેમાંથી હઠાવી
શકતો નથી.

ભમેત સિકૃતાસુ તૈલમપિ ચત્નતઃ પીઢ્યન્
વિપેચ મૃગાતૃષ્ણિકાસુ સલિલં વિપાસાર્દિતઃ ।
કદાચિદપિ પર્યટ્ચ્છશ્વિપાણ્માસાદયેત્
ન તુ પ્રતિનિવિષ્ટમૂર્ચજનચિત્તમારાધયેત્ ॥૫॥

(કોઈ પુરુષ) પ્રયત્નપૂર્વક રૈતી
પીઢી (તેમાંથી) તેલ એળવી શકે (તે
શક્ય છે), કોઈ તરસ વડે પીડાતો મનુષ્ય
ઝાંઝવાના જળમાં જલપાન કરી શકે (તે
ખને), દૂઢતો ફરતો (કોઈ મનુષ્ય) કોઈક
વખત સસલાના શીંગડાને એળવે (એ
સંભવિત છે) પણ (સારી કે નરસી કોઈ
વસ્તુમાં) 'થોટેલા મૂખ' માણસના મનને
તેમાંથી કોઈ હઠાવી શકે તે સંભવિત નથી.

*

દુર્જન સુધરી શકતો નથી.

ઘડાનં ઘાતમૃગાલનન્તુમિરસી રોઢું સમુ-
જ્જૃમ્ભતે । છતું વજ્રમળીન્છીરિકુસુમપ્રાન્તેન
સન્નહતે ॥ માધુર્યં મધુવિન્દુના રવપિતું
ધ્વારામ્બુધરીહતે । નેતું વાચ્ચતિ યઃ સ્વલન્પયિ
સતાં સૂક્તઃ સુધાસ્યન્દિમિઃ ॥ ૬ ॥

જે મનુષ્ય અમૃત ગરતાં વાક્યોથી
દુર્જનોને (સારે) મારે લઈ જવા ઇચ્છે
છે, તે કમળહંડના નાનકડા તલુઓ વડે
હાથોને અટકાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે,
શિરીષ ફૂલની ધાર વડે હીરાને છેલ્લા
તત્પર થાય છે, મધના (એક) ટીપા વડે
ખારા સમુદ્રને મીઠો બનાવવાની ઇચ્છા
કરે છે (અર્થાત તે મનુષ્યનો પ્રયત્ન
અશક્ય છે.)

*

અજ્ઞાનવું ઢાંકણ

સ્વાયત્તમેકાન્તગુણં વિષાત્રા
વિનિર્મિત છાદનમજ્જતાયાઃ ।

વિશેષતઃ સર્વવિદાં સમાજે

વિમૂષણં મૌનમખંડિતાનામ્ ॥ ૭ ॥

પોતાને સ્વાધીન (ઇચ્છા સુજળ
ધારણ કરી શકાય તેવું) કેવળ સુશોધી
યુક્ત (જેમાં કોઈ પણ દોષ નથી તેવું)
મૌન ગ્રહાણે અજ્ઞાનને છુપાવવા માટે
ઢાંકણરૂપ બનાવેલું છે. ખાસ કરીને જ્ઞાની
પુરુષોની મઠળીમાં મૂખ પુરુષો માટે
મૌન અલ ઠારરૂપ છે.

*

જ્ઞાન અને નિષ્પાતાના સંબંધ

યદા કિંચિજ્ઞોઽહં દ્વિપ દ્વ મદાન્ધઃ સમમવમ્
તદા સર્વજ્ઞોઽસ્મીત્યમવદલિતં મમ મનઃ ।

યદા કિંચિત્કિંચિદ્ મુષ્ણનસકાશાદવગતમ્
તદા મૂર્ખોઽસ્મીતિ જ્વર દ્વ મદો મે વ્યપગતઃ ૮

જ્યારે હું થોડું બાણતો હોવાથી
હાથીની પેઠે મદાધ હતો (મદથી
વિવેકશૂન્ય હતો), ત્યારે 'હું સધળું બાણ
છું' એમ માની મારું મન ગર્વિષ હતું.
(પણ) જ્યારે ડાહ્યા મનુષ્યો પાસેથી
થોડુંક થોડુંક જ્ઞાન મને મળ્યું, ત્યારે
જેમ તાવ ઊતરી જાય તેમ 'હું મૂખ
છું' એ ખ્યાલથી મારો ગર્વ જતો રહ્યો.

*

નિષયી પુરુષની ઘુન્નતા

કુમિકુલચિતં લાલાક્ષિત્તં વિગન્ધિ જુગુપ્સિતં
નિરુપમસં પ્રીત્વા સ્વાદન્નરોષ્ઠિ નિરામિપમ્ ।
સુરપતિમપિ સ્વા પાદર્વસ્યં વિલોક્ય ન શક્તે
ન હિ ગળયતિ ક્ષુદ્રો જન્તુઃ પરિમદફલ્ગુનામ્ ૯

અનેક છીડાઓથી ખટબટતા, લાળ
વડે પલળેલા, દુર્ગંધવાળા, નિંદાપ્રેરણક,
તદન નીરસ, માંસવગરના માણસના
હાડકાને પ્રીતિપૂર્વક ખાતો ફૂતરો પાડે

ઉલ્લેખા ઇંદ્રને પણ ભેઈને લજવાતો નથી છે. અનેક પ્રકારની દવાઓ પડે રોગ (સંકોચ પામતો નથી). ખરેખર, શુદ્ધ નિવારી શકાય છે. મંત્રના પ્રયોગો વડે (વિષયો) મનુષ્ય (ચોતે) સ્વીકારેલી વસ્તુની ઝેર ઉતારી શકાય છે. (એ પ્રમાણે) (વિષયપદાર્થની) તુરંતતા ઉપર ધ્યાન શાસ્ત્રોમાં સર્વત્ર ઓસડ કહ્યું છે; પણ આપતો નથી. (અર્થાત્ વિષયો મનુષ્યને મૂર્ખાઈતું ઓસડ નથી. *
ચઢતી નથી.)

*

અવિવેકીનં. પતનપરંપરા

શિરઃ શાન્નં સ્વર્ગાત્પશુપતિશિરસ્તઃ ક્ષિતેષરં
મહીધ્રાદુત્તુજ્ઞાદવનિમવનેશ્ચાપિ જલધિમ્ ।
અધોડધો ગજ્ઞેયં પદમુપગતા સ્તેકમથવા
વિવેકમ્પ્રદાનાં ભવતિ વિનિપાતઃ શતમુખઃ ॥૧૦

ગંગા નદી સ્વર્ગમાંથી શિવના માથા ઉપર પડે છે. શિવના માથા પરથી (હિમાલય) પર્વત ઉપર પડે છે. ઉંચા પર્વત ઉપરથી પૃથ્વી ઉપર પડે છે. પૃથ્વી પરથી તે દરિયામાં પડે છે. (આ પ્રમાણે) ગંગા નદી (એક પછી એક એમ) નીચા પડેને પ્રાપ્ત થઈ. અથવા (એમાં આશ્રય નથી, કારણ કે) વિવેકથી બ્રહ્મ થયેલા પુરુષોની અધોગતિ સેંકડો રીતે થાય છે.

*

મૂર્ખાઈતું ઓસડ નહં.

શક્યો વારયિતું જલેન હુતમુક્તુ છત્રેણ
સૂર્યાતપો । નામેન્દ્રો નિશિતાહ્નકુશેન સમદે
દળ્ડનં ગોમર્દભૌ ॥ વ્યાધિર્મેષજસદ્ગ્રહૈશ્ચ
વિનિષૈર્મન્ત્રપ્રયોગૈર્વિષં । સર્વસ્યૈષધમસ્તે
શાસ્ત્રવિહિતં મૂર્ખસ્ય નાસ્તૈષધમ્ ॥૧૧॥

પાણીથી અગ્નિનું નિવારણ કરવું શક્ય છે. સૂર્યનો તડકો છત્રી વડે નિવારી શકાય છે. મદોન્મત્ત હાથી તીક્ષ્ણ અંકુશ વડે વશમાં લાવી શકાય છે. ગળદ અને ગધેડાને દંડ વડે કાબૂમાં રાખી શકાય

માણસોમાં પણ સમાન

સાહિત્યસજ્જીતકલાવિહીનઃ
સાક્ષાત્પશુઃ પુન્નચિવાણર્હીનઃ ।
તૃણજ્ઞાદન્નપિ જીવમાન-
સ્તદ્ભાગધેયં પરમં પશુનામ્ ॥ ૧૨ ॥

જે મનુષ્યમાં સાહિત્ય, સંગીત અને કલા નથી તે પૂંછડા તથા શીંગડાં વગરનો સાક્ષાત્ પશુ જ છે. ઘાસ ખાધા સિવાય પણ તે જીવે છે, તે પશુઓનું મોઢું ભાગ્ય છે. (કારણ કે પશુઓ માટે એટલું ઘાસ બચે છે.)

*

યેવાં ન વિદ્યા ન તપો ન દાનં ।
જ્ઞાનં ન શીલં ન ગુણો ન ધર્મઃ ॥
તે મર્ત્યલોકે સુવિ ભારમૂતા ।
મનુષ્યરૂપેણ મૃગાશ્વરન્તિ ॥ ૧૩ ॥

જે પુરુષો પાસે નથી વિદ્યા, નથી તપ, નથી દાન, નથી જ્ઞાન, નથી શીલ (સત્ આચર્ય), નથી શુભ કે નથી ધર્મ તેઓ મર્ત્યલોકમાં પૃથ્વી ઉપર ભારરૂપ હોઈ, મનુષ્યની આકૃતિમાં પશુઓ જ રહે છે (એમ સમજવું.)

*

મૂર્ખ મનુષ્યનો સહવાસ અતિ
દુઃખદારો છે.

વરં પર્વતદુર્ગેષુ બ્રાન્તં વનચરૈઃ સદ્ ।
ન મૂર્ખજનસમ્મર્કઃ સુરેન્દ્રમવનેષ્વપે ॥૧૪॥

જ્યાં હરકુહરકુ જૂળ સુરકેલ છે, તેવા તેણે 'વિદ્યા' નામનું આંતરિક ધન જેમની પર્વતો ઉપર જંગલી બાનવરો સાથે બટકકું પાડે છે તેમના પ્રત્યે હે રાજાઓ, અભિમાન સારુ; પરંતુ ઇંદ્રદેવના મહેલોમાં પણ મૂળ છોડી દો. તેમની બરાબરી ટોણ કરી શકશે? માણસનો સહવાસ સારો નહિ.

વિદ્યાતાની પ્રશંસા

શાસ્ત્રોપસ્કૃતશબ્દસુંદરગિરઃ શિષ્યપ્રદે-
યાગમા । વિસ્ત્રાતાઃ કવયો વસન્તિ વિષયે
યસ્ય પ્રયોર્નિર્ધનાઃ ॥ તજ્ઞાઞ્યવસુધાવિપસ્ય
સુધિયસ્ત્વર્થં વિનાપીશ્વરાઃ । કુત્સ્યાઃ સ્યુઃ
કુપીક્ષ્કા હિ મળયો યૈરર્થતઃ પાતિતાઃ ॥૧૫॥

(બ્યાકરણ વગેરે) શાસ્ત્રો વડે સુશોભિત અને શુદ્ધ શબ્દોથી જેમની વાણી સુંદર છે, અને જેમની પાસે શિષ્યોને શિષ્યવાડવા યોગ્ય શાસ્ત્રોત્તુ જ્ઞાન છે, તેવા પ્રસિદ્ધ વિદ્યાનો જે રાજાના રાજ્યમાં ગરીબાઈમાં જીવે છે, તે તો રાજાની જડતા (ગણાય). ધન સિવાય પણ બુદ્ધિશાળી પુરુષો તો સમર્થ જ હોય છે. મહિષાસુર જેવો ક્રિમત જેઓ ઘટાડે છે, તેવા હલકા અવેરીઓ નિંદાપાત્ર છે (નહિ કે મહિ).)

વિદ્યારૂપી ધન

હર્તુર્યોતિ ન ગોચરં કિમપિ શં પુષ્પાતિ
યત્સર્વદા । હર્થિગ્નયઃ પ્રતિપાદમાનમનિશં
પ્રાપ્નોતિ વૃદ્ધિં પરામ્ ॥ કલ્પાન્તેષ્વપિ ન
પ્રયાતિ નિધનં વિદ્યાલ્યમન્તર્ધનમ્ । યેષાં
તાન્પ્રતિ માનમુજ્ઞત નૃપાઃ કસૈઃ સદ્
સ્પર્ધતે ॥ ૧૬ ॥

જે ચોરની નજરે પડતું નથી, જે કોઈક અનિર્વચનીય હલ્યાણની વૃદ્ધિ કરે છે, માગણ હોકોને (વિદ્યાથી જાણે) રોજરોજ આપવાથી જે વધતું જ લાયક છે અને પ્રલયસમયે પણ જે નાશ પામતું નથી,

પડિતાની નિઃસ્પૃહતા

અધિગતપરમાર્થાન્ પણ્ડિતાન્ માવમંસ્થા-
સ્તૃણમિવ તથુન્દક્ષીનૈવ તાન્ સંરુણદ્ધિ ॥
અમિનવમરદેહાશ્વામગઢસ્થાનાં ॥ ન
મવતિ ધિસતન્તુર્વારણ વારણાનામ્ ॥૧૭॥

જેમણે મોક્ષજ્ઞાન મેળવી લીધું છે, તેવા પડિતાનું અપમાન ન કર. ઘાસ જેવી પુરુષ લક્ષ્મી તેમને રોકી શકતી નથી. (કાખલા તરીકે) કમળની કીટી નવીન મદલેખાથી શોભતા સ્વામ ગડચલવાળા હાથીઓને અટકાવી શકતી નથી.

સ્વાભાવિક શુભની સ્થિરતા

અમ્બોજીનિવનવિહારવિલાસમેવ
હંસસ્ય હન્તિ નિતરાં કુપિતો વિષાતા ।
ન ત્વત્ય દુઃખજલભેદવિધૌ પ્રસિદ્ધાં
વૈદગ્ધ્યકીર્તિમપદ્ધતુમસૌ સમર્થઃ ॥ ૧૮ ॥

હંસ ઉપર અત્યંત ક્રોધે બરાચેલા પ્રદા કમળના વનમાં વિહારરૂપ તેનો વિલાસ હરી લઈ શકે છે; પણ દુઃખ અને પાણીને જુદાં પાડવાની તેની ચતુરાઈથી મળેલી પ્રસિદ્ધ કીર્તિને હરી લેવા માટે તે સમર્થ નથી.

વાણી સર્વોત્તમ ધરેણું છે.

કેયૂરા ન વિમૂપયન્તિ પુરુષં દ્વારા ન
ચન્દ્રોજ્જ્વલા । ન સ્નાનં ન વિલેપનં ન
કુસુમં નાલક્ષ્મતા મૂર્દજાઃ ॥ વાણ્યેકા
સમલક્ષ્મરોતિ પુરુષં યા સંસ્કૃતા ચાર્યતે ।

ક્ષીયન્તે खलु मूषणानि सततं चाममूषणं
मूषणम् ॥ १९ ॥

પહોંચી (ખાબૂખંધ) પુરુષને
શણ્ણગારૂપ નથી; અંદ્ર જેવા ઊજળા
(મોલીના) હાર, સ્નાન, અંદનતું વિદેષન,
કૂલ કે બરાબર હોળેલા વાળ પુરુષને શોભા
નથી આપતા. (પરંતુ) સંસ્કારવાળી વાણી જે
ધારણ કરવામાં આવે છે, તે જ ઝોડલી
પુરુષને શોભાવે છે. ખરેખર (સ્વર્ગ)
આબૂપણું દોમેદોમે ક્ષય પામે છે. (માત્ર)
વાણી જ સાચું ભૂષણ છે.

*
વિદ્યાપ્રશંસા

विद्या नाम नरस्य रूपमधिकं प्रच्छन्नगुप्तं
धनं विद्या भोगकर्तृ यशःसुखकरी विद्या
गुरुणा गुरुः। विद्या बन्धुजनो विदेशगमने
विद्या परा देवता विद्या राजसु पूज्यते
नहि धनं विद्याविहिनः पशुः ॥ २० ॥

ખરેખર વિદ્યા જ માણસનું શ્રેષ્ઠ રૂપ
છે, અતિશુભ ધન છે; વિદ્યા લોભ, યશ
અને સુખ આપનારી છે; વિદ્યા ગુરુઓની
પણુ ગુરુ છે; પરદેશગમનમાં વિદ્યા જ
સચ્ચં વહાલું છે (સગાંવહાલાં પેઠે મદદ
કરનારી નીવડે છે); વિદ્યા શ્રેષ્ઠ દેવતા છે;
વિદ્યા રાજાઓમાં પૂજાય છે-નહિ કે ધન.
(માટે) વિદ્યાવિનાનો માણસ પશુ છે.

*
કેટલાક પદાર્થોના ગુણદોષ

क्षान्तिश्चेत्कवचेन કે' किमरिभिः क्रो-
धोऽस्ति चेदेहेनां। ज्ञातिश्चदनंलेन કે' यदे
सुहृद्व्यैषवैः કે' फलम् ॥ કે' सर्वैर्यદિ
दुर्जनाः किमु धनैर्विद्याजनवद्या यदे।
ब्रीडा चेत्किमु मूषणैः सुकवेता यदस्ति
राज्येन किम् ॥ २१ ॥

જે (માણસ પાસે) ક્ષમા હોય, તે
તેને કવચની (ખખતરની) શી જરૂર છે?
(અર્થાત્ ક્ષમા ખખતરની પેઠે પુરુષનું
રક્ષણ કરે છે-સામા માણસના ક્રોધથી કે
કુવચનોથી તેની શાંતિનો ભંગ થતો નથી.)
જે માણસોમાં ક્રોધ છે, તે પછી દુશ્મનોથી
શું? (ક્રોધ શત્રુની ગરજ સારી માણસની
શાંતિનો ભંગ કરે છે અને તેને અનેક
રીતે તુકસાન પહોંચાડે છે.) જો જ્ઞાતિ
(નાત, સગાંવહાલાં) હોય, તે અગ્નિનું શું
કામ છે? (ધર્મી કરીને ન્યાતના લોહો
દુર્વચનથી અને નિંદાથી અગ્નિની પેઠે
ખાળે છે.) જો સાચા હૃદયનો મિત્ર હોય,
તો દિવ્ય ઔષધોનું શું પ્રયોજન છે? જો
દુર્જનો પાસે હોય, તો સાપથી શું? જો
નિર્દોષ વિદ્યા હોય, તો ધનનું શું પ્રયોજન
છે? જો લગ્ન (ખરાબ કામ કરતાં સંક્રાંત્ય)
હોય, તો ઘરેણાંની શી જરૂર છે? અને જો
માણસ પાસે સુંદર કવિતા કરવાની અથવા
તેનો રસ માણવાની શક્તિ હોય, તો
રાત્ર્યથી શું વધારે છે?

*
સંસારમાં સંકળતા માટે આવશ્યક ગુણો

दाक्षिण्यं स्वजने दया परिजने शाठ्यं सदा
दुर्जने प्रीतिः साधुजने नयो नृपजने विद्वज्जने
चार्यवम् ॥ शौर्यं शत्रुजने क्षमा गुरुजने
नारीजने। धृष्टता ये चैवं पुरुषाः कलासु
कुशलास्तेष्वेव लोकस्थितिः ॥ २२ ॥

પોતાના કુટુંબીઓ તરફ વિવેકયુક્ત
ઉદાર વર્તન, નોકરચાકર તરફ દયા,
દુર્જનો તરફ શઠતા, સજ્જનો તરફ પ્રેમ,
રાજાઓ સાથે નીતિ, વિદ્વાનો સાથે સરળતા,
શત્રુઓ સાથે શૌર્ય, વડીલો સાથે ક્ષમાભાવ
અને સ્ત્રીઓ સાથે ધૃષ્ટતા-જે પુરુષો ઉપર

પ્રમાણે કષાઓમાં કુશળ હોય છે, તેઓ
જ સંસારબંધન સફળતાથી કરી શકે છે.

સત્સંગ

જાહ્નં પિવો હરતિ સિમ્મતિ વાપિ સત્ત્વં
માનોરૂપિં દિશતિ વાપમપાકરોતિ ।

ચેતઃ પ્રસાદયતિ દિક્ષુ તનોતિ કીર્તિં
સત્સન્નતિઃ કમય કિન્ન કરોતિ પુંવામ્ ॥૨૩॥

(સત્સંગતિ) બુદ્ધિની જગના (અજ્ઞાન)-
ને હરે છે, વાણીમાં સત્ય સિદ્ધિ છે, માન
વધારે છે, પાપ દૂર કરે છે, ચિત્તને પ્રસન્ન
કરે છે અને કીર્તિને દિશાઓમાં પ્રચારે છે.
કહે, સત્સંગતિ માણસો માટે શુ શુ
નથી કરતી ?

હવિઓની અમરતા

જયન્તિ તે સુકૃતિનો રસસિદ્ધાઃ કર્વીશ્વરાઃ ।
નાસ્તિ તેષાં યશઃકાંચે જરામરણજં મયમ્ ॥૨૪॥

પુણ્યાત્મા (શુભાર, વીર આદિ નવ)
રસો જેમણે (પોતાનાં કાળોમાં) સિદ્ધ કર્યો
છે, તેવા ઉત્તમ હવિઓનો જયજયકાર છે.
તેમની યશસ્વી કાયાને વૃદ્ધાવસ્થા કે
અરણ્યનો ભય નથી.

શ્રુતસ્થને પ્રભુકૃપાન ડળ

સૂનુઃ સચરિતઃ સતી પ્રિયતમા સ્વામી
પ્રસાદોનુલ્લઃ । સ્તિગ્ધં મિત્રમવશકઃ પરિજનો
નિઃકલેશલેષં મનઃ ॥ આકારો સ્વિરઃ સ્થિરશ્ચ
વિમવો વિદ્યાવદાન્તં મુલં । તુષ્ટે વિષ્ટપહારિણીષ્ટ-
દહરી સમપ્રાપ્યતે દેહિનામ્ ॥ ૨૫ ॥

સદાચરણી પુત્ર, સતી પ્રિયા, અનુબહ
(મહેરજાની) કરનાર થેઠ, પ્રેમી મિત્ર,
છેતરે નહિ તેવા નોકરચાકર, તદ્દન

કલેશરહિત મન, સુંદર આકૃતિ, સ્થિર
ધૈર્ય (સ્થાયી પેસાટકો) અને વિદ્યા વટે
પવિત્ર જાનેણુ સુખ-આચારે (ભક્તોના)
મનોરથ પૂરનાર, સ્વર્ગમાં રહેનાર ભગવાન
નારાયણ પ્રસન્ન થાય છે, ત્યારે જ પુરુષોને
ઉપર વર્ણવેલા પદાર્થો મળે છે.

કલ્યાણનો માર્ગ

પ્રાણાયાતાન્નિવૃત્તિઃ પરમનરૂપે સંયમઃ
સત્ત્વમયં । કાંઠેશ્ચત્પા પ્રદાન યુવાતિજનક-
યામૂકમાનઃ પરમામ્ ॥ તૃણાસ્રોતોવિમક્નો
ગુરુષુ ચ વિનયઃ સર્વમૂનાતુકમ્પા । સામાન્યં
સર્વશાસ્ત્રેષ્વતુપદનવિધિઃ શ્રેયસામેષ પત્ન્યા ૨૬

પ્રાણહત્યામાથી નિવૃત્ત રહેવું, પારદાનું
ધન હરી લેવામાં સયમ, સત્યવાણી, સમય
પર યથાશક્તિ દાન આપવું, પરસ્ત્રીની
વાતમાં રૂપ રહેવું, તૃણાના પ્રવાહને
તોડવો, વડીલો તરફ વિનય અને સર્વ
પ્રાણીઓ તરફ દયા-આ કલ્યાણનો માર્ગ
સર્વશાસ્ત્રોમાં સામાન્ય રૂપથી કહેવાયો છે,
જે માર્ગના વિધિનો કદાપિ ભંગ થતો નથી.

સંજ્ઞતાની ધ્યાવી

પ્રારમ્ભતે ન સ્વલુ વિમ્ભમેવ નીચં.

પ્રારમ્ભ વિમ્ભવિહ્વા વિરમન્તિ મધ્યાઃ ।

વિમ્ભે પુનઃપુનરપિ પ્રતિહન્યમાનાઃ

પ્રારમ્ભ ચોત્તમજના ન પરિત્યજ્યાન્તિ ॥૨૭॥

નીચ પુરુષો વિમ્ભના ભયથી કાર્યની
શરૂઆત જ નથી કરતા. મધ્યમ પુરુષો
આરંભ કરીને વિમ્ભો આવતાં અટકી ભય
છે, પણ વારવાર વિમ્ભો આવતાં છતાં,
ઉત્તમ પુરુષો આરંભ કરીને કાર્યને છોડી
દેતા નથી.

સંત લોકોનું જીવનવ્રત .

પ્રિયા ન્યાયા વૃત્તેર્મલિનમસુખજ્ઞેડપ્યસુકરં
ત્વસન્તો નામ્યર્થ્યાઃ સુહૃદ પે ન યાચ્યઃ કૃશવનઃ ।
વિપદ્યુષ્ઠૈઃ સ્થેયં પદમતુ વિધેયં ચ મહતાં
સતાં કેનોદિષ્ટં વિષમમસિધારાન્નતમિદમ્ ॥૨૮

ન્યાયયુક્ત પ્રિય આજીવિકામાર્ગ,
પ્રાણ બચ તોપણ પાપકર્મમાં પ્રવૃત્ત ન
થવું, હજારો પાસે કંઈ પણ માગવું
નહિ, અસ્વધનવાળા મિત્ર પાસે કોઈ
પણ વસ્તુની આચના ન કરવી, વિપત્તિમાં
ઉચ્ચ રીતે રહેવું અને મહાન પુરુષોને
પગલે ચાલવું-તલવારની ધાર પર ચાલવા
જેવું આ કઠિન વ્રત સંતજનોને કોણે
શિખવાડ્યું હશે ?

માનશૌર્યની પ્રશંસા

ક્ષુત્કામોડપે જરાકુશોડપે શિથિલપ્રા-
યોડપિ કષ્ટાં દશામ્ । આપન્નોડપિ વિપન્નદી-
ધિતિરપિ પ્રાણેષુ નશ્યત્સ્વપિ । મતંભેઃદ્રવિ-
મિન્નકુમ્મપિ શિતગ્રાસૈકવદ્વસ્પૃહઃ । કિં જીર્ણ
તૃણમત્તિ માનમહતામગ્રેસરઃ કેસરી ॥૨૯॥

ભૂખથી હર્ષાલ, ઘડપણથી દુઃખજો-
યાતજો, શક્તિહીન, હુઃખી દશા પામેલો
(અને)તેજહીન થઈ ગયો હોય, છતાં ન્યારે
પ્રાણનાશ થવાનો પ્રસંગ આવે, ત્યારે પણ
મદમત્ત ગજરાજના ચીરેલા ગંડસ્થલમાંથી
માંસનો ડોળિયો લરવાની જ માત્ર જેણે
ઠંછા ખાંધો છે તેવો, માની પ્રાણીઓનો
આગેવાન સિંહ શું સહેલું ઘાસ ખાય છે ?
(અર્થાત્ દુઃખમાં આવી પડે તોપણ માની
પુરુષ પ્રાણાંતસમયે પણ નીચ કામ
કરતો નથી.)

શું જાણ પ્રમાણે, ઇચ્છા

સ્વલ્પસ્થાયુવસાવશેષમલિનં નિર્માસમપ્ય-
સ્થિકં । શ્વા લબ્ધ્વા પરિતોષમેતિ ન ચ તત્તસ્ય
ક્ષુવાશાન્તયે । સેહે જમ્બુકમલ્કમાગતમપે
લ્યક્ત્વા નિહન્તે દ્વેપં । સર્વઃ કૃચ્છ્રગતેડપિ
વાર્ષ્ઠ્યતિ જનઃ સત્ત્વાનુરૂપં ફલમ્ ॥ ૩૦ ॥

થોડાક સ્નાયુના તાંતણા અને
ચરબી જ જેમાં થોડી રહ્યાં છે તેવું, મેલું,
માંસવગરનું, નાતું હાડકું પ્રાપ્ત કરીને
કૂતરો રાજારાજ થઈ બાંધે છે-જે કે તે
તેની ક્ષુધા શાંત કરી શકે તેમ નથી; છતાં
પણ (ન્યારે) સિંહ ખોળામાં આવી
પડેલા શિયાળને છોડી હાથીને હણે છે.
સુસ્કેલીમાં આવી પડેલો હોય, છતાં દરેક
માણસ પોતાની શું જાણ પ્રમાણે (ખળ
અનુસાર) ફળની ઇચ્છા કરે છે.

ક્ષુદ્ર મનુષ્યની તુચ્છતા અને

ઉત્તમ જનની દં.રતા

લાઙ્ગૂલચાલનમથશ્વરણાવપાર્તં મૂમૈ
નિપત્ય વદનોદરદર્શનં ચ । શ્વા પિષ્ઠદસ્ય
કુરુને ગજપુજ્જવસ્તુ ધીરં વેલેકયતિ
ચાદુશતૈશ્ચ મુહૂર્તં ॥ ૩૧ ॥

કૂતરું હુકડો આપનારની આગળ
પૂંછડી પટપટાવે છે, તેના પગ આગળ
નીચે આળોટે છે, જરોન પર પડીને તેના
સુખ સામે અને પોતાના પેટ સામે જુએ
છે; ન્યારે શ્રેષ્ઠ હાથી તો ગંભીરતાથી
જુએ છે અને સેંકડો મોઠા શખેડો (લોજન
કરાવનાર પુરુષ) બોલે ત્યારે જ ખાય છે.

હંસદીપક

પરિવર્તિને સંસારે મૃતઃ કો વા ન જાયતે ।
સ જાતે યેન જાતેન યાતિ વંશઃ સમુન્નતિમ્ ॥૩૨

(ચુકની માફક) પરિવર્તન પામતા આ સંસારમાં મરેલો કયો માણસ જન્મતો નથી? પણ જન્મે તો તે જ કહેવાય, (કે) જેના જન્મવાથી તેનું કુળ ઉત્તિ પામે.

ઉત્તમ પુરુષની વૃત્તિ

કુસુમસ્તવકસ્યેવ દ્વયી વૃત્તિર્મનસ્વિનઃ ।

મૂર્ધ્નિ વા સર્વલોકસ્ય વિશીયત વનેઽપવા રે૩૥

પુષ્પના શુન્ધની પેઠે ઉત્તમ પુરુષની બે વૃત્તિ હોય છે-કાં તો તે સર્વ લોકના મસ્તક ઉપર (બિરાજે), અથવા તો વનમાં સુકાઈને નાશ પામે.

સાથે વીર બરોબરિયા સામે બાથ ભીડે છે.

સન્ત્યન્વેઽપિ વૃહસ્પતિપ્રમૃતયઃ સમ્માવિતાઃ
પથપાસ્તાન્પ્રત્યેષ વિશેષવિક્રમરુચી રાહુર્ન
વૈરાયતે । દ્વાવિત્ર ગ્રસતે દિનેશ્વરનિશાપ્રાણે-
શ્વરૌ માસ્વરૌ પ્રાતઃ પર્વણિ પથ્ય દાનવપતિઃ
શીર્ષાવશેષાકૃતિઃ ॥ ૩૪ ॥

વિશેષ પરાક્રમની ઇચ્છાવાળે રાહુ બૃહસ્પતિ (ગુરુ) વગેરે પાંચ-૭ માનપાત્ર (થહો) છે તેમની સાથે વૈર કરતો નથી. હે ભાઈ, બે, (અમાવાસ્ત્યા કે પૂર્ણિમાના) પર્વ ઉપર માત્ર મસ્તકરૂપી જ બાકી રહેલી આકૃતિવાળો દાનવરાજ (રાહુ) તેજસ્વી સૂર્ય અને ચંદ્ર-બેનું જ પ્રહાર કરે છે.

મહાન પુરુષનું અદ્ભુત ચરિત્ર
વહતિ મુવનશ્રેણિ શેષઃ ફળાફલકસ્થિતાં
કમઠપતિના મધ્યેષ્ઠં સદા સ વિધાર્યતે ।
તમપિ કુરુતે ક્રોઢાધીનં પયોધિરનાદરાદ
અદદ મહતાં નિઃસીમાનશ્ચરિત્રવિમૂતયઃ૩૫॥

શેષનાગ પેતાની વિશાળ કૃપા ઉપર (ચીક) બુવનોની હારમાળા ધારણ કરે છે. ભગવાન કચ્છપટ્ટ (કાચબાનું રૂપ ધારણ કરેલા ભગવાન વિષ્ણુ) તે શેષનાગને પેતાની પીઠ ઉપર ધારણ કરે છે. સમુદ્ર તે કાચબાને કંઈ આહર વિના જ (બાણે રમતમાં-પ્રયત્ન કરવો ન પડતો હોય તેમ બેઠકાદારીથી પેતાની વચમાં રાખે છે.) અહોહો ! મહાપુરુષોના ચરિત્રોની વિષ્ટિત સીમારહિત હોય છે ! (અર્થાત્ તેમનાં અદ્ભુત ચરિત્રોનો કોઈ પાર પામી શકે તેમ નથી.)

પરાક્રમી પુત્રની કસોટી

વરં પ્રાણોન્મેદઃ સમદમપવન્નુક્કુલિરા-
પ્રદ્યૌરુદગચ્છદ્દહુલદહનોદ્ગારગુરુમિઃ ।

તુપારાદેઃ સૂનોરુદ્ધ પિતરિ ક્લેશવિવશે
ન ચાસૌ સંપાતઃ પથપિ પથર્ષા પત્યુરુચિતઃ૩૬

મહાબાળા ઇંદ્રથી ક્રેંકાયેલા વજ્રના પ્રહારથી, જે પ્રજ્વલિત અગ્નિની ઢાંચી જતી બાળાઓથી હુઃસહ હતા-તેવા પ્રહારથી મૈનાક પર્વત માટે મરી જવું તે બહેતર હતું; પણ અરેરે, ત્યારે તેના પિતા હિમાલય પર્વત વિપત્તિથી મૂઠ થઈ ગયા હતા, ત્યારે (તેને માટે) સમુદ્રમાં દૂધી પડવું (અને તે રીતે પેતાની પાંખો બચાવી લેવી) તે યોગ્ય ન હતું.

તેજસ્વી પુરુષનો સ્વભાવ

યદચેતનોઽપિ પાર્દૈઃ સ્પૃષ્ટઃ પ્રજ્વલતિ
સવિતુરિનકાન્તઃ । તત્તેજસ્વી પુરુષઃ પરકૃત-
નિકૃતિં કયં સદતે ॥ ૩૭ ॥

અચેતન હોવા છતાં ત્યારે સૂર્યના ચાહથી (૧ ચરણથી, ૨ કિરણથી) તેનો સ્પર્શ થાય છે, ત્યારે સૂર્યક્રાન્ત મહિ જળી

ઊઠે છે. તેા તેજસ્વી પુરુષ (જે સચેતન છે તે) બીજાઓએ કરેલા અપમાનને કેમ કરી સાંખે છે ?

*

‘સિંહા શિશુરપિ નિપતતિ મદમલિનકપેલ-
મિત્તેષુ ગજેષુ । પ્રકૃતિરેયં સત્ત્વવતાં ન
खलु वयस्तेजसां हेतुः ३૮

અચ્યુ' હોવા છતાં પણ સિંહનું અચ્યુ મદ વડે મલિન થયેલા વિશાળ ગંડસ્થળ વાળા હાથીઓ ઉપર તૂટી પડે છે (ફાળ મારે છે). તેજસ્વી પુરુષોનો આ સ્વભાવ છે. ખરેખર, ઉમર ધંધ તેજનો હેતુ નથી.

*

દ્રવ્ય પ્રશંસા

જાતિર્યાતુ રસાતલં ગુણગણસ્ત્રાપ્યધે-
ગચ્છતાં શૈલશૈલતટાત્પતત્ત્વમિજનઃ સંદહ્યતાં
વહ્નિના । શૈયૈવૈરેણે વજ્રમાશુ નિપતત્ત્વયે'ડ-
સ્તુ નઃ કેવલં યેનૈકૈન વિના ગુણાસ્તૃણલ-
પ્રાયાઃ સમસ્તા ઇમે । ૩૯ ।

(ગ્રાહ્યશુભ્ર'આદિ) ભતિ ભલે રસા-
તળમાં બાજો, શુભ્રોનો સમુદાય તેના કરતાં
પણ નીચે બાજો, સદાચરણ પર્વતના તટ
ઉપરથી (લેખક પરથી) નીચે પડેા, કુલીનતા
અગ્નિથી બળીને ભસ્મ થાઓ, શત્રુરૂપી
શૈય' ઉપર વળ તૂટી પડેા-અમને તો
કેવળ દ્રવ્ય જ પ્રાપ્ત થાઓ, કે જે એક
વગર આ સઘળા શુભ્રો ઘાસના તણબલા
બરાબર છે.

*

તાન્નિન્દ્રિયાણિ સકલાણિ તદેવ કર્મ
સા બુદ્ધિરપ્રતિહતા વચનં તદેવ ।
અયે'ષ્મણા વિરહિતઃ પુરુષઃ સ એવ
ત્વન્યઃ ક્ષણેન ભવતીતિ વિચિત્રમેતત્ ૧૪૦॥

(પુરુષની) સઘળી ઇન્દ્રિયો તેની તેજ
રહે છે, તેની ક્રિયાઓ પણ તેની તેજ હોય
છે, અકુહિત (અસ્ખલિત, પ્રબલ) બુદ્ધિ
પણ તેની તેજ રહે છે, તેની વાણી પણ
તેજ રહે છે, પુરુષ પણ તેજ હોય છે;
છતાં દ્રવ્યની ગરમીથી રહિત થતાં પુરુષ
એક ક્ષણમાં બીજો જ થઈ જાય છે (બદલાઈ
જાય છે, કોઈ તેનું માન કરતું નથી)-એ
વિચિત્ર વાત છે.

*

यस्यास्ति वित्तं स नरः कुलं नः
स पण्डितः स श्रुतवान्गुणज्ञः ।
स एव वक्ता स च दर्शनयः
सर्वे गुणाः काञ्चनमाश्रयन्ते ॥ ४१ ॥

જેની પાસે પૈસા હોય છે, તેજ માણસ
કુલીન ગણાય છે, પંડિત ગણાય છે, શાસ્ત્રજ્ઞ
ગણાય છે, ગુણજ્ઞ, વક્તા અને સુંદર ગણાય
છે. સર્વે ગુણો કાંચનને આશ્રયે રહે છે.

*

કોણ કોનાઈ નાશ પામે છે ?

दैर्मन्यान्नुपतिर्वेनश्यति यतिःसङ्गात्सुते
ललनाद्वિપ્રોડनध्ययनात्कुलं कुतनयाच्छीलं
खलेपासनात् । हीर्मघादनवेक्षणादपे कृषिः
स्नेहः प्रवासाश्रयान्मैत्रं चाप्रणयात्समृद्धिरन-
यात्यागात्प्रमादाद्धनम् ॥ ४२ ॥

હૃદ્ય મંત્રીની સલાહથી રાજા નાશ પામે
છે, આસક્તિથી તપસ્વી, લાડ લડાવી મોઢે
ચંદાવવાથી પુત્ર, વિદ્યા ન ભણવાથી ગ્રાહ્યશુ,
કુપુત્રથી કુળ, દુર્જનની સોળતથી સદાચાર,
દાર્ઢી લગ્ન, દેખરેખ ન રાખવાથી ગેતી,
પ્રવાસે જવાથી સ્નેહ, પ્રેમ ન રાખવાથી
મૈત્રી, અનીતિથી સમૃદ્ધિ અને બેદરકારીથી
તથા બ્યય કરવાથી ધન નાશ પામે છે.

*

૧ ધનની ગતિ

દાનં મોગો નાશસ્તિત્તો ગતયો ભવન્તિ
વિત્તસ્ય । યો ન દદાતિ ન મુદ્ધકે તસ્ય
તૃતીયા ગતિર્ભવતિ ॥ ૪૩ ॥

દાન, ઉપલોગ અથવા નાશ-ધનની આ
ત્રણ ગતિ છે, જે દાન આપતો નથી
અથવા તેનો ઉપલોગ કરતો નથી તેવા
પુરુષના ધનની ત્રીજી ગતિ થાય છે (અર્થાત્
તે નાશ પામે છે).

ક્ષીણતામા શુ* વધારે શોભે ?

માણિઃ શાળોહીઢઃ સમરવિજયી દેતિનિદતો
મદક્ષીણો નાગઃ શરદિ સરિતઃ શ્યાનપુલિના
કલાશેષધન્દ્રઃ સુસ્તમૃદિતા ચાલવનિતા .

તનિમ્મા શોભન્તે ગાલિતાવિમવાધાર્થિપુ જનાઃ ૪૪

સરાણુ પર ચઢાવી પાસા પાડેહો મણિ,
શસ્ત્ર વડે ક્ષાયલ થયેહો યુદ્ધવિજયી વીર,
મદ ગરવાથી ક્ષીણ થયેહો હાથી, શરદ
ઋતુની સૂકા દિનારાવાળી નદીઓ, બીજનો
ચંદ્ર, કામક્રીડામા મર્દન કરાયલી ખાલા સ્ત્રી
અને માગણુ હોડોને જેમણે પોતાનું ધન
આપી દીધું છે તેવા મનુષ્યો-આટલા
પદાર્થો ક્ષયતાથી શોભે છે.

મૂલ્યહીન અવસ્થા પર આધાર રાખે છે.
પરિક્ષીણઃ કશ્ચિત્સૃહ્યતિ યવાનાં પ્રસૂતયે
સ પશ્ચાત્સમ્પૂર્ણો ગણયતિ પરિત્રીં તૃણસમામ્ ।
અતશ્ચાનેકાન્ત્યાદ્ ગુરુલુપ્તયાર્યેષુ ધનિનામ્
અવસ્થા વસ્તૂનિ પ્રયયતિ ચ સ્ફોચયતિ ચ

કોઈ દરિદ્ર મનુષ્ય એક પોશ જવની
છંછા કરે છે, પાછળથી જ્યારે તે માણસ
સંપત્તિવાળો ક્ષાય છે, ત્યારે પૃથ્વીને તૃણ
સમાન ગણે છે; માટે પદાર્થો વિશે શરૂઆ

અને લઘુતાને લીધે બિનાશિત દૃષ્ટિઓ
હોવાથી ધની હોડોની અવસ્થા જ પદાર્થોની
કિંમતને (મૂલ્યાંકનને) વધારે છે અને
ઘટાડે છે.

રાજનીતિ

રાજન્ દુષ્ટુક્ષમિ યદિ ક્ષિતિષેતુમેનાં
તેનાથ વત્પમિવ લોકમમું પુષ્પાણ ।
તસ્મિન્ન મમ્યગનિશ પરિપુષ્પમાણે
નાનાફલં ફલતિ કલ્પલતેવ મૂમિઃ ॥ ૪૬ ॥

હો રાજા, જો તું આ પૃથ્વીરૂપી ગાયને
હોહવાની છંછા રાખતો હોય, તો પહેલા
વાછરડા જેવી પોતાની પ્રજાનું પોપણુ કર,
જ્યારે પ્રજાનું હૃદય મેથ ભડી રીતે પોપણુ
કરવામાં આવે છે, ત્યારે પૃથ્વી કલ્પલતાની
પેટે અનેક ફળ આપે છે.

રાજનીતિની વિનિધતા

સત્યાડનૃતા ચ પદ્મવા પ્રિયવાદિની ચ
હિંસા દયાદુરપિ ચાર્યપતા વદાન્ના ।
નિત્યવ્યયા પ્રસુરનિત્યવનાગમા ચ
વારાહનેવ નૃપનીતિરનેકરૂપા ॥ ૪૭ ॥

રાજનીતિ (રાજસભામાં) વેશ્યાની પેટે
અનેકરૂપ ધારણુ કરે છે. કોઈક વખત
સત્યવાદિની તો કોઈક વખત અશ્વત્યવાદિની,
કોઈક વખત કઠોર તો કોઈક વખત
પ્રિયભાષિણી, કોઈક વખત હિંસા કરનારી
તો કોઈક વખત દયાળુ, કોઈક વખત
લોભી તો કોઈક વખત ઉઠાર, કોઈક
વખત ખૂબ દ્રવ્ય લૂટાવનારી તો કોઈક
વખત ખૂબ ધનનો સચ્ચ કરનારી હોય છે.

રાજઓના આશ્રિત પુરુષોને લાલ
આજ્ઞા કીર્તિ: પાલનં બ્રાહ્મણાનાં
દાનં ભોગે મિત્રસંરક્ષણં ચ ।
યેષામેતે ષડ્ગુણા ન પ્રવૃત્તા:
કોડર્થસ્તેષાં પાર્થિવેપાશ્રયેણ ॥ ૪૮ ॥

આજ્ઞા કરવાની શક્તિ, કીર્તિ, બ્રાહ્મણોનું
પાલન, દાન, ભોગ, મિત્રોની રક્ષા-આ છ
ગુણ જે પુરુષોમાં પ્રવૃત્ત થતા નથી, તેમને
રાજના આશ્રયથી શો લાભ ?

*

પ્રારબ્ધ પ્રમાણે પ્રાપ્તિ

યદ્વાત્રા નિજમાલપટલિલિખિતં સ્ત્રોકં મહદ્વા
ધનં તત્રાપ્નોતિ મરુસ્થલેડપિ નિતરાં મેરૈ તતો
નાધિકમ્ । તદ્દીરો ભવ વિક્તવત્સુ કૃપણાં
વૃત્તિં વૃથા મા કૃથા: ક્રોધે પડય પયોનિધાવપિ
ઘટો ગૃહ્ણતિ તુલ્યં જલમ્ ॥ ૪૯ ॥

વિધાતાએ પોતાના લલાટમાં થોડું
અથવા વધારે જે ધન લખ્યું છે તેટલું ધન
પુરુષ મારવાડની ભૂમિમાં (રેતીના રણમાં)
પણ મેળવે છે, અને મેરુ પર્વત ઉપર પણ
(જે પર્વત સોનાનો બનેલો છે ત્યાં પણ)
તેથી વધારે મેળવતો નથી; માટે ધૈર્ય
રાખ. પૈસાદાર લોકો તરફ દીનવૃત્તિ નકારો
ધારણ ન કર. જો, ઘડો દૂધમાં અને
સમુદ્રમાં પણ સરળ જ (પોતાના માથ
પ્રમાણે જ) પાણી ગ્રહણ કરે છે.

*

વગર માથે આપે તેનું નામ દેવાર
ત્વમેવ ચાતકાધારોડ્સીતિ કેષાં ન ગોચર: ।
કિમમ્બો દવરાસ્માકં કાર્પણ્યેર્ક્તિ: પ્રતીક્ષ્યસે ૫૦
હે શ્રેષ્ઠ મેધ ! તું જ ચાતક પંખીઓનો
આધાર છે એમ કોણ નથી જાણતું ? તો

પછી અમારી પાસેથી દીન વચનની અપેક્ષા
તું કેમ રાખે છે ?

અથા પાસે દીન વચન બોલવું નહિ.

રે રે ચાતક સાવધાનમનસા મિત્ર ક્ષણં
શ્રૂયતમ્ અમ્બો દાવહવે હિ સન્તિ ગગને સર્વેડપિ
નૈતાદૃશા: । કેચેદ્ વૃષ્ટિભિરાદ્ર્યન્તિ ધરણિ-
ર્ગર્જન્તિ કેચેદ્ વૃથા યં યં પડયસિ તસ્ય તસ્ય
પુરતો મા વ્રૂહે દીનં વચ: ॥ ૫૧ ॥

હે મિત્ર ચાતક ! સાવધાન ચિત્તથી
ક્ષણભર (મારી વાત) સાંભળી લે. આકાશમાં
વાદળો તો ઘણાં વસે છે, પણ સર્વે આવાં
નથી હોતાં; કેટલાંક વરસાદથી પૃથ્વીને
ભીંજી નાખે છે, બીજા કેટલાંક નકામાં
ગર્જે છે; માટે જેને જેને જુએ તેની આગળ
દીન વચન ન બોલીશ.

*

દુર્જનનિંદા

અકરુણત્વમકારણવેગ્રહ: પરધને પરયે-
ષેતિ ચ સ્પૃહા । સુજનવન્નુજનેષ્વસહેષ્ણુતા
પ્રકૃતિસિદ્ધિર્મદં હિ દુરાત્મનામ્ ॥ ૫૨ ॥

ક્રૂરતા, કારણ વિના દ્રેષ (ક્રબિયો),
પારકા ધનની અને પારકી સ્ત્રીની ઈર્ષ્યા,
સજબનો અને સગાંવહાલાં તરફ ઈર્ષ્યા-આ
સઘળું દુર્જનોને સ્વભાવથી જ સિદ્ધ છે.

*

વિદ્વાન્ હોય તોપણ દુર્જનનો ત્યાગ

દુર્જન: પરિહત્યો વિદ્યાયાડલકૃતેડપિ સન્ ।
મણિના મૂષિત: સર્પ: કિમસૈ ન મયક્ષ્મા: ॥ ૫૩ ॥

વિદ્યાથી સુશોભિત હોય, તોપણ દુર્જન
ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે. સર્પ મણિથી સુશોભિત
હોય છે; માટે શું તે લયંકર નથી ?

*

દુર્જનો ગુંધમાં ટોપારોપણ કરે છે

જાણ્યં દ્વીમતિ ગણ્યતે વ્રતચૌ દમ્ભઃ •
શુચૌ કૈતવં શૂરે નિર્ઘૃણતા મુનૌ વિમત્તિતા
દૈન્યં પ્રિયાભાગિનિ । તેજસ્વિન્યવલિપ્તા
મુખરતા વક્તૃચક્તિઃ સ્થિરે તત્કો નામ ગુણો
મવેત્સ ગુણિનાં યો દુર્જનૈર્નાશ્કિતઃ ॥ ૧૪ ॥

ને માણસ લગ્નશીલ હોય, તો
દુર્જનો તેને જડ ગણે છે. ને તેને વ્રતમાં
રુચિ હોય, તો તેને દંશી કહે છે. ને તે
પવિત્ર હોય, તો તેને પાખંડી (કપટી)
કહે છે. ને તે શૂર હોય, તો તેને નિર્દય
કહે છે. ને તે મુનિ હોય (મનનશીલ
હોવાથી મૌન રાખતો હોય), તો તેને
મૂર્ખ-બુદ્ધિરહિત ગણે છે. ને તે પ્રિય
ભાષણ કરનારો હોય, તો તેને દીન હોય
છે. ને તે તેજસ્વી હોય, તો તેને ધમડી-
ઉદ્ધત કહે છે. ને તે સારો વક્તા હોય,
તો તેને વાચાળ ગણે છે. ને તે સ્થિર
ચિત્તવાળો હોય, તો તેને અશક્ત-નિર્બળ
કહે છે. શુભી હોડોનો એવો કયો શુભ
છે, કે જેના પર દુર્જનોએ ટોપારોપણ
નથી કર્યું ?

કેટલાક પદાર્થોનું સ્વરૂપ અને દલના

લોભશ્વેદગુણેન કિં વિશુનતા યદ્યસ્તિ કિં
પાતકૈઃ સત્યં ચેત્તપસા ચ કિં શુચિ મનો
યદ્યસ્તિ તીર્થેન કિમ્ । સૌજન્યં યદિ કિં જનૈઃ
સુમહિમા યદ્યસ્તિ કિં મળ્દનૈઃ સદ્વિદ્યા યદિ
કિં ધનૈરપવજો યદ્યસ્તિ કિં મૃત્યુના ॥ ૧૫ ॥

ને (માણસમાં) લોભ હોય, તો પછી
(ખીન) અવશુષ્કની શી જરૂર છે ? ને
આડીયુગલીની ટેવ છે, તો પછી (ખીન)
પાપોથી શું ? ને સત્ય છે, તો તપની શી
જરૂર ? ને પવિત્ર મન હોય, તો તીર્થથી

શો ફાયદો ? ને સુજનતા હોય, તો
ખંધુજનની શી આવશ્યકતા છે ? ને પોતાની
કીર્તિ-મોટાઈ છે, તો આપૂવણાનું શું
પ્રયોજન છે ? ને સારી વિદ્યા હોય, તો
ધનની શી જરૂર ? અને ને અપકીર્તિ હોય,
તો મૃત્યુથી શું ?

સાત શૂળ

શરી દિવસધૂસરો ગલિતયૌવના કામિની
સરો વિગતવારિજં મુક્તમનશ્ચંરં સ્વાક્રુતેઃ ।
પ્રસુર્યનપરાયણઃ સતતદુર્ગતઃ સજ્જનો
નૃપાક્ષ્ણગતઃ સ્ત્રલો મનસિ સસ શલ્યાનિ મે ॥ ૧૬ ॥
દિવસમાં મહિન પડેલો અદ્ર,
યૌવનહીન કામવૃત્તિવાળી સ્ત્રી, કમળહીન
સરોવર, ઝુંદર આકૃતિવાળા પુરુષનું
અસરરહિત શુભ, કૃપણ-કબૂસ શેક,
હિમેશાં ગરીબાર્થમાં સખડતો સમજન,
અને રાજસભામાં ગયેલો દુર્જન-આ સાત
મારા મનમાં શૂળ જેવા છે (અર્થાત્
શૂળની પેઠે સાલે છે.)

રાજકોપની ભયંકરતા

ન કશ્ચિવળ્લકોપાનામાત્મીયો નામ મુમુજામ્ ।
હોતારમપિ જુહાનં સ્પૃષ્ઠો દહતિ પાવકઃ ॥ ૧૭ ॥

અરેખર, ભયંકર, ક્રોધવાળા રાજાએને
કોઈ પોતાનો (પ્રિય) હોતો જ નથી.
(કાળલા તરીકે) આહુતિ આપનાર હોતાને
પણ ને સ્પર્શ થઈ જાય તો અગ્નિ બાળે છે.

સેવાશ્રમની કઠિનતા

મૌનાન્યૂકઃ પ્રવચનપદુર્વાચકો જલ્પકો વા ।
ધૃષ્ટઃ પાર્શ્વે વસતિ ચ તદા દૂરતશ્ચાપ્રગલ્ભઃ
ક્ષાન્ત્યા મીરુર્થદિ ન સહતે પ્રાયશો નામિજાતઃ
સેવ નામપ્યગમ્યઃ ॥ ૧૮ ॥

સેવાધર્મ ગહુ જ કઠિન અને
યોગીઓને પણ અગમ્ય છે. (કારણ કે)
જો (સેવક) મૌન રહે, તો તે મૂળો
ગણાય છે, જો તે જોડવાચાલવામાં ચતુર
હોય છે, તો તેને ગહુ જોડનારો અથવા
વ્યર્થ લખાડી (વાયડો) કહે છે. જો તે
પાસે રહે, તો તે ધૃષ્ટ ગણાય છે. જો તે
દૂર રહે, તો તે બીકણુ ગણાય છે. જો
તે ક્ષમા રાખે, તો તે બાયલો કહેવાય છે.
જો તે સહન ન કરે, તો તેને ઘણું લાગે
કેલહીન કહેવામાં આવે છે.

*

નોચનો નિકંટતા દુઃખદાયી છે.

ઉદ્ધાસેતાં ચિલચલસ્ય વિશુદ્ધલસ્ય
પ્રાગ્જાત વિસ્તૃત નિજાધમકર્મવૃત્તેઃ ।

દૈવાદવાસ વિભવસ્ય ગુણદ્વિષેઽસ્ય

નીચસ્ય ગોચરગતૈઃ સુખમાસ્યતે કૈઃ ॥૫૧॥

જેણે પોતાની સંપૂર્ણ દુર્જનતા
ખડેલાવી છે, જે નિરંકુશ છે, જેનાં
પૂર્વજન્મમાં કરેલાં અધમ કર્મોની વૃત્તિ
આ વળતે વિસ્તાર પામી છે, જેણે
પ્રારણધવશાત્ વૈભવ પ્રાપ્ત કર્યો છે, અને
જે શુભનો દ્રેષ્ય કરે છે, તેવા આ નીચ
પુરુષને પાલવ પડેલા કયા માણસો
સુખપૂર્વક જોસી શકે? (અર્થાત્ તે હરેક
પ્રકારે ખૂળ હોરાન જ થાય.)

*

દુર્જનો અને સન્નજનોની મૈત્રી

આરમ્ભગુર્વ ક્ષયેર્ણી ક્રમેણ

લર્હી પુરા વૃદ્ધિમર્તી ચ પશ્ચાત્ ।

દિનસ્ય પૂર્વાર્દ્ધપરાર્દ્ધમિત્રા

છાયેવ મૈત્રીં ચલસન્નજનાન્મ ॥ ૬૦ ॥

દુર્જનો અને સન્નજનોની મૈત્રી દિવસના
પ્રાતઃકાળ અને સાયંકાળની જુદાજુદા

પ્રકારની છાયા જેવી (જુદીજુદી) હોય છે.
(પહેલો) શરૂઆતમાં લાંબી અને ધીમેધીમે
ઘટતી બંધ છે. અને (બીજી) શરૂઆતમાં
ટૂંકી અને પછી વધતી ચાલે છે.

*

કારણવગરના શત્રુ

મૃગમનસજ્જનાનાં તૃણજલસન્તેષ વેદિત
વૃત્તિનામ્ ।

લુબ્ધકર્ધવરપિશુના નિષ્કારણમેવ વૈરિણે
જગતિ ॥ ૬૧ ॥

(અનુક્રમે) ઘાસ, જલ અને સંતોષથી
પોતાની આજીવિકા ચલાવનાર મૃગલાં,
માછલાં અને સન્નજનોના પારદો, માછીમાર
અને દુર્જનો કારણ વગર જ જગતમાં
શત્રુઓ હોય છે.

*

સુજનપ્રશંસા

વાન્ઞા સજ્જનસક્ષમે પરગુણે પ્રીતિર્ગુરૈઃ
નમ્રતા વિદ્યાયાં વ્યસનં સ્વયોષિતિ રતિલે-
કાપવાદાદ્યમ્ । મક્તિઃ શૂલિનિ શક્તિરાત્મ-
દમને સંસર્ગમુક્તિઃ ક્ષલે એને યેષુ વસન્તિ
નિર્મલગુણાસ્તેભ્યો નરેભ્યો નમઃ ॥ ૬૨ ॥

સત્સંગની ઇચ્છા, પારકાના શુભોમાં
પ્રીતિ, વડીલો તરફ નમ્રતા, વિદ્યાનું વ્યસન,
પોતાની પત્ની પ્રત્યે પ્રીતિ, દોષનિંદાનો
ભય, મહાદેવમાં ભક્તિ, પોતાના ચિત્તને
વશમાં રાખવાની શક્તિ, અને દુર્જનોના
સંગનો ત્યાગ-આટલા નિર્મળ શુભો જે
પુરુષોમાં છે તે પુરુષોને નમસ્કાર.

*

અહાત્માઓનો સ્વભાવ

વિપદિ ધૈર્યમથાગ્યુદયે ક્ષમા સદસે
વાક્પદ્ધતા યુધે વિક્રમઃ ।

યસ્મિં ચામિરવિવ્યસનં શ્રુતૌ પ્રકૃતિ-
સિદ્ધિમિદં હિ મહાત્મનામ્ ॥ ૬૩ ॥

વિપત્તિમાં ધીરજ, ઉત્તતિસમયે કામા,
સલામાં વાણીની ચતુરાઈ, સુદમાં પરાક્રમે,
ક્રીતિની ધરણ અને શાસ્ત્રોના અધ્યયનની
ઉત્કટ ધરણ-આટલું ખરેખર, મહાત્મઓને
સ્વભાવથી જ સિદ્ધ છે.

*

સંતોડું આસિધારાવ્રત

પ્રદાનં પ્રચ્છન્નં ગૃહમુપગતે સમ્પ્રમવિધિઃ
પ્રિયં કૃત્વા મૌનં સદસિ કયનં નાપ્પુપકૃતેઃ ।
અનુત્સેકો લક્ષ્મ્યા નિરમિમવસારાઃ પરકયાઃ
સતોંકેનોદિષ્ટે વિપમસિધારાવ્રતમિદમ્ ॥ ૬૪ ॥

શુભ દાન, ઘેર આવેલા અતિથિનું
સન્માન, (કોઈકનું) પ્રિય કરીને મૌન
રાખવું, (પોતે કરેલા) ઉપકારને મંડળીમાં
બહેર ન કરવો, લક્ષ્મી મળે ત્યારે અભિમાન
ન કરવું અને ખીબાઓ સંબંધી વાતચીતમાં
તેમનું અપમાન ન કરવું-આ તલવારની
ધાર પર ચાલવા જેવું કઠિન વ્રત સતોને
કોણે ઉપદેશ્ય હશે (શિખવાડયું હશે)?

*

કોણ કોણું ઘરેણું છે?

કેરે રક્ષાધ્યક્ષ્યાગઃ શિરસિ ગુરુપાદગ્રણ-
યિતા મુલે સત્યા વાણી વિજયિમુજયો-
ર્વીર્યમતુલમ્ । હૃદિ સ્વચ્છા વૃત્તિઃ શ્રુતમ
વિગતં ચ શ્રવણયોર્વિનાડયૈશ્વર્યેણ પ્રકૃતિ-
મહતાં મળ્લનમિદમ્ ॥ ૬૫ ॥

હાથની શોભા દાન છે, મસ્તકની
શોભા વડીલોના ચરણમાં ઝૂકવું તે છે.
મુખની શોભા સત્ય વાણી છે. વિજય પ્રાપ્ત
કરનાર હાથની શોભા અતુલ પરાક્રમ છે.
હૃદયની શોભા પવિત્ર વૃત્તિ છે અને જ્ઞાનની
શોભા શાસ્ત્રનું અધ્યયન છે. સ્વભાવથી જ

મહાન પુરુષોનું આ સમગ્ર-ધનસંપત્તિ
વિના જ, ઘરેણું છે.

*

મહાપુરુષોનું ચિત્ત

સમ્પત્સુ મહતાં ચિત્તં મવેદુત્પલ્લકોમલમ્ ।
આપત્સુ ચ મહાશૈલશિલાસન્નાતર્કકશમ્ ॥ ૬૬ ॥

મહાપુરુષોનું ચિત્ત સંપત્તિના સમયમાં
કમળ જેવું કોમળ થાય છે અને વિપત્તિઓમાં
મોટા પર્વતની શિલાઓના સમૂહ જેવું
કઠોર થાય છે. (અર્થાત્ સંપત્તિમાં હુંખી
જનો તરફ ક્યારાં અને વિપત્તિઓ સહન
કરવાની આવે ત્યારે પર્વતની શિલા જેવું
સહિષ્ણુ થાય છે.)

*

સોખત તેવી અસર

સન્તતાપસિ સંસ્થિતસ્ય પયસો નામાપિ
ન શ્રૂયતે મુક્તાકારતયા તદેવ નલિની પત્રસિયતં
રાજતે ॥ સ્વાત્યાં સાગરશુક્તિમધ્યપતિતં તન્મૌ-
ક્તિકં જાયતે પ્રાયેણાવમમધ્યમોત્તમજુષામેવં-
વિષા વૃત્તયઃ ॥ ૬૭ ॥

તથેલા લોહા ઉપર પડેલા જે પાણીના
ટીપાનું નામ પણ સંભળાતું નથી, તે જ
પાણીનું ટીપુ કમળના છોકના પાંદડા ઉપર
પડી મોતીનો આકાર ધારણ કરી શેલે છે.
(અને) સ્વાતિ નક્ષત્રમાં સમુદ્રના છીપમાં પડેલું
તે ટીપુ મોતી બની જાય છે. ઘણે ભાગે નીચ,
મધ્યમ અને ઉત્તમ (પુરુષોનું) સેવન
કરનારની આ પ્રમાણે વૃત્તિઓ થાય છે.

*

પુણ્યનું પરિણામ

યઃ પ્રીણયેત્સુચરિતૈઃ પિતરં સ પુત્રો
યક્તુરેવ દિતમિચ્છતિ તત્કલત્રમ્ ।
તન્નિવ્રતપાપિ મુલે ચ સમકિયં યત્
પતત્વયં જગતિ પુણ્યકૃતો લમન્તે ॥ ૬૮ ॥

જે પોતાના સદાચરણથી પિતાને પ્રસન્ન કરે તે પુત્ર; જે પતિનું જ હિત ધ્યેયે તે સ્ત્રી; જે હુઝારમાં અને સુખમાં સરળો જ વ્યવહાર કરે તે મિત્ર-જગતમાં આ ત્રણ પદાર્થો પુણ્યશાળીઓને જ પ્રાપ્ત થાય છે.

*
એક નેષ્ઠાનં. અગત્ય

એકો દેવઃ કેશવો વા શિવો વા
એકં મિત્રં ભૂપતિર્વા યતિર્વા ।

એકો વાસઃ પત્તને વા વને વા
એકા નારી સુંદરી વા દરી વા ॥ ૬૯ ॥

એક જ દેવની સેવા કરવી જોઈએ-કાં તો વિષ્ણુની કે કાં તો શિવની; એક જ લાઘવિય રાખવો જોઈએ-કાં તો રાખ કે કાં તો તપસ્વી; એક જ સ્થળે રહેવાનું પસંદ કરવું જોઈએ-કાં તો મોટી નગરીમાં કે કાં તો વનમાં; એક જ સ્ત્રી સ્વીકારવી જોઈએ-કાં તો સુંદરી કે કાં તો શુદ્ધા.

*
સંતોનો આચાર

નમ્રત્વેનોન્નમન્તઃ પરગુણકથનૈઃ સ્વાન્ગુ-
ણાન્વ્યાપયન્તઃ સ્વાર્થાન્સમ્પાદયન્તે વિતત-
પૃથુતારાસ્મયલાઃ પારથૈઃ ।

ધ્યાન્યૈવાક્ષેપરૂક્ષાક્ષરમુક્ષરમુખાન્દુર્મુખાન્
દૂષયન્તઃ સન્તઃ સાશ્વર્યચર્યા જગતિ વહુમતાઃ
કસ્ય નામ્યચંનીયાઃ ॥ ૭૦ ॥

જે નમ્રતાથી ઉત્તતિ પ્રાપ્ત કરે છે; પારકાના શુભોત્તુ કથન કરીને જ જે પોતાના શુભોને જાહેર કરે છે; પારકા માટે ખૂબ વિશાળ પ્રયત્નો સતત કરતાંકરતાં જ જે પોતાનો સ્વાર્થ સાધે છે; પોતાના પર આક્ષેપ કરવામાં જેમનું વાચાળ સુખ કંઠાર અક્ષરો બોલે છે તેવા હુદ્દ નિંદકોને જે ક્ષમાથી જ દોષિત કરાવે છે-આવા

આશ્ચર્યકારક આચરણવાળા, જગતમાં જાહુમાન પામતા સંતો કેને પૂજનોય નથી ?

*
પરોપકાર અને નમ્રતા

भवन्ति नम्रास्तरवः फलेद्वगमैर्नवाम्बु-
भिर्भूमिविलम्बिते घनाः ।

अनुद्धताः सत्पुरुषाः समृद्धिभिः स्वभाव
एवैष परेपकारिणाम् ॥ ૭૧ ॥

ફલ આપવાથી વૃક્ષ નમે છે. નવીન જલથી વાદળાં પૃથ્વી પર ખૂબ ઝૂકે છે. સત્પુરુષો ધન મેળવીને નમ્ર બને છે. પરોપકારી હોયોનો આ સ્વભાવ જ છે.

*
કોણ કોનાથે શોભે ?

શ્રોત્રં શ્રુતેનવ ન કુળહલેન દાનેન પાળેર્ન
તુ કલ્લણેન ।

विभाति कायः करुणापराणां परेपकारन
तु चन्दनेन ॥ ૭૨ ॥

કાન શાસ્ત્રનું શ્રવણ કરવાથી શોભે છે, નહિ કે કુંડળ પહેરવાથી. હાથ દાન આપવાથી શોભે છે, નહિ કે કંકણથી. દયાળુ પુરુષોનું શરીર પરોપકારથી શોભે છે, નહિ કે ચંદનનો લેપ કરવાથી.

*
સન્નિમિત્રતાં લક્ષણ

पापान्निवारयति योजयते हिताय
शुद्धं च गूढति गुणान्प्रकटीकरोति ।

આપદગતં ચ ન જહાતિ દદાતિ કાલે
સન્નિમિત્રલક્ષણમિદં પ્રવદન્તિ સન્તઃ ॥ ૭૩ ॥

પાપમાંથી રોકે, કલ્યાણકારી આચરણમાં પ્રવૃત્તિ કરાવે, છુપાવવા યોગ્ય શુભ વાતોને છુપાવે, શુભોને જાહેર કરે, વિપત્તિમાં આવી પડેલા (પોતાના મિત્રને) ત્યજી ન દે અને

યોગ્ય સમયે (ધનની સહાયતા વગેરે) તેડિલિલા: ક્ષીરોત્તાપમવેક્ષ્ય તેન પપસા દ્વાત્મા આપે, અંત લોહો આને સાચા મિત્રના કૃશાનૌ હૃતઃ ।

સક્ષણ કહે છે.

પરોપકારપ્રિય સંત

પદાકારં દિનકરો વિકચીકરોતિ,

ચન્દ્રો વિકાસયતિ કૌલચક્રવાલમ્ ।

નામ્યર્થિતો જલધરોઽપિ જલં દદાતિ

સન્તઃ સ્વયં પરહિતેષુ કૃતામિયોગાઃ ॥ ૭૪ ॥

સૂચ્ય (પ્રાર્થના વગર જ) કમળના સમુદાયને પ્રકુલિત કરે છે. ચન્દ્ર (પોતે જાતે જ) પોયણીને વિકસાવે છે. માન્યા વિના જ વાહન પાણી આપે છે. સંત જાતે જ પારકાના હિત માટે ઉદ્યોગ કરે છે.

પુરુષોના પ્રકાર

અતે સત્પુરુષાઃ પરાયંધટકાઃ સ્વાર્થાન્વિરિ-
ત્યન્વયે સામાન્યાસ્તુ પરાયંમુદયમમૃતઃ સ્વાર્થા-
વિરોધેન ચે ।

તેડમી માનુષરાક્ષસાઃ પરહિતં સ્વાર્થાય
નિશ્ચિન્તિ ચે ચે નિશ્ચિન્તિ નિરર્થકં પરહિતં તે કે
ન જાનીમહે ॥ ૭૫ ॥

જે સત્પુરુષો છે કે જેઓ સ્વાર્થ ત્યજી
ઈ પારકાનું કાર્ય કરે છે. સામાન્ય
મનુષ્યો તે છે કે જેઓ સ્વાર્થને વધો ન
આપે તેવી રીતે પારકા માટે ઉદય કરે છે.
જેઓ સ્વાર્થ માટે પારકાનું હિત બગાડે
છે, તેઓ મનુષ્યોમાં રાક્ષસ ગુણ્ય છે;
પરંતુ જેઓ પ્રયોજન વિના જ પારકાનું
હિત બગાડે છે, તેઓ કોણ છે તે અમે
જાણતા નથી.

સંતની મૈત્રી

શ્રીરેણાત્મગતોદકાય દિ ગુણા દત્તાઃ પુરા

ગન્તું પાવકમુન્મનસતદમવદ દષ્ટ્વા તુ
મિત્રાપદં સુચં તેન જલેન શામ્યતિ સતાં મૈત્રી
પુનસ્ત્વીદશી ॥ ૭૬ ॥

પહેલાં ન્યારે પાણી અને દૂધ મળ્યાં,
ત્યારે દૂધે પોતાના સર્વે શુભો (નીકામ,
ધોળાપણુ વગેરે) પાણીને આપી દીધાં.
(પછી ન્યારે તેને અગ્નિ પર ઉકાળવામાં
આવ્યું ત્યારે) દૂધને તાપ લાગતો જોઈને
(તેના મિત્ર) પાણીએ પોતાની જાતને
અગ્નિમાં ડોરી દીધી (જળ બળી ગયું). અને
પોતાના મિત્રની (જળની) વિપત્તિ જોઈને
તે પણ (દૂધ પણ) અગ્નિમાં પડવા (જીભશાવા)
તલપાપક થઈ ગયું અને ન્યારે તેને પાણી
જલ સાથે સયુક્ત કર્યું (તેમાં પાણી ઉમેર્યું)
ત્યારે જ તે શાંત પડ્યું. સંત લોહોની
મૈત્રી આપી હોય છે.

મહાપુરુષોની ગંભીરતા અને
સહનશીલતા

ઇતઃ સ્વપિતિ કેશવઃ કુલમિતસ્તદીયદ્વિપામ્
ઇતથ શરણાર્થિનાં સિચ્છરિણાં ગણાઃ શેરતે ।
ઇતોઽપિ વહવાનલઃ સદ્ સમસ્તસંવર્તકૈ-
રહો વિતતમૂર્જિતં મરસદં ચ સિન્ધોર્વપુઃ ॥ ૭૭ ॥
(સમુદ્રમાં) અહીં એક બાજુએ ભગવાન
વિષ્ણુ સૂએ છે, બીજી બાજુએ તેમના શત્રુ
અમુરેનું કુળ વસે છે. એક બાજુએ શરણે
આવેલા પર્વતોનો સમુદાય સૂતો છે, અને
બીજી બાજુએ સઘના પ્રલયકાળના અગ્નિઓ
સહિત વડવાનલ રહે છે. અહોહો, સમુદ્ર
શરીર કેટલું વિશાળ, બળવાન અને સાર
સહન કરવાની શક્તિવાળું છે.

જે પોતાના સહચરણથી પિતાને પ્રસન્ન કરે તે પુત્ર; જે પતિનું જ હિત ઇચ્છે તે સ્ત્રી; જે દુઃખમાં અને સુખમાં સરખો જ વ્યવહાર કરે તે મિત્ર-જગતમાં આ ત્રણ પદાર્થો પુણ્યશાળીઓને જ પ્રાપ્ત થાય છે.

*

એક નેષ્ટાની અગત્ય

एको देवः केशवो वा शिवो वा

एकं मित्रं भूपतेर्वा यतिर्वा ।

एको वासः पत्तने वा वने वा

एका नारी सुंदरी वा दर्शनी वा ॥ ૬૯ ॥

એક જ દેવની સેવા કરવી બેઠ્ઠાએ-કાં તો વિષ્ણુની કે કાં તો શિવની; એક જ ભાઈબાઈ રાખવો બેઠ્ઠાએ-કાં તો રાબા કે કાં તો તપસ્વી; એક જ સ્થળે રહેવાનું સંદ કરવું બેઠ્ઠાએ-કાં તો મોટી નગરીમાં કાં તો વનમાં; એક જ સ્ત્રી સ્વીકારવી બેઠ્ઠાએ-કાં તો સુંદરી કે કાં તો શુદ્ધ.

*

સંતોનો આચાર

नम्रत्वेनोन्नमन्तः परगुणकथनैः स्वान्गु-
णान्ख्यापयन्तः स्वार्थान्सम्पादयन्ते वित्त-
पृथुतरारम्भयत्नाः परार्थे ।

ક્ષાન્ત્યૈવાક્ષેપરૂક્ષાક્ષરમુક્ષરમુખાન્દુમુખાન્
દૂષયન્તઃ સન્તઃ સાશ્વર્યચર્યા જગતિ વહુમતાઃ
કસ્ય નામ્યચનીયાઃ ॥ ૭૦

જે નમ્રતાથી ઉન્નતિ પ્રાપ્ત કરે છે; પારકાના ગુણોનું કથન કરીને જ જે પોતાના ગુણોને બહાર કરે છે; પારકા માટે ખૂબ વિશાળ પ્રયત્નો સતત કરતાંકરતાં જ જે પોતાનો સ્વાર્થ સાધે છે; પોતાના પર આક્ષેપ કરવામાં જેમનું વાચાળ સુખ કઠોર અક્ષરો બોલે છે તેવા દુષ્ટ નેદકોને જે ક્ષમાથી જ દોષિત કરાવે છે-આવા

આશ્ચર્યકારક આચરણવાળા, જગતમાં જાહુમાન પામતા સંતો કેને પૂજનીય નથી ?

*

પરોપકાર અને નમ્રતા

भवन्ते नम्रास्तरवः फलेदममैर्नवाम्बु-
भिर्मूर्ध्निविलम्बिते घनाः ।

અનુદ્રતાઃ સત્પુરુષાઃ સમૃદ્ધિભિઃ સ્વભાવ
एवैष परोपकारिणाम् ॥ ૭૧ ॥

ફલ આપવાથી વૃક્ષ નમે છે. નવીન જલથી વાદળાં પૃથ્વી પર ખૂબ ઝૂકે છે. સત્પુરુષો ધન મેળવીને નમ્ર બને છે. પરોપકારી હોયોનો આ સ્વભાવ જ છે.

*

કોણ કોનાશ, શોભે ?

श्रोत्रं श्रुतेनव न कुण्डलेन दानेन पाणेन
तु कङ्कणेन ।

વિમાતિ કાયઃ કરુણાપરાણાં પરોપકારન
तु चन्दनेन ॥ ૭૨ ॥

કાન શાસનું શ્રવણ કરવાથી શોભે છે, નહિ કે કુંડળ પહેરવાથી. હાથ દાન આપવાથી શોભે છે, નહિ કે કંકણથી. દયાળુ પુરુષોનું શરીર પરોપકારથી શોભે છે, નહિ કે ચંદનનો લેપ કરવાથી.

*

સન્મિત્રનાં લક્ષણ

पापान्निवारयति येजयते हिताय
गुह्यं च गूह्यते गुणान्प्रकर्तकरोति ।

આપદગતં ચ ન જહાતિ દદાતિ કાલે
सन्मित्रलक्षणमेदं प्रवदन्ति सन्तः ॥ ૭૩ ॥

પાપમાંથી રોકે, કલ્યાણકારી આચરણમાં પ્રવૃત્તિ કરાવે, છુપાવવા યોગ્ય ગુપ્ત વાતોને છુપાવે, ગુણોને બહાર કરે, વિપ્રતિમાં આવી પડેલા (પોતાના મિત્રને) ત્યજ ન દે અને

ચોગ્ય સમયે (ધનની સહાયતા વગેરે) આપે; સંત હોઠો આને સાચા મિત્રના લક્ષણ કહે છે.

પરોપકારશ્રિય સંત

પ્રમાકરં દિનકરો વિકર્ષીકરોતિ,
ચન્દ્રો વિકાસયતિ કૈવલચક્રવાલમ્ ।
નામ્યર્થિતો જલવરોઽપિ જલં દદાતિ
સન્તઃ સ્વયં પરહિતેષુ કૃતામિયોગાઃ ॥ ૭૪ ॥

સૂર્ય (પ્રાર્થના વગર જ) ઠમળના સમુદાયને પ્રકુલિત કરે છે. ચન્દ્ર (પોતે જાતે જ) પોયણીને વિકસાવે છે. માગ્યા વિના જ વાહણ પાણી આપે છે. સંત જાતે જ પારકાના હિત માટે ઉદ્યોગ કરે છે

પુરુષોના પ્રકાર

“एते सत्पुरुषाः परार्थघटकाः स्वार्थान्परि-
संजयये सामान्यास्तु परार्थमुपममृतः स्वार्था-
विरोधेन ये ।

તેડમી માનુષપ્રાક્ષણાઃ પરહિતં સ્વાર્થાય નિમ્નન્તિ ચે ચે નિમ્નન્તિ નિરર્થકં પરહિતં તે કે ન જાનીમહે ॥ ૭૫ ॥

એ સત્પુરુષો છે કે જેઓ સ્વાર્થ ત્યજી ઈર્ષ્ય પારકાનું કાર્ય કરે છે. સામાન્ય મનુષ્યો તે છે કે જેઓ સ્વાર્થને વાધા ન આવે તેવી રીતે પારકા માટે ઉદ્યમ કરે છે. જેઓ સ્વાર્થ માટે પારકાનું હિત બગાડે છે, તેઓ મનુષ્યોમાં રાક્ષસ તુલ્ય છે; પરંતુ જેઓ પ્રયોજન વિના જ પારકાનું હિત બગાડે છે, તેઓ ઠાણ છે તે અમે જાણતા નથી.

સંતની મૈત્રી

क्षीरेणात्मगतोदकाय हि गुणा दत्ताः पुरा

તેડહિલાઃ ક્ષીરોત્તાપમેવેક્ષ્ય તેન પયસા દ્યાત્મા કૃશાનૌ દ્રુતઃ ।

ગન્તું પાવકસુન્મનસ્તદમવદ્ દૃષ્ટ્વા તુ મિત્રાપદં યુક્તં તેન જલેન શામ્યતિ સત્તાં મૈત્રી પુનસ્ત્રીદશી ॥ ૭૬ ॥

પહેલાં ન્યારે પાણી અને દૂધ મળ્યાં, ત્યારે દૂધે પોતાના સર્વે શુભા (મીઠાશ, ઘોળાપણ વગેરે) પાણીને આપી દીધા. (પછી ન્યારે તેને અગ્નિ પર ઉકાળવામાં આવ્યું ત્યારે) દૂધને તાપ લાગતો જોઈને (તેના મિત્ર) પાણીએ પોતાની જાતને અગ્નિમાં હોમી દીધી (જળ બળી ગયું). અને પોતાના મિત્રની (જળની) વિપત્તિ જોઈને તે પણ (દૂધ પણ) અગ્નિમાં પડવા (જીભરાવા) તત્પરપણ થઈ ગયું અને ન્યારે તેને પાછું જલ સાથે સંયુક્ત થયું (તેમાં પાણી ઉમેર્યું) ત્યારે જ તે શાંત પડ્યું. સંત હોઠોની મૈત્રી આવી હોય છે.

મહાપુરુષોની ગંભીરતા અને સહનશીલતા

इतः स्वपिति केशवः कुलमितस्तदीयद्विषाम्
इतश्च शरणार्थिनां शिखरिणां गणाः शेरते ।
इतोऽपि वडवानलः सह समस्तसंवर्तकै-
रहो विततमूर्जितं मरसहं च सिन्धोर्विपुः ॥ ७७ ॥

(સમુદ્રમાં) અહીં એક બાળુએ ભગવાન વિષ્ણુ સૂએ છે, બીજી બાળુએ તેમના શત્રુ અમુરેનું કુળ વસે છે. એક બાળુએ શરણે આવેલા પર્વતોના સમુદાય સૂતો છે, અને બીજી બાળુએ સઘળા પ્રલયકાળના અગ્નિઓ સહિત વડવાનલ રહે છે અહાહો, સમુદ્રનું શરીર ફેટણું વિશાળ, બળવાન અને ભાર સહન કરવાની શક્તિવાળું છે.

સંતોનું લક્ષણ

તૃષ્ણાં છિન્ધિ મજ ક્ષમાં જહે મદં પાપે
રતિં મા કૃપાઃ । સત્યં વ્રહ્મનુયાહિ સાધુપદવીં
સેવસ્વ વિદ્વજ્જનમ્ ॥ માન્યાન્માનય વિદ્વેષે-
પ્યનુનય પ્રજ્ઞાદય સ્વાન્ગુણાન્ । કીર્તિં પાલય
દુઃખિતે કુરુ દયમિતત્સતાં લક્ષણમ્ ॥૭૮॥

તૃષ્ણાનું છેદન કર, ક્ષમાનું સેવન કર,
મદને હણ, પાપમાં પ્રેમ ન કર, સત્ય બોલ,
સજ્જનોને પગલે ચાલ, વિદ્વાનોની સેવા
કર, માન આપવા યોગ્ય જનોને માન
આપ, શત્રુઓને પણ રાજી રાખ, પોતાના
ગુણોને ઠાંક, કીર્તિનું રક્ષણ કર, દુઃખી પર
દયા રાખ--આ સંતોનાં લક્ષણ છે.

સંતોની વિરલતા

સિ વચસિ કાયે પુણ્યર્પ યૂવપૂર્ણ-
સ્ત્રિભુવનમુપકારશ્રેણેભિઃ પ્રીણયન્તઃ ।
પરગુણપરમાણૂન્ પર્વતકૃત્ય નિલ્યં
નિજહૃદિ વિકસન્તઃ સન્તિ સન્તઃ ક્રિયન્તઃ ॥

જેમનાં મન, વાણી અને કાયા પુણ્યરૂપી
અમૃતથી ભરપૂર છે, જેઓ ત્રણે ભુવનને
અનેક ઉપકારો કરીને પ્રસન્ન કરે છે,
પારકાના પરમાણુ જેટલા ગુણોને જે
પર્વતની સમાન મોટા કરીને પોતાના
હૃદયમાં રાજી થાય છે, તેવા સંત લોકો
કેટલાક જ (વિરલ) છે.

મહાપુરુષોના આશ્રય

કે તેન હેમગિરિના રજતાદ્રેણા વા
યજ્ઞશ્રિતાશ્ચ તરવસ્તરવસ્ત એવ ।
મન્યામહે મલયમેવ યદાશ્રયેણ
કક્કેલનિમ્બકુટજાઅપિ ચન્દનાઃ સ્યુઃ ॥૮૦॥
જેનો આશ્રય કરીને રહેલાં વૃક્ષ માત્ર

વૃક્ષ જ રહે છે, તેવા સોનાના પર્વત
(સુમેરુ)થી અથવા ચાંદીના પર્વત (કૈલાસ)થી
થું ? (જે વૃક્ષો કાંઈ તેમનો આશ્રય
કરવાથી સોનાનાં અથવા ચાંદીનાં ન બન્યાં.)
અમે તો મલય પર્વતને મોટો માનીએ
છીએ, કે જેના આશ્રયથી કંકોલ, લીંબડો
અને કુટબ (ઈંદ્રબ) (જેવાં કડવાં વૃક્ષ-
પણુ ચંદન થઈ બાય છે.

ધૈર્યપ્રશંસા

રત્નૈર્મહાભ્યેસ્તુતુર્ધુનં દેવા
ન મેજેરે ભીમવિષેણ મીતિમ્ ।
સુધાં વિના ન પ્રયયુર્વિરામં
ન નિશ્ચેતાર્થાદિરમન્તિ ધૈર્યાઃ ॥ ૮૧ ॥

દેવોએ (સમુદ્રમંથનમાંથી નીકળેલાં)-
રત્નોથી સંતોષ ન માન્યો અને ભયંકર
ઝેરથી પણ તેઓ ભય ન પામ્યા. અમૃત
વિના (બધાં સુધો અમૃત પ્રાપ્ત ન થયું.
ત્યાં સુધો) તેઓ (મંથનથી) અટક્યા
નહિ. ધીર પુરુષો નિશ્ચિત અર્થમાંથી (નક્કી
કરેલો પ્રવૃત્તિમાંથી) અટકતા નથી.

મનસ્વી પુરુષ હુઝ વેઈને પણ
કામ પાર પાડે છે.

ક્વચિદ્ ભૂમૈ શાર્ય ક્વચિદપિ ચ
પર્યક્લ-શયનઃ । કચેન્દ્રાકાહારઃ કચિદપિ ચ
શાલ્યેદનરુચિઃ । કચિત્કન્યાધારી કચિદપિ
ચ દિવ્યામ્બરધરો । મનસ્વી કાર્યાર્થી ન
ગણયતિ દુઃખં ન ચ સુખમ્ ॥ ૮૨ ॥

કોઈક વાર જમીન પર સૂઈ બાય છે,
તો કોઈક વાર પલંગમાં પોઢે છે. કોઈક વાર
શાક ખાઈ લે છે, તો કોઈક વાર મુંદર ભાત
ઉપર રુચિ કરે છે. કોઈક વાર કંથા
(કાટલીતૂટલી ગોદડી) ધારણુ કરે છે, તો

કેલક વારુ દિવ્ય વસ્ત્ર પહેરે છે, આ પ્રમાણે (પોતાનું) કાર્ય સંપાદન કરવામાં લાગી રહેલો મનસ્વી પુરુષ નથી. સુખને ગણતો કે નથી હાળને.

પરમબ્રહ્મ શીલ

પેશ્વર્વસ્ય વિમૂષણં સુજનતા કૌર્યસ્ય વાક્સયમો । જ્ઞાનસ્યોપશમઃ શ્રુતસ્ય વિનયો વિત્તસ્ય પાત્રે વ્યયઃ । અક્રોધસ્તપસઃ ક્ષમા પ્રમદ્વિતુર્ધર્મસ્ય નિર્વ્યાજતા । સર્વેષામપિ સર્વકારણમિદં શીલં પરં મૂળમ્ ॥ ૮૨ ॥

સતજનતા એધર્મનું ધરેલું છે. વાણીનો સયમ (અભિમાનભરેલું વાક્ય ન કહેવું તે) શૂરતાનું ધરેલું છે. જ્ઞાનનું ધરેલું ચિત્તની શાંતિ છે. શાસ્ત્રાધ્યયનનું ધરેલું વિનય છે. ધનની શોભા પાત્રને દાન આપવામાં છે. તપનું ભૂષણ, ક્રોધ ન કરવો તે છે, અમર્શ (ગદલો લેવાની શક્તિવાળા) પુરુષની શોભા ક્ષમામાં છે. ધર્મનું ધરેલું અદ્વાલિકતામાં છે. પશુ આ સર્વે શુભોત્તમ મૂળ ધરણ અને ધરેલું શીલ (સહચાર) છે.

ધીરપ્રશંસા

નિન્દન્તુ નીતિનિપુણા यदि वा स्तुवन्तु ।

લક્ષ્મીઃ સમાવિશતુ મચ્છતુ વા યથેદમ્ ॥

અર્થેવ વા મરણમસ્તુ શુગાન્તેરે વા ।

ન્યાયાલયઃ પ્રવિચલન્તિ પદં ન ધીરાઃ ॥ ૮૪ ॥

નીતિમાં કુશળ હોકો. ભલે નિંદા કરે અથવા સ્તુતિ કરે, લક્ષ્મી ભલે (ધરમાં) આવે કે મરણ સુજન ચાલી બચ, ભલે આજે જ મરણ થાય કે એક યુગ પછી થાય-પણ ધીર પુરુષો ન્યાયના માર્ગમાંથી એક પગલું પણ આધાપાછા થતા નથી.

દેવનું સામર્થ્ય

મગ્નાશ્વસ્ય કારણધીહિતતનોર્મનેન્દ્રિયસ્ય શુષ્કા ।

કૃત્વાડડસુર્વિવરં સ્વયં નિષતિતો નક્તં મુષ્કે મોગિનઃ । તૃપ્તસ્તિષ્ઠિતેન સત્ત્વમસૌ તેનૈવ યાતઃ પથા ।

લોકાઃ પચ્યત દૈવમેવ હિ નૃણાં વૃદ્ધૌ ક્ષયે કારણમ્ ॥ ૮૫ ॥

એક આપને કરડિયામાં પુરાવાથી પોતાના શરીરમાં બહુ ખોડા થતી હતી તેની ઈન્દ્રિયો ભૂખથી ફીણ થઈ ગઈ હતી, એટલે તેણે જીવવાની આશા છોડી દીધી હતી. ત્યાં તો એક બીર (તે કરડિયામાં) છિદ્ર પાડીને પોતે બાતે જ શરીરને સમથે તેના સુખમાં બઈ પડ્યો તે સાપ પશુ તેના માંસથી તૃપ્ત થઈને જલદી તે જ છિદ્ર-માર્ગ વડે બહાર નીકળી ગયો. હે લોકો, જુઓ, માણસોની વૃદ્ધિમાં અને ક્ષયમાં દેવ જ કારણરૂપ છે.

સાહુ પુરુષોની વિપત્તિ સ્થાયી નથી હોતી.

વતિતોડપિ કરાણતૈસ્તતત્યેવ કન્દુકઃ ।

પ્રાયેણ સાધુવૃત્તાનામસ્થાયિન્યો વિપત્તયઃ ॥ ૮૬

હાથના આધાતથી નીચે પાડી નાખવામાં આવે, તો પશુ દડો બચે બીજો છે. એટલે બાગે સહાયચળી લોકોની વિપત્તિઓ બહુવાર ટકતી નથી.

આજસનિંદા

બાલસ્યં હિ મનુષ્યાણાં શરીરસ્યો મહારિપુઃ ।

નાસ્ત્યુધમસમો બન્ધુઃ કૃત્વાયં નાવસીદતિ ૮૭

ખરેખર, આજસ એ મનુષ્યોના

શરીરમાં રહેલો મોટો શત્રુ છે. ઉઘમ સમાન બીજો કોઈ બંધુ નથી, એ કરવાથી મનુષ્ય કદી દુઃખી થતો નથી.

*

સંતો આપત્તિમાં સંતાપ કરતા નહીં.

છિન્નેડપે રેહતિ તરુઃ ક્ષણેડપ્યુપર્ચયતે
પુનશ્ચન્દ્રઃ । इति विमृशन्तः सन्तः संतप्यन्ते
न विप्लुता लेके ॥ ૮૮ ॥

‘કાપેલું વૃક્ષ ફરી બીજો છે, ક્ષીણ થયેલો ચંદ્ર ફરી વૃદ્ધિને પ્રાપ્ત થાય છે’ એવો વિચાર કરતા સંત લોકો, આપત્તિમાં આવી પડે છે, ત્યારે પણ જગતમાં સંતાપ કરતા નથી.

*

દૈવનું સામર્થ્ય

नेता यस्य बृहस्पतिः प्रहरणं वज्रं सुराः
सैनिकाः । स्वर्गे दुर्गमनुग्रहः किल हरेरैरावते
वारणः । इत्यैश्वर्यबलान्वितेऽपे बलमिद्वयः
पैरैः सङ्गैर तदव्यक्तं वरमेव दैवशरणं
विगिधगृथा पैरुषम् ॥ ૮૯ ॥

બૃહસ્પતિ જેનો સંચાલક (શુર) છે, વજ્ર જેનું આયુધ છે, દેવો જેના સૈનિકો છે, સ્વર્ગ જેનો કિલ્લો છે, ભગવાન હરિની જેના પર સારી કૃપા છે, ઐરાવત જેનો હાથી છે—આ પ્રમાણે ઐશ્વર્ય અને બળથી સુક્ત હોવા છતાં પણ ઇંદ્ર સુદમાં શત્રુઓથી હારી ગયો (અને લાગી ગયો). તો આ ઉપરથી એ સાબિત થાય છે કે દૈવનું શરણ લેવું વધારે સારું છે, નકામા પુરુષાર્થને ધિક્કાર હો ।

*

વિચારની આવશ્યકતા

कर्मायत्तं फलं पुसां बुद्धिः कर्मानुसारिणी ।
तथापि सुखिया भाव्यं सुविचारैव कुर्वता ॥ ૯૦ ॥

(જો કે) પુરુષોને (પોતાનાં પૂર્વ જન્મમાં કરેલાં) કર્મો પ્રમાણે જ ફળ મળે છે, અને બુદ્ધિ કર્મ અનુસાર જ પ્રવર્તે છે; છતાં પણ બુદ્ધિશાળી પુરુષે બરાબર વિચાર કરીને જ કાર્ય કરવું જોઈએ.

*

જ્યાં જાય હુકા ત્યાં સમુદર સૂકા

खल्लाटो दिवसेश्वरस्य किरणैः सन्तापते
मस्तके वाञ्छन्देशमनातं विधिवशात्तालस्य
मूलं गतः । तत्राप्यस्य महाफलेन पतता
भग्नं सशब्दं शिरः प्रायो गच्छति यत्र
भाग्यरहे तस्तत्रैव यान्त्वापदः ॥ ૯૧ ॥

કોઈ એક તાલવાળો પુરુષ, માથા પર સૂર્યકિરણોનો બહુ તાપ લાગવાથી, છાયાવાળી જગ્યાની ઇચ્છા કરતો દૈવવશાત્ તાડના ઝાડ નીચે ગયો. ત્યાં પણ નીચે પડતા એક મોટા ફળ વડે તેનું માથું તડાકે ઢઈને ફૂટી ગયું. મોટે ભાગે અભાગી પુરુષ જ્યાં જાય છે, ત્યાં વિપત્તિઓ પણ જાય છે જ.

*

પ્રારબંધની પ્રબળતા

शशेदिवाकरयेग्रहर्षडनं गजमुजङ्गम-
येरपे चन्वनम् ।

મતિમતાં ચ વિલેક્ય દરિદ્રતાં વિધિરહે
बलवानेति मे मतिः ॥ ૯૨ ॥

સૂર્ય અને ચંદ્રને ગ્રહ (રાહુ) પીડે છે (ગ્રહણ કરે છે) તે જોઈને, હાથી અને સર્પને પણ બંધનમાં પડતાં જોઈને, અને બુદ્ધિશાળી પુરુષોની ગરીબાઈ જોઈને, ‘અહો, વિધિ જ બળવાન છે’ એવો મારો નિશ્ચય થયો છે.

*

બ્રહ્માની અવળચડાઈ

સૃજતિ તાવદશેષગુણાકરં પુરુષરત્ન-
મલક્ષરણં મુખઃ ।

તદપિ તત્કલ્પમહિ કરોતિ ચેદહહ
કષ્ટમપખિંદતતા વિધેઃ ॥ ૧૩ ॥

પ્રથમ તો બ્રહ્મા કોઈ એક પુરુષરત્નને
સર્વં શુભોની આશુરૂપ અને પૃથ્વીના
શશુગારરૂપ બનાવે છે, અને પછી ભે તે
તેને દૂંધા આયુષવાળો જ બનાવે છે, તો
ખરેખર, ખેદની વાત છે કે બ્રહ્માણ
અવળચડા જ છે.

લલાટના લેખ

પત્રં નૈવ યદા કરીરવિષે દોષો વસન્તસ્ય
કિં નોત્ક્રુકોઽપ્યલોકતે યદિ દિવા સૂર્યસ્ય
કિં દૂષણમ્ । ધારા નૈવ પતન્તિ ચાતકમુખે
મેઘસ્ય કિં દૂષણં યત્પૂર્વં વિધિના લલાટ
લિખિતં તન્માર્જિતું કઃ ક્ષમઃ ॥ ૧૪ ॥

ભે કરીર (કેરડાના) વૃક્ષની શાખા
ઉપર પાંદડું થતું નથી, તો તેમાં વસંત
ઋતુનો શો દોષ? ભે ધૂવડ દિવસે ભેઈ
શકતું નથી, તો તેમાં સૂર્યનો શો દોષ?
ભે ચાતક પખીના મુખમાં (વરસાદની)
ધારા પડતી નથી, તો તેમાં મેઘનો શો
અપરાધ? બ્રહ્માએ પ્રથમથી જે લલાટમાં
લખ્યું હોય, તેને જૂસી નાખવાને કોણ
સમર્થ છે?

કર્મતું સામર્થ્ય

નમસ્યામો દેવાન્નતુ હતવિષેસ્તેઽપિ વશ્યા
વિધર્વિન્ધઃ સોઽપિ પ્રતિનિયતકર્મફલદઃ ।
ફલં કર્માયત્તં કિમમરણૈઃ કિંચ વિધિના

નમસ્તત્કર્મણ્યો વિધિરપિ ન યેમ્યઃ
પ્રમવતિ ॥ ૧૫ ॥

અમે દેવોને નમસ્કાર કરીએ છીએ,
પણ તે સૌ પેલા જખરા (હુદ, શાપિત)
બ્રહ્માના કાળુમાં છે તો પછી બ્રહ્મા જ વંદન
કરવા ચોગ્ય છે, પણ તે જ નિયમપૂર્વક
કર્મ પ્રમાણે જ ફલ આપે છે. (ભે) ક્ષણ
કર્મ ઉપર જ આધાર રાખે છે, તો અનેક
દેવોથી અને બ્રહ્માથી શું? તે કર્મને જ
નમસ્કાર હો, જેના ઉપર બ્રહ્માની પણ
સત્તા ચાલતી નથી.

બ્રહ્મા યેન કુલલવન્નિયમિતો મહાખંડ-
માણ્ડોદરે

વિષ્ણુર્યેન દશાવતારગહને ક્ષિપ્તો મહાસદ્ગટે ।
રુદ્રો યેન કપાલપાણિપુટકે મિહ્વાટનં કારિતઃ
સૂર્યો બ્રામ્પતિ નિત્યમેવ ગગને તસ્મૈ નમઃ
કર્મણે ॥ ૧૬ ॥

જે કર્મ બ્રહ્માડરૂપી વાસણની વથમાં
(સુષ્ઠિ ઉત્પન્ન કરવાના કાર્યમાં) બ્રહ્માને
કુંભારની જેઠે નિયોજે છે, જે કર્મ દશ
અવતાર ધારણ કરવારૂપી અટપટમાં-મહાન
આકૃતમાં-પિણ્ણ સગવાનને ફેંકે છે; જે કર્મ
રુદ્રને (મહાદેવને) હાથમાં ખોપરી લઈને
લિહ્વાટન કરાવે છે, અને જે કર્મને લઈને
સૂર્ય રોજ જગતમાં જામણ કરી રહ્યો છે,
તે કર્મને જ નમસ્કાર હો.

ચોગ્યકાળે ચોગ્ય જ ક્ષણે છે.

નૈવાકૃતિઃ ફલતિ નૈવ કુલં ન શીલં
વિદ્યાઽપિ નૈવ ન ચ યત્નકૃતાપિ સેવા ।
માગ્યાનિ પૂર્વવપસા સ્તલુ સચ્ચિતાનિ
કાલે ફલન્તિ પુરુષસ્ય યથૈવ વૃક્ષાઃ ॥ ૧૭ ॥

(સુદર) આકૃતિ, કુળ, શીલ, વિદ્યા, યત્નપૂર્વક કરાયેલી સેવા, આમાંનું કશું જ પુરુષને ફળતું નથી. ખરેખર, પૂર્વજન્મમાં કરેલા તપથી સંચિત કરેલાં ભાગ્ય જ યોગ્યકાળે, વૃક્ષની પેઠે, પુરુષને ફળ આપે છે.

*

પુણ્યનું સામર્થ્ય

વને રળે શત્રુજલાશિમધ્યે
મહાર્ણવે પર્વતમસ્તકે વા ।

સુપ્ત પ્રમત્તં વિષમસ્થિતં વા

રક્ષન્તિ પુણ્યાનિ પુરાકૃતાનિ ॥ ૯૮ ॥

વનમાં, રણમાં, શત્રુઓની વચમાં, પાણીની મધ્યમાં, અગ્નિની વચ્ચે, મોટા સમુદ્રમાં અથવા તો પર્વતના શિખર ઉપર, માણસ સૂતેલો હોય, અસાવધ દશામાં હોય, અથવા મુશ્કેલીમાં મુકાયેલો હોય; ત્યારે તેણે પૂર્વ જન્મમાં કરેલાં પુણ્યો જ તેનું રક્ષણ કરે છે.

*

સત્ક્રિયાનું સામર્થ્ય

યા સાધૂર્શ્વં ચલાન્કરોતિ વિદુષો મૂર્ખા-
ન્દિતાન્દેષિણઃ પ્રત્યક્ષં કુસ્તે પરેક્ષમમૃતં
હાલાહલં તત્ક્ષણાત્ ।

તામારાધય સત્ક્રિયાં મગવર્તી મેક્તું
ફલં વાચ્છિતં હે સાધો વ્યસનૈર્ગુણેષુ
વેપુલેષ્વાસ્યાં વૃથા મા કૃયાઃ ॥ ૯૯ ॥

જે એક ક્ષણમાં હજારોને સજ્જનો બનાવે છે, મૂર્ખાઓને પડિત બનાવે છે, શત્રુઓને હિતકારી બનાવે છે, પરાક્ષ (શુભ) વાતને પ્રત્યક્ષ (પ્રકટ) કરે છે, અને હળાહળ ઝેરને અમૃત બનાવે છે, તે ભગવતી સત્ક્રિયાનું આરાધન કર. જે મનવાંછિત ફલ ભોગવવાની તારી ઈચ્છા હોય તો હે સાધુ, બહુ જ મુશ્કેલીપૂર્વક

સિદ્ધ કરાતા અનેક શુભોમાં નકારો આસ્થા (વિશ્વાસ) ન રાખ.

*

અવિચારી કર્મનું માહું ફળ
ગુણવદગુણવદ્વા કુર્વતા કાર્યમાદૈ

પરિણતિરવધાર્યા યત્નતઃ પળિહતેન ।

અતિરમસ કૃતાનાં કર્મણામાવિપત્તે-

ર્ભવતિ હૃદયદાર્દ્રી શલ્યતુલ્યો વિપાકઃ ॥

સારું કે નરસું કામ કરતા હાલ્યા માણસે પ્રથમથી જ તેના પરિણામનો વિચાર પ્રયત્નપૂર્વક કરવો જોઈએ. અતિ ઉતાવળથી (વગર વિચારે) કરેલાં કર્મોનું પરિણામ મરણ પથ તરફ દૃઢ્યને બાળનાર અને શૂળ સમાન નીવડે છે.

*

તપની મહત્તા

સ્થાલ્યાં વૈદ્યમય્યાં પચતિ ચ લગુનં
ચાન્દનૈરન્ધનાઘૈઃ

સૈવર્ણૈર્લક્ષ્ણગ્રૈર્વિલિખતે વસુધામર્કમૂ-
લસ્ય હેતઃ ।

છિત્વા કર્પૂરલગ્નદાન્વૃતિમિહ કુસ્તે કો દ્ર-
વાણાં સમન્તાત્

પ્રાપ્યેમાં કર્મમૂર્ધિ ચરતિ ન મનુજે યસ્તપે
મન્દમાગ્યઃ ॥ ૧૦૧ ॥

આ કર્મભૂમિ (મનુષ્યલોક)ને પ્રાપ્ત કરીને જે મંદભાગી પુરુષ તપ કરતો નથી, તે વૈદ્યનાં મણિની થાળીમાં ચંદનનાં બળતણથી લસણને પકાવે છે, સોનાના હળની અણીથી આકકાના મૂળ માટે પૃથ્વી ખેડે છે, અને કપૂરના ટૂંકા ભાગીને કોદરાની આસપાસ વાડ કરે છે. (અર્થાત મનુષ્યદેહ જેવી મોંઘી વસ્તુને તુચ્છ હેતુ માટે-વિષયોપભોગ માટે વ્યર્થ ખરચી નાંખે છે.)

*

ભાવિ બળવાન છે.

મન્નત્વમ્મસિ યાતુ મેરુશિખરાં શત્રૂહયત્વાદ્યે
વાણિજ્યં કૃષિસેવનાદિસકલ્યા વિદ્યાઃ
કલાઃ શિક્ષતુ ।

આકાશં વિપુલં પ્રયાતુ સ્વગવત્કૃત્વા
પ્રયત્ને પરં ।

નામાવ્યં મવતીહ કર્મવશતો માન્યસ્ય
નાશઃ ક્રુતઃ ॥ ૧૦૨ ॥

(મનુષ્ય) ભલે બળમાં ડૂબાડી મારી
જારાઈ નાથ, 'મેરુપર્વતના શિખર પર
નાથ, સુદ્રમાં શત્રુઓને છોતે, વાહિબ્ય-
વેપાર, ખેતી, સેવા વગેરે સકલ વિદ્યાઓ
તથા કલાઓ શીખે, વિશાળ આકાશમાં
પંખીની પેઠે પરમ પ્રયત્ન કરીને જાડી
નાથ-પશુ આ બળતમાં કમંબળ પ્રમાણે જે
નથી થવાનું તે નથી થવાનું, અને જે થવાનું
છે તેનો નાશ ક્યાંથી થાય ?

પુરુષની મહત્તા

મીમે વનં મવતિ તસ્ય પુરં પ્રયાનં
સર્વો જનઃ સુજનતામુપયાતિ તસ્ય ।
કૃત્સ્તા ચ મૂર્મવતિ સન્નિધિરત્નપૂર્ણા
યસ્યાસ્તિ પૂર્વસુકૃતં વિપુલં નરસ્ય ॥ ૧૦૩
જે માણસનું પહેલાંના જન્મમાં કરેલું
પુરુષ નિશાળ હોય છે, તેને માટે ભયંકર
વગરો પશુ પ્રધાન (સુખ્ય) નગર જેવો
બની નાથ છે, બધા માણસો તેને માટે
સન્નિધિરત્ન બની નાથ છે, અને આખી
પૃથ્વી તેને માટે સુંદર ખજાના અને રત્નોથી
ભરપૂર બની નાથ છે.

સાચું શું ?

કો ભ્રમો ગુણિસક્તમઃ કિમસુખં પ્રાપ્તેતીઃ
સક્તિઃ ।

કા હાનિઃ સમયચ્યુતિર્નિપુણતા કા
ધર્મતત્ત્વે રતિઃ । કઃ શૂરો વિજિતેન્દ્રિયઃ
પ્રિયતમા કાઠનુવ્રતા કિં ધનં ।

વિદ્યા કિં સુખમપ્રવાસગમનં રાજ્યં
કિમાજ્ઞાકલમ્ ॥ ૧૦૪ ॥

લાભ કયો ? સુખવાન પુરુષોનો સમાગમ.
હુબ્ધ શું ? મૂર્ખ હોકોનો સમાગમ. (સૌથી
ઓછી) હાનિ કઈ ? વખતનો ખગાડ.
હોશિયારી કઈ ? ધર્મમાં ખીતિ. શૂરવીર
કોણ ? જેણે ઇન્દ્રિયો પર બળ મેળવ્યો છે
તે (પુરુષ). પ્રિયતમા કોણ ? પતિવ્રતા
હોય તે. ધન શું ? વિદ્યા. સુખ શું ? મુસાફરી
ન કરવી પડે તે રાજ્ય શું ? પોતાની
આજ્ઞાઓ સફળ થાય તે.

મનસ્વીની ગતિ

માલતીકુસુમસ્યેવ દ્વે ગતીહ મનસ્વિનઃ ।
મૂર્ધ્નિ વા સર્વલોકસ્ય શીર્ષતે વન એવ વા ॥ ૧૦૫
માલતીના ફૂલની પેઠે મનસ્વી પુરુષની
જે ગતિ હોય છે-કાં તો સર્વ હોકોના
મસ્તકે (તે) બિરાજે અથવા તો વનમાં જ
સુકાઈ નાથ

પૃથ્વીનું ઘરેલું

અપ્રિયવચનદરિદ્રૈઃ પ્રિયવચનાઢ્યૈઃ સ્વદાર
પરિતુષ્ટૈઃ ।

પરપરિવાદનિવૃત્તૈઃ ક્વચિત્સ્વચિન્મણ્ડિતા
વસુધા ॥ ૧૦૬ ॥

જેઓ અપ્રિય વચનમાં દરિદ્ર છે
(અર્થાત્ અપ્રિય વચન બોલતા નથી),
જેઓ પ્રિય વચનમાં સમૃદ્ધ છે, જેઓ
પોતાની પત્નીથી જ સંતુષ્ટ છે અને જેઓ
પારકાની નિંદાથી અળગા રહે છે-તેવા
પુરુષોથી પૃથ્વી કોઈકોઈ જગ્યાએ જ

શોભી રહી છે. (અર્થાત્ તેવા પુરુષો પોતાના પગ તળે છૂંદી નાંખે છે) (અર્થાત્ વિરલ હોય છે.) વશ કરે છે.)

*
ધૈર્યપ્રશંસા

કદર્યેતસ્યાડપિ હિ ધૈર્યવૃત્તેર્ન શક્યતે
ધૈર્યગુણાઃ પ્રમાર્દ્યમ્ ।

અર્થેમુલ્કસ્યાપેકૃતસ્ય વહેનાથઃ શિલા
યાતિ કદાચિદેવ । ૧૦૭ ।

ધૈર્યશાળી પુરુષ કદમાં આવી પડે,
તોપણુ તેનો ધોરજનો ગુણ નષ્ટ થાય એ
શક્ય નથી. અગ્નિને ઉલટાવી નાખી નીચે
માંએ રાખીએ, તોપણુ તેની બાળા
કોઈ દિવસ નીચે જતી નથી, (તે તો
ઉપર જ બંધ છે.)

*
વિશ્વવિજયી દ્વંર

કાન્તાકટાક્ષવિશિલા ન દહન્તિ યસ્ય ચિત્તં
ન નિર્દહતિ કોપકૃશાનુતાપઃ ।
કર્ષન્તિ ભૂરિવિષયાશ્ચ ન લેમપાશલેન્કત્રયં
જયતિ કૃત્સ્નમિદં સ ધીરઃ ॥ ૧૦૮ ॥

જે પુરુષના ચિત્તને કીનાં કટાક્ષથી
બાળુ છેદતાં નથી, ક્રોધરૂપી અગ્નિનો તાપ
બાળતો નથી અને અનેક વિષયપદાર્થો
લોભરૂપી ફાંસલામાં ફસાવતા નથી, તે
વિવેકી પુરુષ આ સર્વ ત્રણેય લોકોને
જીતે છે.

*
શૂર્ય સામર્થ્ય

एकेनापि हि शूरेण पादाक्रान्तं महीतलम् ।
क्रियते भास्करेणैव परिस्फुरिततेजसा ॥ ૧૦૯ ॥

જેવી રીતે અતિશય પ્રકાશમાન
તેજવાળો સૂર્ય આખા પૃથ્વીમંડળ ઉપર
પોતાનાં કિરણ છવરાવી દે છે, તેવી રીતે
અતિશય પ્રકાશમાન તેજવાળો શૂર (પુરુષ),
એકલો હોવા છતાં આખા પૃથ્વીમંડળને

*
શક્તિનો પ્રભાવ

वह्निस्तस्य जलायते जलनिधिः कुल्यायते
तत्क्षणान्
मेरुः स्वल्पशिलायते मृगपतिः सद्यः
कुरङ्गायते ।

બ્યાલે માલ્યગુણાયતે વિપરસઃ પૃથૂવર્ષાયતે
યસ્યાક્ષેડ્ઽકેલલે કવલ્લમતમં રીલં
સમુન્નલતે । ૧૧૦ ।

જે પુરુષના અંગમાં સંપૂર્ણ જગતને
વહાણું લાગે તેવું શીલ પ્રગટ થયું છે, તેને
માટે અગ્નિ જળરૂપ બની બંધ છે; સમુદ્ર
તે જ ક્ષણે નાનકડી નદી સમાન બની બંધ
છે; મેરુ પર્વત નાની શિલારૂપ બની બંધ
છે; સિંહ હરણુ સમાન બની બંધ છે; સાપ
ફૂલની માળા સમાન બની બંધ છે અને ઝેર
પણુ અમૃતની વર્ષા સમાન થઈ બંધ છે.

*
તેજસ્વીઓનું પ્રતિજ્ઞાપાલન

लज्जागुणैव जननीं जननीमिव स्वाम्
अत्यन्तशुद्धहृदयामनुवर्तमानाम् ।
तेजस्विनः सुखमसूनपि संयजन्ते
सत्यव्रतव्यसंनिने न पुनः प्रतेजाम् ॥ ૧૧૧ ॥

સત્યવ્રતનું અચૂકપણે પાલન કરનારા
તેજસ્વી પુરુષો પોતાના પ્રાણનો સહેલાઈથી
ત્યાગ કરે છે પણ પ્રતિજ્ઞાને નહિ-જે
પ્રતિજ્ઞા લજ્જા વગેરે ગુણોને ઉત્પન્ન કરનારી
છે, અને અત્યંત શુદ્ધ હૃદયવાળી તથા
પોતાની સંભાળ રાખનારી માતા સમાન
છે. (પ્રતિજ્ઞા પણ અત્યંત શુદ્ધ હૃદયમાં
ઉત્પન્ન થાય છે, અને સત્યવ્રતવાળા પુરુષની
સાથેસાથે જ રહે છે.)

*

સ્વામીજીની પુણ્યતિથિ પ્રસંગે

સસ્તા મૂલ્યે પુસ્તકો મેળવવાની ચાર યોજનાઓ

સહગત લિટ્લુ બ્લુડાનંદની છઠી પુણ્યતિથિ નિમિત્તે તા. ૪-૧-૪૮થી ૪-૨-૪૮ સુધીના એક માસ માટે ઘણા સસ્તા ફરે પુસ્તકો ગરીબ કે તવંગર સૌ કોઈ ખરીદી શકે એવી ચાર યોજનાઓ પ્રસિદ્ધ થાય છે.

આ યાદીમાં જણાવેલાં પુસ્તકોની યોજનાઓ મુજબ પુસ્તકો ખરીદી યોજનાઓનો લાભ લેા. બધો કુટુંબવાળા ઘરમાં પુસ્તકો વસાવેા. તમે જે ગામથી આવ્યા હો, ત્યાં ભણ્યા હો, જે સંસ્થાનો લાભ લીધો હોય, તેને જિંદગીમાં એક વખત માદગીરી રહે તેવી ભેટ આપેા. જ્ઞાનનું દાન તે સૌથી ઉત્તમ દાન છે.

યોજનાના નિયમો

(૧) તા. ૪-૨-૪૮ પછી આ યોજના મુજબ પુસ્તકો મળશે નહિ. એટલે તે પહેલાં આપને યોજનામાં જણાવ્યા પ્રમાણે ભેટિતા પુસ્તકોની યાદી સાથે જાણી મોકલી, આપનું નામ વહેલી તકે નોંધાવી લેવાની આપને માટે જરૂર છે.

(૨) નોંધાયેલ ક્રમ પ્રમાણે પુસ્તકો જે ગતિ મોકલવાનું આદેશ જણાવ્યું હશે, તે રીતે મોકલશો.

(૩) બહારગામના ગ્રાહકોએ અમદાવાદના કાર્યોચ્ચમાં જ લખવું.

(૪) પેકિંગખર્ચો માફ છે, પણ બહારગામથી રેલવેરસ્તે અથવા પોસ્ટ મારફત મોકલવા જણાવ્યું હશે, તેનો ખર્ચ સમાવનારે ભરવાનો રહેશે.

યોજના નં. ૧

નીચે જણાવેલાં પુસ્તકો પૈકી પોતાની પસંદગીનાં એકસાથે રૂા. ૧૫)નાં પુસ્તકો ખરીદનારને તે માત્ર રૂા. ૧૦) માં મળશે, અથવા એથી વધુ કિંમતનાં લેવાં હશે તો એજ ઘટાડેલા ધોરણે મળશે:

દુકારામગાથા-એ ભાગમાં-૪૧૪૧ મરાઠી અભંગોનું સાર્વાર	...	૧૮૪૦	૧-૦
આખ્યાનમાળા-એ ભાગમાં-લે. ૨૬ અનંતપ્રસાદ કૃત ૪૩ આખ્યાનો	...	૧૪૨૮	૧-૦
ઉપદેશસારસંગ્રહ-મં તિરુવદ્ધુવરનો તામિલ વેદનો અનુવાદ	...	૩૮૪	૧-૮
વિષ્ણુની વાટે અને રામાયણની રત્નપ્રસા	...	૧૧૪	૦-૪
જ્ઞાનસત્ર ગીતા (શુભરાતી મિપિમાં સ્વોક્ષેપ, પદ્મકેદર, સખ્દાયો)	...	૩૬૮	૧-૪
મૂળ પંચરત્ન ગીતા-માત્ર સંસ્કૃત સ્તોત્રો, પાઠ કરનાર માટે ઉપયોગી	...	૨૩૨	૦-૮
પ્રીતમદાસની વાણી-ભગવો, ધોળ, પદ, કહા, મહિના વગેરેનો સંગ્રહ...	...	૫૬૦	૨-૮
સ્વામી રામતીર્થ-સફળપદ્ધતિ	...	૫૧૪	૨-૮
સ્વામી રામતીર્થ ચરિત્ર-વિસ્તૃત ચરિત્ર તથા વેદાંતના ઉપદેશો	...	૬૭૨	૩-૦

ધાવણુ નં. ધાર અને બીજી વાતો-લે. યુનીલાલ મડિયા :					
માનવસ્વભાવ અને લાગણી પ્રગટ કરતી ૪ વાતો	૭૬	૦-૩
કાળમુખ. અને બીજી વાતો-(સચિત્ર) લે. યુનીલાલ મડિયા :					
કાલિયાવાડી જીવનની રસિક પશુ નિર્દોષ ૫ વાતો	૬૪	૦-૩
સમ્રાટ શ્રેણિક અને દેવ. નંદા-જન સંસ્કૃતિની બે નાટિકાઓ	૬૪	૦-૩
કેર. નં. મોસમ અને બીજી વાતો-લેખક : 'શયદા' માનવ-હેઠવની					
સારીનરસી લાગણીઓ વ્યક્ત કરતી ૭ વાતો	૭૫	૦-૫
અણેળો અને નવું રેલવે સ્ટેશન-શ્રી. યુનીલાલ વ. શાહ	૬૦	૦-૪
જીવનનો સર્મ-લેખક : સોપાન	૮૪	૦-૬
નવજવાન	૬૪	૦-૪
અહિંસાનું રહસ્ય	૭૨	૦-૪
એ વૃદ્ધ પુરુષ !	૫૬	૦-૪
આશાને-અજવાળે	૫૬	૦-૪
શ્રીમંતોનો સડો-લે. શ્રી. ધીર ધોલકિયા : (કટાક્ષ)	૬૪	૦-૪
જયભારતી-લે. 'શયદા' : ભારતની ચડતીપડતીનું દિગ્દર્શન	૩૬	૦-૬
ઔષધિકંદપક્ષતા-જડ અને હડીલા રોગો ઉપર ઔષધિઓના સેવન વિશે સમજૂતી ૧૧૨					૦-૧૨
આરોગ્યસાધના-લે. હુંગરશી ધરમશી સંપદ :	૧૫૮	૦-૧૦
નાનલકડ બાપા-એક આદર્શ વૈદ્ય (આવૃત્તિ બીજી).	૭૨	૦-૩
સોનેર. સૂચનો-લે. ડૉ. રસિકલાલ પરીખ : આરોગ્યને લગતાં આયુર્વેદીય સૂચનો ૧૧૨					૦-૬
કવાથ-ઔષધિ-સો ઉપયોગી કવાથો તથા તેનો ઉપયોગ	૬૪	૦-૬
હરડે-(સચિત્ર) સુધારાવધારા સાથેની બીજી આવૃત્તિ	૮૦	૦-૬
ચૂણી-ઔષધિ-સો ઉપયોગી ચૂણી બનાવવાની રીત તથા ઉપયોગ	૭૨	૦-૩

૧૬૩-૭-૬

- નોંધ:-ઉપર પ્રમાણે ૧૩૨ પુસ્તકોનો સેટ, જેનું છાપેલું મૂલ્ય રૂ. ૧૬૩-૭-૬ થાય છે, તે માત્ર રૂ. ૧૩૨-૦-૦ માં મળશે.

યોજના નં. ૪

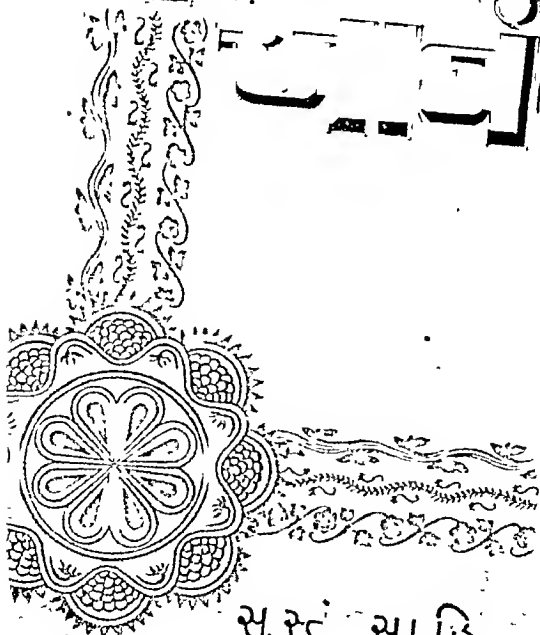
ઉપર જણાવેલી ત્રણેય યોજનાઓનાં ૨૦૫ પુસ્તકોના સેટની કિંમત નીચે પ્રમાણે રૂ. ૩૦૦-૩-૬ થાય છે. જે કોઈ સજ્જનને ઘરમાં વસાવવાં હોય ત્યાં લેટ આપવાં હોય તેને માત્ર રૂ. ૨૨૫) માં મળશે.

યોજના : નં. ૧ પુસ્તકો	૪૮	મૂલ્ય રૂ. ૯૯-૦-૦
" " ૨ "	૨૫	" " ૩૭-૧૨-૦
" " ૩ "	૧૩૨	" " ૧૬૨-૭-૬
નંગ	૨૦૫	રૂ. ૩૦૦-૩-૬

પુણ્યતિથિ નિમિત્તે માત્ર રૂ. ૨૨૫) માં મળશે.

ਸ੍ਰੀ

ਮਾਤੰਗੀ

ਪਿਆ

ਸ੍ਰੀ ਸਾਹਿ

એલ્યુમિનિયમ -

અને

પિત્તળનું વ.ર.રૂ.

વાસણોનો વિચાર આવતાં જ કાઉન
માર્કની યાદ તાજી થાય છે. જનાવટનું ઉત્તમતા,
ઉપયોગિતા માટેનું સંશોધન, હાલોનું વ્યાજબી-
પણું અને વ્યવહારની નિયમિતતાનું એ સાચું
પરિણામ છે.

એલ્યુમિનિયમના વાસણો વજનમાં હલકા,
જલદી ગરમ થાય તેવા અને કંઈકેટલાં કંઠાયત
હોય છે કલાઈ કરવાનું. જરૂરજ નથી પડતું.

દુધના હાન્ડા, દીફીન કેફીયર, કીટલી, થાળી
ગ્લાસ, પ્લેટો, વાદના, લોટા, ટોપ, હાન્ડી, વિગેરે
કરોડો માણસો સંતોષથી વાપરે છે.

તમારી જરૂરિયાતો

માટે

હમો ગણતા મળો :

જીવનલાલ (૧૯૨૬) લિમિટેડ

અખંડ આનંદ :

સંપાદન

વ્યવસ્થા

- * આ માસિકમાં સામાન્ય જનોને ઉપયોગી થાય એવાં ને સંસ્કારી છતાં સાદી ભાષામાં અને સરળ શૈલીમાં લખાયેલાં લેખ, વાર્તા, નાટિકા, નિબંધ, જીવનચરિત્ર, પ્રવાસવર્ણન વગેરે સ્વીકારવામાં આવે છે.
- * લેખકોને પુરસ્કાર, છપાયેલા લેખની ત્રણ પ્રતો અને અંક માસિકની પ્રસિદ્ધિ સાથે મોકલવામાં આવે છે.
- * નહિ સ્વીકારાયેલા લેખો, ભેટપાલખચ' મોકલવામાં આવ્યું હોય તો, પરત કરવામાં આવે છે: નહિ તો બીજે મહિને તે રદ કરવામાં આવે છે.
- * માસિક માટેનું દરેક લખાણ સારા અક્ષરે, શાહીથી ને કાગળની એક જ બીજીએ લખાયેલું હોવું જરૂરી છે. પણ કે લેખ માટે જવાબ ઇંગ્લેન્ડે યોગ્ય ટપાલખચ' મોકલવું.
- * વંત્રી સાથેનો તમામ પત્રવ્યવહાર, બદલાનાં પત્રો, વગેરે નીચેના સરનામે જ મોકલવાં.—

વંત્રી: 'અખંડ આનંદ'

ગુલબહાર, મેટ્રોની પોષ્ટલ,
બેરેક રોડ, મુંબઈ ૧.

- * આ માસિક દર અગ્રેજી મહિનાની પહેલી તારીખે નિયમિત પ્રસિદ્ધ થાય છે.
- * એક અઠવાડિયામાં અંક ન મળે, તો ગ્રાહકનખરલખી ખખર આપવી.
- * સરનામાનો ફેરફાર તરત જણાવવો,
- * કે જેથી અંક ગેરવધે ભ્રમ નહિ.
- * પત્રવ્યવહાર કરતી વખતે ગ્રાહક નંબર અવશ્ય જણાવવો.
- * આ માસિકનું લવાજમ (૧) સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય, ભદ્ર, અમદાવાદ અથવા (૨) કાલબાદેવી રોડ, હાથી બીલ્ડિંગ, ત્રીજે માળે, મુંબઈ-૨ એ ઠેકાણે ભરી શકાયો.
- * લવાજમ તથા વ્યવસ્થા અંગેનો પત્રવ્યવહાર અમદાવાદને સરનામે જ કરવો.
- * વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૬-૪-૦ : પરદેશ માટે રૂ. ૯) અથવા શિલિંગ ૧૪) છે.
- * આ માસિક દ્વારા કલેક્ટર ૬૫૦૦ નાં સુમારે ૧૯૦૦ પાનાંનું વાર્ષિક વાંચન અપાયો
- * વર્ષની અધવચ્ચ ગ્રાહક યનારને વર્ષની શરૂથી ગ્રાહક ગણી પાછલા અંકો મોકલી અપાયો.

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય
ભદ્ર, અમદાવાદ : કાલબાદેવી, મુંબઈ

સસ્તું સાહિત્ય :

વિષય	લેખક	પૃષ્ઠ
૧ સમંજસનું ઝાણુ	શ્રી.	૧
૨ સત્કાર	—	૩
૩ યુગપ્રવાહ	તંત્રી	૬
૪ સત્ય શિવ મુદરમ (પ્રવચન)	કાકા સાહેબ કાવેલકર	૧૧
૫ વીજેલાં ગોતી (ધર્મસૂત્રો)	—	૧૫
૬ સાચો ધર્મ	શ્રી. સાને શુરુજી	૧૭
૭ ગીતાધર્મનું રહસ્ય	શ્રી. વિનોબા ભાવે	૨૦
૮ નિયમોનું પાલન (હાસ્યલેખ)	શ્રી. જ્યોતીન્દ્ર હ. દવે	૨૭
૯ પોથીમાંનાં રીંગણાં (વાર્તા)	શ્રી. ઈશ્વર પેટલીકર	૩૩
૧૦ પશ્ચાત્તાપ (ધર્મવાર્તા)	શ્રી. મધુરકર રાંદેરિયા	૩૮
૧૧ કલા અને માનવી (કળા)	શ્રી. રતિલાલ છાયા	૪૫
૧૨ પ્રભાતે પૂજાર્માં (કટાક્ષ નાટિકા)	શ્રી. ધનસુખલાલ મહેતા	૫૦
૧૩ યોગમાર્ગની કેડી	સ્વામીશ્રી શિવાનંદજી	૫૩
૧૪ ગાંધીતીર્થની યાત્રાએ (જીવનપ્રસંગો)	શ્રી. જી. રામચંદ્રન	૫૬
૧૫ પૃથ્વીની જિંમર (વિજ્ઞાન)	શ્રી. છોટુભાઈ મુથાર	૬૧
૧૬ પંચવટી (નાટિકા)	શ્રી રમણીક કિશનલાલ મહેતા	૬૫
૧૭ સંત ક્રાંસિસ (જીવનચરિત્ર)	શ્રી. રામનારાયણ ના. પાઠક	૭૨
૧૮ ઉત્તરમુખ કે સમસિંધુ ? (સંશોધન)	શ્રી. સાંવણિયા વિહારીલાલ વર્મા	૮૦
૧૯ સંતસમાગમ (ધર્મકથા)	શ્રી. ગોપાળજી આંધવજી દક્કર	૮૭
૨૦ આનંદ પ્રજ્ઞાવલિ	શ્રી. સોપાન	૧૦૬
૨૧ સંસ્થા-સમાચાર	કાર્યાલય તરફથી	૧૦૮
૨૨ માંદાનો આહારવિહાર (આરોગ્ય)	ડૉ. રસિકલાલ પરીખ	૧૧૧

* *

સરવું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય તરફથી; તંત્રી : સોપાન

મુદ્રક ને પ્રકાશક : ત્રિજીવનદાસ ૬૦ હક્કર

મુદ્રણ અને પ્રકાશન સ્થાન : સરવું સાહિત્ય મુદ્રણાલય, રાયખડ-અમદાવાદ

સમાજનાં કાણ

વર્ષ ૧, અંક ૩]

ત્રી: સોપાન

[અનુચારી ૧૯૪૮

સમાજનું કાણ

જુ પછે ઠોઠ દિવસ એવો વિચાર ઠગ્યો હોય કે આપણી આજની સ્થિતિ શાને અને કોને આભારી છે? આપણા પૂર્વજો વાંદરા હોય કે ન હોય, પણ એક દિવસ આપણે જન્મલેખા રહેતા હતા અને વનકુળો ઉપર આપણું જીવન ગુજરતું હતું. તે વખતે આપણી પાસે ઘર નહોતું, ખેતર નહોતું, અન્ન નહોતું, વસ્ત્રો નહોતા. એ વખતે સિંચણસંસ્કારની તો વાત જ ક્યાં હતી? એ દિવસ અને આજનો દિવસ આપણે સરખાવીએ, તો જ આપણે સમજી શકીએ કે આને આપણે કેવા હોય તેવા આપણા પોતાના પુરુષાર્થથી બન્યા નથી, પરંતુ હજારો વર્ષોમાં કરોડો ને અબજો માનવીઓએ કરેલા પુરુષાર્થનાં શુભ ફળો આપણે આજે ભોજવીએ છીએ.

આ કરોડો ને અબજો પ્રત્યે આપણું કંઈ ઋણ ખરું કે નહિ? એ કરોડો ને અબજો તો ચાલ્યા ગયા. આપણે એમની સમજ ઉપકાર પ્રદર્શિત કરી શકીએ એવી સ્થિતિ પણ હવે રહી નથી. આપણે ઘરમાં બેઠા છીએ, તે ઘરના માયા એમણે નાખ્યા છે ને છાપતું પણ એમણે જ બનાવી આપ્યું છે. જે અન્ન આપણે ખાઈએ છીએ તે અન્ન હજાડતાં એમણે ગ્રીષ્મજી છે. એ અન્ન પકવવાનું પણ આપણે આપોઆપ નથી શીખી ગયા, પણ એ કરોડોના અનુસવનો હાથ આપણે લીધો છે. જે વસ્ત્રો આપણે પહેરીએ છીએ, તે પણ એમણે જ આપણને આપ્યાં છે.

અને આટલી સ્વલ્પ વસ્તુઓ જ આપણને નથી મળી. આને આપણને કુટુંબનો, જાતિનો, સમાજનો, દેશનો, દુનિયાનો સાથ છે અને મહાન માનવજાત એકજાતિ પાસેથી સહાય મેળવે છે, તે ભાવના પણ આપણે જાતે જ નથી શીખી ગયા, પણ ધીમેધીમે આપણા લેખકોમાં ઊતરતી આવી છે. આપણા જીવનમાં રસ પૂરનાર સાહિત્ય, મંત્રીત, કલા પણ આપણને ક્યાંથી પ્રાપ્ત થયા? ચિત્તનો ભાર ઓછો કરનારી ધર્મભાવના પણ આપણામાં ત્યાંથી જ આવી છે.

માનવી માત્ર ભૂતકાળનો કરજદાર છે એમાં હવે કંઈ શંકા રહે છે? આપણે

સ્વાશ્રયી છીએ અને સ્વખળે જ આપણે ખડું મેળવું છે એવા અભિમાનમાં આપણે કયાં સુધી રહીશું ?

આમ આપણા જન્મ પહેલાંના કરજનો વિચાર કરીએ, તો એમ લાગે કે આપણે માથે હિમાલય જેટલો ઋણભાર ચઢી ચૂક્યો છે. આ ભાર ઉતારવાની અને ઓછા કરવાની આપણી કંઈ જવાબદારી ખરી કે નહિ ? લેણુદાર માગવા ન આવે અથવા માગવા જેવી સ્થિતિમાં ન હોય, ત્યારે પણ સંજ્ઞાનનો ધર્મ છે પાઈએ પાઈ દૂધે ઘોઈને ચૂકવી આપવાનો. આપણે જો સંજ્ઞાન હોઈએ તો આ કરજ પ્રત્યે બેદરકાર બની શકીએ ખરા ?

પણ ઋણ ચૂકવવું શી રીતે ? આસપાસની દુનિયાનું અને ખડખડ તો ઘરના વડીલાનું ઋણ ચૂકવવાની સગવડ છે, પરંતુ ભૂતકાળના અસંખ્ય લેણુદારોનું લેણું શી રીતે ચૂકવી શકાય ? તેઓ માગે નહિ, માગવા જેવી સ્થિતિમાં ન હોય, છતાંય આપણે એ ભાર ઓછા કરવા માગતા હોઈએ તો શું કરવું ? રથૂળ દષ્ટિએ વિચારીએ તો ઉપાય સૂઝે એવો નથી, પરંતુ સૂઝમ દષ્ટિએ જોઈએ તો ઉપાય સૂઝી શકે એમ છે. ડાણુ છે આપણું લેણુદાર ? જવાબ મળશે : 'કોઈ એક વ્યક્તિ નહિ, જ્ઞાતિ નહિ, સમાજ નહિ પણ સમગ્ર માનવજાત.' કયા કાળમાં એ જીવતી હતી ? ઉત્તર સાંપડશે : 'જગતના આદિકાળથી આજની છેલ્લી ક્ષણ સુધી.'

પણ આટલી શોધથી ફરજ ફેડવાનો માર્ગ સ્પષ્ટ થશે નહિ. ફરજ ફેડવાનો માર્ગ તો ત્યારે જ સ્પષ્ટ થશે, જ્યારે એ લેણુદારોના માનસને આપણે ઓળખીશું અને અગમ્ય રીતે એમણે આપણી સાથે જે કરારો કર્યા છે તે વાંચીશું. સંભવ છે કે અન્નવચ્ચની શોધ કરનારે મૂઠી ધાન અને બે ગળ વચ્ચે કરતાં વધુ અપેક્ષા નહિ રાખી હોય. એને વ્યવસ્થિત ખનાવનારે પોતાનું અને તે કાળના સમાજનું કંઈકે લાભ કરવા સિવાય લાંબી નજર નહિ નાખી હોય, શિક્ષણસંસ્કારનાં બીજ રોપનારે પણ પોતાના યુગને શોભાવવા કરતાં આગળ દષ્ટિ નહિ ફેંડી હોય, પરંતુ તે પછી એમાં વ્યવસ્થા અને વિકાસ આણનારાઓએ આપણા સૌના અને આપણી પછી આવનારી અનંત પેઢીઓના કલ્યાણની શુભ ભાવના સેવી હશે. આવી ઉદાત્ત ભાવના સેવનારાઓ પણ એમના પુરોગામીઓના કરજદાર જ હશે; પરંતુ એ ફરજ એમણે વર્તમાન તથા ભાવિ પ્રબળ કલ્યાણમાર્ગે બેઠીને ફેંડી દીધું હશે.

આપણે પણ એમ કેમ ન કરીએ ? અનંત ભૂતકાળનું ફરજ અનંત ભાવિને ચૂકવવાનો પુરુષાર્થ કેમ ન આદરીએ ? કોઈની પાસેથી, કંઈ વ્યક્તિ પાસેથી આજનું સુખ આપણને પ્રાપ્ત થયું છે એ આપણે જાણતા નથી. આપણે પણ એવી જ નિર્લેપ વૃત્તિથી, જેને જાણતા નથી અને જાણવા ઇચ્છતા પણ નથી એવી ભાવિ પ્રબળ કલ્યાણની પ્રવૃત્તિ કેમ ન કરીએ ? અદૃશ્ય હાથે આપણને ફરજ આપ્યું છે, આપણે પણ આપણી ભાતને હુપાવી અદૃશ્ય હાથે અદૃશ્ય ભાવિને એ ફરજ ચૂકવી દઈએ. આદિ માનવથી માજ સુધી જે સંસ્કૃતિનો મવાઈ ચાલ્યો છે, તેને વેગ આપવાનો ને તેને શુદ્ધ રાખવાનો માર્ગ આપણે ફરીએ અને હિમાલય જેવા ઋણભાર આપણે શિરેથી ઉતારીને જળવાઈ રહીએ.

સત્કાર

.....'અખંડ આનંદ' નો અંક જોયો.
ખડુ કળદાર માસિક કરવાનો મનોરથ
લાગે છે. અંક ખડુ વાંચવા લાયક છે.
એ જ ધોરણ સદા ટકાવી રાખશે ? સાઈ
સોપાન કુશળ સંપાદક છે, એટલે આશા
તો રહે છે. એક વસ્તુ મને ગમી તે એના
મોટા ટાઈપ. ધીમેધીમે ઝીણા ટાઈપનો
ઉપયોગ આજકાલ થયો વધી ગયો છે.
દાગળની અછતને પરિણામે એમાં ઉમેરો
થયો છે, પણ આંખ માટે એ ખડુ
ત્રાસદાયક છે. આમાં મોટા ટાઈપ વાપર્યો
છે એ સારું છે.

કિશોરલાલ ધ. મરાઠવાળા

આજે જ કંઈક મોકલી શકતો નથી, પણ
ધ્યાનમાં રાખીશ અને ક્યારેક ક્યારેક લખીશ.
શુભતરામ દવે

*
'અખંડ આનંદ' નો પહેલો અંક
અત્યંત સુંદર છે. એ ખદ્દલ મારાં
અસિનંદન. મને આશા છે કે બીજા અંકો
પણ આવા જ સુંદર નીકળશે.

સુનીલાલ વી. મહેતા

*
માસિક મને ગમ્યું, બીજાં સાગ્યે જ
ગમે છે. તેમાં સારાં સાત્ત્વિક સાહિત્ય
ધીરસ્થું છે ને તે પણ સામાન્ય વાંચકોને
સમજામ એવા રૂપમાં.

ઈંદુલાલ યાજ્ઞિક

*
'અખંડ આનંદ' ખડુ સારું નીકળ્યું.
મેં ધાર્યું 'તું' એણે જ નીકળ્યું અને
દિનપ્રતિદિન એ જરૂર સુધરતું જશે એવાં
ચિહ્નો માણમ પડે છે.

હરિપ્રસાદ વ. દેસાઈ

*
'અખંડ આનંદ' માસિકને ઉદાવ
તેમ જ શેષસામગ્રી ઉલ્લેખ ખરેખર આકર્ષક
છે અને સામાન્ય જનતાને ખડુ જ યોગી
કિંમતે નીરોગી સાહિત્ય પૂરું પાડવાની.
તમારી મુરાદને સાર્થક કરે છે.

પરમાનંદ કાપડિયા

*
માસિકનો પ્રથમ અંક ખરેખર સારો
છે. એના સેખાની પ્રસંગીક સારા પ્રકારની
છે. છપાઈ .. જેટલા પળ સમજ

અંકનું જેટલું અને સેખલું ટાળ ખડુ
મારાં લાગે છે.....સેખ લખવા વિષેની
મારી અશક્તિ તમે કાંઈક જણાવો છો...
એટલું કહું કે કાંઈક લખીશ, તો બીજાને
આપવાને ખદ્દલે તમને આપીશ.

નરોરિ પરીખ

*
આણું સરતું ને શુદ્ધ માસિક અનેક
ઝોને ગુજરાતી પ્રજાની સંગીન સેવા કરશે
એમ મને લાગે છે....આપના આ માસિકને
અને આપને દરેક પ્રકારે સુખતા ને યશ
ઈચ્છું છું.

સ્વામી આનંદ

*
'અખંડ આનંદ' નો અંક જોયો,
સુંદર સળવટ કરી છે. અંદરનો માલ પણ
સરસ છે.....મને વિચાર થયો કે તરત
લખવાની કળા સિદ્ધ થઈ નથી, તેથી

દષ્ટિએ ભેતોં આકર્ષક છે.

શ્રી. સોપાન અત્યંત કુશળ તંત્રી છે. એ પોતાનું કાર્ય ખરાબર બાંધે છે.

જપાનનંદ

*

‘અખંડ આનંદ’નો પહેલો અંક ભેતોં એમ લાગે છે, કે એના સંચાલકોએ આ દિશામાં એક જખ્ખર સાહસ કર્યું છે. ‘સાહસ’ શબ્દ સહેતુકે વાપર્યો છે, એટલા માટે કે સમાજના છેલ્લા થરો સુધી આ સાહિત્ય પહોંચે એવી અપેક્ષાએ આ પત્રનું લવાજમ આજનાં પ્રવર્તમાન લવાજમનાં ઘેરણા કરતાં ઘણુંઘણું નીચું રખાયું છે. અને વાંચનસામગ્રીની કક્ષા આપણા પ્રથમ પંક્તિનાં સામયિકો સાથે સરસાર્થ કરી બધે એટલી ઊંચી અને સત્વશીલ છે.

...આ જ દિવસ સુધી આ સંસ્થાનાં પ્રકાશનોમાં સસ્તાપણાનો જ શુભ હતો, તેમાં હવે ‘સાહિત્ય’નો પણ સુયોગ થાય છે...ઊંચી સત્વશીલતા અને સુવડ અને સાદાં સૌંદર્યો આપતું છતાં આટલું બધું સસ્તું આ માસિક પહેલા જ અંકથી જે ઊંચી આશા બંધાવી શકાય છે એ સર્વાંગે કૃતિમિત થાય એમ સહુ શુજરાતી ઇચ્છે.

‘જન્મભૂમિ’

*

લગભગ ૨૨૪ જેટલાં પૃષ્ઠોમાં વેરાયેલી સાહિત્ય અને કલાવિષયક સામગ્રી એની શુભવત્તા અને આનંદદાયકતાને પરિણામે મોઘપાત્ર બને છે. ‘અખંડ આનંદ’નો આનંદ ઘણો જ ઉચ્ચ છે. એ માસિકના તંત્રી, સહકારીઓ અને વ્યવસ્થાપકો એ આદર્શને ઉત્તરોત્તર સિદ્ધ કરી શુજરાતમાં આદર્શ માસિકની ખાટ પૂરી પાડે એવી શુભેચ્છાઓ વ્યક્ત કરીએ છીએ. સસ્તું

સાહિત્ય આ માસિક દ્વારા પોતાની પ્રવૃત્તિને નવી દિશામાં વિકસાવી રહ્યું છે. એના સંચાલકોને પણ ધન્યવાદ થઈ છે.

‘વદિમાતરમ’

*

શ્રી. સોપાન જેવા સુપ્રસિદ્ધ પત્રકારના તંત્રીપદ નીચે પ્રકટ થતા આ માસિકનો પ્રથમ અંક સસ્તું સાહિત્યની પ્રણાલીને અનુરૂપ સુપ્રથમ અને નીરોગી સામગ્રી રજૂ કરે છે...સસ્તું સાહિત્ય જેવી સદ્ગત સાહિત્ય સંસ્થાનું આ માસિકને પીઠબળ છે. એનું અર્થતંત્ર સુયોજિત છે, એના તંત્રી સારા લેખક ને પત્રકાર છે, અને સર્વ સારા લેખકોનો સહકાર મેળવવાની એમની શુન્નશ છે, તે ભેતોં આ માસિક દળદાર અંકો દ્વારા વિપુલ સાહિત્યસામગ્રી પીરસી શકશે. આ માસિકનો હેતુ જનતાને સામાન્ય કોટીનું સરળ પણ પથ્ય સાહિત્ય પીરસવાનો છે અને એવાં હેતુનિષ્ઠ પત્રોની આપણે ત્યાં ખાટ છે.

‘પ્રભાત’

*

શુજરાતના સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલયના સ્થાપક સ્વામી અખંડાનંદજીની સ્મૃતિ બળવવા આ કાર્યાલયના ટ્રસ્ટીઓ અને તેના પ્રમુખ શ્રી. મનુ સૂબેદારે ‘અખંડ આનંદ’ નામથી સસ્તું છતાં વાચનસામગ્રીથી સમૃદ્ધ માસિક આ નવેખર માસથી શરૂ કર્યું છે, અને તેનું તંત્રીપદ બાંધીતા પત્રકાર અને લેખક શ્રી. મોહનલાલ મહેતા (સોપાન)ને સોંપ્યું છે. આવા સાહસ માટે શ્રી. સોપાન કરતાં વધુ લાયક સંપાદકોની પસંદગી લાગ્યે જ થઈ શકી હોત...મોહનલાલ મહેતાએ પોતાની સંપાદન શક્તિ શુજરાતને અત્યાર પહેલાં ખતાવી છે...

ગુજરાતના અર્જુના લેખકોનો સહકાર
શ્રી. સોપાને. આ માસિક માટે મેળવ્યો
છે...૬૦૦૦માં આ નવું માસિક નાનકડા
સર્વસાનસંપ્રદ (એનસાઈકલોપીડિયા)
જેવું બન્યું છે...આ માસિકનું સાવિ ધણું
છાજવું સાસે છે.

‘શુભઈ સમાચાર’

લોકશિક્ષણ માટેનું આનું સામયિક
કોઈ સંસ્થા તરફથી મળત ધવાની ખૂબ
જરૂર હતી. ‘સરસ્વતી’ સાહિત્ય વર્ષિક
કાર્યોલયનું પ્રકાશન છે એટલે આ
માસિક પ્રભાણમાં સરસ્વતી તો છે જ. અને
સામગ્રીની દૃષ્ટિએ પણ એના પ્રથમ
અંકમાં ગુજરાતના ધણા વિચારવંત
લેખકોનો સહકાર એને મળેલો છે.
લેખકોમાં વિવિધતા, સરળતા અને
બાવનાશુદ્ધિ માટે આગ્રહ દેખાય છે.
આ સામયિકને ‘ધર્મ’ના આપક અર્થમાં
ધર્મનું માસિક બનાવવાની સંચાલકોની
નેમ છે. આપણા દેશની સાવાએમા જડ
ધર્મશૈલીને પંપાળતાં-એને આપાત ન
પડાવે એ રીતે ચાલતાં અનેક સામયિકો
છે, તેથી આ માસિક ‘શુદ્ધ’ પડી આવે છે.

આ સામયિકનો હૃદયથી અને ઉત્કર્ષ
અંકથી છે.

‘મસ્તૂતિ’

અંક પહેલી નજરે ભેતાં રૂપેર’ને અને
વિવિધતા વિવિધતા આપતો તૈયાર
કરાયો છે... આ પહેલો અંક ભેતાં તો
એ આપણા સાહિત્યમાં પ્રથમ હરોળનું
માસિક નીવડશે, એમ લાગે છે...
સંપાદકે મેળવેલા લેખકોના આવા
સહકાર અને વિચારમયુર સાહિત્યસામગ્રી
રજૂ કરવા માટે અમારા અભિનંદન.

‘પુસ્તકાલય’

‘સત્યની આરાધના’થી શરૂ થતો અને
‘પ્રેમપદ્મ’થી પૂરો થતો ‘અખંડ આનંદ’નો
પ્રથમ અંક, ગુજરાતી માસિકોની સૃષ્ટિમાં
અને ખાસ કરીને જનસમાજમાં નિશ્ચિત
ગતે સ્થાન મેળવશે... શ્રી સોપાન પાસે
વિરાળ અને સામાન્ય લોકસમૂહને
સમજવાની ને બોળખવાની દૃષ્ટિ છે, એ
આ અંકનો સંપાદનમાં સહજમા
દૃષ્ટિગોચર થાય છે.

‘અભિમા’

*

સ્વામી સદાનંદે કેટલાક સાધુઓને નમનગર મોકલ્યા હતા. એમને સામે સિંહાસાથી મળવડ
આપાત્તું બધું જ યોગ્ય આવતું. સાધુઓએ પોતાની આ આપણે સદાનંદને કહેવડાવી, ત્યારે સદાનંદે
હત્તરમાં લખ્યું:

“કાઈ એક રથને એક સદૃશક થવા. ત્યાં રોજ એક ચળમાન તરફથી મળતાં રોર ચોખા ઉપર જ
તેમો રહેવા દતા. સિંધ થવાની છાયાથી એક માણસે એમની પાસે રહેવાની ઇચ્છા બતાવી. બુકમે
કહ્યું: ‘અહીં તો સિંહાસની અલ્પવ દાઢભારી છે’ ત્યારે પેલાએ હત્તર આપ્યો. ‘કંઈ નહિ
મદારાજ, ચોખાસવિહ વાસખુ શાહને પીર, પણ આપની ચરણરજ નહિ છાડું.’ એવી જ રીતે
બીજા એ સિંધો આમ વાસખુ શાહપીને રહ્યા. આની આજળ તમારી મુશ્કેલીઓ તે શા દિસાખમા છે?”

x

હિંદ અને પાકિસ્તાન વચ્ચે લડાઈ જાળી પડવાના સળુકારા વાગતા હતા, ત્યાં જ ખંને દેશો વચ્ચેની અમુક મહત્વની બાબતો અંગે સમાધાન થઈ ગયાની સરદાર વલ્લભભાઈની જાહેરાતે આખા દેશને આનંદ આપ્યો હશે.

નાણાં, જકાત, ધીરધાર, મિલકત અને દેવાની વહેંચણી અંગેની જે શરતો પ્રસિદ્ધ થઈ છે, તે શરતો હિંદી સંઘની ઉદારતા અને મિત્રભાવના જાહેર કરે છે. પાકિસ્તાનને હિંદી સંઘના સહકારની અનિવાર્ય આવશ્યકતા છે એ પણ એમાંથી ફલિત થાય છે.

આ સમાધાનની સાંથોસાથ કાશ્મીર અને જૂનાગઢના સવાલનો પણ ફેંસલો થઈ ગયો હોત તો કેવું સારું હતું! જૂનાગઢના સવાલમાં તો હવે ફેંસલો લાવવા જેવું ખાસ રહ્યું જ નથી. જે પ્રજામત લેવામાં આવે તો તેવું પરિણામ અત્યારથી ઠીક શકાય એમ છે. પાકિસ્તાન પણ એ વસ્તુસ્થિતિથી અજાણ નથી. સવાલ છે કાશ્મીરનો. એ સવાલ દિવસે દિવસે વધુ ઉગ્ર બનતો જાય છે. જે આ બાબતમાં તાત્કાલિક માર્ગ નહિ શોધાય, તો ખંને દેશો વચ્ચે અથડામણ જામી પડવાની સંભાવના છે જ.

કાશ્મીરનો મામલો

કાશ્મીરમાં હિંદી સેનાએ પ્રવેશ કર્યાને આજે ઘણા દિવસ થઈ ગયા. શ્રીનગર અને કાશ્મીર વિભાગમાંથી દુશ્મનોને દૂર ખસેડી મુઠવામાં હિંદી સેનાએ સફળતા મેળવી છે; પરંતુ જમ્મુવિભાગમાં દુશ્મનપક્ષે નવું

જોર એકઠું થતું હોય એમ દેખાય છે. હિંદી સરકાર અને પાકિસ્તાન સરકાર વચ્ચે કાશ્મીર અંગે જે વાટાઘાટો ચાલે છે, તે વિષે કશું સૂચન મળતું નથી. માત્ર એટલું જણાય છે કે પાકિસ્તાન સરકાર હિંદી દળો અને તાલકાવાળાઓની વિદાય એકસાથે જ થાય એમ માને છે અને હિંદી સંઘ એમ કહે છે કે જ્યાં સુધી એક પણ હુમલાખોર કાશ્મીરની ધરતી ઉપર હશે, ત્યાં સુધી પ્રજામતની વાત વિચારી શકાશે નહિ.

હિંદી સંઘનું આ વલણ વાજળી છે. દુનિયામાં ઠાઈ એના વાજળીપણા માટે શંકા ઊઠાવી શકે એમ નથી; પરંતુ કાશ્મીરની પરિસ્થિતિનો ઝીણવટથી અભ્યાસ કરતાં એમ લાગે જ છે કે હિંદી સરકારે હવે વિશેષ ઉગ્ર પગલાં લેવાની જરૂર છે. કાશ્મીરના હુમલાખોરો સામે જ વધુ ઉગ્ર પગલાંની વાત નથી, પાકિસ્તાનને પણ આ બાબતમાં પડકારવાની જરૂર હવે ઊભી થઈ છે.

પાકિસ્તાનની સરકારે કાશ્મીરના સાગલા અંગે સમાધાનની જે શરતો મૂકી છે તે જ એમ પુરવાર કરે છે કે આક્રમણકારો એમના પોતાના જ છે. વધુમાં પાકિસ્તાનમાંથી પ્રસિદ્ધ થતા 'ડોન' વગેરે પત્રોમાં કહેવાતી કાશ્મીરની આઝાદ સરકારનાં જે વર્ણનો ને નિવેદનો પ્રસિદ્ધ થાય છે, તે પણ એ જ હકીકત પુરવાર કરે છે. આ પત્રો નવી દિલ્હીથી પ્રસિદ્ધ થતી હિંદી સરકારની યાદીને હમેશાં 'દુશ્મન પક્ષની યાદી' તરીકે મથાણું આપીને છાપે છે. હિંદી સરકારને આ પત્રો શુદ્ધી રીતે 'દુશ્મન'

તરીકે જ ઓળખાવે છે.

હિંદી સરકારે આ બાબતમાં હવે નિશ્ચિત વલણ લઈ લેવું જોઈએ. હુમલાખોરોને મારી હઠાવવાની પ્રવૃત્તિ ગમે તેટલી જોશમાં ચાલશે અને ગમે તેટલાં નવા શસ્ત્રસરંજામ ત્યાં મોકલવામાં આવશે, તો એ લડાઈનો તરતમાં અંત આવશે નહિ; કારણ કે હુમલાખોરોની પાછળ એક સરકાર ઊભી છે અને તે જુલ્મી રીતે તમામ સાધનસામગ્રી આપે છે. હિંદી સરકારના વ્યવહારમાંજોઈ કરતાં પાકિસ્તાન સરકારના વ્યવહારમાંજોઈ વધુ નહકે અને વધુ સારા છે એ વલુ ન બલવુ જોઈએ.

આ રિયતિમાં એક જ ઉપાય વાજળી લાગે છે. હિંદી સરકારે પાકિસ્તાનને આખરીનાયુ આપી દેવું જોઈએ. સ્પષ્ટ રીતે કહી દેવું જોઈએ કે હિંદી સંઘ સાથે જોડાયેલા કારમીરમાંથી તાયફાવાળાઓનું લશ્કર પાછું ખેંચી અથવા યુદ્ધ માટે તૈયાર રહેા. આવી સ્પષ્ટ ચેતવણી વિના પાકિસ્તાનની સાન ઠેકાણે આવશે નહિ અને અમને ખાતરી છે કે હિંદી સરકાર દલતાપૂર્વક આ માર્ગ લેશે, તો પાકિસ્તાન લડાઈનું જોજમ ખેડવા તૈયાર થશે નહિ. બ્રિટિશ સંગીનેના રણજી નીચેના મુસ્લિમ લીગના ગઈ કાલના હુકાર અને આજના સામસામા તલવારના ખણખણાટ વચ્ચે ખદુ તફાવત છે.

હૈદરાબાદની સ્થિતિ

હૈદરાબાદ રાજ્ય અને હિંદી સરકાર વચ્ચે એક વર્ષ માટે જે કરારો થયા છે તેનો સાર આ છે.

૧. હૈદરાબાદ રાજ્ય અને પાકિસ્તાન સાથેના જોડાણનો સય દૂર થયો છે.

૨. સંરક્ષણ, પરદેશ અને વાહનવ્યવહાર ખાતાં હિંદી સંઘને સુખત થઈ ગયાં છે.

૩. યુદ્ધના સમયમાં હિંદી સંઘ પોતાનું લશ્કર હૈદરાબાદ રાજ્યમાં રાખી શકે છે.

આ જોઈવણો હાલ તુરત એક વર્ષ માટે જ છે, પરંતુ હિંદી સંઘ ને આજે, જ્યારે એના માથા ઊંડા ગયા નથી, ત્યારે આ શરતો કબૂલ કરાવી શકે છે, તો એક વર્ષને અંતે તો આ કરતાયે વધુ મજબૂત બંધને દ્વારા નિઝામની આપખુદીને ઘેરી શકશે એમાં લેશ માત્ર શંકા નથી.

નિઝામને બીજા દેશોમાં પોતાના પ્રતિનિધિઓ રાખવાનો હક્ક મળ્યો છે, પરંતુ તેનો ખાસ અર્થ નથી. આ પ્રતિનિધિ કશું રાજદ્વારી મહત્વ ધરાવશે નહિ અને વ્યાપાર અને પલુ હિંદના એકથી ખાતા સાથે અંધકું રાખીને જ કાર્ય કરી શકશે. નિઝામનું ઇચ્છું જીંચું રાખવા સિવાય બીજું કંઈ જ આમાં નથી.

હિંદી સંઘ પોતાનું લશ્કર ત્યાંથી જંચી લેશે અને અજ્ઞના મામલાની જવાબદારી લેશે નહિ, એમાં નંદું શું છે? બધાં રાજ્યો સાથે એ જ સ્થિતિ છે.

યુદ્ધ વખતે હિંદી સંઘનું લશ્કર નિઝામમાં રહી શકશે એવી ને કલંમ છે, તેમાં નિઝામ સાથેના કરારનું ખાસ અને આંતરસ્વરૂપ સ્પષ્ટ થઈ બય છે. એ શરત આ મતલબની છે. યુદ્ધ સિવાય નિઝામ રાજ્યમાં હિંદી લશ્કર રાખી શકશે નહિ અને જ્યારે રખાશે, ત્યારે પલું નિઝામની સંમતિથી જ પલુ નિઝામ ગેરવાજળી રીતે અસંમત થઈ શકશે નહિ. જે લશ્કર ત્યાં રાખ્યું હશે તે યુદ્ધ ખતમ થયો પછી છ માસમાં ખસેડી લેવામાં આવશે.

આપણે આ કરારથી પ્રજા સુતોષ

પામ્યા નથી. સરદાર વલ્લભભાઈ અને હિંદુપાર્લામેન્ટના સભ્યોમાં. પણ કરાર પરત્વે પૂર્ણ સંતોષ નથી; પરંતુ પરિસ્થિતિનું સમગ્ર દૃષ્ટિએ તોલન કર્યા પછી અમને ખાતરી થાય છે, કે હિંદી સંઘની અને ખાસ કરીને સરદાર વલ્લભભાઈની મુત્સદ્દીગીરીનો આ મહાન વિજય છે. બીજી બાબુ મળલિસની સરમુખત્યારી, નિઝામની આપજુદી અને પાકિસ્તાનની વ્યૂહરચનાનો પરાજય છે.

એક વસ્તુ કોઈએ ન બૂલવી નેઈએ: નિઝામે આજે એક વર્ષના કરાર કરી બેડાણખત સ્વીકાર્યું છે, તેનું કારણ હિંદી સંઘની તાકાત અને નિઝામ, પાકિસ્તાન અને મળલિસની કમતાકાત છે. એમાં શેશ માત્ર શંકા નથી કે બે બૂનાગઢ અને કાશ્મીરમાં પાકિસ્તાન ભેર ખતાવી શકે છે. હાલ અને હિંદી સંઘને પીછેઠઠ કરવી પડી હોત, તો નિઝામના કરારો જુદી જ રીતે લખાત. આપણે સમજી લેવું નેઈએ કે બે આપણી તાકાતનું પ્રમાણુ થયે તો આ કરારો વર્ષ પૂરું થતાં પહેલાં જ ફેડાક બની જશે અને આપણી તાકાત વધતી જશે તો વર્ષ પૂરું થતાં પહેલાં જ એને કાયમી કરવાની માગણી જુદા નિઝામ તરફથી આવી પડશે.

આ કરારથી નિઝામ અને હૈદરાબાદની પ્રજા વચ્ચેની લડાઈનો અંત આવ્યો નથી. નિઝામે આ તકનો લાભ લઈ સમાધાન સાધવાનો પ્રયાસ કર્યો છે; પરંતુ એ પ્રયાસની પાછળ પ્રમાણિકતા નથી. આપજુદ સત્તા અને વર્ણોથી જે કોમી જરૂરને તેઓ યોગી રહ્યા છે, તેનો અંત આવવાની શેશ માત્ર ઇચ્છા નથી.

‘નસ્રતખાની સરકાર’ એ શબ્દો તો ખુબ આકર્ષક છે. પરંતુ નિઝામની એ

‘વચગાળાની સરકાર’ સરકાર જ નથી અને જે કંઈ છે તેમાં કોમી જરૂર ઠાંસીઠાંસીને ભરેલું છે.

હૈદરાબાદમાં બિન-મુસ્લિમો લગભગ ૮૮ ટકા છે. મુસ્લિમો ૧૨ ટકા છે. આ માત્ર ૧૨ ટકાને ૮૮ ટકાના માથા ઉપર મૂકવાનો પ્રયાસ અંતે તો નિષ્ફળ જવા જ સર્જાયો છે. મળલિસ ભલે ગર્વ કરીને કહે કે મુસ્લિમો ૨૦ લાખ છે, એની સામે રાજ્યકોંગ્રેસ હુંકાર કરી શકે એમ છે, અમે ૧૫૦ લાખ છીએ અને અમારી પાછળ હિંદના બત્રીસ કરોડ માનવીઓનું પીઠબળ છે. નિઝામની અને મળલિસની આપજુદી તોડવી જ નેઈએ. હિંદી સંઘે એક વર્ષના કરાર કરી હૈદરાબાદની આસપાસ ભરડો લીધો છે, તે દરમિયાન ત્યાંની આપજુદી ખતમ કરવી નેઈએ. હૈદરાબાદની પ્રજાની લડાઈ સમગ્ર હિંદી પ્રજાની અને વિશેષતઃ તમામ રાજસ્થાની પ્રજાની છે. હૈદરાબાદનો કિલ્લો જે દિવસે તૂટશે તે દિવસે હિંદની ધરતી ઉપરથી આપજુદી નાબૂદ થઈ જશે. એ કિલ્લો તોડવો જ નેઈએ.

ચેલેસ્ટાઈનનું શું થશે ?

સંયુક્ત રાષ્ટ્રોએ મોટી ખટમતિથી ચેલેસ્ટાઈનના પણ ટુકડા કરી નાખવાનો નિર્ણય કરી લીધો છે. અને તેને પગલે ચેલેસ્ટાઈનમાં લડકો પેદા થઈ ગયો છે. ચેલેસ્ટાઈનના ત્રણ ટુકડામાંથી એક ટુકડો હબ્બર વર્ષથી ત્યાં વસતા આરબોને મળશે, બીજો ટુકડો ફિનિયામાં હડધૂત થતા ચલૂહીઓને મળશે અને ત્રીજો ટુકડો જેડસલેમ આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યવસ્થા નીચે રહેશે.

ચેલેસ્ટાઈનના આ ટુકડા એવા દેશોના નિર્ણયથી થયા છે, જેમને ચેલેસ્ટાઈન સાથે

ડોઈ જાતનું સ્ત્રીનસૂતક નથી આ દુકડાની વિજ્ઞાન એવા દેશોએ મત આપ્યો છે, જેનું સામ્ય પેસેસ્ટાઈન સાથે સંકળાયેલું છે, પરંતુ આ દેશો ધનુષ્યમિત્રતા હતા અને બીજા દેશો ખડુમિત્રતા હતા એટલે પેસેસ્ટાઈનના દેહઉદ્ધનનો નિર્ણય થઈ ગયો.

પેસેસ્ટાઈનના દુકડા કરવાની બાબતમાં રશિયા અને અમેરિકા વચ્ચે એકતા છે એમાં આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી ફુનિયાનો દરેક દેશ આજે પોતાની પરિસ્થિતિ અને પોતાનો સ્વાર્થ જોઈને જ પગલું ભરે છે અને સમૂહ માનવજાતના કલ્યાણની નો માત્ર વાતો જ થાય છે તેનો આ પુરાવો છે.

પણ પેસેસ્ટાઈનની ભૂમિના દુકડા આ ઠરાવ માત્રથી થઈ શકે એવી પરિસ્થિતિ નથી પેસેસ્ટાઈનની પ્રજાની ખડુમિત્ર આરખોની છે ફુનિયાના ડોઈ પણ કામદા અનુસાર એ ભૂમિ ત્યાં વસતી આરખ પ્રજાની છે યહૂદીઓનો સલાહ વિકટ છે એમાં શંકા નથી પરંતુ એની યાતનાઓનું પાપ પેસેસ્ટાઈનની આરખ પ્રજાનું નથી જ યહૂદીઓને ઠકાણે પાડવાના બીજા અનેક માગો પહેલાં છે આરખોના વતનના દુકડા કરી યહૂદીઓને સતોષવા એ તો વર્તમાન યુગનો મોટો અત્યાચાર છે આરખો એ સહન કરશે નહિ, કરી શકશે નહિ પરિણામે પેસેસ્ટાઈનમાં પાણીપત ઊભું થશે.

પેસેસ્ટાઈનના વ્યવસ્થિત દુકડા કરવાની જવાબદારી જે રાષ્ટ્રોને સોંપાયેલી છે તેમણે તો મજા નથી કે પેસેસ્ટાઈન અને મધ્યપૂર્વની રોષજ્વાળાઓ સામે એ ટકી શકે તો શું થશે ? મહારાજાઓના લશ્કરો ત્યાં ઊતરશે ? મધ્યપૂર્વમાં સડકો બગશે ? ત્રીજા વિશ્વયુદ્ધનો તણખો ત્યાંથી જ પેદા થશે ? જગતની તમામ

પ્રજાઓને ચિંતા કરવી પડે એવી સ્થિતિ નિર્માણ થઈ છે.

નિર્ણય થઈ ચૂક્યો છે, પણ હજી દુકડા થયા નથી આરખોએ તલવાર ઉપાડી છે, પણ ઘા હજી ક્યાં નથી જરૂરસેમમાં સડકો થયો છે, પણ મધ્યપૂર્વની ફુનિયામાં હજી દાવાનળ પ્રસર્પા નથી સયુઝ રાષ્ટ્રોની સંસ્થાની કસોટી થઈ રહી છે પેસેસ્ટાઈનના દુકડા થયે તો સયુઝ રાષ્ટ્રોની સંસ્થાના પણ દુકડા થશે એમાં સંદેહ નથી ડોઈ ચમત્કાર નહિ થાય તો ફુનિયાનું સાવિ સ્થાનક છે.

આંતરરાષ્ટ્રીય મોરચે

ફુનિયાના તખ્તા ઉપર જોઈએ તો કાલથી શાંતિ સ્થપાવાના ચિહ્નો ક્યાંય નજરે પડતા નથી રશિયા, અમેરિકા, બ્રિટન અને ફ્રાન્સ એ ચાર મહારાજાઓના વિરોધમાં ત્રીજાની પરિવહ લાંબી લાંબી મનઝાઓને અતે પોતાની નિષ્ફળતા બહેર કરીને વિખરાઈ ગઈ છે ફુનિયા બહુ બે ભાગમાં વહે ચાઈ જતી હોય અને એ બે ભાગ એકબીજાને ગળી જવા ઇચ્છતા હોય એવી સ્થિતિ સરભલી બન્ય છે રશિયા અને અમેરિકા એ બે ભાગના અશક્તિઓ છે બીજા વિશ્વયુદ્ધમાં જગત જોખન ધણું છે, પરંતુ તેનો નાશ થયો નથી ત્રીજા વિશ્વયુદ્ધ આવશે તો આ જગતને ડાણુ ખચાવી શકશે ? સર્વનાશનો સમાનક શકો સોંધાતા બન્ય છે અને કયા સાધનોથી વધુમાં વધુ નાશ કરી શકાય તેની હગીસાઈ ચાલી છે.

આવી સ્થિતિમાં ક્યારેક આપણું અંતર નિરાશાથી ધેરાઈ બન્ય એ સ્વાભાવિક છે, પરંતુ વિશ્વના સરજનકાર ઉપરની ભક્તિ આપણે શ્રદાવધી ન જોઈએ અમેરિકાના

અણુઓની સાથે રશિયાનો અણુઓનું એટલા માટે જ કદાચ શોધાયો હશે કે જેમાંથી કેઈ એનો ઉપયોગ ન કરી શકે. દુનિયાના જે ભાગ પશુ કદાચ એટલા માટે જ પડતા હશે કે દરેકને એકબીજાની ગરજ રહ્યા કરે.

ગમે તેમ હોય, સ્વતંત્ર હિંદ બે દુનિયાની આ હરીફાઈમાં ઊતરશે નહિ અને પોતાની સામે માનવકલ્યાણનું ધ્યેય રાખશે, તો જગતમાં શાંતિ સ્થાપવાનો યશ એને જ પ્રાપ્ત થશે.

ઓ.રિસ્સા અને છવીસગઠ

તા. ૧૫મી ઓગસ્ટ પછી આ દેશનાં તમામ રાજસ્થાનોમાં અસંતોષની જવાળા-ઓ પ્રગટી ઊઠી છે. ચારે ખાલુ અશાંતિ છે. સિંધુનો ખંધ તૂટી જાય અને જેવી સ્થિતિ થાય એવું બધે દેખાય છે. વર્ષોની જડતા તૂટી છે. માનવવિચાર જાગ્યો છે એટલું જ નહિ, પાગલ પશુ બની ગયો છે. આ જનશક્તિની સામે ઊભા રહેવાનો જે પ્રયત્ન કરે છે તે જૂનાગઢના નજાખ મહોબતખાનની દશાને પામે છે અને જે એનો સત્કાર કરે છે તે પ્રજાનો પ્રેમ જતી લઈ જીવનભરની સલામતી મેળવે છે.

ઓ.રિસ્સા અને મધ્યપ્રાંતના કેટલાક રાજવીઓએ ડહાપણુ વાપરીને પોતાના રાજ્યનો વહીવટ કાયમ માટે હિંદી સરકારને સોંપી દીધો. તે માટે ત્યાંનાં રાજા-પ્રજા અભિનંદનને પાત્ર છે. જે યુગમાં આપણે જીવીએ છીએ તે યુગમાં નાનાં રાજ્યો પોતાની હસ્તી ટકાવી શકે એમ નથી, નાનાં રાજ્યોએ હવે તો જૂથ રચવાનો વિચાર પશું છોડી દેવો બેઠો અને નજીકના પ્રાંત

સાથે પોતાનું ભાગ્ય બેડી ફેંડું બેઠો. ગુજરાતનો જ વિચાર કરીએ. મહારાષ્ટ્ર જુદો પ્રાંત બને અને મુખઈ મહારાષ્ટ્ર સાથે બેડાય અથવા એનાથે જુદો પ્રાંત રચાય તો ગુજરાતની શી સ્થિતિ થાય? ગુજરાતની વસ્તી લગભગ એકે કરોડ. આમાં સિતેર લાખ તો રાજસ્થાની પ્રજા. આ સિતેર લાખ પ્રજાને લગભગ ખસો પચાસ રાજ્યોમાં વહેંચાયેલા છે. આ સ્થિતિમાં પ્રાંતનો વહીવટ કેમ ચાલે? એ વિકાસ શી રીતે સાધી શકે? એની નદીઓનો ઉપયોગ કેમ થાય? એનાં ખંદરો શી રીતે ખીલે? ગુજરાતે એક થવું જ બેઠો. બહુબહુ તો જે કે ત્રણ વિભાગો રચી શકાય અને તે પછી એ વિભાગો પરસ્પર બેડાઈ જાય. આમ કયાં સિવાય આપણે ઉદ્ધાર જ નથી.

નિયમનો બચ છે

અનાજ, કાપડ, ખાંડ અને ખીજ વસ્તુઓ ઉપરનાં નિયમનો દૂર કરવાની દિશામાં આપણી સરકારે પગલાં ભરવા માંડ્યાં છે, તે થોડું થયું છે. નિયમનોથી આપણું જીવન ગૂંજળાઈ ગયું છે. આપણી સાહસવૃત્તિ ક્ષીણ થઈ ગઈ છે. લાંચરુશવતનો કેઈ પાર નથી. આ નિયમનોથી આપણે સર્વાંગી વિકાસ રુંધાઈ ગયો છે.

પરંતુ એક વસ્તુ આપણે ન ભૂલવી બેઠો. નિયમનો દૂર થતાં આપણી જવાબદારીઓ વધે છે. સ્વાર્થલોભ વેપારીઓને આપણે જીતવાના છે. તેઓ ન સમજે તો લોકમતના નૈતિક જળ દ્વારા એમને ઢળજમાં લેવાના છે. આપણે આ જવાબદારી અદા કરીને સ્વતંત્ર નાગરિક તરીકેની થોડીક માત્ર કરીએ.

સત્યં શિવં સુંદરમ્

૭૫૪
શ્રી. કાકાસાહેબ કાલેલકર

માનવજાતના લિપ્તકરમૂની ઉપાસના એટલે સય શિવ ને સુંદરમૂની સાધના પણ પ્રાચીનકાળથી આપણે આ ત્રિપુટીની ઉપાસના કરવા આવ્યા છીએ પરંતુ એનું મૂળ કડ એનું સાચું મંત્રપ ગુ એ મંત્રિની લાવણાત કઈ, એ ત્રિપુટીનો સમન્વય સાધવા માટે અગ્નિએ ઘ ઘ કસુ એઈએ એ સંપૂર્ણ અતિ વિશદ રીતે કાકાસાહેબે પોતાની અનોખી શૈલીથી આ પ્રવચનમાં સમન્વય ઉ કાકાસાહેબની મગ માટી દિ આપણને ઇવનનું પારેવું આપી નય છે

સત્ય, શિવ ને સુંદરમ્ આ ત્રિપુટી આવી કયાથી? આ સમુદો તો આપણા ધર્મશ્રેયોના છે, વેદાંતના છે પરંતુ એ વસ્તુ આની શ્રીક સોઠો તરફથી એમણે ચૂડા વિચાર પછી નક્કી કર્યું કે જીવનમાં મેળવવા જેવી નો ઠોચી વસ્તુઓ હોય, તો તે આ નહીં છે જીવનની ફૃતાર્થતા પણ એમાં જ છે અને એમણે ત્રણ સમુદો બેગા કર્યા ધી ટુ, ધી ગુડ અને ધી બ્યુટીફુલ આ કલ્પના શ્રીક સોઠોએ આપણને આપી ને આપી દુનિયાને પણ આપી

આપણે ત્યાં પણ પહેલા એને આપણે સત, ચિદ અને આનંદને નામે ઓળખતા હતાં મહર્ષિ કેપેન્દ્રનાથે બગાળમાં બ્રાહ્મો સમાજ-આપણા પ્રાર્થના સમાજ-માં આ નણે વસ્તુઓ અપર ખૂબ સાર મૂકેલા મહારાષ્ટ્રમાં આજકાલ આ વિષય અપર ઘણી જ ચર્ચાઓ ચાલે છે ને અનેક લેખો લખાય છે એ સોઠોના તો સ્વસાવ છે, કે એવ વખત ચર્ચાની પાછળ પગા કે બીજો એવો ચર્ચાનો વિષય ન મળે ત્યાં સુધી એ ચર્ચા ચાલુ જ રહે એક લાગીએ મને કહ્યું કે 'આ ત્રણમાંના એક પાછળ-સાદય પાછળ-પડીએ, તો બીજા બેની જરૂર

નથી, બીજા બે માથે એને નિરૂપત નથી' નિશાળમાં કે રસ્તે ચાલતા હાથમાં ટાંકણી લઈ ફરનાર છોકરા જેવી મારી રમૂજવૃત્તિ છે, મેં એમને કહ્યું

'ત્યારે તો હું તમને ગાળો કહું, એનો છદ લક્ષિત હોય, એના સમુદો સુકર હોય, કહેવાક મણુ સુકર રીતે હોય, તો તમે એ ગાળો સહન કરો ખરા?' એમણે ધદ દહીને 'ના' પધરાવી મેં બીજું દશાત આપું 'આપણા નાના બાળકોના હાથ અત્યંત સુંદર હોય છે, તો ફૂલડાનીમાં ફૂલોને બદલે નાના બાળકોના એ હાથ કાપીકાપીને મૂકીએ તો ચાલે કે નહિ?'

એમણે તુરંત જવાબ આપ્યો 'એવું કરનારનું તો જૂન કરવાનું મન થઈ જાય.' 'માટે' મેં કહ્યું 'આ ત્રણેય વસ્તુ એક જ છે અવિસાળ્ય છે, એમને છૂટી પાડી શકાય જ નહિ'

લિંગાદૈતના એક પ્રથમાં મેં વાચ્યું હતું 'સૌથી ઉત્તમ આનંદ કયો?' એક વખત શિષ્યે શુભને પૂછ્યું શુભે જણાવું 'અદૈતનાનંદ.' 'અને એથી સદૈષાતો કોઈ આનંદ છે ખરા?'

‘હા, વાદાનંદ !’ શુરુએ જણાવ્યું.

આવા નકામા વાદવિવાદમાંથી આનંદ મેળવનારાઓને આપણે કહી દઈએ, કે ‘લાઈ, અમે હાર્યાં, તમારી સાથે અમે વાદ કરવાના નથી, તમને વાદાનંદ મળવાનો નથી.’ શ્રીરામાનંદે જીવનમાં ત્રણ ચીજને મહત્ત્વ આપ્યું છે: કર્તૃત્વ, જ્ઞાતૃત્વ ને સૌકૃતૃત્વ. જાણવાપણાના સ્વભાવથી માણસ સત્ય તરફ જાય છે, કર્તૃત્વ તરફના સ્વભાવથી એ શિવમ તરફ વળે છે ને જોગવવાપણાને અંતે માનવી સૌંદર્ય તરફ જાય છે.

જે વસ્તુ પ્રથમ સુખદ હોય તે પાછળથી દુઃખદ બને છે એ સાચું, પણ સુખ્યત્વે એ વાત તો શારીરિક સુખને જ લાગુ પડે છે; પણ સૌંદર્યની પ્રતીતિ તો શરીરભોજ-શરીરઆનંદથી નિરપેક્ષ છે. એ અખંડ આનંદ છે. રામાનંદના આ ત્રણ સિદ્ધાંતોમાં આપણા ત્રણે આદર્શો આવી ગયા.

સમાજના પુરુષાર્થોને જ્યારે જોઈએ છું ત્યારે મને લાગે છે કે આ ત્રણની ઉપાસના કરનારા આપણે ત્યાં ખૂબ જ ચોડા લોકો છે. સત્યનો અપાસક એ, જે સત્યને ખાતર ગમે તે છોડી દેવું પડે, તો તેના વિના ઝંકોડે ત્યાગ કરે. છેક નાનપણથી અમુક વસ્તુને હું સત્ય તરીકે માનતો આવ્યો હોયું, પણ જે થીએ મને અનુભવ થાય કે જેને સત્ય માનતો હતો એ અસત્ય છે, તો તે જ પળે મારે એના ત્યાગ કરવો પડે. એવું કરે એનું નામ સત્યનો અપાસક. જેમ મારા હાથમાં ફૂલ છે એમ હું માનતો રોયું પણ એ વાંછી છે એમ મને જ્યારે લાગે, ત્યારે તુરત જ હું એને ફેંકી દઈું, જેમ અસત્ય પરથી સત્યની પ્રતીતિ થાય તરત જ અસત્યને ત્યાજ દેવું જોઈએ.

સત્યની અપાસના દુર્ગામી અપાસના કરતાં જે આકરી છે, અણુબોમ્બ કરતાં જે વધુ સફાટક છે. મોટા વેગથી ચાલતી ટ્રેનને વેક્યુમ બ્રેકથી એકદમ થંભાવીને અંતે રસ્તે લાગી. જનાર ડ્રાઈવર જેવી શક્તિ હોય તે જ શક્તિનો અપાસક બની શકે. જેમ પતિવ્રતા નારી કહે છે કે ‘પતિ સુખ આપે કે દુઃખ આપે, અરે, એની પાછળ વેધવ્ય મળે તો તે પણ સહી લેવા હું તૈયાર છું,’ તેમ સત્યવૃત્તિ ધરાવનારમાં ‘મને મરણ તરફ લાગી જાય તોયે હું સત્ય પાળીશ,’ એવું કહેવાની શક્તિ જોઈએ.

સત્યાગ્રહ એટલે એમાં આગ્રહ હોય તો તે એક માત્ર સત્યપ્રાપ્તિના જ. ‘મને જે લાગે જે સત્ય લાગે છે તેને જ વફાકાર રહીશ’ એવો આગ્રહ.

જર્મનીના એક ફિલસૂફે એના ‘રીકવરી ઓફ દુઃખ’ નામના પુસ્તકમાં કહ્યું છે: ‘ધી રિપરિટ ઓફ દુઃખ વિલ લીડ યુ ટુ ઓલ દુઃખ.’ (સત્ય માટે અમંગ હોય, અત્સાહ હોય તો સર્વાંગસંપૂર્ણ સત્ય તરફ આપણને દોરી જશે.) મતલબ કે ‘સત્યને જ હું વળગી રહું. સત્યની જ હું અપાસના કરું’ એ જાતનો મનોભાવ ફળવલો જોઈએ. સત્યપરાયણતા એ જ મોટી વસ્તુ છે. જેને એ હોય તેને સત્ય પોતે દર્શન આપે જ છે. ‘વસ્તુ મને સાચી લાગી તો તે પ્રમાણે જીવનમાં હું ફેરફાર કરી નાખીશ, -સમાજ મારો બહિષ્કાર કરે તોપણ.’ આ જાતની અપાસના કરે તે જ ખરો સત્ય + આગ્રહી.

જીવનસાધનામાં પ્રથમ સ્થાન સત્યનું છે, શિવમ ને સુંદરમનું પછી. આ સુત્રમાં સત્યને પ્રથમ મૂકવામાં આવ્યું છે. સમાજમાં કેટલાક સગવડો પ્રમાણે,

સંકેત (કન્વેન્શન) પ્રમાણે ચાલે છે. ડા. ત. મુખઈનો નિયમ છે કે ગાડીવાળા ડાબી બાજુથી હાકે, ને રસ્તે જનારા જમણી તરફથી બચ. એ નિયમ છે એ પ્રમાણે ચાલતું ભેજિએ. કાલે શુદ્ધિને બીજો નિયમ ઘાસ તો તે વખતે જે સત્ય દોય તેનું જ પાલન કરવું ભેઈએ.

સૃષ્ટિના નિયમો છે તે પણ સત્ય છે. વધારેપડતું આજિએ તો માંદા પડીએ. વધારેપડતા દાનથી પણ દાન દેનાર બચે છે, એ પણ કાલાબાધિત સત્ય છે. સત્યની શુપાસનાનાં બધાં મળીને તેર પગથિયાં છે.

શિવની શુપાસના પણ એટલી જ આકરી છે. એનાં જે મુખ છે શિવ અને ગ્રંથ. કાયદામાં છે, સાચો માવૃસ કહી જોડ કરે જ નહિ. કે (રાજીટ ડાંગસ નો મેન) ધારી કે છું ધન પાછળ પડ્યો છું. અનેકરીને માગું ધન વધતું જતું હોય, પણ એથી ને બીજાનું અકલ્યાણ થતું હોય, તો એ શિવમય નથી. વિચારો કંગને બેગી રહેવાથી શુપાસના ઘવાની નથી. આજની સમાજરચના શિવમય નથી, અશિવમય છે આજે કેટલાયે લોકો શિવની પ્રાપ્તિ માટે અશિવની માધના કરે છે. આમાં આપણને કદાચ લાગે કે સતત આમ કયે જવાથી અશિવને વળગી જવાશે પણ એનો અર્થ એમ તો નહિ જ કહી શકાય કે કશુંયે ઠરીએ જ નહિ.

ધનવાનો ગાંધીજી શુપર રાજ છે. ગાંધીજીની ટૂંકીશીપની સાવતા એમને અનુકૂળ છે. એનો-એ ટૂંકીશીપનો-પણ સેવાધર્મ હોય છે. એને નામે-ટૂંકીશીપને નામે-અંપતિ છે. પણ એ એની નથી. એ અંપતિના-ટૂંકના અપયાજ કરવાનાં પણ નિયમો છે, એ પ્રમાણે ન ચાલે તો

માલિકને નહિ પણ ટૂંકીશીપને તો ખસેડી જ શકાય.

આખી એ અપતિ-લક્ષ્મી, સમાજની-વિશ્વની-સર્વવ્યાપ સમાજની છે. દ્રવ્યપીતે બાળક માતાને દૂર ન કેદી શકે તેમ લક્ષ્મીપુત્રો-સમાજના પુત્રો દ્રવ્ય પીએ પણ એને-સમાજને-લક્ષ્મીને તો અવગણી ન જ શકે. સમાજના કલ્યાણ અર્થે ધન ખર્ચાઈ એ શિવની શુપાસના, બધાનું કલ્યાણ કરવા જતાં જે માર્ગો લખીએ તે અકલ્યાણકારી ન હોવા ભેજિએ. એ જીને ભેતાં અત્યારની સમાજરચના સાવ નકામી છે.

હવે લખીએ ત્રીજી શુપાસના. સિનેમાનાટક એવા બજારમાં બધા, બાજમા કુર્ચા, મારીઓ લીધી, એ ગૃહરતાની શુપાસના નથી હવે પાખી એવા દિવસો આવવાના છે, કે જેમ જોડે રસ્તે મોટાં લખી જનારને સજ ઘાસ છે તેમ કડગી જીતે કોઝી મહાન બાધે કે કપડાં પહેરે, તો એને પણ સજ ઘાય. જેમ કોઝી નાજો ફૂટે અને એને મજ ઘાય તેમ જોડી જીતે ટોપી કે પાપડી પહેરે તેને સજ ઘાય, આટલું માનનારા લોકો દુનિયામાં પડ્યા છે ખરા. આવાઓના હાથમાં રાજ્ય આવી બચ, તો ભોજ મળી બચ. તમારે ટોપી પહેરવી પડશે, કોટનાં બટન દેવો પડશે.

લક્ષ્મી આપણે અમુક કાયદા કયાં છે. ચોતાના કલ્યાણ-હિત-માટે સાર્થ-બહેન. પરણી શક્તા નથી એ કે પરણીમાં એમ છે જ, પણ એવી જ રીતે ગૃહરતાની શુપાસના કરતી વખતે સમાજમાંની અસુરતાનું નિકટન કાઢવું ભેજિએ, એ કશું તેમ ગૃહરતાનો દ્રોહ કંગારને સજ મજે એવા દિવસો આવવાના છે. ચોટીગીજ

મોક્ષ નગરના ચાર દ્વારપાળી છે. શમ, વિચાર, સંતોષ ને સત્સંગ. આ ચારેયનું મહત્ત્વ મનુષ્યે જાણવું જોઈએ.

તત્ત્વજ્ઞ પુરુષો દેહ રહે ત્યાં સુધી સઘળી અવસ્થાઓમાં સમાન મન રાખી, કર્મોદ્વિયો વડે યોગ્ય વ્યવહાર કરે છે; પરંતુ જેમ તલવાર વડે આકાશ કાપવું સંભવિત નથી, તેમ દેહ છતાં દશા પ્રાપ્ત ન થાય, એ અસંભવિત છે.

બ્રહ્મા વગેરેને પણ પ્રારબ્ધ કર્મ અનુસાર પ્રાપ્ત થતી દેહદશાનો નિર્વાહ કરવો પડે છે, એ નિયતિનો જ નિશ્ચય છે, એમ ભંગ કોઈથી થઈ શકતો નથી.

‘યોગવાસિષ્ઠ’

જ્ઞાનીઓ કહે છે એ (મનુષ્ય) ભવ ખડ્ડ દુર્લભ છે. અતિ પુણ્યના પ્રભાવથી એ દેહ સાંપડે છે; માટે એથી ઉતાવળે આત્મસાધક કરી શેવું. કોઈ પણ અન્ય દેહમાં સદ્ વિવેકનો ઉદય થતો નથી, અને મોક્ષના રાજમાર્ગમાં પ્રવેશ થઈ શકતો નથી. મોતનો પણ નિશ્ચય આપણે જાણી શકતા નથી; માટે જેમ અને તેમ ધર્મમાં ત્વરાથી સાવધાન થવું.

‘રાજવંશ’

મિત્રભાવથી ખરાખર જોડાયેલાં જે સુંદર પક્ષીઓ એક જ વૃક્ષ પર માળો કરીને રહે છે, તેમાંનું એક (તે વૃક્ષનું) સ્વાદિષ્ટ લાગતું ફળ ખાય છે; (પરંતુ) ખીલું છે તે ખાતું નથી અને અખું ચોમેર ભ્રમ્યા કરે છે. (જેકે પક્ષીના નિવાસરૂપ એ) એક સરખા વૃક્ષમાં-તેના ફળના સ્વાદમાં-ગરક થઈને પુરુષ (તે ફળી એક પક્ષી, તેના સ્વાદના) મોહમાં પડે છે અને પોતાની અવશ્યતાને લઈને ધારું મેળવવાની શક્તિ પોતામાં ન હોવાથી દુઃખી થાય છે, શોક-ચિંતામાં પડે છે. જ્યારે તે ખીજા (પક્ષી)ને સર્વત્ર પ્રેમપાત્ર કે પ્રજ્ઞ્ય બનેલું, સર્વ શક્તિવાળું અને આ બધા એના મહિમાવાળું જુએ છે, ત્યારે તેના શોક ટળે છે-તે શોકરહિત, મોહરહિત સદા સુખી બને છે. જ્યારે (ઉપરના મંત્રમાં) કહ્યું તેમ, ખીજા ઈશ-પક્ષીને) જોનારો એમ જુએ છે, કે (સામેનો પક્ષી મિત્ર). પુરુષ સુવર્ણ પેઠે સ્વયં પ્રકાશ, (સંસારવૃક્ષનો) દર્તા તથા સ્વામી અને આ બધાના પ્રભાવસ્થાન બ્રહ્મરૂપ છે, ત્યારે એ દર્શનથી વિદ્વાન બનેલા અને પાપપુણ્ય-એટલે કે કર્મમાત્રને ધોઈ કાઢીને [સરખાવો: જ્ઞાનાગ્નિ: સર્વકર્માણિ ભસ્મસાત્ કુરુતે। ‘(ગીતા.. ૪-૩૭) જ્ઞાનરૂપી અગ્નિ બધાં કર્મોને ખાળી નાખે છે.] નિરંજન, નિર્લેપ થયેલા એ (સાધક મનુષ્ય પેલા જુદા લાગતા પક્ષી મિત્ર સાથે) પરમ સમતા કે એકતાને પામે છે. (તે પક્ષીને દેખાય છે, કે સામેવાળા સદા સુખી અને ઈશ પક્ષીમાં અને પોતામાં કોઈ ફરક નથી; પોતે અત્યાર સુધી ખાલી દુઃખી થયું.)

‘મુંડકોપનિષદ’

મદારાષ્ટ્રના સારને શુદ્ધ કરી આપણા રવિરા હર દાદા જેઈ ત્રા બને એવા ન પવિત્ર પ્રાર્થના તકાવત માત્ર એટલા જ કે સાને પ્રાપ્તિએ શુનિવસિલીની એમ એ ની કપાધિ મળી છે તે તેઓ કન્ય મરીના કન્યા છે ત્યારે રવિરા હર દાદા તત્કાલિનુભવની સંસ્કૃતિની ૨૫૦ મધ્યાહ્નિએ હતુ દત્ત તેમ, જનમ વિનાપીડ છે

સાને પ્રાપ્તિને જેને માવતા સામજ્યા દરો તેને પ્રાપ્તિ યગ કે એમની વાચા પાઠન આત્માપ્રતીતિનુ ક્યુદ્ધુત પીડનનુ દોષ છે મદારાષ્ટ્ર સમાજના કોઈ પણ વન મા સોથી વધુ વચાવાનુ માન સાને પ્રાપ્તિ થાય છે એ પવિત્ર આત્માની પવિત્ર વાચી દ્વારા આપણામા ન્પણ સાચા ધર્મ ની જ્ઞાતિ થાય એટલા માટે એમના નૂળ મરા પોમાથી આ લેખા ગ્રન્થાર અટી કતાય છે

દેશભક્તિ, વર્મપ્રીતિ, માતૃભક્તિ વગેરે અનેક શબ્દો આપણે માસણીએ છીએ અમુક માણસ મોટે દેશભક્ત છે મોટે માતૃભક્ત છે, મોટો ધર્મભક્ત છે એમ આપણે કહીએ છીએ આનું ખરેખર રહસ્ય નેઈએ, તો શો અર્થ નીકળે છે ?

૧ માગે માતા ઉપર પ્રેમ રાખુ છું : માતૃભક્તિમાને ૫ ઓળખુ છું હું ને : માતૃભક્તિમાને ખરેખર ઓળખતો હોઉં, તો હું સર્વ માતાઓને નમસ્કાર કરું કોઈ પણ માતાનું હું અપમાન યવા કદચ નહિ માગે માતાના સુખ માટે બીજી કોઈ માનને ને હું ધૂળમાં મેળવવા ઇચ્છું, તો ૧ માતૃભક્તિમા ખરાખર જલજીવે છે એવું કહી શકાય નહિ મારી માતૃભક્તિથી અન્ય માતાઓનું પણ સન્માન કરવાનું મારે શીખવું નેઈએ

તે જ પ્રમાણે ધર્મનું માતાના દ્વધથી આપણા દેહનુ ચોપણુ થાય છે તે જ પ્રમાણે ધર્મના સદ્વિચારરૂપી દ્વધથી આપણા હૃદય ને શુદ્ધિ પોષાય છે મારા ધર્મ મને પૂજ્ય, તે જ રીતે બીજાનો ધર્મ બીજાને પૂજ્ય મારા ધર્મનો ને હું સાચો ભક્ત હોઉં, તો અન્યના ધર્મ માટે પણ આસ્થા રાખુ અન્યના ધર્મનું ટીજળ

કરવામા ધર્મનું મહત્ત્વ છે એમ સમજવું નેઈએ નહિ અન્ય ધર્મ પરત્વે સહાનુભૂતિ ને સંભાવ બતાવવાનું ને શીખે છે તેને જ પોતાના ધર્મ પરત્વે સાચો પ્રેમ છે એવું સમજવું નેઈએ

દેશભક્તિનું પણ એ જ પ્રમાણુ છે હું મારા દેશ ઉપર પ્રીતિ રાખુ છું, એનો અર્થ અન્ય દેશોનો ક્રેપ કરવો એવો નથી મારો દેશ મને પ્રિય ને પૂજ્ય તે જ પ્રમાણુ બીજાનો દેશ બીજાને પ્રિય ને પૂજ્ય તેની મારા તરફની સાવના મારે ઓળખવી નેઈએ સારતત્ત્વનો ભક્ત બીજા દેશ પ્રત્યે ક્રેપ નહિ કરે ઇસ્કાટ પર પ્રીતિ રાખનારા થોડો ને હિંદુસ્તાનને ધૂળમાં મેળવે તો તેઓ ખરી ઇંગ્લેંડભક્તિ બતાવતા નથી એમ કહેવાય

ઉપનિષદોમા બે મહાવાક્યા છે 'તત્ત્વમસિ' અને 'અહ પ્રજ્ઞાસ્મિ' હું જાણ છું ને તું પણ જાણ છે હું સારો છું, તું પણ સારો છે મારો ધર્મ મને સહો, તારો ધર્મ તને સહો મારો દેશ મને ખારો, તારો દેશ તને ખારો આપણે અન્યોન્યની સાવના સંભાળી રહીએ શરૂનો રાષ્ટ્રદ્વંજ હાથમા આ શો દોષ તો તેનું દ્વધથી અપમાન ન કરીએ ૧૯૦૪-૫મા રીસો-જાપાન યુદ્ધમા

રશિયા પાસેથી આંચકી લીધેલા રાષ્ટ્રધ્વજો
જાપાની સિપાહીઓએ ફાંજ્યા નહિ,
અપમાનિત કર્યાં નહિ. હા, લડાઈ હોય,
પરંતુ રાષ્ટ્રધ્વજ એટલે તો સારી ચે જનતા-
સમગ્ર રાષ્ટ્ર. તેનું અપમાન કરવું કોઈ
કામનું નથી.

સાચી સજિતો આ અર્થ જ્યારે આપણે
લક્ષમાં લઈએ, ત્યારે દેશસજિત ને ધર્મપ્રીતિ
મારણહાર ન બનતાં સર્વનાં તારણહાર
બને; પરંતુ એ કોણ કરે ?

ઘણા જિલ્લાના બોડી ગામની આ એક
સત્યકથા છે. એ ગામમાં એક ટાંગાવાળો
હોતો. એ ટાંગાવાળો મુસલમાન ખાટકી
હોતો. એ ટાંગાવાળાનું કામ કરતો ને
ખાટકીનું ચે કામ કરતો; પરંતુ તેમ છતાં ચે
કુટુંબના ચોપણપૂરવું એને મળતું નહોતું.
સ્ટેશન પર મોટરોની આવજ શરૂ થઈ;
એટલે ટાંગાવાળાનો ધંધો બેસી ગયો.
ખાટકીનો ધંધો પણ આપણા આ
ટાંગાવાળાને ફાવતો નહિ. એક તો એની
પાસે પૂરી મૂડી નહોતી ને ખીલું એને આ
ધંધામાં ખાસ રસ નહોતો. નાઇલાને જ
એને ખાટકી બનવું પડ્યું હતું; પરંતુ ગમે
ત્યારે પણ આ ધંધો છૂટશે જ એવું એને
લાગ્યા કરતું હતું.

એ ખાટકીને ટાંગાવાળાનું હેવું હતું. એ
હેવું તે કેવી રીતે ફેડી શકે ? પેટ ભરીને
ઘરમાં આવતું નહિ ને નહિ ચોખ્ખી રીતે
રહેવાનું. શું કરે બિચારો ! એ કંઈ થોડું ઘણું
બચે તો તો શાહુકારને આપી દે. શાહુકારનો
રોપ શાંત કરવા માટે તે એને પગે પડતો
ને આંખમાં આંસુ લાવતો; પરંતુ એક
દિવસ તો શાહુકાર ઘણો જ કોથે સરાવો :

‘બસ તારા પર ફરિયાદ કરું. અરે,
હા તે કેટલા દિવસ ભેવી ? વ્યાજ
તું આપતો નથી.’ આ પ્રમાણે

શાહુકારની કોષકથા શરૂ થઈ.

‘શેઠજી, ગુસ્સે ન થાઓ. મને ઘરમાંથી
કાઢી મૂકશે નહિ. ખાલખચ્યાને લઈ હું
તે ક્યાં બહાર રહેવા ? વડીલોથી ચાલતું
આવેલું આ ઘર છે, રહેવા દો એટલું.
દયા કરો,’ ખાટકી બોલ્યો.

‘દયા કરો ? આ વ્યવહાર છે,
વ્યવહાર બોલો જ બેઠો. હા, ધર્મ વખતે
દયા. વ્યવહારમાં દયા કરે તો કેમ ચાલે ?
એ શેઠ બોલ્યા.

ખાટકી ઘેર ગયો, પત્ની અને તે બંને
ચિંતાર કરતાં બેઠાં. કાંઈ કરતાં કાંઈ ઉપાય
સૂઝ્યો નહિ. નાના છોકરાઓ ટુંડીમાં
કંડી જતા હતા. માતાએ બાળકોને છાતી
સરસાં ચાખ્યાં. અંતે પતિને તેણે કહ્યું :

‘ખાટકીનો ધંધો જરા બરાબર કરોને ?
એમ કંટાળવાથી કેમ ચાલશે ? તમારે
બકરાની ગરદન કાપવી નથી પરંતુ શાહુકાર
તમારી ગરદન કાપવા તૈયાર છે. આપણાં
ખાલખચ્યાંઓ ભૂખ્યાં ન રહે, તેઓ
નિરાધાર ન બને એટલા માટે તમે આ
ધંધો કરો.’

‘રે, પણ ધંધામાં કેટલી હરીફાઈ !
એકદમ ખરીદી કરીએ તો જ પ્રાણીઓ સસ્તો
પડે. એકબે સેવાં પરવડે નહિ.’ એણે કહ્યું.

‘શાહુકાર પાસે વળી ખીલું દેવું કરે,
તે આપશે.’ પત્નીએ કહ્યું.

‘તમારું દેવું હું જરૂર ચૂકવી આપીશ;
પણ મારે વધારે મૂડી બેઠો છે. ખીલ સો
રૂપિયા દો. ત્રણસોનો કાગળ કરીને પણ
આપો.’ ખાટકીએ શાહુકારને કહ્યું.

‘હું... આમ હિંમત રાખ. ખીલ
ખાટકીઓને ખંધ કરી દે. કેટલા, સો રૂપિયા
બેઠો છે, એમ કહે છે ? હરકત નહીં,
આપું છું; પરંતુ એમ એમ તને મળે તેમ
તેમ દેવું સરપાઈ કરી દેવું બેઠશે.’

શાહુકારે કહ્યું. 'શ્રેષ્ઠ, રાજ રૂપિયો એક આપતો જઈશ.' ખાટકી બોલ્યો.

'વાહ, સરસ, હવે પૈસા આપું.' આમ કહી શાહુકાર ઘરમાં ગયો. ઘરની અંદરના ભાગમાં પત્ની બેસી હતી, એની આંખમાં આંસુ આવ્યાં હતાં. એણે મુખ ઠાણું પડી ગયું હતું. 'કેમ રે! શું થયું. ઉપવાસ લાગ્યો લાગે છે?' શાહુકારે પૂછ્યું.

'મને તો કંઈયે ઉપવાસ લાગ્યો નથી. પરંતુ તમારી આ કસાઈવૃત્તિ હવે લાગે છે. આ શું કરીએ છીએ આપણે? હમણાં આપણા ઉપવાસના દિવસો છે, જૈનધર્મનાં પચાસ પચાસ દિવસો શરૂ નથી થયાં શુદ્ધ પરમ દાઢે શુ મહાવીર જયંતી નથી આવતી? આપણે જૈનધર્મીઓ કહેવાઈએ. જૈનધર્મ અદ્વિતીય શીખવે છે. અને તમે આવા એક નિત્યસાધી ખાટકીને ઉત્તેજન આપી મોટા ખાટકી બનાવવા માગો છો! આ બધું શું કહેવાય?' પત્ની સમક્ષ એનાથી કંઈ બોલી શકાયું નહિ.

'અરે પણ આ તો વ્યવહાર છે.' એણે કહ્યું.

'વ્યવહાર સાચો ધર્મનો ને સંબંધ ન હોય, તો એ ધર્મની શી કિંમત વા? વ્યવહાર સુંદર બને, મંજળ બને એટલે જ તો ધર્મની જરૂર છે.' પત્નીએ કહ્યું.

'મારે ચર્ચા કરવી નથી. તમારે અબળાઓએ વચ્ચે પડવું નહિ.' એમ બોલીને તે બહાર આવ્યો.

ચણસો રૂપિયાની નવી પ્રેમીસરી નોટ તૈયાર થવા માડી. એ પરિવ્રજ સતીથી આ મહું ગયું નહિ, તે બહાર આવીને બોમી:

'તમે ને આણું કામ અટકાવનાર ન હો, તો મારો આ ઉપવાસ કાલમનો બનશે.' આ ગંભીર શબ્દો સાંભળી શાહુકાર તો થંભી જ ગયો. એણે ઘણીયે ચર્ચા કરી,

પરંતુ પત્નીને નિશ્ચય અડતો નહોતો. એનો તો મોટોથી બોલવા પૂરતો ધર્મ નહોતો, એની પાસે ધર્મનો ખરી નિશા હતી. ચોથીમાનો ધર્મ આચરવામાં મુકાવો એઈએ; માટે એને ઉમંગ થતો હતો.

'પણ ત્યારે શું કરું છું?' એણે પૂછ્યું.

'આ પૈસા એને આપો, પણ એને એમ કહો કે, 'આ પૈસાથી તારો ટાંગો છું ફરીને શરૂ કર. પહેલાં તારું કરજ માફ. નવા આ સો રૂપિયા પણ છું મફત લે, સારો ધંધો કર; પણ કોઈ પણ રીતે ખાટકીને ધંધો કરતો નહિ, તારે એ કામ કરવાનું નથી. અચ્છો માણસ છે તું! તારો આવો સ્વભાવ વધારનો જ.' આમ એણે પતિને કહ્યું.

શાહુકાર હિમ્મત ઘટી ગયો, એને એક ખાણ મણસો રૂપિયા દેખાતા હતા; પરંતુ ખીચ તરફ માણસીની પત્નીની સીધા ગંભીર પ્રતિજ્ઞા સામે દેખાતી હતી. અતે સત્યનો જય થયો. શાહુકારે તે ખાટકીને સો રૂપિયા આપ્યા. 'ખાટકીનો ધંધો હદીયે કરીશ નહિ' એણે. એની પાસેથી લખાવી લીધું. પહેલાંનું દેણું માફ થઈ ગયું.

લયો લયો હૈયે એ ટાંગાવાળો ઘરની બહાર ગયો. એણે ફરીથી ટાંગો શરૂ કર્યો. આજે એનો ટાંગો સરસ ચાલે છે. મારા જે મામમાં આ વાત પ્રસરી. હરેક જલ્દ સતીની સ્મૃતિ કરવા લાગ્યા ખાટકીનો ધંધો છોડવાની ઇચ્છા કરનારા આ ટાંગાવાળાને મોડો ખાસ ખાસ બોલાવવા લાગ્યા. એનાં બાળબચ્ચાં પણ આજે સુખી છે.

...સંવે જૈન જમીનદારો, શાહુકારો, ને કારખાનાવાળાઓએ આ વાત ધ્યાનમાં લઈને અરસપરસનો સંસાર પ્રેમમય ને આનંદમય કરવાનું પચન લેણું એઈએ વધુ તે શું કરું?

સમસ્ત ભારતવર્ષમાંથી પ્રથમ સલાચહી તરીકે ગાંધીજીએ જે સારિવક પુસ્તકની યોગ્ય વરણી કરી હતી, તે શ્રી. વિનોબા ભાવેથી ગુજરાત અનાવરું નથી. જીવનને નવી જ દૃષ્ટિથી એમણે નિહાળ્યું છે. એમનાં વ્યવેશમાં આત્મસાક્ષાત્કારનો સ્વરૂપ સંભળાવ છે.

શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને ગીતાજ્ઞાં પોતાના વિરાટ સ્વરૂપનું વર્ણન કરતાં ગણુવેલો 'માત્સનામ્ માર્ગશિર્ષોઽહમ્' તે જ આ ભાગશર મહિનો. ઉપનિષદોના પણ ઉપનિષદ જેવા આપણા મહાન ધાર્મિક ગ્રંથ ગીતાને અનેક વિદ્વાનોએ પોતપોતાની રીતે ગ્રામજ્ઞતા ને સમજવવા પ્રયત્નો કર્યા છે. ગીતા જેવો વ્યાપક, સરળ ને જીવનની ગ્રંથ માત્ર કહેતારો બીજો એકે ગ્રંથ નહિ હોય. ગીતા મહાન રૂપ છે એ આપણે જાણીએ છીએ. ગીતા શ્રીકૃષ્ણે માત્ર અર્જુનને જ સંભળાવી હતી એવું નથી. શ્રી. વિનોબા કહે છે, તેમ મનુષ્યમાત્ર પોતાના જીવનરચના સારથી તરીકે ભગવાનને સ્થાપે, તો પાશંના એ સારથી પોતાના શ્રીમુખે આપણને ગીતા સુધાવે, એ ગાઠ આપણે સી તૈયાર રહીએ.

ગીતાનો અને મારા સંબંધ તરફથી પર છે. માના દૂધ ઉપર મારા શરીરનું બેઠણું રક્ષણ થયું છે એનાથી યે કંઈક વિશેષ મારા હૃદય ને ખુદ્ધિ ખંને ગીતામાતાના દૂધથી પોષાયું છે. આવો જ્યાં સંબંધ હોય છે ત્યાં તરફનો કોઈ અવકાશ નથી રહેતો. તરફ કાલી નાખી, અક્ષા અને પ્રયોગની જે પાંખો વડે ગીતાગજનમાં હું ઉડવન કરતો રહું છું. ઘણુંખરું ગીતાના જ વાતાવરણમાં હું રહું છું, ગીતાને મારું પ્રાણતત્ત્વ જ સમજી લો. ગીતાના સંબંધમાં કોઈની સાથે જ્યારે હું વાત કરું છું, ત્યારે માની લો કે ગીતાસંપ્રદમાં ઊંડી હૂણકી મારી ખેત્તી બંધે છું.....

ગીતાની યોજના મહાભારતમાં કરવામાં આવી છે. ગીતા મહાભારતના મધ્યભાગમાં એક ઊંચા દીપક સમાન છે. એ દીપકને પ્રકાશ સારા યે મહાભારત ઉપર પડ્યા છે. એકમાત્ર છે પત્રો, બીજી તરફ પાર પવે.

એના મધ્યભાગમાં એવી જ રીતે એક બાજુ સાત અક્ષૌહિણી સેના ને બીજી તરફ અગિયાર અક્ષૌહિણી સેના અને એના યે મધ્યમાં ગીતાનો ઉપદેશ આપવામાં આવ્યો છે.

મહાભારત ને રામાયણ આપણા રાષ્ટ્રીય ગ્રંથો છે. એમાં વર્ણુવાયેલી વ્યક્તિઓ આપણા જીવનમાં એકરૂપ થઈ ગઈ છે. રામ, સીતા, ધર્મ, દ્રૌપદી, બીષ્મ, હનુમાન વગેરે રામાયણ-મહાભારતનાં આ પાત્રોમાં સારું યે સારતીય જીવન. આજે હજારો વર્ષોથી બાજુ અંકિત થઈ ગયું છે. જગતનાં અન્ય મહાકાવ્યોનાં પાત્રો આવી રીતે લોકજીવનમાં એતપ્રેત થયેલાં દેખાતાં નથી. આ દૃષ્ટિએ મહાભારત ને રામાયણ નિઃસંદેહ આપણા અદ્ભુત ગ્રંથો છે. રામાયણ જે એક મધુર નીતિ-કાવ્ય છે, તો મહાભારત એક વ્યાપક સમાજશાસ્ત્ર છે. વ્યાસદેવે એક લાખ સંહિતા લખીને અસંખ્ય ચિત્રો, ચિત્રો

અને આક્રિયનું આખેજ નિરૂપણ અત્યંત કુશળતાપૂર્વક કર્યું છે. 'કેવળ એક પરમેશ્વર વિના સાવ નિર્દોષ તો કોઈ જ નથી, પરંતુ એવી જ ગતિ કેવળ દોષોથી ભરેલું પણ આ જગતમાં કોઈ નથી.' એ વાત મહાસારતમાં અત્યંત સ્પષ્ટતાથી ખતાવવામાં આવી છે. એમાં ભૌત્ય, મુદિહિર જેવાઓના પણ દોષો ખતાવવામાં આવ્યા છે, તો સામે પક્ષે કર્ણ, દુર્યોધન વગેરેના ગણો ઉપર પણ પ્રકાશ પાથરવામાં આપેલો છે. મહાસારત ખતાવે છે કે માનવજીવન એ સ્વેત અને ગ્યામ નાણાવાણાનું બનેલું એક વસ્ત્ર છે. આ જગતના વિરાટ સંસારનું તડકાછાવડાવાળું ચિત્ર સગવાન વ્યાસે સાવ અવિષ્કરણે એમાં ખતાવ્યું છે. વ્યાસદેવના આ અત્યંત અલિપ્તપણાથી અને એમના ઉદાત્ત શ્રેયકીયલક્ષી આપણે માટે મહાસારત શ્રેય જ્ઞાનાની એક ઘણી મોટી ખાણ જેવા બનેલો છે. હવે એમાં અંશોધન કરીને-શોધીશોધીને સરપૂર જ્ઞાનું આપણે લાંટી લેવું ભેઈએ.

વ્યાસે આટલું મોટું મહાસારત તો લખ્યું, પરંતુ એમને પોતાને, પોતાની તરફથી પણ કંઈ ખામ કહેવાતું હવે કે નહીં? એમાં કોઈ જગ્યાએ એમણે પોતાનો ખાસ મહેશ આપ્યો છે કે નહિ? કયે સ્થાને વ્યાસજીનું ધ્યાન કેન્દ્રિત થયું છે? જુદે જુદે સ્થળે, તત્ત્વજ્ઞાનને ઉપદેશની અનેક મન્થુમિઓ મહાસારતમાં આવે છે; પરંતુ આ બધા મે તત્ત્વજ્ઞાનનું, ઉપદેશનું અને બધું મળી સમસ્ત શ્રેયનું સારભૂત રહસ્ય પણ એમણે ક્યાંક આપ્યું છે ખરું? હા, હા, આપ્યું છે. ગમત્ર મહાસારતનું નવનીત વ્યાસજીએ સગવડ-ગીતામાં કાઢીને મૂકી લીધું છે. ગીતા તો વ્યાસદેવના મુખ્ય ઉપદેશના અને એમના

મનનના સર્વ સચયરૂપે છે. એના જ આધાર પર 'મુનિઓમાં વ્યાસ હું છું,' એ પ્રમાણેનું વિશ્વતિક્કથન સાર્થક ને સિદ્ધ થયું છે. પ્રાચીનકાળથી જ ગીતાને ઉપનિષદની પદવી આપવામાં આવી છે. ગીતા ઉપનિષદોની પણ ઉપનિષદ છે, કારણ કે સમસ્ત ઉપનિષદોને દોષોને આ ગીતાથી વધ, અર્જુનને નિમિત્ત બનાવી, ભગવાને જગતને આપ્યું છે જીવનવિકાસ માટેનો આવશ્યક જીવોખરો પ્રત્યેક વિચાર ગીતામાં આવી ગયો છે આ વાતને ધ્યાનમાં રાખી અનુમતી પુરેપાએ સાચું જ કહ્યું છે, કે ગીતા ધર્મજ્ઞાનનો એક આકરશય છે. સહેને નાનો પરંતુ ગીતા હિંદુધર્મનો મુખ્ય શ્રેય છે.

શ્રીકૃષ્ણ દ્વારા આ ગીતા કહેવાઈ છે એ નો બધા જ જાણે છે. આ મહાન ઉપદેશ જહલુ કરનારો સત્ર અર્જુન પણ આ ઉપદેશમાં એટલો બધો તહીન થઈ ગયો કે એને પણ 'કૃષ્ણ'ની અંજા મળી ગઈ. સમવાન ને સત્રનો આ મર્મ પ્રકટ કરતા કરતા વ્યાસદેવ પણ એટલો બધો એકગમ બની ગયા કે થોડો એમને પણ 'કૃષ્ણ' ને નામે યોગબવા લાગ્યા કહેનાર કૃષ્ણ, સામજનાર કૃષ્ણ, લખનાર પણ કૃષ્ણ-એ ગતે આ ત્રણેમાં જાણે અદ્વિત રચાઈ ગયું, જાણે ત્રણે એકધવાન બની ગયા. ગીતાહિ અધ્યવન કરવાની ઇચ્છાવાળામાં પણ એવી જ એકામતા દેવી ભેઈએ.

(૨)

કેટલાક જોડાનો એવો ખ્યાલ છે કે ગીતાનો આરંભ બીજા અધ્યાયથી જ માનવો ભેઈએ. એ જોડો કહે છે કે બીજા અધ્યાયના અનિવાર્યમાં શ્લોકની પ્રત્યક્ષ ઉપદેશની શરૂઆત થાય છે, એટલે

ત્યાંથી જ આરંભ કેમ ન સમજવો. બેઠો એ ? એકે તો વળી ત્યાં સુધી કહ્યું છે, કે ‘ભગવાને અક્ષરોમાં ‘અ-કાર’ને ઈશ્વરની વિભૂતિ તરીકે ખતાવી છે. અહીં ‘અગોચ્યાનન્વશોચસ્ત્વમ્’ના આરંભમાં અનાયાસે જ અ-કાર આવી ગયો છે, એટલે ત્યાંથી જ આરંભ માની લેવો બેઠો એ.’ આ યુક્તિને આપણે જવા દઈએ છતાં અહીંથી આરંભ માનવો અનેક દૃષ્ટિએ ઉચિત છે; તોપણ એના પહેલાના પ્રાસ્તાવિક ભાગનું પણ મહત્ત્વ તો છે જ. અર્જુન કંઈ ભૂમિકા ઉપર છે, એ વાત બે પ્રાસ્તાવિક કથાભાગ દ્વારા ન ખતાવાઈ હોત, તો કંઈ વાતનું પ્રતિપાદન કરવા માટે ગીતાનું કાર્ય હાથ પર લેવામાં આવ્યું છે એ સારી રીતે સમજવું મુશ્કેલ ખનત.

કેટલાક લોકો કહે છે, કે અર્જુનનું ક્લૈષ્ણ્ય દૂર કરીને એને યુદ્ધમાં પ્રવૃત્ત કરવાને માટે ગીતા કહેવાઈ છે. એમના મત પ્રમાણે ગીતા કેવળ કર્મયોગ જ નથી ખતાવતી; પરંતુ તે યુદ્ધમાર્ગનું પણ પ્રતિપાદન કરે છે. પરંતુ જરા વિચાર કરવાથી આ કથન પાછળ રહેલી ભૂલ આપણને દેખાશે. લડવા માટે અઢાર અશૌહિણી સેના તૈયાર હતી. તો શું તમે એમ કહેશો કે આખી ગીતા સંભળાવીને ભગવાને અર્જુનને એ સેનાને લાયક બનાવ્યો ? ગણરામેલા તો અર્જુન હતો, સેના નહોતી. તો શું સેનાની યોગ્યતા અર્જુનથી અધિક હતી ? આ વાત તો દલપનામાં પણ આવી શકતી નથી. અર્જુન યુદ્ધથી પાછો ડગતો હતો તે લયને કારણે તો નહોતું જ. સેંકડો યુદ્ધોમાં પોતાનું પુરુષાત્તન દેખાડવાવાળો એ મહાન યોદ્ધો હતો. વિરાટ રાજાને ત્યાં ગયો; ટાકી હતી ત્યારે એણે એકટકાએ જ ખાંભ, દોલુ અને ઢલુંને લડાઈમાં ધૂળ-

ચાટતા કરી હીધા હતા. એ સદા સર્વદા વિજયી નીવડતો હતો અને સર્વ નરીમાં એ જ એક સાચો નર હતો. એના શત્રુઓમાંથી વીરત્વ ટપકતું હતું. અર્જુનને છેડવા માટે-એને ઉત્તેજિત કરવા માટે ક્લૈષ્ણ્યનો આરોપ પણ શ્રીકૃષ્ણે મુક્યો; પરંતુ એમનું એ તીર નકામું ગયું. અને પછી ગીત જ રીતે એમને જ્ઞાનવિ-જ્ઞાન સંબંધી સંભાષણ કરવું પડ્યું. એટલે એ તો નિશ્ચિત જ છે કે માત્ર ક્લૈષ્ણ્યનું નિરસન કરવા જેવું સસ્તું રહસ્ય ગીતાનું નથી જ.

ખીબ કેટલાક લોકો કહે છે કે અર્જુનની અહિંસાપ્રતિભે દૂર કરીને એને યુદ્ધમાં પ્રવૃત્ત કરવા માટે ગીતા કહેવાઈ છે. મારી દૃષ્ટિએ આમ કહેવું યોગ્ય નથી. એના વિસ્તૃત વિચાર કરતાં પહેલાં આપણે અર્જુનની ભૂમિકા બેવી બેઠો એ. પહેલા અધ્યાયમાં અને ખીબ અધ્યાયમાં જઈ પહોંચનારો એ ભૂમિકાથી જળપ્રવાહ આપણને ઘણો જ મદદરૂપ થઈ પડશે.

યુદ્ધક્ષેત્રમાં ઊભેલો અર્જુન કૃતનિશ્ચયી ખનીને કર્તવ્યભાવથી ત્યાં આવ્યો હતો. ક્ષાત્રધર્મ એના સ્વભાવમાં હતો. યુદ્ધ અટકાવવાનો પુષ્કળ પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો હતો છતાં એ અટકી શક્યું નહોતું. ઓછામાં ઓછી માગ ને શ્રીકૃષ્ણ જેવાની વિધિ બંને નકામાં ગયાં હતાં. આવી સ્થિતિમાં અનેક દેશના રાજાઓને એકત્રિત કરીને અને શ્રીકૃષ્ણને પોતાના સારથી ખનાવીને અર્જુન રણાંગણમાં ઊભો છે; અને વીરોચિત ઉત્સાહથી એ શ્રીકૃષ્ણને કહે છે : ‘કૃપા કરી ખને સેનાની વચમાં મારો રથ લઈ જાઓ, જેથી મારી સામે લડવા માટે તૈયાર થઈને આવેલા આ લોકોના અહરણ તો બેઈ લઉં.’ શ્રીકૃષ્ણ એ પ્રમાણે કહ્યું. અર્જુન ચારે તરફ એક નજર નાખે છે; ત્યારે

એ? શું જણાય છે? બંને બાજુ પોતાના પડશે. વગેરે અનેક દલીલો કરીને એ જ ન્યાતબલતા અને સગાંસંબંધીઓનાં કૃષ્ણને જ સમજાવવા લાગ્યો.

જાણી મને એક ન્યાયાધીશનો કિસ્સો યાદ આવે છે એક ન્યાયાધીશ હતો. એણે સેંકડો અપરાધીઓને કોંસીની શિક્ષા દીધી હતી, પરંતુ એક દિવસ એના પોતાના જ દીકરાને જૂનના ઉમમાં એની સામે ખડો કરવામાં આવ્યો. પુત્ર પર જૂનનો આરોપ સાબિત થશે, અને પોતાના જ દીકરાને કોંસીની સજા દેવાની કરજ એના ઉપર આવી પડી, ત્યારે એ અચકાવા લાગ્યો. એણે ખુદ્દિવાદ લડાવવા માંડ્યો. 'આ કોંસીની સજા અમાનુષી છે આવી સજા આપવી મનુષ્યને ડાઘ પલ્લુ રીતે શોભાસ્પદ નથી એનાથી અપરાધીને સુધારવાની આશા રહેતી નથી એણે લાગણીના આવેશપાન-ભેશમાં ઉત્તેજિત થઈ જૂન કરી દીધું છે, પરંતુ જ્યારે જૂનનું ઝૂન ઊતરી જાય છે, ત્યારે એ માનવીને છવતો કોંસીના તખ્તા પર ચઢાવી દેવો એ સમાજની માણસાઈ માટે મોટી શરમની વાત છે, એ મોટું કલંક છે.'

આ પ્રમાણે દલીલો એ આપવા લાગ્યો. ને એના પોતાનો જ દીકરો એની સામે ન આવ્યો હોત, તો એ ન્યાયાધીશ મહાનુભાવ નિઃશંકીયર કોંસીની સજા બેધડકે દીધે જ જત, પરંતુ આજ પોતાના દીકરાના મમત્વને ક્ષીધે એ એ પ્રમાણે વાતો કરવી લાગ્યો એ અવાજ અતરંગો નહોતો, આસક્તિથી ઉત્પન્ન થયેલો એ અવાજ હતો. 'આ મારો દીકરો છે' એવા મમત્વમાથી આ સાવા નીકળી હતી.

અર્જુનની નિયતિ પણ આ ન્યાયાધીશની માફક થઈ એણે જે દલીલો રજૂ કરી હતી, એ ખોટી નહોતી ગયા મહાપુરોમાં સમસ્ત જગતે દીકરીક રીતે એ જ પરિણામને પ્રત્યક્ષ જોયાં છે, પરંતુ વિચારવાની વાત

અહીં તો એ છે, કે અર્જુનનું આ તત્ત્વજ્ઞાન (દર્શન) નથી, પરંતુ કેરો ધક્કડ ભુલ્લિવાદ છે. કૃષ્ણ એ બાણતા હતા, એટલે એમણે એના ઉપર પણ ધ્યાન ન આપતાં સીધે-સીધો જ અર્જુનના મોહનાશનો ઉપાય શરૂ કરી દીધો. અર્જુન એ ખરેખર જ અહિંસા-વાદી બની ગયો હોત, તો એને કોઈએ ગમે તેટલું બીજું જ્ઞાન દીધું હોત; તોપણ મૂળ વાત વિના અગર તો એના જવાબ મળ્યા વિના એનું સમાધાન થયું નહોત. પરંતુ આખી યે ગીતામાં આ સુદ્ધાએનો જવાબ આપવામાં આવ્યો નથી, અને તોપણ આપણે ભેઈએ છીએ કે અર્જુનનું સમાધાન થઈ ગયું છે. આ સમજાણનો સાવાર્ય એટલો જ છે. કે અર્જુનની અહિંસાવૃત્તિ નહોતી; એ તો યુદ્ધ માટે પ્રવૃત્ત થયો જ હતો. એની દષ્ટિમાં, એના સ્વભાવ પ્રમાણે, અપરિહાર્ય રૂપે, ભને એ મોહવશ થઈ ટાળવા માગતો હતો, તે યુદ્ધનું કર્તવ્ય તો નિશ્ચિત જ હતું. અને ગીતાએ મુખ્યત્વે આ મોહ પર જ ગદા-પ્રહાર કર્યો છે.

(૩)

અહિંસાની તો ફીક પણ અર્જુન તો સંન્યાસની સાથા બોલવા લાગ્યો હતો. એ કહે છે: ‘આ રક્ષણાંચા ક્ષાત્રધર્મથી તો સંન્યાસ સારો છે.’ પરંતુ પ્રશ્ન એ છે કે શું એ અર્જુનનો સ્વધર્મ હતો? એની એ વૃત્તિ હતી શું? સંન્યાસીનો વેશ તો અર્જુન ઘણી સારી રીતે ધારણ કરી શકત; પરંતુ એ પ્રમાણેની એવી વૃત્તિ એ કેવી રીતે ટેળવી શકે એમ હતો? સંન્યાસીનું નામ હઈને એ જંગલમાં ચાલ્યો ગયો હોત, તોપણ ત્યાં એણે હરણ મારતું શરૂ કરી પુરું હોત. એટલે તો ભગવાને સાફ-સાફ જ કહ્યું: “અર્જુન, તું જે કરી રહ્યો છે

કે ‘હું’ લડીશ નહિ’ એ તો તારો જમ છે. આજ સુધીના તારા સ્વભાવની રચના જ એવી થઈ છે કે એ સ્વભાવ તને યુદ્ધ વિના કદી યે એન પડવા દેશે નહિ.”

અર્જુનને આ સ્વધર્મની નિર્ણયતા માલૂમ પડવા લાગી; પરંતુ સ્વધર્મ ગમે તેટલો યે નિર્ણય હોય છતાં પણ એમાં રીતે મનુષ્યે પોતાનો વિકાસ કરી લેવો ભેઈએ; કારણ કે એમાં રહેવાથી વિકાસ થઈ શકે છે. એમાં અસિમાનનો કોઈ સવાલ નથી. એ તો વિકાસનું સૂત્ર છે. સ્વધર્મ એવી વસ્તુ નથી કે જેને મોટો સમજી ગ્રહણ કરીએ કે નાનો સમજી છોડી દઈએ. વરદુત: સ્વધર્મ નથી હોતો મોટો કે નથી હોતો નાનો; એ તો આપણા ગળ પ્રમાણેનો હોય છે.

‘શ્રેયાદ સ્વધર્મો વિશુળ: ।’ ગીતામાં આ વચનમાં ધર્મ શબ્દનો અર્થ ક્ષિંત્ર ધર્મ, ઇસ્લામ ધર્મ, ખ્રિસ્તી ધર્મ વગેરે એવો થતો નથી. પ્રત્યેક વ્યક્તિને પોતાપોતાના સિત્રસિત્ર ધર્મો છે. મારી સામે અહીં જે ખસો વ્યક્તિ મોલુદ છે તેના ખસો ધર્મ છે. મારો ધર્મ પણ જે દસ વરસ પહેલાં હતો તે આજે નથી. આજે જે ધર્મ છે તે દસ વર્ષ પછી નહિ રહે. ચિંતન અને અનુસંધાથી જેમ જેમ વૃત્તિઓ બદલાતી જાય છે તેમ તેમ પહેલાનો ધર્મ છૂટી જાય છે અને નવો ધર્મ પ્રાપ્ત થતો જાય છે. એમાં હકની ક્યાંય સંભાવના નથી.

અન્યનો ધર્મ સહે શ્રેષ્ઠ માલૂમ પડે, તોપણ એને અપનાવવામાં મારું કદ્યારણ નથી. સૂર્યનો પ્રકાશ મને પ્રિય છે, એ પ્રકાશથી મારો વિકાસ થાય છે, સૂર્ય મારે વંદનીય પણ છે; પરંતુ એટલા માટે એ હું પૃથ્વી પર રહેતું છોડી દઈ એની પાસે

જવાનું ઇચ્છે, તો જળીને ખાખ થઈ જાઉં
એથી ગણક, સહે પૃથ્વી પર રહેવું કોઈ
પણ જાતના શુભવચનનું હોય, તોપણ
જ્યાં સુધી સૂર્યાના તેજને મહન કરવાનું
સામર્થ્ય મારામાં ન આવી જાય ત્યાં સુધી
નૃપથી હું પૃથ્વી પર રહીને મારે મારા
વિકાસ કરી દેવો જેમજે માછલીઓને
કોઈ કઠી દહે, કે પાણીથી દૂધ પીમતી છે
તમે કૃપમા રહેવા ચાહો, તો શું માછલીઓ
એ વાતમાં સમત થશે ? માછલીઓ તો
પાણીમાં જ જીવી શકે છે, કૃપમાં ને
મરી જશે.

અન્યનો ધમ મહેસો હોય, તોપણ
એ અપનાવવા યોગ્ય નથી હોતો ઘણીવાર
તો એ અરજતા આજ્ઞાસ માત્ર હોય છે
યરસ સારમાં બાળજન્યોની યોગ્ય સજ્જાળ
ન થઈ શકવાથી ગભરાઈને 'નારિ મુઈ,
યરસ પતિ નામી, મૂંડ-મુડાય લયે
અન્યાસી'ની માફ અગર ને કોઈ જુદસ્થી
અન્યાસ હો, તો એ ટોંગ જ હશે અને એ
સારે પણ પડી જશે નોકો મળતા જ
એની વામનાઓ ભેર પડશે સસારનો
સાર જે હેઠાવી શકતો નથી તે ને જ ગલમાં
જઈ બેસે, તો પહેલાં ત્યાં એક નાની
અમસ્તી ખૂપડી બનાવશે પછી એની રક્ષા
માટે વાડ બનાવશે એમ કરતાં કરતાં
ત્યાં પણ એને સવાયો સસાર જિઓ કરવાની
રજ પડશે ને સાચેસાચ મનમાં
વેરાગ્યવૃત્તિ હોય તો અન્યાસ તે શી મોખી
વાત છે ? એવું સ્મૃતિવચન પણ મળે છે,
કે 'અન્યાસ લેવો ઘણી મહેતી વાત છે'
પરંતુ ખાસ વાત તો વૃત્તિની છે જેની જે
વાસ્તવિક વૃત્તિ હશે, એ અનુસાર એનો
ધર્મ હશે પ્રેમ-કનિક, સરસ-કડિન એવો તો
કોઈ પ્રમજ નથી સાચો વિકાસ થતો
જેમજે વાર્તાવિક પરિવર્તન થતું જોઈએ

પરંતુ તર્કવાદી ભાવુકને સવાસ હોયો
ખાચ કે મુદ્ધમથી ને અન્યાસ સાચો
સાચ ને સ્વાચ અથ જ છે, તો પછી
ભગવાને અણુને સાચો અન્યાસી જ કેમ
ન બનાવે ? એને માટે શું એ વાત
કંઈ હતી ?

એને માટે કડિન તો કઈ પણ ન
હતું પરંતુ એમાં પછી અર્જુનનો પુરુષાર્થ
કયો રહેત ? પરમેશ્વરે સ્વતંત્રતા આપી
રાખી છે એટલે પ્રત્યેક મનુષ્ય પોતાને
માટે પ્રયત્ન કરે એમાં મજા છે ખુદ નાના
બાળકો ચિત્રો પાડવામાં આનંદ માને છે
એનો હાથ મક્કી કોઈ ચિત્રો દોરાવે જે
એમને પસંદ નથી શિક્ષક ને બાળકને માત્ર
સવાબ જ પૂછ્યા કરે, તો પછી બાળકોની
ખુદિ વધે કેવી રીતે ? એટલા માટે માબાપ
ને શુભ દાયકા માત્ર બાળકોને સુઝાડવાનું
છે અહરથી પરમેશ્વર આપણને સુઝાડતો
રહે છે, એથી અધિક એ કોઈ જ નથી
કરતો અગર ભગવાન કોઈ કુસારની
માફક ઠોઠી કરીને અથવા થાળકથરા
કરીને માટણ તૈયાર કરે, તો એમાં આનંદ
ક્યા ? વળી આપણે માટીના વાસણો તો
નથી, આપણે જો તો ચેતનમય છીએ

આ સજ્જા વિવેચનથી એક વાત
સમજમાં આવી ગઈ હશે, કે ગીતાનો જન્મ
સ્વધર્મમાં બાધ લાવનાર મોહના નિવારણ
કાળે થયો છે અર્જુન ધર્મમૂઠ થઈ ગયા
હોતો સ્વધર્મ વિષે એના મનમાં મોહ પેડો
થઈ ગયો હતો શ્રીકૃષ્ણની પ્રારભિક
અમળવટ પછી આ વાતનો ખુદ અણુ ન
પણ સ્વીકાર કરે છે એ મોહ, એ મમત્વ,
એ આસક્તિ દૂર કરવાનું ગીતાનું મુખ્ય
કર્તવ્ય છે એટલે આખી ગીતા સંજ્ઞા યા
પછી ભગવાને પૂછ્યું 'અર્જુન, તારો
મોહ ચાલ્યો ગયો ને હવે ?' અને અન્ય ને

એમને વિશ્વાસ આપી કહ્યું: ‘હા ભગવાન, મોહ નષ્ટ થઈ ગયો. મને સ્વધર્મનો જોશ મળી ગયો.’ આ રીતે ગીતાનો ઉપક્રમ તથા એના ઉપસંહારને મેળવીને જોઈએ, તો મોહનું નિરસન કરવાનું જ એનું પરિણામ નીકળે છે. ગીતાનો જ નહિ, સમસ્ત મહાભારતનો આ હેતુ છે. વ્યાસજીએ મહાભારતના પ્રારંભમાં જ કહ્યું છે કે, “સૌકલ્યકથનું મોહાવરણ દૂર કરવા માટે જ મેં આ ઇતિહાસરૂપી દીપ પ્રગટાવ્યો છે.”

(૪)

આગળની આખી ગીતા સમજવા માટે આ ભૂમિકા આપણા બહુ કામમાં આવી છે. એ માટે તો આપણે એના આભાર માનીશું જ; ‘પર’ એથી થે વધુ એક ઉપકાર આપણા પર થશે છે. અર્જુનની આ ભૂમિકાથી એના મનની અત્યંત ઝલ્લતાનો પણ ખ્યાલ આવે છે. ખુદ ‘અર્જુન’ શબ્દનો અર્થ પણ ઝલ્લ અથવા સરળ સ્વભાવવાળો થાય છે, એના મનમાં જે કંઈ પણ વિકાર કે વિચાર આવ્યા, તે બધા થે એણે દિલ જોડીને ભગવાનની સામે રાખી દીધા. એણે મનમાં કશું થે છુપાવી રાખ્યું નહોતું અને અંતમાં એ શ્રીકૃષ્ણને શરણે ગયો. સાચું પૂછીએ

તો એ પહેલેથી જ કૃષ્ણને શરણે હતો. કૃષ્ણને સારથી બનાવીને જ્યારથી એણે પોતાના ઘોડાની લગામ એમના હાથમાં પકડાવી ત્યારથી જ એણે પોતાની મનોવૃત્તિઓની લગામ પણ એમના હાથમાં સોંપી દેવાની તૈયારી કરી લીધી હતી. આવો, આપણે પણ એ પ્રમાણે જ કરીએ. અર્જુનની પાસે તો કૃષ્ણ હતો, આપણને કૃષ્ણ ક્યાં મળશે? એવી શંકા ન કરો. કૃષ્ણ નામની કેઈ વ્યક્તિ છે કે નહિ એવી ઐતિહાસિક અને આમક થર્મમાં તમે પડશો નહિ. અંતર્યામીરૂપે, પ્રત્યેકના હૃદયમાં કૃષ્ણ વિરાજમાન છે. આપણે સૌથી વધુ નિકટ એ જ છે, તો આપણે આપણા હૃદયનાં સર્વ છળ-કપટો એની સામે રાખી દઈએ ને એને કહીએ:

‘ભગવાન, હું તારા શરણે છું. હું મારો અનન્ય શુભ છે. મને યોગ્ય માર્ગ દેખાડ. જે માર્ગ હું બતાવીશ એ જ માર્ગે હું ચાલીશ.’

આપણે જો આણું કરીએ, તો એ પાર્થના સારથી આપણું સારથીપણું પણ એ જ રીતે સ્વીકારશે. પોતાના શ્રીકૃષ્ણ એ આપણને ગીતા સુણાવશે અને આપણને વિજયલાભ કરાવી દેશે.

★

આવસ્થામાં રહેતા જુદા ભગવાને એક વેળા કિશુએને કહ્યું હતું:

“હે કિશુઓ! હું જયધર્મી છું, વ્યાધિધર્મી છું, મન્સુધર્મી છું, સુર પ્રિય વસ્તુ અને મનુષ્યનો મને વિશેષ ચનાર છે અને હું જ. અરાણ કે સાકં ક્યં કરીશ, તેનો હું જ ભાગીદાર થઈશ, કમં એ જ માકં થન છે અને હમં જ મારો બાંધવ છે.”

નિયમોનું પાલન.

૯૫૨

શ્રી. જ્યોતીન્દ્ર હ. દવે

વડોટા પ્રજાતથી તે ઠેક રાતના સ્થાન કુધી માનવીને ડેટડેટલા લખ્યા ને અણુલખ્યા નિયમો ને કાયદામનુસાર બહીરુદીને કે અભણતાથી પાલન કરવું પડે છે. બાપામા, સાળામા સમજામા, જીવનવ્યવહારમા-અરે, ઠેક પેચેમ્પાઈન ને બુદ્ધિગદના પ્રશ્નોમા પણ નિયમો કેમ જણાય ને પળાય છે એવું હજી હતા વિચાર પ્રેરક જ્યાન શ્રી જ્યોતીન્દ્ર દવેની દશમમાથી પ્રસાદીરૂપે મળ્યું છે

રસ્તાની એક બાજુએથી સામી બાજુએ જવું હોય, તો અમુક ઠંકાણેથી જ રસ્તો ઓળંગીને જવું બેઈએ એવો નિયમ રાહદારીઓની સલામતીને અર્થ કરવામા આ યો હતો. તે બૂની જઈ એકવાર દુ અધવચથી રસ્તો ઓળંગીને સામી બાજુએ પહોંચ્યો થોડો પાસે એ નિયમનું પાલન કરાવવાને ઊભેલા અધિકારીની નજરે એ પધ્ધ ને એણે મારી પાસે આવીને નિયમભંગ કરવા બદલ ખુલાસો માગ્યો 'હું વિચારમા હતો એટલે ભૂલી ગયો' મે કહ્યું મારા ખુલાસાથી મને જ સતોષ થાય એમ હતું નહિ, તો એને તો કયાથી જ થાય ? 'એ નહિ ચાલે' એણે કાઈ ઉત્તરતાથી કહ્યું 'હવે એવી ભૂલ નહિ થાય' મે સ્મિત વરવાનો પ્રયત્ન કરતા કહ્યું 'નહિ, તમારે પાછા ફરવું પડશે' કહીને એણે મને ફરી સામી બાજુએ મોકલ્યો ને નિયમ પ્રમાણે જવાથી રસ્તો ઓળંગવાનો હતો ત્યાં જઈને હું પાછો આ યો, ત્યારે જ એને સતોષ થયો નિયમનો મે ભંગ કર્યો એ સાચું, પણ મારી પાસે આમ દ્રાવિડી પાણુઆમ કરાવવાની શી જરૂર હતી તે મને ન સમજાય. ખોટી કે ખરી રીતે પણ એકવાર મારે જ્યાં જવું હતું ત્યાં પહોંચ્યા પછી ફરી મૂળ ઠંકાણે મોકલીને મને નિયમપુર સર' એ ને એ કયળે પાછો જવાની

કરજ પાડવાથી નિયમનું માન વધાય સચવાઈ હશે, પણ એ રીતે શક્તિ ને સમયનો ખોટો ખગાડ કરાવવામા કોઈ જાતનું ડહાપણ કે ચિત્તેક તો નહોતો જ એમ મને લાગ્યું

નિયમો માણસ માટે છે, માણસ નિયમ માટે નથી મનુષ્ય કાયદા, કાનૂન, નિયમ વગેરે ઘડે છે, પોતાની સલામતી ને આખાહીને ખાતર એ નિયમો બેટલે અ શે એવું હિત સાધી શકે તેટલે અ શે એ માળવા યોગ્ય છે પરંતુ એ નિયમ એના કલ્યાણ કે પ્રગતિની આડે આવે, તો એ નિયમનો ભંગ કરવો એ જ ઇષ્ટ છે આમ આપણે કહીએ છીએ, પરંતુ ઇશ્વરે પહેલા મનુષ્યને ઘડ્યો, પણ પછીથી મનુષ્યે ઇશ્વરને ઘડ્યો તે જ રીતે પહેલાં માણસ નિયમ, કાયદા, કાનૂનો ઘડે છે; પણ પછીથી તો કાયદા, કાનૂનો નિયમો મનુષ્યને ઘડવા મડી પડે છે પહેલવહેલા નિયમો ઘડનાર મનુષ્યો નિયમો કરતા વધારે બળવાન હોય છે, પરંતુ કાળની અસર અને પર ઊંધી થાય છે કાળબળે મનુષ્ય નિર્બળ બને છે, ને નિયમો બળવાન થતા જાય છે

મનુષ્ય જ ગલી દશામા હતો, ત્યારે અત્યારે છે એવા નિયમો નહોતા જે થોડાવહુ નિયમો હતા તે પણ એ અજ્ઞ રીતે પાળતો નહિ ધીરધીરે એ એમ

સંસ્કૃતિનાં સ્થાપના ચઢતો ગયો તેમતેમ નિયમોની સંખ્યા વધવા માંડી ને નિયમ માટેના એના આગ્રહ પણ વધવા લાગ્યો. ખાલું, પીલું, ખેલવું ને લડવું એટલું જ એને લાન હતું; પણ એ માટેના કોઈ નિયમો નહોતા. પણ સંસ્કૃતિને શિખરે પહોંચીને મનુષ્યે એ સર્વ વસ્તુઓને નિયમાધીન બનાવી. શું ખાલું, કેયારે ખાલું, કોની બેઠે ખાલું, કેવી રીતે ખાલું, શું પિવાય ને શું ન પિવાય, શેમાં પિવાય ને શેમાં ન પિવાય, લડવું હોય કે લાડવું હોય તો તે માટેના શા શા વિધિનિષેધો પાળવા બેઠ્યો એ બધાંને માટે એણે નિયમો ઘડી નાખ્યા.

આજે વ્યક્તિ, સંસ્થા કે રાષ્ટ્ર કોઈ દામ કરે તે સારું કે નહારું છે તેટલું જ બેવાનું નથી, પણ એ કાર્ય કાયદેસર છે કે નહિ, નિયમ વિરુદ્ધ તો નથી, એના પણ વિચાર કરવો પડે છે.

સંયુક્ત રાષ્ટ્રોની સંસ્થાએ આરબ ને ચહુદીના પ્રશ્નનું નિરાકરણ કરવા માટે—અર્થાત્ એ પ્રશ્ન બહુ જ ઉગ્ર બનાવવા ખાતર—પેલેસ્ટાઇનના ભાગલા પાડવાનો નિર્ણય કર્યો. આ નિર્ણય ડહાપણસર્યો અથવા વાજબી છે કે નહિ એ વિષે કુદરતી રીતે જ મોટો મતભેદ બગ્યો છે. પણ બેઠે બેઠે સંયુક્ત રાષ્ટ્ર સંસ્થાનું આ કાર્ય કાયદેસર—નિયમપુરે:સરવું છે કે નહિ, તેના પ્રશ્ન પણ ઊભો કરવામાં આવ્યો છે; અને પ્રશ્ન લા કરતાં પણ આ બીજો પ્રશ્ન વધારે મહત્વનો છે એમ ઘણાને લાગે છે.

અ.પણે ત્યાં પણ જૂનાગઢના નવાબે—અથવા ખરી રીતે દીવાને—પાકિસ્તાનમાં બેઠાવાનો નિર્ણય કર્યો, ત્યારે તેના વિરોધ કરવા અને સમજાવટથી એ ન માને તો બળથી પણ એને દેહાણે આણવા જૂનાગઢની બહાર વસતા જૂનાગઢવાસીઓએ આરબી

હકૂમતની સ્થાપના કરી, ત્યારે આ રીતે આરબી હકૂમતની રચના કરવી એ કાયદેસર છે કે નહિ તે વિષે તીવ્ર ચર્ચા બગી હતી. એ આરબી હકૂમત શું કરશે, એ ફક્ત અવાજ ઉઠાવીને ખેતી રહેશે કે હથિયાર પણ ઉઠાવશે એવી વાતો કોઈ સ્થળેથી સંભળાઈ હતી; પણ એ વસ્તુ તો ધુરંધુરોને મન ગીજી લાગતી હતી. મહત્વની વાત તો એ સરકાર કાયદેસરની છે, કે ગેરકાયદે એ જ હતી.

જૂનાગઢે પાકિસ્તાનમાં ન બેઠાવું બેઠ્યો, એણે હિંદી સંઘ સાથે જ સંબંધ બાંધવો બેઠ્યો એમ માનવા ને કહેવા છતાં ચીમનલાલ સેતલવડ સરખા પ્રખર ધારાશાસ્ત્રીએ, જૂનાગઢે જે કરવું બેઠ્યો એમ એ પોતે પણ માનતા હતા તે જ કાર્ય જૂનાગઢ પાસે કરાવવા માટે સ્થાપવામાં આવેલી આરબી હકૂમતનો સખ્ત વિરોધ કર્યો હતો. માત્ર એટલા જ કારણસર, કે એ ગેરકાયદે હતી. ધારાશાસ્ત્રી ને નિયમ મુજબ એવી સરકાર સ્થાપી શકાય જ નહિ એમ એમને લાગ્યું હતું. એટલે ઇંદ ને જરૂરી કાર્ય લાલે ન થાય, જૂનાગઢ પાકિસ્તાન સાથે બેઠાય ને તેથી અનેક અણધારી આપત્તિઓ ઊભી થાય તે લાલે, પણ કાયદા વિરુદ્ધ એની પાસે સારું દામ પણ કરાવી શકાય નહિ જ.

‘કાયદો ગયો જહત્તમમાં! અમે અચારી વિરુદ્ધ રાજ, નવાબ કે મોટા ચમરબંધી કોઈને વર્તવા નહિ દઈએ. પ્રબળી ઇચ્છાને માન આપવું જ પડશે. જે રાજ કે નવાબ પ્રબળી ઇચ્છા વિરુદ્ધ વર્તન કરશે તેને અમે ગાદી પરથી ઉઠાડી મૂકીશું.’ એમ કેટલાકે એના જવાબમાં કહ્યું; પરંતુ વિચારશીલ ને શાણા માણસોએ તો આરબી હકૂમતની સ્થાપના, અમુક સંયોજોમાં,

કાયદેસર ગણી શકાય. જૂનાગઢના પરપ્રાંતમાંથી આવેલા હીવાન આખી પ્રાંતની ઇંચા-અનિચાને વિચાર કર્યાં સિવાય, ભૌગોલિક, ઐતિહાસિક કે સાંસ્કૃતિક સબ ધોની પરવા કર્યાં વગર, પોતાની જ ઇંચા પ્રમાણે કાવે ને સંસ્થાન સાથે મળેલા બાધે એ ઝેરકાયદે છે તે તેનો વિનિય કરવા માટે આ પ્રમાણે આરત્રી હકમતની સ્થાપના કરવી પડે, તો તે કાયદેસર જ ગણી શકાય એ રીતની સામી થીસો કરી

હવે જ્યારે જૂનાગઢ તત્ત્વ હિંદની સરકારને હસ્તક આપ્યું છે, ત્યારે આ આરત્રી હકમતનું કાયદાની નજરે લેવા શરૂ થયાનું હોઈ શકે એની ચર્ચા કેટલાકે કરવા માંડી છે.

અત્યારે દુનિયા આખી ઉદોળાઈ ગઈ હોય એમ લાગે છે જ્યાં જુઓ ત્યાં હવેશ ને કદાસ, વેર ને વિખવાડ, મારામારી ને હાપાકાસી, હંટફાટ ને ધાડપાડની જ વાનો ચાલી રહી છે કાયદાની બાજે હયાતી જ ન હોય એમ સૌ વરતી રહ્યા છે. તે વખતે અમુક વસ્તુ કાયદેસર છે કે નહિ, તેની જ ખીરતાથી ચર્ચા કરવી એ જરા વિચિત્ર લાગે એવું છે, પણ એ બધું જરૂરનું છે એ વસ્તુ મોટું આશાસ્પદ ચિહ્ન છે માણસના મનમાં હજી કાયદા ને નિયમ માટે માન ને ભયની લાગણી રહેલી છે તેનો એ પુરાવો છે.

રાજકારણની બાબતમાં જ નહિ, પણ રાષ્ટ્ર ને વ્યક્તિ સૌના જીવનની બધી જ બાબતમાં બધું કાયદેસર ચાય એ જરૂરનું છે સારું-નરતુ-સર્વુ-બુરું, કેઈ પણ કામ એ કાયદેસર કે ધોરણ મુજબ થયું હોય, તો જ તે કામ બરાબર થયું કહી શકાય.

ધોરણસર થયેલું કામ નકામું જાય અને બિનધોરણસર થયેલું કામ કદાચ સફળ નીવડે, તોપણ સફળ થયેલા એ ધોરણ-વિનાનાં કામ કરતા નિષ્ફળ નીવડેલાં ધોરણસરનાં કામની કિંમત વધારે છે,

કાયદાકાનૂન, ધારાધોરણ, યમનિયમ આદિની માણસને ઘણી જરૂર છે. એના વિના સમાજનું કામ -યવસ્થિત રીતે ચાલી શકે નહિ, એ બધું ખતનું, પણ હરેક કાયદા કે નિયમની પાછળ કોઈ ને કોઈ હેતુ રહેલો હોય છે, કોઈ ખાસ ઉદ્દેશને અર્થે એ ઘડવામાં આવેલો હોય છે ને એવું ઘડતર શાસ્ત્રીય રીતે, જુદામાં જોતરી થકે એવી ફલીલના પાયા પર કરવામાં આવેલું હોય નોઈએ. માથીન કાળમાં અમુક ઉદ્દેશથી ઘડવામાં આવેલા કાયદાઓ આજે નકામો ને હાનિકારક હોવાતા હોય, આજે એના અસ્તિત્વનું કોઈ પ્રયોજન જણાવું ન હોય, તો પછી એવા કાયદા ને નિયમોનું પાલન શો માટે કરવું નોઈએ ?

બધું જ જુદાજન્ય હોયું નોઈએ એમ જુદામાં હોવાનો ફાંકો રાખીને આપણે કદીએ છીએ, પણ આપણે જેનો નિર્વતર ઉપયોગ કરીએ છીએ, તે લાભથી માંડીને આપણે જેનો પ્રતિફલ અનુભવ કરીએ છીએ, તે લાગણીઓ સૂધીની અનેક મહત્વની બાબતોમાં ને નિયમો હોવાય છે તેને માટે જુદા કબજા કરે એવું એક પણ કારણ આપી શકાય એમ નથી.

એક વખત વિદ્યાર્થીઓને હું વ્યાકરણ શીખવતો હતો, ત્યારે એક વિદ્યાર્થીએ પૂછ્યું. 'સાહેબ, ખુરસી કેવી ને ટેબલ કેવું, રાત કેવી ને દિવસ કેવો, રોટલી કેવી ને લાડુ કેવો એમ કેમ કે એ બધી જડ વસ્તુઓ છે. એમાં નરબલિ ને નાગીબલિ

એવો તકાવત રાખવાનું હું કારણ ?' બીજે એક પ્રસંગે અગ્રેજી સાધના શબ્દોના ઉચ્ચારણ માટે કોઈ બુદ્ધગમ્ય નયમ છે, કે નહિ એમ ચૂચવતો એક પ્રશ્ન વિદ્યાર્થીએ પૂછ્યો હતો: 'પી, ડી-પૂટ, તો બી, યુ, ટી-પૂટ કેમ નહિ ને બટ શા માટે ? ટી, એ-ટુ તો જી, એ-યુ કેમ નહિ ને જો શા માટે ?' બુદ્ધિ કબૂલ રાખે એવો આનો કોઈ જવાબ મારી પાસે નહોતો. 'મેં પહેલાં રોટલી ખાધું' પછી લાડુ ખાધી ને છેવટે શાક ખાધો ને કેવો મજાની સ્વાદ આણું ?' એમ કોઈ કહે તો તેને આપણે હસીએ છીએ, પણ રોટલી, લાડુ, શાક ને સ્વાદ જેવી નિર્ણય વસ્તુ વચ્ચે ભતિભેદ પડવાનું ક'ઈ કારણ ? શુજરાતી સાપ્તમિમાં છેક પ્રાચીન કાળથી એ શબ્દો અમુક જ ભતિમાં વપરાતા આવ્યા છે અને એ ભતિ-ભેદના-એ બુદ્ધિને અગમ્ય એવો નિયમ રૂઢ થઈ ગયો છે; માટે તેને અનુસરવું જ ભેઈએ, એ સિવાય એ માટે બીજું કોઈ કારણ નથી. આપણું સાધનામાં શબ્દો માટે ભતિ-ભેદના અમુક નિયમો પ્રાચીન કાળથી પળાતા આવ્યા છે, બુદ્ધિ કે તર્કને એની સાથે કશી લેવાદેવા નથી; પણ એ નિયમો છે એટલું જ ખસ છે ને તેટલા માટે તે પળાવા જ ભેઈએ.

માણસે ઘડેલા કાયદાઓ કે નક્કી કરેલાં ધોરણો હમેશાં યોગ્ય કે ઇષ્ટ હોતાં નથી. કેટલીક વાર એ કુદરતના કાયદાની વિરુદ્ધ તેમ જ માનવસ્વભાવની વિરુદ્ધ જતા હોય છે, અને એવે પ્રસંગે માણસે ઘડેલા કાયદાકાનૂનો ને નિયમો તથા ધોરણોને અનુસરવાને બદલે કુદરતના કાયદાને અથવા પોતાના અંતઃકરણના અવાજને માન આપવું એ વધારે સારું છે; અને તેથી જ ધણીયે વાર મોટામોટા સંધારકો, સંત

પુરુષો ને નેતાઓને સમાજના, રાજ્યના ને ધર્મના કાયદા તથા નિયમોનો ભંગ કરવો પડે છે. આ ભતની ફતીલ પણ કેટલાક તરફથી કરવામાં આવે છે. પણ જો હો વિચાર કરનારને જણાઈ આવશે, કે કુદરતમાં કાયદા જેવું કશું જ નથી. કુદરત એ કંઈ ચેતનવાળું પ્રાણી નથી કે એ કાયદાકાનૂન ઘડી શકે કે ધારાધોરણ ને નિયમો સ્થાપી શકે. અમુક નિયમો કુદરતી હોય એવા દેખાય છે એ ખરું, પણ એ નિયમોના વડતર પાછળ કોઈની પ્રેરણા કે કોઈ વિચારશીલ વ્યક્તિ અથવા સમાજનો ટેકો રહ્યાં નથી; એટલું જ નહિ, કુદરતના એ કહેવાતા નિયમોએ માણસને જેટલો હેરાન કર્યો છે, તેટલું એવું સહુ કયું નથી. અને તેથી માણસ પોતાની બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરી, કુદરતના નિયમોને પડકાર આપી તેને પોતાને અનુકૂળ બનાવવાને હમેશાં મથતો રહ્યો છે.

લગ્નસંસ્થા, સમાજસંસ્થા, ધર્મસંસ્થા, રાજ્યસંસ્થા વગેરે વગેરે અનેક સંસ્થાઓ માટે, શીખવા ને શીખવવાના, પૈસા કમાવાના ને ખર્ચવાના, લડવાના ને લાડવાના, જમવાના ને રમવાના-દુકામાં જીવવાના ને મરવાના અનેક વિધિઓ ને નિયમો માણસે કુદરતની વિરુદ્ધ જઈને ઘડ્યા છે ને એ નિયમોને, દુઃખો, અડચણો અને હાડમારીઓ વેઠીને પણ એણે અમલમાં મૂક્યા છે.

જડ ચંત્રની માફક માણસ ફક્ત અમુક નિયમો, ધોરણો કે કાયદાઓનું પાલન કરે, તો એ કેવો મૂર્ખ અને છે અથવા હાડમાર થાય છે, તેનાં અનેક ઉદાહરણો આપવામાં આવે છે.

એક મિત્રે થોડા વખત પર જ આનો

હાજરો આપો હોનો. મારા એ મિત્રના એક સગાં હોસ્પિટલમાં હતા. ત્યાં નિયમસર દવા, ઇન્જેક્શન વગેરેના વિધિ-યનો; એટલું જ નહિ, પણ ખાવાપીવા, ઊંઘવા, ફરવાફરવાનું પણ બધું એમને નિયમસર જ કરવું પડતું. એમને વલ્લા વખતથી અનિદ્રાનો રોગ હતો. રાતના કામ કરવાની એમને ટેવ હતી; એટલે દિવસે એમને ઊંઘ આવતી, પણ તે વેળા ઊંઘવા માટે અવકાશ મળતો નહિ. રાતના ઊંઘવા માટે અવકાશ મળતો, પણ ઊંઘ આવતી નહિ; પણ હોસ્પિટલમાં ગયા પછી કંઈ કામ કરવાનું ન હોવાથી એમણે વલ્લા વખતથી ઊંઘનું ચટી ગયેલું તેવું વ્યાજ સાથે પાછું વાળવા માંડ્યું. દિવસ આખો ઊંઘ્યા કરે ને રાતના નમરણ કરે. ડોક્ટરને લાગુ કે દિવસે ઊંઘવું ને રાતના જાગવું એ નિયમ શુભડ માટે ખરાબર છે, માલુસ માટે નથી. એટલે એણે એમને રાતના ઊંઘ આવે, તે માટે ઇન્જેક્શન આપવાનું ને દિવસે ઊંઘ ન આવે તે માટે બીજું ઇન્જેક્શન આપવાનું નક્કી કર્યું. આનાથી ચોડા વખતમાં એમની દિનચર્યા ને રાત્રિચર્યામાં ફેર પડી ગયો અને રાતના ઊંઘવાનું ને દિવસે જાગવાનું માલુસ માટેનું ધોરણસરનું કાર્ય એમણે ખરાબર બજાવવા માંડ્યું.

આમ છતાં રાતની નર્સ રોજ રાતે આવીને એ ઘસઘસાટ ઊંઘતા હોય, તો પણ એમને ઊંઘમાંથી જગાડીને એમને ઊંઘવા માટેનું ઇન્જેક્શન આપતી. અને દિવસની નર્સ એ દિવસે જાગતા બેઠા હોય તે છતાં જગાડવા માટે એમને બીજું ઇન્જેક્શન આપતી. એ જુદરથે ચોતાને મળવા આવેલા એક સગાને આ વિષે ફરિયાદ કરી, ત્યારે એમણે નર્સને પૂછ્યું:

‘તમે આમ કેમ કરો છો?’

‘શું કરીએ છીએ?’ નર્સે નવાઈ-ખામીને સામે સવાલ પૂછ્યો.

‘આમને હવે રાતે ખરાબર ઊંઘ આવે છે, તે છતાં એમને ઊંઘમાંથી જગાડીને ઊંઘવા માટે તમે ઇન્જેક્શન આપો છો. દિવસે એ ખરાબર જાગતા રહે છે, તો પણ એને જગાડવા માટે રોજ ઇન્જેક્શન આપીને વગરજરૂરે એમના શરીરમાં કાણુ કાઢો છો તેનું કંઈ કારણ?’

‘કારણખારણ અમે ન જાણીએ. અમને એ પ્રમાણે કરવાનો ડોક્ટર સાહેબનો દુકમ છે. રાતના એ ઊંઘી ગયા હોય, તો એમને જગાડીને પણ ઊંઘવા માટે ઇન્જેક્શન આપવું પડે તો તેમ કરવું એ ધોરણસર છે. દિવસે એ જાગતા હોય કે ઊંઘતા હોય પણ જગાડવા માટે ઇન્જેક્શન આપવાનું લખ્યું છે એટલે તેમ ન કરીએ, તો નિયમનો ભંગ થાય. અહીં અમારે ત્યાં નિયમોનું બધું ચીવટાઈથી પાલન કરવામાં આવે છે. નવો દુકમ મળે નહિ ત્યાં સુધી અમારે એ જ રીતે કરવાનું છે. નિયમ તે નિયમ એનો ભંગ અમારાથી થાય નહિ.’ નર્સે જણાવ્યું.

આ વાત આપણને મૂર્ખાઈભરી લાગે છે અને એ મૂર્ખાઈભરી છે એમાં મંદેહ પણ નથી. પરંતુ ડાહ્યા બનીને નિયમો તોડવા કરતાં, નિયમો પાળીને મૂર્ખા બનવું એ ઈષ્ટ છે. દુનિયા ડાહ્યાઓની નથી, મૂર્ખાઓની છે. જગતમાં શાણા ને ડાહ્યા માલુસ કરતાં મૂર્ખા ને એાછી અક્ષયવાળા માલુસોની સંખ્યા ઘણી વધારે છે. આજના સોકલ્ટરના યુગમાં બહુમતી પ્રમાણે સાલવું એ જ ઉત્તમ ગણાય છે. વિચાર ને વલેક કરતાં મત ને મમતનું મહત્ત્વ વધારે અંકાય છે.

સાધારણ નિયમો સામાન્ય માણસોને માટે ઘડવામાં આવ્યા હોય છે. કોઈકે, અસામાન્ય કે અસાધારણ પ્રતિભા ધરાવતો પુરુષ એ નિયમોનું ઉલ્લંઘન કરે અને એ રીતે પ્રજ્ઞાસિકાસંગ કરીને ઘોડોતું માન મેળવવા લાગ્યશાળી બને, તેથી નિયમોની નિર્ણયિતા સિદ્ધ થતી નથી. ઇતિહાસમાં બારપંદર સ્ત્રીઓ રાજ્ય કરી ગઈ-સારી રીતે રાજ્ય કરી ગઈ હોવાનો ઉલ્લેખ છે, પણ તેથી સ્ત્રીઓની રાજ્ય કરવાની શક્તિ સિદ્ધ થયેલી ગણાતી નથી. રાજગાદી શોભાવી ગયેલી સ્ત્રીઓને અપવાદરૂપ ક્ષેત્રવામાં આવે છે, તેવી જ રીતે કોઈ મહાપુરુષો નિયમોનો ભંગ કરીને પણ આગળ વધ્યા હોય, તો તેથી નિયમોનું મહત્ત્વ ઘટતું નથી. એવા મહાપુરુષોના કિસ્સાઓ તો અપવાદ તરીકે ગણવાના છે.

કાસાબિયેન્ડાની કવિતા નાનપણમાં આપણે સૌએ ગાળી છે. સળગતા વહાણ પર એ છોકરો બિંભો હતો, બીબા બધા ત્યાંથી ભાગી છૂટ્યા હતા. છોકરાના બાપે એને કહ્યું હતું: ‘હું કહું નહિ ત્યાં સુધી તારે તારી જગ્યા પરથી ખસતું નહિ;’ પણ વહાણમાં આગ લાગી: એમાં એનો બાપ બળી મૂયો. છોકરો તો બિંભો હતો તે જ જગ્યાએ બિંભો રહ્યો. આગ વધતીવધતી એની પાસે આવી. એનાં અંજો દાઝવા લાગ્યાં. એણે પૂછ્યું: ‘બાપા, હવે અહીંથી ખસું કે?’ પણ બાપ જીવતો હોય, તો જવાબ દે ને! પિતાની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કદી ન કરી શકાય, બાપ કહે નહિ ત્યાં સુધી ખસી શકાય જ નહિ, એ નિયમને

ચુસ્તપણે વળગી રહીને છોકરાએ બાપ કંઈ પણ કહેવાની હાલતમાં છે કે નહિ, અથવા કંઈ પણ કહી શકે એમ હોત, તો શું કહેત તેનો વિચાર કરવાની પણ તસ્દી લીધી નહિ. એ તો એ ને એ જ જગ્યાએ અડગ પહાડરો બિંભો રહ્યો. જીવ ખચાવવા નાસી શકાય એમ હતું, પણ એ નાહો નહિ. ને ત્યાં ને ત્યાં જીવતો સળગી ગયો. પતિ પાછળ સ્ત્રીઓ સતી થઈ ને જીવતાં બળી મરતી, તેમ પિતાની આજ્ઞાનું પાલન કરતું એ નિયમ પાછળ કાસાબિયેન્ડા સંતો થયો. શુદ્ધિપૂર્વક વિચાર કરનારને આ છોકરો મૂઠ, અક્લવગરનો ને જડ જેવો લાગે, છતાં એનું નામ અમર થઈ ગયું છે. એના ઉપર કવિતા બેઠાઈ છે અને આપણા પૂર્વજોએ, આપણે પોતે અને આપણે પછીની પેઢીના વિદ્યાર્થીઓએ એ કવિતા મોઢે કરીને શુદ્ધિથી વિચાર કર્યા વગર ચુસ્તપણે નિયમને વળગી રહેનાર એ છોકરાને અપૂર્વ માન આપ્યું છે.

આટલા પરથી સહેલાઈથી સિદ્ધ થઈ શકે એમ છે કે માણસ ઝંખે છે વિજય, નિયમનો-શુદ્ધિનો નહિ. એ માગે છે પાલન ધારાધારણ ને કાયદાનું-અતઃકરણના અવાજ કે શુદ્ધિના નિર્ણયનું નહિ. એ ઇચ્છે છે, નિયમો ને કાયદાકાનૂનો-તકો ને દલીલો નહિ.

વસ્તુસ્થિતિ આવી હોવાથી આ વિષય પરત્વે પણ તર્ક અને દલીલ કરવાં એ વિષયોનું મહત્ત્વ વધારવાને બદલે ઘટાડશે તો નહિ, એમ લાગવાથી અહીં જ અંત કરવું ઇચ્છે છે.

पोथीमांना रीगण्डां

સેખડ

શ્રી. હર્ષિર પેટલીકર

‘આમચિતો’, ‘નનમટીય’, ‘ધરતીનો અવતાર’, ‘માનતા’, ‘પ્રાણીનો મેલો’,
વગેરે ગામડાના ચિત્રો, નવલકથાઓ ને નવલિલ્પસમૂહો દ્વારા યુવરાજને સારી પેઠે
પરિચિત યુવાન લેખક શ્રી. પેટ્ટીકર, એકધારી રીતે સાહિત્ય પીરસતા નવા છે
‘પટ્ટાઈના પેચ’થી તે આ સ્થાનો વાચકપ્રજા પરિચિત હશે જ. એમની વાર્તાઓમાં
શ્રામ્ય દુવનતુ સાચુ પ્રલિખિત હોય છે, તેની આ વાર્તા પણ સાબ પૂરો

છે.નસાધએ વઢીલ તરીકે કિલાસાધને
રાકપા એ જાણીને આખા આમે માની લાધ
કે મુળજી હવે જીતી રહ્યો !

કિંચિત્કાંઈ એટલે તાલુકાના પટ્ટણ
નજરના વહીવટ કાજદારી કેસ જ એ
મોટે ભાગે હાથમાં લેતા ન છૂટકે દીવાની
કેસ લે, તોપણ ફાજદારી કેસ ગંભીર
ભાવે ફી કાઢે જ

કેસ સાધારણ હીવાની હતો છત્રન-
સાઈએ હમણા મોટી ખડકીના પાછલા
ફળિયામા નવુ ઘર વેચાણુ લીધું હતુ. એ
ઘરની સામે મૂળજસાઈનુ ઘર હતુ મોળ
વધે પહેલા, '૩૦મા અસહકારની ચળવળ
ચાલતી, ત્યારે મૂળજસાઈ મરકારના
ખાધિયા તરીકે પ્રજા વિગ્રહ ઠામ કરતા,
એટલે અમલદારો એમના તરફ હતા
એનો લાભ લઈ, સરકારી જમીનમા એમણે
ખરના આગળના સાગમા અડાડુ, બે ખાતુ
પાકી થાસલીઓ મૂકી, ઉપર પતરાં મારી,
ઠાઠી ઘાલ્યુ હતુ

આથી ખુલ્લો ચોક સામા ઘરને જે
મળે તે એછા ઘરો હતો ફળિયાના
ખીજ ઘરને એથી ખાસ અડચણ
ન હતી, પરંતુ ડોઈ વધારાનું બચાવી
પડે એટલે અતેખાઈને ક્ષીધે સૌને આજમા
જૂએ એ માનવસ્વસાવ છે પરંતુ ચપકડિને
ક્ષીધે બધા બળકડિને રહ્યા અને મળજીસાઈ

અડાણી કાયમનુ થઈ ગયુ

આ વાતને આજે સોળ વર્ષ થઈ ગયાં,
પરંતુ સામું ઘર છગનભાઈએ ખરીદતા એ
મમ એમણે ઉપાયો મૂળજીભાઈ એમ
સીધું કલ્પ અડાડી દાઢે તેમ ન હતા,
એટલે એ દબાણ ખૂલ સરકારમાં હીવાની
હેસ જ એક ઉપાય હતો.

પરિસ્થિતિ પણ આજે ખડસાઈ ગઈ હતી કેમિસ મથાનમડળ હવે, એટલે મૂળજસાઈની ખાદિયાની સામગ્રી અમલદારો આગળ હવે ચાલે એવી ન હતી ચામે પછે સામ, દામ, બેદ, દડ એ ચારેય રીને છગનસાઈ પટેલે એવા હતા, એટલે ઘર પોતે વેચાણ હીડું કે તરત એ દબાણ ખડસ હીવાની કેસ માડી દીધો અને વડીય તળેડે કિલાસાઈને રોકી લીધા.

કિલાસાઈ તાલુકાના પહેલા નખરના
જડીલ હતા વડીયાત ઉપગત જહેર
હાથેમા મજૂ સાગ લેતા હતા એ ડાઝેચી
હતા એટલુ જ નહિ, પરંતુ લોકોની મેવા
મેઝેસ સતો ઉપર આવતાં પૂરેપૂરી નધી
કત્તી એમ લાગતા એમણે તાલુકામા
‘લોકલ ષ’ રચેા હતો સઘના એ પ્રમુખ
હતા ડાઈમાં ગજ ઢાય તમારે એ જામડે
લોકોને પોતાના હક્ક માટે જજત કરવા
ખચારસસાઓ ભરના જણાતખાદો,
ખુરાફત ધરિા, લેવી, કટ્ટેાલ, વાગ્ત-ની

ટકાવાળી, આમ ગ્રામપંજ માટે હાલમાં ઘણાઘણા સવાસો હતા, એ ઉપર એ લોકોને સાધણુ આપતા હતા. એ બધાં સાધણુનો સૂર સમાજવાદ આવશે, ત્યારે જ લોકો પૂરેપૂરા સુખી થશે-આજની ગરીબ પંજની ચૂસણુંનીતિ અટકશે, એ હતો.

કેંગ્રેસના વહીવટથી પંજમાં અસંતોષ વધ્યો હતો, એ સ્થિતિમાં આ નવી વાતોથી લોકો કિલાસાઈને પોતાના ઉદ્ધારક માનવા લાગ્યા. અને એથી ગામઠે ગામઠેથી લોકો એમને પોતાને ગામ સાધણુ કરવા આવવા આમંત્રણ આપવા આવવા લાગ્યા.

‘આ રવિવારે સાહેબ અમારા ગામમાં આવો. અમારા ગામ જેવું અંધેર કોઈ ગામમાં નહિ હોય ! જમીનદારો અને શાહુકારો જેટલોને ચૂસી ખાય છે. ગણોત્સવારે આવ્યો પણ એનો લાભ અમને મળવાનો નથી. શાહુકારો બૂનાં ખાતાંને ડેકાણું નવાં ખાતાં પડાવી લઈ સહી કરાવી દે છે. ગામમાં એ લોકો સંપીલા છે એટલે આટલી મોંઘવારી વધી છતાં મજૂરીના ભાવ વધારતા નથી. અમારા કુખનો પાર...’

એ લાંબું વિવેચન સાંભળવાનો અસીધોના કેસ વાંચતી વખતે કિલાસાઈને વખત નહોતો; એટલે સામા લટકતા કેલેન્ડરમાં રવિવાર ક્યાં સુધી રોકાઈ ગયા છે, તે તરફ નજર કરી લઈ એ કહેતા : ‘જુઓ સાઈ ! હું તો તમે બધા સુખી થાવ, એ માટે થાય એ કરી છૂટવા તૈયાર છું. રવિવાર સિવાય વચ્ચે રજા આવે, તેનો પણ ઉપયોગ કરવાતું ચૂકતો નથી. ત્રણ રવિવાર રોકાઈ ગયેલા છે. ચોથા રવિવારે તમારે ગામ આવીશ.’

‘મોટો ઉપદાર સાહેબ !’ કહી આમંત્રણ આપનાર પૂછ્યો : ‘કહો તે વખતે અમે ડમણિયું તમને લેવા મોકલીએ.’

‘જે સાઈ ! મારાથી ડમણિયાની અથડામણ સહેવાતી નથી. વળી એવી ધૂળ દર રવિવારે ખાધા કરું, તો ક્ષયના ખાટલે વહેલો પડું. હું મોટરમાં આવીશ. મોટર ઘરની છે એટલે એની ખર્ચાત નથી. સહેલાઈથી પેટ્રોલ મળતું હોત તો એની ચિંતામાં પણ તમને ન નાણું : પરંતુ કાળાખજનના ભાવ અને મેળવવાની મુશ્કેલી એટલે એ વ્યવસ્થા તમારે કરી લેવી. અહીંની મોટર કંપની છૂટથી તે લેએ છે, એટલે મારું નામ કઈ માગશો એટલે તરત માનશે.’

‘સારું, સારું, સાહેબ !’ કહી આમંત્રણ આપનાર પેટ્રોલની વ્યવસ્થા કરીને જ એમને તેડવા આવતો.

એ ચોથા રવિવારની સલા છગનસાઈના ગામમાં જ હતી. કેસ હજુ શરૂ થયો ન હતો; એટલે તે પહેલાં કિલાસાઈ ગામમાં આવ્યા તે પોતાને માટે ઘણું સારું થયું માની છગનસાઈ એમને ખાસ આશ્રહ કરી પોતાને ઘેર તેડી લાવ્યા.

મૂળ વાત પહેલાં શરૂ ન કરતાં છગનસાઈએ કહ્યું : ‘સાહેબ ! ગામડામાં આવા જડ લોકોને તમે સાધણું કરી ચડાવો છો, પરંતુ એ લોકો એમના પાપે કુખી છે. પાટીદારો અને ધારાળા ઢરેક ગામમાં હોય છે. ખંને ખેતી કરે છે, છતાં એકની ખેતીમાં ખરકત આવે છે અને બીજાનીમાં નથી આવતી તેનું શું કારણ ?’

કિલાસાઈ : ‘પાટીદાર પોતાની જમીન ખેડે છે. ધારાળા પારકી ખેડે છે. જમીન-માલિક મોટો સાગ લઈ બંધ છે, પછી એ સુખી શી રીતે થાય ?’

છગનસાઈ : ‘ના, એ ખરું કારણ નથી. એ લોકોની દાનત હરામ છે. પોતાના

ખેતરમાં માકડ હશે તોય એડેના ખેતરમાંથી ચોરીને જ કદમાં ચ એના શક્તી લઈ જમ ત્યારે એને ચેત પડે !'

કિલાસાઈ 'એ બધા દુષણો ગંગીબાઈના છે ગંગીબાઈ જરો એટલે એ સોડો પલુ શાહુકાર જેવા નીધા ચાલશે '

છગનસાઈ 'એમની ગંગીબાઈ અરકોરનું રાજ આપી દે, તોય જવાની નથી એવી એદી બત છે કે મોખા કોગિયો કોઈ મૂકે, તોય ચાવવાની તરફી ન હે !'

કિનાસાઈ 'એ બધુ અજ્ઞાનતાનું પરિણામ છે કેળવણી વધતા આપોઆપ એ સોડોને પોતાની સ્થિતિનું જ્ઞાન થશે '

છગનસાઈ 'એ તો થાય ત્યારે ખજ બાકી અત્યારે તમે જમીનદારો અને શાહુકારો વિરુદ્ધ લાવણું કરી, વાંદરાને નિસરણી આપી રહ્યા છો તમે સોડોને ઉશ્કેરોને દર રહેવાના અને સદન કરવાનું અમરે !'

કિલાસાઈ 'સ્વરાજ્ય માટે લડવા તમે તૈયાર થયા હતા અને હવે એ સ્વરાજ્ય આવતા સોડોના હક આપતા નથી, એ કેમ બનશે ?'

છગનસાઈ આ વાત તો કરવા ખાતર કરતા હતા, તેમને મૂળ વાત પોતાના કેસની હતી, એટલે એ ચર્ચાને ત્યાં અટકાવતા એ બોલ્યા 'મરશે હવે એ હક ને ના હક ! આપણે આપણી વાત કરો ને ' અને મેડા ઉપર બેઠા હતા ત્યાંથી ખાસીમા આજળી કરી સામા વરતુ અડાણ બતાવતા એમણે ઉમેર્યું, 'ચેલા આપણા કેસનું અડાણ તમે ભેઈ સો એટલે તમને હરેપરે કેસનો ખ્યાલ આવી જાય '

જોયા થઈને એ અડાણ તરફ દૃષ્ટિ નાખતાં કિલાસાઈ બોલ્યા 'સારુ થયું તમે યાદ દેવડાં યું ને, મને એનો ખ્યાલ જ

નહોતો ચા દો '

મેા મયકાવીને છગનસાઈએ કહ્યું 'તમને તો ખ્યાલ ન દોય, પલુ હું જુદું ત્યારે મારા જેવો ગધેડો ડોલુ ? વરજેના ગંગા થાવે પછી '

વચ્ચે કિલાસાઈ પલુ હનીને બો યા 'ખજ છે ને, અમે વકાસો વેર આ યાની પલુ ફી લઈએ છીએ ?'

'અરે ! ફીથી રાજ થતા હો, તો ને લગ્ને આપણે તો એક જ વાત કોઈ ઉપાયે એનું અડાણ જલુ ભેઈએ '

કઈ જોડા વિચારમાં પડી ગયા હોય નેમ કિલાસાઈ યોડીવાર ક્ષી કઈ બોલ્યા વગર શાત રહ્યા પછી પૂરનો વિચાર કરી રહ્યા હોય તેમ બોલ્યા 'તમે, છગનસાઈ, મને તો એમ કહ્યું હતું કે કાલુ અડાણ છે '

'ત્યારે સારુંજ, આ કાલુ નથી, ત્યારે કેવું છે ?'

'અરે, લના માલુસ ' આને કાલુ કાલુ કહે ? આ તો પાકું છે પથ્થરની ખેસણી ઉપર માગની ઘડેલી ફૂલીઓ છે ઉપર પતરા પલુ ખીના માગને જરેલા છે '

છગનસાઈ કિલાસાઈ સામે મો ફાડીને ભેઈ રહ્યા હતા તે બોલ્યા 'ત્યારે કાલુ અડાણ તમે કોને ગણો છો ?'

'એ સ આપવા જેમ થાસલીઓ ઘાલે તેમ ભોંયમાં ખાડો ખોદી ગમે તેવી થાસલીઓ થાલી હોય અને તેના ઉપર ખીલા માર્યા વગર ઝા પતરાં નાખી રાખ્યા હોય તેને '

ઉત્સાહસ ગ થતાં છગનસાઈ બોલ્યા 'સારુંજ ' લામ હોય તો પછી એમ સાવ કાલુ કામ કોઈ રાખી મૂકે ?'

કિલાસાઈએ કઈ જવાબ ન આપ્યો થોડી શણે નીરવ બની, એટલે છગનસાઈએ કહ્યું 'ગમે તેમ થાય, પથ્થર સારુંજ, આમાં પાછા પડવાનું નથી '

આપવા પડે તો.....'

કિલાસાઈ મૌનનો ભંગ કરતાં જોલ્યા :
'કેજદારી કેસ હોય, તો સાચાનું જૂઠું અને
જૂઠાનું સાચું કરતાં અમને વાર નહિ; પણ
દીવાનીમાં પરિસ્થિતિથી હાથપગ બંધાઈ
બંધ છે. આ કેસનો પુરાવો જીવંતોજગતો
આ અડાણું છે. કાચું હોય તો હું એનો
રસ્તો કાઢત, પણ પાકું છે એટલે લાચાર !'

'જૂનના આરોપીને તમે છોડાવો, તો
આમાં ઉપાય ન કાઢો, એ હું કેમ માનું ?'

'ઉપાય એક છે.'

'શો ?'

'કોઈ ઉપાયે અડાણું તોડી નાખો.
પછી એની ફરિયાદી થશે તેને હું પહોંચી
વળીશ. અડાણું નહિ હોય એટલે કેસ
જીતવો એ રમત છે. બાકી સોળ વર્ષનો
એનો કબજો આમાં તો છે. બાર વર્ષનો
કબજો હોય એટલે કબજેદારની માલિકી
ગણાય. સરકાર પણ એમાં કંઈ કરી
શકે નહિ.'

છગનસાઈ વિચારમાં પડી ગયા હોય
તેમ એમણે સામે જવાબ ન આપ્યો;
એટલે કિલાસાઈએ પૂછ્યું : 'કેમ બનશે
એટલું ?'

છગનસાઈ છેવટ જોલ્યા : 'બનાવ્યા
વગર છૂટકો છે ?'

કિલાસાઈએ આતરી આપતાં કહ્યું :
'તો પછી તમને જિતાડી આપનાર હું
બેઠો છું જ !'.

એ રાત્રે જ છગનસાઈએ હુમલો કર્યો.
ખેતરમાંથી બે દીકરાં બેર આવ્યા, ત્યારે
સુરકેલીની વાત કરી હતી. ત્રણેય ધૂંધવાઈ
રહ્યા હતા. ત્યાં એને પોપણ આપતો
મસંગ બન્ધો.

એ અડાળાને કીધે વચ્ચે રસ્તો મમાલુમાં
સાંકડો થયો. હોનો તેમાં બને ઘરવાળા

બહાર માંડવા કરી ઢોર ખાંધતા; એટલે
જવાઆવવાનો રસ્તો પરાણે રહેતો હતો. એ
રાત્રે મૂળજીસાઈના બળદ સીમમાંથી ખિજાઈને
આવ્યા હતા, એટલે ગાહેથી છોડ્યા એવા
કૃષિયામાં રવવાયા નાકા. એકે સાંકડા
રસ્તામાં માથું વીંઝ્યું, તેથી છગનસાઈના
માંડવાની થાંસથી હચમચી ગઈ. કડાકો
પણ થયો.

કોથમાં આવી જઈ છગનસાઈનો નાનો
દીકરો જામે થયો. મોમાંથી કઢાય તેટલી
ભારે બાળ કાઠીને જોલ્યા : 'આ અડાણું
ખોદી નાખ્યા વગર કોઈ દહાડો સુખવારો
થવાનો નથી. એના બાપનું હોય તેમ બધું
રોકીને પક્યો છે !'

મોટો દીકરો પણ જામે થયો. એણે
વળી જોલ્યા વગર હાથમાં ખૂણામાં પડેલી
કાઢાળી લેતાં અડાળાને ખોદી નાખવા એ
તરફ પગલું ભર્યું.

બળદની પાછળ આવતા મૂળજીસાઈના
દીકરાના હાથમાં ધારિયું હતું તે એણે
પણ ઉગામ્યું.

અડાણું અડાળાની જગ્યાએ રહ્યું અને
બંને કુટુંબી લડી પક્યાં. ગામ આજુ-બેજુ
થઈ ગયું. મૂળજીસાઈ પોતે વૃદ્ધ અને દીકરો
એક, આ બાજુ છગનસાઈ પણ સંસાર
અને દીકરા બે, એટલે માર-ખાધો સામાજો.

બીજે જ દિવસે મૂળજીસાઈએ માર
માર્યાની, જૂનની ધમકીની અને ઘરખેલની એમ
કેસ ભારે થાય તેવી ફેજદારી કરી. વકીલ
કેસ ભારે કરવાની કળા સારી રીતે શીખી
ગયા હોય છે એટલે અસીલોને એની
પંચાતમાં પડવાનું હોતું નથી. આરોપી
તરીકે ત્રણે પુરુષ ઉપરાંત ત્રણેયની સ્ત્રીઓને
પણ સંડોવી થાલી !

છગનસાઈને તો હાણું ખોઈને ડાંગળ
બનવાનું થયું.

હિલાસાઈ પાસે જતા એમણે એમના બિધડા દેવા જ માંડ્યા 'મારો ભાઈ તમને તે અછલ છે કે નહિ ? મેં તમને બડાડુ કાઢી નાખવાની વાત કરી હતી કે મારામારીની ?'

છગનભાઈ 'અરે સાહેબ ! જીવાનિયા છોકરા, કઈ વળકેવળ સમજે છે ? વાતમાંથી પતેસર ફગી છે !'

હિલાસાઈ 'પણ મૂળભૂતભાઈ દવાખાનામાં આવીને પડ્યા છે એમને વધારે વાગ્યું છે એટલે ડાક્ટર સર્ટિફિકેટ પણ આપનાના ઘરમાં બધાને એમણે કિરમાદીમાં ઘાસી હીધા એટલે ખેરને પણ કોર્ટમાં આવવું પડશે'

'પણ એનો ઉપાય, સાહેબ ?'

'કોજદારીના કેસમાં ઉપાય તો મલ્યાય પણ સામાને પાછો પાડવા એની સામે એકદમ કોજદારી કરી દેવી જોઈએ' હિલાસાઈએ સલાહ આપી

'તમે જે કહેા તે કરવા હું તૈયાર છું'

'તો આપણે સામી કોજદારી કરી, એમના ઘરનાં બધાં આરોપીમાં ઘસેડીએ એના છોકરાની વધુ ઉપરાત લીકરી અને ભાણેજ પણ હાજર હતા, એટલે છા ને એનો પણ સંધ નીકળે'

'ચાલશે ?'

'અરે ચાલતાં શું થાય છે ? ના આજે તો અમે પછી બડા બેઠા છીએ શું કામ ?'

કેવી ભતતની સામી કોજદારી નોંધાવવી, એ વિગત હિલાસાઈએ શુમાસ્તાને સમજાવી અને પછી ફીની વાત ફગી

છગનભાઈ રકમ આણળીને જ ફગડી ગયા 'છસે રૂપિયા'

'ત્યારે શું આ તમે જેવાનેવો કેસ આનો છા ?' ઉપડ સાડી ચારસો રૂપિયાએ

નક્કી થયું અડીસો રૂપિયા રોકડા આપી હીધા બીજા બાકી રહ્યા

સામસામી કોજદારી કેસ શરૂ થયો પહેલી તારીખે અને પક્ષના સીપ્રોપોને કચેરીમાં આવવું પડ્યું કામ ન ચાલ્યું, પણ તારીખ પડી

અને પછી અને પછી ઘરનેયે સમાધાન કરી નાખ્યું બેઠ પક્ષના સગાઓ અને આગેવાનો વચ્ચે પક્ષા અનેને ચહેલું પાણી એક મહિનામાં એસરી ગયું પોતાના બરાને કોર્ટમાં શુનેગારના પાજરામાં લિભા રહેવું પડે એ જ કનજીતાએ સમાધાનીમાં સાગ સજવ્યા

રાજીનામું કરી નાખવાની દરખાસ્ત આવતા હિલાસાઈએ એ જગે શુમાસ્તાને અરજ તૈયાર કરવા માટે બીજો ઇશારો કર્યો શુમાસ્તાએ કહ્યું 'ફીના બાકીના રૂપિયા લા થા છા ?'

'શાના ?'

'કેમ બસો બાકી છે ને ?'

'અરે કેસ તો ચાલ્યો નથી' વગર કામ વધુ અડીસો આખા છે, તેમાંથી જીવડા તમારે પાછા આપવા જોઈએ'

અદરના ભાગમાં બેઠલા હિલાસાઈ આ સાલણતા હતા શુમાસ્તાએ ધીરે રહી તેમના તરફ નજર કરી અને એ બિલ્લો 'વહીતાતનાયુ મુન્દાઈ ગયું એલે અમારી ફી કામદેસર ચડી પડી'

છગનભાઈ એ જગે હિલાસાઈ માથે વાલવિવાદ કરવા લાગ્યા તે વખતે ચર્ચા ન કરતા એમણે કેસ પતાવી દીધો અને તે પછી બાકીના રૂપિયા બસો પોતાની ફીના લહેલુ નીકળે છે, તેની રજિસ્ટર નોટિસ હિલાસાઈએ છગનભાઈ ઉપર બજાવી !

સામ્રાજ્યની ગાદી પચાવી પડવાને ઠરાવે રાજકુમારોએ રાજને-પોતાના પિતાને-ખંદીવાન ક્યારના કે મારી નાખ્યાના દાખલાઓ ઇતિહાસમાં ઘણા નોંધાયા છે. ક્યાં ક્યાંનું કળ સૌને લોખવણું પડે છે. ક્યાં કોઈને મૂકવું નથી. આ વાર્તાના નાયક અન્નતરંગના જીવનમાં એવી એક ઘટ્ટા આવે છે, જ્યારે સામ્રાજ્યના સિંહાસને બેઠેલા પુત્રને સ્વપ્નમાં પોતાનો પિતા ને પોતાનો બૂતકાળ સાંભરે છે. એ સ્મૃતિના ડાંગ એને રોમેરોશ સળગી રહે છે. એ પશ્ચાત્તાપના અગ્નિથી આપણે પણ પાવન થઈએ.

‘ગંધની રાજધાનીનું’ રાજગૃહ આજે મહારાજ બિંબિસારના જયનાદથી ગાજી ઊઠી છે. યજ્ઞની પૂર્ણાહુતિનો આજે દિવસ છે. બ્રહ્મવેતા પુરોહિતો ઉત્સાહભરે પોતાનું કાર્ય કરી રહ્યા છે. યજ્ઞવેદિમાંથી પ્રગટતી જ્વાળાઓ લભૂકી-લભૂકીને ઊંચે આકાશમાં ચડે છે. યજ્ઞના દેવ એ બલિદાનેને દેવોના નિવાસસ્થાન સુધી પહોંચાડી આવે છે. અગ્નિમાં હોમવા માટે પવિત્ર કુંકુમચંદનથી ચર્ચિત થેટાંખકરાંનું જૂથ એક જૂથે ઊભું છે. મહારાજ બિંબિસારને બેઠેલા કોઠાકુદ કરી એમના નામનો જયકાર કરે છે. પશુ-યજ્ઞને બલિસ્થાન પર લાવવાની તેઓ આજ્ઞા કરે છે.....

ત્યાં કોઈકનાં પગલાં થાય છે. એના ચહેરા પર પ્રસન્નતા છે, આંખમાંથી કંલુણી ગંગા નીતરે છે, હોઠ પર સ્મિત લહેરે છે, અંગમાંથી તેજનાં ફિરજો સ્ફુરે છે, કપાય વસ્ત્રોમાંથી એ પુરુષ ભવ્ય ગંભીર લાગે છે. એ ઉચ્ચારે છે માત્ર એ જ શબ્દો: ‘રાજન્, યોભો,’ એ એ શબ્દોમાં પાળવી જ પડે એવી આજ્ઞાનો પ્રસાવ છે.

બિંબિસાર યોભે છે. કોણ છે આ આગવુંક ?

તથાગત સૌતમ ! શાક્યસુનિ ગૌતમ ! પ્રજાપારમિતા ભગવાન શુદ્ધ !

બિંબિસાર પૂછે છે : ‘ભગવન્, યજ્ઞનાં મંગલ કાર્યમાં અવરોધ કરવાનું શું પ્રયોજન ?’ અને સમસ્ત જગતના મિત્ર સમા ભગવાન શુદ્ધ કહે છે : ‘રાજન્, યજ્ઞનું પુણ્યકાર્ય કરો છો,’ પણ એ પુણ્યકાર્યમાં આ બિચારાં નિર્દોષ વાચાહીન પશુઓનો નિર્થક વધ શા માટે ? એમનું રક્ત રેડવાથી કયું ધર્મકાર્ય સિદ્ધ થાય છે ? રાજન્, વિચારો, આપણા દેહમાં જીવ છે ને એનામાં નથી ? આપણને અગ્નિ તાવે છે, એને નથી તાવતો ? આપણને દેહદુઃખ પીડે છે, એને નથી પીડતાં ?’ બિંબિસાર અનુત્તર રહે છે, પણ ઉત્તર વાળવાનો હોય, તો નકારમાં તો એ ન જ વાળી શકે.

શુદ્ધની દયાવાણ્ણીનો પ્રવાહ આગળ વહે છે : ‘જીવહિંસા કરવાથી પાપાચાર વધે છે, રાજન્, તમે ગોબ્રાહ્મણપતિપાલ છો. આવાં પ્રાણીઓની રક્ષા એ જ તમારો રાજધર્મ હોઈ શકે. દયા ને તિતિક્ષા જ જીવનના આધારસ્તંભો છે. દયા દાખવો, રાજન્ ને સ્વર્ગના દેવો તમારા પર પ્રસન્ન થશે. સમુદ્ર જેની કેડ પર વીંટળાયેલા છે એવી પૃથ્વીની પૂર્ણ સંપત્તિ તમને તેઓ બક્ષશે.’ અને બિંબિસારની આંખોમાં ભગવાન શુદ્ધની આંખો પડેવાય છે. જીવદયાનો

આ મોહનમંત્ર ધારી અસર કરી જાય છે. બિંબિસાર કૃતકૃત્યતા અનુભવે છે પુરોહિતોને હિંસાના હોમહવન બધ કરવાની એ આજ્ઞા કરે છે રાજગૃહ ચક્રિત ખની આ દરમિયાન જ કરે છે.

બૌદ્ધધર્મની આ પૂજાઓ બધ કરે. ઐતમજુહ, જાઓ, રાજગૃહની સીમા છોડી ચાલી નીકળે મહારાજ, આપ આ શું કરે છે ? આપણો પ્રાણહુધર્મ રસાતળ જાય છે ?

ભગવાન બુદ્ધ આત્મા હતા, તેવાં જ પ્રભાવશાળી પગલે પાછા ફરે છે બિંબિસાર એમની પૂઠે જઈ વિશ્વસિ કરે છે 'દેવ, આપના શ્રીચરણના નખની એક રજકણ મળે તો મહાઅનુગ્રહ થશે'

ક્રુષ્ણ પર સ્મિતની આંખી લહર સાથે ભગવાન કહે છે 'રાજવ, હવે મને પાખડથી ભરેલા આ વિશ્વમા એ નખકણથી વળી બીજા કયા ઢાંગ દેલાવવા માગો છો ?'

'ઢાંગ ? પ્રભો, જગતને ખુલ્લેખુલ્લે, આપનો હાસ ખની, આપનો જીવનસંદેશ પ્રદોષાડીય જમજનતાને સત્ય અને અહિંસા માટે આત્મપરિવર્તન દેવાની ઐનાથી પ્રેરણા મળશે'

ને 'તથાસ્તુ' કહી, ભગવાન ચરણ-કમળની નખપાંદડીની રજકણ બિંબિસારને આપી વિદાય યાચ છે બિંબિસાર સેવકને બોલાવી રાજઉપવનને ખુલ્લે એ નખકણી દાટી, એના પર તુલસી સ્તૂપ ચણાવવાની ને સ્તૂપ પર કલામય અદ્ભુત નકશી કાતરવા દેશદેશના શિલ્પકારોને તેડાવવાની આજ્ઞા આપે છે સંધ્યાએ સંધ્યાએ ત્યાં નવી પૂજા-નવા કૃત્તિ-નવી હીપમાળા હળે, ભગવાન બુદ્ધને ત્યાં નિત્ય જયનાદ ગાજીને

બિંબિસારના પુત્ર અર્જુનશત્રુની નજર સામે, એક ભેકાર રાતે, આવી સ્વપ્નસિદ્ધિ રચાય છે પ્રાણહુધર્મના પુરસ્કર્તા પોતાના પિતાને બૌદ્ધધર્મની હીસાકાઠી બાંધતા ભેડ એના કોષનો પાર રહેતો નથી સ્વપ્નમા જ એ બખડે છે 'બધ કરો

પણ એ સ્વપ્નચિત્ર રચાયું હતું તેજુ જ હુમ થાય છે, ને હીવામાથી હીનો પ્રગટે એમ એક જીવનમસગમાથી, બિંબિસારનો બીજો જીવનમસગ, અભતની દષ્ટિ સામે ખડો યાચ છે મહારાજધિરાજ બિંબિસાર નર્તિકા પાલી સાથે, એકાતમાં બેકા હતા આ સો અનાચાર' આ શી ઘેલછા' આ કોણ બોલી રહ્યું છે ? પાત્રી—

હા, આમ્રપાલી મઢીને બુદ્ધની ઘેરી ઘડેલી પાલી મહારાજ બિંબિસારને કહી રહી છે 'મહારાજ, હું હવે નર્તિકા નથી રહી જેણે પોતાના નૃત્ય અને સંગીત વડે તમારા જગતને ડાલાવેલું એ નર્તિકા આમ્રપાલી તો ક્યારનીયે મરી ચૂકી છે; આજે તમારા શપ્થો નિરર્થક છે, છતાં બિંબિસાર ભૂતકાળની અનેકાનેક સ્મૃતિઓની વાટ સડારે છે—એ ઉઘાન, એ ગીત, એ નૃત્ય, એ એ

પણ ના, પાલીને ઠશ જ સાભરતું નથી, જગતમા વસીને એણે ખૂબ ભેયુંભણ્યું હતું. હવે એ બધું સ્ત્રી ગઈ છે એ બોધ વચનો ઉચ્ચારે છે 'તુષ્ણાને માનવરાજ જગતમા હું ખતુ મૂળ છે સ્નેહથી સુખ નહિ, હું જ જન્મે છે મહારાજ, જાઓ, રાત ઘેરાતી જાય છે'

પણ પાલીની આ ધાર્મિક નંદારતા બિંબિસારથી સહી જતી નથી એક પામર મનુષ્યની માફક, મગધના મહારાજ, એને ચરણે ઢળી પ્રેમની સિંહા-યાચના કરે છે

અનંતશત્રુથી આ દશ્ય દેખ્યું જતું નથી. વજ્રભૂમિ લાજથી નીચું માથું ઢાળી રહેલી એને દેખાય છે. પિતા પ્રત્યે એ કંઠાર વચનો બોલી જાતું છે: 'મગધના સમ્રાટ! જાહો, આપને આ શોભાસ્પદ નથી. જેના ચરણમાં ચક્રવર્તીઓના રાજમુકુટ ઢળે એનું મસ્તક એકે નર્તિકાના ચરણમાં? જાહો, માગધીઓના ગાંરવને ધૂળમાં ન રગદોળો.' પણ પુત્રના આ સ્વપ્નભાસ સ્વપ્ન જેવા જ મિથ્યા નીવડે છે.

બિંબિસાર પાક્ષીના આકર્ષણને નિવારી શકતા નથી, પાક્ષી કહે છે: 'કામનાનો ત્યાગ કરવાથી માનવી નિર્વાણ પામી શકે છે.' બિંબિસાર એ સમજે છે; પણ આચરી શકતા નથી. મનની નિર્બળતાને એ દૂર કરી શકતા નથી. હૃદય પર મેઝ મારી બેસી શકતા નથી. પાક્ષી વિના એમને સર્વસ્વ શૂન્ય લાગે છે. એ માગે છે એક જ વસ્તુ-પાક્ષી!

વર્ષાની વાદળી માફક દેહ ગાળીને જગતને ત્યાગતાં જળ પાવના મંત્ર શિખિલી પાક્ષી બિંબિસારનાં નયન આંધે આવેલાં પડળ દૂર કરતાં કહે છે: 'મહારાજ, હો, આ જાહી હું. મારા વાળ રૂપેરી થઈ ગયા છે, આંખોનાં તેજ વહી ગયાં છે, ભગરની ધનુષ્યકમાન તૂટી ગઈ છે, મોં પર કરચલી પડી જવા આવી છે, હોહતાં શુભાળ કરમાઈ ગયાં છે. પગમાંથી નૃત્યની હમક જોડી થઈ ગઈ છે, ને એથીયે વિશેષ હૃદયમાંથી વૃણા, રાગ, પ્રણયભાવના ખંધું હ્રસ્ત થઈ ગયું છે. હો, મહારાજ, એવી આ તું પાક્ષી, તમારી સન્ન્યુષ જાક્ષી હું; પણ હું એકની નહિ, સમસ્ત જગતની થઈ ગઈ છું. ગમશે એવી પાક્ષી? ના, ના, મહારાજ, રહેવા દો, પાછા વળો; મારો સમય પણ થઈ ગયો છે. વહેલી સવારે તો

લિખ્ખુઓ પરગામ જવાના છે. હું જઈશ.' અને અચ્છેદ્ય પહેલાંની લાલિમા પેઠે એ હ્રસ્ત થઈ ગઈ, કૂલની ફોરમ પેરે નાચતી-રમતી દિશાઓમાં ભળી ગઈ.

બિંબિસારના હોઠ પર 'પાક્ષી, પાક્ષી' એવો અર્ધસ્ફુટ ઉચ્ચાર માત્ર રમી રહે છે અને ત્યાં તો એ વજ્રશ્લેષ્ઠનું આતું અધઃપતન સહન ન થઈ શકવાથી યુવરાજ અનંતશત્રુ મહારાજાધિરાજને ખંદીવાન કરવા ઐનિકો પાઠવી દે છે. ઐનિકોની પાછળ પોતે પણ ભય છે.

અનંતશત્રુ મનની આ વૈચિત્ર્યમય સૃષ્ટિમાં ભગતાં ચિત્રોથી અકળાઈ રહે છે, પણ આજની રાતે જાણે એનાં કંમેનાં પડછાયાને વાચા કૂટી છે. એનાં જીવન-ઈતિહાસનાં પાનાં જાણે આજે એકસામટાં જાકક્ષી રહ્યાં છે.

પિતા કહે છે: 'જાહો, તું મને ખંદીવાન કરે? તારે શું જોઈએ છે? રાજ? રાજસિંહાસન? રાજદંડ? રાજમુકુટ? મારી ક્યાં ના છે? મને કહ્યું હોત તો...'

'અનંત હવે પારણે ખૂલતું બાળક નથી. રાજસત્તા સીખ મળ્યે નથી મળતી, એને તો બળાત્કારે ખૂંદવી લેવી પડે છે.' અનંત ઉદ્વિગ્ન ઉત્તર વાળે છે અને પિતા સામે તહોમતનામું રજૂ કરે છે: 'તમે શત્રુની કન્યા સાથે લગ્ન કર્યું. એની પાછળ રાજપાટ જીવાર કરવાની તૈયારી કરી, મગધના ગૌરવવંતા નામને તમે કલંકની ઢાલિમા લગાડી; રાજ બનીને તમે રાજદ્રોહ કર્યો છે ને એ અપરાધ માટે તમે મારા ખંદીવાન છો. આજથી મગધની શેઠીઓમાં મહારાજાધિરાજ અનંતશત્રુના નામનો પટો વાજશે.' અને એ લીપણ દૃશ્ય આંખો સામેથી ભૂંસી નાખવા અનંતશત્રુ

મધી રહે છે એ આખો ખોલી રહે છે
પણ સ્વપ્નનો એયાર આખોના પડદાને
ફાળી રહે છે, ને નવું દૃશ્ય સૂચવે છે
પિતાને કારાગારની હીવાલો વચ્ચે પૂરી
અનત પોતાને મહારાજધિરાજ બહેર
કરે છે

નિવસોની વજુઝાર વહી જાય છે
રાજમાતા સારે પગે અનત કને આવે છે
બાલે છે 'બેટા, મારો એક જોય સામળ
પણ અનત એને ખીન જળવવાની
ઇશારત કરે છે રાજકુમાર ઉદયને
બેળામાં લઈએ બેઠા છે કહે છે, 'ઉદય
ખીમાર છે પાડેલી આખીની પીડા એનાથી
મધી જતી નથી, છતાં એણે સરેજ મ'કુ
મારું છે એની નીંદમાં ખસેલ ન કરે

રાજમાતા ઉદયને બોળે સેવા માગે
છે અનતનું પિતૃહૃદય વાતસલ્યસારે
છેલસાર્થ ના પાડે છે રાજમાતા પ્રસન્નના
રહસ્યનો તાજ લઈ કહે છે 'બેટા, જે
પ્રેમથી તું રાજકુમારની સલામ લે છે,
એવા જ પ્રેમે તારા પિતાએ તારી સલામ
હીવેલી, એવા જ પ્રેમે તને હઉંતીને મારી
કરેલી અનત, શ્રી તારા પિતાને બહીવાન
કરે ! જગત હાસી કરે છે, અનત '

ને જગતની હાસીને લોળી પીધી હોય
એવો તિરસ્કાર અનતની આખમા ચમકી
રહે છે રાજમાતા નિરાશ થઈ પાછા કરે
છે દિન જોજે એ પાછા આવે છે ને
અનતને બહીવાન રાજના મમાયાર
આપે છે

'અનત, તારા પિતા પોશપોશ
આસુએ રહે છે'

અનત, ખેંચાન છે

'અનત, તારા પિતાએ અજ્ઞાન
તજ્યાં છે !'

અનત નિમિત્ત છે

'અનત, તારા પિતા તારા માં ભેવા
માજે છે !'

અનતની સાગલી અડોલ છે

'અનત, તારા પિતા ઉદયને બોળે
બેમાડી રમાડવા માજે છે'

અનતને એવી ઘેસછા નાપસંદ છે

'અનત, તારા પિતા અનુની પથાગીએ
પચા છે'

અનતનું તત્વજ્ઞાન કહે છે કે મૃત્યુ
મીને માટે નિમિત્ત છે

'અનત, દોડ, દોડ, તારા પિતાના
ઉદ્ધા માસ થાશે છે !'

અનત બોલે છે કે મૃત્યુ પૂર્વેની એ
કુદરતની અવસ્થા છે

'અનત, અનત, તારા પિતાનું મૃત્યુ
થયું છે'

ને અનતના હૃદયજળમાં બોલે
એકસામટા પડી પડે છે. એના મસ્તકમાં
લમસાણ મચી જાય છે એના પિતાનો
એણે માવુ લીધો છે એ હત્યારો છે,
થળીની સળનો અધિકારી છે એ દોડતો
જાય છે કારાગારમાં પિતાની લમા માયવા
પણ ત્યાં મહારાજ બિબિમાર ક્યા છે ?
છે તે મહારાજનો અચેતન નાશવત રહે
છે અનતનું વજ હૃદય બેઠી આંસુઓની
ધારા વહી જાય છે

સ્વપ્નમાં એ કાંઈ જોઈ છે, પણ તુરત
એની નજરે ચડે છે સિખજીઓને નિર્પાણ
પ્રાપ્તિને ઉપદેશ હઈ નિવતતા લગવાન
જુદની મૂર્તિ એનો કપ દૂર થાય છે
મતાધીશનું જ્ઞાન જગત માય છે એ
જુદને આજ્ઞા કરે છે

'જીસા રહે !'

'જેણે અસય ઉળળો છે તે સદાસર્વદા
મુક્ત ને સ્વતંત્ર છે,' કહી, સરેજ નિમત્ત
કરી, લગવાન આગળ વિચરે છે એમની
પાછળ સંવનો નાંક ગાળે છે

‘નમો તસ્મ ભગવતો અર્હતો સમ્મા સંવુદ્ધસ્સ । વુદ્ધં સરણં ગચ્છામિ । ધમ્મં સરણં ગચ્છામિ । સંઘં સરણં ગચ્છામિ ।’

રાજઆજ્ઞાને આવો અનાદર થતો મહારાજાધિરાજ અનતશત્રુ નથી સહી શકતા. એક પછી એક એમનાં શાસન બહાર પડે છે: ‘બુદ્ધના અનુયાયીઓને પકડીને બંદીવાન કરો. સંઘને વેરવિખેર કરી દો. પ્રબળતા અગ્નિમાં બૌદ્ધધર્મ-શસ્ત્રોને સળગાવી દો. ચૈત્યપૂજા બંધ કરાવો. વિહારમંદિરોને વેશન કરી દો. યજ્ઞની જવાલાઓ ફરી લડલડવા દો. વેદોનાં શાસન ફરી ગાજવા દો. બ્રાહ્મણોનાં સ્ત્રોત્રોથી ભગધનગરીને ફરી યુજવા દો. જયત પર બ્રાહ્મણધર્મનો જયધ્વજ ફરી ફરકવા દો. જાઓ, રાજનગરીમાં સાઢ પાઠો ને હોડોને જણુવો કે આજથી પૂજનાં ત્રણ જ પાત્રો: વેદ, બ્રાહ્મણ અને રાજ. ચોથાની પૂજા કરનારને હેડાંત દડ.’

અને ભગધનગરીમાં સિપાઈઓનાં ડિંડિમ વાગવા લાગ્યાં. બૌદ્ધધર્મના અવસાનના એમાં રણકાર હતો.

એ રણકારથી ખેતાલ ખનતાં કોઈક સ્ત્રીના ઝાંઝર ઝમકી ઊઠે છે. સત્તાધીશત્રુ દહિન હૃદય ઘડીક કોમળ બને છે. મહારાજાની મર્યાદા બળવી સહેજ સહાયાર્થ ચાલી જતી એ સ્ત્રીને અનતશત્રુ રોકે છે. એ સ્ત્રી છે દાસી શ્રીમતી. શ્રીમતી ઉતાવળમાં છે, મહારાજને પ્રણામ કરી, એ જવાની અતુલ્લા માગે છે. મહારાજ પૂછે છે: ‘શ્રીમતી, ક્યાં જાય છે આ સખીમાં? કોઈ તારી રાહ જુએ છે?’

ને અર્ધમીચેલાં નયને, હુંજે લાવની ભરતી સાથે શ્રીમતી કહે છે: ‘હા, પ્રભુ, મારે એક પ્રિયતમ છે. હુંયાના હેતથી

એને વધાવ્યા છે. રોજ સાંજે, સ્નાન કરી શુદ્ધ થઈ, સુંદર વસ્ત્રો પહેરી, છાંયમાં નવાં ફૂલ વીણી, દીપમાળા પ્રગટાવી એની પૂજાએ જઈ છું. આજે માર્ગે એના નામોચ્ચાર મારે હોઠે રમતો હોય છે. એની પાસે પહોંચું છું, એના ચરણોમાં મારી પૂજા અર્પું છું, આંખો મીચીને ઊભી રહું છું, લાગ્યાતૂંચા શબ્દો ઉચ્ચારું છું, એ મને ઉત્તર વાળે છે અને મારા જીવતર ધન્ય બને છે.’

‘તારો સમય થઈ ગયો છે, દાસી?’

‘હા, મહારાજ, આપની આજ્ઞા હોય તો જઈ!’

‘જા, દાસી, તું સામાન્ય દાસી નથી; રહસ્યથી ભરપૂર છે. જા જ્યાં જતી હો ત્યાં.’ અનતથી દાસીનું રહસ્ય ઉકેલાઈ નથી ને દૂર દેવાલયમાં આરતીડંકા બજી ઊઠે છે. દોડ, શ્રીમતી દોડ, તારા ધૂપદીવલ લઈને જા, વેળા વીતી રહી છે!’

શ્રીમતી દોડતી જાય છે રાજમાતા પાસે. ‘રાજમાતા, રાજમાતા, ચાલો પૂજનો સમય થયો છે?’ રાજમાતા બાલતોં નથી.

પૂજનો સમય! ફરી આ પૂજા શબ્દ ક્યાંથી? અનતનો સિંહ શો નાદ ગળી ઊઠે છે:

‘પૂજાઓ બંધ કરો. બુદ્ધની નખકણીના સ્તૂપ પર ધૂપદીપ કરનારને શબી આપો, કાં તો કાળાંપાણીએ કાઢો. મારા રાજ્યમાં બુદ્ધપૂજનું કોઈ નામ ન લે.’

ઝંઝાને વેગે શ્રીમતી દોડે છે. ‘રાણીબા, અમિતાબા, ચાલોને, સાંજ થઈ ગઈ, દેવાલયમાં આરતીડંકા થઈ ગયા, પૂજનો સમય વહી જાય છે.’ અમિતાબા આજે

તેયાર નથી. અન્નતની આંખ કોધે લાક ખને છે.

‘પૂજ કરનારને જઈને કહેા, કે એના મોતનો સમય પણ થઈ ગયો છે.’

શ્રીમતી વીજળીવેગે પહેાચે છે ગજકુમારી શુક્લાખા પાસે. ‘ખા, ચાલોને, સૂરજ આથમવા આ-યો ને હજી કેમ તૈયાર થયાં નથી ?’ શુક્લાખામાં તૈયાર થવાની આજે હાથ નથી. ઝટૂન આવીને અન્નતની વાધીને બચકર ખનાવે છે.

‘સ્વૂપની પૂજ કરનારની હળેલી ગરદન પર ઉઘાડી તલવાર ચલાવી દો, જાઓ, ચેત્યપૂજ એ પાપ છે.’

મનને વેગે શ્રીમતી દોડે છે, ઠેરડંગ નગરનાં નરનારીઓને સાદ દેતી. આજે કોઈ પ્રભુપૂજ માટે સજ્જ નથી.

‘ઠીક, કોઈ ન આવશે, હું એકલી જઈશ. હું આતુ છું, ભગવાન, તમાગી ઢાળી, તમાગી પૂજારિણી તમારો શબ્દ મેં સાંભળ્યો છે. હું આવી, આવી, દેવ,’ કહેતી શ્રીમતી નગરની શાંતિને કંપાયમાન કરતી, હાથમાં પૂજાયાળ અને દીપમાળ લઈ દોડે છે.

અન્ન સિપાઈઓને એની પૂઠે પાકવે છે ‘જાઓ કાજુ છે એ ૨ પકડો એને, એ ભૂત છે, પ્રેત છે, ચોર છે, ખની છે, કાણુ છે ?’ પણ ચેત્યપૂજને જીવનસર્વસ્વ માનતી શ્રીમતી રાજસા તરફ ઉઠાસીત છે. એ જઈને દગે છે એના ભગવાનના ચગણામાં કૂચે એને વધાવે છે. દીપમાળા મગટાવી આરતી ઉતારે છે. જુહારું, ધર્મનું ને અંધનું ચરણુ વાછે છે. એની આંખો મીચાયેલી છે. એ એકતાન છે એના દેવમાં

ને ત્યાં મહારાજવિરાજ અન્નતશકુની

આગાતું પાલન કરવા સિપાઈઓ આવી પહેાચે છે. શ્રીમતીની હળેલી ગરદન પર એમની ઉઘાડી તલવાર ફગી વળે છે. જુહારી નખકણીને પાપાણુસ્વૂપ શ્રીમતીના રકતે રંગાય છે. દિશાઓ ધૂંધળી બન્યા છે, ચંદ્ર મોં સંતાડે છે, પૃથ્વી કંપ અનુભવે છે, એક નિષ્કંપ છે અન્નતશકુ એ જખડે છે :

‘વાહ ભગવાન, તમારી પૂજારિણીના ગનિરથી તમને તૃપ્તિ થાય છે ! શેટાંખકરાની જીવરક્ષા કરનારને માનવીનું બલિદાન નેઈએ છે !’ અને બલ્લે પૃથ્વીના પટ પરથી ખીજપૂજને નામશેષ કંઈ દેતો દાય એમ એ આજ્ઞા આપે છે. ‘આ દૂલને ક્યોડી દો, પૂજપાને વેરી દો, સજ્જતી દિવેટોને જુઝાવી દો, સ્વૂપને તોડી નાખો. અન્નતશકુના રાજઉપવનમાં આવાં ધર્મના ધર્તિંગ ન નેઈએ.’

સિપાઈઓ આગાતું પાલન કરે છે. વેરવિખેર પડેલી પૂજાસામગ્રી, તૂટેલો સ્વૂપ અને ધડથી જુહારું પડેલું. શ્રીમતીનું શિગ એક બીજલુ દરય ખડું કરી દે છે. અન્નતશકુને અદૃહાસ્થ સ્ફુરે છે, પણ એ હાસ્થના પડવા સ્વપ્રમા સાક્ષણી એ લયભીત બને છે. એને લાગે છે કે એના વૃત્તોનો જવાળ સેવા એક પછી એક કોઈ આવી રહ્યું છે. એનું હૃદય ધડકે છે, એનું ચિત્ત દોડાયમાન થઈ રહે છે, એની જીભ સિપાઈ જાય છે.

અંધકારમાંથી પ્રકાશનું કિરણ પ્રગટે એમ ભગવાન જુહારું એના મન પટ પર પ્રથમ પ્રગટે છે જુહારી મૃતિને વાચા સ્ફુરે છે. ‘રાજન, ધર્મ ધર્મ વચ્ચે ભેદ નથી. સૌ ધર્મનો પાસો સત્ય છે, નિર્વાણ છે, પરમાત્મપ્રાપ્તિ છે આપણાં સાધ

એક છે, સાધન જુદાં છે. અનંતશક્તિ, તમે ધર્મનું રહસ્ય પામ્યા નથી. તમે ધાર્મિક નથી, ધર્મી છો.’

માણુબત્તીની માફક એ મૂર્તિ પીગળી બળ્ય છે ને એક પ્રેત બિહુ થાય છે. એના શબ્દોમાં ઉપાસલ છે. એ છે બિખિસાર. એ બોલે છે: ‘પેટા, હું તારો પિતા; રાજસિંહાસન અને સત્તાને લોલે તે’ મને બંદીવાન કર્યો. કારાગારમાં મારું મૃત્યુ નિપજાવ્યું. મૃત્યુવેળા મારી એકે ઇચ્છા તે’ ન સંતોષી. સત્તાએ તને આંધળિયાં કરાવ્યાં, તે’ પાપાચાર કર્યો. આ તને શું સૂઝયું?’

પિતાના ઉપાસલની પૂર્તિ કરવા આવ્યાં હોય તેમ રાજમાતા સારે પગલે આવે છે. એમને કપાળે સૌભાગ્યચિહ્ન નથી. માતા ગદગદિત કંઈ બોલે છે: ‘હીકરા અનંત, તારી માની એકે વિનંતી તે’ ન માની. માળાપ-પુત્રો માગે છે, પુત્રો માળાપને સુખ આપે તે માટે. તે’ તારી માને વેધવ્ય આપ્યું. નિષ્કર રાજ, ન તે’ રાજધર્મ પાળ્યો, ન તે’ પુત્રધર્મ પાળ્યો. ધર્મ-સાયવવાના ભ્રમમાં હું સમૂળજો ધર્મ ચૂક્યો.’

રાજમાતાની ઝંખી થતી આકૃતિમાંથી, ઝંઝરના ઝંકાર કરતી, ઢાસી શ્રીમતીની લાવણ્યમૂર્તિ બિપત્તી આવે છે. ‘વેરી પ્રત્યે પણ એની આંખમાં દયાલાવ

છે. એ કહે છે: ‘મહારાજ, હું આપની ઢાસી, પૂનરિણી શ્રીમતી. ભગવાન બુદ્ધની ઢાસીના રક્તથી બ્રાહ્મણધર્મને આપે પવિત્ર કરી દીધો, ઉન્નત કરી દીધો! ના, ના, પ્રભો, ધર્મને તમે ગાંડા ઝૂનમમાં ફેરવી દીધો. કલ્યાણકારી કુમકુમસપ્રદાયને તમે રક્તસપ્રદાયમાં ઝળાળી દીધો!’ ને ઝંઝરના એ જ ઝળુકાર કરતી શ્રીમતી દોડી બળ્ય છે.

અનંતશક્તિ આ સામટા આક્રમણથી ત્રાસી બેઠે છે. કુંકર્મનાં આવાં જીવંત ચિત્રો એનાથી સહ્યાં જતાં નથી. એ ભારે પ્રયત્ને આંખ બોલે છે. શય્યા તજી બેઠે છે. પારી બહાર નજર ફેંકે છે. એનાં કર્મ જેવી જ ઠાળી રાત બહાર બમી છે ને તે વધુ ને વધુ ઘૂંટાતી બળ્ય છે.

સ્વપ્નામાં આ એણે શું જોયું? આ શેની ભૂતાવળ? આ શેની પ્રેતસૃષ્ટિ? વૃત્તિનાં આ કેવાં ઘમસાણાં! વિહ્વળ ને વ્યાકુળ થયેલા ચિત્તનો છાર એણે કરવા એ મથે છે; પણ અધર્મ, કુટિલતા, અનાચાર ને રક્તથી ઘડાયેલા એનો ઇતિહાસ એને વિરમરણની અંધારી ગલીમાં નથી ભૂલો પડવા દેતો. એ ફંધાગણ અનુભવે છે, પ્રકાશ એને લાગતો નથી. મોઝમ રાતનાં અંધારાંને એ આમંત્રે છે-ને અંધારામાં લીટળાઈ જઈ અનંતશક્તિ શય્યામાં પાછો પડે છે.

★

પેતાના દુઃખનો-કરેશીઓ સાથે દુઃખનાવટ થવા પછી એમની સામે લડવા માટે લડકર નોકલાવતી વખતે હલરત ગઈ’મદ સાહેબ તરફથી હટક આદેશ આવવામાં આવતો હતો :

“કોઈ પણ સ્થિતિમાં હપટ કે દગાથી કામ ન લેવું” અને કદી કોઈ બાળકની હાથ ન કરવી. આપણને જે જે મુશ્કેલી કરવામાં આવે, તેનો બદલો લેવામાં પેતાના ધરની અંદર રહેનાર નિર્દોષ કોઈને દુઃખ ન દેવું. કદી સ્ત્રીઓ પર દુગંધા ન કરવો. ધાવણાં બાળકો અને પધારીવટ ખીમારોને કદી હાથ ન અડકાવો. વસ્તીના જે લોકો તમારી સામે લડવા ન હોય, તેમનાં ધરો કદી ન પાડવાં. પેતાના અંધારાગારનાં બોલારો અને ફળવાળાં કોળો કદી થે નાશ કરશે નહિ.”

✱

કલા અને માનવી

સેખક
શ્રી. રતિલાલ ધાયા

શ્રી રતિલાલ ધાયા કવિ તરીકે જાણીતા છે આપણા પ્રતિષ્ઠિત માસિકોમાં એમના કાવ્યો પ્રતિષ્ઠિત થાય છે, પરંતુ કવિ હોય તે એ જાણ અવશ્યસી પણ છે, એની પ્રતિભા આ લેખમાં થશે કલા અને માનવી. કલા અને માનવસમાજ, કલા અને નિવૃત્તિ, કલા અને વિજ્ઞાન તેમજ કલા અને સમાજવ્યવસ્થાના પાયાના સિદ્ધાંતો વચ્ચે શો સંબંધ છે તેનું સર્વાંગી નિરૂપણ અહીં આપણને મળે છે 'અખંડ આનંદ'ના વાચકો આવા લેખો પાંચ વ્યાનથી વાંચ એમ અહીંએ બીજે

પ્રગતિનો આગ્રહ ઇતિહાસ બેઠકો, તો એકેય એવું માણી નહિ મળે કે જેનામાં સમાન કલાવૃત્તિનો ઉદય થયો હોય-સિવાય કે માનવી! છેક જલચર મૃદિના એક ઇન્દ્રિયવાળા જીવોથી માનીને જગમ સૃષ્ટિના માનવી સુધી ખારીકાઈથી બેઠકો તો પ્રકૃતિએ માત્ર માણસમાં જ રસ-સંસ્કારનો હીલો પેટા-દો છે, એટલે આ સૃષ્ટિને વિષાતાએ આપેલી અનેક ભેગોમાં માણસે સર્જનશક્તિ મેળવીને વિશેષતા માત્ર કરેલી છે

'નિઘૂઠ વિશ્વ'-એ નામના ગ્રંથમાં જ જેમ અન્સ કહે છે કે સમગ્ર વિશ્વની વિશાળ અટવીમાં પૃથ્વી સિવાય કયા ય પણ માનવસૃષ્ટિ વસતી નથી, આપણે પ્રકૃતિ એવો પ્રકૃતિ છે કે જ્યાં જીવનનો ઉદભવ થયો છે બીજી બધી મૃતિમાં તો તોર જીવનહીનતા અને સાચકર ઉત્પત્તિ પ્રવર્તે છે આમ માનવી સમગ્ર જગતની અમેય સૃષ્ટિમાં એકલો-અદ્વલો રજળો છે! એના કુર્લાગ્ય છે કે અન્ય કોઈ સૃષ્ટિમાં એને જીવનનો સાથવારો નથી એના એ કુર્લાગ્ય છે કે વિરાટ નિષ્પ્રેતન વિશ્વમાં ખિંદુ જેવડો સજીવ માનવ કદ જગત સમે ભટકી રહ્યો છે! અહીં એનો પાઠ તો છે, તેની એને સૂઝ પડતી નથી! છતાં ખિંદુ

જેવડો આ નાચીક ગણાતો માનવી ખરેખર કુદ નથી જ, કારણ કે આ વિશાળ વિશ્વની આસપાસની સૃષ્ટિને ઓળખવાની, પિછાણવાની, એનાં રહસ્યોને ઉઠેલવાની કે તેના સૌંદર્યને અને સમૃદ્ધિને માણવાની કોઈને એ દૃષ્ટિ સાંપડી હોય તો તે માણસને જ છે એ એનાં બડલાગ્ય છે એટલે જ માનવીના અવતરણથી પરમાત્માની સૃષ્ટિ ધન્ય બની છે એની લીધાનો આસ્વાદ એ માણી શકે છે એને અહોભાવથી, કુદૃહલથી કે આશ્ચર્યથી એ નિહાળી શકે છે, અને વિશ્વલીલાના અનંત અને અપર પાર ભાવોને એ વાણીમાં કે સૂરમાં, સંભેમનરમાં કે રંગમાં કે અન્ય અલવતર કલા દ્વારા અમરતા આપી શકે છે માનવીની, અન્ય પ્રાણીઓ કરતાં, બલિહારી અહીં જ છે, અને એ એને માટે, વિશ્વમાં એકલો વિચરવા છતાં, કંઈ ઓછું આશાસન નથી

કયાનો આસ્વાદ સર્થ શકનાર આ માનવી અને કલા વિશે વિશેષ વિચારીએ તે પહેલાં આ કલાબ્યાપાર શી વસ્તુ છે તે બેઠકો જઈએ હુનિયામાં ત્રણ જાતના માણસો હોય છે એક તદ્દન જડ, જે કોઈ ધન્ય વસ્તુ કે રમણીય પ્રસન્ન નીરખીને હૃદયમાં ટંગી પણ જાતનો ભાવ ઉત્પન્ન કરી શકતા

નથી. એની સઘળી પ્રવૃત્તિ સહેતુક (હેતુવાળી) હોય છે. જીવનમાં ઉપયોગી હોય તે પ્રવૃત્તિ સિવાય સાહિત્ય, કલા કે સંસ્કૃતિ જેવી ઉચ્ચ કીમતી વસ્તુ એને આનંદ આપી શકતી નથી. એની પાસે એને માણુવા પૂરતી તૈયારી પણ હોતી નથી. 'રૂપિયા આના અને પાઈ'જ એનો જીવનમાં ઉઠાસ આણી શકે છે, બીજું કશું નહિ !

બીજી જાતનો માનવ જ્યારે કોઈ ધન્ય વસ્તુ કે રમણીય દ્રશ્ય નિહાળે છે, ત્યારે તે આનંદિત બને છે; પરંતુ તેને થયેલી લાગણીને બીજામાં સંક્રાન્ત કરવાની તેની પાસે શક્તિ હોતી નથી; છતાં આ પ્રકારનો માણસ પહેલા કરતાં વિશેષ બળત અને લાવનારીય હોય છે. તેના જીવનમાં તે ઉચ્ચ મૂલ્યોની કંઈક અંશે ઝાંખી કરી શકે છે અને અહેતુક પ્રવૃત્તિઓના મર્મનો આનંદ તે મેળવી શકે છે.

પણ ત્રીજા પ્રકારનો માનવી આ બન્ને કરતાં જરા જુદો હોય છે. તેને આપણે સર્જક કહીશું. તેણે માણસ જ્યારે કોઈ આહ્લાદક દર્શન કે મધુર લાગણી અનુભવે છે, ત્યારે તેને થાય છે કે, 'આ લાગણીને કલાના કોઈ પણ સ્વરૂપમાં મૂર્ત કરેલ હોય તો !' તેની હાજરી કે ગેરહાજરી છતાં, એ કલાકૃતિ અનેક માનવહૃદયમાં એવી ને એવી લાગણી મચાવી ઊઠશે અને એનો સાવ અમરત્વને પામશે.

એ ઉપરથી આપણે કહી શકીએ કે પ્રત્યેક કલાકૃતિ કોઈ પણ સાવને મૂર્ત કરે છે એટલું જ નહિ, પરંતુ કલાસ્વરૂપ દ્વારા એને અમરતા પણ આપે છે. આમ સાવને અમરતા આપવાની સફળ સર્જનપ્રક્રિયા તે કલા, એમ દંડાણમાં આપણે કહી શકીએ. વિસ્તારથી કહીએ તો વિશિષ્ટ અને અનુકૂળ વસ્તુ દ્વારા જ્યારે સર્જક પોતે અનુભવેલી લાગણીને પૂરેપૂરી

રીતે બીજાના ચિત્તને સંપર્ક સાધીને, પોતાને થયેલી લાગણીને પુનઃ આસ્વાદનીય બનાવે છે ત્યારે જ કલાબ્યાપારની ક્રિયા સફળ અને સંપૂર્ણ થયેલી ગણાય. આ દૃષ્ટિથી જ કોઈ કલાકાર કે કલાકૃતિને અભ્યાસ કરવો બેઈએ. એ ક્રિયા લેશ પણ શિથિલ થઈ હોય અથવા ચોટદાર ન હોય, તો સર્જન તેટલે અંશે નિર્બળ ગણાય અને કલાકૃતિ દોષવાળી કહેવાય.

જુદાંજુદાં ઉપાદાનો-વસ્તુઓ દ્વારા સર્જાયેલી આવી કલાઓમાં ત્રણ કલા મુખ્ય છે; માનવીનાં વ્યક્તિત્વના વૃદ્ધતરમાં એ ત્રણેયનું અગત્યનું સ્થાન છે. એ ત્રણ કલાઓ તે ચિત્ર, સંગીત અને કાવ્ય. એમાંની પ્રથમ કલા જ લઈએ. જ્યારે આપણે કોઈ ચિત્રને ધારીધારીને બેઈએ છીએ, ત્યારે આપણી દૃષ્ટિ ધીમેધીમે સ્થિર થઈ જાય છે; ચિત્રનાં સ્થળ, કાળ અને વાતાવરણમાંથી જે ખાસ ધ્વનિ નીકળે છે, તેને અનુભવવામાં આપણે એટલા બધા મશગૂલ થઈ જઈએ છીએ કે આપણી આસપાસનું વિશ્વ આપણે પાસેથી ઘડીભર બાજુ અદ્રશ્ય થઈ જાય છે; બાજુ એ ચિત્ર જ સાચું અને બીજું બધું ખોટું એમ લાગવા મઠે છે અને ધીમેધીમે એ ચિત્રનાં ઉપકરણોને પણ આપણે વિસરી જઈએ છીએ. તેના ધ્વનિ માત્ર સાથે તક્ષીન થઈ ધ્યાન, ધ્યાતા અને ધ્યેયનું તદ્દાકારપણું ત્યારે જામી જાય છે. આપણી ચિત્તવૃત્તિ સ્થિર થાય છે અને એક જાતનો શાંત તાદાત્મ્યસાવ આપણે અનુભવીએ છીએ. આમ ચિત્રકલા સ્થગિત કલા હોઈને ચિત્તવૃત્તિને સ્થિર કરવામાં અતિ અગત્યનો ભાગ ભજવે છે; એટલે જ કદાચ આપણા પૂર્વજોએ ચિત્ર અને શિલ્પ દ્વારા-મૂર્તિપૂજા દ્વારા માણસની વૃત્તિને ધ્યાનસ્થ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હશે.

એ પછી બીજી કલા લઈએ સંગીત એ ખરેખર અપૂર્વ કલા છે તેની વિવેકલતા એ છે કે કેટલાક ૧૬ અને અ યજ્ઞ સાથે સંગીત દ્વારા જ યજ્ઞ થઈ શકે છે - યજ્ઞ વાણી જે કેટલાક માર્મિક સાથેને વ્યક્ત કરી શકે નથી ને સંગીતકલા સહજમાં એકાદ તાન દ્વારા મનોરમ અને યજ્ઞ કરી જાય છે; એટલું જ નહિ પણ લાગણીના પ્રવાહ સાથે હિંદુ કલ્પવૃક્ષમાં સંગીત અતિ ઉપયોગી થઈ પડે છે એટલે જ કદાચ છેક મામલેદની સ્ત્રીઓથી, ગીતોચિંદ અને સ્વીન્ડનામ સુધી આપણે પદ્યકાવ્યોમાં લાગણીનું અનહદ બિંદુ અને ગતિશીલતા સાપડે છે

બીજી કલા ખાદી રડી તે કા યજ્ઞના એ અતિ મુદ્દમ કલા છે કા યજ્ઞ વિષય ઉચ્ચ હોય અને સાવની યજ્ઞના નિર્દોષ હોય, ને કા યજ્ઞ દ્વારા હૃદય શુદ્ધિને પામે છે; એટલું જ નહિ પણ માણસના હૃદયતરને સહજમાં લાગણી થઈ આવે તેવું બનાવે છે આ પ્રકારની ખીલવણીમાં જ કા યજ્ઞના અગત્યનું પ્રયોજન હુપાયેલું છે તરણ કે જે માણસનું ચિત્ત તરત જ લાગણી થઈ આવે તેવું બનેલું છે તે વિષયનાં રહસ્યને સહેલાઈથી પામી શકે છે એટલું જ નહિ પરંતુ ત્યાં જ્યાં અન્યાય હોય, અનિષ્ટ હોય, કુદૃષ્ટ હોય, ત્યાં ત્યાં તે તત્કાળ જઈને પારખી શકે છે અને માનવીની શ્રેષ્ઠ સાવનાઓ જાગૃત કરી દુઃ સાવનાનો સામનો કરવાની પ્રેરણા આપે છે

આમ આ ત્રણેય કલાઓ ચિત્તને સ્વયં વ્યક્તવામાં, લાગણીની પ્રવાહિતા અને હિંદુ કલ્પવૃક્ષમાં, તેમ જ આંતરશુદ્ધિ અને સહજ પ્રાપ્તિ કલ્પવૃક્ષમાં વિશેષ ઉપયોગી સાધ છે અને તેનાથી માનવઆત્માની કેળવણીમાં ખૂબ સહાય મળે છે

વળી કલા અને સમાજને પણ ખાસ અબળ છે એક રીતે બોધે તો જે સમાજમાં સહેલુંક પ્રવૃત્તિઓ કરનારનું જ વધારે, તે સમાજ વિશેષ સાથે સ્વલ અને ઓછા સંસ્કૃત ગણાય; પરંતુ જે સમાજ કેળવણીની પ્રવૃત્તિમાં વિશેષ કરીને સાત લેખો હોય, તે પ્રમાણમાં વધારે અપદગી અને સંસ્કૃત ગણાય આવી અહેનક પ્રવૃત્તિઓમાં સાહિત્ય, ચિત્ર, કલા અને અન્ય સંસ્કૃતિવિષયક પ્રવૃત્તિઓનો સમાવેશ થઈ જાય છે છતાં કેટલાક અજ્ઞાનો જોવા માને છે-નિર્દોષતાપૂર્વક માને છે, કે કલા ધારણ એ તો કેટલાક ધૂનીઓ કે કલ્પનાપ્રિયોના વિષય હોઈ શકે! ખરું ખરું તો કોઈ ખાસ જૂથ માટે હૃદય નિર્વાહનું સાધન હોઈ શકે; પરંતુ એવા લોકો લૂકી જાય છે કે કોઈ પણ સમાજની વ્યક્તિગત કે સમૂહગત મહેત્તાઓ, આશાઓ ઝબકાઓ, જયપરાજય, પતનઉત્થાન કે સિદ્ધિઓ કે નિષ્ફળતાઓ-એ સૌ લાવનાને ક્યારેય કોઈ રસતત્ત્વ ઇચ્છવા યોગ્ય અમરત્વ આપી શકતું હોય તો તે કલા છે

આજથી હજારો વર્ષો ઉપર મચેલો આદર્શો અને સાવનાઓનો વૃદ્ધ કોલાહલ આપણને રામાયણ અને મહાભારતમાં સમજાય છે અવતી કે ઉજ્જવિનીની સંસ્કારગાથાઓ કે અભિજાત વૈસવના ચિત્રો આપણને મેઘદૂતની કાવ્યલીલામાંથી દક્ષિણાચર યાવ છે એ ખરું જ આપણે વર્ષો પછી અનુભવી શકીએ છીએ, એ કાને પ્રતાપે જે માનવચિત્રમાં પ્રવૃત્તિ કેવીએ સર્જનશક્તિનો કીમિયો મૂક્યો ન હોત અને માણસે તેને વિશેષ સાથે અપના શ ન હોત તો, આપણી કેટલી સાવનાસમૃદ્ધિ, સંસ્કારગાથાઓ, આદર્શોના ગગનનુબી હિમનો અને દશાઓએ અનુભવેના

વિશ્વરહસ્યો અને સંવેદના કાળની અનંત ખીણમાં નાશ પામ્યાં હોત અને ભૂતકાળ અને તેની સામાજિક સિદ્ધિઓ સાથેનું આપણું અનુસંધાન તૂટી ગયું હોત ! એજ વાત સાબિત કરે છે કે કલાને માત્ર માનવી અને એકાદ માનવીની લાગણી સાથે સંબંધ છે એટલું જ નહીં; પરંતુ સમસ્ત સમાજની રસ, સંસ્કાર અને સાવનાની પ્રણાલિકા બળવી રાખવામાં, તેને સમૃદ્ધ કરવામાં, તેમ જ તેનો ઉત્તરોત્તર વિકાસ કરવામાં પણ તેનો અનિવાર્ય સંબંધ છે; અને એટલા માટે જ સમાજ-નિષ્ઠ ગણાતો માનવ કે માનવસમૃદ્ધ કલાથી વિમુખ રહે, એ કોઈ પણ રીતે પાલવે તેમ નથી.

કલા અને નિવૃત્તિને પણ ખાસ સંબંધ છે: કારણ કે જૂળ અમ પછી માણસને જે નિવૃત્તિ મળે છે, તેને કેમ માળવી એ પણ ભાવિ સમાજમાં અગત્યનો પ્રશ્ન થઈ પડશે. ડૉ. રાધાકૃષ્ણન 'કલ્પકી અને સંસ્કૃતિનું ભાવિ' એ નામના વિચારગ્રંથ અંકમાં કહે છે કે, કોઈ પણ સમાજ કે વ્યક્તિનું અંતર કેવું છે, તે તમારે તપાસવું હોય, તો તે સમાજ કે વ્યક્તિ તેના નિવૃત્તિના કલાકો કેવી રીતે ગાળે છે તે તપાસો. એની હરસદ ગાળવાની રીત જ તેની સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક ડોટિ કે કલા નહીં કરી આપશે. વળી વિશેષ વિચાર કરીને જોઈએ તો હરસદનો સમય જ એવો છે, કે જ્યારે માણસના હૃદયમાં રહેલા શયતાન કે સંત બહાર ઠોકરો કરી બહાર છે અને માણસને તે જોવા છે, તેવો બતાવી દે છે. એટલે જે વ્યક્તિ કે સમષ્ટિ પોતાની નિવૃત્તિની પળે રચનાત્મક તેમ જ સર્જનાત્મક પ્રવૃત્તિમાં ગાળે છે અને સર્જન, ચિંતન, ધ્યાન આદિ ઉચ્ચ મૂલ્યનાત્મક

પ્રવૃત્તિમાં વાપરે છે, તે વ્યક્તિ કે સમાજ ખરેખર ઉન્નત અને સંસ્કારી હોય છે; પરંતુ જે વ્યક્તિ કે સમાજ આ રીતે પોતાની પળે ગાળી શકતો નથી, તેના આનંદ શુદ્ધ આનંદ નથી હોતો, પણ એક જાતની ઉત્તેજના જ હોય છે. એ ઉત્તેજના અને મોજશોખ પાછળ હજારો મનુષ્યોને વૈતરું કરવું પડે છે. પરિણામે અમ કરનાર કે એ અમને ભોળે નિવૃત્તિ માણુનાર કોઈનેય સાચો આનંદ કે શાંતિ મળી શકતી નથી. નિવૃત્તિ ગાળવાની સાચી રીત શીખવા માટે કલા અને કલાવિષયક શૈયોનું પરિશીલન એ ઉપયોગી સામગ્રી છે—એ વિસ્તારથી કહેવાની જરૂર નહીં જ ગણાય.

સમાજરચનાના પાયાના સિદ્ધાંતોને અને કલામાં રહેલી સર્જનશક્તિને પણ ઘનિષ્ઠ સંબંધ છે. આજે જે સમાજરચના આપણે જોઈએ છીએ, તે સ્પર્ધા અને સંઘર્ષ ઉપર રચાયેલી છે. એથી થોડાકંડું ભણું થવું હશે; પરંતુ વિશેષભાવે, માનવી તેથી સ્વાર્થી, એકલપેટો અને દયાહીન થતો જાય છે અને દ્રવ્યની પ્રાપ્તિ પછી જ તે બીજા બધા શુભોને મેળવવામાં માનતો થયો છે. માણસના હૃદયની જડતા અને અધર્મ આમ ભારોભાર વધેલાં છે. આવે વખતે કલાશક્તિ એક નવો જ સંદેશ લઈને આવે છે.

આજની સમાજરચનાના પાયામાં સ્પર્ધાને બદલે સહકાર અને દ્રવ્યની પ્રાપ્તિને બદલે સર્જનનો આનંદ મૂકી શકીએ, તો જરૂર દુનિયાનો રંગ બદલાઈ જાય. સર્જનની અંદર રસ લેતો માનવી પોતાના માનવબધુઓના સહકારથી સમસ્ત સમાજને ઉપયોગી એવાં મૂલ્યો સર્જવામાં લાગી જાય: અને સંપ્રાપ્તિનો તેનો મોહ નાશ પામે: એ સંપ્રદ

કરતો ખચી જાય અને સર્જનક્ષીલામાં-
સૌને કાંજે શ્રેયતમ વસ્તુઓ ઉત્પન્ન કરવામાં જ મગ્ન રહે. આવો સર્જનક્ષી માનવી જ્યારે વ્યાપક દેખવણી દ્વારા અવતરશે, ત્યારે સમાજમાંથી કેટલીયે હિંસા, વિસંવાદ, અધાધૂધી અને અરાજકતા નાશ પામશે અને તેની જગ્યાએ પ્રેમ, સંવાદ અને સુરાજ્યની સાચી સ્થાપના થશે. આવો માનવી અનાસક્ત યોગીની માફક પોતાનું અને સમાજનું સુખ સાધતો સાધતો જીવન જીવતો હશે અને પોતાની સર્જનાત્મક વ્યવસ્થાશક્તિથી વ્યક્તિ અને સમષ્ટિનું હિત સાધી સાચી રચનાત્મક તેમ જ સર્જનાત્મક ક્રાંતિ સાધી શકશે.

આધુનિક પુરનું એક સખળ સાધન વિજ્ઞાન છે. આ વિજ્ઞાન અને કલાને પણ કંઈ એકાસંબંધ નથી કારણ કે વૈજ્ઞાનિક સત્યોને માનવજીવનમાં પ્રતિષ્ઠિત કરવાને કલા જખત માધ્યમ છે. જ્યાં ખોષ અને ઉપદેશ નિષ્ફળ જાય છે ત્યાં કલા આપણા હૃદયને જીતી જાય છે અને જીતતાં જીતતાં, શુભ દાતાની જેમ, આપણા હૃદયને સત્યનું દાન કરી જાય છે. આવી રીતે અંતરવાસી ખનેહું સત્ય ધીમેધીમે સ્વતઃસ્ફૂર્તિથી આપણા અંદરના જીવનને ઘડતું રહે છે.

આ બધી વિચારણા ઉપરથી ભેઈ શકાશે કે કલાને માનવી સાથે, માનવ-સમાજ સાથે, તેની સાંસ્કૃતિક પરંપરા

સાથે, સમાજરચનાના પાયાના સિદ્ધાંત સાથે, માનવીના વ્યક્તિત્વના ઘડતર સાથે તેમ જ વિજ્ઞાન તથા હૃદયસંતાં શાખ સાથે પણ ઘણો જ ગાઢ સંબંધ છે. આવી કલાને માણસ ક્યાં સુધી ઊંચેથી શકશે ? એ રસ-સંસ્કારના હીપકને ખુલાવી દઈને માણસ શો લાભ મેળવી શકશે ? કલા અને કલાની પ્રાપ્તિ ખરેખર કોઈ અદ્ભુત ચીજ છે ! તે માટે વિખ્યાત કલાકાર અને સર્જક રોમે રોલાના વચનો સમજવા જેવાં છે,

‘તમારા શાઓમાં શું કંઈ નથી, કે જીવજગત આનંદમાંથી જન્મેલું છે ? બેશક, આનંદનો અર્થ હું સુખ નથી કરતો. સ્વસ્તિ અને શાંતિ, સુખ અને આનંદ. એના છંદો ખુદા જ હોય છે. બધા જ મહાન આનંદોના મૂળમાં અનાસક્તિ અને નિર્વાસના રહેલાં હોય છે. જે આનંદ મેળવવા માટે ઘૂંટાઘૂંટ કરવાની જરૂર પડે છે, તે આનંદ જ નથી-આનંદનો વ્યસિયાર છે. કલાનો આનંદ મોટો એટલા માટે છે કે એમાં ઘૂંટાઘૂંટ નથી-સૌને માટે એનાં દ્વાર ખુલ્લા છે-તેના મૂળમાં દાન રહેલું છે. તે દ્વાર ખોલી નાખે છે, મંચ થતો નથી અશ્વરમતા એને ગમતી નથી. આવા આનંદના સ્પર્શથી પણ આપણી ચિત્તવૃત્તિ શુદ્ધ થાય છે અને નૈતિક ઉપદેશ હીધા વગર પણ આપણા જીવનમાં મદ્રા લાવે છે !’

આવા કલાના વિશુદ્ધ આનંદથી કયો માનવ વંચિત રહેવા ઇચ્છે ?

સત્યનિષ્ઠ સાહિત્યસેવી સૌજન્યમૂર્તિ શ્રી. ધનસુખલાલ મહેતાએ આપણે ત્યાંની હાસ્યરસપ્રણાલિકા લીકરીકે જાળવી રાખી છે. વાર્તા, નાટક વગેરેમાં હાસ્યને કલાકૃતિ એમનાં સંજ્ઞા હથિયારો છે. હિંદુધર્મે કહ્યું છે, ગીતામાં કહ્યું છે, વલીયોએ કહ્યું છે મટિ આપણે વહેલા પ્રણાતે પૂજ કરવા બેસીએ છીએ. સ્નાનાદિથી પરવારેલી વ્યક્તિ વધુ સ્વચ્છ ને પવિત્ર રહી રહે, માનવી એકાગ્રચિત્તે સારી રીતે પ્રજ્ઞસ્તવન કરી શકે માટે આપણે ત્યાં પૂજ, કે પ્રજ્ઞસેવાનો સમય સવારનો રાજવામાં આવ્યો છે; પરંતુ પૂજ પાછળ રહેલી એ ભાવનાને, એની પાછળના એ સહસ્થને આપણે કેટલા નાણીએ છીએ-ને નાણીતા હોઈએ તો કેટલા અમલમાં મૂકીએ છીએ ! નાટિકામાં નિરૂપાયેલાં અંબાગૌરી તો શુભરાતને ઘેરેઘેર આજે જોવા મળે છે.

[આસારે પંચાવનેક વર્ષનાં અંબાગૌરી પૂજપાના સામાન સાથે પૂજમાં બેઠાં છે. પતિ ઉપર દાખ રાખનારી પત્ની, મોટી વયના છોકરાઓને પણ પાકવને છટે ખાંધી રાખનાર માતા, ભૂતી તેમ જ કુધરેલી દળતાં મેણાં મારીમારી વહુને તલવારની ધાર ઉપર રાખનાર માસુ અને વર્ષના ત્રણસો ને પાંચસઠ દિવસ ત્રાસ વર્તાવી રસોઈયા અને નોકરચાકર ઉપર પોતાનું વર્ચસ્વ સ્થાપનાર ચોક્કાણીનાં કુંદર અને આખૂણ પ્રતીકરૂપે અંબા ચોક્કાણી ચોભાં લેતી છે. એમનો જમણો હાથ ગૌમુખીમાંથી માળાના મણકા ફેરવ્યા ફેરે છે.

માળાના મણકા ઝટપળપ ડરે છે. એને લઈને ગૌમુખી પણ જાળે છે. ડાબે હાથે ધીની વાટ સંમિતાય છે. એટલામાં પ્રજ્ઞલક્ષિમાં લીન થઈ ગયેલ ચોક્કાણીને હાને બહારથી કાંઈક અવાજ પડે છે.]

અંબા : શું છે ? શું છે, મણિવહુ ?

મણિ : (વિંગમાં બોલી રહીને) ના રે, સાચાજી, એવું ખાસ કશું નથી.

અંબા : પણ તે ત્યાં આઘાં બિલાં-બિલાં બોલે છે, તે પાંચ ડગલાં પાસે આવીને બોલતાં પગને દળતર આવે છે ? સ્વપ્નને સંજો વણીજી સાથે ગાંઠિના ગાંઠિ ફરવા જતાં તો કાંઈ ધાક લાગતો નથી !

મણિ : (આગળ આવીને) ના ના, એમ નહિ, પણ મને એમ કે તમે પૂજમાં બેઠાં છો એટલે—

અંબા : (ગૌમુખીમાં માળા વધુ બેરથી ફેરવતાં) પૂજમાં બેઠી છું, પણ જીવતી તો છું ને-મરી તો નથી ગઈને ! મરી ગયા પછી તમે તમારે કાવે તેમ કરજો ને. બોલોને, શું છે ? પાંચ મિનિટ કાંઈ સુએ ભગવાનનું નામ પણ સેવા દેતાં નથી તો !

મણિ : આ તો પેલો દેવજી નોકરી છોડી ચાલ્યો જાય છે, તે પગાર લેવા આવ્યો છે.

અંબા : તે એમાં તમે બધાં મળીને ચાટલી હોહા શું કામ કરવા મંડી પડ્યાં છો ? હિસાબ કરોને. મેં ગઈ કાલથી તમને 'પેસાનું' પડીકું પણ આપી દીધું હતું. પછી તે બીજું હું શું વધારે કરી આપું ? આપી દો એને અને કાઢો સાલોને ઘરની બહાર.

મણિ : પણ દેવજી કહે છે કે એક દિવસની ભૂલ છે.

અંબા : અરે ભૂલ શાની ? એ હરામખોરા તો એમ કહ્યા જ કરવાના, તમે પણ એવાઓની સાથે નાહકની ટકટક

કર્ચા કરે, છા ને મને દેરાન કરે છા તે !

[દામોદરદાસ આવે છે]

દામોદર : શુ છે ? મહિવદુ ? શુ છે ?

અંબા : તરત આવી જ પહેાખાને !

જરા સસરાશો નહિ કોઈ તમારા દીકરાની વહુને મારી નાખતુ નથી

[સ વાદમાથી અટકે છે, એટલે વચમા વચમા અંબા સેહાળી જોરથી માળાના મણના ફેરવ્યા ત્રે છે અને પ્રભુતુ નામ બોલ્યે બચ છે]

દામોદર : તે તો હું પણ જાણું છું. પણ છે શુ, મહિ દીકરા ?

મહિ : નારે કંઈ નહિ, સામુજીએ હિસાબ કર્યો છે, તે બરોબર નથી એમ દેવજી કહે છે એના હિસાબ પ્રમાણે એક દિવસનો પગાર વધારે બેઈએ

દામોદર : હા હા હા ! અરે મહિવદુ ! તે એક દિવસનો પગાર એટલે આઠ આનાની વિસાતને ? તુ પણ દહાડે દહાડે જખરી કરકસરિયલુ થતી બચ છે ને શુ ?

અંબા : સ સળાવો, સ સળાવો, મહિવદુતુ નામ લઈને તમારી ધણિયાણીને વહુતુ ચાલતુ હોય તો આઠ આના શુ પણ આઠ રૂપિયા પણ બહિસ આપી દે એવા છે એણે ને એના ધણીએ કમાઈ બેપુ હોય કે ખરીબીમાં ધર ચલાવુ હોય, તો એવી કરકસર કરતા રીએ ને !

દામોદર : એમ રાખો, પણ હવે ગરીબ માણસને આઠ આના વધુ મળ્યા, તો યઈ શુ બધુ ? સજવાને આપણને ઓછું નથી આપ્યું

અંબા : તો છૂટાવી દોને આખા ઘરખાર, મારુ શુ બચ છે ? હું તો સાસરે આવી ત્યારથી મેં તો દળણાંય કહ્યોંતા, પાણીય સમયેંતા અને વાસણો પણ

માન્યાંતા, એટલે છૂટાવી દેશો તેાય મને ભારે નથી પડવાતુ. ભારે પડશે તમારા લાડકવાયા છાકરાને અને મોએ ચડાવી મૂકેલી એની વહુને આપી દો, એ માજે એટલો પગાર આપી દો

[મહિવદુ મોદરને પગાર આપવા બચ છે]

દામોદર : તમે પાછા ચિડવાતા નહિ, પણ હવે આપણે મેની કમી છે ? પ્રભુએ વલુ આપ્યું છે ઘરમા બધું સલાખી લે એવી વહુઓ છે પછી શું કરવા આમ ગમે તેમ બોલ્યા કરતાં હશે ! સાતિથી જીવન ગાળો ને

અંબા : ત્યારે શુ કરું છું ? હા, ઘર છોડી બાવી બની જઈને, આ બધાના રસ્તામાથી કાઢરા જેવી પડી છું, તે નીકળી જતી નથી, એટલું છે !

દામોદર : ફરેકમાં ઊંધું પાડતા અને વાકું બોલતાં જ રીખ્યા છો ? જેમ જેમ પેસા મળતા ગયા તેમ તેમ સ્વસાચ બગાડતા જાઓ છો એ કીક નથી મારી માને હાથે કુખ ખમ્યાં છો એનો બદલો વાળવા તો ઇચ્છતા નથીને ?

અંબા : હંજ, એમ કહેને ત્યારે, કે આ વાતથી પેટમા દુખે છે ! તે તમારી દીકરાવહુને મેં એવું શું કમી નાખ્યું ને ? હું નથી જલુતી એમ નહિ આ પૂજમા બેઠી દેહડ કે દેવદરને ગઈ દેહડ, તે વખતે તમારો દીકરો અને મહિવદુ તમારા કાન લેખ્યાં કરે છે એ કાઈ હું નથી જાણતી ?

દામોદર : આ તે તમે શુ બોલો છો ? એ બંને જેવા મારા સતાન તેવા તમારા સતાન મારો દીકરો તે તમારો નહિ ?

[બહાર કોઈ પડ્યું હોય તેમ અવાજ આવે છે]

દામોદર : અરે, અરે ! એ શુ મધુ ? ઠાણુ પક્યું ? કાઈ વાગ્યું બાગ્યું તો નથી ?

નાકર : (આવીને) મહિલાબી લપસી

પક્ષાં છે અને પગ મોચવાઈ ગયો હોય તેમ જણાય છે.

દામોદર : હે ! શું કહે છે ? ક્યાં પક્ષાં ? સુમનસાઈ છે કે નહિ ? સાંભળ્યું ? મણિ પડી ગઈ. પગ લાગી ગયો લાગે છે.

અંબા : (ગૌમુખીમાં માળા નેરથી ફેરવતાં) સાંભળ્યું ! તમે એવડા ઘાંટા પાડો છો કે આખો મહોદ્દો સાંભળતો હશે, તો પછી હું નહિ સાંભળ્યું ?

દામોદર : હા, પણ ત્યારે ઊઠોને, એઈએ.

અંબા : પૂજા કરતી કરતી ઊઠું ? સુમન તો ઊભો જ હશે. ઘરનાં ચાકર-ચાકરડીઓનું ટોણું વળ્યું હશે; મોટી સાક્ષીને કાંઈ થયું એટલે એમને મન તો આસ તૂટી ગયું ! અને હવે તમે ઢોહો છો. પછી 'મને જરા મારી સેવાપૂજમાં ખસવા દોને ! અને વળી તમે તો હમણું કહેતા હતા, કે મારે તો લગવડલજનમાં જ ચિત્ત રાખવું ? મસાણામાં જઈશ પછી એમ થશે એમ હમણું તો લાગે છે !

દામોદર : પણ એને ક્યાં લઈ જવી ?

અંબા : હાડવૈલને ત્યાં બીજા ક્યાં ?

દામોદર : એ બધા તો અનાડી.

અંબા : હા, એ હું ભૂલી. આપણે માટે એ ચાલે, વાહરાણીને માટે કાંઈ એ ચાલે ? તો પછી કોઈ મોટા સરજનને ટેલિફોન કરીને ઘેર બોલાવોને. અને સાથે સાથે જ નર્સને તેડી મંગાવો. સવારની અને રાતની એમ જ બેઈએ ને !

[અંબા મોહામુદ્દી પગમાં લીન થઈ બેઠી છે. દામોદરદાસ ધીમે પગલે બેઠી છે. ચોલીવાન અંબા મોહામુદ્દીને જળ નેરમાં ચાલે છે. પછી એક હાથમાં પેસા અને બીજા હાથમાં આરતી લઈને અંબાગૌરી

બિંદાં થાય છે અને આરતી ઉતારતાં ઉતારતાં 'બધ દેવ, બધ દેવ' કરીને ગાય છે. ચોટલામાં દામોદરદાસ પાછા ગસરાયેલા, અકબાયેલા, હાથમાં તાર લઈને દાખલ થાય છે.]

દામોદર : સાંભળો છો કે ? જરા આમ તો જુઓ !

[ગાવાનો અવાજ વધે છે. ઘંટાનો નાદ પણ ગર પડે છે.]

દામોદર : તમે જરા સાંભળો તો ખરાં, વખત બધ છે.

અંબા : અરે બાપજી, તમારે જેમને તેડાવવા હોય તેમને તેડાવોને. તમારા પેસા છે ને તમે ખરચો છો !

દામોદર : અરે બાઈ, આ મણિવહની વાત નથી. આ તો આપણા જમાઈના તાર આવ્યો છે, કે આપણી છોકરી સુસદ્રા. અચાનક બહુ ખીમાર થઈ ગઈ છે અને આપણને જલદીથી બોલાવ્યાં છે. ગાડીને અરધો કલાક જ રહ્યો છે. એ જશે તો પછી બાર કલાક સુધી બીજી ગાડી નહિ મળે !

અંબા : હે ! શું ? સુસદ્રા માંદી થઈ ગઈ ! (ઉતાવળે નીચે મૂકતાં આરતી પડી બધ છે ઘંટાને તોં એ ફેફે જ છે.) ત્યારે એમ સીધું બોલતાં શું થાય છે ! ક્યાર ક્યારના વાતનો ફોડ જ પાડતા નથી ! ચાલો, હું તો આ લગડાભેર નીકળીશ; પણ તમારે વરણાગિચાવેડા કરવાના હશેને !

દામોદર : પણ-પણ આ ઠાકોરજીવું-

અંબા : ઘરમાં નોકરડી હું એકલી જ છું ? વહાંય છે ને તે લોકો ઠાકોરજીવું કરી લેશે.

[ઠાકોરજીવે અને પૂજાવાના સામાનને એમ જે નાખીને અંબા મોહામુદ્દી ઝડપથી બેઠી છે. પાછળ દામોદરદાસ ધીમે પગલે બેઠી છે.]

યોગમાર્ગની કેડી.

પ્રથમ :
સ્વામીશ્રી શિવાન દણ

દુનવી સાધનો પર નહિ ધરતુ આપણા આત્મા ઉપર ન સાચા સુખનું નિર્માણ છે એ વાત અનેક સાધુસત્તાએ અનેક રીતે દી છે બાતરિ પ્રગટિ ને મનુસ પધ યોગ દોરા મદદ છે સામાન્ય જનને અનુસરીને દિશાલયનિવાસી સિદ્ધ સ્વામીશ્રી શિવાન દણ આવી આધારના આના માગ દરા ક બન્યા છે એમણે એ મુશ્કેલી આપણી સમક્ષ રત, દર્શા છે તેમને અનુસરવાનો નિશ્ચય કરીએ નો જીવનનું રદગ્ય સમનર્થ નય

નિ

સ્વામી સેવામાં જીવનનું સખગત્ય મળું છે વિશ્વવાત્સલ્યમા જીવનનું અગ્ર સમારુ છે ને જીવનનું જળ સમાયુ છે પવિત્રતામા

જીવનની મધુરતા ભક્તિમા રહેલી છે જીવનની સુવાસ હિદારતામા સમાઈ છે જીવનનો મુખ્ય હેતુ સમાધિમાં લયો છે આત્મસાક્ષાત્કાર એ જીવનનું અંતિમ હેતુ છે

માટે સેવા કરો, પ્રેમ રાખો, પવિત્ર બનો, ઉદાર થાઓ, ધ્યાન ધરો અને સાક્ષાત્કાર અનુભવો

કોઈ પણ વ્યક્તિ એ પ્રકાર ધ્યાનમા રાખે કે એના સઘળા વિચારો પર ઈશ્વર હુમેશ જોડી પડેદો રાખે છે, તો મનુષ્ય બદ્દ જ ચોડા અનિશ્ચે આદરનો થઈ જાય, પ્રભુનું જ્ઞાન એને થણુ જ જસદી થઈ જાય પરંતુ માયા કે અવિધાના આવરણને કીધે આ મુદ્દા માનવી ભૂલી જાય છે પણ ઈશ્વરના અનુગ્રહને કીધે, સારાનરસાની પારખ શક્તિવાળો વિવેકી પુરુષ તો આ વાત યાદ રાખે જ છે પરિણામે સ્થિર, સ્થિર ને હિમતસર્માં પાય માંડતો એ આધ્યાત્મિક માર્ગે આગળ ને આગળ ધપે જાય છે

અનેક જન્મજન્મોત્તરોમા નિષ્કામભાવથી

પ્રેરના અનુભવ સત્કર્મોને પરિણામે ઈશ્વરનો આ દેવી અનુગ્રહ વિવેકી પુરુષ પામ્યો હોય છે

પડછાયો, પડપોટો કે વીણ જેવું કશુંક શરૂ છે, જેવું અસત્યમય છે, તેવું જ આ જગત પણ અસત્ય છે કાંચન ને કામિની પાછળ, કીર્તિ ને નામના રમકડા પાછળ શા માટે તમે ભટકો છો ?

કુટલાક ભક્તો માને છે કે એમણે સંપૂર્ણ ને સાચુ આત્મશરણુ શોધ્યું છે, પણ કોઈ કોઈ વેળા એવે એમને પોતાને પથે જતા હોય છે અને કોઈ કોઈ જાતની વામનાઓનું સંવન કર્યા કરતા જ હોય છે અને આમ હુ પદ ને શુભાનમાં પોતાને માર્ગે તેઓ વિચર્યા કરે છે આત્માનુ આ જાતનું શરણુ શોધવું સાચુ નથી, કૃત્રિમ છે દેવી અનુગ્રહ મેળવવા માટે આવા કોઈ કોઈ રીતે લામક નથી

હુમેશ માટે કોઈના વખાણુ ચતા નથી, તેમ હુમેશ માટે કોઈની નિંદા પણ ચતી નથી અને વળી હોમિત ન બન્યું હોય એવું તો આ કૃત્રિયામા કોઈ છે જ નહિ માટે પ્રશ્ન સા કે નિંદા વિશે ડાઙી આચકોડ કરશે નહિ સ્વતિ મા નિંદાથી પર બનો અને પ્રજ્ઞ સાથે તાદાત્મ્ય સાધો આ પ્રજ્ઞ ગૌરવોનું ગૌરવ છે, ધર્મોના ધમ

છે, પ્રકાશનો પ્રકાશ છે, સૂર્યનો સૂર્ય છે, આત્મા કે પરમાત્મા છે.

સર્વ દુઃખોત્તર મૂળ આ શરીર છે. સૌ રોગોમાં ખરાબમાં ખરાબ રોગ તે લોભ છે. લોભ સમા પ્રબળતો કોઈ અગ્નિ નથી. સર્વ સદ્ગુણોમાં સતોષજ ઉત્તમોત્તમ સદ્ગુણ છે.

સાધકોનો માર્ગદર્શક

૧. તમારી જરૂરિયાતોને એકદમ ઓછી કરી નાખો.

૨. સંજોગને અનુકૂળ બની રહો.

૩. કોઈ પણ વ્યક્તિ કે વસ્તુનો મોહ રાખો નહિ.

૪. જે કંઈ તમારી પાસે હોય, તેમાં અન્યને હિસ્સેદાર બનાવો.

૫. સેવા કરવા સદા તત્પર રહો. એ માટેની એકે તક શુભાવો નહિ. આત્મસાવધી સેવા કરો.

૬. અકર્તૃત્વ ને સાક્ષીભાવ કેળવો.

૭. પરિમિત શબ્દો બોલો અને મિષ્ટભાષી બનો.

૮. ઇશ્વરપ્રાપ્તિ માટે ઉત્કટ ઝંખના રાખો.

૯. સર્વસ્વનો ત્યાગ કરી પ્રભુને શરણુ બજો.

૧૦. આધ્યાત્મિક માર્ગ ખાંડાની તીક્ષ્ણ ધાર જેવો છે, શુરની અત્યંત આવશ્યકતા છે.

૧૧. જૂઠા ધીરજ રાખો, જૂઠા ખંત રાખો.

૧૨. એક દિવસ માટે પણ અભ્યાસ કરવો છોડી દો નહિ.

૧૩. શુરુતો માત્ર આગળી જ સ્વીકવાના, તમારે તમારી જાતે જ માર્ગ કાપવાનો રહેશે.

૧૪. જીવન દ્વંદ્વ છે, મૃત્યુનો સમય ક્યારે આવશે તે આપણે જાણતા નથી; માટે ગંભીરપણે યોગસાધનામાં જુઓ બજો.

૧૫. હંમેશા એક આધ્યાત્મિક રોજનીતી રાખો. એમાં તમારી પ્રગતિ ને તમારી

નિષ્ફળતાઓની સાચી મોંઘણી કરો. નક્કી કરેલી વાતને મક્કમતાથી વળગી રહો.

૧૬. સાધના માટે બિલકુલ વખત નથી એવી ફરિયાદ કરશો નહિ. નિદ્રા ઓછી કરો. મોટી મોટી ખડાશો હાંકવી કમી કરો. પ્રભાતના બ્રાહ્મમુહૂર્તનો સમય સમાધિમાં ગણો.

૧૭. ઇશ્વર(સત્ય)ના વિચારોની મદદથી જગત સખંધી વિચારો દૂર રાખો.

૧૮. કૌવતવાળા બ્રહ્મચિંતનથી તમે સ્ત્રી છો, પુરુષ છો કે તમે અમુક છો, તમુક છો એ જાતની લાગણી ભૂલી જાઓ.

૧૯. કોઈ પણ કાર્ય આજે કરવાનું શક્ય હોય, તો કદીયે એને આવતી કાલ પર મુલતવી ન રાખો.

૨૦. હંમેશા આનંદિત રહો. ચિંતા દૂર કરો.

૨૧. તમારી શક્તિઓનાં બધાં ગાં ન ફૂંકો કે ન તો એનું પ્રદર્શન કરતા રહો. સાદા ને નમ્ર બનીને રહો.

૨૨. તમારી સાથે સખંધ ન ધરાવતી વસ્તુઓ પ્રત્યે નિઃસ્પૃહી બનો.

૨૩. સમૂહસંગ અને ચર્ચાથી દૂર રહો.

૨૪. દિવસના થોડા કલાકો એકાંત જીવનમાં ગણો.

૨૫. વૃષ્ટિ, ઇર્ષ્યા અને સંઘર્ષ કરવાની વૃત્તિથી અળગા રહો.

૨૬. સારાનરસાના વિવેક તથા વૈરાગ્ય દ્વારા લાગણી પર કાબૂ મેળવો.

૨૭. મનનું સમતોલપણ હંમેશા જાળવો.

૨૮. વેળુ કાઢતાં પહેલાં જો વખત વિચાર કરો. કાર્ય કરતા અચાઉ ત્રણ વખત વિચારો.

૨૯. પાછળ ભૂંડ જાણવું, કોઈની ટીકા કરવી કે ભૂલો શોધવાની વૃત્તિને તિલાંજલિ આપો. પ્રત્યાઘાતો માટે સાવધ રહો.

૩૦. તમારી નિજમી જ બૂલો ને

નિર્જનતાએને શોધી કાઢો. બીજાઓમાં માત્ર આત્મ જ ભેવાની ટેવ કેળવે.

૭૧. બીજાએ પહેંચાડેલા નુકસાનને બૂધી બાંધો, ક્ષમા આપો. તમને ધિક્કારનાર મત્ત માગી રીતે વર્તો.

૭૨. વિષધર ભોરિંગની માફક વાસના, ક્રોધ, ગર્વ, મોહ અને લોભનો ત્યાગ કરો.

૭૩. અમે તેટલાં દુઃખ સહેવા તત્પર રહો.

૭૪. વૈરાગ્યવૃત્તિ ઉત્પન્ન કરવા માટે તમાગી પાસે હમેશ થોડા નીતિસૂત્રો રાખો.

૭૫. ઝેર, હાલદી, વિષ કે પેશાબ જેવું ઇન્દ્રિયસંપન્ન ગણો. એનાથી સંતોષ ન જ મેળવી શકાય.

૭૬. વીર્યનો સંભાળપૂર્વક મગ્ન કરો. છુટાં સૂઓ.

૭૭. દેવી માતા તરીકે નારીને માન આપો. જિન્સી વિચારનું નિકંદન કાઢી નાખો. સર્વને દંડવત પ્રણામ કરો.

૭૮. મત્તેક વ્યક્તિમાં, મત્તેક ચીજમાં પ્રભુનાં દર્શન કરો.

૭૯. હંસકી વૃત્તિઓ મનને ઘેરી વળે, તો સંકીર્તન, સત્સંગને પ્રાર્થનાનો આશ્રય લો.

૮૦. આવી પડેલી આપત્તિઓનો શાંતિથી-હિંમતથી સામનો કરો.

૮૧. તમે તમારે માર્ગે વિચરતા હો, ત્યારે દીકાની દરકાર ન કરો. ખુશામતને કદીયે તાંબે ન થયો.

૮૨. ધર્મ ને દુષ્ટોને માન આપો. એમની સેવા કરો.

૮૩. તમારી ભૂલોનો ખુલ્લો એકરાર કરો.

૮૪. તંદુરસ્તી બળવો. રોગિહી આસનો ને વ્યાયામ પ્રત્યે ખેદરકાર ન બનો.

૮૫. હમેશ ચપળ ને ચાલાક બનો.

૮૬. જ્ઞાનવૃત્તિથી હૃદય કેળવો. અસામાન્ય રીતે જ્ઞાન કરો કેાઈએ ધાણું દોઢાવ તેના કરતાં અધિકુ ને અધિકુ જ્ઞાનમાં આપો.

૮૭. વાસનાઓથી દુઃખની પરંપરા વધતી રહે છે. સંતોષ કેળવો.

૮૮. એક પછી એક ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ કરો.

૮૯. સતત વિચારશીલ બની પ્રજ્ઞાકાર વૃત્તિ કેળવો.

૯૦. સર્વ વિચારોની લગામ હાથમાં રાખો. વિચારોને ઉન્નત ને પવિત્ર રાખો.

૯૧. કેાઈ અપમાન કરે, મહેલું મારે કે ગાળો દે, ત્યારે શરસે થયો નહિ એ તો માત્ર શમ્ભરમત ને અવાજની વિવિધતા જ છે.

૯૨. મનને પ્રભુમાં આસક્ત રાખો. સત્યમય જીવન જીવો.

૯૩. પ્રભુત્વને માર્ગે હમેશ તત્પર રહો, હમેશ કાર્ય કરતા રહો.

૯૪ તમારા જીવનનું ચોક્કસ ધ્યેય રાખો. એ તરફ સંભાળપૂર્વક પાંચ માર્ગો.

૯૫. અવ્યા ગણાય નહિ એટલા મીનના કાયદા છે. એનો મહાવરો છોડશો નહિ.

૯૬. મનમાં વિકાર ઢાળાય થવાના ચાર મુખ્ય દરવાજા આ છે: અવાજ, સ્પર્શ, દષ્ટિ અને વિચાર. બળતા રહેતો.

૯૭. પ્રભુ વિના કેાઈનીયે સાથે જીવન બની ન રાખો. બીજાઓ સાથે બહુ જ થોડા રાખો.

૯૮. દરેક ચીજમાં સંયમ કેળવો. અતિશયતા હમેશ લયંકર હોય છે.

૯૯. દરરોજ આત્મપૃથક્કરણ અને આત્મઅવલોકનની ટેવ રાખો. તમારી પ્રગતિનું માપ બાણતા રહો.

૧૦૦. આધ્યાત્મિક માર્ગમાં જિજ્ઞાસાવૃત્તિ ટાળો. તમારી શક્તિનું જતન કરો અને એકાગ્ર બનો. અન્ન, શરીર ને સગાસંબંધીઓનો બહુ જ ઓછો વિચાર કરો. આત્મા પર વિશેષ ચિંતન કરો.

તમારી આ જ જિંદગીમાં તમને આત્મદર્શન સવું ભોઈએ.

ગાંધીજીની યાત્રાએ શ્રી. જી. રામચંદ્રન

લેખક :

ગાંધીજીએ પોતાની જીવનકથા ૧૯૨૨ સુધીની જ આલેખી છે. એ પછી, બાકુકોનો અત્યંત આગ્રહ છતાં, છેક અત્યાર સુધી આત્મચરિત્ર લખવા માટે શાંતિ, અનુકૂળતા ને સમય એ મેળવી શક્યા નથી. એક રીતે ભેઈએ તો એ સાલ પછીનું એમનું જીવન એટલે જ સમગ્ર ભારતવર્ષની નવ ભવ્યતાનો ઇતિહાસ. ગાંધીજી એક મહાન તીર્થ છે. એ તીર્થના પ્રવાસે દુનિયાભરના અનેક યાત્રાળુઓ આવે છે. સદાય નિકટ રહેતા એમના અંતિવાસીઓને પણ બાપુની પ્રતિભાનાં અનેકાનેક કિસ્સોનો પ્રકાર લાઘ્યો છે. એવા એક અંતિવાસી શ્રી. રામચંદ્રને ગાંધીજી સાથેના થોડાક પ્રસંગો આલેખ્યા છે.

આ જીવનપ્રસંગોનું મૂલ્ય પશ્ચિમ જંગલના ગવર્નર, આપણા મહાન નેતા રામજીના શબ્દોમાં જ સમજીએ. તેઓ લખે છે:

“કોઈ પણ વ્યક્તિ સાથે સંબંધ કેળવ્યાથી પ્રેમ ને પૂજ્યભાવ ઘટતાં ન હોય, પરંતુ બિદતાં સતત વધ્યે જતાં હોય, તો તે ગાંધીજી છે. સર્વે સાચા મહાપુરુષો મટિ આ ક્યન કદાચ સાચું હશે ખરું; પરંતુ મારા વ્યક્તિગત અનુભવ હાજરી ગાંધીજી વિશે, તો મને એ તદ્દન સાચું લાગ્યું છે. જેમ જેમ એમની સાથે તમે ફરો ને સાથે કામ કરતા જાઓ, તેમ તેમ એમના તરફ તમને વધુ પ્રેમ થવાનો ને તમે વધુ એમના પ્રશંસક બનવાના.

ગાંધીજી સાથેના પ્રસંગોના પુસ્તકના કર્તા એમના માત્ર પ્રશંસક જ નથી, એમને આહવાસ પણ છે. આપણી પેઠી મૂર્ખ કહેવત પ્રમાણે પ્રેમ આંધળો નથી જ, બિલકો એક માત્ર પ્રેમ જ સાચો દેખા ની શકે છે.

અનેક પ્રશંસકો વચ્ચે ગાંધીજી રહે છે, છતાં એ બધા પ્રશંસકોમાં નર્મની વૃત્તિ નથી, અને માત્ર હળુ જ સાહિત્ય પચાવવાની મનોવૃત્તિવાળા આત્મા વાચકો કાને લખવાની એમનામાં શક્તિ પણ નથી. સાચા પ્રસંગોની આ માળા આપવા માટે જનતા કર્તાની અત્યંત કાફી છે. આને આવી સાચી આખ્યાયિકાઓની ભાગ છે અને જો આવી સાચી કથાઓ કોઈ ન આવે, તો દંતકથાઓ બની થશે અને વાતાવરણને આવરી દેશે.”

(૧)

ગાંધીજી એટલે અતિક્રોધાળુતા અને અતિક્રોધિનતાનું કોઈ અસામાન્ય મિશ્રણ. ‘ચંદ્રાદિપિ કટોરાણિ મૃદુની કુલુમાદિપિ’ તું મુલાયિત એમને બરાબર લાગુ પડે. કોઈ કોઈ બાબતોમાં સ્વ. દીનબંધુ એટલું એમનાથી કદા વિરોધી સ્વભાવવાળા હતા. હદીયે હડકે યા હકલુ થતું એમની પ્રવૃત્તિમાં જ નહિ. કોઈકોઈ વખત તો સ્વભાવની એમની ઉદારતા હાપણની હદને પણ વટાવી જતી.

૧૯૨૬ની સાલ હશે. ગાંધીજી સાથે સાબરમતી આશ્રમમાં દીનબંધુ રહેતા હતા,

ત્યારનો એ પ્રસંગ બાહ્ય જગતના સર્વ સંબંધોથી નિવૃત્ત થઈ, ગાંધીજી સાથે વખતોવખત રહી આરામ મેળવવા જેવો રસ બીજા એકે કાર્યમાં દીનબંધુને પડતો નહિ. એ સમયે મનને આનંદ આપે એટલું જ લેખન કાર્ય માત્ર એ કરતા.

એકાદ આવા પ્રસંગે બ્યારે એ સત્યાગ્રહ આશ્રમમાં હતા, ત્યારે દક્ષિણ ભારતના એક જિલ્લામાંથી એક યુવાન કોંગ્રેસ કાર્યકર. આશ્રમમાં આવ્યો. કોઈ મહાઆપત્તિથી એ ઘેરાયો હતો. જિલ્લા કોંગ્રેસ સમિતિનો એ મંત્રી હતો. જિલ્લા-

ભરનાં કેએસ કાર્થ માટે એની પાસે પ્રુકળ નાણું જ મા મળું હતું. એક સાચા મંત્રીને છાજે એ રીતે સાંચેલા જુદા જુદા કાર્ય પાછળ એ બધીયે રકમ છુટ્ટે હાથે એણે ખરચી હતી, છતાં એમાં હતો એક મોટો દોષ. રકમનો ચોખ્ખો હિસાબ એણે રાખ્યો નહોતો, રસીદ કોઈને આપી નહોતી કે પાવતી હીધી નહોતી. આ બધી બૂલવું પરિણામ એ આન્ધ્ર કે સમિતિ આગળ લગલગ એક હજાર રૂપિયાનો હિસાબ એને રજૂ કરવો પડે કે એ રકમ સરપાઈ કરવી પડે એવી પરિસ્થિતિ બની યઈ.

હિસાબ આપવા માટે કે નાણું સરી દેવા માટે એને જ્યારે કહેવામાં આન્ધ્ર, ત્યારે એને સારે આશ્ચર્ય મળું. એક પાઈ સરખાથે એણે ઉચાપત કરી નહોતી. સઘળું દ્રવ્ય કેએસકાર્ય પાછળ જ ખર્ચાઈ હતું એમ તો મુલ્યે શંકા નહોતી.

હિસાબ રાખતાં ચૂકવે એ બૂલ તો ખજ જ, એમ એ કમ્પ્લેટો હતો. પણ કહે, 'પણ સમિતિ માટે કે બીજી કોઈ વ્યક્તિ માટે પણ હજાર રૂપિયા હું લાવું ક્યાંથી ?' કોઈનો એ પમારદાર નોકર નહોતો. જિલ્લા સમિતિનું મંત્રીપદ સ્વીકાર્યું હતું તે લોકસેવાની વૃત્તિથી જ. અને એટલા જ માટે તો એણે સ્થાનિક અમેલશાખાની શિક્ષકગીરાને પણ લાત મારી હતી. મનની આવી અત્યંત વિકટ પરિસ્થિતિમાં એણે તુરંત એક નિશ્ચય કર્યો. ગાંધીજી પાસે જવું, હકીકત બધી કહેવી, અને અગ્રદાર સમિતિથી બચવા માટે એમનો આશ્રય મેળવવો.

સાચી વાત ગાંધીજીએ શાંતિથી સાંભળી. દુઃખથી ન કોપથી પ્રબળતા કેએસ મંત્રીની કમજૂર કહાની પાસે બેઠેલા રવ. દીનબંધુ પણ સાંભળતા હતા. નમ્રતાથી પણ બંતપૂર્વક ગાંધીજીએ એની

પાસે ઠેકાક પ્રમોના ખુલાસા માગ્યાને પરિસ્થિતિની બરાબર ચોખવટ કરી હીધી યુવાને પાઈ સરખાથે ચેરવહસે નહોતી કરી એ વિશે શંકા નહોતી ચોખ્ખો હિસાબ નહોતો રાખ્યો એ જ હતી એની ભૂલ !

‘જાણો હવે હું શું કરું’ એમ તમે ઇચ્છો છો ?’ ગાંધીજીએ પૂછ્યું.

જિલ્લાસમિતિને પત્ર લખી આ ઉપાધિમાથી મુક્ત કરાવવાની એની માગ હતી. દીનબંધુનું ઉત્કૃષ્ટ દમી ઊઠવું, પણ ગાંધીજીના મુખ પર સખ્તાર્થ હતી.

‘નહિ, નહિ, આવા પત્રો તો હું કદીયે ન લખું’ ગાંધીજીએ કહ્યું. ‘ભલકું, હિસાબ નહિ રાખવાનું તમારું આ પગલું ક્ષમાપાત્ર નહોતું એ નિઃસંશય છે. સાર્વજનિક ફંડની પાઈએ પાઈ મારે મન ખવિત દૂર સમાન છે. આવા દુષ્ટ માટે તમે બેદરકાર બની શકો નહિ. હિસાબ ન અપાય તે પાઈએ પાઈ ઉચાપત થયેલી હું તો ગણું. સાર્વજનિક કાર્યકર્તાના જીવનમાં હિસાબનું મહત્ત્વ રૂપિયા આના પાઈનું જ નથી, એના ચારિત્ર્યનું પણ એ એક વિશિષ્ટ અંગ છે. આજ અત્યારે જે કાગળ ઉપર બહોખરો હિસાબ તમને મળતો બેઈએ. જરૂરી પાવતી તમારે બોળી દાદવી બેઈએ. એમ ન કરો તો સમિતિ તમારી પાસેથી તાણાં સરપાઈ કરી લેવાને સંપૂર્ણ હકદાર છે. જરૂર પડે તો માલમિકલત કે જે કંઈ સ્વાવર-જંગમ હોય તે વેચી-માટીને પણ આ પ્રકારનું દેવું સરપાઈ કરવું બેઈએ.’

આ વચનોથી યુવાનને સખત આમાત લાગ્યો. મહાત્માજીના સાનિધ્યમાં અત્યાર અમાઈ કદીયે એ આ-યો નહોતો, એટલે એણે તો માનેહું કે આ સંતની એના ઉપર દયા ને કત્થા વરસશે.

યુવાન હતાશ થશે ને બાળકની માફક રડી પડયો.

આ દશ્યે દીનબંધુ એંડુએ વણા જ અરવરથ ખનાવી મૂક્યા. પશ્ચાત્તાપથી શેઠાતા આ યુવાન સાથેના આવો વર્તીવ અણછાજતો હતો એમ એમણે ગાંધીજી સાથે દલીલો કરવા માંડી.

“હા, પણ એ સાતું પસ્તાય એમ હું ધન્ય છું. સંપૂર્ણપણે ભત સુધારે તો જ પશ્ચાત્તાપ સાથો. માત્ર માનસિક પશ્ચાત્તાપનો ઝાઝો અર્થ નથી. પશ્ચાત્તાપ થયાની પરીક્ષા જ એ છે, કે થયેલી ભૂલ ખરાખર સુધરે. આ ખનાવમાં, સમિતિ હિસાબ માણે કે રકમ સરપાઈ કરવાનું સૂચવે એ બિલકુલ ખરાખર છે. પોતે મહાસલાવાદી છે ને સણેલોગણેલો પણ છે, એણે પગાર ન લીધો ને સ્વયંસેવક વૃત્તિથી જ કામ કયું માટે જ તો એની જવાબદારી વધી ગઈ છે. કેએસના નામની શુભ પ્રતિષ્ઠા, જેમ એના પર તેમ પ્રત્યેક મહાસલાવાદી પર નિર્ભર છે; માટે જ કહું છું, એ જલદી પાછા ફરે, પૈસા મેળવે ને પાઈએ પાઈ સરપાઈ કરે તે પછી જ મારાથી એને કંઈ પણ મદદ કરી શકાય.”

પણ ત્યાં તો એક બીજી મુશ્કેલી ઊભી થઈ. ઘેર જવાના ટિફ્ટસાડાના યુવાન પાસે પૂરતા પૈસા નહોતા. ઓછામાં ઓછા પાંત્રીસ રૂપિયાની એ માટે એને જરૂર હતી.

દીનબંધુ હું પીગળ્યું. એ બોલ્યા: ‘એ ગાડીસાડાની રકમ એને આપણે આપીએ, બાપુ! ખનતી ઉતાવળે ભલે એ ઘેર જાય. પૈસાની એથી એ વ્યવસ્થા કરી શકે.’

‘નહિ, નહિ.’ સ્પષ્ટ સ્વરે યુન: ગાંધીજી બોલ્યા: ‘તમે કે હું’ ડપ રૂપિયા

આપીએ ક્યાંથી? આપણે બેઠ, નિર્ધન છીએ. બહુ થાય તો આપણી સંસાળ હેઠળ આ વેળા સાર્વજનિક કુંડમાંથી આપણે પૈસા લઈ શકીએ; પણ એ કરતું તદ્દન ગેરવાજબી ગણાય. ગાડીસાડાના એના પાસે પૈસા ન હોય, તો ભલે એ જાય ચાલતા. અત્યારે સમિતિનું એને કરજ તો છે જ. આપણી પાસેથી ઊછીની રકમ લઈ શા માટે એ દેવું એણે વધારવું એઈએ? અને આ ક્યાં પછીયે એ સાથે પથે વળશે જ એની કેને ખબર છે? આ પરિસ્થિતિમાં પ્રાયશ્ચિત્તના પ્રથમ પગલા તરીકે ઊછીના દેવાની લાલચ એણે છોડવી એઈએ કે વધારે પૈસા લે ન માગવા એઈએ.’

સાંભળીને હવે દીનબંધુ અરેખરા શુક્તે થઈ ગયા. આટલે દૂર પગ લસડતા પેલા યુવાનને ઘરભેગા થવાની ગાંધીજીની સલાહ એમને મન મૂખાઈની પરાકાષ્ટા રૂપ હતી; પણ ગાંધીજી અડગ હતા.

વાણપાણી બાદ આરામ પછી વહેલા પ્રસાદે યુવાનને આશ્રમ છોડવાનું અંતે નક્કી થયું.

વિદાય વેળા ગાંધીજીએ કહ્યું:

‘ઘેર જાઓ, શોગ્ય રીતે વર્તો ને શું કયું તે મને જણાવો. તમારા જવાની અત્યંત આગુરતાપૂર્વક રાહ બેઠું છું. ભગવાન તમારું ભલું કરે!’

આશ્રમમાંથી બહાર નીકળતી વખતે, સ્વભાવ પ્રમાણે દીનબંધુ એને મળ્યા-ત્યાંથી માર્ગલ પર આવેલા સાબરમતી સ્ટેશન સુધી, એટલે દૂર એની સાથે એ ચાલતા ગયા.

સ્ટેશન પર પેલા કાર્યકર્તાના હાથમાં એમણે ડપ રૂપિયા મૂક્યા. કોઈ એક મિત્ર પાસેથી એ રકમ એમણે આણી હતી. વિદાય કરી એ પાછા ફર્યા.

આશ્રમમાં આવા કે તરત જ સીધા દીનબંધુ ગાંધીજી પાસે ગયા હસતા, હસતા કહે

‘મારે એક એવરાર કરવાનો છે, ખાણ !’

એમને જોશતા અડધેથી રોકીને હાસ્ય વેરતા ગાંધીજી જોડયા

‘હા, હા, હું જાણું છું પેલા જીવાનને તમે પૈસા પહેાચાડ્યા હશે તમને હું આજનો જોઈશો જોળણુ છું ? તમે તો છો જ નહોત-કદીયે નહિ સુધરવાના !’

અને કોઈ વિદ્યાર્થી નિર્દોષ વેદાન કરતા ‘અડપાય ને હસે-એવું દીનબંધુ એ હજુ ખડખડાટ હસી પડ્યા’

(૨)

ગાંધીજીના સ્વભાવનો કોઈ કોઈ પ્રકાર બરાબર યુરોપિયન ભેદો જ હાથે આપણે ન ભૂલીએ કે વિદ્યાર્થી તરીકે લડનમાં, બેરિસ્ટર હતા ત્યારે દક્ષિણ આફ્રિકામાં, તથા સાર્વજનિક કાર્યકર તરીકે, સર્વ પ્રકારના યુરોપિયનોના નિકટના સંઘવાસમાં એ આવ્યા હતા એટલે જ તો દુખપીડિતો માટે એમને સહાનુભૂતિ જનનની દેવા છતાંયે, તે વખતે પોતે સાવ નિર્લેપવૃત્તિ પણ ખતાવી શકે છે !

સાબરમતીના મત્યાચક્ર આશ્રમમાં એક વખત એક આધળી આવી મધ્યમ વયની તે પ્રૌઢ તામીક્ષી બાઈ હતી હાલપીળી પહેરેલી એક સાડીભેર જ એ આવી એ વિના એની પાસે કશયે નહોતું નમતા બપોરે તે આવી શા માટે ને કેવી રીતે આવી એની કોઈનેયે ખબર નહિ આવી ત્યારથી વણાટશાળાના એટલા પર શાંતિથી એ બેસી રહી હતી-આશ્રમવાસીઓ એટલું જ બહુતા હતા આમ તો આશ્રમની

હંદમાં સિખારીઓને દાખલ થવાની સખતમાં સખત મનાઈ છે આથી કયા કામસર એને આશ્રમમાં આવવાનું થયું એ વિશે દુરત પૂછપરછ શરૂ થઈ, પણ એ તો સાવ સ્વસ્થ થઈ બેઠી રહી.

‘નથી ભેતા આધળી છું તે ?’ એનો સવાલ હતો

જાતે આશ્રમના વ્યવસ્થાપક મગનલાલ ગાંધીને કાને આ વાત પહોંચી આશ્રમ નિયમોનું કડક શિસ્તપાલન તો મગનલાલ ગાંધીનું જ

આધળી પાસે જઈ એમણે કહ્યું

‘ખદેન, તારે માટે અમો કંઈ જ વરી શકીએ એમ નથી કોઈ પણ રીતે અહીંથી ચાલતી પકડ’

ધાર્મી કરતા આ તામીય બાઈ તો ઘણી જ ભૂડી નીકળી, એની બીજી જ પગે મગનલાલને ખાતરી થઈ ગઈ

‘ચાલતી પકડ એટલે ? અરે, આ તે મહાત્મા ગાંધીનો આશ્રમ છે, કે કોઈ પોલિસ સ્ટેશન ? ભૂખે મરે છું, અત્રે ભેઈએ મારે, મારે નથી ઘર કે નથી ખાગ; એટલે જ તો આ આશ્રમમાં મારે આશરો ભેઈએ છે, પણ તમે કોણ છો ? મહાત્મા ગાંધી કયા છે ?’

આમ મગનલાલ ભેવાને પણ જીવનમાં પહેલી વખત સહજાવનાર એક વ્યક્તિ મળી બરી, પણ એ તો હતા સાચા સજ્જન બાઈને એમણે ઘણીઘણી સમજાવી કહ્યું

‘ગાંધીજી તો અત્યારે ઘણા જ કામમાં છે વળી આશ્રમમાં સિખારીઓને કદીયે આવવાનું અપાતુ નથી પ્રત્યેક જન અહીં આઠ આઠ કલાક કાયા ઘસે છે, ત્યારે ભોજન પામી શકે છે તારું સાચું સ્થાન ને આધળા માટેના કોઈ ‘અધઘડ’માં છે

અમદાવાદની નજદીક જ આવેલ એવા એક ગૃહમાં હું તારી જોડવણુ જરૂર કરી શકું એમ છું.’

કહેવાનું બધુંયે મગનલાલને કહી દેવા દીધું. હવે આંધળીને કહેવાનો વારો આવ્યો. તે બોલી : -

‘ગાંધીજી કામમાં છે, એમ ને? સહે રહ્યા, હું તો નવરીજ છું ને? કામકાજથી એ પરવારે ત્યાં લગી થોભીશ. અને હાં, બે સાઈ, હું તો છું આંધળી, મારે હાથે તે કેમ કરી કામ થઈ શકે? થવાનું હોય તે થાય. હું તો અહીંથી હંઠનાર નથી, નથી ને નથી જ.’

હવે મગનલાલને હાર કબૂલવી પડી. ગાંધીજીને કાને આ વાત અતે એમણે નાખી.

ખાઈ સાથે થોડી વાતચીત બાદ ગાંધીજી બોલ્યા :

‘સહે એ રાત અહીં રહેતી. એની જમવાની વ્યવસ્થા કરો. ક્યાં સૂતું તે એને ખતાવી દો. એનું શું કરવું તે સવારે એનું જશે.’

બીજી સવારે ગાંધીજીએ પેલાને કહ્યું :

‘બે, અમે તને કાંતતાં શીખવીશું, આંધળાઓ પણ સુંદર કાંતી શકતા હોય છે. શીખીને તું તૈયાર થઈ બધાં ત્યાં સુધી રાહ બેઠો છું ને પછી કાંતણુકામ બદલ તું રળી શકે એટલી જ તારી કમાઈ. આ શરતે રહેવું હોય તો રહે. હા, આશ્રમમાં તારી બધી વ્યવસ્થા થશે ખરી.’

પણ ખાઈએ આ માટે કશો ઉત્સાહ ખતાવ્યો નહિ. તે જરા શરસે પણ જણાઈ. છતાં એને કાંતવાનું શીખવાટવામાં આવ્યું.

જુજ દિવસમાં કાંતણુકામ એણે આખાદ તબત કરી લીધી; પણ અઠવાડિયું પૂરું નોં પહેલાં વધુ કાંતવાની એણે શોધકરી

ના પધરાવી દીધી. આશ્રમમાં અહીંથી તહીં ભાટકવામાં જ એને ભારે રસ પડતો. ઠરીને કામ તો બેસે જ શેની? કાંઈનાં સલાહ સૂચન પણ ગણુકારતી નહિ. આશ્રમવાસીઓ સાથે લડવાઝવડવાનું એણે શરૂ કર્યું. ને બિલકુલ મરજી પ્રમાણે તામીલ ભાષામાં કે ભાંગીતૂટી હિંદીમાં એમને ગાળો ભાંડતી. બે કે ત્રણ વખત એને શાંત પાડવા ગાંધીજીએ પ્રયત્નો કર્યા; પણ તત્કાળ પૂરતી જ એની અસર રહી.

ખાઈ વધારે ને વધારે જ ખગડતી ગઈ. ‘કામ તારે મુઠલે કરવું નહિ ને અંટસ રાખી બધા સાથે ઝઘડતાં કરવું.’ નવ નવ દિવસ આમ ચાલ્યું. અતે ટસમે દિવસે ગાંધીજીએ એને તાકીદ આપી દીધી.

એને પાસે બોલાવી મંગાવી સૌમ્ય પણ નિશ્ચિંત સ્વરે ગાંધીજીએ કહ્યું :

‘કાલે સવારે તારે ચાલ્યા જ જવું એમ મેં નક્કી કર્યું છે. અમદાવાદના ‘અંધગૃહ’ના સુપરિન્ટેન્ડન્ટ પર હું પત્ર આપીશ, ત્યાં તું જશે. ઇચ્છા હોય તો તને ત્યાં પહોંચતી કરવા માણસ પણ ચોકલું.’

સાંસળતાં જ ખાઈ રાતીપીળી થઈ ગઈ.

‘તમે શું સાચા મહાત્મા છો? કાણે કહ્યા તમને મહાત્મા? મારા જેવી ગરીબ આંધળીને તમે તજોડી મૂકો છો?’

આ શબ્દોની ગાંધીજી પર મુઠલે અસર થઈ નહિ. પ્રાર્થના બાદ બીજા પ્રભાતે એમણે તો એને આશ્રમ છોડી જવા કહ્યું. આંધળીએ મક્કમતાથી ઇન્કાર કર્યો. ગાંધીજીના લઘુલિપિલેખક એક તામીલી ગૃહસ્થ હતા. ગાંધીજીએ એમને ખાઈ સાથે જવાનું કહ્યું.

ચોતાના જ દેશના આ તામીલવાસી પ્રત્ને એણે ખમાસ કરી મૂકી. ન તો એને

પૃથ્વીની ઉંમર

૯૫૬

શ્રી છોટુભાઈ સુથાર

અરે માનવીની ઉંમર પુ ૧૫ પ્રાણીની ઉંમર પુ ૫૦૫ બહુ યાવ તો ઝાડની ઉંમર પૃથ્વીએ પણ આપણ જેના ઉપર વસીએ છીએ તે પૃથ્વીની ઉંમર? વાત તદ્દન સાચી છે વિજ્ઞાન જ્યાં સુધી માનવીની નજર સમક્ષ હતુ થયુ નથી એને એ ખરાબર સમજીતુ નથી ત્યાં સુધી માનવીને કુન્નતા એ બધકર્મો મહાત્રય લાગે છે લખક એ કથ આપતી પામે હસ? છે અને રક્ષાળ રીતે આપણને પૃથ્વીની ઉંમરનો અંદાજ કાઢી બતાવે છે આ પૃથ્વી બે નબળા વર્ષની છે એ વાત આ લેખ વાચતા તરત જ સમજાઈ જશે આ હિચ્છિએ વિચારતા પૃથ્વી આજળ માનવી કેવો વામનો લાગે છે

‘પૃથ્વીની ઉંમર કેટલી?’

લેણાને આ પ્રશ્ન સાવ બેહૂદો અને અર્થહીન લાગશે

આ જ બેહૂદો પ્રશ્ન અનેક વર્ષ પહેલાં એક શિષ્યે પોતાના શુરને પૂછ્યો હતો, અને ત્યારે શુરએ વિના ખચકાણે જવાબ બાળેલો કે, ‘પૃથ્વી અનાદિ છે-અનંત છે’

પાસે આવવા કીધા કે ન તો હાથ ઝાંખી પોતાને ઢોરી જવા કીધી

ત્યારે બિલકુલ અવ્યય સ્વરે ગાંધીજી બોલ્યા

‘ઠીક, મારી ખતે હુ જ એને બહાર લઈ જઈશ એને સમજાવુ પાડો કે હાથ ઝાલી ફાટક સુધી હુ એની સાથે ચાલતો જવાનો છું’

ખાધને વાત કહેવામા આવી સાંભળતા જ એ એકદમ ઢીંગશાર બની ગઈ અડપથી ગાંધીજી એની પાસે ગયા હાથમા હાથ લીધો ને આશ્રમના ફાટક સુધી એની સાથે જ ચાલ્યા શાતચિતે નમ્રતાથી ગાંધીજીની આજુમાંજ એ ચાલવા લાગી દરવાજો આવી, નમ્રતાથી ગાંધીજીએ કંટુ

‘ને ખાઈ, ‘અ ઘગહુ’મા સાગી ગતે

પૃથ્વી પર ઝાડ, પ્રાણી, મનુષ્ય અને જીવજતુ રહે છે એ બધાં અનાદિ નથી એમનો જન્મ થાય છે અને લાય પણ થાય છે કોઈ પાચદસ દિવસ જીવે છે તો કોઈનુ આયુષ્ય હજાર બે હજાર વર્ષ જેટલુ લાગુ પડેલે છે પણ આખરે એ બધાનુ મૃત્યુ થાય જ છે પૃથ્વી પરના

રહેજે હ, ત્યાં હરેક પ્રકારની તારી મસાળ લેવાશે લગવાન તારા સત્તુ કરે, જ

તે પછી એમણે પેલા તામીલી મિત્રને સાથે જવા કહ્યુ થોડા વખત પછી એ પાછા ફર્યા વિચિત્ર થઈના બની ગઈ હતી થોડે જર ગયા પછી, ખાઈ એમના તરફ વળી ને કહેવા લાગી

‘હો રાખી મૂકો સુપરિન્ટેન્ડન્ટ પરનો ગાંધીજીનો પત્ર તમારી પાસે, નથી ભેઈતી મારે કોઈની મદદ’ આમ બોલતી’કેને એ તો અડપથી ડાપરી ગઈ!

થોડા દિવસ પછી, પાછળથી ખબર પડી કે એ ખાઈ ઢાંગ કરતી’તી નેવી ખરે ખરી આઘળી નંદોતી તો નંદોતી પણ સાથે સાથે સારા ચારિ-મનીય નંદોતી’

જીવનમાં જન્મ અને મૃત્યુ સાથે જડાયેલાં છે.

જે રીતે પૃથ્વી પરના જીવનમાં જન્મ, જરા, વ્યાધિ અને મૃત્યુ દેખાય છે, એ રીતે પૃથ્વીના પોતાના જીવનમાં કશો ફેરફાર જોવામાં આવ્યો છે ખરો ? અનાદિ કાળથી આ પૃથ્વી જેવી ને તેવી જ રહી છે ખરી ?

પ્રાચીન ગ્રંથો વાંચતાં માધુમ પડે છે, કે પુરાણો સમયની પૃથ્વીમાં અને આજની પૃથ્વીમાં ઘણો ફેરફાર પડ્યો છે. આજસુધીમાં પૃથ્વીના પડ પર અનેક પ્રકારના ફેરફારો થઈ ગયા છે. જળ ત્યાં સ્થળ અને સ્થળ ત્યાં જળ એ એકે સ્વાભાવિક વાત જણાઈ છે. અને આ સ્વાભાવિકતાએ જ પૃથ્વીના ફેરફારનાં કારણો શોધવા માણસને પ્રેર્યો છે.

ધરતીકંપથી પૃથ્વી ધ્રુએ છે અને કેટલેક દેકાણે જ્વાળામુખી પહાડો ફૂટી નીકળે છે. એ શું દર્શાવે છે ? એ દર્શાવે છે કે ધરતીના પેટાળમાં પુષ્કળ ગરમી છે. એ ગરમી બહાર નીકળી જવાનો માર્ગ શોધે છે, જ્યારે આમ થાય છે, ત્યારે ધરતી આંચકા ખાઈને થોડી ગરમીને બહાર નીકળી જવા દે છે. જ્વાળામુખીમાંથી રાખ, વરાળ અને હુમાડાના ગોટગોટા બહાર નીકળી જાય છે; એટલું જ નહીં પણ ધીમળેલા પથ્થર અને ધાતુના રસ પણ એ વાટે બહાર વહી આવે છે. તેકાલ સમી જતાં આ ખડાં જ્યાંનાં ત્યાં ઠરી જાય છે.

સામાન્ય માણસને આ ઘટના કૌતુક જેવી લાગે છે, પણ હુદ્દિશાળી માણસ એમાં સંકેત જુએ છે. તે એ સંકેતોને મનજવાનો પ્રયત્ન કરે છે. એવી એક

સંકેતસમજ આ પ્રમાણેની છે. પૃથ્વીના પેટાળમાં ગરમી છે અને ધગધગતો રસ પણ છે. આ રસ વારંવાર બહાર નીકળીને ઠરી જાય છે. વારંવાર આવો રસ બહાર નીકળતો રહ્યો છે અને હજીયે ઘણીવાર નીકળતો રહેશે. આ રસ ધીરધીરે પૃથ્વીની સપાટી પર ફેલાય છે અને પછી ઠરી જાય છે. પૃથ્વીના પડ પર, આવાં ઘણાં પડ, એક ઉપર બીજું એમ બમતાં રહ્યાં છે અને હજીયે બમશે. આ અને આવાં બીજાં કોઈ પડ કાળક્રમે સારે બની જાય, તો એમ પણ બને કે એમની નીચે આવેલા રસ ઉપર 'એ તૂટી પણ પડે. અને એમ થાય તો રસ ઉપર એવિંતું ઘણું દબાણ આવી જાય. પરિણામ એ આવે કે પૃથ્વીની અંદરનો રસ બહાર નીકળી આવે અને પાછો ઠરી જાય. પૃથ્વીના બીતરના રસ ઉપર પૃથ્વીના સારે પોપટો તૂટી પડવાને બદલે પાણી અંદર પ્રવેશે, તોપણ રસ બહાર નીકળે છે. રસ ઉપર ગથેલું પાણી એકદમ વરાળ બની જવાનું અને આ વરાળ બહાર નીકળવાનો માર્ગ શોધવાની. પરિણામે પૃથ્વીના રસ-ભૂરસ ઉપર દબાણ થવાનું અને થોડો-ઘણો રસ બહાર નીકળી આવવાનો.

મતલબ કે પૃથ્વીના પેટાળનો રસ એક યા બીજે કારણે પૃથ્વીના પડ ઉપર આવી પથરાવાનો અને આમ દિનપ્રતિદિન પૃથ્વી ઠંડી પડતી જવાની; અને પૃથ્વીના આ રીતે ઠંડા પડવાનો અર્થ જીવનની કમી-મૃત્યુ તરફનું પ્રયાણ ન કહી શકાય ?

આ જ વાતને ઊલટી રીતે વિચારતાં અનેક વર્ષ પહેલાં, પૃથ્વીને છેક ઉપરના પડ મુધી ગરમાગરમ સ્થિતિમાં હોવાનું સમજી શકાય એમ છે. એવી પૃથ્વી જ

ધીરેધીરે ઠંડરતી ગઈ હશે અને પછી જ એના પર જીવન પાંગર્યું હશે, મધુ એવી નમરૂપ પૃથ્વી આવી હશે ક્યાંથી ?

અને આ જ પ્રશ્ન આપણા પ્રશ્નની જડ છે. પૃથ્વીનો જન્મ ક્યાંથી અને કેવી રીતે થયો એ આપણે નિશ્ચયાત્મક રીતે જાણતા નથી, પણ જન્મ પામીને પૃથ્વી ઠરી છે અને હજી એ ઠરી રહી છે એટલું આપણે ચોક્કસપણે સમજી અને ઝંઝી ઠંડીએ એમ જાણે, અને તેથી જ નો આપણે પ્રશ્ન પૂછ્યો હતો કે ‘પૃથ્વીની ઉંમર કેટલી ?’

મનુષ્ય, પ્રાણી, જાડ વગેરેની ઉંમર શોધવાની જુદી જુદી તરકીબો છે. જાડના ઘડને આડું વહેરતાં એમા ફૂંડાળાં દેખાય છે, દર વર્ષે આડું એક ફૂંડાળું વધતું જાય છે. આવાં ફૂંડાળાંના આધારે જાડની ઉંમર ઠંડી શકાય છે. મનુષ્યની ઉંમર માટે શરીરની જાંઘાઈ, ચહેરા અને વાળનું પાકટ-પણું જ્યાંસમાં રાખવામાં આવે છે, બ્યારે પ્રાણીઓ અને જીવજંતુ વગેરેની ઉંમરનો જ્યાંસ એમના સ્નાયુકંઠ અને રગ પરથી ખાંધી શકાય છે.

પૃથ્વીની ઉંમરનો અંદાજ આવી કોઈ રીતે આપવો સહેલો નથી.

પૃથ્વીની ઉંમર શોધવાની એક રીત સાગરમાં જમા થઈ ઓગળી જતા મીઠાના જથ્થાની છે. સંશોધમાં એ રીત નીચે મુજબ છે.

પૃથ્વી પરની નદીઓ પોતાની સાથે માટી અને બીજી અનેક ચીજોને સાગરમાં ખેંચી જાય છે. આમાં મીઠું પણ હોય છે. માટી અને બીજાં દ્રવ્યો સાગરને તળિયે જામી જાય છે; પણ મીઠું પ્રાણીમાં સળી જાય છે. પરિણામે સાગર વધુ ને વધુ ખારો

જનતો જાય છે, એટલે હવે, એ આપણે સાગરમાંના કુલ મીઠાનો જથ્થો શોધી કાઢીએ અને એને દરવર્ષે નદીઓ દ્વારા લેવાતા મીઠાના જથ્થા વડે ભાગીએ તો સાગરને ખારો થયે કેટલા વર્ષે થયાં હશે એનો હિસાબ મળી આવે *

તમે કહેશો, ‘ઠેવી મહાસારત વાત !’

અને અનેક વિદ્વાનોએ આ મહાસારત વાત પૂરી કરી ખતાવી છે, એમણે હિસાબ કરી એણે તો માલુમ પડ્યું છે કે સમુદ્રોને ખારા થયે ઓછામાં ઓછા છત્રીસ કરોડ વર્ષે થયાં છે, જાનો અર્થ એ થયો કે સાગરોની ઉત્પત્તિ સમયે પૃથ્વી ઉપરથી જરૂર કરી ગયેલી; અને જામ એની મૂળ ગરમાગરમ સ્થિતિની વાત (જન્મ) એથી પણ ઘણાં વર્ષો પૂર્વે અનેલી હોવી જોઈએ. આવી જૂની પૃથ્વીને પહેલાંના શુભો અનાદિ અનંત કહે એમાં શું આશ્ચર્ય ?

પૃથ્વીની ઉંમર શોધવાની બીજી રીત જળકૃત ખડકોના પડોની બહાઈનાં માપની છે. નદીઓ પોતાની સાથે જ ધૂળ, રેતી, કચેરા વગેરે તાણી લાવે છે, એને એ, સમુદ્રમાં ઠાલવે છે. દર વર્ષે આ રીતે સમુદ્રમાં લાખો મધુ ધૂળરેતીનાં પડ જામતાં જાય છે, આ પડ પર બીજે વર્ષે ફરી બીજાં પડ ખંધાતા જાય છે અને એની ઉપર કરી મઠ ઉપર પડ જામતાં અને ખંધાતાં જાય છે કાળે કળીને નીચેનાં પડ, ઉપરનાં પડના અતિસારે જાણી, કંઠણ પથ્થર ખની જાય છે. જાને જળકૃત ખડકો કહેવામાં આવે છે. કોઈ નદીના મુખ આગળ ખનેલા આવા

* જાણ સમુદ્રોને ચૂકવી નાખીએ તો એમાંથી નીકળતા મીઠાનો દળશો ૫,૦૦૦,૦૦૦ થન માહલનો અથવા ૧૬,૦૦,૦૦,૦૦,૦૦,૦૦,૦૦૦ ટન થઈ જાય.

જળકૃત ખડકની ઊંચાઈ માપી, એને, દર વર્ષે એ નદી દ્વારા ખનાવાતા પડની ઊંચાઈ વહે સાગતાં જળકૃત ખડક અન્યની અવધિ મળે છે. અનેક નદીઓ દ્વારા અનેકા જુદા જુદા જળકૃત ખડકો અને એ ખડકોમાં મળી આવતી જીવનશૈલ છાપો (ફોસિલ્સ) વગેરે પરથી અનુમાન તારવવામાં આવ્યું છે કે, જળકૃત ખડકોની ઓછામાં ઓછી ઉંમર ૫૦ કરોડ વર્ષની છે. અને એ હિસાબે પૃથ્વીની ઓછામાં ઓછી ઉંમર ૫૦ કરોડ વર્ષ કરતાં પણ વધારે મોટી છે.

ઉપરની બંને રીતે કરતાં એકે ત્રીજી રીત હમણાં જડી આવી છે, આ ત્રીજી રીત વધુ સરળ અને વધુ ચોક્કસ છે.

યુરેનિયમ ધાતુનું નામ ખધાંએ સાંભળ્યું હશે. ગયા બીજા વિશ્વયુદ્ધનો અણુબોમ્બ જેમાંથી ખનાવવામાં આવ્યો હતો તે જ આ યુરેનિયમ ધાતુ. આ ધાતુ સ્વયં શક્તિસ્ફુરક (રેડિઓક્રિટવ) છે. આ પ્રકારની બીજી ધાતુઓ થોરિયમ, રેડિયમ વગેરે છે. યુરેનિયમ આ પ્રકારની ધાતુઓમાં સૌથી સારેમાં સારે ધાતુ છે. આ ખધી ધાતુઓના અણુઓ તૂટતા જાય છે. યુરેનિયમ ધાતુ તૂટીને સીસામાં રૂપાંતર પામે છે; પણ આ રૂપાંતર એપાંચ વર્ષમાં બની જતું નથી. યુરેનિયમના ૬૩૭ તોલા જેટલા જથ્થામાંથી એક તોલા જેટલી ધાતુનું સીસામાં રૂપાંતર થવા માટે, એક કરોડ વર્ષ લાગે છે. પૃથ્વી પર આ ધાતુ (યુરેનિયમ) અંશિકત ખડકો (પૃથ્વીના પેટાની ગરમીથી અનેકા ખડકો)માં મળી

આવે છે. યુરેનિયમ ધાતુનું સીસામાં રૂપાંતર થતાં હેલિયમ વાયુ છૂટો પડે છે. કેટલાક ખડકોમાં આ રીતે યુરેનિયમ, એનું સીસું અને હેલિયમ વાયુ એકીસાથે મળી આવ્યાં છે.

વધુ ચમત્કારભરી વાત એ છે કે યુરેનિયમના સીસામાં અને સાદા સીસામાં કુદરતી રીતે ભેદ છે. સામાન્ય સીસાને અણુભારાંક ૨૦૭ છે, જ્યારે યુરેનિયમના સીસાને ૨૦૬ છે. આ કારણે બંને પ્રકારનાં સીસાં નોખાં તારવી શકાય છે, જગતમાં જ્યાં જ્યાં યુરેનિયમ જડ્યું છે, ત્યાં ત્યાં આ પ્રમાણે એનું સીસું પણ મળી આવ્યું છે. યુરેનિયમના સૌથી પુરાણા નમૂના અને એમાં રહેલા સીસા દ્રવ્યના આધારે પૃથ્વીની ઓછામાં ઓછી ઉંમર દોઢ અબજ વર્ષની અને વધુમાં વધુ ત્રણ અબજ વર્ષની નક્કી કરવામાં આવી છે.

પણ આ થઈ પૃથ્વીની આજ સુધીની ઉંમરની વાત. હવે પછી પણ પૃથ્વી ઘણું લાંબું જીવવાની છે. ઘણાખરા વિદ્વાનો પૃથ્વીની ઉંમર બે અબજ વર્ષની માને છે અને છતાંય કેટલે કેટલે એની જીવનયાત્રાના હિસાબે એણે હમણાં જ યુવાનીમાં પ્રવેશ કર્યો છે !

ક્યાં માનવીનું માંડ સો વર્ષનું મનાયું આવ્યું અને ક્યાં બે અબજ વર્ષની યુવાન ધરતી માતા !!

રુકુળના રાજ્યથી અને અયોધ્યાના રાજ્યએ સીતાદેવીનો ત્યાગ કર્યો હતો, પરંતુ ધીરામયત્રે એ ત્યાગ નહોતો કર્યો. જનપાસ હરિશ્ચંદ્રના પંચવટીમાં લડમણ અને સીતાજી સાથે ધીરામયત્રે દેવા દત્તગ દિવસે વિદાયતા હતા. સીતાનાય પછી એ જ પંચવટીના પુનર્દશને ધીરામયત્રે બ્યારે આવ્યા, ત્યારે એમને જાણવા સતાવી રહી સીતાજી સાથે ગાળેલા એ સગવળી મોટી સ્મૃતિએ એમને દગમી રહી માન એ જ માને દારા એ આગળે પ્રયત્ન વેપક રીતે બહી નિરૂપાયો છે

પાત્રો :

રામ : અયોધ્યાના મહારાજ

વાસંતી : એક જનવાસિની, સીતાની સખી

રુચળ : ગોદાવરી વડે પર જનમાત્ર

મમય : વિવશનો પહેલો પદોર

વાસંતી : (વધારે નજીક આવીને)

મહાનુભાવ ! કોણ છો આપ ?

રામ : (એને જોઈને) વાસંતી !

વાસંતી : (ચકિત થઈને) તમે તો મને જોળખતા છાઓ છો !

રામ : વાસંતી !

વાસંતી : આપનો અવાજ તો પરિચિત જેવો છામે છો આપ કોણ છો, દેવ ?

રામ : હું જ કહે કે હું કોણ છું, વાસંતી !

વાસંતી : (વિચાર કરે છે)

મહાનુભાવ ! કાંઈ રમણે નથી ચડતું ! આપને ક્યાંક જોયા છે એ વાત સાચી

રામ : હાથ ! વાસંતી ! આજે તું મને પછુ જોળખી સંકતી નથી હું એટલે બહુદાઈ મશે છું !

વાસંતી : હું વિચાર કરું છું, મને હમા કરો, મહાનુભાવ !

રામ : નહિ વાસંતી ! તું મને માફ કર મે તારો અપરાધ કર્યો છે. મે તારી સાક્ષી સખીને કાઢી મૂકી છે જેનું નામ હાઈને સસાર પવિત્ર અને છે, એ દેવી પર મે કલક લગાડ્યું છે તું મને જોળખી શકી નથી એ ઠીક થઈ છે. હું પાપી રામ એને જ થોગ્ય છું.

(આકાશમાથી વિમાન ઊતરે છે વિમાનમા મહારાજ શ્રીરામયત્રે બેઠેલા નજરે પર છે ધીમેધીમે વિમાન પૃથ્વી પર આરે છે રામ એમાથી ઊતરે છે અને ચારે તરફ નજર કરે છે)

રામ : આ એ જ સ્થાન છે-મારા જીવનનું મીઠી પુણ્યતીર્થ યજ્ઞની દીક્ષા લેતા મહેલા તીર્થસ્થાન કરવાનો શુભ વસિષ્ઠનો આદેશ છે સઘળાં તીર્થોની માત્રા કરી આવ્યો, છતાંયે અંતરની જવાહર પહેલાની માફક જ પ્રજ્વળેલી છે રેમિરેશ બળી રહ્યું છે. આ પાવન તીર્થમાં સ્નાન કર્યો પિના એમાથી દહીં મે છૂટકારો મળવાનો છે ? (આસમાન ધૂમતી) અહા ! અહીંનું વાતાવરણ કેટલું શીતળ છે ! કાંઈ કપૂર અને ચંદન છાટી રહ્યું હોય એવું લાગે છે-

[વાસંતી પ્રવેશ કરે છે]

વાસંતી : મહાનુભાવ ! આપ કોણ છો ?

રામ : (નહિ સાંભળતા) શુભચરમોજ અહીં તો પ્રાણુ શાંતિસ્થાનો અનુભવ કરી રહ્યો છે.

વાસંતી : (કેવળ છેલ્લા વાક્ય પર ધ્યાન આપી આશ્ચર્ય પામતાં) રામચંદ્ર-તમે રામચંદ્ર છો? મારી પ્રિય સ્ત્રી સીતાના સ્વામી રામ તમે?

રામ : મને પાપીને એ દેવીના નામની સાથે ન સંસાર વાસંતી!

વાસંતી : (ન સાંભળતાં) અરે! ક્યાં ગયું તમારું એ દિવ્ય રૂપ? તમે તો જરાયે ઓળખાતા નથી. નથી એ કાંતિ, નથી એ શોભા, નથી એ બળ-આહ! તમારું શરીર તો એકદમ મુકાઈને સાંકા જેવું થઈ ગયું છે!

રામ : એ કાંઈ જ નથી, વાસંતી! એ સઘળું મારા પાપના એકાદા અંશનું જે પ્રાયશ્ચિત્ત નથી.

વાસંતી : કેવું પાપ?—તમે કયું પાપ કર્યું છે?

રામ : તેં ધ્યાન નથી આપ્યું—તેં સાંભળ્યું નથી વાસંતી? મેં તારી સીતાનો ત્યાગ કર્યો છે!

વાસંતી : (સ્તબ્ધ બની) તમે શું કહો છો એ? સીતાનો ત્યાગ કર્યો છે? શ્રી અને શોભાની એ મૂર્તિનો ત્યાગ કર્યો છે?

રામ : હા.

[વાસંતી સ્તબ્ધ બની બેઠી રહે છે. એનાથી કંઈ બોલાવું નથી.]

રામ : મૂળી કેમ બોલી રહી વાસંતી? મારો તિરસ્કાર કર!

વાસંતી : તમે કહો છો કે તમે સીતાનો ત્યાગ કર્યો છે?

રામ : હા, હું જ એ કહું છું.

વાસંતી : કયા અપરાધને કારણે?

રામ : અયોધ્યાપતિ રામ એક અસતીને ઘરમાં કેમ રાખી શકે, બોલ?

વાસંતી : શું બોલ્યા? સીતા અસતી? સંસારમાં પવિત્રતાનો આદર્શ સ્થાપિત

કરનારી સીતા અસતી?—નહિ, કદાપિ નહિ. તમને ભ્રમ થયો હશે, મહારાજ!

રામ : દેવી! તું સાચું કહી રહી છે.

વાસંતી : શું સાચું કહી રહી છું?

રામ : સીતા કદીયે અસતી ન હોઈ શકે, યજ્ઞધૂમ્રસખી તે પવિત્ર છે.

વાસંતી : પરંતુ હમણાં તો તમે કંઈક જુદું જ કહી રહ્યા હતા!

રામ : વાસંતી, દેવી! તું નથી જાણતી. તું વનવાસિની, તપસ્વિની છે. તું બોળી છે, રામનાં બે સ્વરૂપ છે, એ તું જાણી શકી હોત તો—

વાસંતી : એ શું બોલો છો, મહારાજ!

રામ : હું એ કહું છું કે મારાં બે સ્વરૂપ છે. એક સ્વરૂપમાં હું મહારાજ છું. બીજા સ્વરૂપે હું રામચંદ્ર. પહેલા સ્વરૂપમાં મેં સીતાને અસતી માની છે, કલંકિત માની છે. એનો ત્યાગ કર્યો છે. ઘનધોર વનમાં, હિંસક પશુઓનો ભક્ષ બનવાને માટે મેં એને છોડી મૂકી છે. બીજે સ્વરૂપે હું એની આરાધના કરું છું. એને માટે રાતદિવસ રુદન કરું છું. સ્વપ્નમાં એને મળવા માટે તરફડી રહું છું. એની એકાદી જાંબી કરવા માટે હું મારા સર્વસ્વનો ત્યાગ કરી શકું છું. એના સ્મરણમાં શરીરના રક્તને મેં સૂકવી દીધું છે.

વાસંતી : મારાથી કંઈ જ નથી સમજતું મહારાજ!

રામ : રાજની પાસે હૈયું નથી હોતું: રાજદંડ હોય છે. એને આંખો નથી હોતી: કાન હોય છે.

વાસંતી : મારાથી એ નથી સમજતું મહારાજ!

રામ : મહારાજના કર્તવ્યનું મેં પાલન કર્યું છે. પ્રભમાં અપવાદ ફેલાઈ રહ્યો હતો, કે સીતા પરપુરુષને ત્યાં રહી આંખી

છે, છતાં રાજવંશી મહારાજ રામે એનો સ્વીકાર કર્યો છે કે કેટલો મહાન અપવાદ હતો! કેટલું બચાવક કહાક હતું! કોઈ પણ રાજવંશી એ કેમ સહન કરી શકે?

વાસતી: અને તમે એ બધા પર વિશ્વાસ રાખ્યો?

રામ: મેં નહિ, દેવી! મહારાજ રામે વિશ્વાસ રાખ્યો મહારાજ પ્રભની વાત પર અલ્પવિશ્વાસ કેમ આપી શકે?

વાસતી: મહારાજ શું કોઈ અન્ય વ્યક્તિ છે? શું તમે અધોધાના મહારાજ નથી?

રામ: મેં હમણાં જ નહોતું કહ્યું, કે મહારાજ થયા પછી મારા બે સ્વરૂપ થઈ ગયાં છે પ્રત્યેક બાબતનો નિર્ણય મારે મહારાજ પદની મર્યાદાનો પચાસ રાખીને કરવો પડે છે ગમનો નિર્ણય એક વ્યક્તિનો નિર્ણય છે એને ત્યાં કોઈ કોઈ જ નથી પૂછતું, દેવી!

વાસતી: ત્યારે વળી તમે કેવા મહારાજ છો? સ્વત્વ હકીકત જાણવા છતાં મત્વનું સમર્થન કરી શકતા નથી!

રામ: હાથ! હું એ બધું કેવી રીતે સમજતું, દેવી, કે જનતાની ઈચ્છા સિવાય રાજને ચલાવનાર કોઈ અભિપ્રાય નથી હોઈ શકે.

વાસતી: ત્યારે તો તમારા સ્થિતિ ખૂબ દયાજનક છે.

રામ: વાસતી, શું મારા પર શુસ્તો નથી કરતી? તારી નિર્દોષ સખીનો ત્યાગ કરવા છતાં એ-એ બહાણે પણ તું મારા તરફ શુસ્તો નથી થતી?

વાસતી: પહેલા ક્ષોભની શાબના લગી હતી, પણ હવે તો એ પણ નથી રહી

રામ: તને મારા પર જરાયે ડોષ નથી આવતો? તે મારો અપરાધ માફ કરી દીધો? બોલો, બોલો, દેવી!

વાસતી: મારા મનમાં મહારાજની નિર્દોષતા પર દયા આવે છે તમારા મુખ પાસે જણાઈ આવે છે, કે કેટલી સીપલુ મનોવેદનાસચ્ચાં તમે વિચરી રહ્યા છો!

રામ: વાસતી, દેવી!

વાસતી: મહારાજ, પ્રાયશ્ચિત્તની અત્યર્થવાંછાએ રજરજ કરીને તમને સૂકવી નાખ્યા છે

રામ: મારા પાપની શુભતા આગળ એ કોઈ વિસાતમાં નથી, વાસતી!

વાસતી: મહારાજ, એ પાપ નથી.

રામ: શું કશું વાસતી? શું એ પાપ નથી? અરે! એ પાપ નથી? સીતાને કવકિત કરેલી એ પાપ નથી?

વાસતી: તમે જાણો છો કે સીતા પવિત્ર છે લોક કહેણી પર વિશ્વાસ નથી રાખતા, તમારી ભુલ માટે તમે કુખી રહો છો. તમે કેવળ રાજકીય કર્તવ્યનું પાલન કર્યું છે તમે લાચાર હતાં સીતાની સાથેસાથે તમે તમારા હૃદયની શાંતિનો પણ ત્યાગ કર્યો છે સીતાનો ત્યાગ કરીને ન્યાયદંડનો ખુદ તમારા પર જ પ્રહાર કર્યો છે, ત્યારે એને પાપ કહેવું શોભે નથી

રામ: તો પછી એને શું કહીશ, વાસતી? એને રામનું પુણ્ય કહીશ? એને રાજધર્મ કહીશ? કહે, જે શોભે લાગે તે કહે શું આજે રામ અધોધાનો રાજા છે? આજે એની સમસ્યા એના વૃત્તને પાપ કહેવાનું સાહસ કેવું કરશે? રાજકોપને વહેરવા કેવું તત્પર થશે? એક અબળાને ખાતર-જેતું અસ્તિત્વ કેવું જાણે દુનિયામાં છે કે નહિ-રાજાની નિંદા કરવાનું કોઈ નહિ ઇચ્છે

વાસતી: એમ ન જોલો મહારાજ!

વનવાસિની વાસંતીનું હૃદય ખૂદારથી
ઘવાયેલું નથી દેખાતું, એટલે એમ ન
સમજતા કે તે સખી સીતાને માટે દુઃખી
નથી. મૈથિલીના દુર્ભાગ્યને ખાતર મારું
રોમેરોમ રડી રહ્યું છે. એ દેવીને ઘેર
વિપત્તિમાં મૂકતાર માટે મારા અંતરનો
જ્વાળામુખી અલિશાપોત્તી વર્ષા વરસાવીને
એને બાળીને ભસ્મ કરવા માગે છે—

રામ : એ નારકી તો એને જ લાયક
છે, વાસંતી !

વાસંતી : પરંતુ—

રામ : પરંતુ—પરંતુ કાંઈ નહિ વાસંતી !
અલિશાપ આપ : એને ડામ. પરમાત્માને
પ્રાર્થના કર કે જન્મજન્માંતર માટે એ
પાપીની શાંતિ હીનવી સે.

વાસંતી : શા માટે નહિ મહારાજ ?
હું જાણું છું કે સખી જનકીની સાથે કેટલો
અનર્થ કરવામાં આવ્યો છે ! કદી શકાય
નહિ, એવાં દુઃખોનો એને સામનો કરવો
પણો હશે : પરંતુ જ્યારે હું જોઉં છું,
કે મહારાજે એને ઢંડ ઢંઢને પોતાની
જાતને જ સૌથી વધારે ઢંડ આપ્યો છે,
ત્યારે હૃદયમાં તમારા તરફ સહાનુભૂતિ
જાગે છે. ડોષ ગળી જાય છે. કરુણા
હિસાર્ધ આવે છે, મને ખાતરી છે કે મારી
સખી પણ તમને આવી દશામાં જોઈને
રડી પડે, માફ કરે.

રામ : શું કહ્યું ? સીતા મને માફ
કરશે ? સાચે જ વાસંતી, એ દેવી મને
જરૂર ક્ષમા કરશે. એના પ્રતિ આથી યે
વધારે અન્યાય કરું, તોપણ એ રજમાત્ર
શરસો નહિ કરે !

વાસંતી : મહારાજ, મારી સખીના
શીલસ્વભાવથી, આપ પરિચિત છો.

રામ : એમ ન કહે વાસંતી ! રવાણી

રામ શીલસ્વભાવની કદર જાણતો હોત,
પ્રેમનું એની આગળ જરા જેટલું યે મૂલ્ય
હોત, તો તે સિંહાસનનો ત્યાગ કરી દેત;
પરંતુ સીતાને કલંકિત કરીને કાઢી ન
મૂકત. પ્રેમ કરતાં રામને યશ વધારે પ્રિય
છે. એની દૃષ્ટિએ મર્યાદા, સીતા કરતાં
અધિક સુંદરી છે.

વાસંતી : મેં સાંભળ્યું છે, કે અશ્વમેધ
યજ્ઞમાં સહધર્મિણીના સ્થાને તમે મારી
સખીની સુવર્ણપ્રતિમા બનાવરાવી છે—

[રામ ચીન રહે છે.]

વાસંતી : મૂળા કેમ જાણા રહ્યા
મહારાજ ? એ શું આપના હૃદયનું ચોગ્ય
પ્રમાણ નથી ? એને પ્રમાણની જરૂર પણ
શી છે ? આપનો ચહેરો પોકારીપોકારીને
કહી રહ્યો છે, કે જાત પર કેટલા બધા.
અત્યાચાર કરીને તમે તમારી પ્રિયાને દૂર
કરી છે.

રામ : ખસ કર, વાસંતી ! ખસ કર.
ઓહ ! ખસ, હવે એવાતને તું સંભારીશ નહિ.

વાસંતી : (પ્રસંગ બદલવાની ઇચ્છાથી)
મેં સાંભળ્યું છે કે તમે યજ્ઞની દીક્ષા લઈ
રહ્યા છો, તો પછી અહીં જનસ્થાનમાં
કયાંથી આવી ચઢ્યા ?

રામ : જનસ્થાનમાં આવ્યા સિવાય
શું રામનો યજ્ઞ કદીયે પૂર્ણ થઈ શકે ખરો ?

વાસંતી : તમે એકલા જ આવ્યા છો ?
કુમાર લક્ષ્મણને સાથે નથી લાવ્યા ?

રામ : એકલો જ આવ્યો છું ; પરંતુ
મારી વાતનો ઉત્તર તો આપ, વાસંતી.

વાસંતી : કઈ વાતનો ?

રામ : એ જ કે જોદાવરીના તટ પર
જનસ્થાન અને પંચવટીનાં દર્શન કર્યા
વિના શું રામનો કોઈ પણ યજ્ઞ પૂરો થાય
ખરો ? એ બંને રામના જીવનનાં સૌથી

મહાત્મ પુણ્યતીર્થ છે, જ્યાં પ્રિયા ભ્રમકીની સાથે જીવનના સૌથી સુદર વર્ષો વિતાયા હતા તને માફ છે ને વાસતી, એ દિવસો, જ્યારે અહીં ક્યાંક આટલામાં જ મૈથિલી નિજ હાથે મગળાળને હરિયાળુ વાસ ખવરાવતી હતી, ગોદાવરીમાં જ લાવીલાવીને પોતાના વાવેલા છોકરોને સીચતી હતી, વનકૂલોની માળાઓ ગૂંથી-ગૂંથીને મને પહેરાવતી હતી કેહે, એ બધું માફ છે કે ભૂટી ગઈ ?

[વાસતી રડી પડે છે]

રામ : રડીશ નહિ, વાસતી ! ધીરજ રાખ એને મને સહાય કર ચસતી દીક્ષા દેવાનું મુહૂર્ત પાસે છે તારી મદદથી જ હું જન્મસ્થાન અને પથવટીનાં દરોન કરેલા ઇન્કુ હું હું અશક્ત બની ગયો છું અશ્વાત બની ગયો છું મને દોરોને લઈ ચાલ, વાસતી !

વાસતી (આમુ હાઈને) ચાલો મહારાજ !

[રામને દાખા દેતા આંધે છે અને બને ધીમેધીમે નધ છે]

દરથ બીચુ

રામ : વાસતી, કેટલાય વર્ષો વીતી ગયા, છતાંયે હજી ઠાસની વીંત દૈવ્ય એમ લાગે છે બધું હમણા જ સીતા કોઈ લતામ ડપમાંથી નીકળીને બહાર આવવાની ન ઠોય !

વાસતી : સખી સીતાની ગાથે જે જે સ્થળે તમે ધસી ચૂક્યા છો એની સ્મૃતિ બજે એ સ્વાભાવિક છે

રામ : જ્યારે એનું નામ માત્ર બોલી રહી ગયું છે, ત્યારેય એ અહીં આસપાસમાં ક્યાંક છુપાઈ રહી હશે એવું લાગે છે એ અહીં નથી એ બહુવા

છતાંયે હૃદયમાં થાય છે, કે કુનેની છાયામાંથી બહારે હું એને જોવી લાગુ

વાસતી : (ચાલતાંચાલતાં એક લતાગૃહ દાખવીને) જુઓ મહારાજ આ એ જ લતાગૃહ જ્યાં લાખા સમય સુધી બેસીને તમે મારી સખીની પ્રતીક્ષા કરી હતી

રામ : અને તે ગોદાવરીમાંથી જ કદેવા ગઈ હતી

વાસતી : હા, હા

રામ : પરંતુ જોડતા હસને ભેવામાં એટલી તક્ષીન થઈ ગઈ હતી, કે હું તેની પ્રતીક્ષા કરી રહ્યો હતો એ વાત જ તે ભૂધી ગઈ હતી ને માછી ફરી ત્યારે અપરાધિનીની માફક હાથ ભેંસીને માગ સન્મુખ જોખી રહી હતી

વાસતી : અને એ ભેંસને તમે હમી પડ્યા હતા મહારાજ ! એ વેળાએ તમારું હૃદયધાન કોઈ બીજા જ મકારનું હતું

રામ : એ પ્રસંગે ફરીથી ના ઉલ્લેખ, વાસતી !

વાસતી : (થોડે આગળ જઈને) હો મહારાજ ! જુઓ સાથે પથવટી છે

રામ : વાસતી ! દેવિ ! પ્રિયા બ્રમકીને એ સ્થળ કેટલું પ્રિય હતું, એ તો તું બહુ છે ને ? વિદેહની સાથે અહીં જોખા રહીને પહેલેવહેલાં મેં ભગવતી ગોદાવરીનાં દરોન ક્યાં હતાં એ દિવસ કેવો ધન્ય હતો ! આજે હું એકલો છું !

(આખમાં આમુ બરાઈ આવે છે)

વાસતી : ફળથી એક દિવસ તમે મારી સખીની સાથે અહીં આવશો, મહારાજ !

રામ : વાસતી ! હું સાથે જ એવો દિવસ આ જીવનમાં ફરીથી આવશે ખરો ?

વાસતી : આવશે તો બેઈએ, મહારાજ !

આ કથા મોટાં લેખકે ત્રી ઉપર ચિત્રાવે એક પત્ર લખે છે, તેમાં લખેલી આ લીટીઓ અહીં મોંઘવાની લાલચ રાખી શકતી નથી. તેઓ લખે છે: “સંત કાંસિસ” કહે રાત્રે પૂઠું કથું. બોધિસત્વનું આગે શરૂ કથું છે. બંને તા. રૂપમાં એ મુંબઈ આવવાને છું, ત્યારે લેતો આવીશ. તમે મને આ કામ સોંપ્યું તે બદલ ખરેખર મારે તમારો આભાર માનવો જોઈએ. આ કામથી તમે મને આર્થિક સહાય કરી છે તે મન નહિ, તમારા સંપાદન નીચે લાલનારા માસિકમાં મારી વાર્તા છપાવીને પ્રસિદ્ધિ આપશે એ ખાતર નહિ, પણ જે પ્રકારની કથાઓ આ છે તે મનને અપૂર્વ શાંતિ આપનારી છે, તે બદલ તમારો અતઃકરણપૂર્વક આભાર માનું છું. મારા મોટાભાઈના અચાનક જવાથી મનને જે લારે આઘાત લાગેલો, તેને હળવો કરવામાં સંત કાંસિસનું જીવન ઔપચર્ય મીઠવેલું છે. રવ. મહાદેવભાઈ જેવા લક્ષ્મણે હાથે લખાયેલી એ પુસ્તિકા (સંત કાંસિસ). આત્માને યોગપાવનારી છે. આપણા સમાજને આત્મની ધડાએ જેવા આગેવાનો જોઈએ છે, તેવા અમરણીયો પેલા કરવાનો શક્તિ ધરાવનારી એ કથા છે. અરતુ.”

“જે મોટા કાપડિયાના લીકરો, રંગોલો લડવૈયા સિપાહી, અંતે બધું છોડી પ્રભુને નામે સિખારી સંન્યાસી કેમ બન્યો, અને માણસ કે પશુપક્ષી બધાં પર પ્રેમ કરી, લ્યજાએલંચોને અપનાવી, પતિત સમાજમાં ધર્મતેજ કેમ પાછું આણી શક્યો, એની આ એક દ્રઢી કથા છે. આ લગવદલક્ષ સંન્યાસી આપણા દેશમાં નથી અથવા આપણા ધર્મને નથી એ વસ્તુ તરફ ધ્યાન સરખું જતું નથી. પૂર્વ શું અને પશ્ચિમ શું, બધે ધાર્મિકતા તો એક જ વસ્તુ છે. આજે યુરોપની જીવનપ્રવાહ આપણા જીવનપ્રવાહથી જુદો પડે છે, એ ઉપરથી એમ માનવાનું કારણ નથી કે હમેશાં એમ જ હતું. યુરોપમાં જે ફેરફાર થયો છે તે આ ખસો વરસની અંદરનો જ છે. તે પહેલાંની યુરોપની ધર્મભાવના અને આપણી ધર્મભાવના વચ્ચે ઘણું સામ્ય હતું. આપણે તો જાણીએ છીએ કે બધા પ્રતિષ્ઠિત ધર્મો

એક જ ધાર્મિકતાની જુદીજુદી શાખાઓ છે. કોઈ મહાવૃક્ષની મોટીમોટી શાખાઓ એલે સિત્તસિત્ત દિશાએ જતી દેખાય; પણ એ બધી શાખાઓમાં જીવનરસ તો એક જ હોય છે; એ બધી શાખાઓ એક જ પ્રકાશની ઉપાસના કરે છે અને એ બધાંનું જીવનકાય પંજુ એક જ હોય છે. આ સૃષ્ટિની રચના જ એવી છે, કે કોઈ પણ એ વસ્તુમાં અમુક સરખાપણું પણ હોય છે અને અમુક ભેદ પણ હોય છે. ભેદ તરફ તરત ધ્યાન બાય છે. અનેકવાર ભેદ ઠેકે છે અને તેથી એ ભેદ જ સત્યરૂપ દેખાય છે. એ ભેદ જ વસ્તુનું પરમ રહસ્ય મનાય છે; પણ ખરેખર એવું નથી. આપણને જુદાં પાડનાર તત્ત્વો ઠરતાં આપણને એકઠાં આણનાર—એક યનાવનાર—તત્ત્વો વધારે સૂક્ષ્મ, વધારે સમર્થ અને વધારે સ્થાયી હોય છે.”

કાકાસાહેબ કાલેલકર

સાં ૧૧૮૨માં ઇટલિના એસાઈઝી શહેરમાં ખનાડોન નામના એક કાપડિયાને ત્યાં આ મતનો જન્મ થયો હતો. જન્મ વખતે ખનાડોન હાંમમાં હતો તેથી પુત્રનું નામ ક્રાંતિસ પાડ્યું. પૈત્રેટકે સુખી એવા માખાપને ઘેર ક્રાંતિસે લાડડોડમાં ઉછર્યો. જુવાનીમાં આવતાં ક્રાંતિસ મોજમજ અને વિલાસ તરફ દબર્યો. પૈમાદાર બાપને દીકરો એટલે કેટલાય જુવાનિયા એની ફરતે ફરી વળ્યા. ક્રાંતિસે લહેરીલાલને સરદાર મનાવો, સારાં સારાં કપડાં પહેરવાં, ખાનતાન કરવાં અને મોજમજ હોડાવવી એ રીતે એનું જીવન ચાલ્યું.

પણ મૂળ જીવ જીવો બુદ્ધિકાનો એટલે એ વિલાસવેસવામાં એ ગરીબને બલતો ન હતો.

એકવાર ક્રાંતિસ પોતાના બાપની પેઠી ઉપર બીજા વેપારી સાથે મજમલનો સોદો કરતો હતો. બન્ને વેપારી એકબીજાની વાટાઘાટ કરી રહ્યા હતા. એવામાં એક સિખારીએ જાણીને હાથ લખાવેલો, બેમાથી એકેય વેપારીનું ધ્યાન ન હતું. પેલાએ જરા મોટેથી ખૂમ પાડી. 'એ શોક, આ ગરીબની સાથે જરા તો દયા બતાવો!' એકાચિતે વેપારની વાત ચાલતી હતી, તેમાં વિદ્યેષ પડતાં બન્ને જલ્દી ધગી જાયા અને પેલા સિખારીને ધુતકારી કાઢ્યો. ઘેવડેઘેવડ યઈ ગયા પછી ક્રાંતિસે ચારેકોર એક પેલા સિખારીને ન કહ્યો. એના મનમાં એકદમ વિચાર આવ્યો: 'ધનની લાલસામાં મેં આગળે આવેલા ગરીબ માણસને હાંકી કાઢ્યો. શું એ ગરીબ માણસ કરતાં પેલા સોદાગર વધારે મોટો?' આમ વિચાર આવતાં એ એકદમ હાંકી હાંકો થયો.

મજમલના તાકા પડ્યા રહ્યા ને તેણે પેલા સિખારીની પાછળ દોટ મૂકી. નેતનિતામાં એને પકડી પાડ્યો સિખારીને નેતાં જ ક્રાંતિસ એને ભેટી પડ્યો અને 'મને માફ કરતો મેં લાંમનીતા મદમા અધ બનીને તમારી સાથે ન જોડું.' આમ કહી પોતાના બીજામાથી પૈસા કાઢી સિખારીનાં જળવા લઈ, અને એ જ વખતે મન માથે ગાંઠ વાળી કે 'હવેથી કહી આગળે આવેલ દીનદુષ્ટને તરછાડીશ નહિ.' એ પ્રતિજ્ઞા જીવનસર એણે પાળી.

ક્રાંતિસ ક્રાંતિક વર્ષનાં ધર્મો, તે વખતે ઇટલિનાં બે શહેર એસાઈઝી અને પેઝિસા વચ્ચે ઝપડો થયો. એસાઈઝીના શહેરોએ કેટલાક આપખુદ અમીરોને ગામ બહાર કાઢી મૂકેલા, તેમની વહારે ચડીને પેઝિસા-વાળાઓએ એસાઈઝી ઉપર ચડાઈ કરી ક્રાંતિસ બહાદુર લડવૈયો હતો. પોતાના શહેરના રક્ષણ માટે એણે હુલિયાર બાધ્યાં અને પોતાની દુકાની સાથે લડવા ચાલ્યો. રણમેદાન ઉપર ક્રાંતિસની દુકાની કેડ પકડાઈ.

એસાઈઝીના જુવાનોને એક મોટા કેદખાનામાં પૂરવામાં આવ્યા એમાં બધા જુવાનોએ સંપ કરીને એક કેદીને સૌથી નેરવો કાઢ્યો, એની સાથે અખાલા લીધા, એના બહિષ્કાર કર્યો, સી એને ફિટકાર આપીને કહેવા લાગ્યા: 'તારે લીધે જ એસાઈઝીની હાર થઈ છ' એવડા ન નીવડ્યો દોત, ખરે વખતે કીસો ન પડ્યો દોત, તો એસાઈઝીની જરૂર જીત થાત' એ તરછાડાયેલો જુવાન બિચારો ગરીબ, ઉદાસ, દીન મોં કરી એકદમ અદુસો એક જૂલામાં જઈને પડ્યો. એની દશા બેઈને ક્રાંતિસનું દિલ પીગળ્યું.

એની પાસે જઈને એને પ્રેમથી પોતાની સાડામાં લેતાં એણે કહ્યું: 'બીજા લાલે ગમે તેમ બોલે, કોઈ લાલે તારી સાથે ન બોલે, હું તારી સાથે છું; તું જરાય ગભરાઈશ નહિ.' આમ કહી ફ્રાંસિસે પોતાની પથારી એની પાસે કરી. બંને સાથે જમે, સાથે સૂએ, સાથે જ લગવાનું લગન કરે. આમ દુનિયાથી તળથેલાને પોતાની છાતીએ ચાંપવાનું કામ ફ્રાંસિસે બેલમાંથી શરૂ કર્યું. એક વર્ષ સુધી ફ્રાંસિસ બેલમાં રહ્યો. તે દરમિયાન બીજા પછુ કેટલાક જુવાનો એની સાથે લગ્યા અને પેલા તળથેલા જુવાન ઉપરનો સૌનો રોષ તો એણે જ થઈ ગયો.

એક વર્ષ પછી આલ્યા પછી સુલેહ થઈ. ફ્રાંસિસ છૂટીને ઘેર આવ્યો. ફરી એકવાર લડવાનો પ્રસંગ આવતાં એ ઘોડેસવાર થઈ, હુધિયાર પડિયાર ખાંધી ચાલી નીકળ્યો. રસ્તે જતાં એ એકાએક બીમાર પડ્યો. માંદગીમાં એને કોઈ અગમ્ય વાણી સંભળાઈ: 'પાછો ફર, તારે માટે એ લોહિયાળો માર્ગ નથી!' ફ્રાંસિસ અપકીર્તિનો ભય છોડી ઘેર પાછો ફર્યો. ઘેર આવીને એ જાંડા વિચારમાં પડ્યો અને આ દેહ શા વાસ્તે મળ્યો છે, મનુષ્યજીવનનો હેતુ શો છે એનો વિચાર કરવા લાગ્યો. જૂના રંગીલા દોસ્તો તો એની ફરતા વીંટળાયેલા જ હતા; પણ એ વખતે એક મિત્ર એવો મળ્યો, જેની આગળ ફ્રાંસિસે પોતાના દિલની વરાળ કાઢવી. એ હેતુ હળવું કરવા લાગ્યો. પછી તો ફ્રાંસિસ બીજા દોસ્તોથી અળગો થઈ એ મિત્ર સાથે વારંવાર એકાંતમાં જઈ માનવજીવન વિષે અત્યંત ગંભીરપણે વિગતો કરવા લાગ્યો.

એકવાર ફ્રાંસિસના આ એકાંતિક

જીવનનો પરચો એના પેલા ઈશ્કી મિત્રોને પણ મળી ગયો. એક દિવસ ફ્રાંસિસે પોતાના દિલોબ્ધ દોસ્તોને ખાણા માટે નોતર્યા. યુરોપના રિવાજ મુજબ ખાણા પછી સૌ દારૂ પીને નાચરંગમાં મશગૂલ બન્યા. ફ્રાંસિસને એક સિંહાસન ઉપર બેસાડી એના માથા ઉપર મુગટ પહેરાવ્યો અને સૌ ખડખડાટ હસી પડ્યા. ફરી દારૂના ખાટલાના ખૂચ ખૂલ્યા અને નાભ્યારંભ શરૂ થયો. લેનમાં ચકચૂર બનીને મિત્રો નાચતા-હૂંદતા ઘડીવાર મસ્ત બન્યા; પણ જરાક બગીને જુએ તો એમનો રાજ સિંહાસન ઉપર ન મળે! એકદમ નાચગામ થઈ ગયાં. શોધાશોધ થવા લાગી. આખરે એક ખૂણામાં શાંતિથી વિચારમગ્ન દશામાં ફ્રાંસિસને જોડેલા તેઓએ જોશ અને સૌ ખૂમ પાડી ઊઠ્યા: 'આપણે ત્યાં શોધીએ છીએ ને લાઈસાંદેજ તો અહીં અદબ વાળીને જોઈ છે.' આમ કહી સૌ વીંટળાઈ વળ્યા. એક જણે ઉતાવળે સાહે પૂછ્યું: 'તને થયું છે શું ફ્રાંસિસ?'

'અરે થાય શું?' બીજે એક મિત્ર વચ્ચે બોલી ઊઠ્યો: 'એને હવે ખેરી લાવવી છે.'

'ખરી વાત.' ફ્રાંસિસના ચહેરા પર આજીં હાસ્ય ફરક્યું. એ ગંભીરપણે બોલ્યો: 'તમારી કલ્પનામાં ન આવે એવી રૂપાળી ને શ્રીમંત સ્ત્રી મારે લાવવી છે.'

'પેલા દોસ્તો મજાક સમજ્યા નહીં; પણ ફ્રાંસિસના શબ્દોમાં સંપૂર્ણ ભાંધીયું હતું. એ સંસારથી વિમુખ બન્યો હતો.

ધીમેધીમે એનું મન વેપારોજગારના કામમાંથી ઊઠવા લાગ્યું. એકવાર એ રોમની યાત્રાએ ગયો. આપણે ત્યાં

કાશીમાં જેમ જાત્રાગુઓ ફરતા સિખારીઓ વીટળાઈ વળે છે તેમ રામમાં જાત્રાગુને સિખારીઓ ફરી વળતા અને જાત્રાગુઓ સિખારીઓનાં ટોળાથી ત્રાસી જતા પણ ક્રાસિસને એ સિખારીઓના ટોળાં ભેઈને જુદો જ વિચાર આવ્યો. 'આ સોડો ગરીબ છે જાત્રાગુની પાછળ હાથ લાંબો કરીને ફરગરતા હડધૂત થતા શાલ્યા નાથ છે એમને કેવી લાજણી થતી હશે ? એ લાગણીને ભલે અનુભવ કરવો ભેઈએ ' એવો વિચાર આવતાં જ એ ફેટ ખીટરના દેવળ પાસે મ્મો અને ત્યાં સિખારીઓની હાર લાગી હતી, તેમાંના એકને કહ્યું ' તારો ઠોટ, તારું કાટકું ખમીસ, તુડલી ટોપી અને લથરા જેવી પાટલન મને આપ અને આ મારાં કપડા તુ પહેર તારો કુ આસાર માનીશ '

એસે સિખારી તો મડીસર ભેઈ જ રહ્યો, પણ ક્રામિમ ખરેખર ઠોટખમીસ ઉતારવા લાગ્યો, ત્યારે એણે પોતાનાં ચી થરેહાલકપડાં કાઢી આપ્યાં અને ક્રાસિસને કીમતી પોશાક પહેરીને એની સામે આસારભગી નજરે ભેઈ રહ્યો ક્રાસિસ તો તરત સિખારીઓના ટોળામાં એની જઈને જાત્રાગુ સામે લાંબા હાથ કરીને બીજા માનવા લાગ્યો પોતે ગરીબોની લાગણીને સ્વાનુભવથી સમજી શકે, એથી ક્રાસિસને અપાર આનંદ થયો.

ઘોડા વખત પછી એક બીજો પ્રયત્ન બન્નેના, એને કાંધે ક્રાસિસના જીવનમાં એકદમ પલટો આવ્યો એકવાર ઘોડેસવાર થઈને એ બહારગામ જતો હતો તેવામાં દરથી એને કોઈક આવડતુ જણાયું નજીક આવતાં જ એને ભેઈને ક્રાસિસ ચમક્યો મહાપારકાંજાના બ્રાહ્મણો અછત નાયકાઓને ભેઈને ભડકે તેમ ભડક્યો-

એ માણસ રક્તપિત્તિયો હતો એ જમાનામાં રક્તપિત્તને રોગ સમકર ગણાતો એ રોગીના પડછાવાથી પણ ઘોડો ડરતા ક્રામિમ પણ એને ભેટા જ બે ખાઈ ગયો અને ઘોડો તારવીને એ આગળ ચાલ્યો.

પણ ઘોડો આગળ જતો હતો, તેના કરતા અનેકગણા વેગથી ક્રાસિસનું અતર પાછળ ખેચાઈ રહ્યું હતું પોતે ઘોડો ચડે લડેયો, લયાનક ભેખમે સામે છાતી કાઢીને જૂજનાર એક રોગીથી ડરીને શ્વાને ? એ વિચાર એના હૃદયમાં ડબવા લાગ્યો સાચી માતને તરત જ આચરણમાં ઉતારનાર ક્રાસિસ તરત જ પાછો ફર્યો ઘોડો ઘોડાવને એની નજીક આવી પહોંચ્યો ફૂલીને નીચે ઊતર્યો અને ઘોડીને એને ભેટી પડ્યો એના હાથને સુખન ક્યું પોતાની પાસે હતા એટલા પૈસા એને આપી લીધા અને પછી પોતાના મનની બીક ઉપર આવો ભારે વિનય અપાવવા બદલ પરમેશ્વરનો ખાડ માનતો એ ઘોડે ભેસીને ચાલી નીકળ્યો.

પણ આટલાથી ક્રાસિસને સંતોષ ન વળ્યો એ રક્તપિત્તિયાની ઇસ્પતાલમાં ગયો એરરેઓરરે અને ખાટલેખાટલે ફરી એણે રોગીઓની ખચરખતર પૂછી, સૂની સાથે પ્રેમથી વાતો કરી અને તે દિવસથી આ લયાનક રોગીનો ભોગ થઈ પડેલાઓની સેવા કરવાનું તેણે મત લીધું.

*

એસાઈજીમાં સત ડેમિયનનું એક પુરાણ દેવળ હતું આ દેવળમાં ક્રાસિસ અનેકવાર પ્રાર્થના કરવા જતો એકવાર પ્રાર્થના વખતે જાણ્યું એને જાતરનો અવાજ સંભળાયો ' ક્રાસિસ, તુ જેતો નથી ? ઘોડો ઘર સાવ ખડિયર થઈ ગયું છે એ તારે સમજાવવાનું છે '

આ અંધાજ સાંભળતાં જ ક્રાંસિસે દેવળની મરામત કરાવવાનો નિર્ણય કર્યો. પણ પૈસા ક્યાંથી કાઢવા? એની નજર સૌ પહેલી ખાપમા ગદલા ઉપર પડી. પણ પિતાને પૂછવાની હિંમત ચાલતી ન હતી. એનો ખાપ ક્રાંસિસને રંગરાગમાં ઉડાપવા ગમે તેટલા પૈસા આપવા તૈયાર હતો, પોતાનો દીકરો રેશમી કપડાં પહેરી, ફાંકડો થઈને ફેરે એમાં એને અમારીની મોટાપ મળતી હતી; પણ ગરીબોની માફક ચીંથરેહાલ ભટકતો અને ગરીબોને પૈસા બહેચી હતો ક્રાંસિસ એને દુશ્મન જેવો લાગતો. ખર્માડામના કુળાલિમાન ઉપર ક્રાંસિસના આવા વર્તનથી ભારે ફટકો પડતો હતો.

કુકાનમાંથી પૈસા લેતાં પહેલાં ક્રાંસિસને થયું, કે 'મારી પાસે આ ઉમદા ઘોડો છે, એ વેચું તો મને સારા પૈસા ભાંખે' આમ વિચાર કરી એણે ઘોડો વેચી માર્યા; પણ મંદિરના છોળીદાર માટે એટલી રકમ પૂરતી ન હતી. એટલે એણે કુકાન તરફ નજર નાંખી. કાપડની થોડી ગાંસડી લઈને ઇશ્વરાર્પણ પ્રુદ્ધિથી વેચી દીધી અને પૈસા લઈને સધી દેવળના પાદરી પાસે પહોંચ્યા. પાદરીના હાથમાં નાણાં મૂકીને તે બોલ્યા: 'આમાંથી દેવળની મરામત શરૂ કરાવો.'

પણ પાદરીને વિમાસણ થઈ ખાપ-દીકરા વચ્ચે આથી મોટો ક્વઢો થવાનો, એ ડરના માર્યા એણે પૈસા લેવાની ના પાડી. હવે શું કરવું? હાથીના ઢંપૂશળ પાછા તો ન જ પેસે. ક્રાંસિસ દેવળની એક બારીમાં પૈસા નાંખીને લાગી ગયો.

ખાપથી ડરીને ક્રાંસિસ કેટલાક દિવસ તો સંતાતો રહ્યો, પણ પછી એને વિચાર

આવ્યો: 'ઇશ્વરની સેવા કરનારને દુમિયાનો ડર રાખવો કેમ પાલવે?' આમ વિચાર આવતાં એ બહાર પડ્યો અને પિતાની આગળ હાજર થયો. ચીંથરેહાલ, ભૂત જેવો બિહામણો લાગતો ક્રાંસિસ ઘેર ગયો, ત્યારે છોકરાંઓ 'ગાંઠો, ગાંઠો' કરીને ખૂંચો પાડવા લાગ્યાં. છોકરાંઓએ કાંકરા માર્યા, કાઢવ ફેંક્યો અને ખૂંચરાણું મચાવ્યું.

પોતાના લાડકંબાયા દીકરાના આ હાલ જોઈને ખાપના કોપનો પાર ન રહ્યો. એણે ક્રાંસિસને પકડીને એક અંધારી કોટડીમાં પૂરી દીધો. ક્રાંસિસનું અપરિ-ગૃહ્યત છોડાવવાનો ખાંપે અનંક ઉપાય લોધા પણ એ કારગત ન આવ્યા. ક્રાંસિસની સમજ વધારે ન વધારે સપટ થતી જતી હતી. ગરીબો સંથિના સોચા અનુસંધાનમાં જ એને લગવાનનાં દર્શન થતાં હતાં. દીવા જેવી ચોખ્ખી વાતને એ માર, ખીક કે અધારિયાના ત્રાસથી કેમ છોડે? એક દિવસ ખર્નાડોન બહારગામ ગયો હતો. એ વખતે એની માતાએ ધીમે રહીને કોટડી ઉઘાડી અને વાત્સલ્યપૂર્ણ અવાજે કહ્યું: 'ખેટા, બહાર નીકળ. જો હવે આવાં તોફાન ન કરીશ. ચાલ નાહી લે, ને આ સારાં કપડાં પહેરી કુકાને જા.'

પણ આવી ક્રાંસારિક વાતો સાંભળવાને ક્રાંસિસ પાસે કાન ન હતો. એનું મન તો અંતરનાં બોંડાણમાં બોંતરી ગયું હતું. એ તો ચોરડીમાંથી ધૂઓ તેવો સંધિ પૈસા દેવળમાં પહોંચ્યો અને એને સમરાવવાની યોજના કરવા લાગ્યો.

ખર્નાડોન ગામથી આવ્યો. એને બખર પડી તેવો સ્ત્રી ઉપર બિબ્યો અને સંધિ કેમિયનના દેવળે ગયો. ક્રાંસિસ એટલા

પર બેઠો હતો, એને હાક મારી કહ્યું
 ‘નીકળી જ આ ગામમાંથી, મારી આખર
 ઉપર પાણી ફેરવવા બેઠો છે, જ નહિતર
 આ વખતે તને જીવતો રહેવો દેવાનો નથી.’
 કાંસિયે શાંતિથી જવાબ આપ્યો- ‘હું હવે
 ઈશુનો દાસ બન્યો છું’ એના સિવાય
 કોઈની આજ્ઞા હું ન માનું !’ આવો જવાબ
 સાંભળીને બાપ વધારે ચિડાયો. એણે બરાડો
 પાડ્યો: ‘એક તો કુકાનમાંથી પૈસા ચોરી
 ગયા ને પાછો ઈશુનું નામ લે છે?’

કાંસિય આ સાંભળીને હોયો થયો અને
 હેવળના જોખમી પડેલા પૈસા સામે
 આગળી ચીધીને બોલ્યો: ‘આ રજા
 તમારા પૈસા. લઈ બચો !’

બનાંડાને તરત પૈસા લઈ લીધા. એને
 પૈસા પરમેશ્વર હતો એટલે કંઈક નિરાંત
 થઈ અને ઘેર આવ્યો. કાંસિય હવે હાથથી
 ગયો છે એમ માની એને ન-વારસ કરાવવા
 બિશપ પાસે હાજર થવાનો હુકમ કઢાવ્યો.
 બિશપે કાંસિયને કહ્યું. ‘તારા પિતાની
 બધી મિલકત એમને સોંપી દે એટલે રાજનો
 કંઠાસ પતી બધ.’

આટલો હુકમ સાંભળતા જ કાંસિય
 એક એરડામાં જઈ બધા કપડા ઉતારી
 આવ દિગ્ગજ બન્યો અને બિશપ આગળ
 હાજર થયો. કચેરી સાંભળે તેમ બોલ્યો.

“કૃપા કરીને સૌ સાંભળો. આજ
 સુધી હું બનાંડાનનો પુત્ર હતો, હવે હું
 ઈશુનો દાસ થયો છું. મારી પ્રાપ્ત પૈસા
 છ તે જ નહિ, મારી પ્રાપ્ત મારા પિતાનું
 જે કંઈ છે, તે તેને સોંપું છું. આ કપડાંની
 મને જરૂર નથી. એ બધાંનું હું આજે
 ત્યાજ કરું છું. આજથી પરમેશ્વરજી મારો
 પિતા છે.”

બિશપ તો આલો બનીને બેઈજ રહ્યો !

આ કુવાનની તેજસ્વી વાણી અને લબ્ધ
 નિષ્કૃંપ આગળ એનું અતર નમ્યુ બિશપે
 એક પહેરવાનું કપડું આપ્યું તે લઈને
 કાંસિય ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યો.

કંડકડતી કડી હતી, ખરું પડેના હતો,
 છતાં પાસેના એક જગલમાં આસપાસના
 પ્રદેશને ઉદ્ધાસમય માનથી ગળવી મૂકતો
 એ ચાલ્યો કબીરની જેમ એણે ત્રાણ હશે:
 મન લાગેો મેરો યાર ક્ષીરીમે—

અથવા મીરાની પેઠે એ પોકારી જાયો હશે:

માતા છોડી, પિતા છોડ્યા,

છોડ્યાં સગાં સોઈ,

છોડ કંઈ કુલકી કાન,

ક્યા કરેગા કોઈ?

મેર તો ગિરિધર ગોપાળ,

ફસરા ન કોઈ.

એ વખતની સંત કાંસિયની મનોદશાનો
 ખ્યાલ મહારાષ્ટ્રીય સંત અમૃતરામના એક
 લજનમાં હાથે રીતે આપણને ચેવા મળે છે

અશાશ્વત સંબંધ કોણુ કરી ?

કોણુ કરી ઘર સોપે માણ્યા

ગોપડી હેચી બરી—અશાશ્વત

ચિરચુટ ચિ મ્યા ભેડુ નિ કંયા,

ગોહડી હેચી બરી—અશાશ્વત

નિત્ય નવે ને દેઈલ માધવ,

બહુ તેચિ ધરી—અશાશ્વત

અમૃત રહ્યું મળ બિશ્વા ડોહણે,

ચેતિ અશા લહરી—અશાશ્વત

લણમથુર કુન્નવી વસ્તુએનો સંબંધ
 કોણુ કરે મરખાર, ઓથરીયો, બટારીયો,
 એ બધો પથારો કોણુ કરે રૂપડી જ લખી.
 લૂચડાની ચોંદરીયો સાધીસીવીને કરેલી
 કંયાચોહડી જ આપણી તો બધી. સોજું
 સાંચે ને સવારનું સવારે એમ રોજ લીડીને

પ્રભુ જે કંઈ આપ્યા કરે તેજ ઘરમાં રહીને ખાતું લાલું. અમૃતરાય કહે છે કે સિક્ષાના આવા કૈંક દોહડની અને લહેરો થઈ આવે છે.

ક્રૅસિસ તો રંગીલો હતો. એને જેમજેમ દુઃખ પડતું તેમ તેમ એના આનંદઉલાસ વધતા જતા હતા. સંસારનાં બંધનોથી મુક્ત થઈને એ આત્મ જંગલ સાંભળે તેમ ગાવામાં મસ્ત બન્યો. ક્રૅસિસનો અવાજ સાંભળીને જંગલમાં સંતાઈ બેઠેલા ચોર દોડી આવ્યા અને ક્રૅસિસ ફરતા ફરી વળ્યા. ‘ખખરદાર એક ડગલું ભયું’ છે તો. જે હોય તે આપી દે.’

ક્રૅસિસે ચોરોની સામે હાથ લાંબા કરી ગીતની લહેરમાં જ જવાબ આપ્યો: ‘ભાઈઓ, હું તો ભગવાનનો ભાટ છું. મારી પાસે ઈશ્વરનાં શુભગાન સિવાય બીજું કશું નથી.’ ચોરોએ એક બીજા આગે બોલ્યું. ‘કાઈ ગાંઠો લાગે છે એમ વિચારી જિજ્ઞાસે આપેલું કપડું ખેંચી લીધું અને ક્રૅસિસને ખરકના એક ખાડામાં નાખી તેઓ નાસી ગયા.

એ ખાડામાંથી નીકળી ક્રૅસિસ ખાલુના એક રથને એક ઓળખીતાને ત્યાં ગયા. ત્યાંથી એક કપડું મેળવી શરીર પર વાંટાબું અને પેલા રક્તપિત્તિયાની ઇસ્પિતાલમાં ગયા. એકવાર જે રથને મોટા અમીરના પુત્ર તરીકે એ ગયેલો ત્યાં સિખારીને વેશે ગયા. સૌ કોઈ એને આ વેશમાં ભેઈ નવાઈ પામ્યા. એણે તો એ લોકોની પાસે જ પોતાનું બિછાતું ક્યું અને તેમની સેવાચાકરી કરવા લાગ્યો. મૂંઝી ભરીને પેસાનાં દાનથી ભેટલો આનંદ એને નહોતો થયો, એટલો આનંદ રક્તપિત્તિયા બંધુઓને પોતાને હાથે સાફ કરવામાં. તેમની પથારીઓ ઠરવામાં અને તેમને જખાડવામાં તેને થયો. ક્રૅસિસને

આત્મા આ અણુમોલી સેવાથી ઉત્તત થતો જતો હતો. થોડા દિવસ પછી એને હેમિયનના દેવળનું અધૂરું રહેલું કામ યાદ આવ્યું. એના સમારકામ માટે એ એસાઈઝી આવ્યો.

જા વખતે એની મનોદશા સાવ જુદી જ હતી. એની પાસે એક પૈસો નહોતો. પૈસા માગવાની મનોવૃત્તિ પણ ન હતી. એટલે એણે દેવળના પુનરુદ્ધાર માટે એક નવીન રીત શોધી કાઢી.

સિખારીને વેશે એ ખખરં વચ્ચે ગાતોગાતો નીકળ્યો અને ચાર રસ્તા એકઠા થયા ત્યાં એક ચોટલા પર બેસીને એકઠા થયેલા લોકોને ઉદ્દેશી બોલ્યો: ‘આપણા હેમિયનના દેવળના સમારકામ માટે જે એક પથ્થર આપશે તેનું એકવાર ભલું થશે, બે પથ્થર આપશે તેનું બેવાર ભલું થશે, ત્રણ આપશે તેનું ત્રણવાર ભલું થશે. આપો, દેવળ બાંધવા કોઈ પથ્થર આપો.’

ખસ આ માગણીના જવાબમાં રસ્તે જતા લોકોએ પથ્થરોના ઢગલો કર્યો. કેટલાક ડાહ્યા લોકોએ ‘ખનાંદાન જેવા સદ્ગુહસ્થની આબરુ શુભાવનાર છોકરો’ કહી, એને ગાંઠો કહ્યો; પણ મોટા ભાગના લોકો ઉપર ક્રૅસિસના આ ત્યાગની ભારે અસર થઈ.

ક્રૅસિસનું શરીર નાજુક હતું. એ નાજુક શરીરનો વિચાર કર્યા વિના એણે બંતે જ અણુતરકામ શરૂ કર્યું. સેવાભાવે એક એક બળે દિવસ આપનાર કડિયા અને મજૂરો પણ મળી રહ્યા. એવા ભાવિક કારીગરો સાથે મળીને એણે મંદિરની મરામત શરૂ કરી. હૃદયમાં ઈશ્વરનું નામ અને માથે તુગારાં મૂંઝીને દેવળનો છલોદ્ધાર કરતો સંત ક્રૅસિસ

ચુરોપમર પ્રિસ્તી ધર્મનો જીર્ણોદ્ધાર કરી રહ્યો હોય એમ લાગતું હતું મનુરી અને જાતમહેતત, ગરીબાઈ અને ધર્મરસેવાનો મહિમા ક્રાસિસ મૃકપણે પોતાના વર્તનથી ફેલાવી રહ્યો હતો. દેવળની એકેએક ઈંટ પાછળ, એકેએક પથ્થર પાછળ ક્રાસિસની જીવંત મદદ ગોઠવાતી જતી હતી અને સોડોના હૃદયમાં ધર્મસાવનાની ભક્તિ પ્રગટાવી રહી હતી એક દેવળ પૂરું થતાં એણે બીજું શરૂ કર્યું બીજા પછી ત્રીજું પૂરું કર્યું આમ ત્રણ દેવળ એણે બાંધ્યા. મતની શક્તિ અને પરસેવાથી ચળાવેલા એ દેવળો સત ક્રાસિસના ભક્તિભાવની આથા ખાતા હજી મેળૂતું છે.

જે પાદરીએ ક્રાસિસના પૈસા લેવાની ના પાડેલી અને બાપના ચોરસા પૈસા હું નહિ લઉં એમ કહેલું, એ તો ક્રાસિસ ઉપર વારી ગયો. ક્રાસિસ મનુરી કરીને લાકડોપાકો આપે ત્યારે એને સુદર વાનીઓ કરી એ જમાડવા લાગ્યો; પણ સુખસગવડ સાથે ક્રાસિસને ખારમો ચંદ્રમા હતો. એણે એકવાર પાદરીને કહી દીધું ‘મારે માટે તમે કરી વાનીઓ ન બનાવશો. મારે તો ગરીબોની રાત્રી જ અપશે છું બીજાને હાથ પણ નહિ લગાડું.’

ક્રાસિસ બહાર મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરતો હતો, તેમ અંતરમાં પણ જીવ ઉપર ચંટેલા પડળ ઉતારી રહ્યો હતો. જિંડ આત્મપરીક્ષણ કરીને એ એકેએક જિલ્લો દૂર કરવા પ્રયાસ કરી રહ્યો હતો. એના હરેક કાંચ પાછળ પૂરો વિચાર હતો. જિંડ મથન હોય સંપૂર્ણ સંકલ્પબળ હોય.

સિખારીને ધુતકારી કાઢ્યો એમા વેપારના કામમાં ભગવાન પ્રત્યે બેઠરકાર રહેવાની લાગણી થઈ આવી અને એની

પાછળ જઈ તેને રાજી કર્યો રક્ષાપિત્તિયાને એઈ ચૂકે સહી તો એ પીડિત માનવજાતુ પ્રત્યેના સમભાવ કેળવવા એ એને બેન્ચો જીજી ભાગતાં શરૂમ આવતી હતી, મોટા અમીરનો કીકરા જીજી કેમ માગે? એ અસિમાનને જોતો જીજી નાખવા પોતે સિખારી બન્યો; એટલું જ નહિ કેટલીકવાર જોળખીતા જુહરથોના ઘર આગળ ઊભા રહેતા શરૂમ લાગે તો એ શરૂમને જીવતા છેક એના દીવાનખાના અને ભોજનાલય સુધી પહોંચી બસ અને મોટેથી પોકાર કરે ‘આ સિખારીને ઠંઈક આપને’.

ક્રાસિસની ઉચ્ચ સેવાસાવના, સત્યપ્રીતિ અને અનાસક્તિથી પેટા પાદરી તો મુગ્ધ બન્યો જ હતો. બીજા એક તબ ગર વેપારી એના તરફ આકર્ષાતો એના હૃદયમાં ક્રાસિસે ઉચ્ચારેલું ઈશુવાક્ય ચોટ્યું હતું ‘તારે મળે બાપેલો ધનનો પહોણો કે કી દે, તારી પાસે જે કંઈ હોય તે ગરીબોને વહેંચી દે અને મારી પાછળ આવ’ એ શ્રીમત વેપારીએ સર્પ કાંચળી ઉતારે તેમ સસારની માયા ઉતારી અને પોને ક્રાસિસની પાછળ ચાલી નીકળ્યો. એણે પોતાની સઘળી મિલમત મદર બજારમાં ગરીબો પાસે લૂટાવી દીધી. આમ એને પૈસા લૂટાવતો એઈ એક પાદરીએ ક્રાસિસને કહ્યું ‘તમને આમ પૈસા ઉડાવવા મળે છે તો મને મારા પથરા લીધેલા એના પૈસા આપોને!’ ક્રાસિસે બમરમથે એના ખોસાં ભર્યાં પણ થોડા વખતમાં જ એનો હૃદયપલટો થયો અને ક્રાસિસ પાને આવી એ બોલ્યો ‘મારો ધનનો થોડો જીતવાં છે, મને તમારી સાથે રાખો’ એણે પણ પોતાની ઢાલત દીનકુખિયાની સેવામાં વાપગી નાખી અને તે ક્રાસિસ સાથે આવી રહ્યો.

ફ્રાંસિસનો સંઘ ધીમેધીમે વધવા લાગ્યો. એકના બે, બેના ચાર, ચારના આઠ થયા. એ સૌને ફ્રાંસિસે કહ્યું : ‘ઈશ્વરે આપણને આપણો જ ઉદ્ધાર કરવા પેદા કર્યા નથી. પણ લોકોના ઉદ્ધાર માટે ઉત્પન્ન કર્યા છે. જગતકલ્યાણમાં જ આત્મકલ્યાણ રહેલું છે. આપણે અલભ્ય છીએ, નાતકડા નજીવો છીએ, એમ માની હતાય થવું નહિ. ઈશ્વર ઉપર સંપૂર્ણ ઈતિભાર રાખી આપણું કાર્ય ચાલુ રાખો.’

આવો સંદેશો લઈને એ સાધુઓ નીકળી પડ્યા. બડાં, લૂરાં શબ્દોનાં કપડાં અને કમર ઉપર દોરડું: આવા વેશે સૌ એક ગામથી બીજા ગામ જતા. કામગીરી લોકોને દિવસે બે એક ઠેકાણે એકઠા થવાની દુરસદ ક્યાંથી હોય? એટલે ફ્રાંસિસ અને એના મિત્રો રોપણી ચાલતી હોય, તો સીધા ખેતરમાં પહોંચી ખેડૂનો રોપવામાં મદદ કરતા. ઘાસ કાપતા હોય એની બેઠે ઢાંતરડું લઈ ઘાસ કાપવા લાગે. સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના આદ્ય પ્રચારકોની પેઠે ખેડૂતની સાથે હામ કરતાં ધર્મની વાતો કરતા જાય અને એનાં રહસ્યો સમજાવે. મનુષ્યો સાથે મનુષ્ય કરીને પેટ ભરતા અને રાત પડે મંદિરમાં સૌને એકઠા કરી ભજન કરતા.

પણ ફ્રાંસિસનો આ માર્ગ સૌને એક-સરખો પસંદ નહોતો. કેટલાક એનો વિરોધ કરતા અને કહેતા: ‘પોતાનો પૈસો લૂંટાવીને ખેડે છે અને હવે અમને નાહકનો શા સારુ લૂંટવા આવતો હશે?’ કેટલાક એને ખરેખરો લિખારી માનતા, કોઈ પાગલ માનતા; છતાં ફ્રાંસિસના અનુયાયીઓની સંખ્યા દિવસે દિવસે વધવા લાગી. આથી કેટલાક સાધુ પુરુષો કહેવા લાગ્યા: ‘આ ફ્રાંસિસ હુબાનિયાને ખગાડવા ખેડે છે. માણસોને

કામધંધા છોડાવી શીખ માગતા કરવા એ તે કંઈ ઈશુનો માર્ગ હોતો હશે?’

આખરે બિશપ પાસે વાત પહોંચી. બિશપને ફ્રાંસિસ પ્રત્યે મમતા હતી; છતાં એને પેલા ડાહ્યા લોકોની વાત સાચી લાગી. એણે ફ્રાંસિસને પોતાની પાસે બોલાવ્યો અને કહ્યું: ‘આમ ગરીબોનું વ્રત લીધે શો ફાયદો? લોકો તમને કશું નહિ આપે તો ભૂખ્યા મરશો? તમને કદાચ લોકો આપશે, પણ આમ ઘણાને શીખ માગતા કરીને તમારે શું કરવું છે?’

આ સાંભળીને ફ્રાંસિસ ઘડીવાર તો મુઝાયો. આવા સમજી માણસો પણ શંકા ઉઠાવે છે, તો શું ખરેખર આ માર્ગ ખોટો હશે? ઈશુએ આપેલો અપરિચ્છિતો ઉપદેશ શું પોથીમાંનાં રીંગણાં હશે? ફ્રાંસિસને યત્ન તો ઈશુનાં વચન બ્રહ્મવાક્ય હતાં, એને અક્ષરેઅક્ષર અમલ માટે હતાં: પણ આવી અટળ અજ્ઞા વ્યક્ત કરતાં એણે બિશપને બાઈબલના શબ્દોનો ઉપલો ન આપ્યો. એણે તો સામાન્ય અક્ષરની સાદી વાત કરી. ‘જુઓ સાહેબ, માલમિલકત, વાડી-વજીરો અને મહેલાતો અમે શી રીતે રાખી શકીએ? એને સાચવવા નોકરચાકર રાખવા પડે, હથિયાર રાખવાં પડે, ઘણીવાર કબજિયા કરવા પડે, આવો સંગ્રહ કરીને અમારે ક્યાં જવું? એ બધી પંચાતમાં પડીએ તો બધી ભગવાનને ક્યારે યાદ કરીએ, સેવાકર્મ ક્યારે કરીએ?’ આવાં સાદાં વચનો બિશપના હૈયા સોંસરાં ઊતરી ગયાં અને એણે ફ્રાંસિસને આશીર્વાદ આપી વિદાય કર્યો.

ફ્રાંસિસ અને તેના દોસ્તો જુદેજુદે સ્થળે જતા હતા. નજીક હોય તો સાંજ પડે અને દૂર જાય તો અમુક દિવસે એક

ઠેકાણે મળતા એ વખતે સઠટ સામે ખૂંટવા સારું ક્રાંતિ એમને નવ સદેશ આપતો. 'તમને જે ઠાઈ પૂછે તેને નમ્રતાથી જવાબ આપજો તમને ગાળો દે એને મીઠા વચન કહેજો, તમને રળાડે એમનું ઈશ્વર સહુ કરે એમ કહેજો જેમને પ્રભુના કામ માટે નિદા સાબલી પડે છે એમની પ્રભુના હરખારમાં વધારે કિંમત છે.'

ક્રાંતિસના સાથીઓને અનેકવાર આ સદુપદેશ પ્રમાણે વતવના પ્રસંગ આવેના એકવાર એના બે સાથીઓ કૃષ્ણ રેન્ડુ ગયેલા આખા જામમાં કૃષ્ણ પછી તેમને ઠાઈ સધરે જ નહિ જાજી સુધી કૃષ્ણ પછી રાત પડે એક ઘર આગળ આવ્યા મહાનની આગળ મોટો છોચો ચોટસો હતો અને બળીવાળો રવેશ હતો એ ભેળેને બંને હિપર થયા એમને આવતા ભેળે ઘરવાળીએ એકકમ જૂમ પાડી 'એ ક્યાં હોજ્યા આવો છો?' બંને જણે શાંતિથી કહ્યું 'અમે પેલા બાંકડા નીચે પચ્યા રહેશું' શિયાળાના દિવસો હતા કડકડતી કડી અને ચોડવા પાથરવાનું કશું ન મળે બંને પાટ નીચે સજવાનું સજન કરતા પચ્યા રહ્યા મોડી રાતે ઘરપણી આ રો એણે આ બંને જણને બેસા અને જીને કપડો આપતા બોલ્યો 'આવા રખડેલ બદમાશોને શા માટે ઘરમાં ધાલ્યા છે? હાથ મારીને ચાલ્યા જશે તો આજો ચાળતી રહીશ પછી' બાઈએ ધણીને કહ્યું પાડતા કહ્યું 'મેં એમને એટલા માટે તો ઘરમાં નથી' ધાલ્યા ત્યા પાટ નીચે પચ્યા રહેશે એમાં શી ચોરી કરવાના છે?'

બીજા દિવસે સવારે પેલા બંને વહેલા જીંદીને દેવળમાં ચાલ્યા ગયા, ત્યાં એકચિત્તે પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા પેલી ઘરમાંલિક બાઈ દર્શને આવી, એણે બેસુ તો

એને ભારે નવાઈ લાગી આ માણસો બદમાશ ન હોય, મેં એમને તરછાડ્યા એ મારી જલ ગણાય! હજી વિચાર કરે છે એટલામાં એક માણસ ગરીબોને દાન કરતો એની નજરે પડ્યો એ માણસ ક્રાંતિસના આ બે સાથીઓને પણ ભિખારી ગણીને પૈસા આપવા લાગ્યો એ બે સાધુઓમાં એક તો એસાઈજીને પેલા શ્રીમત વ્યાપારી બનાઈ હતો, એણે પોતાની બધી સપત્તિ ગરીબો પાસે છુટાવી દીધી હતી એને મન પસા એ હાથને મેલ હતો એણે ધીમે રહીને પેલા દાતાને કહ્યું 'સાઈ, અમે ગરીબ છીએ, પણ અમને ગરીબી ચાલતી નથી અમે તો ઈશ્વરકૃપાથી ગરીબીને વહેલા છીએ' આવો જવાબ સાંભળી એણે આ બંને સાધુનો પૂર્વધૃતિહાસ પૂછ્યો બનાઈ નમ્રતાપૂર્વક બધી વાત કહી ખતાવી આ વાત સાંભળીને પેલી સ્ત્રી તો રતપ્રભ બની અર્ધ એણે હાથ જોડીને બંનેને કહ્યું 'મારે ઘેર પધારો અને આપની ઇચ્છા હોય ત્યાં સુધી રહો!' બંને જણે બાઈનો આભાર માન્યો.

ક્રાંતિસનો સઘ વધવા લાગ્યો એટલે એને માટે એણે વિનય ઘડયા નિયમને તેણે વિનય એવું નામ આપ્યું હતું મન્દારી સાંચુને બદલે પરિત્રાજક થવાનું ક્રાંતિસને ગમતું મકમાં બેસવાથી સત્તાનો લોભ થાય, પરિશ્રદ વધે, સ સારનો સ સર્જ એાછા રહે જ્યારે સાધુનું ખરું કામ સ સાર સારે સ પર્ક સાધી પોતાને મળતા આનંદમાં સ સારીઓને ભાગીદાર બનાવવાનું હોય છે લોકોમાં લગીને સેવાકાર્ય કરતા છતાં અલિપ્ત રહેવાની ચાવી ક્રાંતિસે સૌને ખતાવી હતી અને તે અપરિશ્રદ ક્રાંતિસે ઘટેલા વિનયમાં એના જીવનનું

રહસ્ય અને ઉપદેશનો સાર આવી બંધ છે. સંઘમાં ઠાખલ થનાર દરેકે બડાંમાં બડાં, ગરીબમાં ગરીબને મળે એવાં કપડાં પહેરવાં. સંઘમાં ઠાખલ થનારે સત્તાનો ક્ષોભ ન રાખવો. જે વધારેમાં વધારે નમ્ર બની, વધારેમાં વધારે મનુષી અને સેવા કરશે તે મોટામાં મોટો. પોતાનો જે કુદરતી ધંધો હોય તે ધંધો કરવો અને તેમાંથી રોટી મેળવવી. પરસેવો પાડ્યા વિના મેળવેલી રોટી હરામ ગણવી. સેવાના બદલામાં શિક્ષા મળે તો ચેટપૂરતી રવીકારવી; પણ કુટી બદામ સરખું દામ ગાંઠે ન બાંધવું. નીચમાં નીચ ગણાતા માણસનો સહવાસ સાધવો અને તેને આશ્વાસન આપવું. સેવા કરવી તે મૂગી કરવી. કોઈની સામે વિરોધની વરાળ ન કાઢવી. કોઈ તરછાડે તો શાંતિથી વિદાય લેવી. જ્યાં ત્યાં પ્રભુના આદેશને પ્રચાર કરવો. પોતાના પાપની કબૂલાત કરવી, તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું અને તેમ કરીને પ્રાયશ્ચિત્ત કરતાં શીખવવું.

આ નિયમો મોટામોટા ધર્મધિકારીઓ પણ પાળી શકતા ન હતા એટલે તેઓ છળી ઊઠ્યા. ક્રીસ્ટિસને સંઘ સ્થાપવા સામે ચેતવણી આપી અને તેની ઉપર કેસ ચલાવ્યો. પણ પોપ અને કાર્ડિનલો સુઝાં ક્રીસ્ટિસના અત્યાચરણ આગળ નમી પડ્યા અને ક્રીસ્ટિસને ફરી આશીર્વાદ આપી વિદાય કર્યો.

ક્રીસ્ટિસે હવે પ્રચારકાર્ય શરૂ કર્યું. એનામાં અજબ વફાત્વશક્તિ હતી, એની વાણી મધુર અને હૃદયસ્પર્શી હતી, એના સીધા અને સાદા શબ્દો હૈયા સોંસરા ઊતરી જતા. એની અટલ અઢા પાછળ આચરણનું બળ હદ. એ સાંભળનારના દિલમાં આજ

ચેતાવી હતું. એણે પોતાના ગામથી જ શરૂઆત કરી. સને ૧૨૧૦ના નવેમ્બર માસમાં એસાઈઝીના ગરીબ તવંગર સૌને પેલા દેવળમાં એકઠા કર્યા. ક્રીસ્ટિસે એમને સુખી થવાનો સાચો માર્ગ બતાવ્યો. એ માર્ગે ચાલવા લગવાનની પ્રાર્થના કરી. ગામ સમસ્તે ઠરાવ કર્યો: ‘આજથી કોઈએ એકબીજા સાથે લડવું નહિ. એકબીજા સાથે સહકાર કરવો. કહી ટંટો થાય તો બહાર ફરિયાદે ન જવું, ઘરમેળે પતાવી લેવો. પાડોશી પ્રત્યેની ફરો સૌએ અદા કરવી. પંચને માસિક યા વાર્ષિક દર સરવો અને પંચાયતના કાયદા માનવી. સૌએ શાંતિથી પ્રાર્થનાપૂર્વક જીવન ચલાવવું.’

ગામલોકોને આ નવી પ્રતિજ્ઞાથી બળ મળ્યું અને તેઓ શાંતિથી, સંપથી પોતપોતાના ધંધા ચલાવવા લાગ્યા. બહાર-ગામથી અનુયાયીઓની હારલાગી. હેમિયનનું દેવળ એ બધાને સમાવવાને નાનું પશું એટલે આસપાસ ઝાડપાનની ઝૂંપડીઓ બાંધી દેવામાં આવી. માત્ર રાતવાસો અને ખપોરનું ભોજન કરવા જ એનો ઉપયોગ થતો. બાકી દિવસે તો સૌ મનુષીએ-કામધંધે જતા. ક્રીસ્ટિસ પોતે લોકડાંનાં વાસણ ઉપર સુંદર નકશીકામ કરતો. કોઈ ટોપલા ખનાવતા, તો કોઈ બેડા સીવતા અને ફણાખરા એતરમાં મનુષીએ જતા, છતાં ઘટવું તો ગામમાંથી માગી લાવતા. પણ આવો મોટો સંઘ એક દેકાણે પડ્યોપાયથો રહે એ ક્રીસ્ટિસને ઠીક ન લાગ્યું. એ અપરિશુદ્ધ જીવ હતો. એણે યોને જુદાજુદા વેરી નાખ્યા.

(૨)

માણસનું પારખું તેના આત્મીએ ઉપરથી થાય છે; ક્રીસ્ટિસના સાથીઓ કેવા હતા તે બેઈએ: બાઈબલમાં ઈસુનું વચન છે કે

‘તારા મરણવાની રોડી હું ખાજે’ એટલે કે ખતમહેનતથી રળીને જમજે, ક્રાંસિસ આ વચનનું અક્ષરશઃ માલન કરતો હતો. નેના શિષ્યોને પણ એ જ વસ્તુ કહેતો. બઈલ્સ નામનો ક્રાંસિસનો એક અનુયાયી હાથમજૂરી કરીને ખાવાના ધનને પૂર્ણપણે પાળતો હતો. એકવાર યુસાફરીએ જતાં રોડી ન મળી એટલે એને ખંદર ઉપર ઘણા દિવસ રોકાઈ જવું પડ્યું. ત્યાં પણ એણે ઉલ્લસ જોયો હતો. એક કુંસારને ઘેર જઈને માટીનો ઘડો લઈ આવ્યો. પછી ઘડા વડે પાણી લારી લાવી રોડીની રાહ જોતા યુસાફરીને પાણી આપ્યું અને એના બદલામાં રોડી મેળવી.

એકવાર એક ગામડામાં એ જઈ ચડ્યો. ત્યાં ગામનો મુડદા ઉપાડનારો હાજર નહોતો એટલે એણે એ કામ કયું. ખેતરમાં ઢાંઢિયા તરીકે જવું અને ગામ વાળવું, એ તો એનો રોજિંદો વ્યવસાય હતો. કેટલોક વખત એણે જ ગવમાંથી લાકડાં કાપી લાવવાનો ધંધો કર્યો હતો. એકવાર લાકડાંનો ભારો એક ખાઇને વેચ્યો અને એ સ્ત્રીની માછળ એના ઘર તરફ એ જવા લાગ્યો. સારાની કિંમત ઠરાવેલી હતી, પણ સ્ત્રીની માથે ચાલતાં બઈલ્સની વાત ઉપરથી ખાઈ ઉપર સારે અસર થઈ એણે ઘેર આવી સારાના ખમણા પૈસા આપ્યા એટલે બઈલ્સ બોલી ઊઠ્યો ‘મહેન, એમ ખમણા પૈસા લેવા માડું, તો તો મારો લોભ આસમાને અડી બય’ આમ અર્ધા પૈસા ત્યાં ને ત્યાં નાખી ને પોતાને રસ્તે પડ્યો.

ગ્રાસમના દિવસોમાં બઈલ્સ લિખારી-એને એકઠા કરીને તેમને ખેતરમાં લઈ જતો અને ત્યાં કાપણીનું કામ કરાવતો

સાંજ મઠયે પોતાની મજૂરીમાંથી ખપ જોતા પૈસા રાખી ખાઈના વહેણી દેતો. આમ એનો ‘રોડીમજૂરી’નો સિદ્ધાંત એના અજબ સંકલ્પબળથી મરીજામાં સ્વમાન અને ઉલ્લસની સાવના પ્રગટાવતો.

એકવાર બઈલ્સ એક મોટા ધર્મોધિકારીને ખારણે જઈ ચડ્યો. વરસાદ ધોધમાર પડતો હતો અને મજૂરીએ જવાય તેમ ન હતું, એટલે પેલા ધર્મોધિકારીએ સહેજ મજાકમાં કહ્યું: ‘કેમ હવે મારી મહેમાનગતિ લેશોને, એમ’ હમેશાં મતના અશરને ન વળગાય.’ બઈલ્સ સાલળી રહ્યો. બહુ પોતે હાર્યો હોય એમ ઘડીસર આમનેમ જોતો બેસી રહ્યો, પણ રોડીવારમા એ ઊઠ્યો અને સીમે રસોડામાં પહોંચ્યો. રસોડામાં જોમેર નજર કરતાં જ એને કામ મળી ગયું. આસપાસ પડેલી ગંદકી તરફ હાથ કરી એણે રસોડામાં કહ્યું: ‘આ રસોડું બહુ ગંદું છે.’

‘શું કરીએ ? ઝાટું કાઢનાર આજે આવ્યો નથી’

‘તો લાવોને હું સાફ કરી આપું. મને બે રોડી આપજો.’

‘ખુશીથી. બે રા માટે’ તરુ આપશ’

‘ના, મારે બે જ ખસ છે’ કહીને એણે રસોડું સાફ કરી આપ્યું.

ધર્મોધિકારી જમવા નોતરે તે પહેલાં તો બઈલ્સ પોતાની રોડી કમાઈને બેઠો હતો.

આવાઆવા કેટલાય સાથીઓ ક્રાંસિસને મળ્યા હતા.

સંત ક્રાંસિસના સંઘમાં સ્ત્રીઓને દાખલ

કરવાનો પ્રસંગ હજી સુધી આવ્યો નહોતો. પહેલેથી જ સ્ત્રીઓની સાથે ખડું હળવુંભળવું, તેમની સાથે વાતચીત કરવી, એ ક્રૌંસિસને પસંદ ન હતું. કોઈ સ્ત્રી મુશ્કેલીમાં તેની સલાહ લેવા આવતી, ત્યારે પણ એ બેચાર શબ્દોમાં જ પતાવી દેતો. આતું કારણુ બ્રહ્મચર્યવ્રતનું પાલન તેા હતું જ; પણ સ્ત્રીઓ તરફનો એનો આદર અને ભક્તિ પણ કારણુરૂપ હતાં. એણે એકવાર કહેલું, કે 'દરેક સ્ત્રી એ ભગવાનની પત્ની છે, એટલે આપણી માતા છે. અને દરેકની તરફ આપણા મનમાં આદર અને સન્માન હોવાં જોઈએ.' વળી 'કોઈ સ્ત્રીની તરફ વિદારદષ્ટિથી નેયું' એટલે તું વ્યભિચાર કરી ચૂક્યો' એ બાઈબલનું વાક્ય ક્રૌંસિસના હૃદયમાં કોતરાયેલું હતું. એટલે પ્રસંગ પડે ત્યારે ય એ સાગ્યે જ સ્ત્રી સામે નેઈને વાત કરતો. તેની નજર હમેશાં જમીન તરફ ઢળેલી જ રહેતી.

એક ખરેખર એતા સંઘમાં નેડાવા આવી એટલે સંતના જીવનમાં અને સેઘમાં જ એ એક અપૂર્ણતા હતી તે પૂરી થઈ.

ક્ષેર નામની એક અમીરની દીકરી હતી. એને નાનપણથી જ સાંસારિક સુખો કરતાં સેવાકાર્ય તરફ વધારે પ્રીતિ હતી. ક્રૌંસિસનું પ્રથમ પ્રવચન સાંભળ્યું, ત્યારે એની હિંમત અદ્વિતિ વર્ધની હતી. એ નાનપણથી જ ભગવદ્ભજન કરતી, એકાંતમાં બેસીને સદ્વાચનમાં તક્ષીન થતી. એસાઈબી ગામમાં એ ભગવતી કુમારિકા તરીકે જાણીતી હતી. ક્રૌંસિસને તેના એા ગુણો તરફ આકર્ષણ થયું, અને આવેા પવિત્ર જીવ ઈશુને નામે જગતની સેવા અર્થે જીવન ગાળે તેા કેવું સારું એમ એના હિલમાં થયું. ક્ષેરને પણ પહેલા

પ્રવચને લગ્યું કે આ જ માણસ મારેા ઉદ્ધાર કરી શકશે.

પણ ક્રૌંસિસનો સાથે જઈને વસવું એ ક્ષેરને માટે સહેલું નહોતું. જેમ મેવાંડના રાણાની-રાણી મીરાંને મહેલ છોડીને ભક્તમંડળ વચ્ચે જઈને વસવું હોયતું હતું, જેમ ઇંગ્લાંડના નૌકાધિપતિની દીકરી મિસ સ્કેડને ક્રિસ્ટનના તાબેદાર મુલકમાં એક બળવાખોરનાં આશ્રમમાં આવી વસવું વસ્યું હતું, તેમ અમીરપુત્રી ક્ષેરને સ્વેચ્છાએ ગરીબીવ્રત લઈ બેઠેલા ઈશુના ખંદા ક્રૌંસિસના મઠમાં જઈ વસવું મુશ્કેલ હતું; છતાં મેવાંડની રાણી મીરાંબાઈ અને ઇંગ્લાંડની કુમારી મિસ સ્કેડ-સંસારી સંખ્યા અને શિષ્ટાચાર છોડી દીનદલિતની સેવા અર્થે નીકળી પડ્યાં, તેમ એ પ્રાચીન જમાનામાં ક્ષેર પણ નીકળી પડી. અરૂપહારી સદાશિવને વરવાની ઇચ્છાવાળી કુમારી ઉમાને પિતા હિમવાન કે માતા મેનાવતી રોકી ન શક્યાં, તેમ ક્ષેરને એનાં માતાપિતા અટકાવી ન શક્યાં.

એક પર્વના પવિત્ર દિવસે મધરાતે, પોતાના મહાલયના એક ઓતાડા અવાવરા દરવાજે ક્ષેર પહોંચી અને દરવાજા ઉપર મોટા બે પથ્થર હતા તે એણે જાતે ઉવાડીને દૂર કર્યા અને તે દેવળમાં જઈ પહોંચી. ત્યાં ક્રૌંસિસ અને તેના સાથીઓ ક્ષેરના સ્વાગતની તૈયારી કરી રહ્યા હતા.

ક્રૌંસિસ પાસે એણે બ્રહ્મચર્ય, અપરિશ્દ અને ઇશ્વરાર્પણની પ્રતિજ્ઞા લીધી. અને દીક્ષાના ચિહ્ન તરીકે ક્રૌંસિસે એના સુંદર વાળ કાતરી નાખ્યા.

બીજા દિવસે સવારે ક્ષેરને ક્રૌંસિસ સાધ્વીઓના મઠમાં મૂકી આવ્યો.

સવારમાં કોરેના નાસી ગયાની ખબર પડતાં જ તેની સગવડાણોએ પેલા મઠ ઉપર હસી કથો કોરેને બળબળીથી ઉપાડી જવાની ધમકી આપી. ક્યેર દેવળના અંદરના ભાગમાં દોડી ગઈ અને માર્યના કરવા લાગી એટલામાં એના કુટુંબીઓ તેને પકડવા તેની પાછળ દોડી આવ્યા ક્યેર એકદમ પોતાનું વાળ-કાતરેલું મરતક ખુલ્લું કરીને વેલીને વળગી પડી અને બોલી લીડી 'મને લઈ જઈને શું કરશો ? હું તો છંદને વરી ચૂકી છું !'

આ બધાકુર યુવતીની દૃઢતા જોઈને એના કુટુંબીઓ ઝંખવાણા પડ્યા અને ઘેર પાછા ફર્યા

આ બનાવ પછી ક્ષર પાસેના એક મઠમાં સ્વતંત્ર રીતે રહેવા ગઈ થોડા વખત બાદ તેની બહેન એગ્નિસ તેની જ જેમ ઘેરથી સાગરને તેની પાસે ગઈ પહોંચી એગ્નિસની પાછળ એના ઘરનાં માણસો દોડ્યા, એગ્નિસને થોડાં જ કાલીને ઘેર લઈ જવા માંડી, એગ્નિસે ખૂબરાણું કરી મૂક્યું એ સાંભળીને ક્યેર દોડી આવી અને એણે એગ્નિસને ઝાડાવી બન્ને બહેનોને ક્રાંસિસે પહેલા સમરાવેલા ડેમિયનના દેવળમાં રાખી એ દેવળમાં એસાઈગીની અનેક સ્ત્રીઓ આવીને ક્યેર માથે બેઠાઈ

દેવળની આસપાસના બગીચામાં બન્ને બહેનો અને બીજા સાધ્વીઓ કામ કરતી અને પોતાનો નિર્વાહ ચલાવતી

ક્રાંસિસ અનેકવાર ક્યેરની સલાહ લેતા ક્યેરે ક્રાંસિસના મરણ પછી ૨૪ વર્ષ જીવી ક્રાંસિસ મૃત્યુના દરબારમાં ગયો, ત્યારબાદ ૨૪ વર્ષ સુધી ક્યેરે સઘની પવિત્રતા, ઉદ્યમપરાયણતા અને સેવાભાવ ટકાવી

રાખવામાં સારે સહાય કરી. આસપાસની સ્ત્રીઓનાં જીવન ઉત્તત બનાવવામાં ક્યેરેનો થોડો ફાળો હતો એના શુભચાન ઇતિહાસકારો હજી વે ગાય છે

*

અર્દિસાપ્રતિષ્ઠાપા તત્સંનિધૌ વૈરત્યામ
એ સિદ્ધાંતને અનુસર ક્રાંસિસને એક પ્રવાસમાં થયો એકવાર પોતે ચાલ્યા જતો હતો, ત્યાં તેણે અનેક પંખીઓના ગળાને બેઠેલું હીકું એકાએક એમના તરફ તેડું હેંપું પ્રેમથી દ્રવવા લાગ્યું પંખીઓ કંઠાય લીડી તો નહિ બમ, એવી શકા તેના મનમાં થઈ, પણ એ ધીમે પગમે પક્ષીઓ તરફ ચાલ્યો પંખી બેસી રહ્યાં ક્રાંસિસના આનંદને પાર ન રહ્યો તેણે પંખીઓને કહ્યું 'વહાલા પંખીડા, એક જ કિરતારે મને અને તમને બનાવ્યા છે એ કિરતારડું શુભચાન કરો એણે તમને પીછાંતું વચ્ચે આપ્યું છે, છોડવાને પાંખ આપી છે, સ્વચ્છ હવામાં રહેવાના સ્થળ આપ્યા છે અને તમે કાતતા પી જતા કે વળૂતાં નથી, ખેતી કરતા નથી છતાં ક્યેરે તમારે સાત કલાક અને ૬ પડોની સગવડ કરી છે' ક્રાંસિસના જીવનચરિત્ર લખનારા કહે છે કે આવા હૃદયનીતરતા ઉદ્ગાર સાંભળી, પંખીઓ પાંખ ફેંકી આવતા નજીક આ ધાં અને તેમણે ખીંકા સુરે આનંદ બ્યમ્ કયો તેમની સાથે થોડું જીવ કરી ક્રાંસિસે તેમને લીડી જવા કહ્યું એટલે તે લીડી ગયાં

આ સમયથી ક્રાંસિસમાં 'પશુ, પક્ષી અને માણી માત્ર સાથે અમેહલાવનું' સાન તીવ્રપણે બજત થયું ક્રાંસિસના મરણ પછી થોડે વરસે પોપની આજ્ઞાથી સિલ્વેનો નામના લેખકે લખેલા ક્રાંસિસના ચરિત્રમાં,

એક સુંદર પ્રસંગ વર્ણવેલો છે. ફ્રાંસિસની ઉત્તરાવસ્થામાં તે લાંબું ચાલી શકતો ન હતો. એસાઈઝીથી થોડા માઈલ દૂર ગૂળિયો નામના સ્થળે જવા એકવાર એ ગયેલો ઉપર ખેરડાને જતો હતો. રસ્તામાં રાતવાસો રહી તે આગળ ચાલ્યો. પાસેના ગામમાં ખૂબર મળતાં ખેડૂનો દોડતા આવ્યા અને ફ્રાંસિસના રસ્તામાં આડા ઊંચા રહી વિનવણી કરતા અવાજે બોલ્યા: 'તમે ગૂળિયો બન્યો છો? ત્યાં ન જશો. ગૂળિયો જતાં વાટમાં વરુઓનો ખડુ ભો છે. કેટલાય વટેમાર્ગીને વરુ ખાઈ ગયાં છે. તમે ન જશો, ખાપજી!'

આ સાંભળીને ફ્રાંસિસે શાંતચિત્તે જવાખ આપ્યો: 'પણ મેં એ મારાં વરુસાંડુઓનું શું ખગાલ્યું છે, કે તેઓ મને અને મારા ગયેલાને ખાઈ જશે? હું પ્રભુનું નામ લઈને ચાલ્યો જવાનો, તેમને જે કરવું હોય તે કરે!' આમ કહી એ તો ઇશ્વરનું સ્મરણ કરતો આગળ ચાલ્યો. એ સુખદૃષ્ટ પહોંચી ગયો. લોકો હાંફળાહાંફળા થઈ ફ્રાંસિસને વીંટળાઈ વચ્યા. નવાઈ પામીને પૂછવા લાગ્યા: 'વરુઓએ તમને કાંઈ ન કર્યું?'

ફ્રાંસિસે સ્ત્રીને એકઠા કરી કહ્યું: 'આપણાં પાપ આપણને નહે છે. પવિત્ર આત્માને વરુ ન કનહે. પાપ એટલે વેર અને લાય. પવિત્રતા એટલે પ્રેમ અને નિર્ભયતા.'

પછી ફ્રાંસિસ વગડામાં ગયો. જે મોટો ભયંકર વરુ લોકોને હમેશાં ત્રાસ આપતો એને એણે શોધી કાઢ્યો. પ્રેમનીતરતી ખાંખો એની સામે ઠેરવી, સમભાવપૂર્વક ફ્રાંસિસ નિર્ભયતાથી એની પાસે ગયો. તેની સાથે ઠેરતી ખાંખો. એને શહેરમાં

લઈ આવ્યો. એને ખવડાવ્યું પિવડાવ્યું. એ વરુ ફ્રાંસિસનો માનીતો સાથી બન્યો.

*

સંત ફ્રાંસિસના અનુયાયીઓ ઝપાટાખંધ વધવા લાગ્યા હતા. ફ્લેન્ડર્સનો એક મોટો સમર્થ પંડિત તેના સંઘમાં લાગ્યો. ખીબ એક તવંગરે પોતાની ખશી મિલકત એને ચરણે ધરી અને સંઘ માટે ઝૂંપડાં ખંવાવ્યાં. આખા ઇટાલીમાં એ રીતે સંઘના પરિત્રાજકો માટે જ્યાં જોઈએ, ત્યાં વિહારો અને ધર્મશાળાઓ ખંધાઈ ગયાં.

ધર્મપરિષદો તો ઇટાલીમાં ઘણીવાર મળતી પણ ઇતિહાસમાં 'ઝૂંપડાંપરિષદ' તરીકે મશહૂર બનેલી ફ્રાંસિસની ધર્મપરિષદ એનાખી હતી. પરિષદના સંચાલકોએ મોટાં મકાનોમાં વ્યવસ્થા કરવા માંડી, ત્યારે ફ્રાંસિસે કહ્યું: "ઝૂંપડાંઓ ખાંધો અને ખાવા માટે ગામડાંમાં ટેલ નાંખો." એનું સૌએ માન્યું નહિ એટલે એ પોતે તો ઝૂંપડામાં જઈને વસ્યો. અને તેનું કહેવું સાચું પડ્યું. આસપાસનાં ગામોમાંથી ગડિગાડાં ભરાઈને હગલાખંધ ખાવાપીવાનું આવી પડ્યું. એ પરિષદમાં એક ઠરાવ એવો થયો કે ઇજિપ્તના મુલતાન સાથે ખ્રિસ્તીઓનું જે યુદ્ધ ચાલે છે, તેમાં ફ્રાંસિસે સહાય કરવી. ફ્રાંસિસે એનો સ્વીકાર કર્યો.

ઇજિપ્તના મુલતાન મલેક-ઉલ-કામિલની સાથે ખ્રિસ્તીઓનું યુદ્ધ ચાલતું હતું, એને ખ્રિસ્તીઓ ધર્મયુદ્ધ કહેતા. તલવારને જોરે ધર્મ ફેલાવવાની ઘેલછા એ જમાનામાં ખૂબ હતી, પણ ફ્રાંસિસનાં હુથિયારો જુદાં હતાં. સત્યનિષ્ઠા અને પ્રેમ એનાં હુથિયાર હતાં. એ શસ્ત્રોથી સજ્જ થયેલો ફ્રાંસિસ ઇજિપ્ત પહોંચ્યો. એ ખ્રિસ્તી સૈનિકોની

છાવણી મા ગયો ત્યાં એણે લડવૈયાઓના જીવન ભૈયાં તો એની આખે તમ્મર આયા 'આવા અપવિત્ર, અધાર્મિક સેનિકા ધર્મયુદ્ધ શી રીતે જીતી શકે?' એમ વિચારી એણે સૌન અઠઠા ઠગી ઠણું 'તમે તમારાં હથિયાર મ્યાન કરો મને તક આપો હું એકલો વગર હથિયારે સુલતાન પાસે જઈશ'

ક્રીસિસની આ દરખાસ્ત સાલળતા સી ઠપી ઊભા એ લોકોને ખાતરી હતી કે સુલતાન ક્રીસિસને જીવનો ખાળી મૂકશે અથવા તોપને જે જે બાધી ઉડાવી દેશે પણ ક્રીસિસને અટકાવવાની કોઈની હિંમત ન ચાલી ઈશ્વરું સ્મરણ કરતો ક્રીસિસ સુલતાનને દરખારે જઈ પહોંચ્યો

એકલો અલોહી ઉક પોતાના દરખાર સુધી આવેલો સાધુ ભેઈને સુલતાનને નવાઈ લાગી એણે એને મુલાકાત આપી પ્રથમ મુલાકાતે જ સુલતાન એના ઉપર મુગ્ધ થયો ક્રીસિસને પોતાના ખાદશાહી મહેમાન તરીકે માનપૂર્વક રાખવાનો એણે હુકમ કર્યો ક્રીસિસે સુલતાનનો આસાર માનતાં ઠણું 'હું સુલતાનની મહેમાનમતિ જરૂર સ્વીકારું પણ સુલતાન ઈશ્વરને સંદેશો સ્વીકારે તો' સુલતાને નમ્રતાથી મહમ જવાબ વાળ્યો 'તમને તમારો ધર્મ વહાલો છે તેવો જ મને મારો માટે એ આજ્ઞા ન કરશો' આમ કહી એને સહીસલામત પાછો ખ્રિસ્તીઓની છાવણીમાં પહોંચતો દર્શો

તલવારને ભેરે અને શાઓને ભેરે ધર્મ પ્રચાર કરવાની રીત પ્રત્યે ક્રીસિસને ભારે અભુજ્જો થયો ક્રીસિસના સંઘના નિયમો મામે પણ તેના અનુયાયીઓએ સને ૧૨૨૧માં એક પરિષદ ભરી બળવો પોકાર્યો એક પ્રધાને. ક્રીસિસને ભરીપરિષદમાં

પૂછ્યું 'એક કપડાંભેર દુનિયામાં નીકળી પડો, તમારી પાસે પૈસા ન રાખો, ભોરાક ન રાખો, લાકડી ન રાખો એ બધાં ઈશ્વરનાં વચનોનાં તમે અસરાર્થ કરવા માગો છો? ક્રીસિસે કહ્યું 'હા, એમ જ. જેને ભેડા પહેરવાની જરૂર જણાય તે ભેડા પહેરે' એટલે પેનાએ પૂછ્યું 'ત્યારે મારા પુસ્તકોલમનુ શું થાય?' ક્રીસિસે તેને જવાબ આપ્યો 'ભાઈ હું તો એક જ પુસ્તકને જાણુ છું તે પુસ્તકમાં જે લખેલું છે તે પ્રમાણિ વર્તવાને સફળને કદું છું તમારે એક તો ગરીબ દહેવડાવવું છે અને વળી મોટા ખડિતને સત્તાધારી બનીને જગતમાં વિચરવું છે! મને તો કમલો પુસ્તકોની જરૂર નથી એક બાઈબલ બસ છે, પણ હું તમારી વચ્ચે નહિ આંકું તમારે કરવું હોય તેમ કરો! મારી રજા ન માગશો'

એ પરિષદમાં ક્રીસિસના કડક સિદ્ધાંતોનો સખત વિરોધ થયો, તેના મોટામાં મોટા ચેલા એલિથાસે સૌથી ભારે વિરોધ કર્યો એક ધર્મોપધિકારીની એણે મદદ માગી. ધર્મોપધિકારીએ કહ્યું 'ક્રીસિસના સિદ્ધાંતો તો બરોબર છે પણ વ્યવહારમાં તે ઢીલા કર્યાં વિના ન થાયે' સને ૧૨૨૧માં ઇટાલીમાં જે બન્યું તે જ, સંવાસાતસો વર્ષ પછી, ૧૬૪૭માં આપણે ત્યાં બની રહ્યું છે ગાદીજીના સમર્થમાં સમર્થ અનુયાયીઓ કહે છે 'એમના સિદ્ધાંતો તો બરોબર છે, પણ વ્યવહારમાં એમને ઢીલા કર્યાં વિના ન થાયે'

પણ સિદ્ધાંતમાં એકવાર ખાદછાંક શરૂ કરી પછી કયાં જઈને અટકવું તે ઠાણું નક્કી કરશે? આવી સમાધાનવૃત્તિથી જ દુનિયામાં ધર્મગ્લાનિ થઈ છે

સંત ક્રિસ્ટિસ જ્ઞાનનો કે શિક્ષણનો વિરોધી ન હતો; પણ તેને પંડિતાઈ ગમતી ન હતી. પરિષદમાં કહેલાં તેનાં ઘોડાં વચનો ફરેક પંડિતે ને વિદ્યાર્થીએ સંઘરવા જેવાં છે. ‘જેટલી અમલમાં મૂકી હોય તેટલી જ વિદ્યા છે. જેમ ધર્મીનો ધર્મીયાર એ જ તેની પ્રાર્થના છે. પીડને વખતે અને લડતને સમયે જે માણસ પુસ્તકિયા જ્ઞાન ઉપર આધાર રાખશે, તે માણસ હાથ ધસવાનો છે.’

આમ છતાં ક્રિસ્ટિસને સંઘના મૂળ વિનય (નિયમો)માં ફેરફાર કરવો પડ્યો એ એને ખુબ ખુશ્યું; પણ એના હુલાયેલા દિલને શાંત કરવા અંતરનાદ સંભળાયો: ‘અરે વેલા, શા સારુ ચિંતા કરે છે? મેં તને ગોવાળ નીમ્યો છે તે શું એ સારુ કે તું મને રક્ષક તરીકે પણ ભૂલી ગય ? તારા સંઘને એકઠો કરનાર હું છું. તેને સાચવવાને કે તોડવાને જવાબદાર છું. તેની ચિંતા મને સોંપી દે.’ આમ વિચાર કરતાં એને જ્ઞાન થયું કે પવિત્ર જીવન, તપશ્ચર્યાનું જીવન એ જ ખરું જીવન છે. એમાં એને પ્રભુજ્ઞાનની ઝાંખી થઈ. પાસેના એક રમણીય પર્વત ઉપર શાંત સુંદર શુક્રામાં પહેલાં સહસ્રમયે પ્રાર્થના કરવા જતો ત્યાં એ ગયો અને ઈશુના જીવનનું રટણ કરવા લાગ્યો. પહાડની અંદરની મોટી ફાટો અને ખાઈઓ જાણે ઈશુની ઉપર શુભદેશા ત્રાસની સહાનુભૂતિમાં પહોંચે પોતાનું હૃદય ચીધું હોય એવી લાગતી હતી.

હીઓ નામનો એક શિષ્ય ક્રિસ્ટિસને પહોડ ઉપર રાટ્ટી અને પાણી આપવા જતો. એણે એકવાર અજબ દશામાં એનાં દર્શન કર્યાં. ક્રિસ્ટિસ ખહાર ચાંદનીમાં ઘૂંટણીએ પડી પ્રાર્થના કરતો

હતો અને ખાલતો હતો: ‘હે પ્રભો ! સુંદર, શિવ, મંગળ એવો ક્યાં તું અને ક્યાં ખામરપ્રાણી હું !’ આમ ખાલી એ પલવાર અટકતો અને વળી પાછો ગદગદ સ્વરે એ જ ઉચ્ચારણ કરતો ઈશુ સાથે એકતાનતા સાધી રહ્યો છે.

આમ દિવસે દિવસે ક્રિસ્ટિસ ઈશુમય બનતો જતો હતો. તે એટલે સુધી કે એને પોતાના શરીરમાં, હાથપગે અને છાતીમાં કૂંસ પર ચઢ્યાનાં ચિહ્નો દેખાવા લાગ્યાં અને તેની વેદના પોતે અનુભવવા લાગ્યો. આ દશામાં ક્રિસ્ટિસના આનંદનો પાર ન રહ્યો. પોતાના દેહમાં એને ઈશુનો સાક્ષાત્કાર થયાનો અનુભવ થતો હતો. આજના વૈજ્ઞાનિક યુગમાં આ વાત કદાચ માન્યામાં ન આવે, પણ રાતદિવસ ઈશુના જ વિચારથી ક્રિસ્ટિસ શરીરથી પણ ઈશુમય બન્યો હોય તો એમાં નવાઈ નથી. શારીરિક દુઃખની મન ઉપર અસર થાય છે, તે રીતે મનના લાવોની અસર શરીર ઉપર જણાય એ વસ્તુ તો વિજ્ઞાનસિદ્ધ જ છે.

આ પછી ક્રિસ્ટિસના શરીરની વેદના વધતી ગઈ. તેની આંખે ઝાંખપ આવવા લાગી. આંખોની બળતરા વધતી જતી હતી. સાથીઓ તેને લલસલા વેદો પાસે પરાણે ઉપાડી જતા, પણ કશો ફેર ન પડ્યો. શારીરિક વેદના વધવા લાગી, તેમ તેમ એના આત્માની શાંતિ વધવા લાગી. એક વેદે આંખે ડામ દેવા કેલું. ધનધનતા અંગારાને બેઈને ક્રિસ્ટિસે કહ્યું: ‘આવ સાઈ અગ્નિ ! મારી ઉપર દયા કરજે. મને દુઃખ ન લાગે એમ કરજે !’ અને ડામની વેદના તેને જરા ધ ન વરતાઈ; ડામ દેવાતા હતાં તે ન બેઈ

શકવાથી કેટલાક સાધ્યા અને રડવા લાગ્યા તેમને ક્રાંસિસે કહ્યું 'બસ આટલો જ ઈશ્વરમા વિશ્વાસ રાખવાનો છે શુ રહ્યો એકાદ વધારે કામ મૂકવો હોય તો ભલે મૂકે'

એકવાર એક વૈદને તેણે પૂછ્યું 'સાઈ, હવે આ શરીર ક્યારે જવાનું ?'

વૈદે કહ્યું 'સાટે બર આખરે આ શરીર પડશે'

આ સાક્ષીને ક્રાંસિસ મરતીમાં આવી ગયો અને ગામડિયાની ધૂનમાં રચેલું એક 'સવિતાસ્નોત્ર' ગાવા લાગ્યો અને એમાં મૃત્યુસાગિનીની કડીઓ પણ ભિમરી લીધી

એક દિવસ ભારે વેદના બેઠને એક સાધીએ તેને પૂછ્યું 'તમને આજે મોત ગમે કે શરીરનું મૃત્યુ ગમે ?'

ક્રાંસિસે જવાબ આપ્યો 'મને તો ઈશ્વરને જે ગમે તે બધું ગમે'

આ છેલ્લી માહગીમાં ક્રાંસિસની ઇચ્છા વિરુદ્ધ એને શહેરના વડા ધર્મચૂરના મહેલમાં રાખવામાં આવ્યો હતો ત્યાં તેની સારવાર થતી હતી, પણ અતઃકાળ નજીક આવતો ભેઈ તેની ઇચ્છાને અનુકૂળ થઈ સાધીઓ એને પેલા હેમિયનના એના પ્રિય દેવળમાં લઈ આવ્યા

ક્રાંસિસની અતઃકાળ નજીક બધી તેના

સાધીઓએ પૂછ્યું 'તમારી પછી સંધના મુખી તરીકે કોને નીમવા ?'

ક્રાંસિસે ઘડીક તો કશો જવાબ ન આપ્યો પછી ધીરે રહીને ગીતામાં સ્થિતપ્રજ્ઞનાં લક્ષણ ગણાવ્યા છે એ બધા લક્ષણ ગણાવી કહ્યું 'આ લક્ષણો જેનામાં હોય તેને નીમજે'

ત્યારબાદ સત ક્રાંસિસે પોતાનું વસિયતનામું લખાડ્યું તેમાં એના જીવન સિદ્ધાંતોનો સાર આવી બાય છે કેટલાક વાક્યો બહો ઉતારીએ 'મેં મારે હાથે કામ કયું છે અને જીવીશ ત્યાં સુધી કરીશ મારો કાઈ પણ સાથી હાથમહેનત ન છોડે એમ હું ઇચ્છું છું જેને બીજાને ધર્મ ન આવડતો હોય તે શીખી શકે તેમથી ધન મેળવવા માટે નહીં, પણ તેને ભેઈને બીજા શીખે તે માટે, બીજા આજ્ઞા ન બને તે માટે'

છેલ્લી પળે એણે માધીઓને કહ્યું 'હવે મારાં કપડો ઉતારી લો અને મને ધરતી પર સુવાડો ઈશ્વર સિવાય મારું કશું જ નથી મેં મારું કર્તવ્ય કર્યું ઈશ્વર તમને તમારું બતાવે'

છેલ્લા વાક્યો સાક્ષી સાધીઓની આંખમાંથી આંસુની ધારાઓ વહેવા લાગી શાંતચિત્તે સૌની વિદાય લઈ સત ક્રાંસિસ મૃત્યુના દરબારમાં ચાલ્યો ગયો

સવામાતસો વરસ પહેલાં થઈ ગયેલા આ મહાન સતને જગત સમગ્રવાન ઈશ્વરે બેટલા આદરભાવથી સ્મરે છે

આર્થોત્તમ મૂળ નિવાસસ્થાન કયું?

લેખક :

ઉત્તર કુવ કે સ.સ. સેધુ?

શ્રી. સાંવળિયા વિહારીલાલ વર્મા

એમ. એ.

આર્થોના મૂળ નિવાસસ્થાન વિષે ઇતિહાસ અને પુરાતત્ત્વના અભ્યાસીઓ એકમત થઈ શક્યા નથી. આ લેખમાં પ્રચલિત મતોની ચર્ચા અને પ્રમાણો ઉપરાંત લેખકનો પોતાનો મત પણ વ્યક્ત થાય છે. મનુષ્ય માનને જેમ નદીનું મૂળ જોવાની જિજ્ઞાસા હોય છે તેમ પોતાનું મૂળ જોવાની પણ ઇચ્છા રહે જ છે. આ ઇચ્છાને સંતોષવામાં આ લેખ અમુક અંશે ઉપયોગી થશે.

આર્થોના આદિ નિવાસસ્થાન પરત્વે વિદ્વાનોમાં ઊંડો મતભેદ પ્રવર્તે છે. ગૌરી પ્રજાએ અમેરિકા, દક્ષિણ આફ્રિકા, આસ્ટ્રેલિયા વગેરે દેશોમાં ફેલાઈ જઈ માત્ર આધિપત્ય જ નથી જમાવ્યું, ત્યાં ત્યાં જઈ તે તે સ્થળે પાશ્ચાત્ય રીતરિવાજોનો જખખર પ્રચાર પણ કર્યો છે. એટલું જ નહિ, આ પ્રચાર કરતાંકરતાં એમણે ખીજી પ્રજાઓને અસહ્ય કહેવામાં યે લેશ માત્ર સંકેત અનુસલ્યો નથી. સારતત્ત્વ ઉપર પણ આર્થ પાશ્ચાત્ય આધિપત્ય કાયમ રાખવા માટે, આરંભથી જ યુરોપ તથા અમેરિકાના ઘણાખરા વિદ્વાનોનું ધ્યાન કેન્દ્રિત થયું છે. હિંદુસ્તાનની સંસ્કૃતિનો આદિ સ્રોત પ્રધાનતઃ યુરોપમાંથી અને પૂરેપૂરો ઇન્દ્રિય અથવા ઇરાકમાંથી આવ્યો છે એમ સિદ્ધ કરવા એમણે પ્રયત્નો કર્યા છે. સ્વીડન તથા લિથુઆનિયા વગેરે યુરોપના ઉત્તર દેશોની ભાષાની હલના ક્ષેત્રને અને ત્યાંના આદિવાસીઓની મસ્તકરેખાઓની તુલના કરતાંકરતાં જૂન પ્રયત્નપૂર્વક એ વિદ્વાનો સિદ્ધ કરવા મથ્યા છે કે આર્થોનું મૂળ નિવાસસ્થાન ઉત્તર યુરોપમાં હતું. એટલું જ નહિ, એ ઉપરાંત વેદની ઋષાઓના મનમાન્યા અર્થે કરીને એ

લોકોએ આ મતની પુષ્ટિ કરવાના પ્રયત્નો પણ કર્યા છે. ઋગ્વેદમાં ઇંદ્રનો રંગ સોનેરી વર્ણવવામાં આવ્યો છે. શુક્લ યજુર્વેદમાં રુદ્રનો હાથ પણ સોનેરી કહેવામાં આવ્યો છે. પહેલા મંડળના ૧૨૨મા સૂક્તના ચૌદમા મંત્રમાં આપણને એક ઋષિ 'સોનેરી કાનવાળા' પુત્રને માટે પ્રાર્થના કરતા મળી આવે છે. અનેક સ્થળે સોનેરી બાળકોના પણ ઉલ્લેખો આવે છે. આ વાક્યોના આધાર પર પોતાના દેશની અને પોતાની પ્રજાની ખ્યાતિ વધારવા માટે જ, પાશ્ચાત્ય દેશોના વિદ્વાનો એવો મત ધરાવતા થઈ ગયા છે કે આર્થો ઉત્તર યુરોપમાંથી હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા હતા અને તેણે પ્રમાણ વેદમાં પણ મળે છે! ત્યાંના રહેવાસીઓનો રંગ પણ સોનેરી જ છે ને!

એક આરંભથી જ યુરોપવાસીઓ પ્રચાર કરતા રહ્યા છે કે આર્થો સારતના આદિવાસી નથી; પરંતુ પોતાના મૂળ નિવાસસ્થાનેથી ડેન્યૂન નદીને કિનારેકિનારે પથરાતાપથરાતા, બોસ્ફોરસ તથા ડાઈનલ્સ બોળગીને, એસિયા માઈનારને રસ્તે, ઇરાન, અફઘાનિસ્તાન, તથા સપ્તસિંધુમાં તેઓ પહોંચ્યા. રસ્તામાં પોતાની ટોળીમાંથી અહીંતહીં લોકોને મૂકતા આવ્યા ને સપ્તસિંધુની

આદિવાસી કાળી પ્રજા સાથે દિવસોના દિવસો સુધી લડતા ઝગડતા રહ્યા. અને અતિ એમને હરાવી, જંગલોમાં હાંકી મૂક્યા કે પોતાના હાસ ખનાવ્યા.

પારસીઓના આદિમંથ 'જિ'ય અવસ્તા'ની સાચા, એના સાચ તથા એના દેવલોકોનાં નામ વગેરેની તુલના કરીને પણ એમણે ધારણા ખાંધી છે કે ઋગ્વેદની રચના પહેલાં જે આર્યો ઇરાનમાં થઈ, હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા, એમની એક શાખાએ ત્યાં કાયમી વસવાટ કરી દીધો.

આ રીતે પશ્ચિમના વિદ્વાનોએ એમના મતપ્રચાર એવી કુશળતાથી કરી દીધો કે એને પરિણામે હિંદુસ્તાનીઓને દૃઢ વિશ્વાસ જ યેસી ગયો કે સાચેસાચ આર્યો હિંદુસ્તાનના આદિવાસીઓ નથી જ, તે લોકો તે પુરોષ, ઇરાન, અથવા તે મધ્યએશિયામાંથી હિંદુમાં આવ્યા ને ત્યાંના જનારોને પરાજય કરીને સપ્તસિંધુમાં વસ્યા. અને આ બધાનું પરિણામ એ આપ્યું કે આજે ઘણાખરા વિદેશી ઇતિહાસકારો એમ માનતા થઈ ગયા છે કે આર્યોનું મૂળ વતન અરબી સમુદ્રથી ઠેન્યૂજ નહીં સુધીમાં ફેલાયેલા પ્રદેશમાં જ છે. ભારતના ઇતિહાસનું નિર્માણ પણ એ જ આધાર પર થયું છે.

મિસર, ઇરાક, શ્રીસ વગેરે દેશોની રીતસાત ને એમની સંસ્કૃતિના અણધાર્યાં એ દેશોની પથ્થર પરની કળા, મૂર્તિ, મંદિરોના ભશાવશેષ, પિરામીડ વગેરે પરથી આપણે થોડુંક જાણી શકીએ છીએ, પરંતુ ભારતવર્ષની સંસ્કૃતિના આદિ-કાળમાં નહોતી ભજવાની પ્રથા કે નહોતી પ્રથા મૂર્તિનિર્માણની. પરિણામ એ આપ્યું કે ઋગ્વેદ વિના હિંદુસ્તાનના રીતરિવાજો ને સંસ્કૃતિ જાણવા માટે આપણને ટોઈ પણ સાધન અત્યારે મળી શકતું નથી.

હા, ઋગ્વેદમાં ઘણાં સાધનો એ માટે મળી આવે છે, પરંતુ પાશ્ચાત્ય સંશોધકો ને વિદ્વાનોના દષ્ટિકોણ જ જુદા રહ્યા. પરિણામે પોતાના વિચારોની ને મતવ્યોની પ્રુટિ માટે સ્થળસ્થળે એમણે વેદના અર્થના અનર્થ કરી દીધા ! અને આ બાબત એવું બન્યું કે હુસીએ ભારતના વિદ્વાનોનું ધ્યાન ઐતિહાસિક દષ્ટિથી વેદનું અધ્યયન કરવા તરફ સુદક્ષે મથું નહિ. વેદ દૈવી છે, શાશ્વત અને સંજિના આરંભમાં જ પ્રજ્ઞવાણીએ એનો પ્રાદુર્ભાવ થયો છે એમ હિંદુઓ માને છે આ માન્યતાની પકડથી રંગાયેલા હિંદુઓએ સ્વાભાવિક રીતે જ ઐતિહાસિક દષ્ટિથી વેદની અધ્યાયન કરવાનું મુનાસિબ માન્યું નહિ, પરંતુ પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોનું આ સંકુચિત દષ્ટિબિંદુ લોકમાન્ય તિલકને પસંદ આણું નહિ.

જઈ સહીના અંતમાં પોતાના પ્રસ્તુત 'વેદનું મૂળ નિવાસસ્થાન'માં લોકમાન્યે ખતાવ્યું કે આર્યોનું મૂળ નિવાસસ્થાન ઉત્તર ધ્રુવની પાસે હતું અને એ જ સ્થાનમાંથી તેઓ પુરોષ તથા સપ્તસિંધુ તરફ પથરાયા. પશ્ચિમે સિંધુ નદી, પૂર્વમાં સરસ્વતી નદી અને મધ્યમાં સિંધુ નદીની પાંચ શાખાઓની વચ્ચેનો પ્રદેશ ત્યારે સપ્તસિંધુના નામથી વિખ્યાત હતો. ઋગ્વેદમાં 'ઉપા'ની વિશેષ રૂપમાં સ્તુતિ કરવામાં આવી છે. લોકમાન્ય તિલકનું માનવું હતું કે 'ઉપા' એ ઉત્તર ધ્રુવની દેવતા છે; કારણ કે પંજાબમાં દરરોજ 'ઉપકાળ' માત્ર લોકો જ સમય માટે છે, પરંતુ ધ્રુવ પ્રદેશમાં 'ઉપકાળ' લાગણ્યાટ કેટલાયે દિવસો સુધી રહે છે. એટલે જ તે હિંદુસ્તાનના આપતા અજાઉથી જ આકોમાં 'ઉપા'ની સ્તુતિ કરવાનો ને એને નમન

કરવાનો રિવાજ હતો. અને જ્યારે હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા ત્યારે પણ એ પ્રથા આર્યોએ જારી રાખી હતી. પરંતુ મારી અલ્પબુદ્ધિ પ્રમાણે હોકમાન્યનો આ વિચાર અમમૂલક છે. 'ઉપકાળ' માત્ર મનોહર સમય જ નથી, આર્યજનોનો એ તો હતો સંઘ્યા ને પૂજાનો સમય. એટલે સહજ રીતે જ આર્ય ઋષિવિઓમાં 'ઉપા'ની સ્તુતિ કરવાની પ્રેરણા જાગી હતી. એના પરિણામરૂપે જ કદાચ 'ઉપા'ની સ્તુતિ સંખ્યા ઋગ્વેદમાંના મંત્રો સૌથી વધુ સુંદર, લલિત ને મનોહર છે. ઋગ્વેદમાં માત્ર હિંદનાં કુદરતી દરશનાં જ વર્ણનો છે. એમાં સપ્તસિંધુની ખહારના નદીપહાડ આદિના ઉલ્લેખો નથી. આથી પુરવાર થાય છે કે ઋગ્વેદની રચના હિંદમાં જ થઈ છે. વર્ષો પછી, અનેક નદીપહાડો ઓળંગ્યા બાદ આર્યો જ્યારે સપ્તસિંધુમાં આવી વસ્યા, ત્યારે એમણે ઉત્તર પ્રદેશના 'ઉપકાળ'ની મહત્તાનો ખ્યાલ કરીને ઉપાની સ્તુતિમાં અનેક લલિત પદોની રચના કરી હોય એ સંભવિત નથી.

ઋગ્વેદના મંત્રો ઉપરથી જણાય છે, કે તે કાળમાં, વરસના વણા મહિના સપ્તસિંધુના પ્રદેશમાં સખત ટાઢ પડતી હતી. મહિનાઓ સુધી વર્ષાઋતુ ચાલુ રહેતી હતી, જેથી ઉપા અને સૂર્ય વનવોર વાદળની અંદર સતત છુપાયેલાં રહેતાં. પરંતુ આજે તો પંજાબમાં વર્ષાઋતુ લગભગ હ્રસ્વ થઈ ગઈ છે-ત્યાં આજે વરસાદ ખૂબ જ ઓછો પડે છે. આ ઉપરાંત ઋગ્વેદમાં ઠંડી મોસમોનો ઉલ્લેખ છે, એ ઠંડીને લીધે જ આર્યોને આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ કરવાની સુવિધા થઈ હતી; પણ આજે તો પંજાબમાં પ્રબળ તાપ પડે છે. ગુરુશાસ્ત્રવેતાઓનાં નિવેદનો ઉપરથી

જણાય છે, કે વણા સમય, પહેલાં રજપૂતાના, સિંધ, યુક્તપ્રાંતનો વણાખરો ભાગ, ને બિહાર તથા બંગાળ સમુદ્રને તળિયે હતાં અને સપ્તસિંધુની ત્રણે બાજુ ફરિયો હતો. આ કારણે ઋગ્વેદમાં ગંગા તથા યમુનાનું વિશેષ મહત્ત્વ નથી. ગંગાનો ઉલ્લેખ માત્ર બે જ વાર ઋગ્વેદમાં છે; પરંતુ અથર્વવેદમાં માત્ર ગંગા કે યમુનાના ઉલ્લેખો ઉપરાંત ગંગા-યમુનાના તટપરના પ્રદેશો ને નગરોના ઉલ્લેખો પણ છે. ગંગા અને યમુના થોડે દૂર વહીને તરત જ સમુદ્રમાં સમાઈ જતી હતી, એથી બ્યાવહારિક દૃષ્ટિએ એનું કોઈ મહત્ત્વ નહોતું; પરંતુ ધર્મધર્મ જેમ જેમ ઉપયુક્ત પ્રદેશ સમુદ્રને તળિયેથી જ ખહાર નીકળી આવ્યો તેમ તેમ એ એક સમૃદ્ધ દેશ બની ગયો. અને ત્યારે એનો ઉલ્લેખ અથર્વવેદમાં વિશેષરૂપે થયો. એટલા ઉપર પણ યુરોપના વિદ્વાનોના દૃષ્ટિકોણ એવા સંકીર્ણ રહ્યા છે કે પોતાની વાતને સાબિત કરવાને માટે એ કોઈએ અર્થનો અનર્થ પણ કરી નાખ્યો છે પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન મેકડોનલ્ડે તો ચોતે લખેલા સંસ્કૃતસાહિત્યના ઇતિહાસમાં ત્યાં સુધી કહી નાખ્યું છે, કે આર્યો સમુદ્રને જાલુતા પણ નહોતા! એનું કહેવું છે કે ઋગ્વેદમાં આવતા 'સમુદ્ર'નો અર્થ 'જલસમૂહ' છે. પરંતુ ઋગ્વેદમાં અનેક સ્થળે 'સમુદ્ર' શબ્દ આવ્યો છે. એનો અર્થ સમુદ્ર વિના ખીજે કોઈ જ નથી થઈ શકતો. દા. ત. ઋગ્વેદના બે મંત્રો બેઈએ:

આ ચઢ્ઢાવ વરુણસ્વ નાવં પ્ર ચત્ર
સમુદ્રમી રયાવ મધ્યમ્ ।

અધિ યદપાં સ્તુભિસ્વ રાવ પ્ર પ્રેદ્સ્વ
ઈદ્ રવાવહૈ શુમે કમ્ ।

(મંડળ ૭, સૂક ૮૮, મંત્ર ૨)

સામાર્થ : વસિષ્ઠ કહે છે, કે 'જ્યારે હું તથા વસ્તુ બંને નાવ પર ચઢ્યા, ને સમુદ્રની વચ્ચે ભલી રીતે અમે નાવને હંકાર્યું, તથા જ્યારે જળની ઉપર ચાલી રહેલી નાવમા અમે હતા, ત્યારે સુશોભિત નીકારણી ખૂણ પર અમે આનંદથી હોસના હતા.'

સમસ્ય મન્યવે વિશે વિશ્વા નમન્ત રૂપયઃ । સમુદ્રાયેષ તિન્યઃ ।

(મંડળ ૮, સુક્ર ૬, મંત્ર ૪)

સામાર્થ : 'નહીએ જેમ સમુદ્રને પ્રજ્વાલમ કરે છે, એવી જ રીતે સમસ્ત માનવજાત ઇદ્રના કોષના ભયને ક્ષીણ ઇદ્રને પ્રજ્વાલ કરે છે'

આવી રિથિતિમાં એ જ પ્રતીત થાય છે કે વૈદિકકાળની રૂપરેખા વિશેષતઃ ઋગ્વેદના સમયનો ઇતિહાસ, ઋગ્વેદમાંથી જ પ્રાપ્ત થતી સામગ્રીમાંથી રચાવેા બેઈએ.

સામા, વિજ્ઞાન અને સામાજિક આચારવિચાર ને શિસ્તનો પરસ્પર સંબંધ માનનારા વિદ્વાનોની ધારણા છે, કે પુરાણકાળમાં એક સ્થાનમાં વસવાવાળી આર્યજાત, અનેક દારણોને ક્ષીણ પોતાના મૂળ વતનમાંથી નીકળી પુરોપ તથા એશિયામાં વિસ્તાર પામી અને એટલે આર્યસાધાર્ણો પ્રચાર પણ જગતના જુદાજુદા દેશોમા થયો એટલા ઉપરથી અનુમાન કરી શકાય છે, કે અમે ત્યારે કોઈ એક વેળા આર્યજાત અત્યંત પ્રબળ, અત્યંત હિંમોર્જીત અને અત્યંત પરાક્રમી પ્રજા હશે, એણે પોતાના સ્થાનથી નીકળી જઈને જગતના બીજા દેશો પર પોતાનું પ્રભુત્વ જમાવ્યું હશે

આર્યોના મૂળ સ્થાનના સંબંધમાં હજી પણ હિંદા મતભેદ છે, તો વે 'મોહન-જો-ડેરો'

અને 'હરપ્પા'ના સંશોધનકાર્યને જોતે કેટલાક લોકોને વિશ્વાસ બેસી ગયો છે, કે આર્યોનું મૂળ નિવાસસ્થાન સમસિધુ જ હતું, જો કે હજી પણ થૂલાજરા પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો આજે પણ આ મત સ્વીકારવા માટે તૈયાર નથી કોંકર અપિનાશચંદ્ર દાસે 'ઋગ્વેદના સમયનું ભારતવર્ષ' તથા 'ઋગ્વેદની સંસ્કૃતિ' નામે પુસ્તકો લખ્યા છે સ્વામી શંકરાનંદે 'પ્રાચ્ય ઐતિહાસિક સિધુના સમયની ઋગ્વેદની સંસ્કૃતિ' નામનું પુસ્તક લખ્યું છે. પુરાતત્ત્વના વિષયાત વિદ્વાન રાયબહાદુર રામપ્રસાદ ચંદાએ 'વૈદિક સમયમા સિધુની ખીણ' નામનો ગ્રંથ લખ્યો છે. આ સર્વે વિદ્વાનોએ 'મોહન-જો-ડેરો' તથા 'હરપ્પા' નાં જોડકામ ને સંશોધનથી પ્રાપ્ત થયેલી વસ્તુઓ સાથે ઋગ્વેદના મંત્રોની તુલના કરી છે અને સાબિત કરી બતાવ્યું છે, કે આર્યોના આદિનિવાસસ્થાન સંબંધી જે જે કંઈ ધારણાઓ અત્યાર સુધી હતી, તે કેવળ અનુમાન પર જ રચાયેલી હતી એ સોએ એમ સિદ્ધ થયું છે, કે આ ધારણાઓમાંથી એકે એવી નથી કે જેને નિશ્ચિત અથવા તો સર્વામાન્ય કહી શકાય.

'મોહન-જો-ડેરો' તથા 'હરપ્પા'ના જોડકામ ભાદ નિષ્પક્ષ વ્યક્તિઓ વિનાસકાંચ માનશે, કે આર્યોની આરભની રંજબુમિ હિંદના પશ્ચિમોત્તર પ્રદેશો (સમસિધુ)મા હતી, અને ત્યાંથી આર્યોને વિસ્તાર પુરોપ તથા એશિયામા થયો હતો વિષ્વાત જર્મન વિદ્વાન ઝીમરનું પણ કહેવું છે કે વેદમાં એવી કોઈ વાત નથી, કે જેના દ્વારા આર્યોનું આદિનિવાસસ્થાન હિંદની બહાર કહી શકાય કે માની શકાય. વેદોના અધ્યયનથી માલૂમ પડે છે, કે આર્યોને કાશ્મીરથી ઉતરના પ્રદેશોની માહિતી

નહોતી. ઉત્તર કુરુ તથા પંચાલોની એકત્રિત પ્રજા પણ કાશ્મિરમાં જ હતી, નહિ કે કાશ્મિરની સીમાની બહાર. વેપલૂષાની તુલનાથી આર્યો પણ હિંદબહારના મૂળ વતનીઓ તરીકે જણાતા નથી. સીચિયા તથા યુરોપના લોકો જાંચા બેડા ધારણ કરતા ને પાયબમા પહેરતા. એમની પાસેથી પાછળથી ઇરાનીઓ પાયબમો પહેરતાં શીખ્યા. પરંતુ ઋગ્વેદકાળના આર્યો ઘણું-ખરું વગરસીવેલું કપડું પહેરતા હતા. બે તેઓ હિંદુસ્તાનમાં બહારથી આવ્યા હોત, તો કોઈ નેતાના નેતૃત્વ હેઠળ આવ્યા હોત, અને એમની યાત્રા અને સમસિંધુ-વિજયની ગાથાનો સમાવેશ ઋગ્વેદમાં અવશ્ય જ થયો હોત; પરંતુ ઋગ્વેદમાં આર્યો અને ઢર્યુઓનાં યુદ્ધનાં જે વર્ણનો આવે છે, તે તો માત્ર એક જ દેશના સિત્ત-સિત્ત સમુદાયો વચ્ચે થયેલા સંઘર્ષનાં વર્ણન સમાન છે. ઋગ્વેદથી આપણને એટલું તો સ્પષ્ટ વિદિત થાય છે, કે યુદ્ધ કેવળ ઢર્યુઓ સાથે જ નહીં થયાં, પરંતુ વખતો-વખત, ઇંદ્રવરુણાદિ દેવતાઓને માનવાવાળી તથા યજ્ઞાદિ કર્મ કરવાવાળી સિત્તસિત્ત પ્રજામાં પણ થયાં છે. અને એમાં દિવેદાસરૂં યુદ્ધ તો પ્રસિદ્ધ છે.

વળી 'મોહન-જો-ડેરો' તથા 'હરપ્પા'ના ખોદકામ ઉપરથી જણાય છે, કે સિંધુ નદીની તળેટીમાં સમુદ્રની પાસે વસેલાં આ નગરોની સંસ્કૃતિ ઇ. સ. પૂર્વે ૩૨૫૦થી ૨૭૫૦ વર્ષ લગલગની છે. આ અતિપ્રાચીન નગરોની સંસ્કૃતિનો નાશ થયા પછી શું થયું, એની આપણને કંઈ જ માહિતી નથી. કેટલાક વિદ્વાનો માને છે કે વેદિક આર્યોનું કિત્થાન આ પછાદી થયું. આર્યોએ આ સંસ્કૃતિના કેટલાક અંગો અપનાવી લીધા ને બાકીનાનો નાશ કરી નાખ્યો. ત્યારે કેટલાક વિદ્વાનો

એમ પણ માને છે, કે ઋગ્વેદમાં જે 'અનાર્યોનું' વર્ણન આવે છે, તે અનાર્યો 'મોહન-જો-ડેરો' તથા 'હરપ્પા'ની સંસ્કૃતિના નિર્માતા અથવા તેો ચોષકો હોવા બેઠાં. તેો વળી કેટલાક વિદ્વાનોનો એવો પણ મત છે, કે આર્યોની સંસ્કૃતિ એ તો મિસરવાસીઓ તથા સુમેરિયનોનો વારસો છે. આમ છતાં તુલનાત્મક દૃષ્ટિથી જોવાથી પુરવાર થયે છે કે 'મોહન-જો-ડેરો'ની સંસ્કૃતિ આ લોકોની સંસ્કૃતિથી પણ પુરાણી છે. 'મોહન-જો-ડેરો'ના સંસ્કૃતિકાળમાં બળદો દ્વારા ગાડીઓ બેંચાતી હતી, ત્યારે સુમેરિયામાં ઝાંધેડાંઓ દ્વારા ગાડીઓ બેંચાતી હતી. ખરછી, લાલો ને ત્રિશૂળની સરખામણીથી પણ સ્પષ્ટ માલુમ પડે છે, કે સુમેરિયનોની ખરછી વધારે સુંદર અને વધુ સારી રીતે બનાવેલી હતી. આ બધી વાતોથી પણ 'મોહન-જો-ડેરો'ની સંસ્કૃતિ વધુ પ્રાચીન કાળની માલુમ પડે છે.

'મોહન-જો-ડેરો'ના સંશોધન ને ખોદકામ પછી જે દેવાલય કે મંદિર મળ્યાં નથી; પરંતુ મિસર, સુમેરિયા, બેબિલોન, ગ્રીસ વગેરે દેશોમાં ઘણી સંજ્યામાં આપણને મંદિરો મળે છે. એ બધાંથી પણ પુરવાર થાય છે, સ્પષ્ટ થાય છે, કે આ સર્વ દેશોની સંસ્કૃતિ 'મોહન-જો-ડેરો'ની સંસ્કૃતિની પછીની છે. ડૉક્ટર માર્શલેનો મત છે, કે 'મોહન-જો-ડેરો' અને 'હરપ્પા'ની સંસ્કૃતિ ઋગ્વેદકાલીન આર્યસંસ્કૃતિથી પુરાણી છે, અને આ બંને સંસ્કૃતિઓ વચ્ચે કોઈ સંબંધ નથી. એમના મત પ્રમાણે ઋગ્વેદકાળની સંસ્કૃતિ ઘણા વખત પછીની છે; પણ એમની આ ધારણા બિનપાયાદાર છે. 'મોહન-જો-ડેરો'ના સંશોધન પછી આપણને સિંહધારી મૂર્તિઓ મળી, જેમાંની મૂર્તિ સુમેરિયા આદિ દેશોમાં

પણ મળી આવી છે. ઋગ્વેદમાં આવી મૂર્તિઓનાં વર્ણનોનો સર્વથા અભાવ છે. ઋગ્વેદકાળમાં મંદિરનો કશોય ઉલ્લેખ નથી. ઋગ્વેદ પરથી હકિત થાય છે, કે આર્યો પોતાના ઘરની અંદર પૂજાવેલી પ્રતિમા સ્થાપિત કરતા હતા.

ઈસ્લામ કે ખ્રિસ્તી ધર્મની પ્રારંભિક વૈદિક કાળમાં સમુદ્ધિપાસનાનો કોઈ દિવાળ ભારતવાસીઓમાં નહોતો. આ સર્વ વાતો ઉપરથી સ્પષ્ટ થશે, કે ઋગ્વેદકાલીન સંસ્કૃતિ 'મોહન-જો-ડેરો'ની સંસ્કૃતિથી પુરાણી છે. ઋગ્વેદ પરથી આપણને એ પણ જાણવા મળે છે, કે મસસિધુના વચનાર 'પની' કે 'પણી' લોકો સમુદ્ર દ્વારા વેપાર કરતા હતા. સમુદ્રના કિનારા પર દોવાને લીધે 'હરપ્પા' તથા 'મોહન-જો-ડેરો' મસસિધુના સ્ત્રીમાંત મંત્રમાં હતા. ઋગ્વેદમાં એક મંત્ર છે.

તં ગૃત્યો નેમઘિવ. પરીણસ સમુદ્ર
ન સન્ચરણે સમિપ્યથ ॥

(મંડળ ૧, મંત્ર ૫૬, મં. ૨)

આવાય ને પ્રકારે ધનની ઇચ્છાવાળો વણિક સમુદ્રને ચારે બાજુથી ઘૂમી વળે છે, તેવી જ રીતે હોમહવનની સામગ્રી લઈ જનાર પૂજારીઓ ચારેબાજુથી ઇંદ્રને ઘેરી લે છે.

આર્ય મળ સમુદ્ર દ્વારા વેપાર કરતી હતી એ એના ઉપરથી જણાઈ આવે છે. એટલે સુધી કે સમુદ્રની વચમાંના દ્વીપનો ઉલ્લેખ પણ પ્રથમ મંડળના ૧૬૬માં મૂળના ત્રીજા મંત્રમાં મળી આવે છે. 'પણી' લોકો આર્યવેપારી હતા. એ લોકો મિસર, સુમેરિયા, શ્રીષ્ઠ વગેરે દૂરદૂરના દેશો સાથે સમુદ્રમાર્ગે વેપાર

કરતા હતા. આગળ આવી ગયેલા ઇતિહાસક શ્રી રામપ્રસાદ ચંદાનો મત છે કે આ 'પણી' લોકોએ જ 'મોહન-જો-ડેરો' ને વસાવ્યું અને સમુદ્ર ખનાવ્યું. ઋગ્વેદમાં પણીઓના ઘણા ઉલ્લેખો મળી આવે છે. પણી લોકો યજ્ઞ કરતા નહોતા, એટલે ઇંદ્ર વગેરેના અનેક ઉપાસકોના એ સૌ શત્રુ બની ગયા. ઋગ્વેદમાં આનો ઉલ્લેખ છે. પણી લોકો ઘણા ખવો વટાવ લઈને પિયા ઉધાર આપતા હતા. કૃષ્ણ ન ચૂકવી શકાય તેો કરજદારને એમનાં દાસ બનવું પડતું હતું. ઋગ્વેદના ૬૪માં મંડળના ૧૦૮માં મૂળમાં પણીઓ તથા ઇંદ્રની કતી સુરમાની વચ્ચે સરસ સવાલ-જવાબો આવે છે. સાવ સ્પષ્ટ રૂપમાં, પણીઓનો નાશ કરવાનો આદેશ આપણને ઋગ્વેદના ત્રીજા મંડળના ૫૮માં મૂળના બીજા મંત્રમાં મળે છે. એમાં પણીઓને બનાય અથવા અસુર નથી કહ્યા, પણ એમને 'આસુરી છુદ્ધિ'વાળા બતલાવવામાં આવ્યા છે. એથી પણ કલિત થાય છે, કે પણી લોકો આર્યવેપારીઓ હતા, જે લોકો ઇંદ્રની પૂજા તથા યજ્ઞ ન કરવાથી અગ્નિઓના ઠાપનો વિષય બની ગયા હતા.

'મોહન-જો-ડેરો' ના સમૃદ્ધિકાળમાં પણીઓએ હુનિયાના બિજાસિત દેશો સાથે કવળ વેપાર જ નથી ખેલ્યો, બલકે એ દેશોમાં જઈને વસ્ત્યા પણ હતા, તથા એ રીતે આ લોકોએ આર્ય રીતરિવાજો તથા આર્યસંસ્કૃતિનો એ દેશોમાં પ્રચાર પણ કર્યો હતો. 'નતકકથાઓ' પ્રમાણે પણ પ્રાચીન બેબિલોન સાથે ભારતવર્ષનો વ્યાપારી સંબંધ હતો. મસિદ્દ ઇરાની સમ્રાટ હારાના પ્રાચીનતમ શિલાલેખોમાં પણ 'સિધુ' તથા 'કુશાવતી'ના સ્પષ્ટ ઉલ્લેખો છે. આફ્રિકાના એબિસિનિયાનું

પ્રાચીન નામ 'કુશાવતી' એ વાતનું ઘોતક છે. એ નામ સિંધુવાસીઓએ આપેલું હતું. એશિયામાઇનોર આદિ દેશોમાં, આર્યોના ફેલાવાની કથાનો ઐતિહાસિક આધાર તો છે. સ. ૧૫મી સદીની પહેલાંના મંળે છે. ભારતીય સંસ્કૃતિની સાથેસાથ મેક્સિકોની 'મયબતિ'ની સંસ્કૃતિની સમાનતા વિશે વિદ્વાનોમાં પૂરી ચર્ચા થઈ છે. આ રીતે પણ બેઈ શકાય છે, કે પશ્ચીમીએ 'મોહન-જે-ડેરો' ના સમૃદ્ધિકાળમાં દુનિયાના સિત્રસિત્ર દેશો સાથે વેપાર કરી ત્યાં આર્યસંસ્કૃતિનો પ્રચાર કર્યો હતો. જેવી રીતે ઇંગ્લેંડવાસીઓ અમેરિકામાં જઈ વસ્યા, ત્યારે જેમ ત્યાંનાં નગરોનાં નામ પેતાના દેશનાં નગરોનાં નામ પરથી રાખ્યાં હતાં, તેવી જ રીતે આ પશ્ચી લોકો જ્યારે આફ્રિકાને કિનારે જઈ વસ્યા, ત્યારે ત્યાંનાં નગરનું નામ રાખ્યું 'પણ્યજનપદ,' જે પાછળથી ફ્રાન્સિસ્યા બની ગયું.

મિસર દેશની ગાથા વગેરે પરથી માલૂમ પડે છે, કે આદિ મિસરવાસીઓ 'પુન્ત' નગરથી આવી ત્યાં વસ્યા હતા. કેટલાક વિદ્વાનોનો મત છે, કે પુન્ત નગર મધ્યએશિયામાં છે; પરંતુ શબ્દની સરખામણીથી લાગે છે કે આ 'પુન્ત' 'પુણ્ય' અથવા 'પુની'નું અપભ્રંશ છે. એટલે એવું અનુમાન થાય છે કે આ પુની લોકો 'મોહન-જે-ડેરો' માંથી જઈ મિસરમાં વસ્યા હતા. 'મોહન-જે-ડેરો'માં તથા મિસરમાં મુહંદાના અતિમસંસ્કાર એક જ પ્રકારના થતા હતા. આ વાત ઉપલા

અનુમાનને પુષ્ટિ આપે છે. વળી જ્યારે આપણે ઐતિહાસિક કાળમાં ભારતીય વિદ્વાનને ખીસ તથા એલેક્ઝાંડ્રીઆ (સિકંદરિયા)માં બેઈએ છીએ, ત્યારે અનુમાન થાય છે, કે ઐતિહાસિક યુગ પૂર્વે પણ આર્યો એ દેશમાં હતા. 'માયા' તથા 'મેક્સિકો'ની સંસ્કૃતિ તો એક પ્રકારે ભારતીય જ હતી.

ઉત્તર અમેરિકાના હુસિયાના પ્રદેશમાં કેટલીક જંગલી જાનો વૈદિક આર્યોની માફક આજે હજી પણ અહર્નિશ અખંડ અગ્નિ પેટાવેશ્વો રાખે છે. વળી સુમેરિયન લોકો પણ સિંધુના નિવાસીઓની માફક જ સ્ત્રીદેવતાની પૂજા કરે છે, જે 'ચંદ્રમા' અર્થાત્ 'સોમા' હતી 'સોમા' વૈદિક દેવતા છે. એથી પણ માલૂમ પડે છે કે સુમેરિયન લોકો 'મોહન-જે-ડેરો'ના આદિવાસી વૈદિક લોકો હતા. આ વાતને સુમેરિયન પ્રજાની ગાથાઓથી પણ પુષ્ટિ મળે છે. 'મોહન-જે-ડેરો' તથા 'હરપ્પા'માં સીમાંત પ્રદેશ તથા વેપારી નગર હોવાને કારણે, એના સંશોધન બાદ, સિત્રસિત્ર પ્રજાની ખોપરીઓ મળી હતી; પરંતુ મોટે ભાગે એ ભારતીઓની જ હતી. એથી પણ વિદિત થાય છે, કે આર્યોનું આદિ-નિવાસસ્થાન 'સપ્તસિંધુ'જ હતું અને આ બન્ને પ્રાચીન મહાનગરોની આર્યપ્રજા વ્યાપારપ્રિય હોવાને લીધે જગતના જુદા-જુદા દેશોમાં જઈ વસી. માત્ર ત્યાં વસી એટલું જ નહિ પણ આર્ય રીતરિવાજ, શિષ્ટાચાર ને આર્યસંસ્કૃતિનો ત્યાં પ્રચાર પણ એમણે કર્યો હતો.

દર વર્ષે ચાતુર્માસમાં ને આડે દિવસે, મંદિરમાં જે બહાર નહીંકાં અનેક મહાત્માઓનાં પ્રવચનો શોધાય છે. અસંખ્ય લોકજનો એ વચનામૃત સંભળવા ભય છે ને, પરિવ્રત થઈ પાછા આવે છે, પરંતુ સંભોગવંશીને એ કથા અવલ્લ નહિ કરી સંસ્મારને એનો વાત મળતો નથી. એણે આવા સંદુકેઓનાં વચનો એમના ભક્તો દ્વારા સામાન્ય જનને કાને પહોંચે એ અત્યંત જરૂરી છે શ્રી ગોપાળજી ૧૬૨ એવા જ એક પરમ ભક્ત છે. એમને સંભોગેશી વાણી 'અખંડ આનંદ'ના વાચકોને પણ એટલા જ તમ કરશે એમાં શંકા નથી.

દરેક આદે આવા જુદાજુદા ગુણો અને મહાત્માઓ દ્વારા જુદાજુદા ભક્તોએ અવલ્લ કરેલી વાણીનો વાત આ વિભાગ દ્વારા 'અખંડ આનંદ'ના વાચકોને આપવાના અમારા મનોરથ છે.

સત્સંગ જેવી શ્રેષ્ઠ મીઠી દુનિયામાં એકે નથી, સક્તિ પણ જે નવ પ્રકારની ગણાવી છે, તે પણ સત્સંગમાં જવાથી જ મળી શકે છે. પહેલાં જેમ બાળપોથી અને એકઠા રીખવા પહે તેમ પહેલાં તો આપણે સત્સંગમાં જતાં રીખવું ભોળાં. વારંવાર જવાથી હાલ જરૂર થવાનો. જમે તેવા જાડી બુદ્ધિવાળામાં પણ ફેર થઈ જાય છે. જેમ 'કૂવા ઉપરના કઠણ પણ પાકા દાળા પાણી, દોરડીએ છેદાય છે તે લેવું એકાણુ.' જમે તેવા મજબૂતમાં મજબૂત પાણી દોાય છતાં બેરોઓ દોરડાથી પાણી સરતાં સરતાં તેના ઉપર પણ નિશાન કરે છે અને આંકા પાડે છે; તેમ સત્સંગમાં જમે તેવા પાણી, મૂઠ, અમાર, મૂર્ખ, ચોર, હુટારા જાય, તેમણે અતે તેઓ સુધરી ગયા છે અને સુધરી જશે.

એક ચોર હતો તે મહા ડોશિયાર અને ખેપાની; ખાપરા-કોડીઆ જેવો ચતુર અને ચોરીના કામમાં તો એકો અણાવો. તેની ટોળી હતી, તેમાં ચાર ભાગિયા હતા અને એવા ડોશિયાર કે એમને

કોઈ પકડી શકે નહિ. એક સમયે ચારે જણને ભેગા થવાનો પ્રસંગ મળ્યો નહિ અને સી છૂટા થઈ ગયેલા. ઘણા વખતથી ચોરી કરેલી નહિ એટલે ખાવાનાં ફાફા પડવા માંડ્યાં. આ વખતે તે ચોરના જામમાં એક સંત એક મંદિરમાં કથા કરે અને ઘણા જણાઓ કથા સંભળવા ભય. આ ચોરે વિચાર કર્યો કે કથામાં જઈને સૌથી પછવાડે બેસવું અને કથા પૂરી થવાની તૈયારી હોય, ત્યારે વહેલા છાડીને કોઈના ભેડા પહેરીને ભાગવું અને પછી મોચીને ત્યાં વેચીને જે પૈસા આવે તેમથી બેચાર દિવસ કાઢી નાંખવા. આવો હુલકો વિચાર કરી તે કથા સંભળવા ગયો. કથાકાર કથા તો એવી સરસ રીતે કરતા, એવાં સુંદર દર્શાવતા આપતા અને વ્યવસ્થા સજનો પણ મધુર કંઠથી ગાતા કે વેણે ચોર તો કરી જ ગયો.

કથા પૂરી થઈ, ત્યાં બધા મોતાઓએ સાલવા માંડ્યાં. પણ આ તો ત્યાં જ બેસી રહ્યો. પછી કથાકાર પાસે જઈને કહે કે 'મહારાજ, તમે મને કાંઈક બોધ આપો, તમે મારા શુરુ થાવ અને કંઈ

ખાંધો. તમારી વાતો મને ખુબ ગમી છે.’
કથાકાર કહે, કે ‘સાઈ! તારે કોઈ અગડ-
ખાધા-પ્રતિજ્ઞા-લેવી પડશે અને તે ખરાબર
પાળવી પડશે. ‘લક્ષ્મિ શિરતણું સાઈ’,
આગળ વસતો છે વાડું’, લક્ષ્મિ તો
સાઈ, ખાંડાના બેસ છે, એ કોઈ નાનાં
છોકરાની લોકલિયું જેવી નથી, કે રમે ત્યાં
સુધી રમે અને પછી ભૂંસી નાખે. આ તો
માથા સાટે માલ છે; માટે બે તારાથી
બને તેવું હોય તો જ હા પાડ.’ ચોરે કહ્યું કે
‘મહારાજ, એક જાતની જ ખાધા રાખવી,
એમ બે હોય, તો પછી મને અડચણ
નથી. આજથી હું પ્રતિજ્ઞા કરું છું, કે હું
ગાડું નહિ ખાઉં; ચોરી કરું છું તે તો
કરતો રહીશ; ખીડી, હોકો, ચૂંગી પીતો
રહીશ, માંસ અને મદિરા લેતો રહીશ,
છળ, કપટ ને જુગાર કરતો રહીશ.’

કથાકારે જણ્યું કે માણસ તો સાચો
લાગે છે, કારણ ખીજ માણસની પેઠે
ચાવવાના અને દેખાડવાના કાંત જુદા
નથી લાગતા.

અને કથાકારે એને એક વાત કહી.

એક શહેરમાં એક બ્રાહ્મણ અને એક
વાણીજી નજીક નજીક રહે. બન્ને લગાટિયા
સાઈખંધ. સણવુંગણવું, રમવુંરંજણવું બધું
સાથે જ કર્યા કરે. નિશાળે પણ સાથે.
નદીઓમાં ભૂસકા દેવામાં પણ સાથે. એ
તો બન્ને દિલોનન મિત્ર, બ્રાહ્મણનું નામ
હવું રામશંકર અને વાણીજીનું નામ હવું
ધનજીસાઈ. મોટા ઘયા અને ઘરસંસારની
બુઝારી માથે પડી એટલે જુદેજુદે કામ-
ધથે લાગી ગયા. રામશંકરને એક છોકરી
હતી તેનું નામ સાવિત્રી અને ધનજીસાઈને
પણ એક છોકરી હતી તેનું નામ હવું રંસા.
છોકરીઓ પણ સરખી ઉંમરની એટલે બન્ને
વચ્ચે ખુબ જોડપણી. સાથે રમે, લોકલિયું

માંડે, લીંગલ્લીઓથી રમે અને આનંદ કરે.
એમ કરતાં કરતાં ઉંમરલાયક થઈ ત્યારે
બન્નેને પરણાવી દીધી. એ તો દીકરી ને ગાય
જ્યાં દોરે ત્યાં જાય. લોકલે માંડેલું વળગાડે
અને આંધળે ખહેલું કરી નાખે, તોય બિચારી
કોંઈ બોલે નહિ. પરાણે પરાણે નલાવી લે
અને હેટલાં માખાપો તો પૈસાની ખાતર
ગાય જેવી ગરીબ દીકરીને કસાઈને લેર
જાય લેચે, તેમ ઘરડા, ખુદા, લંગડો, બચ્સની,
રોગગ્રસ્ત ધણીની સાથે દીકરીને દઈ દે.
દીકરીનું શું થશે તે કોંઈ કાંઈને બેલું નથી.
દીકરીના લાલોસાર રૂપિયા લઈને તે
બિચારી રાંક અખળાને કાયમને માટે
દુઃખમાં ડૂબાડી દે છે; પણ એવા દીકરીના
પૈસાથી તો માણસ દેરાન થઈથઈને મરે છે.

આજે તો આપણા વિચાર જુદા, આપણું
વાણીજી અને આપણું વર્તન પણ જુદું;
આમ હોવાથી આપણે સાચા સુખની શી
રીતે આશા રાખી શકીએ ?

યથા ચિત્તં તથા વાચા, યથા
વાચસ્તથા ક્રિયા ।

ત્રણ જાતની પવિત્રતા અને શુદ્ધિ હોય
તો જ માણસ ખરો શુદ્ધ દેખાય અને
તેટલા માટે જ દ્વિજને જનોઈ-ઉપવીત.
જનોઈના ત્રણ તાગ એટલે મનની શુદ્ધિ,
વાણીની શુદ્ધિ અને વર્તનની પણ શુદ્ધિ.
પારસી સાઈઓમાં પણ મનશાનો, ગવશાનો
અને ફનશાનો એમ ત્રણ જાતની પવિત્રતાને
જોધ છે. પણ આપણે તો એકાદ જાતની
શુદ્ધિ માત્ર રાખીએ; ખુબખુબ તો નાહીએ,
ધોઈએ, ટીલીટપકાં કરીએ, દેવદર્શને
જઈએ અને આંધળા, લૂલા, લંગડા તરફ
પાઈપેસો ફેંકીએ અને આ બધું પણ માત્ર
દેખાવ કરવા ખાતર જ, ખીજ લોકોને
આંજવા માટે જ, લોકો પર સારી છાપ
પાડવા માટે જ અને આમાં પણ છેતરપિંડી.

સગવાનને પણ ઉતરવાના. સગવાનના હીવા માટે ખેત ધી, ઘરમા ખાવામાં ન ચાલે અને કીટાવાળુ હોય તે સગવાનના હીવા માટે કે પ્રાંશજીના સીધા માટે । ખોરા સોપારી, મહાદેવિયા નાનાનાનાં સોપાની તે દેવમંદિરે, નકામા દાણા તે દેવપૂજામાં અને ઘમાઈ ગયેલા પૈસા, કેઈ ટેકાણે ન ચાલે તે બધા ઠાકોરજીના ચોરામાં, કે આધીને દેવામાં આવી આપણી વર્તણૂક છે, ત્યાં સગવાન સુકાળ અને સૂખ તે કપાથી આપે ? જેવી આપણી દાનત એવી બરકત. આપણે તો માત્ર વાને જ કરવી છે અને અંગેજી ચલાવીને પ્રોફ અને સ્વર્ગ મેળવવા છે, પણ આપ જરૂર માનવે કે કદાચ અહીં પોલ હશે, લાકડા અમલદારો લાય લઈને તમને દોષમુક્ત કરશે કે તમારુ ખાધું કામ કરી દેશે, અહીં કદાચ લાગવજ ચાલશે, મામામારીની ઓળખાણ કામ કરશે, પણ પ્રજાના દરબારમાં પોલ નથી ત્યાં નો પાઈએ પાઈનો હિસાબ લેવાશે અને રાઈએ રાઈનાં લેખાં લેવાશે આ આપણે જાણતા નથી એમ નથી, પણ સાચું કરવું એ અઘરુ છે, મુરકેલ છે, ઠંઠલું કામ છે, માટે આંખ આડા કાન કરીને પ્રવેગમ ચલાવી રાખીએ છીએ

આવી રીતે પેલી બન્ને બહેનોને તેના બાપે પરણાવી દીધી વાલિયાને ઘરે જે ગઈ, તેના ધણી ગરીબ હતો પણ હવેથી અને હવેથી હવે તેની ધીમેધીમે પોતાના કામમાં તે જાગળ વધે. નીતિ અને પ્રમાણિકતા બે સદગુણો પણ તેણે જહજહ કર્યા નાની શી હાટડી હતી તેમાંથી મોટી દુકાન જમાવી અને પોતે પોતાની જીવનના દર ટકા ધર્માદામાં કાઢશે એટલે પ્રજા પણ તેવા કામમાં બંધે સહાય કરતા હોય તેમ લાગવા માંડ્યું હું ખીઓને એ દિલાસો આપનો,

દરદીઓની સલાહ લેનો, ગરીબને બહુ જ જીંદગી રીતે મહાય કરનો અને પોતાનો જમણો હાય જે કરે તે ડાખા હાથને પણ ખબર ન પડે તેવી ખાતગી રીતે મદદ કરનો માધુસૂતની સેવા કરતો અને સમાવહાસો અને પાઠોશીની ખબર લેનો જામમાં ક્લેશકલ્પિયો ન થાય માટે પણ થઈને બંને પક્ષને યોગ્ય ન્યાય આપતો અને શાંતિ ફેલાવતો

તેના જામમાં એક વખત એક સત આવી ચઢ્યા અને માઠા પડી ગયા, તેની એવી સરખ રીતે સેવાચાકરી કરી કે સત મહાત્મા બહુ જ ખુશી થઈ ગયા જતા જતા સતે તેને એક પારસમંત્રિ આપ્યો અને કહ્યું “સાઈ આ પારસમંત્રિ છે, તેનો બહુ જ ઓછો ઉપયોગ કરજો, જરૂર પડે અને સઠ સમયે જ તેનો લાભ લેજો અને બે તમારા પોતાને માટે તો તેનો લાભ લેજો મા તમે માગી સેવાચાકરી નિષ્કામ રીતે કરી તેનો ચત્કિચિત બદલો દેવાવાળો તો પ્રજા છે, હજાર હાથવાળો દેવા જેલે તમારે બે હાથવાળો કેટલું લેશે ? આપણને પરમાત્મા ઉપર મદદ નથી, તેના પર વિશ્વાસ નથી, છતાં પ્રજા આપણને રોગી અને લગોગી બધાને દેવાને બધામેલો છે પણ આપણને તો સાતસાતનાં ભોજન ભેઈએ, બનીસ શાક અને તેનીશ બતતી મીઠાઈ ભેઈએ, આપણને નોજીલને વશ થઈને બતબતનાં મેવામિદાનો ભેઈએ, જુદીજુદી બતનાં રાયતાં, અથાણા અને તીખા તમતમતા મસાલદાર વડા લાજિયા ભેઈએ, પીવાને ચોખ્ખુ સ્વચ્છ પાણી કે ગાય માતાના પવિત્ર દૂધને બદલે, સોડા, લેમન, ચા, કેકો, કેફી, આઈસક્રીમ, બીડી, સુગી, હેલ્ડી, તમાકુ, લાંચ, ગાંબે, દારૂ, સ્પીરીટ વગેરે માદક અને કેફી પીણા

નેઈ એ. તે પૂરાં પાડવા તે ખંધાયેલ નથી. તેમ કપડાં પણ જુદીજુદી ફેશનનાં, જુદાજુદા કટનાં, જુદાજુદા રંગનાં, જુદીજુદી સાતવાળાં, રંગબેરંગી અને ઘરેણું જુદાજુદા ઘાટવાળાં, જુદીજુદી ફેશનનાં અને ખડુ જ નાજુક. આ દેવાને પ્રભુ ખંધાયેલ નથી. માત્ર રોટી અને લંગોટી, એટલે શરીરને ઢાંકવા યત્ન અને પેટને ઠારવા અન્ન. વળી જેના વિના ન ચાલે એવી સો દવા અને એક હવા, તે મફત; અન્નને પચાવે એવું મીઠું મધુરું પાણી તે પણ મફત. સાત્ત્વિકતા અને સાદાઈ માટે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને અમસ્થો જોધ નહિ આપ્યો હોય! સાદાર્થનું જીવન પોતે ગુજરીને સંત સાધુઓ પીળને દ્રષ્ટાંતરૂપ થાય છે; અને તેટલા માટે જ ધર્મના આગેવાન સંતો અને મહંતો સાદી જિંદગી ગુજરતા હતા.”

આવો ઉપદેશ આપીને પેલા વાલ્મીકીને પારસમણિ આપ્યો. સંત ગયા પછી પેલા વાલ્મીકીએ પોતાની પંતીને તે વાત ઠરી અને તે ચીજ પારસમણિ જ છે કે કેમ તેની પણ ખાતરી કરી લીધી. ખાતરી થયા પછી તેને એક કબાટના ખૂંટામાં દાખડીમાં મૂકી દીધો.

આ બાજુ પેલી બ્રાહ્મણ કન્યા પરણીને ગઈ અને થોડા મહિના ગૃહસ્થાશ્રમ ભોગવ્યા પછી તેના પ્રતિને મુંબઈમાં નોકરી મળી, એટલે બન્ને જણ મુંબઈ ગયાં અને એક જોરડી લઈ સંતોષથી પોતાના દિવસો પસાર કરતાં હતાં; પણ મુંબઈ એટલે તો મોહમયી પુરી; હાલતાંચાલતાં નાટક, સિનેમા, ગ્રામોફોન, રેડિયો, ખાણીપીણીની મોટોશી, મોજશોખ માણવાની નેઈએ તેટલી ચીજો, વિક્ટોરિયા, મોટર, રેલવે, ખસ વગેરે અનેક જાતનાં ફરસાવાનાં સાધનો.

આ બ્રાહ્મણસાઈ ધીરેધીરે સદે, ચક્ષા, કારણ પોતાના દુઠકા પગારમાંથી રોજ મનમાન્યા શોખ થાય નહિ અને પોતે લહેરી લાલા અને રંગીલા સ્વભાવના. સદામાં થોડું કમાયા એટલે લહેર ઉડાવવા માંડી, પણ ક્ષીએકેકે જેમ થતું આવ્યું છે તેમ સદામાં ગુમાવવા માંડ્યું અને થોડું જોઈને બેસી રહ્યા હોત તો ઠીક પણ આ તો હાથે જુગારી ખમણું રમે, તેમ ખમણું સદો ઉપાક્યો અને પાયમાલ થઈ ગયા.

નળ જેવાએ રોજ ગુમાવ્યું, પાંડવોની પણ તેમાં જ પ્રતિષ્ઠા ગઈ, છતાં દેશમાંથી સદો જતો નથી. અરે મોટામોટા માણસો પણ સદાના ચડસું, ર, શેર, રૂપું, સોનું, અળશી, કપાસિયા, તેલ, સીંગ વગેરે દરેક ચીજનો સદો અને તે વળી છટેચોક, ઉઘાડે ખબરે અને તેથી વિશેષ મોટામોટા લાટ અને ગવર્નરો આવે તેવો થોડાની શરતનો સદો. આમાંથી હજારો કુટુંબો પાયમાલ થઈ ગયાં. હજારોને આપઘાત કરવા પડે, અડીણ ખાવું પડે, દૂવા કે સમુદ્રમાં ડૂબી મરવું પડે, ગળે ફાંસો ખાવો પડે, એસિડ પીવો પડે, છતાં કોઈ મરદ એવો નીકળતો નથી કે આ બધું ખંધ કરાવે. પાનાંને જુગાર ગણાય, તેની સજા થાય અને આ બધા સદા ઉઘાડે છાગે થાય તોય તે વેપાર ગણાય. આ તો દુનિયાને ઊંધાં ચરમાં છે; કોઈ મહાપુરુષ બળે અને આ સદા-ચોરી ખંધ કરાવવા કમર કસે તો હજારો અને લાખો માણસોના ઉદ્ધાર થાય. હજારો અને લાખો સાચે ધંધે લાગે અને આગસ્ટ જિંદગી કાઢવાનું છોડી સારા ઉઘમે લાગે અને હજાર ઉઘોગ ચલાવીને દેશનો ઉદ્ધાર કરે, એ જરૂર છે.

પેલો બ્રાહ્મણ તો દેવામાં ડૂબી ગયો અને દેવાણું કાઢીને કાઢિયાંધાડ ભેગો થઈ

ગયો. અન્ને પોતાનો પ્રાણજીવો માગવાનો
ધધો રાઈ કર્યો. તાંબડી લઈને હોટ માગવા
જાય. 'ખાની જે થાય, આજ પાયમ ને
સોમવાર, આજ વતિપાત અને વૈધરત' એમ
વચરદોહિયાનું પંચાંગ અને અને વળી
અલક-મલકના તાજ સમાચાર અને
મામગખાટા યેરાંથોતે સંજળાવી હોંટની
ચપટી મેળવી હે. આમ શુજરાન તો ચાલતું
પણ ખાઈ બિચારી ખડુ જ દુ.ખી થતી
અને મનમાં કથવાતી. શરીર ધસાતું
ચાલ્યું અને 'વસુ વિના નર પયુ' તેમ પેસા
વિના તે મુંઝાવા માડી એટલે પોતાના પિયર
આવી. ખરાખર નેજ અરસામાં પેલી
વાલિયલુ-તેની ગોઠલુ તે પણ તેને પિયર
આવેલી. અને જણાં ઘણે વર્ષે મળ્યાં
એટલે ખડુ જ રાજ થયાં. રોજ મળે અને
સુખદુઃખની વાતો કરે અને દિવસ પસાર
કરે ઉવટે જ્યારે છૂટા પડવાને બે ત્રણ
દિવસ રજા એટલે વાલિયલુ પોતાની
ગોઠલુને કહ્યું. 'ખડેન ! તું' કેમ ખડુ જ
સેવાઈ ગઈ છે ? તારું શરીર કેમ ફીકુંકય
થઈ ગયું છે ? કેમ તારા શરીરમાં હોડીનો
છાંટો થે નથી ? તને શું થયું છે ? તેની વાત
ન કરે તો તને મારા સોજન છે '
પછી પ્રાણજીવે પોતાની બધી વીતક વાત
કહી દેખાડી અને કહ્યું, કે 'ખડેન ! તું' તો
હવે મરી જઈશા મને એની પણ ફિકર
નથી પણ મારા એક હીકરા અને હીકરીનું
શું થશે, એની મને માટી ચિંતા અને
ફિકર છે.

ચિંતા બડી અમાગણી,

ચિંતા ચિંતા સમાન.

વાલિયલુ આ હીકર સાંભળી પોતાની
ગોઠલુને કહ્યું કે, 'ખડેન ! તું' મુંઝાઈશ મા
તારે હવે ચિંતા કરવાનું કારણ નથી,
આરાધી જેટલી જનશે તેટલી હું તને જરૂર

સહાય કરીશ. બે વ્ર અહીંથી તારે સાસરે
'જ અને એક અઠવાડિયા પછી તું મારે
સાસરે આવશે અને હોડાની એક ચીજ
લેતી આવશે. પ્રભુપા તો તારું દુ.ખ
ટળી જશે, આ વાત કોઈને કરીશ મા.

આમ વાતનો નિર્ણય કરીને બંને છૂટા
પડ્યાં, પોતપોતાને ઘેર ગયાં અને અઠવાડિયા
પછી પેલી પ્રાણજીવે પોતાના ઘરમાં હોડાની
કોઈ ચીજ ગોતવા મંડી, પણ તેની દશા
એટલી બધી દુર્બળ હતી, કે હોડાની કોઈ
ચીજ પણ મળી નહિ ઉવટે તેના વાડામાં
એક કટાઈ મળેલી કડાછીનો હાથો હતો તે
પોતાના કાટેલાતૂટેલા હાથમાં સંતાડીને
પોતાની ગોઠલુને ઘેર ગઈ.

વાલિયલુ તેનો આદરસત્કાર કર્યો,
બે દિવસ મહેમાનગતી કરી અને પછી
હોડાની વાત કાઢી, હોડાની ચીજ માગી.
રાત્રીએ છાનામાના પેલી વાલિયલુ
પારસમણિ કાઢ્યો અને પેલા હાથને બધેથી
તે મણિ અડકાડ્યો પણ હોડાનું સોડું થયું
નહિ આથી મુંઝાઈ અને વિચારમાં પડી
ગઈ, કે આ પારસમણિ ખોટો પડી ગયો
કે શું થયું ? આ વાત જો મારા પતિને
કહી નહિ, એટલે આમ થયું હશે કે કેમ ?
ઉવટે પોતાના પતિ પાસે ગઈ, માડી
માગી અને ખરી હીકર જણાવી દીધી.

વાલિયો ચતુર હતો. તે હોડાનો પેસો
કટકો એઈને હસ્થો અને પોતાની ચીને કહ્યું
કે, 'જુઓ આ પારસમણિ ખોટો નથી, પણ
આ હોડા ઉપર કાટ ચડી ગયો છે, તે
કાટ પહેલાં કાઢવો જોઈએ અને પછી તેને
પારસમણિ અડાડવો જોઈએ.' હોડાના
હાથને અગ્નિમાં નાખ્યો, કાટ કાઢ્યો અને
પછી પારસમણિ અડાડતાં જ સોડું થઈ
ગયું. ખાઈ તો જુથીજુથી થઈ ગઈ અને
પોતાની ભૂલ માટે માડી માગી અને

પોતાની ગોઠણને તે સોનું આપીને તેનું
દળદર ટાળ્યું અને સુખી કરી.

આ રીતે સંતસાધુના સંજયી શઠ
પહેલાં સુધરતા નથી તેનું કારણ એ છે, કે
શઠનાં મન મેલાં હોય છે, મન ઉપર
પાપરૂપ કાટ ચડી ગયો હોય છે, અને તે
દોષથી સરપૂર હોય છે એટલે તે ઝટ સુધરતા
નથી; પણ બે ધીમે ધીમે પહેલાં કાટ કાઢી
નાખવામાં આવે એટલે કે સંતની વાણીરૂપી
અભિમાંથી પસાર થઈને કાટ ઊખડતો બન્ય
અને મન શુદ્ધ અને પવિત્ર બનતું બન્ય
અને પછી પારસમણિ અડે એટલે તુરત જ
સોનું થઈ બન્ય. પછી જરા થે વાર ન લાગે.

આ પ્રમાણે પેલા ચોરને બાધ આપી
કંથાકારે તેના ગળામાં કંઠી ખાંધી અને
કહ્યું કે સાઈ, બે તારે એક વખત રોજ
ગમે ત્યારે પણ નાહવું અને દિવસમાં ગમે
તે વખતે અને ગમે તે સ્થળે દેવદર્શન
કરી લેવાં અને સંધારમાં ઊઠતાં અને રાત્રે
સૂતાં રામનું નામ લેવું, અને તે જે પ્રતિજ્ઞા
લીધી છે કે ‘ગાઠું નહિ ખાઉં,’ તે પ્રતિજ્ઞા
માથા સાંઠે પલ્લું પાળવું, પ્રભુ તારું કલ્યાણ
કરે અને તને સદ્બુદ્ધિ આપે, એ મારા
આશીર્વાદ છે.

ચોર તે પોતાને ઘેર ગયો. ચાર માસ
વીત્યા. એક શહેરમાં તેના દેવીઉપાસક
રાજાએ દેવીનું મોટું સભ્ય મંદિર ચણાવ્યું
હતું અને જેને રોજ જુદીજુદી જાતનાં
મેવા-મિષ્ટાન્ન અને પકવાન્ન બનાવી ધરાવાતાં
હતાં, તે શહેરમાં કાળીચૌદશને મોટો
જયારો ઉત્સવ હતો. માતાના મંદિરને
જૂન શણગારવામાં આવતું હતું; દીવાલો
અને બીંતોને સાતસાતના રંગથી રંગી
નાખતા હતા, રંગબેરંગી વાવટાઓ ફરકી
રહેતા હતા, દબળાઓ બુદ્ધિભરે કંકાણે ખોડી
દેવામાં આવતી હતી, જુદીજુદી જાતના

સાથિયાઓ પૂરીને અને ચિત્રો ચીતરીને
મંદિરની શોભામાં વૃદ્ધિ કરવામાં આવતી
હતી અને રાત્રે લલકારદાર રોશની સળગાવી
મંદિરને ઝળહળતું બનાવવામાં આવતું
હતું. માતાજીને લાખો રૂપિયાનું ઝવેરાત,
દાગીના વગેરે પહેરાવવામાં આવતું હતું
અને કિનખાખનાં ઊંચા વસ્ત્રો પહેરાવવામાં
આવતાં હતાં. દેવીનાં દર્શન કરવાને વહેલી
સવારથી તે રાત્રીના બાર વાગ્યા સુધી
આસપાસના ગામડિયાઓની અને
શહેરીઓની ઠંઠ જમતી હતી. ચારે કોર
પોલીસને પણ પહેરો ગોઠવાઈ જતો. આ
મેળામાં મહારાજ પોતે સાંજની આરતી
વખતે મહારાણી સહિત પધારતા અને પોતે
સભેડે આરતી ઉતારી માતાજીને પ્રસન્ન
કરતા. આ માતાજીને ખાંડનાં રમકડાં પણ
ધરવામાં આવતાં અને તેમની પાસે લીના
અખંડ દીવા બળતા રહેતા હતા.

આવો સુંદર લાગ બેઠને આપણા
ચોર ભગત અને તેના બીજા ત્રણ
સાથીઓએ ઘાટ વડી રાખેલો કે બરાબર
રાત્રીના એ વાગે બપોરે પહેરેગીરોં જાંઘી
ગયા હોય, બધાય થાક્યાપાક્યા ઘોરતા
હોય, ત્યારે માતાજીના મંદિરના
બુમટ ઉપરથી ખાકોર, પાડી, મંદિરમાં
ઊતરવું અને બધા દરદાગીના લઈ પલાયન
થઈ જવું. આ ચોરની મંડળી મહાખેપાની હતી,
તેથી ધારું જ કરતી. બરાબર વખતે મંદિર
આવી, ઉપર ચઢી, નીચે ખાકોરાવાટે
ઊતર્યા અને દાગીનાના સરખા ભાગ પાડી
પોટલાં ખાંધ્યા; પણ લોભ ખૂરી ચીજ
છે, ને તેથી માતાજી પાસે ખાંડનાં રમકડાં
હતાં તેના પણ ભાગ પાડી ખાવાને વિચાર
કયો. આ ખાંડનાં રમકડાંને ઘાટ ગાડાને
હતો, એટલે પેલા પ્રતિજ્ઞાવાળા ચોરે તે
ચોખ્ખી ના પાડી, કે હું તે આ નહિ જ

ખાંડિ, ઘણી જોડતાણુ કરનામાં આવી, સોજન દેવામાં આવ્યા, પણ તે તો એક મટીને બીજે થયો જ નહિ પોતાના સાગનાં રમકડાં બીજા ત્રણેને વહેંચી આપ્યા અને તે ત્રણે જણાએ ખાંધાં અને ચોડીવાર યદ્ય ત્યાં તો તેઓ લાંબા યદ્યને પડ્યા, કારણુ તે રમકડાં ઉપર કાઠ ચડી ગયેલા, એટલે એર ચડી ગયેલું અને ત્રણે ચોરો રાખેશરણુ યદ્ય ગયા.

મોડું ન ખાવાથી બચી ગયેલા આપણે સત્રત ચોર તો આ ચમત્કાર બોધને જાજા યદ્ય ગયો અને મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો કે 'અહો આ તો માગી પ્રતિજ્ઞાનો પ્રતાપ. આ તો મારી ક્ષિપેલી ટેક પાળી તેનું ફળ મારા ગુરુજની આત્મા પ્રમાણે વર્તન કર્યું, તેના આશીર્વાદથી આ મિલગી બચી ગઈ. ખરેખર મારનાર કરતાં તારનાર અને ઉચારનાર ઠંજરગણો બળિયો છે' અને એ જુલતા મોંમાંથી બચાવનાર, ખીરાના એરડું અમૃત કરનાર, દ્રીપદીને સરસલામાં ચીર પૂરનાર, મહેતા નરસિંહને હાર આપનાર, કુંવરબાઈનું મામેરૂ પૂરનાર, કોટી પ્રલાહને નાથ, અનાયોનો નામ, ગંગોનો ભક્ષી, આ કલિયુગમાં પણ સત્તોની વાદે ચડીને પરચા બતાવે છે અને સોડાને ખાતરી કરી આપે છે, કે પ્રજા સર્વવ્યાપક સર્વજ્ઞ અને સર્વશક્તિમાન છે. મને બચાવનારા મારા ગુરુને શરણે જઈ હવે તો હું દિનરાત પ્રભુની કલ્પિત કરું અને તેનું શરણુ લઈ આ મિલગીનું સામંત કરું.

આમ વિચારીને, બધા દરદાગીના અને ઝવેરાત ત્યાંથી ઉપાડીને તે લાગી ગયો અને અને પોતાના ગુરુ પાસે જઈને વાત જણાવી દીધી.

સવારના પહેરમાં મંદિર ઉપાડતાં પૂજારી તો આશોજ યદ્ય ગયો અને પોલીસને

આ વાતની જાણ કરી અને ગામમાં બધે ટોહા ઘઈ ઘઈ રાજને પણ આ વાતથી વાંકેફ કરવામાં આવ્યા અને ચોરીનો પતો મેળવવા મોડું ઇનામ કાઢવામાં આવ્યું. પોલીસે ઘણી તપાસ કરી પણ ચોરનો પતો ન જ લાગ્યો, ત્યારે ઉવટે ગુરુજ પેલા ચોરને અને દાગીનાને સાથે લઈને રાજના દરબારમાં ગયા. તેમણે બધી વાતથી રાજને વાંકેફ કર્યા અને બધું ઝવેરાત પાછું સોંપી દીધું. રાજ આ સંભળીને જાજા યદ્ય ગયો અને પેલા ચોરને મોડું ઇનામ આપ્યું અને સરસલામાં તેને પોષાક આપ્યો.

આ પ્રસંગે ગુરુજએ કહ્યું: 'સાઈ, આ બધો પ્રતાપ એક નાની સરખી ટેકનો છે માલુસ ને ટેક રાજે અને તે પાળવા પુરુષાર્થ કરે, તો જરૂર એનો વિનય જ થાય છે અને ધાણું કાપું પરમાત્મા સફળ કરે છે. નિયમો સેવાનો હેતુ જ એ છે કે માલુસ ધીમેધીમે પોતાની ઇદ્રિશ ઉપર કાળ મેળવતો બધ અને ને શક્તિઓ આઠે માર્ગે જતી ઠાય નેમને મનમાર્ગે દોરવામાં આવે અને તેથી જ ઘણું સુદર કામ થઈ શકે. નહીને પ્રવાહ નકામો ચાલ્યો જતો હોય અને બધું પાણી કથા પણ ઉપયોગમાં આવ્યા વિના સમુદ્રમાં સળી બધ, તો તે જળનો ઉપયોગ આપણે કોઈ કંઈ ન કરેવાય. ઘણી નદીઓનાં જળ આવી રીતે વેડફાઈ બધ છે, તેને બહલે આડા બધ બાંધીને, તળાવો અને નહેરો વાટે જોતરોને પાણી પવાતા હોય, હોચા ડુંગરમાંથી વહેતા ધોધનો અમુક રીતે ઉપયોગ કરી વીજળી ઉત્પન્ન કરાતી હોય, તો જોઈએ ખર્ચ, રેલગાડીઓ, વીજળીના દીવા વગેરે અનેક શુભ કામો થઈ શકે પવનની દિશાનો ફાલ લઈને ફેડીવાળોઓ પોતાનો

સહ ચડાવીને જલસીથી મુસાફરી કરી શકે છે. આવી રીતે અગ્નિ, જળ, પવન, પાણી વગેરેનો જે સદુપયોગ કરવામાં આવે, તે અનેકાનેક લાભો થઈ શકે; તેવી જ રીતે ઇદ્રિયોનું સમજવું.

મન ભટકે અને આપણે તેને વશ થઈ ભટકતા કરીએ છીએ; એટલે પછી ભવાટવીમાં ભટકવાનું તે મટતું જ નથી. જેમ કૂવામાંથી રેંટ સરાય અને કલવાય, સૂર્ય ઊગે અને આથમે, ફૂલ ઊગે અને ખરે, તેમ જન્મવું અને મરવું અને વળી માતાના ઉદરમાં અવતરવું, મોટા થવું અને મરવું; આ ઘટમાળનો અંત જ આવે નહિ. આનો જવાબ અને ઉપાય ભગવાને સ્વમુખે ખતાવ્યો છે:

અસંશયં મહાવાહો મનો હુર્નેપ્રહં ચલમ્ ।
અભ્યાસેત્તુ કૌતલ્યે વૈરાગ્યેન ચ ગૃહ્યતે ॥

અભ્યાસ એટલે જેવી દેવ પાડીએ તેવી પહે, સારી દેવ પાડીએ, તે સારાં કામ થાય અને નરસી દેવ પાડીએ તે નરસાં કામ થાય. એક વખત દેવ પડી ગઈ તે પછી ફેરવવી એ અંધારું કામ થઈ પડે છે; માટે દેવ પાડતાં પહેલાં ખજૂ જ વિચાર કરવો. આજે આપણા દેશમાં ચા પીવાની દેવ એટલી ખધી પડી ગઈ છે, કે લેવેલેર ચા, શેરીએશેરીએ હોટલો અને સ્ટેશને-સ્ટેશને જામણિયા ચાના અવાજે કાને પક્યા વિના રહે જ નહિ. પ્રથમ ચા દેવીનાં પગલાં માત્ર મોટાં શહેરો અને શેડિયાઓના ખંગલામાં જ હતાં, તેને ખદલે આજે તે તે દેવીનાં પગલાં નાનાંનાનાં ગામડાંમાં ચેરિ અને વાડીઓમાં થયાં છે. દેવીનું પાન કયાં વિના કામ કરવાનું સૂઝે જ નહિ, તેમનાં દર્શન વિના ચેન પડે નહિ, આવો એનો પ્રતાપ છે. નેતું મૂળ દારણુ વ છે. આવી જ રીતે ખીડી. ખીડીનું પણ

એટલું ખધું સામાન્ય થયું છે, કે ખીડી વિના તો ડગલું સરાય જ નહિ અને ખીડીની તલપ ન ચોલવાય ત્યાં સુધી કામની સિદ્ધિ પણ ન થાય. આજે ગામડે ગામડે ચા, સાકર અને ખીડીના પ્રચરો જ બે હિસાબ. મૂકો, તે આપણે અજબ થઈ જઈએ અને આપણને ખાતરી થાય, કે આપણું કેટલું ખધું ધન આ બે ચીજો જ હરી જાય છે. આપણે ચા, ખીડી, ચુંગી, હેડો, પાન, અનેક જાતનાં પીણાં અને અનેક જાતની તીખી તમતમતી વસ્તુઓના શુભામ ખની ગયા છીએ. અમુક ચીજ વિના તો ચાલે જ નહિ, અમુક વસ્તુઓ બેઈએ, બેઈએ ને બેઈએ જ; અને ઇદ્રિયોને વશ થવાથી આપણે પાંગળા, લૂલા અને લંગડા જેવા થઈ ગયા છીએ. આપણે કાઈ પણ ચીજમાં રાગ, મમતા, મારાપણું, હુંપણું રાખવાં બેઈએ નહિ.

અત્યારે તો દુનિયામાં એક જ વાત પ્રાધાન્યપણે ચાલે છે અને તે પહેલો પુરુષ સર્વનામ એટલે કે 'હું.' હું કહું એ ખરું, હું કહું એટલું જ સાચું, હું કહું એમ જ થવું બેઈએ, મને જ ભાવવું થવું બેઈએ, હું અને મારું એટલું જ મારું; મારું ઘર, મારાં છોકરાં, મારી નાત, મારી સ્ત્રી, મારો ધર્મ, મારો પંથ, મારું જ્ઞાન એ જ ઉત્તમ અને એ જ સાચું. આમ વાત હાવાથી જ્યે ઝલડા, કલેશ, કંદાસ, કલિયા, મારામારી અને ખૂન, યુદ્ધ અને લડાઈ. આને ખદલે જે વૈરાગ્ય થાય, એટલે કે જેટલું મારું તેટલું મારું, તે દુનિયા ખધી ખદલાઈ જાય, જ્યાં જુઓ ત્યાં સુખ અને સંપત્તિ નજરે પડે અને સંસારમાં સ્વર્ગ ભોતરે પણ આ વાત મુશ્કેલ અને કઠણ છે; પણ તેને અમલમાં લાવવી એ તો મરદનું કામ છે, સડવીરનું કામ છે. ઇદ્રિયો જે આડે

માર્ગે જાતરી પડી છે, તેનો જો સદ્ગુણોગ
યાય તો બેઠા પાર યાય કહ્યું છે કે -

બાસ કે સંગતો નાક દિયો,
આંખ દિયો દેવદરશનકું,
હાથ દિયો કરને કૃષ્ણ દાનકું,
પાઠ દિયો જગ બ્રહ્મકું,
જાન દિયો સુનને પુરાનકું,
સુખ દિયો ભજ ભાવનકું,
હે પ્રભુ સખ અઘો દિયો,
પણુ પેર દિયો પત બોવનકું.

આવી જ રીતે જો ફરેક ઈન્દ્રિયોનો
સદ્ગુણોગ યાય, તો માણસમાંથી મહાત્મા
બનવું સંદેશ છે, અને નહિ તો નર્કના
અધિકારી થવું એ કાંઈ મુશ્કેલ નથી. આવી
રીતે સુબોધ આપી શુભશ્રેયે છેવટ પોતાના
શિષ્યનો વસિા થાખડી, ટેક પાળવાને
માટે ધન્યવાદ આપો અને આથી વધારે
સારી ટેક સેવા સૂચના કરી જતે તે ચોર
ભોમો થઈ સંસારની વચ્ચે જાલવા મળ્યો.

ભગવાનની જ્યારે કયા યાય છે, પ્રભુ
જ્યારે પોતાના સક્ષા ઉપર પ્રસન્ન થાય છે,
ત્યારે કશું ચ બાકી રહેતું નથી તેના મોઢા
મારફત જ જાણે પ્રભુ બોલતા હોય તેમ
સંસારમાં જાણીયું અને તેની વાણી સામળવા
સૌ સ્તબ્ધ થઈ ગયા તે બોલ્યો. આજે
આપના બધાની વચ્ચે ભોમો રહેવાનો પણ
મને કરો. અધિકાર નથી, કારણ હું તો
પાપીઓમાં પણ પાપી છું, મણુ પ્રભુ
પતિતપાવન છે એની આપણને બધાને,
ખાતરી કરી આપી હું તો અધમાધમ છું
પણુ પ્રભુ અધમોના પણુ ઉદ્ધારનાર છે, તે
આજે ખતાવી આપ્યું હું તો અવશ્યજનો
સડાર છું, પણુ પ્રભુ કયાના સારર છે
એ એમણે સાબિત કરી ખતાવ્યું હું તો
મહાબળમાં પણુ ખળ, હુટાર, ચોર,
મહિરાપાન કરવાવાળો, વેશ્યાગામી છતાં

એક ઘડીના સત્સંગથી મારો બેઠાપાર
“થઈ” ગયો સત્સંગ તે પણુ પરાણિ,
પ્રતિજ્ઞા તે પણુ કથવાતા મનથી લીધેલી,
છતાં લીધેલી ટેક પાળી, તો મારો ઉદ્ધાર
થઈ ગયો અને હવે આજથી મારી પ્રતિજ્ઞા
છે કે મારે તો હવે રામનામનો લેપાર
બેઠવો છે, રામનામની જ ખેતી કરવી છે,
ભગવાનના શુભગાન ગાવા છે અને
ગવરાવવા છે શુભના ચરણમાં બેસી નિત્ય
સત્સંગ કરવો છે, કારણ કે આ અસાર
સમારમાં સત્સંગ જેવી કાંઈ મૂલ્યવાન અને
કિંમતી ચીજ નથી કવિ તે વિષે કહે છે

તાત મિલે પુનિ માત મિલે,
સુત જાત મિલે પુનીત સુખદાર્ધ;
રાજ મિલે ગજ બાજ મિલે,
સખ સાજ મિલે મનવાંચિત પાર્ધ,
લોજ મિલે મુરલોક મિલે,
વિધિલોક મિલે વેકુંઠ ડરે ભાર્ધ;
મુદર સખદિ મિલે અર, *
સંત સમાગમ ફલેસ ભાર્ધ

આમ ઢોવાથી હું તો હવે શુરશરણે
જાઉં છું અને આપને બધાને પણુ વિનંતિ
કરું છું, કે મનુષ્યાવતારનું સાર્થકપણુ કરવું
હોય, તો જરૂર સત્સંગ કરો, જરૂર સત્સંગ
કરો. હજારો કામો પડતા ચૂકીને, પણુ થોડો
વખત સત્સંગ કરવા ચૂકવું નહિ અને જેણે
જેણે સત્સંગ કર્યા છે અને તેનો સ્વાદ ચાખ્યો
છે, તે તો પછી કહી મૂંઝવે જ નહિ જગતમાં
જે જીને માટે આપણે મગી પડીએ છીએ,
તે તો કાયમ ટકવાવાળી નથી અને પેસાથી
ગાડી, લાડી, અને વાડી અને મોજમજના
અનેક સામનો મળી શકશે, પણુ સત્સંગ
મળવો બહુ મુશ્કેલ છે ભાગ્યશાળી હોય
તેને જ સત્સંગનો લાભ મળે છે અને ધીરે
ધીરે રવાઈને ભગવાનની ભક્તિમાં તરબોળ
થાય છે.” *

સમાજ, ધર્મ, સંસ્કારણ, સ્ત્રી-પુરુષસંબંધ, માનવીનું કર્તવ્ય વગેરેને સ્પર્શતો કોઈ પણ પક્ષ મોકલે, ત્યારે હવર ઉપર 'અનંદ પ્રસાવલિ' લખવાનું ચૂકતા નહિ. વ્યક્તિગત જવાબો આપતા નથી.

પ્રશ્ન : ૧૭-આપણે સ્વતંત્ર થયા છીએ છતાં દેશની ઉન્નતિ માટે, સ્વાધીનતાના રક્ષણ માટે અને દેશી સંસ્કારોમાં હેલુ ન્યાં ચુલામીનો મેલ પડ્યો હોય ત્યાં તે ધોવા માટે હાલ રો-લાળો યુવક-યુવતીઓની જરૂર છે એમ તો આપ સ્વીકારશો જ. આવી સ્થિતિમાં જે યુવક-યુવતીમાં કર્તવ્યભાન બને તેણે માતાપિતા અને વડીલોની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરીને પણ સમાજહિતના કાર્યમાં પડવું જોઈએ કે નહિ? અને માતાપિતાને બીજો આધાર ન હોય, તો એવી સ્થિતિમાં સમુદ્રપ્રેમી યુવકનું શું કર્તવ્ય ગણાય?

ઉત્તર : ૧૭-જીવનમાં ઊભી થતી કોઈ પણ ગૂંચને ઉકેલ શોધવો હોય, તો એક અથવા બીજા છોડા સુધી-અંતિમ સ્થિતિ સુધી જવાનો વિચાર છોડી દો. દેશના વિકાસ માટે લાગે યુવકયુવતીઓની જરૂર છે જ; પરંતુ એટલું સમજી લો કે પ્રભુનો મોટો સમુદાય જે દેશ પ્રત્યે હૃદય સેવી પોતાની સ્વાર્થસાધનામાં રચાયેલો રહેશે, તો લાગે યુવક-યુવતીઓ પણ સિદ્ધિ મેળવવામાં નિષ્ફળ જશે. સૌએ પોતાનાં શક્તિસંચોગોનો વિચાર કરી દેશના વિકાસકાર્યમાં મદદરૂપ

બનવું જોઈએ. તમારાં માતાપિતા પણ આમાંથી બાદ રહી શકે નહિ. તેઓ જે બાદ રહેતાં હોય, તો તેમનાંમાં પણ દેશસેવાની ભાવના જગાડવાનું તમારું કર્તવ્ય છે જ.

બીજું એ પણ બાણી લો કે મનુષ્ય ગમે તેવી સ્થિતિમાં હોય છતાં જે તે ઈચ્છે તો કંઈક ને કંઈક પરમાર્થનું કાર્ય કરી જ શકે છે. અર્થગ કે ગરીબ પણ દેશને ઉપયોગી થઈ શકે છે, તો સશક્ત યુવકોનું તો પૂછવું જ શું? સમુદ્રને ઉપયોગી થવામાં જે માતાપિતા ખરેખર અંતરાયરૂપ થતાં હોય, તો તેમનો ત્યાગ કરવામાં ધર્મ છે એમાં શંકા નથી; પરંતુ એવો ત્યાગ કરતાં પહેલાં આપણા અંતરની પૂરી ખોજ કરી લેવી જોઈએ. સાચેસાચ દેશભક્તિથી પ્રેરાયેલા છીએ કે ઘરથી યાકચા છીએ? અંતરને પૂછવું, કે કોઈ ગૂંચને કારણે તો ઘર છોડવાની ઈચ્છા નથી થઈ? માતાપિતાને વિનયપૂર્વક સમજાવવાના અને તેમની રજા લેવાના બધા પ્રયત્નો થઈ ગયા છે? આવા પ્રયત્નોમાં નિષ્ફળતા મળતાં નવા માર્ગો શોધ્યા છે? ને કોઈ સર્ગાવહાલાંની મદદ લીધી છે? આવા બધા પ્રશ્નોના સંતોષકારક ઉત્તર મળી નહય, તો પછી વિચારવું

કે ઘર રહીને જ રાબૂને ઉપયોગી થઈ શકાય એમ છે કે નહિ? માતાપિતા વિરોધ કરશે અને ઘરમાં ફરરોજ કલેશ થશે એવું પ્રથમથી ધારી લેવું નહિ, કામ કરવાથી એનું મૂલ્ય કદાચ માતાપિતાને સમજાય. કદાચ એમને એવું થે લાગે, કે 'અમારી આંખ સામે છે તે સારું છે.' જો આમ થાય તો ધીમેધીમે માર્ગ સરળ થઈ જાય.

પણ બહુ ઊંધું જ પડે, માતાપિતા સ્વાર્થમાં રૂબેલાં જ રહે અને દેશનો વિચાર કરે જ નહિ, તો ઘર છોડવામાં કશું ખોટું નથી; એટલું જ નહિ પણ છોડવું જ જોઈએ. પ્રહ્લાદે જે પગલું પ્રભુને પ્રાપ્ત કરવા લીધું તે પગલું કોઈ પણ સત્ય સિદ્ધાંત ખાતર લઈ શકાય.

પણ માતાપિતાને આપણા સિવાય ખીજે આધાર જ ન હોય તો? તો પહેલા સમજી લેવું કે ખરેખર એવી સ્થિતિ છે ખરી કે આ 'આધાર' તો મોહનું જ ખીનું નામ છે? જો મોહ હોય તો તે છોડવો જોઈએ અને ખરેખર એ સ્થિતિ હોય તો માતાપિતાની સેવાને પ્રથમ પસંદગી મળવી જોઈએ. જેનો આધાર પોતાના ફરજ ઉપર છે એવાં માતાપિતા લાગ્યે જ પુત્રની પ્રવૃત્તિની આડે આવે એમ હું માનું છું. આ સ્થિતિમાં માતાપિતાની અને કુટુંબની સેવા કરતાં કરતાં થઈ શકે તેટલી જ દેશસેવા કરવી જોઈએ. દેશ એ આપણાથી કોઈ જુદી જડ વસ્તુ નથી. જે દેશના યુવકો એનાં નિરાધાર માતાપિતાની પરવા ન કરે, તે

દેશનો ઉદાર કદી થઈ શકે નહિ. દેશસેવા અને માતાપિતાની સેવા, વચ્ચે મુમેળ રહી શકે એવા માર્ગો આપા સુવકે શોધી કાઢવા જોઈએ.

પ્રશ્ન : ૧૮-લેખકો, કવિઓ, ચિત્રકારો, ભજનિકો, શિક્ષકો સૌ કોઈ સંસ્કૃતિના રક્ષકો ગણાય. એમનું કર્તવ્ય સમાજને સાચું જ્ઞાન, શુદ્ધ આનંદ, સાત્ત્વિક ઉદ્ધાસ વગેરે આપવાનું ગણાય. આ બધા લોકો આજે પૈસા લીધા વિના કામ કરવાની ના જ પાડતા દેખાય છે એ યોગ્ય છે? આપણા પ્રાચીન સંતો, કવિઓ, ભક્તો, ઋષિમુનિઓ તો બદલાની અપેક્ષા રાખતા જ નહોતા. આ બાબતમાં કંઈ પ્રકાશ પાડ્યો?

ઉત્તર : ૧૮-તમે જ્યારે બીજાના કર્તવ્યનો વિચાર કરો છો, ત્યારે મારે માની જ લેવું ને કે તમે તો સમાજના હિતાર્થે જ નોકરીય ધૃતિ કરતા હોયો કે પૈસા માગતા જ નહિ હો! જો એમ ન હોય અને પૈસા વિના કશી પ્રવૃત્તિ કરવાનું મન જ ન થતું હોય, તો તમારે તો એ લેખકો, કવિઓ, ચિત્રકારો, ભજનિકો ને શિક્ષકોને, તેઓ ના પાડે તોયે પૈસા આપવા જ જોઈએ તમે એમની પાસેથી કંઈ કરતાં કંઈ મદ્દતમાં લેવાને હક્કદાર નથી જ.

હવે એમની પોતાની વાત. મારો અનુભવ એવો છે, કે સાચા લેખક, કવિ, ચિત્રકાર, ભજનિક અને શિક્ષક કોઈ પણ પૈસા માટે પોતાની કળા વેચે નહિ. વેચવાનો એને અધિકાર છે છતાં વેચે નહિ; કારણ

કારતક માસમાં પ્રસિદ્ધ થયેલાં પુસ્તકો

ખેતનાં મૂળતત્ત્વો : ભાગ ૧ લેખક : માર્ટિન શિવમદ પંચા. કૃષિ શાળાના વિદ્યાર્થીઓ,
(જમીન, પાણી અને ઓળંગર) શિક્ષકો, ખેડૂતો તથા ગ્રામોદ્યોગ અને ખેતીસુધારણાના

કાર્યકર્તાઓ માટે અત્યંત ઉપયોગી માહિતી આપવામાં
આવી છે. પાન ૧૦૬ : કિ. રૂ. ૧-૦-૦.

ખેતનાં મૂળતત્ત્વો : ભાગ બીજો-પ્રથમ ભેટલું જ ઉપયોગી છતાં રસમય છે.

(ખેડ, ખાતર અને ખીજ)

પાન ૧૧૨ : કિ. રૂ. ૧-૦-૦

સ્વામી આત્માનંદ સરસ્વતી : સંપાદક : રતેશ્વર લગાનીશંકર વકીલ. સ્વામીજીના દ્વંદ્વા
જીવનચરિત્ર ઉપરાંત સાચેસાચો આત્માનંદ જાણી સમજી
શકાય તેવા વિષયો આ પુસ્તકમાં મળીયા છે.

પાન ૧૮૦ : કિ. રૂ. ૧-૮-૦

જીવનસંધાન : સંપાદક : નંદલાલ બોગીલાલ શાહ. કર્મ અને યુક્તિની મીમાંસા કરતો એક
વિચારાત્મક નિબંધ. પાન ૭૦ : કિ. રૂ. ૦-૮-૦

પાક-ઔષધિ : પ્રયોજક : ગાંધવ મો. ઔધરી. શિવાળાની ઠંડીમાં તાકાત અને કૌવત આપે
એવા આવાસાયક ૮૦ ઉપયોગી પાકોનો સંગ્રહ. પાન ૭૪ : કિ. રૂ. ૦-૬-૦

સંસ્તા મૂલ્યે પુસ્તકો : સ્વામીજીની છઠ્ઠી પુણ્યતિથિ

જનન્યુઆરી ૪-૧-૪૮ને રોજ આ સંસ્થાના સ્થાપક સ્વામી અખંડાનંદજીની ૭૬ી
પુણ્યતિથિ આવતી હોઈ, તે પ્રસંગે સંસ્તા મૂલ્યે પુસ્તકો આપવાની ચાર યોજનાઓ સંસ્થા
તરફથી જાહેર કરવામાં આવી છે, જેની વિગત ગયા માસના અંકમાં આપવામાં આવી હતી.
એમાં જણાવ્યા પ્રમાણે થોડી રકમ પુસ્તકો પાછળ ખર્ચનારને ૨૦થી ૩૦ ટકા ભેટલા
કમીશનનો લાભ મળશે.

જે ગામમાંથી તમે આવો છો, જે વિદ્યાલયોમાં તમે ફજવણી લીધી છે, જ્યાં તમારી
જન્મભૂમિ છે, ત્યાં ધર્મ, નીતિ અને ચારિત્ર્યવર્ધક પુસ્તકોનો સેટ તમારી રચિતિ પ્રમાણે એક
સરખા રીતે ભેટ આપો અને જ્ઞાનપ્રચાર માટે એકનાની શી લાયબેરી જાણી કરો. ઇચ્છા
હોય તો તેની સાથે માતાનું, પિતાનું કે સદ્ગત પ્રિયજનનું નામ પણ જોડી શકાય, અથવા
અન્ય પ્રકારે પણ પુસ્તકો દ્વારા જ્ઞાનપ્રચાર કરીને તમે તેમના પ્રત્યેનું ઋણ અદા કરી શકશો.

પુસ્તકોનું દાન અને જ્ઞાનનું દાન એ સૌથી શ્રેષ્ઠ છે, એ કહેવાની બાગે જ જરૂર મળાય.

સરળ સાહિત્યનાં પુસ્તકો પાછળ ખર્ચેલાં નાણાંનું વળતર, સરખામણીમાં સૌથી વધુ
મળે છે, એ જાણીતી વાત છે.

એની મુદત તા. ૪-૨-૪૮ ના રોજ પૂરી થાય છે, તે પહેલાં જ લાભ લઈ
લેવા વિનંતિ છે.

માંદાનો આહાર વિહાર

લેખક :
ડૉ. રસિકલાલ પરીખ

રોગમાથી મુક્ત થવા અને મજેદાર આરોગ્ય જાળવવા આયુર્વેદે જે માર્ગદર્શન આપ્યું છે તેને આધારે આ લેખ તૈયાર થયો છે. માંદા માણસો ખોરાકમાં શું લઈ શકે અને શું ન લઈ શકે તે અંગે અનેક પ્રકારની ભૂલવણી અનુભવાય છે આ લેખમાં અનુભવી ડાક્ટરે માંદાના આહારવિહારની માત્ર ચર્ચા નહિ, પરંતુ તે અંગેનું વ્યવહાર માર્ગદર્શન પણ કરાવ્યું છે.

ખોરાકના બે ભાગ પડે છે. દહીંનો ખોરાક અને સાબનો ખોરાક. ફક્ત દહીં માટે જ આ લખી રહ્યો છું.

દહીંનો અગ્નિ મંદ હોય છે. અગ્નિ એટલે કેવળ પાચક રસ જ નહિ, પણ હીવાના જેવી જ્યોત-ફાટી પાસે હોય છે તે. આ અગ્નિ એટલે જ જીવન છે. સાધારણ રીતે પિત્તની ગતિ નીચે સરવાની છે, ત્યારે આ અગ્નિની ગતિ ઉપર જવાની છે. પિત્ત માટે પિત્ત શબ્દ આશ્રમાં વપરાયો છે, ત્યારે અગ્નિ માટે અનલ, વહ્નિ, અગ્નિ વગેરે શબ્દો વપરાયા છે. આ અગ્નિ વધારવા માટે માંદાઓએ જે વસ્તુની સમજ કેળવવા જેવી છે. એક તો, જેમ તણખામાંથી અગ્નિ એતાવવા ચૂલામાં મોરણ મૂકીએ છીએ તેમ, જેમાં ખૂતાગ્નિ હોય તેવાં સૂકાં હલકાં દ્રવ્યની સમજ તથા ઉપયોગ અને બીજું દહીંને જે સર્વની માત્રાનું જ્ઞાન હોય તેમજ નોઈએ.

પીવા યોગ્ય પદાર્થો કરતાં ચાટવા યોગ્ય પદાર્થો ભારે છે. ચાટવાના પદાર્થો કરતાં ઘાળ-ખાત જેવા લોભ્ય પદાર્થો વધારે ભારે છે. લોભ્ય પદાર્થો કરતાં લાડુ વગેરે ભક્ષ્ય પદાર્થો વળી વિશેષ ભારે છે.

ભારે શબ્દની જ માંદાને સૂઝ આવવી નોઈએ, એટલે તેણે પ્રથમનો પીવા યોગ્ય શબ્દ આચરણમાં મૂકવો રહ્યો.

માંદા માટે ખોરાકનાં જીવનતત્ત્વો (કેલરીઝ)ની જાળવણીમાં પોતાની હોજરી અને મંદગ્નિને જે લાયક છે, તે જીવનપ્રદ છે. જે દહીં માત્ર ક્યૂં જાય છે તે અગ્નિ મંદ કરશે. જે દહીં ખોરાકના વિષાકનો, વીચનો અને પ્રભાવનો વિચાર કરશે તે આરોગ્ય મેળવશે.

નવું ધાન્ય ચીકાશજાતું હોવાથી અત્યંત ભારે હોય છે. જૂનાની વ્યવસ્થા ન બને તો માંદાએ ચીકીને રાંધવું, જેથી એ હલકું થાય. ચીકાશથી જીવનતત્ત્વોનો નાશ થાય અને પોષણ ન મળે એ સમજણ ચાર્જ નથી. નેચાયિકોને મતે ઠોઠ પણ પદાર્થનો નાશ થતો નથી. ઘાણને ઘંટીમાં દબા બાદ ચીકાશ પછી પણ ચાટવા ઉપર ફૂગ બાઝે છે, એટલે એણે પણ પોષણતત્ત્વ તો રહે છે જ. માંદાને ઓછા પોષણની જરૂર છે.

દહીંએ બાદ વસ્તુના બે ગુણ યાદ રાખવા નોઈએ: રસભાવ અને સંસ્કાર. મગ અને ઓખા રસભાવે હલકા છે.

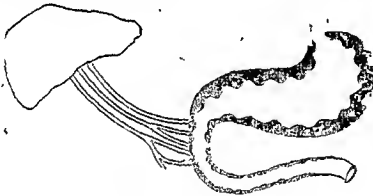
ખાદ તાવના દોષોને ટાળનાર છે.) તૃત્તિ, કરનાર છે. બળકર્તા એટલે કે માંસને મજબૂત કરનાર છે. કફનો અને પિત્તનો નાશ કરનાર તેમજ થાકને દૂર કરનાર છે.

માત્રા : તાવ ઊતર્યા બાદ પ્રથમ દિવસે ૧ તોલો એક જ વાર. બીજે દિવસે ૧ તોલો સવારે અને સાંજે. ત્રીજે દિવસે ૨ તોલા એમ વધતાં સાત દિવસ સુધી આપવું. અપચા કે અજીર્ણમાં ભૂખથી અર્ધું આપવું.

નોંધ : આ ખોરાક દાહ કે બળતરા શાંત કરી તૃત્તિ કરે છે એ વાત રોગીએ

ખાસ યાદ રાખવા જેવી છે. ન્યારે મોસંખીનો રસ દૂર્બર-પચવામાં ભારે હોવાથી મળરૂપે આંતરડામાં થોટી રહી, તેનો આથો થઈ દાહ કે બળતરા પેદા કરે છે. ત્યારે મંડ, પેથા, ઘેંશ ને યૂષ બળતરાને શમાવે છે અને સાતે ય ધાતુઓ સરળી કરે છે. સહેજસાજ ગરમ પીવાથી વાયુનું અતુલોમન કરે છે અને પેથા ને પ્રમથ્યા જેવો કણીવાળો ખોરાક ઝાડો પણ સાફ લાવે છે. હોઝરી-ઘડણીનું ચામડું સીધું જ ચૂસી લે છે અને સાશરે શરીરને પૂરું પોષણ પહોંચી જાય છે.

(જીઓ 'ચિત્ર નં ૨')

સંધવશુ કફનું પાતળું પડ

૨-પેથા

એક વર્ષના જૂના રાતા ચોખા અથવા સહી ચોખા ભેંઈતા પ્રમાણમાં લઈ, વીણી, ઝાટકી તવાઈ ઉપર સહેજ લાલ થતા સુધી શેકી નાખવા. તેમાં ચૌદગણું પાણી નાખવું. ધીરા તાપે સંધવું. સૂંઠ અને સિંધવ નાખવાં.

મંડ કરતાં વધુ પાણી ઘાટી રહે અને થોડી કણીઓ હોય એટલે ઉતારી લેવું. આ પણ રાગ જેવું જ થયે.

ઉપચોગ : તાવ ઊતર્યા બાદ, કળિન્યાતમાં, અરુચિમાં, મંદાગ્નિમાં, પેટના રોગોમાં.

ગુણ : ગરુ જ હલકી છે. કણીઓ રહેવાથી દર્દીને થોડા અગ્નિથી કણીઓ નીચે સરી દરતને સાફ લાવનારી છે. ધાતુઓ વધારનાર છે. અતુલોમન વાયુ અને મળને ચોગ્ય રસ્તે લાવનાર છે.

માત્રા : તાવ ઊતર્યા બાદ ૧ તોલો મંડ પ્રમાણે.

નોંધ : પેચા સહેજ સહેજ જિની પીવી. એથી પસીનો થાય છે. તે પ્રવાહી હોવાથી તરશ મટાડે છે. આહારરૂપ હોવાથી તુલિ કરે છે. દંત લાવનાર હોવાથી શરીર હલકું કરે છે. વાયુ, પિત્ત અને કફને સમતા આપનારી હોવાથી સ્વાસ્થ્યપ્રદ છે. તાવ જિતયાં બાદ દહીંએ પેચા પીવી જ લેઈએ.

૩-પ્રમથ્યા

ચાર તોલા ભાર ભૂના ચોખા (ચોખા અતિકૃશ હોય તો શેકવા, બહુ કૃશ ન હોય તો ન શેકવા), મગ, મસૂર, ચણા, ફળથી અને મઠ-એમાંથી જે કાવે તે ચીએ લઈ તેને પાણી નાખી ચટણીની માફક વાટી નાખવી. આ વાટેલા ચાર ભાર દ્રવ્યમાં આઠગણુ એટલે ૩૨ તોલા પાણી નાખી ધીમે તાપે પકાવવું. પકાવતા પકાવતાં ચોથો ભાગ બાટી રહે ત્યારે એટલે કે આઠ રૂપિયાભાર અવશેષ રહે તેમાં પ્રમાણમાં સૂંકે, સિંધાલુણ, મરી

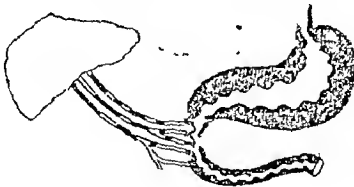
નાખી ઉતારી લેવું.

ઉપયોગ : તાવ જિતયાં બાદ, અરુચિમાં, આમશૂળમાં અને મંદાગ્નિમાં.

શુભુ : પેચા કરતાં વધુ હલકી છે. તાવ પછી તાવના દોષને બહાર કાઢનાર અને રુચિકર છે.

માત્રા : મંડ પ્રમાણે.

નોંધ : ગામડાંમાં હજી પણ હોડેા આવી સહેજ સહેજ ગરમ ઘેંશ પીએ છે, જેનાથી સ્વારમાં દંત સાફ આવી જાય છે. વાયુનું અનુલોભન થાય છે. આ રીતે આમ્ય પ્રજા પોતાનું સ્વાસ્થ્ય અનાવાને ભળવી લે છે તે વસ્તુ નોંધપાત્ર છે. ઘેર જ ગાયલેશનાં દૂધ, ઘી, છાસ હોવા છતાં તેઓ દૂધનો ઉપયોગ કરતા નથી શહેરમાં આ-કોફી દ્વારા દૂધ અને ખાંડનો ઉપયોગ સાધ છે. જે મંદાગ્નિ હોય તેને એ બિલકુલ કિતકર નથી. શહેરી પ્રજા પણ આવી ઘેશ પીતી થાય, તેો ધણા રોગોમાંથી મુક્ત થાય. (જીઓ ચિત્ર નં ૩)

અસાધારણ કંટું બહુ પડે

૪-ચૂધ

ચૂધ અથવાં સૂપમાં આજકાલ દમેટાં

અને ગમે તે શાકભાજીનું મેળલેળ થાય છે. તેનું રસાયણિક રૂપાંતર કેવું થતું

હુએ તેની દર્દીને સમજ નથી. આ સેળસેળમાં ઉષ્ણવીર્ય અને શીતવીર્ય^૧ પદાર્થો સાથે ભળે છે, જે બિલકુલ સ્વાસ્થ્યપ્રદ નથી. ટમેટાં તો કફ કરનાર અને મંદાગ્નિ કરનાર છે. તેમાં જીવનતત્ત્વ બી અને સી છે, પણ પાણીનું તત્ત્વ વધુ હોવાથી ગ્રહણીનાં છિદ્રોને પૂરી દે છે. પછી જીવનતત્ત્વની અસર જ ક્યાં રહી ?

તેથી દર્દીએ સૂપમાં સેળસેળ છોડી દેવું જોઈએ અને જે ધાન્યો શીંગમાંથી પેદા થાય છે, તેવાં મગ, મસૂર, અણા, કળથી અને મઠ ઉપયોગમાં લેવાં.

ઉપરોક્ત દ્રવ્યોમાંથી જે ફાવે તે લઈ વીણી, આટકી, તવાઈ ઉપર લાલ થતા સુધી શેકી, તેને અઢારગણા પાણીમાં પકાવવું. અગ્નની થોડી કણીઓ રહે અને પંચાથી સહેજ ઘટ્ટ થાય (આઠ તોલા રહે) એટલે તેમાં સિંધવ, હળદર, જીરું, સૂંઠ અને મરી પ્રમાણમાં નાળી ઉતારી લેવું.

ઉપયોગ : અરુચિમાં તાવ ઊતર્યા બાદ વિશેષ રુચિ ઉપજવનાર છે.

ગુણુ : પાકમાં અત્યંત હલકો, બળ આપનાર, રુચિકર, કફનાશક અને કંઠને સાદો કરનાર છે.

માત્રા : તાવ ઊતર્યા બાદ પ્રથમ દિવસે ૧ તોલા એકવાર, બીજે દિવસે એકએક તોલા બેવાર, ત્રીજે દિવસે બે તોલા બેવાર એમ સાત દિવસ સુધી લેવું.

૫-મગનો યૂષ

આઠ રૂપિયાભાર મગને વીણી, આટકી

તવાઈ ઉપર લાલ થતા સુધી. શેકી ૧૨૮ રૂપિયાભાર પાણીમાં પકાવવાં.

ચોથા ભાગનું પાણી બાકી રહે, ત્યારે તેને લૂગડામાં ચોળીને ગાળી લેવું. તેમાં ચાર રૂપિયાભાર દાડમનો રસ નાખવો અને પ્રમાણમાં સિંધવ નાખવો. પછી ૦૧ રૂપિયાભાર સૂંઠ અને ૦૧ રૂપિયાભાર ધાણા નાખવા. પછી પીપર અને જીરાના બારીક ચૂર્ણનો વધાર કરી યૂષમાં રેડવો.

ઉપયોગ : તાવ ઊતર્યા બાદ કફવાળાને અને શ્રમિતને.

ગુણુ : ઠંડો છે. અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરનાર છે. હલકો છે, તથા તૃષ્ણા, કાંઠ, જ્વર, લોહીનો બગાડ વગેરે મટાડે છે.

માત્રા : તાવ ઊતર્યા બાદ ૧ તોલાથી કમે વધવું.

નોંધ : મસૂરનો યૂષ હસ્તને રોંકનાર છે. પુષ્ટિ આપનાર તેમ જ મધુર છે. પ્રસેહને મટાડનાર છે.

મગને અઢારગણા પાણીમાં પકાવતાં તેનો થોડો કણીઓવાળો અને પંચાથી કંઈક વધુ જે રસ થાય તે મગનો યૂષ કહેવાય છે.

મગ, મસૂર, અણા, કળથી અને મઠ એટલાં દ્રવ્યોનો યૂષમાં ઉપયોગ કરવો.

૬-ચવાગૂ

એક સાલ જૂના સાડી^x ચોખા વીણી,

^x સાડી ચોખા ફક્ત ૬૦ દિવસમાં જ પાટી બધ છે. આ ચોખા પકવતી વખતે ધર

ઝાટકી તેને લાલ થતા સુધી ચોકી, છગણા પાણીમાં પકાવવા. પકાવતાં પકાવતાં ઘટ કણીઓ રહે અને પાણી થોડું થોડું પૃથપૃથક ઠરતું દેખાય એટલે ઉતારી લેવું.

ઉપયોગ : જ્વર ઉતર્યા બાદ મૂત્ર-શયના રોગીને, ઝાડાવાળા રોગીને તથા શ્રમિતને.

ગુણ : હલકી છે.

૭-દિલેપી

ચોખ્ખાને ચોકી ચારગણા પાણીમાં સારી પેઠે પકાવવા. ઠાણા પોચા તથા ઘટ રહે અને પાણી પૃથપૃથક ન દેખાય એટલે ઉતારી લેવું.

મણવાળાઓને તથા નેત્રના રોગીઓને આ ઔષ્ઠક પથ્ય છે.

૮-ભંકી

સાઠી ચોખ્ખા લાલ થતા સુધી ચોકી, ચોદગણા પાણીમાં પકાવી, પાણી ઓસાવી છપાડીને એક રથળે રાપી ને પછી બીજેથી ત્રીજે રાપવું પડે એવું મનુ નયો. બીજા ચોખ્ખામાં તેા ઝંઝર રાપીને તેવું કરુ પંદરેક દિવસ બાદ બીજા પાણીના ક્યારામાં રાપવામાં આવે છે. ત્યાંથી વળી ત્રીજે ઠેકણે તે રાપાય છે-એમ તેને ૫-૬ મહિના પાકનાં પાથ છે. આથી તે વધુ રસકસવાળાને પચવામાં બાગે હોય છે, જ્યારે સારી રાત્રી ચોખ્ખા દહા બે જ મહિનામાં એક ઠેકણે-જા જિગતા હોઈ ઓછો ચીકાશવાળા અને ઓછા રસકસવાળા હોય છે. એ ચોખ્ખા માંદાને પથ્ય છે. દહીંને હલકું અને ઓછા પોષણવાળું દ્રવ્ય ના દિતકર છે. આ કારણથી દહીંએ ગુણદશી થઈ સાઠી ચોખ્ખાને વધુ ભાવથી અપનાવવા જોઈએ.

નાખવું એટલે ભાત થાય છે.

ભાતમાં ચોખ્ખા એક વર્ષના બૂના જ વાપરવા જોઈએ. તથા ચોખ્ખા ચીકાશવાળા હોવાથી માંદામાં દરી દહીંને વાયુકર્તા માલૂમ પડે છે.

દરેક ધાન્ય એક વર્ષનું જનું લેવાતું કારણ એ છે, કે એક ઉનાળો ધાન્યમાં પસાર થવાથી ચીકાશ ઓછી થાય છે. ઉનાળામાં સર્વ વસ્તુઓમાંથી રસકસ મુકાઈ જાય છે, તેમ ધાન્યમાંથી પણ ચીકાશ ઓછી થાય છે. અને ચોખ્ખામાં બીનાશવાળી હવા ધાન્યમાં પ્રવેશી ધાન્યમાં આથો લાવે છે. આથી આવવાથી ધાન્ય હલકું થાય છે. આ રીતે દરેક ધાન્યમાં ઉનાળો-ચોખ્ખાનું પસાર થવા દેવાં જોઈએ.

સારી રીતે ધોયેલો, ઓસાવેલો અને જિનો ભાત સ્વચ્છ છે અને અત્યંત શુભવાન છે. નહિ ધોયેલો, નહિ ઓસાવેલો અને ટાકો ભાત ભારે છે અને કંક ઠરનારો છે. અત્યંત જિનો ભાત બળ ઠરનાર છે અને અત્યંત ટાકો તથા મુકાયેલો ભાત માંડ પચે છે વાત્રી ચર્ધને પાણીથી પૃથપૃથક ભાત જ્ઞાનિ ઠરનાર છે. અને કાચા દાણાવાળો ભાત ઘણી સુરદેલીથી પચે છે.

ગ્રેહલા ચોખ્ખામાંથી કરેલો ભાત અચિકારક છે, સુગંધીવાળો છે, કંક ઠરનાર છે, હલકો છે ને વાયુવાળાઓને પથ્ય છે.

૯-રસોદન

માંસાદારી માલુસે માંદગીમાં ગમે

તે પ્રાણીઓના સૂય-માટી લેવી હિતકર નથી. તેતર, લાવા, હરણ, સસતું એટલાં પ્રાણીનાં માંસ હલકાં છે.

તેમાં પણ પાછલા પગના સાથળના પાછલા ભાગના રનાયુઓ જેનાં માંસલ છે, તે પ્રાણીઓ વધુ હલકાં છે; કારણ કે માંસ ગતિવાળું છે, જે વાયુની ક્રિયા છે.

બહુ મેઢવાળાં પ્રાણી અગર તેના ચરખીવાળા ભાગો ભારે છે. ત્યાં માંસાહાર છે, ત્યાં અર્ચન (દેનસર)નું પ્રમાણ વિશેષ છે.

પ્રાણીનાં હાડકાં ન લેવાં જોઈએ; કારણ કે હાડકામાં મનજ છે, મનજમાં ચરખી છે; જે પચવામાં ઘણી ભારે છે.

રક્ત તે પિત્ત છે ને લઘુ છે અને માંસ તે વાયુ છે ને લઘુ પણ છે.

આવા પ્રાણીઓના માંસના ઘણા જ બારીક-બારીક ટુકડા કરવા અને સ્વચ્છ પાણીમાં ઘોઈ નાખવા. આવું માંસ ૧૬ તોલા લેવું; તેમાં એક તોલા પીપર, ગંઠાડા, સૂંઠ, જીરું અને ઘણા નાખવા.

આ દ્રવ્યો નાખી ૧૨૮ તોલા પાણીમાં પકાવવું. તેને ટકીથી ખૂબ હલાવવું અને ઠંડરી નાખવું. ચોથો ભાગ બાકી રહે એટલે ઉતારી લેવું. પછી તેને બદામર મસળવું. પછી શેડેલી હિંમળી, શેડેલા સિંધવટ્ટી અને જીરાથી તેને આરી રીતે વધારી ભાતમાં મેળવવો, આ ભાત રસોદન કહેવાય છે.

ઉપયોગ : વાતનવર ઉતર્યા બાદ લેવો.

ગુણ : પચવામાં ભારે છે.

માત્રા : ૪ તોલા, ૧ ઔસ. સામાન્ય રીતે લેવાય. બળ પ્રમાણે વધવું. બળવાન હોય તેણે વધુ લેવું.

૧૦-અવળું

ચોખા અને મગ સરખા ભાગે લઈ તેને વીણી-ઝાટકી તવાઈ ઉપર લાલ થતાં સુકે. શેડી નાખવા. શેકાયા બાદ તેને ખાંડણીમાં ખાંડી નાખવા.

ખંડાયા બાદ ૧૪ગણા પાણીમાં રાંધવા. દીમે તાપે રાંધવું. રાજ જેવું થાય એટલે સિંધાલુણ, મરચું, જીરું, હિંગ, સૂંઠ, ઘણા વગેરે દ્રવ્યો નાખવાં.

ઉપયોગ : તાવ ઉતર્યા બાદ.

ગુણ : પચવામાં ખૂબ જ હલકું, પસીનો લાવનાર ને અત્યંત પચ્ય છે.

માત્રા : તાવ ઉતર્યા પછી એક તોલાના માપથી શરૂઆત કરવી. રોજ એક એક તોલા વધારતા જવું.

નોંધ : આ નવળાનો પ્રચાર કાઠિયાવાડમાં અને લાલમાં પૂન્ય નાનભટ્ટ બાપાએ ઘણો કર્યો છે.

રોગી અતિ કૃશ-દૂબળો પડી ગયો હોય તો ઔષધ સાથે યોરાક આપવો જોઈએ. તાવ ઉતર્યા બાદ પ્રથમ દિવસથી જ. (લંઘણ પૂરી થયા બાદ તરત જ ઔષધ અપાતું નથી પણ અતિ દૂબળા માણસને યોરાક ને ઔષધ સાથે આપવાં.)

ઔષધ સાથે પેયા આપવાનો વિધિ

ચાર રૂપિયાભાર ઔષધ લેવું. તેને ૨૫૬ તોલા પાણીમાં પકાવવું. ૧૨૮ તોલા

પાણી બાકી રહે એટલે તેમા રાતા સાડી ચોખા લાલ થતા સુધી થેકેલા ઓરવા (પ્રમાણથી લેવા, લગભગ તોલા સુધી) પછી તેમા સૂ. અને મિધાનૂષ નાખવા

થોડી કણ્ઠીઓ હોય એટલે ઉતારી લેવું આ પછુ રાખ જેવું જ થશે .

ઉપયોગ : અતિકૃશ અને દુર્બળને ઉપયોગી

ગુણ : તે તે દોષોને અનુસરતા પાચનઔષધોથી સિદ્ધ કરેલી પેયા દોષજનના મૂમયમા આપવાથી હિતકારી થાય છે અગ્નિને પ્રદીપ કરે છે, પાચન કરનારી છે અને હલકી છે

નોંધ : જગાસા સાથે વાયુનો તાવ હોય, તો તાવ ઊતર્યા પછી પ્રથમ દિવસે

રસ હલકો
અને પાકો
હોવાથી આ
સનળીઓ જ
હેલાઈથી રે
કસા દારા
પ્રાણવાયુ લે
છે

**માંદા માણુસે દાંત સાફ
કરવાની દવા :**

મિધાનૂષ, મરી, દાકમના ફૂલ અને લીંબુની અતરછાલ-આ દ્રવ્યો સરખે ભાગે લઈ તેમને ખૂબ બારીક લસોટી તે અગ્નિ દાંતે ઘસવી આથી સુખગુ ખગમ શૂક સાફ થઈ જશે

તાવ ઊતર્યા બાદ લઘણ પૂરી થયા પછી આ ચટણીનો રોજ ઉપયોગ કરવાથી દાંત અને મોઢુ સારું થાય છે

જ સમેરવો, ગધી મમેરવો, મોટા ફળવાળી લોગિંઝડી નાના ફળવાળી લોરિંગડી અને ઓચરુ સરખે ભાગે લઈ ખડી કચરી તેમાથી ચાગ તોલા ૨૫૦ તોલા પાણીમા ઉકાળી ૧૨૮ તોલા બાકી રહે એટલે ગાળી લેવું અને તેમા ૧ તોલા રાતા સાડી ચોખા નાખી પકવીને પેયા લેવી

તાવમા બળતરા હોય, ઠાંડ હોય, આખોમા બળતરા થતી હોય, પિત્તજ્વર હોય, તો નાગરમોચ, કડુ અને ઇંદ્રજ્વ ૦૧-૦૧ તોલા ઉકાળવા અને તેમા ચોખા પકાવી પેયા ખજાવવી

વાયુના તાવમા સાતમે દિવસે જ ગળો, પીપળીમૂળ અને સૂકથી પકાવેલી પેયા પાવી (જુઓ ચિત્ર નં ૪)

રસ ભારે
હોય ભારે
નાની નાની
શાખાઓપણ
ઓકાતથી પુ
રાય છે, જેથી
પ્રાણવાયુ પૂર
તા પ્રમાણમા
પ્રવેશતો નથી.

દર્દીને ચેતવણી

તદેવ તુ પય પીત તરણે હન્તિ માનવમ્ ।
(ભગવાન સુશ્રુત)

૧ તરણુ એટલે આવતા તાવમા દૂધ પીવું તે જીવનને હરનાર છે

આ, કોણી, ઉકાળા દારા બે ચમચી દૂધ દરદીને હિસાબમા હોતું નથી, પણ તાવમા જકરામિ હોજરીમા નહિ હોવાથી દૂધમા રહેલી ચરબી અને પ્રોટીનને

કેણુ પચાવશે ?

વેગાપાયેડ્યથા તદ્દિ જ્વરવેગાભિવર્દનમ્ ।

૨ જ્વરનો વેગ શાંત થયા વિના લોજન આપવામાં આવે, તો તે લોજન જ્વરના વેગને વધારે છે.

મધ્વામાત્પરતસ્ત્વન્યદામે કષ્ટં ન વિચિતે ।
ચિરુદ્દોષક્રમત્વાત્તત્સર્વે હન્તિ વથા ચિપમ્ ॥

૩ મધના અણુ કરતાં બીજું કેઈ પણ અણુ વધારે કષ્ટદાયી નથી. મધનું અણુ ઝેરની પેઠે માણસને મારી નાખે છે.

મધ ખાધા પછી પેટ ઉપર શેક થાય, તોપણ મધનું ઝેર થઈ જાય છે. મધ ઉપર ગરમ-ગરમ ચા પિવાય, તોપણ તુકેસાન થાય છે. મધ ખાઈને વરાળનો 'ખાથ' લેવાય તોપણ ઝેર થાય છે.

માટે મધને ટોનિક ગણી જે તેનો છૂટથી ઉપયોગ થઈ રહ્યો છે, તેનો અમલ કરતા પહેલાં દહીં, લગવાન ધન્વંતરીના આ સૂત્રનું મનન કરે.

૪ વમન-ઊલટી કર્યા વિના જો રોગી વિરેચન દ્રવ્યોનો ઉપયોગ રોજ કરશે, તો એ વિરેચનદ્રવ્યો હોજરીના કંદને ચડણીમાં લઈ જઈ ચડણીનાં છિદ્રોને પૂરી દેશે; કારણ કે ચડણીનો માર્ગ ઘણો સાંકડો છે. છિદ્રો પુરાયાથી જોરાકડું સત્ત્વ ચુસાય નહિ, જેથી શરીરને પોષણ મળે નહિ અને નાશ થાય. એટલે કષ્ઠાભ્યાસ દર કરવા વિરેચન દ્રવ્યો લે લે કરવાં તે રોગી માટે ખિલકુલ હિતકર નથી.

કદનો ક્ષય થવાથી કાંધનો નાશ થાય છે. દહીંને કદનો ક્ષય કરનાર ચિંતા છે,

પરિશ્રમ છે, શોક છે, લય છે અને ક્રોધ છે; માટે દરદીએ બૂખ જ નેશ્ચિંત અને પ્રસન્ન રહેવું જોઈએ. વાતાવરણને વશ દહીં રહેશે તો તેનો નાશ થશે.

આહાર વિષે

૧ જે માણસોનો જઠરાગ્નિ નબળો થઈ ગયો હોય, તેઓને તે અગ્નિની વૃદ્ધિ માટે એક વૃણત આહાર આપવો. (અને તે પણ ઓછી માત્રાવાળો.)

૨ જેમને ઝાડોપેશાળ સાદુ આપતા હોય અને જેઓ સમ અગ્નિવાળો હોય તેમણે જે વૃણત આહાર લેવો.

૩ જે માણસો ઔષધના દ્રેષી હોય, તેઓને ઔષધયુક્ત આહાર દેવો.

૪ જે રોગી અત્યંત મંદાગ્નિવાળો હોય તેને માત્રાહીન આહાર આપવો, તે પણ એક ટંક જ આપવો.

૫ જે દહીં અતિકૃશ-દૂબળો હોય તેને દ્રાક્ષ, ગળો જેવાં દ્રવ્યોયુક્ત શમન-જોરાક લેવો.

૬ જે દહીં મેદવાળા હોય, જાડા હોય, પ્રમેહવાળા હોય, કફવાળા હોય, તેમણે લૂખો જોરાક જમવો.

૭ જે દહીંઓ સુકાયેલા હોય, તરશથી પીકાયેલા હોય, ફળળા હોય તેમને પ્રવાહી આપવું.

દહીંને બૂખ લાગી છે કે નહિ તે જાણવાની ચાવી

(૧) શુદ્ધ કેઈ પણ જાતની વાસ વિનાનો જોડકાર આવે. (૨) ઉત્સાહ

વધી. (૩) જેમ નીચું ઉપર પાણી રેડીએ અને પાણી સરી જાય છે, તેમ આડો-પેશાબ સાફ જીતરી પડે. (૪) મરીરનું હલકાયલું લાગે. (૫) બૂખતરસ લાગે, તો સમજવું કે બૂખ સાચી લાગી છે. ઢાહની બૂખ નથી.

રસદોષ અને મળ પાકી જાય ત્યારે જ બૂખ લાગે છે. જ્યારે આવી બૂખ લાગે ત્યારે જ અન્ન દેવાનો સમય છે, જેમ જાણવું.

જ્યારે આમ પાકી જાય, ત્યારે માણસેને લોજનની ઈચ્છા થાય છે, માટે સમયસર અથવા સમય વગર પણ ન્યારે એવી ઈચ્છા થાય, ત્યારે અન્ન આપવાનો સમય છે એમ સમજવું.

એટલે વખત થાય, ત્યારે જમવું એ દહીં માટે ઠીક નથી. બૂખ લાગે ત્યારે જ જમવું જોઈએ.

બૂખ ન લાગી હોય, તો ઉપવાન કરવો અને બીજે દિવસે જમવું.

ગમે તે સમયે ખા-ખા કરવું એ અગ્નિને વધુ મંદ કરનારી આદત છે.

ભોજન પહેલાં કંઈની વૃદ્ધિ હોય છે, તેથી આદાની ઠાતરી અથવા આદાના રસનો ઉપયોગ કરવો.

જમણની વચમાં પિત્તનો પ્રકોપ હોય છે, તેથી જમણની વચમાં પાણી પીવું.

જમણને અતે પાણીનો પ્રકોપ હોય છે, માટે જમણ પછી ખાટી છાશ પીવી જોઈએ. આ પીણું સાબ માટે છે.

ઢીંએ છ રસો વિષે થોડું જ્ઞાન મેળવી લેવું જોઈએ.

(૧) કંઈ ફર કરવા તૂરા, તીખા અને કડવા રસોનું સેવન કરવું. તૂરા રસમાં આમળાં, હરદે વગેરે. તીખા રસમાં આડું અને કડવા રસમાં કારેલાં, કડું વગેરે.

(૨) પિત્તવાળાએ ગળ્યા, તૂરા અને કડવા રસોનું સેવન કરવું. ગળ્યામાં દ્રાક્ષ, તૂરામાં હરદે અને કડવામાં કારેલાં, કંઠોડાં, કડું અને કનિયાવું.

(૩) વાયુવાળાએ ખારા, ખાટા અને ગળ્યા રસોનું સેવન કરવું.

જમતી વખતે અત્યંત પ્રસન્નતા રહેવી જોઈએ. જમ્યા પછી પણ રાહની માફક બેસવું. પછી થોડીવાર સો ડાહાં ચાલવું. પછી થોડીવાર ઠાણું પડાવું દબાવી સૂવું. આને વામકૃષ્ણ કહે છે. પાણી ભોજનની વચમાં થોડુંથોડું પીવું.

ભગવાન સુશ્રુતની શિખામણ

(૧) જમનારને એકાંતમાં રમણીય ને સુગંધી પુષ્પોની રચનાવાળા, સપાટ, રજ વગેરે ન પડે એવા, શુભ અને પવિત્ર પ્રદેશમાં જમાડવો.

(૨) મનને પ્રિય લાગે એવા વધાર વગેરે સંસ્કારોથી સુક્ત કરેલું, પર્ય તથા પ્રિય રસોવાળું, ગંધથી, વર્ણથી તથા સ્પર્શથી પણ પ્રિય લાગે તેવું પવિત્ર, અત્યંત ભીતું ન હોય એવું અને તુરતનું પકાવેલું ભોજન હિતકર છે.

(૩) જમવામાં અત્યંત ગ્રીધતા પણ ન કરાવવી અને અત્યંત વિશંભ પણ

ન કરાવવો.

(૪) ઉપર અન્ન બળની તથા અગ્નિની વૃદ્ધિ કરે છે.

(૫) જમી રહ્યા પછી અને જમતાં વચમાં પણ માત્રાથી પાણી પીવું.

(૬) સમજી માણસે લોજન ક્યાં પછી જ્યાં સુધી અન્નનો આકરો મટે ત્યાં સુધી રાજની પેઠે બેસવું અને તે પછી સો પગલાં ચાલો શય્યામાં ડાબું પડખું ફાળી સૂવું.

(૭) જમ્યા માણસે મનને પ્રિય લાગે એવા શબ્દ, રૂપ, રસ, ગંધ અને સ્પર્શનું સેવન કરવું, એમ કરવાથી ઉદરમાં અન્નની સારી રીતે સ્થિતિ થાય છે.

(૮) એકવાર જમ્યા પછી જ્યાં સુધી જઠરાગ્નિ નિર્મળ ન થયો હોય ત્યાં સુધી બીજાવાર જમવું નહિ. પહેલાં જમવું અન્ન જઠરાગ્નિથી કાંઈક પાકું હોય અને કાંઈક ઠાવું હોય, તેટલામાં જે માણસ બીજા વાર જમે તે પોતાના જઠરાગ્નિનો જ વિનાશ કરે છે.

(૯) માત્રાથી અથવા દ્રવ્યથી ભારે જે અન્ન હોય તેનો આહાર કરવો નહિ. જેમાં નકરો ચોખ્ખો લોટ જ આવતો હોય એવું અન્ન જમવું નહિ.

(૧૦) જલું જ ભૂખ લાગી હોય, તોપણ એવું અન્ન માત્રાથી જ જમવું. એવું અન્ન જમવામાં આવ્યું હોય, તો તે ઉપર જમવું પાણી પીવું, કે જેથી તે અન્ન કંઈક કટ આપ્યા વિના પચી જાય.

(૧૧) હિંચાથી, ભયથી, ક્રોધથી, કે

લોભથી વ્યાપી ગયેલો અથવા રોગથી કે દીનતાથી પીડાયેલો અથવા મત્સરથી સંયુક્ત થયેલો માણસ જે અન્નનું લોજન કરે, તે અન્ન તે માણસને સારી રીતે પચતું નથી.

(૧૨) પેટમાં તથા અંગોમાં ભારેપણું લાગે, વમન જેવું થાય, ગાલ ઉપર તથા આંખોની ડીકી ઉપર સોજો જણાય, જેવું ખાધું હોય તેવા જ ઓડકાર આવે અને શરીરમાં ચળ આવે, તો રોગીએ સમજવું કે હોજરી આહાર માગતી નથી.

જવર ત્રિતર્ય બાદ લેવા

ચોગ્ય શાકભાજી

પરવળનાં પાંદડાં, રીંગણાં, પરવળ, કારેલાં, કંકોડાં, નાના દૂમળા મૂળા, ગળેનાં પાંદડાં અને કાંઠા વગેરેને પાણીમાં બાફીને શાક બનાવવું.

માંદા માટે હલકાં શાકભાજી

અને ધાન્ય

શાકભાજી : પરવળ, કારેલાં, કંકોડાં તાંદળજો, ફંગળી, રીંગણાં, સરગવો, સૂરણ અને દૂણા મૂળા.

ધાન્ય : ચોખા, (બૂના) (નવા હોય તો એકેલા), મગ અને કોદરી.

દર્દીને વર્જ્ય

લોટના પદાર્થો, કાચા પદાર્થો, દૂધ, દહીં, ઘી, માખણ, ગોળ, ખાંડ, તળેલો પદાર્થ અને ઠંડો પદાર્થ આટલું દર્દીએ ત્યજવા ચોગ્ય છે.

દર્દીનો અગ્નિ મંદ હોય છે. કદ વડે

મદ્દ અગ્નિ થાય છે, તેથી કોઈ પણ ચીકાશવાળો પદાર્થ માહાએ ખાવો નહિ.

દર્દીને જમવાનો સમય

માહા માટે જમવાનો સમય ફક્ત સૂર્ય માથા ઉપર આવે ત્યારનો જ છે, સૂર્ય માથા ઉપર આવે એટલે બાર વાગે નહિ, પણ આપણે પકણથો પકતો બધ થાય ત્યારે તે વખતે આપણા શરીરમાં અગ્નિનું અને પાચકપિત્તનું જોર વધુ હોય છે તે વખતે જોરાગ્નિનો અગ્ન સાથે સુમેળ થાય છે અને જમવા લોકજનનો પાકો રમ ધર્મ જાય છે છ વલા, બાઢ હોબરી અને શહેણી ખાલી થવાથી ભૂખ જરૂર લાગે, પણ રાત્રે બહુ વ્યય નહિ પણ આરામ હોવાથી એટલે કે ખર્ચ એટલે હોવાથી આવકની જરૂર નથી.

આ રીતે રાત્રે ભૂખ મારવાથી જે અગ્નિ ખોરાક પચાવવામાં શેકાયેથી હતો તે દોષોને પચાવશે, એટલે માહાએ દોષોને પચાવવા માટે પણ ફક્ત એક જ વાર જમવું જોઈએ એકવાર જમવાથી છ કલાક બાઢ રસનો પ્રવાહ જરૂર વૃદ્ધે પણ શરીર દોષવિનાતું થશે.

સવારમાં વહેનો પ્રકોચ હોય છે, તેથી જમવાનો એ સમય બિલકુલ યોગ્ય નથી.

સાંજે ન રહેવાય તો અત્યંત હલકો ખોરાક લેવો.

ખાઈને તરત જ દર્દીએ બિલકુલ સૂઈ ન રહેવું, વાળ કે હોઝરીનું દબાવું ઉપરના હૃદય-અવયવને અનિયમિત કરી, મૃત્યુ નિયંત્રે છે.

ખાલી જે આ-કોશી, ઉડાગા, લીબુના શરબત દર્દીને વધુ મદદાગિ કરશે, માટે દર્દીએ જીભની લોહપ્રતાને વશ નહિ ચલાવ્યને વશ થવું જોઈએ.

દર્દીનો આચાર

કોઈ પણ માણસ આયુર્વેદમાં દર્શાવેલી દિનચર્યાના આચરણ વિના સુખપૂર્વક જીવી જ ન શકે અને જીવે તો એ સારી રીતે ન જીવે એ જીવવામાં આનંદ ન હોય આયુર્વેદે નિયત કરેલી દિનચર્યા એ તો પૃથ્વી પેદા કરનાર બ્રહ્માની શિખામણ છે આપણા પૂર્વજો આવી દિનચર્યા શેઠ કરતા માહાને આ દિનચર્યા દેટલે અથે લાભદાયક છે, તે નાણાં અત્યંત આવશ્યક છે.

સાજ માટે

(૧) સવારે બ્રાહ્મ સુદર્શન આસનાએ બેસવું.

(૨) કુદરતી હોજતે જવું.

(૩) હાથપગ ધોવા.

(૪) ઢાંતણું કરવું.

(૫) અજન કરવું.

(૬) નસ્ત્ર લેવું.

(૭) તેલના કોગળા કરવા.

(૮) ધુન્નપાન કરવું.

(૯) પાન ખાવું.

(૧૦) અભ્યંગ (માલિય) કરવું.

(૧૧) વ્યાયામ કરવો.

(૧૨) ચોપડવાના દ્રવ્યોનો લેપ કરવો.

(૧૩) સ્નાન કરવું.

- (૧૪) વેગ ન રોકવા.
 (૧૫) દેવાર્થનાદિક ક્રિયા કરવી.
 (૧૬) અતિથિસત્કાર કરવો.
 (૧૭) દુઃખમાં ઉદાસ ન થવું.
 (૧૮) ક્રોધ ન કરવો.
 (૧૯) મૈથુનમાં સંયમ રાખવો.
 (૨૦) સંધ્યાસમયે કર્તવ્ય ન કરવું.

દર્દી માટે

(૧) કાંઈ જાહેર ત્યારે સ્વસ્થતા સહેજે પાછી પ્રાપ્ત થાય ત્યારે બિંદવું.

(૨) હરડે ફાટવી. (તાવમાં, નખખાઈમાં નહિ.)

(૩) હાથપગ નં ઘોવા. (ભજરૂ ગયા પછી પણ હાથપગ ન ઘોવા.)

(૪) તાવવાળાએ, આંખના દર્દીએ, માથાના દર્દીએ, બિલ્લીવાળાએ, શ્વાસવાળા-એ ઉધરસવાળાએ, દૂખળાએ, તરસ્યાએ, ચાંદેલાએ દાતણું ન કરવું. બીજાએ ગાર આંગળ ચોટું દાતણું કરવું.

(૫) અંજન ન કરવું.

(૬) કંદેના રોગીએ નરય લેવો.

(૭) તેલના કોળળા ન કરવા.

(૮) ધુસ્રપાન ન કરવું.

(૯) પાન ન ખાવું.

(૧૦) વાયુના રોગીએ માલિશ કરાવવું.

(૧૧) વ્યાયામ ન કરવો.

(૧૨) ચોપડવાનાં દ્રવ્યોનો દોષ ન કરવો.

(૧૩) દર્દીને સ્નાનની જરૂર નથી.

(૧૪) વેગ ન રોકવા, પણ ક્રોધ,

કૃષ્ણ અને લથના વેગને રોકવા.

(૧૫) દેવાર્થનાદિ મનથી કરવું.

(૧૬) જોવા આવનાર સાથે પ્રેમથી વર્તવું.

(૧૭) સરખું મન રાખવું.

(૧૮) ક્રોધ બિલકુલ ન કરવો.

માંદામાંદા પણ બીજા ઉપર ત્રાસ ન કરવો.

(૧૯) મન, વચન અને કર્મથી પ્રહાર્યર્થ પાળવું.

(૨૦) સંધ્યાસમયે કર્તવ્ય ન કરવું.

દાતણું ન કરવું

નોંધ : તાવવાળાને દાતણું કરવું પથ્ય નથી. તાવમાં લંઘણ હોય, લંઘણમાં નવો ખોરાક હોજરીમાં નખાતો નથી; તેથી હોજરીનો પાચક રસ આનુબાનુની દીવાલ બાળી દે, પણ મોનો અમોરસ જે મોમાંથી હોજરીમાં જવતો હોય છે તે જલદ અસર થવા દેતો નથી. આ કારણથી આયુર્વેદમાં લંઘણમાં દર્દીએ દાતણું ન કરવું એવો આદેશ છે.

દૂખળા માણસમાં કંદેનો ક્ષય તો હોય છે જ, તેમાં જો કંદ બહાર કાઢી નાખીએ તો ઠીક નથી.

સ્નાન ન કરવું

નોંધ : તાવવાળાએ સ્નાન ન કરવું. ઝાડાના દર્દીએ સ્નાન ન કરવું. વાયુવાળા રોગીએ સ્નાન ન કરવું. અજીર્ણવાળા રોગીએ નાહવું નહિ.

દર્દીએ ગરમી નળવવાના ઉપાયો લેવા ઘટે, શરીરની ગરમી લઈ નત્ય તેવા

નહિ. આજઠાલ જે ઊના પાણીથી દિલ લૂછવામા આવે છે, તેનાથી શરીરની ગરમી ઓછી થાય છે અને ઉરકેરણીથી લોહીનું પરિભ્રમણ વધે છે.

व्यायाममतिचेष्टां वाऽभ्यङ्गस्तानं च वज्रेयत् । तेन उषरः शमं याति शान्तश्च न पुनर्मचेत् ॥ (ભાવપ્રકાશ)

તાવવાળાએ સ્નાન ન કરવું, તેથી તાવ શાંત થાય છે અને પાછો આવતો નથી.

જ્વરથી મુકાન ચરેલાએ પણ વિષ પેઠે સ્નાનનો ત્યાગ કરવો.

ત્યાં મુખી બળ, વજુ, અગ્નિ અને શરીર સ્વાભાવિક સ્થિતિમાં ન આવ્યા હોય, ત્યાં મુખી રોગીએ સ્નાન કરવું નહિ.

માંદાએ બ્રહ્મચર્ય પાળવું

નોંધ : માંદાની માવજતો નહીં દારા જે કરાય છે તેના નેકટો સારાનરસા કેમો ચારિત્ર્યની બાળતમા સંલગાય છે. મંદ અગ્નિમા બ્રહ્મચર્ય ન પાળવાથી પ્રતિજ્ઞામ-ક્ષય થાય છે. વધુ શ્રમિત ચર્ષ પાતુ ઘસાય છે. માંદાનું વાચન ધૃગારિક ખિલકુલ ન હોવું જોઈએ, મનને વધુ મજબૂત બનાવે તેવું તેનું વાંચન હોવું જોઈએ.

માંદાએ પવન સેવવે નહિ

નોંધ : વેલીલેશન (હવા)નો મહિમા માંદાને મારી નાખનાર છે. માંદાએ બફાવું જોઈએ, ઋષિમુનિઓ હંમરે વર્ષ વાયુવમરની શુદ્ધીઓમાં જીવતા હતા.

આયુર્વેદ 'નિર્વાતો આયુષો વૃદ્ધિઃ' એમ વર્ણવે છે. વાયુવિનાના સ્થાનમાં આયુષ્યની વૃદ્ધિ થાય છે.

વાયુ શીત છે ને શરીરની ગરમી ઓછી કરનાર છે.

માંદાએ રોગનો નાશ કરવા સર્વ બાળુથી નાકાબંધી કરવી જોઈએ. દવાથી, આચરણથી, પથ્યથી અને તપથી બફાવું એ તપ તો છે, પણ તપ વિના શુદ્ધિ-ક્રય નથી.

માંદાએ ઠંડું પાણી ન પીવું

નોંધ : તાવવાળાએ, સળેબમ-વાળાએ, પડખાતું શૂળવાળાએ, આફરા-વાળાએ, કફના રોગીએ, અસ્ત્રિવાળાએ, પ્રહણીવાળાએ, શુદ્ધમાં, ત્યાગમાં, ઉધરસમાં, વિદ્રધીમાં અને હેડકીમાં ઠંડું પાણી ન પીવું.

ઠંડું પાણી મદ અગ્નિ કરે છે, કફ કરે છે, પચતું નથી, એટલે તૃપા છીપતી નથી. અજીર્ણ પેદા કરે છે, આફરો કરે છે, માંદાને ઠંડું પાણી ખિલકુલ હિતાવહ નથી.

વાયુ, કફ અને જ્વરવાળાને ઊનું પાણી હિતકારક છે. તે રીપન છે, કફને છેદે છે.

વાત, કફ, જ્વરમાં તૃપા લાગે, તો ગરમ પાણી પીવું. તે, કફનો નાશ કરીને તૃપાને મટાડે છે, અગ્નિને વધારીને નાડીઓને કોમળ તથા વિશુદ્ધ કરે છે. વાત, પિત્ત, કફ, રુદ્ધ, ઝાટો અને મૂત્ર વગેરેની પ્રવૃત્તિ કરાવે છે.

પાણી ઉકાળવા માટે નીચેથી પહોળું અને ઉપરથી સાંકડું એવું વાસણ લેવું. તેમાં પાણી રેડી ઢાંકી દેવું અને ધંમે તાપે ઊતું કરવું. વરાળ અંદરની અંદર જ પડે એ જરૂરી છે. પાણી બળતાં માત્ર અર્ધો લાગ જ બાકી રહે તે પાણી માંદાને હિતકર છે. તે બ્વરને એકદમ મટાડે છે.

દિવસે ઉકાળેલું પાણી રાતે ભારે થઈ બંધ છે અને રાતે ઉકાળેલું પાણી દિવસે પીવામાં આવે તોપણ ભારે છે. અને ઉકાળેલું અને જેમાં કંઈ પણ ગરમી રહી ન હોય એવું વાસી પાણી સવારે ન પીવું.

રોગીએ આળસથી ચલાવી લેવાની ટેવ રાખવી નહિ. x

દિવસે સૂવું નહિ.

નોંધ: રોગીએ દિવસે સૂવું નહિ, કારણ કે દિવસે સૂઈ રહેવાથી કંઈની વૃદ્ધિ થાય છે. અતિસાર-ઝાડાવાળા, શૂળવાળા, અને ક્ષીણ થયેલા બાળકે અને અજીર્ણ-વાળાએ દિવસે સૂવું.

રોગીનાં વસ્ત્ર

રોગીએ બિલકુલ સ્વચ્છ વસ્ત્રો પહેરવાં.

x ધણું પાણી પિવાય તો અત્ર બરાબર પાડવું નથી અને તદન ન પિવાય તોપણ અત્ર બરાબર પાડવું નથી; માટે માંદાએ અગ્નિ વધારવા વારંવાર થોડુંથોડું પાણી પીવું. જમ્યા પહેલાં પાણી પિવાય, તો અગ્નિ મંદ થાય અને શરીર નબળું પડે. જમવાના મધ્યમાં પિવાય તો અગ્નિ પ્રતીપ્ત થાય છે અને જમી રવા પછી પિવાય તો શરીર બળું થઈ જાય છે.

કદી પણ આળસને વશ થઈ દર્દીએ મેલાં વસ્ત્ર પહેરવાં નહિ; કારણ કે એ વસ્ત્રોથી શરીરમાં ચળ આવે છે. જૂ વગેરે ઉત્પન્ન થાય છે અને ગ્લાનિની, કુરૂપતાની તથા દારિદ્ર્યની બહુ જ વૃદ્ધિ થાય છે.

રોગીની વસ્ત્રો, બિનનાં વસ્ત્રો અને રાતાં વસ્ત્રો વાયુ તથા કંઈને દૂર કરનાર છે, શિયાળામાં આવાં વસ્ત્રો પહેરવાં. થોળાં વસ્ત્રો શુભ (કલ્યાણ) દેનારાં કે ટાઢ અને તડકાતું નિવારણ કરનાર છે. તે ગરમ નથી તેમ ઠંઠાં પણ નથી.

નખ, દાઢી અને કેશ સાફ રાખવાં. પાંચ પાંચ દિવસે હાલમત કરવીં જોઈએ. નખ, દાઢી, કેશ અને બીજા વાળ કતારાવવા અને ઉતારવા જોઈએ. એમ કરવાથી શરીરની શોભા વધે છે, પુષ્ટિ મળે છે, ધન મળે છે, આયુષ્ય વધે છે, પવિત્ર થવાય છે; અને ઉત્તમ ક્રાંતિ પ્રાપ્ત થાય છે. નાકના વાળ કદી પણ ચૂંટવા કે ચૂંટાવવા નહિ કારણ કે એ ચૂંટવાથી કે ચૂંટાવવાથી તુરત જ આંખો નખળી પડી બંધ છે.

હરિયા-કિનારો રોગી માટે અપથ્ય છે. લીનાશવાળી હવા રોગીને માંદાગિ કરનાર છે. કાચું વજન વધારનાર છે. કાઠિયાવાડ જેવો મધ્યમ દેશ હિતકર છે. સાધારણ દેશમાં ટાઢ, વરસાદ, ગરમી અને પવન સરખી રીતે હોવાથી વાત, પિત્ત અને કંઈની સમતા રહે છે; માટે સાધારણ દેશ ઉત્તમ કહેવાય છે.

માંદાએ હરફર કરવી નહિ. સુશુત્ કહે છે:

તાવમાં થોડી પણ હરફર કરવાથી પ્રમેહ થાય છે, એટલા માટે તાવવાળો ત્યાં બેઠો હોય ત્યાં જ તેને જમાડવો અને ત્યાં જ મૂત્ર તથા મલોત્તર્ગ કરાવવા, પણ ભૌતિક કરાવવા માટે તેને બીજો ઠેકાણો ફેરવવો નહિ.

ખરફ

માંદાએ માથે ખરફ મૂકતાં બહુ બીવું ભેઈએ. અતિશીતતા લોહીને એકદમ ઠંડું કરી રુધિરાભિસરણની ક્રિયાને ઘટાડે છે. ખરફ અગર તો અતિ ઠંડક મૂકવાથી આયુર્વેદ પ્રમાણે શેષ થાય, જલદી થાય, મદ થાય, મૂર્છા થાય, બ્રમ થાય, વૃષ્ણા થાય અને અરુચિ વગેરે ઉપદ્રવો થાય એમ ઠહેવામાં આવ્યું છે.

દહીનો મિત્ર

દહીનો ઉત્તમ મિત્ર શેક છે. શેકથી દફનો નાશ થાય છે અને લોહીની ગતિ સારી થાય છે. શેક માંદા માટે લઘુબુની ગરજ સારે છે. કાચળી કરતાં સગીમાંથી કપડાં વઢે સીધો જ લૂઓ શેક થાય તો સારું. શેક કરવામાં દહીંએ જિલકલ આળસ ન કરવી. વાયુવાળા રોગીને પેટ ઉપર સતત શેક કરવાથી વાયુ નીચે જશે. આમવાત(રૂમેટિઝમ)માં સાધાએ ઉપર શેક કરવાથી ઘણો જ ફાયદો થશે. ગળામાં ગાંઠો અગર પડખામાં ડુખાવો હોય, ત્યાં પણ દહીંએ સતત શેક કરવો. ત્યાં ગરમી છે ત્યાં છવન છે. ગરમી રુધિરને ફેરવું રાખતારી છે, માટે સહેજ ગરમ પાણી પીવું, શેક કરવો, હુકાળી

મથારી રાખવી, ઓરડી બંધ રાખવી. આ બધા સરળ જાણતા નિયમો અત્યંત ફિતકર ને આયુષ્યદ છે.

દહીનો દુશ્મન

પથરા કે છો ઉપર ઉધારે પગે ચાલવું એ દહીંના પાકા દુશ્મનની ગરજ સારે છે. ઘેરેઘેર લીંધણું હતું ત્યારે શરીર ઘવાના આટલા બધા કાળલા નહોતા. એક બાબુ દહીં આડું, ડેસર, ગઠોડા, આસવ વગેરે ગરમી લાવવા માટે પીએ અને બીજી બાબુ પથરા કે છો પર ચાલવાથી પગનાં તળિયાં દ્વારા શરીરની ગરમી સુસાઈ જાય; એટલે ગરમીની આવક કરતાં ગરમીની નષક વધી જાય. આથી દહીંને અંતે તો દેવાળુ જ દોડવું પડે ને!

માટે દહીંએ ઘરમાં લાકડાની આખડીઓનો ઉપયોગ કરવો, મોબ પહેરતાં રાખવાં, ઘરમાં લીંધણુ રાખવું અથવા તો સાદીઓનો ઉપયોગ કરવો.

દહીંએ શરદીથી બચવા માટે કાન અને ગળું સાચવી લેવાં ભેઈએ.

દહીંનો ધર્મ

હજી પણ એવા ચે સંસ્કારી લોકોને એ કેટલેકઠેકાણે ભેવા છે, કે તેઓ પોતાનાં દહીં માટે અત્યંત આતુરતાથી 'વેઠ બાપા! આપ મર્વના હુખ હરનાર પ્રભુ છો. આપ મારો રોગ દૂર કરો!' એવા નમ્ર અને વૈધમાં રોગ મટાડવાનો લાવ લાવે તેવા શબ્દો બોલે છે. દહીં ખૂબ શ્રદ્ધા અને માન રાખે, તો જ વૈધમાં મટાડવાનો

ભાવ સારો આવે; માટે દર્દીએ વેદને વશ રહેવું અને એનું માત્ર રાખવું. વૈદ્ય પ્રત્યે નમ્રતાથી વાત કરવી.

ચેતનનું માપ જડ પદાર્થ પરથી નીકળતું નથી. હૃદયમાં ઓછાવત્તા આમથી કાઢીંઓગ્રામ(હૃદયની સ્થિતિ બાજુવાનું ચંત્ર)માં ઘણી વધઘટ થાય છે. આમ એ રસને આભારી છે. રસને લાંઘણથી અગર આદાના રસથી પકાવીએ તો કાઢીંઓગ્રામ બદલાઈ જાય છે; માટે હૃદયની ચેતના જડ કાઢીંઓગ્રામમાંથી માપી દર્દીએ જ્રમમાં પડેલું નહિ.

જ્યાં પિત્ત છે, ત્યાં જ્રમ છે. પલડપ્રેશર એ લોહીનું દળાણ છે. લોહીનું દળાણ એ ચિદ્રંત છે, પણ કેઈ સ્વતંત્ર વ્યાધિ નથી.

પિત્તમાં વિરેચન આપીએ તો દળાણ ઓછું થાય, માટે લોહીના દળાણના દર્દીએ પિત્તને સ્વતંત્ર વ્યાધિ ગણી

ખીલું નહિ.

પોતાને શું જણાય છે, શું લાગે છે, એ પોતાની અને વેદની ચેતનાવાળી ઇદ્રિયોથી બાજુવાનો વિષય છે. રોગીએ જડ વસ્તુઓના માપથી ભરમાવું નહિ.

દોષને બહાર કાઢવાનું કામ ઔષધ કરે છે. ઔષધ રસ્તા સાફ કરવાનું કામ કરે છે; જેમ કે વજ છે તે ભલેટી દ્વારા કંકને બહાર કાઢે છે, જેથી પિત્ત વધે છે, કંક બહાર નીકળવાથી સાંધાઓ ઠીલા થાય છે. આ બધાં દુઃખ (ફ્યોરેટિવ રીએક્શન્સ) દર્દીએ ધોરજથી સહન કરવાં. ઔષધ સીધું જ ગુણ કરતું નથી. દોષ બહાર કાઢી સાફસૂકી કરે છે; માટે એણે સહનશક્તિ વધારવી.

આઢ્યો રોગીભિવગ્વદ્યો જ્ઞાપકઃ સત્ત્વવાનપિં
(મહર્ષિ વાગ્બટ)

વેદને રોગીએ ધનથી ખુશ કરવો, વેદના વશમાં રહેવું, સત્ત્વશુણી થવું અને સારાનહારાનો વિવેકબુદ્ધિથી વિચાર કરવો.

ઈન્દ્રિયવિવરતને પકડવા માટે એક હવિષ્વારજંધ રોગી સાથે ઈન્દ્રિયો દુરશન મહાપૂજારી ચેદદા આવી પહોંચ્યા. ચેદદાના હલેવાથી રોગીએ ઈન્દ્રિય પકડી લીધા. તે વખતે ઈન્દ્રિયો અસંગત્ય શિખ્ય વિષ્ટર જતી પડ્યાં. આવેશમાં તે આવેશમાં પોતાની તલવાર જેથી કાઢી એણે રોગીમાંના એકનો હાન કરાવી દીધો. આ જોઈ ઈન્દ્રિયે કહ્યું:

“ભાઈ, તલવાર મ્યાન કર, કાચુ કે જે રોઈ પણ વ્યક્તિ તલવાર રગામદો તે તલવારથી જ મરે. અત્યાદે માત્ર રક્તનું મહિ હું આર લાજ દિસ્તેત્તિને બાલાવી ચકું એમું હું; પરંતુ મારે એ રીતે બચવું નથી. મારું મરનું જ મારી દેવા છે.”

પ્રાંક

પાં

સ સ્તુ સા લિ ત્ય

એલ્યુમિનિયમ

અને

નિર્મલ વ.સ.પે

વાસણોનો વિચાર આવતાંજ કાઉન
માર્કર્ન. યાદ તાજ થાય છે. બનાવટર્ન. ઉત્તમતા,
ઉપયોગતા માટેનું સંશોધન, ભાવોનું વ્યાજબી-
પણું અને વ્યવહારર્ન. નિયમિતતાનું એ સાચું
પરિણામ છે.

એલ્યુમિનિયમના વાસણો વજનમાં હલકા,
જલ્દી ગરમ થાય તેવા અને કોંભતમાં કંદિયત
હોય છે કલાઈ કરવાર્ન. જરૂરજ નથી પડતી.

દુધના હાન્ડા, ટીફીન કેર્યર, કીટલો, થાઈ.
ગ્લાસ, પ્લેટો, બદના, દોટા, ટોપ, હાન્ડ, વિગેરે
કરોડો માણસો સતોષદં વાપરે છે.

ત.મ.ર. જરૂરિયાતો.

માટે

દાંતે અથવા મ.પે :

જીવન.દ.દ. (૧૯૨૬) સિમિટી

અખંડ આનંદ :

સંપાદન

- * આ માસિકમાં સામાન્ય જ્ઞાનોને ઉપયોગી થાય એવા ને મરમરી છતાં મારે બાળામાં અને સરળ શૈલીમાં લખાયેલાં લેખ, વાર્તા, નાટિકા, નિબંધ, છવનચરિત્ર, પ્રવાસવર્ણન વગેરે સ્વીકારવામાં આવે છે.
- * લેખકોને પુરસ્કાર, છપાવેલા લેખની ત્રણ પ્રતો અને એક માસિકની પ્રસિદ્ધિ સાથે મોકલવામાં આવે છે.
- * નહિ સ્વીકારાયેલા લેખો, એ દ્વિપાકાપર્ય મોકલવામાં આવ્યું હોય, તે પરત ફરવામાં આવે છે, નહિ તે ખીજે મહિને તે રદ કરવામાં આવે છે.
- * માસિક માટેનું દરેક લખાણ સારા અક્ષરે, શાલીથી તે કાચબની એક બાજુએ લખાયેલું હોવું જરૂરી છે. પર કે લેખ માટે જવાબ છંછનારે ચોખ્ખું દ્વિપાકાપર્ય મોકલવું.
- * તની સાથેનો તમામ પત્રવ્યવહાર, નીચેના સરનામે જ કરવો, તેમજ જલ્દવાર્તા પત્રો પણ ત્યાં જ મોકલવા.

તાંત્રી : 'અખંડ આનંદ'

ગુલબહાર, મેટ્રોની ખાજી,
મેરેક રોડ, મુબઈ-૧

વ્યવસ્થા

- * આ માસિક ૧૨ અંકોનું મહિનાની પહેલી તારીખે પ્રસિદ્ધ થાય છે.
- * એક અઠવાડિયામાં એક ન મળે, તો માહક નંબર લખી ખગર આપવી.
- * સરનામોના ફેરફાર તરત જણાવવો, કે જોથી એક ગેરવરને જાણ નહિ.
- * પત્રવ્યવહાર કરતી વખતે માહક નંબર અવશ્ય જણાવવો.
- * આ માસિકનું લવાજમ (૧) સરતુ સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય, ૭૮, અમદાવાદ અથવા (૨) કાનગદિવી રોડ, હાથી ખાદિંગ, ત્રીજે માળે, મુબઈ-૨ એ ઠેકાણે ભરી લકાશે.
- * લવાજમ તથા વ્યવસ્થા અંગેનો પત્રવ્યવહાર અમદાવાદના કાર્યાલય સાથે કરવો.
- * વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૬-૪૦૦ : પરદેશ માટે રૂ. ૯) અથવા રિસિંગ ૧૮) છે.
- * કદ ૧૧૧"×૧૦" નો સુમારે ૧૬૦૦ પાનાનું વાર્ષિક વોર્થન આ માસિક દ્વારા અપાશે.
- * પાછા અઠો ખલાસ થયા હોવાથી જે માસમાં લવાજમ મળશે તે માસથી બાર માસના માહક તરીકે નોંધવામાં આવે છે.

સરતુ સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય

૧૧ જો ન ૫૨, અમદાવાદ

સરતુ સાહિત્ય :

વિષય	લેખક	પૃષ્ઠ
૧ કંઈક કરી છૂટીએ	શ્રી.	૧
૨ સગુણ ભક્તિ	શ્રી. કિશોરલાલ ઘ. મશરવાળા	૩
૩ માનવધર્મ (પ્રવચન)	શ્રી. ન્યાયમૂર્તિ હરસિદ્ધભાઈ દિવેટિયા	૬
૪ અખંડ આનંદનું સાધન	સ્વામીશ્રી માધવતીર્થ	૧૦
૫ સાધન અને સાધ્ય (હાસ્યલેખ)	શ્રી. જ્યોતીર્દ્ર હ. દવે	૧૪
૬ નપાણીઓ ભાલ (નાટક)	શ્રી. નવલભાઈ શાહ	૨૧
૭ ઉત્તમ ચિત્રો	ડૉ. હરિપ્રસાદ દેસાઈ	૨૬
૮ જીવનની સુગંધ (વાર્તા)	શ્રી. પીતાંબર પટેલ	૩૧
૯ લોકજીવનનાં કથાગીતો (લોકસાહિત્ય)	શ્રી. મધુભાઈ પટેલ	૩૬
૧૦ 'ચૌદમું રતન' (હજવે લેખ)	શ્રી. બળવંત ગૌ. સંઘવી. એમ. એ.	૪૫
૧૧ રામશંકર ભટ્ટ (રેખાચિત્ર)	શ્રી. શંકરપ્રસાદ રાવળ	૪૮
૧૨ દ્વિધીપ રાજ (ધર્મકથા)	શ્રી. કાનિલાલ શાહ	૫૨
૧૩ અમેરિકાની વિકાસકથા (રાષ્ટ્રપરિચય)	શ્રી. વિનયગુપ્ત મૌર્ય	૬૪
૧૪ ઉત્તરાયણ અને મકરસંક્રાંતિ	શ્રી. રમાકાંત શર્મા	૭૧
૧૫ ગાંધીનીયંત્રી યાત્રાએ (જીવનપ્રસંગો)	શ્રી. જી. રામચંદ્રન	૭૫
૧૬ લોકનાયક અત્રિ (રેખાચિત્ર)	શ્રી. વિષ્ણુદેવ પંડિત	૮૦
૧૭ યુગપ્રવાહ	તંત્રી	૮૩
૧૮ ઈન્ડિયન (આરોગ્ય)	શ્રી. વૈદ્ય પ્રાગજી રાઠોડ	૮૭
૧૯ આનંદ પ્રત્યાવલિ	શ્રી. સોપાન	૯૧
૨૦ સંસ્થા-સમાચાર	કાર્યાલય તરફથી	૯૪
૨૧ પૈરાગ્યશતક (ભત્રૃહરિકૃત)	શ્રી. સાંનિલાલ દાકર. એમ. એ.	૯૭

* *

સરસ્વતી સાહિત્ય પર્વે દેશીય તરફથી, તંત્રી: સોપાન

સુદ્રક્ષ ને પ્રકાશક: ત્રિભુવનદાસ ૬૦ ૬૬૨

સુદ્રક્ષ અને પ્રકાશન સ્થાન: સરસ્વતી સાહિત્ય સુદ્રક્ષલય, રાયગડ-અમદાવાદ

સ્વતંત્રતા

વર્ષ ૧, અંક ૪]

તંત્રી: સોપાન

[ફેબ્રુઆરી ૧૯૪૮

કંઈક કરી છૂટીએ

૨૫ પછો દેશ સ્વતંત્ર થયો છે, પરંતુ સ્વતંત્રતા કોઈ દિવસ એકલા આવતી નથી. એની સાથે જવાબદારીઓનો મોટો ખંજ-પણ આવે છે. ચોતાનું તંત્ર પોતે જ ચલાવવું હોય, તો જવાબદારીનો ઇન્કાર કેમ કરી શકાય? આ જવાબદારી એકલા પુરુષોએ નહિ, એકલા સ્ત્રીઓએ નહિ; પરંતુ સમાજની પ્રત્યેક વ્યક્તિએ ઉપાડવાની છે. સ્વતંત્રતા મેળવવાનું કાર્ય જેટલું કઠિન છે તેટલું જ કે તેનાથી વે વિશેષ કઠિન સ્વતંત્રતા સ્થિર કરવાનું અને તેને ટકાવવાનું કાર્ય છે. આ કાર્ય કરેડોના સહકાર વિના અને લાભોની વિશેષ સેવા વિના પાર પડી શકે નહિ.

સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્તિની કે નેના રક્ષણની જ્યારે જ્યારે વાત થાય છે, ત્યારે ત્યારે એક બ્રમણું પ્રવર્તતી જણાય છે. એમ ધારી જ સેવામાં આવે છે, કે આ બંને માટે યુદ્ધ-શક્તિની જરૂર છે અને બીજા કંથાની ખાસ જરૂર નથી, તમામ રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓ પણ યુદ્ધશક્તિની આરાધનારૂપ જ બની જવી જોઈએ એવી માન્યતા પણ કેટલાક સેવે છે.

મને એમ થાય છે કે જો સ્વતંત્ર થયા પછી પણ રાત્રિવસ એની ચોડી કરવાની, ઢરેડોળ શંકા રાખવાની, ગમે ત્યારે બખરદાર થઈ જવાની અને પ્રસંગ મળ્યે લડી નાખવાની તૈયારીમાં જ ઢરેક પ્રજાએ રહેવાનું હોય, તો એ સ્વાતંત્ર્યમાં મુખ જ ક્યાં રહ્યું? પરચક્રમાંથી સ્વાધીનતા મળ્યા છતાં બીજા બંધનો ને બીજી શુદ્ધામી તો મળા ઉપર લઢાઈ જ ગઈ ચલ્યા.

સ્વતંત્રતામાં સંરક્ષણ અને યુદ્ધશક્તિ બીજાવાનું કાર્ય મહત્વનું છે એમાં શંકા નથી. પરંતુ એ જ સર્વસ્વ હોય અને સહાકાળ એ જ સર્વેપરી રહે, તો સ્વતંત્રતાનો કયો અર્થ રહેતો નથી. એવી સ્વતંત્રતાનો મને કે તમને મોહ ન હોવો જોઈએ.

દેશની સ્વતંત્રતાનું રક્ષણ કરવાની વૃત્તિ પ્રજાના હોદ્દામાં જ સળી જવી જોઈએ. સરકારી તૈયારી-ગમે તેટલી મોટી હોય પણ જો પ્રજાના હોદ્દામાં સંરક્ષણની સાધના

ન હોય, તો એ તૈયારીઓ નકામી જાય. આ સાવના યુદ્ધના અને લશ્કરના વાતાવરણથી જ કેળવાય એવી માન્યતા કોઈએ ન સેવવી જોઈએ. આ સાવના દેશ પ્રત્યેના અને સમાજ પ્રત્યેના પ્રેમ તથા કર્તવ્યભાનમાંથી પણ કેળવાય છે.

આવો પ્રેમ અને આત્મ કર્તવ્યભાન જગાડવા માટે પ્રજાના એકે એક અંગે કામ પર લાગી જવું જોઈએ. સ્વતંત્રતા સ્થિર કરવાનો એ જ ઉપાય છે. પ્રજાની સમગ્ર તાકાત-જેમાં યુદ્ધશક્તિનો પણ સમાવેશ થઈ જ જાય છે-તે ખીલવવા માટે પ્રજાની દરેક જિજ્ઞાસા દૂર કરવાનો પ્રયત્ન જવો જોઈએ. જે પ્રજાનું આરોગ્ય સારું ન હોય તે પ્રજા યુદ્ધમાં કે ખીજા કોઈ પણ પુરુષાર્થમાં શી ધાડ મારી શકે? જે પ્રજા નિરક્ષર અને અજ્ઞાન હોય તે પ્રજા દુનિયાના પ્રવાહો શી રીતે સમજી શકે અને શી રીતે તેને અનુકૂળ થઈ શકે? જે પ્રજાની શૌધકશક્તિ નાશ પામી હોય, તે પ્રજા પોતાના અને દુનિયાના વિકાસમાં શો ફાળો આપી શકે? જે પ્રજાનાં સાહિત્ય, સંગીત અને કલા મંડિત પરવાર્યાં હોય અથવા વિકૃત બની ગયાં હોય, તે સાંસ્કૃતિક આનંદનો શી રીતે અનુભવ કરી શકે, અને શી રીતે નવ પ્રેરણા પામી શકે? જે પ્રજામાં પોતાની જાત સિવાય કોઈને માટે કશું કરવાની વૃત્તિ જ ન હોય તે પ્રજા જેમાં સહકાર વિના ચાલે જ નહિ એવાં મહાન કાર્યો શી રીતે બનાવી શકે?

આ બધું કરવા માટે હજાર લાખ જાતની પ્રવૃત્તિઓ કરવાની જરૂર છે. આવી પ્રવૃત્તિઓમાં પોતાના ચોવીસે ચોવીસ કલાક જે આપી શકે તેને ધન્યવાદ; પરંતુ આપણે ભૂલવું ન જોઈએ કે કંગાલ અને ખસે વરસાની શુભામીમાંથી હમણાં જ મુક્ત થયેલા દેશમાં એવા માણસો મોટી સંખ્યામાં પ્રાપ્ત થશે નહિ. ખીજું એ પણ ન ભૂલવું જોઈએ કે સેવા કરનારો એક જુદો વર્ગ જ સ્થપાઈ જાય અને સામાન્ય માણસે કંઈ કરવાનું જ ન હોય તે સ્થિતિ પણ ઇષ્ટ નથી. જે ચોવીસ કલાક ન આપી શકે તે ચાર કલાકે આપે, એક કલાકે આપે, ચોવીસ મિનિટ આપે; પરંતુ પોતાનો જેમાં સ્વાર્થ ન હોય અને જેમાં દેશનું જ કલ્યાણ રહેલું હોય તેવી પ્રવૃત્તિમાં કંઈક તો આપે જ.

કલ્પના કરી લીએ, આ દેશના પંદરવીસ કરોડ માણસો દરરોજ પોતાનો એક કલાક સામાજિક સેવાર્થે આપે તો? પંદર નહિ, પાંચ જ આવો નિશ્ચય કરે તો?

આપણા દેશના આરોગ્યને સુધારવા, અજ્ઞાનનો અંધારો દૂર કરવા અને ખીજા અનેક કાર્યો કરવા જે આપણે જાતે તત્પર થઈએ, તો આ દેશના કરોડો નહિ, અખળે રૂપિયા બધી જાય અને જે કાર્ય માટે સરકાર દસ વર્ષની યોજના કરે તે કાર્ય એ વર્ષમાં પૂરું થઈ જાય.

જરૂર છે સૌએ કંઈ ને કંઈ કરી છૂટવાની.

સગુણ ભક્તિ

શ્રી. કિશોરલાલ ધ. મશરૂવાળા

ખેડૂં ગણાયો સગુણ ભક્તિના આ પ્રવાહને આટલી વેવથી હલે લાવી મૂકનાર ભક્તોને ભાવુકો છે તેથી એ મહાદેવ અરે ભક્તિસાહિત્ય પરિચનારો વર્ગ છે આવી ધર્મવેલણ હલે નહિ જ ચાલી શકે, આ બધાથી દૂર રહી પૂન્ય પ્રતિભાઓના જીવનચરિત્રો દ્વારા આપણે પોતાનો જીવનવિકાસ સાધીએ એ કેટલું જરૂરી છે? શ્રી કિશોરલાલભાઈએ આપેલું માર્ગદર્શન વેળાસરનું છે એવું મહેતવ આપણે પિછાનીએ

સા

ગવત પુરાણની રચના વિષે એવી કથા છે કે મહર્ષિ વેદવ્યાસે ચાર વેદોની વ્યવસ્થા કરી, મહાભારતનું સંપાદન કર્યું, ઉપનિષદોનું દોહન કરી બ્રહ્મસૂત્રો આપ્યા, યોગસૂત્રો ઉપર ભાષ્ય લખ્યું, સત્તર પુરાણો રચ્યા અને એ બધું સાહિત્ય જળવાય તથા પ્રચાર પામે તે માટે દરેકનાં જીવંતજીવં આચાર્યો નીમી તે વિદ્યાઓની જીંદીજીંદી શાખાઓ સ્થાપી, છતાં તેમના હૃદયને કૃતાર્થતા અને સંતોષનો અનુભવ ન થયો અને ચિત્તને શાંતિ થઈ નહિ

એક દિવસ નારદ મુનિ આગળ તેમણે ઉદ્દેગપૂર્વક પોતાની અશાંતિ પ્રગટ કરી નારદે કહ્યું 'તમે બધું કર્યું છે ખરું, પણ સગવાનનાં અને સગવદસત્તોનાં સક્રિયરસ સરેલા વિમળ ચરિત્રો ગાયા નથી એમના નિર્મળ સગુણ ચરિત્રો ગાશે તો તમને શાંતિ થશે'

આને પરિણામે સાગવત પુરાણ લખાયું સહજનંદ સ્વામીના શિષ્ય સ્વામી મુક્તાનંદની પણ આવી જ એક વાત સાંધી નિર્જીવજીવંતજીવે લખી છે એમણે પણ જીવનનાં છેલ્લા વર્ષો દરમિયાન સહજનંદ સ્વામી પાસે જઈ કહ્યું 'મહારાજ, શાંતિ નથી શાંતિનો ઉપાય ખતાવો'

કર્મમાર્ગ, જ્ઞાનમાર્ગ અને ભક્તિમાર્ગમાં સામાન્ય જનના હૃદયને સાચી શાંતિ આપનાર ભક્તિમાર્ગ વિશેષ અનુકૂળ આવે છે એ સાચું, પરંતુ એ ભક્તિવેલે હલે જ ન્યારે પૂન્ય પુરુષના ચરિત્રમાના માત્ર ચાતુર્યો ને અલીકિતામાં જ રાચે, એમની ત્રુટિઓને પણ એ દિવ્યભાવે નીરખે, ત્યારે કેટલું

તેના જવાબમાં સહજનંદ સ્વામીએ સીધો ઉત્તર ન આપતા પોતાના જીવનના કિસ્સાઓ કહેવા માંડ્યા 'હું અમુક ઠેકાણે જન્મ્યો, અમુક વર્ષ થોડું રહ્યો, બાળપણમાં અમુક રીતે વલ્યો, પછી અમુક કર્યું, અમુક અમુક જગ્યાએ ગયો, અમુક શુભકર્મ કર્યાં, અમુક મનો કર્યાં, અમુક વિદ્યાઓ શીખ્યો તમારી પાસે આવ્યો, પછી શું શું કર્યું તે તમે જાણો છો,' આમ કહી વિદાય કરી દીધા

સ્વામી મુક્તાનંદને ધ્યુ, 'મહારાજે મારા પ્રશ્નો જવાબ આપવાને બદલે વાત ઉડાવી દીધી' આમ કેમ કર્યું હશે, તે એમને તમજી નહિ, પણ ગમ ખાઈ ગયા થોડા દિવસ પછી તક ભેઈને વળી પાછો એ જ પ્રશ્ન પૂછ્યો સહજનંદ સ્વામીએ તે દિવસે પણ એ જ રીતે સીધો ઉત્તર આપવાને બદલે પોતાના જીવનના અનેક કિસ્સાઓ કહેવા માંડ્યા

મુક્તાનંદ બધારે મુઝાયા આમ ત્રણવાર વાર થયું છેવટે એમણે પોતાના એક શુભકર્મ સ્વામી જોપાળાનંદ પાસે જઈ આગળ અનેલી હકીકત કહી.

જોપાળાનંદ સહજનંદ સ્વામીને ઉત્તર સમજી ગયા. એમણે કહ્યું 'તમને

જવાબ આપ્યો તે તમે ન સમજ્યા? તમે તમારું જીવન ગુરુચરિત્ર ગાવામાં અને લખવામાં વ્યતીત કરો. ખીજું સાહિત્ય લખું, હવે આ કરો. એમાંથી તમને શાંતિ મળશે. આમ મહારાજે સૂચવ્યું છે.’

સૂક્તાનંદને હવે ઘડ બેઠી અને કહેવાય છે કે બાકીનો વર્ષો દરમિયાન એમણે આ પ્રકારનું જ સાહિત્ય વિશેષ કરીને લખ્યું.

પૂજ્ય નાયજી હિમાલયમાં ફરતા હતા, ત્યારે તેમને મળેલા એક સંન્યાસીની વાત મને કરી હતી. એમણે યોગમાં સારી પ્રગતિ કરેલી હતી. દિવસો સુધી સમાધિ-અવસ્થામાં રહેતા; પરંતુ તેમણે કહ્યું, ‘મને એમાં એટલાં શાંતિ અને પ્રસન્નતા નથી લાગતાં જેટલાં ભજન-ભક્તિ કથા-કીર્તનમાં લાગે છે.’

આ એક વિચારવા જેવી વસ્તુ છે.

જેમ વિચારની સ્પષ્ટતા, હૃદિત્વ, સોંસરાપણું, વિવેકની જગૃતિ એક મહત્ત્વની વસ્તુ છે, તેમ જ હૃદયની વિશાળતા, ભાવોની સાત્ત્વિકતા, મનની આર્દ્રતા અને ચિત્તની પ્રસન્નતા એ પણ એટલી જ મહત્ત્વની ખીજી વસ્તુ છે. ઉદાત્ત, કોમળ, પ્રસન્નકર અને આદરભર્યા ભાવોથી હૃદય ભરાયા વિના મનુષ્યને શાંતિ, કૃતાર્થતા લાગતી નથી. આવા ભાવો તત્ત્વજ્ઞાન કે મનોવિજ્ઞાનની સરાણુ ઉપર હૃદિને ધાર કાઢવાથી કે યોગનું પાણી પાવાથી પેદા થતા નથી. મહાપુરુષો અને સતોનાં ચરિત્રો એ ભાવોને જગાડે છે અને પોષે છે. આ જ સચ્ચ સક્રિયની ભૂખ છે.

પણ આ સક્રિયની ભૂખ છે, તેનો અર્થ એ નથી કે તેમાં વિવેકહૃદિ અને સત્યને તિલાંજલિ આપી કલ્પનાવિલાસ, અતિશયોક્તિ, દોષોમાં યે શુલ્બરોપણ અને

અધ્યક્ષાને મોકળો માર્ગ આપવાની છૂટ હોવી જોઈએ. કથામાં અને કથાનાંચકના ચરિત્રમાં અદ્ભુતતા, ચમત્કાર, અમનુષ્યત્વ દેખાયા વિના, અને તેના જીવનની એક-એક વિગતને દિવ્ય અને દોષરહિત માન્યા વિના જેને ભક્તિ ઊપજતી નથી, તે વાળુંખરું ભક્તિને નામે અરેણિયન નાદુરુપ, જાળીબારની મુસાફરી (શુદ્ધિવર્સ ટ્રેવલ્સ) કે સિંહાસન પત્રીશીના જેવા જ સાહિત્યને આનંદ મેળવવા ઇચ્છતો હોય છે.

એવા સાહિત્યનો વિરોધ કરવાની કે અણુગમે રાખવાની જરૂર નથી; પણ એ કાલ્પનિક સાહિત્ય છે, વાર્તાનંદ છે એટલું એમાં સમજાયેલું હોય છે, તેથી એ ભ્રમ પેદા કરતું નથી. એ જ પ્રકારની નવલકથાઓનું જ્યારે ધર્મજ્ઞાન અને ભક્તિને નામે સંકીર્તન કરવાની પ્રવૃત્તિ થાય છે, ત્યારે તે અણુહિ-વર્ધકે ધાર્યું છે. મવિત્રતા, દિવ્યતા અને તત્ત્વજ્ઞાનને આભાસ આપનારાં વાક્યો આવી વાર્તાઓમાં બેઠી દઈ કિંમતી ચરિત્ર-નાયકોને અમાનુષી બનાવી દેવામાં આવે છે. કથા સાંભળનારા એક બાજુથી એમને અવતાર, મહાત્મા વગેરેના વર્ગમાં મૂકી દઈ તેમને પગલે ચાલવાને વિચાર સરખો કરી શકતા નથી. ભક્તિ એટલે તે ચરિત્ર-નાયકોની કદર એટલો જ અર્થ થાય છે. ખીજી બાજુથી, એ પુરુષોના જીવનની ક્રિયોમાં પણ દિવ્યતાનું આરોપણ થાય છે અને ઊંચી દક્ષાએ પહોંચ્યાની નિશાની સમજવામાં આવે છે. એમાંથી કેટલાક અવળે રસ્તે ચડી ખાય છે અને ખીજાઓને ચડાવે છે કે ફસાવે છે.

આપણા ભક્તિસાહિત્યે તેમ જ તત્ત્વજ્ઞાનના કથાપ્રધાન ગ્રંથોએ આવા ખતે પ્રકારના દોષો કર્યા છે. કાઈ પણ રીતે લોઠા કહેવાતા ભક્તિ કે જ્ઞાનના

માર્ગે ખેત્યાય એ ઉદ્દેશથી કષ્ટપ્રમાણે વીર્ય માનનારા, રામકૃષ્ણ વગેરેના વેષ ખે-લગામ છાડી હર્ષ, કાલ્પના નવે રસો, ભજનનાર નટનટીએને પણ પૂજા અને બધા યે અલકારોનો અમર્યાદ ચડાવનારા ખતાવી મુક્યા છે અને પછી ઉપયોગ કરી, ઐતિહાસિક ઘટનાઓ, તેમનાં ભાજનપણનો સાક્ષ્ય લઈ તેમનું બન ભૂજાળ-ખજાળનાં રૂપકો અને બીજી ભેટી પડાવી દેનારા અને સ્ત્રીએને ફસાવનારા કહેલી વાર્તાઓની એવી ભેજભેજ કરી ધૂતો પણ નિર્માણ કર્યા છે

દેવામાં આવી છે કે એમાથી કેટલો ભાગ સત્ય અને વિવેકની મર્યાદાની અંદર સાચો હશે તે કોઈ કાળેય બહુવિધ અશક્ય રહીએ, તે પ્રતાપી સ્ત્રીપુરુષો, પ્રજાના ઉદ્ધારકો અને સતોનાં સત્ય ચરિત્રો કરનારો અને સતોનાં સત્ય ચરિત્રો જીવનને ઉજાત કરનારો અને સ-માર્ગે ચડાવવામાં જેટલો ભાગ ભજવે છે, તેટલો રમઝટ જમાવી, ભેડાને સાનસૂક્યા, કેવળ તત્ત્વજ્ઞાન, મનોવિજ્ઞાન કે યોગ-પચ્ચર તેટલા દેવ ને ખાખિયાં તેટલા વ્યાસનો 'નિર્ગુણ' માર્ગ કરી શકે તે નથી

★

એક ચતુર્માસને ત્યાં એક વેળા ઈશુ ખ્રિસ્ત જન્મતા હતા માર્ક એક તોચ પધો કરનાર બાઈ આવીને પોતાના આત્મિકો વડે ઈશુના પાય ધોવા મંડી, એટલું જ નહિ, પોતાના વાળથી પણ જીવ્યા ને અર્પણ કરાડ્યું ચતુર્માસને આથી સહ આવી કે ને ઈશુ ખરેખર પેચખર હોય, તે આ બાઈની ખરાબ સાલ્યસભગત વિશે એને પહેલેથી જ ખબર પડી જતી નેહએ, ને પોતાના પવિત્ર પગને આ મટિ પછી એ અડવા હે?

ચતુર્માસના હૃદયના વિચારો સમગ્ર જઈ ઈશુએ કહ્યું

‘એક આદમી છે એને ભે જલુ પાસે લેણ છે એકની પાસે એ પચાસ માર્ગે છે ને બીજીની પાસે માચસો માર્ગે છે હવે ધારો કે લેણદારને ખબર પડે કે બને લેણદારો પાસે આપવાનું કશું જ નથી, બને નાદાર બની ગયા છે ને એમ સમગ્ર એ બનેલું દેવ માર્ક કરે, તે બમાથી કયો લેણદાર લેણદાર પ્રત્યે વધુ કૃતજ્ઞતા બતાવશે?’

ચતુર્માસે કહ્યું ‘પાયસોનો જ વળી!’

‘તે જ રીતે’ ઈશુએ એને સમજાવવા માગે ‘આ સ્ત્રીને જે તારે ત્યાં માક આપ્યો હતો છતાં પચ ધોવાનું પાણી પણ તે આપ્યું નહિ, ત્યારે આ બાઈએ પોતાનાં આત્મિકો મારા પચ ધોવા ને પોતાના વાળથી લણ્યા મારે પગે પડવાની તે પરવા સરખી યે કરી નથી ને આ બાઈ મારો પચ છાડી જ નથી મારે કપાસે તે કશુંયે લગાડ્યું’ નહિ ને માર્કએ મારે પગે લોપ કર્યો એના પાંચો અક્ષે ધણા દોષ, પણ બધાં યે ચોવાઈ ગયાં છે, મારજુ કે મારા પ્રત્યે એનો પ્રેમ વિશેષ છે’ ને પછી સ્ત્રીને ઉદ્દેશી બોલ્યા ‘જા બેન, તારા સ્વભાવ પાંચોની માફી તને મળી ચૂકી છે!’

માનવધર્મ

ન્યાયમૂર્તિ હરસિદ્ધભાઈ દિવેડેયા

ભિન્નતાના મોટા હિમાલયો ખડકાર્થ ગયા છે. ધર્મનાં મૂળ પત્તો એક છે, સમાન છે એ આપણે વિસરી ગયા છીએ. આપણને જે ધર્મ લાગે છે તે સામાને અધર્મ લાગે છે. આવા વખતે સહેલો પ્રશ્ન થાય, માનવસાનવ વચ્ચેનો સાચો ધર્મ કયો? આજનો આપણો યુગધર્મ કયો? આ પ્રવચનમાં ન્યાયમૂર્તિએ આ પ્રશ્નોનું સાચું નિરસન આપ્યું છે.

એક તરફ ધર્મવ્યાખ્યાનો યોગ્ય છે, ત્યારે હિંદને બીજે જૂલો એ જ ધર્મને નામે, ધર્મને નિયતે એકબીજાનાં આજે ગળાં કપાય છે.

એવે વખતે પ્રશ્ન થાય છે: ધર્મ એટલે શું? આપણો યુગધર્મ શો? આપણે આજે બ્રહ્મ શરૂ ગયા છીએ. જુદાજુદા ધર્મો પ્રમાણે આપણે જીવન જીવી રહ્યા છીએ. શું ધર્મ એવી ચીજ છે કે એને માટે એકબીજાનાં ગળાં કાપવાં પડે? હિંદના ત્રણે ધર્મો-હિંદુ, મુસ્લિમ, જૈન-એક જ વૃક્ષમાંથી ઉત્પન્ન થયા છે. સેકેડો વર્ષથી આપણે એ ધર્મો પાળીએ છીએ. પણ કહીયે આપણે આ રીતે નથી વત્યાં. હા, પંડિતોએ વાગ્યુલો ઘણાં કર્યાં છે, પણ આ ત્રણે ધર્મોનાં મૂળમાં તો સહિષ્ણુતા જ છે. ધર્મને નામે આજે અનેક અધર્મો ચીજે યથા રહ્યા છે. આજનો માનવધર્મ તો એક જ છે. તાર્કિક રીતે ભેદોને મનુષ્યનાતિ એક હોય, વિશ્વમાં સહિતા નિયંત્રતા-સર્વે પછી એને પરસ્પર કહીએ, આજાહ કહીએ, કે સ્વીકૃતિ કેઈ રાહિ કહીએ-એ એક જ હોય, અને ધર્મનો સાચો અર્થ એ એક જ થતો હોય કે મનુષ્યે પેતાતરું મનુષ્યત્વ બળથી રાખવું, તો હુનિયનો ધર્મ એક જ છે અને તે માનવધર્મ. ત્યારે ધર્મની

ગંધયાગોંચા શુભરાતીઓએ પ્રાપ્ત કરેલી આંતરપ્રાંતીય ખ્યાતિમાં આપણા ન્યાયમૂર્તિ હરસિદ્ધભાઈનું નામ આવે છે. કાચદા-કાનૂનોની શુદ્ધ ગ્રંથલાઓમાં જ એમની પ્રતિષ્ઠા રૂંધાઈ નથી રહી. શુભરાત એમને કેળવણીકાર ને વિચારક તરીકે પણ ઓળખે છે. જુદાજુદા ધર્મો વચ્ચે આજે બીજો

વ્યાખ્યા શી? સંસ્કૃતમાં કહ્યું છે કે ઘાતવતિ દત્તિ વર્મ: જે ટકાવી રાખે છે, તે ધર્મ. દરેક મનુષ્યમાં એ તત્ત્વો હોય છે: એક ઉચ્ચ તત્ત્વ, બીજું નીચ તત્ત્વ. મનુષ્યત્વને ઉચ્ચ સંપાદીએ ટકાવી રાખવું એ જ છે દરેક ધર્મને સિદ્ધાંત. મનુષ્ય ગમે તે હોય, જ્ઞાની હોય, પૈસાદાર હોય, ગરીબ હોય, ગેરો હોય કે કાળો હોય; પણ દરેકનો ધર્મ તો એક જ. જગતના આજના બધા ધર્મોને સાચા અર્થમાં ધાર્મિક પંથો કહેવા બેઠીએ; કારણ ધર્મ તો એક જ છે-માનવધર્મ.

પ્રત્યેક યુગમાં આત્મા, પરમાત્મા, મોક્ષ, મોક્ષ મેળવવા માટેનાં સાધનો વગેરે માટે મતમતાંતરો તો થયા જ કદ્યો છે; છતાં આપણા ધર્મોના સિદ્ધાંત સર્વસામાન્ય છે-નીચ તત્ત્વને દાખી રેવું, ને ઉચ્ચ તત્ત્વનો પિકાસ સાધવો.

ગીતામાં કહ્યું છે:

અદ્વૈતતાત્મનાત્મા

એ આત્માને નીચે ન જવા દેવો બેઠીએ. આત્મા તે જ આત્માનો મિત્ર છે, ને એ જ છે એનો શત્રુ. અદ્વૈતનો અર્થ જ એ કે આપણા નીચ આત્માનો હિહાર આપણા માંના ઉચ્ચ આત્માએ કરવાનો છે. ત્રિસ્તો ધર્મનીતિમાં એમ કહ્યું છે કે મનુષ્યનું

જીવન પાપી છે. અતે એ ધર્મરને શરણે જશે, પછી જ એને મોક્ષ મળશે આપણે હિંદુ ધર્મમાં એમ માન્યું છે કે આપણે અત્યારે શું છીએ ને શું થવાના છીએ, તે બધું જ આપણા કર્મો ઉપર જ આધાર રાખે છે.

માનવીના મનમાં ત્રણ શક્તિઓ રહેલી છે: (૧) શુદ્ધિ, (૨) અજ્ઞા અને (૩) ઇચ્છા-શક્તિ. આ ત્રણે શક્તિઓ જુદાજુદા દેશોમાં, જુદીજુદી વ્યક્તિઓમાં, જુદીજુદી રીતે વિકાસ પામે છે. આપણે જ્ઞાન, સત્તિ ને કર્મ ત્રણેના સાથે યોગ કરવો જોઈએ આ ત્રણમાં કયું એક તત્ત્વ વિશેષ જરૂરી છે એની ઘણી ચર્ચાઓ આપણે ત્યાં થઈ છે

શકરાચાર્યે જ્ઞાન પર સાર મૂક્યો, વૈષ્ણવ ધર્મમાં, ને સૂફીવાદમાં સત્તિ પર સાર મૂકવામાં આવ્યો છે. આપણે માત્ર જ્ઞાન મેળવીને જ બેસી રહેવાનું છે કે માત્ર સત્તિ કે પ્રેમ મેળવીને જ બેસી રહેવાનું છે? સામાન્ય રીતે આવા માત્ર જ્ઞાની કે માત્ર સત્તિ બળેને જોઈશું, તો કરવાં જોઈએ તે કર્મો પણ તેઓ કરતા નથી. ત્યારે ખરો ધર્મ કયો? જ્ઞાન અને સત્તિ એ બન્ને તો કર્મ કરવાના જ સાધનો છે. ગીતાનો પણ એક જ સિદ્ધાંત છે કે મનુષ્યે કર્મશીલો થવું.

જ્ઞાનશુદ્ધિથી અંતરમાં પ્રકાશ પ્રકાશ છે. સત્તિથી ભૂમિ-સાગણી એકનિષ્ઠા બને છે. સત્તિ એ તો એજન જ છે. આગગ્રાહીતા ઉપ્પાઓ એના જ ભેરે ચાલે છે. પ્રકાશ અને એકનિષ્ઠા, જ્ઞાન અને સત્તિ એ બન્ને સાધન છે, માધ્યમ નથી સત્કર્મમાં એને મુકીએ તો જ આપણને સિદ્ધિ મળી. શકે જૈનધર્મમાં પણ સમ્યજ્ઞાન, સમ્યગ્ અજ્ઞા અને સમ્યગ્ કર્મ એમ વિભાજો

પાડવામાં આવ્યા છે. કર્મનો સિદ્ધાંત સામાન્ય છે. શુદ્ધિ, શું બૌદ્ધ કે શું જૈન ત્રણે ધર્મો માને છે કે આપણો ઉદ્ધાર એક માત્ર કર્મથી જ થઈ શકે છે, અન્યથા નહિ જ.

આ સિદ્ધાંતો ફરક ધર્મમાં છે અને આ જ છે માનવધર્મ. જૈનધર્મમાં ઉપવાસ ને તપ ઉપર શરૂ માટે સાર મૂકવામાં આવ્યો છે? શરીર-મનની શુદ્ધિ માટે. એ શુદ્ધિથી કાર્ય કરી શકાય એટલા માટે. ધાર્મિક ધર્મની જુદીજુદી માનવતાઓથી ધર્મનો મૂળ રસ બદલાતો નથી. જૈન ધર્મનો સ્વાદવાદ જુઓ. સ્વાદવાદ કહે છે કે વસ્તુને ગમે તે દૃષ્ટિથી નિહાળીએ તો પણ મૂળ તો એ વસ્તુ એકની એક જ છે. તેવી જ રીતે આ બધા પદો જુદા જુદા સ્વે દોષ પણ ધમ તો એક જ છે.

ગીતામાં કહ્યું છે: રમણે નિર્ણય યેષ. પરમો મનાવર મૂર્તિ પૂજમા બે વિરોધી મત છે. એક છે પૂજનમાં માનનારો વર્ગ ને બીજા કેટલાક કહે છે: 'આ શું, પથરાને પરમેશ્વર તરીકે માને છે? પથરને લીડ લાડાવે છે?' વ્યક્તિઓ બે પ્રકારની હોય છે: એક મધ્યમાધિકારી ને બીજા ઉત્તમાધિકારી. આમાંની ઉત્તમાધિકારિણી વ્યક્તિ બે એ પથરની પૂજાથી પણ મન એકાગ્ર કરી શકતી હોય, મૂર્તિ પૂજાથી એના આત્માને બે સતોષ થતો હોય, એનું હૃદય બે પ્રકૃતિ રહેતું હોય, તો એવી વ્યક્તિને જેનાં કર્મો સારાં નથી એવા લોકો એમ ન કહી શકે કે આ મૂર્તિ પૂજા ખોટી છે. આમ કરવાનો એમને અધિકાર પણ નથી.

માનવતાના-માનવધર્મના બે સિદ્ધાંતો છે એક કહે છે. આત્માને બેચે રાખો, બીજો સિદ્ધાંત કહે છે જ્ઞાન, સત્તિ ને કર્મ ત્રણેના સમન્વય કરી જગતમાં સત્કર્મો આપો.

યુરોપમાં આજે જે ધર્મ તો છે જ, પણ સાધોસાથ ખીજના ખળનો-ગુલામ પ્રજાઓના ખળનો-ખને તેટલો ઉપયોગ કરી પોતાની આર્થિક સ્થિતિ વધારવામાં—દેશ આખાદ કરવામાં—એ લોકો રચ્યાપચ્યા રહ્યા છે. પણ દુનિયાનો બધો પૈસો સ્વરાષ્ટ્રમાં જ ઘસડી લાવવાની એમણે નેમ રાખી તેનું પરિણામ શું આવ્યું? છેલ્લાં બે મહાન યુદ્ધો એમને મળ્યાં. ખીજ પ્રત્યેની માનવતાના સિદ્ધાંતો તેઓ ભૂલી ગયા, ત્યારે ખને યુદ્ધમાં જીતનારી અંગ્રેજ જેવી પ્રજાની પણ આજે શી સ્થિતિ છે? જર્મનીને ધોરાક આપવા જતાં અંગ્રેજને આજે ધોરાક છોડવો પડ્યો છે.

કુદરતને ત્યાં નિયમ છે. એની અસર તાર્કાલિક થતી નથી. મનુષ્યના કર્તવ્યના નિયમોનો સંગ થાય તો સમાજનો વિકાસ થતો અટકે ને લાંબે ગાળે અનિષ્ટ પણ થાય.

આ બધું છતાં યુરોપ સામાજિક ને આર્થિક દૃષ્ટિએ આજ માનવસંગઠિત બન્યું છે. એમનું રાજકીય સંગઠન ગજબ છે. આપણે બધા આ લોકો સામે ટક્કી રહ્યા છીએ, આપણી આધ્યાત્મિક ઉચ્ચતાને ક્ષીધે; પરંતુ આપણે માનવધર્મ ભૂલ્યા છીએ. બધા જે ધર્મોમાં આવે છે અર્થ, કામ ને મોક્ષ. અને જ્ઞાન, ભક્તિ ને કર્મ શાને માટે છે? મોક્ષ માટે; પણ કોનો મોક્ષ? સામાન્ય માન્યતા પ્રમાણે પ્રાચીન-કાળથી જ આપણે આપણો મોક્ષ કરી ક્ષીધો એટલે જીવનસાફલ્ય માંગ્યું છે. એટલામાં જ બધું પતી ગયું એમ આપણે ગણ્યું ને માનવધર્મ ભૂલ્યા. વ્યક્તિગત મોક્ષ ઉપર આપણે અત્યાર સુધી અતિશય સાર મૂક્યો.

સત્કર્મની વ્યાખ્યા દેશકાળને ક્ષીધે

બદલાતી રહી છે. જે જે દેશને અનુકૂળ હોય તે તે કરીએ, તો જ મોક્ષ મળે. મોક્ષ એકલાનો નહિ, પરંતુ સમસ્ત માનવજાતિનો મોક્ષ એ જ સાચો મોક્ષ છે. સમાજનો મોક્ષ એટલે શું? માનવજાતનું જ્ઞાન હવે આપણને થતું આવે છે. છેલ્લાં સા વર્ષોમાં એ વધારે ને વધારે જગૃત થયું છે. આપણે માનવા લાગ્યા છીએ કે આપણો દેશ તે માત્ર હિંદ જ નહિ, પણ સારી જે દુનિયા છે. જેમ એક તળાવમાં કાંકરો નાખીએ ને એનાં આંદોલનો સારા જે તળાવમાં પ્રસરે છે તેમ એક દેશની અસર આજે તો બધે થાય છે. વિજ્ઞાનને ક્ષીધે આપણે 'વણા જ પાસે પાસે આવ્યા છીએ. દુકાળ વખતે અન્યોન્યને આપણે મદદ કરીએ છીએ. આપણે એક એકમ—એક જૂથ બન્યા છીએ. પણ આ એકમ તે શું? એક માનવી? એક ગામ? એક શહેર? એક દેશ? અરે, એક ખંડ? ના ના, આ એકમ એટલે તો સમસ્ત દુનિયા—એક દુનિયા. આપણા બધાની માનવતા એક થતી જાય છે.

ત્યારે આ માનવધર્મ શો છે? દુનિયાભરની સમાનતા ન રાખી શકો તો સંકુચિત માનવતા કેળવો. એક ખંડની, એક દેશની સમાનતા રાખો. અરે, કદાચ તે પણ ન રાખી શકો, તો જ સમાજને અનુલક્ષીને આપણે રહીએ છીએ તે સમાજમાં સમાનતા તો રાખો જ રાખો.

સામાજિક આત્મા પણ માનવતાના આત્માનો અંશ છે. આપણે આત્મા જીએ નહિ રહે તો નકારું છે. આ પરદેશીઓ કેમ ક્રાવી ગયા હતા? એ લોકોથી આપણે તો લગભગ પચીસગણા વધારે છીએ; છતાં એ લોકો કેમ ક્રાવી ગયા હતા? એમનાં કરતાં આપણે ત્યાં સારીસારી વ્યક્તિઓ છે,

છતાં એ આપણે સંકુચિત જીવનમાં સખડી રહ્યા છીએ, માટે જ તેઓ ફાવી ગયા હતા. સામાજિક સંગઠન દ્વારા જ સાચો માનવધર્મ સંધારો. અત્યારે તો માનવતાના ધર્મનું પડ નીચે છે ને ઉપરના પડમાં છે. આપણા સંકુચિત ધર્મ-વ્યક્તિગત ધર્મ આપણે ઠરી એ ન ભૂલીએ કે નીચેના પડ ઉપર, ઉપરના પડનો આધાર છે.

અહિંસા ભલે આપણે સિદ્ધાંત તરીકે પાળીએ, પણ આસુરી બળ સામે ટકી રહેવા માટે બળ જોઈએ. આધ્યાત્મિક બળ પણ સરીરબળ ઉપર આધાર રાખે છે, અહિંસાનો નિર્દાંત રાખજો. ઉપનિષદ પણ કહે છે 'નાયમંતામા યલ્હનિન લમ્યાઃ'—એ કશું કેમ સિદ્ધાંત ભલે અહિંસાનો રાખો પણ નિર્બળ ન બનશો. બળ તો રાખવું જ જોઈએ, એના ક્યારે, કેવી રીતે ને કેમ ઉપયોગ કરવો એ પરિસ્થિતિ ઉપર આધાર રાખે છે.

અમેરિકામાં આને અત્યંતની પરિપક્વતા સારાઈ રહી છે. અનેક ડોડધામો થઈ રહ્યા છે. તેનું કારણ બધા જ વિચારે છે કે આપણે ભેળા ભળી બધાના સુખનો રસ તો સોધી કાઢીએ કે નથી ભવિષ્યની

લડાઈમાંથી જાતરી સહીએ એટલે બાંબળી અને જોડીવળતે એક ધર નહિ, ભાભો ધરો નહિ થઈ જાય છે. પહેલાં આપણે શુદ્ધિમાં વસતા હતા અને ભોડો કહે છે કે એક માત્ર શુદ્ધિની જ આશ્રય લીધા વગર બાંબળમાંથી બચી શકાય એમ નથી, એટલે કે આપણે પહેલાં શુદ્ધિમાં હતા, ફરી પાછું આપણને શુદ્ધિમાં રહેવાનું આવ્યું.

માનવતાના ધર્મનું પાલન કરાશે તો જ ધર્મ ટકી શકશે

અને તો ભૂતકાળનાં પાપોનું આપણે પરિણામ ભોગવી રહ્યા છીએ આપણા સમગ્ર દેશની ઉત્તતિમા-સામાજિક ઉદ્ધારમા જ આપણા ઉદ્ધાર છે એ ન ભૂલશો.

આજ આપણે મદિરે જઈએ છીએ, પૂજા કરીએ છીએ, પણ ઘેર આત્યા કે જાણે ધર્મનો એ વિશાળ બધે થઈ જાય છે. વહેવારમાં પડ્યા કે ધર્મ ભૂલી જઈએ છીએ ત્રિસ્તીઓની માફક એક વખત દેવળમાં જઈ આવી છ દિવસ ધર્મને, ઠાટની માફક ખીટીએ ટિંગાવી ન મૂકશો. તમારા ધર્મને જીવનના અણુએ અણુમા ઉતારો એ જ સાચો યુગધર્મ છે અને એ જ માનવધર્મ છે.

★

‘મન રિચર રહેઈ નથી તેનો શો વપાય?’ એક મિત્રે પૂછ્યું

શ્રીમદ્ રાજ્યદ્રે નવાબ આપ્યો

“એક પળ પણ નકામો કાળ કાઢવો નહિ કોઈ સારું પુરવઠું, યેરાગ્યાદિની શક્તિ થાય તેડ નાચવું, વિચારણુ કોઈ કાઈ ન હોય તો ઉપર ભાગા ગણવી, પણ જો મનને નવક મેલશે તો તે કણુ નારમાં સંસ્વાતાસ વાળી કે તેડ છે, માટે તેને સદ્વિચારણુ બોરાક આપવો જેમ દોરને કંઈ ને કંઈ જાનારું ભેઈએ ન-ખાખનો ટોપસો આગળ મૂકવો હોય, તો તે ખાયા કરે-તેમ મનનું પણ છે બીજાં નિકળે બધે ફરવા હોય, તો તેને સદ્વિચારણુ બોરાક આપવો મન કહે તેથી બેલક વતેડે તેને વસા થઈ વણાઈ જવું નહિ.”

આનંદનું સાધન

સ્વામીશ્રી માધવલીશ્રી

અને પશ્ચિમની વિચારસરણીની ચોમ્બ તુલના કરી એમણે સિદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે કે સાચો ને સાત્ત્વિક આનંદ એ પ્રભુનો આનંદ છે. અને શ્રીમદ્ ભાગવતના ચોકાદશ સ્કંધનો અભ્યાસ એ આનંદ પ્રાપ્ત કરવાનું મુખ્ય સાધન છે.

એ આનંદ અદ્વૈતસાથે જ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. એવો સાવ શી રીતે પ્રાપ્ત થાય તે માટે દરેક દેશમાં વણા મહાત્માઓએ પુરુષાર્થ કરીને જીહ્વાંજીવાં સાધન બતાવેલાં છે. કોઈ પણ રીતે અજ્ઞાન અને દુઃખથી છૂટવું એ બધા ધર્મોનું મુખ્ય લક્ષ્ય હોય છે. એક માણસને દુનિયાનાં બધાં સુખ આપીએ, તોપણ તેનાથી તે સુખી થતો નથી; કારણ કે તેમાં દ્વૈત સાવ રહી જાય છે. હિંદુધર્મમાં એમ માનેલું છે કે અદ્વૈત સાવ માટે મનોનાશ, વાસનાશ્ચ અને તત્ત્વજ્ઞાન એ ત્રણેની જરૂર છે; પણ એ અવસ્થા કામ હોવાથી જેટલે અંશે વાસના નિ્તાય અને જ્ઞાન વધે તેટલે અંશે આનંદ વધે. એ બાબત જ્ઞાનમાં લઈને ઉપનિષદોમાં આનંદનો વિચાર નીચે પ્રમાણે આપેલો છે:

૧. મનુષ્યનો આનંદ-જીવાન અને દૃપવાળું શરીર હોય, શાસ્ત્રનું જ્ઞાન હોય, તરત કામ કરી શકે તેનું જીવન હોય, અત્યંત દૃઢ મન, અત્યંત બળ, પુષ્કળ ધન વગેરે સાધનવાળું સુખ એ એક મનુષ્યનો સંપૂર્ણ આનંદ છે.
૨. ઉપરના આનંદથી સોગણો આનંદ મનુષ્ય ગંધર્વનો છે.
૩. તેનાથી સોગણો આનંદ દેવગંધર્વનો છે.
૪. તેનાથી સોગણો વધારે આનંદ ચિરકાલ રહેનાર લોકચાળા પિતૃઓનો આનંદ છે.
૫. તેનાથી સોગણો આનંદ આજનજ દેવોનો છે.
૬. તેનાથી સોગણો આનંદ કર્મ દેવનો છે.
૭. તેનાથી સોગણો આનંદ મુખ્ય દેવનો એટલે ઇન્દ્રનો છે.
૮. ઇન્દ્રના આનંદથી સોગણો વધારે આનંદ તેના મુખ્ય જુહારપતિનો છે.
૯. જુહારપતિના આનંદથી સોગણો પ્રવરપતિનો આનંદ છે.
૧૦. પ્રવરપતિના આનંદથી સોગણો આનંદ પ્રજનો આનંદ છે.

તેનો અધિકારી વિદ્વાન અને વાસનાવગરનો હોવો જોઈએ. તે પણ વિદ્વાન અને વાસના વગરનો હોવો જોઈએ.

તેનો અધિકારી પણ શ્રોત્રિય અને કામના વગરનો હોવો જોઈએ.

ઉદ્ધવા આનંદમાં પૂર્ણ અદ્વૈત સાવ છે. તે પદેલાના આનંદમાં જે શોકમાં ઉપાધિ અને આવરણુ ઓછું તેમાં વધારે આનંદ રહે છે જેમ સવારે સૂર્ય જાગે ત્યારે વધારે વાદળો હોય તો ઓછો પ્રકાશ જણાય છે અને ઓછાં વાદળો હોય તો વધારે પ્રકાશ જણાય છે, તેમ આવરણુના પ્રમાણમાં આનંદની વધવટ જણાય છે. સૂર્ય પોતે સદા પ્રકાશસ્વરૂપ છે, માત્ર આવરણુમાં ફેર પડે છે, ત્યારે પ્રકાશમાં વધવટ જણાય છે, તેમ પ્રભ સદા આનંદસ્વરૂપ છે, પણ આવરણુની તારતમ્યતાને લઈને આનંદમાં તારતમ્યતા જણાય છે. જેઓને અદ્વૈતમાં નિદ્રા થઈ હોય તેવા જ્ઞાની પુરુષ જાણે છે, કે જે આ મારા વિષે છે અને જે બહાર તરવોમાં છે તે એક છે, એવું જાણનાર પાંચ કોણથી અતીત થાય છે. જ્યાં મન કે વાણી પહોંચી શકતાં નથી એવી, ઉદ્ધવા આનંદમાં નિર્લય દશા છે. તેને એવો શોક થતો નથી કે મેં મારાં કર્મ કેમ ન કર્યાં અને બીજાં કર્મ કેમ થઈ ગયાં. એવો ઉપનિષદનો સિદ્ધાંત છે તૈત્તિરિય ઉપનિષદની આનંદવક્ષીમાં એ વાત સ્પષ્ટ કરેલ છે. મુખ્ય વાત એ સમજવાની છે કે દ્વૈતનું જ્ઞાન પ્રશ્નના આનંદને અટકાવે છે, તેથી જે દશામાં દ્વૈત રહે નહિ તેવી દશા પ્રાપ્ત થાય તો પછી કોઈ જાણવાનું રહે નહિ અને જોયની સમાપ્તિ થાય. તત્ત્વજ્ઞાન માણસના પૂર્ણ જીવનને સંતોષ આપે છે, બીજા જ્ઞાન માત્ર હુદ્દિને સંતોષ આપે છે. જ્યાં દ્વૈત રહી જાય છે, ત્યાં કોઈક જાણવાનું બાકી રહી જાય છે. વેદાંતની પ્રતિજ્ઞા એવી છે, કે યસ્મિન્ વિદ્યાતે સર્વમિદમ્ વિદ્યતાં મયતિ । ગીતામાં પણ કરેલ છે, કે (૬-૨૨) યમ્ લબ્ધ્યા ચાપરમ્ લાભમ્ મન્યતે તાદિધમ્ તતઃ ।

પશ્ચિમના દેશોમાં તત્ત્વજ્ઞાન એ એક પ્રકારની હુદ્દિ માટે કસરત છે. જીવનમાં તે ઉતારવડ જોઈએ એવી ત્યાં સમજણ નથી. તત્ત્વજ્ઞાન ન હોય તો જીવન ખામીવાળું જણાય એવું ત્યાં માનતા નથી. હિંદુસ્તાનમાં તત્ત્વજ્ઞાન જીવનમાં શુભાશુભ રહે છે અને એ લક્ષ્યે બધાં કર્મ સાધનરૂપે કરવામાં આવે છે. શ્રી. શંકરાચાર્ય જૃદ્ધારણ્યક ઉપનિષદ ઉપરના પોતાના ભાષ્યમાં લખે છે, કે પ્રશ્નવિદ્યામાં જેઓ તત્ત્વરૂપે હોય છે તેઓ સંસારની વાસના મૂળ સહિત તોડી મૂકે છે. તેથી હિંદુઓનું તત્ત્વજ્ઞાન હુદ્દિ માટે નથી પણ મોક્ષ માટે છે. મોક્ષ એટલે આત્મીયિક દુષ્કર્મનિવૃત્તિ અને પરમ આનંદની પ્રાપ્તિ, એવી દશા મેળવવી એ મનુષ્યજીવનનું મુખ્ય કર્તવ્ય છે.

મોક્ષ માટે ઘણાં સાધન છે, પણ જેને જલદી મોક્ષ જોઈએ તેમને માટે શ્રીમદ્ ભાગવતની કથા છે, તેમાં આપેલ જ્ઞાનથી પરીક્ષિત રાજને સાત દિવસની અંદર મુક્તિ થઈ હતી. શ્રીમદ્ ભાગવતમાં ખાર સ્કંધ છે. તેમાં એકાદશ સ્કંધને મુક્તિલીલા અથવા મોક્ષનું સ્વરૂપ બતાવનાર સ્કંધ તરીકે માનેલ છે તેમાં સ્પષ્ટ સાધન બતાવેલાં છે. એથી જ સર્વ સાહિત્ય માટે સિદ્ધિ અર્થ જ્ઞાનરૂપે એકાદશ સ્કંધને પહેલા પસંદ કર્યો. દશમ સ્કંધમાં આત્માની શક્તિથી માયાને છોડવાની કળા છે, એકાદશ સ્કંધમાં માયાને સમજીને તેનો ત્રિકાલિક નિર્લેપ કરવાનો છે. જે જીવને એમ લાગે છે કે મારામાં ઘણું હોય છે તેણે પોતાના બચાવ માટે ભાગવતનો અનુવ્રજ ઉવી રીને પ્રાપ્ત કરવો તેની વિગત દશમ સ્કંધમાં છે. જેને એવો વિચાર આવે કે ‘હું કાણુ?’ તેને પોતાના સ્વરૂપની સમજણ માટે એકાદશ સ્કંધ ઉપયોગી છે દશમ સ્કંધમાં મણુજી ભાગવતની લીલા છે, તે બધા જોઈને મટાડીને અમેદ કરવાનું સાધન બતાવે છે. તેને લૌકિક સાધનામાં

વિવાહ કહે છે. એકાદશ સ્કંધમાં ભગવાનનું એવું સ્વરૂપ ઘણી જગ્યાએ ખતાવેલ છે, કે જે ભેદનો નિષેધ કરે છે. દશમ સ્કંધમાં બ્રજત અવસ્થાના અનુભવનો વિચાર છે, એકાદશ સ્કંધમાં બ્રજત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ એ ત્રણ અવસ્થાની વાત આવે છે.

એક સારો વિચાર બીજા હબર ખોટા વિચારને તોડી નાખે છે. પછી ખાટી રહેલ તે વિચાર સહજ છૂટી જાય છે અને આવરણુર્ણ કરીને સ્વરૂપનો અનુભવ આપે છે. અથવા બીજી રીતે કહીએ તો તેનાથી અસંભાવના અને વિપરીત ભાવના નીકળી જાય છે. અસંભાવના એટલે પ્રશ્ન છે કે નહિ અને વિપરીત ભાવના એટલે પ્રશ્નને બદલે જગત કેમ દેખાય છે, એ બન્ને શંકા દૂર થાય છે. સાચા વિચાર સાચા અનુભવને લાવી આપે છે. તેથી જેમ સારાં કર્મ ઉપયોગી છે તેમ સારા વિચાર પણ ઉપયોગી છે. બે કર્મની પછવાડે સારા વિચારનું બળ ન હોય, તો તે કર્મ માણસને ખોટી દિશામાં ઘસડી જાય છે. પશ્ચિમના ધર્મોની એવી દશા થઈ છે. તેમની વિચારપદ્ધતિ અને આપણી વિચાર-પદ્ધતિની ભૂલના કારણે તો નીચે પ્રમાણે ફેરફાર જોવામાં આવે છે:

૧ પશ્ચિમની વિદ્યાથી ચરીર એ હું છું એ વાતનું માણસને સતત સ્મરણુ રહે છે. આર્યોની વિદ્યામાં ધીરધીરે તે બાળતનું વિસ્મરણુ કરાવવામાં આવે છે.

૨ સુખ કેટલા પ્રકારનાં છે, તેનાં સાધન કયાં કયાં છે, તે બાબત પશ્ચિમની વિદ્યામાં સ્પષ્ટ કહેલી નથી. આર્યોની વિદ્યામાં સ્પષ્ટ રીતે કહેલ છે કે સુખ ચાર પ્રકારનાં છે અને તે પ્રાપ્ત કરવાના ચાર પુરુષાર્થને ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ કહે છે.

૩ તેઓને ભયથી છૂટવું છે અને ઇચ્છાઓ વધારવી છે, તે બની શકે તેવું નથી. આર્યોની વિદ્યા એમ સમજાવે છે કે ઇચ્છાને અને બીકને બહુ સંખંધ છે. બે બીક છોડવી હોય, તો ઇચ્છાઓ છોડવી જોઈએ. બધી ઇચ્છાઓ પ્રશ્નજ્ઞાન વગર છૂટતી નથી, તેથી પ્રશ્નજ્ઞાનની જરૂર રહે છે.

૪ સાચા જ્ઞાન માટે સાચું પ્રમાણુ શું તે માટે આર્યોની વિદ્યામાં બહુ વિચાર કરેલ છે. પશ્ચિમના દેશોના માણસો સાચા પ્રમાણુની શોધ તરફ માત્ર ઇ. સ. ૧૯૧૫માં આઈન્સ્ટાઈને કરેલ સાપેક્ષવાદની શોધ પછી વળ્યા છે.

આવા પ્રશ્નોને અભ્યાસ એ અખંડ આનંદનું મુખ્ય સાધન છે. તેથી અહીં એકાદશ સ્કંધનું તાત્પર્ય સમજાવવાનો વિચાર છે.

ગીતાના પહેલા અધ્યાયમાં જેમ કથાનો ભાગ છે તેમ એકાદશ સ્કંધના પહેલા અધ્યાયમાં પણ કથાનો ભાગ છે. તેમાં એમ કહેલું છે, કે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને અનેક ઉપાયોથી અન્યાયી રાજાઓને સંહાર કરાવ્યા. પછી તેમને એમ લાગ્યું કે મારું યાદવ કુળ પણ અહંકારી અને ઉદ્ભૂત થઈ ગયું છે, તેથી તેમાં અંદરઅંદર કંજીયો થાય તેવું નિમિત્ત ઉત્પન્ન કર્યું. અને પોતે સ્વધામ જવાની તૈયારી કરી.

દ્વારકામાં વસુદેવજીને ત્યાં રહેતાં શ્રીકૃષ્ણ એકવાર યજ્ઞનિમિત્તે વિશામિત્ર, અંગિરા, બૃહ, કશ્યપ, વામદેવ વગેરે ઋષિમુનિઓને પોતાને દ્વેર ખોલાવ્યા અને યજ્ઞકર્મ થઈ રહ્યા પછી તેમને વિદાય કર્યા; એટલે તે મુનિઓ પિંડારક નામના તીર્થમાં ગયા. ત્યાં ક્રોડા કરતા યાદવ કુમારો લંબુવતીના પુત્ર સાંખને સ્ત્રીનો વેષ પહેરાવી તે પ્રાછણી પાસે ગયા. ત્યાં જઈ તે ઉદ્ભૂત છોકરાઓ બહુ વિનયી હોય તેમ પ્રાછણીના પગને

સ્પર્શ કરી તેમને પૂછવા લાગ્યા: 'હે અમોઘ જ્ઞાનવાળા બ્રાહ્મણો! આ શ્યામ નેત્રવાળી સ્ત્રી સગણી છે, પ્રસવની તૈયારીમાં છે અને પુત્રની ઇચ્છાવાળી છે. તે આપને પૂછતાં શરમાય છે, તેથી અમારા દ્વારા પૂછાવે છે, માટે આમ કહો કે આ સ્ત્રી શ પ્રસવશે, પુત્ર કે પુત્રી?' એમ મુનિઓને તે ઠાકરાઓએ કહ્યા એટલે કોપાયમાન થઈ તેઓએ કહ્યું: 'ઓ મૂર્ખાઓ! આ સ્ત્રી તમારા કુળનો નાશ કરનારા મુસળને જન્મ આપશે.' તે સાંભળી યાદવ કુમારો ખડ્ડ લાય મામ્યા. તેઓએ તરત જ સાંખનું પેટ છોડી નેપુ તો તેમાં લોહાડું મુસળ નેપું. તે વેર લઈ ગયા અને તે વાત રાજા ઉત્તરેનને જણાવી. તે શાપ સાંભળીને અને મુસળ નેઈને દ્વારકાવાસીઓ આશ્ચર્ય પામ્યા અને ભયથી અત્યંત ગભરાયા. પછી ઉત્તરેન મુસળના ચૂરા કરાવ્યા અને બાકી રહેલો છેલ્લો લોહાડો તુકડો સમુદ્રમાં ફેંકી દીધો. ને તે તુકડાને કોઈ માછલુ ગળી ગયું અને જે ભૂકો હતો તે સમુદ્રના તરંગોથી ઘસડાઈ કિનારા પર લાગી સાક્ષાત્તે જવા ઘાસરૂપે જાગ્યા.

શ્રીમદ્ ભાગવત એ સમાધિ સાધાનો અંશ છે, તેથી તેમાં આપેલી કથાઓ અધ્યાત્મ સાધે સમજવાની ટેવ પાડવી એઈએ એવો અધ્યાત્મ અર્થ કોઈવાર કથાની વચમાં આપેલ હોય છે અને કોઈ વાર કથાને અંતે આપેલ હોય છે. શ્રીકૃષ્ણ એ આદિપુરુષ પ્રહસ્વરૂપ હતા. તે બાળત જન્મવખતે ગર્ભસ્થિતિમાં આપેલ છે અને એકાદશ સ્કંધના ૨૯મા અધ્યાયમાં ઉવટના શ્લોકમાં પણ આપેલ છે. હવે દ્વારકાનો અર્થ નેઈએ તો સંસ્કૃત સાધામાં 'કં યે સુખ કદે છે, એટલે નવા સુખનું અથવા અમાધિના સુખનું ખારણું તેને દ્વારકા કહે છે. તેનું વર્ણન ૬૪મ સ્કંધના ૫૦મા અધ્યાયમાં આપેલું છે. તે દ્વારકામાં સુધર્મા નામનો સભામંડપ હતો. તેમાં ખેસવા-વાળા માણસોને માણસપણાના મરણધર્મ લાગતા નહોતા (૧૦-૫૦-૫૫), તે પણ પ્રહ્લપદનું સૂચન આપે છે. તે પદ એવા ઋષિમુનિઓ દ્વારકાથી સમાધિનું ખારણું ખેસે છે. પછી સમાધિ ઉતારી શરીરરૂપી પિંડારક ક્ષેત્રમાં આવે છે. તે વખતે બાળુતીના પુત્ર સાથે સ્ત્રીનો વેશ લઈ તેમની મશ્કરી કરી. જ્યારે કોઈ પણ માણસ પુરંપરૂપી આત્માના સાવમાંથી નીકળી પ્રકૃતિરૂપી સ્ત્રીના સાવમાં આવે છે, ત્યારે તે પિંડના સાવમાં આવે છે અને ઋષિઓના આત્મજ્ઞાનનું અપમાન થાય છે તે વખતે અખંડ આનંદ ખંડિત થાય છે, તેથી હવે શાપ મળે છે. એવી દશામાંથી નીકળીને અખંડ આનંદ કેમ પ્રાપ્ત કરવો, તેના સાધન એકાદશ સ્કંધની કથામાં આવે છે.

યાદવ કુળના સંહારની આ લીલાનું અનુસંધાન એકાદશ સ્કંધના ઉવટના ભાગમાં એટલે ૭૦મા અધ્યાયમાં આપેલું છે. જે લોહાડાના તુકડાને માછલું ગળી ગયું હતું તે માછલાને કોઈ માછલીમારે પકડ્યું અને તેમાંથી લોહાડો કાઢી નીકળ્યો. તે કોઈ પારધીના હાથમાં આવતાં તેણે તેનું ખાણું રૂંધું બનાવ્યું અને તે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનને સ્વધામ જવામાં નિમિત્તરૂપ થયું. એ કથાનો સંખંધ ઉવટનો ભાગમાં આવે છે. એકાદશ સ્કંધના બીજા અધ્યાયથી ભાગવત ધર્મ શરૂ થાય છે. જે ધર્મને મદ્દાથી સાંભળીને માણસ સર્વ પ્રકારના ભયથી છૂટે છે અને અખંડ આનંદ મેળવે છે તેને ભાગવત ધર્મ કહે છે.

સાધન અને સાધ્ય

શ્રી. જ્યોતીંદ્ર ઉ. દવે

આધિભૌતિક, આધિદૈવિક ને આધ્યાત્મિક કારણોની નજીક જોઈ શકાય છે? સાધન અને સાધ્યમાં પહેલાં કોને અને કેમ મહત્ત્વ આપવું હવે અને આજે કોને અને શાથી મહત્ત્વ આપાય છે એનું જ્ઞાન છે ખરું? આ બધા ચે પ્રશ્નોનો તર્કયુક્ત પણ હજી ઉકેલ શ્રી. જ્યોતીંદ્ર દવેએ આ લેખમાં આપ્યો છે.

અ. જ્ઞાનાજ, કાપડ વગેરે જરૂરિયાતની ચીજો પર અંકુશ મૂકવામાં આવ્યા અને એમાંની કેટલીક વસ્તુને ફરી નિરંકુશ બનાવવામાં આવી તેના ફાયદા-ગેરફાયદા બીજા ગમે તે હશે; પણ એક મોટો ફાયદો-જેને એ ફાયદો થયો છે તેને ખબર પણ ન પડે એવા પ્રકારનો-એ થયો છે કે આ માપબંધી; સાવળ'ધી ને હેરફેરબંધીને પરિણામે ઘણા માણસ વિચાર કરતા થઈ ગયા છે. અત્યાર સુધી વિચાર કરવાની આદત જરા પણ કેળવેલી નહિ એવા માણસોને પણ એ બંધીઓએ વિચાર કરતા હરી મૂક્યા છે. વેદ પીરપેય છે કે અપીરપેય, બ્રહ્મ સચુણ છે કે નિર્ગુણ એવી ચર્ચા છેક પ્રાચીન કાળમાં થોડાક વિદ્વાનો કરતા. તે પછીના કાળમાં ભક્તિ મોટી કે જ્ઞાન, સદેહે મુક્તિ થઈ શકે કે મુક્તિ મરણ પછી જ મળી શકે એવી વાતોમાં ભક્તોને વિચારકો વખત વિતાવતા. અંગ્રેજોના આગમન પછી, વિધવાએ એક પુરુષને સ્વધામ પહેંચાડી સંતોષ માનીને ખેંચી રહેતું કે ફરી લગ્ન કરી બીજા પુરુષને પણ હેરાન કરવે; સ્ત્રીને પરણાવવી કે ભણાવવી, અથવા પહેલાં ભણાવવી ને પછી પરણાવવી કે પહેલાં પરણાવવી ને પછી તેના પતિ આવે જોઈવળુ કરીને ભણાવવી; પુરુષને મત

ખાંડ, ગોળ, અનાજ, ધાસતેલ, કાપડ વગેરે પરના અંકુશો નવાથી, કે એ જવાર છે એનાથી અંતે ફાયદો કોને થાય છે એ નહોતો જાણ? 'અંકુશ અંકુશ' રચ્યા કરી આપણી જમ ભરનો અંકુશ આપણે શુભાવી ભરીએ છીએ; પણ અંકુશની તાત્વિક મોશાંસ નહોતો જાણ? એનાં

આપવાનો અધિકાર હોય, તો સ્ત્રીને માત્ર મમત રાખવાનો જ અધિકાર હોય એ યોગ્ય ગણી શકાય કે સ્ત્રીને પુરુષની પેઠે જ મત આપવાનો પણ અધિકાર હોવો બેઠે; આ પ્રકારની વહેવાર ચર્ચાઓ વિદ્વાનો જ નહિ, પણ અસહ્ય કરતાં ઊંચી કોટિના ને વિદ્વાન કરતાં ઊતરતી પંક્તિના એવા મધ્યમ વર્ગના વિદ્વાનો પણ કરવા લાગ્યા. છેક પ્રાચીન કાળમાં ઈશ્વરના સ્વરૂપ વિષે થોડાક વિદ્વાનો વાદવિવાદ કરતા, તે પછી હુનિયા હુનિયાદારીની પ્રાખ્યતમાં આગળ વધી, એટલે સંસારને લગતી બાબતોના થોડાક અગ્રણ્ય પુરુષો રસ લેવા લાગ્યા. એ પછી પ્રગતિનો વેગ વધતો ગયો તેમ વધારે મનુષ્યો જુદાજુદા અનેક વિષયો અર્થાત્ થયા અને હવે તો અસહ્ય ગામડિયા, અને શાળામાં ભણવા જતા બાળકો પણ ખાંડ, ઘી ને કાપડના ભાવ ને તેના પર મૂકવામાં આવતા કે તેના પરથી ઉઠાવવામાં આવતા અંકુશની વાતો કરી રહ્યા છે. આમ વિચારદેશમાં પરમેશ્વરથી પેટ સુધી આપણે પ્રગતિ કરી છે. અસહ્ય એ પ્રકારની ચર્ચા માત્ર જટા ને દાઢીવાળા મુનિઓ ને શિષ્યાવાળા પ્રાણીઓ વચ્ચે જ મર્યાદિત રહેતી તેને બદલે આજે જે ચર્ચા થાય છે તેમાં દાઢીમૂઠ

વિનાના ખાળકો તેમજ હાલીમૂછ બોડેલા જીવાનો ને વૃજો સુઝાં સાગ લઈ રહ્યાં છે.

જે ક્રમથી માપખંધી શરૂ કરવામાં આવી હતી, તેનાથી કોણટા ક્રમે ધીમેધીમે માપખંધી ઉઠાવી લેવાનો નિર્ણય કરવામાં આવ્યો છે અને મોટા સાગના પ્રદેશોમાંથી ધંધૂલી વસ્તુ પરના અંકુશો ઉઠાવી લેવામાં પણ આવ્યા છે. આને લીધે શું થશે ને શું નહિ થાય; શું થવું નેઈએ છતાં જે નહિ થાય, ને શું નહિ થવું નેઈએ છતાં થશે; પ્રજા સરકારને કોઠા સંભાળી રહી છે કે સરકાર પ્રજાને સંભાળી રહી છે, સરકાર તથા પ્રજા બન્ને મળીને મહાત્મા ગાંધીજીને કોઠાં સંભાળી રહ્યા છે કે મહાત્માજી એ બન્નેને સંભાળી રહ્યા છે. અંકુશ કોડી જતા સાગ વધશે કે ઘટશે, અથવા પહેલાં વધીને પછી ઘટશે કે પહેલાં ઘટીને પછી વધશે કે છે તેમના તેમજ રહેશે-અંકુશ ઉઠાવી લેવાના આ નિર્ણયથી લોકો સુખી થશે કે દુઃખી થશે કે સુખીદુઃખી બન્ને થશે કે બેમાથી એકે નહિ થાય; સાચા વહેવાર માણસને છાજે એવી વાસ્તવવાદી દૃષ્ટિ રાખીને અનેકારેક મનુષ્યો આ પ્રકારની ચર્ચા કરી રહ્યા છે. જે આ વિષે કંઈ જાણે છે તેમજ જેઓ એ વિષે કંઈ જાણે છે એમ બીજાઓ પણ જાણે છે તેઓ તો આની ચર્ચા અધિકારીની અદાથી કરેજ છે; પણ જેઓ એમ જાણે છે, કે 'અમે આ વિષે ઘણું જાણીએ છીએ' પણ બીજાઓ એઓ જાણે છે તે જાણતા નથી, તેઓ પણ બહુ ઉત્સાહથી આ ચર્ચામાં સાગ લઈ રહ્યા છે. એથીયે વધારે ઉત્સાહથી જેઓ એમ જાણે છે, કે 'અમે આ વિષયમાં કંઈજ જાણતા નથી,' પણ એઓ જાણતા નથી તે વાત બીજાઓ જાણતા નથી, તે લોકો આ ચર્ચાને રસિક બનાવવા મથી

રહ્યા છે, અને સૌથી વધારે ઉત્સાહ તો જે લોકો એમ જાણે છે, કે 'અમે આ વિષયમાં કંઈજ જાણતા નથી' અને એ જાણતા નથી તે બીજાઓ ખરાબર જાણે છે, તેઓ દર્શાવી રહ્યા છે. આમ આ ચર્ચાને સુઝાં, તેમ વધારે અલ્પજ્ઞો ને તેનાથી જે વધારે જ્ઞાનો ચલાવી રહ્યા છે

આમાં મારું સ્થાન ઉલ્લા વર્ગમાં છે.

ગોળ ને ખાડનો ભેદ હું પારખી શકું છું, પણ એના સાવનો ફેર મને ખબર નથી. એના સાવમાં ફેર છે કે નહિ ને હોય તો કેટલો ને શા માટે, એ વિષે મને કોઈ એકાએક પ્રશ્ન કરે તો હું ગસરાઈ જઈશ. ઘડ ને ચોખા વચ્ચે હું જૂલું નથી કરતો, પણ ઘડ મોઢા કે ચોખા એ હું આજે જે જાણતો નથી, એટલુંજ નહિ એ જાણવાની મને ઇચ્છા પણ થતી નથી. ઝીણું કાપડ કપડું ને જડું કાપડ કપડું તે સૂક્ષ્મદર્શક કાચની સહાય લીધા વિના પણ હું કહી શકું એમ છું. પણ એમાંથી કપડું કાપડ ટકાઉ સોણું ને મોણું વધારે અથવા કપડું કાપડ સોણું, મોણું ને ટકાઉ પણ બોણું એ હું ન કહી શકું. અહીંના એક જાણીતા કાપડિયાના ગુમાસ્તાની સાળીને ગુજરાતી ચોથી ચોપડીમાં ત્રીજવાર નાખાસ યદને પાછો ફરેલો પાટોશી અમારો પણ પાટોશી છે. એ આ વિષયમાં જે કંઈ કહે છે તેને હું પ્રમાણ તરીકે સ્વીકારી લઉં છું મારા બધા બોળણીતાઓ મારા આ અજ્ઞાનથી પરિચિત છે. આમ છતાં માપખંધી, સાવનિયમન ને એવી બધી બાબતમાં હું પ્રશ્ન ને અપ્રશ્નને મારા વિચારો દર્શાવ્યા સિવાય રહી શકતો નથી. બીજું કંઈ નહિ તો 'સાવનિયમન, માપખંધી, અંકુશ' એ શબ્દોજ મને વિવાદ ને ચર્ચા માટે ઘડાયા હોય એવા લાગે છે. આપણી સાથા ખરેખર

આ શબ્દો વંદે સમૃદ્ધ ખની છે એટલું જ નહિ, પણ મગજમાં સૂતેલા જ્ઞાનતંતુઓને ધક્કો મારી વિચાર પ્રેરવાનું ખળ પણ એ શબ્દોમાં છે, એ ખીજ અનેકના ને મારા-પોતાના ઢાખલા પરથી સિદ્ધ થાય છે.

ગયે મહિને ખાંડ પરથી અંકુશ ઊઠી જવાનો છે એવા સમાચાર મેં વર્તમાન-પત્રમાં વાંચ્યા ને મને થયું: 'ચાલો! હવે જેને નેહએ તેને, જ્યારે નેહએ ત્યારે, જેટલી નેહએ તેટલી ખાંડ મળી શકશે.' આ ખુશ ખબર વાંચીને મેં ત્રણ કપ ચાના, સારી પેટે ખાંડ નાખીને, પી નાખ્યા; પણ આ પી રહ્યા પછી ફરી વર્તમાનપત્ર ઉઘડાવી બેતાં જણાવ્યું કે ખાંડ પરથી અંકુશ ઊઠી જતાં સાવ વધી જશે. હવે ખાંડ જ્યારે નેહએ ત્યારે નેહએ તેટલી મળી શકશે ખરી, પણ તે માટેના પૈસા આપતાં મોટું કડવું થશે.

આ જ પ્રમાણે અનાજની માપખંધી પણ ઘણે સ્થળેથી ઊઠી, ગયા પછી કહે છે કે ભાંગેમાં છાણો આગ્યો છે. કેટલાક એમ પણ મનાવવા મથે છે કે આ સાવ વધારે લાગે છે તે તો ખોટો આભાસ છે. ખરી રીતે બેતાં સાવ હિતર્યાં છે.

આ ખાખત વિષે વિચાર કરતાં મને લાગે છે કે ખાંડ, અનાજ, ગોળ, વાસતેલ ને પથરા જેવી રોજિંદા ઉપયોગની વસ્તુઓના સાવમાં વધારો થાય તેથી લોટોએ ગભરાવું શા માટે નેહએ? સાવનો વધારો થવાથી પૈસાદારો એ વસ્તુનો સંઘરો કરે છે ને ગરીબોને તે વસ્તુ વિના ચલાવી લેવું પડે છે એ ફરિયાદનું કારણ છે એમ કેટલાકને લાગે છે; પણ ગરીબને તો ઘણી વસ્તુ વિના ચલાવી લેવાની ને પૈસાદારને ઘણી વસ્તુઓના સંઘરો કરવાની ટેવ હોય છે. એમાં કંઈ

નવું નથી. એ તો હંમેશની હકીકત છે.

ગરીબ ને પૈસાદાર એવા મોટા ભેદ ન કરતાં આખા દેશના દરિયોદુથી વિચાર કરવો નેહએ. કોઈ પણ વસ્તુનો સાવ વધે એ કદાચ થોડીક વ્યક્તિઓ માટે લાભકારક નહિ હોય, પરંતુ એથી આખા દેશને ફાયદો થાય છે. એ શી રીતે થાય છે તે સમજાવવું મુશ્કેલ છે અને સમજવું એથી વધારે મુશ્કેલ છે; પણ અર્થશાસ્ત્ર ને આંકડાશાસ્ત્રના એક જાણકાર સાધ્યે મને એ વાત ઘણા વખત પર સમજાવી હતી; અથવા ખરું કહું તો સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. મને લાગે છે કે એ જે રીતે મને સમજાવવા માગતા હતા તે રીતે તો હું સમજી શક્યો નથી, પણ શુદ્ધ ખુદ્દિથી ને નિર્મળ અતઃકરણ વડે એ સમજવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો તે ચોક્કસ છે. એમની ઢલીલ લાણ પાંડીને આપણે આ પ્રશ્ન વિષે વિચાર કરીએ તો કંઈક આમ કહી શકાય: ધારો કે હવે ખાંડ, ગોળ તથા અનાજના સાવમાં વધારો થશે. (આમાં ધારવાની વાત નથી, વધારો થશે જ છે) એમ વચમાં બેસી ઊઠવાની જરૂર નથી. એ તો હું પણ જાણું છું, પણ કોઈ પણ વસ્તુ વિષે શાસ્ત્રીય ચર્ચા કરવી હોય ત્યારે તેનો આરંભ 'ધારો કે' કહીને જ કરવાનો રિવાજ છે.) હવે આ બધી ચીજોના સાવ વધવાથી શું થશે? 'લોકોનાં ખોસાંનો ભાર સારી રીતે હળવો થશે.' એ એનો એક જવાબ છે; પણ તે વ્યક્તિગત અંગત ખાખત હોઈને તેનો આપણે જાણી વિચાર નહિ કરીએ. ખીજે ને આ ચર્ચા માટે ઉપયોગી એવો જવાબ એ છે કે એ ચીજોના સાવ વધવાથી એના પહેલાં કરતાં વધારે પૈસા હાવજશે. એ રીતે વધારાના મળેલા પૈસા વેપારીઓ પોતાના વેપાર

માટે રોકીને વેપારની પ્રગતિ સાધી શકશે. આમ દેશનો વેપાર વધશે. દેશનો વેપાર વધશે એટલે તેની આખાદી પણ વધશે. આમ વસ્તુના ભાવ ઊંચા જવાથી વ્યક્તિની સંપત્તિમાં ઘટાડો ને દેશની સંપત્તિમાં વધારો થાય છે. એક રીતે બેઈએ તો એવી વ્યક્તિઓને 'પણુ' સરવાળે તો હાસ જ થાય છે. ખાંડ ઘણી મોંઘી થઈ જાય, તો જે ગરીબાઈનો ઢાંચ નહિ કરતાં હોય પણ ખરેખર ગરીબ હશે તે ખાંડ ખરીદ જ નહિ કરી શકે; એટલે સોંવા સાથે ખાંડની ખરીદી કરીને જે પૈસા એ ખર્ચાડતા તે હવે ખર્ચી જશે અને વધારામાં એમને મધુપ્રેહનો રોગ થવાનો સંભવ નહિ રહે, અને કદાચ ઘણો હશે તો તે મટવાના સંભવ હોવા થશે.

અંકુશ હાલી લેવાથી વસ્તુઓના ભાવમાં વધારો થશે એમ ફરિયાદ કરનારાઓને એટલી પણ ખબર નહિ હોય કે કોઈ પણ વ્યક્તિ કે વસ્તુ પરથી અંકુશ છોડી જાય ને તેની ભાવ વધે નહિ તો અંકુશના હાલવાનો કશો અર્થ જ નથી. એમ મ થાય તો આઝાદીનો અર્થ શો ? પંદરમી ઓગસ્ટે હિંદ સ્વતંત્ર થયું, પરદેશીનો એના પરથી અંકુશ છોડી ગયો, એટલે ફુલિયામાં એના ભાવ વધી ગયા કે નહિ ? ખર્ચા સ્વતંત્ર થયું એટલે ખર્ચાના ભાવમાં ને ખર્ચા માટેના જુદીજુદી પ્રભુઓના ભાવમાં પણ હજાળો આવ્યો કે નહિ ? આઝાદી સાથે આખાદી પણ આવે જ એવો નિયમ નથી. ઘણીવાર આઝાદી પછી વાદાવાદી, તે પછી ખરખાદી ને લાંબે ગળે કદાચ આખાદી આવે છે; પણ આઝાદીની જોડે હમેશાં ભાવવૃદ્ધિ થાકી આવે છે. માણસ, પ્રજા અને દેશ જમરે સ્વતંત્ર થાય વડિલોનો ને પેરદીશોનો અંકુશ એમના

પરથી છોડી જાય છે, ત્યારે એમનું મૂલ્ય ઘણું વધી જાય છે. સમાજના અંકુશને ફાવીને નિરંકુશપણે ફરનારા સાધુબાવા-ઓનું મહત્વ આપણા દેશમાં કેટલું બધું છે ? જે મહાજાની સંસારના બધા જ અંકુશોને આધા મૂકી, ઈર્મ માત્રને છોડી દઈ, જન્મમરણના અંકુશમાંથી પણ મુક્ત બને છે તે ઈશ્વરરૂપ થઈ જાય છે એમ વસ્તુવિતંકો કહે છે તે ક'ઈ મોટું હશે ? આમ પ્રજાની વ્યક્તિઓનું મૂલ્ય, એમના ખરના અંકુશ છોડી જતાં વધી જાય છે, તો ખાંડ, જાળ, અનાજ વગેરેએ શો બુનો કયો કે અંકુશમાંથી મુક્ત થવા છતાં એનું મૂલ્ય વધવું ન બેઈએ ? વધવું ન બેઈએ એટલું જ નહિ, પણ હાલકું ઘટવું બેઈએ ?

પણ કેટલાક કહેશે કે જિંદગી એ તર્કશાસ્ત્ર મેખાણે ચાલતી નથી. ફક્ત-બાજી વડે ભાવવધારાની તરેલુમાં તમે ગમે તે કહો, પણ સવાલ એ છે કે આજે બધી જ વસ્તુના ભાવોમાં વધારો થઈ રહ્યો છે. અનાજથી 'મોંડી' હાલમતના સામાન સુધીની દરેક વસ્તુના ભાવ છાપરે ચડીને જોડા છે. એમાં માણસને જીવડું શી રીતે ?

આવો સવાલ થાય એ કુદરતી છે.

પણ માણસે જીવડું શી રીતે એ સવાલ તો હમેશાનો છે. વસ્તુના ભાવ જ્યારે જાંચે ગયા તો, ત્યારે પણ 'માણસે જીવડું શી રીતે ?' એ સવાલ તો હોયો જ હતો. ખાંડ, જાળ, લાસતેલ જેવી વસ્તુની હવાતી પણ નહોતી, ત્યારે પણ આ સવાલ હતો. એ તો સનાતન પ્રશ્ન છે. માણસના જન્મ સાથે જન્મેલો અને માનવજાત જીવશે ત્યાં સુધી જીવતો રહેવા સંભવિયો, એટલે એનો કાંઈ દહાડો જવાબ મળવાનો જ નથી

એવા પ્રશ્નને ખાતર કોઈ વસ્તુના લાવને પ્રગતિની પથે પ્રયાણ કરતા, ક્ષિત્તિગુણ ખનીને જોયે ચઢતા અટકાવવા એ વાજબી નથી.

વસ્તુઓ મોંઘી થઈ જશે તો ગરીબ માણસો એનો ઉપયોગ નહિ કરી શકે એવો ભયરાખવાનું પણ કારણ નથી. એ આપત્તિ હોય તો ચેષ્ટાપત્તિ છે એમ અગાઉ જણાવ્યું છે; છતાં ઇષ્ટ તો એ આપત્તિ ન બેઈએ એમ લાગતું હોય તેને પણ ફરિયાદ કરવાનું કારણ નથી. મોંઘી વસ્તુનો ઉપયોગ, કેટલીક વાર, પૈસાદાર લોકો કરતાં પણ ગરીબ ને મધ્યમ વર્ગના મનુષ્યો વધારે કરે છે. કાંડા થડિયાળ ઘણા પૈસાદાર માણસોના હાથ પર મેં નથી બેઈએને ચરકામ કરનારા થાટીઓ, નાનું લખનારા મહેતાજીઓ, ટપુશન આપવા જતા શિક્ષકો ને ઓફિસમાં કામ કરતા કારકુનો કાંડા પર થડિયાળ લગાવીને કરતા અનેક મારા બેવામાં આવ્યા છે. સિનેમા તથા નાટકનો દાખલો લઈએ: દહાડે દહાડે એની ટિકિટોના લાવ વધતા ગયા છે, પણ થિયેટરો પરનો દરેહો જરાય ઓછો થયો છે? ‘લાઈન’માં ઊભા રહેવા છતાં ટિકિટ મળી શકતી નથી. એ જ રીતે રેલવેનો દાખલો જુઓ. આપણે જેમ જેમ આગળ વધતા ગયા તેમ તેમ ટ્રેનના સાડામાં વધારો તથા તેની સંખ્યા ને સગવડમાં ઘટાડો થતાં ગયાં. પ્રતીસ વર્ષ કરતાં આજે રેલવેની ટિકિટના દરમાં નહિ નહિ તો ત્રણસો ટકાનો વધારો થયો હશે. મારા એક ઓળખીતા વૃદ્ધ જૃહસ્થ કહે છે, કે ‘હું પહેલાં મારે ગામથી પંદર આનાની ટિકિટમાં મુંબઈ આવતો. આજે મારે સવાચાર રૂપિયા આપવા પડે છે.’ આટલો ખર્ચો જખરદસ્ત વધારો થવા

છતાં ટ્રેનમાં મુસાફરી કરનારાઓની સંખ્યામાં ઘટાડો થયો છે એમ કોઈ કહે તો તેની અઘલમાં કેટલો ઘટાડો થયો હશે તેનો વિચાર કરવો પડે. અસલ ઓછા પૈસા આપીને માણસો સૂતાંસૂતાં મુસાફરી કરતાં ને કોઈક વાર તો ડખામાં એકલા હોવાને લીધે એમને બીક પણ લાગતી. આજે ચારપાંચગણા પૈસા આપવા છતાં ડખાની અંદર તો શું, પણ ખહાર પણ ઊભાઊભા મુસાફરી કરવાનું મુરકેલ ખન્યું છે.

આવા અનેક દાખલા આપીને પુરવાર કરી શકાય એમ છે કે કોઈ પણ ચીજના ભાવમાં વધારો થવાથી તેની ખપત ઘટતી નથી. લોકો ખખડીફૂફીને પણ આખરે તેનો ઉપયોગ કર્યા વિના રહેતા નથી.

વસ્તુના લાવમાં વધારો થયો છે તેનું ખર્ચું કારણ તો જુદું જ છે. લોકો સંચરો કરે છે, વેપારીઓ કાળાં ખજાર કરે છે, પ્રજા લાંચ આપે છે ને અમલદારો લાંચ લે છે; વસ્તુનું ઉત્પાદન ઘટ્યું છે ને વાપરનારા વધ્યા છે; ખહારથી માલ આવતો નથી ને અંદરનો માલ ખહાર ચાલ્યો બય છે; માણસ સ્વાર્થી થઈ ગયો છે, ધર્મનાં ખંધન બીલાં પડી ગયાં છે; નિષ્ણાત કારીગરોની અછત છે ને નકામા માણસો ઊભારાઈ ગયા છે. આવાંઆવાં અનેક કારણો આને માટે આપવામાં આવે છે. એ ખર્ચાં કારણોમાં તથ્યાંશ જરૂર રહેલો છે, પણ એ સૌ કારણો સ્વૈચ્છિક-પાર્થિવ છે.

દરેક વસ્તુનું ત્રિવિધ સ્વરૂપ હોય છે, જે તેનો વિચાર કરતી વેળા એ યાદ રાખવાની આપણા શસ્ત્રકારોએ જરૂર માની છે. આધિસૌતિક, આધિદેવિક ને આધ્યાત્મિક

એ ત્રિવિધ રૂપમાં હરેક વસ્તુ ને વ્યક્તિનો વિચાર કરવો એઈએ ઉપર કલા તે કારણે આધિભૌતિક એટલે જડ કારણે છે આધિદેવિક કારણ એ નવી મળેલી આગ્રાહી અથવા નિરંકુશતા છે, પરંતુ મુખ્ય કારણ તાર્કિક અર્થાત્ આધ્યાત્મિક સ્વરૂપનું છે.

વસ્તુ અને વ્યક્તિ, સાધન અને સાધ્ય, એ સૌનાં નવા મૂલ્યાંકન થઈ રહ્યા છે હુનિસા જેમ જેમ પ્રગતિ કરતી જાય છે તેમ તેમ વસ્તુઓના મૂલ્યોમાં ફેરફાર થતો જાય છે.

માણસ જ્યારે જ ગણી કશામાં હતો, ત્યારે પોતાની જાત સિવાય બીજા કશાની એને પરવા નહોતી બહારના પદાર્થોના એનો પરિચય બહુ મર્યાદિત હતો એ પછી ધાર્મિક એ આગળ વધતો ગયો તેમ તેમ એણે સુખસગવડ અને સ્વાદના સાધનો શોધવા માંડ્યાં એ બધાં સાધનો છે. અમુક સાધ્યને પ્રાપ્ત કરવા માટે, કોઈ ખાસ હેતુ કે ઉદ્દેશ પૂરો પાડવા માટે એ જરૂરનાં છે અને તેથી ખરી કિંમત એ ઉદ્દેશ કે હેતુ અથવા સાધ્યની છે, એનાં સાધનોની નહિ, એમ એને શરૂઆતમાં લાગ્યું. મેળવવાનું છે તે મહત્ત્વનું છે, કઈ રીતે મેળવવું તે મહત્ત્વનું નથી. ઊંચે જવું હોય તો કૂદકો મારીને ઝાડ પર ચઢીને, કોઈના ખસા પર ચઢી જઈને, નિસરણી, દાદર કે લિક્કટ વડે-જમે તે રીતે એ કાર્ય થઈ શકે છે. સુખ પ્રાપ્ત કરવું હોય તો તે માટે કોઈ પણ સાધનનો ઉપયોગ થઈ શકે છે. આને કીધે સાધનની બાબતમાં સારા-નરસાનો વિવેક રહ્યો નહિ. સાધ્ય સુદર હોય તો ખસ, સાધન ગમે તે ચાલે. પરંતુ નીતિ અને ધર્મના ઉપાયકો અને સાધુ-સંતોને લાગ્યું કે આ ખોટું છે, સાધ્ય એવું જ અને જેટલું જ સાધન પણ નિર્દોષ

હોય એઈએ. માચીન પ્રેરાધી માચીને આજના મહાત્માઓ સંધીના સ્વતો કહે છે, કે સાધ્યની પ્રાપ્તિ માટે જ વિચાર કરીએ તે ખસ નથી, પણ સાધનો વિષે પણ વિચાર કરવાની જરૂર છે. સાધ્ય કરતાં સાધનનું મહત્ત્વ એણે આકતું એ બૂલ છે લક્ષ્મી મેળવવાની ઇચ્છા રાખવી એ ખોટી નથી, પણ ગમે તે માર્ગે એનું સંપાદન કરવું એ કોઈ રીતે યોગ્ય નથી. સુખનો અધિકાર બધાને છે, પરંતુ બીજાને દુખ દઈને કોઈને પોતાનું સુખ મેળવવાનો અધિકાર નથી. આમ મહાપુરુષોના ઉપદેશ-વચનોથી પ્રેરાઈને લોકોએ સાધનને પણ મહત્ત્વ આપવા માંડ્યું અને આજે તો એ સ્વતો અને મહતો કરતાં પણ સામાન્ય બાબતમાં એ લોકો આગળ વધી ગયા છે, અને માધ્ય કરતાં પણ સાધનને એમણે મહત્ત્વ આપવા માંડ્યું છે. બધી નહીંઓ અતે સમુદ્રને મળે છે, માર્ગો સર્વે મિત્ર હોય, તેમ બધાં સાધનો આખરે પ્રભુ તરફ લઈ જાય છે, સાધનો સર્વે, જુદાંજુદાં હોય એમ પ્રાચીન કાળના એક સમયે કહ્યું છે, પણ સાધ્ય કરતાં સાધનનું વિશેષ મહત્ત્વ આપનારા લોકો ઈશ્વરને મેળવવા કરતાં એને મેળવવા માટે કયાં સાધનોનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે તે તરફ જ ખાસ ધ્યાન આપે છે. ઈશ્વર સર્વે એક હશે પણ એને મેળવવાનાં સાધન સંખ્યા ધર્મો અનેક છે. એનો સંદેશ સમજાવનારા પયગંબરો પણ અનેક છે અને મહત્ત્વ એ એક ઈશ્વરનું નહિ, પરંતુ અનેક ધર્મોનું અને અનેક પયગંબરોનું છે.

પૈસા એ સાધ્ય નથી, સાધન છે વસ્તુ ખરીદવા માટે સગવડ પડે એટલા માટે જ એની જરૂર છે. નાણું પોતે, માત્ર નાણું તરીકે, કોઈ કિંમતનું નથી, પણ

એનાથી જીવનની જરૂરિયાતની વસ્તુઓ મેળવી શકાય છે; માટે જ અને એટલા પૂરતી જ એની કિંમત છે. પણ એ સાધન અત્યારે તો સાધ્ય થઈ બેઠું છે. જીવનની જરૂરિયાત માટે પૈસા મેળવવા, તેને બદલે પૈસા મેળવવા એ જ જીવનની મોટામાં મોટી જરૂરિયાત બની ગઈ છે. શસ્ત્રાસ્ત્ર એ લડાઈ જીતવાનાં સાધન છે. લડાઈ કરવાની ન હોય, ત્યારે એની જરૂર નથી; પણ આજે શાંતિ રચાપવા માટે અનેક દેશો બેગા મળ્યા છે અને એમને લડવું નથી તે છતાં એમને શસ્ત્રાસ્ત્રો, અર્થાત્ લડાઈનાં સાધનો વધારેમાં વધારેની સંખ્યામાં વસાવવાની જરૂર લાગી છે; કારણ કે હવે એ સાધ્યરૂપ નથી લાગતાં, પણ સાધન બની ગયાં છે. વાણી વિચાર પ્રગટ કરવાનું અને કપડાં શરીર ઢાંકવાનું સાધન છે—કેટલીક વાર એથી બાંધવું વાણી વિચારને ઢાંકવાનું અને કપડાં શરીરને ઢાંકવાનો આભાસ ઉત્પન્ન કરી તેને ખુલ્લું બતાવવાનું સાધન બને છે. આમ છતાં કંઈ કહેવાનું ન હોય અને કંઈ હુપાવવાનું ન હોય તો એ માણસ બોલે છે અને લખે છે, અને એ રીતે વાણી સાધ્ય બની જાય છે. માણસ માટે કાપડ છે એમ જ આપણે માનીએ છીએ, પરંતુ ખરી રીતે કાપડ માટે માણસ છે, એમ આજની સ્થિતિ બેતાં દેખાય છે. કાપડ ઉત્પન્ન કરવા માટે માણસો બેઠાં છે અને એ માણસની કિંમત, એ માણસ કેટલું કાપડ ઉત્પન્ન કરી શકે છે તે પરથી જ અંકાય છે.

માણસ માટે ખાનપાન છે, ખાનપાન માટે માણસ નથી એવું વાક્ય કોપીજીકમાં

આવતું. એ વાક્ય કેટલું બોલું છે તે એને વારંવાર ઘૂંટનારાઓ સારી રીતે બોલે છે. ‘માણસ એ મુખ્ય છે, બીજું બધું ગૌણ છે, માણસ છે તો બધું છે’ આમ કહેવા છતાં માણસ એ સાધ્ય નથી રહ્યો; પરંતુ સાધન બની ગયો છે. માણસનું મૂલ્ય ઘટતું જાય ને એને માટેનાં સાધનોનું મૂલ્ય વધતું જાય એ જ આપણી પ્રગતિનું લક્ષણ છે; એટલે ખાંડ, ગોળ, કાપડ, ઘાસતેલ વગેરે અનેક વસ્તુઓની કિંમત વધે તેમ આપણે આગળ વધી રહ્યા છીએ એ વિશે સૌની ખાતરી થવી બેઠી છે. દુઃખ વેળા વગર પ્રગતિ થઈ શકતી જ નથી એ તો બધા બોલે છે. પ્રગતિ ખાતર આપણને સહન કરવું પડે તો તે માટે ફરિયાદ કરવી એ સારા માણસનું લક્ષણ નથી.

આપણે માટે ઘાસતેલ નથી પણ ઘાસતેલ માટે આપણે છીએ, એટલું બે સમજી લઈશું તો ઘાસતેલનો ભાવ વધતાં આપણો જીવ બળવાનો વખત નહિ રહે. આપણે માટે અનાજ નથી પરંતુ અનાજ માટે આપણે છીએ એવી બે આપણી ખાતરી થશે તો પછી અનાજના ભાવ આસમાને પહોંચે તેથી ચિંતા કરીને દુનિયા થવાનું કારણ નહિ રહે. અને આપણે માટે ખાંડ નથી પણ ખાંડ માટે આપણે છીએ એવી પ્રતીતિ થતાં ખાંડના ભાવ ઊંચે જતાં આપણાં જીવન ઠંડવાં નહિ થઈ જાય. અને તેમ છતાં જ્યો ફરિયાદ કરશે તો તેઓ ‘ખાંડ ખાય છે ખાંડ’ એમ કહીને સંતોષ માની શકીશું.

નપાણીઓ ભાલ

શ્રી. નવલભાઈ શાહ

સાપ્તાહિક 'વિષ્ણુસમ્ય'ના સંવાદક હો નવલભાઈ વિતાની છે; છતાં શોકરોવા ને સાહિત્યને એમણે અપનાવ્યા છે. ભાલની જનતાને 'પાણી' પાણી' માટે કેટલાંકો વિદ્યાર્થી પડે છે તે જોઈ પડેલા દરજ્યાં વેપક રીતે જાણ્યું છે. એ જળીના દરજ્યાના મુનિશી સંતજાલજી સમા ખારસમજિના સદવાસથી જનતા જેવી રીતે ધર્મજીને રંગાળી બધ છે તે જાણવાનો પ્રયાસ છે. આમાં આવતાં બધો ય પાણી જીવંત દોવાથી અને જતાવો આવા દોવાથી વાંચકને વધુ રસ પડશે એમ માનીએ છીએ. આ નાટક વળુ અને પૂરે દરવાની ખારજી છે

અંક પહેલો

દરજ પહેલું

રજી: આલના બંધાજીના એક ગામડાનું ઠગાવ. સમય: જ્યોત્સને

[ઠગાવમાં નાન નાના વીડા જોરેલા છે. દુધી ૧૮ જર્નો. યુવાન કેશુર જોત જોત વીરજામાં પાણી ઉઘેલા રાનેથી દૂરેલા માટવામાં પાણી ભરે છે. શેડીવાર જોતે છે અને જળ પાડો પાણી ઉઘે છે. એટલામાં ૧૭-૧૮ જર્નો મંચુ દાવમાં મિલ્કીડોડા લઈને પ્રવેશ કરે છે.]

મંચુ: હેંડને કેચર! કાં દુધી પાણી ઉઘેઈયા કરવાનો. આ હવારનો નો મંચો છે. તારે ઘેર જ કાળ પંચો લાગે છે!

કેશુર: માલે વાંછુ રાતના કોઈ મારો વીરડો ઉઘેચી ગીયું લાગે છે. આ હવારનો તપું છે. (પાણી માટલું જતાવેને) માંડ જો શોટા પાણી હામ લાગ્યું છે.

મંચુ: હાલ, ગણીદંડની મજા આવશે. આંધ કિનારે જ રમશું. પાણી ઝમે એટલે જ તારે લગી લેજે.

[એટલામાં આકાશમાં ખ...રસ વિમાનનો અવાજ સુજાયા છે. અને એકદમ શીઘ્રને ક્ષણે જોવા લાગે છે. ફર વિમાનને જોઈને]

કેશુર: એ તારી મંજા રાખજી

મુનિશી સંતજાલજી વર્ણોથી જુનારાવની મુશી સેવા કર્યા કરે છે. ભાલના જનતા પ્રવેશને, એની મહમુમિને લીલીછમ જનાવવાના કરેલથી, રજી:દર દરજ્યાં પાટજાડિયાએમાં પેટાવેલી માણસાઈને ગાળે જ સંતજાલજી પણ જને તેટલું કરી છૂટે છે. એમના અતિવાસી અને સંતજાલજીના

પંખીડા જેવું કાંઈ લાગે છે. હું ધમધમે છું! મંચુ: (ઉપર જોઈને) આય જ જીતરતું લાગે છે મારાં આ પો!

(મોં ઉપર મહેલ ગમરાટ જાણાય છે.) કેશુર: ધોણું બજલા જેવું છે, શું ચાંદી જેવું ચળકે છે! કોઈ પર મહકતું લાગે છે, મંચુ! શિશુકારીઓ ય લારે કરેછને!

મંચુ: એય મોટી ગાડા નવી પાંચો. કેશુર: હા, હા ને મગર નેવી પૂંછડી.

કેટલા ખરાડા પાટે છે! મરવાનું લીધું લાગે છે! મારા વાંધાના દલડામાં જોળી જોળી વાગી હશે ને. નહિ તો આટલો તડકડાઈ નોં કરે...ઓ પશુ...પશુ... અ...લા.

મંચુ: હેંડ નજીં?

કેશુર: હજીય દમ લાગે છે. ફફડાટ કાં સમ્બો છ?

[બંને તાણને જોઈ રહે છે શેડીવાર પછી]

મંચુ: કેચર! વાહું, કાંઈ જુહું જ છે! જોત પેટમાંથી માણસ જેવું કાંઈ નીકળું... હ્યા...

કેશુર: અરે હા, હા. કોઈ ટોપાવાળો લાગે ઈને! આંધ જ આવતો કેશુ! તે લી' એવા કફનીવાળા નો'તા કે'તા કે આવે તો મોટાં મોટાં ગાડાં આકાશમાં જોડે છે.

મંથુ : (આશ્ચર્ય સાથે) ઓહુ! વેમાંન એ તો...

કેશુર : હાં એ જ લાગે છે? ભૂલા પડ્યા હશે!

(વિમાની હાથમાં પાણી માટિયું સાધળ લઈ સારી બાબુથી પ્રવેશ કરે છે.)

મંથુ : મારા વાલાએ ઘાંચીની વાણીના બળદ જેવા આંખે દાબડાંય પે'યાં છે ને!

કેશુર : હું જઈએ.

મંથુ : આંચ આવશે તો હું કરી નાખશે? આવવા દેને! (વિમાની તરફ તાડીને) કાઈ પર મલકેનો લાગેછ. માથે ફાડિયુંય નથી. ઘોળા ટોપલા જેવું કાંઈક છે!

કેશુર : કાકને હોધતો દેખાય છે ને...

વિમાનો : ભાઈ, કુછ પાની મિલેગા? બહુત પ્યાસ લગી છે.

મંથુ : (એક ખીબા ત્રાસું લેઈ) હું?

વિમાનો : જલ, પાણી, બોટર.

કેશુર : ભાઈ, આંચ પાણી કેવું ને વાત કેવી!

(વિમાની સમજ શક્તો નથી, એટલામાં એ જ બાબુથી ડો. ગિલ્ડરના એક મંત્રી પ્રવેશ કરે છે.)

મંથુ : કાઈખીબે ટોપાવાળો, લેવાય છે.

કેશુર : હું લાગી જઈએ, નઈ તો આટલું છે તેય ખૂંટવી લેલે. ઘેર ટીપુ'ય પાણી નથી. બે હીથી ગાવડીય ગિચારી હોરાય છે. હું...હું.

મંત્રી : (પાસે આવીને) ભાઈ, તમારું નામ શું?

કેશુર : નામ? કેચરિયો.

મંત્રી : કેચરભાઈ! જુઓને આપણા આરોગ્ય ખાતાના પ્રધાન ડોક્ટર ગિલ્ડર સાહેબ છે ને-

કેશુર : (મંથુ સાસુ લેઈને) આંચ તો ગલીડર બલીડર કાંચ નથી. અમે તો ગલીડરો રમવા આવ્યા છીએ!

મંત્રી : અરે કેચરભાઈ! મુખમાં આપણી સંસ્કાર છેને?

મંથુ : હરકાર તો ગાંધી બાપુની છે...

મંત્રી : હાં, ગાંધી બાપુની જ ને! પણ એમના વતી રાજ કરવાને આપણા પ્રધાન...

મંથુ : તે હું, આપણા ગાંધી મા'રાજને રાજ કરતાં નથી આવડતું?

મંત્રી : (સહેજ અચકાઈ 'ધીમેથી') એ તો એમ છે ભાઈ, કે ગાંધી બાપુને કામમાં મદદ કરનારા આ માણસ છે. અને તેમનું નામ ડો. ગિલ્ડર સાહેબ છે.

મંથુ : તારે લલા આમ હીધું હીધું જ કા'ને કે, ડો. ગલીડર ગાંધી મા'તમાડું માણુહ છે. ચોતે ઘોળી કંકનીવાળા છે ને દેશની સેવા કરે છે.

મંત્રી : હાં હાં એમ જ, ચોતે એક સેવક છે.

વિમાનો : (વચમાં જ) કયા ચહાં કે લોગ ઈતના સી નહિ જનતે કી ડો. ગિલ્ડર સાબ કીન હે? હમારે દેશકી ચહ હાલત!

મંત્રી : હાં ભાઈ! ઈતના અજ્ઞાન હે. આજ તો એરોપ્લેનકા જમાના આયા હે. વિલ્હીસે ખંખઈ ઔર ખંખઈસે કલકતા. એસે છાટે છાટે દેહાતોં મેં જનેકા સમય સી કિસે હે, કીન જતતા સી હે? ગાંધીજીને તો આરા દેશ હુમ લિયા હે. ઈસ-લિયે ઉન્હે તો હરકાઈ આદમી પહચાનતા હે. અચ્છા. (કેશુર અને મંથુ તરફ વળી) આપણા ગિલ્ડર સાહેબ છેને તેમનું વિમાન બગલું છે. ને આ... સામે ભીતરું છે.

કેશુર : તે શુ આપણા ગલીડર સા'બ વેમોન હોત રાખે છે ? અને તો હેસિયુ છે કે મા'ત્મા તો ખરે પરે જ હો'ડીને જાય છે. દુ'કી ધોતલી રેરે છે ને આખો ઢા'ડો રોરા કાઢે છે. દૂધ પણ બકરીનું જ પીએ છે ને...

મંથુ : હાં.. બધા જ રૂંકનીવાળા પગે જેટે છે ને ..

મંત્રી : પણ આ તો આપણા આરોગ્ય ખાતાના પ્રધાન છે.

કેશુર : (મથુ સાથુ જોઈ) કાણ બહુ હુ'ય લપ હસી, હાલ, હાલ...

મંત્રી : ભાઈ! એમને માટે જગ થોડું પાણી ન લાવી આપો ? તમોને જે બેઠેએ તે આપીશ.

કેશુર : પાણી ? એંય પાણી ?

(એકલામાં રો. ગિલ્ડર પણ ત્યાં આવે છે.)

મંથુ : આ પાણું કોઈ મોટું મોટું આપ્યું..

મંત્રી : આજ આપણા ગિલ્ડર સાહેબ.

(વિમાની બાજુ પર ખસી સલામ કરે છે કેકેટરી પણ મંથુ અને કેશુર એમણે અનુકરણ કરતા તેઓ પણ સલામ કરે છે, પણ ટાલે દાંચે દેશરના અને મંથુના જમણા હાથમાં ગલીડર હોય છે.)

રો. ગિલ્ડર : મને જરા પાણી આપસો ? આજના પ્રવાસમાં તો ખૂબ ખૂબ થાકી ગયો. અમારા વિમાનનું મશીન જગડતું છે.

કેશુર : સાહેબ, આંય પાણી ? આ હવારનો ટાંચપા કરું છું, ત્યારે માડ બે સોટા પાણી સારાથું છે.

રો. ગિલ્ડર : તો શું અહીં ફૂલો નથી ?

મંથુ : સા'બ સા'બ ફૂલો કેવા ? સે'જ ચાર હાથ ખોટો કે ખાતું ધૂંધવાળ પાણી

નીકળે, પીએ તો બસલી થઈ જાય.

કેશુર : ખાતું ખાતું અચર, સા'બ ..

રો. ગિલ્ડર : તો પછી તમે પીએ છો શું ?

કેશુર : ચોમાહામાં તો સા'બ ખરે પાણી જ પાણી, બહુ ફરિયા બેઈ થયો. એટલે ચોમાહામાં તો તળાવો સરાઈ જાય તે સિવાળા સુધી ચાલે. પણ ઉનાળામાં તો સારે દય, રોટલો આપે, અરે, એટલે આપે પણ કોઈ ટીપું પાણી નોંધી, સા'બ..

રો. ગિલ્ડર : તમારું નામ ક્યાં છે ?

મંથુ : એહું રીપુ. જે જેવરવા...

રો. ગિલ્ડર : (રૂંકીને) રામમસાલ થક રિપોર્ટ લે લે. કેવો, હમારે દેશને લી એસા મુક્ક હેં, જહાં પાની નહીં !

(મંત્રી મોઢ કાઢીને લખવા મંડે છે.)

કેશુર : ભાઈ સા'બ ! આ આંકડો હાના પાટો છે ?

મંથુ : અમને પકડી તો નહિ આવે ?

કેશુર : મારા બાપના, જે અમારી પાંડે ટીપું પાણી વધારે હોય તો ! (વીરડા પર નર્તને દુટ્ટું માટલું ઉપાડી લાવે છે.) લુઓ મારા'જ ! આ પાણી આ હવારનો ટાપું છે. મારું વા'હું રાતે વીરડામાંથી કોઈ પાણી ચોરી ગીયું !

મંત્રી : પાણી ચોરી ?

મંથુ : હા એમાં શું આખી રાત ખાટલા ઠાળીને વીરડા પર સુઈ રહીએ છીએ, ત્યારે જ હવારમાં પાણી મળે છે. રહેજ રહેજ તો પાણી ગયું જ સમજે.

વિમાની : ક્યા પાણી ચોરી !

કેશુર : હાં સા'બ. રાતે ટીપું ટીપું ને પાણી અમે તે જ હવારે બોલે શરી

લઈએ છીએ. પાણીનો સાર ત્રાસ. આજ આખી રાત પડયો રહ્યો ને હવાર પડતાં રહેજ ન ગલ ગીયા, એટલામાં તો મારું વા'લું કાઠ ઉભેચી ગીયું.

મંથુ : (મંત્રી લખે છે તેને પગે લાગીને) સા'ખ. હે'હો મારે વેર હશે એટલું પાણી આપી દઈશું. પણ આ મકોડા ના પાડો, નહીં તો એલા હપ્પઈ કચેરીએ ટાંપાં ખવરાવી-ખવરાવીને અમારો દમ કાઢી નાખશે. સાઈ સા'ખ, પગે લાગીએ. (ડો. ગિલ્ડર તરફ ફરીને) સા'ખ. આ આંકડા...

ડો. ગિલ્ડર : સાઈ, એવું કાંઈ જ નહીં થાય. આ તો માત્ર માહિતી છે. તમે ગસરાવ નહીં, મને પાણી આપો.

(કેશુર પાણી આપે છે, તે કાચતા કપમાં રમાલથી ગળીને વિમાની ડો. ગિલ્ડરને પાણીનો વ્હાસ આપે છે.)

ડો. ગિલ્ડર : ઉફ! કેટલી ખટખટ! આ તો શેં પિવાય ?

મંત્રી : નથોં કાદવ છે !

વિમાની : બિલકુલ સડા હુઆ હૈ. પાની નહીં, મરનેકી દવા હૈ દવા. ચેટમેં જાવે તો પથ્થર ખન જાયગી.

મંત્રી : અરે જાવ હિ 'કૈસે ?' દેખો તો ઉસકા રંગ !

વિમાની : બિલકુલ કાલા. માને કીચડ. એસા પાની જનાવર-કસી નહીં પી સકતે.

(ડો. ગિલ્ડર હાથમાં પાણીનો પ્યાલો લઈ ફરતી ચલે છે જ્યાં છે. જ્યાં વેદના અવંચવે છે. થીંગેથી એમના મોંમાંથી સખ્કો સરી પડે છે.)

ડો. ગિલ્ડર : એક ખાણ શહેરમાં સુખસાધ્યોનો પાર નથી, જ્યારે અહીં... કેશુર ! મને ખતાવીશ, તમે પાણી ક્યાંથી લો છો ?

કેશુર : (ઉપર દોકેલું દસક ઘાસનું બનાવેલું

લાંકણ ઉઘાડીને) આ રીથો મારો વીરહો.

ડો. ગિલ્ડર : આ તમારો કૂવો ?

કેશુર : હાં સાહબ, આખી રાત ટીપું ટીપું પાણી અમે છે તે હવારે બોબે બોબે ઉભેચી લઈએ છીએ. જે'લાં તો ફા'ટેય અમતું'તું પણ હમણાં'તું તો તે વે નથી અમતું.

મંથુ : આ તળાવ ખર્ચા પુરાણુ થઈ ગયાં. પાણી સરાય તો અમે ને હવે તો ભારે દખ છે, સા'ખ.

વિમાની : યહ તો હો હાથકો ખડા હૈ ખડા. ઉસે કૂઆ કૌન કહે ?

મંથુ : એ જ પીવાનું, ખાવાનું, દોરને પાવાનું. જે કહે તો એ જ છે અમારું અમરત...

વિમાની : મેરી સમઝમેં નહિ આતા કી આદમી યહાં જીતે હી કૈસે ? ખીના પાની જના સી કૈસે ? હાથ પૈર ધોનેકી ખાત તો છોડો, લેકિન ગલા ! સી તો ગીલા હોના ચાહિયે ? દેખો ગાંવમી તો કિતના દૂર હૈ કમસે કમ હો મીલ હોગા !

મંથુ : કંઈનીવાળા તો કહેતા'તા કે પૂરા ત્રણ મંઈલ છે, પણ અમે તો આ... દોટ મૂકીએ કે ગાંમ ભેગા.

ડો. ગિલ્ડર : આ કયો તાલુકો ?

કેશુર : (દરદરની જમીન ખતાવીને) આ એવું નવ સરોવરઅને આ ખધો નળકાંઠો અને એલો પડખાનો સાલ.

ડો. ગિલ્ડર : એહ, આ તો સાલ નલકંઠા !

મંત્રી : તો શું સાક્ષીઆ વડેં તે અહીં જ પાકે છે ?

કેશુર : જી, હા. પાકે તો ઢગના ઢગ વાળી દે. વડેની તો વાત જ ન પૂછો. સા'ખ, જાણે મોતીના દાણા બેઈ હો. આખો મલક ખાય તોય ના ખૂટે. અને નલકંઠાની

કમોદ : એવી મેક મેક પાય, એવી મેક
મેક પાય ને મોમાં મૂકો તો જાણે મિટી
સાકર !

ડો. ગિલ્ડર : [કુખી ચહેરે] લાખો
મણુ થઈ અને હમલાખ થઈ કમોદ પેલા
કરનાર ભાલ નલક કાની આ દયા
પીવાને પાણી નહિ થડી થોભવાને છાથો
નહિ .

વિમાની : કયા પ્રદેશ હૈ : સહરાદા
રેગીસ્તાના ન પેડ, ન પત્તી, ન ફૂલા, ન
તાલાખ આદમી તો કયા, ઢોર ભી એસે
મુલકમે નહી છ સકતે દેશમે જગદકી
કહાં કમી હૈ : ડોઈ ઓર જગદ જ કર
કહર જાય..

મંત્રી : સાઈ દુમ કયા જનો : યહાં
ધેહૂં નહિ, ધલકી સોના જિયત હૈ સોના
સુના હૈ, એતમે ખાદ ભી નહી ડાલના
પડતા હય

વિમાની : કુછ ભી ઠો, સેકિન છના
હિ ફેસે :

ડો. ગિલ્ડર : સાઈ, એવું નથી
માતૃભૂમિ તો મોતથી પણ વહાલી છે
ને માલુસ એમ કુખથી ડરીડરીને ભાગતો
ફરતો હોય તો એ બચ્ચો જ ન હોય
કુખ ઉપર જય પામવાથી જ મનુષ્ય,
મનુષ્ય બન્યો છે એમ ને સહેજસાજમાં
માતૃભૂમિ છોડી દેવાતી હોત તો અરજસ્તાન-
માં કે હુવમાં ડોઈ રહેતું જ ન હોત
પણ એમ નથી ત્યાંના વતનીઓને એમની
માતૃભૂમિ આપણા જેટલી જ વહાળી છે
આપણા જેટલી જ કુરખાનીની સાવના
એમનામાં સરી પડી છે

નોકર : (પ્રવેશીને) સા'બ અબ પડે છે)

એરોસેન છોડ સકેના, સહિયે

મંત્રી : થોડ પાણી પી લો ગણ
ભીડુ થાય.

ડો. ગિલ્ડર (કુખી હૈયે) નહિ પિવાય
મેઠે અડાડતાં પણ ઉપકા આવે છે !
(અગત) ચાલ દશ મિનિટમાં તો
અમદાવાદ પહોંચી જવાશે (જતાગતા
ટેમ્પી પર બોલા રહી) આ છે 'નપાણીઆ
બાલ' શહેરમાં થોડોને કલાક પાણી ન
મળે તો ખૂબો પાડીપાડીને મ્યુનિસિપાલિટીને
હમ કાઢી નાખે, ગાડીમાં ગીરફી થઈ તો
ફરિયાદોનો પાર નહિ, અરે, સહેજ
કઈ થતા તાર પર તાર છૂટે, પેપરના
પાને પાના ભરાઈને આવે, જ્યારે આ
મૂળી માનવતા ! એને માટે ડોઈ બોલનાર
નથી, ડોઈ ઢૂક આપનાર નથી, પેપરના પાના
પર એમને માટે ડોઈ આક્રોષ પાડનાર પણ
નથી મંજૂ મૂળી છે મૂળીમૂળી સહે છે
ને સહે જાય છે સરકાર આ મૂળી માનવતા
માટે છે એમને માટે સારાં મકાનો નહિ
બધાવી ચકીરું તો ચાલો, આસ્કાઈટના
રસ્તા પણ નહિ હોય તો એમને વજ
શુભાવાનું નથી, પણ ને એમને પાવણ
પાણી ચોખ્ખુ આપી શકાય તો વે વણ
સગવાને સૂવાને ધરા અને પેટ ભરવાને
અનાજ તો આપ્યું છે, આ નપાણીઆ
ભાલનું ગણુ જે દિવસે ચોખ્ખા પાણીથી
સિંજાયે, જે દિવસે એના બાળકો નાહતા
થોતાં અને સ્વચ્છ રહેતાં શીખશે, તે દિવસે
આપણી સરકાર મંજૂની સરકાર તરીકે
સાર્થક થઈ જણાયે !

(બાલોને ડો. ગણુ છે દેશર અને મંત્રી આભાર
ભરી દક્ષિણ એમને જોઈ રહે છે ને ધોરધોર પડે)

[અંત]

ઉત્તમ ચિત્રો

ડૉ. હરિપ્રસાદ દેસાઈ

સામાન્ય જન માટે પણ સુલભ છે. લેખકે પોતાના જીવનમાં જોયેલાં અસરકારક ચિત્રોમાંનાં થોડાંકની વાનગી આહી' રજૂ કરી છે, એ ઉદ્દેશથી કે વાંચકો ચિત્રોની ભાષા સમજે અને તેમાં રહેલા સૌન્દર્યને પારખતાં શીખે.

પૂર્વે સારાં ચિત્રો ઘરમાં રાખવાં બેઠાં. એનાથી બહુ ફાયદો થાય છે. આપણા દેશમાં અસલથી ચિત્રો દોરવાનો રિવાજ તો છે અને બહુ કુશળ ચિતારાઓ પણ થઈ ગયા છે.

આપણાં જૂનામાં જૂનાં ચિત્રો શુદ્ધામંદિરોમાંથી નીકળ્યાં છે. તેનાં રંગ, ભાવ, વિષય એ બધું આખા જગતમાં વખણાય છે. અજન્ટાની શુદ્ધાનાં ચિત્રો ૧૦૦૦ વર્ષ કરતાં પહેલાંનાં છે અને એની વાતો જાણવા જેવી છે.

તે ઠાળ પછીનાં ચિત્રો વર્ષકેળ કે જન્મકાલ જવાળોળ વાળી શકાય એવાં ઢગડાં પર કે ઠાળ પર દોરાતાં.

કવિ સવભૂતિના ઉત્તરરામચરિત્રમાં એવા ચિત્રપટનું વર્ણન છે. ૧૪ વર્ષના વનવાસ પછી રાવણને મારીને રામ, લક્ષ્મણ અને સીતા અયોધ્યા આવ્યાં. રાજ્યાભિષેક થયો અને રાજ્યકારભાર રૂઢી ગીતે ચાલતો હતો, તેવામાં લક્ષ્મણ સીતાજી માટે આખા વનવાસનાં ચિત્રોનો પટ તૈયાર કરાવી લાવ્યા. એ ચિત્રો રામ અને સીતાજી બેતાં હતાં એવામાં પત્રવટીનો જેખાવ આવે છે, રામ કહે છે:

‘એ જ પ્રિય પરિચિત પૂર્વનિવાસ
લગે મન કરુણામય ઉદ્દાસ.’

કેટલાં આબેનૂબ એ ચિત્રો ઠોવાં

ધંધાઈ દાંતર પણ સ્વભાવે હાસ્યકાર ને
કલાકાર દાંતર આપણા ગદ્યાગાંઠવાં વિકાસોમાંનાં
એક છે. શિક્ષકળા અને ચિત્રકળા એમના પ્રિય
વિષયો છે. સંગીત સાંભળ્યા પછી જીવાઈ નય,
કાવ્ય અમુક કક્ષાના જ માનવીઓને વધુ આકર્ષી
શકે, પરંતુ શિક્ષકળા અને ચિત્રકળાનો આનંદ

બધાંએ એનો વિચાર કરો.....

પણ એટલામાં તો ચિત્રમાં જોગીને
વશે રાવણ આવે છે અને સીતા મૂર્છાવંશ
થઈ નય છે.

પછી તે દિવસે ચિત્રપટ ઉકેલવાનું
રહેવા દઈ ણીબં ચિત્રો જોવાનું આગળ
ઉપર મુલતવી રાખવામાં આવે છે.

આતું તો જૂના સાહિત્યમાં ચિત્રો વિષે
વર્ણન વર્ણન છે.

ઓખાહરણમાં આપણા પ્રાચીન
મહાકવિ પ્રેમાનંદે ઓખાએ સ્વપ્નમાં
અનિરુદ્ધ જોયેલા તેની શોધખોળ માટે
ચિત્રલેખાએ ચિત્રો દોર્યાં હતાં. તેનું વર્ણન
નીચે પ્રમાણે કર્યું છે:-

‘કાગળ રંગ લીધો કે વિદ્યાત્રી,
ભાત્યભાત્યનાં ચીતરે સ્વરૂપ.
સ્વર્ગના સુર, પાતાળના પત્રંગ,
લખિયા તે ભૂમિના ભૂપ.

વાયુ, વરુણ ને પાવક લખિયા,
જલરાજ ને જમ.
ઓખા કહે તું લખુને મૂંઝીને.
વૃદ્ધને દેખાડે છે ક્યમ?

પછી ચિત્રલેખા ગણેશ કાર્તિકસ્વામી.
પ્રભાકર, સુધાકર, મહાદેવજી વગેરે
ચીતરે છે; છતાં ઓખા ‘એ ન્હાય, એ
ન્હાય’ એમ કર્યા કરે છે.

આખરે કુખુલ અને પ્રવુમ્મને એ ચીતરે છે, ત્યારે ઓખા એ દાદાસસરા અને સસરા હશે એમ ધારી શકે છે. છેવટે અનિરુદ્ધને જ વિધાત્રી ચીતરે છે ત્યારે તો—

‘મુગટ ભ્રમ પર વદનમુધાકર,

નેત્ર જે અંબુજ,

થેલી ઓખા ધાઈને ભેટી,

કાગળને ભરી ભૂલ.

અને

‘ના ના, જોસો મારા સ્વમ છે, લાભે છા શા માટે ?’ એમ બંધે ખરો અનિરુદ્ધ આંખો દોય એમ પ્રલાપ કરે છે.

ત્યારે—

‘ચિત્રલેહા કહે ન હોય સ્વામી, વળગ્યામાં કાગળ ફાટે.’ એમ કહીને એને શકે છે.

આ બધી કવિકલ્પના ખરી, પરંતુ કવિઓની કલ્પના પણ એ દેશકાળમાં બનતા બનાવો પરથી જ ખીસે છે એ વિવેચકોએ સિદ્ધ કર્યું છે.

મુગલ સમયમાં કાંચરી, રજપૂત કલમ અને ઇરાની કલમ એમ ત્રણ સમઢાયો ચિત્રકલામાં હતા.

એ સૌમાં અને કાંચરી સર્વોત્કૃષ્ટ લાગે છે. ગીતઓવિંદમા કવિ જમદેવે—

‘લલિતલવંગલતાપરિશીલન,

કામલમલયસમીરે—

જેવાં મધુર અને મોહક દશ્યો દલિતામા વર્ણવ્યાં છે, એને

‘ધીરસમીરે, યમુનાતીરે;

વસંતિ વને વનમાલી—

જેવી મિષ્ટ રીતે ગાય છે તેવી જ રીતે મધુર અને મોહક મિષ્ટ ગીતોમાં કાંચરી ચિતારાઓએ સુંદર છબીઓ ચીતરી છે.

મધુવન, કૃષ્ણની રાખા પાસે વિયોગિની રાધા, શરદપૂર્ણિમા, ભૂલ આકાશ, શાત રાત્રીમાં વહી જતી જમના, વૃક્ષો ઇત્યાદિ દશ્યો સાથે સુવચ્છારિણી ઓખો, એમના મોતીના અલકારો અને એકેએક વાળ ગણી શકાય એવા કેશકલાપ સાથે આપણે જોઈએ છીએ.

ત્રણસે ચારસે વર્ષ થયાં છતાં એ ચિત્રોની તાજગી કે રંગોની શોભા જરાય બગડ્યા નથી.

પછીથી આવે છે રાગિણી ચિત્રો એમાં રજપૂત અને કાચરી બંને ચિત્રકારો કમલ કરે છે.

ટાડી રાગ ગવાય છે તમે જાણો છો કે આપણા રાષ્ટ્રીય રાગોમાં ગીતના અર્થ કરતાં જે આકાષપત્રી શક્તિ અજબ પ્રકારની રહે છે.

એ રાગના આલાપો ઉપર આલાપો સાંભળી કાંઈ ચિત્રકાર પીછી લઈને એ વાતાવરણમાં હાજરતાં માનસિક દશ્યો ચીતરી દાટે છે.

ટાડી રાગ ગવાય છે તે સાંભળીને કાંચરી ચિત્રકાર વનચીતરે છે, એ વનમાં હરથ પાછળ હાથમાં વીણા વગાડતી-વગાડતી વનદેવી જેવી એક સુંદર સ્ત્રી ધીમી ગતિથી જાણે ચાલી રહી છે.

નદનારાવણ કે મહારાજ ગવાય છે, તેના આલાપ સાંભળીને કાંચરી ચિત્રકાર શ્રુદ્ધ નારાયણને નૃત્ય કરતા ચીતરે છે.

એ પ્રમાણે રજપૂત કલમથી દોરાવેલું ગુર્જર રાગિણીનું પણ એક સુંદર ચિત્ર મેં બુન્દીકાઠામાં જોયું છે. એ ગુર્જર રાગિણી કેવી હશે તે હવેના ગાયકો જાણતા નથી.

માલકોલ, જોડી, (બંજાળનો) મારુ (મારવાડનો) એમ દરેક રાગના ચિત્રો

તે કાળમાં દોરાયાં છે. પણ એના મર્મ ઉકેલવો હજી બાકી છે.

હિન્દી ચિત્રોમાં અલકાર અને શોભાના સાર મૂળ વિષય કેરતાયે વધી જતા. લયલા મજલ, સતોના સમાગમે નીકળેલા શાહજહાન, કાલ્પનિક રાજાહંસ વગેરે આકર્ષક વિષયો હતા. એની કેરો સુંદર થતી. રંગ સલકસર્થા અને પાકા થતા; પણ ઉપરનાં બધાં ચિત્રો ચોપડીઓનાં પાનાં જેટલાં નાનાં થતાં હતાં.

મરાઠા પેશ્વાઈ યુગમાં ચીનનાં ચિત્રો અહીં આવતાં મેં તાલેવંત હોડોનાં ઘરોમાં જોયાં છે.

એમાં વિષ્ણુના દશાવતાર ચીની શેખાસમાં જોવાતા, ચીની લક્ષ્મી, કુબેર વગેરે પણ હતાં.

મરાઠા યુગમાં મહાસારત, રામાયણ, શિવાજી મહારાજના જીવનપ્રસંગો વગેરે ચિત્રારાયાં છે અને ૧૮મી સદી સુધીમાં હિંદુ ચિત્રકારોએ ભાગવત જેવા હસ્તલિખિત ગ્રંથોમાં ભાગવતના અનેક પ્રસંગો ખૂબી જીલ્લવટથી અને પૂર્ણ ભક્તિભાવથી ચીતર્યાં છે.

જૈન પુસ્તકસંકલનોમાંથી વર્ષકુંજ જેવા અનેક જોળ વાળેલા કાંબા પત્રો મળ્યા છે. એમાં મુનિ મહારાજોને અમુક ગામ કે નગરનાં મહાજનોએ આમંત્રણ પાઠવ્યાના ઉલ્લેખો છે. એમાં લલિત સાથે ચિતારા પણ ભળે છે અને પોતાનાં ગામ કે શહેર કેવાં છે તેનું વર્ણન કરતા જાય છે અને એનાં ચિત્રો દોરે છે.

એમાં ભાગોળ, કૃવે પાણી સરતી પનિહારીઓ, ધર્મશાળા, મંદિરો, મહેલો, સરોવરો, નદીકિનારા ઇત્યાદિ કેવાં કેવાં છે તે ચીતરેલું દોાય છે.

હરદ્વારમાં એક હસ્તલિખિત ભાગવત મેં જોયું છે. એમાં ભગભગ પાને પાને ભાગવતનાં વિધુવિધ વિષયોનાં રંગરંગીત ચિત્રો છે.

શ્રીયુત એન. સી. મહેતા પાસે ખુદ અકબર ખાદશાહનું હસ્તલિખિત પંચતંત્ર હતું. એમાં ઉપસાવેલા રંગોથી હરણ, હાથી, વાઘ વગેરે પ્રાણીઓ ચીતરેલાં હતાં.

મરાઠા સમયનાં ઘણાં ચિત્રો ગ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ સંગ્રહસ્થાનમાં મોજૂદ છે.

કલકત્તાના સંગ્રહસ્થાનમાં મેં કરણ વાલેલાની સ્ત્રી કૌલારાણીનું એક ચિત્ર જોયું છે. એણે પોતાના ચોટલામાં કટારી સંતાડી રાખી છે. સંગ્રહસ્થાનના વઢાન કચ્છરેટર (રક્ષક) મને કહેતા હતા કે ‘તમારી આ કૌલારાણી નાહક ખૂબ વજોવાઈ ગઈ.’

જ્યારે અક્ષાઉદીન એને પોતાના શૂન્ય-ગૃહમાં લઈ ગયા, તે વખતે આ કટારી એણે ઠાઠી હતી. એ એની છાતી પર ચડી બેઠી હતી અને બીજી કાંઈ સ્ત્રીની ફરી આવી છડતી એ કદાપિ નહિ કરે એવું વચન લીધું ત્યારે એને છાંલ્યો હતો.

પરંતુ આવાં તો, યુદ્ધોનાં, શિકારનાં, ઇતિહાસ-પુરાણોનાં, શક્તિ, શિવ અને વૈષ્ણવ તથા જૈનધર્મ કથાઓનાં અસંખ્ય ચિત્રો બચ્યાં છે.

આખણાં મંદિરો અને મહેલાતોની કેટલીયે બીંતો શકુંતલાના પત્રલેખનથી, પત્તિને જોવાને માટે કાટો વાળ્યાનું બહાનું કાઢતી મુગ્ધાઓથી, ઈસપત્ની વાતોના પ્રસંગોથી અને મહાયુદ્ધ કરતા કુસ્તીબાજોથી તથા આમણીપીપળી રમતા બીમથી ચિતરાયલી મેં જોઈ છે.

અગ્રેજી યુગ આવતાં બધી બાબતોની

એમ ચિત્રોમાં પણ આપણે અગ્રેજ અને કુરોથી ચિત્રોથી જાણી ગયા.

એમણે તૈલ ચિત્રો મોટા કદનાં કરવા માંડ્યાં હતાં.

દૂરદ્રષ્ટિના (પરસ્પેક્ટિવ) અને શરીર-શાસ્ત્રને અનુસરતાં માનવરૂપો (એનેટોમી) તથા છાયા અને પ્રકાશના નિયમો સાચવીને દોરેલાં (રીમાસિસ્ટિક) આબિહૂબ રૂપો એધને આપણા સોઠાએ એકદમ ચિત્રવિદ્યામાં પોતાની દાર કબ્જી લીધી હતી.

એમના કુદરતી દેખાવોના સ્પષ્ટિસીદ્ધાંતો ચિત્રોથી અત્યંત પણા સોઠાં અર્જા ગયા હતા.

વીસમી સદીની શરૂઆતમાં તેમ છતાં રાજ રવિવર્મા ઉત્પન્ન થયા અને એમણે યુરોપની જે અસંખ્ય ચિત્રો દોર્યાં, જર્મનીમાં છપાયાં અને આખા હિંદુસ્તાનમાં એ અતિશય લોકપ્રિય થઈ પડ્યાં.

શિષ્ટ સાહિત્યનાં, પુરાણનાં, દેવ-દેવીઓનાં, મહાસારત અને રામાયણના પ્રસંગોનાં, સ્પષ્ટિસીદ્ધાંતોનાં, શકુંતલા, કાલિદાસ અને શુકરસાની, હમયતી અને હંસનાં, વિશ્વામિત્ર અને મેનકાનાં એવાં ધૂળ ચિત્રો એમણે દોર્યાં હતાં.

મહારાજ ગાયકવાડના લક્ષ્મીવિલાસ રાજમહેલમાં જે રવિવર્માનું એક સ્વચ્છ ચિત્ર અસલ સ્વરૂપનું છે. સ. ૧૯૦૨માં એનું હતું, તે કદાપિ જૂલીસ નહિ.

તે વખતે સ્વ. મિસિસ એની ખોસિન્ટે મહાસારત (ધી ગ્રેટ વોર) અને રામચંદ્ર (ધી અર્ધદિવસ દિગ્ગ) એ નામનાં વિદ્યાર્થીઓ માટે એ સુંદર પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કર્યાં હતાં.

એમાંથી રામલક્ષ્મણનાં સ્વરૂપો 'હુ માનસિક ચક્ષુ ચંપીપ ગોઠવતો હતો, તેવાં

જ રવિવર્માનાં રામલક્ષ્મણનાં સ્વરૂપો જે' ત્યાં ભેળાં. હુ એ ભેળને જ પૂર્ણ સંતોષાવથી ગદગદિત થઈ ગયો.

એ ચિત્રોનો વિષય પૃથ્વીમાં સમાઈ જતાં સીતાજીનો છે.

દૂર અધોધ્યા નમરીના રાજ્યમહેલો છે. વિશ્વામિત્ર અને વસિષ્ઠ આશ્ચર્યચકિત થઈને ઊભા છે સીતા માતાને જતી ભેળને લવકુશ ગણરાઈ ગયા છે. ખુદ રામચંદ્રજી પોને આં શું થઈ રહ્યું છે તે દિગ્મૂઢ બનીને ભેતા ઊભા થઈ બચ છે.

લક્ષ્મણ વિચારમગ્ન બની ઊભા છે અને શું કરવું તે સમજી શકતા નથી.

દુલસીકૃત રામાયણના સસ્તુ સાહિત્યે બહાર પાડેલા પુસ્તકમાં આ ચિત્ર માત્ર છાપેલું છે એના મૂળ રંગો, કદ, ખુદ રવિવર્માનો સર્જક હાથ એ તો મહારાજ ગાયકવાડના લક્ષ્મીવિલાસમાં જઈને જુઓ અને આટલાં વર્ષ પૂર્વેનું એ ચિત્ર ત્યાં રહ્યું હોય તો ભેવા મળે; પણ આ છાપેલી નકલ પણ અદ્ભુત છે.

એની નીચે લખ્યું છે કે "સીતાજી મુનિ વાલ્મીકીની પાછળ પાછળ શ્રીરામની સ્પર્શસલા વચ્ચે જઈ પવિત્રતાની સાબિતી દેવા માટે જુમિ માતા પ્રત્યે હાથ ભેળીને અશ્વ સારતાં બોધ્યાં:

'એ મન-વચન-કર્મ વંદે મેં શ્રી રામનું જ પૂજનસેવન કર્યું હોય તો મને તમારામાં સમાવી દેજો.'

પછી ત્યાં જ પૃથ્વી ફાટી અને સિંહાસને બેઠેલાં દિવ્ય દેહધારી પૃથ્વી માતા નોકળ્યાં.

સીતાજીને અભિનંદન આપી બોળામાં લીધાં અને જુમિમાં ઊતરવા લાગ્યાં! લક્ષ્મણ, લવ, કુશ, અને સુવર્ના કુખ-

શોકનો પાર રહ્યો નહિ.

શ્રી રામ પણ અત્યંત દિગ્ગં થયા. અશ્રુ સાર્યાં અને ખૂબ રોયા !”

પૃથ્વી માતાનું ગાંધીય, સીતાનો શોક અને આખી મંડળીમાં વ્યાપેલો કરુણ રસ તાદ્દશ છે.

પવનથી ઊડતી સાડીનો પાલવ સીતા દેવી છાતી પર દબાવી રહ્યાં છે.

બહુ વર્ષથી નહિ જોયેલા પ્રાણુવલ્લભ રામચંદ્રજીના મુખારવિંદ પર છેલ્લી નજર નાખતાંનાખતાં એ અદશ્ય થવાની તૈયારીમાં છે.

સીતાનું સૌંદર્ય, રામચંદ્રજીનો પ્રતાપ, પૃથ્વીની કથા એવું એવું તો આ ચિત્રમાં કંઈ કંઈ છે.

રાજ રવિવર્માની ઘણી નિંદા થતી મેં સાંસળી છે. કોઈ એને નાટકી કહે છે, કોઈ એને પશ્ચિમનું આંધળું અનુકરણ કરનારા કહે છે.

★

એક વખત દોઢ બાદશાહને જંગલમાં ફરતાંફરતાં એક સાચા સાધુની ભેટ થઈ, તે સાધુની પવિત્રતા તથા તેનું પ્રકૃતિજ્ઞાન જોઈને રાજ ઘણો ખુશ થયો અને પોતાના રાજ્યમાં પધારવા માટે તે તેગને ઘણો આગ્રહ કરવા લાગ્યો. પહેલાં તો તે સાધુ પુરો ‘આવવાની ચોખ્ખી ના કહી; પણ બાદશાહનો અતિશય આગ્રહ જોઈ થોડા દિવસ માટે તેઓ તેની રાજધાનીમાં ગયા. ત્યાં પહોંચ્યા પછી તે બાદશાહે આ સાધુ પુરો પોતાની પાસેથી દાન ગ્રહણ કરવાની વિનંતિ કરી. તેનો અતિશય આગ્રહ જોઈ તેમણે દાન સ્વીકારવાનું કબજું કર્યું; પણ તે દાન આપતાં પહેલાં રાજ પ્રણમે પ્રાર્થના કરવા લાગ્યો: ‘હે પ્રભુ ! મારી સંવત્તિમાં વધારો કર, મારી સંપત્તિમાં ઉમેરો કર, મારા રાજ્યનો વિસ્તાર વધારી આપ અને મારું શરીર નીરોગી રાખ.’

બાદશાહની આ પ્રાર્થના પૂરી થાય ત્યાર પહેલાં જ સાધુએ જોઈને ચાલવા માંડ્યું. આ જોઈને બાદશાહ તેમની પાછળ દોડ્યો અને કહેવા લાગ્યો: ‘સાધુ મદારાજ ! આપ દાનનો સ્વીકાર કર્યા વિના કેમ ચાલ્યા જાઓ છા ?’

સાધુએ જવાબમાં કહ્યું: ‘જો સિદ્ધક હું સિદ્ધકની પાસેથી સિદ્ધા લેતો નથી. હું સ્વયં જીવ આજે છે, તો પછી હું મને શું આપી શકીશ ? હું તારી ગેજે પાછો જાવ અને મને મારે રસ્તે જવા દે !’

×

એમનાં આગેદૂખ ચિત્રો આપણા દેશના કળાધર્મની વિરુદ્ધ છે એમ પણ કેટલાક વિવેચકો કહે છે.

પરંતુ આ ચિત્ર મારું પ્રિય ચિત્ર છે અને રહેશે.

૧૯૦૨ પછી તો ૪૫ વર્ષ વહી ગયાં. ૪૫ વર્ષ પર એવું હવું ને જ લાગણીઓ ઊભરાઈ હતી તે જ લાગણીઓ આજે પણ એ ચિત્ર જોઈને ઊભરાય છે.

આદર્શ પુરુષ શ્રી રામચંદ્રજી, પવિત્ર સીતાજી અને એમણે ધર્મની ખાતર સહેલાં દુઃખો એ બધું આ ચિત્ર જોઈને મને સાંસરે છે અને મારું હૃદય અત્યારે પણ વલોલીધે જાય છે.

આ પૃથ્વી છાડીને હું પણ એક દિવસ વિદાય તો થવાનો છું, ત્યારે મારે શું શું જોવાનું છે એનો વિચાર કરું છું, ત્યારે આ ચિત્રનો વિજેગ થવાનો મને સાહે છે.

જીવનની સુગંધ

શ્રી. પીતાંબર પટેલ

છ. દુસેનચાયા પણ એવી જ એક પ્રતિભાવત વ્યક્તિ હતા, જેણે જીવી શકે તે બધું ને મરી શકે તે બધું દુસેનચાયાના મુરેખ પાત્રાણેખનમાં લેખે 'એ આખા દેવતાઓ છો જેના મૃત્યુથી માનવ રક્ષાય થાય અને ભાવિ પ્રજા પ્રેરણા મેળવે એવા વિરલ મૃત્યુની કોને કીર્તિ ન આવે ? જીવનની એવી સુગંધ કોણ પ્રસરાવી શકે ?

એ

પ્રસંગને સારેક વર્ષનાં વહાણાં વહી ગયાં હશે, છતાં ગામસોડોના મનમાં હો જાણે તે ગઈ કાલે જ બની ગયો દોષ તેવો તાજે છે. એ પ્રસંગ યાદ કરીએ છીએ ને દુસેનચાયાનું હસતું મોં યાદ આવે છે. મેં સદી અંગ્રેજી કાળી તગતગતી આખો શાદ આવે છે. તેમનો ભરાવદાર દેહ અને પડછંદ કાશા આખ સામે તરવરી રહે છે. એટલું જ કેમ, દુસેનચાયાનું સ્મરણ જગતાં તેમનું મુલાયમ વ્યક્તિત્વ ખડું થાય છે અને વાતાવરણને ભરી દેતી લખનવી અતરની ખુશબી પણ મહેકી રહે છે હજીય નેમના જીવનની સુગંધ આખા ય ગામમાં મધમધી રહી છે: એવા હતા એ દુસેનચાયા.

દુસેનચાયા કયાના હતા એ કોઈ જાણતું ન હતું અમને એટલી ખબર હતી કે તે એક રાતના તેમની બીજી મરિયમ સાથે અમારા ગામમાં આવ્યા હતા. તે જતા તો હતા પીરની ઢરગાઢે માનતા ચઢાવવા, પણ રસ્તામાં જ મરિયમની તબિયત એકાએક લથડી પડી અને તેમને ગામમાં રહેલું પહોં. ગામમાં મુસલમાનોનાં ઘસેક ઘર હતાં ને તેમણે એક ગોરડીમાં પડાવે નાખ્યો. મરિયમની તબિયત તો સુધરવાને બદલે ખગડવા લાગી ગામમાં અનુભવી

ઘસમગ ફરેક ગામમાં એકાદ પ્રતિભાવત વ્યક્તિ હોય છે એવો લોકોના હૃદય ઉપર આ પહોં જમાવ્યું હોય છે સો એને માન આપે છે, નવે છે સી, પુરુષ, બાળક, વૃદ્ધ, હિંદુ અને મુસલમાન. સો કોઈ એને પોતાના મુખપુત્ર કહે છે એ એક જ માનવી સમક્ષ આમનો સાચો જીવન બની રહે

વેધ રહેતા હતા તેમણે જાતજાતની માનાઓ આપી, દવાઓ આપી, શેક કર્યા પણ કંઈ ન વળ્યું. મરિયમ બેથુઈ બની ગઈ હતી ન બોલે કે ચાલે, દુસેનચાયા રાત ને દા'ડો તેની પાસે જ બેસી રહેતા કેટલીય રાતના ઉજાગરા થયા હતા તોયે તો મટકું ય ન મારે બાજીના ગામમાં એક વિખ્યાત હકીમ રહેતો હતો તેણેય ઉપચાર કરવામાં કંઈ બાકી ન રાખી દુસેનચાયાએ મરિયમને બાંધાવવા, એકવાર તેની આંખોમાં આખ પડાવવા જૂળ મયત્ન કર્યો, પણ ન તો મરિયમ બોલી, ન તો તેણે ઢાળેલા પોપચા બોલ્યાં અને એમ ને એમ, બેથુઈ દશામાં તે ખુદાના ઢરખારમાં ચાલી ગઈ

બસ, ત્યારથી દુસેનચાયાએ અમારા ગામને પોતાનું વતન ગણ્યું. આમ તો તે આવા નાના, અજાણ્યા ગામડાગામમાં શાના રહે ? પણ મરિયમની કબર, અમારા ગામમાં હતી, તે તેમને ક્યાંય જવા દેતી ન હતી બીજીની કબર ઉપર રોજ સવારના જઈને દીવો કરવો અને શુભાખંડું ફૂલ ચઢાવવું તે તેમનો નિત્યક્રમ થઈ જશે હતો. મરિયમ કબરમાં નિરાંતે ઘસઘસાટ ઊંઘતી હોય ને ક્યારેક જાગી ઊઠશે એવા ભ્રમમાં હોય એ રીતે તે રોજ કબર પર જતા.

હળવે હાથે, જરાય અવાજ ન થાય તેમ ફૂલ, તો ક્યારેક ફૂલનો હાર અને અગરખતી મૂકી આવતા. ગામલોકોને આમાં બેલછા લાગતી. કેટલાકને ગાંડપણુ દેખાતું, કોઈક વળી એમ પણ બળડતું કે ખીખીના મરી ગયા પછી ચાચાતું જરા ચસકી ગયું છે. એ બધાને ચાચા કયી રીતે સમજાવે કે મરિયમનું તેમના જીવનમાં શું સ્થાન હતું? ચાચાને લોકોની ટીકાનીય કથાં તમા હતી? તે તો મરિયમના સ્મરણમાં મસ્ત હતા. મરિયમ તેમના જીવનમાં કેવી રીતે આવી ને વણાઈ ગઈ એની તો બખર ન પડી, પણ એટલું સાચું કે મરિયમ તેમનું સર્વસ્વ હતી. માંદગીના બિછાને પડેલી મરિયમને બેનારા હજીય કહે છે કે એ તો સ્વર્ગની પરી હતી. એની નાજુકતા, તેની કેમળ દેહલતા અને અજિઅંગની સુરેખતા તો ગામલોકોએ બીજે કયાં બેઈ હોય! કહેનારા તો કહે છે કે તેનો વાન એવો તો ઘોળો ને કાચ જેવો પારદર્શક હતો કે પાણી પીએ તોય ગળાની આરપાર દેખાય! એવી મરિયમને હુસેનચાચા કયી રીતે ભૂલી શકે?

ગામમાં રહેવાનું નક્ક કર્યા પછી હુસેનચાચાએ એક બેઠાવાટનું ઘર બંધાવ્યું હતું. તેના પાછલા સાગમાં તેમણે બગીચો બનાવ્યો હતો. તેમાં તે શુભાષના, મેગરાના અને બીજા ફૂલછોડ ઉછેરતા. આ બાજુની જમીનમાં ઊધઈ ખૂબ હતી. સાચે જ બીજા છોડ ઊછરી શકતા. તોય હુસેનચાચાએ તો બગીચો ક્ષીણાષમ બનાવી દીધો હતો. બગીચો એ બાજુ તેમનું જીવનકાર્ય બની ગયું હતું. એ તાજા ફૂલ ચૂંટવાં અને મરિયમની કબર પર જઈ ચઢાવી આવવાં... આ કાર્યક્રમ સતત ચાલ્યા કરતો હતો.

પાછા તે બગીચાની માવજત કેવી કરે? એકેએક ફૂલછોડ સાથે ઠોસ્તી હોય તેમ તેની સાથે કયે બય ને ઝારી વડે પાણી છાંટે બય! ફૂલથી બ્યારે એ છોડ લચી પડે, ત્યારે ચાચા નાના બાળકની જેઠે બીકી બેઠે છે. એ ફૂલ માટેની તેમની મમતા એટલી બધી બંધાઈ ગઈ હતી કે કોઈ છોકરાં ફૂલ તોડે કે સહેજ અડપલુંય કરે તો ચાચાનો જીવ બળી બય. ચાચા કોઈનેય બગીચામાં પેસવા ન દે, એથી લોકો તો એ બગીચાને મરિયમનો બગીચો કહેતા.

પણ ચાચા ગામલોકોને મિય થઈ પડ્યા હતા, તે તો તેમની જીભની મધુરતાને કારણે. ચાચાની જીભમાં બહુ મધ ભર્યું હતું. તે બોલે તે શબ્દો ગળચઢા લાગે. એકેએક શબ્દ વીણી લેવાનું મન થાય તેવી મીઠાશ એમાંથી ટપકતી. પાછો એમનો રણુકાય એવો કે કાનને ભરી દે! એ અવાજ બહુ હજીય કાનમાં શું બયા કરે છે. નાનું છોકરું હોય કે મોટા વૃદ્ધ હોય, સૌને “આઈએજી...બેઠીએ જી...” કહીને જ આવકારે! એમનામાં જે આભિજાત્ય હતું, જે વિવેક હતો, જે મધુરતા હતી, જે કેમળતા હતી તે તો બીજે કયાંય બેધાં નથી. ચાચાનું વ્યક્તિત્વ એવું પ્રભાવશાળી હતું, કે ગમે તે માણસને આદર આપવાનું મન થાય. તેમની આંખો એવી તો પ્રેમાળ હતી કે આપણને તેમની પાસે જવાનો ઉમળકો બજે. તેમના મોં પર સદાય રમતું સ્મિત દુશ્મનનેય વહાલું લાગે તેમ હતું. આવા અનન્ય વ્યક્તિત્વથી ચાચા ગામમાં જુદા તરી આવતા હતા. તેમણે બ્યારે તે ચચોચપ પાયબો અને બગલાની પાંખ જેવો સફેદ અને મુલાયમ ઝલ્લો પહેરતા, ત્યારે તો ફિરતા જેવા દેખાતા. બગીચાના કામથી પરવારી ખુરશીમાં બેઠાબેઠા નાજુક

ઢાઢી સાથે ગેલ કરતા કરતા ને હુકો પીતા ખેકા ઢામ, એ વખતે કોઈ ત્યાંથી નીકળે તો ઓલાવે, બેઘડી વાતો કરે અને આખાય ગામની ખબરઅતર પૂછી શે તે સામાન્ય રીતે ગામમાં જુજ ઓછા નીકળતા, પણ ગામસોડો તો તેમને ત્યાં જઈ આવતા ચાચા ઘણાના સલાહકાર બની ગયા હતા તે સૌના ઝઘડાનો પણ નિકાલ લાવી દેતા તેમની પ્રતિષ્ઠા પણ એવી હતી કે તેમનો સુકાદો સૌ માન્ય રાખતુ, એથી ગામને મોટો લાભ તો એ યથો હતો કે સોડો કોર્ટમાં જતા અટકી ગયા હતા અને ઘણો ખેતો ખર્ચો બચી ગયો હતો.

ચાચા શેખીન પણ જખરા તેમને સુલાખના ફૂલનો શોખ હતો, તેથી અનેક-ઘણો શોખ લખનવી અતરનો હતો. ચાચા તો કદીયે કાનમાં અતરનું પૂમ નાખ્યા સિવાય કયાંય નીકળે જ નહ અને કપડા પર પણ અતરનો હાથ મારી દે, એથી તે જમા જતા ત્યાં ખુશખોથી વાતાવરણ સરી દેતા ઘણીવાર તો એમ બનતુ કે એ ખુશખોને લીધે તો માલુમ પડી જતુ કે હુસેનચાચા આટલામાં કયાંક છે તેમના ઘરમાં પણ મૂકીએ ને મમજ ખુશખોથી તરખોળ બની બધા આ અતર જેવો એમને બીજો શોખ આખે કાજળ નાખવાનો હતો. બીબી મઝી ગઈ, તેમના જીવનનો સર્વ રમ ટુટવાઈ ગયો છતાં આખે કાજળ નાખવાનું તો તે કદી ભૂલ્યા ન હતા અને ત્રીજો શોખ મજાના કપડાં પહેરવાનો હતો. જ્યારે જુઓ ત્યારે તે આકર્ષક કપડામાં જ દેખાય સદેજ ડાલો પછો હોય કે ગડી સાંગી ગઈ હોય તો તે બેચેન બની બધા આવી નાજુક તબિયતના ચાચા હતા ચાચાના આ ગંઢના કારણે કેટલાક રંગીલા જુવાને અનુમાન કરતા કે આ તો

કોઈ મોટા નવાબ છે કોઈક વળી બગીરદાર છે એમ કહેતા અને બીબી પાછળ ગાડા હતા એટલે તે કબજો છોડીને ક્યાંય જઈ શકતા નથી અને બીબીની અને ચાચાની મહોબતની વાતો જુવાનિયાઓએ બેડી ઢાઢી હતી જેને જે ફાવે તે તુકો કાઢતુ કોઈની જિગર ન હતી કે જઈને ચાચાને પૂછી શકે ચાચાનો પ્રસાવ ડારી નાખે તેવો હતો તેમની આગળ ગમે તેવો પચાતિયો કે ગામનો બિખડેલ પણ અદખથી વાત કરતો તેમના કપાળમાં એવું તેજ હતુ કે સામા માલુસને આજ જ નાખે આવા ચાચા વિશે કેને કોટક ન થાય ?

પણ ચાચાના અતરને તો પણ જ ઓછા માલુસો જેઈ શક્યા હતા તેમની લાપા અને મન્કાર-એ બધા પરથી એમ તો લાગતુ જ હતુ કે તે લખનૌ બાલુના છે મરિયમ પાછળ તે આ ગામડાગામમાં પડ્યા રહ્યા હતા એ પણ બતાવી આપતુ હતુ કે ચાચા સાચા પ્રેમી હતા, પણ હુસેનચાચા શાયર હતા તે તો કોઈએ કદી બજુક ન હતુ હું ક્યારે રબઓમા તેમની પાને જતો, ત્યારે એ રનો શેર સંભળાવતા ઉર્દૂ ખાસ સમજુ નહિ, તેથી તે હિંદુસ્તાનીમાં તેનો અર્થ સમજાવે એ બહુવા પછી તો ડોડી ડોડી બેઠે મોથી વાહવાહ જોણી જવાય એકએકથી ચંદ્રિયાતા એ શેર પ્રાપ્તિ ને માથુ આદરથી નમી પરે ઈકબાલના, ગાલીબના શેર સાંભળ્યા, ત્યારે જેવો લાવ અનુસંધા હતો તેવો જ લાવ હુસેનચાચાના શેર સાંભળીને અનુસંધા તેમણે કેટલીક ગણે બનાવી હતી એ બધામાં મરિયમના વિરહનું હર્દ હતુ ચાચા ગજલ ગાતા બધા ને તેમની આખો ટપકતી બધા એ

લોકજીવનનાં કથાગીતો

૩૧. મધુભાઈ પટેલ

નથી. ક્યાં થે એ પોતાનો ઉલ્લેખ આવવા હોતો નથી.

એવા લોકજીવનનાં ગીતોને સ્વ. મેઘાણીએ સંગ્રહી આપણને જાણી આપ્યું છે કે એ સંસ્કૃતિ હજી જીવતી પડી છે અને એમાં સામાન્ય પણુ છે. કાઠિયાવાડનું જે કાર્ય મેઘાણીભાઈએ કર્યું, શુભરાત માટે, સુરત માટે, તે કરવાના આ સુવાન મધુભાઈના મનોરથો છે. પોતે અચ્છા ગાયક છે, નૃત્યકાર છે ને સાહિત્યરસિક છે. સુરતનાં ગામડાંઓને એ ખૂંદી વળ્યા છે. સાનવજીવનમાં આવતા બધા થે પ્રસંગો-જન્મોત્સવ, બાળકીડા, કુમારાવરયા, કિશોરાવરયા, સુવાની ને પ્રણય, લગ્ન, વિરહ ને વિનાશ, મન્દીરી, શુદ્ધયાગ્રમ, વૃદ્ધાવરયા ને વૈરાગ્ય દરેક પર એમણે લોકસાહિત્ય સંગ્રહ્યું છે. સ્નાતિક, ક્ષણી, ડૂબળા, લરવાડ, કોળી, હરિજનો, ખારવા, ભીંચો, શુભરાતમાં મળી આવતી લગભગ બધી થે વર્ણનાં ગીતોનો લંગર એમની પાસે પડ્યો છે, એ બધાં થે સંચાકારે પ્રસિદ્ધિની રાહ જોઈ રહ્યાં છે.

એમાં લોકગીતોની પ્રસ્તાવનારૂપે સ્વ. મેઘાણીએ મધુભાઈ વિશે જે દેહકીદ મધુ વાતો કરી છે તેમાંથી થોડીક કંટિકાઓ અહીં ઉતારી છે. સ્વ. મેઘાણી લખે છે :

“લોકસાહિત્યને નામે જે બન્ધક બનાવેલો ચાલી રહ્યો છે, તેની વચ્ચે આજે ઘણું વળતે એક આસક્ષી અને નક્કર વસ્તુ આ આદમીની પાસે મને માલુમ પડી...એક મિત્રને ઘેરએ મિત્રશિક્ષક મધુભાઈ અને એમના નાનાભાઈ બનેએ આવી ત્રણેક કલાક એમની દરિયાકાંઠાની સરતી જન્મલેખનનાં જે લોકગીતો સંલગ્નઓનાં તેણે અંતર લીધેલી આપ્યું. એ ગીતોના શબ્દોએ અને સ્વરોએ શુભરાતની ધરતીને જાલતી કરી. તાલલયની અનેકવિધતા, ભાવોની વેધક્તા, અને શુભરાતના એક નાના શા પ્રદેશમાં જાલાતી લોકજાણીની લહેકંતી મિષ્ટતા, એણે પ્રતીતિ આપી, કે-કોઈ પણ એક પૂણેથી શુભરાતને નિહાળે, શુભરાત જોહામણી છે, અધિકાધિક અને અવનવી નમણાઈ ધારણ કરીને એ આપણી સન્મુખ પ્રકટ થાય છે. એના રૂપનો પાર નથી...આ બે ભાઈઓએ જે ગાયાં છે તે ગીતોને યાદ કરીકરી, માફા ધરનાં ચિયાણુ માટીનાં માટલામાં જે સાટીની સુગંધે મહેકવું પાણી પીકું છું ને ધરવ થતો નથી તેના જેવું જાગ્યા કને છે...આ ભાઈએ મને છેલ્લી વાત કહી ચમકાવેલા : ‘તમારા ‘ચૂંદડી’ નામે લગ્નગીતસંગ્રહની પ્રસ્તાવનામાં એક સૂરતી કથા’ ઠાંકીને તમે જે કોર કીકા કરી છે તે વાંચીને જ મને ચાનક થઈ, કે સુરત પ્રદેશની આ અવહેલનાતો હત્તર આપું, માટે જ મારી આ પ્રવૃત્તિ ઘઈ’-મને ઘણું : આવી ચાનક જે બીજા પ્રદેશોના યુવોને પણ પડતી હોય, તે તે હોયને તેની ભૂમિનું પણ હોંશેથી કાંઈક ઘસાવું લણું.”

આવા ઉત્સાહી મધુભાઈ દ્વારા લોકગીતો લખવન દરેક અંકે ‘અખંડ જ્ઞાન’ના વાચકોને પણ મળે એના અને પ્રયત્ન કરીશું.

શુભરાતનાં કથાગીતોમાં કસુતા વિશેષ છે તે તે આ અંકે આવેલા એક જ કથાગીત ઉપરથી સહેજે સમજી શકાશે. ‘લોક ન જોવાખ્યા’નું સાચું મૂલ્યાંકન બહેન વિનાનો ભાઈ કે ભાઈ વિનાની બહેન જ કરી શકે એવું નથી. પ્રત્યેક ઉદ્યેન રૂપથી બધ એવા સમર્થ એના વિચાર છે.

માનાં બીજાં કથાગીતો આવતે અંકે આપવામાં આવશે.

ઝોઈ વાસ્તવિક આ કાલ્પનિક અથવા પાર્થિવ આ અલૌકિક ઘટનાને સત્યસ્વરૂપે કે કલ્પ માધુર્ય અર્પી શ્રોતા સમક્ષ રજૂ કરવી તેનું નામ કથા આ કથા વાર્તા, કે વૃત્તાંતના વાચનઅવલુની વૃત્તિ માનવીમા જન્મથી જ હોય છે હાલને યોગે બેસી, હીવાને અજવાળે દાહીમાની ડાહીડાહી વાતો સાંભળતુ ખાળક ચકા રાણા મઠી ગણ્ડી, રાજપત્રી અને ખિરખત્તી કદા વાચતો કિશોર, સાહસ, ટંગ્લા ને પ્રેમની નવલકથાઓ પઢતા યુવકયુવતી; બગીચાની વાતોના વન ગજવતુ રૂઝિયાનું નવરુ નારીમહળ, ટાઢા પહેરના તડાકા હાકતા નિવૃત્ત પુરુષો, ગીતા, મહાભારત ને કુરાનના ધર્મપાના ઉડેલતા વૃદ્ધ સ્ત્રીપુરુષો અને ગામને ચોરે બેગી, ભાટચારણ, ખારોટ, કે વશાવળિયાની રાતરાતની લાગી કથાઓ એક ધ્યાનથી સાંભળતુ ગામલોક-આ બધી વ્યક્તિઓના દૃષ્ટાંતો માનવીની સહજ કથાસ્થાન દર્શાવે છે.

કથાઓના અભ્યાસથી માણસની જ્ઞાનધિપાસા વૃદ્ધ થાય છે કથાના વિષયમાથી તેને જીવનનું શોખ્ય માર્ગદર્શન મળી રહે છે કથામવલુથી ઠંડોર અને મલિન હૃદય ધોવાઈને નુકુ અને નિર્મળ બને છે બૌદ્ધિક વિકાસ સાથે પાર્થિવ વલણ પણ વૃદ્ધિ પામે છે એનાથી માનસિક પ્રગતિ સાધી શકાય છે અને લાગણી કેળવવાની તાલીમ મળે છે વળી કથાનો જલજનાર બીજને તે ઠંડવામા જ સાર્થકતા માને છે અને તેથી જ કથાનો જીવત મેકાઓથી અટૂટ રીતે વહેતો આવ્યો છે

માહિત્ય પોતાના વહેણ બદલે છે, અસ્તુતિ પલટા પામે છે, પરંતુ લોકસમૂહને હરકોઈ કાળે અને જીવનના દરેક પ્રસંગ ને પ્રશ્નને સ્પર્શતી આ કથાઓ તો સત્તનકાળથી એકધારે રસ રેલાવતી કઠોપકક કિતરી આવી છે સાધારણ સમજણનાં માણસોને પણ કાંદો કરતા આવી કથાઓ વધુ રચિકર લાગે છે

શ્રામજીવનમા લોકહિતહાસ અને લોકજીવનના આવા વિધવિધ કથાઓ બે દૃઙોને કહ' ખડકાયેલ પડ્યા છે ઉનાળાની યાદની રાતે ચોકમા અને શિયાળાની કડકડતી ટાઢમા તાપણી ફરતા બેસી આવી લોકકથાઓ ઠંડવાય છે

શોમાસાને અવસરે અને ખાસ કરી આવજી માસે તો તેમાં પૂર રેલાય છે પછીખરી કથાઓ સપૂર્ણ જોય પછરૂપે હોય છે અને તે વરને ઝોટલે મગ કરતો, કે રાત્રનૃત્ય સાથે ગવાય છે આવી ગાંધ શકાય એવી કથાઓને કથાગીતો કહે છે આ કથાગીતોની પ્રવાહિતને અખડ સાહુ રાખનાર મોટરા ઉપરાત, ગામમા આવતા પરગામી મહેમાનો, મારગી વગાડનાર, બેગીઓ, રાસગરબા ગાનારા સ્ત્રીપુરુષો, ખારોટ, કે રામલીલા રમનાર ગણદાગીઓ વગેરે હોય છે

કથાકાર શ્રોતા સમક્ષ પ્રથમ વાર્તાના નાયકનાલિકાને પરિચય આપી કથાને અણુધાર્યાં ઉપાડ કરે છે પછી પોતાની જાતને કથાને આરોપ્યા વિના અને કથાવસ્તુના પૂર્વાપર પ્રસંગનું વર્ણન હીધા વિના ઘટનાને કૂદકે ને જૂસકે તે આગળ ધપાવે બધ છે કથા ક્યારે, ક્યાં અને કયા કારણે બની એનું કશું પણ કથા વિના 'પછી શું થયું' ની ઉત્કટ જિજ્ઞાસાવૃત્તિમા શ્રોતાનાં મન પડેલી હઈ, અતે કરજીરસમાં સીના દેવાને અખડોળી દે છે કરજીરસ દર્શાવવામાં ગુજરાત સૌથી મોખરે બેઠે છે

એથી 'કરણી' કથાગીતોને જ 'શુજરાતે' ઉત્તમ આલેખ્યાં છે. કરણીમાં કરણી વિચારોનું વાહન કરનારાં કથાગીતો જ ઉત્તમ કથાગીતો યતી શક્યાં છે. એના હલક-લચ્છા ઢાળ અને સંગીતનું અવિસ્મરણીય કરણ સાહિત્ય, જેને અંગ્રેજીમાં 'મેલોડિયસ મોનોટોની' કહે છે તે, તેા ચોતાચોના કાનમાં શુભ જ રહે છે. અહીં 'પુસ્તકનું' સ્થૂળ પાત્ર તેના સૂરો ક્યાંથી સંભળાવી શકે ?

અંગ્રેજીમાં (મૂળ શબ્દ હોતો ખેલર = નાચવું = નૃત્ય માટે રચાયેલી કથા) લોકકથાને એસેટ કહેવામાં આવે છે.

*

વીરો ન ઓળખ્યો

વર્ષોથી માળાપનાં મુખડાં જેણે લીધાં નહોતાં એવી એક સાસરવાસી સ્ત્રી હતી. એના સાસુસસરા ને સ્વામીનાં સાંધાં કામ તે અહોનિશ કંપ્યાં કરતી અને આનંદમાં રહેતી. છતાં બધી સ્ત્રીઓને હોય છે તેમ એને ક્યારેક ક્યારેક પિયરિયાંનું સ્મરણ બગવું. માડી ને વીરો સાંભરતાં, ત્યારે એનું આહુદય વિદૂષળ થઈ જતું. તેના હૈયામાં એક ઊંડી આશા પ્રગટતી. મારો વીરો આવે આજુથે તો ન આવતો હોય ?

સોનલા તે કેરું બેઠું, રૂપલા તે કેરી જોડણી;
દેરાણી જેઠાણી બને બેનું રે, સરવર પાણીલાં સંચરિં;
પાણી ભરી બેઠું મેઢણું, સરવરિયા પાળ;
જોડણી લેરથી રે આંગણિયા ડાળ;
ભરો ચડું ને નીચી ભતરું રે,

જેવું માડીબાયા વીરાની વાટ !

સરોવરપાળે પાણી ભરવા જતી, ત્યાં ભંચા આંગણની ડાળે ચડીયડી રોજ તે વીરાની વેલડી આંટ્યાની રાહ બેતી. પિયરનાં આજુલાંની એની અધીરાઈ એનાં ઘેલો દિયરિયો કળી ગયો, એટલે સાસીને 'તમારો વીરો આવે' કહી તે છેતરવા માંડ્યો :

થેલા દિયરિયા જોડમાં જોડીદડા રમે,
ભાણી તારો લાઈ તે આવે રે !
થેલા દિયરિયા થેલું શું જોલો રે ?
અમ વીરો હમણું નહિ આવે રે !
અમ વીરો અમ સરખા હોય રે !
એ તો દેખાય જાતનો દૂજળો !

એવું અંતર તો ચાલે રહ્યું હતું એના વીરાનું આગમન; છતાં તે ભાવેને છપાયતી તે દરે છે: મારો વીરો તો જીવળો દેવ જેવો છે ને આ તો ટોઈ કળો દૂજળો છે. એ મારો ભાઈ ન હોય ! મારો તો ત્રણ ભાઈ છે:

એક મારો માડી—ભયો કુવર,

એક મારો કાઠી—ભયો કુવર,

એક મારો માગી—ભયો કુવર.

પછી તેઓમાંથી એકેયને આજે બાર બાર વરસથી હીંદો નથી

અને દિવરની મશ્કરી એક દિવસ સાચી કંઈ ત્રણ જુવાનભોધ વીરાઓ
રમજૂમતી વેલડી ભેડી બેનીને દેવા નીચરી ચૂક્યા છે બેનીના ગામ તરફ ગાડું ઠકાગી
એલ્યું છે, વાટડીને વેગ અતિ લાખો છે

ચાલી ચાલી થાઈકા અમારા ધોરીડા,

હજી ન આઈવા બેનીના દેશ !

ત્યાં તે

ચામે મઈલો વેલનો હાકણીઓ,

દેવો ભાઈ કાંના રેવાસી રે ?

કથા તમારા ગામ ને કયાં ગામ જવાં રે ?

અમારે જવા બેનીને માસરે,

અમે વીરા હજીરાના રેવાસી રે ?

ચાલી ચાલી થાઈકા અમારા ધોરીડા,

ભૂખા, અમારા ધોરીડા ભૂખા રે,

હજી ન આઈવા બેનીને દેશ !

વેલના હાકનારાએ કહ્યું

હજીવા રહીને ભજો વીરા બેનીનાં ગામ,

આગળ આવે તમારી બેનીનાં ગામ

પછી .

તાથી આઈલા ટોરના ગોવાળી રે,

ગાયના ગોવાળી વીરા તને ઠહું ભાઈ રે,

હજી ન આઈવા બેનીના દેશ !

માગ બાર બાર વરસનાં આણા રે,

તેર તેર વરસનાં તેડાં ભે !

આટલાટલા વર્ષો પછી બેનીને દેશ આવવા ઊપજ્યા છે ગેટસે માર્ગે કયાથી
જરૂર ગોવાળિયાં વરની નિશાની આપે છે

તારી બેનની આર માબની અગાસી રે,

તારી બેનના ધૂધરિયાળા આપા રે,

તારી બેનની હોદાની છે વાડ રે,

હજીવા રહીને ભજો વીરા બેનીનાં ગામ,

આગળ આવે તમારી બેનીના ગામ !

એવા ત્રણ અબળણ્યા અતિથિઓ ઝેનને સાસરે આવી પહોંચ્યા. વાડામાં વેલડી છાડી ઘરમાં પગ મૂક્યો, ત્યાં ઝેનીએ એ ખાંધવનિપુટી લાળી, વીરાએ તરત ઝેનને ઓળખી પણ વીરાની રોજ વાટ જોતી ઝેનડીની આંખે ખારખાર વરસના વિભેગનાં પડ ફરી વળ્યાં હતાં એટલે:

કાનમાં કડીઆં ને કેડમાં કંઠોરો,
ખારણે આઈવો વીરો ત ઓળખજો!

અને અબળ મહેમાનો છે એમ ધારી માથું ઢાંકીને
ઉગમણે વાઈળા રે ઝેનીએ ઢાલિયા,
આથમણે વાળી રે ઝેનીએ સાંગામાંથી;

એ ઢાલિયા પર વીરા ખેઠા અને ખારણાં પાછળ સંતાતી કુતૂહલથી તે તેમને જોવા લાગી: મહેમાનો કાણુ હશે? અને એ અબળણ્યા હેખાતા મહેમાનોમાંના એકે ઝેનીને કહ્યું:

આવો ઝેની બેસણુ બેસો રે,
કહો તમારાં મુખદુઃખની વાતો રે!

મુખદુઃખની વાત પૂછનાર એ સગો કાણુ હશે એવો સંશય એને થયો. રખેને એ એના વીરો હોય! પણ વીરાનું મુખદુઃખ ઓળખાતું નથી, કંઠ ઓળખાતો નથી અને એકાએક પરપુરુષો સાથે સાસરીમાં વાતો કરવાનું સાહસ પણ ન ખેડાય. એથી પરોણા સાથે વાતો કર્યા પહેલાં તે સાસુજીને પૂછવા દોડી, પણ સાસુ પૂંસે જતામાં કામ સોંપાયાં:

પાણી ભરી આવો વહુંજી,
પછી તમને પરોણા ઓળખાવું રે!

હરખાતે હૈયે પાણી ભરી આવીને ફરીથી સાસુને પરોણા ઓળખાવવાનું કહ્યું. સાસુએ વળી ખીજું કામ સોંપ્યું:

લૂગડાં ઘોઈ આવો વહુંજી,
પછી તમને પરોણા ઓળખાવું રે!
લૂગડાં ઘોઈ આવી બાઈજી,
કહો બાઈજી, દેના પરોણા રે?
દળણાં દળી આવો વહુંજી,
પછી તમને પરોણા ઓળખાવું રે!

અને ઘડીકમાં ઘરરઘર ઘડી દેરવી અર્થે મલું દળણું દળી નાખ્યું. હવે તો સાસુજી પરોણાની ઓળખાણ કરાવશે જ-એની ઉત્કંઠા વધતી જ ચાલી:

દળણાં દળી આવી બાઈજી,
કહો બાઈજી દેના પરોણા રે?
છાણાં ઘાળી આવો વહુંજી,
પછી તમને પરોણા ઓળખાવું રે!

છાણું ચાપી આવી બાઈલ,
 કહો બાઈલ કા'ના પરાણા રે ?
 ઘરમાં રે વડુલ દૂધણી સેસ,
 ભેંસ દોહીને આવો વડુલ,
 પછી તમને પરાણા ઓળખાવું રે !

સાસુજ હતી સ્વભાવે સંસારની સુપ્રસિદ્ધ 'માસુ' એણે વડુને પિયર મોકલવી નહોતી. મનમાં વિચારું 'પિયરિયાંના તીવ્ર સ્નેહાર્કર્ષણ સમાવી ગયા આવી બેઠા છે, સાચાં નામ કહીશ તો જરૂર વડુ તેમની સંધાને પિયર જવા તૈયાર થઈ જશે. પછી ઘરનાં ખાંડણાં, દળણાં કેણુ કરશે ?'

ઉતાવળે ભેંસ દોહી આવી આજીજીસમાં શખ્દોમા વડુલ કહે-છે.

ભેંસ દોહી આવી બાઈલ,
 કહો બાઈલ કા'ના પરાણા રે ?
 દૂધ મોળવી આવો વડુલ,
 પછી તમને પરાણા ઓળખાવું રે !
 દૂધ મોળવી આવી બાઈલ,
 કહો બાઈલ કા'ના પરાણા રે ?

એક પછી એક બધી ફરજોના હુકમો લગ્યા. વડુ પણ સાસુનો ખીછો છોડતી નહોતી. આખરે સર્વ કામ સંપૂર્ણ થયા, ત્યારે વડુએ માન્યું કે હવે તો માસુજ જરૂર પરાણાની ઓળખાવું કરાવશે. 'કહો બાઈલ કા'ના પરાણા રે ?' વડુને મંતાપવા બેઠેલી ભૂંડી સાસુએ પછી તેનું બીજું શબ્દ અજમાવ્યું તે ધોક્કી

હું ઓ નહિ બાણું રે વડુલ,
 કા'ના પરાણા રે !

જઈ તમારા યસરાને પૂછો,
 કા'ના પરાણા રે ?

ઓટે તે બેસતા બાણ રે મારા,
 કહો બાણ, કા'ના પરાણા રે ?

હું ઓ નહિ બાણું રે વડુલ,
 કા'ના પરાણા રે !

જઈ તમારાં જેઠાણીને પૂછો,
 કા'ના પરાણા રે ?

દળણું દળતી જેઠાણી મોરી;
 કહો જીજી, કા'ના પરાણા રે ?

હું ઓ નહિ બાણું દેરાણી મોરી !
 જઈ તમારા જેઠાણે પૂછો રે !

ચોપડા વાંચતા હો મારા દાહ,
કહો દાહ, કાંના પરોણા રે?

હું એ નહિ જાણું વહુજી
કાંના પરોણા રે!

જઈ તમારા દિયરને પૂછો રે!

ઘરનાં સર્વ માણસોને પૂછી જોશું પણ કોઈ કહેતું નથી કે પરોણા કોણ અને
ક્યાંના! વહુના અંતરનો ઉકળાટ માતો નથી. જિજ્ઞાસા વધતી જ નય છે. દિયરજી
કહેશે એ આશાથી તેને પૂછી જુઓ છે તેનો ચ તેવો જ જવાબ મળે છે: . .

હું એ નહિ જાણું લાલી,
કાંના પરોણા રે?

હવે રહ્યો પૂછવા બાકી એક પરણ્યો. પણ તે તો સાળાઓની સાથે પલંગે બેસી
વાતો કરી રહ્યો હતો, ત્યાં જઈને કેમ કરી પૂછી શકાય કે:

કહો પિયુજી કાંના પરોણા રે?

આ અરસામાં રસોઈ તૈયાર થઈ થઈ એટલે સાસુએ આજ્ઞા કરી:

આવો વહુજી લોજન પીરસી આહો રે!

તાંબા તે હોટો જલે ભરી આહો રે!

હોટો ભરતાં લાગ મળે પરોણાના મુખ તરફ જોતી જાય, અને શંકા સેવતી
જાય. 'રખેને મારો વીરો હોય!'

મુખવાસી વીરાને મુખવાસ કરાવો રે,

તલણી વીરાને તંબાકુ આહો રે!

બેન હજી ચંસમજી નહિ, લાઈએ બેનીને ફરીવાર બોલાવી:

આવો બેની બેસણુ બેસો રે.

કહો તંમારાં મુખદુઃખની વાતો રે!

બેનનાં મુખદુઃખની વાત બીજું કોણ સાંભળે? છતાં બેન સમજી ન શકી કે
એનો જ માડીબંધો વીરો એનાં મુખદુઃખની વાતો પૂછી રહ્યો હતો. ઘરનાં સાસુસસરાને
તો વહુના વીરાનાં ખાર ખાર વરસનાં આણું ને તેર તેર વરસનાં તેડાં પાછાં વાળવાં
હતાં: એટલે તેમણે સાકા કુણાવી દીધું કે કનજાં તમારી બેન પિયર નહિ આવે.

નિરાશ વદને ને ભારે હૃદયે માડીબંધો વીરાએ બેલડી બેડી અને પોતાની બેનીએ
ખારણે આવ્યા વીરા ન બોળખ્યા એના આશ્ચર્ય અને સંતાપથી ખીડાતો તે લાઈએ
માથે માથું હંકારી આહરો ગણે.

વહુ દર મુઠ્ઠી તે ઘોડીડાને હંકારતો વડીવડી પાછું વળી જોતો હતો--રખે એની
બેન પંડજીથી વીરાને પોકારતી દોડી આવતી હોય! પણ બેનડીની આંખે અંધકાર
છાયા પડતાં એટલે એને વીરાને ન બોળખ્યો તે ન જ બોળખ્યો. અંધારાથી પાછી
વળતી બેનને એના ભણી પાડેસણુ મળી. વહુએ અચરતું જ પૂછ્યું:

પાસેની પાડેસણુ બેની--કહો બેની કાંના પરોણા રે?

આશ્વર્માં આખર્માં પહેળાં કરી પાટોશણુ કહે: 'હાય ! સૂડી તે તારા સગી માયના સુતને જ ન ઓળખ્યો ?'

એક તો બેની તારે માડી-બથો કુંવર,

એક તમારે કાઠી-બથો કુંવર;

એક તમારે મામી-બથો કુંવર,

એ ત્રણ બેનીને તેડવાને આઈવા રે !

તખૂરાના તારની જમ એના હૃદયમા ઝળુકાર ફેલાઈ ગયો હાય, નસીબ આ શું થઈ ગયું ? કંકળતી તે ત્યા જ નીચે ધરતી પર ઢળી પડી. એની આંખે અધારાં આવ્યાં, પોતાની જાતને ધિછારતી તે આકેઠ કરવા લાગી

બધરિં રે બધરિં મારી આંખડીનાં તેજ રે !

બારણે આઈવા વીરા ના ઓળખ્યા !

બધરિં રે બધરિં મારું સવાલાખતું રાણું રે !

બારણે આઈવા વીરા ના ઓળખ્યા !

મારી આખનાં તેજ બળી જાય, મારું સવાલાખતું આંખ બળી જાય ! પવ હવે રક્યાથી શું વળે ? એને આઘાત લાગી ગયો. પથાતાપને પાર ન રહ્યો, કેમ કે "બારણે આઈવા વીરા ના ઓળખ્યા !" ન ઓળખ્યા કે ન કોઈએ ઓળખાવ્યા ! પોતાની આ મહાન ભૂલના પ્રાયશ્ચિત્તરૂપે તેણે ઝેરના કટોરા પી લીધા અને લક્ષી પાટોશણુ પાસે જઈને કહ્યું :

પાસેની પાટોશણુ બેની ચિનતું રે,

એક મને કાગળ લખી આલો રે !

કાગળમાં લાઈને લખ્યું

ચાંદાઅજવાળે બેનીએ કાગળ લઈખા.

દીવડાઅજવાળે બેની મરત્યુ રે પાઈમા !

એ અશુભ પત્ર વીરાને બીજી મુવારે પહેલે છે

બ્યારે વીરા સૂઈને બઈઠો રે,

ત્યારે બેનીના કાગળિયાં પોઈચ્યાં રે.

કાગળિયાં વાચી ઘરની ગોરી પતિને કહે છે

તાંખા તે કુડી જળે ભરી રે,

નાવણુ કરી આવો ને,

તમારી બેનીનાં કાગળિયાં વાંચો રે !

નક્કી ખહેનના મૃત્યુના જ સમાચાર ! વીરાનાં દિલ ડહોળાઈ ઊઠ્યાં.

ઘેલાં ગોરી ઘેલું શું બોલો રે ?

હમણું હમણું બેનીના કાગળવાંચું રે !

સાચું ગોરી સાચું તમે બોલ્યાં રે,

અમારી બેનું તો મરત્યુ પાઈમા રે !

વીરો મૃત બેનડીનું 'સ્નાન' કરે છે. સ્નાન કરતો બેનીના મોતનું સાચું કારણ સંસારી મોટા ગણાતા સાસરિયા પર હૈયાની વરાળ ઠાલવે છે:

બધરાં તમારાં મોટાંને ઘેર રે!
મારી બેની સુખ નહિ પાઈમા રે!
બધરાં તમારા ધૂવરિયાળા ઝાંપા રે!
બરી તમારી ચાર માળની અગાસી રે!
મૂર્છ તમારી દૂઝણી લેંસ રે!
મારી બેનને મહિનો માસ ન મોડદો રે!

બળી બળે તમારાં મોટાં ચાર માળનાં ઘર ને ધૂવરિયાળા ઝાંપા, તમારાં ધનસંપત્તિ ને મોટાઈમાં ધૂળ પડબે, જ્યાં મારી બેને સુખ ન બેયાં! એને મહિનો માસ પણ પિયરિયે ન મોકલી; અરે! આંગણે ગયેલા વીરાને ન ઓળખાવ્યો! સર્વનાશ હોબે કહેતાં:

તાંથી વીરે વેલડી શણગારી રે,
મારી બેની મરત્યુને પામો રે!
વાડી પાસે વાણિયા હુકાન રે,
તાંથી વીરે સાડીઓને વો'રી રે!

બેનીના દેહને અગ્નિસંસ્કાર દેવા વીરો જાય છે. સાથે પાનેતર લઈ જાય છે. બેનીને સાસરે પહોંચી સાસરવાળને ડોઢવથન સંભળાવે છે:

હું છું તમારો માથેનો છડ' રે,
મારી બેની સુખ ન પામી રે!
મારી બેની મરત્યુને પામો રે!
ચાર માળની અગાસી ફાડું રે!
અગર અંદનનાં લોકડાં જ કાઢું રે,
બારણે તો ચિહ્ની સિંચાવું રે,
મારી બેનીને તમારે બારણે બાળું રે.

અને આ વખતે પણ અગ્નિસંસ્કાર દેવા આંગણે આવ્યો વીરો બેનીએ ન ઓળખ્યો તે ન જ ઓળખ્યો! વીરાને ઓળખ્યા વિના જ બેની બળી ગઈ. વીરાને આશ્વાસન હેતુ એક માત્ર—

મારી બેનને બારણાંમાં બાળું રે!

એને સડસડ બળતી ચિતામાંથી બહુ સજ્જકારા સંભળાતા હતા:

કાનમાં ઢડીઆં ને કેડે કંદોરો રે,
આંગણે આઈવો વીરો ન ઓળખ્યો રે!

‘ચૌદમું રતન’

૨

બળવંત ગો. સધવી એમ એ

પરતુ એ જ સમુદ્રે એવું પણ એક રત્ન આપ્યું, જે માનવોનું સર્વસ્વ બની રહ્યું એ તેર રત્નો દેવોને ઉપયોગી નીવડ્યા તો એ સમુદ્રે દીધેલું આ ‘ચૌદમું રતન’—મીઠું, લણ સિંધવ, નિગદ, સખરસ આપણને ઉપયોગી નીવડ્યું આ સખરસનો આપણા જીવનમાં અનેક રીતે ઉપયોગ થાય છે લેખકે અહીં લખ્યો ને સાદી ભેળીમાં એ બતાવ્યું છે

હું ધર્મશાસ્ત્રમાં એવા એક કંઠ કથા છે કે પુરાણ કાળમાં દેવ અને દાનવોએ મળી સમુદ્રમંથન કર્યું એ સહિયારા મંથનને અંતે કળમસિંધમાં ઈશ્વો કરવાયોગ્ય ઘણીવધૂં ચીજો નીકળી શ્રી, કૌસ્તુભમણિ, મારિચત, ઐગવત, હળાહળ, ને અમૃત એમ કુદસે તેર રત્નો મળી આવ્યાં કહે છે કે એમાંની બધીયે સારી સારી ચીજો સગવાનની મદદથી દેવો લાંબી ગયાં આસુરોને વિષ મળ્યું આમ દેવ કે દાનવ બન્નેને કંઈ ને કંઈ મળ્યું પણ આ તો સુરઅસુરો વચ્ચેની વહેંચણી હતી, માનવીના નસીબમાં એવા રત્નો પ્રાપ્ત કરવાનું કયાંથી હોય ?

પણ ના, દેવો દયાળુ તો ખરા હ એમણે માનવીની વિનવણીને માન આપી મંથન થઈ ગયેલાં એ જ સમુદ્રમાંથી નીપજતા રત્નનું મનુષ્યને દાન કર્યું એ દાન, એ અણુમોન જવાહર, એ ચૌદમું રતન તે આપણે દરરોજ લાભલુકિ અર્થમાં ‘ચૌદમું રતન’ એટલે મારપીટ કહીએ છીએ તે નહિ પણ સમુદ્રની સમગ્ર સપત્તિ સમુદ્ર તેર રતન તે સખરસ-લણ-નિમક-મીઠું સુર કે અસુર બીજા કોઈનેયે મંથનમાંથી મળેલા રતનથી વારતવિક જીવનમાં દરરોજનો ફાયદો નહિ મળ્યો હોય-કે નહિ મળતો હોય એટલે કાયદો આ સખરસ આપણી જિંદગીમાં કરતું આવ્યું છે

‘ચૌદમા રતન’ સાથે વિષ સકળાયેલું હોવાથી ‘ચૌદમું રતન’ એટલે તો તાઢનમ્ એવી એક વણલણ વાત આપણા સમાજમાં વહેલી થઈ છે પુરાણકથા પ્રમાણે સમુદ્રમંથનમાંથી નીકળેલા તેર રત્નો દેવો પચાવી પચ્ચા અને છેલ્લું ‘ચૌદમું રતન’—વિષ સકર લગવાનને આરોગ્ય પડ્યું

અને સખરસની અગત્ય મહારાજા રાજધિરાજ વીર વિક્રમે પણ ખરખર પિછાની પોતાથી રાફે ચલેલી નવી સવતના પ્રથમ દિને વહેલા પ્રસાદે સખરસને શુકનવતુ ગણ્યું એની ખરીદી પછીથી જ આપણા જીવનના વ્યાવહારિક કાર્યોમાં આજે લે આપણે પડીએ છીએ જેમ એક વખત કોઈ માણસ સારો સારો ગવાઈ જાય ને કોઠે પછી પછી એને સારામાં જ ખપાવે તેમ જાણે કે ન થયું હોય એ રીતે આપણે તે પછી થરતુ વાસ્તુ કરવાના પ્રસંગે પણ એના ગાગડા મજળ ક્રિયામાં વાપરીએ છીએ પણ સખરસનો સૌથી મજળ ને શુકનવતો ઉપયોગ તો સાધના લક્ષમણે વરરાજાનું લણ હિતારનારી કંઈ બિન વિચારી શકે એમ છે ? એ કે રેશનિ બના જમાનામાં તો પુરોહિત કે ગોરને દરરોજ સીકુ આપવાની રીતિ વસાઈ જતી લેવાય છે, પણ એ બીધાસામગ્રીમાં પણ બીજા કોઈ મસાલો ન આપીએ તો સાથે પણ મી તો મૂકીએ જ છીએ

જગતમાં નામ તેવા શુભ હોતા નથી એવું આપણે બાણીએ છીએ, પણ સખરસના સબધમાં એવું નથી પહેલવહેલું એવું નામ ‘મીઠું’ ખાડનારે, એનો સ્વાદ ખારે હોવા છતાં એને મીઠું કહેનારે એના ઉપયોગને એક જ સમયમાં કેવો આપાદ ને સૂચક રીતે વણી લીધો છે ! આપણી

પાસે ગળી ચીએ છે જ રતો. મીસરી, ખાંડ, સાકર, પિમળ, ગોળ અને મધ એ કાઠ થે ગળી ચીએને આપણે 'મીઠું' નામે સંગ્રાહતા નથી. આ ગળપણ વગર માણસને ચાલી શકે પણ નિમક વિના તો નહિ જ. માણસ ઉપવાસ કરે ત્યારે નિમકને બદલે સિંધવ છે પણ એનો ઉપયોગ તો થવાનો જ. આપણા ભોજનને સાચે જ એ અમૃતરસ છે. હિંદીમાં એને 'સળ-રસ' કહેનારે પણ એની પૂરેપૂરી અગત્ય પિછાની લીધી છે- બધા થે રસો એ મીઠાની કોકરીયાં સાચે જ સમાયા છે! લગ્ન સમા માંગલિક પ્રસંગે ને મરણ જેવા અશુભ પ્રસંગે પણ આપણે નિમકને અપનાવી લીધું છે.

આપણે ત્યાં તેલ ઢોળાય તો અપશુકન ગણાય. ઘી ઢોળાય તે અપશુકન ગણાય. કઢાય એનું કારણ એમ હશે કે આવી મૂલ્યવાન ચીએના યોગ્ય ને ઉત્તમ વપરાશને બદલે તે ઢોળાઈ બચ, તેને દુરુપયોગ થાય એ બેઠૂંડું ગણાય; માટે એમાં આ અપશુકનની માન્યતા યુસાડી દેવામાં આવી હોય. આ તેલ બે ઘી ઢોળાય તો એને આપણે કિંમતને કારણે નકાસું જવા દેતા નથી; પરંતુ નિમકને તો વેરાવાળ ન દેવું બેઠું. અને ભૂલેચૂકે તેમ યાય તે, કહેવાય છે, કે સ્તુત્ય પછી ધર્મરાજના આદેશથી, વેરાયેલા મીઠાની એ રજકણે આપણી પાંપણેથી સાંસરી લેવાનું ચિત્તશુષ્ક આપણા ઉપર લારે દળાણ કરશે. નજીવી કિંમતની લાગતી નાની ચીએને મળતું દેટલું મીઠું આ બહુમાન છે?

એટલું જ નહિ, આપણે સાહિત્યમાં પણ આનું સ્થાન સ્વીકાર્યું છે. આપણાં દેહસાએદ નામે ને પ્રયોગો તેની સાક્ષી પૂરે છે તા. ત. લવણપ્રસાદ, મીટી બહેન, મીઠાલાલ, નિમકહલાલ, નિમકહરામ ને અણી, 'અરે

લાઈ, એનામાં જ મીઠું હોય તો આમ બને?' 'ન દીઠાતું દીઠું' ને માર (ઉડાવ) મૂળા ને મીઠું' (ખીચડી, માટે કહીએ છીએ) 'રસવંતી થતી રસ-એ હોય સપ્રમાણ સાગરસ' વગેરેમાં એ શબ્દનો ઉપયોગ બાણીતો છે.

'આપણા મહાકવિ પ્રેમાનંદે નળાખ્યાનમાં દમયંતી માટે લખ્યું છે :

કુળચુરુ સુદેવની શોધથી,

સલ્લુ પિયર પહોંચી સહી.

જગત સમરતના મહાન યુરુષ આપણા યુગસ્રષ્ટા મહાત્મા ગાંધીએ પણ એની અગત્ય પિછાની લીધી હતી. અને 'દાંડી ચુકામે રણજંગમાં' મીઠાનો સત્યાગ્રહ આદર્યો હતો. નાનકડાં આ તરણા એવે બાપુને બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના પાયા હચમચાવી નાખનાર 'દુ'ગર નાં દર્શન અમસ્તાં નહોતાં થયાં. હિંદને વીંટળાતો ત્રણે તરફ વિશાળ સાગર તો મીઠાનું માવતર છે. આપણી ભૂમિમાં આટલું બધું મીઠું પાકતું હોવા છતાં એના પર કર? એના પર સરકારી હકૂમત? એટલે 'મીઠા'એ સાહિત્યમાંથી રાજકારણમાં પણ પ્રવેશ કર્યો છે એવું તમે બેધડક કહી શકો. મીઠાનો જન્મ સમુદ્રમાંથી થયો છે. લક્ષ્મીનો જન્મ પણ ત્યાંથી જ થયો હોવાને કારણે લક્ષ્મી જેવી એને બહેન ગણી છે. એ બહેન રાજમહેલમાં લૂમે છે, પણ તેનું નિમકને દુઃખ નથી. જીવનની સાચી લક્ષ્મી એ પિછાની શક્યું છે અને એટલે જ વરસાદ કે તડકા જેવાં કુદરતી તત્ત્વોની માફક એ રાય ને રંકને સરખી રીતે જ ઉપયોગી થઈ પડ્યું છે. દ્રુગળીનો દડો ને મીઠાનો ગાંગડો અકિંચનને અમૃત જેવો લાગે છે!

મીઠા પાછળ જીવનની મોટી ફિલસૂફી

મમાઈ છે ઝાઝવાના જળ કે મૃગજળ
પણ ખારાપાટમા-મીઠામી મિશ્રિત પચેલા
વિલાસમા-દૂરથી સ્પષ્ટ દેખાય છે આ
મસાર પણ એવો માયાદાય છે, એ
ખતાવવામા મીઠું કેટલો અગત્યનો ભાગ
ભજવે છે! જલમા મીઠાશ રાખવાથી
મનુષ્ય પોતાનો જીવનમાર્ગ સહેલુંઈથી
કાપી શકે છે

આકુર્વેદે પણ મીઠું પ્રમાણુ છે
મીઠાનો દવા તરીકે ઉપયોગ થાય છે
તાવમા, કફમા, ચોટ/લાગી હોય ત્યારે કે
કોઈ અગ મચકોઈ જલ્લ હોય ત્યારે,
નેત્રદોષમા ને બાલકોષમા આતરડા સાફ
કરવામા નિમકનો ઉપયોગ લાભદાયી બને
છે પ્રવાને મીઠાના ઠાનળ થી લોકો મુખ
શુદ્ધિ કરે છે એનાથી અવાજમા આવેનો
થરડાટ પણ મટી જાય છે શુદ્ધગરો કે
નામરિકો ઠા શુ નેહરો ને નેહ-

સુખરિન્દે-કેન્ડે મીઠાનો ખારી રીતે ઉપયોગ
કરે છે કોઈ ગુનેગાર કેહીને મનાવવો હોય,
કે એની ઉશ્કેરણી દાખી દેવી હોય ત્યારે,
કોઈ ગાડાની ધૂનને પણ મટાડવામા,
‘મીઠાની રાખ’ રાખખાણુ ઇલાજ તરીકે
વાપરવામા આવે છે એ સર્વને વિહિત છે

અતિશયતાને વર્જ્ય કંવાલુ સંસ્કૃત
પડિતો હરહમેશ કહેતા આયા છે
એ જસોબનો અતિરેક જેમ વિષાતક નીવડે
છે તેમ મીઠાનો બમર્યાદ ઉપયોગ કરવાથી
હાત ને કોઠો-જઠર-ખવાઈ બધા છે,
નિચોવાઈ બધા છે જ્યારે મીઠાનો મિતાહાર
ચમ્પુકિ દમી, સમમાણુ રેચક બનીને કોઈ
માત્રાની માફક અન્ન પચાવવાલુ સાધન
બની રહે છે

સાચે જ, કહેવરમા પ્રાણુડું જે રથાન
છે, તે જ રથાન માનવીના અન્નપ્રાણની
ઉપાસનામા આ ‘ચૌદમા રતન’નું છે

૪૪

‘માકું દમ’ એ ખારી મિલકત છે ‘માકું દમ’ એ ગારો વારસો છે ‘માકું દમ’ એ મને લાગતા
ખીજ છે, ‘માકું દમ’ એ ખારી નતિ છે અને ‘માકું દમ’ એ માકું દમ છે આ પ્રમાણે કર્મના
નિયમનું સામાન્ય સ્વીકારવાનું એક સુપરિણામ એ આવે છે કે-તેનાથી કાયમી નરકવાસની કારણી
કદબનાઓ આપોઆપ ફર થઈ જાય છે કારણ કે દેઈ પણ ચાતમાની ભૂમિકા સાચવ નથી સ્વયં અને
નરક સાન્નત અને અનિત્ય વસ્તુઓ જ છે તેમજા સુખદુઃખ અને ને ગમે તેટલા લીધ તમા લાગા હોય
તોપણ તેમને ધે અત છે અને તે અંત દમ રે અને કેવી રીતે લાવશે એ આપણા પોતાના દાઘની
વસ્તુ છે આપણે આપણી મોઈ પણ પારાવિક વાનિને નિર્મળતામા પકડી નાખીએ, આપણા કોઈ પણ
દલકટ દેતને ફાવવા ન દઈએ, કે આપણી કોઈ પણ પાસદ નમનાઈને છતી લઈએ એની નર
અસર થાય છે

—જી રાધાકૃષ્ણનું (ભગવાન છુદ)

૪૫

ર. સં. કર પ્રસાદ ભટ્ટ

શ્રી. શંકરપ્રસાદ રાવળ

ત્રૈભાસિકના સંપાદક કેટલી સરળ, પ્રવાહી ને વેગવંત શૈલીમાં રેખાચિત્રો ખડાં કરી શકે છે એ 'રામશંકર ભટ્ટ' જતાવે છે. આ ચિત્ર દ્વારા આપણા મન આગળ ખડો થયેલો રામશંકર ભટ્ટ-પછીનો રામા ભટ્ટ ને અત્યંત રામશંકર પુરાણી પણ જન્મભવત સંસ્કારો કેમ કરી ભૂલી શકે? વ્યાસજી પુરાણીના વેધમાં સુસ્મૃત ને હાથી પર બિરાજેલા રામશંકરને 'મૂળા' માટે હાથ લંબાવતો જતાની એમણે માનવસ્વભાવનું ખરાબર દર્શન કરાવ્યું છે. ગામડે ગામડે ફરતા, ધર્મને નામે જોળી જનતાને ભરમાવતા આવા રામશંકરોથી આપણે ચેતતા રહીએ.

એક હતા એક પ્રાદાણુ કુળને ઉજળનારા રામશંકર ભટ્ટ. વધોથી એમનું કુટુંબ એક શહેરમાં રહેતું, પણ ન લાગ્યો એ કુટુંબના પ્રતિનિધિઓને વિધાનો રસ કે ધંધાનો ચડસ. પેલી દરપેલી એક જ ધંધાને એમણે અપનાવેલો અને તે શેનો? 'કંઈ ન આવડે તો માગવી સીખ-' એ લોકવાણીના બોધને રામા ભટ્ટે પણ જીવનમાં ઉતાર્યો હતો.

પ્રજ્ઞને જાણે-જણાવે તે પ્રાદાણુ. એ વિચાર તો રામા ભટ્ટને સ્વપ્નમાંથી આવ્યો નહિ હોય. એ હજીએય નહોતા; કારણ કે એમાં તો જળજના જેવા મરદ થઈ જોતરે ખેડવામાં અને વાવવાલણવામાં પરસેવો ઉતારવો પડે ને? શું કહે? પ્રાદાણુના પવિત્ર પેટે અવતાર લીધેલો તેથી નાનપણમાં પંજાની નિશાળમાં પાટી પર જરા ઘળ તો નાખેત્રી, પણ મોટા થતા ગયા તેમ તેમ તે વિદ્યાયે વિચારી ગયા. ભટ્ટ હતા વાચાળ. એથી ઉંમર થતાં તો કહેવા લાગ્યા, કે વિદ્યા ભણવાથી ને વળી વિશેષ શું છે? ભણેલાને કેટલા બધા ભૂખે મરે છે? અને ભણેલાએ ધન તો સંપાદિત કરી રાખે છે. આખરે પણ ક્યાં કમઠોશિયાર પીએ?

શ્રી. શંકરપ્રસાદ રાવળ સાહિત્યના અડંગ ઉપાસક છે અને કેળવણીકાર છે. સંશોધન એમનો પ્રિય વિષય છે. 'દયારામરસસુધા'થી કોઈ પણ શિક્ષિત વેપલ્લવ અભણો નહિ હોય. જીવરાતના પ્રતિષ્ઠિત લેખકોની નવલિકાઓના બે ત્રીજા એમણે સંપાદિત કર્યા છે. 'દ્વાર્જસ ત્રૈભાસિક' જેવા વિદ્વદ્ભોગ્ય

આજકાલ આપણી જ્ઞાતિગંગાના હજારો પ્રાદાણુ નવીનવી યુક્તિઓ કરી સીખ માગવાનું લઈ બેઠા છે, તો આપણે વળી એક વધારે. આપણાંદાઓ સીખ માગીમાગીને મરી ગયા તેમને કાંઈ અડચણ નથી પડી તો આપણા જેવાને તે વળી શેની પડે? આમ પ્રાદાણુના અમૂલ્ય અવતારને જરા જે સાર્થ ન કર્યો અને વારસામાં વગરતસ્કીએ જોતરી આવેલો સીખનો ધંધો રામા ભટ્ટે બેધડક શરૂ કર્યો.

'સીખ ને ભારો તે સવારમાં સારો' એ કહેવત પ્રમાણે એમણે સવારમાં ઊઠે ત્તારથી દસખાર વાગતાં સુધી હાથમાં તોલડી લઈ સીખ માગવા માંડી. સંક્યાવંદન કે પાઠપૂજા તો જાણતા હોય ત્યારે કહે ને? કોઈ દહાડો નાહવાનો વખત ન મળે તો જે ચલાવી લેતા; પણ વગરનાથે ભરમ લપેટી કે શ્રીલાંટપંકાં કરવાનો પ્રાદાણુનો સ્વાંગ તો એ કદી ન વિસરે. પુરુષ કરતાં સ્ત્રીવર્ગમાં સદૃષ્ટને વધુ કંવનું કારણ કે નેઓ વધારે શ્રદ્ધાળુ હોય છે. સદૃષ્ટની સરસ્વતીદેવી જે બહુ ઉદાર હતી. તે કોઈને ધર્મોત્તમા, ધર્મરાજ, કોઈને દાનેશ્વરી કર્ણુ, કોઈને ગોપ્રાદાણુપ્રતિપાળ, તો કોઈને શવરીખાઈ, મીરાંખાઈ, અન્નપૂર્ણા-ખાઈ કે મહાદેવીખાઈ કે મહાસુક્રમીખાઈની

ઉપમાઓથી સુખાવતા. સવારના એમના આ નિત્યકર્મમાં ખેરાને, બોળાં, ગાંડાં કે દાધારંગોને હલાવી, પટાવી, પુષ્કળ આપે, દાળ અને સાતે ધાન લીધી લાવતા. બાળને તે કાંઈ ભૂખ રહે ?

પેલી સંકાંતિ આવે ને આઠ આઠ દિવસ આગળ ને પાછળ 'મકરસંક્રાંતિ પુણ્યપર્વણી' કહી રામા ભટ્ટ લોકોના ઘરઆંગણાંને ખેડતનાં ખળોને ગળતી મૂકતા સવારથી સાજા સૂધીમાં ખાતી ત્રણચાર ગામ વસતિમા ડેરા મારે ને જાતે પોડિયા કે મળુરુ ખની, ત્રણચાર મળુ ધાન એકઠું કરી ઘરમા ઢગલો કરે. ખુદ સંકાંતિને દિવસે એમના શહેરમાં જ એ લીખ માજે; કારણ કે ઉસ્તાદ શહેરી સોડો વચર પર્વે-આડે ઢહાડે એમને આપે જ નહી ને ?

ખળવનું પર્વ આવે ત્યારે ભટ્ટજી ખધાને મોટા આશીર્વાદ આપે ને રક્ષા ખાયે. રક્ષાખંધનમાં ઠોઈ રહી જાય નહી, એમ તો તે મોઢું હોય કે સાલું હોય, સ્ત્રી ખાળક, વૃદ્ધ, કે જુવાન હોય, એટલું જ નહિ પણ ખડિયા, કલમ, ચોપડા, ચોપડી, ગાય, બેંસ, ખળદ, પાડી, રેહલી કે રેહલો ખધાયતો સમાવેશ થતો. ટોળી ખાળકો નાના પાડાને પણ રાખડી ખધાવે અને 'મસ્તાન મહાજનીઓ પાડો મવા' ભટ્ટ પાસે આશીર્વાદ લે, ત્યારે જ ભટ્ટજીને જવા દે.

વર્ષના એક સામમા એ ટેલિયા ભટ્ટ થતા અને લંકકારતા:

'ટેલિયાભટ્ટની ટહેલ છે,
દાતારને મન સહેલ છે.'

ઠાઈવાર એ ડગલો ભટ્ટજી થતા ને કડકડતા શિયાળામાં જીવતા માણસો ને ટારને ચમકાવતા:

'ડગલો ડગલો થાય છે,
શિયાળો વહી જાય છે;
ડગલે ડગલે પીળી પડી,
એ ડગલો ભટ્ટે પહેર્યો નથી.'

ડગલો ડગલો થાય છે, (ને)
શિયાળો વહી જાય છે;
ડગલે ડગલે ગતી ટોર,
એ ડગલો પહેરાવે શ્રીરજુછાડ'

આમ આ ડગલો ભટ્ટજીને માટે જ્યાં ને ત્યાં ગામડાંમાં ધધાડું વિશાળ ક્ષેત્ર હતું. ગામડિયાઓ દયાલાલે મહારાજ માટે ખરડા કરે ને તેમા દાણા કે પેસા આપી આશીર્વાદ લે.

વર્ષના ઠોઈ સામમાં રામા ભટ્ટ વળી ચાંદલા ભટ્ટ ખનતા. થાળીમાં ખાત્યુ દોહરેર કંકુ લે ને ઘેરઘેર ભટકી, જે જે મામે મળે તેને ચાંદલા કરે. ચાંદલા ઉપરાંત ખારણાંની સાથે કંકુના થાપા મરિ. ભટ્ટજીના પવિત્ર હાથે ઠોઈ ઠોઈ કેકણે વળી આમડિયાઓ પોતાનાં લાડકા ટારને-ખાસ કરી કુમળી વાછરડીઓ કે કુમળાં પાડા-પાડીઓને થાપા મરાવડાવે. 'ખુધે હોણું દહોવા દે' એ કહેવત ગામડાંમાં ખરી પડે, પણ ભટ્ટજીના ચાંદલાથી લે મછીવાર ડાહી પટલાણીના કાડ દોખાએ સારી પેઠે વચર આડા મથે દહોવા લીધેલુ. લોડા દહાડાની આ ચાંદલાફેરી પછી ભટ્ટજી કહેતા:

'દક્ષિણામાં રૂપાનાણું બેઈએ.'

'દક્ષિણામાં સોનાનાણું બેઈએ.'

ઠાઈએ ન પણ આપ્યો હોય, છતાં ભટ્ટજી બેડકણું બોલતા જમ ને ચાંદલા કરતા જાય. 'આ એક રૂપિયો રૂપણસાઈએ આપ્યો છે.' 'આ એક રૂપિયો કાશીસિત્ર વાળ્યો છે.' 'આ એક રૂપિયો લાખો ગણ્યા થાયે એ.' 'આ લાખો તો સ્વર્ગલવનમાં જાયે રે.'

કોઈ કોઈવાર સદૃશ આ ધંધાઓમાં ભાગીદારી થે કરતા. ખેતાર બોડિયા ભેગા કરી કંકુ, નાડાછડી, નારિયેળ, ત્રિશૂળનાં સાધન લઈ ગામડાંની ખેતે નીકળી પડે. એક જણ સીધું ઉવરાવાની થાળી બેરશોરથી વગાડે, નેનાનાંમોટાને માતાજીને પરચો દેખાડવા ટોળે કરે. એક જણ ત્રિશૂળને ભોંય પર રોપે ને એના પર ચણિયો, ચૂંદડી ને ચોળી ખડકે. આ માતા કાઢનારા પ્રાણજી એમની પાઘડીઓ કે ફેંટામાં થે ભેગી ચૂંદડીઓ ખંધાવે છે અને પોતે માતાના વિશ્વાસુ સક્ત છે એમ સાબિત કરે છે. લોકો ટોળે મળે કે મોટો પછેડો ઓઢી એક જણ ધૂણવા મંડી પડે. એમની મોટી ચોટલી થે જૂટી થઈ ધૂણવા માંડે.

‘હો-હો-હો’ના ધ્વનિ સંભળવા માંડે. પછી સદૃશ ગાય:

‘જોલ જોલ, મારી અંખામા! આ વસતિના લોક હમણું શાથી દુઃખિયા છે?’

‘જોલ જોલ મારી ખેતરામા! આ લોકોનાં દબ શાથી ફીટે?’

‘જોલ જોલ, મારી કાળકામા! આ લોકોને લીલાલહેર થાય એવા આશીર્વાદ દે.’

માતા પ્રવેશ્યા સદૃશ ધૂણવા માંડે ને મોટેથી હો! હો! કરે. ‘ધન્ય મારી મા! ધન્ય ધન્ય મારી મા!’ કહી બીજે સાગરીત હાજ હા પૂરે. ધૂણનાર જોલે: ‘અલ્યા! વસતિના લોકે હમણું મારી તરફની આસ્થા ઓછી કરી છે. મારું હોમહવન હમણું થતું નથી. મારા પ્રાણજી સક્તને હમણું સીધાંપાણી અપાતાં નથી. ગામ બહાર મારી ઉભલીઓ હમણું વતી નથી. લોકો ખુબ અસારના ખાડામાં ખૂંધી ગયા છે ને મને-એમની બેઝમાયાનેયે વૃક્ષી ગયા છે.’

બીજે કહે: ‘હાં હાં મારી મા, પણ એમને તું માફ કરે એવી મોટી છે. એ તો તારાં છોરાં છે. છોરાં કછોરાં થાય પણ માતા તો માતા જ રહે, કુમાતા કદી ન જ થાય. માતા સૌને લીલાલહેર કર. સૌને તારા આશીર્વાદના ચાંદા કરવા ને થાપાં મારવા કંકુના પડા કાઢ, તેમને રક્ષા ખાંધવા નાડાછડી કાઢ.’

એક જણ નગારું ઢોકવા માંડે. બીજે થાળી પીટવા માંડે. ત્રીજે માતાને વિનંતિ કરી નારિયેળ, નાડું ને કંકુ મારે.

કરી હો! હો! થાય. માતા લાવેલો પ્રાણજી બેરથી ધૂણે ને મોઢું પછેડામાંથી બહાર કાઢી મોઢું નાળિયેર કાઢી દે. મોઢાનો ભાગ જુલો રાખી થાળી ભરાય એટલું કંકુ કાઢે. લાંબી લાંબી નાડાછડી ‘હૂ! હૂ!’ કરતો બચ ને મોઢામાંથી કાઢતો બચ. લોકો દિગ્ધ થઈ આ માતાના પરચાઓને અસિનંદતા બચ.

પછી ભોળા લોક સીધાં, દાણા, પૈસા, દીવાનું થી સૌ લાવવા માંડે. આ સૌ લઈ રામશંકર સદૃશ અને એમના ભાગીદારો બીજ ખેતે ઊપડી બચ.

સદૃશ પાસે આવા આવા ધંધાથી થોડી મૂડીને જીવ આવ્યો. તેથી જોએક જેતર લીધાં. તેમાંથી આવક આવે અને રૂપિયાનાં બાજ આવે; પણ મહારાજ મનથી તો સિખારી મટતા જ નહિ.

બીજાઓને જોઈ એમણે કથા કરવા લખવા માંડ્યું; પણ પાટી કોઢીએ કાના ચડે, ન ચડે તોયે શું? સદૃશએ કથા ભેગી વાર્તાના ટોલસા મારવા માંડ્યા. સાંભળનારને એમાં મજ પડે કે ન પડે પણ સદૃશ તો દીધ્યે જ રાખે. એમના અસંખ્ય પ્રજાપથીયે હસતું તો આવે જ ને? આડીતેડી

સસારની માયા ને તેના વિષયની વાતો
કરે સોડોની ઠંઠ મળે કોઈ તો વળી
સદૃશ્યને જમવાતું નોતરું દે. જમણની
હડીકેત મહારાજ મરણ-મીઠું સસરાવી
મોઢું ડીઝળ કરી, ગાઈ ખતાવે જરાના
બૂખ્યા આમડિયાએ નોતરા પર નોતરા
વરમાવે આમ સદેર કરી રામશંકર ભજ
ઘાણુણી, ધૂનડાસતા, વાસણુકસણુ,
રૂપિયાપરેણા પેઢા કરી છે, ઘરભેણુ કરે

વ્યાસજી પુરાણીના વેષમાં પલ્લુ સદૃશ
ક્રાંતગી આવે એક ગામમાં એમણે
ભાગવતની સપ્તાહ માડી પૂર્ણાવૃત્તિ આવી
કોડિલા દોડોએ નગરના મહારાજનો હાથી
ભાગી હાથ મહારાજ રામશંકર પુરાણીને
હાથી ઉપર બિરાજમાન કર્યા એમને
વચ્ચાલકારથી ખૂબ નવાજવામાં આવ્યા
આગળ દોલ, તામા, નગારા ચાલ રહ્યાં
છે સેવકોનાં ટોળા આખાસજ્જ સાજનિયા
જેમ ધીમેધીમે ચાલે છે વચમાં શુલાલ
હોડી રહ્યો છે પાછળ સાવિક સીમડળ
લગનનાં ને ધર્મનાં ગીતો ગાણુ ગાણુ ચાલી
રહ્યું છે કેટલીકોએ માથે કળશો ઝાંઝ્યા
છે. આ વનિતાવૃદ્ધમાં સદૃશનાં સદાણી
અમકુખાઈ પલ્લુ અખડી રહ્યા છે.

એક શાકપીઠ આવી, એક ઉદાર રોક
દરેક બ્રાહ્મણને મૂળાનુ દાન આપવો હતો
હાથી પર બિરાજેલા સદૃશ્ય મન મૂળો
એક મલક્યું 'મક્કતકે મૂળેડી કેસે જેસી
મચા' એમ વિચારી સદૃશ્યે લાંબે સાદે
મૂળાની માગણી કરી, અમકુ સદાણી નીચે
મૂળો લેવા તૈયાર હતા તે ગયા ને મૂળાના
દાનેશરીએ તેમને બે મૂળા હાથ દીધા

એક પરદેશી બાણુમાં ઊભો હતો તે
આમણુ સદૃશ્યને કોઈ જમીનદાર કે
સરદાર સમજતો હતો; પલ્લુ સદૃશ્યે
ભારે મૂળાની માગણી કરી, ત્યારે તે
પામી ગયો કે આ નો કોઈ સોળી સિદ્ધક
બ્રાહ્મણુસદ છે-મૂળો લેનાર સદાણી મત્યે
એણે એક કવિત લેખ્યું

'કચડો કુજર ચખો, કનકકડાં ઢો હરણ;
માખ્યાં સુભાઈળ મળે, પલ્લુ બીખને માથે સકુ'

પલ્લુ સદાણી તો મૂળા હાથ ચીસલમાં
લણી ગયા

*

આ સદૃશ્ય સમા કેટલા બધા બ્રાહ્મણો
હજી બીખ-પૂનરીપણા " ને રસોડાના
મહારાજ મઈને એમની અધોગતિને ચાહ
રાખે છે ?

*

પોતાને જોઈ પહેરાવવાને પ્રસંગે શુક્રનાનકે બ્રાહ્મણને પૂછ્યું 'આ દોરો શું કરવા પહેરાવો
છો ?' બ્રાહ્મણ શોષ્ય દત્તર આપી રાક્યો નહિ. સારે વાનકે કહ્યું

" કયાણી કપાસ ને સતોણરી રક્ત, સત્યણી વજ અને સચમણી ગાઠ-એવી જોઈ આત્માને
તો શોભે છે પડિતા એવી જોઈ વમારી પાસે હોય તો અને પહેરાવો તે ન બળી શકે, બચડી
સાકે કે વડી થા જોવાઈ સાકે એવી જોઈ પહેરાવોને ધન્ય છે બાહી, તમે તો ચાર છત્રી જોઈ
જાળવમાથી લાવી, આ દોરીમા બેસી અને પહેરાવો છો ને દાનમા દૂક મારો છો કે 'બ્રાહ્મણ વારો
શુક્ર છો' એવી જોઈ તો મારણેજો અહીં ન રહી નય છે "

દિલીપ રાજ

શ્રી. કાંતિલાલ શાહ

આપણી પુરાણકથાઓની એક આસિયત છે.

આ કથાને એક દૃષ્ટિ કથા લેજે પણ ચટાવી શકાય. જમે તેવા પ્રતાપવાન રાજાને-મનુષ્યને પણ પોતાનો આદર્શ સિદ્ધ કરવા માટે કેવું કઠોર તપ કરવું પડે છે, એ આદર્શની સિદ્ધિ હાથેવંતમાં હોય ત્યારે કેવા પ્રલોભનો આવે છે, અને એ પ્રલોભનોનાંથી જો મનુષ્ય તરી નય, તો તે પોતાનો આદર્શ કેટલી સહેલાઈથી સિદ્ધ કરી શકે એ વાત આ કથા સમજાવે છે. કથાના પ્રવાહમાં પચા પછી, વાતાંનો રસ જ એવી સરસ રીતે વળવાઈ શક્યો છે, કે હાથમાંથી મુકવાનું મન ન થાય.

દિલીપા જૂના સમયની આ વાત છે. સો નહિ, ખસો નહિ, પાંચસો નહિ, હજાર નહિ, આ વાત તો હજારો વરસ પહેલાંની છે. જ્યારે રામ નહોતા અને લક્ષ્મણ નહોતા, જ્યારે ઢશરથ નહોતા ને કૌશલ્યા નહોતાં, કૃષ્ણ નહોતા અને યુધિષ્ઠિર નહોતા. એટલા બધા જૂના કાળની આ વાત છે.

એ વખતે આપણો દેશ આર્યાવર્ત કહેવાતો. એ વખતે આપણા દેશ ઉપર સૂર્યવંશી રાજાઓનું રાજ્ય હતું. વેદમાં જેમ પ્રથમ અક્ષર ઓમ ગણાય છે તેમ આ વંશનો પહેલો રાજા મનુ યઈ ગયો. એણે આ પૃથ્વી ઉપર ઘણાં વરસ રાજ્ય કર્યું. એ પછી એનો પુત્ર ગાંધીએ આવ્યો ને એ પછી એનો પુત્ર, -આમ વંશપરંપરા ચાલી. એવા એ જાંચા અને પવિત્ર કુળમાં આજથી હજારો વરસ પહેલાં અયોધ્યા નગરીમાં દિલીપ નામે રાજા રાજ કરતો હતો.

દિલીપ રાજા તો ખરો પણ કેવો રાજા ? શરવીર અને તેજસ્વી, મહાન અને પ્રતાપી, દયાળુ અને પદોપકારી, સામંતોની

‘રત્નીન્દ્રનાથ કાકર’, ‘હરતાં દરતાં હારપિન્દરે વચ્ચે’ અને ‘આશાનું ખીન’ વગેરે પુસ્તકો દ્વારા જુલરાતને બણીતા થયેલા શ્રી. કાંતિલાલ શાહની કૌલીમાં કેટલી નજીબતા છે તે આ પુરાણકથા બતાવે છે. પશ્ચિમના સંપર્કે આપણો પુરાણપ્રેમ બુલાવ્યો. આ કથામાં ગાય અને સિંહને વાચા રફરે છે એ

તો જાણે મૂર્તિ જ બેઈ હો. આકાશમાં જેવો સૂર્ય પૃથ્વી ઉપર તેવો દિલીપ. આકાશ ઉપર સૂરજ રાજ્ય કરે અને પૃથ્વી ઉપર દિલીપ રાજવાળાં કરે. આકાશમાં સૂરજના રથનાં પૈડાં ફરે ને પૃથ્વી ઉપર દિલીપના રથનાં પૈડાં ફરે. આકાશમાં સૂરજના ઘોડાના ડાખલા ગાળે ને પૃથ્વી ઉપર દિલીપના ઘોડાના ડાખલા ગાળે.

એનું શરીર બેયું હોય તો જાંચું જાંચું શાલવૃક્ષ જેવું, એની કાયા બેઈ હોય તો મોટીમોટી પહાડ જેવી, એની ભૂજાઓ બેઈ હોય તો સંન્દાક્ષીના ઢંડ જેવી, એની છાતી બેઈ હોય તો તોતિંગ ઢેલીના કમાડ જેવી, એના ખસા બેયા હોય તો વકરી ગયેલા ખૂંટના ખૂંધ જેવા.

આવો બળવાન રાજા વજ્રથી ચે કંઠણ છતાં પ્રુષ્પથી ચે કોમળ હતો. બુદ્ધિશાળી પણ ગજબનો હતો. જેવું તીક્ષ્ણ એનું ખાણુ હતું એવી સૂક્ષ્મ એની બુદ્ધિ હતી. આટલી નાની ઉંમરમાં તેણે કુનિયાલરની ચોસકેય પ્રકારની વિદ્યા અને યોદ્ધેય પ્રકારની કળા હસ્તગત કરી લીધી હતી. તેની આકૃતિ જેવી ચુંદર હતી, તેવો જ

મધુર તેનો સ્વભાવ હતો. પ્રજાનું દુઃખ ભેઈ એનું હૃદય પીગળી જતું. એ જ પ્રજા આખીની મા અને એ જ બાપ હોવાથી તેનું તે મંતાનની માફક લાલનપાલન કરતો; એટલું જ નહિ પણ તેને વિનય, વિનય વગેરે આચાર-વ્યવહાર શીખવવા એને પોતાનું કર્તવ્ય માનતો. 'એના સ્થાસનને લીધે દેવતાઓ પણ તેનાથી મંત્રુષ્ટ હતા. એના રાજ્યમાં ન કહી અતિશૃષ્ટિ મતી, ન અનાશૃષ્ટિ, પછી રોગ, દુકાળ તો હોય જ ક્યાંથી ? રાજ્યની પ્રજા સુખી, સંતોષી, દીર્ઘાયુષી અને કર્તવ્ય-પરાયણ હતી રાજ્યમાં પ્રજાને કોઈ ભતનો અભાવ નહોતો, પછી ચોગલ-ટકાટનું નામનિશાન પણ ક્યાંથી હોય ?

રાજા પ્રજા પાસેથી કર લેતો, પણ એ તો પ્રજાનું પાલન, પોષણ અને રક્ષણ કરવા માટે જ. પ્રજાને એનો પૂરો ખુદલો મળી જતો. મૂંઝ જેમ મહાસાગરનું પાણી શોષી લઈ પૃથ્વીને બીજીવી નામે છે તેમ રાજા પ્રજાના મંગલ માટે કર લઈ સ્થાસન ચક્રાવી સમસ્ત દેશને સમૃદ્ધિથી છલકાવી નાખતો.

મેલ પવન જેમ ધરતીને સ્નામી હતો, તેમ આ રાજાએ બધા રાજાને નમાવી સ્વામીપદ પ્રાપ્ત કર્યું હતું. એનું રાજ્ય કેટલું વિશાળ હતું ! સાગરના કિનારા તો એના રાજ્યની સીમા. અને માગર પોતે રાજ્યના દુર્ગ કરતી ખાઈ. આવો ગભ પૃથ્વી ઉપર એકઠા શાસન કરી રહ્યો હતો. તેને ઘેર સુદક્ષિણા નામની એક ઘણી જ શપવતી, શુભવતી અને શીલવતી રાણી હતી. જેવી એ સુદક્ષિણા હતી તેવી જ એ સુલક્ષણા હતી મગધ દેશના ઊંચા રાજકુળમાં એ જન્મી હતી. પતિપરાયણ અને પ્રભુભક્ત હતી. પ્રજાનું પાલન કરવામાં

હમેશાં તે રાજાની પડખે જ ઊભી રહેતી.

આમ દિલીપ રાજાને બધી વાતનું સુખ હતું. તેની પાસે રાજ્ય હતું, પાટ હતું, શ્રી હતી, સપતિ હતી, યૌવન હતું, કાંતિ હતી, સુલક્ષણા નાગી હતી અને આજ્ઞાધારક પ્રજા હતી. દુનિયા ઉપર તેને કોઈ શત્રુ નહોતો છતાં તે એક વાને દુઃખી હતો.

રાણી સુદક્ષિણાને એક પણ મંતાન ન હતું. આ માઠી, આ રાજપાટ, આ અદ્યક મંપતિને ભોગવનાર કોઈ વારસદાર નહોતો. આ એક જ ચિંતા આ મહાન પ્રતાપી રાજાના હિલને રાતદિવસ કોરી ખાતી હતી.

આ એક ખોટ પૂજી કરવા માટે ઈશ્વરમાં બદ્ધા રાખી તેણે બહુ બહુ રાહ ભેઈ, ઘણાં મતતપ કર્યાં, ઘણી પૂજાઅર્ચના કરી, ઘણી ખાધાઆખરી રાખી; પણ વિધાતાને કરતું તું તે એની આશા ફળી જ નહિ, તે કળી જ નહિ.

એક દિવસ સંતાનવિનાના ભૂતખાના જેવા રાજમહેલમાં બેઠાંબેઠા રાજા લમણે હાથ દઈ ચિંતામાં ફળી બેસે હતો. એ વખતે રાણીએ તેને ઢંઢાળીને પૂછ્યું. 'નાથ ! આમ ઉઘાસીન કેમ દેખાવ છે ?'

રાજાએ કહ્યું : 'ભગવાને આપણને બધી વાતની સરખાઈ આપી, પણ એક વાતની ન આપી, બધી વાતનું સુખ આપ્યું, પણ એક વાત અધૂરી રાખી. ધન આપ્યું, દોહત આપી, રાજ આપ્યું, પાટ આપ્યું, આજ્ઞાધારી પ્રજા આપી, પણ સંતતિસુખ ન આપ્યું તે ન જ આપ્યું. યુવ વિના આપણે આ બધો વૈભવ અને રાજપાટ શા કામનું ? સંતાન વિના દંપતીનું જીવન નકામું છે અને મરણ પણ આપણે મરી ગયા પછી આપણને પિંડ

કાણુ દેશે ? આપણું તર્પણુ કાણુ કરશે ? એક એ વાતની જ મને ચિંતા સતાવ્યા કરે છે.’

રાણીએ કહ્યું : ‘તે એમાં ચિંતા કરવી શા કામની, નાથ ? આપણે ધર્મશુદ્ધિથી રાજ્ય કરીએ છીએ. કોઈને અત્યારસુધીમાં અન્યાય કર્યો નથી. કોઈને દુઃખ દીધું નથી. કોઈને નાગભૂખ્યાં રાખ્યાં નથી. કોઈને ઘરખારવિનાનાં રહેવા દીધાં નથી. આપણે બ્રાહ્મણોને પૂજ્યા છે, અતિથિને સત્કાર્યા છે, સાધુજનોની સેવા કરી છે, ગુરુઓની આજ્ઞા માથે ચડાવી છે, યજ્ઞકર્મ ખરાખર ચાલી રહ્યાં છે, દેવતાઓને બલિ ખરાખર અપાય છે. જીવનમાં કોઈ પણ દુષ્ટ કર્મ કર્યું નથી. અધર્મ આચર્યો નથી. પછી ચિંતા શું કામ કરવી ? ઈશ્વર ઉપર શ્રદ્ધા રાખી ધીરજ ધરીશું તો અંતે સૌ સારા વાનાં થશે.’

રાજાએ કહ્યું : ‘પણ એમ ધીરજે ય ક્યાં સુધી ધરવી ? આનો કંઈ ઉપાય તો હોવો જોઈએ ને ? આપણી એવી તે શી ભૂલ થઈ છે કે ખાટલું બધું કરવા છતાં આટલાં બધાં વ્રત, તપ અને ધર્મકર્મ આચરવા છતાં આપણે નિઃસંતાન છીએ ?’

ત્યારે રાણીએ કહ્યું : ‘તે એક દિવસ ગુરુજી પાસે જ જઈને પૂછીએ તો ? એ જ આપણને રસ્તો નહિ બતાવે ? એ તો સકળ વિદ્યાના જાણનાર છે. મોટા તપસ્વી છે. એની આગળ જઈને જ આપણા મનની મુઝવણ કહી દઈએ. યજ્ઞયાગ કરવાથી અને નિષ્કામ કર્મ આચરવાથી ઘણાં નિઃસંતાન દંપતીઓને પુત્રરત્ન સાંપડ્યાની વાત સાંભળી છે. એમ કરવાથી ઘણાનાં વાંછિયાએણાં ટળ્યાં છે. ઘણાંને ઘેર મોરિયાં બધાંયાં છે એ તમે પોતે ક્યાં નથી બહુતા, નાથ ? ચાલોને એક

વખત ગુરુજીને જ જઈને પૂછી જોઈએ.’

રાજાએ કહ્યું : ‘સહે, એમ જ કરીએ. નક્કી એ કંઈ માર્ગ બતાવશે.’

બીજે દિવસે પુત્રકામમાવાળા રાજાએ પ્રધાનોને બોલાવ્યા અને પોતાના મનની બધી વાત કરી જણાવું કે ‘આ એક ખોટ પૂરી’ નહિ થાય ત્યાં સુધી અમને ચેત પડવાનું નથી.’

રાજાના આવા દુઃખપૂર્ણ ઉદગારો સાંભળી પ્રધાન બોલ્યા : ‘એ હું ક્યાં નથી જાણતો મહારાજ ? રાજકુમારની ખોટ જેટલી રાજકુટુંબને સાહે છે તેટલી રૈયતને પણ સાહે છે, મળ તો નવજાત રાજકુમારનું ચંદ્રમા સમું સુખ જોવાને ક્યારની તલસી રહી છે !’

રાજાએ કહ્યું : ‘તો હવે એનો ઉપાય વિચારવાનો છે, એ કાર્યની સિદ્ધિ માટે અમારે વ્રતતપ આચરવાં પડશે. ક્રિયાવિધિ કરવી પડશે. યજ્ઞસમારંભ આરંભવો પડશે.’

પ્રધાન બોલ્યા : ‘જરૂર, જરૂર. મહારાજની આજ્ઞા થતાંવેંત દેશદેશાવરથી બ્રાહ્મણોને બોલાવો મંગાવીશું, ઋષિમુનિઓ તથા પવિત્ર પુરુષોને આમંત્રણ મોકલી આપીશું...’

રાજા કહે : ‘એ તો બધું યોગ્ય સમયે થશે, પણ પહેલી વાત એ છે કે આ બધું કામકાજ હું જાતે જ કરવા ઇચ્છું છું. આ ધર્મકાર્ય નિશ્ચિંતપણે થઈ શકે એટલા માટે મને હમણાં રાજકાજના કર્તવ્યપાલનની જવાબદારીમાંથી છૂટો કરી અને આ કાર્યસિદ્ધિ ન થાય ત્યાં સુધી બધો કારભાર આપ પોતે સંભાળો.’

પ્રધાને કહ્યું : ‘આજ્ઞા મહારાજ, આવા મોટા કાર્યોના ભાર ઉપાડવાની મારામાં લાયકાત નથી, છતાં આજે દોરી આવેલા

માર્ગે ચાલી પ્રજના હિતને અર્થે એ કર્તવ્ય પણ હું યથાશક્તિ બજવીશ ’

આટલું કહી મધાને રાજદડ ધારણ કર્યો બીજી બાજુ પુત્રની કામનાવાળા રાજાએ પ્રદેવતાની પૂજા કરી, અને સામુદ્રી નેઈ રાજરાણી બન્ને જણ રથમા બેસી વસિષ્ઠ ઋષિના આશ્રમ લાણી ચાલી નીકળ્યાં

ઉમઝૂમ રમઝૂમ કરતો રથ પવનવેગે જ ગલ તરફ દોડતો બચ છે રસ્તામાં બન્ને બાજુ ઘટાઢાર તરવરોની શાખાઓ લળીવળીને રાજરાણીના ઓવારણા હે છે મોટાં વૃક્ષોની ડાળીઓએ કમાન રચી છે ને ફૂલ, પાંદડાના કુદરતી તોરણ બધાઈ ગયા છે નીચેથી ઢડળડકડબડ કંતો રથ દોડ્યો બમ છે.

એમ કરતા કરતા બયોર ઘઈ ગયા પ્રસાતના બાળરવિના કોમળ ફિરલો હવે જીશુ જીશુ ઘઈ ગયા ઘટાટોપ વૃક્ષોમાથી જૂળાઈને ચાલતો વાણ સૂરજના તાપને સોષી લઈ રાજરાણીને પંખા દોળવા લાગ્યો કેહૂંકે કેહૂંકે કરતા વનના મોરસા પોતાના કેકા રવધી વનને ગજવવા લાગ્યા ને રથના બખડાટથી સાવધ ઘઈ દૂરદૂર જોડી ગયા હરણુ-હરિણી પાછા વળી ચકિત નેત્રે રથને જોવા થ થી ગયા અને બીજી જ પળે છલ જો મારતા કયાના કયા અલોપ ઘઈ ગયા

આગળ જતા આકાશમા ઉમ જાણે મેતીનાં તોરણ લટકાવ્યાં હોય એવી મારસ પક્ષીઓની હારની હાર તેમની નજરે પડવા લાગી રસ્તામા એક સરોવર આણુ એના ઉપરથી કડી હવાની લહર કમળકળની રજ લઈને જોડતી આવી તેણે રોતાની સૂઝ મધી રાજરાણીના થાકને હરી લીધો ને એમના ચિત્તને ઉદ્ધાસથી લરી લીધુ

વનના ગમડાના ભોળાં જનો રાજના

રથને દરથી આવતો નેઈ, અર્ધે લઈએમનુ સ્વાગત કરવા માર્ગમા આવીને જોલા રથ આવીને જોલો રહ્યો એટલે કોઈએ ફૂલ ધર્યાં, કોઈએ ફળ ધર્યાં, કોઈએ રાજ-રાણીના ગળામા માળા આરોપી, તો કોઈએ તાણુ બનાવેલું ઘી આપ્યું આ જોળિયા જનોની ભક્તિ નેઈ રાજરાણીનું હૃદય હર્ષથી ગદગદિત ઘઈ ગયુ તેમણે દોસથી અર્ધે સ્વીકાર્યો તેમના હુબદુ બની વાતો પૂછી રસ્તાના અપરિચિત વૃક્ષોના નામ તેમની પાસેથી બપુડા ને પછી વિદાય લઈ આગળ રાજરાણી ચાલમા ધીરેધીરે ગામડા-નો પ્રદેશ ઓછો થતો ચાલ્યો ને જ ગયનો પ્રદેશ વધતો ચાલ્યો જનપદો દર રહી ગયા અને જ ગલ ગાહુ ને ગાહુ ઘટુ ગયુ

એમ કરતા કરતા સૂરજ નમવા માંડ્યો સાજ પડી ગામનાં ગૌધન પાછા વળવા લાગ્યા, ને આકાશમા સંધ્યાના રંગ પથરાવા લાગ્યા પૃથ્વીનો મપાટી લાલ-લાલ ઘઈ ગઈ સરોવરનુ પાણી લાલલાલ ઘઈ ગયુ ગાયોના પગલાની જોડેલી રજ વડે દિશાઓ લાલલાલ ઘઈ ગઈ સમસ્ત વાતાવરણ લાલલાલ ઘઈ ગયુ

વનની શોભા નિહાળતા નિહાળતા રાજરાણી થોડે દૂર ગયા, ત્યાં જ આશ્રમનો પ્રદેશ તેમની નજરે પડવા લાગ્યો

એ વખતે ઋષિમુનિના શિષ્યો કુશ, ઘામ અને સનિધ લઈને પાછા કંતો હતા ઋષિકન્યાઓ ગાડને પાણી પાઈ રહી હતી વૃક્ષના કચારાઓમા તાલજ મચિવા પાણીમા શાય જોળને પક્ષીઓ તરસ છિયાવતા નિર્મયપણે અહાતહી વિચરતા હતા કેટલાક પાણીમા પાણે ભીજવીને ઘડીરની ગરમી દૂર કરતા હતાં આસપાસ વેરાવેલા ઘૂટાછવાયાં રવચ્છ શુદ્ધ જૂ પડાં ઓગાથી ચત્તો ધુમડો જિજિ ચડતો હતો

અને સમસ્ત વાતાવરણમાં પવિત્રતાની સુવાસ ફેલાવતો હતો. કેમ બાળે રાજરાણીનું સ્વાગત કરતા હોય તેમ ધુમાડાના ગોરંગોટા રથ તરફ આવીને રાજરાણીનાં જોવારણાં હેતા હતા.

રાજાએ રથ ઊભો રખાવ્યો. પોતે રથમાંથી નીચે ઊતર્યો, ને રાણીને હાથ ઢઈ નીચે ઉતારી. પછી સારથિને રથ અને ઘોડાની સંભાળ લેવાની આજ્ઞા કરી, તેઓ બન્ને ઋષિના આશ્રમ તરફ વળ્યાં.

ત્યાં મહાતાની તપરવી ઋષિશુનિઓએ તેમને આવકાર આપ્યો. સાયંટાળની પ્રાર્થના પછી રાજરાણી કવિકુલશુર વસિષ્ઠઋષિને મળવા એમની ઝૂંપડીમાં ગયાં. ઝૂંપડીમાં ઋષિ બેઠા હતા. બાલુમાં એમનાં મત્તી અરુંધતી બેઠાં હતાં. રાજરાણીને આવતાં બેઠ બન્ને તેમના સત્કાર કરવા ઊભાં. રાજરાણીએ તેમને ઢંડવત પ્રણામ કર્યો. અને ઋષિ તથા ઋષિપત્નીએ તેમને પ્રેમભર્યો આવકાર આપ્યો.

રાજરાણીનો સારી પેઢે આતિથ્યસત્કાર કર્યો પછી એમણે પ્રવાસનો થાક દૂર થઈ ગયો અને તેઓ સ્વસ્થ થયાં ત્યારે ઋષિએ તેમને બોલાવ્યા:

‘કહો રાજન? રાજ્યમાં તો બધું કુશળ છે ને? કારભાર તો બધો નિર્વિઘ્ને ચાલે છે ને?’

‘શુભેવ! આપના જેવા પૂજ્ય પુરુષોના જ્યાં આશીર્વાદ હોય ત્યાં બધું કુશળ જ હોય ને? રાજ્ય ઉપર આવી પરનારી દેવી અને માનવી સ્વકૃત નિવાસીની જવાબદારી જ્યાં આપને શિરે હોય ત્યાં પછી કંઈ આપણા ટકી શકે? આપની કૃપાથી રાજ્યનાં સાતેય અંગોમાં શાંતિ છે, સંદેહ છે, સંપ છે, સુખ છે. આપ પોતે જ પવિત્ર વેદમંત્રોના રચયિતા છો.

આપના મંત્રના બળે જ મારા રાજ્યમાં કોઈ પણ પ્રકારનું અનિષ્ટ પ્રવેશ કરતું નથી; એટલે મારે બાલુ વાપરવાની જરૂર રહેતી નથી. આપના મંત્રોએ એને નકામા બનાવી દીધા છે.

વળી હે ઋષિવર! આપ યજ્ઞની અંદર જે પવિત્ર વસ્તુઓનો વિધિવત્ હોમ કરો છો, તે વસ્તુઓને બદલાઈને ધરતીને સ્પર્શ બનાવી નાખે છે, એથી પુષ્કળ અન્ન પેદા થાય છે. મારી પ્રજા પૂરું આયુષ્ય ભોગવીને મરે છે. આપની કૃપાથી મારા રાજ્યમાં ભૂખ નથી, દુઃખ નથી, રોગ નથી, શોક નથી, પ્રજા બધી વાતે સુખી છે. હવે પોતા-પોતાનું કર્તવ્યપાલન કર્યું જાય છે. આમ છતાં આ પૃથ્વીની સકળ સંપત્તિ મારો ખેદ હરવાને શક્તિમાન નથી, શુભેવ!’

‘એવો તે શો ખેદ તમારા હૃદયને સંતાપી રહ્યો છે રાજન?’

“ઋષિવર! મને બીજી કોઈ વાતનું દુઃખ નથી, પણ આપની આ પુત્રવધૂ હજી થે નિઃસંતાન છે, હજી થે તેને પુત્રરત્ન સાંપડ્યું નથી. એનું જ માત્ર દુઃખ છે. મારા વંશનો લોપ થઈ જશે કે શું એવી બીક સદૈવ મનમાં રહ્યા કરે છે. પૂર્વજેનું શ્રાદ્ધ કરતી વખતે મનમાં એમ થાય છે, કે મારા પિતૃઓ તેમને સવિધ્યમાં પિંડ મળવાનાં નથી એ બીકે આજે તેઓ મારા આપેલા પિંડ પણ પૂરા ખાઈ શકતા નથી, ને મેં આપેલું પાણી પણ તેમના નિઝાસાથી ગરમ થઈ જાય છે. એક બાલુ મારો આત્મા યજ્ઞની ક્રિયાઓથી શુદ્ધ થતો જાય છે, પણ બીજી બાલુ નિરાશાનાં વાદળ છવાયે જાય છે. તપ અને દાન દ્વારા મળતું સુખ તો પરલોકમાં મળે છે; પણ શુદ્ધ કુળમાં જન્મેલી પ્રજા તો આ લોક તેમ જ પરલોક બન્નેમાં સુખ આપનારી અને

તારનારી છે 'શુન્દેવ' ! પોતાના જ હાથે આશ્રમમાં આવેલા છોડ કળ ન આપે, ત્યારે દુખી યનારા આપ પોને મને નિમત્તાન ભેદને કેમ દ્રવી જતા નથી ? હુ પણ આશ્રમના પુરની જેમ આપના જ હાથે ક્રોધશે છું, ઋષિવર !

‘હે ભગવન, આટલી વાત જાણી કો કે, માન આ છેલ્લું ઋષુ મારા આત્માને અસહ્ય રીતે પીરી રહ્યું છે નહીંમા નાહવા માટે ઉતાવળા થતા હાથીને જેમ ચાલવાનું બાધન અકારણ લાગે છે તેમ મને પણ આ બાધન તેવું જ અકારણ લાગે છે, એથી હે શુન્દેવ કે મને એ અકારણ બાધનમાંથી મુક્ત કરો. આપ મને કોઈ પણ કાર્ય કરવાની આજ્ઞા આપો. એ ગમે તેટલું કઠિન હશે તોપણ હુ જરૂર કરીશ આખરે ઇશ્વારુવશનું હટઅનિષ્ઠ જે કંઈ થાય તેનો ઉપદેશો સાર નો આપના ઉપર જ છે ને ?’

રાજાના આ હીન વચનો સાંભળી ઋષિનું કેમળ હૃદય સારાઈ આવું તેમને રાજા પ્રત્યે અનુકંપા ઊપજી ઊઠી પળે સ્વસ્થ થઈ તેમણે પોતાના કમળ જેવાં નેત્રો મીચ્યા અને પાંડકવારમાં તો એ ધ્યાનરથ થઈ ગયા જ્યાં જ્યાં સર્પ જાયેલા માછલાવાળું શાત સરોવર !

તેમની નિઃશ્વાસથી રાજારાણી હકીકતો પચુપખી હકીકતો આશ્રમ હકીકતો ગયો અરણ્ય હકીકતો કુનિયા હકીકતો ધરીપળ બધું સૂમસામ થઈ ગયું તેમની આખ સામે સ્વર્ગ, પૃથ્વી ને પાતાળ જ્યાં લોક દેખાવા લાગ્યા તેમની દષ્ટિ સ્મરણુત, ભવિષ્ય ને વતમાન ત્રણે દાળ ખડા મઈ ગયા.

રાજા અને રાણી તો આતુર નયને રૂ હશે ને રૂ નહિ, તેની રમણીય કલ્પના

કરતા ઋષિ ક્યારે ધ્યાનમાંથી બાજે તેની રાહ ભેગા લાગ્યા ધરીપળ યુગ જવડી થઈ પડી

એવામાં વસિષ્ઠ ઋષિએ આખ ખોલી-જાણે નહોતો એવાળતા બે હીવડા પ્રમથા રાજા ને રાણીની છાતી તો ધટક ધટક થઈ રહી શુ હશે ને શુ નહિ એ બહુવાની તેમની આતુરતા વધતી ગઈ એવામાં ઋષિવરે રાજાને ઉદ્દેશીને નીચેના વચનો કહ્યા

‘હે રાજા ! એક વખત દેવલોકમાં ત્યારે તુ ઈંડને મળીને પાછો કરતો હતો, ત્યારે રસ્તામાં કંકણવૃક્ષની છાયા નીચે તરથી નામની કામધેનુ બેઠી હતી રાણીને મળવાની ઉતાવળમાં ને ઉતાવળમાં તારા ધ્યાન એ બાજુ ન ગયું અને એથી તે આ કામધેનુની પ્રદક્ષિણા ન કરીને તેનું અપમાન કર્યું આમ એ ગાયની અવમાનના થવાથી તેણે તને શાપ આપ્યો, કે હે રાજા ! તે મારા અપમાન કર્યું છે, એથી હુ તને શાપ આપું છું કે જ્યાં સુધી હુ મારી પ્રજાની આરાધના નહિ કરે ત્યાં સુધી તને મતલિ નહિ થાય.”

‘હે ઋષિવર ! આપના કહેવા પ્રમાણે જો સુરલીએ મને શાપ આપ્યો હોય તો મ એ કેમ સાંભળે નહિ ?’

“રાજા ! જે વખતે સુરથી તને શાપ આપી રહી હતી એ વખતે આકાશગંગાના પ્રવાહમાં એક મરત હાથી જળમીડા કરી રહ્યો હતો, તેથી થતા બળસળાટમાં એ અવાજ જુની જવાથી તુ એ શાપિત વચનો સાંભળી શક્યો નહિ અને તારો સારથિ પણ એ સાંભળી શક્યો નહિ.”

‘હે ઋષિવર ! આ શાપ હવે શી રીતે હર થઈ શકે ? કેમ કરીને હુ એમાંથી મુક્ત થઈ શકું ?’

‘સાંભળ રાજા ! તેં સુરભી તરફ દુર્લક્ષ્ય કરીને તેતું જે અપમાન કંથું’ છે તે હવે તેને માન આપીને દૂર કર. જો કે અત્યારે સુરભી પાતાળ લોકમાં છે એટલે તું ત્યાં જઈ શકશે નહિ, પણ તેની દીકરી નંદિની અહીં આશ્રમમાં જ છે, તેની તું સેવા કર. સેવા કરીને તેને પ્રસન્ન કર. એ જો પ્રસન્ન થશે તો તારી મનોકામના પૂરી થશે.’

વસિષ્ઠ ઋષિ જ્યાં આટલી વાત કરે છે ત્યાં જંગલમાં ચરવા ગયેલી પવિત્ર ગાય નંદિની લાંબરડા દેતી, પૂંછડાને ઝંઢો ફરકાવતી આશ્રમ લાણી દોડતી આવી. તેનો રંગ પાટલમાળ નવપદ્મલવિત પાન જેવો લાલ હતો. અને તેના લલાટમાં એક સફેદ દીકું હતું. એથી કેમ બાણે તે તાબા જીગેલા ચંદ્રમાવાળી ખીચેલી સંધ્યા હોય એમ લાગતું હતું. પોતાના વાછરડાને જોતાંવેત ફાટફાટ થતા આંતમાંથી ગરમ દૂધની ધારા વજ્રદી પૃથ્વીને લિજલવી રડી હતી. તેના પગની જોડેલી રજ રાજને તીર્થસ્થાનતા સ્તાન કરતાં એ આંધક પવિત્ર ખનાવતી હતી.

આ જોઈને ઋષિએ કહ્યું: ‘શુકન તો સારા જ થયા છે. હે રાજા ! તારી મનોકામના બહુ જ જલદી પૂરી થાય એમ દેખાય છે. જોને નંદિનીનું નામ લેતાં જ તે અહીં આવી પહોંચી!’

યોદીવાર રડી તે આગળ જોવા:

‘વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવા માટે સતત અભ્યાસ અને નિશાની જરૂર પડે છે, તેવી જ રીતે તું પણ આ ગાયને પ્રસન્ન કરવા એની એકનિષ્ઠાથી સેવા કર; જંગલમાં એની પાછળ પાછળ તું જાણે. તે ચાલે ત્યારે તું ચાલજે. ગ્રામી રહે ત્યારે જામે રહેજે. એ જો સે ત્યાં પ્રસન્ન, તેને ઘાસ ખવરાવીને

પછી તું જાણે અને તેને પાણી પિવડાવીને પાણી પીજે.

આ તારી વધુ સંવારમાં ગાયની પૂજા કરીને તેને તપોવનની સરહદ સુધી મૂકી આવશે અને સાંજના ગૌધણ પાછાં વળે ત્યારે એ જ સરહદ સુધી ગાયને લેવા સામી જશે. આ રીતે તે પ્રસન્ન થાય ત્યાં સુધી બંને જણુ તેની સેવા કરવાનું ચાલુ રાખજે !’ આટલી સૂચના સાથે ઋષિએ આશીર્વાચન કહ્યું: ‘તારા કામમાં કદી વિઘ્ન ન આવે, તારી મનોકામના પૂર્ણ થાઓ!’

દેશકાળને ‘બાણનારં રાજરાણી’એ ઋષિવરે ખતાવેલી સૂચના સંતુષ્ટ થઈને માથે ચઢાવી. એ પછી રાત્રીનો સમય થઈ જતાં વસિષ્ઠ ઋષિએ બંને જણુને વિદાય કરી સૂઈ જવાની આજ્ઞા આપી. અને બંને જણુ તે રાત્રિ ઋષિની પર્ણકૂટિમાં દર્શની પથારી ઉપર વિતાવી.

બીજે દિવસે પ્રજાને સ્વામી દિક્ષીપ અને તેની પ્રીતિવત્સલા સ્ત્રી રાણી સુદક્ષિણા સવારમાં વહેલાં જાગ્યાં. ગાયના વાછરડાને સારી પેઠે ધવરાવ્યા પછી સુદક્ષિણાએ તેના ગળામાં માળા આરોપી, કપાળમાં ચંદનનું તિલક કંથું, અને લક્ષ્મિસય હૃદયે ગાયની પૂજા કરી.

પૂજા પૂરી થઈ એટલે રાજાએ ગાયને વનમાં ચરવા લઈ જવા માટે છોડી. આગળ ગાય અને પાછળ પોતે; બાણમાં રાણી સુદક્ષિણા અને પાછળ અનુચરો. આમ ચાલતાં ચાલતાં તેઓ બધાં તપોવનની સરહદ પાસે આવી પહોંચ્યાં; એટલે રાજા દિક્ષીપે પોતાની ધર્મપત્નીને પાછાં વળવા કહ્યું. સુદક્ષિણા પાછી વળી; પછી ગાયની સંપૂર્ણ દેખરેખનો લાર રાજાએ પોતાના ઉપર લઈ લીધો. આમ જોસેવાનું વ્રત લીધા

પછી રાજ્યે ખાડીના પરિચારકોને પણ રાજ આપી દીવી પોતાના હેઠલું રક્ષણ કરવા માટે તેને કંઈ અમરશકોની જરૂર નહોતી કારણ મનુષ્યના રાજ્યો પોતે જ પોતાનું રક્ષણ કરતા.

એ પછી રાજ દિલીપ વિધવિધ પ્રકારે ગાયની સેવા કરવા લાગ્યો. વનમાંથી કૂણું કૂણું ઘાસ લાવી એનો સ્વાદિષ્ટ કાળિયો ખનાવી તે પોતાના હાથે જ તેને ખવરાવતો. શગર ઉપર માખી કે મચ્છર ખેસતા નહિ પણ જો કંઠાપિ તે ખેસતાં તો તુરત જ તેને ઉડાડી દેતો. ને શરીરે ધીમે સુંવાળો દ્વાધ ફેરવી તેને પ પાળતો. વનની અંદર જ્યાં એની ઈચ્છા થાય ત્યાં તેને સંવેચ્છ વિહરવા દેતો. આ પ્રમાણે તે ઊભી રહેતી ત્યારે તે ઊંચે રહેતો. તે ચાલતી ત્યારે તે ચાલતો; જ્યારે તે આરામ લેતી ત્યારે આરામ લેતો; અને તેને પાણી પાયા પછી જ પીતો. આ પ્રમાણે દિલ્લ કંઈ તે ગાયની સેવા કરવા લાગ્યો.

જો કે તેણે રાજ્યસક્રમીના બધાં શિલ્પોને ત્યાજ છોડી એક વનવાસીના પોષાક ખારણુ કર્યો હતો, છતાં કેમ જાણે તેના બધાં અંગે ઉપર રાજ્યચિહ્ન દોય તેમ એનું આજી શરીર અલીકિક આલાથી હીપતું હતું. રાજ્યપોષાક ખારણુ કર્યાં ન હોવા છતાં એ રાજ જ દોય એમ લાગતું હતું. વળી જ્યારે તે બીજા પરિચારક વિનાનો જગલમાં એકસો જતો, ત્યારે તે મહાખળવાન અને સુગંધિત શરીરવાળા વરણુ દેવ જેવો લાગતો હતો. રરતાની બંને બાજુ વૃક્ષો ઉપર પખીઓ કસરવ કરતા, ત્યારે કેમ જાણે છડીઢારે મેડી પોકારતા દોય તેમ લાગતું હતું. પુરમાં પાછાં ફરતાં જેવી રીતે નગર કન્યાઓ તેને પુખ્ત અને અક્ષતક કુએ વધાવતી એવી રીતે કામળ લતાઓ અને

વૃક્ષો મદ પવનમાં ઠોલતાં ઠોલતાં તેનું પુખ્તવૃદ્ધિથી સ્વાગત કરતા હતા. જો કે તેને ખતે હમેશા ધનુષ્ય લટકાવેલું રહેતું, છતાં તેના હયાદી ચહેરા અને માયાળુ રીતસાત જોઈ સુંદર નયનોવાળી હાજીઓ પણ તેને એવા નિર્ભયપણે ઊભી રહેતી તે જ્યારે જગલમાં થઈને જતો, ત્યારે વનના વાસમાંથી જે મીઠા સૂરો ફૂટતા હતા તે કેમ જાણે વનદેવતા તેના યશોમાન ચાતા દોય એમ લાગતું હતું. આ રીતે પોતાના આચરણથી પવિત્ર બનેલા રાજના શિર ઉપર છત્ર ન હોવા છતાં તેને સૂરજનો તાપ લાગતો ન હતો, તરણુ પહાડી અરણ્યની પુખ્તવૃદ્ધિ હવા તેના શ્વેત તેમ જ ગરમીને હરી લેતી હતી.

આવો પવિત્ર પુરુષ જ્યારે વનમાં પ્રવેશ કરતો, ત્યારે હાવાનળ વગર વરસાદે એલાઈ જતો. વૃક્ષો નવપક્ષવિત બની જતા લતાઓમાં નવા ફૂલો ખેસતા અને આડની ડાળીએ ડાળીએ ફળ આવતા અને વનનાં પ્રજાઓ પોતાનો હિસક સ્વસ્થાવ ભૂમી જતા મોટા પ્રાણીઓ નાનાને પીડતાં નહિ.

અગ્નિની ગાય ચરતી ચરતી વન્યભૂમિને પવિત્ર કરતી સઘ્યાવેળાએ આશ્રમ તરફ પાછી વળતી રાજ દિલીપ શરીર ભારને લીધે અને નન્દિની આઉસારને લીધે મલપતી થાય ચાલતાં, ત્યારે રરતો. શોષી ઊઠતો. એ વખતે વરાહ પાણીમાંથી બહાર નીકળતા હતાં મોર પોતાના નિવાસસ્થાને પાછા ફરતાં હતા ને હરણાંઓ પોતાના નિત્યના ઘાસવાળા મેળોમાં આરામ લેવા જતા હતાં આખા વન ઉપર ગાઢો અધકાર ઊતરતો હતો. જતાંજતાં રાજ આ દશ્ય જોતો હતો.

ગાય ચરાવીને સાંજે જ્યારે રાજ

આશ્રમભૂમિમાં પાછો ફર્યો, ત્યારે સામે લેવા આવેલી સુદક્ષિણાએ તેને આંખ ભરીને બેઠા જ કર્યો. રાજની આગળ જતી અને સામેથી લેવા આવેલી સુદક્ષિણાની વચ્ચે ગાય દિવસ અને રાત્રિના સંગમ વચ્ચેની ખીલેલી સંધ્યા જેવી લાગતી હતી.

ગાય નજીક આવતાં જ સુદક્ષિણાએ તેને અક્ષતક્રમક્રમથી વધાવી ને કપાળમાં તિલક કઢ્યું ને ફરતી પ્રદક્ષિણા કરી, જે હાથ બેડી નમન કઢ્યું. ગાય બે કે પોતાના વાછરડાને મળવા અધીરી થઈ રહી હતી; છતાં તેણે આ બધી પૂજાવિધિ થવા દીધી. આ બેઠ ગાયની કૃપા તેમના ઉપર ઊતરી રહી છે, એમ બાણી રાજરાણી મનમાં ને મનમાં ખુશ થવા લાગ્યાં.

આશ્રમમાં આવી શરૂને નમન કરી સંધ્યાવિધિ પતાવી, રાજ દિલીપ વળી પાછો ગાયની આકરી કરવા લાગ્યો. હમણાં જ તેને ઢોહી લીધી હોવાથી અત્યારે તે થથેચ્છ પડી હતી. ત્યાં જઈ ગાય પાસે બસી અને દીવો, મૂંડી, બન્ને પતિપત્ની તે સુઈ જાય તેની પરાહ બેવા લાગ્યાં. ગાય સુઈ ગઈ પછી જ રાજરાણી બન્ને જણ સુતાં અને ઊઠ્યા પહેલાં ઊઠી જતાં.

આમ ગૌસિવાના આ કઠિન વ્રતનું પાલન કરતાંકરતાં ત્રણ અઠવાડિયાં વીતી ગયાં, ત્યારે એક દિવસ ઋષિની ગાયને થયું કે લાવને બેઠું તો ખરી કે દિલીપ રાજને મારા ઉપર કેવીકે પ્રીતિ છે! આમ વિચાર કરી નન્દિની ગૌરીપતિ નગાધિરાજ હિમાલયની ખીણ તરફ ચાલી. ત્યાં જંગલોને જળશ્રેણી ધસમસાટ કરતો પડતો હતો. દિનારે ફણું ફણું ઘાસ ઊગ્યું હતું. ગાય દિનારા ઉપરની ટેકરીનું લીલુંલીલું ઘાસ ચરવા લાગી. ઋષિઋષિની આ ગાય ઉપર કોઈ પણ હિંસક પશુ સ્વપ્ને પણ હુમલો

કરી શકે નહિ એવો વિશ્વાસ હોવાથી રાજ નિશ્ચિંત મને પરવતની શોભા નિહાળવામાં તલ્લીન બની ગયો હતો. એવામાં અચાનક એક સિંહે આવીને તેના ઉપર તસપ મારી, રાજ શું થાય છે એ બુદ્ધિ તે પહેલાં સિંહ તો ગાયને બળજબરીથી ઉપાડી જવા તૈયાર થયો.

મરતી ગાયે છેલ્લો સાંસરડો દીધો અને એના પડછંદા હિમાલયની ખીણમાં ગાળી ઊઠ્યા. પથ્થરના પડછંદાથી ઘેરા બનેલા ગાયના સાંસરડાએ નગાધિરાજ ઉપર ખોડેલી રાજની દૃષ્ટિ, લગામ જેમ ધોડાને ખેંચે તેમ, ખેંચીને ગાય ઉપર લાવી દીધી. લાલ રંગની ગાય ઉપર ચહેલો કેસરી સિંહ ધાતુથી લાલ બનેલી ટેકરી ઉપર લોહવૃક્ષ ઊભું હોય એવો દેખાવ રજૂ કરતો હતો.

પોતાનું અભિમાન ઘવાયેલું બેઠું રાજના કોથનો પાર ન રહ્યો. સિંહને મારવા માટે તેણે બલેથી ધનુષ્ય ઉતારી સાથામાંથી તીર ખેંચ્યું; પણ અચાનક ડોણ બાણે કેમ પણ સિંહને મારવાના આ પ્રયત્નમાં જ સાથાપણુ સાથે તેનો જમણો હાથ જડાઈ ગયો. પલકવાર પૃથ્વીપરનો આ મહાબળવાન અને પરાક્રમશીલ રાજ કાગળ ઉપરના ચિત્ર જેવો જડ બની ગયો. ન હાલે કે ન ચાલે. આમ એકાએક તેનો હાથ જડ થઈ જવાથી રાજ અંદર ને અંદર ઊકળી ઊઠ્યો. જેવી રીતે મૂંઠ મારેલો સાપ છ'છડાયેલો હોવા છતાં કંઈ કરી શકતો નથી ત્યારે જૂબ યુક્તે થાય છે તેવી જ રીતે રાજનું પણ થયું. તેને મનમાં એમ જ થવા લાગ્યું કે શું આટલો પાસે હોવા છતાં પોતે નિરુપાય બની તેને કંઈ કરી શકતો નથી.

રાજ આમ અંદર ને અંદર ધ્રુવવાઈ

રહ્યો છે એવામાં એક કોતુહલ યુ સિંહને વાચા ફૂટી અને માણસ જેવો માણસ જેમ બોલે તેવી જ રીતે તે રાજ સાથે વાત કરવા લાગ્યો અને આશ્ચર્યથી અવાક અનેના રાજને તેણે આ વચનો કહ્યા.

“હે રાજ! ખમ કર, બહુ યુ, તે તારાથી થાય તેટલો બધો જ પ્રયત્ન કરીશીયો, હવે તું નકામો પ્રયત્ન કર મા, તું કઠાય ખાણુ છોડીશ, તોપણ તે નકામો જયે ગમે તેવા ગાડને જડમૂળમાંથી ઉખેડી નાખતા પ્રયત્ન વાળુનો વેગ પહોંચાડને તો હલાવી પણ શકતો નથી

હે મારા! મારા નામ કુબોદર છે અને હું અશ્મૃતિ ઇશ્વરનો સેવક અને નિકુલને મિત્ર છું મારી આ પીઠ ચિવળતા પવિત્ર ચરણથી પુણ્યસાકિત થયેલી છે આ સામે દેવદાસનું વૃક્ષ હું બે એ વૃક્ષને પાર્વતીજીએ પોતે સ્વહસ્તે પાણી પાઈને પુનની જેમ ઉછેરું છે

એક વખત કોઈ જ ગધી હાથીએ પોતાનું ગડસચલ ઘસીને આ શાંડની ઠાલ ઉખેડી નાખેલી, ત્યારે હિપાલયની પુત્રી ગૌરીને પાર્વતીજીને કેમ જણે પોતાના પુનની જ ચાપડી ઉખેડી ન દેાય એટલું દુખ થયેલું તે દિવસથી ગૌરીપતિ ત્રિશુલધારી સગવાન શઠરે મને સિંહ બનાવીને આ ખીણનું રક્ષણ કરવા નીમ્યો છે કોઈ મહામત હાથી પોતાના ગડસચલથી આ હાંડની ઠાલ ઉખેડે નહિ એટલા માટે હું ચોકી કેનું છું અને એપણે આપેલી છટ મુજબ જે કોઈ પ્રાણી મારા પાંખમાં આવે તેનો ૮ શિકાર કરી તેના ઉપર ૬ નણુ છું આજે આ ચાપ મારા પાંખમાં આવી ચડી છે એ ઈશ્વરી સંકેત છે દેવોના કુળમન શાંતને ચદ્રમાના અગ્રતથી જેવી વૃક્ષિ થાય તેવી વૃક્ષિ મને ભૂખ્યાને આ

ચાપના લેહીમાંસનું પારણું કરવાથી થયે માટે હે રાજ! તું લંબાની લાગણીને ત્યાગ કરી વેર પાછો જ તારે કે ઈ જ શરમાવાની જરૂર નથી કારણુ તે તારા ગુરુ પ્રત્યની શિષ્યભક્તિ ખરાબર ખતાવી છે જે વસ્તુનું રક્ષણ શસ્ત્રથી મળુ કરવું અશક્ય છે એ શસ્ત્ર ધારણુ કરનાર ચોદાઓની કીર્તિને ક્ષીણુ કરી શકતું નથી”

રાજ દિનીયે જ્યારે જણ્યું કે શકરના પ્રલાવથી પોતાનું શસ્ત્ર નકાસુ બનાવવામાં આયુ હવે, ત્યારે તેને પોતાની જાત પ્રત્યેનો તિરસ્કાર ઓછો થયો અને મનમાં કે ઈક સમાધાન યુ તોપણ ખાણુ ફેકવાના પ્રયત્નમાં પડેલી જ વખત નિષ્ફળ જતાં સિંહને ઉદ્દેશીને તે બોલ્યો

“મારી ગતિવિધિ રોકાઈ ગઈ છે, એટલે સંભવ છે કે કઠાય મારા આ વચનો તને હાસ્ત્યાસ્પદ લાગશે તોપણ હું પ્રાણી માનના અતરને જણનારો છે એટલે હું વિના સડોએ મારા અતરની વાત જણાઉ છું સચરાચર જીવોના જે સર્જન, સ્થિતિ અને સહારનો જે કર્તા છે એવા દેવોના દેવ પરમેશ્વર અને માન્ય છે છતાં યજ્ઞને અગ્નિ અથડ રાખતા પારા ગુરુદેવે સોપેલા ધનનો મજર સામે નાશ થવા દેવો એ પણ ચલાવી શકાય નહિ એટલે સારી વાત એ છે, કે હે રક્ષાપાલ! તું મારા દેહનો આહાર કરીને તારી ક્ષુધા શમાવ અને જેનાં વાહરડાં સંધ્યાવેળાએ એની માતાને એવા આતુર છે એવી ગાયને પ્રજા કર”

મછી મુગાધિરાજ સિંહ પોતાના કરાળ-કાળ જડખા ઉઘાડી ધવલ દતાવચિના કિરણનેજથી ગૂંધાને અધકાર ભેડી જગા હસ્યો અને દિલીપને ઉદ્દેશીને આ વચનો બોલ્યો

“હે રાજ! તારી વાત સાંભળીને મને

હસવું આવે છે. જગતનો તું એકછત્ર સમ્રાટ છો, હુવાન વય છે અને આલું સુંદર શરીર છે. આ બધું એક નજીવી વસ્તુ માટે ફેંકી દેવું, અલ્પના હેતુ માટે બહુનો ઘાત કરવો-આ બધું મને બુદ્ધિગ્રસ્ત નથી લાગતું. તારી વિચારશક્તિમાં મને દોષ દેખાય છે. તું વિચારમૂઠ થયેલો હોય એમ મને લાગે છે.

જે તું ભૂતમાત્ર પ્રત્યેની અનુકંપાથી પ્રેરાઈને આ કાર્ય કરતો હોય, તો તારા વિનાશથી તો આ એક જ ગાય બચશે; પણ જો તું જીવતો રહીશ તો તારી પ્રજાનું સદાને માટે વિપદમાંથી રક્ષણ કરીશ. એકને મરવા ઠંઠ લાખોને પાળી શકીશ. કદાચ તને અભિમૂર્તિ સમા શુરની કોપ-દ્રષ્ટિની બીક લાગતી હોય, તો એવી બીક રાખવાની જરૂર નથી; કારણ ઘડા જેવડા આઢિવાળી કરોડો ગાયોનું દાન કરી શુરનો કોપ શમાવવાનું તો તારા હાથમાં જ છે. એથી કલ્યાણપ્રપરાવાળા કાંતિમાન દેહની રક્ષા કર. કારણ કે ઈંદ્રના રાજ્ય જેવા આ પૃથ્વીના રાજ્યનો તું સ્વામી છે.”

આટલું કહીને જ્યારે મૃગેન્દ્રરાજ સિંહની વાણી અટકી ગઈ, ત્યારે તેના બોલના પડઘાથી ગુફાઓ પણ ગાજી ઊઠી.

દેવના અનુચરનાં આ વંચનો સાંભળી માનવદેવ રાજ દિલીપ પોતાની સામે દ્યાર્દ્ર મેઝે બેઠ રહેલી ગાય સામે નજર કરીને બોલ્યો:

“તમારી વાત સાચી, પણ હું તો ક્ષત્રિય છું. વિપદમાંથી રક્ષણ કરે તે ક્ષત્રિય એ વચન તો અખિલ જીવનમાં સિદ્ધ થઈ ચૂક્યું છે. હવે જો હું એ વચનથી વિપરીત વર્તન રાખું અને ગાયને ન ખચાવી શકું તો પછી નિંદાથી મલિન બનેલા મારા પ્રાણ ખચાવીને શું ? ને રાજ્ય કરીને શું ? વળી બીજી વાશે

આપવાથી મહર્ષિનો ક્રોધ કેવી રીતે શમી શકે ? આ કંઈ સામાન્ય ગાય નથી. એ સુરભીથી જરાય ઊતરતી નથી. અને અત્યારે તું એના ઉપર હુમલો કરવા શક્તિમાન થયો છે, તે પણ શંકરના પ્રભાવથી જ. એથી તે ગાય મુક્તિની પૂર્ણ આધિકારી છે. તેના બદલામાં મારો દેહ આપું છું. આમ કરવાથી તારું પારણું જશે નહિ અને, ઋષિના ક્રિયા-વિધિના સાધનનો પણ નાશ થશે નહિ. વળી આ દેવદારનું રક્ષણ તું ઘણા યત્ન-પૂર્વક કરી રહ્યો છે અને બીજાનો નોકર પણ છે એટલે મારી વાત સમજી શકીશ, કે રક્ષણ તળેનાનો વિનાશ કરી પોતે જરા પણ ઈર્ષ્યાપામ્યા સિવાય અક્ષતપણે સ્વામીની સામે ઊંઘા રહેવું કેટલું અશક્ય છે ? તારો ઇરાદો કદાચ મને ઈર્ષ્યાપહોંચાડવાનો ન હોય, તોપણ હું તને વિનંતિ કરું છું કે મારા યશઃશરીર તરફ દયા બતાવ અને માટીના લોંઢાનો બનેલો આ ક્ષણભંજર દેહ જે નાશ થવા જ સંભળે છે તેનો નાશ કર. પડિતો કહે છે કે સંભાષણથી મિત્રતા બંધાય છે એ રીતે આપણી બન્ને વચ્ચે પણ આ વનમાં મળવાથી મિત્રતા બંધાણી છે, એથી હે ભૂતનાથના અનુચર ! મારી આ વિનંતિનો તું અસ્વીકાર કરીશ નહિ.”

‘તથાસ્તુ’ કહીને સિંહે તેની વિનંતિ માન્ય રાખી એટલે દિલીપનો હાથ છૂટો થઈ ગયો. દુરત જ તેણે પોતાના શસ્ત્રો ત્યાં જ ધર્ધી અને પોતાનો સ્થમસ્ત દેહ કેમ જાણે માંસપિંડ હોય તેમ તેણે સિંહના સુખ આગળ ધરી દીધો અને એ જ ક્ષણે સિંહના ઉચ્ચ આપાના પ્રહારની રાહ બેતો મળપાલક રાજા નીચું સુખ કરી બેઠો રહ્યો. પણ ત્યાં તો ફરીને, દીલુક થયું.

તેના ઉપર કાંઈના ધાપા પડ્યો નહિ, એને અદસે આઠાશમાથી દેવોએ પુષ્પવૃષ્ટિ કરી.

‘હે વત્સ! ઊઠ, ઊભો થા’ એવો એક અવાજ થયો અને રાજ એ અચૂતમય વાણી સંભળી ને જેવો ઊભો થયો અને આજ ઉદ્ધાહીને જોયું તો સિદ્ધે ય નથી ને કંઈ નથી. માત્ર પોતાની માતા જેની નંદિની દૂધની સેવ્યો વછાડી રહી છે. રાજના આશ્ચર્યનો કાંઈ પાર ન રહ્યો. એ પછી ચાકત થયેલા રાજને ઉદ્દેશીને નંદિનીએ પ્રસન્ન થઈ આ વચનો કહ્યાં: “હે રાજા અહીં કાંઈ શિલ્પ પણ નથી અને કાતર નેત્રોવાળી ગાય પણ નથી એ તો તારી પરીક્ષા કરવા મારી માયાના બળે એ બધું મેં ઊભું કર્યું હતું. ઋષિના પ્રભાવથી સ્નાયુત્વ યમદેવતા પણ મને મારવા સમર્થ નથી તો ખીજાં હિ સકે પશુઓનું તો શું જનું? હે વત્સ! તારી શુભશક્તિથી તેમ જ મારા પ્રત્યેની તારી દયાથી હું પ્રસન્ન થઈ છું. માગ, તારી ઇચ્છામાં આવે તે વરદાન માગ! હું માત્ર દૂધ જ આપી શકું છું એમ ન માન. મને જે જરાબર પ્રસન્ન કરી દેાય તો હું ગમે તે કામના પૂરી કરી શકું છું.”

પછી જોણે પોતાના બાહુબળથી ‘વીર’નું પદ ગ્રાસ કર્યું હતું, એવા રાજએ હાથ જોડીને કહ્યું: ‘હે ગાય માતા! તમે જે જરે જ મારા ઉપર પ્રસન્ન થયાં હો, હો, સુદક્ષિણની કૃપે અનંત અને અક્ષય કીર્તિને પામે તથા વંશનો કર્તા થાય એવો પુત્ર આપજો.’

‘તથાસ્તુ’ કહીને નંદિનીએ તેને વરદાન આપ્યું. ને કહ્યું: ‘પત્રાવળીના હરિયામાં મારાં દૂધ દોહીને ખીજાં. એટલે તારી

કામની પૂરી થશે’

ત્યારે દિલીપે જવાબ આપ્યો: ‘હે માતા! ઋષિવરની રજા મેળવીને પછીજ તમારું દૂધ હું પીઉં એવી મારી ઇચ્છા છે. પરેલાં વાછરડાને ધાવી લેવા દો, હોમની યજ્ઞવિધિ માટે જરૂરી સાગ પણ અલગ કાઢી લેવા દો, એ પછી જે બાકી વધશે તે જ હું લઈશ.’

નંદિની દિલીપની ઉપરની ચિનતિથી ઊલટી વધારે પ્રસન્ન થઈ અને દ્વિમાસયની બીજામાંથી ચાકવા વગર જ સીવી ઋષિના આશ્રમે પાછી ફરી પાછળ માછળ દિલીપ પણ આનંદે.

તે દિવસે વસિષ્ઠ ઋષિએ પૂર્ણિમાના ચંદ્ર જેવું આનંદથી પુલકિત થયેલું દિલીપનું મુખ જોયું, ત્યારથી જ તે ગાયની તેના ઉપર થયેલી કૃપા જાણી ગયા, તોપણ હર્ષના અતિરેકમા અગ્નિને જ્યારે તેણે પોતાના સૌભાગ્યની અવધી ઇતિ સુધી બધી વાત કરી, ત્યારે ઋષિવરે તે ધીરજ-પૂર્વક સાંભળી. એ પછી એ વાત તેણે પોતાની રાણીને જણાવી.

ત્યારબાદ વસિષ્ઠ શુભની આજ્ઞા લઈને અનિષ આત્માવાળા રાજાએ નંદિનીનું દૂધ વાછરડાને પિવરાવ્યા પછી અને યજ્ઞવિધિ માટે ઉપયોગપૂરતું કાઢી લીધા પછી બાકી રહેલું દૂધ ખી લીધું.

બીજે દિવસે સવારે ઉદિયોને વચીભૂત કરનાર વસિષ્ઠ ઋષિએ ગોસેવાત્રતાના પારણને અનુરૂપ ભોજન આપ્યું અને ત્યારપછી પ્રત્યેકાનમમથને યોગ્ય એવા આશીર્વાદ આપી રાજદંપતીને પોતાની રાજધાનીમાં જવા વિદાય કર્યાં.

૩. વિજયગુપ્ત મૌર્ય

અમેરિકા નામ સાંભળતાં જ
જાણે કમદારતા રહ્યુંદાર સંભળાય
છે, રેડિયોના સૂર સંભળાય છે,
મોટીમોટી મહેસાતો નજર સામે
ખડી થઈ જાય છે, અનાજ, પાક
જગતની અદ્યતન સમૃદ્ધિ જાણે

અમેરિકાના જ આંગણમાં કલવાઈ રહી છે એવું લાગે. એવા ધનાઢ્ય આ દેશ પ્રથમથી જ સમૃદ્ધિ-
દંભવથી ભરેલો નહોતો. બ્રિટિશ ઇંપ્રેસોમાંથી રવનાન ખાતર નીકળી જનારી ધર્મરત પ્રજાએ વસાવેલા
આ દેશ વચ્ચે અને આપણા હિંદ વચ્ચે કેટલુંક સામ્ય છે, અને કેટલુંક વૈષમ્ય છે; પરંતુ તેના
અદ્ભુત પુરંપાઈમાંથી તો આપણે પ્રેરણા લેવી જ જોઈએ. 'અખંડ આનંદ'ના વાચકોને આ જ
પ્રકારે અન્ય મહાન રાષ્ટ્રોની વિકાસકથાઓ પણ કહેવામાં આવશે.

જુલોસો ને અઢાવીસ વર્ષ પહેલાંની
વાત છે. ઇ. સ. ૧૬૨૦ની સાલમાં ઇંગ્લેંડથી
'મે ફ્રાન્સ' નામનું એક નાનું અને નાજુક
વહાણ અમેરિકા જવા ઊપજુ. તેના
સુસાક્ષી શ્રિરતી ધર્મના એક મતમાં
માનનારા હતા. ઇંગ્લેંડમાં તે વખતે જે
ધર્મશુરો વર્ચસ્વ ભોગવતા હતા, તેઓ
ખ્રિસ્તી ધર્મના ખીજ પંથમાં માનનારા
હતા; પણ પોતાના મતથી વિરુદ્ધ પડનારની
ધાર્મિક લાગણીને નિસાવી લેવાની ઉદારતા
આ ધર્મશુરોમાં ન હતી. ધાર્મિક
અસહિષ્ણુતાએ દુનિયામાં કંઈ ઓછા
ઉત્પાત મચાયા છે? આ ધર્મશુરોએ
જુદા મતમાં માનનારાઓ પ્રત્યે જુલમ
આદર્યા. ધર્મને નામે કંઈ ઓછા અનર્થ
થાય છે? પરંતુ પોતાની ધાર્મિક માન્યતામાં
અડગ રહેનારા વીરલા પણ આ દુનિયાએ
જેયા છે. જ્યારે આ લોકોને ધર્મને નામે
થતી જુલમખીરી અસહ્ય લાગી ત્યારે
અન્યાયને તાણે થવાને બદલે તેઓએ
પોતાનું માદરે વતન છોડવાનું પસંદ
કયું. 'મે ફ્રાન્સ' નામની નાજુક નીકાના
નેતૃત્વ નીચે આ દૈર્યવીર અને ધર્મવીર
મનુષ્યો અમેરિકામાં વસવા માટે હંકારી ગયા.
અમેરિકામાં પહેલી જ વસાહત

નાખનારા આ માણસો આવું અડગ
આત્મબળ અને ઉચ્ચ ચારિત્ર્ય ધરાવતા
હતા. અમેરિકાના રાષ્ટ્રને પાથો આપા
વિરલ મનુષ્યોને હાથે પડ્યો. આ હિજરતીઓ
કંઈ ધર્મવેલછાવાળા અધ્ધશ્ચાળું ન હતા.
તેઓમાં મહાન વિચારકો, તત્ત્વચિંતકો,
લેખકો અને યોજકો હતા; પરંતુ કોને
સ્વપ્ને પણ કલ્પના આવી હશે, કે 'મે
ફ્રાન્સ'માં હિજરત કરી જનારાઓ
એવા હિજરતીઓના પુરોગામી હશે કે
જેઓ એ અબહુયા, અણખેડાયેલા ખંડમાં
દુનિયાના સૌથી સુખી, સમૃદ્ધ અને સંખળ
રાષ્ટ્રનું ચણંતર કરશે?

સાહસ વિના દુનિયામાં કયાંય ફરેલું
મળે છે? કયાંય આગળ વધાય છે?
વિચાર કરો કે જ્યારે અમેરિકાના નવા
ખંડ વિષે આ લોકોને નકશાનું જ્ઞાન ન
હતું અને તેની ભૂગોળનું જ્ઞાન ન હતું, ત્યારે
પોતાની જનમખોમને ત્યજીને સદા માટે
એ અબહુ દુનિયામાં વસવા જનારા કેવા
હિંમતવાન, કેવા સાહસવાન હશે!

પરંતુ એ ખનાવની પહેલાં એકસો ને
અઢાવીસ વર્ષ અગાઉ જે સાહસખેડૂ
ખલાસીઓ હિંદુસ્તાનને પશ્ચિમ દિશાએથી
શોધવા માટે અબહુયા અને અણખેડાયેલા

હરિયા ડોળતાં નીકળી પડ્યા હશે તેમની હિંમતનાં શાં વખાણ કરવાં! અમેરિકા કોણે શોધ્યો તે વિષે ઘણા મતભેદ છે. ખડ્ડ ઊંડા ઊતરીએ તો ટોઢ-એ હજાર વર્ષ પહેલાં એશિયાના લોકો અમેરિકા ગયા હતા એમ જણાય છે. ખીજ સાધુઓએ ત્યાં ધર્મ ફેલાવવાને એવી કપરી અને લાંબી સફર ખેડી, હોય એમ લાગે છે. તામ્રવર્ણના અમેરિકન આદિવાસીઓ કંઈ જ ગંભી નથી. જ્યારે ગોરી પ્રજા અમેરિકા પહોંચી, ત્યારે અમેરિકાના મૂળ વતનીઓ ઊંચી સંસ્કૃતિ ધરાવતા હતા. એમનો ધર્મ મહાત્મ હતો. એમની શક્તિ એમના જીવનમાં ખર્ષે જણાઈ આવતી હતી ગોરાઓ અને ખાંસ કરીને રથેનીશ લોકોના હાથે તેઓને એટલા ખધા, લયકર અત્યાચારો સહન કરવા પડ્યા, કે ઉપર: એમની સંસ્કૃતિનો નાશ થયો અને એક વ્યાપક પ્રજા તરીકે પશુ તેમનો પ્રાણ થયો.

સ્વતંત્રતાનાં અધારમાં અટવાઈ ગયેલા આ અમેરિકન આદિવાસીઓનો આપણી સાથેનો સંબંધનો ઇતિહાસ આપણે જાણી શકીએ તો આજથી ૯૪૮ વર્ષ પહેલાં લાઈક એરિક્સન નામના માણસે અમેરિકાની શોધ કરી હતી. અમેરિકાની શોધનો દાવો કરનારા ખીજે માણસોના મત પણ ઇતિહાસમાં છે પરંતુ તેનાં શોધનાર તરીકે ઇતિહાસકાર અમેરિકન યુવાન સદસાગ્ય તો ક્રિસ્ટોફર કોલમ્બસના નસીબમાં લખાયું હતું, છતાં આ નવી શોધાયેલી દુનિયાનું નામ કોલમ્બસના નામ ઉપરથી ન પડ્યું પણ તેના મિત્રે અમેરિકસ વેસ્પુચીએ નામના હરિયાખેટના નામ ઉપરથી પડ્યું. અમેરિકસ ત્રણ વખત આ નવી દુનિયામાં જઈ આવ્યો અને હસિણ અમેરિકામાં પ્રાજીલની મુલાકાત પણ લઈ આવ્યો; પરંતુ

તે હિંમતે તો. પ્રાજીલમાં પણ ત્યાંની જ વસતિ હતી. કોલમ્બસ કરતાં અમેરિકસ વધારે આગળપડતા સ્વસાવનો હતો. તેણે તો પોતાના પ્રવાસવર્ણનનું એક પુસ્તક લખી નાખ્યું અને એક જર્મન વિદ્વાને તેની કદર કરીને આ નવી શોધાયેલી દુનિયાને 'અમેરિકા' નામ આપવાનું સૂચન કર્યું; ત્યારથી આ ખંડનું નામ અમેરિકા રહ્યું બની ગયું.

આ ખધા ઇતિહાસમાં કોલમ્બસની વીરતાનાં જેટલા વખાણ કરીએ એટલાં ઓછાં છે. મધ્યયુગનો એ જમાનો હતો. તેના પ્રજાસીઓ વહેમો, અસાની અને અલણુ હતા. આટલાંટિક મહાસાગરનો સામે કાઢી ક્યાં છે તે કાઢીને ખખર ન હતી, અખણુ હરિયા ખેડવામાં અને અખણી ધરતી પર પત્ર મૂકવામાં શું શું લંચ હશે તે કાઢી બાણુનું હતું. લાખા સમય સુધી અનંત મહાસાગર પર ભટકીને ખલાસીઓની હિંમત ખેડી ગઈ હતી; છતાં કોલમ્બસ તો અમેરિકા શોધીને જ જાયો.

'મે કુલાવર'ના હિજરતીઓથી શરૂ થયેલી આ ખિટીશ વસાહત પાંગરવા લાગી, કાચા સોના જેવી ફળદ્રુપ ભૂમિ, વિશાળ દેશ, સ્ફૂર્તિજનક આબોહવા, પછી તો કુદરતની કૃપા પામેલા આ વસાહતીઓના વિકાસ અઢિ ઘોડા જ કોઈ અંતરાય રહે? પરંતુ કુદરતે એ નિર્મોલુ કર્યું હતું કે આ દેહ નિશ્ચયવાળાં માદસતીરો ખિટનના એક સંસ્થાન તરીકે નહિ રહે, પણ સ્વતંત્ર, સમૃદ્ધ અને મહાન રાષ્ટ્ર બનશે. 'મે કુલાવર' પછીના ડેટલાય અમેરિકાને કાઢે કલવાયા અને એક પછી એક એમ નેર વસાહતો રચાઈ. વસાહતીઓએ અંતમુદનત, ખંત અને ઉદ્યમથી વિશાળ વાવેતરી વાવીને આ કુશારી ભૂમિને

હરિયાળી ખનાવી દીધી.

પરંતુ જંગલેંડ અને આ અમેરિકન વસાહતો વચ્ચે વિખવાદ બળ્યો, વસાહતીઓ બ્રિટીશ રાજની રૈયત તરીકે રહેવા અને બ્રિટીશ પાર્લામેન્ટના અમલ નીચે પોતાને ગણવા તૈયાર હતા; પરંતુ પોતાનો અવાજ પાર્લામેન્ટમાં રજૂ કરવા માટે તેઓ પાર્લામેન્ટમાં પોતાના પ્રતિનિધિઓને પણ મોકલવા માગતા હતા. મતાધિકાર એ તો માનવીનો જન્મસિદ્ધ અધિકાર છે, તેની દરકાર નહિ કરનારનું માનસ ગુલામી ખની બય છે; પરંતુ બ્રિટનમાં તે દિવસોમાં શાણા માણસોનો અભાવ હતો. સરકારને સત્તાનો મદ હતો. તેણે આ વસાહતીઓની માગણી તુચ્છકારી કાઢી. વસાહતીઓ પોતાનો જન્મસિદ્ધ અધિકાર ભોગવવા મક્કમ હતા. પછી તો કંડવાશ વધવા લાગી. વિખવાદ વધ્યો. ઘર્ષણ આવ્યું. વસાહતીઓએ બ્રિટીશ સરકારને સંભળાવી દીધું કે “જે અમને પ્રતિનિધિત્વ નહિ મળે તો હવે તમને કર પણ નહિ મળે.” જે કર અને કાયદા નહીં કરવામાં અમારો અવાજ નથી, તેને અમે માન્ય પણ કેમ કરીએ?”

લડતના પહેલા પગલા તરીકે બ્રિટીશ માલનો ખલિફાર પોકારવામાં આવ્યો. ષોરટન ખંદરમાં બ્રિટીશ વહાણોમાં આવેલી ચાની પેટીઓ અમેરિકન ખળવાજોરોએ દરિયામાં હોમી દીધી. આ લડકાની શરૂઆત હતી. બ્રિટનનો રાજ જ્યોર્જ ત્રીજો અને તેની સરકાર છેડાઈ પડ્યાં; પરંતુ અન્યાયનો સામનો કરનાર પ્રજાના રોષ સામે તો બ્રિટીશ સરકારનો રોષ પશુખળનું પ્રદર્શન જ ઠહેલાય ને? બ્રિટનને પડ્યો ન્યાય નહિ, પશુખળ હતું અને પશુખળ વાપરવાનું તેણે શરૂ કર્યું.

પરંતુ અમેરિકનો કંઈ એ પશુખળથી ડરી જવાના હતા? જેઓ સ્વાધીનતાના ક્ષેત્ર માટે, જન્મસિદ્ધ અધિકારો માટે, ન્યાય અને નીતિ માટે લડે છે તેઓ કંઈ પશુખળથી ડરે? પશુખળ કરતાં આત્મખળ વધારે સમર્થ છે.

“ક્યાં ન ખશિખ શસ્ત્રોથી સજેલું ખળવાન બ્રિટન અને ક્યાં આ નવા નિશાળિયા જેવા વસાહતીઓ! પણ જે માણસ કિમ્હા કામ કરવા બહાર પડે છે, તેણે પોતાની શક્તિ માટે હલકો મત ન ખાંધવો જોઈએ. જે પ્રજા આઝાદ થવા માગે તેને કાણ રોકી શકે? આ વસાહતીઓ એ એક પ્રજા તરીકે વિશિષ્ટ શુભો ખીલ્યા હતા, એ શુભોએ એમને ખળવાન બનાવ્યા. શા શા હતા એ શુભો?”

વસાહતીઓ અહીં વિશાળ ખંડમાં આવ્યા હતા. અહીં શહેરની અંધારી ગલીકૂંચીની અંધારી ચોરડીઓમાં જીવવાનું ન હતું. અહીં તો પહાડો, ખીણો, સરોવરો, નદીઓ, જંગલો, મેદાનો, ખેતરો, પ્રાણીઓ, એ બધાની વચ્ચે કુદરતમય જીવન જીવવાનું હતું. માણસ કુદરતને બોળે જાછરે ત્યારે તેનામાં બહાદુરી, હિંમત, સાહસ, બળ, ઉલ્લાસ, ચંચળતા અને આઝાદીની ખુમારી આવી બય છે. આપણે શહેરોના અકુદરતી જીવનમાં પડીને કુદરતથી એવ! વિમુખ પડી ગયા છીએ કે આપણે જ્યાં સુધી આ કુદરતી જીવનની ખુમારીનો અનુભવ ન કરીએ, ત્યાં સુધી તેને જ્યાં નહિ આવે. અમેરિકનોમાં જે સ્ફૂર્તિ અને ખુમારી હતી તેનું મુખ્ય કારણ તેઓનું આ કુદરતમય જીવન હતું. ખીજું કારણ એ હતું, કે તેઓએ આ વિશાળ અને અણખેડાયેલા પ્રદેશનો નિકાસ કરવામાં સાહસવૃત્તિ કેળવી હતી. ખેતી

અને ઉદ્યમથી તેઓ આગળ વધ્યા હતા. વળી એક દેશ જમારે સત્ય અને ન્યાયને ખાતર, સ્વતંત્રતા અને સ્વમાનને ખાતર લડવા તૈયાર થાય છે, ત્યારે તેને દોરવા માટે મહાન નેતાઓ, મહાન સરદારો મળી રહે છે; તેને પ્રેરણા આપવા માટે મહાન વિચારકો અને લેખકો મળી રહે છે. આ વસાહતી પ્રભને પણ વોશિંગ્ટન, જે ફ્રેન્સન, હેમિલ્ટન આદિ, ફેક્ટરીન વગેરે મહાન નેતાઓએ પ્રભને દોરવણી આપી બ્રિટન સામેનું યુદ્ધ તો ખૂબ લાલુ ચાલ્યું, પરંતુ છેવટે સત્યનો જય થયો અને અમેરિકાએ બ્રિટનની પૂંસરી કાઢી દીધી. અમેરિકા આજાદ બન્યું અને બ્રિટને તેની સ્વતંત્રતાનો સ્વીકાર કર્યો.

પરંતુ અમેરિકાના આજાદી જ ગર્ભાળીયો વોશિંગ્ટનનો ખાસ ઉલ્લેખ કરવો જોઈએ. એ સત્યનિષ્ઠ, ન્યાયી, ઉદાર, હિત ચારિત્ર્યશીલ અને પ્રમાણિક પુરુષ અમેરિકાનો રાષ્ટ્રપિતા છે તેણે જેમ યુદ્ધમાં તેમ શાંતિમાં પણ મોખરે રહીને પ્રભને દોરવણી આપી યુદ્ધ સંપર્ણ નેતૃ નેતૃ ચારિત્ર્ય હોય, સ્ફટિક નેતૃ નિર્મલ નેતૃ હૃદય હોય એવા ગાંધીજી અને નેહરુ જેવા મહાપુરુષો જ રાષ્ટ્રનું ઘડતર કરી શકે.

સ્વતંત્રતાકંઈ પારસમણિ નથી, કે જેના સ્પર્શમાત્રથી દેશ સુખી અને સમૃદ્ધ બની જાય આપણે પણ સ્વતંત્ર થયા છીએ, પરંતુ આપણી સામે તો યુરોપીયો વધી છે અમેરિકાના પણ એ જ હાલકવાલ હતા. સ્વતંત્રતા મેળવવી એ એક વાત છે, તેને જીરવવી અને જીતવવી તેથી સામે અનેક કોયડા છે તેમ અમેરિકા સામે પણ હતા. આપણને આંતરવિગ્રહનો ભય મૂકવે છે, બળે તો આંતરવિગ્રહ

ભયો. પણ ખરો, તેમ અમેરિકાને તો ખરેખર એક શીશુ આંતરવિગ્રહમાંથી પસાર થવું પડ્યું.

એક મહાન દેશ માટે આદર્શ બધારણુ ઘડવાનું મહાન કાર્ય કરવાનું હતું, તેના પાથે તો બ્રિટન સામેના વિગ્રહ દરમિયાન જ પડી ગયો હતો જુદીજુદી વસાહતોના જુદાંજુદાં રાજ્યો ગણુતા હતા તેમનું એકીકરણ કરીને સમૃદ્ધતન બનાવવામાં આવ્યું. એ સમૃદ્ધતનનું બધારણુ અમેરિકા માટે આદર્શ છે. એ લોકશાહીના ધોરણે ચાલુ છે અને પ્રજાની વિચારસરણીને એટલું ખુલું અનુસરણુ છે કે હજી સુધી ત્યાં જે રાજકીય પક્ષો સિવાય ત્રીજો કોઈ મહત્વનો મક્ક રચવાની જરૂર નથી પડી આપણે પણ તેના બધારણુમાંથી કેટલોક ભાગ અપનાવ્યો છે.

દુશ્મન સામે મિત્રાચારી કરવી એ મુશ્કેલ કામ છે. હારેલા દુશ્મનના મનમાંથી કાઢો કાઢી નાખવો એ વળી બધારે મુશ્કેલ છે આપણે જેમ બ્રિટિશ લોકો સામેની કડવાશ જુધતા નથી તેમ અમેરિકાને પણ હતું. હારેલા બ્રિટને અમેરિકા સામે જુખ દ્રેખ રાખ્યો હતો. જે વેાર તો ફરીથી વિગ્રહમાં ઊતરવાનો પણ ઉરકેરાટ આવ્યો હતો. એક વખત તો ખને દેશો ખરેખર લગ પડ્યા, પરંતુ એ કંઠણુ સમયમાંથી પસાર થઈને અમેરિકાના શાણા માણસોએ છેવટે જે દેશ વચ્ચે શાંતિ અને મૈત્રીનો સંજય બાધ્યો.

આજે આપણે સ્વતંત્ર થયા છીએ, ત્યારે આપણને એશિયાના બીજા દેશો ઉપર રાજ કરનાર પરદેશી જોરાએ ઉપર રાજ આવે છે આપણે એશિયાના તમામ દેશોને સ્વતંત્ર ભેવા આપણે છીએ, અને આપણા વિચારકો અને નેતાઓ

એમ ઇચ્છે છે, કે આપણે એવા બળવાન હોઈએ કે જેથી આપણે આખા એશિયા માટે એવા સિદ્ધાંતની જાહેરાત કરી દઈએ, કે જો કોઈ પણ યુરોપીય રાજ આઝાદ થવા માગતા એશિયાની કોઈ પણ પ્રજા પર આક્રમણ કરશે, કે તેની આઝાદી અટકાવશે, તો તેની સામે હિંદુસ્તાન લડાઈમાં જોતરશે અને એશિયાનાં રાજ્યોનું રક્ષણ કરશે. કેમનસીબે હજી આપણે એવા બળવાન નથી, છતાં આપણે આપણી શક્તિ અને લાગવળ અસરકારક રીતે તે માટે વાપરી રહ્યા છીએ. એ જ પ્રમાણે અમેરિકાએ પણ પોતાની નૈતિક ફરજ બજાવી. જ્યારે ૧૯મી સદીના પ્રથમ ભાગમાં દક્ષિણ અમેરિકાનાં રાજ્યો સ્પેનના સામ્રાજ્યમાંથી નીકળી સ્વતંત્ર થવા લાગ્યાં અને રશિયા સ્પેનને ટેકો આપતું હતું, ત્યારે અમેરિકાના પ્રમુખ મનરોએ એવી જાહેરાત કરી કે અમેરિકાના ખંડ પરના કોઈ પણ રાજ્યની સ્વતંત્રતા આડે આવનાર રાજ્યને અમે અમારો દુશ્મન ગણીશું. પરિણામે અમેરિકાની મુરબ્બીવટ નીચે દક્ષિણ અમેરિકાનાં તથા મધ્ય અમેરિકાનાં બધાં રાજ્યો સ્વતંત્ર થયાં. અમેરિકા માટે આ શું ઓછા કાયદો હતો? આમ પ્રખ્યાત 'મનરો સિદ્ધાંત' અમલમાં આવ્યો, જેણે અમેરિકાને લાંબી શાંતિ અને પરિણામે સમૃદ્ધિ આપી. મનરો સિદ્ધાંતની જાહેરાત ઇ. ૧૮૨૩માં થઈ.

અમેરિકાની સરકારને અને તેને ટેકો આપનારા અમેરિકનોની ઉદારતા અને માનવતાની અગ્રિપરીક્ષાનો એક મહાન પ્રસંગ આવ્યો. અમેરિકાનો દેશ વિશાળ છે, તેની ખીલવણી માટે તો ખુબ મોટી વસ્તીની જરૂર હતી; પરંતુ કંઈ યુરોપમાંથી આવેલા વસાહતીઓની સંખ્યા તે

માટે પૂરતી ન હતી. ખીલું ખાતું દેશનો વિકાસ કરવાનો હતો. છેવટે પ્રજા એક ઘણા ખરાબ પ્રલોભનમાં પડી ગઈ. સ્વાર્થી અને નિર્ઘય લોકો આફ્રિકામાંથી સશસ્ત્ર હજારોએ પકડી લાવી, ખેતરોમાં શુદ્ધામ તરીકે કામ કરવા માટે અમેરિકામાં વેચવા લાગ્યા. આં શુદ્ધામોનો અમાનુષી અને જીલમી વૈપાર ઘણાં વર્ષ ચાલ્યો. સ્વાર્થી માણસને માણસાઈ છુલાવી દે છે. પરિણામે અમેરિકામાં આ હંખસી શુદ્ધામોની સંખ્યા પણ ઘણી થઈ ગઈ હતી; પરંતુ તેમની દશા બહુ દયાજનક હતી. માલિકો માણસાઈ છુલીને તેમની પાસેથી અનહદ કામ કરાવતા અને તેમની સામે નિર્ઘય વર્તાવ રાખતા. અમેરિકન સરકાર અને ખાસ કરીને ઉત્તર ખાતુની અમેરિકન પ્રજામાં મોટે ભાગે સહૃદયી હતા. તેમને આ પ્રથા પ્રત્યે સારું નફરત હતી; પરંતુ દક્ષિણના લોકો આ નિર્ઘય પ્રથાને વળગી રહેવા માગતા હતા. પરિણામે ઉત્તર અને દક્ષિણના પ્રાંતો (રાજ્યો) વચ્ચે મોટો મતભેદ જાણે થયો હતો. ઉત્તરના પ્રાંતોનો પ્રજામત આ નિંદ્ર પ્રજા સામે બળાળી જાણે હતો. શુદ્ધામોના વિરોધીઓમાં કેલિફોર્નિયા નામનો એક ઉદારચરિત નેતા હતો. તેનું મૃત્યુ સમીપ હતું; પરંતુ મરતાં મરતાં તે આ મૂળા, ગરીબ, અનાથ શુદ્ધામોનું કૈય કરી જવા માગતો હતો. શુદ્ધામોના છુટકારા માટે તેણે એક જીસાદાર સાપણ લખ્યું. પરંતુ સેનેટમાં એ સાપણ તેના મિત્રને વાંચતું પહોં.

શુદ્ધામોની પ્રથા રાખવી કે રદ કરવી તેના વિષે જીદાંજીદાં સંસ્થાનો (પ્રાંતો) તેમજ જીદાંજીદાં પક્ષો વચ્ચે ખૂબ કૈય-તાણ ચાલી. છેવટે ૧૮૬૦માં અમેરિકાના પ્રમુખની જે ચૂંટણી થઈ તે શુદ્ધામોની પ્રથા

રાખવી કે કાઢી નાખવી તેના મુદ્દા ઉપર જ થઈ અબ્રાહમ નિઠન નામનો સહકર્મી નેતા શુલામીની પ્રથા રફ કરવાના હિમાયતી તરીકે પ્રમુખપદ માટે ઉમેદવાર બન્યો, અને જીત્યો, પરંતુ દક્ષિણના પ્રાંતો શુલામીની પ્રધાના હિમાયતી હતા અને તેઓએ મધ્યસ્થ સરકાર સામે બળવો પોકાર્યો જેમ આપણે ત્યાં કેટલાકે રાજ્યો અને આસામના કેટલાકે પહાડી સોડોએ રાષ્ટ્રીય સરકારની સત્તા નાકબૂલ કરીને પોતાની સ્વતંત્રતા જાહેર કરી અને અમુક વખતે તો આપણી રાષ્ટ્રીય એકતા પણ હાથમાં આવી પડી હતી, તેમ અમેરિકામાં પણ બન્યું આપણે તો અમેરિકનો કરતા વધારે વાતનામાંથી પસાર થવું પડ્યું છે અને દેશના સાગણા પણ થવા દેવા પડ્યા છે અમેરિકાએ રાષ્ટ્રીય એકતા જાળવવા માટે આંતરવિશ્વ પણ વડોરી લીધી

જે વિરોધી છાવણીમાં દેશ વહેંચાઈ ગયો રાષ્ટ્રીય એકતામાં અને શુલામીની પ્રધાની નાબૂદીમાં માનનારા ઉમદા માણસો સરકારીપક્ષે લાગ્યા, પરંતુ ઈંગ્લેંડમાં આંતરવિશ્વમાં બન્યું હતું તેમ અહીં પણ લાઈ લાઈ સામે અને પુત્ર પિતા સામે આ જે રાષ્ટ્રીય મુદ્દા પર લડવા બહાર પડ્યા જે વર્ષની જૂનઝાર લડાઈએ પાંચ લાખ માણસોનો ભોગ લીધો અને બીજા લાખો મવાયા, પરંતુ આ અભિપ્રાયોના અતે બળવાજોર પ્રાંતો અને શુલામીની પ્રધાના હિમાયતીઓ હાર્યા સત્ય અને ન્યાયનો વિજય થયો; પરંતુ તે માટે કેવા ભોગ આપવા પડ્યા !

અને આ જૂનઝાર આંતરવિશ્વમાં વિજય મેળવીને અબ્રાહમ લિંકને શુલામીની પ્રથા નાબૂદ કરી બધાયે શુલામો મુક્ત બન્યા અને તેઓ શહેરી બન્યા અમેરિકન

રાષ્ટ્ર એક અને અવિભક્ત બન્યું.

૧૮૬૫ના એપ્રિલની ૧૪મી તારીખે આ મહાન અમેરિકન પ્રમુખ અબ્રાહમ લિંકનનું જૂન થયું રાષ્ટ્રની અમેડ સેવા કરવામાં તેણે પોતાનાં માણ વડે કિંમત ચૂકવી અમેરિકાના ઇતિહાસમાં વોશિંગ્ટન સાથે લિંકનનું નામ પણ અમર છે

લિંકન ગયો, પરંતુ આંતરવિશ્વના જાજમ રચાવવા માટે, હારેલા પક્ષની ઠડવારા માટે તે હિંદાર રાજનીતિ મૂકતો ગયો એ હિંદારનીતિએ દક્ષિણના પ્રાંતોની પ્રજાનું મન મનાવી લીધું, પરંતુ જેઓએ શુલામીની પ્રધાની નાબૂદી સામે વિરોધ ચાલુ રાખ્યો તેઓની સામે સખત હાથે કામ લેવામાં આવ્યું અને શુલામોને મુક્ત કરીને સમાન શહેરી હક્ક આપવામાં આયા

અમેરિકાનો આંતરવિશ્વ પૂરો થયો ત્યારથી પહેલાં વિશ્વવિશ્વ સંધીના કાળમાં અમેરિકાએ અજબ પ્રગતિ સાધી અમેરિકા માટે તે શાંતિનો કાળ હતો એક પ્રજા જ્યારે સ્વતંત્ર થાય અને એ સ્વતંત્રતા જીવવા અને તે પ્રજાણું જીવવાની જવાબદારી સમજે, ત્યારે તે ઠેવી સુદર પ્રગતિ કરી શકે છે તેના સુદર કાળમાં અમેરિકા પૂરો પાડે છે ઉષ્મ, ખત, સ્વદેશપ્રેમ, એકતા, ડેળવણી અને સાહસ-વૃત્તિએ અમેરિકાની કાયા પવટી નાખી જેમ આપણે ત્યાં લગભગ દરેક કાચો માલ પાકે છે અને ઉદ્યોગોની વિશાળ ખીલવણી માટે ઉજ્જવળ ભાવિની ખાતરી આપે છે તેમ અમેરિકામાં પણ લગભગ દરેક કાચો માલ નીકળે છે અને એ રીતે જે દેશ ત્રણસો વર્ષ પહેલાં અજાણ્યા ધનવત્રીઓ બનેલા હતા તે આજે ધાન્યથી લાયકતા અને ખેતરોથી હસે છે અને ધીમતા ઉદ્યોગોથી ધમધમે છે પરિણામે

અમેરિકા દુનિયાનાં પ્રથમ પંક્તિનાં રાજ્યોની હરોળમાં આવી ગયું. માણસ દલ નિશ્ચય કરીને પોતાના દેશને આગળ લાવવા કમ્મર કસે તો તે શું ન કરી શકે ?

શાંતિના સમયમાં પ્રજાએ વીરત્વ ન ભૂલી જવું જોઈએ. સુખસમૃદ્ધિના વૈભવમાં વિલાસી બનીને નિર્માલ્ય ન બની જવું જોઈએ. દેશને મહાન બનાવવો હોય અને તેની મહત્તા બળવવી હોય તો પ્રજાએ સદા બળુત રહેવું જોઈએ. અમેરિકન પ્રજા બે બળુત ન રહી હોત તો પહેલા અને બીજા વિશ્વવિશ્વક્રમાં તેઓએ યુદ્ધાવીને અમેરિકા માટે લાવેલ સય દૂર કંઈ અને રાષ્ટ્રને દુનિયાની મોખરે લાવી દીધું તે ક્યાંથી બનત ? બંને વિશ્વવિશ્વક્રમાં જર્મની હાર્યું, તે અમેરિકાને જ આભારી છે. અને બીજા વિશ્વયુદ્ધમાં તો તેણે ઇતિહાસને પલટી નાખ્યો અને આખી દુનિયાનું સૌથી ધનવાન અને સૌથી બળવાન રાજ્ય બની ગયું.

ત્રણસો વર્ષમાં કેવું વિરાટ પરિવર્તન !

આજના અમેરિકાની સુખસમૃદ્ધિનો તો ખ્યાલ લાવવો પણ મુશ્કેલ છે. અમેરિકાની પ્રજા આપણા કરતાં ત્રીસગણું વધારે કમાય છે અને ખર્ચે છે. તે દર ત્રણ માણસે એક મોટરગાડી ધરાવે છે. દુનિયાના સમગ્ર સેનાનો ઘણાખરો ભાગ અમેરિકા પાસે છે. અમેરિકાની સરકાર પાસે જે સેના છે તેની કિંમત પંચોતેર અબજ રૂપિયા થાય છે !

અમેરિકન પ્રજાના જીવન-વિષે પણ આપણે બહુવું જોઈએ. એ પ્રજા એટલી બધી સુખી અને ધનવાન છે કે તેને ઓછું કામ કરવું પડે છે; છતાં વધુ આવક મળે છે. અમેરિકન પ્રજા વધુમાં વધુ અનાજ, કાચો માલ અને તૈયાર માલ પેદા કરે છે.

આખી દુનિયાનાં લગભગ તમામ રાજ્યો તેનાં કરજદાર છે, લગભગ તમામ દેશોને તે અનાજ પૂરું પાડે છે અને અમેરિકાના માલથી દુનિયાની ખબરો સરેલી છે.

અમેરિકન પ્રજા સારામાં સારો ખોરાક ખાય છે, સારામાં સારા મકાનોમાં રહે છે, વધુમાં વધુ આનંદ કરે છે, વધુમાં વધુ લાંબું આયુષ્ય અને તંદુરસ્તી ભોગવે છે, સૌંદર્ય, સ્વચ્છતા, સુઘડતા, વિવેક અને વૈભવમાં તે મોખરે છે. ઉગ્રવણી, વિજ્ઞાન, સંશોધન, સ્વદેશપ્રેમ, સાહિત્ય, કળા અને બીજાં તમામ ક્ષેત્રોમાં તેઓ અગ્રેડ છે. આકાશ સાથે વાતો કરતાં હબરહબર ફૂટે જાંચાં મકાનો, રેડિયો, ટેલિવીઝન, વિમાનો, આયુશક્તિ, એ બધામાં કોઈ પ્રજા તેની ખરોખરી કરી શકે તેમ નથી.

હા, અમેરિકામાં કેટલુંક અનિચ્છનીય પણ છે; પરંતુ એ ખાદ્ય કરીએ તો અમેરિકા આજે ધરતી પરનું સ્વર્ગસ્થાન ભોગવે છે.

એક વખત પ્રજા સ્વતંત્ર થયા પછી તે શું ન કરી શકે ? અને જે દેશને કુદરતે બધી બલિસથી નવાજ્યો છે તેને આજસ, કુસંપ, અજ્ઞાન અને ગરીબીમાં સડ્યા કરે તો તેમાં કેનો વાંક ?

આપણા દેશને પણ કુદરતે બધી બલિસથી નવાજ્યો છે, આપણને પણ હવે તો આઝાદી મળી છે. હવે આપણે અમેરિકા જેવા સુખી, સમૃદ્ધ અને બળવાન કેમ ન બની શકીએ ?

જરૂર બની શકીએ. જરૂર છે માત્ર ઉદ્યમ, ખંત, આત્મબળ, એકતા અને ઉગ્રવણીની. એ બધી તો આપણા હાથની વાત છે. તો પછી આપણને પણ અમેરિકા જેવા ઘણાં કાણુ રાકી શકે ? એ દેવ્ય માટે આપણે પ્રવૃત્તિ આદરવી જોઈએ.

ઉત્તરાયણ અને મકરસંક્રાંતિ

શ્રી રંભાકાંત શર્મા

ઉત્તરાયણ અને મકરસંક્રાંતિને એક બીજાના પૂર્વાચ સંબંધે લેખે ચર્ચવાને આપણે ટવાઈ તો ગયા હોએ, પણ એ મોટી બુલ-એ એ વાત લેખે આહારમગના દિનારા પર બેઠાએ નાએ સ્પષ્ટ રીતે બતાવી છે જીવનના સાંસ્કૃતિક વિદ્યાસ માટે ખજો બસાજના સંસ્કૃત અભ્યાસની પણ જરૂર છે એ આપણે ત બૂલીએ ગયા અઠગા ઉત્તરાયણને પ્રસંગે પ્રગટ કરવા નોઈતો લેખ એક માસ મોડો થતા ઓછા મહત્વનો નથી એટલે અમને અંતોષ છે

એ

ક જ વસ્તુ યા બાબતનાં એક કરતા વધારે નામ હોવાં વવાસાવિક છે એક કરતા વધુ નામવાળી વસ્તુને, આપણે તેના ગમે તે એક નામે, સાચી રીતે ઓળખીએ છીએ એક જ નામવાળી બે સિત્તસિત્ત વસ્તુઓ પણ હોય છે એવી વસ્તુઓની ઓળખ, વાતના અવસર ધ્યાન યા પ્રસંગને આધારે મઈ નમ છે પણ ઓળખના છબરડો બે જુદાજુદા નામધાળી વસ્તુઓને એક જ નામે ઓળખાવવામાં આવે ત્યારે વળે છે આતુ એક હુદાહુરણુ ઉત્તરાયણ અને મકરસંક્રાંતિનું છે સામાન્ય અને સત્વેલા લોકો પણ એ બંનેને એક જ સમજે છે, પણ આ સમજ ખોટી છે ઉત્તરાયણ અને મકરસંક્રાંતિ એક બીજાથી સ્વતંત્ર સાવ અલગ બાબતો છે

ઉત્તરાયણ અને મકરસંક્રાંતિનો બેઠ સમજવા માટે, પહેલાં એ બંનેની સ્પષ્ટ થતા અર્થ સમજી લઈએ

ઉત્તરાયણ શબ્દ સંસ્કૃત ઉત્તરાયનંત્ર યુજરાતી રૂપ છે ઉત્તરાયનમાં બે શબ્દ છે, ઉત્તર અને યન અર્થ એટલે જડુ યા ગતિ આમ ઉત્તરાયણનો અર્થ ઉત્તર તરફ જડુ યા ઉત્તર તરફની ગતિ એટલે જ થાય છે

મૌન્યે જ ન જ ન્યય ને આહારમગની સ્થળ-પૃથ્વી પરની જ દુનિયાનો વિરોધ અસ્તિત્વ મેળવે છે જળ ને આકાશની ગોચર ને અગોચર સૃષ્ટિ વિશે આપણને કેટલું અપૂર્ણ જ્ઞાન છે । મોટે ભાગે ન્યાયિય ને વિજ્ઞાન પર સ્થાયેલા આપણા શાસ્ત્રોમા, એ અજ્ઞાનને લીધે માનવી કેવા ભૂલ કરી બેસે છે ।

મકરસંક્રાંતિ પણ બે શબ્દ મળીને બનેલી શબ્દ છે, મકર અને સંક્રાંતિ મકર આકાશમાની બાર રાશિઓ પૈકીની એક રાશિ છે સંક્રાંતિ શબ્દનો અર્થ છે પ્રવેશ અને આમ મકરસંક્રાંતિનો અર્થ મકરરાશિમાં પ્રવેશ એટલે જ થાય છે

ઉપરોક્ત ઉત્તરાયન અને મકરસંક્રાંતિમા એ ગતિ અને રાશિપ્રવેશની વાત કરી છે એ સૂર્યની બાબતો છે સૂર્યને આકાશમા ઊગતો, મધ્યાકાશમાં આવતો અને આશમતો જોવો એ સામાન્ય બાબત છે પણ એ સિવાય સૂર્ય કહી કહી અપેરે માથે આવતો, તો કહી કહી છેક હસિલુ તરફ ઊતરી ગયેલા દેખાય છે યુજરાતમાં ઉનાળામાં, સૂર્ય ધણેજ સ્થળે અપેરે માથા ઉપર આવે છે એથી ઊલટું શિયાળામાં એ કહી માથે આવતો નથી સરશિયાળામાં સૂર્ય છેક હસિલુ તરફ નખી ગયેલા રહે છે ધ્યાનપૂર્વક જોનારને સૂર્યના ઊગવા અને આશમવાના સ્થળોમાં પણ ફરક માલમ પડશે ઉનાળામાં સૂર્ય ઇલાન સાગે ઊગી, વાયવ્ય જૂણા તરફ આશમતો જૂણા છે જ્યારે શિયાળામાં અગ્નિ જૂણામાં ઊગી નૈર્ઋત્ય સાગે આશમતો જૂણાય છે

ખરી વાત એ છે કે સૂર્યના ઊગવા અને આથમવાનાં તેમ જ મધ્યાહ્નકાલમાં આવવાનાં સ્થાન રોજ ને રોજ બદલાતાં રહે છે. આમ છતાં ય એ સ્થાન હમેશ માટે બદલાઈ જઈ નવાંનવાં બનતાં નથી. એક વર્ષના આંતરે સૂર્ય એના એ સ્થાનમાં ફરીફરીને આવ્યા કરે છે. આકાશના તારાઓને જેમને સહેજ પળુ પરિચય છે તેઓ જોશે કે માગશરની રાતે પૂર્વમાં ઊગતાં હરણાં કાગળ માસની પડતી રાતે મધ્યાહ્નકાલમાં આવી જાય છે અને થોડા મહિના પાદ છેક પશ્ચિમ દિશામાં પહોંચી જાય છે. આમ આપણને હંમેશ માટે એના એ જ તારા સમીક્ષાએ ઊગતા, આથમતા કે મધ્યાહ્નકાલમાં આવતા જણાતા નથી. એમાં પણ ફરક પડે છે. આજે જે તારાઓને સમીક્ષાએ ઊગતા જોયા હોય છે તે બધા એકાદ મહિના પછી હીકહીક ઊંચે આવી ગયેલા દેખાય છે અને એમના સ્થાને બીજા તારા ઊગતા જણાય છે. અવલોકન કરનારને જણાશે કે તારાઓ રોજ ચાર ચાર મિનિટ વહેલા ઊગે છે. આમ છતાં ય જૂનીની વાત એ છે કે એ તારાઓના ઊગવાનાં અને મધ્યાહ્નકાલે આવવાનાં સ્થાન હંમેશ માટે તેનાં તે જ રહે છે. સૂર્યનાં સ્થાનની પેઠે એમાં ફરક પડતો નથી.

સૂર્ય અને તારાઓની આ ઊગવા અને આથમવાની વાતમાંથી એક વસ્તુ સ્પષ્ટ થાય છે, કે સૂર્ય આજે જે તારાની સાથે ઊગ્યો હશે એની સાથે આવતી ઠાલે નહિ ઊગે; પણ એને બદલે કોઈ બીજા તારા સાથે ઊગશે અને પરમ દિવસે વળી કોઈ ત્રીન્ જ સાથે. જે તારા સાથે આજે સુરજ ઊગ્યો હશે તે તારો આવતી ઠાલે ચાર મિનિટ વહેલા ઊગશે અને પરમ દિવસે આઠ મિનિટ. આમ જે તારા સાથે

સૂર્ય આજે ઊગ્યો હશે એની સાથે ફરીથી ઊગવાનો સમય બરાબર એક વર્ષ પછી આવશે અને એ સમય દરમિયાન સૂર્ય અનેક જુદાજુદા તારાઓ સાથે ઊગી ચૂક્યો હશે. બરાબર નિરીક્ષણ કરનારે જોઈ હશે કે વર્ષ દરમિયાન સૂર્યના તારામાં થઈને જતો આ રસ્તો એક મોટું આકાંક્ષી વર્તુળ બનાવે છે; અને તે સૂર્યના દરરોજના આકાંક્ષીમાર્ગ કરતાં તદ્દન જુદું છે. તારાઓમાં થઈને જતો સૂર્યના આ વાર્ષિક માર્ગને ક્રાન્તિકૃત કહેવામાં આવે છે. સૂર્ય દરરોજ જે આકાંક્ષીમાર્ગ બનાવે છે એને આપણે સરળતા ખાતર સૂર્યનું દૈનિકકૃત કહીશું.

સૂર્યનું દૈનિકકૃત દરરોજ બદલાતું રહે છે અને આને કારણે સૂર્યનું મધ્યાહ્નકાલ સ્થાન પણ રોજ બદલાયા કરે છે. બરાબર માથા ઉપર સૂર્ય આવી ગયા પછી એ ધીરેધીરે દક્ષિણ તરફ ઊતરતો જાય છે. આમ દક્ષિણ તરફ ઊતરતાં એક દિવસ, સૂર્ય દક્ષિણ તરફ વધુ ઊતરવાનું માંડી વાળી પાછો ઉત્તર તરફ વળવા માંડે છે. ઉત્તર તરફ વધુમાં વધુ ગયા પછી એ પાછો દક્ષિણ તરફ ઊતરવા માંડે છે. અને આમ આ ઉત્તર અને દક્ષિણ તરફ જવાની વૃત્તમાળ ચાલ્યા જ કરે છે. સૂર્ય જે દિવસે વધુમાં વધુ દક્ષિણનો થઈ ઉત્તર તરફ વળવા માંડે છે એ દિવસને, સૂર્યની તે દિવસે ઉત્તર તરફથી શરૂ થતી ગતિના કારણે ઉત્તરાયણ કહે છે. આ જ પ્રમાણે સૂર્ય ઉત્તરનો મટી દક્ષિણની ગતિવાળો જે દિવસે થાય છે એ દિવસને દક્ષિણાયન કહે છે.

ઉત્તરાયણ અને દક્ષિણાયનની ખાખતો પ્રત્યક્ષ બોઈ શકાય છે. શિયાળાના દિવસોમાં અમુક એક ચોક્કસ સ્થળે ઊભા

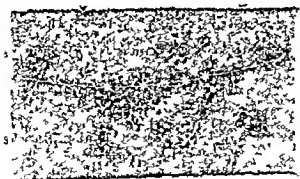
રહી, કોઈ ઝડપી ખાર યા મઠાનની ઉપર, સૂર્યનાં રોજખરોજનાં મધ્યાકાશના સ્થાન તપાસીશું તો માધ્યમ પડશે, કે એક દિવસે સૂર્ય દક્ષિણ દિશામાં વધુ નીચે ઉતરવાને બદલે થોડી સહેલે સ્થિર રહી પાછા ઉતર તરફનો થવા માંડ્યો છે. પંચાંગના હિસાબે આ દિવસ તા. ૨૨મી ડિસેમ્બરનો છે. આ જ પ્રમાણે દક્ષિણાયનનો દિવસ તા. ૨૨મી જૂનનો છે. પ્રત્યક્ષ દર્શનથી કોઈ પણ સમજદાર મનુષ્ય આ બંને દિવસ નિશ્ચિત કરી શકે છે.

હવે મકરસંક્રાંતિની વાત લઈએ

સૂર્ય ને માર્ગે થઈ આકાશમાં (આકાશના તારાઓની વચ્ચે થઈ) સરકતો જોવાય છે એને ક્રાન્તિવૃત્તના નામે આપણે ઓળખાવી ગયા છીએ. આ માર્ગનો એકવારની યાત્રા કરતા સૂર્યને ખરાખર એક વર્ષ લાગે છે. ક્રાન્તિવૃત્તના ખરાખર

સકલે, એ સૂર્ય આને કથી રાશિમા છે, એટલું જ નહિ પણ એ રાશિની હદને આધારે સૂર્ય એ રાશિ કબરે પૂરી કરશે એ પણ કહી શકાય છે સાથેના ચિત્રમાં ત્રણ રાશિઓ દર્શાવવામા આવી છે, વૃષિક, મન અને મકર. ચિત્રમાં વચ્ચેની આરી વળાકારેલા ક્રાન્તિવૃત્ત છે. સૂર્ય ક્રાન્તિવૃત્ત પર ૧૨મી ડિસેમ્બરથી ૧૨મી જાન્યુઆરી સુધીમાં ક્યાં ક્યાં રહે છે એ દર્શાવ્યું છે. વાચક જોશે કે તા. ૨૨મી ડિસેમ્બરે સૂર્ય ક્રાન્તિવૃત્તના છેક વળાકવાળા ભાગ પર છે આ ભાગ મનરાશિમાં આવેલો છે. મકર રાશિ એથી દૂર છે જાન્યુઆરીની ૧૨મી તારીખે પણ સૂર્ય મનરાશિમા છે ક્રાન્તિવૃત્ત પરની મકર રાશિમા સૂર્ય આજકાલ તા. ૧૪મી જાન્યુઆરીએ પ્રવેશ કરે છે. અને આમ મકરસંક્રાંતિ તા. ૧૪મી જાન્યુઆરીએ થાય છે.

ક્યાં ૨૨મી ડિસેમ્બરની ઉત્તરાયણ અને ક્યાં ૨૩ દિવસ પછી આવતી ૧૪મી

ખાર ભાગ પાડી દરેક ભાગને રાશિનું નામ આપવામાં આવ્યું છે. વર્ષના મહિના ખાર છે. ક્રાન્તિવૃત્ત પર ચાલતા સૂર્ય દર મહિને એક રાશિ જેટલું અંતર કાપે છે ગ્રહ એક રાશિમાંથી બીજી રાશિમા જાય એને સંક્રાંતિ કહે છે. આમ દરેક મહિને સૂર્યની સંક્રાંતિ થાય છે. ક્રાન્તિવૃત્તની રાશિઓને જે ઓળખે છે તે પ્રત્યક્ષ દર્શનથી કરી

જાન્યુઆરીની મકરસંક્રાંતિ ! કેવો આસમાન-જમીનનો કરક !

ઉત્તરાયણ અને મકરસંક્રાંતિનો આ એક સમજી લીધા પછી બીજી એકાદ બે નાની વાતોની સ્પષ્ટતા કરી લઈએ.

ઉત્તરાયણ એટલે સૂર્યનું ઉત્તર તરફ જતું એ એક અર્થ છે. જે દિવસે સૂર્ય ઉત્તર તરફની ગતિ શરૂ કરે છે એ દિવસને

પણ ઉત્તરાયણ કહેવામાં આવે છે, એ એના બીજા અર્થ છે. આ સિવાય ઉત્તરાયણનો એક ત્રીજો અર્થ પણ છે. ઉત્તરાયણના દિવસથી માંડી દક્ષિણાયન સુધીના દિવસ સુધી સૂર્ય ઉત્તર તરફની ગતિવાળો રહે છે; એટલા માટે એટલા લાંબા (છ માસના) સમયને પણ ઉત્તરાયણ કહેવામાં આવે છે. ધાર્મિક દૃષ્ટિએ કેટલાંક કાર્ય ઉત્તરાયણ પક્ષમાં કરવાનાં હોય છે તે કેટલાંક દક્ષિણાયનમાં વર્જ્ય ગણાય છે. ઉત્તરાયણ સાગને ડિસેમ્બરની ૨૨મીથી શરૂ થયેલા ન ગણી જાન્યુઆરીની ૧૪-મીથી શરૂ થતો ગણીએ તો ધર્મકૃત્યોની દૃષ્ટિએ કેવી ભૂલ થશે એના પણ ખ્યાલ

આવી શકે એમ છે. તા. ૨૨મી ડિસેમ્બરથી તા. ૧૪મી જાન્યુઆરી સુધીના ૨૩ દિવસો ખરી રીતે ઉત્તરાયણના અને એથી ધર્મકૃત્યો માટેના યોગ્ય દિવસો છે અને છતાંય એ દક્ષિણાયનના ગણાઈ વર્જ્ય બની જશે.

‘ઉત્તરાયણ અને મકરસંક્રાંતિ પૈકી મહત્ત્વનું પર્વ ઉત્તરાયણનું છે. મકરસંક્રાંતિનું ખાસ કશું જ મહત્ત્વ નથી. ધાર્મિક વ્રત યા તહેવારના દિવસ તરીકે ઉજવણી કરવાની હોય, તો તે ઉત્તરાયણની (તા. ૨૨મી ડિસેમ્બરની) થવી જોઈ એ અને નહિ કે તા. ૧૪મી જાન્યુઆરીવાળી મકરસંક્રાંતિ !

૨

વાચક બંદુએ ને—

- (૧) ધાર્ય કરતાં ગ્રાહકો વધુ નોંધાતા હોવાથી આ માસિકના પાછલા અંકે ખલાસ થઈ ગયા છે; એથી જે માસમાં લવાજમ મળશે, તે માસથી જ ગ્રાહક ગણીને ખાર માસનું લવાજમ વસૂલ કરવામાં આવે છે.
- (૨) માસિકના લવાજમ ઉપર પણ ‘સેલેટેડસ’ ભરવો પડતો હોવાથી માર્ચ સને ૧૯૪૮થી આ માસિકના લવાજમમાં માત્ર ચાર આના વધારો કરવાનો નિર્ણય થયો છે; એટલે તા. ૧-૩-૪૮થી ગ્રાહક ધનારે લવાજમના રૂ. ૬-૮-૦ મનીઓર્ડરથી મોકલવા, વી. પી. થી મંજાવનારને રૂ. ૬-૧૨-૦ નું વી. પી. કરવામાં આવશે.

ગાંધીતીર્થની યાત્રાએ

શ્રી. છ. રામચંદ્રન

જાતી વખતે ફરીને પેલા બાઈએ સદેશાની માગણી કરી, ત્યારે બાપુએ કહ્યું - 'જરા માનુસ, તમને ત્રણ દિવસ રાધે રહ્યા હતા તે દરમિયાન તમે મારો સદેશો ન મળ્યો?'

છવતની પ્રત્યેક પળ વિચારના દિવસ માટે ખરચી જવાની ઉત્ક્રાંતિવાળા મહાત્માજીના આ છવતપ્રસંગો પાછળનું રહસ્ય આપણે પેલા પત્રના પ્રતિનિધિની માફક, રબે વાચનરસમાં પરી નદિને વિચરી જઈએ.

[૩]

ગાંધીજી ધાર્મિક પુરુષ છે એ તો બહુ નિઃસંશય વાત છે. અને છતાં તે એ એટલા જ બુદ્ધિવાદી છે એ પણ એટલું જ ચોક્કસ છે. એમના આચરણમાં ધર્મ અને બુદ્ધિનો એવો કોઈ વિચિત્ર સંગમ છે કે, એ એમની સાહજિક વિશિષ્ટતા જ ગણી શકાય. આ સંગમ સંલક્ષિત છે કારણ કે મહાત્મા શક્તિબળ અને એની મર્યાદા તથા બુદ્ધિનું શક્તિબળ અને એની કુટિઓન્નને વિશે. એમના મનમાં સ્પષ્ટતા છે, નિર્ણયપાત્ર છે. આ બધું એમને નથી કોઈએ શીખવ્યું કે નથી પ્રાપ્ત થયું પુરતડામાંથી, પણ માનવજાતીના પુણ્યપુદ્ગલોમાંથી જ એ જ્ઞાન એમણે મેળવ્યું છે.

માર્થનાસમયની ગાંધીજીની તલ્લીનતા કે રામાયણમહાસારતની કથાવાર્તાઓ સાંભળતી વખતની એમની તન્મયતા જમણે એઈ હશે તેઓ માનવાની ચોક્કસ ખૂસ કરવાના કે ધર્માધતાથી ગાંધીજી સાવ અલિપ્ત તો નહિ જ હોય પરંતુ કોઈ પણ જાતની ધર્માધતાથી મુક્ત એવો એમના સમો બુદ્ધિવાદી, આપણને શોધ્યો

ગાંધીજી વિશે એક વાત પ્રચલિત છે યુરોપના કોઈ એક વિખ્યાત વર્તમાનપત્રને પ્રતિનિધિ ગાંધીજી પાસે સદેશો મેળવવા આવ્યો ગાંધીજીએ એને ત્રણચાર દિવસ રાખ્યા

જે એમ નથી, પોતાની આસપાસ બીટળાયેલી ધર્માધતાને તો કોઈ કાળે જે એમણે ચલાવી લીધી નથી એ વાત તદ્દન સાચી છે અને એટલે જ એમનો બુદ્ધિસ્ત્રાતચ્ચવાદ અત્યંત કડક છે એમ નિરાકર કહી શકાય.

કેટલાયે બુદ્ધિવાદીઓ ધર્માધતાનાં મૂળ ઉઠાડવાનું ઇચ્છે છે ખરા, પણ પોતાની આસપાસ રચાયેલી ધર્માધતાની ઇલેબળને તેઓ દૂર કરી શકતા નથી.

પોતાને અણગમતી ધર્માધતાને અલબત્ત તેઓ નાશ કરે છે ખરા, પણ એને સ્થાને મનઃમતી ધર્માધતાને તેઓ નવો અવતાર પણ આપે છે. આધુનિક રાજકીય 'બુદ્ધિવાદી'ઓમાં આ પ્રકાર વિશેષતઃ પ્રચલિત બન્યો છે, પણ ગાંધીજી એ ટોળામાંના નથી જ.

આવા એમના સ્વભાવ પર પ્રકાશ પાડનારો એક બનાવ ૧૯૨૪ની સાલમાં બન્યો. હિંદુસ્તિસ્ત્રમ એકથ માટે મહાત્માજીએ દિલ્હીમાં એકવીસ દિવસના ઉપવાસ કર્યો હતો, ત્યારે એમના વિનમ્ર પણ અડગ 'ચોક્કસ' બન્યા હતા સ્વ-

દીનબંધુ એંડુડ. 'દિલખુશ' ના હિપરના મળલા પર, ઉપવાસી ગાંધીજીની ઓરડી હતી. એના દાદર આગળ આ 'ચોકીદાર' પોતાનું કાર્ય સંભાળતા હતા. પ્રવેશ ક્ષણે ગાંધીજીનો શક્તિ એકસરખી ઘટતી જતી હતી; એટલે દાદરોએ એમને સંપૂર્ણ આરામ લેવાની સલાહ આપી હતી. તેમાં બે એમનો એક દિવસ તો બહુ જ ગંભીર ગયો. એમનું જીવન હોડમાં મુકાઈ ગયું હતું.

ઠકાય ઉપવાસનો એ તેરમો દિવસ હતો. દૂરદૂરનાં ગામડાંમાંથી, એક ખેડૂતદંપતી ઉપવાસી મહાત્માનાં દર્શન માટે 'દિલખુશ'માં આવી પહોંચ્યું. આમ તો હબ્બરોની માનવમેદની 'દિલખુશ'ના દરવાજા આગળ જમા થઈ હતી; છતાં આ બંનેએ શી યુક્તિ કરી તે તો કોને ખબર, પણ દરવાજા આગળના સ્વયં-સેવકોના પાઠા બદોબસ્તમાંથી સતત મહેનત કરી, માર્ગ ચીરી, જેમ તેમ તેઓ દાદરનાં પગથિયાં પાસે આવી પહોંચ્યા.

પણ ત્યાં તો એમને મળ્યા હસમુખા પણ ગંભીર 'ચોકીદાર' દીનબંધુ એંડુડ!

'અરે ભાઈ, આમ ક્યાં અહીં ઘૂસી આવ્યા તમે?' દીનબંધુએ પૂછ્યું: 'ઉપર જઈ ગાંધીજીને ત્રાસ નહિ આપી શકાય. બાપુ ઘણા જ અશક્ત છે ને સંપૂર્ણ આરામની જરૂર છે. મહેરબાની કરી શાંતિથી પાછા ફરો ને બાપુને જલદી આરામ થાય એ માટે ઈશ્વરને પ્રાર્થના કરો.'

પણ ખેડૂત અને તેની પત્ની તલપૂરે ચસકયાં નહિ. પ્રવાસની રેખાઓ એમના મુખ ઉપર અંકિત થઈ ચૂકી હતી. બંને પ્રકળે ઘાકયાં પણ હતાં. સ્ત્રીના હાથમાં

સ્વચ્છ માંજેલો લોટો હતો; લોટાના મોઢા પર સીવેલાં લીલાં પાંદડાં હતાં. એમને કહેવાની વાત બહુ રોમાંચક ને રસિક હતી. એકનો એક એમનો પુત્ર, દૂરદૂર ગામડાની એમની ઝૂંપડીમાં માંદગીને ણિછાને પટકાઈ પડ્યો હતો. એની માંદગી સખત હતી. ગામના વૈધની પૂરતી ચિકિત્સા છતાં માંદગી વધતી જતી હતી. એવે વખતે માતપિતાએ વિચાર્યું, કે 'મહાત્માજીના પવિત્ર પાય ઘોઈ, ઉત્તમોત્તમ આ દવા પુત્રને પાઈએ.' એટલા માટે પોતાની સાથે પોતાના ગામના કૂવાના પાણીનો ભરેલો લોટો તેઓ લાન્ધ્યાં હતાં. પોતાની આ યોજના પાર પડે માટે એક જ ક્ષણ માટે ગાંધીજી પાસે જવા દેવા, આંખોમાં અટક શ્રદ્ધાનાં તેજ સાથે, કંપિત સ્વરે બંને દીનબંધુને કાઠલૂદી કરી રહ્યાં હતાં; પણ એમની આ વિનવણીઓ સામે 'ચોકીદાર' પોતાનું કાળજું કંઠણ કહ્યું હતું. ડોક્ટરની સલાહસૂચના પ્રમાણે જ વર્તવા માટે તેઓ મક્કમ હતા. એમણે ચોખ્ખું કહી દીધું કે ગાંધીજીને મળવું અશક્ય હતું.

બંનેમાંથી કોઈ પણ પક્ષ નમતું મૂકવા તૈયાર નહોતો. ખેડૂતદંપતીએ જ અંતે વાતનો તોડ કાઢ્યો. ગાંધીજીનાં દર્શન વિના પોતે ત્યાંથી ચસકનાર નથી જ એમ કહી એમણે તો ત્યાં દાદરના પહેલા પગથિયા આગળ જ શાંતિથી પલાંડી વાળી આસન જમાવ્યું. એવામાં આ બાબતમાં જુદા ગાંધીજીની જ સલાહ લેવી અને કોઈને બે મુલાકાત આપવાની શક્તિ કે તાકાત રહી નથી એમ બે ગાંધીજી કહેવડાવે તો આ દંપતીએ તુરત પાછા ચાલ્યા જવું એમ કોઈ મિત્રે સૂચવ્યું અને પરિસ્થિતિને હળવી બનાવી.

હંપતીએ વાત કબૂકી પણ મુદાની શરત એક એ કરી કે મુલ્યપયારીએ પડેલો એમનો પુત્ર તથા એમના અહીં આવવાના ઉદ્દેશ માટે ગાંધીજીને સંપૂર્ણ રીતે વાઠેકગાર કરવા જ.

‘હા, તે તો જરૂર કહીશ જ.’ ઉપર જતા એંદુર જોડ્યા.

ખીમારની દવાના કારણરૂપે ગાંધીજી ચોતાના પત્ર નહિ જ ધોવા કે એવી દીન-ખંધુને પાકી ખાતરી હતી. ખેડૂત-હંપતીને આ માટેની મુલાકાત તેઓ ચોક્કસ નહિ જ આપે, પરંતુ ગાંધીજીના મનની વાતની દીનખંધુને શી રીતે ખબર પડી શકે? દીનખંધુ પાસેથી સખળી વાત સાંસળ્યા પછી ગાંધીજીએ, પોતે તે દિવસે તો જરૂર જ વણા જ અશક્ત ખની ગયા હતા છતાં પણ દીનખંધુને ધ્યાનરત કરી ખેડૂત-હંપતીને ચોતાને મળવા ઉપર મોકલવાનું કહ્યું. દીનખંધુએ આનો સખતમાં સખત વિરોધ કર્યો, ત્યારે અત્યંત ધીમા ને પડી ગયેલા અવાજે ગાંધીજી જોડ્યા: ‘એમની આ ધર્મોધતાનાં જડમૂળ ઉણેડવાની જરૂર છે, સહે એ ઉપર આવે.’

ખંનેને ઉપર લઈ જવામાં આવ્યાં. ગાંધીજીની પાસે ખેસાડવામાં આવ્યાં. તે પછી, ધીમા, અશક્ત પણ સ્પષ્ટ સ્વરે ગાંધીજીએ ચોતાના મનના વિચારો જણાવ્યા:

‘ઈશ્વરમાં તો માનો છા ને? નો માનતાં હો તો પછી એને બદલે એ મદદા એક પામર મનુષ્ય પર બંદશી નાખી શા માટે ઈશ્વરનું અપમાન કરો છા? મારા પત્ર ધોવા અને એ ગંદું પાણી દવા તરીકે વાપરવું, તમારે માટે તેમ મારે માટે પણ, એક સચકર હાંસીરૂપ છે, એ

શું નથી બહુતાં તમે? સ્વાસ્થ્ય અને આરોગ્યના આવા સાદા ને પ્રાથમિક નિયમોને પણ તમે નકારશો શું?’

લગભગ પંદર મિનિટ સુધી ગાંધીજીએ એમને સમજાવ્યાં. બંને ખિચારા સાવ શરમિંદાં ખની ગયાં. ગાંધીજીએ પેલો કોટો ત્યાં ને ત્યાં જ ખાલી કરાવડાવ્યો. વિદાયવેળા કહ્યું:

‘ઈશ્વર પર સરોસિા રાખો, ભાઈ, ને દીકરા માટે કોઈ કાઠરને જોડાવજો.’

ખુશ થતાં થતાં હસને મુખે ખંને બહાર નીકળ્યાં

એ બંદસાની એમણે આશા રાખી હતી તે કરતાં એમને ઘણું મળ્યું—અવિ-સ્મરણીય એવા એક પદાર્થ-પાકની દીસા તેઓ પામ્યા. ધર્મ સાથે કાઠરી વિદ્યાનને સવિખ્યમાં કહી યે તેઓ હવે ભેજભેજ નહિ કરે, સસ્તા જાદુ કે ચમત્કારની ઠાડી પર ભગવાનને ખેચી લાવી, ઈશ્વરનું અપમાન પણ તેઓ ના ના નહિ જ કરે દીન-ખંધુએ મળકમાં એમને જરૂર શુસ્તે ઠંઠાં. આ હંપતીએ પણ વધુ શાણા બનેલા ઉમઝી બાળકોની માફક, સામે એવા જ મનોહારી શુસ્તાનો પડેલો પાક્યો

બહાર નીકળ્યાં કે તરત જ ટોળાનાર લોકો એમને ઘેરી વળ્યા. શું ખનું, સેનો લાસ મળ્યો તે બહુવા તેઓ ઉત્તેજિત હતા. ગાંધીજીએ જે કંઈ કહ્યું તે એમણે લોકો સમક્ષ ધ્યું.

કોને ખબર, બુદ્ધિવાદનું વાવેલું આ નાનકડું બીજ, એકથી બીજે એમ અનંત લોકોમાં સદવાથી, હંતરનજી મોઢું વધી જશે!

ગાંધીજી અસત્ય તો કહી યે ન ચલાવી શકે. 'કુટ્ટ માણસને એક વખત આપણે સહન કરી લઈએ પણ મૂર્ખને તો ન જ ચલાવી શકાય,' એમ કેટલોક બુદ્ધિશાળી શિષ્ટવર્ગ કહે છે; પણ ગાંધીજીના સંબંધમાં એવું નથી. સંભેગ હોયો થાય તો મૂખને એ કદાચ ચલાવી શકે, પણ જૂઠું ખોલનારને તો હરગીઝ નહિ.

સત્યાગ્રહ આશ્રમમાં એમણે આચરણના અતિ કડક નિયમો દાખલ કર્યા હતા, ખુદ ખાળકોને પણ એ નિયમો પાળવા પડતા.

૧૯૨૬માં એ વાત બની.

તાજેતરમાં જ કોલેજનો અભ્યાસ પૂરો કરી, આશ્રમમાં રહેવા માટે એક વિદ્યાર્થી આવ્યો હતો. આશ્રમશિક્ષણના પ્રથમ પગથિયા તરીકે ગાંધીજીએ એને ત્રણ માસ સુધી ભંગીકાર્ય સોંપ્યું હતું. ખાળકોમાં એને ભારે રસ. ખાળકોને પણ એની લગની તરત જ લાગી ગઈ.

એક દિવસ એક નાની આશ્રમખાળા સાથે એ રમને ચડ્યો. ખાળાની ઉંમર માત્ર આઠ જ વર્ષની હતી. પેસો વિદ્યાર્થી ખાળા આગળ એક મોટું ગોળ પીણું લિંબુ ધરી રાખીને એને લક્ષ્યાવતો હતો. ખાળા તે જૂંટતી લેવાનો પ્રયત્ન કરતી હતી. આમ કરતાં વિદ્યાર્થીએ તો એને ખરેખરી જ નચાવી. સોનેરી લિંબુ લેવાના મિથ્યા પ્રયત્નો કરતી એ આમનેમ નાચતીકૂદતી મોટેથી ચીસો પાડી હસતી હતી.

રમતથી એકાએક છાકરી થાકી ને હડહડ કરતી એકદમ રડી પડી. વિદ્યાર્થી આ લિંબુ તો આશ્રમના કેઈ ફર્દી માટે લઈ જતો હતો. આવા સંભેગમાં એણે કંઈ રસ્તો તો શોધવો જ નેઈ એ. બહુ

સાખરમતીમાં જ લિંબુ નાખી દેતો હોય એવો ફેંકવાનો ચાળો કરીને લિંબુ એણે ઝડપથી ગળવામાં હુસારી દીધું.

ખાળા તરત જ ખુશમિજાજમાં આવી ગઈ ને તેણે પ્રશ્ન કર્યો :

‘‘નદીમાંના લિંબુનું શું થશે હવે ?’’
નદીના છીછરા પાણીમાં દોડતાં જઈ લિંબુની એને લાળ કાઢવી હતી.

પણ વિદ્યાર્થીએ કહ્યું :

‘‘હવે શું ? પહોંચ્યું એ તો કે...ક નીચે !’’

એક જ ક્ષણમાં બને ફરી મિત્રો બન્યાં, ને ફર્દીની ઓરડી તરફ સાથે ચાલવા માંડ્યું. રસ્તામાં, વિદ્યાર્થીએ ખિસ્સામાંથી હાથ-ફમાલ કાઢ્યો કે તરત જ હડખડ હડખડ કરતું લિંબુ જમીન પર ગબડી પડ્યું. પણ વિદ્યાર્થીના આશ્ચર્ય વચ્ચે, લિંબુ ઝડપી લેવા માટે દોડવાને બદલે, ખાળા તો તે જ જગ્યાએ બહુ સ્તબ્ધ થઈ ગઈ ને ખાળકસહજ શુસ્સાથી એની સામે જોવા લાગી. એ બોલી :

‘‘હું અં...જૂઠું બોલ્યા કેમ ? મને કહે, લિંબુ પાણીમાં નાખી દીધું છે. તો કેણે સંતાડેલું ખીસામાં ? હીક છે, હમણાં જ બાપુ પાસે જઈ રાવ ખાઈ છું કે તમે જૂઠાંબોલા છો !’’

આમ બોલતીકે એ તો દોડી ગઈ સીધી બાપુ પાસે. પોતાના ખંડમાં નદી તરફ બેતાં ગાંધીજી કામમાં મગ્ન હતા. ખાળાએ જૂઠાણાની આ વાત અથવી ઇતિ સુધી કહી સંભળાવી. પોતે એ વાતની તપાસ કરશે એમ ગાંધીજીએ ખાળાને વચન આપ્યું.

રાત્રે, પ્રાર્થના બાદ ગાંધીજીએ પેલા યુવાનને વાત પૂછી. પેલાએ આખીયે વાત કહી. આખીયે વાત મરી મબકમાં જ

હતી. એ સખળ પર પોતાના પગલાની શોધતા બતાવવાનો એણે પ્રયત્ન કર્યો

વાત સાંભળી ગાંધીજીને પણ અમત પડી, પણ હસતાં 'હસતા કહે:

‘અરે ભાઈ, પણ મારે તમને ચેતવણી આપવી જોઈએ. હઠામરકરીમા પૂજા બાળકો સાથે જુદું ન જાણે. મળકની આ શરૂઆત ધોમધોમે કરતાં બાળકોમા હળવી ટેવણે ઘૂસી જશે જુદાણાને હળવી ગરે લેતાં એક વખત બાળકે શરૂઆત કરી કે તેને અભીરૂપ પકડતાં વાર નહિ લાગે’

પણ વાત એટલેથી જ પતી નહિ યજ્ઞાખરા યુનિવર્સિટીના પઠવીખરોની માફક એ યુવાન પણ હસીલવાદી હતો. કેટલાયે આશ્રમવાસીઓ સાથે, નિર્દોષ અબકમા જોલાયેલા જુદાણાની નીતિઅનીતિની એણે ચર્ચા માંડી. આશ્રમશાળાના શિશુો વચ્ચે પણ અંદરઅંદર વાદવિવાદ થયો.

કાંઈએ પૂછ્યું:

‘આમ નિર્દોષ મરકરીમાં જે જુદું ન જાણાય, તે પછી બાળકોને પરીઓની વાત ને રાખાવણુમહાસારતની કથાવાર્તાઓ પણ કેવી રીતે કહી શકાય ?’

ચર્ચાનો પવન કાકા કાલેલકર સુધી આપ્યો. પોતાની વિશિષ્ટ પદ્ધતિ પ્રમાણે ચર્ચાના વિષયને એમણે આબાદ ઉઠાવી દીધો. એમણે કહ્યું:

‘પુરાણકથાઓ અને કથકથાઓ તથા રાજિંદા વ્યવહારનું જુદાણુ બને સાવ જુદી જ વસ્તુઓ છે, એને ભેળવશો નહિ આપણા યુનિવર્સિટીના પઠવીખરો જરા વધુ વિચારવાની ટેવ પાડે અને ચર્ચાજુલુડાટ ઓછાં કરે, તે એમને તરત જ સમજાઈ અથ કે બાળકને કહીયે જુદું ન કહેતું’ અને હરેક બાબતમાં એમને સાચું જાણવાની જ ટેવ પાડવી એ જ વધુ ઉપયોગી છે.’

★

મેં ધર્મીવાર કહ્યું છે કે ગોનાઈ એ એક મહાશયક છે એમા મેં પછેના યુદ્ધની વાત છે એમ મને લાગતું જ નથી અને એ મારી માન્યતા જ્યાં મેં મહાભારત વાંચ્યું તેથી મનજાત થઈ મહાભારત પોતે જ મને તે એક મહાધર્મશય લાગે છે. એમા ઐતિહાસિક ધટનાઓ છે, પણ એ ઇતિહાસ નથી સર્પસત જેવી વસ્તુ વાંચીએ ત્યારે જુદાં સંબંધો સહન આપણાથી સતોષ મનાય તે તે વંદેમથી આપણે ગૂંચળાઈ જઈ પડે કવિ હિત્દાસકાર નથી એમ પોતે જ કાઢી પીટીને કહે છે, ત્યારે વીતાઈમાં તે આપણા અતરંગા જાણતું કુદ્દ વધુવેલ છે, અને તે યુદ્ધ વર્ણવવા મળે તે કેટલીક રજૂળ ઐતિહાસિક ધટનાઓતો ઉપયોગ કરે છે ખરો, પણ તેનો ઉદ્દેશ નો આપણા હૃદયની અંદર દીવો કરીને તે હૃદય આપણી પાસે તપાસાવવાનો છે.

ગાંધીજી (ધર્મમયન)

લોકનાયક અંતિ

*

શ્રી. વિષ્ણુદેવ પંડિત

અવતર્યા હોય! અનેમાં કેટલી બધી સમાનતા છે! લોકોની નાક પારખવાની કેવી શક્તિ છે! અનેઓ પ્રભને સંયમ ને સ્વાશ્રયનો માર્ગ ચીંધ્યો છે! અને તપસ્વીઓ છે! અને રાષ્ટ્રપિતા બન્યા છે! પ્રમાણભૂત આધારે લખાયેલી આ પુરાણવાર્તા નાની છતાં આ દૃષ્ટિએ વિશેષ આવકારદાયક બને છે.

રિંદુ નદીને કિનારે અત્રિ ઋષિને આશ્રમ હતો. એ આશ્રમના તપોવનમાં આવી, અનેક મુનિઓ અને વિદ્યાર્થીઓ વસ્યા હતા. અત્રિ ઋષિ એ તપોવનના આગ્રાથ હતા.

એ આશ્રમથી થોડે દૂર એક નાની નગરી વસી હતી. ત્યાંનો રાજા દાનવ હતો પણ પ્રજા-પંચજનો-તો બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્ર અને નિષાદની બનેલી હતી. કુદરતી રીતે જ રાજા અને પ્રજા વચ્ચે કુમેળ નહોતો; તેથી બંને વચ્ચે ઘર્ષણ થવાના પ્રસંગો બનતા અને પ્રજાના કેટલાય નાયકોને મૃત્યુદંડની શિક્ષા થતી.

અત્રિ ઋષિની પ્રતિષ્ઠા પ્રજામાં સારી રીતે ફેલાયેલી હતી. અનેક પ્રસંગોએ પ્રજાજનો આશ્રમમાં આવતા અને અત્રિ મુનિની સલાહ લેતા. તેમની પાસે લોકનાયકો પણ આવતા. તેઓ દાનવ-રાજના અન્યાય સામે રોષ ઠાલવતા અને તેને ઉઘાટાવી પાડવાની યોજનાઓ પણ ઘડતા.

અત્રિ મુનિ એમની યોજના સાંભળતા પરંતુ તે માટે તટાળ પગલાં

આપણું પુરાણોત્તં વાચન કેટલું 'બધું' છીએ છે! અહીં આપવામાં આવેલા લોકનાયક અત્રિતં ચરિત્ર લેખકે ઋગ્વેદના મંત્રોને આધારે તૈયાર કર્યું છે. જેમ જેમ આપણે આ ચરિત્ર વાંચતા જઈએ છીએ તેમ તેમ ખાતરી થતી નય છે, કે પુરાણકાળના એ અત્રિ આજે ગાંધીજી તે નહિ

લેવાનો નિષેધ કરતા. તેમણે પ્રજાનું હૃદય વાંચ્યું હતું. એ જાણતા હતા કે પ્રજામાં ક્રાંતિ કરવાની સાચી તૈયારીઓ નહોતી. પ્રજા અન્યાયને વશ થતી હતી, વારંવાર નમતું આપતી હતી, લોકનાયકો પર મૃત્યુદંડ આવી પડતો હતો એટલે પ્રજા યુદ્ધનાં પરિણામોને સહી શકે તેમ નહોતી. અત્રિ મુનિએ પ્રજા માટે બીજો જ માર્ગ વિચાર્યો હતો. તેમણે પ્રજાને સ્વાશ્રય અને સંયમનું શિક્ષણ આપવાની શરૂઆત કરી હતી. પ્રજામાં સંઘબળની ખામી હતી, તે દૂર કરવાના ઉપાયો તેમણે યોજ્યા અને પ્રજાને ધીરધીરે યોગ્ય ક્રાંતિ માટે લાયક થવા તૈયાર કરી.

લોકનાયકોનાં હૈયે અત્રિ મુનિ વસી ગયા હતા, પરંતુ તેમના તરફથી પોતાની યોજનાઓનું પ્રોત્સાહન મળતું નહોતું, એટલે તેઓ નિરાશ થતા. પ્રજાને પણ સાથ મળતો નહિ એટલે પોતે જ યોજનાઓ ઘડતા તેમાં નિષ્ફળ જતા. તેમને લાગ્યું કે અત્રિ મુનિને લીધે જ પોતાની યોજનાઓ નિષ્ફળ નય છે! અને એ કારણે તેમણે અત્રિની સલાહ લેવાનું

બધ ઠયું પરતુ એમ કરવામા તેા તેમને જે બુદ્ધિની સહાયતા મળતી અને પ્રબળનોનો પણ જે થોડાઘણા સહકાર મળતો હતો તે બધુ તેમને શુભાવણુ યડયુ અને એથી એ કાવ્યા નહિ તેઓ કરીથી અત્રિ સુનિ પામે ગયા તેમની માફી માગી અને તેઓ તેમની સલાહ-સૂચનાઓનો આદર કરવા લાગ્યા

એ રીતે પ્રબળનોમા અત્રિ સુનિના માન વધતા ચાલ્યા પ્રબળને એકેએક માનવી એમને આહવા લાગ્યેા કરેક જન પોતાના સારાનરસા પ્રસંગે સુનિવરની સલાહ લેતો અને તેમની સૂચનાને શિરે ચઢાવતો પ્રબળને હેમે સુનિવરે ઉત્તમ લોકનાયક તરીકે સ્થાન મેળવ્યું હતું

એક પ્રસંગે પ્રબળનોએ પોતાના માનીતા લોકનાયકને બહુ માન આપવાની યોજના ઘડી તેમણે અત્રિ સુનિના આશ્રમમા એક સસા બોલાવી અને 'પ્રબળના નાયકોએ પ્રસન્ન થઈ, અત્રિ સુનિને 'પાચજન્ય'ની પદવી આપી તે કાળે 'પાચજન્ય' પદ ઘણું જ સુ ગણાતું જેને પ્રબળ પામે ય જનો-પાચેય બ્રાતિઓ સ્વીકારે તેને જ પાચજન્ય પદ મળતુ અને એથી એ પદને લાયક ઘણું થોડા મગી આવતા અત્રિ સુનિએ પ્રબળના હૃદયમા લાવલીનું સ્થાન મેળવ્યું હતુ, તે કારણેજ તેમને 'પાચજન્ય' પદ પ્રાપ્ત થયુ

'પાચજન્ય' પદનો સ્વીકાર કરવાથી અત્રિ સુનિને શાંતિ મળવાની નહોતી

એ જાણકારીનુ સ્થાન હતુ અને એ સ્થાનનો સ્વીકાર કયા પછી, એમને વિશેષ સાવધ બનવાનુ હતું અત્રિ સુનિએ 'પાચજન્ય' પદનો સ્વીકાર કરી, પોતાની દીર્ઘદષ્ટિ અને કાર્યકુશળતાથી એ સ્થાનને વિશેષ દીપાવવાની પ્રવૃત્તિ હાથમા લીધી

એ નગરીના દાનવરાજને પાચજન્ય પદ માટે રચવામા આવેલા ઉત્સવની ખબર પડી હતી, અત્રિની અનેક પ્રવૃત્તિઓ વિષે તેણે સાંભળ્યુ હતું, પરંતુ તેને મન અત્રિ માટે ઠઈ આદર નહોતો અત્રિ પાચજન્ય બનતા હવે તેની આખ ઊઘડી હતી

પાચજન્ય અત્રિએ વ્યવસ્થિત પ્રવૃત્તિઓ શરૂ કરી, તેમણે પ્રબળનોને જાગૃત થવાની હાકલ કરી વર્ષોથી તેમણે પ્રબળનોને સ્વાધ્યય અને સયમનુ શિક્ષણ આપ્યુ હતું પ્રબળનોમા સઘળળ વધતું જતુ હતું આત્મવિશ્વાસ જોઈ બેઠેલી પ્રબળા ફરીથી આત્મવિશ્વાસ પ્રગટ થયેા હતો

દાનવોનો અધિપતિ હવે અત્રિની પ્રવૃત્તિઓ સહન કરે તેમ નહોતું તેણે અત્રિને ચક્રકવાનો ઘાટ ઘણો દાનવોએ તેમના આશ્રમ પર અચાનક આક્રમણ કર્યું અને અત્રિ સુનિને છુવતા જ ચક્રકવામા આવ્યા તેમને દાનવરાજની સલામા હાજર કરવામા આવ્યા દાનવ રાજે તેમને માટે મૃત્યુહકની શિક્ષા ફરમાવી, પણ એ શિક્ષા આકરી રીતે કરવાની હતી દાનવરાજની આજ્ઞા પ્રમાણે

લોહાની એક ચોરડી બનાવવામાં આવી અને તેમાં અત્રિ સુનિને પૂરવામાં આવ્યા. ચોરડીની ચારે બાજુ કૂશકના લગલા કરવામાં આવ્યા અને તેમાં અગ્નિ મૂકવામાં આવ્યો. શાંત અગ્નિથી તપાવી, અત્રિ સુનિને ચમશરણુ કરવાની એ યોજના હતી.

અત્રિ સુનિના પકડાયાની અને એમને મૃત્યુદંડ કરમાયાની વિગત પ્રજાજનોમાં વાયુવેગે ફેલાઈ ગઈ. અત્રિ સુનિને શાંત અગ્નિથી તપાવવામાં આવે છે, એ બાજુતાં તેા પ્રજાજનોનો રોષ ભભૂકી ઊઠ્યો. પ્રજા આ ઘોર અન્યાયને સહન કરી શકી નહિ. એક જ હાકલ થતાં, પ્રજાની સેના તૈયાર થઈ ગઈ અને જ્યાં અત્રિ સુનિને તપાવવામાં આવતા હતા, ત્યાં પહોંચી ગઈ. ત્યાં ચોકી કરતા દાનવો પર આક્રમણ કરવામાં આવ્યું અને તે બધાનો સંહાર કરવામાં આવ્યો. પ્રજાજનોએ લોહાની ચોરડીમાં તપ કરતા અત્રિ સુનિને છોડાવ્યા.

પ્રજાની સેનાને મળેલા વિજયથી,

પ્રજાજનોને સંતોષ થયેા નહિ. પ્રજાની બદ્ધે જ સેના વ્યવસ્થિત થઈ અને તેમણે દાનવરાજ પર આક્રમણ કર્યું. દાનવરાજ પોતાની સેના સાથે લડવા માટે આવ્યો, પણ પ્રજાની સેનાએ તેને હાર બવડાવી. તે સુદ્ધમાં માર્યો ગયો અને દાનવની સેના છિન્નભિન્ન થઈ, પલાયન કરી ગઈ. પ્રજાજનોએ પોતાની નગરીનો કબજો લીધો અને સુનિવર અત્રિએ ઉર્વ નામના ક્ષત્રિય રાજાના પુત્ર ઔર્વનો રાજ્યાભિષેક કર્યો. પ્રજાને હૈયે અપૂર્વ ઉત્સાહ મંડાયો હતો.

અત્રિ સુનિના આશ્રમમાં વિજયનો ઉત્સવ ખૂબ ધામધૂમથી ઊજવવામાં આવ્યો. અત્રિ સુનિએ ચતુરાત્ર (ચાર રાત્રિ સુધી ચાલે તે) યજ્ઞનો આરંભ કર્યો અને પાંચમે દિવસે તેની સમાપ્તિ કરવામાં આવી. તે યજ્ઞના પુણ્યવ્રતાપે ઔર્વ રાજાને ચાર ચાર શૂરવીર પુત્રોની પ્રાપ્તિ થઈ. પાંચજન્ય સુનિવર અત્રિ તે સમયથી ઔર્વ રાજાના કુલશુર બન્યા.

એક વેળા સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયવાળા ભક્તોને ડોહ વૈરાગીએ સખત ગાયા, અરે, એટલે સુધી કે ગારનારની લાકડીના પણ કટક થઈ ગયા. રરતે જનારા ડોકે સ્વામીને છોડાવ્યા ને પછી એમને ધણેલી ઈલ વિશે પૂછપરછ કરવા માંડી. ત્યારે સ્વામીએ કહ્યું:

‘ભાઈ, મને વાગ્યું તેમું તો કંઈ નહિ, કશી ફિકર નથી; પણ મારા આ શુભભાઈની લાકડી બાગી મઈ તેમું મને દુઃખ થાય છે !’

યુગ પ્રવાહ

ગાંધીજીની તપશ્ચર્યા

ગુલા મહિનાનો સૌથી મહાન ખનાવ ગાંધીજીના ઉપવાસનો છે. તેરઝરથી બળીબળી રહેલા આ દેશને શાંતિ આપવા માટે એમણે પોતાની કાયા દોમી દેવાનો નિર્ણય કર્યો અને દેશના એકથી બીજા છંડા સુધી ખજાણાટ પેદા થયો. આ સખાય છે, ત્યારે ગાંધીજીના ઉપવાસનો અત આવી ગયો છે. આ પૃથ્વી ઉપર હજાર બે હજાર વર્ષે અવતાર ધારણ કરે એવો આત્મા આપણી વચ્ચે રહી શક્યો છે, તે માટે પ્રભુનો ઉપકાર માનવો જોઈએ એમના તપના પ્રભાવે આપણી માનવતા જાગી છે, તે આપણું સદ્ભાગ્ય છે.

ગાંધીજીના ઉપવાસનું કારણ સામાન્ય રીતે તો હિંદ અને પાકિસ્તાન બંનેમાં માનવતાનો હાસ થઈ રહ્યો હતો તે હંતુ, પરંતુ રથૂલ રીતે તો તે મની નજર સામે દિલ્હીના પાટનગરમાં ધૂધવાઈ રહેલો અગ્નિ હતો. એમણે માગ્યું હતું કે બે દિલ્હી અને શાંતિની ખાતરી આપે તો હું ઉપવાસ છોડી દઈશ એમને વિશ્વાસ હતો કે દિલ્હીની અસર હિંદ અને પાકિસ્તાન બંને ઉપર પડશે પાચ દિવસના ઉપવાસ પૂરા થયા, ત્યારે એમને એવી ખાતરી મળી ગઈ પહેલા દિવસથી જ દિલ્હી જાગી ઊઠ્યું હતું. 'કરાચી અને પશ્ચિમ પંજાબની કતલ દિલ્હીને સળગાવી મૂકત, પરંતુ ગાંધીજીના ઉપવાસની શીતળતાએ દિલ્હીને ખચાવી લીધું. આપણા રાષ્ટ્રપતિ રાજે દ્રમણની આગેવાની નીચે દિલ્હીના એકસોત્રીસ આગેવાનોએ ગાંધીજી સમક્ષ ઘેજિત સંદી સાથે પ્રતિજ્ઞાપત્ત રજૂ કર્યું, એટલે આ

પ્રતિજ્ઞા ઉપર વિશ્વાસ મૂકી મહાત્માજીએ ઉપવાસનો અત આપ્યો.

કાશ્મીરનો મામલો

કાશ્મીરના યુદ્ધનો હજી અત આવ્યો નથી હવે એ યુદ્ધ બે મોરચા ઉપર ચાલે છે એક મોરચો કાશ્મીરની રત્નશ્રી ઉપર છે અને બીજો મોરચો અમેરિકામાં ખિરાજતી સંયુક્ત રાષ્ટ્રોની 'સલામતી-સમિતિ'માં છે. પહેલા મોરચા ઉપર હિંદી લશ્કર હુમલાખોરોને હઠાવી રહ્યું છે, પરંતુ ઋતુની પરિસ્થિતિ હુમલાખોરોને અતુકૂળ છે અને પાકિસ્તાન તરફથી વિપુલ પ્રમાણમાં તેને મદદ મળે છે, એટલે કાશ્મીરની ભૂમિ ઉપરથી હુમલાખોરોનો પગ હજી ખર્યો નથી. હિંદી કળો છતતો જાય છે, છતાં ઠી ઋતુ પૂરી ન થાય ત્યાં સુધી હુમલાખોરોને સંપૂર્ણ રીતે હાડી કાઢવાનું લગભગ અશક્ય છે. ભરતી-ઓટ ચાલ્યા કરે છે પણ યુદ્ધની દૃષ્ટિએ એતા કલમીરમાં સંપૂર્ણ વિજય તો હિંદી સેનાનો જ થશે તેમાં શકાને સ્થાન નથી.

બીજા મોરચે ડાઈ જતનું નિર્ધિત પરિણામ દેખાતું નથી. હિંદના પ્રતિનિધિ શ્રી જોષાળસ્વામી આવ્ય ગરે હિંદની ફરિયાદ રજૂ કરી છે અનેક પુરાવાઓ આપીને એમણે સાબિત કર્યું છે કે પાકિસ્તાન હુમલાખોરોને મદદ કરી રહ્યું છે અને પ્રેરી રહ્યું છે. બીજા પાણુ પાકિસ્તાનના પરદેશ પ્રધાન ઝફરહાખાન અનેક અસત્યો ઉચ્ચારી મુખ્ય બાબતને ગુચવી નાખવાનો પ્રયત્ન કરે છે. આ વિષે છેવટનો નિકાલ શું આવશે તે કહેવું કઠણ છે; કારણ કે 'સલામતી-સમિતિ'

માં સત્યાસત્ય અને ન્યાયાન્યાય 'કરતાં દરેક દેશ પોતાના લાભલાભનો વિશેષ વિચાર કરે છે. રશિયા કેવું વલણ લેશે, અમેરિકા અને બ્રિટન કેને ટેકા આપશે વગેરે વિષે અનુમાન કરવાનું મુશ્કેલ છે. હિંદી સરકાર આ પરિસ્થિતિથી અજાણ નથી. એટલે એણે 'સલામતી-સમિતિ' સમક્ષ માત્ર એક જ મુદ્દો રજૂ કર્યો છે. કાશ્મીરનો છેવટનો કેસલો 'સલામતી-સમિતિ' ને સોંપાયો નથી. 'સલામતી-સમિતિ' ને માત્ર એટલું જ કહેવામાં આવ્યું છે કે પાકિસ્તાનની વલણને કારણે ખૂબ દેશો વચ્ચે યુદ્ધ થઈ પડવાની સંભાવના છે; માટે પાકિસ્તાનને હુમલાખોરોને મદદ આપતા અટકાવવું જોઈએ. હિંદી સરકારે સાથોસાથ એમ પણ કહી દીધું છે, કે આ વિષે નિર્ણય કરવામાં વિલંબ થશે અને પરિસ્થિતિ ખગડશે તો હિંદી સરકાર હુમલાખોરોને પાછા હટાવવા માટે જરૂર પડશે, તો પાકિસ્તાનની અંદર રહેલા દુશ્મનોનાં મથકો ઉપર હુલ્લો કરશે જ.

હિંદી સરકારનું આ વલણ વાજબી છે. કાશ્મીરની અને હિંદુસ્તાનની પ્રજાને તેને ટેકો છે.

સૌરાષ્ટ્રનું ભાગ્યવિધાન

પંદરમી ઓગસ્ટે હિંદ સ્વતંત્ર થયું અને પૂર્ણ સ્વરાજની સ્થાપના થઈ. દિલ્હીનાં સિંહાસનો પર પ્રજાહુકયના સ્વામીઓ બેઠા. હિંદના બે દુકંડા તો થયેલા હતા અને દુશ્મનોની ઈચ્છા ખીજ અનેક દુકંડાં કરવાની હતી. પંદર જેટલા રાજાઓ વિમાસલમાં પડ્યા હતા. ખુદ તૂંજ રાજાઓ યુગધર્મ ઓળખી શક્યા હતા. મોટા ભાગનાની માનસિક રિધિતિ ડામાડોળ હતી. થોડાક મુત્સદ્દી રાજાઓ રાજશાહીને યાદવાની યોજનાઓ ઘડતા હતા.

રાજસ્થાની પ્રજા માનતી હતી કે જે દિવસે 'બ્રિટિશ' કહેવાતું હિંદ સ્વતંત્ર થયું છે તે દિવસે 'રાજસ્થાની' કહેવાતા હિંદમાં સ્વાતંત્ર્યસંપ્રાપ્તિ પ્રારંભ થાય છે. રાજસ્થાની પ્રજા આ વિશે ગંભીર તૈયારીમાં પડી હતી અને પરિસ્થિતિનો મુકાબલો કરવાની એનામાં હિંમત પણ આવી હતી.

પણ રાજસ્થાની પ્રજાના અને સમગ્ર હિંદના સદસાગ્યે રિયાસતી ખાતાના વડા સરદાર વલ્લભભાઈ ખન્યા. અદ્ભુત કહી શકાય, ચમત્કાર કહી શકાય એવી કુશળતાથી એમણે રાજસ્થાની પ્રજા ઉકેલતા માંડ્યા.

સરદાર સાહેબની મુત્સદ્દીગીરી સોળે કળાએ ખીલી ઊઠી. હિંદના એકથી ખીજ છડા સુધી જે કાન્તિ પેદા થઈ તેને એમણે વ્યવસ્થામાં મૂકી. રાજાઓને પરિસ્થિતિનું ભાન કરાવ્યું. પ્રજાને સમજાવ્યું કે નિર્ણયક આગ પેટાવશે નહિ. વૂનાગઢમાં પણ પાકિસ્તાનનો કિલ્લો તોડ્યો તેની સાથે આપજીદીનો કિલ્લો પણ તૂટી ગયો. જે આઝાદી વર્ષો પછી ધારવામાં આવતી હતી તે આઝાદી રાજસ્થાની પ્રજાની સામે આવીને ઊભી રહી. આને યશ સરદાર વલ્લભભાઈ સિવાય કેને મળી શકે ? રાજ-પ્રજા તો યશના હકદારો છે, પરંતુ તેમને યોગ્ય માર્ગે વાળ્યા છે સરદાર સાહેબે, એમાં શંકા જ નથી.

કાઠિયાવાડનું એકમ રચાયાથી, મળેલો વિજય સરદાર સાહેબનો છે, પણ પ્રજા પોતાની યોગ્યતા બતાવી એ વિજયને પચાવી પોતાનો બનાવી લે. કાઠિયાવાડની ખંધારણ-સલા રચાશે અને તે પહેલાં વચગાળાનું તંત્ર રચાયે. આ ખંને માટે યોગ્ય વ્યક્તિઓ કાઠિયાવાડે ચૂંટવી પડશે. બહેર સેવાની મૂડી અને વધાવટનો

અનુસૃવ કાઢિયાવાડ પાસે કેટલા પ્રમાણમાં છે તેનું પારખું હવે થશે.

સરદારનું મંતવ્ય

હિંદના નાયબ વડાપ્રધાન સરદાર વલ્લભભાઈ એક અઠવાડિયા માટે આપણા પ્રાંતમાં આવી વીજળીનો સંચાર કરી ગયા. ભાવનગર, રાજકોટ, સુબાઈ અને દુરહસે અમદાવાદમાં એમણે જે પ્રવચનો કર્યા તેમાંથી દેશની વર્તમાન સ્થિતિનો ચિતાર મળી રહે છે અને આપણા રાષ્ટ્રને બળવાન તથા સમૃદ્ધ બનાવવા માટે શું કરવું જોઈએ તેનું માર્ગદર્શન પણ એમાંથી મળે છે. સરદારે ખ્યાલ આપ્યો છે કે આજે આપણે અંદરના ઝઘડામાં પડ્યાં છતાં આપણી સ્વતંત્રતા સ્વપ્ન જેવી બની જાય. મૂડી અને મજૂરી વચ્ચે જે એકસંપ નહિ થાય અને વારંવારની હડતાલના માર્ગો લેવામાં આવશે, તો દેશ કંઈ બની જશે અને તેને ફરેક બાબતમાં પરદેશો ઉપર આધાર રાખવો પડશે હિંદની સરકારને શિરે લાખો નિરાશિતોને ઠેકાણે પાડવાનો બોજ આવ્યો છે તે વિશે પણ સરદારે પ્રબળ પ્રેરણા આપી છે અને કહ્યું છે કે એમને સિખારી નહિ પણ સગા લાઈ માનીને આપણે સત્કારવા જોઈએ.

આપણો ધર્મ

અનાજને પગલે કાપડ ઉપરનો અકુશ પણ દૂર થયો છે. પ્રબળ શિરે જવાબદારી વધી છે. બધનમાં રહીને વ્યવસ્થા બળવતા બળવતાં આપણે કાર્જાબજારને ને અમલદારી રૂબરૂબોરીને ભેર આપ્યું છે. હવે એ નાબૂદ કરવાના માર્ગો ખુલા થાય છે. આપણે જે સમાજધર્મ નહિ સમજીએ અને જેઓ સમાજનો દ્રોહ કરે તેમની સાન ઠેકાણે લાવવાનો પુરુષાર્થ નહિ

આદરીએ, તો જે ધૂંટ કાર્જાબજારને નામે ચાલતી હતી તે ધૂંટ હવે ધોળાબજારમાં ચાલશે અને આપણે પાયમાલ ઘઈ જઈશું. અનાજ વગેરે માટે વધારે લાવ આપવા આપણે તૈયાર થવું જ જોઈએ, કારણ કે એકોને જના લાવોમા જવવું દોલતું ઘઈ ગયું હવે કાપડની બાબતમાં આ સ્થિતિ નથી. તેમાં નફોનો મોટો હિસ્સો કારખાનાંદારોના ખિસ્સામાં જાય છે, છતાં ત્યાં પણ કાંઈક વધારો તો આપણે આપવો જ પડશે અને એ વધારામાંથી કામદારોને લાભ મળે તેનું વાતાવરણ ઊભું કરવું પડશે નિયમનો અકુદરતી હતાં એને પરિણામે અસત્ય, ફસ અને ધૂંટ વધતા જતા હતા. એ દૂર થયા તે બહુ સારું થયું છે એમ માની નવી વ્યવસ્થાને સફળ બનાવવાના પ્રયત્નો આપણે કરવા જોઈએ. તોજી કેલેમ

ગાંધીજીના ઉપવાસનો સુખદ અંત આપ્યા પછી આ પણ ગંભીર ગાંધીય રાજના ચિહ્ન જેવો એક બનાવ બની ગયો. ગાંધીજીની પ્રાર્થનાસલામાં એક હિંદુ યુવકે ગાંધીજીની હૃદયા કંપના ઠેલથી એમના ઉપર બોબ કે ક્યો. એ યુવકે માન્ય કે ગાંધીજી મુસ્લીમોના મિત્ર છે અને માટે એમની હૃદયાથી હિંદુધર્મને લાલ થશે. કેમી વેગે કટલે જાઉં સુધી પહોંચ્યાં છે તેનું આ માપ છે. આ જોરને આપણે નિયંત્રી નહિ નાખીએ તો સ્વતંત્રતા અને ધર્મ, બનેલા નાશ થશે. ગાંધીજીએ તો હિંદુ ધર્મનો ઉદ્ધાર કર્યો છે. એમણે આપણી માનવતા જગાડી છે અને ધર્મને પોતાના ઉચ્ચ આચન ઉપર રચાવ્યો છે. મુસ્લીમોના જ નહિ, જગત માત્રના એ મિત્ર છે અને એ જ એમની મહત્તા છે.

ઈંદ્રજવ

*

વૈદ પ્રાગજ મોહનજ રાઠોડ

અનુભવી ને અભ્યાસી વૈદરાજે ઇંદ્રજવ વિશે આપેલી માહિતી ઘેરેઘેરના ઉપયોગી વપરાશની ચીજ બની રહે એવી ભાવના સેવીએ.

અનુભવી અને અભ્યાસી વૈદરાજે ઇંદ્રજવ વિશે આપેલી માહિતી ઘેરેઘેરના ઉપયોગી વપરાશની ચીજ બની રહે એવી ભાવના સેવીએ.

અનુભવી અને અભ્યાસી વૈદરાજે ઇંદ્રજવ વિશે આપેલી માહિતી ઘેરેઘેરના ઉપયોગી વપરાશની ચીજ બની રહે એવી ભાવના સેવીએ.

નિસર્ગોપચાર અને આયુર્વેદ તરફ, હવે સ્વતંત્ર થયા પછી તો ખાસ જરૂર રહ્યું. ઇંદ્રજવ આપણામાંના કેટલા એ બેથો હશે? એનું ઝાડ થાય છે એનીયે કેટલાને માહિતી હશે? અને આ નજીવી કિંમતે મળતા ઇંદ્રજવથી સરીરના મોઠી મોઠા રોગો પણ મટાડી શકાય છે એ કેટલા નહોતા હશે? આપણા

ખાસે રજૂ કરું છું.

ઈંદ્રજવનું લેટિન નામ હેક્સરહીના. એન્ટી ડીસિંટ્રિકા છે. મરડાના રોગને પણ અગ્રેજીમાં ડીસિંટ્રી કહેવામાં આવે છે. આ મરડાને સફળ રીતે દૂર કરનાર તરીકે એન્ટી શબ્દ અરેખર સાર્થક થયો છે. મરડો અને ઇંદ્રજવ કેણુ બહુ ક્રમ પણ એક બીજ સાથે રોગ અને ઔષધ બેવા વણાઈ ગયા છે. નાનામાં નાના વૈદથી માંડીને વિદ્વાનો સુધી મરડો માટે આજ ઇંદ્રજવની ચિકિત્સા કરે છે. વર્ષો સુધી અનેક પ્રકારનાં કિંમતી ઔષધો, ઇન્જેક્શનો અજમાવ્યા છતાંય જે મરડાનો રોગ નથી મટતો, તે નાનામાં નાના ઔષધો દવાઓની શીશીઓ રાખીને જોડેલો વૈદ કે ગોસડિયાં વેચનારો ગાંધી આ ઇંદ્રજવની મદદથી દૂર કરી દે છે. આ દૂર કરવાની તાકાત ગાંધી કે વૈદની રોગનિદાનની શક્તિને આભારી નથી; પણ ઇંદ્રજવમાં જ એ રોગને દૂર કરવાની તાકાત પડી છે. અને એટલા જ માટે એને સર્વસામાન્ય નામ એન્ટી ડીસિંટ્રિકા આપવામાં આવ્યું છે. મરડાના રોગની સફળ ચિકિત્સાને નિર્દેશ કરું છું, ત્યારે મારા અનુભવને એક પ્રસંગ નોંધવાનો સોલ થાય છે. ભાવનગરમાં એક મિત્રને વહ્યરમાં જલ દરમ્યાન મરડાનો રોગ લાગુ પડેલો. એમણે ભાવનગરની ઇસ્પતાલમાં-અમદાવાદમાં નિષ્ણાત ડોક્ટર પાસે અને છેલ્લે મુંબઈની સરકારી ઇસ્પતાલમાં એમ નવ ખાસ સુધી જતાજતા પ્રકાશની છેલામાં

ઉઠી સારવાર લીધી હતી, પણ છતાંય એ રોગ નો કાયમ જ રહેશે. દિવસમાં એકજુ વખત જન્યુ ૨૦ જુન પહે, પણ જ્યારે જન્યુ ત્યારે એ દસ્તની સામે પ્રગળ પ્રમાણમાં કાઠો આમગમ પડે અને એ દસ્ત પાછી અતિનાય નળજાઈ જાય નવનવ માસના એકધારા રોગથી રાગર ધમ્માવા માન્યુ હોઈ એક મવા માન્યુ મારી પાસે આવેલા ત્યાં તે તરુન પૂર્ણ જેવા રિજા ને નળજા થઈ ગયા હતા અને આખો દિવસ રાગીરના તમામ અવધવે અને સાધા કાપા દરે છે એવી કાયમી દરિય ક કરતા હતા.

મે સારી પરિસ્થિતિમાં એમની આગવાર શરૂ કરી દવામાં આ પ્રમાણે આપવામાં આવતા ઇદ્રજવ નોમો ૭, લવણમારકુ વાસ ૩ રાગ વાસ ૧, સૂક પાંચ ૧૦ આના ત્રણ પડાકા દિવસમાં ત્રણ વખત છાશના અનુપાત સાથે આપવામાં આવતા રાગજાતમાં બીજી તમામ જોગાક બધ કરારીને પકરેક દિવસ નુખી કમૈકમે વધારીને પકર દિવસને અને પાંચ ફેર દુધની છાશ લઈ રાગાતી નોમો બીજા રાગ, ટમેટાના ગૂંચ વજેરે પણ સેતા પકર દિવસને અને જોરાક ઉપર જે પ્રાંતિ જ નરોત્તી થતી તે કકરતી ગીને થતા લાગી અને માચી જૂથ ઊપડી જોગાકનુ પાચન થવા લાગ્યું, તેમ તેમ કળતર વજેરે દર મવા લાગ્યા પકર દિવસ પાછી કડીલાત, ટમેટાના સૂપ, ચોખાનાં ટાકળાં વજેરે રાગ કરાણુ અને એક જ મામને અતે રીતમરનો જોરાક પણ સેવા માંજો એમણે દવા ત્રણેક મામ લીધી અને કાયમી આરામ મળે.

આવા, આ નવનવ માસથી કટાણેવા દરહીને કેવળ ઇદ્રજવે જ રાહત આપી-આરામ આપ્યો.

આવા આ ઇદ્રજવને પડિત મદનપાસી જે સ્વરૂપમાં લેયો છે એ એના જ શાખામાં મુકું.

ઈદ્રજવસિદ્ધિદોષ સંપ્રાપ્તી રીતલે કહું.

જગતિસારચારાશરમિતિસંવદ્ધુલુત્ ॥

ઇદ્રજવ આપુને દના નિદાનશાસ્ત્રના પાયામાં રહેવા ત્રિદોષ-વાત, પિત, કફને નુકે છે એની મહવાસ પિતને ગાન કરે છે રાગતા કફને રોષે છે અને કફ તિક્રતા-કડવી તીખાશ વાણને દર કરે છે.

ઇદ્રજવ ગ્રહાને ૨ કરે છે, પણ છતાંય ગ્રહાની કળજિવાત થાય ત્યારે સહજ એવો જ વાણને ઉપદ્રવ થાય તે થનો નથી, કાગલુ કે એ આતરડામાં રહેવા અપકર આમને પચાવીને મળને બાધવાનુ કાય કરે છે અને સ્નાતરડાને શક્તિ આપે છે.

ઇદ્રજવની કડવાશ-ધક્તને સ્નેહ કરે છે અને પરિણામે નાનામોટા અનેક પ્રકારના તાંતે અને બીજા રોગોને પેદા કરનારા આમરમનુ પાવન થાય છે અને શક્તિ મેળવવા માટે તેવા જોરાકનુ રીત થાય છે.

મરડાના રોગમાં એવોપધી (રોગથી વિરુદ્ધ અસર પડેલા) ગ્રહાનાગી દવા આપનાર શાસ્ત્ર) વિજ્ઞાનગ્રંથ રામબાણુ શીષ્ય ઇમેટીન છે. એથી મરડાને જગુશાસ્ત્રની રીતે નોતા મરડાના દરહીઓના મળમાંથી જે એનોઈમીક નામના જંતુઓ અને એના ઇડા મળી આવે છે, તેને આ ઇમેટીનગ્રંથ તત્ત્વ દર કરે છે, એથી એક સ્પષ્ટ માન્યતા છે અને કેટલેક અંશે આ માન્યતા સાચી પણ છે -

પરંતુ મરડાને કેવળ આ રોગના જ જુદા જોપધો જ આપીને દર કરવાની શક્યતા એછી છે કારણ કે મરડામાં જે રીડાજનક સ્થિતિ છે તેમાં તે આતરડાથી ઠેક ગુદા સુધીના લાગની મ્યુકસ મેમ્બ્રેઈન ઉરેરાદેશી હોય છે ગરમી અને સોજા આવીને ત્યાં ચાઢા પડી ગયા હોય છે આતરડાને કચરો બહાર આવવા માટે પ્રયત્ન કરે છે જ્યારે સોજાને પરિણામે ત્યાં રૂધન થાય છે, અને વીટ-બીડા પેદા થાય છે અને કુખાવા સાથે જ મળ બહાર

આવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. આ મરડાના રોગની સ્પષ્ટ સ્થિતિ છે. જંતુશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ ઇમેટીન જરૂર આ જંતુઓને દૂર કરે, પણ આંતરડામાં પહેલાં ચાંદાં માટે શું ? અને જ્યાં સુધી આ ચાંદાં રુઝાય નહિ ત્યાં સુધી આંતરડામાં રહેલા કે બહારથી આપવામાં આવતા ધોરાકને પચાવવાની શક્તિ આંતરડામાં આવે ખરી ?

એક્સોપથી અને આયુર્વેદશાસ્ત્રના નિષ્ણાત પાંડિત અન્નાસાહેબ પટવર્ધને તો ઇમેટીનને ક્ષોભજનક જણાવ્યું છે. ખંખાળના રાષ્ટ્રસેવક ડૉ. સતીશબાણુ પણ આ જ વસ્તુનો નિર્દેશ કરે છે. ડૉ. કર્નલ મોખાના સંશોધનને અંતે બહેર થયેલી આ હકીકત છે. એટલે એ રીતે ઇમેટીન આંતરડાને તાત્કાલિક ઠંડક આપવાનું કાર્ય કરવામાં નિષ્ફળ નીવડે છે, બ્યારે ઇંદ્રજવનો તો શુષ્ક જ ઠંડક આપવાનો છે. ચિત્તલે કહ્યું.

મરડાને જંતુશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ બેઈએ, તોપણ ઇંદ્રજવમાં આ જંતુઓને મારવાની શક્તિ સાબિત થઈ છે. જેમ ઇમેટીનમાં એની એમોઈબીક દ્રવ્યો છે, એ જ દ્રવ્યો આ ઇંદ્રજવમાં પણ છે.

આવું આ ઇંદ્રજવ મરડા-ઝાડાને તો દૂર કરે છે; પણ બાળકો માટે તો એ અમૃત છે. સામાન્ય રીતે નાના બાળકોના પોષણ માટે વિશેષ પ્રમાણમાં મધુર રસ આપવામાં આવતો હોય છે. અને બાલ્ય-કાળમાં એની જરૂર પણ હોય છે; પરંતુ બ્યારે આ મધુર રસનું પૂરતા પ્રમાણમાં પાચન થતું નથી, ત્યારે એ રસનો સહેા થાય છે અને એમાંથી કૃમિ (જંતુ) પેદા થાય છે. નાના બાળકોને કૃમિના કારણે આંતરડા આવવી, અજીર્ણ થવું, ઝાડા થવા અને ક્યારેક તો શોષ પણ થાય છે. આવા આ રોગના કારણના પાયામાં મધુર રસનું અજીર્ણ હોય છે. સહેા હોય

છે. ઇંદ્રજવ એની કડવાશથી મધુર આમ-રસનું પાચન કરે છે અને જંતુઓને મારે છે. આ જ કારણથી નાનાં બાળકોને કડવાણી પાવાનો, ઇંદ્રજવનો વસારો આપવાનો સનાતન કાળથી નિયમ છે.

આ ઉપરાંત પણ એક કાર્ય ઇંદ્રજવ કરે છે, અને તે શક્તિ આપવાનું છે; કારણ કે એ કટુપૌષ્ટિક શુષ્ક ધરાવે છે. નાના બાળકોને, મેમેરિયા તેમજ રોગ પછી આવેલી નબળાઈવાળા દરદીઓને એ શક્તિ આપે છે. ધોરાકને પચાવે છે અને ધોરાકમાંથી છૂટા પહેલા પોષણકારક રસનું શોષણ કરે છે. લીવરના પિત્તને વધારે છે અને એ રીતે સ્વાભાવિક પાચનચક્રને મદદ કરે છે.

તે કડવા રસના શુષ્કના કારણે જેમ યકૃતને નિયમિત બનાવી પિત્તને શુદ્ધ સ્વરૂપમાં રાખે છે, એ જ રીતે પેન્ક્રીઆસ (અગ્ન્યાશય)ને પણ હમેશાં સાફ રાખી એના રસને જીરવે છે. એ આ પેન્ક્રીઆસ નામના અવયવમાં અવ્યવરથા આવે તો આપણે ધોરાકમાં જે સાકર લઈએ તે પચે નહિ અને પરિણામે એમ ને એમ બહાર જાય. અને મીઠીપેશાબ નામના ચીકણા અને રિખાવી રિખાવીને દરદીનેઢેરાન કરે એવા ભયંકર રોગના ભોગ થવાય.

મીઠીપેશાબ, કમળો, પાંડુ, એ બધા એક જ વર્ગના રોગો લીવર અને પેન્ક્રીઆસ નામના અવયવોની નબળાઈને લીધે જ થાય છે. એટલે કડવો રસ ધરાવતી હોય એવી વનસ્પતિઓ આવા રોગો ઉપર ઉપયોગી બને છે. ઇંદ્રજવમાં કડવા રસના કારણે જ આ રોગો ઉપર તે મહત્વનું બળ્યું છે.

પિત્તરસની વિકૃતિના કારણે જેમ કમળો, પાંડુ અને બીજા પચનચક્રનાં આંતરડાના વ્યાધિઓ થાય છે, એ જ રીતે બ્યારે પિત્ત વિકૃત બને છે, ત્યારે કેટલાક ચામડીના રોગો પણ પેદા થાય છે. આવા ચામડીના રોગો માટે

પણ આ ઇદ્રજીવનું હીક મહત્ત્વ સ્વીકારાકુ છે
ચરકે કુષ્ઠ રોગો ઉપર ઇદ્રજીવનો લેપ
કરવાનો નિર્દેશ કર્યો છે અને એ જ રીતે
ગૂમડાં, ધારાં અને નાનામોટા મણો માટે
ઇદ્રજીવનો ઉકાળો પાવાની લેવામણુ કરી
છે ઇદ્રજીવને ચોખાના ધોવણુ સાથે વાટીને
ચોખડવાથી વિરોધાટક નામના ગૂમડાઓ
પણ મટે છે, એવો ગદનિઝ્ઝનો પણ નિર્દેશ
છે આ રીતે લોહીવિકારના રોગો ઉપર
એ હીક ઉપયોગી માધ્યમ પશ્યુ છે

હરસ, ક્રમ્પતા હરમ, નાકવાટે કે ચુંદા
વાટે લોહી પડતું હોય તેમા તથા ઊધ્વ
કે અધોગ રક્તપિત જેવા હરેમાં પણ એનો
ઉપયોગ જાણીતા છે હરસની પીડાકારક
સ્થિતિમા ઇદ્રજીવ, હરડે અને જાળ સેવાનો
જૂનો વિવાજ આજે પણ પ્રચારમા છે

આંખોને ગર્ભાશય ઉપર ઘણી વખત
માઠા જેવી આમળ આવે છે અને પરિણામે
અતિશય પ્રદર રોગની તે ભોગ બને છે,
અતિશય ખરજ આવે છે અને કષાયેક
તો યોનિધળ પણ નીકળે છે આવી
પરિસ્થિતિમા ઇદ્રજીવને મધ સાથે વાટીને
રૂ ઉપર લગાડી એની સોગડી ગર્ભાશયમાં
ધારણુ કરવાથી ચાંદા રૂઝાય છે અને
ખરજ ઓછી થાય છે પ્રદરમા પણ રાહત
રહે છે ડો લાયમ્બલમ્બ (હોસ આખાદ)નો
આપ્રયોગ આજના અતિશય ઝડપથી પ્રચાર
પામતા સ્ત્રીઓના જનનઅવયવોના રોગો
ઉપર અજમાવવા જેવા છે

આવા ઇદ્રજીવ અને કઠાણાવને
બગાળના પ્રખ્યાત રાષ્ટ્રસેવક ડૉ
સતીશબાણુએ પણ ચકાસી બેસ્યું છે અને
એમને જે અનુલવ થયો છે તે એમના જ
શબ્દોમાં મૂકતાં લાગે છે કે તે ઉપયોગી થશે
પોતાના અંગ્રેજી પુસ્તક 'હોમ એન્ડ બિલેજ
ડોક્ટર'મા પાન ૮૮૭ પર એમણે નોંધ્યું
છે "ઇદ્રજીવનો ઉચ્ચિતાસમા તેમ જ
ખાનગી દહીંઓ પર ઉપયોગ કરવામા
આવ્યો છે અને બનેમા અમાન કક્ષાનાં સુદર

પરિણામો આપ્યા છે દહીંઓના મળમાંથી
ઉત્પન્ન થતા રોગો ઉપર આ દવા ચોક્કસ
પ્રગતિ કરનારી દવા નીવડી છે "

ઇદ્રજીવનું રસાયનશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ
પણ પૃથક્કરણ કરવામા આવ્યું છે અને
એમાંથી આલ્કાલોઈડ નામનું દ્રવ્ય માલુમ
પડ્યું છે સામાન્ય રીતે શરીરના પાચન
યંત્રને, લોહીને અને જ્ઞાનતત્ત્વોને આ
અમ્લપ્રતિયોગી ક્ષારની ગરીરની તદુરતી
બળવવા માટે જરૂર હોય છે જ્યારે જ્યારે
શરીરમા અમ્લતા વધે છે, ત્યારે જ રોગ
આવે છે ઇદ્રજીવ એ અમ્લતાને દૂર કરે
છે, અને માટે જ એ ઘણા વિશાળ રોગ
ગમુદાય ઉપર બાળકોથી માડીને વૃદ્ધોના
રોગો ઉપર વાપરી શકાય છે

આપણે ઘણી વખત જોઈએ છીએ કે
માતાના ધાવણુમા વિકાર પેદા થાય છે
અને પરિણામે બાળક એ ધાવણુના
સંવનથી રોગવાળું બને છે સામાન્ય રીતે
માતાનું રૂધ એ અમ્લપ્રતિયોગી સત્ત્વ
ધરાવે છે ('જાયન્ટ્સ દૂધ અમ્લતાવાળું
છે ત્યારે માતાનું દૂધ અમ્લપ્રતિયોગી છે'
ઇજન, ૫ ૬૭૮) પણ રહેણીકરણી અને
કૃત્રિમ આહારવિહારના કારણે જ્યારે આ
રૂધમા વિકાર પેદા થાય છે, ત્યારે આ
અમ્લપ્રતિયોગી તત્ત્વ ઓછું થાય છે, અને
ખટાશનું તત્ત્વ વધે છે એ ખટાશથી
બાળકનું પિત ઉરકરાય છે, લોહીમા ગરમી
આવે છે, એને પરિણામે નાનામોટા અને કરોડો
આ ધાવણુના જ દોષને કારણે પેદા થાય છે

આવા ધાવણુના દોષોને સુધારવા માટે
ઇદ્રજીવનો હીક પ્રમાણુમા બીજી કટુપોષિક
વનસ્પતિઓ સાથે ઉકાળાઓ દ્વારા ઉપયોગ
કરવામાં આવે છે ખટાશના તત્ત્વને દૂર
કરવા માટે કઠવા રસોવાળી વનસ્પતિઓ
ઉપયોગી બને છે

આમ સમગ્ર રીતે ઇદ્રજીવ એ ઔષધીય
ઉપયોગ માટે હીકહીક ઉપયોગી વનસ્પતિ છે
ઇદ્રજીવ એ રોગ અને આરોગ્યની ઔષધિ છે

આનંદ પ્રશ્નવલિ

શ્રી. મોપાન

પ્રશ્ન : ૧૬-આજે શહેરોમાં કેટલીક સ્ત્રીઓ બહાર પ્રવૃત્તિ કરતી નજરે પડે છે. કસબાઓમાં કે ગામડાંઓમાં એવું કંઈ નજરે પડતું નથી. સ્ત્રીનો ગૃહધર્મ અને બહાર જીવન વિષે આપ કંઈક કહેશો ?

ઉત્તર : ૧૬-મોટા ઘરની સ્ત્રીને પહેલાં વિચાર કરીએ. જે આર્થિક સ્થિતિ સારી હોય તો ઘરમાં નોકર હોય ને એમની વ્યવસ્થા જ મોટું કામ બની જતું હોય ત્યાં બીજું કંઈ કામ હોય જ નહિ. આવી સ્ત્રીઓને ઘણી નવરાશ હોય. બાળકો હોય, તે તે આપા પાસે રહેતાં હોય, રસોઈ રસોડાંએ કરતો હોય, ઘરકામ ઘાટી સંભાળતો હોય, ખરીદી માટે મહેતાલ હોય અથવા શેઠ સંભાળ રાખતા હોય, આવી સ્ત્રી સમાજની સેવામાં પુષ્કળ સમય આપી શકે. પરંતુ સમાજ એની પાસેથી સેવાની અપેક્ષા રાખે એ યોગ્ય છે? મને તો લાગે છે કે આવી સ્ત્રીની સેવા દેવાનો જ ઇન્કાર કરવો બેઠકો. હાથ બેઠીને એ બહેનને કહેવું બેઠકો કે 'પહેલાં તમારી પોતાની સેવા કરો, તમારા ઘરને નોકરોમાંથી છોડાવો, તમારા બાળકોને માતાનું વાતસલ્ય આપો અને પછી સમય મળે તો સમાજને સેવા આપજો.'

ઉપર જણાવેલી સ્થિતિમાં હોય એવી અશિક્ષિત સ્ત્રીઓ તો લાગ્યે જ સેવા માટે નીકળે છે. તેઓ પોતાના સુખમાં અને કદાચ ઊંડા હઃખમાં જીવન વિતાવી નાખે છે; પરંતુ આર્થિક સ્થિતિ બહુ સારી હોય અને ઉચ્ચ શિક્ષણ પણ મેળવ્યું હોય એવી સ્ત્રીઓ આજે સેવાનાં વિવિધ ક્ષેત્રોમાં વિશેષ દેખાય છે. એમને ભોતાં ધાય કે જેમ ખાદીની ને સાદાર્ણની ફેશન છે તેમ સેવાની પણ આ ફેશન છે. તેઓ સલાઓમાં હાજરી આપે છે, મંડળો ચલાવે છે. કોઈ કોઈ સ્થળે શાળાઓ, બાલમંદિરો, અનાથાલયો વગેરેમાં પણ સક્રિય રમ લે છે. કેટલીક સ્ત્રીઓ નૃત્ય, સંગીત, ચિત્રતાં પ્રદર્શનો ને ઉત્સવોમાં પણ ભાગીદાર બને છે, અથવા વ્યાસપીઠ શોભાવે છે. આ પ્રકારની સ્ત્રીઓ સેવા કરવા માટે આવે છે, તેની પાછળ કેટલીક વાર ભોળપણ ને ભલમનસાર્થ હોય છે; પરંતુ વિશેષતઃ તો આગળ આવવાની અને પોતાની બતવું પ્રદર્શન કરવાની વૃત્તિ જ ભાગ ભજવે છે.

આવી સ્ત્રીઓને કહેવું બેઠકો કે દેશની અને સમાજની સેવામાં સૌએ યોગ્ય હિસ્સો આપવો બેઠકો એ ખરું, પરંતુ જે વ્યક્તિ પોતાને માટે બીજાની સેવા લે અને પોતે સમાજને સેવા આપવા બંધ, એ તો દ્રાવિડી

પ્રાણાયામ છે. એવી નેવાથી સમાજનો ભાર એછો થતો નથી સામાન્ય રીતે દરેક વ્યક્તિએ પોતાનો ભાર વતે ઉપાડી લેવો જોઈએ અને તે પછીનો સમય સમાજને આપવો જોઈએ.

કહેવાનું તાર્પણ કરે છે કે, સામાન્ય સંયોગમાં ડોર્ પલ્લુ પુરવ ટે સ્ત્રીએ પોતાનો બાળો ખીન પર ન મૂકવો જોઈએ. ઘરડા વડીલોને સાચવવાની જવાબદારી બુવાનોની છે કુટુંબના અશક્ત અને માદાઓની સાચા સચકત ને સાલતોએ કન્વી જોઈએ આમ થાય તો જ સમાજ વ્યવસ્થિત બને અને સમાજ જેમ સમૃદ્ધ થાય તેમ સેવા લેવાની જરૂરિયાત ઓછી થતી જાય.

સારી સ્થિતિ ધરાવતી મુશિક્ષિત બહેનોએ સર્વપ્રથમ દૈનિક જવાબદારી, ખાસ કરીને બાળકો પ્રત્યેની જવાબદારી નહા ઢરવી જોઈએ. ડોર્ બાળમંદિરને કે શાળાને મદદ કરવા જતા પહેલા ઘરના ઘટીને લણાવવા જોઈએ ને એ માટે હોય, તો જોને આરામ અને સારવાર આપવા જોઈએ એતા સુખકું બના સમાચાર પૂછવા જોઈએ એતા કુટુંબની ગી સ્થિતિ છે, ને બધાનું કેમ નહો છે તે જાણવું જોઈએ.

આટલું કયાં પછી અથવા આટલું કરતા કરતા સમાજની જે સેવા થાય તે અવશ્ય કરવી જોઈએ સાચેસાચ નેવા કરવી હોય અને એ દ્વારા અભિમાનનો નહિ પણ અતરનો સાચો આનંદ પ્રાપ્ત કરવો હોય, તો સેવાનું ક્ષેત્ર પસંદ કરવામાં

નીચેની બાબતો અવશ્ય ધ્યાનમાં રાખવી

(૧) આપણી સેવા એક્ટ્રે સ્થળે ન આપીએ, જ્યાં સેવા કરવા અવારનવાર પડાપડી થતી હોય.

(૨) ડોર્ હોદ્દા માટે, ખુરશી ચોભાવવા માટે સેવા ન આપીએ હોદ્દા સભાળીએ તો તેનો પૂરા ભાર આપણા શિરે લઈ લઈએ કામ ડોર્ કરે ને તેનો થય આપણે લેવાનું પાપ ન કરીએ.

(૩) જે સેવાનો લાભ સુકીબર ધનવતોને જ મળતો હોય, તેનાથી દૂર રહેવું ધનવાનોને પણ ઘણી સેવાની જરૂર છે, પરંતુ એનો રસ્તો એ કમી લેશે, એમની પાસે ઘણા સાધન છે.

(૪) સેવા માટે એવું ગર્થ પસંદ કરવું જ્યાં લીડ ન હોય, વાહવાહ ન હોય, જેની ડોર્ સભાળ ન લેવું હોય, સાચે જ જે હુ ખિયા હોય તેમના સાધો બનીએ.

(૫) સેવાનો બદલો પેસામાં ન લેવાય, પરંતુ એ લોભ છૂટે નહિ તો એટલું તો ધ્યાનમાં રાખવું કે સેવા ઢરતા કીર્તિનું પ્રમાણ વધી ન જાય વગર સેવાએ, વગર ઘસારે કીર્તિ મેળવવાનો વિચાર સુદા કરવો નહિ.

અગ્ર : ૨૦ ગુજરાતના મધ્યમ વર્ગની ને નીચલા ઘરની ઘણીખરી સ્ત્રીઓને કોઠ, ડાકણ કે ડોર્ વળગ્યાના દાખલા જોવા ને જાણવા મળે છે આ વત્તેનો પોતાના શરીરમાં પ્રવેશ થતા સ્ત્રીઓ પૂછે છે આ શું સત્ય હશે? કેટલીક વાર તો મરેલા પૂર્વજે પણ એમના શરીરમાં પ્રવેશે છે તો શું મરી ગયેલ માણસ ફરીથી આ સંસારમાં અવગતિ

પામી ખીનના શરીરમાં પ્રવેશતે હશે ખરો? કે ત્યા ખંડ, કોઈ ભ્રમણા છે? કે પછી ભૂવાઓએ ફેલાવેલો જખરદસ્ત કોઈ વેપાર છે? સાથોસાથ એ પણ પૂછી લઉં કે ઘણા માણસો કહે છે, કે અમુક જગ્યાએ ભૂત, પલીત, ડાકણ કે ચૂડેલ છે એ શું હશે? સાચી વાત કે ભ્રમણા?

ઉત્તર : ૨૦ આ સવાલનો જવાબ આપવાનું બહુ મુશ્કેલ છે. મારા પોતાના અનુભવમાં આવું કશું મેં જોયું-જાણ્યું નથી. અમુક જગ્યાએ ભૂત-પ્રેત છે એવી ખબર પડતાં ત્યાં હું ગયો છું, પરંતુ ભૂત-પ્રેતનો પત્તો લાગ્યો નથી. મધરાતે સ્મશાનમાં સૂઈ રહેવાના પ્રયોગોમાં પણ એવું કશું દેખાયું નથી. અમુક મસ્જિદ, મંદિર, ઓટલો, વૃક્ષ, અવાવરું ઘર વગેરે સ્થળે ભૂત-પલીતનો વાસ છે અને ત્યાં અમુક ઠરવાથી અમુક વસ્તુ ધને છે, તેવું અનેકની પાસેથી જાણ્યા પછી ત્યાં રહેવાનો લાલ લીધો છે; પરંતુ આજ સુધીમાં કોઈનાં દર્શન થયાં નથી. આમ છતાં આ વિશે એટલું બહુ સાંભળવા મળે છે, કે તેનો ઇન્કાર કરતાં ચે સંકોચ આવે છે. એટલું સ્પષ્ટ રીતે જણાયું છે, કે જ્યાં મનોભાવ હોય છે ત્યાં ભૂત-પલીત હોય, તોપણ કશી અસર થતી નથી. આ હવસદિમાં કેવાં કેવાં તરવો અને કેવાં કેવાં બળો વિચરી રહ્યાં હશે તે જાણવાનું અતિ મુશ્કેલ છે. આ વિષે ઉત્તરનો અભિપ્રાય આપવામાં લેખક પણ છે; પરંતુ એટલું જણાયું છે કે પરમાત્માના જ અંશરૂપ આપણે આત્મા

સૌથી વધુ બળવાન છે. આપણે તેને જાણખીએ અને તેની તાકાત મેળવીએ તો આ જગતમાં લાય જેવું કશું છે જ નહિ.

વળગાડ વગેરે વિષે મને પોતાને તો એમ લાગે છે કે નબળા મન ઉપર અમુક સમયે થઈ ગયેલો કોઈ અસરનું જ એ પરિણામ હોય છે. આ અસર તોડવામાં ભૂવા-જતિ લાગ લજવી શકે છે; કારણ કે એવા માણસો એના પ્રયે શ્રદ્ધા ધરાવતા હોય છે. જ્યાં એ શ્રદ્ધા કરતાં અંદરની શંકાનું બળ વિશેષ હોય ત્યાં ભૂવા-જતિ સફળ થઈ શકે નહિ. આવી જાણતોમાં સમજદાર માણસોએ ભૂવા-જતિનો આશ્રય ન લેતાં દર્દીના મનની સ્થિતિ જાણવાનો અને જે વાતાવરણમાં વળગાડ લાગ્યો હોય તે વાતાવરણ બદલવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. આ વિષેનો ચોક્કસ કિસ્સો સંપૂર્ણ વિગતો સાથે તમે જણાવશો તો એ વિષે સ્પષ્ટ રીતે અભિપ્રાય આપી શકાય.

પ્રશ્ન : ૨૧ રામાયણ ને મહાભારત સાચા ઇતિહાસ છે? એમાંનાં પાત્રો જો કલ્પિત ન હોય તો શું રામાયણ મહાભારતના હનુમાન ને જાણુવાન એ બધા જોલતા હશે? એ બધા સાચેસાચ જંગલી પ્રાણી હશે કે એ એ વસ્તુઓને પોતાનું પ્રતીક માનનારા વનવાસીઓ?

ઉત્તર : ૨૧ આ વિષે ઘણા મતો પ્રવર્તે છે. મેં પોતે આનો જીંડો અભ્યાસ કર્યો નથી. પરંતુ જે કંઈ વાંચ્યું-વિચાર્યું છે તેની અસર તમને જણાવું. આ અંશે ઇતિહાસ અંશે નથી, પરંતુ માનવહવનને ઉચ્ચ હવનની પ્રેરણા આપનારી કથાઓ

છે. આ અધીના કર્તાએ તે કાળની પ્રચલિત કસપનાઓ લઈને પોતાનું કાર્ય બ્રહ્મવ્યું છે. વર્ણનો પ્રમાણે તો એ બધા પશુઓ લાગે છે, અને છતાં વર્તે છે સમજદાર માનવીઓની પેઠે. આ ઉપરથી એમ માની શકાય કે તે કાળે અર્ધ-વિકસિત અવસ્થામાં અમુક માનવીઓ વસતાં હશે.

પ્રશ્ન : ૨૨ જીવનની સફળતાનો મુખ્ય આધાર મનોબળ ઉપર છે એમ સદુ કહે છે. આ મનોબળ શી રીતે ઢેળવી શકાય ?

ઉત્તર : ૨૨ શરીરબળને ઢેળવવા માટે જેમ વ્યાયામની, યોગ્ય આહાર-વિહારની અને તેને સતત કાર્યશીલ રાખવાની જરૂર છે, તેમ જ મનોબળને ઢેળવવા માટે પણ યોગ્ય વ્યાયામ, શુભ આચારવિચાર અને વિચારપરાયણતાની આવશ્યકતા છે. વ્યાયામનો અર્થ સમજવા જોવો છે. શરીરનો ક્યૂન કાપણો લઈએ તો સમજવાનું સહેલું પડશે. જે શ્રમયુક્ત જીવન જીવે છે તે વ્યાયામ ન કરે તો ચાલે; કારણ કે શ્રમમાંથી વ્યાયામ મળી જાય છે; પરંતુ એવું જીવન ન ગાળનારે તાંદુરસ્તી સાચવવા માટે યોગ્ય કસરત કરવી જ જોઈએ. મનની તાંદુરસ્તી માટે પણ આ જ નિયમ લાગુ પડે છે. જેમનું મન અનેક કર્તાવ્યોને દારણે નિયમનમાં રહેતું હોય તેઓ વ્રતનિયમો ન રાખે તો ચાલે;

પરંતુ જેની એવી સ્થિતિ ન હોય તેણે તો વ્રતનિયમોનો વ્યાયામ હમેશાં કરવો જોઈએ. આપણે જાણીએ છીએ કે હજારે લાખે એકાદ વ્યક્તિ જ એવી મળી આવે છે, કે જે વ્રતનિયમ વિના પણ સંયમપૂર્વક-નિયમપૂર્વક જીવન વિતાવતી હોય. આ સ્થિતિમાં વ્રતનિયમના વ્યાયામ વિના મનને નીરોગી રાખવાનું અને બળવાન બનાવવાનું અશક્ય છે. મનોબળ ઢેળવવા ઇચ્છનારે પોતાનું કર્તાવ્ય વિચારી લઈ, તે પાસે પાડ્યા માટે અમુક ક્યૂન નિયમો નક્કી કરી લેવાં જોઈએ અને તે અનુસાર દંડતાથી વર્તવું જોઈએ, ખીજે મુદ્દે આચારવિચારનો છે. મનને શુભ પ્રવૃત્તિમાં રોકાયેલું રાખવા માટે શુભ વિચારોની અને શુભ કાર્યોની અનિવાર્ય આવશ્યકતા છે. જે આટલું યાચ તો મનોબળ અવશ્ય ઢેળવી શકાય.

એક વસ્તુ તરફ ખાસ ધ્યાન રાખવું જોઈએ. આપણે જ્યાં સુધી દેહ દ્વારા કરીને જ જીવીએ છીએ, ત્યાં સુધી શરીર, મન અને બુદ્ધિને એકબીજાથી સાવ જુદાં પાડી શકાશે નહિ. તેમ તેનો જુદો વિકાસ પણ સાધી શકાશે નહિ. મનોબળ ઢેળવવા ઇચ્છનારે શરીરબળ અને બુદ્ધિબળ તરફ દુર્લસ ન કરવું જોઈએ. આ ત્રણેનો એકસાથે વિકાસ થાય તેવી રીતે જીવવાથી મનોબળ ઢેળવવાનું પણ સહેલું પડે છે.

નન્યુઆર માસમાં પ્રસિદ્ધ થયેલાં નવાં પ્રકાશને.

ધંશીકરણ : સુસુક્ષ્મોના આત્મબોધ માટે સર્વોત્તમ ગ્રંથ દષ્ટાન્ત, સિદ્ધાન્ત અને સુક્તિ-અનુભવવાળી ટીકા સાથે પાન ૨૬૪ : કિં. રૂ. ૨-૦-૦

દેસાસપતિ હંસમહારાજ : વેદાંત જેવા ગહન વિષયને વિવિધ દષ્ટાંતો દ્વારા સરળ રીતે સમજાવે છે. પાન ૨૮૦ : કિં. રૂ. ૨-૮-૦

નોતિશતક : (શ્રી ભર્તૃહરિ) સરળ અનુવાદ સાથે, પાન ૮૦ : કિં. રૂ. ૦-૩-૦

ભક્ત સૂરદાસનાં પદો : તેમના ટૂંકા જીવનચરિત્ર સાથે, પાન ૮૦ : કિં. રૂ. ૦-૪-૦

છેલ્લા બે માસમાં પ્રસિદ્ધ થયેલાં નવાં પ્રકાશને.

છેલ્લા ત્રણ માસમાં નીચે પ્રમાણે નવાં પુસ્તકો સંસ્થા તરફથી બહાર પડ્યાં છે :

અવધૂત ગીતા : સુધારાવાદવાળા મૂળ શ્લોકો સાથે બીજી આવૃત્તિ.

પાન ૧૪૪ : મૂલ્ય રૂ. ૧-૪-૦

મોહસુદગર તથા બ્રહ્મ દશરત્નો : જેમાં શ્રીકૃષ્ણાર્થ રચિત પ્રૌઢાનુભૂતિ, બ્રહ્મજ્ઞાનાવલી, વાક્યવૃત્તિ, દશ્વલોકી, યોગનારાવલી વગેરે બીજાં રત્નો મૂળ શ્લોકો તથા ભાષાંતર સાથે આપેલાં છે. પાન ૧૬૮ : મૂલ્ય રૂ. ૧-૦-૦

રામકૃષ્ણ પરમહંસ (કિશોરો માટે) : લે. પ્રફુલ્લ ઠાકોર : ટૂંકું બાલોપયોગી ચરિત્ર. પાન ૮૮ : રૂ. ૦-૬-૦

સિક્કુ અખંડાનંદ લે. સોપાન તથા જ્યોતીન્દ્ર દ્વે : વિસ્તૃત ચરિત્ર.

જેમાં આ સંસ્થાના સ્થાપકનું વિસ્તૃત ચરિત્ર તથા સંસ્થાનો ટૂંકો હેવાલ પણ આપ્યો છે.

પાન ૪૭૮ : મૂલ્ય રૂ. ૩-૦-૦

ત્રયપંથ : (૨)-લે. ગાંધીજી : ચોલક : વાલજી ગોવિંદજી.

જેમાં મહાત્માજીની આત્મકથાનો પૂર્વાર્ધ જેટલો ભાગ તેમના ૪ ગ્રંથોમાં સારરૂપે આપ્યો છે.

પાન ૧૦૪ : મૂલ્ય રૂ. ૦-૪-૦

સૂર્યદાન્ત : અનેક સંતમહાત્માઓના પ્રત્યક્ષ સંગાગમ અને ઉપદેશ-શ્રવણનો લેખકે આમાં સંગ્રહ કર્યો હોઈ અધ્યાત્મમાર્ગના સાધકને પડતી મુશ્કેલીઓનું નિરૂપણ કરેલું છે.

પાન ૨૭૨ : મૂલ્ય રૂ. ૨-૦-૦

લોજા ભગતના આખખા : જેમાં આખખા ઉપરાંત પ્રભાતિયાં અને પદો પણ આપેલાં છે.

પાન ૬૬ : મૂલ્ય રૂ. ૦-૬-૦

શ્લોકોનાં પદો : શુભદાતના આ પ્રાચીન ભક્ત કેવિનાં જ્ઞાનયોગીસી, આત્મજ્ઞાન અને ભક્તિનાં પદોનો અમૂલ્ય સંગ્રહ.

પાન ૮૦ : મૂલ્ય રૂ. ૦-૪-૦

આમરચના : લે. રવિશંકર મહારાજ : આપણી પ્રાચીન આમરચનાની વિશેષતા, હાલની સ્થિતિ અને હવે પછીની આમરચના કેવી હોવી જોઈએ એ સંબંધી માર્ગદર્શન આપતું ઉત્તમ પુસ્તક.

પાન ૨૮૦ : મૂલ્ય રૂ. ૧-૪-૦

જોતીનાં મૂળતત્ત્વો : ભાગ ૧ લે. લે. ચાર્લ્સ શિવલ્લ પેન્ના. કૃપિશાળાના વિદ્યાર્થીઓ, શિક્ષકો, (જમીન, પાણી અને જોન્નર) જેટલો નથા ગ્રામોદ્ધાર અને જોતીસુધારણાના કાર્યકર્તાઓ માટે અત્યંત ઉપયોગી માહિતી આપવામાં આવી છે.

પાન ૧૧૬ : કિં. રૂ. ૧-૦-૦

ખેતીમાં મૂળતંત્રવો : સાગ ખીજે-પહેના બાગ જેટલું ન ઉપયોગી પ્રમાણ છે
(ખેડ, ખાતર અને ખીજ)

પાન ૧૧૦

કિ. રૂ. ૧-૦-૦

સ્વામી આત્માનંદ સરસ્વતી : મપાદક રત્નેશ્વર બવાનીશ્વર વજીવ આમીજના દુકા
જીવનચરિત્ર ઉપરાંત સાનેસાયો આત્માનંદ જાણી સમગ્ર સકામ તેવા
વિષયો આ પુસ્તકમાં સમાયે છે પાન ૧૬૦ કિ રૂ. ૧-૮-૦

જીવનસંમામ : સપાડ નદ્યાદ ભોગીલાન શાહ કર્મ અને યુદ્ધની મીમાસા કરતો એક
વિચારાત્મક નિબંધ પાન ૮૦ : કિ રૂ. ૦-૮-૦

પાક-ખીપધિ : પ્રયોજક માધવ મો ચૌધરી શિવામની દહીમા તાકાત અને દોલત આપે
એવા ખાવાનાયક ૮૦ ઉપયોગી પાકોનો સંગ્રહ પાન ૮૦ કિ રૂ. ૦-૬-૦

હવે પછી બહાર પડનારા ગ્રંથો

સુશ્રુત-આયુર્વેદ-મૂળ સાથે સરળ ભાષાંતર-વિસ્તૃત ટિપ્પણો સાથે

પ્રત્યેક વૈદ-ડૉક્ટર તથા અભ્યાસીએ વસાવી લેવા જેવો મહાન ગ્રંથ

સુશ્રુત આયુર્વેદ કે જેમાં શલ્યશાસ્ત્ર (Surgery) તથા શારીરવિદ્યાનો સમાવેશ થયો છે તે મહાન પ્રાચીન ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ કરવાનું હાય ધરવામાં આવ્યું છે અને 'ચરક'નો ગ્રંથ પણ મૂળ સાથે પ્રસિદ્ધ કરવાનો ધરદો છે

પ્રાચીન આયુર્વેદમાં રોગોના મૂળ કારણો તથા તેના ઉપચારો વગેરે ઉપર નો સૂક્ષ્મ વિચારો જણાવેલા છે તેના અધુનિક પ્રગતિશીલ ગણાતા નિષેઠ વૈદકમાં પણ ઘોડાજ હોય છે

આયુર્વેદની પદ્ધતિ પ્રમાણે કોઈક એવી યોજના તૈયાર કરવી જોઈએ, જેથી દવાઓ, માદી સારવાર ને જાતી મદદ આપનારા માધનો જુદા જુદા ગામડાઓમાં મુખ્ય કરી રાકાય હિંદુસ્તાનમાં જ સાખ ગામડાઓ એવા છે કે જ્યાં દવાખાનાની સગવડ નથી, આથી મોટે ભાગે એ લોકોને રોગોને અટકાવનારા વૈદ્યકીય માધનો અને પદ્ધતિઓ સાથે ને ખીજા દેશોમાં મહેને પ્રાપ્ત થાય છે, તેના વિના ચકાવી લેવું પડે છે

આર્યિક દૃષ્ટિએ વિચાર કરતા જણાય છે, કે પાશ્ચાત્ય પદ્ધતિ પ્રમાણે યોગ્યપેક્ષી વૈદ્યકીય સારવાર અને દવાઓ હિંદી અમઝ વસ્તીને કદી પહોંચી શકે તેમ નથી અને તે લક્ષી ખર્ચાળ હોઈ આ દેશના લોકોની પ્રકૃતિ અનુકૂળ આવે નહિ આથી પરિસ્થિતિમાં આ દેશના સામાન્ય જનસમૂહને તેમની શારીરિક પીડાઓ અને કુખલો વખતે દવાઓથી અને વૈદ્યકીય મહાદોષો કેવી રીતે પહોંચી વળાય ? આ પ્રશ્ન દેશની દરેક જુદીજાતી વ્યક્તિએ વિચારવો જોઈએ આ વિશે વિચાર કરના જણાયો, કે આર્યિક દૃષ્ટિએ પોષાય તેવી, સૂક્ષ્મ જાનવાળી વિશે સરળ અને ગરીબ તબક્કા માટે કોઈને માફક આવે તેવી પદ્ધતિ તો માત્ર આયુર્વેદની છે.

પ્રસિદ્ધ થયેલી પુનરાવૃત્તિઓ

કાઠક શરૂ થઈ ત્યારથી નવા પુસ્તકોનું પડતર થયું જોડું આવવા આવ્યું તેમ છતાં તેની વેચાણ કિંમત અને તેટલી જોડી રાખવાની સમયાવાજી સીમડાએ સીમર રાખી છે. તેની પ્રસિદ્ધ થયેલી કેટલીક પુનરાવૃત્તિઓની યાદી નીચે આપી છે. તે ઉપરથી એની પ્રતીતિ થશે

	પાન	પહેલાંની કિંમત	સાઠી પછીની કિંમત
શ્રીજ્ઞાનેશ્વરી ભગવદ્ગીતા	૭૬૨	૩-૦	૪-૦
તુલસીકૃત રામાયણ-(બે ભાગમાં)	૧૨૦૦	૫-૮	૮-૦
શ્રીમદ્ભાગવત-બે ગ્રંથમાં ભાષાંતર	૧૨૪૦	૬-૦	૮-૦
મહાભારત-દળદાર ૭ ગ્રંથો	૫૨૦૮	૩૬-૦	૪૫-૦
ગિરધરકૃત રામાયણ	૭૬૨	૨-૪	૪-૮
ભગવદ્ગીતા-ગુટકા કદની	૩૫૨	૦-૪	૦-૮
અખાન્દો વાણી-મુધારાવધારા સાથે	૫૦૪	૧-૮	૩-૦
આર્યભટ્ટ	૮૩૨	૪-૦	૬-૦
આર્યોગ્ય વિષે સામાન્ય જ્ઞાન	૧૨૮	૦-૬	૦-૮

‘અખંડ આનંદ’ માસિક

અમને જણાવતાં આનંદ થાય છે, કે ગુજરાતના પ્રતિષ્ઠિત સાહિત્યકારો, સામયિકો તથા વગદાર વર્તમાનપત્રોએ આ માસિકનો યોગ્ય સત્કાર કર્યો છે.

માસિક દ્વારા પિરસાના સાહિત્યનું કોચું ધારણ તથા દળદાર કદ જળવી રાખવાની અમારી મહેત્ત છે. સંસ્થાને અસારની સખત મોંઘવારી અને જરૂરી પરિપૂર્ણતાની અછતને લીધે આ માસિક પાછળ ખોટ મહત્ત કરવી પડશે એમ લાગે છે; તેથી દરેક ગ્રાહકોનું વિનંતિ કરવાની કે પોતાના સંબંધી તથા મિત્ર વર્ગમાંથી, આછામાં આછા એક ગ્રાહક ‘અખંડ આનંદ’ માસિકનો ખનાનો મોકલે અને આ માસિકને પંગભર કરવામાં ખતલી મદદ આપે. આ માટે જરૂરી પોસ્ટકાર્ડ આ અંકમાં સામેલ કર્યો છે, તેનો ઉપયોગ કરવા વિનંતિ છે.

માસિકના આ અગાઉના બધા અંકો ખલાસ થયા છે; એટલે નવા ગ્રાહક થનાર બંધુઓને આથી અંકથી એટલે કે દેશુઆરીથી નવા ગ્રાહકો તરીકે નોંધવામાં આવે છે.

માસિકના લવાજમ ઉપર ‘સેન્ટેક્સ’ આપવો પડે છે, તેની અમને માહિતી ન હતી. એ માહિતી હવે મળી છે. તેથી ના. ૧૩ી ગાર્ગ સને ૧૯૪૮થી સનીઆરથી અથવા કૃષ્ણ લવાજમ ભરી ગ્રાહક થનાર ગાંઠ રૂ. ૬-૮-૦ અને વી. પી. મંગાવનાર પાસેથી રૂ. ૬-૧૨-૦ લવાજમ લેવાનું ઠરાવવામાં આવ્યું છે.

સ્વામીજીનું. ૭૬. પુણ્યતિથિ: સરતા મૂલ્યે પુસ્તકો

આ સંસ્થાના સ્થાપક સ્વામી અખેશાનંદજીની ૭૬ી પુણ્યતિથિ પ્રસંગે સરતા મૂલ્યે પુસ્તકો આપવાની આર યોજનાઓ સંસ્થા તરફથી જાહેર કરવામાં આવી છે, તેની મુદત ૪-૨-૪૮ના રોજ થવી થાય છે: પરંતુ ધણા ગ્રાહકો તરફથી મુદત લેવાવવાની માગણી આવી હોવાથી તે મુદત લેવાવેલો તા. ૧૧-૨-૪૮ સુધીની રાખવામાં આવી છે. એટલે જે સગવડો આ યોજનાનો લાભ લેવા દેવા હતા હતા, તેમજ આ નાદીખ પહેલાં જણી જાણાવતું, યોજનાની વિગતવાર પાઠી આ અંકનાં છેલ્લાં આર પાનમાં આપી છે. તે તરફ ત્રાસક બંધનું ધ્યાન નેરવામાં આવે.

શ્રી ભર્તૃહરિકૃત
વૈરાગ્યશતક

અનુવાદક

શ્રી શાંતિલાલ ઠાકર
એમ એ

‘અખંડ જ્ઞાનદેના’ બીજા અ મા ‘નીતિશતક’ રજૂ કરતાં શ્રી શાંતિલાલ ઠાકર એમ એનો થોડો પરિચય આપ્યો છે ‘નીતિશતક’ અને ‘વૈરાગ્યશતક’ની પ્રસ્તાવનારૂપે એમણે ભર્તૃહરિ મહારાજના જીવનકવન વિષે જે નિવેદન કર્યું છે તે અહીં રજૂ કર્યું છે ‘નીતિશતક’ અને ‘વૈરાગ્યશતક’માં જીવન અને જાતનો ગર્ભ સમજાવનારું કવ્ય તત્ત્વજ્ઞાન અત્યંત સરલ રૂપમાં સમજાવ્યું છે, તેટલું અને હજાર ગાંધ્યપ્રસાદીનું ખાન કરી આપણે પાવન થઈએ

નિવેદન

ભનુદરિ મહારાજ માટે અનેક દંતકથાઓ પ્રચલિત છે. તેઓ એક રાજા હતા. ઉચ્ચશૈ-
નીમાં તે રાજ્ય કરતા. તેમને પિંગલા નામે પૃથ્વીસુરન રાણી હતી. વીર વિક્રમ નામે ભાઈ
હતો. રાણી પિંગલાને અશ્વપાદ સાથે યાત્રી હતી. રાજાને કાર્ક યોગીએ અમરકળ આપ્યું. તે તેણે
પોતાની પ્રિયા પિંગલાને આપ્યું. ચંચળ પિંગલાએ તે અશ્વપાદને આપ્યું. અશ્વપાદે તે
પોતાની પ્રિયા એક વેશ્યને આપ્યું. વેશ્યાને ભનુદરિમાં પ્રેમ હતો. તેણે તે રાજાને આપ્યું.
આમ આ કળ એક ચક્ર પૂરું કરીને પાછું ભનુદરિના હાથમાં આવ્યું. તપાસ કરતાં, રાજાને સર્વ
વાતની ખબર પડી. રાજાના મોહનો પડો તૂટી ગયો; અને તે વૈરાગી બની, રાજ્યપાદનો ત્યાગ
કરી, નાથસંપ્રદાયનો શિષ્ય બની આવ્યો ગયો. રાણીએ પોતાના દિયેર વિક્રમ પર, પોતાનો
ખેટો ખચાવ કરવા આજી મૂક્યું. તેથી તે બીજો ભનુદરિને વધારે આપાત લાગ્યો. આ પ્રમાણે
તેમનો વૈરાગ્ય આત્મવૈરાગ્ય કહેવાય. પણ હવે ઇતિહાસની શોધભાગ કરનારા વિદ્વાનોએ આ
દંતકથાને ખોટી પાડી છે. પિંગલા એક રૂપવતી સતી સ્ત્રી હતી; અને રાજાનો વૈરાગ્ય, પોતે
રાજ્યપદનો ભોક્તા હોવા છતાં ઉત્પન્ન થયેલો, અકૃત્રિમ-સાચો વૈરાગ્ય હતો. તેથી તેનો વૈરાગ્ય
સાચો જિજ્ઞાસુ વૈરાગ્ય હતો એવું ઇતિહાસવિદોએ સિદ્ધ કર્યું છે. તેથી ભનુદરિ મહારાજ તરફથી
આપણું માન કીકરું વધ્યું છે.

તેમની મુખ્ય કૃતિઓ ત્રણ: નીતિશતક, શૃંગારશતક અને વૈરાગ્યશતક. નીતિશતકમાં સામાન્ય
નીતિ ઉપર સો શ્લોક છે. નીતિ એ મનુષ્યજનતા પાયો છે. વ્યવહાર સફળતાથી ચલાવવા
માટે તે જ્ઞાન હવનયાત્રાનું ભાણું છે. શૃંગારશતકમાં મહારાજ ભનુદરિની રસિકતા, રતિકુશળતા
અને કામશાસ્ત્રનું જ્ઞાન નગરે પડે છે. વૈરાગ્યશતકમાં તેમણે સાંસારિક પદાર્થોની અનિયતા
ઉપર, આત્મધ્યાનની અગત્ય ઉપર અને વિષયપદાર્થોના ત્યાગની આવશ્યકતા ઉપર બાર મુક્યો
છે. ત્રણેય શતકમાં સો સો કરતાં કેટલાક વધારે શ્લોક છે. સંભવ છે કે તેમાંના કેટલાક
ક્ષેપક (પાછળથી ઉમેરાયેલા) હશે; પણ આલેક્ષંદ્રીતિની પૂરી પિંછાન કરવા માટે તેમનાં
નીતિશતક અને વૈરાગ્યશતક બંને ઉપયોગી છે; અને તે પૈકી નીતિશતકનો સરળ અનુવાદ
અહીં આપવામાં આવ્યો છે (જુઓ આ માસિકનો અંક નંબર ૨). વૈરાગ્યશતકનો સરળ
અનુવાદ પણ હવે પછી આ સંસ્કૃત તરફથી બહાર પડશે.

આ એ શતકોનો ઝીણવટથી અભ્યાસ કરતાં આપણને સ્પષ્ટ બહુાય છે, કે ભનુદરિમાં
સાચા વૈરાગ્યની ઝલક હતી; તેમને આલેક્ષંદ્રીતિની કૃતાર્થતા સાચી વિરક્તિમાં અને મોક્ષપદની
પ્રાપ્તિમાં વડી છે. તેને માટે તે વિષયપદાર્થોના ત્યાગ, ચિત્તની ઉપરનિ, નિરપહુતા, શ્રદ્ધા
ચિત્તની ચંચળતાનો અભાવ, શુદ્ધચિત્ત અને સાસ્ત્રવાદ્યમાં પ્રીતિ, અનાસક્તિ, દૃષ્ટદેવમાં આજ્ઞા
વગેરે ગુણિયો ગણે છે. એ રાજાને વનવગડનો રંગ લાગ્યો છે. એકાંતવાસમાં તે આત્મપરાયણ
થવા માગે છે; તેમને દિસાગ્રની કંટકા, ગંગાવતી અને કાશીવાસ બહુ પ્રિય છે; કાશ્ય કે ત્યાં યોગી
અધિષ્ઠિતાથી આત્મચિંતન કરી શકે છે. મનુષ્યની-આસ કરીને અભિમાની ધનિક મનુષ્યની-સંભા
કરવી અને તેની પાછો પામતા કરવી, તે તેમને સરખું કરતાં ય બહુ લાગે છે. તેના કરતાં તે
જોગી છાત્ર પદ્ધતિ અને પદ્ધતિ આદિ શુદ્ધતા અત્યંત ને આકર્ષે ગણે છે. અત્યંતનો મોહ

તેમને સાને છે, મૃખ લોકો પર હિપદેશની બસર થવાની નથી તેની તેમને ખાતરી છે મજબૂતોના સંગ તેમને હજ અને ફનવાળી જાગે છે માનપિતાની સેવા તે ગૃહસ્થને માટે બહુજન જરૂરી મળા છે પરંતુની લખના અને પરધનની ઇચ્છા આ અભિપ્રાયોભિલિ વૈરાગી રાજાની પાપકષ બાજે છે ધન તેમને મન અભિમાનું રાજ્ય છે વિવારનિ તેમને મન જીવનની એ મહાભાગ જે આજ્ઞાદારી સમયરૂપી ધુન તેમને મર પિતલો મહાજ્યો વારમો જ પતિનતા પ્રિયભાષિની સ્ત્રી મિત્રાન ગૃહસ્થાશ્રમ સાક્ષાત્ નરકરૂપ છે એમ તેમની ખાતરી છે આ વિષય માટે કે મહાન વ્યાથની મિહિ માટે પૈશ્વ ગૃહસ્થાશ્રમને તે હિંસાનો નિરોધ મર છે માગણ લોકોને દાન દેવા માટે પૈસા ન હોવો તે ગૃહસ્થને માટે મોગી આપત્તિરૂપ સમજે છે જાણ બધી વસ્તુઓને ભરખી જાય છે રાજાઓ અને પવનો, સમુદ્ર અને નગરીઓ કાળના સંપાદનમાંથી જયતા નથી તે હકીકત તેમને વૈરાગ્યપર લાગે છે તો પણ શ્રામીન રહી અધર્મ બનવે જ માટે મ્મ સૌથી બાધવાન તત્ત્વ છે, એવી તેમની માન્યતા વગબમ જૈનદર્શનના મંમિદાન મુખી પહોંચી જાય છે મન દ્વિન્ન જ કરવામાં જ તેમને પુરુષાણી પરિસીમા જણાય છે શીન તેમને મન માનવીનો માનો શજ્જાર છે મનુષ્યદેહ પ્રાપ્ત રીને તપના આચરણ વારા મ્મ જીવાડી નાખી, મક્ત મનુષ્ય તે તમનો મહાન આ મ્મ મંમરમા સ્વચ્છાદિને પણ મહાજ્ઞરૂપ કુખ આવી પડે છે માટે મુખકુખમા મમના રાખવી એ આયત્તજાનનો મિદાન તમને બધ અ છે ધૈન શૈય ખજાપનાર ત્યાગ અને વૈરાગ્ય જેવા આયત્તજાનના મૌનિ તત્ત્વો હિપર ત ભાર મૂકે છે આજુ છે તમની માનસિક ભૂમિમાનુ મિત્રજ સાથે જ તે આયમંદૃતિના વારસાના પ્રખીતાર ચિત્ર છે

બનકરિ વિદ્યાન હતા વિદ્યો અને વિદ્યાનોના મુજાનુરાગી હતા તેમની નિમ્નહતા તેમને દુઃખીક વાગ આખાઓના અને સાચામો જાનાવી મુક છે તમના મોગોના ફોતોની પમદગી વિનિધ અને અથપૂર્ણ છે તે એ મોકમા આખી મ્યા રજૂ કરી શકે છે અથવા એ મપૂર્ણ ચિત્ત વારી શકે છે એક મપૂર્ણ વિચાર રજૂ કરી શકે છે તથી દુઃખીક વાર તેમનો અડેડ મોક મિત્રમારત એ મપૂર્ણ ચિત્ર દોરવાની રાજા આખી શરૂ તવી નામત ધરાવે જ ત સામ્યા પ બનાવ હકીકતમાંથી સુર જોડ તારવી શકે છે દાખના તત્ત્વ માચી મૈત્રી માટે દુષપાણીનો મંમધ સજ્જાનકુર્મની મૈત્રી મા અવારઆજની જ્ઞાની જ્ઞાનાની હિપમા દેવની પ્રમળતા માટે પ્રિયામા પુરાનેત્ર સાથ જાદર પાગવા હિર મારશત તેના જ પાગણા ઝગી મુક્તિ મેળવી ગયો તે દષ્ટાન તાલવમો પુરત તાલની હાપમા આરામ લેવા મોરો ત્યા પળ તેને માથે આવી પડેલી નિપત્તિ વળી ને ચમ પ્રિ રસિ અનેક વસ્તુઓને દુઃખમા એક મોકમ વીણીવીણીને એકામની સમળતાથી આવી દે છે દાખના તરીકે વા જા પરચાગ સ્ત્રીઓ, નગરેગ વીજ્જાનો ચમકાર સર્પ રાજાઓ વગેરે વિશાસપાત્ર નથી તે મસ્તુચ્ચ અથવા મુગ મીન અને સજ્જાનો તથા તેમની અનુક્રમે ગણાવેલી આશ્વિકા અને તેમના અનક્રમે ગણાવે જ નિધારણ વૈરાગ્યો બનુદરિની બાધામા સરળતા છે, લય છે એ પ્રમારની મુરમિ છે મધરે થગે મુરે ક્રમ છે સમરો વાબાવિક અને સુગમ છે શમ્ભોવે વાગિય છે અધને દુઃખીને, વિશેષજો દારા હામી તત્ત કાળક્રમેનો વ્યય કયો સિવાય કહેવાની અજબુત કિંટ છે પ્રસોતરીની પદતિ બદ્ધ જ રમણીય અને હ વચમ છે જલો આખી રચનામા જીવની બો જોતાની બાનાનો મજ્જો છે આ રીને બનુદરિના શતમનુ ગ્યાન સફૂત માહિત્યમા અપ્પ અને

જિન્યું છે. ક્રેટલાંક શ્લોકો શતકોમાં તેમ જ કાલીદાસની કૃતિઓમાં અને અન્ય ગ્રંથોમાં નજરે ચડે છે. કદાચ તે સામાન્ય ચક્ષુની નાણું માફક બધાની સર્વસાધારણ મૂડી હશે.

ભતૃહરિના સમયની આર્થસંસ્કૃતિ સાદી અને અજટિય હશે તેમ આ શતકો વાંચતાં લાગે છે. સાદું જીવન અને ઉચ્ચ વિચારો આદરણીય હશે, ખંડિયા રાજાઓ હશે, સમ્રાટ અને પ્રબલસત્તાક રાજ્યોનો ઉલ્લેખ નથી. વિજ્ઞાના અવતારો, કૃર્માવતાર, મત્સ્યાવતાર વગેરેનો ઉલ્લેખ છે; પણ રામાવતાર અને કૃષ્ણાવતારનો ણિયકુલ ઉલ્લેખ નથી. તેમના શ્લોકો સામાન્ય જ્ઞાન અને નીતિજ્ઞાન, વ્યવહારચતુર્થ અને મોક્ષજ્ઞાનથી ભરેલા છે. તેમનો દરેક શ્લોક પહેલ પાડેલા મણિ જેવો કીમતી, પ્રકાશવાન અને સંપૂર્ણ છે. ભતૃહરિ મહારાજ જીવનની શાળામાં ખૂબ ધ્યાયક્ષા હોય તેમ લાગે છે. તેમને ‘અનુભવાર્થ’ નામ આપીએ તો ખોટું નથી. તેમની અવલોકનશક્તિ તેમની વર્ણનશક્તિ બેટલી જ અહલુત છે. તે નાથસંપ્રદાયના હતા તેવી લોકમાન્યતા પ્રવર્તે છે, પણ તેમનાં શતકોમાં મત્સ્યેન્દ્રનાથ, ગોરખનાથ વગેરેના હાથોગીની કે તેની આનુષંગિક સિદ્ધિઓનું નામનિશાન જરાતું નથી. તેમની તત્ત્વવિચારની સરણિ વેદાંત તરફ વધારે ઢળતી હોય તેમ લાગે છે; છતાં જે જે મુદ્દાઓ ઉપર તેમણે ભાર મૂક્યો છે: દાખલા તરીકે કર્મનું શાશ્વત્વ, નિઃસ્પૃહતા, તપ અને એકાંતવાસ તથા ત્યાગ ઉપર ઝોક—તે ઉપરથી એમ લાગે છે કે સામાન્ય રીતે તેમણે વેદાંતની તત્ત્વવિચારની સરણિ સ્વીકારેલી હોવા છતાં, તેમાં તેમણે પોતાની અંગત આંતરસાધનામાંથી ઉદ્ભવેલા રંગો પૂર્ણ છે. અત્યારે તો તેમના નામ પરથી જાતરી આવેલો ‘ભરથરી’ શબ્દ અને તેમનો પ્રતિનિધિ વૈરાગી, જે ભરથરી તરીકે પ્રસિદ્ધ છે અને જે પોતાના ખાસ વાદ ઉપર વૈરાગ્યપ્રેરક, લાગપૂર્ણ, દુન્યવી પદાર્થો તરફની સંપૂર્ણ બેદરકારી સૂચવતાં બળતો ગાય છે. તે જ તેમની ઐતિહાસિકતા અને જીવનસરણિનો સાક્ષી છે. ગમે તેમ હો, પણ તેમનાં આ બે શતકોમાં જીવનને સાચા અને સરળ પાયા ઉપર ધજવાની ખૂબ સામગ્રી પડી છે, વિચારસરળની કશિકાઓ વેરાયેલી પડી છે; અને તેથી તે શુન્દરાતની આમળના સરળ અનુવાદના રૂપમાં વાંચીવિચારી શકે તે હેતુથી આ અનુવાદ તૈયાર કરવામાં આવ્યો છે. આશા છે કે શુન્દરાતી વાંચકને તેથી લાભ થશે જ. —અનુવાદક.

મંગલાચરણ

ઉત્તમ કાવ્યની કદર કોણ કરે ?

દિક્કાલાઘનવચ્છિન્નાનન્તચિન્માત્રમૂર્તયે ।

વોદ્ધારો મંતસરગ્રસ્તાઃ પ્રભવઃ સ્મયદૂષિતાઃ ।

સ્વાતુમૂલ્યેકસારાય નમઃ શાન્તાય તેજસે ॥૧॥

અવોધેપહતાશ્વાન્યેર્જર્ણમદ્ગે સુમાપેતમ્ ॥૨

દિશા, કાળ વગેરેની જેની મૂર્તિને મર્યાદા નથી, (અને એટલા માટે જ) જે અનંત અને કેવળ ચેતન્યરૂપ છે, આત્માનું લવળ જેનો એક માત્ર સાર છે, તેવા શાંત પ્રકાશરૂપ પરબ્રહ્મને નમસ્કાર હો.

(જેમને સારાતરસાનો વિવેક છે તેવા) જ્ઞાની લોકો—પંડિતો ઈર્ષ્યામાં સપડાય છે, ધની લોકોમાં ગર્વનો દોષ આવી ગયો છે અને જાદીના (સાધારણ) લોક અજ્ઞાનથી મરેલા છે. (તેથી) ઉત્તમ કાવ્ય અંગમાં જ છણું થઈ ગયું. (અર્થાત્ વાણી

દ્વારા પ્રગટ થવાને બોધીતો ઉત્સાહ જ ન હોય' પણ મને મળી નહિ. હવે તો હે ન રહ્યો.)

*
૬:ખરૂપ સંસાર

ન સંસારોત્તન્નં ચરિતમનુપશ્યામિ કુશલં
વિપ્રાકઃ પુણ્યાનાં જનયતિ મયં મે વિમુક્ષતઃ ।
મહદ્ગ્નિઃ પુણ્યૌષધિરપરિગૃહીતાથ વિપયાઃ
મહાન્તો જાયન્તે વ્યસનમિવ દાનુ વિપયિણામ્ ॥

આ સંસારમાં ઉત્પન્ન થયેલાં કેાઈ પણ ઠમને હું કલ્યાણકારી બોતો નથી. વિચાર કરતાં, પુણ્યનું પરિણામ પણ મારામાં કાંઈ ઉત્પન્ન કરે છે, (દારણ ઈ) ઘણા પુણ્યથી લાંબા દાળ સુધી સ્વીકારાયતા અનેક વિષયપદાર્થો વિષયી લોકોને બાંધે છે. હુઃખ આપવા માટે જ નિર્માયા છે (એમ લાગે છે, કે વિષયપદાર્થોનો ભોગ કરતાં ઈંદ્રિયો ક્ષીણ થાય છે; અને પછી બધાં તેમને ત્યાગ વશે કે કવશે કરવો પડે છે, ત્યારે પણ હુઃખ થાય છે.)

*
તુષ્ટાનો ત્રાસ

ઉત્સ્રાતં નિષિશઙ્ક્યાં ક્ષિતિતલં પ્લાતા
નિરેર્થતત્ત્વો નિસ્તીર્ણઃ સરિતાં પતિર્નૃપતયો
યત્નેન સતોષિતાઃ । મન્ત્રારાધનતત્પરેણ મનસા
નીતાઃ શ્મશાને નિશાઃ પ્રાપ્તઃ કાળવરાટકોઽપિ
ન મયા તુળ્યેઽધુના મુચ્ચ મામ્ ॥ ૪ ॥

અહીં ગુપ્ત ખનનો કાઢેલો હશે' એવી શંકાથી પૃથ્વીનું તળિયું ખોદી નાંખ્યું, પર્વતની ધાતુઓને (અગ્નિમાં) ફેંકીને ગાળી નાખી દરિયો પાર કર્યો, શ્મશાનો પ્રયત્નપૂર્વક સંતોષ્યા, મંત્રનું આરાધન કરવામાં પરાયણ મન વડે શ્મશાનમાં રાતોની રાતો વિતાવી, પણ એક કૃતી

અન્તં દેશમનેકદુર્ગવિષમં પ્રાપ્તં ન કિંચિત્કલ લ્યક્ત્વા જાતિકુલામિમાનમુચિતં સેવં
કૃતા નિષ્ફલા । મુક્તં માનવિવર્જિતં પરણે-
શ્વાશંકયા કાકવત્ તુળ્યે જૃમ્મસિ પાપકર્મ-
નિરતે નાપાપિ સંતુષ્યસિ ॥ ૫ ॥

અનેક, ન બચાય તેવા અને સુરકેલી ભયો પ્રદેશોમાં ભર્યો, પણ કંઈ ક્ષણ ન મળ્યું. (પ્રાણશ્વાદિ) ભાતિનું અને (ઉચ્ચ) કુળનું ઉચિત અભિમાન ત્યજી નોકરી કરી, પણ તે સમગ્રી નિષ્ફળ ગઈ. બીજાઓને ઘેર, ડરતાંડરતાં, અપમાન સહિત, કાગડાની પેઠે પેટ ભર્યું, (છતાં) પાપકર્મોમાં જ પ્રવૃત્ત હો તુષ્ટા, તું તો વધતી જ ચાલે છે, હજી સંતોષાતી નથી.

શ્વલોક્ષપાઃ સોદાઃ કથમપિ તદારાધ-
નપરિર્નિગૃહ્યાન્તર્પાયં દક્ષિતમપિ શૂન્યેન
મનસા । કૃતશ્ચિત્તસ્તમ્મઃ પ્રતિહતવિયામજ્ઞ-
ઠિરપિ ત્વમાશે મોઘાશે કિમપરમતો નર્તયસિ
મામ્ ॥ ૬ ॥

હુઃખોને પ્રસન્ન કરવામા તત્પર રહીને, કેાઈ ને કેાઈ પ્રકારે, તેમનાં કુવાક્યો સહન કર્યો. અંદર ને અંદર આંત્ર સમાવીને, શૂન્ય મનથી, (તેમને બ્રુથ કરવા) હારથ પણ કર્યું. મનને દાબી રાખ્યું અને મૂળ મનુષ્યોને પ્રણામ પણ કર્યો, (છતાં કંઈ મળ્યું નહિ.) તો હજી પણ હે વ્યર્થ આશા, તું મને વધારે કેમ નચાલે છે ?

મોહરૂપે મદિરા

આદિત્યસ્ય ગતાગતૈરહરહઃ સંર્ક્ષયતે
જીવિતં વ્યાપારૈર્વૃદ્ધકાર્યમારગુરુભેઃ કાલે ન
વિજ્ઞાયતે । દૃષ્ટ્વા જન્મજરાવિપત્તિમરણં ત્રાસશ્ચ
નોત્પદ્યતે પૈત્વા મોહમયીં પ્રમાદમદિરામુન્મત્ત-
મૂતં જગત્ ॥ ૭ ॥

રોજરોજ સૂર્યના ઊગવા તથા
આથમવાની સાથે આયુષ્યનો ક્ષય થાય છે,
જેમાં અનેક કાર્યોનો મોટો ભોળો છે તેવી
ક્રિયાઓ કરતાંકરતાં સમય (ક્યાં) વીતી
જાય છે તે સમજાતું નથી. જન્મ, ઘડપણ,
અનેક વિપત્તિઓ અને મરણ જોઈને પણ
ત્રાસ થતો નથી. (આ ઉપરથી એમ નક્કી
થાય છે કે) મોહમય પ્રમાદરૂપી દારૂ પીને
સંસાર પાગલ બની ગયો છે.

*

માગવું અને મરવું બરાબર

દીના દીનમુલ્લેઃ સદૈવ શિશુકૈરાકૃષ્ટ-
જીર્ણામ્બરા ક્રૌંચક્રિઃ ક્ષુધિતૈર્નરૈર્ન વિધુરા
દૃચેત્ ચેદ્દેહેર્ન । યાત્રામજ્ઞમયેન ગદ્ગદ-
ગલત્તુલ્યદ્વિર્લનાક્ષરં કો દેહીતિ વદેત્ સ્વ-
દગ્ધજઠરસ્યાર્થે મનસ્વી જનઃ ॥ ૮ ॥

ગરીબડા સુખવાળાં, રડતાં, ભૂખ્યાં
બાળકો વડે જેવું દ્રાટેલું વસ્ત્ર જે અવામાં
આવે છે તેવી, ગરીબડી, ડુંગિત પત્ની
જે નજરે ન પડે, તો માગણીનો અસ્વીકાર
થવાના ભયથી ગદ્ગદ કંઠે તુલ્યાકુલ્યા
અને ન સંભળાતા અક્ષરોમાં ‘(મને)
આપો,’ એવું પોતાના જ માત્ર પાપી પેટ
માટે કયો મનસ્વી પુરુષ કહે? (અર્થાત્
ગરીબોદારાં ડુંગી ન થાય તેટલા માટે જ
તે યાચના કરે છે; નહિ તો ભૂખે મરી

જાય; છતાં પણ મનસ્વી પુરુષ કોઈનો
પાસે માગણી ન કરે.) *

*

વૃદ્ધને પણ મરવું ‘ગમવું’ નહીં.

નિવૃત્તા ભોગેષ્ટા પુરુષવહુમાને વિગ-
લિતઃ સમાનાઃ સ્વર્યાતાઃ સપદિ સુદ્દે
જીવિતસમાઃ । શનૈર્યથ્યોત્થાનં ઘનતિમિરુદ્ધે
ચ નયને અહૈઃ ધૃષ્ટઃ કાયસ્તદપિ મરણાપાય-
ચકિતઃ ॥ ૯ ॥

લોગની ઇચ્છા ક્ષીણ થઈ ગઈ, ‘હું
પુરુષ છું’ તે પ્રકારનું અભિમાન ગળી
ગયું, સમાન ઉન્નમરવાળા પ્રાણુલ્લભિત્રો
સ્વર્ગે સિધાબ્યા, ધર્મે રહીને લોકડીના
ટેકાથી ઊઠવું પડે છે, બન્ને આંગણો
સબળડ મોતિયો ઊતરે છે; છતાં પણ
આ ધૃષ્ટ કાયા મરણરૂપી વિપત્તિથી ડરીને
ચોંકે છે!

*

અભાગનો ભૂલ

હિંસાશૂન્યમયસ્તંભમયસનં ધાત્રા મરુ-
ત્કલ્પિતં વ્યાલાનાં પશવસ્તૃળાક્કુરમુજઃ સૃષ્ટાઃ
સ્વલીશયિનઃ । સંસારાર્ણવલજ્જનક્ષમધિયાં
વૃત્તિઃ કૃતા સા નૃણાં યામન્વેષયતાં પ્રયાન્તે
સતતં સર્વે સમાપ્તિ ગુણાઃ ॥ ૧૦ ॥

ગ્રહાણે સર્પ માટે હિંસાવગરનું
અને વગરમહેનતે મળે તેવું પવનરૂપી
લોબન બનાવ્યું. પશુઓને ઘાસ ખાતાં
અને જમીન ઉપર સૂઈ રહેતાં બનાવ્યાં.
(પંખ) સંસારસમુદ્રને તરી જવાની
શક્તિવાળી ણુદ્ધિ જેમનામાં છે તેવા
મનુષ્યો માટે એવી આજીવિકા બનાવી,
કે જે સતત શોધતાંશોધતાં તેમના અર્થે

ગુણો સમાપ્ત થઈ જાય (અર્થાત જેમને આલુવિકા માટે જરાય શ્રમ ન કરવો પડે તેવા પશુઓમા અને સર્પોમા મોક્ષ મેળવવા માટે જરૂરી વિવેકબુદ્ધિ નથી, અને જેમનામા તેવી બુદ્ધિશક્તિ છે તેવા મુણસોને આલુવિકાની એવી ખટપટમા મૂક્યા, કે તેમા ને તેમા તેમના કૃત્વે ઉત્તમ ગુણોનો અત આવી જાય અને મોક્ષપ્રાપ્તિના પ્રયત્ન માટે સમય અને શક્તિ જ બાકી ન રહે)

વ્યર્થ છવન

ન ધ્યાત પદમીશ્વરસ્ય વિધિવત્ સસાર વિચ્છિન્તયે સ્વર્ગદ્વારકપાટપાટનપટુર્યમોઽપિ નોપાર્જિતઃ । નારીપીનપયોધરોરુચુલાલ સ્વમેઽપિ નાલિક્ષિત માતુ કેવલમેવ ચૌવત્તવનચ્છેદે કુઠારા વયમ્ ॥૧૧॥

સસારના નાશ માટે વિધિપૂર્વક પરમેશ્વરના ચરણનું ધ્યાન ન કર્યું સ્વર્ગના દ્વારના કમાડ ખોલી નાખવામા સમર્થ ધર્મનું ઉપાજન પણ ન કર્યું ત્રીના દેહ સ્તન અને બને જાઘનુ આલિંગન સ્વપ્નમા પણ ના કર્યું અમે અમારી માતાના ચૌવનરૂપી વનને છેલ્લામા (ચૌવન ક્ષીણ કરી નાખવામા કારણરૂપ) કેવળ કુહાડારૂપ જ બન્યા છીએ

અજ્ઞાનીનો ભ્રમ

મોગા ન મુક્તા વયમેવ મુક્તાસ્તપો ન તત્ત વયમેવ તસા । કાલો ન યાતો વયમેવ યાતાસ્તૃણા ન જીર્ણા વયમેવ જીર્ણા ॥૧૨॥
અમે ભોગોને નથી ભોગવ્યા, પણ

ભોગોએ અમને ભોગવ્યા છે (અસમર્થ, ક્ષીણશક્તિવાળા બનતી દીધા છે) અમે તપ નથી તપ્યા, અમે જ સતાપ પામ્યા છીએ કષ્ટ નથી ચાલ્યો ગયો, અમે જ ચાલ્યા ગયા છીએ (મરણને આરે આવીને બિલા છીએ) તૃષ્ણા નથી છૂટી થઈ, અમે જ છુટ્ટા બની ગયા છીએ

મકામ પરિશ્રમની નિષ્ફળતા

ક્ષાન્ત ન ક્ષમયા ગૃહોચિત્સુલ્લ ત્યક્ત ન સતોષત સોઢાદુ સદ્ગુણિવાતતપના ફેશાન્ત તત્ત તપઃ । ધ્યાત વિક્તમદર્શિશ નિયમિત-પ્રાણેર્ન શમો પદ તત્તકર્મ કૃત યદેવ મુનિમિ સ્તૈસ્તૈ પ્લૈર્વચિત્ ॥૧૩॥

હરગુજર તો કર્યું પણ, પણ ક્ષમાબુદ્ધિથી નહિ ધરમા ભોગવવા જેવા મુખ ત્યજી દીધા, પણ સતોષવૃત્તિથી નહિ સહન ન થઈ શકે તેવા ટાઢ, પવન, તાપ કલેષપૂર્વક સહન કર્યો, પણ તપ ન કર્યું શતકિંપસ ધનનું ધ્યાન કર્યું, પણ પ્રાણને નિયમમા રાખી શકર ભગવાનના ચરણનું ધ્યાન ન કર્યું મુનિઓ જે જે કર્મ કરે છે તે તે કર્મ અમે કર્યું, પણ તે તે ફળથી અમે વચિત રહ્યા (કારણ કે તે તે કર્મ અમે સકામ બુદ્ધિથી કર્યા)

તૃષ્ણાનું પ્રાપ્ત્ય

વલ્લિર્મુલ્લમાક્રાન્ત પલિતૈરક્લિત શિર । ગાત્રાણિ શિથિલાયન્તે તૃષ્ણા તરુણાયતે ॥૧૪॥

મુખ ઉપર કરચલીઓ છવાઈ ગઈ, માથાના વાળ ધોળા થઈ ગયા (પળિમા આવ્યા), અવધેવો ઢીલા થઈ ગયા, પણ એકલી તૃષ્ણા જીવાન બનતી ચાલી

દેવોતિ. પશુ નર. ૫૫ લોગવ્યે જ

હૂટકો છે

યેનૈવાચરણઢેન સંવૃતે નિશિ ચન્દ્રમાઃ ।

તેનૈવ ચ દિવા માનુરહે દૈર્ગલમેતયોઃ ॥૧૫

આકાશના (વસ્ત્રના) જે ખંડથી રાતે ચંદ્રમા ઢંકાયો હતો, તે જ આકાશ- (વસ્ત્રના) ખંડથી દિવસે સૂર્ય પશુ ઢંકાયો. અરે રે, આ બેની કેવી હદીશા છે ! (તો મનુષ્યોને હુઝા આવી પડે તેમાં શી નવાઈ ?)

વિષયત્યાગથી થતો શાંતિ

અવશ્યં યાતારશ્ચિરતરમુપિત્વાપિ વૈષયાઃ
વૈયોગે કો મેદસ્યજતિ ન જને યત્ સ્વયમ-
મૂત્ । વ્રજન્તઃ સ્વાતન્વ્યાદતુલપરિતાપાયમનસઃ
સ્વયં ત્યક્તા હૈતે શમસુહમનન્તં વિદધતિ ॥૧૬

ઘણો દાંબો વળત રહીને પશુ વિષયપદાર્થો (છેવટે તો) જરૂર જવાના જ છે; તો પછી (તે બાતે જતા રહે અને મનુષ્ય તેના વૈરાગ્યથી ત્યાગ કરે તે બેમાં) વિયોગમાં શો ફેર છે કે જેથી પુરુષ બાતે જ તેમનો ત્યાગ નથી કરતો ? એ બાતે જ સ્વતંત્રપણે (પુરુષને ત્યજીને) જતા રહે છે, ત્યારે મનને બહુ જ સંતાપ કરે છે; અને (પુરુષ) પાતે બ્યારે તેમને ત્યજી દે છે, ત્યારે તે અનંત ચિત્ત-શાંતિનું શુભ આપે છે.

તૃષ્ણાત્યાગની મહત્તા

વૈવેક્યાકોશે વિકસતિ શમે શામ્યતિ
તૃપાપરિવ્રજે તુજે પ્રસરતિતરાં સા પરિણતિઃ ।
જરાર્જીર્ણશ્વર્થપ્રસનગહનાક્ષેપકૃપણઃ કૃપાપાત્રં
યસ્યાં ભવતે મરુતામપ્યધિપતિઃ ॥૧૭॥

વિવેક ખીલવનાર શમ (ચિત્તનો શાંતિ) બ્યારે વિકાસ પામે છે, અને તૃષ્ણાની દહ બાથ બ્યારે શાંત પડી બાથ બાથ છે, ત્યારે એવું પરિણામ (ચિત્તમાં) વિશાળતાથી પ્રસરે છે, કે જે (સ્થિતિમાં) અવસ્થાથી ક્ષીણ થયેલા ઐશ્વર્યને (ઈર્દ્રપદને) પકડવાની ખટપટ કરવામાં રચ્યોપચ્યો બિચારો (દેવપતિ) ઈર્દ્ર પશુ કૃપાપાત્ર (દયાપાત્ર) બની બાથ છે.

મદનનો કુચેષ્ટા

કૃશઃ કાળઃ સ્વલ્ભઃ શ્રવણરહિતઃ પુન્ઠવિકલો
વ્રણી પૂય ક્લેન્નઃ કૃમિકુલશૈતરાવૃત્તતનુઃ ।
હુષાક્ષામો જીળઃ પિઠરકકપાલાર્પિતગલઃ
શુર્નમન્વેતિ શ્વા હતમપે ચ હન્યેવ મદનઃ ॥૧૮

દૂબળો, કાણો, લાંબો, કાનવગરનો, પૂંછડાવગરનો (ખાંડો), ત્રણવાળો (ધારાંપડેલો), પરુથી લદળદ, સોંકડો કીડાથી જેનું શરીર બ્યાસ થયું છે તેવો, બૂળાથી ક્ષીણ થઈ ગયેલો, ઘરડો અને જેના ગળામાં કચરાની હાંડલીનો કાંડેલો ભરાઈ ગયો છે તેવો કૂતરો કૂતરીની ખાછળખાછળ દોડે છે. ખરેખર, કામદેવ હણાયલાને પશુ હણે જ છે. (અર્થાત્ દઃખીની પશુ કૂર વિડંબના જ કરે છે.)

વિષયત્યાગની કહિનતા

મિશ્લાશનં તદપિ નૈરસમેકવારં
શન્યા ચ મૂઃ પરિજને નિજદેહમાત્રમ્ ।
વેશ્નં ચ જીર્ણેશતસ્ખંડમયી ચ કન્યા
હા હા તથાપિ વિષયા ન પરિત્યજન્તિ ॥૧૯॥
ભિક્ષા માગીને લોજન કરવામાં

આવે છે અને તે પણ નીરસ અને માત્ર એક ટુંક પૃથ્વી ઉપર પથારી કરવામાં આવે છે, નોકરચાકરમાં માત્ર પેતાનો ફેલ જ છે, પુત્રાણે ને કટો ધીમગ ધીધવી કંથા (કાટીનૂત્રી ગોઢવી) માત્ર વસ્ત્રમાં છેડે છતાં ય, હાય, ખેડની વાત છે કે વિષયપદાર્થો છોડના નથી.

૩૫૦ નિઘ અર્થ ૩૫

સ્તર્નો માંમગ્રન્થી કનકકન્થાસ્તિસુપમિતી
મુસ સ્વપ્નાગાર તદપિ ચ શશાન્નેન તુલિતમ્ ।
સાન્મૂર્તિશ્ચ કરિવરકરસર્પિઃ જપનં
અદો નિન્ય રૂપં કરિજનવિરુપેર્ગુરુ કૃતમ્ ૨૦

માસની ગાંઠાફી સ્તન મુરખના દુભ ગાયે નગખાલ્યા છે, તીટ અને તાજના ધરડપી મુખની તુલના અદ્ર સાથે કરવામાં આવી છે, મૂર્ત્યારથી લદમદ જાણેને છેક હાથીની સુદ ગાયે સરખાવવામાં આવી છે. અદોહો, (શીના) નિઘ કપને મહાકવિઓએ જ (આથી રીતે વાળુવીવળુવીને) ચકાવી માર્યું છે.

ગાદનો મદિમા

અજાતન માહાત્મ્ય યતતુ શલમો દીપ-
દહને સ મોનોડપ્યજાતદ્ વડિશમુતમથાતુ
પિશિતમ્ । વિજ્ઞાનન્તોડપ્યતે વયમિદ્ વિપજ્ઞા-
લજટિલાન્ ન મુચામઃ કામાનહદ્ ગદનો
મોદમહિમા ॥ ૨૧ ॥

અન્નપ્રયુ પતગિયુ દીવાના અગ્નિમાં
જ પલાવે, (તે સમજી શકાય તેમ છે)
તે માહત્તું પણ અજાનને લીધે, કારાથી

મુક્તા માંસ ખાય, (તે સમજી શકાય તેવી વાત છે) પણ (વિષયપદાર્થોની) કામનાઓને અનેક વિપત્તિઓથી વીટાવતી જાણવા છતાં, અગે (મનુષ્યો) તેમને છોડના નથી અહા હા, મોહનો મહિમા નકવિન (ન સમજાય) તેવો છે !

દુર્જનોના અવિનયની દુઃગહતા

પન્થમન્મરુનાય સ્વાદુ પાનાય તોય
શયનમગ્નિષ્ઠે વલ્કલે વાસતી ચ ।
નનપનમપુપાનગ્રાન્તસર્વેન્દ્રિયાણા-
મનિનયમતુમન્તુ નોત્સદ્ દુજનાનામ્ ॥ ૨૨ ॥

ખાવા માટે પૂરતા ફળ છે, પીવા માટે સ્વાદિષ્ટ પાણી છે, સ્વપ્ના માટે પૃથ્વી છે અને પડેલા માટે વચ્ચેના વસ્ત્ર છે, (તો પછી) તાજ ધયેલી ધનપ્રાપ્તિફી મલખાનથી જેમની સર્વે ઇન્દ્રિયો જાહેરી ગયેલી છે તેના દુર્જનોનો અવિનય ગ્રહન કરવાનું (વેડી લેવાનું) અને મન નથી ચતું

રાજાઓના પદની નિંદા

વિપુલદ્વયૈર્ધન્યૈઃ કેચિન્નગ્જનિત પુરા
વિધૃતમપેરિદત્તં ચાન્યૈર્વિજિત્ય તૂળ યયા ।
દ્વદ્વિ શુવનાન્યન્યે ધીરા ચતુર્દશ મુજ્જતે
કતિપયપુરસ્કામ્પે મુસાં ક એપ મદજ્વર ॥ ૨૩ ॥

ઉદાર હૃદયવાળા ઝેટલાડ ધન્ય મહાત્માઓએ (બ્રહ્માએ) પૂર્વે જગત ઉત્પત્ત કર્યું છે ધીમ્ઓએ (વિષ્ણુ ભગવાને) તેને ધારણ કર્યું છે વળી શીમ્ઓએ (પરશુરામે) તેને છતીને તે ધાસનુ તણખલુ હોય તેમ (નિરપૂહતાથી) તેનું

(કશ્યપ મુનેને) દાન કર્યું છે. વળી શીબ
કેટલાક ધંર રાજાઓ (ખલિરાજાઓ)
અહીં તે ચૌદ ભુવનનો ઉપલોગ કર્યો છે;
(ચૌદ ચોકડીતું રાજ્ય કર્યું છે.) તે પછી
કેટલાંક ગામોના માલિક બનેલા મનુષ્યોને
(રાજાઓને) આ મદદગી જવર શો ?

*

નિઃસ્પૃહ વિકાનનો રાજા પ્રત્યે ઉક્તિ
ત્વં રાજા વયમયુગ્મસિતગુસ્મજાભિયા-
નેન્નતાઃ સ્વાતસ્ત્વં વિમર્વૈશાંસિ કવચે
દિધુ પ્રતન્વન્તિ નઃ । इत्थं मानद नातिदूरमु-
भयोरप्यावयोरन्तरं यद्यस्मासु पराङ्मुखेऽसे
वयमप्येकान्ततो નિઃસ્પૃહાઃ ॥ ૨૪ ॥

તું રાજા છે, તો અમે પણ શુર-
સેવાથી પ્રાપ્ત કરેલી ખુદિના અભિમાનથી
ઉન્નત છીએ. તું વૈભવથી વિખ્યાત છે;
તો કવિઓ અમારા પણ જશ બધો
દિશાઓમાં ફેલાવે છે. હે માની રાજા !
આ પ્રમાણે આપણા બેની વચ્ચે ઓઝો
તકાવત નથી. જો તું અમારા તરફથી
માં ફેરવી લે છે, તો અમે પણ તદન
નિઃસ્પૃહ છીએ.

*

રાજાભિમાનની પોકળતા

अमुक्तायां वस्यां क्षणमपि न यातं
नृपशतैर्भुवस्तस्या लोभे क इव बहुमानः
क्षितिमुजाम् । तदंशस्याप्यंशे तदवयवलोकेऽपि
पतयो विषादे कर्तव्ये विदधति जडाः प्रत्युत
मदम् ॥ ૨૫ ॥

જે પૃથ્વીને એકડો રાજાઓએ લોગબ્યા
સિવાય એક ક્ષણ પણ છોડી નથી, તે
પૃથ્વી મળતાં રાજાઓને આટલું બધું

અભિમાન કેમ થતું હશે? જ્યારે તે
પૃથ્વીના અંશનો પણ અંશ અને તેનો
પણ ટૂંકડો, તેમને માલિકીમાં મળે
ત્યારે શોક કરવો યોગ્ય છે, છતાં તે
જડ રાજાઓ ભલટા મદ કરે છે.

*

‘મૃત્પિળ્હે’ જલેરેખયા વલયેતઃ સર્વેઽ-
પ્યયં નન્વનુરક્ત્વૈકૃત્ય સ એવ સંયુગશ્ચૈ રાજ્ઞાં
ગર્જેર્મુજ્યતે । ને દ્યુર્દદતેઽથવા કિમપિ તે
ક્ષુદ્રા દરેદ્રા મૃશં ધિરિધક્ તાન્ પુરુષાધમાન્
ધનકર્ણ વાચ્છન્તિ તેભ્યેઽપિ યે ॥ ૨૬ ॥

(આ પૃથ્વી) માટીનો પિંડો છે અને
તે જલરેખાથી (સમુદ્રથી) વીંટળાયેલો
છે, અને તે આખો ય જરેખર બહુ નાનો
છે. એકડો યુદ્ધોમાં તેને છતી લઈને
(સ્વીકારીને) અનેક રાજાઓ તેને લોગવે
છે. તે ક્ષુદ્ર, દરિદ્ર રાજાઓ તેમાંથી કંઈક
દાનમાં આપે અથવા નથી પણ આપતા.
તેવા રાજાઓની પાસેથી જે લોડો ધનના
એક કણની ઇચ્છા રાખે છે, તેવા અધમ
પુરુષોને વારંવાર ધિક્કાર હો !

*

એકદર રાજાઓ

न नटा न विटा न गायका न परब्रेह-
निवद्धबुद्धयः । नृपसङ्घे नि नाम के वयं
कुचभाराज्जमिता न योषितः ॥ ૨૭ ॥

અમે નથી નટ, નથી વિટ (પરસ્ત્રી-
લંપટ), નથી ગાયક, નથી ળીબઓનો
દ્રોહ કરવાની ખુદિવાળા, કે નથી સ્તનના
ભારથી લચી પડેલી યુવતીઓઃ રાજસભામાં
અમે કોણ માત્ર ? (અમારો શો હિસાબ ?
રાજાઓને તો ઉપલા પ્રકારના અધમ

માણસોનો ખપ છે. તેમને જ તેઓ આશ્રય આપે છે.)

વિદ્યાની અધોગતિ

પુરા વિદ્વત્તાસીદુપશમવતાં કૈશહતયે
ગત્તા કાલેનાસૌ વિપયસુસમિદ્ધયે વિપયિ-
ણામ્ । इदानीं तु प्रेक्ष्य क्षितितलभुजः
‘शास्त्रविमुखान्’ अहो कष्टे सापि प्रतिदिन-
मधोऽधः प्रविशति ॥ ૨૮ ॥

પહેલાં ચિત્તશાંતિવાળા પુરુષોની વિદ્વત્તા તેમનો સંસારકલેશ હણતી (દૂર કરતી). વખત જતાં તે વિપત્તી પુરુષોને વિપયયુગ્મ પ્રાપ્ત કરવાના સાધનરૂપ બની ગઈ. હવે રાજાઓને શાસ્ત્રોમા રુચિ-વિનાના બેઠાંને તે શાસ્ત્રોના તેથી પણ વધારે અધોગતિ પામે છે, તે અરેખર ખૂણ શોકજનક છે.

‘શોર્ધત’ મિથ્યાભિમાન

स जातः कोऽप्यासीन्मदनरिपुणा मूर्ध्नि धवलं
कपालं यस्योच्चैर्विनिहितमलङ्कारविषये ।
नृभिः प्राणप्राणप्रवणमस्तिभिः कैश्चिदधुना
नमस्तिः कः पुंसामयमतुलदर्पज्वरमरः ॥ ૨૯ ॥

જેની ધવલ યોગપરીને શબ્દગાર તરીકે થંકર ભગવાને પોતાના મસ્તક પર ઊંચે ધારણ કરી છે, તેવો (શર) પુરુષ તો દોષક જ નબ્લી ગયો. (થંકર ભગવાન મહા શૂન્વીર પુરુષના મરણ પછી તેની યોગપરી રૂંઢમાળામાં આભૂષણરૂપે ધારણ કરે છે તેવી માન્યતા છે.) હવે તો પોતાનો માથું (કોઈ પણ પ્રકારે) બચાવવામાં જ લાગી રહેલી શુદ્ધિવાળા દેહભાગ હોઠો

તેમને નમન કરે છે અને એટલામાં તો (એ મિથ્યાશૂર હોઠોને) આટલો બધો અતુલ કપરૂંપી જ્વર વધી જાય છે, તે કેવી (બેહુદી) વાત છે ?

નિઃસ્પૃહ વિદ્યાની રાજ્ય પ્રત્યે ઉક્તિ

अर्थानामीशिये त्वं वयमपि च गिरा-
मीरमहे वावदर्थं शूरत्वं वादिदर्थज्वरशमन-
विषावक्ष्यं पाटवं नः । सेवन्ते त्वां धनाढ्या
मतिमलहतये मामपि श्रोतुकामा मय्यप्यास्था
न चेत्तत्त्वपि मम सुनरामेय राजन्यतोऽस्मि ॥

હે રાજા ! તું દ્રવ્યનો માલિક છે, તો અમે પણ સકલ અર્થ સહિત વાણીના માલિક છીએ. તું શૂરવીર છે, તો પ્રતિવાદીઓના મહરૂપી જ્વરને (વાદ-વિવાદમાં) શાંત પાડવાની વિધિમાં અમે પણ અક્ષય ચતુરાઈ ધરાવીએ છીએ. ધની પુરુષો તારી સેવા કરે છે, તો પોતાની શુદ્ધિના દોષને દૂર કરવા માટે શાસ્ત્રવલ્લુ કરવાની ઇચ્છાવાળા (શિષ્યો) અમારી પણ સેવા કરે છે. જો તને અમારી કંઈ નથી પડી, તો અમને તારી ગિલકુલ નથી પડી. અમે આ આજ્ઞા

સંસારમાથી ઉપરતિ

अतिक्रान्तः कालो लटमललनामोगसु-
मगो ब्रमन्तः श्रान्ताः स्मः सुचिरमिह संसार-
सरणी । इदानीं स्वःसिन्धोस्तटमुवि समाक-
न्दनगरः सुतारैः फूरकारैः शिव शिव शिवेति
प्रतनुमः ॥ ૩૧ ॥

લટકાંવાળી લલનાઓના ઉપસોગથી રમણીય બનેલો અમારો સમય વીતી

ગયો. હવે અમે લાંબા વખત સુધે. 'આ સંસારમાર્ગમાં' ભ્રમણ કરતાકરતા થાકી ગયા છીએ. હવે તો ગંગા નદીના તટ-પ્રદેશ ઉપર, આકંઠ કરતી વાણીવાળા અમે, દીર્ઘ સ્વરથી, 'શિવ, શિવ, શિવ' એમ સતત ઉચ્ચાર કરીએ છીએ.

*

હૃદયમાં ભગવત્પ્રાપ્તિમરણ જ

સારણ છે

માવે મ્લાયેનિ સ્વ પેદતે ચ વસુને વ્યર્થ
પ્રયાતેઽર્થેનિ ક્ષીણે વન્ધુજને ગતે પરિજને
નષ્ટે જ્ઞેયૈર્થવને । યુક્તં કેવલમેતદેવ સુધિયાં
યજ્ઞહ્રુકન્યાપયઃપૂતપ્રાવગિરીન્દ્રકન્દરદરીકુલે
નિવાસઃ ક્ષેત્ ॥ ૩૨ ॥

અ્યારે પ્રતિષ્ઠાનો ભંગ થાય, પૈસા-ટકો આદ્યો ભય, માગણી લોકો પોતાની ઇચ્છા પૂર્ણ થયા સિવાય જ આદ્યા ભય, સગાંવહાલાં મરી પરવારે, નોકરચાકર જતા રહે, જીવાની કોમેકોમે પૂરી થાય, ત્યારે બુદ્ધિશાળી પુરુષોએ ગંગાનદીના વાણીથી પવિત્ર થયેલા પથરાવાળા ગિરિ-રાજ હિમાલયની કંઠરાની કોઈ શુદ્ધાની હૃદયમાં કોઈ જગ્યાએ રહેવા જવું તે જ માત્ર ઉચિત છે.

*

હૃદયપ્રસાદની ઉત્તમતા

પરેષાં ચેતાંસિ પ્રતિદિવસમારાધ્ય વહુવા
પ્રસાદં કેં નેતું ત્રિશસિ હૃદયં ક્લેશકલિલમ્ ।
પ્રસન્ને ત્યન્ત્યન્તઃ સ્વયમુદેતચિન્તામણિગુણે
વિમુક્તઃ સંકલ્પઃ કિમભિલષિતં પુષ્યતિ નતેઃ ॥
હે હૃદય, બીજાઓના ચિન્તાનું શાજ-શાજ-અનેક પ્રકારે આરાધન કરીને, તેમને સારી કરવા શા માટે તું કંઈશના કીચડમાં

ફસાય છે? જેનામાં ચિંતામણિ (કરેક ઇચ્છા પૂર્ણ કરવાની શક્તિવાળા મણિ)ના ગુણ આપોઆપ પ્રગટ થયા છે, એવું તું જ અ્યારે અંદરથી જ પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત કરીશ, ત્યારે છૂટી ગયેલો તારો સંકલ્પ તારા કયા અભિલાષ નહિ પૂરે? (અર્થાત્ બધું ઇચ્છાઓ સંકળ થશે.)

*

વૈરાગ્ય જ અભય પદ છે

મેળે રંગમયં કુલે વ્યુતિમયં વિત્તે
નૃપાલાદ મયં મૈને દૈન્યમયં બલે રિપુમયં રૂપે
જરાયા મયમ્ । શાસ્ત્રે વાદમયં ગુણે સ્વલમયં
કાપે કૃતાન્તાદ મયં સર્વં વસ્તુ મયાન્વિતં
સુવે નૃણાં વૈરાગ્યમેવામયમ્ ॥ ૩૪ ॥

લોગમાં રોગનો ભય છે, કુળમાં લાંછનનો ભય છે, ધનમાં રાક્ષસો (હરી લેવાનો) ભય છે, મૌનમાં દીનતાનો ભય છે, બળમાં શત્રુનો ભય છે, રૂપમાં વૃદ્ધાવસ્થાનો ભય છે, શાસ્ત્રમાં વાદવિવાદ થવાનો (અને હારજીતનો) ભય છે, ગુણમાં હૃદયનું ભય છે. (હૃદયનો ગુણોમાં પણ દોષારોપણ કરે છે), શરીરમાં મૃત્યુનો ભય છે-આવી રીતે જન્મતાં માણસોને સઘળી વસ્તુઓ ભયથી યુક્ત છે, માત્ર વૈરાગ્ય જ અભય છે.

*

પાપી પેઠા પાતર

અમીપાં પ્રાણાનાં તુલિતવિસંનીપત્રપયસાં
કૃતે કેં નાસ્માભિર્વિગલિતવેવકૈર્થ્યવસિતમ્ ।
પ્રદાઢ્યાનામગ્રે દ્રવિણમદનિઃશક્લમનસાં
કૃતં વીતગ્રીઢૈર્નિજગુણકથાપાતકમપે ॥ ૩૫
કમળપત્ર પર રહેલાં (અસ્થિર)

પાણીના ડીપાં જેવા આ પ્રાણુની ખાતર વિવેકશૂન્ય યદ્ય અમે શુ શુ નથી કયું ? ધનના મઠથી જેમનું ચિત્ત ઉન્નત યદ્ય ગયું છે, તેવા ધનિક લોકો સામે, લક્ષ્મીરહિત યદ્યને, અમારા પોતાના સુણેતું કથન કરવારૂપ પાપ, પણ અમે કયું.

કીળનેા પ્રભાવ

સા રમ્યા નગરી મહાન્ સ નૃપતિઃ
સામન્તવર્ષાં ચ તત્ પાર્શ્વે તસ્ય ચ સા વિદ-
ગ્ધપરિપત્તાધ્વન્દ્રિયમ્નાનનાઃ । ઉદ્રિક્તઃ સ ચ
રાજપુત્રનિવદ્ધસ્તે મન્દિનસ્તા કયા સર્વ
યસ્ય વશાદગાત્સ્મૃતિપથ કાલાય તસ્યે નમઃ ॥

તે રમ્ય નગરી, તે મહાન ગત્ત, તે ખડિયા રાજાઓનું મહાળ, તેની પડખે પડિતોની ચણા, તે ચદ્રયુગ્મી સ્ત્રીઓ, તે વીર-મવાળા રાજકુમારોનો સમુદાય, તે ખદીઓ (સ્તુતિપાઠકો), અને તે કથાઓ—આ સઘળું જેના પ્રભાવથી સ્મૃતિને માર્ગે આદ્ય ગયું (માત્ર અભારવાનું જ રહ્યું—નાશ પામી ગયું), તે કાળને નમસ્કાર હો.

ચયં યેભ્યો જાતાશ્ચિરપરિગતા એવ સ્વલુ
તે સમ યૈઃ સંવૃદ્ધાઃ સ્મૃતિવિપયતાં તૈઽપિ
ગમિતાઃ । શ્વાનીમેતે સ્મઃ પ્રતિદિવમમાસવ-
પતના ગતાસ્તુલ્યાવસ્થાં સિકતિત્વનદીતીર
તર્ક્ષ્મિઃ ॥ ૩૭ ॥

અમે જેનાથી જન્મ્યા તે (અમારા માળાપ) તેા ક્યારના એ આલ્યા ગયા છે અમે જેમની સાથે મોટા થયા તે

(સંગોવહાતા) પણ માત્ર સ્મરણનો જ વિષય બની ગયા છે, (અર્થાત્ મરી ગયા છે) હવે તો રાજાઓ જેમનું પતન (મરણ) પાસે આવે છે તેવા અમે નદીના રેતાળ ભાગ પરના વૃક્ષની સમાન દશા પામ્યા છીએ (નદી પરનું વૃક્ષ, પૂર આવે ત્યાં, અમે તે વખતે તણાઈ જવાની સંભવિતતા ધરાવે છે)

કાળની ચોપાટ

યન્નાનેકઃ કચિદપિ ગૃહે તત્ર તિપ્તલયેકો
યન્નાપ્યેકાદ્ગદનુ યદ્વસ્તત્ર ચાન્તે ન ચૈકઃ ।
ઈત્થં ચૈમૈ રજનિદિવસૌ દોલપન્ દ્વાવિવાક્ષૌ
કાલઃ કાલ્યામુવનફલકેઝીઢતિપ્રાણિશૌરૈઃ ૩૮

જ્યા એક ધરમા અનેક માણસો હતા, ત્યા માત્ર એક જ બાકી રહે છે જ્યા એક હોતો, ત્યા પછીથી બહુ માણસો થયા અને પછી અતમા એક પણ બાકી ન રહ્યું આ પ્રમાણે રાત અને દિવસના બે પાસા ફેકતો કાળ પ્રાણીઓરૂપી સોગડીઓથી સચારરૂપી ચોપાટ ઉપર કાઢી (તેની પત્ની) સાથે ખેંચે છે.

દૃક્ષા છવનમો શુ કરવું અને શુ નહિ?

તપસ્યન્ત સન્તઃ કિમધિનિવસામઃ
સુરનદીં ગુણોદારાન્ દારાનુત પરિચરામઃ
સચિનયમ્ । વિધામઃ શાસ્ત્રીયાનુત વિવિધ-
કાવ્યામૃતરસાન્ ન વિદ્યઃ કિં કુર્મઃ કતિ-
પ્રયનિમેષાયુષિ જને ॥ ૩૯ ॥

શુ તપ કરતા કરતા અમે ગજાનદી પર વાસ કરીએ કે ઉદાર ગુણુવાળી સ્ત્રીનું વિનયપૂર્વક સેવન કરીએ કે

(વેદાંત વગેરે) શાસ્ત્રસમૂહનું 'તથા
અનેક પ્રકારના કાવ્યામૃતના રસનું પાન
કરીએ? અમે બાહ્યી શકતા નથી કે
માત્ર થોડીક જ ક્ષણ ટકનાર આયુષપાળા
જીવનમાં અમે શું કરીએ?

*

ધન્ય દિવસ

ગજ્ઞાતીરે હિમગિરિશેલાવદ્ધપદ્માસનસ્ય
બ્રહ્મધ્યાનાભ્યસનવેધિના યોગનિદ્રાં ગતસ્ય ।
કેં તૈર્માઘ્યં મમ સુદિવસૈર્યત્ર તે નિર્વિશક્તાઃ
કળ્દૂયન્તે જરઠહરિણાઃ સ્વાક્ષમક્તે મર્દયે ॥૪૦

શું એવા મારા ધન્ય દિવસો આવશે,
જ્યાં ગંગાના તીર ઉપર, હિમાલય
પર્વતની શિલા ઉપર પદ્માસન વાળીને,
બ્રહ્મધ્યાનનો અભ્યાસ કરવાના વિધિથી
યોગનિદ્રા પામેલા મારા શરીર સાથે,
જરા પણ ભય વગર વૃદ્ધ હરિષ્ણું એમનું
અંગ (તેમને આવતી અળ દૂર કરવા
માટે) ધસશે?

*

ક્યારે ?

સ્ફુરત્સ્ફારજ્યોત્સ્નાધવલિતતલે કાપિ પુલિને
સુખાસીનાઃ શાન્તધ્વનિષુ રજનીષુ ઘુસરેતઃ ।
મવામોયોદ્વિગ્નાઃ શેવશેવશેવેત્યાર્તવચસા
કદા સ્યામાનન્દોદ્રિતત્રહુલ્લાષ્ણામુતદશઃ ॥૪૧

નિઃશબ્દ રાત્રિમાં, ખૂણ ખીલેલી
ચાંદની વડે ધવલ ધનેલા ગંગાનદીના
લાઠા ઉપર યુગપૂર્વક ખેડેલો, અસારના
વિસ્તારથી કંટાળેલો અને આનંદને લીધે
જેની આંખો ખુલુ આંસુથી ઉલસાઈ ગઈ
છે, તેવો હું 'શિવ, શિવ, શિવ,' એમ
દીન ઉચ્ચાર કરીશ ?

એક ઇંચા

મહાદેવે દેવઃ સરિદપિ ચ સૈવામરસરેદ્
ગુહા એવાગારં વસનમપિ તા એવ હરિતઃ ।
સુહૃદ્વા કાલોડયં વ્રતમેદમદૈન્યવ્રતમેદં
કિયદ્વા વક્ષ્યામે વટવિટપ એવાસ્તુ દયિતા ૪૨

મહાદેવ જ (અમારો પૂજ્ય) દેવ છે,
ગુહા એ જ ઘર છે, હિશાઓ જ વસ્ત્ર છે
(અર્થાત્ દિગંબર-નગ્ન રહીને), કાલ એ જ
મિત્ર છે, (કોઈ દિવસ) દીનતા ધારણ
ન કરવી એ જ વ્રત છે—વધારે કેટલું
કરીએ?—વડની શાખા જ અમારી પ્રિયા
છે (અર્થાત્ વિરક્ત પુરુષને આ વસ્તુઓ જ
વહાલી લાગે છે.)

*

આશાનદીની પેલે પાર

આશા નામ નર્દ મનોરથજલા તૃષ્ણા-
તરજ્ઞાકુલા રાગગ્રાહવર્ત વિતર્કવિહગા ધૈર્ધ-
દ્રુમધ્વંસિની । મોહાવર્તસુદુસ્તારાતિગહના
પ્રોત્તુજ્ઞચિન્તાતટી તસ્યાઃ પારગતા વિશુદ્ધ-
મનસં નન્દન્તિ યેર્ગશ્વરાઃ ॥ ૪૩ ॥

આશા નામની નદી છે. તેમાં મનોરથ-
રૂપી જલ વહે છે. તે તૃષ્ણારૂપી તરંગોથી
ભરપૂર છે. તેમાં આસક્તિરૂપી મગર છે,
ત્યાં વિતર્કરૂપી પંખીઓ જાડે છે. તે
ધૈર્ધ્યરૂપી વૃક્ષને ઉખાડી નાંખે છે. મોહરૂપી
ઘૂમરી તેમાં હોવાથી તેને તરવી શકે
છે. તે ખુલુ જાડી છે. તેને ચિન્તારૂપી
જાંચા તટ છે. તે આશાનદીની પેલે પાર
ગયેલા, વિશુદ્ધ અંતઃકરણવાળા શ્રેષ્ઠ
યોગીઓ પ્રધાનંદ લોગવે છે.

*

મદનશયની કલિનતા

જન્મ વ્યર્થ ગયો

આસંસારં ત્રિભુવનમિદં ચિન્વતાં તાત તાદૃ-
 નૈવાસ્માર્કં નયનપદવીં શ્રોત્રવર્તમાગતો વા ।
 યોડયં ઘત્તે વિપયકરિણીનાઢગૂદામિમાન-
 સ્ત્રીપથ્યાન્તઃકરણકરિણઃ સંયમાલાનલીલામ્ ॥૪૪

હે તાત ! સંસાર પથ ત ત્રણેય ભુવનમાં
 ખોળતાં અમારી નજરે તેવો પુરુષ નથી
 પડ્યો અથવા અમે તેવા પુરુષની વાત
 પણ નથી સાંભળી, કે જે વિપયપદાથીરૂપી
 હાથથી ઉપર દૃઢ રીતે જાંધાયેલી મૂઢ
 આસક્તિથી મદોન્મત્ત થયેલા અંતઃકરણરૂપી
 હાથીને સયમરૂપી જાંધનસ્ત્રોત્રે બાધવાની
 લીલા (બેલા) (સદ્ગતાથી) કરી શકે.

વિદ્યા નાધિગતા કલઙ્કરહિતા વિત્તં ચ
 નોપાર્જિતં શુશ્રૂપાપિ સમાદિતેન મનસા વિગ્રોર્ને
 સંપાદિતા । ચાલોલપતલોચના યુવતય
 સ્વમેડપિનાલિઙ્ગિતાઃ કાલોડ્યં પરિણ્ડલોલુપ-
 તયા કાકૈરિવ પ્રેરિતઃ ॥૪૬॥

નિઙ્કલંક વિદ્યા ન મેળવી, દ્રવ્ય ન
 કમાયા, એકાગ્ર ચિત્તથી આતાપિતાની
 સેવાશુશ્રૂષા પણ ન કરી, અંચળ વિશાળ
 નેત્રોવાળી સ્ત્રીઓને સ્વપ્નમાં પણ આલિંગન
 ન આપ્યું. માત્ર પારકાના અપ્તને લોભ
 કરીને, ઠાગડાની પેઠે, બધા સમય
 વ્યતીત કયો.

એક ઇશ્વા

વ્યુત્થાનસમયે પૂર્વસ્મૃતિ
 યે વર્તન્તે ઘનપતિપુરઃ પ્રાર્યનાદુઃખમાજો
 યે ચાલ્પત્વં દપતિ વિપયાક્ષેવર્પ્યસ્તપુદ્ગલઃ ।
 તેપામન્તઃસ્ફુરિતહસિતં ગ્રાસતાર્ણાં સ્મરેયં
 ધ્યાનચ્છેદે શિલરિકુહરગ્રાવશ્યાનિપણ્ણઃ ॥૪૫

જે દિવસે ધનાઢ્ય પુરુષોની આગળ
 પ્રાર્થના કરવી પડતી હોવાથી દુઃખમય
 અનુભવાતા, અને જે દિવસે વિપયપદાથીની
 ગળપૂર્વક પ્રાપ્તિ કરવા માટે વિપરીત
 બનેલી બુદ્ધિને જાલુ જ ટૂંકા લાસતા હતા,
 તે દિવસોનું ધ્યાનમાંથી વ્યુત્થાન સાય
 ત્મારે, પર્વતની સુક્તના પથરાઈ રૂપી શય્યામાં
 બેઠેલો હું, અંદર મનમાં (અત્યંત અવસ્થાની
 મૂળોધનુ લાન થવાથી) હસતાંહસતાં,
 સ્મરણ કરું તેવી મારી ઇચ્છા છે.

વિતીર્ણે સર્વસ્વે તરુણકરુણાપૂર્ણદ્વયાઃ
 સ્મરન્તઃ સંસારે વિગુણપરિણામાવધિગતીઃ ।
 વયં પુષ્પારણ્યે પરિણતશરચન્દ્રકિરણા-
 સ્ત્રિયામા નેષ્યામો હરચણગ્નિતૈકશરણાઃ ॥૪૭॥

(માગણુ લોકોને) સર્વસ્વ દાનમાં
 આપી કુટુંબને અત્યંત કરુણાથી ભરેલા
 દૃઢચવાળા, સંસારમાં સર્વે પદાથીની ગતિ
 અંતમાં સુષુપ્તિત પરિણામવાળી
 (નાશવાળી) છે એ વાતને યાદ કરતા, અને
 ભગવાન શંકરના ચરણમાં જ માત્ર જેણે
 શરણુ લીધું છે તેવા ચિત્તવાળા, અંગે
 પવિત્ર અરણ્યમાં શરદઋતુની સાંદનીવાળી
 શત્રિઓ ગાળીશું.

રાજા પ્રત્યે ત્યાગીની ઉક્તિ
 વયમિદ્ પરિતુષ્ટ વલ્કલૈસ્ત્વં ચ લેક્ષ્મ્યા
 સમ દ્વ પરિતોષો નિર્વિશેષો વિશેષઃ ।

મનને બે બેલ

एतस्माद्द्वैमेन्द्रियार्थगहनादायासदादा-
श्रय श्रेयोमार्गमशेषदुःखशमनव्यापारदक्ष
क्षणात् । शान्तं भावमुपैहे संत्यज निजां
कल्लोललोलां गतं मा भूये भज भङ्गुरां
भवर्ते चेतः प्रसीदाधुना । ५७ ।

હે ચિત્ત ! દુઃખ આપનાર ઇન્દ્રિયોના
પદ્મોની આડીમાંથી પાછું ફર. ક્ષણમાં
સઘળાં દુઃખને શાંત કરવાની ક્રિયામાં
કુશળ કલ્યાણમાર્ગનો સંપૂર્ણ પહે આશ્રય
કર. શાંત લાવને પ્રાપ્ત કર. તરંગ જેવી
તારી ચંચળ ગતિ છોડી દે. ફરીથી
સંસારની ક્ષણિક પ્રીતિનું સેવન ન કર.
હવે તો હું પ્રસન્ન થા.

*

ચિત્ત પ્રતિ

पुण्ड्रैर्मूलफलैः प्रियप्रणयेनीं वृत्तं कुरु-
ज्वाधुना भूशय्यां नववल्कलैरकरणैरुत्तिष्ठ
यामे वनम् । क्षुद्राणामविवेकमूढमनसां
यत्रेश्वराणां सदा चित्तव्याघ्रविवेकवेहलगरां
नामापि न श्रूयते ॥ ५८ ॥

(હે ચિત્ત !) પવિત્ર મૂળ તથા ફળથી
ખડું જ પ્રિય લાગે તેવી તથા પ્રીતિ
ઉત્પન્ન કરે તેવી આજીવિકા હવે ચલાવ.
પૃથ્વી પર પથારી કર. અકૃત્રિમ, નવાં
વલ્કલનાં વસ્ત્ર પહેર. ઊંઠ, વનમાં જઈએ,
ભયાં કુદ્ર, અવિવેકને લઈને મૂઠ મનવાળા,
ચિત્તનાં વ્યાધિરૂપ અવિવેકથી જેમની
વાણી અવ્યવસ્થિત અર્થ ગઈ છે, તેવા
પૈસાદાર લોકોનું કોઈ દિવસ નામ પણ
સંભળાતું નથી.

*

ચિત્તને શિખામણ

मेहं मार्जय तामुपार्जय रतिं चन्द्रार्ध-
चूडामणौ चेतः स्वर्गतरंगिणीं तटमुवामासङ्ग-
मङ्गिकुरु । को वा वंचिषु बुद्धुदेषु च तडे-
ह्येखंसु च हृषु च ज्वालाग्रेषु च पद्मगेषु च
सरिद्वेगेषु च प्रत्ययः । ५९ ।

હે ચિત્ત ! મોહને દૂર કર. જેમના
મસ્તક પર ધીજનો ચંદ્ર બિરાજે છે તેવા
શંકર ભગવાન પર પ્રેમ કર. ગંગાનદીના
તટપ્રદેશનો સંગ સ્વીકાર. મોઢાંમાં,
પરપોટામાં, વીજળીના ચમકારમાં,
શ્રીઓમાં, અગ્નિબલાના અગ્રભાગમાં,
અર્ધમાં અને નદીના વેગમાં વિશ્વાસ શો
રાખવો ? (અર્થાત્ એ સઘળાં ચંચળ છે.)

*

કાં તો રાજવૈભવ કે કાં તો યોગીજીવન

अग्रे गतं सरसकवयः पार्श्वतो दाक्षे-
णात्याः पृष्ठे ललावलयरणितं चामरग्राहिणी-
नाम् । यद्यस्त्येवं कुरु भवरासास्वादेन
लम्पटत्वं नो चेच्चेतः प्रविश सहसा निर्वेकल्पे
समाधौ ॥ ६० ॥

હે ચિત્ત ! જો તારી આગળ સંગીત
ચાલતું હોય, સરસ (રસશાસ્ત્રમાં નિપુણ)
દક્ષિણ દેશના કવિઓ પાસે હોય, પાછળ
(બાહી રહીને) આમર ઢાળનાર શ્રીઓનાં
કંઠજીનો લીલામય ધ્વનિ (સંભળાતો)
હોય, તો તો સંસારરસનું આસ્વાદન
કરવામાં લાલચ રાખ. નહિ તો જલદીથી
નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં પ્રવેશ કર.

*

સુઠરીએ નરકમાંથી નહિ તારે
વિરમંત શુધા યોધિસંગાસ્તુલાત્ ક્ષણમંગુરાત્
કુસ્ત કરુણામૈત્રીપ્રજાવધૂજનસંગમમ્ ।
ન લલ નરકે હારાકાન્તં ધનસ્તનમળ્લલે
શરણમયવા શ્રોણીવિમ્બં રણન્મણિમેલલમ્ ॥
• હે પડિતો ! સુખદાથી પણ ક્ષણિક
શ્રીસંગમાંથી અટકી જાઓ. કરુણા, મૈત્રી
અને પ્રજાવધૂ શ્રીઓનો સંગ કરે.
હારોથી સુશોભિત પુષ્પસ્તનમંડળ અથવા
અણુઅણુતા મણિના કંદોરોથી ચોસતું
કટિમંડળ (કેડ) નરકમાં શરણ નહિ
થાય (નહિ ખચાવે) એ તદ્દન સાચી
માત છે.

નિઃસ્પૃહીની લક્ષ્મી પ્રત્યે ઉક્તિ
માતલીક્ષ્મ મજસ્વ કંચિદપરં મલ્કાં-
ક્ષિણી મા સ્મ સૂમંગિયઃ સ્પૃહયાલ્લ્લો ન દિ
વયં કા નિઃસ્પૃહાણામસિ । સઘ-સ્વૂતપલાશપત્ર-
પુટિકાપાત્રે પવિત્રીકૃતે મિદ્ધાસક્તુર્મિરેવ સંપ્રતિ
વયં ધૃતિં સમીહામહે ॥ ૬૨ ॥

• હે લક્ષ્મી માતા ! બીજા કોઈની પાસે
જા. મારી આશા છોડી દે. અમે હવે
લોગની ધંધા નથી રાખતા. અને
નિઃસ્પૃહ હોકોને તું શી વિસાતમાં છે ?
અમે તો હવે તારા જ સીવેલા
ખાખરાનાં પાંદડાંના પવિત્ર કરાચલા
પડિયાડથી પાત્રમાં, ભિક્ષા માગીને
આણેલા સાધવાથી, આજીવિકા ચલાવવા-
ની ધંધા રાખીએ છીએ.

આસક્તિની એકતાનો વૈરાગ્યથી લગ
યૂયં વયં વયં યુયમિત્યાસીન્મતિરાવયોઃ ।
કિં જાતમહુતાયેન યૂયં યૂયં વયં વયમ્ ॥ ૬૩

• (પહેલાં તો) 'તમે એ અમે, અને
અમે એ તમે' એવી આપણી સમજણ
હતી. હવે એકુ તે શુ થયું કે તમે એ
તમે જ છો અને અમે એ અમે જ
છીએ ? (અર્થાત્ આસક્તિના સમયમાં
અન્યોન્ય અલોદલાવ હતો, તે વૈરાગ્ય
પ્રગટતાં દૂર થયો, અને વિરક્ત પુરુષને
એકત્વની સાધનાનો ઉદ્દય થયો.)

નિર્મોહીની શ્રી પ્રત્યે ઉક્તિ
ઘાટે લીલામુકુલિતમમી મન્યરા દષ્ટિપાતાઃ
કિં ક્ષિપ્યન્તે વિરમ વિરમ વ્યર્થે એવ શ્રમસ્તે ।
સંપ્રત્યન્ત્યે વયમુપરતં વાત્સ્યમાસ્યા વનાન્તે
ક્ષીણો મોહસ્તૃણમિવ જગજ્વાલમાલોકયામઃ ॥

• હે બાબા ! કળીની પેઠે અડધાં
મીચેલાં આ મંદમદ ઠટાણ તું મારી
સામે શા માટે દેડે છે ? અટકી જા,
તારો શ્રમ નિર્થક છે. હું હવે બહાઈ
ગયો છું. છોકરમત જતી રહી છે. હવે
તો વનમાં આરથા બંધાઈ છે. મોહ
ક્ષીણ થઈ ગયો છે. જગતની જાળને હવે
હું ધાસના તણખલા જેવી લેખું છું.

નિર્મોહીની ઉક્તિ
इयं घाला मां प्रत्यनवरतमिन्दीवरदल-
प्रमाचोरं चक्षुः क्षिपति किमभिप्रेतमनया ।
यतो मोहोऽस्माकं स्पर्कुसुमबाणव्यतिकर-
ज्वरज्वाला शान्ता तदपि न वैराकी विरमति ॥

આ બાબા નીલ કમળના પત્રની
કાતિને ચોરનાર ઠટાણ મારા તરફ સતત
દેંધ્યા કરે છે, એનો અભિપ્રાય શો કોણે ?
અમારો મોહ જતો રહ્યો છે. કામદેવના

પુષ્પગાણુથી ઉત્પન્ન થતા જ્વરનો આજ
શાંત થઈ ગઈ છે; છતાં આ ક્ષુદ્ર સ્ત્રી
અટકતી નથી.

*

સંતો વનમાં કેમ ચાલ્યા ગય છે ?

રમ્યં હર્મ્યતલં ન કેં વસતયે શ્રાવ્યં ન
ગેયદિકં કેં વા પ્રાણસમાસમાગમસુખં નૈવા-
ધિકં ઈતયે । કેતુદ્ભ્રાન્તપતત્પતન્નપવન-
વ્યાલેલદંપાક્ષુરચ્છાયાચચ્ચલમાકલમ્ય સકલં
સન્તે વનાન્તં ગતાઃ । ૬૬ ।

રહેવા માટે શું રમણીય હવેલી
નથી ? સાંભળવા લાયક શું ગીત વગેરે
નથી ? પ્રાણ સમાન વહાલી સ્ત્રીના સમા-
ગમનું સુખ શું અધિક પ્રીતિ ઉપજાવવા
માટે બસ નથી ? પણ આ સઘળાને, પાગલ
બનીને બંધાવતા પતાંગિયાથી ઉત્પન્ન
થયેલા પવનને લીધે અંચળ બનેલા દીવાની
જ્યોતની છાયા સમાન અંચલ સમજીને,
સંત લોકો વનમાં ચાલ્યા ગયા છે.

*

હર્જનસેવા કરતાં વનયાસ સારે।

કેં કન્દાઃ કન્દરેભ્યઃ પ્રલયમુપગતા
નિર્ધરા વા ગિરિમ્યઃ પ્રવ્વસ્તા વા તરુમ્યઃ
સરસફલમૃતો વલ્કલેન્યથ શાખાઃ । વીક્ષ્યન્તે
યન્મુક્તાનિ પ્રસમમપગતપ્રશ્રવાણાં સ્વલ્પનાં
દુઃખોપાત્તાલ્પવિત્તસ્મયવશપવનાન્તેભ્રૂલતાનિ॥

શું કંદરાઓમાંથી કંદ અને પર્વતો-
માંથી ઝરણાંનો પ્રલય થઈ ગયો છે ?
અથવા શું રસવાળાં ફળો તથા વદલોને
ધારણ કરનારી શાખાઓનો વૃક્ષ પરથી
વિનાશ થઈ ગયો છે ? કે જેથી
(સ્વાભિમાની પુરુષોને) અવિનથી, અને

મહામહેનતે પ્રાપ્ત કરેલા થોડાક દ્રવ્યથી
ભિખારેલા અભિમાનરૂપી પવનથી જેમની
પાંપણો નૃત્ય કરી રહેલ છે તેવા
હર્જનોનાં સુખ બળાતકારે પણ બેવા
પડે છે ?

*

ગઙ્ગાતરજ્જ હિમશીકરશીતલાનિ
વિદ્યાવરાધ્યુષિતચારુશિલાતલાનિ ।
સ્થાનાનિ કેં હિમવતઃ પ્રલયં ગતાનિ
યત્સાવમાનપરિષ્કરતા મદ્યુષાઃ । ૬૮ ।

ગંગાનદીના તરંગના બરફ જેવા
ઠંડા છાંટાથી શીતલ અને જેનાં સુંદર
શિલાતલ ઉપર વિદ્યાધર લોકો બેઠેલા
છે, તેવાં હિમાલયનાં સ્થાનોનો શું પ્રલય
થઈ ગયો છે, કે મનુષ્યોને અપમાનચક્ર
પારકાના અત્રમાં રમમાણ રહેલું પડે ?

*

દેહની ક્ષણિકતા

યદા મેરુઃ શ્રીમાન્નેપતતિ યુગાન્તાગ્રિનેહતઃ
સમુદ્રાઃ શુષ્યન્તિ પ્રચુરમકરગ્રાહનિલયાઃ ।
ધરા ગચ્છત્યન્તં ધરણિવરપાદૈરપિ ધૃતા
શરિરે કા વાર્તા કરિકલમકર્ણાગ્રચપલે ॥ ૬૯ ॥

પ્રલયકાળના અગ્નિના સપાટો લાગતાં,
જ્યારે શ્રીમાન મેરુ પર્વત પણ નીચે
ગળી પડે છે; મોટામોટા મગર અને
જૂંડના નિવાસરૂપ સમુદ્રો પણ જ્યારે
સુકાઈ જાય છે; જ્યારે પર્વતોનાં મૂળિયાંથી
ધારણ કરાયેલી પૃથ્વીનો પણ અંત આવે
છે, ત્યારે હાથીના બગ્યાના કાનના
અગ્રભાગ પેઠે અંચળ દેહની તો
વાત જ શી કરવી ?

*

ક્યારે ?

एकांकी निःस्पृहः शान्तः पाणिपात्रो दिगंबरः ।

कदा शंभो भविष्यामि कर्मनिर्मूलनक्षमः ॥ ७० ॥

(સર્વતું દેવ્યાણુ કરનાર) હે શંભુ !

એકલો, સ્પૃહાવગરનો, શાંત અંતઃકરણ-

વાળો, હાથને જ સિંધાપાત્ર તરીકે

વાપરનારો, દિશાઓરૂપી વસ્ત્રવાળો (નમ)

અને (બધાં) ક્રોધને ઉખાડી નાખવામાં

સમર્થ હું ક્યારે બનીશ ?

પણ પછી શું ?

प्राप्ताः भिक्षः सकलकामदुघास्ततः किं

दत्तं पदं शिरसि विद्विपतां ततः किम् ।

सन्मानिताः प्रणयिनो विमर्षस्ततः किं

कल्पं स्थितं तनुभृतां तनुमिस्ततः किम् ॥ ૭૧ ॥

સર્વે ઇન્ધ્રાઓને પરિપૂર્ણ કરનાર

સંપત્તિઓ મળી, પણ પછી શું ? (હેવટે

તો મરવાનું જ ને ?) શત્રુઓના મસ્તક

ઉપર ચરણ સ્થાપ્યો, (તેમને વશ કર્યા)

પણ પછી શું ? પ્રેમ રાખનાર સર્વે

મિત્રોને વૈભવ આપી સન્માન્યા, પણ

પછી શું ? મનુષ્યશરીરમાં એક દ્રવ્ય

સુધી સ્થિતિ કરી, (જીવ્યા) પણ પછી

શું ? (અર્થાત્ વૈરાગ્ય વિના સર્વ

નિષ્કળ છે.)

વૈરાગ્યની પરાકાષ્ટા

“ जीर्णा कन्या ततः किं सितममलपट

पट्टस्रं ततः किं एका भार्या ततः किं हयक-

रिसुगणैरावृतो वा ततः किम् । भक्तं सुकं

ततः किं कदशनमथवा वासरान्ते ततः किं

व्यक्तज्योतिर्न वान्तर्मयितमवमयं वैमवं वा

તતઃ કિમ્ ॥ ૭૨ ॥

બુની ગોઢડી હોય તો ચં શું ? અને

ધવલ, નિર્મળ, ઝીણું વસ્ત્ર હોય, તોપણ

શું ? (પાસે) એકલી સ્ત્રી જ હોય તોપણ

શું ? અને (માણસ) અનેક હાથીઘોડાથી

પીટાયાલો હોય, તોપણ શું ? (યુદ્ધર)

ભાત ખાધા તોપણ શું ? અને ઠંઠ

રાત્રે ખરાબ સોજન મળે તોપણ શું ?

જે સંસારભયનો નાશ કરનારી બ્રહ્મ-

જ્યોતિ ન પ્રગટી (અંદર સાક્ષાત્કાર ન

થયો), તો વૈભવ મળ્યો તેથી પણ શું ?

મર્ષોત્તમ દશા

भक्तिर्भवे मरणजन्ममयं हृदिस्थं

स्नेहो न घन्धुषु न मन्मथजा विकाराः ।

संसर्गदोषरहिता विजना वनान्ता

वैराग्यमस्ति किमतः परमर्षनीयम् ॥ ૭૩ ॥

મહાદેવમાં બહિષ્કારાવ, મરણ અને

જન્મનો લય હૃદયમાં હોય, સર્ગાવહારામાં

અનાસક્તિ (આસક્તિનો અભાવ),

મદનદેવના વિકારોનો અભાવ, સંસર્ગ-

દોષથી યુક્ત એવા વનના પ્રદેશો અને

વૈરાગ્ય હોય—(તો પછી) આનાથી વધારે

બીજું શું ઇચ્છવા જેવું છે ?

બ્રહ્મચિંતનની ઉત્તમતા

तस्मादनन्तमजरं परमं विकसि

तद् ब्रह्म चिन्तय किमेमिरसद्विकल्पैः ।

यस्यानुपक्षिण इमे भुवनविषय-

भोगादयः कृष्णलोकमता भवन्ति ॥ ૭૪ ॥

માટે અનંત, જરાશયિત, સર્વોત્તમ,

સર્વવ્યાપક, (શાસ્ત્રોમાં) સુપ્રસિદ્ધ,

બ્રહ્મતત્ત્વનું ચિંતન કર. આ અસલ્ય

(ટેહાદિહના) વિકલ્પો કરવાથી શો

કાયદો, જે બ્રહ્મતત્ત્વમાં સતત પ્રીતિ રાખનાર મનુષ્યને આ પૃથ્વીનું આધિપત્ય વગેરે લોભો શુદ્ધ મનુષ્યને જ ઇચ્છવા જેવા લાગે છે?

*

પાતાલમાવેશસે યાસે નમો વિલંબ્ય
દેહમળલં ભ્રમસિ માનસ ચાપલેન ।
અન્વાપિ જાતુ વિમલં કથમાત્મર્તનં
તદ્ બ્રહ્મ ન સ્મરસિ નિર્વૃત્તેષેષિ યેન ॥૭૫॥

હો મન, તું અચળતાથી પાતાળમાં પેસે છે, આકાશનું ઉલ્લંઘન કરીને નય છે, બધે દિશાઓમાં ભટકે છે. (એ રીતે) ભ્રમણ કરીને યજુ (ઉપરતિ પાત્રો) તું શા માટે તે નિર્મળ અને આત્મકથાણુકારી બ્રહ્મતત્ત્વનું સ્મરણ નથી કરતું, જેથી તને શાંતિ પ્રાપ્ત થાય?

*

સંસારના મોહ

રાત્રિઃ સૈવ પુનઃ સ એવ દિવસો મત્વા
યુથા જન્તવો ધાવન્ત્યુદમિનસ્તથૈવ નિમૃત-
પ્રારબ્ધતત્ત્વક્રિયાઃ । વ્યાપારૈઃ પુનસ્ક્રુત્ક્રુત-
વિપયૈરેવં વિધેનામુના સંસારેણ કદર્ચિતાઃ કથ-
મહૈ મોહાજ્ઞ લજ્ઞામહૈ ॥૭૬॥

‘તેજ રાત્રિ પડે છે અને તેજ દિવસ જાગે છે.’ એમ માનીને (અર્થાત્ રાત્રિદિવસ પડવાજાગવા સાથે તેમનું આયુષ્ય ક્ષીણ થાય છે તે ન સમજતાં), અસાની પુરુષો અનેક પ્રકારનાં કાર્યો છાનામાના શરૂ કરીને, તેમાં ઉદય કરવાના હેતુથી, ટોડાટોડ કરે છે, અને પહેલાં લોગવેલા વિષયપદાર્થોને ફરીફરી લોગવવા માટે અનેક પ્રકારની ખટખટ કર્યો કરે છે. આ પ્રકારના સંસારથી

પીડા પામતાં છતાં, મોહને દોષે, અમને શરમ નથી આવતી તે કેવી (વિચેત્ર) વાત કહેવાય?

*

સુનિનો વૈભવ

મહી સ્મ્યા શય્યા વિપુલમુપધાનં સુજલતા
વિતાનં ચાકાશં વ્યજનમનુકૂલેડયમનેલઃ ।
સ્ફુરદ્દપશ્ચન્દ્રે વિરતિવનિતાસજ્જમુદિતઃ
સુખં શાન્તઃ શેતે દુનિરતનુમૃતિર્નૃપ इव ॥૭૭॥

પૃથ્વી સુંદર પથારી છે, પોતાના હાથરૂપી લતા જ વેશાળ ઓશિફું છે, આકાશરૂપી ચંદ્રવેલો છે, આ અનુકૂળ પવન વીજળી છે, ચંદ્ર પ્રકાશમાન દીવો છે, અને વિરક્તિ (વૈરાગ્ય) રૂપી સ્ત્રીના સંગથી તેને આનંદ મળે છે. આવો શાંત સુનિ, ખૂબ વૈભવવાળા રાજાની જેમ, સુખ-પૂર્વક સૂઈ નય છે.

*

બ્રહ્મસુખ આગળ સંસારસુખ દ્વિકું છે
ત્રૈલોક્યાધિપતેત્ત્વમેવ વિરસં યસ્મિન્
મહાશાસને તલ્લબ્ધાશનવસ્ત્રપાનઘટને મોગે
રતિં મા કૃયાઃ । મોગઃ કોડપિ સ એક એવ
પરમે નિલોદિતે જુમ્મતે યત્સ્વાદાદ્ વિરસા
ભવન્તિ વિષયાસૈલોક્યરાજ્યાદયઃ ॥૭૮॥

જે બ્રહ્મજ્ઞાનરૂપી મહારાજ્યમાં ત્રણે લોકનું આધિપત્ય દ્વિકું (નીરસ) લાગે છે, તેને પ્રાપ્ત કરીને તું લોભન, વશ, અને પાન મેળવવામાં પ્રીતિ ન કર, તે એક જ અનિર્વચનીય મહાન લોભ છે (બ્રહ્માનંદનો), જે સદાકાલ માટે પ્રકાશિત છે, અને જેનો સ્વાદ લીધા પછી ત્રૈલોક્યનું રાજ્ય વગેરે વિષયપદાર્થો દ્વિકા બની

જાય છે (અર્થાત્ તે વિષયપદાશીમા પ્રીતિ રહેતી નથી)

(માટે) સસારના ભયરૂપી સસુદ્રને તરી જવા માટે પ્રદામા ચિત્ત ગરશેવે

વહ્નિગ્વૃત્તિનો ત્યાગ કર

કિં વેદ, સ્મૃતિમિ. પુરાણપઠને શાસ્ત્ર-
ર્મહાવિસ્તૃતૈ. સ્વર્ગપ્રામકુટીનિવાસપદ્મૈ. કર્મ-
ક્રિયાવિષ્ણૈ । મુક્તૈવૈક ભવવન્ધુ સ્વરચના-
વિધ્વસકાલાનલ સ્વાત્માનન્દપદ્મપ્રવેશકલન
શેષા વળિગ્વૃત્તય ॥૭૯॥

વેદો, સ્મૃતિઓ, પુરાણોનું પઠન, મહા
વિસ્તારવાળા શાસ્ત્રો, અને સ્વર્ગરૂપી
ગામડામાં જોઈ જુપડીમાં વાસ કરવારૂપી
ફળને આપનાર (અનેક યજ્ઞયાગાદિરૂપી)
દિવાઓના વિદાસથી શેા દાયકો છે ?
સસારજનનના દુખની રચનાનો નાશ
કરવામા દાદાશિ સમાન, આત્માનંદપદમા
પ્રવેશ કરવાની દલા સિવાય, બાકીની બધી
પ્રવૃત્તિઓ વહ્નિગ્વૃત્તિઓ જેવી છે (અર્થાત્
વેપારની પેઠે માત્ર આજીવિકા માટે છે)

* સાસારિક પદાર્થોની ક્ષણિકતા

માયુ કહોલલોલ કતિપદ્યદિવસસ્યાપિની
યૌવનશ્રીરર્થા સકલ્પકલ્પા ધનસમયતદિદિ
પ્રમા મોગપૂર્ણા । કળ્થસ્તેષોપગૂઢ તદપિ ચ
ન ચિર યત્ પ્રિયામિ પ્રણીત મજ્જ્યાસક્ત
ચિત્તા મવત મવમયામ્મોષિપાર તરીતુમ્ ॥૮૦

આયુષ તરંગ માફક અચળ છે
યૌવનની શોભા યોગક દિવસ જ ટકવાની
છે વેલવ સકલ્પની માફક ક્ષણિક છે
જોગોનો સસુકાય વર્ષાઋતુની વીજળીના
અમકાર જેવો છે પ્રિયાઓએ કરેલું દંદ
ક કાલિગન પંથુ લાગે વખત ટકતું નથી,

મનસ્વી પુરુષની અક્ષુબ્ધતા

મદ્વાહમણ્ડલીમાત્ર કિં લોમાય મનસ્વિન ।
શફરીસ્ફુરિતેનાન્ધે શુન્વતા ન તુ જાયતે ૮૧
(નાનકડુ અમથુ) પ્રદ્વાહમહાળ શું
મનસ્વી પુરુષમા લોભ ઉપજાવી શકે છે ?
(અહર રહેલી નાનકડી) માછલીના ઊછ-
ળવાથી સસુદ્રમા ક્ષોભ થતો નથી

* ત્યારે અને હવે

યદાસીદજ્ઞાન સ્મરતિભિરસસ્કારજનિત
તદા દ્ય નારીમયનિદશેષ જગદપિ ।
દ્વાનીમસ્માક પદુતવિવેકાક્ષનજુષા
સમીનૃતા દષ્ટિમિસુવનમપિ મક્ષ મનુતે ॥૮૨॥

ત્યારે કામદેવરૂપી મોતિયાની અસરથી
થયેલું અજ્ઞાન હતું, ત્યારે આપુ જગત
અમને નારીમય દેખાતું, પશુ હવે અમને
તીક્ષ્ણવિવેકરૂપી અજન આજ્ઞામા આગું
છે, તેથી અમારી દષ્ટિ સમાન બની ગઈ
છે, અને તે ત્રણે શુદ્ધનને પ્રદારૂપ માને છે

*

અનિત્યતાશુદ્ધિથી સાસારિય પદાર્થો
રમણીય લાગતા નથી

સ્મ્યામન્દરીચયસ્તૃણવતી રમ્યા વના
ન્તસ્યલી રમ્ય સાધુસમાગમ શમસુખ કાવ્યેષુ
રમ્યા કયાઃ । કોમોપાદૈતવાપ્પવિન્દુતરલ
રમ્ય પ્રિયાયા મુલ સર્વ રમ્યમનિત્યતામુપગતે
ચિત્તે ન કિંચિત્ પુનઃ ॥ ૮૩ ॥

અદ્રના કિરણ રમણીય છે, વૃક્ષપુષ્પ
વનપ્રદેશો રમણીય છે, સમજીનેનો સમાગમ

રમણીય છે; શાંતિનું સુખ રમણીય છે; ડોપને લઈને આંસુવાળું તરલ પ્રિયાનું સુખ સુંદર છે; આ સઘળું રમણીય છે, પણ બ્યારે ચિત્તમાં તે વસ્તુઓ અનિત્ય છે તેવી બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે તેમાંનું કશું જ રમણીય નથી લાગતું.

*

વિરલ તપસ્વિનું દશ્ય

શિક્ષાસી જનમધ્યસંગરહિતઃ સ્વાયત્ત્વેષ્ટઃ
સદા દાનાદાનવિરક્તમાર્ગનિરતઃ કશ્ચિત્તપસ્વી
સ્થિતઃ । રથ્યાર્કર્ણવિશીર્ણજીર્ણવસનૈરાસ્યૂત-
કન્ધાધરે નિર્માને નિરહંકૃતિઃ શમસુખામોનૈ-
કચદ્વસ્પદઃ ॥ ૮૪ ॥

શિક્ષા માગીને લોજન કરનારો, મનુષ્યોના સમુદાયથી નિઃસંગ, સ્વાર્ધન એકાવાળો (મરણ પ્રમાણે ઇંદ્રિયોને વશમાં રાખી વર્તનાર), (ડોઈને કંઈ પણ) આપવા-લેવાની ક્રિયાથી રહિત, વિરક્તિ-માર્ગમાં લાગેલો, રસ્તામાં પડેલાં ફાટલાં જૂનાં લૂગકાં વડે સીવીને જેણે પોતાની કંથા બનાવીને ધારણ કરી છે તેવો, માનરહિત, અહંકારરહિત, શાંતિસુખના સંપૂર્ણ લોગમાં જ જેણે પોતાની ઇચ્છા બાંધી છે એવો, કોઈ એક તપસ્વી ભલો છે.

*

પંચમહાભૂતને છેલ્લા નમસ્કાર

માતર્મંદિને તાત મારુત સસે તેજઃસુબન્ધે જલ
ત્રાતર્વ્યોમિ નિવદ્ધૈવ મવતામેષ પ્રણામાજ્જલિઃ ।
યુષ્મત્સંગવશોપજાતસુકૃતોદ્રેકસ્ફુરન્નિર્મલ-
જ્ઞાનાપાસ્તસમસ્તમોહમહેમા લીવે પેરેન્નજ્ઞાનિ ॥

હે માતા પૃથ્વી ! પિતા પવન, મિત્ર તેજ, સુખંધુ જલ, લાઈ આકાશ, તમને

હું આ પ્રણામાંજલિ કરું છું. (આ શરીર તમારાથી બંધાયું હતું તેથી) તમારા સંગને લઈને ઉત્પન્ન થયેલાં પુણ્યોની અધિકતાથી પ્રગટેલા નિર્મળ જ્ઞાન વડે સઘળો મોહનો મહેમા ફેંટી લઈને, હું પરબ્રહ્મમાં દીન થઈ બાઉ છું.

*

આગ લાગે ત્યારે કૂવો ખોદવા ન બેસાય યાવત્સ્વસ્થમિદં કલેવરગૃહં યાવચ્ચ દૂરે
જરા યાવચ્ચેન્દ્રિયશક્તિરપ્રતિહતા યાવત્ક્ષયે
નાયુંષઃ । આત્મશ્રેયસે તાવદેવ વિદુષા કાર્યઃ
પ્રયત્ને મહાન્ પ્રોદ્ધસે ભવને તુ કૂંપવનંતં
પ્રત્યુઘમઃ કંદશઃ ॥ ૮૬ ॥

બધાં સુધી આ શરીરરૂપી ઘર નીરોળી છે, વૃદ્ધાવસ્થા હજી આવી નથી, ઇંદ્રિયોની શક્તિ ક્ષીણ થઈ નથી, આયુષ્યનો ક્ષય થયો નથી, ત્યાં સુધીમાં જ વિદ્વાને આત્મ-કલ્યાણમાં મહાન પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. બ્યારે મહાનને આગ લાગે, ત્યારે કૂવો ખોદવા બેસવું તે પ્રયત્ન કેવો કહેવાય ?

*

તારુણ્યની સફળતા

નામ્યસ્તા યુવિ વાદિવૃન્દલર્ન વિદ્યા
વિનીતોચિતા સજ્જાગ્રેઃ કરેકુન્મરઠલત્તૈર્નાકં
ન નીતેં યશઃ । કાન્તાકેમલપલ્લવાધરસઃ
પંતો ન ચન્દ્રોદયે તારુણ્યં ગતમેવ નિષ્ફલ-
મહો જ્ઞ્યાલયે દીપવત્ ॥ ૮૭ ॥

વાદીજનોના સમુદાયને (વાદવિવાદમાં) હશેવનારી, વિનયયુક્ત શિષ્યોને શીખવા યોગ્ય વિદ્યા પૃથ્વીમાં ન લાગ્યા. હાથીના કુંભરથળને ચીરી નાંખનાર તલવારની ધાર વડે (અમારો) યશ અમે ફવર્ગ સુધી ન

વિસ્તાપ્યો. અન્તોદય સમયે પ્રિય સ્ત્રીના
કામળ અધરપદ્મવત્ (ફૂંપળ જેવા અધરનું)
રસપાન ન દ્યુતિ. અરેરે, નિર્જન ઘરમાં
રહેલા હીવા પેઠે, અમારું યૌવન અથ-
વગર જ વીતી ગયું.

અધિકારભેદથી પરિણામભેદ

જ્ઞાને સતાં માનમદાદિનાશનં
કેયાંચિદેતન્મદમાનકારણમ્ ।

સ્થાનં વિવિક્તં યમિતાં વિમુક્તયે

કામાતુરાણામતિક્રામકારણમ્ ॥ ૮૮ ॥

જ્ઞાન સંતોને અભિમાન, મદ વગેરે
(હોયોને) નાશ કરવામાં સાધનરૂપ થાય
છે. દેહભાષ (અનધિકારીઓને) એ જ જ્ઞાન
મદ અને અભિમાનના કારણરૂપ થાય છે.
એકાંત સ્થાન સંયમી પુરુષોને મોહનું
સાધન બને છે, ત્યારે કામાતુર પુરુષોને
તે કામની વૃદ્ધિનું કારણ બને છે.

સંસારની વિવિધતા

કચિદ્ વીળાવાદઃ કચિદપિ ચ દ્વેદેતિ રુદિતં
કચિન્નારી રમ્યા કચિદપિ જરાજર્જરવપુઃ ।
કચિદ્ વિદ્વદ્ગોષ્ઠી કચિદપિ સુરામત્કલહો
ન જાતે સંસારઃ કિમમૃતમયઃ કિં વિપમયઃ ॥

કેઈ જગ્યાએ વીળાનો અવાજ
સંભળાય છે, તો કેઈ જગ્યાએ 'હા હા'
એમ રોકરોળ સંભળાય છે. કેઈ જગ્યાએ
રમણીય સ્ત્રી છે, તો કેઈ જગ્યાએ
વૃદ્ધાવસ્થાથી જર્જરિત થઈ ગયેલા
શરીરવાળો માણસ છે. કેઈ જગ્યાએ
વિદ્વાનોની ગોષ્ઠી ચાલતી હોય છે, તો
કેઈ જગ્યાએ હાડકાં હોડાં દાડ્યો

ઉન્મત્ત બનીને લડતાઝડતા હોય છે. હું
નક્કી થકતો નથી કે સંસાર અમૃતમય
છે કે વિપમય.

અસરજ્ઞસરજ્ઞ શંભુચરણ

જીર્ણાં એવ મનોરથાઃ સ્વદ્દેયે યાતં
જરાં યૌવનં હન્તાન્નેપુ ગુણાશ્વ વન્ધ્યફલતાં
યાતા ગુણજીર્વિના । કિં સુક્તં સદ્ગુણધુષેતિ
પલવાન્ કાલઃ કૃતાન્તોઽક્ષમી હા જ્ઞાતે સ્મર-
શાસનાંધિયુગલે સુક્ત્વાસ્તિ નાન્યા ગતિઃ ॥

મનની ઇચ્છાઓ મનમાં જ રહી ગઈ.
જુવાની ગઈ અને ધકપણ આવ્યું. શુભની
ઠદર કરનારા પુરુષો સિવાય (સૌથી વગેરે)
શુભો નિષ્કેશ થયા તે ખેંદની વાત છે.
હવે શું કરવું હચિત છે? બળવાન, અને
કેઈને પણ ન છોડનારો કાળ (ચતુ)
પણ એકદમ થકી આવ્યો છે. હા બંધુ;
ભગવાન મહાદેવજીના બે ચરણ છોડીને
ખીલ કોઈ ગતિ નથી.

સુખ એટલે માત્ર દુઃખનો ઉપાય

તૃપ્તા શુશ્વત્યાસ્યે પિપતિ સલિલં સ્વાદુ
સુરમિ કુષાર્તઃ સન્ શાલીન્ કવલયતિ શાકા-
દિવલિતાન્ । પ્રદીપ્તિ રાણાઘૃ સુદહત્તમાલિ-
કૃતિ વધૂં પ્રવીંચ્યો વ્યાધેઃ સુલ્લમિતિ વિપર્ય-
સ્યતિ જનઃ ॥ ૯૧ ॥

જ્યારે પુરુષનું મોં તરસથી સુકાઈ
નય છે, ત્યારે તે સ્વાદિષ્ટ સુગંધિ. જળ
પીએ છે. ભૂખથી પીડાતો મનુષ્ય શાક
(ચટણી) વગેરેથી સંયુક્ત ભાત ખાય છે.
કામાગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે, ત્યારે સ્ત્રીને પૂખ
બળપૂર્વક આકર્ષે છે. (એવી રીતે)

વ્યાધિના ઉપાયને મનુષ્ય 'સુખ છે' એમ ઉધું સમજે છે. (અર્થાત્ સુખ સ્વતંત્ર પદાર્થ નથી, પણ માત્ર દુઃખને નિવૃત્ત કરવાનો એક પ્રકાર જ છે.)

*

ક્યારે ?

સ્નાત્વા ગાઢૈઃ પયોભિઃ શુચિકુસુમફલૈર્ચયેત્વા વિમે ત્વાં ધ્યેયે ધ્યાનં નિયોજ્ય ક્ષિતિધરકુહરગ્રાવપર્યઙ્કમૂલે । આત્મારામઃ ફલાર્શ ગુરુવચનરતસ્તત્પ્રસાદાત્મરારે દુઃસ્વાન્મોક્ષ્યે કદાહં સમચરણકરે પુંસિ સેવાસ-મુત્થાત્ ॥૧૨

હે ભગવાન શંકર ! ગંગાનાં પાણીથી સ્નાન કરીને, પવિત્ર ફૂલ અને ફળથી તારું અર્ચન કરીને, પર્વતની શુદ્ધના પથ્થરથી પલંગમાં (બેસીને) ધ્યાન કરવા યોગ્ય (પરબ્રહ્મતત્ત્વમાં) ધ્યાન પદોષીને, આત્મામાં જ આરામ કરનારો, ફળ ખાઈને નિર્વાહ કરનારો, શુરુના વચનમાં જ પ્રીતિ રાખનારો હું, તમારી મહેરબાનીથી, મારા જેવા જ જેને બે હાથપગ છે તેવા (સામાન્ય) મનુષ્યની સેવાથી ઉત્પન્ન થતા દુઃખમાંથી ક્યારે છૂટી જઈશ ?

*

પરમેશ્વર પુલ્કય પુરુષે ।

શય્યા ચૈલશિલા યદ્દં ગિરિગુદા વહ્નં તરુણાં ત્વચઃ સારજ્ઞાઃ સુહૃદો નતુ ક્ષિતિરુદ્ધાં વૃત્તિઃ ફલૈઃ કૌર્મલૈઃ । યેપાં નૈર્દેશણામ્બુપાન-મુચિતં રત્યૈ ચ વિચાજ્ઞના મન્યે તે પરમેશ્વરાઃ શિરસિ યર્વદ્ધો ન સેવાજ્ઞલિઃ ॥ ૧૩ ॥

પર્વતની શિલા જેમની શય્યા છે, શુદ્ધ જેમનું ઘર છે, વૃક્ષોની છાલ જેમનાં

વસ્ત્ર છે, હરણાં જેમનાં મિત્ર છે, વૃક્ષોનાં કામળ ફળથી જેઓ નિર્વાહ કરે છે, ઝરણાંનું પાણી જેમનું ઉચિત પાન છે, વિદ્યારૂપી સ્ત્રી જેમને આનંદ આપે છે, અને જેમણે બીજાઓની નોકરી કરતાં તેમને પ્રણામાંજલિ કરી નથી, તેમને હું પરમેશ્વરપુલ્કય માનું છું.

*

વિદ્વાન કુટુંબ ખાતર સંસારવ્યવહાર થતાવે છે

સત્યામેવ ત્રિલોકીસરિતે હરશિરશ્ચુન્વ-નીવેચ્છટાયાં સદૃષ્ટે કલ્પયન્ત્યાં તટવેદપ-ભવૈર્વલ્કલૈઃ સત્કલૈશ્વ । કોડયં વિદ્વાન્ વિપત્તિજ્વરજનિતરુજાતીવદુઃશ્વાસિકાનાં વક્ત્રં વીક્ષેત દુઃસ્થે યદિ હિ ન વિમૃયાત્સ્વે કુટુમ્બેડનુકમ્પામ્ ॥ ૧૪ ॥

જ્યારે શંકર ભગવાનના મસ્તકને સુગંધી (વીંટળાતી) નીલિ (સૂત્રોના સાદલાની ગાંઠ-ઢોરી) જેવી શોભાવાળી ગંગાનદી છે, જે પોતાના તીર ઉપરની શાખાઓ પર ભગતાં વલકલ અને સુંદર ફળો વડે સારી આશુવિકાનાં સાધન પૂરાં પાડી શકે તેમ છે, ત્યારે-જો તે પોતાના દુઃખી કુટુંબ ઉપર કયા ન ધરાવતો હોય, તો-કયો વિદ્વાન પુરુષ દુઃખરૂપી (ગરીબાર્થ-રૂપી) જ્વરથી ઉત્પન્ન થયેલી ખીડને ત્રીધે ખૂળ શોકપૂર્વક નિસાસાં મૂકતી સૂત્રોનાં સુખ બુદ્ધે ? (અર્થાત્ કુટુંબ માટે લાગણી ન હોય, તો વિદ્વાન પોતાની દુઃખી પત્નીનું સુખ જોવા કરતાં વનમાં જઈ ગંગાનદીનો આશ્રય કરે.)

*

કાશીધાસની ઉત્તમતા

ઉદાનેષુ વિચિત્રગોચનવિધિસ્ત્રીમાતિતીર્થં તપઃ
કૌશીનાવરણં સુવસ્ત્રમુખિતો મિશ્રાટનં મળ્લનમ્ ।
આસન્નં મરણં ચ મદ્ગલસમં યસ્યાં સમુત્પષ્ઠેતે
તાં કાશીં પરિદૃત્ય દ્વન્ત વિઝૃંધૈરન્યત્ર કિં સ્વીયતે ॥

ન્યાં ઉદાનોમાં જાતજાતનાં લોજનની
(ફળમૂળની) સગવડ છે, ન્યાં અતિશય
લીધ (દુરુષ્ટ, આંદ્રાધણાદિ) તપ તપી
શકાય તેમ છે, ન્યાં લંગોટરૂપી વસ્ત્ર
પહેરી ચલાવી શકાય છે, આસપાસનાં
ઘરમાં બિશ્વા માટે ભટકણું આબુધણુરૂપ
છે, જે કાશીમાં મરણુ યાસે આવે તેા તે
મંગલ સમાન છે (મોક્ષ આપે છે), તે
કાશીનગરીને છોડીને, ખેદની વાત છે, કે
વિદ્વાનો જીને આ માટે રહેતા હશે ?

*

નાયં તે સમયો રહસ્યમધુના નિદ્રાતિ
નાયો યદિ સ્થિત્વા દ્રક્ષ્યતિ કુપ્પતિ પ્રભુરિતિ
દ્વારેષુ ચેર્ષાં વચઃ ચેતસ્તાનપહાય યાદિ મવનં
દેવસ્ય વિશ્વેશિતુઃ નિર્દોષારકનિર્દયોક્ત્ય-
પરૂપં નિઃસીપગર્મપ્રદમ્ ॥ ૯૬ ॥

‘હમણાં (મળવાનો) સમય નથી.
અત્યાદે (શેઠ) ખાનગીમાં બેઠા છે,
હમણાં (શેઠ અથવા રાજા) ઊઘે છે, જો
જોડીને તને જોશે તો ક્રોધ કરશે’-જેમનાં
(રાજાઓ અથવા શેઠિયાઓનાં) દ્વાર ઉપર
(નોકશોના) ઉપર પ્રમાણે શખડો સાંભળ-
વામાં આવે છે, તેમને છોડીને કે ચિત્ત ।
ભગવાન વિશ્વનાથ(મહાદેવ)ને મંદિર
માં, કે ન્યાં કોઈ દ્વારપાળના કઠોર શખડો
નથી, ન્યાં કોઈ પ્રકારની કૂરતા બેવામાં
કે સાંભળવામાં આવતી નથી, અને જે

અનંત કલ્યાણને આપે છે. (મોક્ષ આપે છે.)

અભારૂપી હૃદ કુંભાર

પ્રિયસલ્લ વિપરળ્લનાતપ્રતાપપરમ્પરા-
પરિધિચપલે ચિન્તાચક્રે નિવાય વિધિઃ સ્વઃ ।
મૃદમિવ વલત્પિળ્લીકૃત્સ પ્રગલ્ભકુલોલવદ્
ઘડયતિ મનો નો જાનીમઃ કિમત્ર વિધાસ્યતિ ૯૭
હે પ્રિય મિત્ર ! વિપત્તિરૂપી હૃદ
વારંવાર ફેરવવાથી ચક્રચક્ર ફરતા
ચિન્તારૂપી આક્રાંધ પર મૂકીને, બળાક્રાંદે
માટીની પેઠે, મનને પિંડ બનાવીને, મૃદ
કુંભાર જેવો પ્રદ્ધા મારા મનને ફેરવે છે-
ભમાવે છે. હું બાણતો નથી કે તે મારો
કચો ઘાટ ધકશે.

હૃદયે પર ધ્રુવા

મદેશ્વરે વા જગતામષીશ્વરે જનાર્દને વા
જગદન્તરાત્માનિ । તયોર્ન મેદપ્રતિપત્તિરિત્થિ મે
તયાપિ મક્તિસ્તસ્મિન્દુચેશ્વરે ॥ ૯૮ ॥

જગદીશ્વર શિવ અને, સર્વ જગતના
અંતરાત્મારૂપી ભગવાન વિષ્ણુ જે બેમાં
મને કોઈ પણ પ્રકારની ‘લેઠપુદ્ધિ નથી.
પણ તો ય જેમના મરુતક ઉપર થીજીને
અંદ્ર બિરાજે છે તે મહાદેવ ઉપર મારી
બંધિત છે.

*

હૃદચિન્તામાં લાગેલા મનને વિક્ષેપાનો
અભાવ

રે કન્દર્ય કરં કન્દર્યયાપિ કિંકોદ્રણ્ડ-
દ્વારૈવે રે રે કોકિલ કોમલૈઃ કલ્પૈઃ કિં ત્વં
દુમા જલ્પસિ । મુખે સ્નિગ્ધવિદગ્ધમુગ્ધમધુર-
લોલૈઃ કટાક્ષરતં ચેતશ્ચુસ્મિતચન્દ્રચૂડચરણ-
ધ્યાનામૃતં વર્તતે ॥ ૯૯ ॥

હે કામદેવ ! ધનુષના ટંકારથી શા માટે નકામે હાથ ડુબાડે છે? હે કોકિલ, કામદ ભધુર કલરવથી શા માટે બ્યથા બકવાદ કરે છે? હે મુગ્ધ સ્ત્રી ! પ્રેમાળ, ચતુર, મનોહર અને પ્રિય કટાક્ષો ફેંકવા બસ કર. (હવે તો) મારું ચિત્ત લગવાન શકરના ચરણમાં ધ્યાન લગાડીને અમૃતનું પાન કરી રહ્યું છે. (ઝેટલે આવા પદાર્થોથી મને મોહ લેખજવાનો સંભવ રહ્યો નથી.)

*

યોગીનું સર્વોત્તમ સુખ

કૌપીને શતલખણ્ડજર્જરતરં કન્યા પુનસ્તાદર્શ નિચ્ચિન્તં સુલસાધ્યમૈશ્વર્યમશનં શય્યા શ્મશાને વતે । મિત્રામિત્રસમાનતાતિવિમલા ચિન્તાય શૂન્યાલેયે ધ્વસ્તાશેષમદપ્રમાદમુદિતે યોગી સુખં તેષ્ઠતે ॥૧૦૦॥

સો કકડાથી સાંધેલી, અત્યંત જૂની લંગોટી; કંથા પશુ તેવી જ; ચિન્તા-વગરનું, સુખથી મળી શકે તેવું સિદ્ધાકૃષ્ણી ભોજન; શ્મશાનમાં-વનમાં સૂવાનું; મિત્ર અને શત્રુમાં સંમણુદિ અને નિર્જન સ્થાનમાં અતિનિર્મળ (શુદ્ધ) ધ્યાન (પરબ્રહ્મનું)-આ રીતે, જેનો સઘળો મંદ અને પ્રમાદ નાશ પામ્યો છે તેવો યોગી સુખપૂર્વક રહે છે.

*

શ્રદ્ધાપાત્ર શિષ્યામણ

મોગા મેઘુરુવૃત્તયો વહુવિષાસૈરેવ ચાયં ભવસ્તંકસ્યેદ કૃતે પરિશ્રમત રે લોકાઃ કૃતં ચેષ્ટૈઃ । આશાપાશશતોપશન્તિવિશદં ચેતઃ સમાધીયતાં કામોચ્છિત્તિવશે સ્વધામને યદે શ્રદ્ધેયમસ્મદ્વચઃ ॥૧૦૧॥

અનેક પ્રકારના ભોગો ક્ષણભંગુર છે અને તેમનાથી જ આ સંસાર ટકી રહ્યો છે; તો હે લોકો, તમે કઈ વસ્તુ માટે (આ સંસારમાં) પરિશ્રમણુ કરો છો? તે ભોગો પ્રાપ્ત કરવા માટેનો ચેષ્ટા બંધ કરો. સેંકડો આશાઓના કાંસલામાંથી છૂટ. ગયેલું, શાંત, સ્વચ્છ ચિત્ત કામનાઓનો નાશ કરવાથી જ પ્રાપ્ત થાય તેવા આત્મતત્ત્વમાં જોડો-જો અમારા વચન પર શ્રદ્ધા હોય તો.

*

ધન્ય ત્યાગીઓ

ધન્યાનાં ગિરિકન્દરે નિવસતાં જ્યેતિઃ પરં ધ્યાયતાં આનન્દાશ્રુજલં પિવન્તિ શકુના નિઃશક્તમક્લેશયાઃ । અસ્માકં તુ મનોરથેપચિતપ્રાસાદવાર્ષાતટર્કઙ્કાકાનનલેલિકૈતુકણ્ઠપામાયુઃ પરેક્ષીયતે ॥૧૦૨॥

ગિરિની શુદ્ધમાં રહેતા ને પરમ જ્યોતિનું (પરબ્રહ્મનું) ધ્યાન કરતા ધન્ય પુરુષોનાં આનંદનાં આંસુ (બ્રહ્માનંદને લોધે આવતાં આંસુ) તેમના યોગામાં બેઠેલાં પાંખીઓ પીએ છે. (જ્યારે) મનોરથોથી રચાયેલી હવેલોઓની વાવના તટ ઉપર આવેલા સુંદર બાગમાં કીડા કરવાની ઉત્સુકતા એવતાંસેવતાં જ (અર્થાત્ મિથ્યા કલ્પનાઓમાં જ અમારું આયુષ વીતી જાય છે.)

*

કોઈ વસ્તુ ભયશ્રુત અને સ્થિર નર્થ.

આપ્રાપ્ત મરણેન જન્મ જરયા વિદ્યુચ્ચલં યૈવનં સંતોષો વનલિપ્સયા શ્મશુલ્કં પ્રૌઢાક્ષના-વિપ્રમૈઃ । લોકર્મત્સરિભિર્ગુણા વનમુવે વ્યાલૈ-ર્નૃપા દુર્જનૈરસ્યૈર્યેળ વિમૃતિરપ્યપહતા ગ્રસ્તં નર્કિ કેન વા ॥૧૦૩॥

મૃત્યુએ જન્મને ઘેરી લીધા છે (ગ્રાસ કર્યો છે), ધડપણે વીજળી અમાન ચચળ યૌવનને, ધનના લોભે સતોષને, પ્રૌઢ સ્ત્રીઓના વિલાસોએ (હાવલાવધુક્ત હલનચલને) શાંતિના સુખને, મરસર વાજા હોઠાએ જધા અદ્ભુતોને (નિહા કરવાથી ઘેરી લીધા છે), સ્વપ્નોએ પન પ્રદેશોને, દુર્જનોએ રાજાઓને અને અસ્થિરતાએ ઐશ્વર્યને આચ્છાદિત કરી લીધું છે અથવા કયો વસ્તુ રોનાથી નથી ઘેરાઈ? (અર્થાત્, વૈરાગ્ય સિવાય સધળું ભયઘસતું છે)

સર્વં પરંતુ ભયઘસતું છે

આધિવ્યાધિશ્ચતૈર્જનસ્ય વિવિચૈતરીચ-
મુન્મૂલ્યોતે ઇર્ષ્યવિગ્ર પતન્તિ તત્ર વિવૃત્તદ્વાર
ઇવ વ્યાપદઃ । જાત જાતમવશ્યમાણુ વિવશ
મૃત્યુ કરોત્યાત્મસાત્ તત્કિ નામ નિરુક્તેન
વિધિના યન્નિર્મિત સુસિતમ્ ॥ ૧૦૪ ॥

- અલોક પ્રદારની, એકડા મનની વ્યથાઓ અને શરીરના રોગો માણસના આરોગ્યને જડમૂળથી ઉખાડી નાખે છે ન્યા લક્ષ્મી હોય છે, ત્યા-ત્યાં તેમને માટે ખારણા ખૂદી ગયા હોય તેમ-વિપત્તિઓ આવી પડે છે કરેક જન્મેલા પ્રાણીને મૃત્યુ અચૂક ઝટ લઈને પોતાને વશ કરે છે અકુશરહિત પ્રજાએ એવું શું બતાવ્યું છે કે જે સ્થિર (ભયમુક્ત) હોય?

૬ ખરૂં સસાર

કુન્દેણામેષ્યમધ્યે નિયમિતતનુમિ સ્વી
યતે ગર્મમધ્યે કૌન્તાવિરેષદુઃખવ્યતિકરવિષયે

યૌવને-ચોષમોગ । નારીનામપ્યવજ્ઞા વિલસતિ
નિયત વૃદ્ધમાવોડપ્યસાધુ. સમીરિ રે મનુષ્યા
વદત વદિ સુખ સ્વલમપ્યસ્તિ કિંચિત્ ૧૦૫

(મનુષ્યોને જન્મ પહેલા) મહા સુરકેલીથી (વિદ્યા, મૂલ વગેરેથી) અપવિત્ર ગર્ભમાં, જડકાઈ ગયેલા શરીર સાથે, રહેવું પડે છે ગ્રિયાના વિયોગદુઃખની ઘટનાથી કે સહ યૌવનમાં (ચોડાઘણો-નહિ નેનો) ઉપભોગ મળે છે સ્ત્રીઓ પણ ચોક્કસ અપમાન વરે છે-એવી વૃદ્ધાવસ્થા પણ મુખકાથી નથી હે મનુષ્યો! આ સસારમાં બે જરા પક્કુ, મુખ હોય તો કહે!

જીવતરમાં મુખ નથી

આયુર્વર્ષશત સૃજા પરિમિત રાગૌ તદર્થ
ગત તસાર્થસ્ય પરસ્ય ચાર્વમપર ચાલત્વચુદ-
ત્વયો । શેષ વ્યાધિવિયોગદુઃખસહિત સેવાદિ
મિર્નીયતે જીવે વારિતક્લ્બચલતો સૌહ્ય
કુતઃ પ્રાણિનામ્ ॥ ૧૦૬ ॥

મનુષ્યોના આયુષ્ય પરિમાણ સે વર્ષનું છે તેમાંથી અડધું (પચાસ વર્ષ) રાત્રિઓમાં ત્યાજ્યું ભય છે તેમાંથી પહેલા ભાગનું અડધું (સાડાખાર વર્ષ) બચપણમાં અને પાછલા ભાગનું અડધું (સાડા ખાર વર્ષ) ધડપણ પૂરીતી ભય છે બાકીનું આયુષ્ય, રોગ, વિયોગ અને દુઃખપૂર્વક નોકરી વરવામાં ભય છે પાછીના તરંગ પેટે અતિશય ચચળ જીવનમાં મનુષ્યોને મુખ ક્યાથી હોય?

સુખની બ્રાંતિ

અસારે સ્વલુ-સંસારે સુખબ્રાન્તિઃ શરીરિણામ્ ।
લાલાપાનમિવાંગુષ્ઠે લાલાનાં સ્તન્યવિભ્રમઃ ૧૦૭

પોતાના અંગૂઠાને ધાવતાં ધાવતાં
પોતાના જ સુખની લાળને જેમ ખાળકે
ભ્રમથી માતાનું દૂધ માની લે છે, તેવી
રીતે આ અસાર સંસારમાં પુરુષોને
ખરેખર (હઃખરૂપ વિષયપદાર્થોમાં)
સુખની બ્રાંતિ થાય છે.

*

ત્યાગીઓની પ્રશંસા

‘મલ્લજ્ઞાનવિવેકિને’ સ્મરણિયઃ કુર્વન્ત્યહૈ
દુષ્કરં યન્મુશ્નત્યુપમેગકાચ્ચનધનાન્યેકાન્તતે
નિઃસ્પૃહાઃ । ન પ્રાપ્તાનિ પુરા ન સંપ્રતિ ન ચ
પ્રાપ્તૈ દદૃષ્યન્ત્યયે વાચ્છાપાપ્રપિગ્રહાણ્યપે પરં
સ્વકું ન શક્તા વયમ્ ૧૧૦૮ ॥

બ્રહ્મજ્ઞાનના વિવેકવાળા, નિર્મળ
ભુદ્ધિવાળા પુરુષો ખરેખર આશ્ચર્ય પમાડે
તેવું દુષ્કર કાર્ય કરે છે; કારણ કે તેઓ
તદન નિઃસ્પૃહ બનીને સર્વ સુખ, સોનું,
ધન વગેરે ત્યાજ દે છે. (અર્થાત્) અમે
તો ભૂતકાળમાં ન મળેલાં, હમણાં ન
મળેલાં, અને જેમની પ્રાપ્તિ માટે
સવિધ્યમાં આશા નથી તેવાં માત્ર
ધન્યામાં જ જેમને ખરેખર પકડી રાખ્યાં
છે તેવાં (તે પ્રમને) ત્યજવા શક્તિમાન
થતા નથી.

લોકોની મૂઢતા

વ્યાઘ્રીવ તિષ્ઠતિ જરા પરિતર્જયન્તી
રોગાંશ્ચ શવચ્ચ ઇવ પ્રહરાન્તિ દેહમ્ ।

આયુઃ પરિસ્રવતિ મિન્નપટાદિવામ્ભે
લેકત્તથાપ્ય હેતમાચરતીતિ ચિત્રમ્ ૧૧૦૯

વાઘણી પેઠે ડરાવતી વૃદ્ધાવસ્થા
સામે ઊભી છે. શત્રુઓની પેઠે રોગો
શરીર પર પ્રહાર કરે છે. ભાગેલા ઘડા-
માંથી પાણીની પેઠે આયુષ વહી જાય છે;
છતાં પણ લોક પોતાના અકલ્યાણનું
આચરણ કરે છે (સંસારના મોહને લોધે
પાપકર્મ કરે છે), તે આશ્ચર્યની વાત છે.

*

આત્મરત યોગીઓને વિક્ષેપને! અભાવ

સદા યોગાંગ્યાસવ્યસનવશ્યે રાત્મમન-
સોરવિચ્છિન્ના મૈત્રી સ્ફુરતિ કૃતિનસ્તસ્વ-
ન્નિમુ રૈઃ । પ્રિયાણામાલાપૈરધરમધુર્ભિર્વક્ત્ર-
કમલૈઃ સનિઃશ્વાસામેદૈઃ સકુચકલશ્લેષ-
સુરૈઃ ૧૧૧૦ ।

હરહંમેશ યોગાભ્યાસની ટેવના
પ્રભાવથી જે ધન્ય પુરુષના આત્મા અને
મન વચ્ચે અતૂટ મૈત્રી (અલોદલાય)
પ્રગટી છે, તેને પ્રિય શ્રીઓનાં સ્પર્શનાં
સંભાષણથી, અધરોહતા મધુપાનથી,
સુગંધિ નિઃશ્વાસવાળાં કમળ જેવાં સુંદર
સુખથી, અને કુંભ જેવા પુષ્ટ સ્તનને
આલિંગન આપીને કરવામાં આવતી
સુરતકીડાથી શું ? (અર્થાત્ તેમને મન
તે સઘળું વિરસ-શિક્કું લાગે છે.)

*

પરોપકારીનું જ જીવન સફળ છે

જાતઃ કૂર્મઃ સ એકઃ પૃથુસુવનં મદ્યા-
પિતં યેન પૃષ્ઠં શ્લાઘ્યં જન્મ ધ્રુવસ્ય ભ્રમતે
નિયમેતં યત્ર તેજસ્વિચક્રમ્ । સંજાતવ્યર્થપ્રજ્ઞાઃ

પરહિતકારણે નોપરિણમ્ન ચાપો પ્રજ્ઞાણોદુમ્બ-
રાન્તર્મયેકવદપરે પ્રાણિનો જાતનદ્યાઃ ॥૧૧૧॥

તે એક જ કાચખો (કર્માવતાર
ભગવાન વિષ્ણુ) જન્મ્યો કહેવાય, કે જેણે
પોતાની પીઠ વિશાળ ભુવનનો ભાર
ભેષકવા માટે અર્ધજી કરી હતી. તે કુવના
તારાનો જન્મ પ્રશંસાપાત્ર છે, કે જેને લઈને
નિયમમાં રહીને (આકાશનો) વ્યોતિઓતું
મંડળ (પ્રહલિક) પ્રમથ કરે છે. બાકી
ચારકાનાં હિતમાં, નહિ ઉપર (આકાશમાં)
અને નહિ નીચે (પૃથ્વી ઉપર), જેમની
મહદ મહી શકી નથી, તેવા પ્રદાંકરૂપી
ઉભરડાના કળમાં જન્મતા ક્રીડા-કે જેમની
પાંખ તેમને નકામી મળી હોય છે
(ભિડવાતું અશક્ય હોવાથી)-પેઠે જન્મે
છે અને મરે છે. (અર્થાત્ તેમનું જીવન
નિરર્થક છે.)

કુમુદુને સ્ત્રીયાગની આવશ્યકતા

નદ્મીલતાત્રિવલીતરક્તવલયા પ્રોત્તુક્ત-
ર્પિનસ્તંદન્દ્રેનોષતચક્રવાકમિયુના વક્ત્રામ્બુ-
જોદ્માસિની । કાન્તાકારધરા નરીયમમિત
કુરાશ્યા નેષ્યતે સંસારાર્ણવમજનં યદિ તતો
દૂરેણ સંત્યજ્યતામ્ ॥૧૧૨॥

સ્ત્રીની આકૃતિવાળી આ નદી છે.
સ્ત્રીને ઉદર ઉપર ત્રિવલી (ત્રણ કરચલીઓ)
છે, નદીને તરંગમંડળ હોય છે.
સ્ત્રીના ઉત્તર પુષ્ટ બે સ્તન નદી પરનાં બે
એક-એક જેવાં લાગે છે. સ્ત્રીને જેવું મુખ
છે, નદીને તેવું કમળ શોભે છે. સ્ત્રીના
મનનો આશય દૂર હોય છે, નદીમાં દૂર
અવરમચ્છ વગેરે રહે છે. એ તરે

સંસારસમુદ્રમાં કુળવા ન ધવલતા હો, -તો
સ્ત્રીને દૂરથી લગે.

૫'ચ'દિધાની ક્ષાપ્ત

હહ હિ મધુરગીતં નૃત્યમેતદ્રસોડયં
સ્ફુરતિ પરિમલોડયં સ્પર્શં યવ સ્તનાનામ્ ।
હિતિ હૃતપરમાર્થૈરિન્દ્રિયૈર્ધર્માન્નમાણઃ
સ્વહિતકારણધૂતૈઃ પશ્ચમિર્વચ્ચિતોડસિ ૧૧૩

‘અહીં મધુર ગીત સાંભળવા જેવું
છે, આ નૃત્ય રજું, અહીં સરસ સ્વાદ
લાગે છે, આ મુગ્ધ છે, આ સ્તનનો
સ્પર્શ રહ્યો’ એમ (અનુક્રમે શ્રવણ, દર્શન,
રસના, નાસિકા અને ત્વચાકૃપી) પાંચ
ઇન્દ્રિયો વટે હું ક્ષાપ્યો છું-જે ઇન્દ્રિયોએ
મારા મોહકરૂપી પરમ અર્થને હવ્યો છે,
પોતાનો વિષયસોગરૂપી સ્વાર્થ સાધવામાં
જે કુશળ છે (હુશી છે) અને જેમણે
મને સંસારમાં ખૂબ ભ્રમણ કરાવ્યું છે.

જુદાવરચાની નિંદા

‘ગાત્રં સંકુચિતં ગતિર્વિગલિતા પ્રથા ચ
દન્તાવલિઃ દક્ષિનેશ્યતિ વધેતે ધધિરતા વક્ત્રં ચ
લાલાયતે ચુક્યં નાદ્રિયેતે ચ વાન્ધવજનો
માર્ગા ન શુશ્રુકેઃ કથં પુરુષસ્ય જીર્ણવયસઃ
પુત્રોડ્યમિત્રાયતે ॥૧૧૪॥

શરીર સંકોચાઈ ગયું, સમનચક્રિત
રહી નથી, હાંતની ગતિ પડી ગઈ છે,
આંખે કેળાતું નથી, બહેરાપણ વધી ગયું
છે, કોમાંથી લાગ પડે છે, અગોષ્ઠાગ્રાદં
વાક્યને માન આપતાં નથી; સ્ત્રી સેવા
કરતી નથી, હા-હઃખની વાત છે, કે

વૃદ્ધ માણસ માટે તેનો પુત્ર પણ તેનો હૃદયન બની જાય છે.

*

સંસારનું નાટક

ક્ષણ બાલે મૃત્વા ક્ષણમપિ સુવા કામરસિકઃ
ક્ષણં વિતૈર્હનઃ ક્ષણમપિ ચ સંપૂર્ણવિમવઃ ।
જરાજીર્ણૈરજ્ઞૈર્નટ ઇવ વલીમખેડતતતુ-
નૈરઃ સંસારાન્તે વિશતિ યમવાન્નિજવનિકામ્ ॥

થોડાક સમય બાળક બનીને, થોડાક સમય કામરસનો રસિયો બુવાન બનીને, થોડીક વાર દરિદ્ર બની જઈને, અને થોડીક વાર સંપૂર્ણ વૈભવશાળી બનીને, ઘડપણથી દૂખળાં પડી ગયેલાં. અંગવાળો અને કરચલોઓથી છવાઈ ગયેલા શરીરવાળો માણસ, નટની પેઠે પોતાનો સંસાર પૂરો થઈ જાય એટલે યમરાજની રાજધાનીરૂપી પડદાની પાછળ જતો રહે છે (અર્થાત્ મૃત્યુ પામે છે.)

એક ઇચ્છા

અહૈં વા હોરે વા લલવતિ રૈવૈ વા
સુહૃદિ વા મળૌ વા લેષ્ટે વા કુસુમશયને વા

*

દૃષદિ વા તૃણે વા સૈન્ને વા અમ-
યાન્તુર્દિવસાઃ કચિત્ પુણ્યેઽરણ્યે શિવશિવ-
શિવેતે પ્રલપતઃ । ૧૧૬.

સર્પમાં અને મહિના હારમાં, બળવાન શત્રુમાં અને મિત્રમાં, મહિમાં અને માઠીના ઢેશમાં, પુષ્પશય્યામાં અને પથરામાં ઘાસમાં અને સ્ત્રીમાં સમાનદૃષ્ટિવાળા મારા દિવસો, કોઈ પુણ્ય અરણ્યમાં 'શિવ, શિવ, શિવ' એમ ઉચ્ચાર કરતાં પસાર થાઓ

*

ચિત્તની ઉત્તમ સ્થિતિ

પ્રશાન્તશાસ્ત્રાર્થવિચારચાપલં
નિવૃત્તનાનારસકાવ્યકૈતુકમ્ ।
નિરસ્તનિઃશેષવિકલ્પવેહ્નલં
પ્રપલુમન્વિચ્છતિ શૂલેનં મનઃ । ૧૧૭।

અનેક શાસ્ત્રોના અર્થનો વિચાર કરવાની જેની અચળતા શાંત પડી ગઈ છે, અનેક પ્રકારના (શૂંગાર, વીર વગેરે) રસવાળાં કાવ્યો માટેનું જેનું હૃદય કંપિત રહ્યું છે તેવું, સર્વે વિકલ્પોરૂપી જેનાં વિક્ષેપ દૂર થઈ ગયા છે તેવું (માન) મન (હવે) શંકર ભગવાનને શરણે જવા ઇચ્છે છે.

એક વખત ઈસુ ખ્રિસ્ત પોતાના ચત્રમાનને ત્યાં બેઠા હતા. વાતાવરણ શાંત હતું, તેવામાં બહારથી એક સ્ત્રી આવી. ઈસુને તેણે અમૂલ્ય અનરથી અભિષેક કર્યો. ખૂબ ખૂબ ભક્તિભાવથી પોતાની વ્યક્તિનું આગિ/પુનર્જન્મ/ત્યાં. બેઠેલા આ કેમ સહન કરી શકે? એ તરત જ બેઠેલા પચ્ચોઃ

'અરર, આ કેટલે બધો બગાડ! આવી અમૂલ્ય સ્ત્રીને જો વેચાત, તો એની સારી-બણી ન સારી કિંમત મળી શકત અને એ કેસા બરીબાને વહેંચી શકાત!'

ઈશ મોક્ષનું

'માર્ગ, તારીની અભિપ્રાય લાગે પડી થાય. આ શરીરની શ્રી વાર પૂન તો દાટતી વખતે ન થશે!'